https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.1

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

شیعری کوردی، لە ڕوانگەی پێوەرەکانی دەقێتییەوە

بە نموونەی دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا

کۆڤاری زانکۆی سەلاحەدین

پ. د. نەوزاد وقاص سعید
زانکۆی سەلاحەدین – کۆلێژی پەروەردە
Nawzad.saeed@su.edu.krd

م. ڕێبوار محمد اسماعیل
زانکۆی سەلاحەدین – کۆلێژی پەروەردە
rebwarafo2@gmail.com

پوختە

ئەم تـوێژینەوەیە، ڕێگـایەکە بـۆ خسـتنەڕووی سروشـتی دەق، کە لە لایەن ڕەخنەگـر و تیۆریسـتەکانەوە جەختـی لەسـەر کراوەتـەوە و لە چوارچێوەی تیۆری ئەدەبی و ڕەخنەی ئەدەبی خوێندنەوەی جیاوازی بۆ کراوە.

لێـرەدا ئامـاژە بە سروشـت و بەهـای دەق کـراوە، لە ڕوانـگەی تێڕوانینە تیۆری و ڕەخنەییەکانەوە، دواتر لەژێر ڕۆشنایی چەمکی دەق و پێوەرەکـانی دەقبوونـدا، خوێنـدنەوەیەکی تیـۆری و ڕەخنەیـی بـۆ دەقـی شیعری کوردی لە کرمانجی خواروو کراوە، شیعری کرمانجی خواروو جیاکـاری خـۆی هەیە لە ڕووی زمـان و پەیامـداری و ناسـنامە و جـۆری ژانریەتـی و ڕەگەزە ئەدەبییەکـانی وەک "بیـر، خەیـاڵ، سـۆز، فـۆرم"، ئەو ڕەهەندانەی پێکهاتەی دەقەکەیان بیناکردووە، بە گـۆڕانی هەر ڕەهەندێک شـێواز و بنیـاتی دەقەکەش گـۆڕاوە، ئەمەش لە ئەنجـامی لێکـۆڵینەوە و شیکردنەوە و میزانکردنی دەقی شیعری کرمانجی خواروو بەدەستدێت، بە بەکارهێنانی چەمک و پێوەرە تیۆری و ڕەخنەییەکان.

وشـە کلیلییەکان: دەقێتی، سروشـتی دەق، بونیـادی دەق، پەیامـداری، مەبەستداری، پەسەندێتی.

شیعری کوردی، لە ڕوانگەی پێوەرەکانی دەقێتی، بە نموونەی دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا

پێشەکی

ئەم ناونیشانەی سەرەوە، لێکۆڵینەوەیەکە لەسەر چەمکی دەق و پێوەر و خاسییەتەکانی دەقێتی، بە شێوەیەکی گشتی. دواتر باس لە دەقی شیعری دەکات لە شیعری کرمانجی خواروودا، سەبارەت بە سنووری لێکۆڵینەوەکەش، سەرەتا لە ڕووی تیۆرییەوە چەمکی دەقێتی خراوەتەڕوو، دواتر لە چوارچێوەی پێوەرە گشتی و تایبەتییەکانی دەقەوە، بەشێوەیەکی پراکتیکی کار لەسەر دەقە شیعرییەکان کراوە، بۆ ئەم مەبەستەش سوود لە شیعری قوتابخانەی کرمانجی خواروو وەرگیراوە، چەند نموونەیەک لە شیعرەکانی "نالی، سالم، کوردی، مەحوی، حاجی قادری کۆیی و حەمدی"، وەرگیراون، و بۆ سەلماندنی بۆچوونە تیۆرییەکان تیشکیان خراوەتەسەر، بۆ ئەو مەبەستەش شیکردنەوەیان بۆ کراوە بەپێی پێوانە و پێوەرەکانی دەقێتی.

ڕێبازی پەیڕەوکراو لەم لێکۆڵینەوەیەدا، (وەسفی ـ شیکاری)یە، لەگەڵ خستنەڕووی هەندێک زانیاریی تیۆری لەسەر چەمکی دەق و دەقێتی، دواتر بە پشتبەستن بەم زانیارییە تیۆرییانە وەسفی پێویستمان بۆ دەقی شیعری لەم قوتابخانەیەدا خستووتەڕوو و نموونە وەرگیراوەکانمان شیکردوونەتەوە.

ئەم لێکۆڵینەوەیە لە چەند تەوەرەیەک پێکدێت: لە سەرەتادا، چەمک و پێناسەی دەق لە ڕوانگەی جیاجیا و بۆچوونە تیۆرییەکانی لەسەر دەق و بابەتەکانی پەیوەست بە دەق خراوەتەڕوو، دواتر ئاماژەمان بەو پێوەرە گشتی و تایبەتییانە کردووە، کە زاناکان بۆ دەقێتی و مەرجەکانی دەقبوون دیاریان کردوون، ئینجا لە تەوەرەیەکی تردا جەخت لە سروشت و خاسیەتی دەقی ئەدەبی کراوەتەوە، پاشان لەژێر ڕۆشنایی ئەو پێوەر و

خاسیەتە گشتی و تایبەتییانە، ئاماژەمان بە سروشتە گشتییەکەی شیعری کوردی لە قوتابخانەی کرمانجی خواروو کردووە، ئاست و سروشتی شیعری کوردیمان لەسەر ئەو بنەمایانە دیاری کردووە، ئەنجامەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیەش لە چەند خاڵێکدا خراونەتەڕوو، لە کۆتایشدا سەرچاوەکان ڕیزکراون.

چەمک و پێناسەی دەق لە ڕوانگەی جیاجیاوە

بە شێوەیەکی گشتی چەمکی دەق بابەتێکی فرە ڕەهەندە و لێکەوتەی زۆری لێ کەوتووەتەوە، وەک پڕۆسەیەکی ناسادە و ئاڵۆز دەردەکەوێت و ناچێتە ناو پێناسەیەکی گشتگیر و ڕەهاوە، هاوکێشەیەکی جێگیر و دیاری بۆ نییە.

ئەمەش بۆ کۆمەڵێک هۆکار دەگەڕێتەوە، کە خۆی لە پێکهاتەی بنیادی دەق و ڕەهەند و جەمسەرەکانی پەیوەست بە دەق دەبینێتەوە. بە واتایەکی وردتر، دەرکەوتنی پڕۆسەی دەق بە شێواز و فۆرمی جیاجیا، هەروەها بوونی بنیاتی هونەری و لایەنی زمانەوانی دەق و بوونی لەمێژینەی دەق و بەرهەمهێنان و زیندوویەتیی دەق و فراوانبوونی لێکەوتەکانی دەق و پەرەسەندن و گۆڕانی ژانرەکانی ئەدەب لەلایەک، تایبەتنەبوونی بەرهەمهێنانی دەق بە تاکە کەسێک و پەیوەستنەبوونی کردەکە بە قۆناغێکی دیاریکراوی ژیان و تێڕوانینە جۆراوجۆرەکان لەسەر سروشتی دەق لەلایەکی ترەوە، کاری پێناسەکردنی چەمکی دەقیان زۆر سەخت کردووە، لەبەر ئەم جووڵانە دەق ناتوانێت لە پێناسەیەکی گشتگیر و دیاریکراودا خۆی بەدەستەوە بدات. ئەمەش بۆ سیفەتی جووڵەی جەمسەرەکانی پەیوەست بە دەق و جووڵەی ئەم توخمانە دەگەڕێتەوە، کە بنیاتی دەقیان پێکهێناوە. سروشتی بەردەوامبوون و دووبارەبوونەوەیان لە سەردەمە جیاجیاکاندا هەیە و لە دۆخێکی دیاریکراودا بۆ هەمیشەیی جێگیرنابن، بەڵکو بەردەوام گۆڕانیان بەسەردادێت و لە جووڵە و

پەرەسەندنێکی ڕێژەیی دان. ئەمەش بۆ ئەو بیردۆزە فیزیکییەمان دەبات، کە تەنی گۆڕاو ناچێتە ژێر باری پێناسەیەکی ڕەهاوە، چونکە لە دۆخی جوواڵەدا شێوە و تایبەتمەندیی تەنەکە دەگۆڕێت، بۆیە لە دۆخی گۆڕاندا هەر جووڵەیەک پێناسەیەک بەرهەم دێنێت. ئەم بیردۆزە بۆ دەقیش دەگونجێت و چەمکی دەقیش مەحکومە بەهەمان بنەمای فیزیکی.

دەق خاوەنی سروشتێکی گۆڕاوە، ئەمەش بەهۆی گۆڕان و جووڵەی ئەو پێکهاتە و ئاستانەی، کە بنیاتی دەقەکەیان پێکهێناوە. لەسەر ئەو بنەمایە دەق وەک چەمکێک مامەڵەی ئەدەبی و فەلسەفی و زمانەوانی لەگەڵدا دەکرێت، لە گۆشەنیگای جیاجیاوە سەیرکراوە و لەسەر بنەمای جۆراوجۆر پێناسەکراوە، چەندیەتی و چۆنیەتی بنیات و ڕەهەندەکانی پەیوەست بە دەق، تێڕوانین و بۆچوون و ڕووچوونی جیاجیای لەمەڕ دەقەوە بەرهەم هێناوە. هەر یەکە لە ئاراستەیەک و بەپێی بوار و شارەزایی خۆی لە دەقی ڕوانیوە و پێناسەی چەمکی دەقی کردووە. بۆ نموونە هەندێک بۆ پێناسەکردنی چەمکی دەق لە جەمسەری بکەر و بەرهەمهێنەری دەق و ژینگەی دەق دەوەستن و هەندێکی تر لە بنیاتی زمانی و هونەری و ئاستی ئیستێتیکی دەق دەڕوانن و هەندێکی تر لە پەیامداری دەق و لێکەوتە و کاریگەری بەسەر خوێنەرەوە، هەندێکی تر لە فۆرم و قەبارەی دەقەوە دەق پێناسە دەکەن، هەر یەکە لەمانە لە ڕوانگەی خۆیی و بوارەکەی خۆیەوە لە سروشتی دەقی ڕوانیوە، چییەتی و چۆنیەتی سروشتی دەقیان لە گۆشەیەکەوە پێناسەکردووە، دەشێت گۆشە و لایەنی تریان فەرامۆش کردبێت، دەکرێت بڵێین هەموو ئەم پێناسانەی، کە بۆ چەمکی دەق خراونەتەڕوو کە هەندێکیان پەیوەستن بە لایەنی تیۆری و هەندێک بە لایەنی پراکتیکی دەق و هەندێکیان پەیوەستن بە لایەنی هەنوکەیی دەق و هەندێکیان بە لایەنی مێژووی دەق یان بابەتیبوونی دەق و لایەنی کۆمەڵایەتی دەق، هەموو ئەمانە بەیەکەوە تێگەیشتن و ڕوونکردنەوەیەکی فراوان لەسەر چەمکی دەق بەرجەستە

دەکەن، ((دەق "سوود" و گرنگی خۆی وەک لایەنێکی تیۆری لە زانستی دەق و تیۆری دەق و شیکردنەوەی دەقدا وەردەگرێت، لە هەموو ئەمانەشدا پێناسە و تێگەیشتنی جیاواز بۆ دەق، لە ڕووی کۆمەڵایەتی و زمانی و ڕۆشنبیری و میژووی و هزریدا لە ئارادا هەیە)). (بایز، ۲۰۱۳، ل٧٤ -٧٥) ئەگەر سەیربکەین, دەبینین کە تێڕوانینی کۆن جیایە لەگەڵ ڕوانگەی نوێخوازەکان بۆ چەمکی دەق، هەروەها پێناسەی فەلسەفە بۆ دەق لە پێناسەکانی تر جیایە، بەو واتایەی هەر یەکە لە بوارەکانی تری وەک: (زمانەوانی و ئەدەبی و هونەری و ئایینی... تاد) پێناسەی خۆیان بۆ ئەم چەمکە هەیە. هەروەک وتمان تەنانەت لەناو خودی یەک بواریشدا، ئاراستە و تێگەیشتنی جیاجیا هەیە، زاناکانی ناو یەک بواریش هەریەکەیان بە جۆرێکی جیا لە سروشتی دەق دەڕوانن، ڕەخنەگرێک یان شاعیرێک یاخود ئەدیبێک دوور لە ڕوانگەی زانستی لەژێر کاریگەریی هونەر و ئەدەب و ئیستێتیکیەوە پێناسەی دەق دەکات، کۆمەڵناس بەهای دەق بە کۆمەڵگاوە پەیوەست دەکات، زانا دەروونناسەکان گرنگی خۆیان لە لایەنی دەروونی نوسەر و نائاگایی دەقدا چڕدەکەنەوە، تۆێژەری زمانەوانی پڕۆسەی دەق بە کەرەستە و ئاستەکانی زمانەوە بەند دەکات. هەندێک زانا لەسەر بنەمای لایەن و مەبەستێکی دیاریکراو پێناسەی دەق دەکەن و بەشێکی تریش زۆر فراوانتر و لە چەند ڕوویەکەوە بۆ پێناسەکردنی دەق دەچن، بۆ نموونە لای (هیلمسلیف) ((دەق مانایەکی زۆر فراوانی وەرگرتووە، دەق هەموو گۆکردنێک دەگرێتەوە، جا نوسراوبێت یان وتراوێکی زارەکی بێت، درێژ بێ یاخود کورت، کۆن بێت یا نوێ)). (بن ذریل، ۲۰۰۰، ص٥٤) دەق بەپێی ئەم پێناسەیە، ڕووبەرێکی فراوان دەگرێتەوە، لێرەدا دەق دەبێتە هەڵگری کۆمەڵێک ناسنامە لەبەر فراوانی و هەمەلایەنی پێناسەکە، دەق بە ئاراستەیەکی دیاریکراو و سەردەم و فۆرمەوە نەبەستراوەتەوە هەروەها بە شێوازی بەیانکردنیش مەرجدار نەکراوە، لە بەرانبەر ئەم ناساندنە فراوانەی دەقدا، کە زۆر لایەن دەگرێتەوە، پۆل ڕیکۆر(Paul Recour) پێناسەی دەق لە هەندێک لایەنی

وەک لایەنـی زارەکـی دوور دەکـاتەوە و جەخـت لە پرسـەی تۆمـارکردن دەکـاتەوە و دەڵێـت: ((دەق ئەو گوتـارەیە، کەوا بە نوسـین جێگیـر کـراوە)) (یقطـین، ۱۹۸۹، ص٥). لێـرەدا ئەوە دەبینـین، کەوا پـۆل ڕیکـۆر دەق و خۆسـەلماندنی دەق پەیوەسـت دەکـات بە پڕۆسـەی نوسـینەوە، لێـرەدا فۆرمێک بۆ دەق دروست دەبێت، ئەمەش خـۆی لە خۆیدا مەرجدارکردنی چەمکـی دەقە و لەمەشـەوە ئامـانجی پێناسـەکردن و تێڕوانینـی دەق لە گۆشەیەکەوە دێتەجێ.

هەندێکی تر بۆ چەمکی دەق باس لە بەشداری و ڕێژەی دانەی زمانی دەکەن، لە پڕۆسـەی بەرهەمهێنـانی دەقـدا. واتە دەرکەوتەی دەق لە ڕووی قەبـارە و ڕێـژەی وشـە و ڕسـتەی بەکارهـاتوو لەگەڵ ئەو واتـایەی کە لێیانەوە بارکراوە، یـاخود بڵێین قەبارەی بەرجەستەکراوی دەق وشـەیەک دەبێـت یـان ڕسـتەیەکە یـاخود پەراگـراف و بەرهەم و کتێبێکـی تەواوە، یـاخود دێـرە شـیعرێکە یـان غەزەلێکە یـانیش بە قەد قەسـیدە و ڕۆمـانێکە، هەندێک لە ڕووی قەبـارەوە بەرجەسـتەبوونی دەق گەورەتر لە ڕسـتەیەک دەبیـنن، دەق ((ئەو دانە زمـانییە دەگـرێتەوە، کە لە سـەروو ڕسـتەیەکەوە پێکـدێت)) (ڕافێـل، ۲۰۰۹، ل٤٣). هەروەهـا تـۆدۆرۆف (Todrouf) لە پێناسەیەکیدا بۆ دەق ئەوە دەخاتەڕوو، کە ((دەق پێکهاتەیەکی سـەربەخۆی داخراوە و لە کۆمەڵێ ڕستە پێکهـاتووە و واتـایەکی ڕوونـی هەیە) (مشـیر، ۲۰۱٤، ل٤٧). لێـرەدا دەق وەکـو پێکهـاتەیەک سـەیر دەکرێـت، کە سـیفەتی سـەربەخۆی هەیە و نـاچێتە دۆخـی پەراوێزبوونەوە، ڕسـتەیەک یـان چەند ڕستەیەک ئەم پێکهاتە سـەربەخۆیەیان پێکهێناوە، کە بەهۆی بەخشینی واتا و مەبەسـتی دیـاریکراوەوە جیـادەکرێنەوە، ئەم واتـایەش لە قەبـارەی کۆمەڵێک ڕستەدا خۆی دەنوێنێت، هەرچەندە بەپێی بۆچوونی تۆدۆرۆف، تایبەتمەندی سـەربەخۆیی و داخـراوی سـنووری دەق دیاریـدەکات، بەڵام ئەم تایبەتمەندییەش دواتر لە بوونی ڕستەیەک یـان کۆمەڵە ڕستەیەکەوە پەیـدا دەبێـت. بە بـڕوای ڕۆلان بـارت (Roland Barthes) (دەق

پێکهـاتەیەکی ئـاڵۆزی هەیە وەک تەون و چنـین وایە، کۆمەڵێـک وشـە و ڕستەی بەدوای یەکدا هاتوون و هەموویان پێکەوە وێنە و یەکەی واتـادار دروسـتدەکەن) (عیاشـی، ٢٠٠٢، ص١٢٢). جـگە لەوەی کە ڕۆلان بـارت ئامـاژە بە قەبـارەی دەق دەکـات بەوەی، کە لە تەونێکی ئـاڵۆز پێکدێت، کە چەندین وشـە و ڕستەی لە خۆگرتووە، ئامـاژە بەوەش دەکـات، کە ئەم لە خۆگرتنە بەیەکەوە گونجاون و بەجۆرێک وێنەیەکی واتادار بەرهەمدێنن و هەنـدێکی تـر بـۆ بەرهەمهێنـانی دەق یـاخۆد بـۆ دروسـتکردنی وێنەیەکـی واتـادار لە دەقدا، پێوەر بـۆ ڕێژەی بەشداریی وشـە یـان ڕستە دانـانێن و بەلایـانەوە بنەمـای چەنـدیەتی بـۆ دەق گرنـگ نیـیە، دەکرێت دەق نەگـاتە ڕێژەی ڕستەیەکی تەواو و لە وشـەیەکدا بەرجەسـتە بێت، بـۆ نموونـە بە بۆچـوونی (هیڵمسـلیف) کـورتی و درێـژی لە گۆکردنـدا بـۆ دەقبـوون مەرج نییە، لە ڕوانگەی ئەوەوە ((وشـەی "ڕاوەستە" بۆ خـۆی بە تەنهـا دەقێکە و چ جیـاوازییەکی لەگەڵ ڕۆمانێکـدا نیـیە، چـونکە لە ڕوانـگەی نـاوبراوەوە هەمـوو بەرهەمهێنراوێکـی زمـانی بـۆ خـۆی بـریتییە لە دەقێکـی تەواو)) (خەیات، ٢٠١١، ل٨). چونکە ئەم وشـەیە یەکەیەکی زمانییە و پەیامێکی لە خۆیدا هەڵگرتووە، دەتوانێت لە ڕووی واتـاوە ئامـانجی خـۆی بپێکێت، هەر بۆیە ((بـۆ دەق پێوەری چەنـدیەتی پێویسـت نیـیە، دەق دەکرێت وشـەیەک بێت یـان ڕستەیەک بێت یـانیش بەرهەمێکی ئەدەبی بێت، دەق یەکەیەکی واتاییە و فۆرمی دیارکراوی نییە)) (یقطین، ١٩٨٩، ص١٨). هەروەها ئەگەر سـەیربکەین دەبینـین، کەوا ((زۆربەی دەقە باوەکـان لە یەک ڕسـتە کەمتـر پێکهاتوون، وەک: " ئاگاداریی لافیتە، بۆ فرۆشـتن، داخـراوە" واتە کـورتی و درێـژی لەبەرچاوناگیرێت)) (توفیـق، ٢٠٠٢، ل٣٢). لە ڕاسـتیدا بەکارهێنـانی فـۆرمی وشـەیەک بـۆ دەقێکـی بچـووکە، ئەم فـۆرمە بە ڕەهـایی و بەم قەبـــارەیەی کەوا هەیەتـــی، بـــێ هـــاوپێچ و دابـــڕاو لە دەوروبەر و مەدلوولەکانی پەیوەست بە وشـەکە ئامـانجی دەقێتی خـۆی ناپێکێت. ئەو وشـــەیەی، کە وەکـــو دەقێـــک مـــامەڵەی لەگەڵـــدا دەکرێـــت لە ڕاســـتیدا پڕۆسـەیەکە و پەراوێـزی ونبـووی هەیە، تەنیـا وشـەیەکی دەرکەوتـووە و

باقی تری پڕۆسەکە ئەرکی خۆی بەهۆی دەوروبەر و کات و زانیاری هاوبەشی نێوان نوسەر و خوێنەر جێبەجێدەکات، دەق بەبێ ئەوانە دەبێتە دانەیەکی فەرهەنگی ئەبستراکت، دەقیش لەم دانە فەرهەنگییە بچوکەدا خۆی بەیان ناکات، هەر بۆیە ((لە تێگەیشتنی باودا دەق دانەیەکی زمانیی پاش ڕستەیە، واتە زیاتر لە ڕستەیەک لە ڕۆنانیدا بەشدارن، دەبێت ئەم ڕستانە بە ڕێگای جۆراوجۆری ڕێزمانی پێکەوە ببەسترێن، تا هەموو کەس وەک دانەیەکی پتەو وەریگرێت)) (ڕافێل، ٢٠٠٩، ل٤٣). واتە لە دەقێکدا چەند وشە و ڕستەیەک بەشدار دەبن، تا سەربەخۆیی دەقەکە تێردەبێت، هەرچەندە ئەگەر وشەیەک یان ڕستەیەکیش دەرکەوێت، چونکە دەگونجێت وشەیەک یان ڕستەیەک ببێت بە سەرە و ئەوانی تر لە پەراوێزدا بن، لە وێوە یارمەتی پڕۆسەی مەبەستداری نوسەر و تێگەیشتنی خوێنەر بدەن، بە تایبەتی دەقی ئەدەبی لە هەر فۆرمێکدا جێگای بکرێتەوە، ئەوا هاوپێچەکانی پەیوەست بە دەقەکە، یارمەتی پڕۆسەی دەقێتی بەرهەمەکە دەدەن کە بەشێکی زۆریان لە هاوپێچەکانی پەیوەست بە دەقەکە لە دەرەوە و لە دوورەوەی دەقەکەدا وەستاون.

بە شێوەیەکی گشتی، زۆربەی ئەوانەی لە تیۆری ئەدەبی و شێواز و ڕەخنەی نوێ کاریان کردووە، بە تایبەتی ئەوانەی پابەندن بە تیۆری دەقەوە، دوای سەرهەڵدانی فۆرمالیست و لێکۆڵینەوەی زمانەوانە نوێیەکان، بە ئاڕاستەی سایکرۆنیکی زمان بۆ چەمکی دەق دەچن و لەسەر هەمان بنەمای زمانیش مامەڵە لەگەڵ دەقدا دەکەن. دەق وەک کەرەستە و یەکەیەکی گەورەی زمانی دەهێننە بەرباس و لە ناو بازنەی زمان و پڕۆسەی زمانەوانیدا دەق دەخەنەڕوو، بۆ بەرهەمهێنانی دەقێک یان بەرهەمێکی ئەدەبی، زمان بالادەستی خۆی بۆ ئەم پڕۆسەیە لە ئەستۆ دەگرێت، بۆیە ناسنامە و بوونی دەق بە زمانەوە پەیوەستە، (ڕۆلان بارت) بە ڕادەیەک جەخت لە زمان دەکاتەوە نەک هەر بۆ دەق، بەڵکو تەنانەت زمان دەکات بە بوون و ناسنامەی مرۆڤیش، دەڵێت: ((مرۆڤ بە بەبێ

زمـان هـیچ بـوونێکی نیـیه)) (بەرزنجـی، ۲۰۰۹، ل۲۳). نووسـەر لە ڕێگەی بەکـاربردنی زمـانەوە، تێگەیشـتن و بینـین و بـاری سـایکۆلۆژی خـۆی لە فۆرمێکـدا بەرجەسـتە دەکـات، ئەم بەرجەسـتەبوونەش لە دەقـدا خـۆی دەبینێتەوە، (شـلایر مـاخر) پێیوایـە، کـە ((دەق ناوەنـدێکی زمـانییە، فکـری نووسـەر دەگوازێتەوە بۆ خوێنەر، زمانیش ئەو چوارچێوە و زەمینەیە، کە نووسـەر کـاری تێـدادەکات بـۆ ئەوەی بیـر و هـزر و بۆچوونەکـانی بگـوازێتەوە)) (ابوزیـد، ۱۹۹۹، ص۲۱). بەلای شـلایر مـاخر پڕۆسـەی گواسـتنە و بەرجەسـتەکردن و وێنـاکردنی بیـر و هـزری نوسـەر بەهـۆی زمانەوەیە بەو هەموو ئەو تایبەتمەندییانەی، کەوا زمان هەیەتی.

سروشتی دەق و پێوەرەکانی دەقێتی

تێـڕوانینە جیاوازەکـانی سـەر دەق و پێناسـەکردنی دەق لە گۆشـەی جیاجیـاوە، هەروەهـا خسـتنەڕووی چەمکـی دەق لەسـەر بنەمـای بنیـاتی زمـان، مەدلوول بۆ مەبەستی هـزری و کۆمەڵایەتی و پەیوەستی دەق بە سـیاق و فـۆرم، لە لایەک و باسـکردنی دەق لە چوارچێـوەی ئاسـتەکانی زمـان و واتـا و دەقئـاوێزان و خـوێنەر و جەمسـەری تـر لە لایەکـی تـر. بـابەتێکی تـر دێنێتە پێشـەوە ئەویـش بـابەتی دەق و نـادەقە یـاخود بڵێـین بابەتی دەقێتییە (Textuality). ئەم بنەمایانە کە هەر یەکە بە شـێوەیەک لە شێوەکان لە پێناسـەکردنی سروشـتی دەق و چییەتی دەق جەختی لەسـەر کـراوەتەوە، بـوون بە پێـوەر و بەرگـی دەقبـوون، مەرج و پێوەرەکـانیش کاریگەرییان لەسەر ناسنامە و بەهای دەق و سنووردانان لە نێوان دەق و نادەقدا هەیە، نادەق بە واتای خاڵی بوون لە بنەمـادا و نـاتەواوی لە بنیـاتی زمـان و بنیـاتە هـونەری و جەمسـەرەکانی پەیوەسـت بەدەقەوە. دیسـانیش پێوەر و ڕەگەزەکانی دەقبوون جۆراوجۆرن و جیاوازی لە نێوان زانایانی بـواری دەقناسـیدا دێتە گـۆڕێ، ڕخنەگـران پێکهـاتەی دەقبـوون بـۆ چەنـد بنەمایەک دەگێڕننەوە بەپێی بوار و تێڕانینیان لە ئاراستەیەکی دیاریکراودا،

بۆ نموونە بەپێی بۆچوونی لۆتمان (L. Lotman) دەقبوون پشت بە چەند پێکهاتەیەکی دیاریکراو دەبەستێت لەوانە:

١. **گوزارشتی دەق:** دەق تەمسیلی کۆمەڵێک پەیوەندیی دیاریکراو دەکات، کە جیاوازە لە بنیاتە دەرەکییەکانی دەق، ئەگەر دەقەکە دەقێکی ئەدەبی بێت، ئەوا گوزارشت کردنەکەی بەهۆی هێما زمانییەکان تەواو دەبێت، گوزارشتی دەق و ناگوازرشتی دەق ناچارمان دەکات، کەوا گوزارشتی دەق بە بەرجەستەیەکی مادی دابنێین.

٢. **دیاریکردن:** دەق پێکدێت لە دەلالەتێک، کە ناکرێت بەش بەش بکرێت، وەک ئەگەر چیرۆک بێت یان بەڵگەنامە و قەسیدەیەک بێت، دەقەکە کۆی مەبەستەکە دەگوازێتەوە، خوێنەر هەر یەکە لەو دەقانە بە سیمای تایبەتی خۆی دەناسێتەوە، لەبەرئەوە سیمای هەر یەکێک بۆ دەقێکی تر گوازرایەوە، ئەوا دەبێتە هۆکارێکی گرنگ بۆ پەیادابوونی مانای نوێ.

٣. **تایبەتمەندیی بنیاتی دەق:** دەق تەنیا بریتی نییە لە بەدوای یەکداهاتنێک لەنێوان هێماکانی دوو ئاستی لێکجیادا، ڕێکخستنی ناوەکی دەگوازێتەوە بۆ ئاستی ئاسۆیی، بوونی بنیات مەرجێکە بۆ تەواوکردنی دەق. (بحیری، ١٩٩٧، ص١١٦ -١١٧)

لۆتمان جەخت لەسەر چەند بنەمایەک لەسەر دەقێتی دەکاتەوە، کە پێکهاتەی دەقیان پێکهێناوە، گوزارشتکردنی دەق، کە لەپەیوەندییەکان و بنیاتە دەرەکییەکانی دەق و هێما زمانییەکانەوە دروستدەبێت و ئەمەش دەبێتە ڕەهەندێکی بەرجەستە بۆ دەقێتی، فۆرمی دەق یەکێکی تر لە بنەماکان ئەم فۆرمە ئەگەر ژانرێکی ئەدەبی بێت گوزارشت لە دەلالەتێک دەکات و خاسیەتی خۆی وەردەگرێت، گواستنەوەی خاسییەتەکان دەلالەتی نوێ بەرهەمدێنێت، بوونی بنایەتە جیاجیاکانی زمان لەسەر ئاستی ئاسۆیی و ناوەکی و ئەو بنیاتەی ڕێکخستن بۆ ئەم ئاستانە دەکات،

پێکهاتەیەکی تری دەقبوونە، هەروەها ڤاندایکیش (**Van Dyck**) بۆ بابەتی دەق جەخت لە بنەمای بنیاتی دەق دەکاتەوە ڤاندایک جیاوازی دوو جۆرە بنیاتی جیا دەخاتەڕوو ئەوانیش: ("بنیاتی ڕووکەشی دەق و بنیاتی قوواڵی دەقن"، ئەم دوو جۆرە بنیاتە گرنگترین تەوەرەن لە بوون و پێکهاتەی دەقدا، بنیاتی ڕووکەش لەسەر ئاستی بەکاربردنی وشە و ڕاناو و جێناوەکان دەوەستێت، هەرچی بنیاتی قوواڵی دەقە پەیوەستە بە بنیاتی دەق لە ڕووی بابەتی زمان و داڕشتنەوەی زمان و شێواز و هێڵە سەرەکییەکانی دەق، لەگەڵ توانای کورتکردنەوەی دەق لە ناونیشاندا) (زنیاک، ٢٠٠٣، ص٥٦). لێرەدا دەبنین ڤاندایک دەقیەتی لە دوو جۆرە بنیاتدا کورتکردووەتەوە، بەهۆیەوە هەم چەمکی دەق دەخاتەڕوو هەمیش هێڵێک لە نێوان دەق و نادەق دەکێشێت، ئەو خاسیەتانەی، کە لە دەقێتی دەقێکدا بوونیان هەیە، بەسەر بنیاتی ڕووکەش و بنیاتی قوواڵی دەقدا دابەشیان دەکات، چەندیەتی و چۆنیەتی پێکهێنەکانی ئەم بنیاتانە دەقێتی دەخنەوە. گرنگی پشتبەستنی دەقێتی دەق بە بنیاتە جۆربەجۆرەکان لای زۆربەی لێکۆڵەرانی ئەم بوارە جەختی لەسەر کراوەتەوە. هەروەک دەبینین، ئەمە لای ئیریک ئەنکفیست (**N. Enkvist**) بەدی دەکرێت، کە لە بەرهەمەکەی خۆیدا بە ناوی (بنیاتی دەقی سەلیم) ئاماژە بە دەقێتی دەق دەکات. دەق لە سێ جۆرە ڕەگەزی سەرەکی پێکدێت کە بریتین لە:

١. دەق پشت بە بنیاتی ڕێزمانی تەواو دەبەستێت، ڕستەی ناتەواو دەقی ناتەواو بەرهەمدێنێت.

٢. دەق پیشت دەبەستێت بە شێوەی بەیەکەوە بەستانی ڕستەکان و پەیوەندی نێوانیان.

٣. دەق پشت بە دەوروبەر (سیاق) دەبەستێت. (انکفیست ، ٢٠٠١ ، ص١١٣)

ئەنکفیست دەقێتی دەبەستێتەوە بە هەردوو بنیاتی ئاستۆیی سینتاکسی دەق و بنیاتی ستوونی و پەیوەندیی لۆژیکی یەکەکانی پێکهاتەی دەق، لەگەڵ تەوەرەی دەوروبەر، واتە ژینگەی بەرهەمهێنانی پرۆسەی دەق بەهەموو شێوە و بارەکانی دەروونی و کۆمەڵایەتی و جەمسەرەکانی بەرهەمهێنەری دەق و ڕەهەندەکانی پەیوەست بە دەوروبەری دەقەوە. ڕۆلان بارت جەخت لەسەر پێوەری چێژی دەق دەکاتەوە، (لای بارت دەق لەشە زۆرتریش لە لەشی ژنێکی جوان دەکات، ئەو خۆشییەی دەماندات هاوشێوەی خۆشی لەشێکی ژنانەیە...، سەرخۆشی "موتعە"ی دەقیش تەنیا کاتێک دەستەبەر دەبێت کاتێک بنیادەکانی زمان هەروەها تێکڕای بنیادە ئایدۆلۆژییەکان تێکبشکێنرێن، چونکە لای بارت سەرخۆشی شتێکی ناکۆمەڵایەتییە، کەواتە تەنیا پێوەری دەق سەرخۆشییەکەمان دەداتێ) (سەراج، ۲۰۱۳، ل١٤٩). ڕۆلان بارت لە کتێبی "چێژی دەق"دا ئاماژە بە بنەمای چێژ و موتعەی دەق دەکات، کاتێک دەستی بەسەر بنیاتەکانیدا دەقدا داگرت، ئەوا پێوەری چێژی دەق دروستدەبێت. یەکێکی تر لەوزانایانەی، لە بواری چەمکی دەق و دەقناسیدا لێکۆڵینەوەی وردی خستۆتەڕوو، دیبوگراندە (Robert De Bojerand)، کە بەشێوەیەکی فراوان لە چەمکی دەقێتی دەڕوانێت، لە چەند خاڵێکدا ئاماژەیەکی گشتی بە پێوەرەکانی دەقبوون کردووە، کە وەک مەرجێک بۆ دەقێتی دەق دەردەکەوێت لای دیبوگراند، کە بریتین لەم پێوەرانەی خوارەوە:

("بەیەکەوەنوسان Cohesion"، "گونجان Coherence"، "مەبەستییەتی Lintentionality"، "پەسەندی Acceptability"، "هەڵوێست Situationality"، "دەقئاوێزان Intertextuality"، "ڕاگەیاندن Informativity"). (بوقراند، ۱۹۹۸، ص ۱۰۳ ـ۱۵)

ئەم پێوەرانەی، کەوا دیبوگراندە بۆ دەقێتی دەق خستووتییەڕوو، پێوەری گشتی و هەمەلایەنن، ناسنامەی دەقێتی پێکدەهێنن و سنوور لە

نێوان دەق و نادەق دەکێشن، ئەم پێوەرانەی ناوبراو هەموو جەمسەر و خاسیەتێکی پەیوەست بەدەق لە خۆی دەگرێت، ڕەهەندی دەرەکی دەق و پڕۆسەی بەرهەمهێنانی دەق و ئاست و بنیاتە پێکهێنەکانی دەق و هەروەها کاریگەریی دەق بەسەر دەوروبەرەوە، ئەگەر بە شێوەیەکی گشتی سەیر ئەم پێوانە بکەین دەبینین، کەوا ئەم حەوت پێوەرانەی دەقێتی بەسەر سێ ئاستدا دابەش دەبن، بەم شێوەیە:

١. ئەو پێوەرانەی پەیوەستن بە خودی دەقەوە، وەک پێوەری (بەیەکەوەنوسان و گونجان).

٢. ئەو پێوەرانەی پەیوەستن بە بەکارهێنەری دەق، وەک پێوەرەکانی (مەبەست و پەسەندی).

٣. ئەو پێوەرانەی پەیوەستن بە ژینگەی مادی و ڕۆشنبیری بازنەی دەق، وەک پێوەرەکانی (ڕاگەیاندن، هەڵوێست و دەقئاوێزان) (مصلوح، ١٩٩١، ص١٥٤).

ئاستی یەکەم: کە پێوەرەکانی بەیەکەوەنوسان و گونجان لەخۆی دەگرێت، پەیوەندیی ئاسۆیی دەگرێتەوە، کە خۆی لە پابەندبوونی دەق دەبینێتەوە بە یاسا فەرهەنگی و ڕێزمانی و وشەسازییەکان بۆ دروستکردنی وشەی لێکدراو و گرێ و ڕستەی ڕێزمانی، هەروەها لەگەڵ پەیوەستبوونی دەق بە بنەما واتاییەکانی وەک ناسنامە و بابەتی دەق و بنەمای خستنەڕووی زانیاری و کۆتایی پێهێنانی بابەت و بنەما لۆژیکییەکانی تر.

ئاستی دووەم: پێوەری مەبەست و پەسەندی دەگرێتەوە، کە لە بازنەی ناوەکی دەق دووردەکەوێتەوە، خۆی بە ئامانجی بەرهەمهێنەری دەق و نیازی دەق دەبەستێتەوە، هەروەکو (میخاییل باختن) دەڵێت: ((دەق لە ڕێگەی دوو هۆکاری گرنگ دەبێت بە دەق ئەویش مەبەست و

بەجێهێنانی مەبستەکەیە، ئەم دوو لایەنە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کار لەیەکتر دەکەن، ئەم کارلێکەش لەسەر پڕۆسەی دەقێتی ڕەنگدانەوەی دەبێت)) (باختن، ١٩٨٥، ص٤٠). ئەمە سەبارەت بە پێوەری مەبەستداری، هەرچی پێوەری پەسەندێتییە پەیوەستە بە وەرگرەوە، واتە هەڵوێستی وەرگر جا خوێنەر بێت یان گوێگر لە کاتی خوێندنەوەی دەق و هۆیەکانی کارلێکی خوێنەر و ڕێژەی کاریگەربوون و ئاوێتەبوونی وەرگر لە دەقەکەدا، وەرگرتنی دەق لای وەرگر و وەڵامی هزری و دەروونی وەرگر بۆ دەقەکە، تا ڕادەیەک تەواومەندێتی دەقمان بۆ دەسەلمێنێت.

ئاستی پۆلینی سێیەم: پێوەرەکانی "ڕاگەیاندن، هەڵوێست و دەقئاوێزان" دەگرێتەوە، کە هەر یەکە لەوانەش لە چەندین ڕەهەندی پەیوەست بە سروشتی دەق پێکدێن، بۆ نموونە ڕێژەی ئەو زانیارییانەی دەقێکی دیاریکراو بە خوێنەری دەدات، چۆنیەتی بەرجەستەبوونی زانیاری لە دەقدا، پێوەری هەڵوێستیش لەسەر بنەمای گونجاوی دەق لەگەڵ بارودۆخ و پێویستییەکانی خوێنەر و سەردەمی خوێنەر دەوەستێت، لەگەڵ ئەرکی دەق و پەیوەندیی دەق بە ڕووداوەکانی ناو کۆمەڵگە، لەگەڵ بابەتی وەرگرتن و توانەوەی دەقەکانی پێشتر لە دەقێکی تردا، کە خۆی لە دەقئاوێزاندا دەبینێتەوە. لەسەر هەمان پێوەری دیبۆگراند بۆ دەقێتی، (تمام حسان) ئەم پێوەرانە بۆ پێنج پێوەر کورتدەکاتەوە، ئەوانیش بریتین لە هەر یەکە لە پێوەرەکانی "مەبەست و دەقئاوێزان و هەڵوێست و ڕاگەیاندن و پەسەندی"، کە پەیوەندییان بە پێکهاتەی گشتی دەقەوە هەیە نەک ڕێزمانی ڕستەکانی دەق، ئەو پێوەرانەش هەندێکیان بۆ لایەنی شێواز دەگەڕێتەوە، وەکو پێوەری (دەقئاوێزان)، هەندێک پێوەریش بۆ لایەنی ڕەوانبێژی وەک پێوەرەکانی (هەڵوێست و ڕاگەیاندن) هەندێکیشیان پەیوەستە بە بەرهەمی دەق و وەرگری دەق وەک پێوەری (مەبەست و پەسەندی) (عفیفی، ٢٠٠١، ص٧٧). جگە لەمانە چەندین مەرج و پێوەری تر بۆ چەمکی دەقێتی لە لایەن ڕەخنەگران و تیۆریستانی ئەدەبی

خـراوەنەتەڕوو، ئەوانەی ئاماژەیـان پێکـراوە پێـوەرو چەنـد خاسـیەتێکی گشـتین بـۆ فـۆرمی گشـتی و بـوونە سـەربەخۆییەکەی (دەقێتـی)، چـونکە ناکرێت چەند پێوەرێک بەسەر هەموو جۆرە دەقێکدا فەرزبکرێت، هەموو جۆرە دەقێک بـۆ ئەوەی بەهـای دەقێتـی خـۆی بسـەلمێنێت نـاکەوێتە ژێـر باری چەند ڕەگەز و مەرجێکی دیاری کراوەوە.

سروشت و تایبەتمەندێتیی دەقی ئەدەبی

بە شـێوەیەکی گشـتی دەق لەسـەر بنەمـای زانسـتە ئەبسـتراکت و زانسـتە مرۆڤایەتییەکـان دابەشـدەبێت بـۆ "دەقی زانسـتی و دەقی ئەدەبـی" هەر دەقێکـیش لەوانە پێـوەر و جیاکـاری خـۆی هەیە و ئەرکێـک بەڕێوەدەبات، دەقی زانستی بابەتە زانستییە ڕووتەکان و ڕاستیی نەگۆڕ و بـاس و هاوکێشـە زانسـتییەکان لەخۆدەگرێـت، کە لە نوسـین و خستنەڕوودا شـێوازی تـایبەت بەخۆیان هەیە، شـێوازی دەقی زانستی (لە زانستە ڕووتەکان بەکاردێت بۆ بابەتەکانی "کیمیا و فیزیا و ئەندازیاری و زانستی پزیشکی"، کە مەبەستی سەرەکی فێرکردن و گەیاندنی زانیارییە، داڕشتنی ناوەرۆکەکەی پشت بە وشە و بەستەواژەی ڕووت و ئاشکرا و دوور لە سـۆز و هونەرەکـانی ڕەوانبێژی و لایەنـی هـونەری دەبەسـتێت) (بیرقـدار، ۲۰۰۹، ئینتەرنێـت). لە بەرانبەریشـدا دەقـی ئەدەبـی بە ئاڕاستەیەکی تر ڕێ دەکات، شێوازی جیاواز و پێوەر و پەیام و ئەرکێکی تر جێبەجێدەکات.

سـەبارەت بە دەقی ئەدەبی یـاخود بڵێین چەمکی دەقێتی لە بـازنەی ئەدەبدا، کە مەبەست و ئامانجی سەرەکیی ئێمەیە، ئەوا دەتونین بڵێین، کە ڕەخنەی ئەدەبی و تیۆری ئەدەبی تێڕوانینی ئەدەبیانە بۆ چەمکی دەق و دەقێتـی دەخەنەڕوو. دەقـی ئەدەبـی بە کۆمەڵێک مەرج و پێـوەری تـایبەت مەحکوم دەکەن، بە واتـایەکی تر دەقی ئەدەبی و دەقێتی لە چوارچێوەی ئەدەبـدا، سـەرەڕای پێـوەر و خاسـیەتە گشـتییەکانی دەقێتـی و دەقبـوون،

کۆمەڵێک ڕەهەندی تریش لەخۆدەگرێت، تەنیا ڕەهەندی ناوەکی و بنیاتی زمان بەشدار نییە لە ناسنامەی دەقێتی بەرهەمێکی ئەدەبی، بەڵکو پەیام و ئەرک و بابەتی تر و بنیاتی تر دێنە ناو بازنەکەوە.

دەقی ئەدەبی بەرپرسیارییەتی تری لەسەرشانە، کە خۆی لە بەرپرسیارییەتی مەعریفی و ئیستاتیکی و پەیامداری و ئەرکی دەروونی و کۆمەڵایەتی و ئەرکە جۆربەجۆرەکانی تر دەبینێتەوە. ((دەقی ئەدەبی دەریایەکی مەعریفییە وابەستەیە بە ڕەگەزەکانی ئەدەبی و گەلێک لایەنی هونەری و ئیستاتیکی، بنەماکانی دەق و پڕۆسەی داهێنان و ئەرک و پەیام و گرنگی کاریگەری هەموو دەقێکیش بە تایبەتی لە ڕووی چێژ و خۆشی بەخشینەوە بەستراوەتەوە بەهەر دوو لایەنی توانا و ئەزموون و سەلیقە و ئایدیای نوسەر و ئاستی فکری و تێگەیشتن و ئاوێتەبوونی خوێنەر)) (فەتاح، ٢٠١٥، ل٥٩). دەقی ئەدەبی فۆرمێکی بەرجەستەکراوە، کە ڕوخسار و ناوەرۆکێکی پتەوەی هەیە و نوێنەرایەتی خەیاڵ و هەست و سۆزی نوسەر دەکات، تۆخمی ڕابردوو و ئیستا و داهاتووی لەخۆگرتووە. دەقی ئەدەبی لە کرۆک و هەناوی خۆیدا بارە کۆمەڵایەتی و دروونییەکانی نوسەر بەیان دەکات، بە واتایەکی تر ((دەقی ئەدەبی داتاشینی جەستەیەکە تەنها بەهرەمەندانی دەق و خالقەکانی دەق دەزانن ئەم جەستەیە چەند ئەستەم و دژوارە، چونکە ناکرێت دەقێک داڕێژین ئاگری گەش و باوەشێک بای ئەفسانە و چەندین کەرەستەی موعانات و هەڵچوون و عاتیفە و خۆشەویستی پێنەبێت، لە داڕشتەیەکی فۆکۆیانە دەق دەبێتە کۆڵەگەی دامەزراوەیەکی پڕ لە نهێنی، کە هەر هەموویان خۆیان لە جەستەیەکدا دەدۆزنەوە، کە بەهرەمەندی دەق مەبەستییەتی)) (دەشتی، ٢٠١٣، ل٤٣٤). بەم جۆرە دەقی ئەدەبی جەستەیەکی تایبەت بەخۆی هەیە، کە لە دیوی دەرەوەیدا ڕووخسار و ئەدگاری تایبەت بەخۆی هەیە و لە دیوی ژوورەوەی ئەم جەستەیەشدا ناوەرۆک و مەبەست و ئەرک و پەیام ئامادەیە، جگە لەمە دەقی ئەدەبی ڕەهەندی

زانیـاری و مەعریفیشـی هەیە، واتـا جەسـتەکە هەر تەنیـا لە ڕەهەنـدە دەروونـی و سـایکۆلۆژییەکان پێکنـایەت، بەڵکـو پڕۆژەیەکـی مەعـریفش لە مێشکی ئەم جەستەیەدا بوونی هەیە. ((دەقی ئەدەبی بـریتییە لە کۆمەڵێک مەعریفەی مرۆیی، کە زانیاری ئەدەبی و مەعریفەی مێژوویی و دەروونی و کـۆمەڵایەتی و ڕامیـاری لەخۆدەگرێـت، نەک هەر ئەم زانیاریـیانە بەڵکـو زانیـاری ئـابووری و زانسـتەکانی تـریش لەخۆدەگرێـت)) (ابریـر، ۱۹۹۵، ص۱۲). واتە دەقـی ئەدەبـی بـوونی مەعریفەیەکـی گەورەی لە هەمـوو ڕوویەکەوە تێدا بەدی دەکرێت، بۆیە دەتوانین بڵێین، کە ((دەقی ئەدەبی وەک حـاڵەتی کەرنەڤاڵێـک وایە، کە ڕۆشـنبیرییەکانی تێـدا کـۆدەبێتەوە و تێکەڵیـان دەبێـت)) (ئەمـین، ۲۰۱۳، ل۳۹)، دەق لەنـاو بـازنەی ئەدەب و هـونەردا، بەپێـی تیـۆرە ئەدەبـی و ئاراسـتە ڕەخنەییەکـان، فـرە بنیـاتە و بەهـۆیەوە چـاوەڕوانی ئامـانجی گەورەی لێدەکرێت لە ڕووی مێژوویـی و کـۆمەڵایەتی و ئـاینی و سیاسـی. دەق لەو چوارچێوەیەدا بە ئەرکێکی زۆر فـراوان هەڵدەسـتێت، لەبەر سروشـتی پەیوەنـدیی ئەدەب بە ژیـان و مـرۆڤەوە، ((بـابەتی دەقی ئەدەبی هەمـوو دنیایە، دنیـاش گەلێک بەرینە و هەموو مرۆڤ و ژینگە و دەوروبەری مرۆڤ دەگرێتەوە، دەرەوەی مرۆڤ و نـاوەوەی مـرۆڤ دەگـرێتەوە، ئەدەب مـرۆڤ و پەیوەنـدییەکانی مـرۆڤ لەگەڵ دنیادا دەکات بە بابەت و ناوەرۆکی خۆی)) (عـارف، ۲۰۰۹، ل۱۰۹). بەم شـێوەیە لەژێـر ڕۆشـنیای جـۆریەتی دەقـی ئەدەبیـدا، خاسـیەت و پێوەرەکانی دەقیش ئاراستەیەکی تـایبەت بە سروشتی ئەدەبی و هـونەری وەردەگرن، بۆ چەمکی دەقێتی لەو بازنەیەدا جەخت لە پێوەرە تایبەتەکـانی دەق دەکرێتەوە، دیسان دەقـی ئەدەبیش بـازنەیەکی فراوانە و ڕووبەرێکی زۆر گەورە لە خۆیدا کۆدەکاتەوە، کە هەموو ژانرە ئەدبییەکان دەگرێتەوە، دەقـی ئەدەبـی بە هەردوو جـۆری نوسـراو و نەنوسـراوەوە، لە جـۆری ئەدەبی نوسراویشدا بە هەردوو لقی دەقی شـیعر و دەقی پەخشـانەوە، لە چەنـدین ژانـری جۆراوجـۆر پێکـدێن، کە هەر یەکەیـان پێـوەری گشـتی لە بازنەی دەق و پێوەری تایبەت لە بازنەی دەقی ئەدەبی و پێـوەری تـایبەتی

تریش له بازنەی ژانرییەتی خۆی وەردەگرێت و بەمەش ناسنامەی دەقێتی و جۆری ژانرێتی خۆی دەسەلمێنێت.

شیعری کرمانجی خواروو لە ژێر ڕۆشنایی پێوەرە تایبەتییەکانی دەقێتی

تێڕوانینی تیۆری ئەدەبی بۆ جۆرێکی دیاریکراوی دەق، وەکو دەقی شیعری تێڕوانینێکی دیاریکراو و تایبەتە، لە سنووری تایبەتمەندییە هونەرییەکانی دەقی ئەدەبی و خاسیەتەکانی دەقی شیعری دەوەستێت، تێبینیە تیۆری و پێوەرە تایبەتییەکانی لەو چوارچێوە دیاریکراوەدا پێشکەشدەکات. تیۆری ئەدەبی لێرەدا بە دوو ئاراستە تێڕوانینی خۆی دەخاتەڕوو، تێڕوانینی یەکەم لەسەر خودی دەقی شیعرییە، واتە جۆر و فۆرمێکی دیارکراوی ناو ئەدەب، بەوەی کە دەقی شیعری بە شێوەیەکی گشتی لە هەموو حاڵەتێکدا مەرج و پێوەری شیعرییانەی خۆی هەیە، ئەم مەرج و پێوەرانەش ناسنامەی شیعربوون بە دەقێک دەبەخشن. بۆ نموونە دەقی شیعری بە خاسیەتە گشتییەکانی، لە دەقێکی تری وەک پەخشان جیادەکرێتەوە، کە خۆی لە هونەرە شیعرییەکانی وەک (زمانی شیعری یان شیعرییەت، قالب، کێش و سەروا، وێنەی شیعری، لادان، ئیستاتیکا، هونەرەکانی تری بنیادی شیعری... تاد) دەبینێتەوە. تێڕوانینی دووەمیش تایبەتە بە خاسیەت و پێوەرەکانی تایبەت بە شیعری قوتابخانەی کرمانجی خواروو، کە بەپێی شوێن و سەردەم و بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی گۆڕانی بەسەر داهاتووە، لێرەدا جۆرێتی و چۆنیەتی و چەندیەتی دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە دەخاتەڕوو، هەروەها قوتابخانەی کرمانجی خواروو چ جۆرە جیاکاری و تایبەتمەندی و خاسیەتێکی بە دەقی شیعری بەخشیوە؟ چ ناسنامەیەک بۆ دەق پێشکەش دەکات؟

سەبارەت بە دەقی شیعری، ئەوا دەتوانین بڵێین، کە پێناسە و ناسنامە و پێوەر و خاسیەتی تایبەت بە خۆی هەیە، دەقی شیعری هەموو

ئەم پێوەر و مەرج و خاسیەتانە بەسەر بەرهەمێکدا فەرزدەکات، بۆ ئەوەی وەکو دەقێکی شیعری قبوولّی بکات و بیخاتە ناو بازنەی شیعریبوونەوە. جا ئەو پێوەر و خاسیەتانە بە شێوەیەکی گشتی لە دوو ڕەهەندی سەرەکیدا خۆی دەبینێتەوە، کە بریتین لە ناوەرۆک و ڕوخساری شیعری. هەریەکە لە ڕەخنەی ئەدەبی و تیۆری ئەدەبی، بەرهەمە ئەدەبییەکان بە میزانی ئەم دوو ڕەهەندە قەپان دەکەن و مۆری شیعریبوونی لێ دەدەن. ئەم دوو ڕەهەندەش سیفەتی جێگریان نیە و بەپێی سەردەم و ژینگە و بارودۆخەکان تازەبوونەوە و گۆڕانیان بەسەردا دێت. دیارە ناوەرۆک و ڕوخساری دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا، بە درێژایی مێژووی ئەم قوتابخانەیە، گۆڕانی جۆراوجۆری بەسەردا هاتووە، ئەم گۆڕانانەش بۆ سەردەم و شوێن و باردۆخی سیاسی و ئایینی و کۆمەڵایەتی و تایبەتمەندیی کەسایەتی شاعیر دەگەڕێنەوە. هەروەها هۆکارە دەرەکییەکانی وەک ئەدەبیاتی نەتەوە دراوسێیەکانیش کاریان لەم گۆڕانکاریانەدا کردووە، واتە پەیوەستە بە بارودۆخی ژینگەیی کەسەکان و ناوچەکە و دەوروبەری لە هەموو ڕوویکەوە، هەروەکو عەزیز گەردی دەڵێت: ((گۆڕانی ژیان بەرهەمی نوێ دەخولقێنێ، هەر بەرهەمی نوێشە ڕوخسار بۆ خۆی ئەدۆزێتەوە)) (گەردی، ١٩٧٤، ل١٠٦). ڕوخسار و ناوەرۆک پەیوەندییەکی دانەبڕاویان بەسەر یەکتریەوە هەیە، ناوەرۆک و جۆری بابەت پێویستی بە فۆرمێکی دیاریکراوە بۆ خۆبەیانکردن، بەمەش ڕوخساری دەق بەستراتەوە بە هەڵومەرج و ناوەرۆکی دەقەوە، لەبەر ئەوە ((جگە لە ناوەرۆک خۆیەوە هیچ لایەنێکی تر ماف و دەستەڵاتی ئەوەی نییە، کە داوای جۆرە شێوە و ڕوخساڕێکی تایبەتی بکات)) (گەردی، ١٩٧٤, ل١٠٦). گۆڕانی ژیان بە شێوەیەکی گشتی و هۆکارە جیاجیاکان دەبێتە هۆی گۆڕانی بابەتەکانی ڕۆژ و ناوەرۆکی نوێ بۆ دەقی شیعری پێشکەش دەکەن، بەمەش گۆڕانی ڕوخساری دەقی شیعری دێتەکایەوە. لە سەرەتای ئەم قوتابخانەیەدا، کە زیاتر بە قۆناغی کلاسیکی کوردی دەناسێنرێت، لە مێژووی ئەدەبی

کوردیدا ڕوخسار و ناوەرۆکی دەقی شیعری ناسنامە و تایبەتمەندیی خۆی وەردەگرێت. ئەم ڕوخسار و ناوەرۆکەش، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمەوە دەستپێدەکات تا دوای جەنگی یەکەمی جیهانی و نوێبوونەی شیعری کوردی لە لایەن (پیرەمێرد، شێخ نوری شێخ سالح، گۆران... تاد)، کە بە شیعری نوێی کوردی ناودەبرێت، دەقی شیعری لە هەموو قۆناغەکانی ئەم قوتابخانەیەدا، تایبەتمەندییە گشتییەکانی دەقی شیعرییان هەیە، لە بوونی "کێش و سەروا، جوانکاریی هونەری ، ئیستاتیکا، چێژ... تاد"، بە شێوەیەکی گشتی بنیاتی هونەری و پەیامداری. بەڵام لە جۆری کێش و سەروا و فۆرم و زمانی شیعری و ێنەی شیعری و مەبەست و پەیامداریدا بەپێی قۆناغەکان جیاوازییان هەیە. بوونی ئەم جیاوازییانەشە، کە قۆناغی شیعری کلاسیکی کوردی و شیعری نوێی کوردی دروستکردووە لە شیعری کرمانجی خواروودا. بۆ نموونە ڕوخسار و ناوەرۆکی شیعری کلاسیکی جیاکاری خۆی هەیە، لێرەدا دەقی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە پەیام و مەبەستێکی دیاریکراو لەخۆدەگرێت، کە خۆی لە بابەتێکی دەروونی یان کۆمەڵایەتی یان ئاینی یان سیاسی دەبینێتەوە، زیاتریش ناوەرۆکی دەق لەم قۆناغەدا لە بابەتێکی دەروونی وەک خۆشەویستی چڕبووەتەوە، ((کاری شیعری ئەم سەردەمە دەربڕینی هەستی دڵداریيە، بیری فەلسەفی قووڵ و خەیاڵی ناسک ئاوازی ڕەوان شیعرەکە جوان دەکەن... کەواتە بابەتی دڵداری و ئەویندار بابەتی سەرەکی بوو)) (سەعید، ۲۰۱۷، ل۲۸). واتە لەم قۆناغەدا دەقی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە زیاتر هەستی تاکە کەسی و بابەتێکی ویژدانی بەیانکردووە، مەبەستی شاعیر نیشاندانی دۆخی دەروونی خۆیەتی کە بەهۆی خۆشەویستیی یارەوە دووچاری بووە، بە شێوەیەک (شاعیران وا خۆیان نیشاندەدەن لە یارەکەیان دوورن و هەرگیز دەستیان ناگاتە گەردنیان. ئەم جۆرە شیعرە گەلێ زۆرترن لەو جۆرە شیعرانەی گەشبینی دەپژێنن، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو ڕاستییە بەرچاودەکەوێت، کە بە شێوەیەکی جوان باس لە ناڕێکی کۆمەڵ دەکەن و بیر لە نیشتیمان دەکەنەوە و ڕق

بەرامبەر دوژمن نیشاندەدەن) (خەزنەدار٢٠١٠، ل٥٨). بەڵام ئەمە بە واتای ئەوە نییە، کە ناوەرۆکی دەقی شیعری کلاسیک بابەتەکانی تری لە خۆی بارنەکردووە، بەڵکو بە شێوەیەکی ڕێژەیی زۆربەی بابەتەکانی تری وەک (شانازی، ئایینی و سۆفیگەری، ستایش، وەسف، دلێری و قارەمانێتی، خۆشەویستیی نیشتیمان... تاد) تێدا دەبینرێت، بەڵام خستنەڕووی هەموو ئەم بابەتانە لە شێوەیەکی تایبەت و لە بەرگێکی زۆر مەجازی و نزیک لە ئەفسانەدایە. بە واتایەکی تر (بەها هونەرییەکانی سەردەمی دەرەبەگی سەر دەفتەریان پاڵەوان پەرستی بوو، پاڵەوانی بابەتی هەڵبەست سێ کوچکەی یار و میر و پیر بوو) (گۆران، ١٩٦١، ل٥). هەموو باس و ناوەرۆکەکان بە دەووری ئەم سێ تەوەرەیدا دەخولانەوە، هەروەکو گۆران دەڵێت لە دەربڕینێکی میسالیدا خۆی بەرجەستە دەکرد. لە ڕووی ناوەرۆکەوە ئەم خاسیەتانە لە دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە بەدیدەکرێن.

ڕوخساری دەقی شیعری کلاسیکی لە کرمانجی خواروودا، لەسەر بنەمای تایبەتمەندیی ڕوخساری نەتەوە ئیسلامییەکانی وڵاتانی دراوسێدا دەوەستێت، بە شێوەیەکی تر (شاعیرانی ئەو ڕۆژگارە زۆر چاک لە شیعری کلاسیکی ئیسلامی "عەرەبی، فارسی، تورکی عوسمانی" گەیشتوون، وا بوو هەر لەسەر ڕێگە و شوێن تاقیکردنەوەکانی ئەو دەسگایە شیعری کوردی نوێیان دامەزراند) (خەزنەدار٢٠١٠، ل٥٤). واتە خاسیەت و پێوەرەکانی ڕوخساری شیعری ئەم قوتابخانەیە لە دەقی شیعری دەرەکیەوە هاتوون. بەڵام دواتر جێگای خۆیان لە شیعری کوردیدا گرتووە، تا لەم قوتابخانەیەدا بوون بە بنەما و پێوەر بۆ نوسینی بەرهەمی شیعریی تر، کە ئەمەش لەسەر دەستی شاعیرەکانەوە بووە. واتە (شاعیرە گەورەکانی وەک نالی و سالم و کوردی... بە توانا و سەلیقەیەکی گەورەوە ڕەنگ و بۆوبەرامێکی تایبەتیان بە بەرهەمە کلاسیکییەکانیان داوە، بلیمەتانە مامەڵەیان لەگەڵ وشە و زمان و وێنە شیعرییەکان کردووە) (حەمەکریم، ١٩٨٦، ل١٠). شاعیرەکانی سەر بەم

قوتابخانەیە بنیاتی دەقیان لەسەر مەرج و پێوەرەکانی شیعری کلاسیکی ئیسلامیی ڕۆژهەلات دامەزراندووە، ئەمەش بێگومان لە بەرگێکی کوردیدا، واتە دوای هاتن و وەرگرتنی تایبەتمەندییە دەرەکییەکانی ڕوخساری دەق، شاعیرەکان بەپێی پێویست تایبەتمەندیی تری پەیوەست بە سروشتی زمان و کلتووری کوردییان خستووەتە سەر, تاڕادەی گونجانی تایبەمەندییە دەرەکییەکان لەگەڵ سروشتی زمان بۆ نووسینی شیعری کوردی. ئەگەر لە ڕەهەندەکانی ڕوخساری دەقی شیعریی ئەم قوتابخانەیە وردبینەوە، دەبینین تایبەتمەندییەکانی ڕوخساری شیعری کلاسیکی لە کرمانجی خواروودا، لە ڕووی تۆپۆگرافیا و قاڵبی دەقەوە خۆی لە ("غەزەل، قەسیدە، چوارین، تاک، موستەزاد، ملمع، تەرکیب بەند، تەرجیع بەند... تاد" دەبینێتەوە، هەروەها لە ڕووی وێنەی شیعری و بەکارهێنانی هونەرە جۆربەجۆرەکانی ڕەوانبێژی و کێشی عەرووزی عەرەبی و یەکێتیی سەروادا پەیڕەوی شیعری ڕۆژهەلاتییان کردووە، لە ڕووی زمانیشەوە شاعیرەکان زمانێکی کوردی تێکەڵ لە وشە و زاراوەی "عەرەبی و فارسی و تورکی"یان بەکاردەهێنا) (حوسێن، ۲۰۰۷، ل۵۹). پاشان لە قۆناغی نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا، دوای جەنگی یەکەمی جیهانی گۆڕانێکی تا ڕادەی ڕیشەیی لە ڕوخسار و ناوەرۆکی دەقی شیعریدا ڕوویدا، کە لە ڕەهەندێکی بنیاتی دەقەوە دەستی پێ کرد، تا هەموو بنیات و پێکهێنەکانی دەقی شیعری گرتەوە. بەهۆی ڕووداوەکانی جیهان و دروستبوونی شەپۆلی گۆڕانکاری لە ناوچەکەدا لەگەڵ کۆمەڵێک هۆکاری تری ناوەخۆیی و دەرەکی، ڕوخسار و ناوەرۆکی دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا کەوتە ژێر باری گۆڕانکارییە جیاجیاکان، بەمەش ناوەرۆکی دەق لەم قۆناغەدا دەلالەتی کۆنی بەجێهێشت و گوزارشتی لە زۆر لایەنی تری ژیانی مرۆڤ کرد. مەبەست و پەیامی نوێ هاتنە ناو دەقی شیعری ئەم سەردەمە.

لە ڕووی ڕوخساری شیعریشەوە, بە شێوەیەکی گشتی بەرەو خۆماڵی بوون هەنگاوی هەڵهانی، ئەم هەنگاوەش کێش و سەروا و قاڵب و زمان و وێنەی شیعریشی گرتەوە. ئەمەش بەهۆی توانا و شارەزایی و دەستپێشخەری چەند شاعیرێکی وەکو " پیرەمێرد و شێخ نوری و گۆڕان" ڕوویدا، بەجۆرێک (شێوازی شیعریی شیخ نوری شیخ صالح لە سییەکان بەدواوە ڕسکاو دەرکەوتنی بەخۆوە بینی، پاشان گۆران بە یارا و هۆشمەندییە شۆڕشگێڕانەکەیەوە شێوەی کۆنی تێکشکاند و بە بیر و مەعریفەکەیەوە، کە ئاگای لە گۆڕانکارییەکانی شیعر و بار و ڕەوشی ئەو سەروبەندەی دنیا بوو، سەرلەنوێ دوور لە قاڵبە نەگۆڕەکانی کێشی عەرووز بونیادێکی هاوچەرخانەی بۆ سازاندووە) (نادر، ٢٠١٤، ل١٠٨). بەپێی تیۆرەکەی "کارل مارکس" لەگەڵ هەر گۆڕانکارییەک لە ژێرخانی کۆمەڵدا، ئەوا سەرخانی کۆمەڵیش گۆڕانکاری بەخۆیەوە دەبینێت، کاتێک نوێبوونەوە و گۆڕانکاری لە بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی ڕوودەدات، ئەوا ئەم نوێبوونەوە و گۆڕانە بە سەر ئەدەب و هونەریشدا دێت، بەم هۆیەشەوە دەقی شیعری خاسیەت و تایبەتمەندیی نوێ وەردەگرێت، بنیادی دەقی شیعری گۆڕانی بەسەردا دێت، ڕەگەزە ئەدەبییەکانی وەک "بیر، خەیاڵ، سۆز، فۆرم" بە ڕێژەیی گۆڕا و بەشێوازێکی تر دەق بینادەکەن و بە ڕێژە و و ئاستی جیاواز لە دەقێکدا خۆیان بەرجەستەدەکەن، بەمەش تیۆری ئەدەبی بە تێڕوانینی خۆی بۆ خاسیەتە نوێیەکانی دەق، پێوەری نوێ بۆ دەقی شیعری ئەو سەردەمە دێنێتە بەرهەم. بۆیە ئەم گۆڕانکارییانە لە دەقی شیعریی کرمانجی خواروودا، لەم قۆناغەدا بووە هۆی پێشکەشکردنی پێوەری نوێ بۆ دەقی شیعریی نوێی کوردی.

پێوەرە گشتییەکانی دەقێتی لە شیعری کرمانجی خواروودا

پێوەرە گشتییەکانی دەق، بوون بە بنەما بۆ جیاکردنەوەی دەق و نادەق، ئەم پێوەرانە لە بازنەی گشتیی دەق دەسورێنەوە، دوور لە پێوەرە

تایبەتییەکان لەناو بازنەی ژانرێکی دیاریکراوی ئەدەب. ئەم پێوەرانە، بەر لە پێوەری تایبەتی ناسنامەی دەقبوون بە چالاکییەکی دەربڕاو دەبەخشن، دواتر پێوەری تایبەتیش دێتە پێشەوە بۆ بەخشینی فۆرم و ناسنامەی جۆری دەق و خاسیەتەکانی دەق لە بازنەیەکی دیاریکراودا. دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا بەپێی پێوەرە گشتییەکانی دەق، ناسنامەی دەقێتی وەردەگرێت، لەناو بازنەی دەقی شیعریشدا جیاکاری و پێوەری تایبەت بە دەقی شیعری خۆی هەیە، تیۆری ئەدەبیش زیاتر جەخت لە پێوەرە گشتییەکانی دەق و چوارچێوە گشتییەکانی دەقی شیعری دەکاتەوە و پێوەرە زۆر ورد و تایبەتییەکانی دەقێکی شیعری بۆ بواری ڕەخنەی ئەدەبی بەجێدێڵێت. هەموو ئەو پێوەرە گشتییانەی، کە بۆ دەقبوون لە لایەن تیۆریست و زاناکانەوە جەختی لەسەر کراوەتەوە، لە ئەدەبی هەموو نەتەوە و سەردەمێکدا بەدی دەکرێت، بەپێی تایبەتمەندیی ژینگەی دەق لە هەموو ڕووێکەوە، دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا هەڵگری هەمان ئەو پێوەرانەیە، کە ناسنامەی دەقێتی بە دەق دەبەخشن، ئەمەش کاتێک دەردەکەوێت، کە دەقی شیعریی کوردی لەم قوتابخانەیەدا بە تەرازووی ئەم ڕەگەز و پێوەرانە کێشانی بۆ دەکرێت، کە خۆی دەبینێتەوە لە "بنیاتی زمان و بنیاتە هونەرییەکان و مەبست و دەلالەتی دەق و گونجان و دەقئاوێزان و چێژی دەق و ڕەگەزەکانی ئەدەب و جەمسەرەکانی پەیوەست بە دەق... تاد".

ئەگەر لە دەقی شیعری کرمانجی خواروو بڕوانین، بەپێی پێوەری دەربڕین، کە فۆرم و وێنەیەکی مادی بە دەق دەبەخشێت، ئەوا دەقی شیعریی کرمانجی خواروو شێوازی دەربڕین و جۆری خۆبەرجەستەکردنی تایبەت بە خۆی هەیە، بەپێی ئەم پێوەرە لە ڕێگەی بەکارهێنانی وشەکانەوە، چوارچێوەیەکی بەرجەستە بۆ دەقی ئەدەبی دروستدەبێت، کە "ڤانداێک" بە بنیاتی ڕووکەش دەیبەستێتەوە و "لۆتمان"یش ئەم بەشە بە دەربڕین یان شێوازی دەربڕین دادەنێت، ئەم

دەربڕینەش بەهۆی هێما زمانییەکان ئەنجام دەدرێت، بەپێی دوالیزمی "زمان" و " ئاخاوتن"ی سوسێر دەقی شیعریش چالاکییەکی دەربڕاوە، بەهەمان شێوەی ئاخاوتن (کۆدی زمانی دەربڕی فکرەکەیە، کردارێکی سایکۆلۆجی یارمەتیدەری تاکە بۆ دەرخستنی ئەو پەیوەندییانە لەسەر ئاستی دەرەوە) (محمد، ٢٠٠٨، ل٥٢). دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا لە ڕێگەی کۆدی زمانی و بەکاربردنی وشە و جێناوەکان و کەرەستەکانی تری زمان دەوەستێت و خۆی وێنادەکات، ئەمەش دەبێتە بنیاتی ڕووکەش, کە لە چالاکی بەکارهێنانی وشە و کەرەستەی تر گوزارشت لە دەقێتی خۆی دەکات، بەڵام ئەم چالاکییەش لە مەرج و قاڵبی هونەری و ئیستاتیکی دەدرێت. بێگومان دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا وەک چالاکییەکی هونەرییە، هەڵگری بنیاتێکی ڕێزمانی تایبەت بە زمانی نەتەوەکەی خۆیەتی لە ڕووی ئەنترۆپۆلۆژییەوە، کە لەژێر کاریگەریی هۆکارە کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆژی و لایەنە ئیستاتیکییەکان پڕۆسەی گوزارشتکردنی بابەتێک بنیات دەنێت، کە ئەمەش دەبێتە ڕەگەز و پێوەرێکی تر بۆ مەسەلەی دەق، هەروەک ئیریک ئەنکفیست (ئاماژەی بەم بنیاتە ڕێزمانییە کردووە بۆ دەقبوون لەگەڵ سیستەمی پەیوەندی نێوانیان ڕستەکان، کە خۆی لە ئاست و لقە ئاستەکانی زماندا دەبینێتەوە، هەر لە بوونی دەنگەوە بگرە تا دەگاتەوە ئاستی ڕستە و سیستەمی ڕێزمانی نێوانیان و کەرەستەکانی پەیوەندیکردن) (انکفیست، ٢٠٠١، ص١١٣). هەر چەندە ئەم بنیاتە ڕێزمانییە لە دەقی شیعری بە ئاسانی خۆی بەدەستەوە نادات و دەکەوێتە ژێر حوکمی هەستی ئیستاتیکای شاعیر و دووچاری تێکشکان و لادانە جۆربەجۆرەکان دەبێتەوە، چونکە بەکاربردنی زمان لای شاعیر دۆخێکی تایبەت بە شیعریەت وەردەگرێت، کەواتە ((ئەگەر مرۆڤی ئاسایی تەنیا توانای ڕەسەنایەتی تێدا بێ، ئەوا شاعیر دوو توانای دراوەتێ، توانای ڕەسەنایەتی کە توانایەکە لە هەموو ئاخێوەرێکدا هەیە، لە پیادەکردنی توانای یاساکانی زمانەکەوە دێ. توانای داهێنان، کە بەزۆری لە شاعیردا هەیە لە بەزاندنی یاساکانی زمانەوە دێ... بۆ ئەوەی لە

ڕەسەنایەتییەوە بگەینە داهێنان دەبێ زۆر بەوردی هەڵەی ڕێزمانی و واتایی و فۆنۆلۆژی لە "لادان" و بەزاندن"ی یاسا زمانییەکان جیا بکەینەوە. ئەمەش بەوە دەکرێت بزانین "لادان" و "بەزاندن" بۆ مەبەستێکی ئەدەبی دەبێ واتە گرنگییەکی تێدایە و شاعیر چاک ئاگاداریەتی دەزانێت بۆ وەها دەکات. هەرچی هەڵەی ڕێزمانی و ڕێنوسی و واتایی ئاسایی ئاساییە شاعیر لێی بە ئاگا نییە و بە مەبەست نەیکردووە)) (فتاح،٢٠١٠، ل ٤٠٣ ـ ٤٠٤). واتا لادان و تێکشکاندن و بەزاندنی زمان و مەسەلەکانی تری وەک میتافۆڕ و ئیدیۆم و ئیکۆنۆمی لە زماندا، دەبنە بەشێک لەو بنیاتە قوواڵەی، کە دەقی شیعری هەیەتی و لە زمانەوانیدا دەق لەسەری دەوەستێت و گرنگی پێدەدات. لە چوارچێوە گشتییەکەیدا شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا، ئەو بنیاتە قوواڵەی هەیە، کە ڤاندایک ئاماژەی پێکردووە، کە خۆی لە چەندین تەوەرێ وەک " زمان و دارشتنەوەی زمان و شێواز، خستنەڕووی دەق لە ناونیشانە سەرەکی و لاوەکییەکاندا" دەبینێتەوە، ئەم بنیاتە لە شیعری کرمانجی خوارووودا، جیاکاری و تایبەتمەندی وەردەگرێت بەپێی سروشتی زمانی دەربڕین و یاسا فەرهەنگی و ڕێزمانییەکانی تایبەت بە زمانی کوردی.دوای بەرجەستەبوونی دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووودا بەهۆی هێما و دانە زمانییەکان لە پرۆسەی دەربڕیندا و بە جۆرێک، کە خاوەنی بنیاتێکی ڕێزمانییە، پێوەرێکی تری دەق دێتە پێشەوە، کە بریتییە لە بوونی دەلالەت و لێکەوتەی مەبەستێکی دیاریکراو لە پرۆسەی دەربڕین و بەرجەستەبوونی دەقی شیعریدا، کۆی پرۆسەی بەرجەستەکردنە ڕێزمانییەکە بۆ گەیاندنی دەلالەت و گواستنەوەی مەبەستێکە لە شاعیرەوە، واتە فۆرمی دەق کە بەهۆی کۆدەکانی زمانەوە بەرجەستەبووە و بنیاتێکی ڕێزمانی هەیە، هەر بەمە ناوەستێت بەڵکو گوزارشت لە مەبەست و دەلالەتێک دەکات، بەمەش دەق لە ڕێگەی ئەم پێوەر و بنیاتانەوە تایبەتمەندی و خاسیەتی خۆی وەردەگرێت، ئەم خاسیەتانەش فۆرمەکانی دەقیان لەیەکترجیاکردەوە و تا بوون بە فۆرم و ژانرێکی ئەدەبی دیاریکراو، لەژێر ڕۆشنایی ئەمەدا

بەشێوەیەکی گشتی دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا مەبەست و دەلالەتێک لە پشتی کۆدەکانی زمان باردەکات و بە ڕێگەیەکی ڕێزمانیدا دەیانگوازێتەوە، ئەمەش پێوەری گشتین بۆ بەخشینی ناسنامەی دەقێتی بە پرۆسەی دەربڕین. واتە لە دەقدا، زمان ناسنامەی دەق و دەقبوون دیاری دەکات، نالی وەک دامەزرێنەری ئەم قوتابخانەیە ئەم کارە ئاسان دەکات و زمانی کوردی و ئاستێکی بەرزی ئەم زمانە بۆ دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا بەکاردێنێت. هەروەکو خۆی ئاماژەی پێدەکات و دەڵێت:

طەبعی شەککەر باری من، کوردی ئەگەر ئینشا دەکا

ئیمتیحانی خۆیە مەقصودی، لە "عمدا" وا دەکا

تادەگاتە.....

شیعری خەڵقی کەی دەگاتە شیعری من بۆ نازکی؟!

کەی لە دیققەتدا پەتک دەعوا لەگەڵ هەودا دەکا؟! (نالی، ١٩٧٦ ، ل ١٠٦ -١٠٧)

بەکارهێنانی زاری کرمانجی خواروو لە بەرهەمە شیعرییەکانی نالیدا، بوو بە ناسنامەی دەق لەم قوتابخانەیدا, بۆیە پەیڕەوانێکی زۆری بۆ پەیدابوون، هەروەها باڵی بەسەر زۆربەی ناوچەکانی تردا کێشا. دواتر بواری بەردەوامبوون و پەرەپێدانی بۆ خەڵکانی دوای خۆی والاکرد، نوسینی دەقی شیعری بە زمانی کوردی، لەسەر دەستی نالی و بە شێوەی دیالێکتی کرمانجی خواروو، بووە هۆکاری بەرپاکردنی بارودۆخێکی ئەدەبی و ڕۆشنبیری لە ناوچەکەدا و دوورکەوتنەوە لە زمانە بیانییەکانی وەک "عەرەبی و فارسی و تورکی"، ناسنامەی دەقی شیعری کوردی لە ڕوانگەی تیۆری ئەدەبییەوە گۆڕی، هاوکێشەی ئەدەب بەمە گۆڕان و بازدانی گەورەی بەسەردا دێت، بەکارهێنانی زمان هەوێنی

هەواڵنامەی گێتیب

سەرهەڵدانی دەق و جۆرە جیاوازەکانی دەق و دەلالەتی نوێیە لەناو دەقدا، لەدایکبوونی دەقیش سوودێکی زۆر بە زمان و کلتووری نەتەوە دەگەینێت، لەگەڵ ئەوەی، کە نالی بەهۆی نوسینی دەق بە زمانی کوردی دووچاری ڕەخنە لێگرتن بۆتەوە، لەو ڕۆژگارەی کە نالی تێیدا ژیاوە نوسینی شیعر بە زمانی خۆی بە لاوازی لە قەڵەم دراوە، هەر بۆیە ئەم دەقەی سەرەوە وەڵام و بەرپەرچدانەوەی شاعیرە بۆ ئەو ڕەخنانەی سەبارەت بەم بابەتە ئاراستەی کراون، دواتر زۆری نەبرد ئەم کارەی شوێنی خۆی گرت و پەیڕەوی لێکرا، شاعیری تر بە هەمان زمان دەقی شیعریی نوێیان پێشکەش کرد، بە جۆرێک ئەم زمانە چووە دۆخی بەرگری لێکردن و شانازی پێوە کردن، بۆ نموونە مستەفا بەگی کوردی دەڵێت:

کوردی مەستی دەردی بادەی عیشقە، وێردی نظمی ورد

دەردی هیجرە گەر بە حەرفی کوردی هەر یاری دەکا (کوردی، ٢٠١٠، ل٦١)

مەڵێن "هیجری" لە زێدا کوردییە، بیللا لە حەشریشا

بە کوردی " کوردی" دەعواچی حەقی کوردە و هەر ئەیسێنێ (کوردی، ٢٠١٠، ل٢٥١)

ئەم بەرگریکردنە لە زمانی کوردی و ئاماژەکردن بە نوسینی دەقی شیعری بە زمانی دایک، لە لای مەحویشدا دەبینین، هەروەک دەڵێت:

کوردی زوبانی ئەصڵمە گەر تەرکی کەم بەکول

بۆ فارسی، بەکوللی ئەمن دەبمە بێ وەفا

دوری مەبینە تۆ لە کەریمی بەهانەجۆ

هەولێر نامەی کتێبی

هەرچی کە کوردە پاکی ببەخشێ بە (بولوەفا) **(مەحوی، ١٩٨٤، ل١١)**

مەحوی لەم شیعرەدا ئاماژە بە زمانی کوردی دەکات وەک زمانی دایک، کە نوسینی دەقی شیعری بە زمانی فارسی و وازهێنانی لە زمانە ئەسڵەکە، کە زمانی دایکە بەخوویەکی ناشایستە لە قەڵەم ئەدات، بۆیە زمانی کوردی بە هەمان شێوەی بیرکردنەوەی نالی لای مەحویش زمانێکی شایستە و گونجاوە بۆ بەرهەمهێنانی دەقی شیعری، ئەمەش بۆ چەمکی دەق و ناسنامە و پێوەرەکانی دەق گرنگییەکی زۆری هەیە، چونکە تێڕوانینی تیۆری ئەدەبی لە چوارچێوەی ئەو زمانەوەیە، کە دەقە شیعرییەکەی لەسەر بیناکراوە. ئەم ئاماژەکردنە بە زمان و زمانی نەتەوە لای حاجی قادری کۆیی زۆر بەهێز و بە تینتر دەردەکەوێت، هەروەک دەڵێت:

شەبیهی جۆڵە کە پازی نەبێ، بە سەردڕی خۆی

مەڵێن فەصاحەتی کوردی بە فارسی ناگا **(حاجی، ١٩٨٦، ل٣٧)**

مەفهومی دوو حەدیسی صەحیحم لە بەیتەکا

جێ کردەوە نەزەر بکە کوردی و فەصاحەتی **(حاجی، ١٩٨٦، ل٥٧)**

ئەگەر کوردێک قسەی بابی نەزانی

موحەققەق داکی حییزە بابی زانی **(حاجی، ١٩٨٦، ل٥٨)**

هەوالنامەی کێشب

بۆ هەمان مەبەست حەمدی بۆچوونی خۆی لە دێڕێکدا بەیان دەکات و دەڵێت:

گوڵ لە بەرگی سەوزی خویدا ناسک و شیرینترە

بۆیە فیکری نازکی حەمدی بە کوردی بێژرا (حەمدی، ٢٠٠٨، ل٢٣٠)

مەسەلەی زمان و زمانی دایک و بەکارهێنانی لە بواره جیاجیاکانی وەک قسەکردن و نوسینی دەقی شیعری جەختی لەسەر کراوەتەوە، چونکە (حاجی قادر بە لێکۆڵینەوە ئەوەی بۆ ڕوونبووتەوە، کە بناغەی قەڵای کەسایەتی نەتەوە زمانە، و هەموو دەسکەوتەکانی بەرهەمی نەتەوە بە زمان دەپارێزرێن) (علی قادر،٢٠١٢، ل٢٦٥). هەرچەندە زمان لای حاجی پەیوەستە بە سۆزی شاعیر بۆ نەتەوە و لە چوارچێوەی خۆشەویستیی نیشتیمانەوە جەختی لەسەر کراوەتەوە، بەڵام لێکەتەی ئەمە بەرهەمهێنانی دەقی شیعرییە بە زمانی نەتەوە.

ئەم مەرج و پێوەرانەی، کە "دیبوگراند" بۆ دەقییەتی دەق خستیەڕوو، کە بریتین لە: "بەیەکەونوسان، گونجان، مەبەستییەتی، پەسەندی، هەڵوێست، دەقئاوێزان، ڕاگەیاندن " دواتر بوون بە بنەما و پێوەری گشتی بۆ چەمکی دەقێتی لە بازنە گشتییەکەیدا، هەریەکە لەم پێوەرانەش لە چەندین لق و پێوەری بچوکتر و تەوەرەی تر پێکدێن. ئەگەر لەسەر بنەمای ئەم پێوەرانە دەقی شیعری کرمانجی خواروو بپێوین و بە دوای ئەو مەرج و بنەمایانەدا لە دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیەدا بگەڕێن، ئەوا بەهۆی بوونی ئەم مەرج و پێوەرانە ناسنامەی دەقێتیی شیعری کرمانجی خواروومان بۆ دەردەکەوێت، بۆ نموونە هەر یەکە لە پێوەرەکانی "تۆندوتۆڵی و گونجان" کە پەیوەستن بە خودی دەقەوە لە شیعرەکاندا بەرجەستەیە، نەک هەر بەرجەستەیە, بەڵکو ئەم پێوەرانە بنیات و هۆکاری بەرجەستەکردنی ئەم شیعرانەن، بنەمای "تۆندوتۆڵی یان بەیەکەونوسان"

لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا لەم دۆخانەدا دەردەکەون, شێوازی خستنەڕووی دەقە شیعرییەکە لە ڕووی فۆرم و جۆری ناسنامە ئەدەبییەکەی، کە دەقی شیعری خۆی جۆرێکی ئەدەبی دیاریکراوە, بەو پێیەش ئەم ژانرەش لەم قوتابخانەیەدا لە چەند جۆر و قاڵبی دەربڕینی تایبەتدا خۆی دەبینێتەوە، هەر لە جۆرەکانی شیعری لە ڕووی ناوەرۆک و فۆرمەوە بگرە وەک شیعری "لیریکی و داستانی و شانۆیی و فێرکردن" تا جۆرەکانی شیعر بەپێی قاڵبەکانی دەربڕین وەک "غەزەل و قەسیدە و چوارین و مولەمەع و پێنج خشتەکی و موستەزاد... تاد" بە تێبینیکردن لە ڕوخسار و ناوەرۆکی شێوازی دەربڕینی هەر دەقێک لە شیعری کرمانجی خواروودا ئەوەمان بۆ ڕووندەبێتەوە، کە دەقە شیعرییەکە خاوەنی جۆر و ناسنامەیەکی تایبەت بە خۆیەتی، بوونی ئەم ناسنامەیەش پێوەرە بۆ دەقێتی، هەروەها دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا بنەمای خستنەڕووی چارەسەری کێشە و بابەتێکی دیاریکراوی تێدایە، بە جۆرێک شاعیر لە ڕێگەی پرۆسەی شیعرنووسینەوە کۆد و دانەکانی زمان بەکاردێنێت لە پێناو خستنەڕووی واتا و چارەسەری بابەتێکی دەروونی و کۆمەڵایەتی و هزری، هەروەک قاندایک دەڵێت: (کۆمەڵە ڕستەیەک، گەر لە بابەتێک نەدوێن زەحمەتە پەیوەندی لە نێوانیاندا پەیدا ببێت و بەم جۆرە نابێتە دەق) (صبيحي، ٢٠١٦، ل٨٠). واتە پەیوەندیی واتایی لە نێوان یەکە دەربڕاوەکانی زمان پتەوی و دەقێتی بە دەربڕین دەبەخشت، دەبێت لە هەر دەقێکدا ئەم بنەمایە خوێنەر بەرەو چەقی بابەتێک بەرێت، ئەگەر سەیری دەقێکی شیعری لە کرمانجی خواروودا بکەین دەبینین، ئەم شیعرە واتایەکی هەڵگرتووە، بۆ نموونە بابەتێکی وەک خۆشەویستی لە ڕێگەی وشە و ڕستەکانەوە نیشانی خوێنەری دەدات و هەستی خوێنەریش بەرەو ئەو ئاراستەیە دەبات. هەر لە چوارچێوەی پێوەری پتەوی دەق جەخت لەسەر چۆنیەتی خستنەڕووی دەق لە ڕووی بەش و پێکهاتەوە دەکرێت، کە چۆن مەبەست و واتا پلەبەپلە بەسەر بەشەکانی دەقدا دابەش دەبێت، لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا دابەشبوونی واتا و مەبەستی شاعیر

دەبینین، کە بەسەر لەتە دێڕ و دێڕی شیعرەکانەوە دابەشکراوە، بە جۆرێک، کە لە لەتە دێڕێکەوە دەستپێدەکات بۆ نیوە دێڕ و بۆ دێڕی تەواو تا دوایی دەگاتە بەش و دێڕی کۆتایی، لە شیعری کلاسیکی کوردیدا دێڕی کۆتایی، کە ناسناوی شاعیری تێدایە بە زۆری ڕۆلی کۆتایی پێهاتنی واتا دەبینێت لە کۆی دەقە شیعرەکەدا.

خەڵقی کە هەمو کودەکن و بەستە زوبانن،

با بێن و لە "نالی" ببیەن شیعری سەلیقی (نالی، ١٩٧٦، ل٦٥٧)

لەچنگ غەم صهیده "سالم" وەک کەبووتەر

لەدڵیا میخلەبی شاهینە بێ تۆ (سالم، ٢٠١٥، ل٧٢٨)

دڵ لە ئیدراکی حەقیقەت بێ بەشە بێ داغی عیشق

"مەحویا" دانا دەبێ بەم چاوە بینایی بکا (مەحوی، ١٩٨٤، ل١٩)

هەروەک لەم دێڕانەی سەرەوەدا دەبینین، بەشێوەیەکی گشتی لە دەقی شیعری کلاسیکی کوردیدا، ناسناوی شاعیر بۆ دوا دێڕ هەڵگیراوە، کە ئەمە ڕۆڵی دوایی پێهێنانی دەقەکەی بینیوە، کە خۆی لە خۆیدا ئەمە خستنەڕووی واتا و مەبەستی شاعیر دەسەلمێنێت لە دێڕ و خاڵێکی دەقەکەدا، کە خاڵی سەرەتای دەقە، بەمەش هەر دەبێت لە دێڕ و خاڵێکی تری دەقیشدا بەکۆتابێت. بەم جۆرە دەقی شیعری کوردی تایبەتمەندیی دەستپێک و کۆتایی دەقی لەخۆگرتووە، لەگەڵ دابەشبوونی مەبەست و واتا بەسەر تۆپۆگرافیای دەقەکەدا، ئەوەی جێگەی ئاماژەبۆکردنە ئەوەیە، کە مەبەستمان لە واتای دەق بریتیی نییە لەو تێڕوانینە تایبەتییەی گۆران بۆ شیعری کۆنی کوردی وەک سەربەخۆیی بەیتەکان لە واتادا، کە گۆران

لە وتـارەکەی خۆیـدا بەنـاوی (کـۆنی و تـازەیی لە هەڵبەسـتا) ئامـاژەی پێکردووە، بەڵکو بریتییە لەو گوتارەی شاعیر لە بەش و پێکهاتەی دەقێکدا لە ڕێگەی بەکارهێنانی زمانەوە بەرجەستەی دەکات، مەبەست و بابەتە عەقڵـی و دەروونییەکـانی شـاعیر لە ڕێـگەی وشـەیەک یـان دێڕێـک دەسـتێدەکات و لە شـوێنێکیش هەر دەبـێ کۆتـایی پـێ بێـت, لەگەڵ کوتاییهاتنی دەقەکە گوتارەکەش خۆی بەیان دەکات، گوتار و مەبەستەکە بەسەر هەموو توخم و دانەیەکی زمانی دابەشدەبێت.

پێوەری گونجانیش، کە پەیوەستە بە جەمسـەری دەقەوە لە شـیعری کرمانجی خواروودا لە بنیاتی زمانی و ڕەهەندەکانی پەیوەست بە زمـان و سیستەمی ڕێزمانی و ئامرازەکانی پەیوەندی دەردەکەوێت، بە شێوەیەکی گشـتی مەبەسـت لە پێـوەری گونجـان و گونجـانی دەقـی شـیعری لەم قوتابخانەیەدا خۆی دەبینێتەوە لە پەیوەندی نێوان کەرەستەکانی زمـان و پەیوەنـدی وشـە و ڕستە و بەش و پارچەکـانی دەق بە یەکتـرییەوە، ئەم پەیوەندییەش پتەوی بنیاتی دەقی شیعری دروستکردووە، ئەم گونجـان و پەیوەنـدییەش دروسـتدەبێت لە ڕێـگەی ئامرازەکـانی پەیوەنـدی و ئامرازەکـانی لکانـدنی پارچەکـانی دەق و ئامرازەکـانی گواسـتنەوە و جێگۆڕکێ و کورتکردنەوە و ئابووریکردن و ئامرازەکانی گەیاندنی بەش و پارچەکـانی دەق، ئەم تەوەرانەی پێـوەری گونجـانی دەق سـەرەڕای ئەوەی بنیـاتێکی زمـانی دەگـرێتەوە، پەیوەندیشـیان بە نـاوەرۆک و بابەتەکانی ناو ڕوانبێژییەوە هەیە، چونکە هەموو ئەم تەوەرانە لەناو دەقی شـیعری کرمـانجی خـواروودا ملـکەچ دەبـن بـۆ بەرگـی ئەدەبیـیەت و خسـتنەڕوویەکی ئیسـتاتیکی و بە لای شـیعرییەت و وێـنەی هـونەری و ڕەوانبێژیدا دەشکێنەوە.

بەپێی پێوەرەکانی بەیەکەوەنوسان و گونجان، کە پەیوەندیی ئاسـۆیی زمـان دەگـرێتەوە، شـیعری کرمـانجی خـواروو ناسـنامەی دەقێتـی وەردەگرێت، لەبەر ئەوەی لێرەدا بنیاتی دەقە شیعرییەکان لە ڕێگەی یاسا

فەرهەنگی و سیستەمی ڕێزمانی و وشەسازییەوە دروستبوون، هەروەها دەق پابەنـــدە بە بنەمـــا واتاییەکـــانی, وەک بـــوونی جـــۆرێتی دەق و بابەتیبوونی دەق و خستنەڕووی واتا و کۆتایی پێهێنانی واتا، لە فۆرمێکی هونەری و ئیستاتیکیدا.

پێوەرەکانی مەبەست و پەسەندێتی دوو پێوەری دەرەکی دەقن و لە جەمسەری دەق دووردەکەونەوە، دوور لە ناوەوەی دەق بنەما بۆ دەقێتی بەرهەمـدێنن، مەبەسـت لە پێـوەری مەبەسـتێتی ئەو بـابەت و مەبەسـت و پەیـــامەیە، کە شـــاعیر لە ڕێـــگەی سیســـتەمێکی زمـــانی و فـــۆرمێکی دیارکراوەوە دەیەوێت دەرببڕێت، واتە ئەو ناوەرۆک و بابەتەی، کە دەقی شیعرێک لەخۆی دەگرێت, بریتییە لە گوتار و پەیامی شـاعیرێک، کە خـۆی لە مەبەسـتی جۆراوجـۆردا دەبینێتەوە، کە دەشـێت شـاعیر ئاگاییـانە یـان بێئاگاییانە لە دەقە شیعرییەکەیدا مەبەستێکی سایکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی و سیاسـی و ئـاینی هەبێـت، ئەم پێـوەرە لە دەقـی شـیعری کرمـانجی خـواروودا، لە بـابەتی دەق و نـاوەرۆکی دەقـی شـیعریدا خـۆی بەرجەسـتە دەکـات، بـابەتی دەق یەکەی لەخـۆگرتنی مەبەسـتی شـاعیرە، کە بـریتییە لە پەیـــام و نیـــازی عەقڵـــی و دەروونـــی بە جۆرێـــک دوای ئەوەی شـــاعیر مەبەستێکی دیاریکراو لە چەند بیر و بیرۆکەیەک باردەکات و ئەمەش لە ڕێگەی زمـانەوە لە بابەتێک و فۆرمێک بەرجەسـتەیدەکات، بـۆیە مەبەسـت حـوکم بەسـەر جـۆر و شـێوازی دەقـدا دەکـات، واتە (بـابەت هـۆیەکی سەرەکییە، کە جۆری شێواز دەخـاتەڕوو، لێرەدا بـابەت ئەو چوارچێوە و هونەرەیە، کە شاعیر و نوسەر بەکاریدێنن بۆ وێناکردن و گوزارشـتکردن لەو بیـرۆکە و مەبەسـتانەی، کە لە دەروونیانـدا بوونیـان هەیە) (شـایب، ١٩٦٦، ص٥٤). ڕوانیـنە تیـۆری و ڕەخنەییەکـان بـۆ دەقـی شـیعری لە کرمـانجی خـواروودا، بـۆ دوو دیـوەکەی دەقە، کە بـریتییە لە ڕوخسـاری دەق و نـاوەرۆکی دەق، بـابەتی دەق پەیوەسـتە بە نـاوەرۆکی دەقەوە، کە مەبەسـتی شـاعیری لەخۆگرتـووە، بـۆیە مەبەسـت وەک پێـوەری دەقێتـی

(کاریگەری لەسەر بنیاتی دەق و شێوازەکەی هەیە، چونکە نوسەر بە شێوەیەکی دیار دەقەکەی بنیات دەنێت و ئەو شێوازە گونجاوە زمانییە هەڵدەبژێرێت، کە مەبەستەکەی بێنێتەجێ) (صبیحی، ٢٠١٦، ل٩٤). مەبەستی شاعیر هەروەک بابەتی دەق دیاری دەکات بەهەمان شێوە بڕیار لەسەر جۆرێتی شێواز دەدات و گۆڕان لە بنیاتی دەق دروستدەکات، ئەمەش بوونی پێوەری مەبەستە لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا، لەبەر ئەوەی مەبەستی شاعیر وەک مەرج و پێوەرێک دەبێت ئەو تین و بنەمایەی هەبێت، کە خۆی لە بابەتی دەقەکەدا بتوێنێتەوە و کاریش لە شێواز و بنیاتی دەق بکات، کۆی پڕۆسەی دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا، لێکەوتەی مەبەستە جۆربەجۆرەکانی شاعیری کوردە، بۆیە شاعیر لەم قوتابخانەیەدا بۆ ئەو بابەتەی، کە مەبەستەکەی تێدا بەیان دەکات زمان و شێواز و قاڵبی شیعر و وشە و زاراوە و هونەری تری پەیوەست بە تویکڵی دەق هەڵدەبژێرێت و دواتر هەڵبژاردنی هەموو ئەمانە لەگەڵ بابەتەکە جۆری دەقی شیعری و ئاست و شێوازەکەی دیاریدەکەن.

لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا مەبەستی شاعیر گرنگی خۆی هەیە و زۆرجار بڕیار لەسەر بەها و چۆنیەتی خستنەڕووی دەقەکە ئەدات، هەروەها (هۆکار و بناغەی لێکجیاکردنەوەی جۆری دەقەکانە لە یەکتری وەک دەقی شیعر و پەخشان، ئەم مەبەستە شیعرییانەی، کە لە دڵ و دەروون و وێژدانی شاعیرەوە هەڵدەقوواڵێت سۆزێکی خەستی تێدا ئەبینرێت و لە چوارچێوەی باسەکانی "خۆشەویستی، ڕق، ترس و باوەڕ، چاکە و خراپە" دەسوڕێتەوە بە شێوەی جۆراوجۆر خۆی دەنوێنێ هەر لە ئەنجامی ئەم گۆڕانە بابەتی شیعری تر هاتەکایەوە) (رسول، ١٩٨٩، ل٢٧ - ٢٨). لە شیعری کوردیدا مەبەستێکی تایبەتی و دیاریکراوی وەک دڵداری، کە پەیوەستە بە سایکۆلۆجیای کەسێتی شاعیرەوە، لە قاڵبێکی شیعری وەک غەزەل یان پارچە شیعرێکی لیریکی چەند کۆپلەیی خۆی بەیان

دەکات، بۆ نموونە ئەگەر سەیری غەزەلێکی وەک ئەمەی خوارەوە بکەین، کە مستەفا بەگی کوردی دەڵێت:

چێشتم ئەمڕۆ ژەهری مار و ڕووحی شیرینم نەهات

زەخمی کۆنەم هاتە ژان و مەرهەمی بڕینم نەهات

تا دەگاتە.....

کەوتمە ناو نەزع و غەم خستمیە حاڵی غەر غەرە

(کوردی)بێ کەس خۆم لە هیچ لایێ سەدای شینم نەهات (کوردی، ۲۰۱۰، ل۱۱۵)

ئەم دەقە بابەتێکی دڵداری و ئەوینی لەخۆگرتووە و شاعیر پەیام و مەبەستێکی دەروونی هەیە دەیەوێت گوزارشت لە حاڵەتێکی سایکۆلۆژی تایبەت بەخۆی بکات سروشتی ئەم مەبەستەش زمانی دەربڕینی تایبەت بەخۆی هەیە و قاڵب و هونەرەکانی دەربڕین و ڕیتم و وشە و زاراوەکانی گرێدراون بە سۆز و هەستی ئیستاتیکاییەوە، بەمەش بنیاتی دەق دەکەوێتە ژێر باری مەبەستی شاعیر، بەڵام بۆ ڕووداو و بابەتی زۆرتر و فراونتر هەروەها بۆ فرە مەبەستی و نیازی جۆراوجۆر، شاعیر فۆرم و قاڵبی تری ئەدەبی و شیعری وەک قەسیدەیەک یان داستان بەکاردێنێت بۆ گوزارشتکردن لەو مەبەستە جۆربەجۆرانەی، کە لە لای گەلاڵە بوون، بۆ نموونە ئەحمەدی خانی بۆ مەبەست و نیازی (سیاسی، ئایینی، کۆمەڵایەتی، دەروونی) فۆرمی داستان بەکاردێنێت لە داستانی "مەم و زین"دا، خانی چەندین گوتار و مەبەستی لە پاڵ ئەم داستانەدا دەربڕیوە، بۆیە دەبینین شاعیر لە کرمانجی خواروودا بۆ مەبەستی جۆراوجۆر و (فیکری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئایینی، بابەتی تر) پەنا بۆ فۆرمی قەسیدە دەبات بەوەی مەیدانی ئەم فۆرمە فراوانە

ڕووبەرێکی زۆرتر بۆ شاعیر دەستەبەردەکات تا مەبەستی خۆی تێدا بەیان بکات، بۆ نموونە لەم قەسیدەیەدا نالی دەڵێت:

ئەی ساکینی ڕەیاضی مەدینەی مونەووەرە

لوطفی بکە، بفەرمو: مەدینەی منەو، وەرە

تا دەگاتە .....

ڕۆژی جەزا ڕەجا بکە بۆ "نالی"ی دەربەدەر

چۆن لەم جیهانە گوناهی گەلێ زۆر و ئەکثەرە (نالی، ١٩٧٦، ل٤١٥)

لەم فۆرمەدا، کە قەسیدەیە لەبەر ئەوەی لە ڕووی چەندییەوە گۆڕان بەسەر ژمارەی دێڕەکاندا هاتووە، بۆیە لە دەقەکەدا شاعیر چەندین نیاز و مەبەستی خۆی دەردەبڕێت و دەقەکە سۆزێکی قووڵی ئایینی تێدایە, هەموو بابەتەکانی وەک "وەسف و ستایش و شانازی و ئامۆژگاری و ئایینی... تاد" لەخۆدەگرێت و دەقێکە زانیارییەکی زۆری تێدا بەرجەستەکراوە. بۆیە شاعیر وا دەبینێت کە زۆری سۆز و فراوانی واتا و مەبەستەکانی لە غەزەلێکدا دانانیشێت و پەنا بۆ فۆرمی قەسیدە دەبات. یان زۆرجار دەبینین کاتێک شاعیرێک پەیامێکی زانستی هەیە و دەیەوێت زانستێک بگوازێتەوە، کە مەبەستی سەرەکی فێرکردنە، ئەمە دەچێتە چوارچێوەی شیعری فێرکردن بەهۆی ئەم مەبەستە گۆڕان بەسەر دەق و ڕەگەزەکانی ناو دەقە شیعرییەکەدا دێت، شاعیر لەم جۆرەدا بۆ گوزارشتکردن لەم مەبەستە زانستییە، لە ڕەگەز و بنەمای سۆز دوورەدەکەوێتەوە. بۆ نموونە ئەحمەدییەکەی شێخ مارف و شیعرەکانی پیرەمێرد و گۆران و شاعیرانی تر، کە بۆ مەبەستی فێرکردنی بابەتێکی زانستی نوسراون.

پەسەندێتی وەک پێوەرێکی تری دەق، لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا تێبینیدەکرێت، چونکە دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە ئەو خاسیەتەی تێدایە، کە کار لە هەڵوێستی وەرگر و خوێنەر بکات، واتا ئەو دەق و بەرهەمەی کەوا لە لایەن شاعیرێکەوە خراوەتەڕوو، جێگای قبووڵ و دانپێدانان و تێڕامانی وەرگرە، وەک وروژێنەرێک دەبێتە هۆی وروژاندنی خوێنەر و وەرگر، ئەمەش زۆرجار پێوەری پەسەندێتییە، ڕێژەی کاریگەربوون و ئاوێتەبوونی وەرگریش لە دەقەکەدا لەسەر دوو بنەمای سوود و چێژی دەق چڕدەبێتەوە، پەسەندێتی واتە ئاوێتەبوونی وەرگر لەگەڵ دەقی شیعری بەهۆی یەکێک لەم دوو بنەمایە یان هەردوو بنەما، بێگومان دەقی شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا دنیابینی شاعیری لەخۆگرتووە و هەرچەندە ئەگەر دەقەکە دەقێکی خودی و لیریکیش بێت، ئەوا هەر بارگاوییە بە مەعریفە و ڕۆشنبیری شاعیرەوە و تابلۆی بەخشینی زانیاریی جۆراوجۆرە. لەم ئاراستەیەدا دەقی شیعری کرمانجی خواروو سوودی کلتووری و فەرهەنگی و بەخشینی زانیاری هەیە بەپێی بارگاویبوونی دەق بە بیرکردنەوە و خەیاڵ و زانیاری و ژینگەی شاعیر، دۆخێکی ئەدەبی و دنیابینی و ڕۆشنبیرییەک بە وەرگر دەبەخشێت. ئەم سوودبەخشینە بنەمایەکە بۆ پەسەندێتی دەق. دواتر دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا، بەهۆی بوونی ئیستاتیکای دەق و بنیاتی هونەری و ڕەهەندەکانی تری پەیوەست بە شیعر و هەستی ئیستاتیکی وەرگر، چێژ بە خوێنەر دەبەخشێت، ئەمەش دەبێتە بنەمایەکی تر بۆ وەرگر تا قبووڵی دەق بکات، لەسەر بنەمای پێوەری پەسەندێتی دەقی شیعری کرمانجی خواروو ناسنامەی دەقێتی وەردەگرێت، هەرچەندە ئەمە پەیوەستە بە جەمسەری وەرگری دەقەوە لەسەر بنەمای سوود و چێژ ئیستیجابەی بۆ دەقێتی دەق دەبێت. ئەگەر سەیری دەقی شیعری کوردی بکەین لەژێر خوێندنەوەی هەر یەکە لە پێوەرەکانی "ڕاگەیاندن، هەڵوێست و دەقئاوێزان"دا، ئەو مەرج و پێوەرانەی دەق لە شیعری ئەم قوتابخانەیەدا بە ئاشکرا دەبینرێن، بۆ نموونە پێوەری ڕاگەیاندن، کە پەیوەستە بە

ڕێـژەی ئەو زانیارییـانەی دەقێکـی دیـاریکراو بە وەرگـری دەدات، لەگەڵ چـۆنیەتی بەرجەسـتەبوونی زانیـاری لە دەقـی شـیعریدا، دەقـی شـیعری کوردی، هەڵگری ڕێژەیەکی زۆرە لە زانیاری و پەیامی جیاجیای شـاعیری لەخۆگرتـووە، لەو سـەردەمەدا شـاعیر خـاوەن گوتـار و ئاسـتێکی بەرزی زانسـتی و ڕۆشـنبیری بـووە، واتە (شـاعیرانی ئەم ڕۆژگـارە لەبەر ئەوەی خوێندەواری باشیان هەبووە لە زانستەکانی ئەو سەردەمە و زۆر چـاک لە شـیعری کلاسـیکی ئیسـلامیي "عەرەبـی، فارسـی، تـورکی، عوسـمانی" گەیشـتوون، هەر لەسـەر ڕێـگە و شـوێن تاقیکردنەوەکـانی ئەو دەسـگایە شیعری کوردی نوێیان دامەزراند) (خەزنەدار ٢٠١٠، ل٥٤). بەهـۆی ئەوەی شـیعر پـێش پەخشـان کەوتـووە، بـۆیە دەقـی شـیعری، ئەرکـی دەربڕینـی مەعـریفە و مەبەسـتی جۆراوجـۆری شـاعیری بینیـوە، گوزارشـت لە بـارودۆخی دەروونـی و کـۆمەڵایەتی شـاعیر و ژیـنگە و ڕووداوەکـانی سـەردەمی شـاعیر دەکـات و هەروەهـا ئەرکـی جۆراوجـۆری دەروونـی و کۆمەڵایەتی و ئاینی و سیاسی بینیـوە لەو سـەردەمەدا، هەر ئەمەشـە، کەوا پێوەری "هەڵویست" جەختی لەسەر دەکاتەوە.

بـابەتی وەرگـرتن و کـارتێکردن و تـوانەوەی دەقەکـانی تـر لە دەقـی شـیعری کرمـانجی خـواروودا، کە خـۆی لە دەقئاوێزانـدا دەبینێـتەوە، ئەمە زۆر بە زەقـی هەسـتی پـێ دەکرێـت لە شـیعری کـوردی و لە ئەدەبیـاتی شـیعری کرمـانجی خـواروودا، بەهۆکـاری ئەوەی، کە کوردسـتان مەحکوم بـووە بە دابەشـکـردن و هەژمـوونی دەسـتەڵاتی وڵاتـانی دراوسـێ بەسـەرییەوە، وای کردووە زمـان و کلتوور و ئەدەبیـاتی ئەم وڵاتـانە بێتە نـاوەوە و کـار لە شـاعیرەکان بکـات، ئەمە لەلایەک، وەرگرتنـی ئـاینی ئیسـلامیش لە لایەکـی تـر، کە وای کـردووە خوێنـدن بکەوێـتە حـوجرەی مزگەوتەکـان و زانسـتە شـەرعی و بابەتەکـان بە زمـانی عەرەبـی بخـوێنن، بەمەش شاعیری کورد شارەزاییەکی زۆری لە زمان و ئەدەبیاتی عەرەبی دەستخستووە، واتە (خوێندەواری کورد تاکو سەرەتاکانی سەدەی بیستەم

ڕۆشنبیرییەکەیان عەرەبیی ئیسلامی بووە و کتێبەکانی زانستی ئەو سەردەمە بە زمانی عەرەبی بوو،... ئەدەبیاتی فارسی بە پلەی یەکەم کاریگەری بەسەر ئەدەبیاتی کوردیدا هەبووە و بە پلەی دووەم زمان و ئەدەبی عەرەبی دێت، شاعیرانی ئەو سەردەمە هەموویان مەلا بوون و عەرەبییەکی چاکیان زانیوە، توانیویانە بەو ڕۆشنبیرییە عەرەبییە ئەدەبی کوردی پێ موتوربە بکەن، زاراوە هەمەجۆرەکانی زمان و ئەدەبی عەرەبی لە ئەدەبیاتی کوردی بەکاربهێنن) (شوان، ٢٠١٤، ل١٨٥ - ١٨٦). ئەمەش ڕاستەخۆ و ناڕاستەوخۆ کاری لە کۆگای عەقڵی شیعری شاعیری کورد کردووە، وای کردووە مادە و توخمی شیعری و قاڵبی شیعر و مەبەست و دەلالەت و وێنەی شیعری ئاوێتەی دەقی شیعرەکانیان بێت، واتە دەقی دەرەکی و ڕەهەندەکانی لە دەقی شاعیرەکاندا بتوێتەوە. ئەم توانەوەی دەق لە ناو دەقە، کە خۆی لە دەقئاوێزاندا دەبینێتەوە، وەنەبێت بۆ دەق سیفەتێکی نەرێنی بێت، بەڵکو حاڵەتێکی پۆزەتیڤە بۆ دەق و لەگەڵ سروشتی دەق دەگونجێت و پێوەرێکیشە بۆ دەقێتی. بەڵام کە لە سنووری دەقئاوێزان و کاریگەریی ئەدەبی دەرچوو بەهۆی لاساییکردنەوەیەکی ڕووتی بابەت و بیر و وێنەی هونەری و زاڵکردنی ئەزموونی شاعیرێکی تر بەسەر ئەزموونی شیعر نوسینی خۆیدا، بەمە دەقی بەرهەمهاتوو لەژێر ئەم بارەدا هەر لە بناغەڕا بەها و ناسنامەی دەقێتی بەو ئاڕاستەیە دەخاتەڕوو، چونکە لە بری ئەوەی دەقی کۆن لە ئەزموون و دەقی خۆیدا بتوێنێتەوە، ئەوا دەقی خۆی لە دەقێکی کۆندا دەتوێنێتەوە. بە شێوەیەکی گشتی, ئەگەر سەیری دەقی شیعری کوردی بکەین بەپێی ئەم بنەمایە، ئەوا لە زۆر قۆناغ و لای زۆر شاعیر ئەم دۆخەمان بۆ دەردەکەوێت، کە بریتییە لە توانەوەی دەق و ئەزموونی شاعیری کورد لە فۆرم و بیر و وێنەی هونەری دەقێکی بیانی یان ئەزموونێکی شاعیری بیانی، ئەم لادان لە دەقئاوێزانەش پەیوەستە بە کۆمەڵێک هۆکارەوە، وەک زاڵبوونی کلتوور و ئەزموونی ئەدەبی بیانی بە ڕێژەیەکی فراوان بەسەر ئەدەبی کوردییەوە، بۆیە دەقی شیعری کوردی لە زۆر حاڵەتدا و لای زۆر

شاعیری کورد سنووری دەقئاویزان دەبەزێنێت و ناسنامەی دەقێکی سەربەخۆی پەیوەست بە بارودۆخی سایکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی شاعیر وەرناگرێت. تیۆری ئەدەبی لەو بارودۆخەی دەق قوولّدەبێتەوە، ڕێژەی پەیوەستبوونی دەق بە ژینگە و سەردەم و ئەزموونی شاعیر لە چ ئاستێکدایە، لەم ڕوانگەیەوە ناسنامەی دەق بە بەرهەمێکی شیعری دەبەخشێت، یانیش بە پێچەوانەوە بەهۆی توانەوەی کەسێتی شاعیر لە وێنە و بیر و ئەزموونی شاعیرێکی تر، ونبوون و بێ شێوازی بەرهەم دروستدەبێت و بەمەش ئەم بەرهەمە لە پێوەری دەقێتی دووردەکەوێتەوە. ئەمانە پێوەری گشتین بۆ ئەوەی بەرهەمێک ناسنامەی دەقبوون وەربگرێت، کە لە لایەن زۆر زانا و ڕەخنەگر و تیۆرستانی بواری ئەدەب جەختی لەسەر کراوەتەوە، هەروەها سەرەڕای ئەوانە زۆر مەرج و پێوەری تریش بۆ چەمکی دەق و دەقبوون، لە لایەن ڕەخنەگران و تیۆریستانی ئەدەبییەوە پێشکەش کراوە، هەموو ئەوانە چەند خاسیەت و پێوەرێکی گشتین بۆ فۆرم و بوونی دەقێتی, چونکە ناکرێت هەموو ئەم پێوەرانە بەسەر یەک جۆرە دەقدا فەرز بکرێن، هەموو جۆرە دەقێک ملکەچ نابێت بۆ هەموو پێوەر و ڕەگەز و مەرجێکی دیاریکراوە بۆ ئەوەی بەهای دەقێتی خۆی بسەلمێنێت. بەپێی ئەم پێوەرانەی سەرەوە، کە لە بنەما گشتییەکانی دەق دەڕوانن شیعری کرمانجی خواروو پابەندە بە پێوەرەکان و ناسنامەی دەقبوون وەردەگرێت. تیۆری ئەدەبی ئەمە لە قوولّبوونەوە لە دەقەکانی شیعری کرمانجی خواروودا بەدەستدێنێت، واتە لە هەناوی بەرهەمی داهێنراودا نەک دەستووری تیۆری، چونکە خۆی شاعیرانی کرمانجی خواروو لەسەر ئەم پێوەرە گشتییانە دەقی شیعرییان نەنوسیوە، واتە وەکو نەخشەیەکی ئەندازەیی ئەم پێوەرانەیان لە لا نەبووە تا بینای دەقی شیعری لەسەر بکەن بەڵکو ئەم پێوەرانە لەسەر بنەمای بوونی دەقەکانەوە وەرگیراون.

ئەنجامەکان:

١. دەقی شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا، ئەو بنیاتە قوولّەی هەیە، کە لە پێوەرە گشتییەکانی دەق ئاماژەی پێکراوە، کە خۆی لەچەندین تەوەری وەک: (زمان، پەیامداری، بابەت و مەبەستی شاعیر، بەیەکەوەنوسان و گونجان، ڕاگەیاندن، هەڵوێست، دەقئاوێزان، پەسەندێتی... تاد) دەبینێتەوە، ئەم بنیاتە لە شیعری کرمانجی خواروودا، بەپێی سروشتی ژینگەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئاینی و ڕۆشنبیری و کلتووری جیاکاری و تایبەتمەندی وەردەگرێت و بڕیار لەسەر جۆرێتی ژانرەکەش دەدات.

٢. دەقی شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا، سەرەڕای کاریگەری ئەدەبیاتی ناوچەیی بەسەریەوە، خاوەنی بنیاتێکی تایبەت بە خۆیەتی، ئەو تایبەتمەندییەش لە زمانی دەربڕینەوە دەستپێدەکات، چونکە زمانی کوری خاوەنی دانەی فەرهەنگی و یاسا ڕێزمانییەکانی تایبەت بە خۆیەتی، شاعیری کورد پەیام و هەست و سۆز و دنیابینی و دەلالەت و هەستی جواناسییانەی خۆی لە ڕێی زمانی کوردییەوە بەرجەرستەکردووە. ئەم زمانەش سروشتێکی نەتەوەیی هەیە و ئەم سروشتەش سروشتێکی ناوچەیی بە دەقی کوردی بەخشیوە.

٣. دەقی شیعری لە هەموو قۆناغەکانی ئەم قوتابخانەیەدا، پێوەری تایبەتی و خاسیەتی دەقی شیعریی خۆی هەیە، لە بوونی ڕەهەندەکانی "زمان، کێش و سەروا، جوانکاریی هونەری ، وێنەی شیعری, ئیستاتیکا، چێژ... تاد"، بوون و جۆری ئەم ڕەهەندانە بەپێی قۆناغەکان جیاوازییان تێدا بەدی دەکرێت، هەر بوونی ئەم جیاوازییانەشە، کە قۆناغی شیعری کلاسکی کوردی و شیعری نوێی کوردی لە شیعری کرمانجی خواروودا دروستکردووە.

٤. ڕوخساری دەقی شیعری کلاسیکی لە کرمانجی خواروودا، لە پێوەرەکانی ڕوخساری دەقی شیعری دەرەکییەوە هاتوون. بەڵام دواتر جێگای خۆیان لە شیعری کوردیدا گرتووە، تا بوون بە بنەما و پێوەر لەم قوتابخانەیەدا بۆ نوسینی بەرهەمی شیعری تر. پاشان لە قۆناغی نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا، دوای جەنگی یەکەمی جیهانی گۆڕانێکی تا ڕادەی ڕیشەیی لە ڕوخسار و ناوەرۆکی دەقی شیعری ڕوویدا، کە لە ڕەهەندێکی بنیاتی دەقەوە دەستپێکرد، تا هەموو بنیات و پێکهێنەکانی دەقی شیعری گرتەوە.

٥. مەبەست و بنیاتی پەیامداری دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا بەپێی قۆناغەکان گۆڕاوە، لە قۆناغی شیعری کلاسیکدا، لە ڕووی ناوەرۆکەوە زیاتر هەستی تاکە کەسی و بابەتێکی ویژدانی بەیانکردووە، مەبەستی شاعیر نیشاندانی دۆخی دەروونیی خۆیەتی کە بەهۆی خۆشەویستیی یارەوە دووچاری بووە، لەپاڵ ئەم ناوەرۆکەشدا، بابەتەکانی تری وەک (شانازی، ئایینی و سۆفیگەری، ستایش، وەسف، دلێری و قارەمانێتی، خۆشەویستیی نیشتیمان... تاد) تێدا دەبینرێن، بەڵام لە شیعری نوێدا، پەیامداری دەق بابەت و مەبەستی تری سیاسی و کۆمەڵایەتی و بابەتەکانی تری مرۆڤخوازی لەخۆدەگرێت.

سەرچاوەکان

سەرچاوە کوردییەکان

کتێبەکان

- بایز: د. هەڵمەت. ٢٠١٣، دەقاوێزان لە ڕۆمانی دواهەمین هەناری دونیای بەختیار عەلیدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی شەهاب، هەولێر.

- بەرزنجی: یاسین قادر. ٢٠٠٩، هونەری درامـا ڕامانێک لە درامای کوردی، چاپخانەی کەمال، سلیمانی.

- حاجی قادری کۆیی: ١٩٨٦، دیوان. لێکۆڵینەوە: سەردار میران و کەریم مستەفا شارەزا، چاپخانەی ڕۆشنبیری لاوانی کوردستان، بەغدا.

- حەمدی: ٢٠٠٨، دیوان. عەبدوللا خدر مەوڵوود، ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر.

- حەمەکریم: حەمەسەعید. ١٩٨٦، دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، بەغدا.

- خەزنەدار: د. مارف. ٢٠١٠، میژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی سێیەم، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر.

- خەیات: ئاری عوسمان. ٢٠١١، سێ ویستگەی ئەدەبی، چاپی یەکەم، چاپخانەی سلیمانی، سلیمانی.

- دەشتی: کەریم. ٢٠١٣، ئەدەب و فەلسەفە، چاپی دووەم، چاپخانە ؟، هەولێر.

- ڕافێـل: ســالیک. ٢٠٠٩، شــیکارکردنێکی گوتــاری چیــرۆکه هەواڵ، وەگێڕانی: د. شێرکۆ حەمە ئەمین قادر، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕەنج، سلیمانی.

- رســول: د. شــکوریه. ١٩٨٩، ئەدەبــی کــوردی و هونەرەکــانی ئەدەب، چاپخانەی خوێندنی باڵا، زانکۆی سەلاحەددین.

- ســالم: ٢٠١٥، دیوان، ســاغکردنەوەو لێکدانەوە: مەلا عبدالکریمی مدرس ـ فاتح عبدالکریم ـ محمدی مەلای کەریم، بەرگی دووەم، چاپخانەی بنکەی ژین، سلیمانی.

- ســەعید: د. نــاز ئەحــمەد. ٢٠١٧، دەنگــی مســتەفا بەگــی کــوردی لەشــیعری کلاسیکی کوردیدا، چاپی یەکەم، خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما، سلیمانی.

- شــوان: د. ئیبــراهیم ئەحــمەد. ٢٠١٤، بەراوردی ئەدەبــی، چــاپی یەکەم، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.

- صــبیحي: د. محمــد الاخضــر. ٢٠١٦، دەروازەیەک بــۆ دەقناســی و بوارەکــانی پراکتیزەکردنــی، وەرگێڕانــی: د. ئیبــراهیم ئەحــمەد شــوان، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر.

- عــارف: حەمە کەریم. ٢٠٠٩، پەیڤستانی من، چاپی یەکەم، بەڕێوەبەریتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، سلێمانی.

- قادر: د. خــانزاد عەلی. ٢٠١٢، زمــانی شیعری حاجی قادری کۆیی ومەحویی وشێخ ڕەزای تاڵەبانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

- کــاکی: حەمە نــوری عــومەر. ٢٠٠٨، شــێواز لە شــیعری کلاســیکی کوردیدا، چــاپی یەکەم، چاپخانەی تیشک، سلێمانی.

هەواڵنامەی کێتب

- کوردی: ۲۰۱۰ دیوان، لێکۆڵینەوە: محەمەد مستەفا"حەمەبۆر، چاپی یەکەم، بەرگی۱ ، دەزگاری چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر.

- محمد: د. عبدالقادر حمه امین. ۲۰۰۸، بنیاتی کارنامەیی له دەقی نوێی کوردیدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی تیشک، سلیمانی.

- مشیر: پ. ی. د. عبدالواحید. ٢٠١٤، ژراکماتیکی دەق و گوتار، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاوێر، هەولێر.

- مەحوی: ١٩٨٤ دیوان، لێکۆڵینەوە: مەلا عبدالکریمی مدرس ـ محمدی مەلای کەریم، چاپی دووەم، چاپخانەی حیسام، بەغداد.

- نادر: ئەدیب. ٢٠١٤، گەڕانەوە بۆ مالّی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.

- نالی: ١٩٧٦ دیوان، لێکۆڵینەوە: مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم، پێداچوونەوە: محمدی مەلای کەریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد.

- ب. نامەی ئەکادیمی

- تۆفیق: قەیس کاکل. ۲۰۰۲، پەیوەندییەکانی نێو دەق، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.

- ج. گۆڤارە کوردییەکان

- حمەأمین: پ. ی. د. عبدالقادر. ۲۰۱۳، بنەماکانی هەڵوەشاندنەوە، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، ژمارە ٤٠، بەشیB.

- سەراج: هاشم. ۲۰۱۳، خۆشی دەق، ، گۆڤاری ڕامان، ژمارە ۱۹۵.

هەولنامەی کتێب

- فەتـاح: م. ی. ڕزگـار عمـر. ٢٠١٥، چێـژی دەق لە شـیعرەکانی قوبـادی جەلیلزادەدا، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین، ژمارە٤.

- گۆران: عەبدوڵڵا. ١٩٦١، کۆن و تـازەیی لە هەڵبەستا، گۆڤاری هیـوا، ژمارە ٣١، ساڵی (٤)ی کانوونی دووەم.

سەرچاوە عەرەبییەکان

کتێبەکان

- ابو زيد: نصر حامد. ١٩٩٩، اشكاليات القراة وأليات التأويل، الطبعة الخامسة، المركز الثقافي العربي.

- انكفيست: نيلس أريك. ٢٠٠١، الاسلوبية اللسانية، ترجمة احمد مؤمن، مطبوعات منتوري، القسنطينة.

- بحيرى: سعيد حسن. ١٩٩٧، علم اللغة النص المفاهيم والتجاهات، الطبعة الاولى، دار نوبار للطباعة، القاهرة.

- بن ذريل: عدنان. ٢٠٠٠، النص والأسلوبية بين النظرية والتطبيق، منشورات اتحاد الكتاب العرب، اسكندرية.

- بوقراند: روبرت دى. ١٩٩٨، النص والخطاب، الاجراء، ترجمة: د. تمام حسان، الطبعة الاولى، الناشر عالم الكتب، القاهرة.

- زنياک: زتسيسلاف واور. ٢٠٠٣، مدخل الى علم النص مشكلا بناء النص، ترجمة/ أ. د. سعيد حسن بحيرى، الطبعة الاولى، مؤسسة المختار للنشر والتوزيع، القاهرة.

- شايب: أحمد. ١٩٦٦، الاسلوب، الطبعة السادسة، المطبعة ؟ ، القاهرة.

- عفيفي: د. احمد. ٢٠٠١، نحو النص اتجاه جديدة في الدرس النحوي، الطبعة الاولى، الناشر مكتبة الزهراء الشرق، القاهرة.

- عياشى: د. منذر. ٢٠٠٢، الاسلوبية و تحليل الخطاب، الطبعة الاولى، مركز الانماء الحضارى، سوريا.

- يقطين: سعيد. ١٩٨٩، انفتاح النص الروائي، الطبعة الاول، المكز الثقافي العربي، الدار البيضاء، بيروت.

گۆڤارە عەرەبییەکان

- ابريـر: بشـير. ١٩٩٥، السـيميائية وتبليـغ الـنص الادبـي، مجلـة منهـل، العدد٥٣٤.

- باختن: ميخاييل. ١٩٨٥، مسألة النص، ترجمة: محمد على مقلد، مجلة الفكر العربي المعاصر، بيروت، العد ٣٦.

- مصلوح: سعيد. ١٩٩١، نحو أجرومية للنص الشعري دراسة في قصيدة جاهلية، مجلة فصول، مجلد ١٠، العد١-٢.

- ج. ئینتەرنێت

- بيرقدار: قحطان. ٢٠١٦ الأسلوب الأدبي والأسلوب العلمي. (ئونلاين) www.alukah.net/literature_language

هەوالنامەی کێب

Abstract

Kurdish Poetry from the perspective of the criteria of textuality, Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect as an example

This research is entitled “Kurdish Poetry from the perspective of the criteria of textuality, Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect as an example". It is part of the doctoral thesis which aims at examining the nature and properties of text. This – the nature of text - has been focused on by critics and theorists in various ways. It has also been interpreted differently within the framework of the philosophy of literature, literary criticism and literary theory.

This research sheds light on the nature and value of text within the framework of theoretical and critical viewpoints. It highlights the general and specific criteria of textuality and claims that on the basis of those criteria a text receives its scientific identity. These measures are some general features for the existence of textuality and they cannot be imposed on one type of text.

The research gives a theoretical and critical analysis of Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect in the light of the concept of text and its texuality criteria. According to the criteria, that consider the general and specific principles of “text”, Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect are bound to those criteria and receive identity of textuality. This is because the structure of Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect has its own properties in respect of language, meaningfulness, identity, type of genre and literary elements such as idea, imagination, emotion and form. These aspects build the structure of the texts. The aspects, throughout the history of this literary school, have changed which could be known through analyzing and studying the texts with the theoretical and critical criteria.

Key words: Textuality, The nature of Text, Structure of Text, Intentionality, Cohesion, Informativity

هەوالنامەی کتێب

ملخص:

الشعر الكردي من منظور معايير النصوص، النصوص الشعرية الكردية للهجة الكردية المركزية كمثال.
هذا البحث عنوانه "الشعر الكردي من منظور معايير الكتابة، النصوص الشعرية للكردية المركزية الكردية كمثال"، وهو جزء من أطروحة الدكتوراه التي تهدف إلى دراسة طبيعة وخصائص النص. النص - تركز على النقاد والمنظرين بطرق مختلفة ، كما تم تفسيره بشكل مختلف في إطار فلسفة الأدب والنقد الأدبي والنظرية الأدبية.

يلقي هذا البحث الضوء على طبيعة وقيمة النص في إطار وجهات النظر النظرية والنقدية. وهو يسلط الضوء على المعايير العامة والخاصة للنصوص والمطالبات، على أساس تلك المعايير، يتلقى النص هويته العلمية. هذه التدابير هي بعض السمات العامة لوجود نصية، ولا يمكن فرضها على نوع واحد من النص.

يقدم البحث تحليلاً نظرياً ونقدياً لنصوص الشعر الكردي للهجة الكردية المركزية في ضوء مفهوم النص ومعاييره للتقييم. وفقا للمعايير، التي تنظر في المبادئ العامة والخاصة "للنص"، فإن النصوص الشعرية للكردية المركزية الكردية مرتبطة بهذه المعايير وتتلقى الهوية النصية. هذا لأن بنية النصوص الشعرية الكردية للهجة الكردية المركزية لها خصائصها الخاصة فيما يتعلق باللغة والجدوى والهوية ونوع النوع والعناصر الأدبية مثل الفكرة والخيال والعاطفة والشكل. هذه الجوانب بناء هيكل النصوص. تغيرت الجوانب، عبر تاريخ هذه المدرسة الأدبية، والتي يمكن أن تعرف من خلال تحليل ودراسة النصوص بالمعايير النظرية والحرجة.

الكلمات المفتاحية: النصوص، طبيعة النص، بنية النص، النية، التماسك، المعلوماتية.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.2

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

لەنگییە عەروزییەکانی یەکێک لە چاپەکانی دیوانی مەلای جزیری لە ئاستی وشە و دەستەواژە و لەت و دێرە شیعر

هەواڵنامەی کتێب

د. یادگار ڕەسوول حەمەدەمین
، فاکەڵتیی ئاداب، زانکۆی سۆران
yadgar.ameen@soran.edu.iq

پوختە:

ئەم تـوێژینەوەیە بە ناونیشـانی (لەنگیـیە عەرووزییەکـانی یەکێـک لە چاپەکـانی دیـوانی مەلای جزیـری لە ئاسـتی وشـە و دەسـتەواژە و لەت و دێرەشیعر)، هەوڵێکە بۆ دەستنیشـانکردنی ئەو هەڵە و لەنگیـیە ڕیتمییـانەی کە لە یەکێک لە چاپەکـانی دیـوانی مەلای جزیریـدا هەن و بەراوردکردنیـان لەگەڵ چاپەکانی تر و چارەسەرکردنیان بە پێی بنەماکانی عەرووز.

تـوێژینەوەکە لە دوو بەش پێکهـاتووە، لە بەشـی یەکەمـدا لەنگییەکـان لەسـەر ئاستی وشـە و دەستەواژەکانەوە دیاریکراون و دابەشـی سـەر سـێ تەوەر کـراوە، یەکەم؛ دەستنیشـانکردنی ئەو لەنگییـانەن کە بەهـۆی بـوونی وشەیەک یان دەستەواژەیەک لە جێی وشـە و دەستەواژەیەکی تر دروسـت بـــوون. دووەم؛ ئەو لەنگییـــانەن کە بە هـــۆی ســـوانی وشـــە یـــان دەسـتەواژەیەک دروسـت بـوون. سـێیەمیش؛ ئەو لەنگییـانەن کە بەهـۆی زیادەی وشەیەکەوە دروست بوون.

بەشی دووەمی ئەم توێژینەوەیەش تایبەتە بەو لەنگییانەی کە لەسـەر ئاستی لەت و دێرەشیعرەوەن. هەموو ئەو حاڵەتانە بەراورد کراون لەگەڵ چاپەکـانی تـری شـیعری جزیـری و لێیـان کۆڵـدراوەتەوە و بە پێـوەری عەرووز چارەسەرکراون.

وشـە کلیلییەکـان: کـێش، عەرووز، لەنگـی، وشـە و دەسـتەواژە، لەتە شیعر، دێرە شیعر

لەنگییە عەرووزییەکانی یەکێک لە چاپەکانی دیوانی مەلای جزیری لە ئاستی وشە و دەستەواژە و لەت و دێرە شیعر

پێشەکی:

ئەم تـوێژینەوەیە بە ناونیشـانی (لەنگیـیە عەرووزییەکـانی یەکێـک لە چاپەکـانی دیـوانی مەلای جزیـری لە ئاسـتی وشـە و دەسـتەواژە و لەت و دێـرە شـیعر)، تـوێژینەوەیەکی وەسـفی- شـیکارییە، هەوڵـێکە بـۆ دەستنیشانکردنی ئەو هەڵە و لەنگییە ڕێتمییانەی کە لە یەکێک لە چاپەکانی دیـوانی مەلای جزیریـدا هەن. بـۆ ئەم مەبەسـتە کۆمەڵێـک چـاپی دیـوانی مەلای جزیـری لەبەر دەسـت بـووە، لەوانە چاپەکـانی (تەحسـین دۆسـکی، سـادق بەهـائەدین ئامێدی، ئەحـمەد زەڤەنگـی، عـارف زێرەڤـان، شـەفیع سـادقی، هەژار موکریـانی)، هەروەهـا لەڕێـی ئەم چاپـانەوە ئاگـاداریی کۆمەڵێک چاپ و دەستنووسـی تـری شیعرەکانی مەلای جزیرین. بەڵام لە هەموویـان چـاپی (تەحسـین ئیبـراهیم دۆسـکی) کـراوەتە بنەمـای لێکـۆڵینەوەکە، ئەمەش لەبەر ئەوەی بە بەراورد لەگەڵ چاپەکـانی دی نـوێترە و هەروەهـا دۆسـکی هەوڵـی داوەسـووە لە هەمـوو چاپەکـانی پێشـووی خـۆی وەربگرێـت و تـا ڕادەیەکـی زۆر توانیـویەتی دیـوانێکی پـوختە ڕێـک بخـات. لەنگییەکـان لە ئاسـتی وشـە و دەسـتەواژە و لەت و دێرەشـیعردا دەستنیشـان کـراون. بـۆ ئەوەی بگەیـنە دروسـتترین کـێش و ڕیـتم، ئەو حاڵەتـانە بەراورد کـراون لەگەڵ هەمـوو ئەو چاپـانەی دی کە لەبەردەسـتدا بـوون، دەرەنجـام بە پێـی پێـوەری عەرووز کامیـان دروسـتترینیان بـووە، دەرخـراون و ئامـاژە بەو چـاپە کـراوە، کە گرفتـی ڕیتمیی نییە و دروستە.

تـوێژینەوەکە لە دوو بەش پێکهـاتووە، لە بەشـی یەکەمـدا لەنگییەکـان لەسـەر ئاسـتی وشـە و دەسـتەواژەکانەوە دیـاریکراون. ئەم بەشـە دابەشـی سـەر سـێ تەوەر کراوە، تەوەری یەکەم؛ دەستنیشـانکردنی ئەو حاڵەتـانەی

که بەهۆی بوونی وشەکەیەک یان دەستەواژەیەک لە جێی وشەیەکی تر یان دەستەواژەیەکی تر لەنگیەکە دروست بووە، بە بەراورد کردنی حاڵەتەکان لەگەڵ چاپەکانی تری شیعرەکانی جزیری و بە پێوەری عەرووز لەنگییەکان چارەسەر کراون. تەوەری دووەمیش؛ ئەو حاڵەتانەن کە بە هۆی سوانی وشە یان دەستەواژەیەک لەنگیەکە دروست بووە. تەوەری سێیەمیش؛ ئەو لەنگییانە دەستنیشان کراون کە بەهۆی زیادەی وشەیەکەوە دروست بوون. حاڵەتەکانی تەوەری دووەم و سێیەمیش هاوشێوەی تەوەری دووەم، بە بەراوردکردنیان لەگەڵ چاپەکانی تر و بە پێوەری عەرووز چارەسەر کراون. بەشی دووەمی ئەم تۆێژینەوەیە تایبەتە بەو لەنگییانەی کە لەسەر ئاستی لەت و دێرەشیعرەوەن. هەوڵ دراوە لەت و دێرە لەنگەکان دەستنیشان بکرێن و لێیان بکۆڵدرێتەوە و لەگەڵ چاپەکانی تر بەراورد بکرێن و چارەسەر بکرێن.

بە کۆمەڵێک ئەنجام کۆتایی بە تۆێژینەوەکە هاتووە.

کورتکراوەکان:

ش: شیعر، د: دێرە شیعر، ل: لەتە شیعر (نیوەدێر)، چ: چوارین، لا: لاپەڕە

دۆسکی: دیوانی مەلای جزیری، چاپی تەحسین ئیبراهیم دۆسکی

ئامێدی: دیوانی مەلای جزیری، چاپی سادق بەهائەدین ئامێدی

زەڤەنگی: دیوانی مەلای جزیری، چاپی ئەحمەد زەڤەنگی

زێرەڤان: دیوانی مەلای جزیری، چاپی عارف زێرەڤان

هەژار: دیوانی مەلای جزیری، چاپی هەژار موکریانی

هەوالنامەی کتێبی

سادقی: دیوانی مەلای جزیری، چاپی شەفیع سادقی

١. لەنگییەکان لە ئاستی وشە و دەستەواژەکانەوە:

مەلای جزیری یەکێکە لەو شاعیرانەی کە لە هەموو شیعرەکانیدا کێشی عەرووزیی بەکارهێناوە، تەنانەت بە پێی ئەو زانیارییانەی لەبەردەستدا هەن، یەکەم شاعیری کوردە، کە بە شێوەیەکی بەربڵاو قاڵبەکانی کێشی عەرووزیی بەکارهێناوە و بە پێی ئەو دیوانانەی لەبەر دەستدان نزیکەی (٧) حەوت بەحری عەرووزی و (٣١) سی و یەک قاڵبەکێشی بەکارهێناوە (گەردی، ٢٠٠٣: ١٩٦). یەکێک لە گرفتە سەرەکییەکانی ساغکردنەوەی شیعر و دیوانی شاعیران ئەوەیە کە زۆربەیان لەسەر بنەمای عەرووزی ساغ نەکراونەتەوە، یاخود ئەو کەسەی کە ئامادەکاری و ساغکردنەوە بۆ دیوانەکە دەکا، وەک پێویست شارەزایی لە زانستی عەرووز دا نەبووە، دەرەنجام کە پێداچوونەوە بۆ ئەو دیوانانە دەکرێت، دەبینین لە هەندێ دێری شیعرەکان هەڵە و لەنگیی ڕیتمی هەیە و پێویستییان بە دووبارە ساغکردنەوە هەیە، کە تیایدا زانست و پێوەری عەرووزی بکرێتە بنەما.

لە چاپی (تەحسین ئیبراهیم دۆسکی)ی دیوانی جزیری، کە کەرەستەی سەرەکیی ئەم توێژینەوەیە، کۆمەڵێک لەنگیی عەرووزی لە شیعرەکان، چ لەسەر ئاستی دەنگ و بڕگە و خاڵبەندی، چ لەسەر ئاستی وشە و دەستەواژە و لەت و دێرە شیعر، هەن. ئەم توێژینەوەیە تایبەت کراوە بەو لەنگییانەی کە لەسەر ئاستی وشە و دەستەواژە و لەت و دێرە شیعردا هەستییان پێدەکرێت. هەروەها لەم

بەشــەدا لەســەر ئاســتی وشــە و دەســتەواژەکانەوە لە لەنگییەکــان کۆڵدراوەتەوە.

ئەگەر گوزەرێک بەناو ئەم چاپەی دیوانی مەلای جزیری دا بکەین، هەندێک وشە و دەستەواژە هەن کە بوونەتە مایەی تێکدانی ڕیتم و کێشی شــیعرەکە، کاتێک بەراوردی هەمــان شــیعر و هەمــان دێر و لەت، لەگەڵ چاپەکانی تری دیوانی جزیری دەکەین، دەبینین جیاوازی هەیە. بۆیە لەم تــوێژینەوەیەدا ئەو بەراوردکــارییە لەســەر بنەمــایێکی عەرووزی کــراوە و ڕاستترینی چاپەکان لە ڕووی عەرووزییەوە دەرخراون. حاڵەتەکانی لەنگی لەسەر ئاستی وشە و دەستەواژە دابەشی ســەر ســێ جۆر دەبن، هەندێ لەنگییەکــان لەبەر ئەوەیە کە وشــەیەک یــان دەســتەواژەیەک لە جێــی وشەیەکی تر یان دەستەواژەیەکی تر هاتووە، هەندێکی تر لەبەر سوانی وشــە یــان دەســتەواژەیەکەوەیە، هەنــدێکی تریشــیان بە هــۆی زیــادەی وشەیەک لەنگییەکە دروست بووە هەریەک لەو جۆرانە کراونەتە تەوەر و بەم شێوەیەی خوارەوە دەستنیشان کراون و لێیان کۆڵدراوەتەوە:

١. ١. بوونی وشــەیەک یــان دەســتەواژەیەک لــە جێی وشــەیەکی تر یــان دەستەواژەیەکی تر:

ش١٠، د٩٩، ل١، لا٦٣، بەددین← بەددیدین:

ئەشیا ل پەی هەڤ وەللدین یەک یەک ژ وەسڵێ بەددین

کێشــی شــیعرەکە (ڕەجەزی هەشــتیی تەواو، مســتفعلن مســتفعلن مســتفعلن مســتفعلن)ە، پێــی چــوارەمی لەتەکــە لەگــەڵ (مســتفعلن) تێــک ناکاتەوە، لای سادق بەهائەدین لا٦٤ ڕیتمەکەی دروستە، کە بەم شێوەیە:

ئەشیا ل پەی هەڤ وەللدین یەک یەک ژ وەسڵێ بەددیدین

ش٢٣، د٦، ل١، لا٩٩ نه تەنها ئەز بووم← تەنها نە ئەز بووم:

رسوایی عشقی نه تەنها ئەز بووم

کێشـــی شـــیعرەکە (ڕەجەزی چـــواری مـــورەففەل- مســـتفعلاتن مســـتفعلاتن)ە، پێـی دووەمـی لەتەکە لەگەڵ (مســتفعلاتن) تێـک ناکـاتەوە. هەمـان لەت لای زێرەڤـان لا٦٥ و زەڤەنگـی لا١٤٤ لە ڕووی عـەروزییەوە دروستن و گرفتییان نییە، کە بەم شێوەیەن:

لای زێرەڤان: رسوایی عیشقێ تەنها نە ئەز بووم

لای زەڤەنگی: روسوایی عیشقێ تەنها نە ئەز بووم

ش٢٦، د١٧، ل١، ل١٠٦ ئسلامی یێ← ئیسلامێ:

دێ ب قەلبێ مە چ دت لامعەیا ئسلامی یێ

کێشـــی شـــیعرەکە (ڕەمەلـــی هەشـــتیی مەخبـــوونی ئەســـڵەم- فعلاتن(فاعلاتن) فعلاتن فعلاتن فع لن)ە، پێی چوارەمی ئەم لەتە لەگەڵ (فع لن) تێک ناکاتەوە و لەنگە. لای ئامێدی لا١٦٣، زەڤەنگی لا١٦٥ و زێرەڤان لا٧٠، دروستە و لەنگ نییە، کە بەم شێوەیە:

دێ ل قەلبێ مە چ دت لامعەیا ئیسلامێ

ش٤٩، د٢، ل١، لا١٦١ نادرت← نادت:

حوسن بێ ئایینەیێ عشقێ تەجەللی نادرت

کێشـــی شـــیعرەکە (ڕەمەلـــی هەشـــتیی مەخبـــوونی ئەســـڵەم- فعلاتن(فاعلاتن) فعلاتن فعلاتن فع لن)ە، پێی چوارەمی ئەم لەتە لەگەڵ (فع

لن) تێک ناکاتەوە و لەنگە. لای ئامێدی لا٢٢٨، زەڤەنگی لا٢٨١ و زێرەڤان لا١٠٨، ڕاستە و لەنگ نییە، کە بەم شێوەیە:

حوسن بێ ئایینە ئێ عشقێ تەجەللی نادت

ش٥٢، د١، ل٢، لا١٦٨ چەهڤێن← چەهڤی:

مە ژ نوو خوەش کە لە سەر چەهڤێن شەهیدێن خوە بمەش

کێشی شیعرەکە (ڕەمەلی هەشتیی مەخبووني مەحزووف- فعلاتن(فاعلاتن) فعلاتن فعلاتن فعلن)ە، پێی سێیەمی ئەم لەتە لەگەڵ (فعلاتن) تێک ناکاتەوە و لەنگە. لای زەڤەنگی لا٣٠٠ دروستە، کە بەم شێوەیە:

مە ژ نوو خوەش کە لە سەر چەهڤی شەهید بن خوە بمەش

ش٦٧، د٨، ل١، لا٢٠٨ هەردو دوورن← چ دبوورن:

وەهـ چ عشق و چ سەلامەت هەردو دوورن ژ یەکی

کێشی شیعرەکە (ڕەمەلی هەشتیی مەخبووني مەحزووف فعلاتن(فاعلاتن) فعلاتن فعلاتن فعلن)ە، پێی سێیەمی ئەم لەتە لەگەڵ (فعلاتن) تێک ناکاتەوە و لەنگە. هەمان لەنگی لای هەریەک لە ئامێدی، زێرەڤان و زەڤەنگیش هەیە، بەڵام ئامێدی لە پەراوێزی ئەم شیعرە لا٢٧٩ ئاماژە بەوە دەکات کە ئەم لەتە لای هەریەک لە (هارتمان، دیوانا بەغدا، عبدالسلام مراد ناجی) بەم شێوەیە:

وە چ عشق و چ سەلامەت چ دبوورن هەیهات

ئەمەیان لە ڕووی ڕێتمییەوە دروستە و لەنگ نییە.

هەوالنامەی کتێب

ش٧٠، د٢، ل١، لا٢١٣ ددەستێ وێ← هێژ د دەس:

مەی کو بچت ساغەرێ ددەستێ وێ دلبەرێ

کێشی شیعرەکە (بەسیتی هەشتیی مەتوی- مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن)ە، پێی سێیەمی ئەم لەتەشیعرە لەگەڵ (مفتعلن) تێک ناکاتەوە. ئامێدی لا٢٨٧ ئاماژە بەوە دەکات کە لای هەریەک لە تەها ئەبابەکری و مائی بەم شێوەیەی خوارەوە هاتووە و لە ڕووی عەروزییەوە دروستە و لەگەڵ کێشەکە تێک دەکاتەوە:

مەی کو بچت ساغەرێ هێژ د دەس دلبەرێ

ش٨٨، د٢٠، ل٢، لا٢٥٥ زولف← زولفان:

سووند ب وان زولف و خالان هەچوەکی بێژم وەیە

کێشی شیعرەکە (ڕەملی هەشتیی مەحزووف- فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن)ە. ئەم لەتە لای دۆسکی لەنگە پێی دووەمی لەگەڵ (فاعلاتن) تێک ناکاتەوە، لای هەریەک لە ئامێدی لا٣٣٨، زەڤەنگی ج٢ لا٥٠٥، زێرەڤان لا١٧٤ دروستە، کە بەم شێوەیە:

سووند ب وان زولفان و خالان هەچوەکی بێژم وەیە

ش٨٨، د٢٢، ل١، لا٢٥٥ چەهڤە← چەهف:

عومرەکە دسووژم ب خەف چەهڤە نێری یەک پورسەک تەمە

کێشی شیعرەکە (ڕەملی هەشتیی مەحزووف- فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن)ە. پێی دووەمی ئەم لەتە لەگەڵ (فاعلاتن) تێک ناکاتەوە، لای هەریەک لە ئامێدی لا٣٣٩، زەڤەنگی لا٥٠٥ دروستن، کە بەم شێوەیەن:

ئامێدی: عومرەکە دسووژم ب خەف چەهڤ نێری یەک پورسەک تەمە

زەڤەنگی: عومرەکە دسووژم ب خەف چەهڤ نێریەک پورسەک تەمە

ش۹۲، د۲، ل۱، لا۲۷۷ عەنبەر← عەنبەرێ:

ل گولان مسک و عەنبەر برەشین

کێشـــی ئـــەم شـــیعرە (خـــەفیفی شەشـــیی مـــەخبوونی ئەســـڵەم-فاعلاتن(فعلاتن) مفاعلن فع لن)ە، پێی دووەمی لەتەکە لەگەڵ (مفاعلن) تێک ناکاتەوە، لای زەڤەنگی لا۵۷۵ دروستە و بەم شێوەیە:

ل گولان مسک و عەنبەرێ برەشین

ش۹۲، د۱۶، ل۱، لا۲۷۸، نشانی← نشان:

خەت و خالان نشانی نشانی دە

کێشـــی شـــیعرەکە (خەفیفـــی شەشـــیی مەخبـــوونی ئەســـڵەم-فاعلاتن(فعلاتن) مفاعلن فع لن)ە، پێی دووەمی لەتەکە لەنگە، لای ئامێدی لا۳۸۳ دروســتە، کە لە جێــی (نشــانی)ی یەکەم (نشــان) نووســراوە، بەم شێوەیە:

خەت و خالان نشان نشانی دە

ش۹۵، د۱۲، ل۲، لا۲۸۵:

هندی کو هەنە جوملەتی مرئات و ئابینە

کێشەکەی (هەزەجی هەشتیی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف-مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن)ە، ئەم شیعرە لە چاپەکانی تر دەرناکەوێت تاوەکو

وشەی دروستتر لە ڕووی ڕیتمییەوە بۆ وشەی (ئایینە) دابنێین، تەنها ئەوە دەڵێین کە پێی چوارەمی ئەم لەتە دەبێت (فعولن) بێت وشەی (ئایینە) لەگەڵ ئەم پێیە ناگونجێت.

ش١١٠، د٨، ل١، لا٣٢١، ئابی ←تو بی:

تو پور ئحسان خوەی ڕەحمی ل دەرویشان ئابی خەشمی

کێشی شیعرەکە (هەزەجی هەشتیی تەواو مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)ە، پێی چوارەمی لەتەکە لەنگە و لەگەڵ (مفاعیلن) تێک ناکاتەوە. هەر دۆسکی لە پەراوێزی ئەم لەتەدا لا٣٢٣ دەڵێت لە چاپی (یوسفی) لە جێی (ئا)، (تو) هاتووە. کە ئەمەش لە ڕووی عەرووزییەوە دروستە، کە بەم شێوەیەی لێدێت:

تو پور ئحسان خوەی ڕەحمی ل دەرویشان تو بی خەشمی

ش١١٢، د١١، ل١، لا٣٢٧ جارەکێ← جارەک:

ما ب زەهری شەکەری دۆست بخوونت جارەکێ

کێشی ئەم شیعرە (ڕەملی هەشتیی مەخبوونی ئەسڵەم- فعلاتن(فاعلاتن) فعلاتن فعلاتن فع لن)ە. هەر لەتێکی ١٤ بڕگەیە بە پێی سیستەمی کورتی و درێژیی قاڵبە کێشەکە، بەڵام ئەم لەتە (١٥) بڕگەیە و پێی کۆتایی لەتەکە لە جیاتی (فع لن)، (فاعلن) دەردەچێت، کە ئەمەش لەگەڵ ڕێسای قاڵبەکە تێک ناکاتەوە. ئەگەر چی لە چاپەکانی تریش ئەم لەتە بە هەمان شێوە دەرکەوتووە، بەڵام ئامێدی لە پەراوێزی ئەم لەتە لا٤٤٦ دەڵێت لە چاپی (دیوانی مستەفا قەرەداغی)، ئەم لەتە بەم شێوەیە:

ما ب زەهری شەکەری دوستی بخوونت جارەک

دیارە لە ڕووی کێشەوە ئەم لەتەی کۆتایی دروستە و هیچ لەنگییەکی تێدا نییە.

ش١١٤، د٧٥، ل٢، لا٣٣٧ الله← ئیلاهـ:

مە ب ئلهامی (الله) ی زانی

کێشـــی ئەم شـــیعرە (ڕەمەلـــی شەشـــی مەخبـــوونی ئەســـڵەم-فعلاتن(فـــاعلاتن) فعلاتـــن فـــع لـــن)ە، پێـــی دووەمـــی ئەم لەتە (فعلاتـــن) دەرناچێت. لە چاپی ئامێدی لا٥١٧ دروستە، کە دەڵێت:

مە ب ئیلهامی ئیلاهی زانی

ش١١٤، د٧٦، ل١، لا٣٣٧ نشانی← نشان:

ب نشانی قودرەت ب نیشانی

کێشـــی ئەم شـــیعرە (ڕەمەلـــی شەشـــی مەخبـــوونی ئەســـڵەم-فعلاتن(فاعلاتن) فعلاتن فع لن)ە، ئەم لەتە لەگەڵ ئەم قاڵبە تێک ناکاتەوە، لای هەریەک لە ئامێدی لا٥١٧ و زەڤەنگی لا٨٣٦، لەنگی لەم لەتەدا نییە، کە بەم شێوەیەن:

ئامیدی: ب نشان قودرەت بێ نیشانی

زەڤەنگی: ب نیشان قودرەت بێ نیشانی

ش١١٩، د١٨، ل١، لا٣٦٢ ناکەت← نەکر:

دلبەر چ بێ حەد زالمە جارەک ناکەت پورسێ ل مە

کێشـــی شـــیعرەکە (ڕەجەزی هەشـــتیی تەواو مســـتفعلن مســـتفعلن مستفعلن)ە، پێی سێیەمی لەتەکە لەنگە و (مستفعلن) دەرناچێت. ئەم لەتە لای هەریەک لە ئامێدی لا٤٥٢ و زەڤەنگی لا٧٣١ لەنگیی تێدا نییە و بەم شێوەیە:

دلبەر چ بێ حەد زالمە جارەک نەکر پورسێ ل مە

هەروەهـــا ئامێـــدی لە پەراوێـــزی ئەم شـــیعرەدا لا٤٥٢ دەڵێـــت لای هەریەک لە (تەهـــا ئەبـــابەکری، مـــائی، هارتمـــان، بەغـــدا، عبدالســـلام مـــراد ناجی)، لە جێی (جارەک نەکر)، (جارەک نەکەت) هاتووە، دیارە ئەمەش لە ڕووی کێشەوە گرفتی نییە و تەواوە.

ش١٢١، د١٢، ل٢، لا٣٧٠ بت← تێت:

نییەت چ ب جهـ بت دەما تەکبیرێ

کێشـــی شـــیعرەکە (هەزەجـــی هەشـــتیی ئەخرەبـــی مەکفـــووفی ئەبـــتەر مفعـــول مفاعیـــل مفـــاعیلن فـــع)ە، پێی دووەمـــی ئەم لەتە لەنـــگە و (مفـــاعیلن) دەرناچێت. هەمـــان لەنگـــی لای ئامێـــدی هەیە، بەڵام لای زەڤەنگـــی لا٧٥٨ و زێرەڤان لا٢٥٠ لەتەکە ڕاستە و لەنگ نییە، کە بەم شێوەیە:

نییەت چ ب جهـ تێت دەما تەکبیرێ

ش١٢٣، چ٥، د١، ل١، لا٣٧٤ حەبابێ← ژ حوبابێ:

پەردە حەبابێ ب حیجابێ تە ڤەدائین

کێشی شیعرەکە (هەزەجی هەشتیی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف-مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن)ە، پێی یەکەمـی لەتەکە لەگەڵ (مفعول) تێک ناکاتەوە، ئەم لەتە لای ئامێدی لا٥٢١ ڕاستە و لەنگ نییە، کە بەم شێوەیە:

پەردە ژ حوبابێ ب حجابێ تە ڤەدائین

ش۱۲۳، چ۸، د۲، ل۱، لا ۳۷۵، مە← بم:

قوربانی تە مە من بکە ئامانجێ جەریدان

کێشـــی شـــیعرەکە (هەزەجـــی هەشـــتیی ئەخرەبـــی مەکفـــووفی مەقسـوور- مفعـول مفاعیـل مفاعیـل فعـولان)ە، پێـی دووەمـی لەتەکە لەنـگە و لەگەڵ (مفاعیـل) تێـک ناکـاتەوە. لە چـاپی ئامێـدی لا۵۲۳ لە جێـــی وشـــەی (مە)، وشـــەی (بـــم) هـــاتووە، کە ئەمەش لە ڕووی عەرووزییەوە دروستە، بەم شێوەیە:

قوربانی تە بم من بکە ئامانجی جەریدان

ئەللاهـ← ئەلله

لە هەریەک لەم لەتە شیعرانەدا:

ش۵۹، د۸، ل۱، لا۱۸۵:

ئەللاهـ ئەللاهـ چەرخ و دۆلابێ بنێ

کێشی شیعرەکە (ڕەمەلی شەشیی مەحزووف- فاعلاتن فاعلاتن فاعلن)ە.

ش۸۹، د٦، ل۲، لا۲۵۷:

(الله، الله) ب خودێ قەت د بهی ئەڤ چ خەتایە

هەواڵنامەی کێبڕکێ

کێشی شیعرەکە (ڕەمەلی هەشتیی مەخبوون- فاعلاتن(فعلاتن) فعلاتن فعلاتن فعلاتن)ە.

ش١١٤، د٧١، ل١، لا٣٣٧:

الله الله ژ چ رەنگ ئنسانێ

کێشی شیعرەکە (ڕەمەلی شەشیی مەخبوونی مەحزووف- فاعلاتن(فعلاتن) فعلاتن فعلن)ە.

ش١١٧، د١٣، ل٢، لا٣٤٩:

الله الله چ تەجەللایە ژ سررا قەدەرێ

کێشی شیعرەکە (ڕەمەلی هەشتیی مەخبوونی مەحزووف- فاعلاتن(فعلاتن) فعلاتن فعلاتن فعلن)ە.

پێی یەکەمی هەرچوار لەتی سەرەوە پێویستە (فاعلاتن) دەربچێت. دیارە ئەگەر (ئەڵڵاهـ ئەڵڵاهـ) بخوێندرێنەوە لەنگ دەبن. بەڵام ئەگەر بە (ئەڵڵە ئەڵڵە) یان بە (ئەڵڵە ئەڵڵاهـ) بخوێندرێنەوە، ئەوە گرفتی عەرووزییان نابێ و دروستن. ئەم حاڵەتانە نەک هەر لای دۆسکی بەم شێوەیە، بەڵکو لە چاپەکانی تریش هەر وا نووسراوە.

١. ٢. سوانی وشە و دەستەواژە:

ش١٠، د٩٥، ل٢، لا٦٣، سوانی وشەی (وێ):

مەدهووش و مەستێ مەیێ شووشا گولاڤ ئاشوفتەدا

کێشـــی شـــیعرەکە (ڕەجەزی هەشـــتیی تەواو، مســـتفعلن مســـتفعلن مستفعلن مستفعلن)ە، پێی دووەمی لەتەکە لەگەڵ (مستفعلن) تێک ناکاتـەوە. بە پێی گەڕان لە چاپەکانی تر، دەردەکەوێت کە وشەی (وێ) پێش وشـەی (مـەیێ) پـەڕیوە. بۆ نموونـە لای سـادق بەهـائەدین لا٦٢ دروسـتە، کـە بـەم شێوەیە:

مەدهۆش و مەستێ وێ مەیێ شووشا گولاڤ ئاشوفتەدا

ش١٢٣، چ١٤، د١، ل١، لا٣٧٦ سوانی دەستەواژەی (ب ئیشارەت):

پەیغام و بشارەت مە گەهشتێ

کێشی شیعرەکە (هەزەجی هەشـتیی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف مفعـول مفاعیـل مفاعیـل فعـولن)ە، پێـی دووەم و سـێیەمی لەتەکە لەگەڵ (مفاعیل مفاعیل) تێک ناکاتەوە، ئەم لەتە لای ئامێدی لا٥٢٤ ڕاستە و لەنگ نییە، کە بەم شێوەیە:

پەیغام و بشارەت ب ئیشارەت مە گەهشتێ

١. ٣. زیادەی وشە:

ش٤٠، د٧، ل١، لا١٣٩، زیادەی وشەی (تو):

ب دیناری دەنی زنهار دا یاری خوە تو نەفرۆشی

کێشی شـیعرەکە (هەزەجی هەشـتیی تەواو مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)ە، هەر دۆسکی خۆی لە پەراوێزی ئەم شیعرە لا١٤٠ ئاماژە بەوە دەکـات، کە لە چاپەکـانی (حەلەب، وەسـتانی، پاشـا، کـۆڤلی) وشـەی (تـو) نەهاتووە و ئەمەش دروستە. کەواتە ڕاستیی ئەم لەتە بەم شێوەیە:

ب دیناری دەنی زنهار دا یاری خوە نەفرۆشی

ش٨٠، د٥، ل٢، لا٢٣١، زیادەی وشەی (هەر):

حەتتا ب فەلەک هەر هەر دڕەتن ئاهـ و ئەهێ من

کێشی شیعرەکە (هەزەجی هەشتیی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن)ە، بەڵام زیادەی وشەی (هەر) ڕێتمی پێی دووەم (مفاعیل)ی تێک داوە و کە لابچێت دروست دەبێت. ئەم لەتە لای ئامێدی لا٣١٠ و زەڤەنگی لا٤٥٥ دروستە و بەم شێوەیە:

حەتتا ب فەلەک هەر دڕەتن ئاهـ و ئەهێ من

ش٩٢، د٦، ل٢، لا٢٧٧، زیادەی وشەی (کەر):

لێ سەراسەر بفەصلین و کەر کەر کە

کێشی شیعرەکە (خەفیفی شەشیی مەخبووونی ئەسڵەم فعلاتن(فاعلاتن) مفاعلن فع لن)ە، وشەی (کەر) کە هێڵی بەژێردا کێشراوە لەگەڵ پێی سێیەمی لەتەکە (فع لن) تێک ناکاتەوە، بە لادانی کێشەکە دروست دەبێت. هەمان لەنگی لای هەرێەک لە ئامێدی، زەڤەنگی و زێرەڤانیش هەیە بەڵام لای هەژار لا٤٥٣ دروستە و بەم شێوەیە:

لێ سەراسەر بفەصصلین کەر کە

هەروەها ئامێدی لە پەراوێزی ئەم شیعرەدا لا٣٨٢ دەڵێت لە دیوانەکانی (هارتمان، بەغدا، عبدالسلام مراد ناجی) بەم شێوەیە:

لێ سەراسەر بفەصلین و کەر کە

ئەمەشیان لە ڕووی کێشەوە دروستە و لەنگ نییە.

٢. لەنگییەکان لە ئاستی لەت و دێرە شیعردا:

هەندێ لەنگییەکانی چاپی (دۆسکی)ی دیوانی مەلای جزیری، لەسەر ئاستی لەت و دێرە شیعرن، واتە لەنگییەکە تەنها لە دەنگ و بڕگەیەک، یاخود لە وشە و دەستەواژەیەکی ناو دێرە شیعرکەدا نییە، بەڵکو لە کۆی لەتە شیعرەکە، یان دێرە شیعرەکەدایە. هەندێ لەو حاڵەتانە چەند لەتە شیعرێکن، کە لە ڕووی کێشەوە لەگەڵ شیعرەکە تێک ناکەنەوە، ئەوە بە زۆری نیشانەی ئەوەیە کە ئەو لەتە هی شیعرێکی تر‌ە و پەڕیوەتە ناو شیعرەکە و لەنگی کردووە. لەنگیی هەندێکی تریان بۆ خراپ ساغکردنەوەیان دەگەڕێتەوە، بۆیە کە بەراورد دەکرێن لەگەڵ چاپەکانی تر، دەردەکەوێت کە دێرە شیعرەکە یان لەتە شیعرەکە لە ئەسڵدا لەنگ نییە، بەڵکو ئەو کەسەی ساغی کردۆتەوە، نەیتوانیوە لەسەر بنەمایەکی عەرووزی ساغیان بکاتەوە. لێرەدا بە وردی ئەو حاڵەتانە دەستنیشان کراون و لێیان کۆڵدراوەتەوە:

ش١٢، د٧، ل١، لا٧٣:

<u>گەر ژ دەستێ تەی موبارەک زەهرەیێ قاتیل ڤەخۆم ئەز</u>

ڤێ ل من شەهد و عەسەل بت شەکەر ئامێز و خوشاب

ئەم دێرە شیعرە لای دۆسکی و سادق بەهائەدین هەیە و شیعرەکە ١٣ دێرە، بەڵام لە چاپەکانی تری زەڤەنگی، عارف زێرەڤان و شەفیق سادقی نییە و شیعرەکە ١٢ دێرە. ئەوەی تێبینی دەکرێ لەتی یەکەمی دێرە شیعرەکە لە سەر کێشی ڕەمەلی هەشتیی تەواو هۆنراوەتەوە، لە کاتێکدا کێشی گشتیی شیعرەکە ڕەمەلی هەشتیی مەخبوونی مەقسوورە. بۆیە پێدەچێت لەتی یەکەم یان تەواوی دێرەکە بەهەڵە پەڕیبێتە ناو ئەو شیعرە.

ش٣٦، د١٤، ل١، لا١٣٢:

گوفت و گو وی مەعریفەت چەندی مەلا پەیدا بکی

لای سادق بەهائەدین، لا۱۹۸:

گفتوگویێ مەعرفەت چەندی مەلا پەیدا بکی

لای زێرەڤان، لا۹۰:

گوفتووگۆیێ مەعریفەت چەندی مەلا پەیدا بکی

لای شەفیع سادقی، لا۱٦۸:

گوفت و گۆیێ مەعریفەتێ چەندی مەلا پەیدا بکی

لای زەڤەنگی، لا۲۲۲:

گوفت و گویی مەعریفەت چەندی مەلا پەیدا بکی

کێشی ئەم شیعرە (ڕەمەلی هەشتیی مەخبوونی مەحزووف فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن)ە، بەڵام ئەم لەتەدێرە لەگەڵ کێشەکە تێک ناکاتەوە. دوای سەرنج دان لە هەریەک لە چاپەکانی تر، سادق بەهائەدین، زێرەڤان، شەفیع سادقی، زەڤەنگی، دەبینین هەریەکەیان بە شێوەیەک ئەو لەتەدیرەیان ساغ کردۆتەوە و هیچیشیان لەگەڵ کێشی شیعرەکە تێک ناکەنەوە و لەتەدێرەکە لەنگە. بەڵام سادق بەهائەدین لا۱۹۸ لەبارەی ئەم لەتەشیعرە ئاماژە بەوە دەکات کە لە هەریەک لە چاپەکانی (دیوانا مارتن هارتمان، دیوانا بەغدا، دیوانا عبدالسلام مراد ناجی) بەم شێوەیە هاتووە:

گوفتوگۆ چەندی مەلا مەعریفەتێ پەیدا کە

دیارە کێشی ئەم لەتە دەبێتە (ڕەمەلی هەشتیی مەخبوونی ئەسڵەم- فاعلاتن(فعلاتن) فعلاتن فعلاتن فع لن). ئەم قاڵبە کێشە لەگەڵ قاڵبە کێشی شیعرەکە (ڕەمەلی هەشتیی مەخبوونی مەحزووف) تێک دەکەنەوە و زۆر جار شاعیرانی کلاسیکی تێکەڵیان کردوون و لە دەقێکی شیعریدا هەردوو قاڵبە کێشەکەیان بەکار هێناوە. جیاوازیی نێوانیشیان تەنها لە پێی کۆتاییدایە، یەکێکیان بریتییە لە دوو بڕگەی کورت و بڕگەیەکی درێژ (فعلن UU –)، ئەوەی تر بریتییە لە دوو بڕگەی درێژ (فع لن – –). کەواتە دەشێت ئەم لەتەدێرە لە ڕووی عەرووزی ڕاستەینیان بێت، چونکە لەنگ نییە و لەگەڵ کێشی شیعرەکەش تێک دەکاتەوە.

ش٤٢، د١، ل١، لا١٤٣:

ئەی مەلا نامێ تەیە (خمسة عشر)

کێشی شیعرەکە (ڕەمەلی هەشتیی مەخبوونی مەحزووف- فاعلاتن(فعلاتن) فعلاتن فعلاتن فعلن)ە، ئەم لەتەدێرە لەنگە و لەگەڵ کێشەکە تێک ناکاتەوە. دوای سەرنجدان لە هەریەک لە چاپەکانی تر (زەڤەنگی، ئامێدی، زێرەڤان، سادقی)، دەرکەوت ئەم شیعرە تەنها لای دۆسکی هەیە و لای ئەوانی تر نییە. دەرەنجام دەگەینە ئەو ڕایەی کە لەتەدێرەکە وشەیەک یان زیاتری لێ قرتاوە، یاخود بەهەڵە هاتۆتە ناو شیعرەکەوە.

ش٦٨، د٦، ل١، لا٢٠٩:

سینە گەهـ تێت کو بکەر بت ئەو ژ دەربێ موحبەتێ

کێشی شیعرەکە (ڕەمەلی هەشتیی مەخبوونی مەحزووف- فعلاتن(فاعلاتن) فعلاتن فعلاتن فعلن)ە، ئەم لەتە لەنگە و لەگەڵ کێشەکە تێک ناکاتەوە، هەمان لەنگی لای ئامێدی لا٢٨٢، زێرەڤان لا١٣٩، زەڤەنگی

لا٣٨٩ ش هەیە. بەڵام ئامێدی لە پەراوێزی ئەم شیعرە لا٢٨٢ دەڵێت کە لە چاپەکانی (مصطفی قرداغی، طه ابابکری، مائی و هاڤلێری) بەم شێوەیە:

سینەگەهـ تێت کو بکەر بیت ژ ضەربێ عشقێ

دیارە بەم شێوەیە کێشەکەی دروست دەبێت.

ش٧٠، د١٠، ل١، لا٢١٤:

<u>گەر چ ب چەشمێ (انا) عالەم مەلا کر فەنا</u>

کێشی شیعرەکە (بەسیتی هەشتیی مەتوی مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن)ە، ئەو لەتە لەنگە، ئامێدی لا٢٨٩ ئاماژە بەوە دەکات کە هەمان لەت لای تەها ئەبابەکری و مائی بەم شێوەیە هاتووە:

گەر چ د چەهڤێن مەلا هین دو عالەم فەنا

هەروەها دەڵێت؛ لە نوسخەکانی (دیوانا بەغدا) و (دیوانا عبدالسلام مراد ناجی)ش بەم شێوەیە هاتووە:

کرد د چەهڤێن مەلێ هین دو عالەم فەنا

دیارە کە هەردوو حاڵەتەکە لە ڕووی عەرووزییەوە دروستن.

ش٩٢، د١٣، ل١، لا٢٧٨:

<u>وەرە جارەک تو دەرێ لوتفێ ڤەکە</u>

<u>مە ب قوربانی تێک خەنجەر کە</u>

کێشی شیعرەکە (خەفیفی شەشیی مەخبوونی ئەسڵەم فعلاتن مفاعلن فع لن)ە، هەردوو لەتی ئەم دێرە لەنگن، دێرەکە لای زەقەنگی و ئامێدی نییە، بەڵام ئامێدی لە پەراوێز ئاماژەی بەوە داوە لا٣٨٣ کە لای (فون مارتن هارتمان) هەیە و بەم شێوەیە:

وەرە جارەک ئەگەر تو لوتفێ کەی

مە ب قوربانی یەک دو خەنجەر کە

دیارە ئەمەی (فون مارتن هارتمان) لە ڕووی عەرووزییەوە دروستە و قاڵبی کێشەکە وەک خۆی دەردەچێت.

ش١٠٢، د،١، ل١، لا٣٠١:

نێرگزا مەست و خەرامان د سەحەرگەە کو مەشی

کێشی ئەم شیعرە لە هەموو دێرەکانی تر بریتییە لە (هەزەجی هەشتیی ئەخرەبی مەکفووفی مەجبووب- مفعول مفاعیل مفاعیل فعل)، تەنها لەم لەتە نەبێت کە (ڕەمەلی هەشتیی مەخبوونی مەحزووف)ە. ئەم لەتە لە چاپەکانی زەقەنگی لا٦٧٠ ، زێرەڤان لا٢٢٣ ش بەهەمان شێوە دەرکەوتووە، بەڵام لە چاپەکانی تر نییە. پێمان وایە ئەم لەتە بە هەڵە پەڕیوەتە ناو ئەم شیعرە و بەشێک نییە لە شیعرەکە.

ش١٠٤، د٨، ل١، لا٣٠٧:

تە چ حاجەت ب سولەیمانی پی حوسنێ

کێشی شیعرەکە (ڕەمەلی شەشی مەخبوونی ئەسڵەم- فعلاتن(فاعلاتن) فعلاتن فع لن)ە، واتە هەر لەتێک (١٠) بڕگەیە، تەنها ئەو لەتە نەبێت کە (١٢) بڕگەیە و بریتییە لە (فعلاتن فعلاتن فعلاتن)، ئەمەش

لەگەڵ کێشی (ڕەمەلی شەشی مەخبوونی ئەسڵەم) تێک ناکاتەوە. ئەم لەتە لە هەریەک لە چاپەکانی زەڤەنگی لا٧٤٠، ئامێدی لا٤٥٨، زێرەڤان لا٢٤٣ ش هاوشێوەی چاپی دۆسکی هەیە و لەنگە.

ش١١٤، د٢١، ل٢، لا٣٣٣:

(لله الحمد) چ عالی شانم

کێشی ئەم شیعرە (ڕەمەلی شەشی مەخبوونی ئەسڵەم- فعلاتن(فاعلاتن) فعلاتن فع لن)ە، بۆ ئەوەی پێی یەکەمی ئەم لەتە (فاعلاتن) دەربچێت، دەبێت دوو وشەی سەرەتایی بە (لیللەهیل حەمد) بخوێندرێتەوە، ئەگینا کێشەکە لەنگ دەبێت. ئەم لەتە لای هەر یەک لە ئامێدی لا٥٠٩ و زەڤەنگی لا٨٢٤ پش بەهەمان شێوەی دۆسکی هاتووە و لەنگە.

ش١٢١، د٣، ل٢، لا٣٦٩:

(فی احسن تقویم) لەو هاتی یە تەفسیرێ

ئەم لەتە بە هەمان شێوەی دۆسکی، لای هەریەک لە زەڤەنگی لا٧٥٤، ئامێدی لا٤٦٦ و زێرەڤان لا٢٤٩ ش هاتووە. گرفتە ڕیتمییەکەی لەوەدایە کە کێشی کۆی شیعرەکە (هەزەجی هەشتیی ئەخرەبی مەکفووفی ئەبتەر مفعول مفاعیل مفاعیل فع)ە، بەڵام کێشی ئەم لەتە جیاوازە، کە (هەزەجی هەشتیی ئەخرەب مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن)ە.

ش١٢١، د١٣، ل٢، لا٣٧٠:

جارەک تو گۆیی د دەربێن تیرێ

هەواڵنامەی کێش

کێشـی شـیعرەکە (هەزەجـی هەشـتیی ئەخرەبـی مەکفـووفی ئەبـتەر مفعـول مفاعیـل مفاعیـل فـع)ە، ئەم لەتە لەنگە و لەگەڵ قـاڵبە کێشـەکە تێک ناکـاتەوە، لای هەریەک لە زەڤەنگـی، زێرەڤـان و ئامێـدیش هەمـان لەنگـی هەیە، بەڵام ئامێـدی لا٤٦٨ لە پەراوێـزی ئەم شـیعرەدا دەڵێـت ئەم لەتە لە چاپەکانی (فۆن مارتن هارتمـان، دیوانـا بەغدا، عبدالسـلام مـراد نـاجی) بەم شێوەیە:

جارەک دکە وی هێژ ژ دەربا تیرێ

دیارە ئەم لەتە ڕیتمەکەی تەواوە و لەنگ نییە.

ش١٢٣، چ١٥، د٢، ل١، لا٣٧٦:

دا هەر ژ دل ڕیش بکن یەغمائێ

کێشـی شـیعرەکە (هەزەجـی هەشـتیی ئەخرەبـی مەکفـووفی ئەبـتەر مفعول مفاعیل مفاعیل فع)ە، ئەم لەتە لەنگە و لای ئامێدی لا٥٢٤ ڕاسـتترە، کە بەم شێوەیە:

دا هەر ژ دلی ڕیش بکەن یەغمائێ

هەوڵنامەی کێبڕکێ

ئەنجامەکان:

١. هەموو ئەو چاپانەی دیوانی مەلای جزیری کە لەبەردەست دان، کەم تا زۆر هەڵە و لەنگیی عەروزییان تێدایە.

٢. ئەو چاپەی کە بنەمای ئەو توێژینەوەیە، چاپی (ئیبراهیم دۆسکی)یە و بۆیە کراوەتە بنەما، چونکە بە بەراورد لەگەڵ چاپەکانی دی نوێترە و هاوکات ئاگاداری چاپەکانی تر بووە و لەسەر بنەمای هەموو دەستنووس و چاپی پێش خۆی، دیوانی جزیریی ئامادەکردۆتەوە. دیارە ئەم چاپەش بەدەر نییە لە هەڵە و لەنگیی عەروزی.

٣. تێکڕای ئەو دێرە شیعرانەی لەڕووی وشە و دەستەواژە و لەت و دێرە شیعردا لە چاپی دۆسکی لەنگن، (٤١) چل و یەک دێرن.

٤. (٢٤) بیست و چوار حاڵەتی لەنگییەکان بوونی وشەیەک یاخود دەستەواژەیەکە لە جێی وشە و دەستەواژەیەکی تر.

٥. (٢) دوو حاڵەتی لەنگی بە هۆی سوانی وشە و دەستەواژەیە.

٦. (٣) سێ حاڵەتی لەنگی بە هۆی زیادەی وشەیە لەناو دێرە شیعردا.

٧. (١٢) دوانزە حاڵەتی لەنگی لەسەر ئاستی لەت و دێرە شیعرن، بە شێوەیەک کە هەندێک لەو لەتانە پێدەچێت پەڕیبنە ناو ئەو شیعرانە، کە سەر بە کێشێکی ترن و لەگەڵ کێشی شیعرەکە تێک ناکەنەوە. هەندێکی تریشیان، بە بەراورد لەگەڵ چاپەکانی تر، دەردەکەوێت کە بە هەڵە ساغ کراونەتەوە و بە پێوەری عەروز چارەسەر کراون.

هەوڵنامەی کێبڕکێ

سەرچاوەکان:

- ئامێدی، سادق بەهائەدین، دیوانا مەلایێ جزیری، چاپا یەکێ، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٧.

- دۆسکی، تەحسین ئیبراهیم، دیوانا مەلایێ جزیری، چاپا دووێ، دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، دهۆک، ٢٠٠٥.

- الزڤنگی، احمد بن الملا محمد، العقد الجوهري في شرح ديوان الشيخ الجزري، ج١و٢، الطبعة الثانية، ١٩٨٧.

- زێرەڤان، عارف، مەلایێ جزیری(دیوان)، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٧.

- صادقی، شفیع، دیوان عارف ربانی شیخ احمد جزیری معروف به (مەلای جزیری)، مؤسسه انتشارات حسینی اصل، ارومیه، ١٣٨٩.

- گەردی، عەزیز، ڕابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی (لێکۆڵینەوەی ئەدەبی)، چاپخانەی دێکان، سلێمانی، ٢٠٠٣.

- هەژار، دیوانی عارفی ربانی شیخ احمد جزیری (مەلای جزیری)، سروش، تهران، ١٣٦١.

هەواڵنامەی کێبن

ملخص:

هذه الدراسة الموسومة ب (الخِلال العروضية في إحدى طبعات ديوان الملا الجزيري- على مستوى الكلمة والعبارة والمقطع والأبيات الشعرية) محاولة لتحديد الخلال والأخطاء ومقارنتها بالطبعات الأخرى لهذا الديوان، ومعالجتها وفق المعايير العروضية. حيث تم تحديد الخلل العروضي في الكلمة والعبارة والمقطع والأبيات الشعرية.

تتكوّن الدراسة من مقدّمة وقسمين وخاتمة، تمّ في القسم الأول تحديد الخلال العروضية على مستوى الكلمة والمصطلح ، من خلال ثلاثة محاور، حيث حدد في المحور الأول الخلل العروضي الناتج عن وضع كلمة أو عبارة مكان كلمة أو عبارة أخرى، أما حالات الخلل العروضي الناتجة عن حذف الكلمة أو العبارة فقد تم تحديدها في المحور الثاني، وكفل المحور الثالث ببيان حالات الخلل الناتج عن زيادة كلمة، ومعالجتها كل ذلك وفق المعايير العروضية، بعد مقارنتها بما ورد في الطبعات الأخرى للديوان نفسه .
وحاولنا في القسم الثاني تحديد الخلال العروضية على مستوى المقطع والأبيات الشعرية، ومعالجتها وفق المعايير العروضية، بعد المقارنة بما ورد في الطبعات الأخرى لديوان الملا الجزيري .
ثم جاءت الخاتمة لتعرض فيها أهم نتائج الدراسة.

هاوڵاتنامەی کتێب

Abstract

This research, which is titled “Asymmetric prosody in one of Melay Ciziri’s book editions at the level of word, phrase, poetic hemistich and stanza”, studies and identifies the errors and asymmetric rhythmic prosody in one of Melay Ciziri’s book edition and compare them with other editions. The research explores the solutions according to the prosody criteria.

The research consists of two parts. In the first part, asymmetric prosodies are identified at the level of word and phrase, and this part is divided to three sections. Section one includes the identification of asymmetric prosodies resulted due to a word or a phrase used instead of another word or phrase. Section two is the asymmetric prosodies formed as a result of missing a word or a phrase. The third section covers asymmetric prosodies formed as a result of using extra word.

The second part of this research focuses on asymmetric prosodies at the level of hemistich and stanza. All the cases are investigated and compared with other editions of Ciziri’s poem and the solutions are presented according to prosody’s criteria.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.3

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

چەند دیاردەیەکی شێوازی لە شیعرەکانی (صابری)دا

هەوالنامەی کتێب

پ. ی. د. محمد امین عبدالله

زانکۆی سلێمانی- کۆلێژی پەروەردەی بنەڕەتی

mohammed.ameen@univsul.edu.iq

م. ی. هاوکار علی عبدالکریم

پەروەردەی کەرکووک بەشی زمانی کوردی

پوختە:

ناونیشانی توێژینەوەکە بریتییە لە (چەند دیاردەیەکی شێوازی لە شیعرەکانی صابریدا)، صابری یەکێکە لەو شاعیرانەی، کە شیعرەکانی دەچنە ناو چوارچێوەی شیعری کلاسیکییەوە، بەڵام لە شیعرەکانیدا چەند دیاردەیەک بەرچاو دەکەون، کە دەرچوونن لە یاسا و ڕێساکانی شیعری کلاسیکی و لەم توێژینەوەیەدا کار لەسەر دۆزینەوە و خستنەڕووی ئەو دیاردانە کراوە و ئەوە ڕوون کراوەتەوە، کە ئەو دیاردانە بوونەتە تایبەتمەندیی شیعرەکانی صابری و شێوازێکی تایبەتن بەو و لە شاعیرەکانی تر جیای دەکەنەوە.

وشە کلیلییەکان: دیاردە، شێواز، صابری، دووبارەکردنەوە، وشەی کلیلی.

هەوالنامەی کتێب

چەند دیاردەیەکی شێوازی لە شیعرەکانی (صابری)دا

پێشەکی

ناونیشانی توێژینەوەکە: ئەگەر چاوێک بە دیوانەکەی صابریدا بخشێنین و بە وردی سەرنجی شیعرەکانی بدەین، کۆمەڵێک دیاردەی جیاواز و سەرنجڕاکێشمان بەرچاو دەکەوێت کە تایبەتن بە شێوازی شیعری صابرییەوە و لە شاعیرانی تر جیایدەکەنەوە، لەم توێژینەوەیەدا تیشکمان خستووەتە سەر گرنگترین ئەو دیاردانە، بۆیە توێژینەوەکەمان ناو ناوە (چەند دیاردەیەکی شێوازی لە شیعری "صابری"دا).

هۆی هەڵبژاردنی بابەتەکە: دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی شیعرەکانی صابری دەچنە ناو چوارچێوەی شیعری کلاسیکی کوردییەوە، شیعری کلاسیکی کوردیش کۆمەڵێک یاسا و ڕێسای تایبەت بە خۆی هەیە و شاعیران بە گشتی پێوەیان پابەندبوون، بەڵام صابری بە شێوەیەکی بەرچاو لەو یاسا و ڕێسایانە لای داوە، لادان لەو یاسا و ڕێسایانەش بووەتە لایەنێکی گرنگی شێوازی شیعری صابری و پێویستی بە توێژینەوە و ئاشکراکردن هەیە.

سنووری توێژینەوەکە: سنووری توێژینەوە تەنها شیعرەکانی صابری دەگرێتەوە، بە تایبەتی ئەو دەقە شیعرییانەی شاعیر، کە تیایاندا یاسا و ڕێساکانی شیعری کلاسیکی شکاندووە و پێیانەوە پابەندنەبووە.

میتۆدی توێژینەوەکە: ئەو میتۆدەی لەم توێژینەوەیەدا پەیڕەوکراوە، میتۆدی شێوازگەرییە، چونکە ئەم میتۆدە لەگەڵ ناونیشانی توێژینەوەکە و میکانیزمی کارکردن لەسەر شیعرەکانی شاعیر و لادانی لە ڕێسا و یاساکانی شیعری کلاسیکیدا دەگونجێت و لە ڕێگەیەوە دەتوانین شێواز و تایبەتمەندیی شیعرەکانی شاعیر دەربخەین.

پێکهـاتەی لێکـۆڵینەوەکە: لێکـۆڵینەوەکە لە پێشـەکی و دەروازەیەک پێکهـاتووە لەگەڵ چەنـد سـەرەبابەتێکی تـایبەت بە دیـاردەی شـیعری صـابری، کە بـریتین لە: دیـاردەی بەکارهێنـانی نازنـاو زیـاد لە جارێک و هاوسەروا کردنی چەند لەتێکی سەرەتای شیعر و دیاردەی گۆڕینی دەنگ و دروسـتکردنی وشـەی لێکـدراوی تـازە لەگەڵ وشـە کلیلییەکـان. لە کۆتاییشدا ئەنجامەکان خراونەتەڕوو و لیستی سەرچاوەکان نوسراون.

دەروازە[1]

وشە و چەمکی شێواز:

سەبارەت بە وشەی شێواز دەکرێ بوترێت "زاراوەی شێواز(style) لە واتـا ڕۆژئاواییەکەیـدا پەیوەنـدیی هەیە بە واتـا لاتینیـیەکەیەوە کە دروسـتبووە لە واتـای وشـەی (stylus) کە بە واتـای (ڕیشـاڵ) لە گریکدا (stylos) بە واتـای (سـتوون) دێـت" (بـن خویـة، ۲۰۱۳، ص۳۱)، یـان دەوترێت "لە وشەی (stylus) هاتووە، بە واتای (هەڵکۆڵەر) کە بەکاردێت لە نوسـیندا، ئەمـیش ڕێگـایەکی نوسـینە. بەکارهێنـانی ئـامرازی دەربـڕینە لەلایەن نوسەرەوە لە پێناو مەبەستە ئەدەبییەکانیدا" (جیرو، ١٩٩٤، ص٩.)، هەڵـبەتە ئەمە لە زمـانی لاتینیـدایە، کەواتە (style) زاراوەیەکـی ئەدەبـی ڕۆژئاواییە و لە وانەوە گواستراوەتەوە بۆ نەتەوەکانی تر.

لە زمـانی کوردیـدا وشـەی (شـێواز) بەرانـبەر (Style) دانـراوە، ئەم زاراوەیە لەلای کـورد نـوێیە، چـونکە "لای کـورد تـا ناوەڕاسـتی سـەدەی بیستەم هەر وشەی (اسلوب)ی عەرەبی بۆ ئەم چەمکە بەکارهـاتووە، بەڵام دوای هەڵمەتـی بژارکردنـی زمـانی کـوردی (بەتـایبەت لە باشـووری کوردسـتان) وشـەی (شـێواز) جـێگەی وشـە عەرەبیـیەکەی گرتـووەتەوە" (چـالی، ۲۰۰۸، ل۲۱.)، عەرەبەکـان (اسـلوب)ی پێـدەڵێن و لە ئەدەبیـاتی فارسیشدا (سبک) بەکاردێت. وشەی (شێواز) لە فەرهەنگدا بە چەند واتا و شـێوەیەک پیشـاندراوە: لە (فەرهەنگی خـاڵ)دا، بە واتـای "شـێوەی تـایبەتی

نوسین یا قسەکردن (اسلوب)" (خاڵ، ١٩٨٧، ل٣٥١.) هاتووە، لە (هەنبانە بۆرینە)ی هەژاردا بەم واتایانە دەبینرێت "شکڵ و تەرح، ڕاهاتن، شێواز، هیئت و قیافە" (هەژار، (١٣٨٨ / ٢٠٠٩)، ل٥٠٢.) لە فەرهەنگی ئاسانیش بەم واژانە دیاریکراوە"أسلوب: شێواز، شێوە و جۆر، چەشن"(ئاکۆ فاتیح، ٢٠٠٤، ل٣١.) لە (ئۆکسفۆرد)ی سەلام ناوخۆشیش بەم شێوەیە"شێواز، أسلوب، طراز، design، style" (ناوخۆش، ٢٠١٢، ل١٤١). بەڵام ئەوەی ئێمە مەبەستمانە وشەی شێوازە وەک زاراوەیەک و وەک زانستێک، کە لەلایەن لێکۆڵەرانی ڕۆژئاوایی کاری لەسەر کراوە و سەرهەڵدانەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی بیستەم، ئەم سەرهەڵدانەش هەر لە خۆوە نەبووە، بەڵکو "دەگەڕێتەوە بۆ ئەو پێشکەوتنە گەورەیەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا بەسەر لێکۆڵینەوەی زمانەوانیدا هات، بەتایبەتی لە شۆڕشە زمانەوانییەکەی فردیناند دی سۆسێر (١٨٥٧_١٩١٣)، کە لە دواییدا لەسەر دەستی چارلس بالی قوتابی دی سۆسێر، بووە مایەی لەدایکبوونی زانستی شێواز یان شێوازگەریی. واتە چارلس بالی (١٨٦٥_١٩٤٧) داهێنەری ئەم زاراوەیەیە و دامەزرێنەری زانستی شێوازە لە زمانەوانیدا" (ئەسوەد، ٢٠١١، ل٥٤) و وەک ڕێبازێکی سەربەخۆ ناساندی و بوو بە زانستی شێواز و شێوازگەری کە (stylistic)ی پێدەوترێت.

دەربارەی پێناسەی شێواز، لەبەرئەوەی شێواز لەگشت بوارە جیاجیاکانی ژیاندا هەیە. تیۆرییەک و بۆچوونێکی وەها نییە تا بتوانێت هەموو ئەو پێناسانەی دەربارەی شێواز هەن لەخۆی کۆبکاتەوە و هەموو لایەک لەسەری کۆکبن و ڕێکبکەون، بەڵام دامەزرێنەری زانستی شێواز (چارلس بالی) شێوازی وەها پێناسە کردووە "شێوازی گوزارشت کردن، ئەو زانستەیە کە لە ناوەڕۆکە هەستییەکانی گوزارشتی زمانەوانی دەکۆڵێتەوە، واتە گوزارشت کردن لە واقیعی هەست و سۆزی مرۆڤ لە میانی زمانەوە دیسان لە میانی هەست و سۆزیشەوە گوزارشت لە واقیعی زمان دەکرێت" (نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد، ٢٠١١، ل٥٥)، هەر بالی لە

پێناسەیەکی تردا دەڵێت: "کۆمەڵێک ڕەگەزی زمانەوانییە کە لەڕووی سۆزەوە کاریگەری دەبێت بۆ سەر گوێگر یا خوێنەر" (بن خوية، ٢٠١٣، ص ٣٤) ، کەواتە بالی زیاتر گرنگی بە زمانی وتراو و لایەنی ویژدانی داوە نەک زمانی نوسراو، بۆیە شێوازگەری لای بالی مەبەستێکی زمانەوانی هەبووە. بەڵام (جان کۆهین) شێواز دەگەڕێنێتەوە بۆ زمانی نووسین و دەڵێت: "یەکەم شت کەوا ئەم شیکردنەوەی لەسەر بونیات دەنرێت، ئەوەیە کە شاعیر نادوێت وەک ئەوەی کە هەموو خەڵکی دەدوێت، بەڵکو زمانەکەی شازە، ئەم شازییە شێوازێکی پێ دەدات. شیعرییەت زانستی شێوازی شیعرییە" (بن خوية، ٢٠١٣، ص ٣٨)، بەم پێیە شێواز لەو ڕووەوە لە دەق دەکۆڵێتەوە، کە لە زمانی ئاسایی جیایە. (ڕیڤاتێر) پێناسەیەکی تر پێشنیاز دەکات و دەڵێت: "شێوازی ئەدەبی بریتییە لە فۆرمی هەموو نوسراوێکی تاکەکەسی، کە بە مەبەستی ئەدەبی داڕێژرابێت، ئەمەش شێوازی نوسەرەکە و کارە ئەدەبییەکە دەردەخات. ڕیڤاتێر وای دەبینێت کە زمان گوزارشت دەکات و شێوازیش بەرجەستەی دەکات" (ئەسوەد، ٢٠١١، ل٥٨)، واتە لای کۆهین شێواز لە زمانی نوسینی دەقی ئەدەبیدا خۆی دەبینێتەوە. نوسەری فەڕەنسی (کۆنت بوفۆن) لە پێناسە بەربلاوەکەیدا دەڵێت: "شێواز بریتییە لە مرۆڤ خۆی" (ئەسوەد، ٢٠١١، ل ٥٧). ئەدیبی فەڕەنسی (مارسیل برۆست) وای دەبینێت "ئەو شوێنپەنجانەیە، کە داڕشتنی گوتار لە خۆیان هەڵدەگرێت، وەکو ئەو گەواهییەی لێدێت، کە ناسڕێتەوە" (د. ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا، ٢٠١٠، ل١٣)، کەواتە کۆی پێناسەکان لەوەدا یەکدەگرنەوە، کە پەیوەستە بە چۆنیەتیی نوسینی دەق لەلایەن نوسەرەوە.

لای کوردیش، لە بیستەکانی سەدەی ڕابردوو (شێخ نووری شێخ سالّح) زنجیرە وتارێکی ئەدەبی نوسیوە و لە باسی (اسلوب چیە)دا، پێناسەی شێواز دەکات و دەڵێت: "اسلوب بە او گرزی مخصوصی بیانە الین کە هر خطیبیک یاخود هر محرریک اوی لە دماغیایەتی افادەی اکات،

همـو خطیبیـک مالـک گرزیکـی مخصوصـی بیـانه معلـومه که همـو کـس مخصـوص خـوی چنـد حرکـاتیکی هـیه هلسـانی، دانیشـتنی، خـواردنی، خواردنەوەی، وتنی هموی یک له یک جیاوازن" (م. نوری، ١٩٢٦، ل٢)، یان دەوترێت "ستایل دەنگ و ئاوازەی خودی نوسـەرە، تـایبەتە به کەسـایەتیی ئەوەوە، وەک پێکەنینـی، ڕۆیشـتنی، دەسـنووس و تەعبیـری دەم و چـاوی، ستایڵ خودی کەسەکە – هونەرمەندەکەیە"(هاڵبیرگ و دانەرانی تر، ٢٠١٠، ل١٧٩) ئەم دوو ناسـینە دریژەپێـدەر و پاڵپشـتی پێناسـەکەی بۆفـۆنن که دەڵێت: (شێواز مرۆڤەکە خۆیەتی). چـونکه هەمـوو هەڵسـوکەوتێکی مـرۆڤ شـێوازێکە و کەسـایەتییەکەی دیاریـدەکەن، هەروەک شـێخ نـووری و بوفۆنیش هەمان مەبەست و پەیامیان هەیە.

سـەبارەت به پەیوەندیی شـێوازگەریش به ڕەوانبێژییەوە "هەر وەکو لێکـۆڵەرانی شـێوازگەری تەماشـای دەکەن لەدایکبـووی ڕەوانبێـژی و شـوێنگرەوەی ڕاسـتەوخۆیەتی یـان ڕەوانبێـژی نـوێیە" (بودوخـة، ٢٠١١، ص٧) بۆیە لەم ڕووەوە دەوترێت "گرنگی بـالی لەوەدایە که بۆ یەکەمجار له مێژووی ڕۆشنبیری ڕۆژئاوادا دەسـتیکرد به گواسـتنەوەی لێکۆڵینەوەی ڕەوانبێژی بۆ لێکۆڵینەوەی شێوازگەری لەژێر کاریگەریی زمانەوانەکان له ڕووی پڕۆگـرام و بیـرەوە بـۆ گۆڕەپـانی داهـاتوو. وای لێهـات که پێناسـه دەکرا به گۆڕەپانی لێکۆڵینەوەی شێواز یـان شـێوازگەری" (عیاشـي، ٢٠٠٩، ص٣٠)، کەواتە شـێوازگەری به قۆنـاغی دوای ڕەوانبێـژی و جێگـرەوەی دادەنرێت.

مـاوەتەوە بڵێـین، شـێواز و شـێوازگەری، دەکرێـت تـایبەت بێـت به کەسێکەوە، که هەندێ جار قوتابخانەیەکی بەناودەکرێت، وەک قوتابخـانەی چۆمسکی، قوتابخانەی بلوم فیلد، یا شێوازی قوتابخانەی نالی، یان تـایبەت بـێ به سـەردەمێکەوە یـاخود نەتەوە و کـۆمەڵە کەسـێکەوە، هەمـوو ئەو پێناسـانەش له سـێ ڕوانینـەوە بـۆی دەچـن: (نوسـەر- دەق- خـوێنەر).

سەرجەمیشیان ڕاستی شێوازەکانیان نیشاندەدەن، کە چۆن ئەو نوسەرانە بیر و هرز و ئەندێشەیان لەو تێکستەدا پراکتیک دەکەن

دیاردە شێوازییە سەرنجڕاکێشەکان لە شیعری صابریدا:

گەر چاو بە دیوانەکەی صابریدا بخشێنین و سەرنجی شیعرەکانی بدەین، چەندین دیاردەی تایبەت لە شیعرەکانیدا بەدی دەکەین، کە تایبەتن بە شیعرەکانی صابری و لادان و شکاندنی ئەو یاسا و ڕێسایانەیە کە لە شیعری کلاسیکی کوردیدا هەبوون و شاعیرە کلاسیکییەکانی پێش ئەم بە وردی پێوەیان پابەند بوون. بۆیە دەکرێت بڵێین ئەو دیاردانە بوونەتە شێوازی شیعری صابری. بە گشتی گرنگترین ئەو دیاردانەش بریتین لە:

یەک: دیاردەی بەکارهێنانی نازناو زیاد لە جارێک:

مارف خەزنەدار لەبارەی نازناو (تخلص)ەوە دەڵێت: "نازناو (تخلص) یەکێکە لە کردەوەکانی شاعیری کورد، بریتییە لەوەی بە زۆری لە دێڕی دوایی، یان پێش ئەو لە هەر غەزەل و قەسیدەیێک دا نازناوی خۆی تۆمار دەکرد" (خەزنەدار، ۲۰۰۱، ل ۱۷۰ ـ ۱۷۱)، بەپێی ئەم وتەیەی خەزنەدار نازناو بە زۆری لە دێڕی کۆتایی یان دێڕی پێش کۆتایی شیعرەکەدا دەنوسرێت و تەنها یەک جار دەنوسرێت. بۆ نموونە لە بارەی نالییەوە، کە دامەزرێنەری قوتابخانەی شیعری بابانە، دەوترێت "لە زۆربەی غەزەل و قەسیدەکانی نالی بەپێی دەستووری شیعری کلاسیکی لە دێڕی دواییدا نازناوی شاعیر تۆمار دەکرێت، بە زۆری ناوهێنانەکە لە دێڕی دوایی شیعرەکە دەبێ" (خەزنەدار، ۲۰۰۳، ل ۵۷). بەڵام دەبینین یەکێک لەو دیاردە تایبەت و بەرچاو و زەق و دیارانەی لای صابریی شاعیر دەبینرێ،

دووبارەکردنەوەی (ناو ـ نازناو)ی خۆیەتی زیاد لە جارێک لە یەک شیعردا. ئەمەش بە شێوازێکی تایبەت و دیاری شاعیر دادەنرێت. واتە لێرەدا ئەوەی صابری لە شاعیرانی دیکە جیادەکاتەوە، ئەم دیاردە شێوازییەیە، کە نەک جارێک و دووان، بەڵکو لە هەندێ شیعردا چوار جار (نازناو)ی خۆی هێناوە. بۆیە دەکرێت ئەم دیاردەیە بە خەسڵەت و تایبەتمەندییەکی شێوازی شاعیر دابنرێت. هەرچەند شاعیرانی تری کلاسیک هەیانە، بەڵام بەم ڕێژەیەی صابری نییە. هەروەها هەندێک جاریش جگە لە نازناوەکەی، ناوی ڕاستەقینەی خۆی لە شیعرەکانیدا بەکارهێناوە. بۆ زیاتر دەرخستنی ئەم دیاردە ناوازەیە تەواوی دیوانەکەیمان پشکنیوە و بەم جۆرە ئامارمان کردووە:

جگە لەناوی ڕاستەقینەی خۆی کە (نەجمەدین)ە، نازناوی (صابری) بەشێوەی (صابر/ صابری) لەم شیعرانەیدا لە شوێنی جیاجیادا لە شیعرێکدا چەندین جار هاتوون و دووبارەبوونەتەوە:

١ــ لە (٣٨) غەزەلیدا[٢] زیاتر لە جارێک نازناوی خۆی دووبارە کردووەتەوە. بۆ نمونە لە شیعری (نامورادی)دا، کە یازدە دێڕە، دەبینین لە چوار دێڕی کۆتاییی شیعرەکەدا چوار جار نازناوی خۆی نوسیوە، سەرەتای غەزەلەکە بریتییە لە:

عەندەلیبی دڵ کە چاوی کەوتە غونچەی بامیداد

دائما ویردی زوبانی بۆتە ئایەی (أن یکاد)

لە چوار دێڕی کۆتاییی ئەم غەزەلەدا دەڵێت (صابری. ٢٠١٦، ل٨٢ – ٨٣):

زیکر و فیکری ئەهلی دونیا نان و ئاشە (صابری)

یەعنی چی خۆ دوژمنیشیانە لە ئەسڵا نان و زاد

لەم نەخۆشی بێ دەوایە دادڕەس (صابر) خودایە

هیمەتێکە پایە پایە بێمەوە سەر ڕێی ڕەشاد

(صابری) عومرت بە زایع دا ئیتر وریا وەبە

عومری ڕابردوو قەزاکە بێرە سەر ڕێگەی ڕەشاد

(صابری) دونیا لە تۆ بێزارە ئەمما مەیلی تۆ

هەر لە سەر ئەو ماوە بۆیە ناگری ڕێگەی ڕەشاد

٢. دوو لە شیعرە پارچەکانیشی، کە بریتین لە "چاوت بەکینایەت وتی پێم" (صابری. ٢٠١٦، ل١٤٦) و "ئەی جوان" (صابری. ٢٠١٦، ل١٩٣) هەمان دیاردەیان تێدایە، کە چەندجارێک نازناوی خۆی دووبارەکردووەتەوە.

٣. لە شیعرە مەسنەوییەکانیشدا بەتایبەتی لە هەردوو شیعری "بە دڵ تیمارکە" (صابری. ٢٠١٦، ل٢٢٦) و "جەفا و جەور" (صابری. ٢٠١٦، ل ٢٢٨)دا، هەروەها لە چوار شیعری دیکەیشیدا: شیعری: "بێ قیمەتی دونیا" (صابری. ٢٠١٦، ل ٤٩) و "بە دڵ تیمارکە" (صابری. ٢٠١٦، ل ٢٢٦) و "جەفا و جەور" (صابری. ٢٠١٦، ل ٢٢٨) و "نامە" (صابری. ٢٠١٦، ل ٢٣٨)، نەک هەر نازناو، بەڵکو ناوی ڕاستەقینەی خۆیشی هێناوە، کە (نەجمەدین)ە، بۆ نموونە دەڵێت: (صابری. ٢٠١٦،ل٤٩):

ڕوو لە قاپی حەزرەتی مەولاکە نەجمەدین ئەتۆ

روح و مالّـت صـــەرفی ئەو
کە بەڵکو دەسگیرت بکا

٤ــ لە یەک پێنجینەبەندیشـدا "بەنـوری لامیعـی حوسـنت" (صـابری. ٢٠١٦، ل ٢٢٢)، لە کـۆپلەی (٦ و ٧ و ٨)دا، واتە سـێ جـار نازنـاوەکەی خۆی دووبارەکردووەتەوە.

بەشـێوەیەکی گشـتی کـۆی ئەو شـیعرانەی لە جارێک زیـاتر نازنـاوی خـۆی تیـا دووبـارەکردوونەتەوە (٤٣) شـیعرن، بەم پێیـە لە (١٨.٧٧%)ی کۆشیعرەکانی زیاتر لە جارێک نازناوەکەی تێدا دووبارەبووەتەوە. ئەمەش رێژەیەکـی زۆر بەرزە بـۆ دووبـارەکردنەوەی (نـاو و نازنـاو) لە شـیعردا، بێگومـــان ئەمەش شـــێوازێکە تـــایبەتە بە (صـــابری) و دیـــاردەیەکی سەرنجڕاکێشـە. لەو بـڕوایەداین بەکارهێنانەکەشـی بـۆ جەختکردنەوەیە لە خۆی کە پابەندی شتێکی دیاریکراو بێت، یاخود زۆر جاریش بۆئەوە بووە کـێش و سـەروای شـیعرەکەی پـێ رێکبخـات، وەک لەم دێـڕەدا (صـابری. ٢٠١٦، ل٢٢٧) دەردەکەوێت:

شـێـواوم وێـنەی قەیسـی عـامری نـاوم (نەجمەدیـن) لەقەب صابری

لە لەتی دووەمدا جگە لەوەی نـاوی ڕاستەقینەی خـۆی نوسـیوە، زۆر جوان لە رێگەی نازناوەکەی خـۆیەوە سـەروای مەسـنەوییەکەی هۆنیوەتەوە و لە شوێنی گونجاوی خۆیدا داینـاوە.

٥ ـ دیـاردەیەکی دیکەش، کە هەسـتی پێدەکەین، پـێچەوانەی ئەوانـی پێشووە، ئەویش ئەوەیە لە نزیکەی دە شیعردا (بڕوانە سەرچاوەی ژمـارە: ٨، تێبینی ژمـارە: ٢) هـیچ (نـاو و نازناوێک)ی خـۆی نەنوسـیوە، ئەگەرچی

وەکو پێویستییەکی شیعریی ئەو سەردەم و ڕۆژگارە دەبوایە نازناوی خۆی بنوسیایە.

دوو: دیاردەی هاوسەروا کردنی چەند لەتێکی سەرەتای شیعر:

لە شیعری کلاسیکیدا دێڕی یەکەمی غەزەل، هەردوو لەتەکەی هاوسەروان "لە بارەی دێڕی یەکەمەوە، لە غەزەل و قەسیدەدا دەبێ موسەڕەع بێ" (گەردی، ١٩٩٩، ل ٢٥٦) واتە دەبێت دێڕی یەکەم هەردوو لەتەکەی هاوسەروا بن، بەڵام لە دێڕەکانی دواتردا سەروای نیوەی یەکەمیان جیاوازە و نیوەی دووەمیان لەگەڵ دێڕی یەکەمدا هاوسەروایە. کەچی لای صابری ئەم نەریتە شکێنراوە و لە چەندین شیعریدا بۆ نموونە شیعری "ئومێدی دڵ" ((صابری. ٢٠١٦، ل٤٤)و "بووکی دونیا" (صابری. ٢٠١٦، ل ٥٧) و "وەرە جانا" (صابری. ٢٠١٦، ل ١٣٧). لە بری دوو لەتی یەکەم، چوار لەتی یەکەمی شیعرەکان سەرواکانیان یەکن، واتا لەجیاتی دێڕێک دوو دێڕ یاخود زیاتر سەروای هەموو لەتەکانیان وەک یەکە. ئەمەش لای صابری وەکو دیاردەیەکی شێوازی خۆی نواندووە. بەباشی دەزانین ئەم نموونە بخەینە بەرچاو "ڕەحمێکی خودا بێنە بە دڵ" (صابری. ٢٠١٦، ل١٤٠):

ڕەحمێکی خودا بێنە دڵ ئەی ڕوحی <u>شیرینم</u>

دوا گیانمە فەرموو قەدەمێ بێنە <u>سەرینم</u>

دەستێ بخە سەر جەرگ و دڵ و زام و <u>برینم</u>

بەو دەستە بلووریناوە کۆتاکە <u>گرینم</u>

بەو ڕوومەتی دەرکەوتنی تۆ جەژنمە قوربان

ئەو ڕۆژە کە لێم غائیبی غەم بۆتە قەرینم

ئەو رۆژە لە چاوم ون ئەبی زەردو زەعیفم

هەرچەندە نزیکم ئەکەوی سوور و سەمینم

سێ: دیاردەی گۆڕینی دەنگ:

ئەمەش دیاردەیەکە شاعیر دەنگی وشەکان دەگۆڕێت بێ ئەوەی کار لە واتاکانیان بکات، چونکە لەم دیاردەیەدا "دەبێت وشەکە هەر لەسەر هەمان واتای بنجی بمێنێت و گۆڕانی بەسەردا نەیەت" (شنۆ ئەحمەد غەفور، ٢٠١٥، ل ٩٣) هەروەها گۆڕانکارییەکە فراوان نییە، دەنگێک یان چەند دەنگێک دەگرێتەوە، شاعیر لە بری دەنگە ڕۆیشتووەکە بەزۆری دەنگێک دەهێنێت کە لێی نزیک بێت، بۆ نموونە کاتێک شاعیر لە جێگەی وشەی (دوژمن) وشەی (دوشمن) بەکاردێنێت، تەنیا سێیەم دەنگی نەبزوێنی گۆڕیوە، کە زۆر لەیەکەوە نزیکن. ئەمەش لەپێناو ئەو مەبەستانەدا دەبن کە پێشتر ئاماژەمان پێکرد. بۆ نموونە لەم دێڕەدا (صابری. ٢٠١٦، ل ٢١٥) دەڵێت:

ئەگەر یارانی ڕابردوو بەخێر بێنیتەوە یاد ئەمرۆ

بەخێر یادت ئەکەن خەڵکی سبە و دوێکە ڕابوردی

گۆڕین لە وشەی (سبەینێ)یە بووە بە (سبە)و(دوێنێ)ش بووە بە (دوێکە)، هەردووکیان ئاوەڵکاری کاتین، لە یەکەمیاندا سێ دەنگی لێ قرتێنراوە و لە دووەمیاندا دەنگەکانی (ن، ێ) قرتێنراوە. دیاردەی گۆڕینی دەنگ لە ناواخنی شیعرەکانی صابریدا زۆرە، نموونەیان لەم خشتەیەدا دەخەینەڕوو :

وشە فەرهەنگییەکە	وشە گۆڕاوەکە	وشە فەرهەنگییەکە	وشە گۆڕاوەکە
نە	نا	شفا دێ	شفا تێ
دوژمن	دوشمن		

چوار: دیاردەی دروستکردنی وشەی لێکدراوی تازە:

جاری وا هەیە شاعیر لە دروستکردنی وشەی لێکدراودا، دوو وشە دەخاتە پاڵ یەک و وشەی نوێیان لێ دروستدەکات، کە لەباری ئاسایی ئاخاوتندا ئەو وشانە ناخرێنە پاڵ یەک و بەو جۆرە بەکارناهێنرێن، واتا وشەی لێکدراوی باو نین، بەڵام شاعیر بەکاریاندەهێنێت، چونکە لەگەڵ هەست و سۆز و بیر و ئەندێشەی شاعیردا دەگونجێن و گوزارشت لە هەست و نەست و پەیامەکەی دەکەن و ئەوەی لە دڵ و دەروونیدایە بەم جۆرە وشانە دەربدەبڕێت، بەبێ پەیوەست بوون بە یاسا ڕێزمانییەکان. بۆ نموونە دەڵێت (صابری. ٢٠١٦، ل ٤٣):

نەما دەرد و غەم و میحنەت لە مەولا شادیە و عوشرەت

لە نێو بازاڕو شاری دڵ (مبشر) هات و جاڕی دا

وشەی (شاری دڵ) لە گفتوگۆی ڕۆژانەدا بەکارنایەت، بەڵام شاعیر ئەو دوو وشەیەی خستووەتە پاڵ یەک و وشەیەکی نوێی لێ دروستکردووە کە لە (ناو + ناو) بە یارمەتی ئامرازی دانەپاڵی (ی) پێکهاتوون.

لە دێڕێکی تردا (صابری. ٢٠١٦، ل ١٦١) دەڵێت:

صابر لەدەس ئەو شەو دزە دەرچونی مەحالە

شەو خانە برۆ تەڕ دەسێ خاوانی چراغە

(شەو دز) وشەیەکی نوێیە و شاعیر دروستیکردووە.

بێجگە لەم نموونانە شاعیر چەندین وشەی تری لەم جۆرەی لە شیعرەکانیدا بەکارهێناوە، وەک: (سەفینەی دڵ، پاچی تاعەت، بولبولی روح، لیباسی زوهد، فانۆسی دین، عەندەلیبی دڵ، حوجرەی دڵ، ئاگری سینە، بیابانی دڵ، ...)، کە هیچ کامیان بەو جۆرە لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا بەکارنایەن.

پێنج: وشە کلیلییەکان:

وشەی کلیلی ئەو وشانەن، کە زۆرترین جار لەلایەن شاعیرەوە دووبارە دەکرێنەوە. ئەم دووپاتکردنەوەیە لای شاعیر ڕەنگە لە شیعرێکدا یان زیاتر ڕووبدات. بۆیشی هەیە لە شیعرێک یان لە دیوانێک یان لە مەبەستێکدا هاتبێت و لەوانی دیکەدا نەهاتبێت. بە لای شاعیرەوە ئەم وشانە گرنگن و مەبەستی تایبەتی خۆیان هەیە، چونکە لەگەڵ هەست و نەست و سۆزی دڵی شاعیردا گونجاون، لەبەرئەوە بەلایەوە ئاساییە و شیاوە ئەگەر بە شێوەیەکی زیاد بەکارییانبهێنێت.

زۆرجار شیعرەکانی شاعیرێک لە ڕێگەی وشە کلیلییەکانەوە دەناسرێنەوە، چونکە دەبن بە دەروازە و کلیلی شێواز و سیمای شیعرەکانی و مۆرکی تایبەتیی شاعیر. ڕێژەی وشە کلیلییەکان و ئاساییەکان لە چاو یەکتردا جیاوازن، چ لەکاتی ئاخاوتن بێ یا زمانی ئاسایی بێ، کەواتە ئەو وشانە بایەخێکی گرنگیان لە دیاریکردنی شێوازی شیعری شاعیراندا هەیە، هەروەها بنەمایەکە لە جیاکردنەوە و دەستنیشانکردنیاندا، بۆیە لە کاتی بینین و بیستنی شیعرەکەدا دەزانرێ هی کام شاعیرە و تایبەتە بە کوێ و ڕەسەنایەتی چ ناوچەیەکی پێوەیە.

لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین مەرج نییە وشە کلیلییەکان بە پاتبوونەوەیەکی زۆر جەختی لەسەر کرابێت یا دووبارەکرابێتەوە، واتە

ئەوانەی ڕێژەیان زۆرە بە وشەی کلیلی دابنرێن، بەڵکو وشە هەیە فریکوانسی ئەوەندەش نیە و کەمە، کەچی بە وشەی کلیلی دادەنرێت، چونکە جێگە و پێگە و واتا و تایبەتمەندیی خۆی لە دڵ و دەروونی شاعیردا هەیە و بەشێوەیەکی زۆر تایبەتیش بەکاریانەدەهێنێت. بۆیە پێوەرێکی تایبەتی نیە بۆ دەستنیشانکردنی ڕێژەیەکی دیاریکراوی بەکارهێنانی وشە بۆ ئەوەی بە وشەی کلیلی دابنرێت. ڕێژەی وشە کلیلییەکان لای شاعیران جیاوازن، چونکە هەر شاعیرە و شێوازی تایبەت بە خۆی هەیە. هەروەها ڕێژەی وشە کلیلییەکان لای خودی شاعیرەکە لە وشەیەکەوە بۆ وشەیەکی تر بەرز و نزم دەکات و دەگۆڕێت.

لەناو وشە کلیلییەکانی شاعیردا وشەی (دڵ) بە پلەی یەکەم دێت، ژمارەی دووبارەبونەوەی (٣١٧) جارە، لەو بڕوایەداین هەموو شاعیرانی کلاسیک و نوێخوازیش گرنگییان بەم وشەیە داوە و بەکاریانهێناوە، بەڵام بەکارهێنانی بەم ڕێژە زۆرە لای صابری واتایەکی گەورە دەبەخشێت، چونکە هەمیشە دڵی صابر پڕ غەم و ئازار بووە، هەر بۆیە (٦٥جار)یش وشەی (غەم) و (٥٢ جار)یش وشەی (ئازار)ی بەکارهێناوە. هەر یەک لەم وشانە لە شیعرەکانی صابریدا وشەی کلیلین و لە ڕێگەیانەوە هەوڵیداوە ئەو حەسرەت و مەینەتی و ناخۆشیانەی ناو دڵی باس بکات.

بەشێکی زۆری شیعرەکانی صابری ئاینین، بەڵام "لەگەڵ ئەوەشدا هەموو شیعرەکانی بەگشتی دەچنە خانەی وەسف و دڵدارییەوە...، ئەگەر پێویستبێ سیفەتی پسپۆڕی بدرێت بەم شاعیرە دەبێت بە شاعیری وەسف و دڵداری دابنرێت" (خەزنەدار، ٢٠٠٥، ل٣٠٩). واتە "زۆربەی هۆنراوەکانی سەبارەت بە جوانی و ئەوین و خواناسی و سۆفیەتییە" (سەفی زادە، ٢٠٠٨، ل٧٤٦)، کەواتە مەسەلەی عەشق و ئەوین بەشێکی زۆری شیعرەکانی صابری داگیرکردووە، بۆیە بەکارهێنانی (عەشق - عاشق) و یار و یاران و دولبەر، یا هەموو ئەو مەبەستانەی پەیوەندییان بە عەشقی مەجازییەوە هەیە بەو ڕێژە زۆرە لە شیعرەکاندا، بەسن بۆ

سەلماندنی ئەم بۆچوونەی (مارف خەزنەدار)، چونکە ڕێژەی بەکارهێنانی وشەکانی پەیوەست بە عەشق و دڵداری لە شیعرەکانیدا پاتبوونەوەیان زۆرە و بە ڕێژەیەکی بەرز بەکاریهێناون، وەک لە خشتەکانی دواتردا دەیانخەینەڕوو. یاخود لە زۆر شوێنی شیعرەکانیدا ئاماژە بە داستانە دڵدارییەکان کراوە. هەر لەبەرئەمەیە دەوترێت "زۆربەی هۆنراوەکانی سەبارەت بە جوانی و ئەوین و خواناسی و سۆفیەتییە" (سەفی زادە، ٢٠٠٨، ل٧٤٦)، لەبەرئەوەی خۆشەویستی لە دڵدایە هەموو بابەتێکیش لە وێوە دەستپێدەکات، بۆیە شاعیریش (٣١٧جار) دڵی دووبارەکردووەتەوە، هەر لەبەرئەمەشە ناونیشانی (١٩) شیعریشی بە دڵەوە پەیوەستکردووە وشەی دڵی تیایاندا بەکارهێناوە وەک لەم خشتەیەدا خراوەتەڕوو:

ژ	ناونیشان	لاپەڕە	ژ	ناونیشان	لاپەڕە
1	ئومێدی دل	44	11	ڕەحمێکی خودا بێتە دل	140
2	دەردی دل	46	12	دەستێ بخەرە سەر دڵم	148
3	چاو ودل ڕۆشن و شادە،	88	13	لە هەوری دل	149
4	کۆتری دل لە ترسی چاوت جێی نەما	89	14	دل	158
5	شیوەنکە ئەی دل	104	15	دڵی تەنگم	162
6	دولبەری سەنگین دل	109	16	زکری دل	171
7	سالێک ئەبێ دڵی پاک بێ	117	17	ئەی دل صابر و ڕەزابە	175
8	تەیری دڵم	125	18	ئەگەر عاشق دڵی زاماری چاو بێ	212
9	بیابانی دل	131	19	بە دل تیمارکە	226
10	ولاتی دل پەلەی داوە	133			

جگە لەمە هەر لە ڕێگەی وشەی (دڵ)ەوە، شاعیر وشەی ئاوێتەی بەکارهێناوە و ئەمەش تایبەتە بە شێوازەکەی، بۆ نموونە وشەی (دڵارام - دڵئارام)، کە دووبارەی (١١)جارە.

هەروەها صابری بە دووبارەکردنەوەی (٣٩)جار هەردوو وشەی (ئارام - صبر)ی تۆمار کردووە، کە هەریەک واتایان هەیە و لە غەزەلەکانیدا بە زەقی دیارن و جێگیرکراون، بە شێوەیەک (٣٠) جار (ئارام) و (٩) جار (صبر) هاتووە. دووپاتکردنەوەی ئەم وشەیە بەم ڕێژەیە مانایەکی تایبەتی هەیە و بە وشەیەکی کلیلی لە قەڵەم دەدرێت، چونکە لەگەڵ هەست و نەست و دڵ و دەروونی شاعیردا زۆر گونجاوە، ئەمەش لە ڕێوەیە صابری لەو سەردەمەدا بەهۆی جەنگی جیهانی و کاولکاری و داگیرکردنی وڵات، دووركەوتنەوەی لە شۆڕجەی زێدی خۆی و چوونی بۆ دێڵێزە، هەروەها بەهۆی ناهەمواری و گرانی و قاتوقڕی و خەڵکی نەفسنزم و بێخەبەرەوە، تووشی دەردێکی بێ شومار و قورس بووە و نالاندوویەتی، بۆیە (٥٦)جاریش وشەی (نالین)ی بەکارهێناوە، هەموو ئەمانە ئاگری لە دڵی بەرداوە، لەبەرئەوە ناچار بووە سەبر و ئارام بگرێت بەرانبەر ئەو هەموو زوڵم و ستەمەی هەبووە، کە دەرحەق بەخۆی و خەڵک ئەنجامدراون. هەر ئەمەش وای کردووە وشەی (ئارام)ی بە ڕێژەیەکی زۆر بەکاربهێنێت و بەرجەستەیبکات. ئەمە جگە لەوەی نازناوەکەی، کە (صابری)یە، بەڵگەیە بۆ ئەو خەم و ئازارەی لە کوورەی دڵیدا جۆش دراوە، چونکە یەکێک لەو هۆکارانەی وای کردووە نازناوی (صابری) بۆ خۆی هەڵبژێرێت، ئارامگری بووە بەرانبەر بەو بەڵایانەی کە هەم تووشی خۆی و هەم تووشی وڵات و میللەتەکەی هاتوون، واتە "باشترین نازناوی بۆخۆی هەڵبژاردووە! ناوی صابری، ناوێکە مافی ناوەکەی داوە. دەنالێنێت بەدەست ئاستەمەکانی سەردەمەوە کەوا هیچ مرۆڤێکی ئارامگر (صابر) ڕووبەڕووی نابێتەوە، لەو تەلەکەبازییەی کە لە ژیاندا هەیە" (البرزنجی، ٢٠١٤، ل٦٨-٦٩)، ئەمەش لەو ڕوانگەوەیە هەمیشە بەرانبەر نەهامەتی و ناخۆشییەکانی ژیان خۆڕاگر بووە. دەکرێت بڵێین، هەر لەبەرئەمەشە نازناوەکەی لە شیعرەکانیدا بە ڕێژەیەکی زۆر و لە ژمارەی شیعرەکانی زیاتر بەکاریهێناوە و بەکارهێنانەکەی گەیشتووەتە (٢٥٢) جار لە کاتێکدا ژمارەی شیعرەکانی (٢٢٩) شیعرە.

وەک پێشتر وتمان مەرج نییە وشەی کلیلی پاتبوونی زۆر بێت، چونکە هەندێک وشە هەن لە شیعرەکانیدا زۆر دووبارە نەبوونەتەوە، بەڵام بە وشەی کلیلی دادەنرێن، چونکە جێگە و پێگەیەکی تایبەتیان لای شاعیر هەیە. بۆ نموونە لای صابری وشەی (لەرز) جێگەیەکی گرنگ و بەرزی هەیە، هەرچەندە ژمارەی دووبارەکردنەوەی تەنیا (٥ جار)ە، بەڵام وشەکە تایبەتمەندییەکی بە شیعرەکانی بەخشیوە، چونکە لە سەردەمی بەسالاچوونی تەمەنیدا تووشی لەرزۆکی بووە، هەر ئەو نەخۆشییە خۆری ژیانی ئاواکردووە و کۆتایی بە ژیانی هێناوە.

جگە لەمانە صابری کاریگەرییەکی زۆری ئاینی ئیسلامی بەسەرەوە بووە، بۆیە لە شیعرەکانیدا گەلێک پەیام و مەبەستی ئاینی و سۆفیانە دەبینرێن، ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی چەندین وشەی ئاینی بەکاربهێنێت، کە دەبن بە کلیلی کردنەوە و تاسینی شیعرەکانی ناوبراو، وەک لەم خشتەیەدا لە ڕوانگەی شێوازگەرییە ئامارییەوە وشە کلیلییە ئاینییەکان لە شیعرەکانی صابریدا دەردەکەوێت:

وشەی کلیلی	بەکارهێنان	وشەی کلیلی	بەکارهێنان	وشەی کلیلی	بەکارهێنان
خودا ـ رب/ مەولا ـ ألله	214	قورئان ـ مصحف	16	ماسیوی ألله	7
دین	51	ئادەم	13	نوح	8
بەهەشت ـ جنە	24 ـ 21	زکر	13	زەکات	7
محمد (د.خ)	23	الحمدلله	11	عیسی	6
لوقمانی حەکیم	23	دوعا	11	موسی	5
یوسف	15	ملائیک	10	جەهەنەم	5
قیامەت	14	حۆری	9		

هەموو ئەمانە پێمان دەڵێن، صابری خاوەن فەلسەفەیەکی ئاینی بووە لەسەر ڕێگەی خودا و پێغەمبەرەکەی ڕۆیشتووە. هەمیشە دونیای لا بێقیمەت بووە و پشتی تێکردووە و ڕووی لە قیامەت و بەهەشت کردووە،

شەو و ڕۆژ بە باوەڕێکی پتەوەوە زیکر و یادی خودا و قورئان و ئاینی دەورکردووەتەوە. بەردەوام لەسەر بەڵا و موسیبەتەکان صابر بووە، جگە لە خودا پشتی بە کەسی دیکە نەبەستووە، بۆیە تەنیا داوای لە خودا کردووە و دەستی دوعای بۆ مەولای بەرزکردووەتەوە، هەروەها داوای لە خەڵک کردووە، کە خودا بناسن و ڕێگەی خوا بگرن.

ئەم شیعرە (صابری. ٢٠١٦، ل١٩٨ - ١٩٩) کە نموونەیەکە جگە لەوەی (١١)جار ناوی (خودا)ی تێدا هاتووە، چەندین وشەی کلیلی ئاینیی دیکەی تێدا دەبینرێت:

ئەی دڵ ئەگەر بە ڕاستی ئیتاعەی خودا ئەکەی

موتابەعەی شەریعەت حەزرەت مصطفی ئەکەی

فەرزی خوا و سوننەتی حەزرەتی موستەفا بکە

تصورێ لە داستانی ئادەم و حەوا ئەکەی

ئەگەر ئاگر ئەهاویە دڵ و ئەبێتە هاوڕێیە

(وما أدراک ماهیه) بەدەست و پێ سەما ئەکەی

شەو بە کلیلی زیکرەوە تا بە سەحەر بپارێوە

گەر تەلەبی خزائنی مەراحیمی خودا ئەکەی

سەماوەری دەروونی خۆت بەناری عەشق بێنە جۆش

شەکر و چایی حازرە (صابری) گەر مەیلی چا ئەکەی

نییەت و حوسنی کردەوە فیکری نیهان و زیکری سرِ

وەرنە خودا بە تەپڵ و دەف ناخەلەتێ رییا ئەکەی

یادی خودا ئەگەر ببێ مەیلی گوناە کەی ئەکەی

دووری لە ئافەت و بەڵا خەڵق وخودا رەزا ئەکەی

فیکری خودا دەلیلی تۆ زیکری زوبان کلیلی تۆ

رووبکە بابی مەرحەمەت تا هونەرێ پەیا ئەکەی

ژەنگ و غوباری قەلب و روو چڵکی لباسی دەست و پا

بشۆ بشۆ گەر هەوەسی مەجلیسی پادشا ئەکەی

ئەگەر شەوێ (تفرج)ێ یەکەی لە سونعی کردگار

عەزیزی من لە گورگی خەو مبسالی مەرِ هەرا ئەکەی

خودا نەزەر لە حوسنی نیەت و دڵی بەشەر ئەکا

چاکە نیشانی خەڵک ئەدەی تۆ خراپە ژێر پا ئەکەی

خەشیەت و خەوفی ذو الجلال عەشق و حوبی موستەفا

تا نەچەقی لە سینەکەی موخالەفەی هەوا ئەکەی

تێبگە (عزمن قنع) لادە لە (ذل من طمع)

حاسل ئەکەی رەزای حەق، حەق لە بەتاڵ جودا ئەکەی

عەشقت ئەگەر حەقیقەتە مەناڵە گەر شەقیقەتە

وەرنە مەجازو بیدعەتە (صابری) هوی و ها دەکەی

هەولنامەی کتێب

لە ئاکامی پشکنین و وردبینیکردنی دیوانی صابریدا دەتوانین وشە کلیلییەکان لە چەند خشتەیەکی جیاواز و جۆراوجۆردا ڕوونبکەینەوە، چونکە هەمەجۆرن و بە شێوەی گرووپ گرووپ خۆیان دەنوێنن، سەرجەمیان بە دیاردە و نیشانەی شێوازی شیعری صابری لە قەڵەم دەدرێن. تەواوی ئەم (١٣) خاڵەی ئاماژەمان پێ کردوون بەپێی شێوازگەریی ئاماری نیشاندراون، کە بەم شێوەیەن:

١ـ لە بەرهەمەکانی صابریدا چەندین وشەی کلیلی هەن، کە زۆربەیان لای هەموو شاعیرانی کلاسیکی کورد دەبینرێن، بەڵام زۆریی دووبارەبوونەوە و چۆنیەتیی بەکارهێنانیان بووەتە هۆی ئەوەی لە شیعرەکانی صابریدا ببنە وشەی کلیلی، ئەو وشانەش لەم خشتەیەدا خراونەتەڕوو:

وشەی کلیلی	دووبارەبوونەوە	وشەی کلیلی	دووبارەبوونەوە	وشەی کلیلی	دووبارەبوونەوە
چاو(دیدە)	309	سەیروتەماشا	41	غەمزە	27
ڕوو(ڕووت)	100	نەفس	40	قوربان	26
عاشق	90	دەرد	40	قمر	25
دووری	71	فەرموو	38	عیلم	25
غەم	65	مەست	34	تەرک	25
حوسن	65	عەقل (عاقل)	30	چەرخی دەوران	24
دونیا	56	عالم	29	الغیاث	23
عومر	48	فیراق	29		

٢ـ لە شێوازی صابریدا فۆرمێکی تایبەت بە خۆی دەبینرێت، ئەمەش لەو ڕووەوەی هەندێک وشەی تایبەت لە شیعرەکانیدا بەدی دەکرێن، کە لە جێگەی خۆیدا بەکاریهێناون و تایبەتمەندیی لایەنی دەروونی و باری ژیانی پێوە دیارە. ڕەنگە ئەم وشانە لای شاعیرانی کلاسیکی دیکە هەر دەستیشیان بۆ نەبرابێت، یا کەمترین جار بۆی چووبن، بە تایبەتی وشەی

(جالینۆس)، کە ناوی پزیشکێکی کۆنی یۆنانە، لای شاعیرانی دیکەی پێش صابری بە دەگمەن لە شیعرەکانیاندا بەرچاودەکەوێت:

ژ	وشە	دوبارە	ژ	وشە	دوبارە
1	ماسیوی اللە	7 جار	3	جالینۆس	5 جار
2	زشت	5 جار	4	عەندەلیب	5 جار

ئەگەر سەیری ئەم نموونە شیعرییانە بکەین، کە ئەو وشانەی سەرەوەیان تێدا بەکارهاتووە، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، بەکارهێنانەکەی لەلایەن شاعیرەوە تایبەتمەندییەکی هەیە و شێوازێکی تایبەت بە صابرییە، با تەماشای ئەم سێ دێرە شیعرە (صابری. ٢٠١٦، ل٦١، ل٨٢، ل١٦٢) بکەین:

تا گوڵی ڕووی یار لە من غائیبە حاڵی دڵم
زاریبە وەک عەندەلیب

عەندەلیبی دڵ کە چاوی کەوتە غونچەی بامیداد دائما ویردی
زوبانی بۆتە ئایەی (أن یکاد)

مەحالە عەندەلیبی دڵ بکا تەرکی گوڵی حوسنت چ دەربەستە
نیهایەت مەرتەبەی هەر سەر بڕینێکە

لە هەرسێ دێڕەکەدا دڵی خۆی وەک عەندەلیب بینیوە، کە هەمیشە خەریکی نالە و فوغانە، لێرەدا بەکارهێنانی عەندەلیب بۆ دڵ لە چەند شوێنێکی جیاوازدا بەو جۆرە، دەبێتە شێوازی ئەو و تایبەتە بە صابری و وشەی عەندەلیبیش دەبێتە وشەیەکی کلیلی. یان لەم دێڕانەدا وشەی (ما سوی) دەبێتە وشەی کلیلی و تایبەتە بە شێوازی صابری، چونکە لە هەموو نموونەکاندا (ما سوی) بەرانبەر بە (خوا) هاتووە و بۆ چەسپاندنی

خوا له دڵدا، دەبێت (ما سوى) واز لێبهێنرێت، ئەمەش دیاردەیەکی تایبەتە بە صابری و تەنها لای ئەم ئەو پەیوەندییە دیالێکتیکییە لە نێوان (ما سوى) و (الله)دا دروستکراوە، وەک لەم دێرە شیعرانەیدا (صابری. ٢٠١٦، ل١٧٢، ل١٣٤، ل٨٨، ل٢١٠) دەردەکەوێت:

تا دەروونی دڵ لە نەقشی (ماسیوی) خاڵی نەکەی

نەقشی (الله) لەو دڵە جێ ناگرێ ئەی جاهیدە

بـــــــە پاچی زیکر و خـاری (ماسوى أالله)

بـــــــرژاو وشک و سوتا شوبهی زوخاڵ

بـــــــە حەملەی عەشقی جانان (ماسوى أالله)

لـــــــە شـاری دڵ نـەمـا (الاریب دیار)

عەشقی یار و حوبی دونیا هەردوو (ضد) ی یەکترن

گەر دلارامت دەوێ با ماسیوا بێگانە بێ

لە کەلەپوور و شیعری کلاسیکیشدا لوقمان چارەسەری دەرد و نەخۆشی دەکات، بەڵام صابری لەگەڵ لوقمان جالینۆسیش بەکاردەهێنێت، ئەمەش دەبێتە تایبەتمەندیی شێوازی صابری و (جالینۆس) دەبێتە وشەی کلیلی وەک لەم دوو دێرەدا (صابری. ٢٠١٦، ل١٢٢، ل٧٠) هاتووە:

(طب)ی جالینۆس و لوقمان و ئەرەستۆ موشکلە

تێبگەن لەم عیللەتە یاخود لە دەرمان ئەی دریغ

لـــــوقمان و جالینۆسی چی ژنگار و مالینۆسی چی

بێ سوودە حەب و شەربەت و مەعجون و دەرمان ـ الغیاث ـ

٣ــ گرنگیدانی صابری بە مۆسیقا و ئامێرە مۆسیقییەکان و ئەوانەی پەیوەندیدارن بە میوزیکەوە بە ئاشکرا لە شیعرەکانیدا دەبینرێن. ناوهێنانی ئەم ئامێرانەی موزیک، بەڵگەی بەئاگایی شاعیر نیشاندەدەن و گرنگی مۆسیقاش لای شاعیر بەر جەستە دەکات و بە وشەی کلیلی و شێوازی شیعری صابری دادەنرێن، وەک لەم خشتەیەدا دەردەکەوێت:

وشەی کلیلی	دووبارەبوونەوە	وشەی کلیلی	دووبارەبوونەوە	وشەی کلیلی	دووبارەبوونەوە
ڕەقس و سەما ـ هەڵپەڕین	11	ئاواز	6	عود	4
حەیران	10	نای	6	تەرەب	3
موتریب	10	چەنگ	5	شمشاڵ	2
بەزم	9	مقام	5	تەپڵ	2
دەف	7	سەدا	5	ڕەباب	2

٤ـ لە شیعری صابریدا دیاردەی بەکارهێنانی وشەکانی پەیوەست بە هەستی چەشتن (تامکردن) بەزەقی دیارە، ئەوەتا، وشەی خۆش (تام) بە فریکوانسی (٤٠) جار، هەستی شیرینی (٢٧) جار، وشەی شەکر (٢١) جار، لەزەت (١٤) جار، قەند (٧) جار، تاڵی (٦) جار، ترشی (٦) جار بەکارهاتوون. ئەمەش لەوێوەیە زۆربەی شتەکان لای صابری تاڵ و ترشە و پڕ حەسرەت و غەم و ئازارە، بۆ ئەوەی ئەو تاڵی و مەینەتییەی

نەمێنێت پێویستە شیرینییەکی بەسەردا بکرێت و هەموو شتێکی لاخۆش و شەکر بێت، بۆیە هەمیشە لە شیعرەکانیدا داوای شیرینی و چارەسەر دەکات، ئەم دیاردەیەش لە ئەدەبدا هەیە و بە تێکەڵکردنی هەستەکان دەناسرێت. ئەوەتا لەبەر تاڵی و دەردی فیراق و بێقەراری داوای ئەو جۆرە شیرینیە دەکات و دەڵێت: (صابری. ٢٠١٦،ل٢١٤)

خودایە تۆ دەمی (صابر) شیرین کە هەموو عومرم بە زایع چوو بەتاڵی

جگە لەو وشانەی خرانەڕوو، زۆر وشەی تری تایبەت بە هەستی چەشتنی لە جێی شیرینی بەکارهێناوە، وەکو (عیناب، هەنگوین، حەلوا... هتد) هەریەکەیان بە وشەی کلیلی شێوازی صابری جێگیر کراون. بۆ نموونە دەڵێت: (صابری. ٢٠١٦، ل٦٣)

عاشق و غەمبارم و چاوت شەراب خەستە و تادارم و لێوت ـ عناب ـ

٥ـ بە دووپاتکردنەوەی وشەکانی ڕاز (٨) جار، نهێنی (٥) جار، سیر (٥) جار، کە بە هەرسێکیان دەکاتە (١٨) و لە دەوری یەک چەمک دەسورێنەوە، بەمە پێمان دەڵێت لە جیهانێکی نادیار و شاراوەی فەلسەفەی سۆفیگەرێتیدا تواوەتەوە، هەروەها لە ڕاز و نیازی تەنیایی و بیرکردنەوەی عەشقی (حەقیقی- ئاسمانی- خواوەندی) بەردەوام بووە، ئەم وشانە وەکو دیاردەیەکی شێوازی صابری خۆیان نواندووە.

٦ـ بەکارهێنانی کۆمەڵێک وشە و ئاوەڵناوی پەیوەست بە زام و ئازار و برین، کە دەبنە وشەی کلیلی و دەرخەری ئەوەن وێستگەکانی ژیانی شاعیر لێورێژ بوونە لە ئازار و ناخۆشی و ویستوویەتی ئارام و خۆڕاگر بێت بەرانبەریان، وەک لەم خشتەیەدا خراونەتەڕوو:

ژ	ئاوەڵناو	دووبارە	ژ	ئاوەڵناو/ وشە	دووبارە	ژ	ئاوەڵناو/وشە	دووبارە
1	زام ـ برین ـ زامار	71	12	مەرگ (مردن)	26	23	بێ باک	8
2	غەم	65	13	هاوار	22	24	ئەسیر	7
3	نالین	56	14	ئاخ ـ ئۆف ـ ئاە	21	25	هیجران	7
4	ئازار	52	15	نەهات	19	26	وەران ـ وەرین	7
5	گریان	41	16	چاوەڕێ	15	27	غەریب	7
6	سوتان	40	17	بێزار	13	28	بێ خەبەر	6
7	ئارام ـ صبر	39	18	ئەشک	13	29	هیلاک	6
8	بیمار ـ نەخۆش	37	19	گێژ	9	30	دێوانە	6
9	دڕێغ ـ مخابن	35	20	بێ ئارام ـ بێ صبر	8	31	پەشیمان	5
10	پەرێشان	29	21	بێ چارە	8	32	زشت ـ ناشرین	5
11	شین ـ شیوەن	26	22					

٧ــ خۆشەویستیی و یار بەشێکی سەرەکیی دنیای شاعیریان پێکهێناوە، بۆیە بە فریکوانسییەکی بەرز وشەی پەیوەندیدار بە یار و خۆشەویستیی بەکارهێناوە و دەبنە وشەی کلیلی، ئەمە جگە لە ئاماژەکردن بە ناوی کەسانی ناو داستانە گەورەکانی دڵداری ... وەک لەم خشتەیەدا خراوەتەڕوو:

ژ	وشە	دووبارە	ژ	وشە	دووبارە
1	یار	137	6	حەبیب	14
2	عەشق ـ عاشق	90	7	لەیلا	11
3	دولبەر	35	8	دڵدار	7
4	مەجنون	26	9	شیرین	6
5	فەرهاد	15			

٨- بەکارهێنانی ڕێژەیەکی بەرچاو لە وشە و ئاوەڵکاری پەیوەست بە کاتەوە، ئەمە گرنگی کات لای صابری دەردەخات و دەبنە وشەی کلیلی لە شیعرەکانیدا، لە وشەکانی پەیوەست بە کاتیشەوە وشەی شەو بە پاتبوونەوەیەکی زۆر بەرز بەکارهێنراوە، ئەمەش واتا و دەلالەتی خۆی هەیە و پەیوەستە بەوەی شاعیر کەسێکی بێدار بووە، وەک لەم خشتەیەدا دەردەکەوێت:

وشە	دووبارە	وشە	دووبارە	وشە	دووبارە
شەو ـ لەیل	131	زوو	16	هەمیشە	8
ڕۆژ	94	قط ـ هەرگیز	16	وەخت ـ کات	8
دائیمە	30	زەمانە	13	ئێستا ـ ئەمێستا	7
ڕۆژ و شەو	29	دەمێ ـ کاتێ	11	ئەمڕۆ	7
یەک ـ یەک جار	22	بەیانی	10	پار	6
جار جارێ	18	سبەی	9		

٩ـ بەکارهێنانی وشەی تایبەت بە مرۆڤ و ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ بە ڕێژەیەکی زۆر، دەبێتە هۆی ئەوەی ببنە وشەی کلیلی لە شیعرەکانی صابریدا، بەتایبەتی وشەی دڵ بە دووبارەیەکی زۆر بەرز بەکارهاتووە، ئەمەش دەربڕی ئەوەیە شاعیر گرنگییەکی زۆری پێداوە، چونکە هەم زیکری خوای تیا دەکرێت، هەم لانەی خۆشەویستی و دڵداریيە، هەمیش لانەی خەمە، هەموو ئەمانە لە دڵدا کۆبوونەتەوە، وەک لەم خشتەیەدا خراوەتەڕوو:

هەوالنامەی کێڵ

وشە	دووبارە	وشە	دووبارە	وشە	دووبارە
دڵ	317	جگەر(جەرگ	34	خۆی	17
چاو (دیدە)	309	زوڵف ـ قژ ـ پرچ	31	خۆ	15
ڕووح ـ جان ـ گیان	183	پێ ـ پا ـ قاچ ـ قەدەم	29	ڕیش	14
دەست	90	خۆت	25	دەروون	11
سەر ـ میشک	68	ڕوومەت	21	زووبان	10
دەم ـ زار	48	سینە	21	باڵا	7
برۆ ـ ئەبرۆ	40	خۆم	19		

١٠ـ بەکارهێنانی ناوی هەر چوار وەرزەکەی ساڵ لە شیعرەکانیدا، بەجۆرێک بەهار بە پلەی یەکەم هاتووە و هەریەک لە زستان و پایز بە پلەی دووەم و سێیەم هاتوون، هاوینیش بە پلەی چوارەم تەنیا دوو جار بەکارهاتووە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت شاعیر وەرزی بەهاری لە هەموو وەرزەکان بەلاوە پەسەندتر بووە، هەزیشی لە وەرزی هاوین نەبووە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی ناوچەکەی شاعیر، کە لە هاویندا زۆر گەرم و وشکە و بێزارکەرە، هەر بۆیە لە شیعرەکانیدا کەم ئاوڕی لێ داوەتەوە:

وشە	دووبارە	وشە	دووبارە
بەهار	6	پایز	5
زمستان (زستان)	5	هاوین (تاوسان)	2

١١ـ شاعیر زۆر هەزی لە گەشت و گەڕان بووە و زۆربەی ژیانی لە ناو سروشتی جوانی کوردستاندا گوزەراندووە لەبەرئەوەی "مرۆڤێکی گەشتیار و گەڕۆک بووە" (لەتیف فاتیح فەرەج، ٢٠٠٩، ل١١١.)، لەم هاموشۆیەدا چەندین گوڵ و باخ و باخاتی سروشتی جوانی کوردستانی بینیوە، جیا لەمەش گوندی شۆڕیجەی مەڵبەندی پڕ بووە لە گوڵ و گوڵزار

و نەمامی تازە و تەڕ، بۆیە وشەی وەکو (گوڵ، گوڵزار، گولاب(گوڵاو)، شەونم، وەنەوشە، گوڵەباخ، نەمام، باخ و باخچە،... هتد) شیعرەکانی ڕازاوەتر کردووە، تەنانەت وشەی (گوڵ)ی بە دووبارەی (٤٧)جار و گوڵزار (٣٧) جار بەکارهێناوە. لەم خشتەیەشدا هەموو ئەو وشانەی پەیوەندییان بە باخ و گوڵ و گوڵزارەوەیە خستوومانەتە بەرچاو:

وشەی گوڵ و گوڵزار	دووبارەبوونەوە	وشەی گوڵ و گوڵزار	دووبارەکردنەوە
گوڵ	47	گولاب (گوڵاو)	7
گوڵزار	37	نەمام	7
باغ (باخ)	20	شەونم	7
(باخچە)	13	کەتان	7
غونچە	9	عەر عەر	6

١٢ ـ بەکارهێنانی جێناوەکان بە شێوەیەکی بەرچاو، لە هەمووشیان زیاتر بەکارهێنانی جێناوی تۆ، ئەوە دەگەیەنێت شاعیر کەسەکەی بەرانبەر (یار،-خوا،-دۆست)ی زۆر بەلاوە گرنگ بووە، وەک لەم خشتەیەدا دەردەکەوێت:

وشە	دووبارە	وشە	دووبارە
تۆ	209	کەسێ ـ هەرکەسێ	77
من	93	ئێمە	20
ئەو	84		

هەواڵنامەی کێبڕکێ

١٣ ـ بەکارهێنانی وشە و ئامرازەکانی پەیوەست بە پرسیارکردن بە ڕێژەیەکی بەرچاو، نیشانەی ئەوەیە شاعیر بەدوای زانست و زانیاریدا گەڕاوە و لە هەوڵی تێگەیشتندا بووە لە مرۆڤ و دنیا و دیاردەکان، وەک لەم خشتەیەدا دەردەکەوێت:

وشە	دووبارە	وشە	دووبارە
چ – چی	56	کێ	19
چییە	24	چۆن	12
کەی	22	لەکوێ	7

هەوالنامەی کیب

ئەنجامەکان:

١. یەکێک لەو دیاردانەی تایبەتە بە شیعری صابری بریتییە لە دووبارەکردنەوەی نازناوەکەی بۆ زیاتر لە جارێک لە شیعرێکدا، کە ڕێژەکەی گەیشتووەتە (٢٥٢ جار) لە کاتێکدا تەواوی شیعرەکانی (٢٢٩) شیعرن. کەواتە نازناوەکەی لە ژمارەی شیعرەکانی زیاتر بەکارهاتووە.

٢. یەکێکی تر لەو دیاردانەی لە شیعری صابریدا دەبینرێت هاوسەرواکردنی چەند لەتێکی سەرەتای شیعرە، کە ئەمە هەم دەرچوونە لەو ڕێسایەی شیعری کلاسیکی، کە تەنها دوو لەتی یەکەم دێڕە شیعر هاوسەروا (مصرع) دەکرێن، هەم ئەمە زۆر بە کەمی لای شاعیرانی تری کلاسیک بەرچاو دەکەوێت.

٣. شاعیر لە دوتوێی شیعرەکانیدا لە ڕێگەی پڕۆسەی لێکدانی وشەوە کۆمەڵێک وشەی نوێی دروستکردووە، یان بەکارهێناوە و بوون بە لایەنێکی شێوازی صابری.

٤. گۆڕینی دەنگ و دروستکردنی وشەی لێکدراوی تازە یا نوێ، دوو دیاردەی ترن کە بە شێوەیەکی بەرچاو لە شیعرەکانی صابریدا دەبینرێن.

٥. لە شیعری صابریدا ژمارەیەکی زۆر وشەی کلیلی هەن، وشە کلیلییەکانیش زیاتر بە شێوەی گروپ دەردەکەون، چونکە هەمە جۆرن، سەرجەمیشیان بە دیاردە و سیمای شیعری شاعیر دادەنرێن، بۆ نموونە گروپی ئامێرە مۆسیقییەکان، ئەندامانی لەشی مرۆڤ، هەستەکانی مرۆڤ، ڕاز و نهێنی، خۆشەویستی و یار، وەرزەکان، گوڵ و گوڵشەن، ئاوەڵناوەکان و وشەی خەماوی و بەئازار، ئاوەڵکارەکان، جێناوەکان، ئامرازەکانی پرس، ژمارە.

ھەولێر کتێب

پەراوێز:

(١) لەبەرئەوەی چەندین نامەی ماستەر و دکتۆرا لەسەر شێواز نوسراون و لە هەموویاندا بە دوور و درێژی باسی شێواز و سەرهەڵدانی شێواز و قوتابخانە شێوازگەرییەکان کراوە، بۆیە بەپێویستمان نەزانی ئێمەش لەم توێژینەوەیەدا لە ڕووی تیۆرییەوە دیسان هەمان ئەو بابەتانە دووبارەبکەینەوە و بە دوور و درێژی لێیان بدوێین.

(٢) (ئومیدی دڵ، ل٤٤)، (خودایە چ خۆشە، ل٤٥)، (دەردی دڵ، ل٤٦)، (خۆت بناسە، ل٥٣)، (چاوی یار، ل٥٦)، (تۆران و جنێودانی بەپیلان، ل٦٦)، (نیگارا مەست و بیمارم، ل٦٧)، (بۆ خودا، ل٦٨)، (شەوقی جەمالی، ل٧٠)، (هاوار، ل٧١)، (بەقەسدی کوشتنم، ل٧٨)، (پەشیمانی، ل٨١)، (نامورادی، ل٨٢)، (یاری لەزیز،

ل٨٤)، (دولبەری عیشوە فرۆش، ل٨٥)، (کۆتری دڵ لەترسی چاوت جێی نەما، ل٨٩)، (هاوار لەدوای نەفسی پیس، ل٩٢)، (مەرحەمەت کە یەک نەفەس، ل١٠١)، (ئەی تەبیبی مەسیح ئاسا، ل١٠٢)، (شیوەنکە ئەی دڵ، ل١٠٤)، (ئەی شاە تەماشاکە، ل١٠٥)، (بۆیە کەس ڕزگاری نابێ لە زوڵفت، ل١١٢)، (غواص، ل١١٣)، (سااڵێک ئەبێ دڵی پاک بێ، ل١١٧)، (کوا موسوڵمانێ بزانێ چارەم، ل١٢٦)، (بیابانی دڵ، ل١٣١)، (خودا هاواره، ل١٤٥)، (بەیانیانێ وتم ئەی نازەنین، ل١٥١)، (دڵ، ل١٥٨)، (چاوت، ل١٦٤)، (عاشقی فرمێسکی سوور، ل١٧٢)، (مەوسمی گوڵ، ل١٧٧)، (دەردی عەشقت ئەی پەری، ل١٧٩)، (خواناسین، ل١٩٨)، (صابری کەی شا ئەبێ ڕۆژێ، ل٢٠٨)، (ئەگەر عاشق دڵی زاماری چاو بێ، ل٢١٢)، (ئەی میری بەر سێبەر، ل٢١٥)، (سااڵی ١٣٣٧ ک، ل٢٣١).

هەواڵنامەی کێب

سەرچاوەکان:

سەرچاوە کوردییەکان:

- ئاکۆ فاتیح، فەرهەنگی ئاسان، بێ ناوی چاپخانە و شوێنی چاپ، چاپی پێنجەم، ٢٠٠٤.

- ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا (د.)، شێواز و شێوازگەری، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەاڵت، هەولێر، ٢٠١٠.

- پیتەر هاڵبیرگ و دانەرانی تر، ئا- و: ئەنوەر قادر محەمەد، تیۆری ئەدەبی و شێوازناسی، چاپی دووەم، کتێبخانەی یادگار، سلێمانی،٢٠١٠.

- سدیق بۆرەکەیی (سەفی زادە)، مێژووی وێژەی کوردی، بەرگی دووەم، بااڵوکراوەی ئاراس، چاپی دووەم، هەولێر، ٢٠٠٨.

- سەالم ناوخۆش، فەرهەنگی ئۆکسفۆرد، (کوردی- عەرەبی- ئینگلیزی)، چاپی چوارەم، بااڵوکراوەی کتێبخانەی زانیار، سلێمانی، ٢٠١٢.

ـ شنۆ ئەحمەد غەفور، بنیاتی هزری و هونەری لەشیعرەکانی صابریدا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ٢٠١٥.

ـ شەعبان چالی، شێوازی شیعری جزیری، چاپا ئێکێ، چاپخانا حەجی هاشم، هەولێر، ٢٠٠٨.

ـ صابری. دیوانی صابری، بەڕێوەبەرایەتی چالاکی وێژەیی سلێمانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی تەژنە، سلێمانی، ٢٠١٦.

ـ عبدالرحمن شرفکندی (هەژار)، هەنبانە بۆرینە، چاپی شەشەم، چاپخانەی سروشت، تەهران، ساڵی (١٣٨٨ / ٢٠٠٩).

ـ عەزیز گەردی، سەروا، ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، چاپی یەکەم، ١٩٩٩.

ـ لەتیف فاتیح فەرەج، صابری لە دوو تۆێی چەند لێکۆڵینەوەیەکدا، چاپخانەی کوردستان، چاپی یەکەم، کەرکوک، ٢٠٠٩.

ـ محەمەدی خاڵ(شێخ)، فەرهەنگی خاڵ، جزمی دووەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی کامەران، سلێمانی، ١٩٨٧.

ـ مارف خەزنەدار (د.)، میژووی ئەدەبی کوردی ـ بەرگی یەکەم، ئاراس، هەولێر، چاپی یەکەم، ٢٠٠١.

ـ مارف خەزنەدار (د.)، میژووی ئەدەبی کوردی ـ بەرگی سێیەم ـ ، ئاراس، هەولێر، چاپی یەکەم، ٢٠٠٣.

ـ مارف خەزنەدار (د.)، میژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی پێنجەم، ئاراس، هەولێر، چاپی یەکەم، ٢٠٠٥.

هەوالنامەی کتێبی

ــ نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی و ڕەخنەیی، چاپخانەی بینایی، بەڕێوەبەرێتیی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، سلێمانی، ٢٠١١.

سەرچاوە عەرەبییەکان:

- بيرجيرو، الأسلوب والأسلوبية، ت: د. منذر عياشي، مركز الانماء القومي، بيروت – لبنان، ١٩٩٤.

ـ رابح بن خوية(د.)، مقدمة في الأسلوبية، الطبعة الأولى، عالم الكتب الحديث، اربد – الأردن، ٢٠١٣.

- عبدالجبار شيخ عبدالرحمن البرزنجى، سيرة مشايخ شورجة، مطبعة اسيا، الطبعة الاولى، كركوك، ٢٠١٤.

- مسعود بودوخة، الأسلوبية وخصائص اللغة الشعرية، الطبعة الأولى، عالم الكتب الحديث، اربد – الأردن ،٢٠١١.

ـ منذر عياشي(د.)، الأسلوبية وتحليل الخطاب، مركز الانماء الحضاري، دارالمحبة، دمشق، ٢٠٠٩.

ڕۆژنامە:

ـ م. نوری، ئەدەبیاتی کوردی، ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە (٤٠)، سلێمانی، ١١/٤ تشرینی الثانی/١٩٢٦، ل٢.

ملخص:

عنوان البحث هو (بعض المظاهر الأسلوبية في أشعار صابري). صابري هو أحد الشعراء الكورد الذين تدخل أشعارهم ضمن نطاق الشعر الكلاسيكي الكوردي، لكن نجد في أشعاره بعض المظاهر الملفتة مثل الخروج من دستور وقوانين الشعر الكلاسيكي الكوردي، في هذا البحث عملنا على إيجاد و إظهار هذه المظاهر، وقد تبينا أن هذه المظاهر صاروا من خصوصيات أشعار الصابري و وهم اسلوب خاص به و ويميزونه عن باقي الشعراء. يتكون البحث من مقدمة و مدخل و وبعض رؤوس أقلام مرتبطة بالمظاهر الأسلوبية لأشعار صابري، مع النتائج و قائمة المصادر.

Abctract:

The title of this research is (Some interesting phenomena styles in Sabry's poems). Sabry is one of the poets who is considered to be classic, but in his poems some situations can be seen which are out of the classic rules for poems. This research deals with finding and presenting those situations. These phenomena became the specifications of Sabry's poems. His style in writing poems differentiates him with others. The research includes introduction, abstract and some topics regarding Sabry's poems with results and refrences.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.4

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

ڕەگەز و قسەپێبڕین لە ڕۆمانی گرەوی بەختی هەڵاڵەدا

هەواڵنامەی کتێب

د. شێرزاد سعید صدیق
زانکۆی سۆران/ فاکەڵتیی ئاداب
Sherzad.sedeeq@soran.edu.iq

پوختە:

یەکێک لە بابەتە نوێیەکانی کۆزمانەوانی و تۆیژینەوە لە ڕۆمان، پەیوەندیی نێوان ڕەگەز و زمانە، لەم تۆیژینەوەیەدا، لە ڕوانگەی تیۆری کۆنترۆڵی لێیکۆف، تیشک دەخەینە سەر قسەپێبڕین لای کارەکتەرەکانی ڕۆمانی گرەوی بەختی هەڵاڵەی عەتا نەهایی، تیایدا پەیوەندیی نێوان ڕەگەز و قسەپێبڕین وەک ڕەفتارێکی زمانی لە گفتوگۆکانی نێوان دوو کەس دەخەینەڕوو.

لەم تۆیژینەوەیەدا، هەوڵدەدەین، ئەوە ڕوون بکەینەوە کە نوسەر تا چەند لە بەکارهێنانی زمانی گونجاو لەگەڵ ڕەگەزی کارەکتەرەکانی ناو ڕۆمانەکە سەرکەوتوو بووە، ئایا توانیویەتی ئەو ڕەفتارە زمانییەی کە دەچێتە ناو کارامەییەکانی پەیوەندیکردنی زمانی، بە شێوەیەکی دروست و سەرکەوتووانە وێنابکات یان نا؟ ئایا بەکارهێنانی قسەپێبڕینەکان لەم ڕۆمانە فیمینیستییەدا هاوئاڕاستەیە لەگەڵ ناوەڕۆکی ڕۆمانەکە؟

وشە کلیلییەکان: کۆزمانەوانی، زمان و ڕەگەز، شێوازناسی، گرەوی بەختی هەڵاڵە.

ڕەگەز و قسەپێبڕین لە ڕۆمانی گرەوی بەختی هەڵاڵەدا

پێشەکی:

ئەم تـوێژینەوەیە بە ناونیشـانی "ڕەگەز و قسـەپێبڕین لە ڕۆمـانی گـرەوی بەختـی هەڵاڵەدا"یە، و تیایـدا تیشـک دەخەینەسـەر بەکارهێنـانی قسەپێبڕین بە جۆرە جیاوازەکانیەوە لە زمانی ژنان و پیاواندا. هەرچەندە لەسـەر بابەتی زمـان و جێندەر، لە کوردیدا چەند نامە و تـوێژینەوەیەکی جیاواز ئەنجام دراون، بەڵام قسەپێبڕین و پەیوەندیی بە ڕەگەز نەکراوە بە بابەتێکی سەربەخۆ.

وەک داتـای تـوێژینەوەکە، سـوود لە گفتوگـۆ ڕاسـتەوخۆکانی نێـوان کارەکتەرەکانی ڕۆمانی گرەوی بەختی هەڵاڵەی عەتا نەهایی وەرگیراوە و بە ڕێبـازی وەسـفی و ئامـاری داتاکـان شـیکراونەتە و بە خشـتە و وێـنە، قسـەپێبڕین وەک یەکێـک لە تایبەتمەنـدییەکانی زمـانی ژنـان و پیـاوان خراوەتەڕوو.

تـوێژینەوەکە جـگە لە پێشـەکی و ئەنجام لە دوو تەوەرەی سـەرەکی پێکهـاتووە، تەوەرەی یەکەم تـایبەتە بە ناسـاندنی چەنـد بـابەتێکی تیـۆریی پەیوەسـت بە ڕەگەز و زمـان لە ڕوانـگەی لێیکـۆفەوە، قسـەپێبڕین و جۆرەکـانی، بەشـداربوانی قسـەپێبڕین و تیـۆری کـۆنترۆڵکردن. تەوەرەی دووەم تایبەتە بە ژمارە و ڕێژەی قسەپێبڕین لای کارەکتەرە جیاوازەکانی ئەم ڕۆمانە. لە کۆتاییشدا لیستی سەرچاوە بەکارهێنراوەکان تۆمارکراوە.

١) زمان و ڕەگەز لە ڕوانگەی لێیکۆفەوە:

چەند فـاکتەرێکی جیـاواز کاریگەرییـان لەسـەر زمـان هەیە، یەکێکیـان ڕەگەزە. "ڕەگەز فـاکتەرێکی گـرنگە لە کـارکردنە سـەر ڕەفتـاری زمـانی و هەڵبژاردنی کەرەستە و دەربڕاوەکان و تەنانەت بیرکردنەوەی تاکەکـانیش،

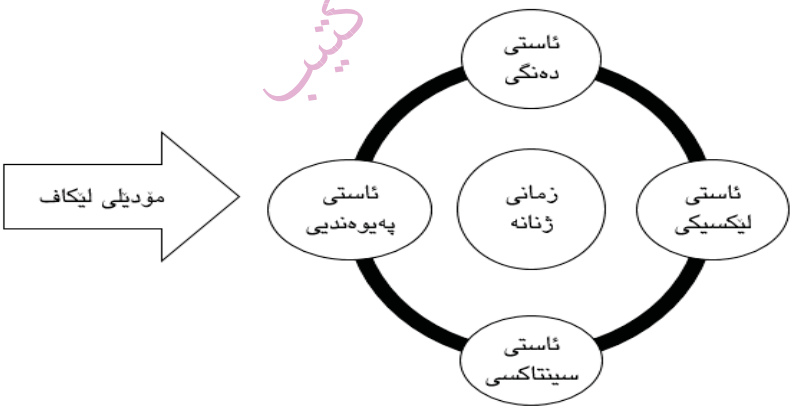
بێگومـان ئەمەش لە زمانـدا ڕەنگـدەداتەوە و دەبێـتە هـۆی سـەرهەڵدانی جیـاوازی لە زمـانی قسـەکردندا"(زوبێر عەلـی عـارف، ۲۰۱۲: ۹۰) ئەو جیـاوازییەش دەبێـتە هـۆی دروسـتبوونی زاری کـۆمەڵایەتی و وەک بابەتێکی گرنگ سەرەنجی زمانەوانانی بە لای خۆیدا ڕاکێشاوە. جیاوازیی زمانی ژنـان و پیاوان لە زۆربەی زمانەکاندا دەبینرێ، بەڵام دەکرێت ئەم جیاوازییە لە زمانێکەوە بۆ زمـانێکی تر ڕێژەکەی بگۆڕێت. (شـاڵاو سـاڵح حەمەغەریب و یوسف شەریف سەعید، ۲۰۱۷: ٢٥٤)

هەرچەندە بۆ یەکەمجار ئۆتۆ یەسپێرسـن (*Otto Jespersen*) لە سـاڵی ۱۹۲۲ لە بەشێکی کتێبەکەیدا تیشکی خستۆتە سـەر زمـانی ژنـان و تیایدا جیاوازییەکـانی ئاخـاوتنی ژنـان و پیـاوانی دەستنیشـان کـردووە (گـلالە هنـری، عصـمت اسـماعیلی، ۱۳۹۸: ۱۹٦) بەڵام تیـۆرییەکەی لێیکـۆف کـاریگەرییەکی زیـاتری لەسـەر جـوڵانەوەی فیمینیسـتی هەبـووە. ڕۆبـین لێیکۆف لە ڕێگەی بڵاوکردنەوەی وتارێک لە سـاڵی ۱۹۷۳ز. بە ناونیشـانی زمان لە کۆمەڵدا (*Language in society*) بە شێوەیەکی جددی و زانسـتیی پەنجەی لەسـەر جیاوازییەکانی زمانی ژنـان و پیـاوان دانـا، لە سـاڵی ۱۹۷۵ ئەم وتـارە وەک کتێـب چـاپکرا و ناونیشـانەکەی بـۆ زمـان و پـێگەی ژن*Place* (*Language and Woman's*) گـۆڕا، دواتر لە سـاڵەکانی ۱۹۹۰، ۲۰۰۰، ۲۰۰٤ چاپکرایەوە و تیۆرەکەی دەوڵەمەندتر کرد. (حدیث حاتمی و دیگران، ۱۳۹۷: ٤٢)

تیـۆرەکەی لێیکـۆف لە لایەن فیمینیسـتەکانەوە بـایەخی زۆری پێـدرا، چونکە یەکێک لە بـابەتە گرنگەکـان بەلایانەوە بایەخـدان بـوو بە جیاکـارییە زمانییەکان و دەیانویسـت بە زەقکردنەوەی ئەو جیاوازییـانە بەشـێکی کەم لەو زوڵمەی کە بە درێژایی مێژوو بەرانبەر بە ژنان کراوە نیشـان بـدەن. (گلالە هنری، عصمت اسماعیلی، ۱۳۹۸: ۱۹٦) بەشێوەیەکی گشـتی، نوسـینی ئەم کتێـبە لەلایەن لێیکـۆفەوە، "خسـتنەڕووی بەڵـگە هەسـتپێکراوەکانە، لە بەکارهێنـانی زمـان بـۆ جۆرێـک لە نایەکسـانی، کە لە کۆمەڵـدا بانگەشـەی

هەبوونی دەکرێت، نایەکسانی نێوان ئەرکەکانی ژنان و پیاوان" (*Lakoff, 1975:4*) ، واتە جگە لەوەی هەستی بە بوونی کۆمەڵێک جیاوازی کردووە لە زمان و بەکارهێنانی زمانی لای دوو ڕەگەزە جیاوازەکەی مرۆڤ، پەیوەستی کردووە بەو واقیعە کۆمەڵایەتییەی هەیە. محمدرضا فارسیان لە ماستەرنامەکەیدا بەم شێوەیە باسی ناوەڕۆکی بۆچوونەکەی لێیکۆف دەکات: "جیاوازییە زمانییەکانی نێوان زمانی ژن و پیاو یەکێکە لە ئەنجامەکانی نایەکسانی کۆمەڵایەتی و تایبەتمەندییە زمانییەکانیان ڕەنگدانەوەی جیاوازیی ڕۆڵ و پێگەی کۆمەڵایەتییە کە لە نێو ئەندامانی ئەم گروپە هەیە". (حسن دلبری و دیگران، ١٣٩٦: ٣٣)

لێیکۆف جیاوازی ئاخاوتنی ژنان و پیاوان بە بابەتی هێز دەبەستێتەوە، هەروەها بە دیاریکردنی ئەو تایبەتمەندییە زمانییانەی کە لەگەڵ زمانی ژنان دەگونجێن، زمانی ژنان بە زمانی بێهێز ناودەبات (حدیث حاتمی و دیگران، ١٣٩٧: ٤٢)، جیاوازییەکان لە چوار ئاستی دەنگی، لێکسیکی، سینتاکسی و پەیوەندیی بە ئاشکرا دەبینرێن.

وێنەی ژمارە (١) (زهرا تقدمی نوغانی، ابراهیم عزتی،١٣٩٥: ٢٧)

دەکرێت وەک گریمانەیەکی جیهانی سەیری تیۆرەکەی لێیکۆف بکەین. بە جیهانی دانانی ئەو گریمانەیە بەو واتایە دێت کە ئەم بۆچوونە

لەسەر گشت زمانە سروشتییەکان پەیرەو دەکرێت. تا ئەو کاتە ئەمە ڕاستە، کە بۆچوونەکە بۆ زمانێک نەگونجێت. لێیکۆف لە ڕێگەی چەند بنەمایەکی جیاواز، دەستنیشانی تایبەتمەندیی زمانی هەر دوو ڕەگەزی کردووە کە دەکەونە خانەی ئاستەکانی وێنەی ژمارە (١)ەوە.

١-١) بنەماکانی لێیکۆف لە جیاکردنەوەی زمانی ژن و پیاو:

لە پێناو دەستنیشانکردنی زمانی ژنانەوە، لێیکۆف پشتی بە ١١ بنەمای جیاواز بەستووە، توانیویەتی بەهۆی دانەپاڵێەکی ئەم بنەمایانە، بە وردی جیاوازی و سیما جیاکەرەوەکانی، زمانی هەر دوو ڕەگەزەکە دیاری بکات. بنەماکان لای لێیکۆف ئەمانەن:

١- زمانی پێوەر و ستاندەر و بازاڕی

٢- ڕێژەی بەکارهێنانی ستراتیژی فەرماندانی ڕاستەوخۆ لە داواکردندا

٣- جێگیری و براوەیی لە ئاخاوتن

٤- قسەپێبڕین

٥- ڕێژەی بەکارهێنانی ئاوەڵکارەکان لە ئاخاوتندا

٦- ڕێژەی بەکارهێنانی شێوازی ناڕاستەوخۆ لە ڕێگەی پرسیاری پاڵپشتییانەوە

٧- ڕێژەی بەکارهێنانی جنێو و تابۆ

٨- سوێندخواردن

٩- ڕێژەی بەکارهێنانی ئامراز و ڕستەی سەرسوڕمان لە ئاخاوتندا

هەواڵنامەی کتێب

١٠- ڕێـــژەی بەکارهێنـــانی ئاوەڵناوەکـــان و بـــاری ســـۆزدارانە لە ئاخاوتندا

١١- بەکارهێنانی ناوی ڕەنگەکان (حسن دلبری و دیگران، ١٣٩٦: ٣٣)

لێیکـۆف بە درێـژی باســی ئەو بنەمایـانەی کـردووە، بە هۆیـانەوە فـۆرمێکی زمـانی دیـاریکردووە، کە لە کـۆمەڵی پیاوســالاردا بە زمـانێکی گونجـاو و پەســەندکراو دادەنرێـت بـۆ ژنـان، لادان لەو زمـانە لەو جـۆرە کۆمەڵانە پەسەند نییە و پێچەوانەکەشی بۆ زمانی پیاوان ڕاستە.

بۆ نمـوونە بە کـورتی باسـی بنەمـای نـاوی ڕەنگەکـان دەکەیـن لە لای ژنـان و پیـاوان، دەبینـین بە شـێوەیەکی هەسـتپێکراو ژنـان لە ئاخاوتنـدا ڕەنگـــی زیـــاتر بەکـــاردەهێنن و فەرهەنگێکـــی دەوڵەمەنـــدتریان هەیە بە بەراورد لەگەڵ پیاوان. بۆ نموونە لای ژنان سەوزی گیایی، سـەوزی تـۆخ، سـەوزی کاڵ، شـەدری، زەیتـونی و سـەوزی فسـفۆری بەکاردێت، کەچـی پیاو بۆ هەموو ئەوانە تەنیا سەوز بەکاردەهێنێت." ڕەنگە ئەو پرسیارەمان لا دروست بێت، بۆ ئەم جیاکارییە وردە لە ڕەنگەکان لای ژنان مانـادارە و بـایەخی پێـدەدەن، بەڵام لای پیـاوان وانیـیە؟ ئەمە پەیوەســتە بە جـۆری تێڕوانینـی پیـاوان لە کۆمەڵـدا، بە بێبـایەخ سـەیری دەکەن و ئەم بـابەتە لە دەرەوەی بازنەی کـاری پیـاوانە دادەنـێن و تـایبەتی دەکەن بە ژنـان و ئەو پیـــاوانەی گومانیـــان لە پیاوەتییـــان هەیە، پیـــاوان حەزیـــان لەوەیە، ئەو بابەتانەی لایان بێ بایەخن و سەرنجیان ڕاناکێشێ، بیـانخەنە پاڵ ژنـان و خۆیـان پێیەوە خەریـک نەکەن."(*Rabin Lakoff, 1975: 9*) بەم پێیە بێت یەکێک لە جیاوازییەکـانی زمـانی ژن و پیـاو بـریتییە لە ژمـارەی نـاوی ئەو ڕەنگانەی کە لە ئاخاوتن بەکاردێت.

١-٢) تیۆری کۆنترۆڵی لێیکۆف:

بابەتی هێزی زمانی، کۆنترۆڵکردن و ژێردەستەبوون، بە شێوەیەک ئاوێتەی یەکتر بوونە کە لێکجیاناکرێنەوە. "لە ڕوانگەی لێیکۆفەوە، زمان ئامرازێکە، بۆ دووڕەپەڕێزکردنی ژنان لە هێز و دەسەڵات" (*Sunderland, 2006: 42*) کاتێک ژن لە هێز و دەسەڵاتیشەوە دوور بێت دەبێت ژێردەستە و کۆنترۆڵکراوی ڕەگەزی بەرانبەری دەبێت.

فیمینیستەکان لەسەر ئەو باوەڕە بوون، زمان ڕۆڵی لە دروستکردن و بەرهەمهێنانەوەی پەیوەندیی پیاوسالارانەوە هەیە، سەرچاوەی تێڕوانینیان لەسەر زمان بۆ هەستیارییان لەسەر دەسەڵاتی پیاوسالارانە و زاڵبوونی پیاوان لە کۆمەڵ دەگەڕایەوە. ئەم تیۆرە کە بە مۆدێلی کۆنترۆڵ ناسراوە، پەردەی لەسەر زاڵبوونی میژووی پیاوان لەسەر ئاوەز و زمانی ژنان لادا. لە هەفتاکانی سەدەی ڕابردوودا ئەم تیۆرە، تیۆرییەکی باوبووە لە بایەخدان بە بابەتی زمان و جێندەر. (گلالە هنری، عصمت اسماعیلی، ۱۳۹۸: ۱۹۷) هۆکاری سەرەکیی بێهێزی زمانی ژنان بۆ زاڵبوونی پیاوان و پلەبەندی ڕەگەزی دەگەڕێتەوە، ئەم جیاوازییە زمانییانە لە کۆمەڵی پیاوسالاردا دەبینرێت، کە تیایدا بەدەستهێنانی هێز و پاراستنی، بە مافی سروشتی پیاوان دادەنرێت". (حدیث حاتمی و دیگران، ۱۳۹۷: ٤۲)

" لێیکۆف هێزی دەربڕین، بە هاوتای هێزی تاک لە کۆمەڵ دەبینێت و لاوازی ژنان لە قسەکردن بۆ زاڵبوونی پیاوان بەسەریان دەگەڕێنێتەوە و دەیەوێت پەیوەندی نێوان زمان و ژێردەستەبوونی سیستماتیکی ژنان لە کۆمەڵی پیاوسالار نیشان بدات. (*Ballard, 2006: 92-93*) ئەم کۆنترۆڵکردنە لە ڕێگەی زمانەوە دەگوازرێتەوە بۆ نەوەی دواتر، بابەتەکە تەنیا ئەوەندە نییە کە کوڕان فێری زمانی پیاوان دەبن، بەڵکو لە ڕێگەی زمانەوە کچەکان ئامادەدەکرێن بۆ وەرگرتنی پێگەی لاوازی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵدا، وردە وردە زمانیان لە زمانی منداڵانەوە دەگۆڕێت بۆ ئەو زمانە ژنانەیەی کە کۆمەڵ چاوەڕوانی لێی دەکات و ئەگەر هەوڵیش بدات

وەک کوڕان بەرەو وەرگرتن و بەکارهێنانی زمانی پیاوان بچێت کۆمەڵ ئەمە بە ناپەسەند دەزانێت.

١-٣) قسەپێبڕین:

لە پەیوەندیکردنی زمانیدا لایەنی کەم دوو بەشداربوو پێویستە، یەکێکیان دەبێتە قسەکەر و بەرانبەرەکەی دەبێتە گوێگر، ئەو دوو بەشداربووە لە گفتوگۆدا بەردەوام ڕۆڵەکانیان دەگۆڕن، بەو واتایەی کە کەسی یەکەم لە بەشێکی گفتوگۆیەکە دەوەستێت و ڕێگە دەدات کەسی دووەم قسە بکات و لەگەڵ دەستپێکی قسە لە لای کەسی دووەم ڕۆڵەکان پێچەوانە دەبێتەوە. قسەپێبڕین پەیوەستە بە چاوەڕوانی نەکردنی کەسەکان لە بەخشینی دەرفەتی ئاخاوتن بە بەرانبەر لە لایەن کەسی یەکەم و ڕەچاونەکردنی نۆرەگرتن لە ئاخاوتن لە لایەن کەسی دووەمەوە.

دەتوانین بەم شێوەیە پێناسەی قسەپێبڕین بکەین، قسەپێبڕین بریتییە لە: لادان لە یاساکانی نۆرەگرتنی نێو ئاخاوتنی نێوان دوو کەس، کاتێ گوێگر دەست بە قسە دەکات، لە کاتێکدا هێشتا قسەکەر کۆتایی بە قسەکەی نەهێناوە. کەواتە؛ قسەپێبڕین ئەو کاتە ڕوودەدات کە ناتوانرێ وەک کۆتایی نۆرەی ئاخاوتنی قسەکەری یەکەم هەژمار بکرێت. (*Coates, 2003: 118*)

ئەگەر لە ڕوانگەی هیز و تیۆری کۆنترۆڵی لێیکۆفەوە سەیری بابەتی قسەپێبڕین بکەین، ئەوا ئەو باڵادەستییەی پیاوان لە کۆمەڵی پیاوسالاردا هەیانە، وادەخوازێت کە لە پەیوەندیکردنی زمانی لە نێوان دوو کەسدا، کەسی بە هێز قسەی بەرانبەرەکەی ببڕێت.

١-٣-١) پەیوەندی نێوان قسەپێبڕین و نۆرەگرتن:

پەیوەندیکردنێکی زمانی بە ڕەچاوکردنی نۆرەگرتن لە ئاخاوتن بەرهەمدێت، هەموو لادانێک لە نۆرەگرتن کاریگەری هەیە لەسەر

پرۆسەی پەیوەندیکردن. نۆرەگرتن بریتییە لە " بەردەوامیی قسەکردن لای قسەکەران بۆ پاراستن یان کۆتایی هێنانی گفتوگۆیەک" (اشرف شیبانی اقدم: ١٣٩٦، ٥٦) پێچەوانەکەشی ڕاستە کە بۆ بەردەوامیی قسەکردن پێویستە بەشداربوانی ئەم گفتوگۆیە ڕەچاوی نۆرەگرتن بکەن.

سیستەمی نۆرەگرتن، بنەمایەکی سەرەکیی گفتوگۆیە و چەند چەمکێکی سەرەکی لەخۆدەگرێت. لێرە بە کورتی دەیانناسێنین:

"یەکەی ڕۆنانی نۆرە: واتە بەشێک لە گفتوگۆ کە بە هۆی ئاخاوتنی کەسی یەکەم دروستدەبێت.

خاڵی ڕادەستکردنی ئاخاوتن: ئەو کاتەیە لە ئاخاوتنەکە، کە ئەگەری نۆرەگۆڕینی تێدا هەبێت. (محمد عموزاده و دیگران، ١٣٩٣: ١٥٣)

هەموو سیستەمێک بۆ ئەوەی بەرهەمدار و بەردەوام بێت پێویستیی بە یاسا هەیە، نۆرەگرتنیش وەک کردەیەکی کۆمەڵایەتی یاسادارە و یاساکانی پەیوەستە بە سیستەمی بەڕێوەبردنی گفتوگۆ و بە ڕەچاوکردنی لە کاتی گفتوگۆدا تەنیا یەکێک لە بەشداربوان قسە دەکات. لە گفتوگۆی دوو کەسیدا شۆرت و کالپر ئەم مۆدێلەی خوارەوەیان داناوە:

A – B – A- B- …

کاتێک A قسەدەکات، دەوەستێت ئینجا B قسەدەکات، B ڕادەوستێ ئینجا جارێکی تر A قسەدەکات، ئەم نۆرەگرتنە تا ئەو کاتەی ئاخاوتن کۆتایی پێدێت بەردەوامی هەیە. (بهروز محمودی بختیاری و نرگس فرشته حکمت، ١٣٩١: ٣١٦) یاخود بە شێوەیەکی تر دەتوانین یاساکانی نۆرەگرتن لە خوارەوە نیشان بدەین:

" یاسای یەکەم: ا- قسەکەری یەکەم، قسەکەری دووەم هەڵدەبژێرێت، کەواتە؛ کەسی دووەم مافی هەیە یان ناچارە کە نۆرە بگرێت.

ب- ئەگەر قسەکەر خۆی، قسەکەری دووەمی دەستنیشان نەکرد، ئەگەری ئەوە هەیە قسەکەری دووەم خۆی دەست بە قسە بکات.

ج- ئەگەر حاڵەتەکانی (ا) و (ب) ڕوویان نەدا، ئەگەری ئەوە هەیە، خودی قسەکەری یەکەم لەگەڵ ئەوەی کە ناچار نییە، بەردەوام بێت لە قسەکردن.

یاسای دووەم: خاڵی (ا) و (ج) بە بەردەوامی لە خاڵی ڕادەستکردنی ئاخاوتن جێبەجێ دەکرێن تا ئەو کاتەی قسەکەر بگۆڕێت.

لادان لە یاساکانی سەرەوە قسەپێبڕین دروست دەکات. " (اشرف شیبانی اقدم: ١٣٩٦، ٥٦)

تیۆری کۆنترۆڵی لێکۆف پێشگریمانەی ئەوە دەکات کە لادان لە نۆرەگرتن زیاتر لای پیاوان ڕوودەدات و ژنان زیاتر پەیوەستن بە نۆرەگرتنەوە.

هەوڵنامەی کێبڕکێ

١-٣-٢) ڕەگەز و جۆرەکانی قسەپێبڕین:

ڕەگەزی بەشداربوان کاریگەری لەسەر جۆر و ژمارەی قسەپێبڕینەکان هەیە. بە وردبوونەوە لەو توێژینەوانەی باسی کاریگەریی ڕەگەز لەسەر قسەپێبڕین دەکەن، دەبینین کە پیاوان بە شێوەیەکی بەرچاو و بە ڕێژەیەکی زیاتر، قسە بە ژنان دەبڕن، لە بەرانبەردا، ژنان زۆر بە کەمی قسە بە پیاوان دەبڕن، زۆرجار قسە بە هاوڕەگەزەکانیان دەبڕن بەڵام زۆر دەگمەنە، لە گفتوگۆی نێوان دوو ڕەگەزدا، قسە بە پیاوان ببڕن. (یدالله بهمنی مطلق و بهزاد مروی، ١٣٩٣: ١٦)

هەموو قسەپێبڕینێک نابێتە ڕەفتارێکی ناپەسەند، بەڵکو لە هەندێ باردا، ناوەڕۆکی قسەپێبڕینەکە هاوتەریبە لەگەڵ قسەی قسە پێبڕاوەکە و بە ئامانجی پاڵپشتی کردنی قسەکانی قسەکەر ڕوودەدات. (احمد حسینی

رنجبر و ملاحت نجفی عرب، ۱۳۹۲ : ۷) به زۆری فمینیستەکان وای بۆ دەچن قسەپێبڕین نیشانەی هێز و دەسەڵاتە، بەو واتایەی، ئەو کەسەی کرداری قسەپێبڕینەکە ئەنجام دەدات ئامانجی کۆنترۆڵکردنی گفتوگۆیەکەیە، کەواتە؛ جیاوازییە ڕەگەزییەکە وا دەکات پیاوان هێز و دەسەڵاتی خۆیان لەسەر ژنان جێبەجێ بکەن و لەم ڕێگەیەوە کۆنترۆڵیان بکەن. (یدالله بهمنی مطلق و بهزاد مروی، ۱۳۹۳: ١٦) بەمپێیە دەتوانین دوو جۆر قسەپێبڕین دەستنیشانبکەین: ۱ –قسەپێبڕینی پاڵپشتییانە ۲– قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانە.

۱-۳-۲-۱) قسەپێبڕینی پاڵپشتییانە:

قسەپێبڕینی پاڵپشتیانە بریتییە لە، قسەپێبڕینێک بە ئامانجی پاڵپشتیکردنی قسەکانی قسەپێبڕاوەکە ئەنجام دەدرێت. (احمد حسینی رنجبر و ملاحت نجفی عرب، ۱۳۹۲ : ۷) لەم جۆرەدا، گوێگر دەیەوێ هاوڕایی و هاوئاراستەیی ڕای خۆی نیشانی قسەکەر بدات، پەنا بۆ ئەم جۆرە قسەپێبڕینە دەبات، ئەم جۆرە زیاتر لای ژنان بەکاردێت، بەڵام پێویستە ڕەچاوی ڕەگەزی هەر دوو بەشداربووش بکەین لە ئاخاوتنەکەدا. لە خوارەوە چەند نموونەیەک بۆ قسەپێبڕینی پاڵپشتیانە دەخەینەڕوو:

– مەجید: "دەتوانم لێت بپرسم چی بووە، شێرزاد؟ ماوەیەکە دەتبینم وەک جاران نیت. دەتبینم کە خەمباریت. نازانم بۆ؟ جاروبار دەڵێم ڕەنگە پەیوەندی بە هەڵاڵەوە ببێ، جاروباریش...

شێرزاد قسەکانی پێ بڕی. گوتی: چەند ڕۆژ لەمەوبەر لە ڕۆژنامەیەکدا وتارێکم خوێندەوە کە سەرنجی زۆر ڕاکێشام. لەو وتارەدا نوسرابوو کە زۆربەی زۆری بنەماڵە پەناهیندەکان لە سوید، بە تایبەت ئەو بنەماڵانە کە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە هاتوون، پاش ماوەیەک لە یەک هەڵدەوەشێن و ژن و مێردەکان لە یەکتر جیا دەبنەوە. نوسیبووی

زۆربەی ئەو جیابوونەوانە لەسەر داوای ژنەکانە" (عەتا نەهایی، ٢٠١٤: ٦٤)

لێرەدا شێرزاد ویستویەتی پاڵپشتی وتەکانی مەجید بکات و بەشێوەی ناڕاستەوخۆ، بە مەجید دەڵێت، بەڵێ کێشەکەم پەیوەندیێ بە هەڵاڵەوە هەیە.

– هەڵاڵە: "دەزانم دایە، باش دەزانم. ئێستا ئێمە دەبێ چی بۆ بکەین؟

دایکی هەڵاڵە: شێرزاد دەیەوێ بێت بۆ دەرەوە، بۆ لای ئێوە.

هەڵاڵە: دەی زۆر چاکە، کاری باش دەکات.

دایکی هەڵاڵە: من و باوکت...

هەڵاڵە زانی چیان لێی دەوێت. قسەکەی پێ بڕی و گوتی: پێویست بە گوتن ناکات. دڵنیابە ئێمە لێرە چیمان لە دەست بێت، بە زیادەوە بۆی دەکەین". (عەتا نەهایی، ٢٠١٤: ٢١٩)

وەک لە نموونەی سەرەوە دەبینین هەڵاڵە بۆ پاڵپشتی قسەکانی دایکی قسەکەی پێبڕیوە، دڵنیایی دەداتە دایکی کە هاوڕایە لەگەڵ قسەکانی و ئەوەی لە توانایدا بێت ئەنجامی دەدات.

لەبارەی پەیوەندی ڕەگەز بەم جۆرە قسەپێبڕینەوە اسمینتۆن و براودی ڕایان وایە کە پیاوان بە ڕادەربڕینی پاڵپشتییانە قسە بە پیاوانی تر دەبڕن. (احمد حسینی رنجبر و ملاحت نجفی عرب، ١٣٩٢ : ٧) لە تیۆری کۆنترۆڵکارانەشدا ئەم جۆرە، زیاتر لە گفتوگۆی نێوان دوو پیاودا پەسەندە و لە بەرانبەر ژناندا بەکارهێنانی زۆر کەمە و

چـاوەڕوان دەکرێـت ئافرەتـانیش لە بەرانـبەر هەر دوو ڕەگەز ئەم جۆرە قسەپێبڕینە بەکاربهێنن.

١-٣-٢-٢) قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانە:

قســەپێبڕینی کۆنترۆڵکــارانە بــریتییە لە، قســەپێبڕینێک کە بە ئامـانجی سـەرکەوتن بەسـەر قسـەپێبڕاوەکە ئەنجـام دەدرێـت. (احمـد حسینی رنجبر و ملاحت نجفی عرب، ١٣٩٢ : ٧) لەم جۆرەدا، گوێگر نایەوێ هاوڕایی و هاوئاڕاستەیی خۆی نیشانی قسەکەر بدات، بەڵکو دەیەوێ لە ڕێــگەی قســەبڕینەکە هێــز و بااڵدەســتی خــۆی لە کۆنترۆڵکردنی گفتوگۆکە دەربخات، بۆیە پەنا دەباتە بەر ئەم جۆرە قســەپێبڕینە، ئەم جــۆرە زیــاتر لای پیــاوان بەکاردێــت، بەڵام لە ئاخـاوتنەکەدا پێویسـتە ڕەچـاوی ڕەگەزی هەر دوو بەشـداربووش بکەین. لە خوارەوە چەند نموونەیەک بۆ قسـەپێبڕینی کۆنترڵکارانە دەخەینەڕوو:

– هەاڵە: "حەتمەن گوتوێەتی نابێ لەگەڵ فەرهاد ...

مەجید نەیهێشت دریژەی پێبدات. وای نواند کە بە هەڵە چووە. گوتی: فەرهاد؟!

بە عەجایب و سەرسوڕمانەوە گوتی.

فەرهاد بۆ؟ نا ئەو باسی فەرهاد و باسی کەسی تریشی نەکردووە." (عەتا نەهایی، ٢٠١٤: ٧٠-٧١)

لێرەدا زۆر بە ڕوونی کۆنترۆڵکردنی گفتوگۆکە دەبینرێت، مەجید بۆ زاڵبوون بەسەر گفتوگۆکە و گۆڕینی ئاڕاستەی گفتوگۆکە پەنای بردووەتە بەر ئەم جۆرە قسەپێبڕینە.

– هەڵاڵە گوتبـــووی: "دەترســـم لە ســـبەینێوە بە بیـــانووی ئەم کەلوپەلانە...

مامە فەتاح قسەکەی پێ بڕیبوو، گوتبووی: کچم ڕاستە ئێوە لە یەکتر جیابوونەوەتەوە و ژن و مێرد نەماون، بەڵام پێتوانەبێ ئیتر نابێ یەکتر ببینن. (عەتا نەهایی، ٢٠١٤: ٢٦٢)

سالی مەک کانل، لەو باوەڕەیە کە پیاوان بە دەربڕینی بێ بار یان بە دژایەتـی کـردن قسـە بە ژنـان دەبـڕن، کە لە ڕێـگەی ئەمەوە پەسـەندی گریمانەی بەکارهێنانی هێز لە کۆنترۆڵکردنی ژنان دەکات. (احمد حسینی رنجبر و ملاحت نجفی عرب، ١٣٩٢ : ٧) کەواتە لە کۆمەڵگای پیاوسـالار چاوەڕوان دەکرێت ئەم جۆرە قسەپێبڕینە زیاتر لای پیاوان ڕووبدات.

٢) ڕەگەز و قسەپێبڕین لە ڕۆمانی گرەوی بەختی هەڵاڵەدا:

لە ڕێـگەی تیـۆری کـۆنترۆڵکردنی لێیکـۆفەوە، ژمـارە و جـۆرە جیاوازەکانی قسەپێبرین، لە ڕۆمانی گرەوی بەختی هەڵاڵەی عەتا نەهایی دەستنیشـاندەکەین. بـۆ ئەم مەبەسـتە، گفتوگـۆ ڕاسـتەوخۆکانی نێـوان کارەکتەرەکانی ڕومانەکە وەرگیراوە و بە پێی بەشداربوانی گفتوگۆکان لە ڕووی ڕەگەزەوە، ڕێژەی قسەپێبڕینەکان لای کارەکتەرکان دیاریکراوە، بە بەراوردکردنـی ڕێـژەی سـەدی جۆرەکـانی قسـەپێبڕین لە گفتوگـۆ لەگەڵ هاوڕەگەزەکان و ڕەگەزی جیاواز، ڕادەی گونجاوی زمانی ژنان و پیاوانی ناو ڕۆمانەکە هەڵدەسەنگێنین.

٢-١) نموونەی توێژینەوە:

بـۆ نمـوونەی تـوێژینەوە سـوودمان لە کـۆی گفتوگـۆ ڕاسـتەوخۆکانی نێـوان کارەکتەرەکـانی ڕۆمـانەکە وەرگرتـووە و بە پێـی گوتنەکـان هەژمارکراون، بۆ ئەم مەبەستە سوود لە شـێوازی تۆمارکردنی گوتنەکان

وەرگیراوە، بەو واتایەی کە قەبارەی گوتنەکان لەبەرچاونەگیراون، کۆی دەربڕاوەکانی نێوان جوت کەوانە بە یەک گوتن هەژمارکراون، بەو پێیە لە ناو ڕۆمانەکە گوتن هەیە تەنیا وشەیەکە و گوتنیش هەیە کە لە پەرەگرافێک پێکدێت.

ڕەگەز	ژمارەی گوتن	ڕێژە
مێ	٩٩١	٪ ٤٧.٦٢
نێر	١٠٩٠	٪ ٥٢.٣٨
کۆی گشتی	٢٠٨١	٪ ١٠٠

خشتەی ژمارە ١ ژمارە و ڕێژەی گوتنەکانی ڕۆمانەکە بەپێی ڕەگەز

وەک لە خشتەی ژمارە (١) دەبینین ڕێژەی گوتنەکان لە یەکتری نزیکە، گوتنەکانی ڕەگەزی نێر بە جیاوازییەکی کەم زیاترە لە گوتنەکانی ڕەگەزی مێ.

٢-٢) ڕەگەز و قسەپێبڕین :

لە کۆی گفتوگۆکانی ناو ڕۆمانەکەدا، قسەپێبڕینەکان هەژمار کراوە و لە خشتەی ژمارە(٢) خراونەتەڕوو. قسەبڕینەکان لەم خشتەیەدا بەپێی ڕەگەزی قسەبڕەکە هەژمارکراوە، قسەپێبڕینەکە خراوەتەسەر خانەی هەمان ڕەگەزەوە.

هەواڵنامەی کێبڕکێ

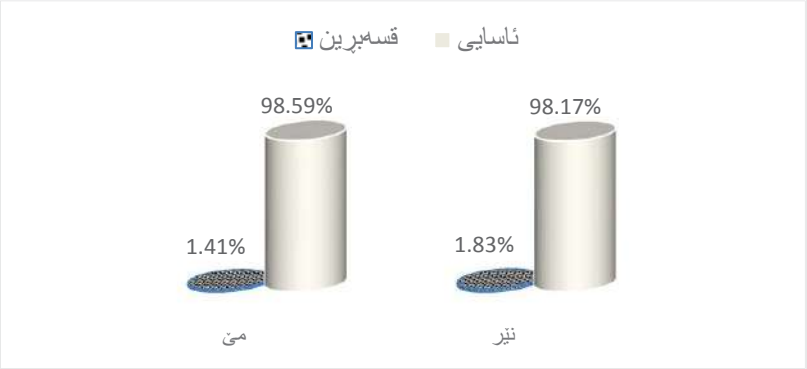
ڕەگەز	ژمارە	ڕێژە
مێ	١٤	٪ ٤١.١٨
نێر	٢٠	٪ ٥٨.٨٢
کۆی گشتی	٣٤	٪ ١٠٠

خشتەی ژمارە (٢) ژمارە و ڕێژەی قسەپێبڕینەکانی ڕۆمانەکە بەپێی ڕەگەز

لە ڕۆمانی گرەوی بەختی هەڵاڵەدا زۆرترین ڕێژەی قسەپێبڕین لەلایەن پیاوانەوەیە، هەرچەندە ئەگەر ڕێژەی قسەپێبڕین لای ڕەگەزەکان بە پێی ژمارەی گوتنەکانی هەمان ڕەگەز هەژمار بکەین دەبینین کە جیاوازییەکی زۆر کەم لە نێوان بەکارهێنانی قسەپێبڕین لە کۆی گوتنەکانی هەمان ڕەگەزەوە هەیە، وەک لە خشتەی ژمارە (٣) و وێنەی ژمارە (٢) دەبینرێت.

ڕەگەز	ژمارەی قسەپێبڕین	ژمارەی گوتن	ڕێژە
مێ	١٤	٩٩١	٪ ١.٤١
نێر	٢٠	١٠٩٠	٪ ١.٨٣

خشتەی ژمارە (٣) ڕێژەی قسەپێبڕینەکانی ڕەگەزە جیاوازەکان بە پێی ژمارەی گوتنەکانیان

وێنەی ژمارە (٢) جیاوازیی نێوان قسەپێبڕین و گوتنی ئاسایی لای هەر دوو ڕەگەز

وەک لە وێنەی ژمارە (٢)دا دەبینرێت جیاوازیی قسەپێبڕین لای هەر دوو ڕەگەز بەپێی کۆی گوتنەکانیان بریتییە لە ٠.٤٢ ٪ ، ئەمەش جیاوازییەکی زۆر کەمە.

لە پەیوەندیکردنی زمانیدا، وەک پێویستییەکی سەرەکی، دەبێ دوو کەس لەم پەیوەندییەدا بەشداربن، ئەویش بەپێی ڕۆڵیان ناودەنرێن: قسەکەر و گوێگر، لە گفتوگۆدا ئەم دوو ڕۆڵە ئاڵوگۆڕیان پێدەکرێت. لە قسەپێبڕین لە گفتوگۆدا، ڕەگەز ڕۆڵ دەبینێ و بەپێی ڕەگەزی بەشداربوان جۆر و ڕێژەی قسەپێبڕین گۆڕانکاریی بەسەردا دێت. بە پێی ڕەگەزی بەشداربوان لە گفتوگۆدا، دوو دەوروبەری جیاواز بەرهەمدێت، گفتوگۆ لە نێوان دوو هاوڕەگەز و گفتوگۆ لەگەڵ ڕەگەزی جیاواز.

ڕەگەز	ژمارە	ڕێژە
هاوڕەگەز	١٥	%٤٤.١٢
ڕەگەزی جیاواز	١٩	%٥٥.٨٨
کۆی گشتی	٣٤	٪ ١٠٠

خشتەی ژمارە (٤) ژمارە و ڕێژەی قسەپێبڕین بەپێی بەشداربوانی گفتوگۆ

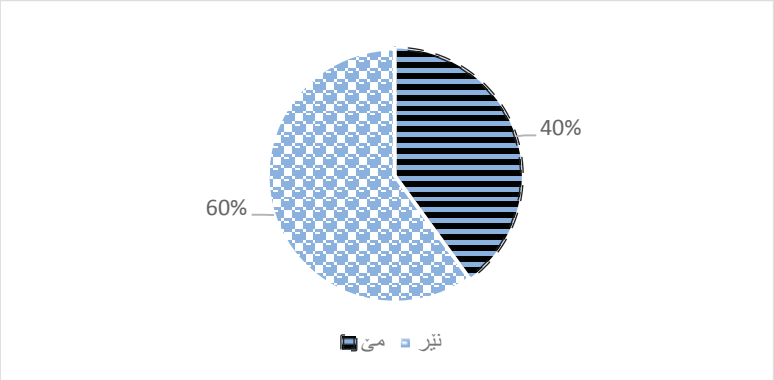
لە خوارەوە باسی قسەپێبڕین لە هەریەکە لەو دەوروبەرانە دەکەین بەپێی ڕەگەزی قسەکەرەوە.

٢-٢-١) قسەپێبڕین لە گفتوگۆ لەگەڵ هاوڕەگەزەکاندا:

ڕێژەی قسەپێبڕینەکان لە گفتوگۆی نێوان هاوڕەگەزەکان، لە نێوان نێر و مێ وەک یەک نییە. لە خشتەی ژمارە (٥) و وێنەی ژمارە (٣)دا بەپێی ڕەگەزەکان، قسەپێبڕینەکانی ڕەگەزە جیاوازەکان لە پەیوەندی لەگەڵ هاوڕەگەزەکان نیشاندەدرێت.

ڕەگەز	ژمارە	ڕێژە
مێ	٦	٪ ٤٠
نێر	٩	٪ ٦٠
کۆی گشتی	١٥	٪ ١٠٠

خشتەی ژمارە ٥ ژمارە و ڕێژەی قسەپێبڕین لە گفتوگۆی هاوڕەگەزەکان

وێنەی ژمارە (٢) قسەپێبڕین لای هەر دوو ڕەگەز لە گفتوگۆ لەگەڵ هاوڕەگەزەکانیان

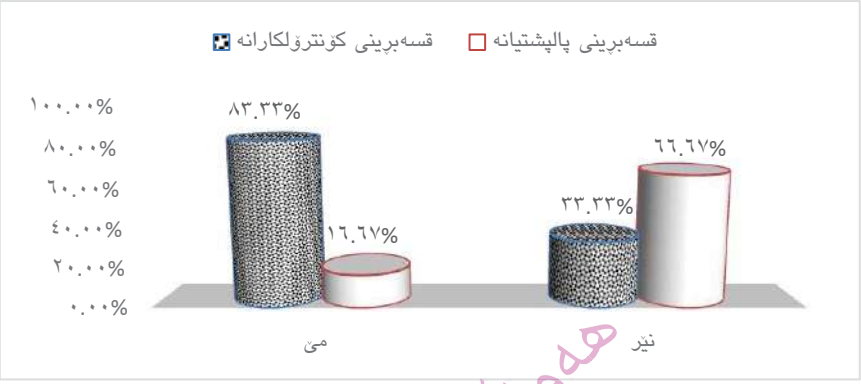
فاکتەرێکی سەرەکی لە جۆری قسەپێبڕین لە گفتۆگۆی نێوان کەسەکان پەیوەستە بە ڕەگەزی بەرانبەر، ژمارە و ڕێژەی جۆرە جیاوازەکانی قسەپێبڕین لە گفتوگۆ ڕاستەوخۆکانی نێوان کارەکتەرەکان، لە خشتەی ژمارە (٦) نیشاندراوە.

ڕەگەز		قسەپێبڕینی کۆنترۆلکارانە	قسەپێبڕینی پاڵپشتیانە	کۆی گشتی
نێر	ژمارە	٥	١	٦
	ڕێژە	٪ ٨٣.٣٣	٪ ١٦.٦٧	٪١٠٠
مێ	ژمارە	٣	٦	٩
	ڕێژە	٪ ٣٣.٣٣	٪ ٦٦.٦٧	٪ ١٠٠

خشتەی ژمارە (٦) جۆری قسەپێبڕین لە گفتوگۆی هاوڕەگەزەکاندا

وەک لە خشتەی ژمارە (٦) دەبینین، کارەکتەرە پیاوەکان بە بەراورد بە ژنان زیاتر سوودیان لە قسەپێبڕینی پاڵپشتییانە وەرگرتووە، قسەپێبڕینی پاڵپشتییانە لای پیاوان (٦٦.٦٧٪) بەڵام لای ژنان (١٦.٦٧ ٪)ە.

ژنانیش له قسەپێبڕیندا لەگەڵ هاوڕەگەزەکانیان بە شێوەیەکی بەرچاو پشتیان بە بەکارهێنانی قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانە بەستووە، لای ژنان (٨٣.٣٣٪)ە و لای پیاوان (٣٣.٣٣ ٪). لە وێنەی ژمارە (٤) ئەم جیاوازییە نیشاندەدەین.

وێنەی ژمارە (٤) جۆرەکانی قسەپێبڕین لە گفتوگۆکردنی نێوان هاوڕەگەزەکاندا

٢-٢-٢) قسەپێبڕین لە گفتوگۆ لەگەڵ ڕەگەزی جیاواز:

قسەپێبڕینەکانی نێوان کارەکتەرە جیاوازەکانی ناو ڕۆمانەکە، لە گفتوگۆی نێوان دوو ڕەگەزی جیاواز بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

ڕەگەزی قسەبڕ		قسەپێبڕینی کۆنترۆلکارانە	قسەپێبڕینی پالپشتیانە	کۆی گشتی
نێر	ژمارە	٥	٣	٨
	ڕێژە	٪ ٦٢.٥	٪ ٣٧.٥	٪٤٢.١١
مێ	ژمارە	٨	٣	١١
	ڕێژە	٪ ٧٢.٧٢	٪ ٢٧.٢٨	٪ ٥٧.٨٩

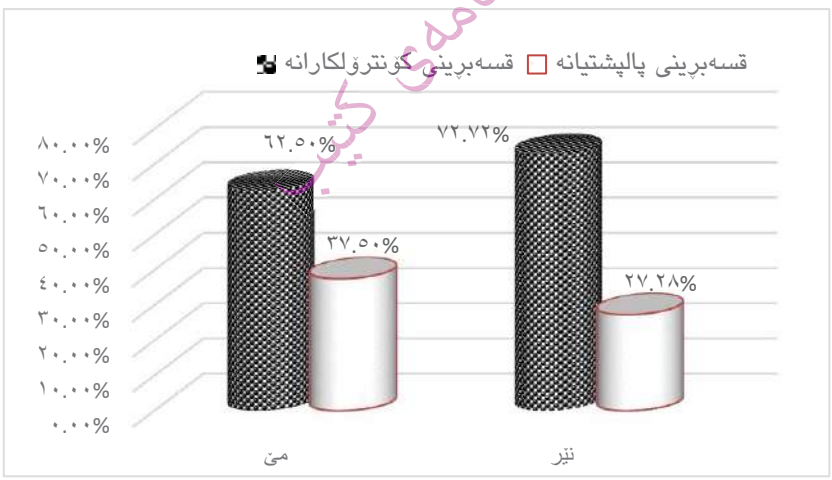
هەوالنامەی کێبڕکێ

خشتەی ژمارە (٧) جۆری قسەپێبڕین لە گفتوگۆی نێوان ڕەگەزە جیاوازەکاندا

ئەوەی لە خشتەی ژمارە (٧) جێگای سەرنجە، ئەوەیە کە، هەرچەندە لە ڕووی ژمارە و ڕێژەوە، پیاوان بە ٥٧.٨٩٪ ی قسەپێبڕینەکان، زیاتر قسەیان بە ژنان بڕیوە، بەڵام کە سەیری ڕێژەی جۆرەکانی قسەپێبڕین لە هەر دوو ڕەگەز دەکەین، دەبینین کە لە هەر دوو ڕەگەزدا قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانە زیاترە لە قسەپێبڕینی پاڵپشتییانە.

ژنان: قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانە ٦٢.٥ ٪ > قسەپێبڕینی پاڵپشتییانە ٣٧.٥ ٪.

پیاوان: قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانە ٧٢.٧٢ ٪ > قسەپێبڕینی پاڵپشتییانە ٢٧.٢٨ ٪.

وێنەی ژمارە (٥) جۆرەکانی قسەپێبڕین لە گفتوگۆکردن لەگەڵ ڕەگەزی جیاواز

هاوڵاتنامەی کتێب

وەک لە وێنەی ژمارە (٥)دا دەبینین، بەکارهێنانی جۆرە جیاوازەکانی قسەپێبڕین لای ژنان و پیاوان لەم ڕۆمانەدا جیاوازییەکی ئەوتۆیان نییە. لە کاتێکدا چاوەڕوان دەکرا لای ژنان قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانە ڕێژەکەی لە قسەپێبڕین پاڵپشتییانە کەمتر بێت.

٢-٣) قسەپێبڕین لای کارەکتەرەکانی ڕۆمانەکە:

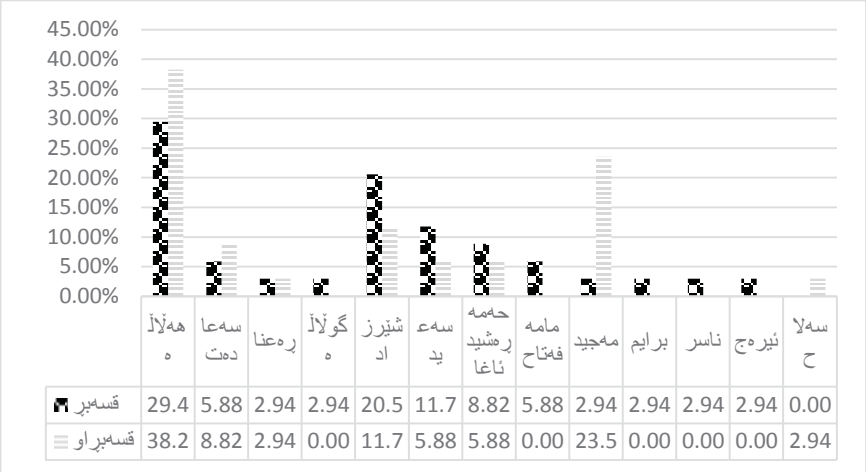
ئەکتەرەکانی ناو ڕۆمانی گرەوی بەختی هەڵاڵە، ڕۆڵی جیاوازییان بینیوە لە بەرجەستەکردنی قسەپێبڕین لە ڕۆمانەکە و جۆر و ڕێژەی بەشداریان وەک یەک نییە، هەر یەکەیان بەقەد بەشداریان لە ڕۆمانەکە و ئامانجی نوسەرەوە، بە دوو ڕۆڵی جیاوازی قسەپێبڕ و قسەپێبڕاو بەشداریان لە کرداری قسەپێبڕین کردووە، لە خوارەوە ژمارە و ڕێژەی بەشداریان دەخەینەڕوو:

کەوالێنامەی کتێب

ناو		قسەپێبڕ	قسەپێبڕاو
هەلاله	ژماره	١٠	١٣
	ڕێژه	29.41%	38.24%
سەعادەت	ژماره	٢	٣
	ڕێژه	5.88%	8.82%
ڕەعنا	ژماره	١	١
	ڕێژه	2.94%	2.94%
گولاله	ژماره	١	٠
	ڕێژه	2.94%	0.00%
شێرزاد	ژماره	٧	٤
	ڕێژه	20.59%	11.76%
سەعید	ژماره	٤	٢
	ڕێژه	11.76%	5.88%
حەمە ڕەشید ئاغا	ژماره	٣	٢
	ڕێژه	8.82%	5.88%
مامە فەتاح	ژماره	٢	٠
	ڕێژه	5.88%	0.00%
مەجید	ژماره	١	٨
	ڕێژه	2.94%	23.53%
برایم	ژماره	١	٠
	ڕێژه	2.94%	0.00%
ناسر	ژماره	١	٠
	ڕێژه	2.94%	0.00%
ئیرەج	ژماره	١	٠
	ڕێژه	2.94%	0.00%
سەلاح	ژماره	٠	١
	ڕێژه	%0.00	2.94%
کۆی گشتی	ژماره	34	34
	ڕێژه	100.00%	100.00%

هەواڵنامەی گشتی

خشتەی ژمارە (٨) ڕۆڵی کارەکتەرەکان لە قسەپێبڕیندا

وێنەی ژمارە (٦) بەشداری کارەکتەرەکان و ڕۆڵیان لە قسەپێبڕیندا

لە وێنەی ژمارە (٦)دا، کاتێ سەیری ڕێژە و جۆری بەشداری کارەکتەرەکان دەکەین وەک قسەپێبڕ و قسەپێبڕاو، ئەوەی لە هەموو شت زیاتر سەرنج ڕادەکێشێت، کارەکتەری مەجیدە لە ناو ڕۆمانەکەدا، لەگەڵ ئەوەی ڕەگەزی نێرە، بەڵام ٢٣.٥٣٪ قسەپێبڕینەکان لە قسەکانی ئەودان، کە ئەمەش ڕێژەیەکی زۆرە بە بەراورد لەگەڵ پیاوانی تری ناو ڕۆمانەکە.

٢-٣-١) جۆرە جیاوازەکانی قسەپێبڕینی ئەکتەرەکان

ئەو بابەتە کە تا چەندە کارەکتەرەکانی ناو ڕۆمانەکە کارامەییە زمانییەکان و زمانی گونجاو لەگەڵ ڕەگەزەکەیان بەکاردەهێنن، پەیوەستە بە بەرجەستەبوونی تایبەتمەندییەکانی زمانی ڕەگەزی لە نێو ئاخاوتنەکانیاندا، لێرەدا ئێمە بە پێی کارامەیی قسەپێبڕین بەدوای ئەوەدا دەگەڕێین، کە ئایا بەکارهێنانی جۆرە جیاوازەکانی قسەپێبڕین، بەپێی ڕەگەزی بەشداربوو لە ئاخاوتن (هاوڕەگەز یان ڕەگەزی جیاواز) بە شێوەیەکی گونجاو بەکارهاتووە؟ قسەپێبڕینەکان لەگەڵ بنەماکانی تیۆری کۆنترۆڵی لێیکۆف لە پەیوەندیکردندا دەگونجێن؟ یان نا؟

لە خشتەی خوارەوەدا جۆری قسەپێبڕین لە لای کارەکتەرەکانی ڕۆمانی گرەوی بەختی هەڵاڵە دەخەینەڕوو:

ناوی کارەکتەر	قسەپێبڕینی کۆنترۆلکارانە	قسەپێبڕینی پاڵپشتیانە	کۆی قسەپێبڕینەکان
هەڵاڵە	٦	٤	١٠
سەعادەت	٢	٠	٢
ڕەعنا	١	٠	١
گوڵاڵە	١	٠	١
شێرزاد	٣	٤	٧
سەعید	٢	٢	٤
حەمە ڕەشید ئاغا	٢	١	٣
مامە فەتاح	١	١	٢
مەجید	١	٠	١
برایم	١	٠	١
ناسر	١	٠	١
ئیرەج	٠	١	١
کۆی گشتی	٢١	١٣	٣٤

هەواڵنامەی کێش

خشتەی ژمارە (٩) جۆر و ژمارەی قسەپێبڕین لای کارەکتەرەکان

لە خشتەی ژمارە (٩)دا ژمارەی جۆرە جیاوازەکانی قسەپێبڕین لای کارەکتەرەکان بەشێوەیەکی گشتی تۆمارکراوە، بەڵام بۆ زانینی شیاوی و گونجاوی بەکارهێنانەکان پێویستە زیاتر ورد بینەوە، بۆ ئەم مەبەستە بەکارهێنانی قسەپێبڕین بەپێی دەوروبەری گفتوگۆ واتە بەشداربووان لە ڕووی ڕەگەز و بەرانبەرەکانیان دەکەینە بنەما بۆ پەسەندی بەکارهێنانەکان لای کارەکتەرە جیاوازەکانی نێو ڕۆمانەکە.

٢-٣-٢) قسەپێبڕینی کارەکتەرەکان لە گفتوگۆ لەگەڵ هاوڕەگەزەکانیاندا

وەک پێشتر ئاماژەی پێکرا، لە تیۆری کۆنترۆڵی لێیکۆف چاوەڕوان دەکرێت، پیاوان لە گفتوگۆ لەگەڵ هاوڕەگەزەکانیاندا، قسەپێبڕینی پاڵپشتییانە زیاتر لە قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانە بەکاربێنن، لە دوو خشتەی جیاواز جۆرەکانی قسەپێبڕینی کارەکتەرەکان لە پەیوەندیی زمانی لەگەڵ هاوڕەگەزەکانیاندا دەخەینەڕوو:

ناوی کارەکتەرە ژنەکان		قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانە	قسەپێبڕینی پاڵپشتیانە	جۆری زاڵ
هەڵاڵە	ژمارە	٢	١	کۆنترۆڵکارانە
	ڕێژە	٦٦.٦٧٪	٣٣.٣٣٪	
سەعادەت	ژمارە	٢	٠	کۆنترۆڵکارانە
	ڕێژە	١٠٠٪	٠٪	
ڕەعنا	ژمارە	١	٠	کۆنترۆڵکارانە
	ڕێژە	١٠٠٪	٠٪	
کۆی گشتی	ژمارە	٥	١	کۆنترۆڵکارانە
	ڕێژە	٨٣.٣٣	١٦.٦٧٪	

هەولێرە کتێب

خشتەی ژمارە (١٠) قسەپێبڕینی کارەکتەرە ژنەکان لە گفتوگۆ لەگەڵ هاوڕەگەزەکانیاندا

وەک لە خشتەی ژمارە (١٠)دا دەبینین کارەکتەرە ژنەکان، لە گفتوگۆکانی نێوان خۆیاندا زیاتر سوودیان لە قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانە وەرگرتووە و بە ڕێژەیەکی زۆر کەم پەنایان بۆ بەکارهێنانی قسەپێبڕینی پاڵپشتییانە بردووە، کە دەکرێت هۆکارەکەی پەیوەست بێت بە

گواستنەوەی ڕەفتاری کۆنترۆڵکارانەی پیاوان کە لە کۆمەڵی پیاوسالاردا بۆ نێو ژنانیش و ئەم شێوازە قسەپێبڕینە لە بەرانبەر یەکتردا بەکاربهێنن.

ناوی کارەکتەرە پیاوەکان		قسەپێبڕینی کۆنترۆلکارانە	قسەپێبڕینی پاڵپشتیانە	جۆری زاڵ
شێرزاد	ژمارە	٢	٣	پاڵپشتیانە
	ڕێژە	٪٤٠	٪٦٠	
حەمە ڕەشید ئاغا	ژمارە	٠	١	پاڵپشتیانە
	ڕێژە	٪ ٠	٪١٠٠	
مامە فەتاح	ژمارە	٠	١	پاڵپشتیانە
	ڕێژە	٪ ٠	٪١٠٠	
ناسر	ژمارە	١	٠	کۆنترۆلکارانە
	ڕێژە	٪١٠٠	٪ ٠	
ئیرەج	ژمارە	٠	١	پاڵپشتیانە
	ڕێژە	٪ ٠	٪١٠٠	
کۆی گشتی	ژمارە	٣	٦	پاڵپشتیانە
	ڕێژە	٪٣٣.٣٣	٪٦٦.٦٧	

هەوالنامەی کتێب

خشتەی ژمارە (١١) قسەپێبڕینی کارەکتەرە پیاوەکان لە گفتوگۆ لەگەڵ هاوڕەگەزەکانیاندا

وەک لە خشتەی ژمارەی(١١) دەبینین، جگە لە ناسر، لای گشت کارەکتەرە پیاوەکانی تر شێوازی قسەپێبڕینی پاڵپشتییانە زاڵە و لە کۆی گشتیش بە هەمان شێوە زاڵبوونی بەکارهێنانی قسەپێبڕینی پاڵپشتییانە بەرچاودەکەوێت و ئەمە لای تیۆری کۆنترۆڵی لێیکۆف بۆ پیاوان لەم دەوروبەرەدا بە پەسەند زانراوە.

٢-٣-١) قسەپێبڕینی ئەکتەرەکان لە گفتوگۆ لەگەڵ ڕەگەزی جیاواز

لە تیۆری کۆنترۆڵی لێیکۆف یەکێک لە بنەماکانی دەرخستنی هێز و دەسەڵات لە زمانی پیاواندا لە گفتوگۆ لەگەڵ ژنان، قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانەیە، لەبەرئەوەی کە لای لێیکۆف زمانی ژنان، زمانی بێهێزە. بەکارهێنانی قسەپێبڕینی پاڵپشتییانە لە کۆمەڵی پیاوسالاردا پەسەندترە بۆ ژنان و پیاوان چاوەڕێی ئەوە دەکەن ژنان زیاتر لە قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانە بەکاربێنن، لە دوو خشتەی جیاواز جۆرەکانی قسەپێبڕینی کارەکتەرەکان لە پەیوەندیی زمانی لەگەڵ ڕەگەزی جیاواز دەخەینەڕوو:

ناوی کارەکتەرە ژنەکان		قسەپێبڕینی کۆنترۆلکارانە	قسەپێبڕینی پاڵپشتیانە	جۆری زاڵ
هەڵاڵە	ژمارە	٤	٣	کۆنترۆلکارانە
	ڕێژە	٪٥٧.١٤	٪٤٢.٨٦	
گوڵاڵە	ژمارە	١	٠	کۆنترۆلکارانە
	ڕێژە	٪١٠٠	٪٠	
کۆی گشتی	ژمارە	٥	٣	کۆنترۆلکارانە
	ڕێژە	٪٦٢.٥	٪٣٧.٥	

خشتەی ژمارە (١٢) قسەپێبڕینی کارەکتەرە ژنەکان لە گفتوگۆ لەگەڵ پیاواندا

وەک لە خشتەی ژمارە (١٢) دەبینین، گشت کارەکتەرە ژنەکانی ناو ڕۆمانەکە لە کاتی قسەپێبڕینی پیاواندا زیاتر قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانەیان بەکارهێناوە کە لە کۆمەڵی پیاوسالاردا پەسەند نییە و پێچەوانەی تیۆری کۆنترۆڵی لێیکۆفە، ئەمەش بە لادان دادەنرێت لە زمانی ژنانە و نەتوانراوە لەم جۆرە بنەمایە فۆرمێکی پەسەند و گونجاو بۆ زمانی ژنان وێنا بکرێت و زمانەکە لەم ڕووەوە بە زمانی پیاوان دەچێت.

ناوی کارەکتەرە پیاوەکان		قسەپێبڕینی کۆنترۆلکارانە	قسەپێبڕینی پاڵپشتیانە	جۆری زاڵ
شێرزاد	ژمارە	١	١	وەک یەک
	ڕێژە	٪٥٠	٪٥٠	
سەعید	ژمارە	١	٢	پاڵپشتیانە
	ڕێژە	٪٣٣.٣٣	٪٦٦.٦٧	
حەمە ڕەشید ئاغا	ژمارە	٢		کۆنترۆلکارانە
	ڕێژە	٪١٠٠	٪٠	
مامە فەتاح	ژمارە	١		کۆنترۆلکارانە
	ڕێژە	٪١٠٠	٪٠	
مەجید	ژمارە	١		کۆنترۆلکارانە
	ڕێژە	٪١٠٠	٪٠	
برایم	ژمارە	١		کۆنترۆلکارانە
	ڕێژە	٪١٠٠	٪٠	
کۆی گشتی	ژمارە	٨	٣	کۆنترۆلکارانە
	ڕێژە	٪٧٢.٧٢	٪٢٧.٢٨	

هەواڵنامەی کیبڕ

خشتەی ژمارە (١٣) قسەپێبڕینی کارەکتەرە پیاوەکان لە گفتوگۆ لەگەڵ ژناندا

وەک لە خشتەی ژمارە (١٣)دا دەبینین، گشت کارەکتەرە پیاوەکانی ناو ڕۆمانەکە جگە لە شێرزاد و سەعید لە کاتی قسەپێبڕینی ژنان زیاتر قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانەیان بەکارهێناوە و لەگەڵ تیۆری کۆنترۆڵکارانەی لێیکۆف دەگونجێت، لای شێرزاد ڕێژەی بەکارهێنانەکە یەکسانە لەکاتێکدا وەک ناوەڕۆکی ڕۆمانەکە دەخوازێت دەبوایە هێز و دەسەڵاتی کۆنترۆڵکردنی زمانی بە شێوەیەکی بەرچاو لە قسەپێبڕینەکانی بەرانبەر ژنان بەرچاوکەوتبا، لای سەعیدیش ڕێژەی بەکارهێنانی

قسەپێبڕینی پاڵپشتییانە زیاترە ئەمەش ناگونجێت لەگەڵ زمانی پیاوان لە ڕوانگەی لێیکۆڵفەوە.

ئەنجامەکان:

١- لەم ڕۆمانەدا، پیاوان زیاتر لە ژنان پەنایان بردووەتە بەر قسەپێبڕین، بەڵام بەپێی قسەپێبڕینەکان لە کۆی گوتنەکانی هەر ڕەگەزێک، جیاوازییەکە زۆر کەمە و دەبوایە بۆ نیشاندانی دەسەڵات و هێز و حەزی کۆنترۆڵکارانەی پیاوان قسەپێبڕینەکانی پیاوان بە ڕێژەیەکی بەرچاو زیاتربوایە.

٢- بە پێچەوانەی تیۆری کۆنترۆڵی لێیکۆڵفەوە، قسەپێبڕینی کۆنترۆڵکارانە لای ژنان زیاترە لە قسەپێبڕینی پاڵپشتییانەوە لە هەر دوو دەوروبەری ڕەگەزی (هاوڕەگەز و ڕەگەزی جیاواز)، بۆ وێناکردنی زمانێکی ژنانە دەبوایە زۆربەی قسەپێبڕینەکان پاڵپشتییانە بن.

٣- کارەکتەرە پیاوەکان جگە لە شێرزاد و سەعید، قسەپێبڕینەکانیان لەگەڵ زمانی پیاوانە لە ڕوانگەی لێیکۆڵفە دەگونجێت لە هەر دوو دەوروبەری ڕەگەزی.

٤- قسەپێبڕینەکانی هەڵاڵە و شێرزاد، وەک دوو کارەکتەری سەرەکیی ناو ڕۆمانەکە لەگەڵ ناوەڕۆکە فیمینیستانەکەی ڕۆمانەکە ناگونجێت، لە کاتێکدا کە هەڵاڵە قوربانی سیستەمی پیاوسالارییە، قسەپێبڕینەکانی لەگەڵ هەر دوو ڕەگەز کۆنترۆڵکارانەیە و شێرزادیش وەک بکۆژ و چەوسێنەری ژن، لەم ڕۆمانەدا قسەپێبڕینەکانی، لەگەڵ هاوڕەگەزەکانی بەزۆری پاڵپشتییانەیە و لەگەڵ ڕەگەزی بەرانبەر یەکسانە لە نێوان هەر دوو جۆری قسەپێبڕینەکە.

سەرچاوەکان:

- احمد حسنی رنجبر، ملاحت نجفی عرب (۱۳۹۲) زبان و جنسیت در رمان شوهر آهو خانم، فصلنامه مطالعات نقد ادبی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی واحد تهران مرکزی، دوره ۸، شماره ۳۰، ۱-۱۷.

- اشرف شیبانی اقدم (۱۳۹٦) نقش گفت و گویی و نظام نوبت گیری در رزمنامه‌ی رستم و اسفندیار، پژوهشنامه ادب حماسی، سال سیزدهم، پیاپی ۲۳. ۵۳-٦۹.

- بهروز محمودی بختیاری و نرگس فرشته حکمت، (۱۳۹۱)، برآیند قدرت شخصیت در نمایشنامه (با تکیه بر سنجش قواعد نوبتگیری در نمایشنامه وای بر مغلوب)، فصلنامه تخصصی سبک شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، علمی-پژوهشی، سال پنجم، شماره اول، شماره پیاپی ۱۵.

- حدیث حاتمی، کورش صابری، هیوا ویسی (۱۳۹۷)، بررسی قاطعیت در گفتار گویشوران کردی کلهری بر اساس رویکرد تسلط لیکاف، فصلنامه مطالعات زبان‌ها و گویش‌های غرب ایران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی کرمانشاه، سال ششم، شماره ۲۲، ٤۱-٦۰.

- حسن دلبری، هدی میرزایی (۱۳۹٦)، بررسی متغیر جنسیت با تکیه بر زبان زنانه در رمان کنیزو اثر منیرو روانی پور، فصلنامه پژوهشهای ادبی، سال ۱٤، شماره ۵۸، ۳۱- ٤۸.

- زهرا تقدمی نوغانی، ابراهیم عزتی (۱۳۹۵)، بررسی ویژگیهای زبان زنان در مقایسه با زبان مردانه در ترجمه رمان، دوفصلنامه تخصصی مطالعات داستانی، سال چهارم، شماره اول، ۲۵- ۳۸.

هاوڵاتنامەی کتێب

– زوبێر عەلی عارف (٢٠١٢)، ئیدیەم لە شێوەزاری هەورامیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، کۆلێژی زمان.

– شالاو سالح حەمەغەریب و یوسف شەریف سەعید (٢٠١٧)، جۆراوجۆری زمانی لە کۆمەڵگای کوردیدا، گۆڤارا زانستێ مرۆڤایەتی یا زانکۆیا زاخۆ، بەرگی ٥، ژمارە٢، ٢٥٠–٢٥٧.

– عەتا نەهایی (٢٠١٤) گرەوی بەختی هەڵاڵە، چاپی دوەم، چاپخانەی رجایی، تاران.

– گلاله هنری، عصمت اسماعیلی (۱۳۹۷)، سلطه و عصیان در زبان فروغ فرخزاد (خوانش شعر فروغ بر اساس رویکردهای سه‌گانه زبان وجنسیت)، ادبیات پارسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دو فصل نامه علمی-پژوهشی، سال هشتم، شماره دوم، ۱۹۳–۲۱۶.

–یدالله بهمنی مطلق، بهزاد مروی (۱۳۹۳) رابطه زبان و جنسیت در رمان شب‌های تهران، دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۲، شماره ۷۶.

- Ballard, kim (2016), The story of linguistics: An Introduction to Language Study Past and Present. Basingstoke: Palgrave Macmillan Education.

Coates, Jennifer (2003), Man Talk: Stories in the Making of - Masculinities, Malden: Blackwell Publisher

- Lakoff, Robin (1975), Language and Woman's Place, Harper & Row. Publishers, New York.

- Sunderland, Yune (2006), Language and Gender an Advanced Resource Book, 1st edu, London/ New York: Routledge.

هەوالنامەی کتێب

ملخص

عنوان البحث " الجنس و قطع الكلام في رواية " گرەوی بەختی هەڵاڵە، يعتبر اللغة و الجنس احد اهم مواضيع علم اللغة الاجتماع و دراسات الرواية. في هذا البحث نسلط الضوء على قطع الكلام بين شخصيات رواية " كرةوي بةختي هةلالة" ل "عطا نهايي"مع تطبيق نظرية التسلط ل"روبن لييكوف" والذي بدوره يتناول العلاقة بين الجنس و قطع الكلام بين شخصيين.

الغرض من هذا البحث هو معرفة مدى نجاح الكاتب في استعمال اللغة المقبولة و الجيدة التي تمثل الشخصييات في الرواية المذكورة، و هل استعمال اسلوب قطع الكلام في هذه الرواية يتماشى مع نص الرواية ام لا.

الكلمات المفتاحية: علم اللغة الاجتماع، اللغة و الجنس، الاسلوبية، كرةوي بةختي هةلالة.

ABSTRACT

This research is entitled (“Gender and speech Interruption in “ Girewy Bexty Helale”),One of the most recent subjects in sociolinguistics and studies in novels is the relationship between language and Gender. In this study we shade a light on speech interruption among the characters of Ata Nihayee’s “Girewy Bexty Helale” by conducting Robin Lakoff’s Dominance Theory. In which the relation between gender and speech interruption in a conversation between two characters are presented.

The aim of this study is to clarify that to what extent was the writer successful in using an appropriate language which suits the characters of the novel, and to show whether the use of speech interruption in this novel equals to the text or not.

Keywords: sociolinguistics, language and gender, stylistics, Girewy Bexty Helale

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.5

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

یاسا مۆرفۆفۆنۆلۆژییەکانی گۆڕانی ڕەگی داهاتوو بۆ ڕابوردوو

هەوالنامەی کتێب

م. هاوکار عمر خضر

زانکۆی سۆران -فاکەڵتیی پەروەردە

hawkar.khidhir@soran.edu.iq

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە بە پێچەوانەی توێژینەوە زمانەوانیەکانی پێشووە، کە هەوڵیان داوە رەگی داهاتوو لە ڕەگی ڕابوردوو بە دەست بهێنن. ئەم توێژینەوەیە پێی وایە ڕەگی ڕابوردوو بە هۆی زیاد کردنی مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو بۆ ڕەگی داهاتوو دروست دەبێت و زیادکردنی ئەو مۆرفیمە گۆڕانی فۆنۆلۆژی بەدوای خۆیدا دەهێنێت. بەمەش هەموو ئەو کێشانە، کە پێشتر لەبارەی ڕەگی ڕابوردوو و ڕەگی داهاتووە هەبوون، دەردەخات و ڕوونیان بکاتەوە. ئامانجی سەرەکی توێژینەوەکە دەستنیشان کردنی ئەو یاسا مۆرفۆفۆنۆلۆژییانەیە، کە لە کاتی دروستبوونی ڕەگی ڕابوردوو، دێنەکایەوە. تیایدا گرنگترین یاساکانی گۆڕانی ڕەگی داهاتوو بۆ ڕابوردوو لە ڕەگی چاوگە سادەکانی زمانی کوردی خراونەتە ڕوو و شیکراوەنەتەوە. پرۆسە فۆنۆلۆژییە سەرەکییەکانی گۆڕانی ئەم ڕەگانەش خۆی لە سوان، زیادبوون و گۆڕان بە جۆرە جیاوازەکانیانەوە دەبینێتەوە. کردەی سوان لە گۆڕانی ڕەگی داهاتوودا هەردوو شێوەی فۆنیمی کۆنسونانت (ن، ت) و ڤاوڵ (ێ، ە) دەگرێتەوە، بەڵام زیاتر لە کۆنسونانتەکانە. هەندێک کات ڤاوڵ و کۆنسونانتەکان بەدوای یەکەوە لە یەک ڕەگدا دەسوێن.

وشە کلیلییەکان: مۆرفۆفۆنۆلۆژی، ڕەگی کار، سوان، گۆڕان، زیادبوون.

یاسا مۆرفۆفۆنۆلۆژییەکانی گۆڕانی ڕەگی داهاتوو بۆ ڕابوردوو

پێشەکی:

ئەم تـوێژینەوەیە، پڕۆسـەی دۆزینـەوەی گۆڕانەکـانی ڕەگـی کـارە لە زمـانی کوردیدا، ئەمەش لەسـەر ئەو بنەمـا لـۆژیکییە داڕێژراوە کە دەڵێت: "ئـاڵۆز لە سـادەوە دروسـت دەبێـت." ئەمەش پـێچەوانە دەبێـتەوە لەگەڵ هەمـوو ئەو تـوێژینەوانەی بەر لەم کـارە ئەنجـام دراون. چـونکە هەمـوو ئەوانەی باسی دروستبوونی ڕەگی کاریان کردوە، بەشێوەیەک بە لابردنی نیشـانەی چـاوگ و مـۆرفیمی کـاتی ڕابـوردوو تـاوەکو ڕەگـی داهاتوویـان دۆزیـوەتەوە. بەڵام پێمـان وایە ڕەگـی ڕابـوردوو بە زیـادکردنی مـۆرفیمی کـاتی ڕابـوردوو بـۆ ڕەگـی داهـاتوو دروسـت دەبێـت. لە ئەنجـامی ئەم زیادبوونەدا هەندێک گۆڕانی فۆنۆلۆژی دێتەئارا.

گرنگی ئەم توێژینەوەیە: لەمەدایە کە گۆڕانەکانی ڕەگ لەسەر بنەمـای گـۆڕانە فۆنۆلۆژییەکـانی زمـانی کـوردی دەخـرێتە ڕوو، بەشـێوەیەک دەتوانێت هەمـوو ئەو کێشـانە ڕوون بکـاتەوە، کە پێشـتر لە نێـوان ڕەگـی ڕابوردوو ڕەگی داهاتوودا هەبوون.

ڕێبـازی تـوێژینەوەکە: ئەم تـوێژینەوەیە سـودی لە ڕێبـازی وەسـفی شـیکاری وەرگرتـووە، ئەو داتایـانەش بـریتین لە بەشـێکی زۆری چـاوەگە سادەکانی شێوەزارەی کوردی ناوەڕاست.

ناوەڕۆکی توێژینەوەکە: ئەم توێژینەوەیە لە دەسـپێکێک و سـێ تەوەر پێکدێت. لەسەرەتادا مۆرفۆفۆنۆلۆژی ناسێنراوە و ڕەگی کار جیاوازی ئەم توێژینەوەیە لەگەڵ توێژینەوەکانی پێشوو ڕونکراوەتە لەگەڵ خسـتنەڕووی ڕەگی داهاتوو و ڕابوردوو. لە تەوەری یەکەمدا گۆڕانە یەک پڕۆسەییەکان لە سـوان و گـۆڕان و زیـادبوونی ڕەگـی داهـاتوو بـۆ ڕەگـی ڕابـوردوو هەروەهـا یەک پڕۆسـەییە دوو گۆڕانییەکـان و سـێ پڕۆسـەییە سـێ

گۆڕانییەکان لە فۆنیمە کۆنسونانت و ڤاوڵەکان شیکراونەتەوە. لەتەوەری دووەم گۆڕانە دوو پڕۆسەییەکانی گۆڕان و سوان و گۆڕان و زیادبوون خراونەتەڕوو. لەتەوەری سێیەم گۆڕانە سێ پڕۆسەییەکانی زیادبوون و گۆڕان لەگەڵ سوان و گۆڕان و زیادبوون لە ڕەگی داهاتوو بۆ ڕابوردوو باسکراون.

لەکۆتایدا پوختەیەک لە ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان لەگەڵ پەراوێزەکان و پاشکۆ ڕیزکراون.

١-دەستپێک:

١-١: مۆرفۆفۆنۆلۆژی:

دەنگوشەسازی (عەبدوللا حوسێن ڕەسوول، ٢٠١٥ : ٢٧٦)، فۆنۆمۆرفۆلۆژی (ڕمزی منیر بعلبکی، ١٩٩٠ : ٣١٨)، لە ئینگلیزی ئەمەریکیدا مۆرفۆفۆنیمیکس (David Crystal, 2003 : 302) پێدەگوترێت، پڕۆسەیەکی زمانییە لە نێوان دوو ئاستی فۆنۆلۆژی و مۆرفۆلۆژیدا ڕوودەدات (David Crystal,1990,196-195). ئەمەش بەشێوەیەک کە ئاماژە دەکرێت بۆ پێکهاتەی ئەو مۆرفیمانەی لە فۆنیم پێکدێن (Geoffrey Finch, 2000 : 59) کە مۆرفیمێک دەچێتە پاڵ مۆرفیمێکی تر لە ئەنجامی ئەم بەیەکگەیشتنەی فۆنیمەکان کار لەیەکتر دەکەن و گۆڕانی دەنگی دێتەئارا. (Andrew Spencer & Arnold M. Zwichy, 2001 : 145). کاتێک مۆرفیمێکی وەک، مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو بۆ ڕەگی کارەکە زیاد دەکرێت، ئەوا لە هەندێک ڕەگدا گۆڕانێکی یان زیاتر ڕوودەدات، بۆ نمونە: کاتێک مۆرفیمی ڕەگی داهاتووی (بە)ی چاوگی (بردن)، مۆرفیمی کاتی ڕابوردووی دەچێتە سەر ئەوا دەبێت بە (بر). بەم شێوەیە:

بە ← بر: بە + د = برد

ڕەگـی داهـاتووی (بە) بەکـاریگەری مـۆرفیمی کـاتی ڕابـوردووی مـۆرفیمی /ـە/ ← /Ø/ و /ـر/ زیـاد دەبێت، ئەوا ئەم ڕەگە دەبێت بە (بـر). (دڤێرێـدا گوهـۆرین د دەنگیـدا پەیـدادبیت، ل دەمـێ مـۆرفیمەک ل سـەر مۆرفیمەکـادهێتە زێـدەکرن) (شـێرزاد سـەبری عەلـی & عەبدولسـەلام نەجمەدیـن عەبـدوللا٢٠١٩: ١٢٠) بەواتـای زیـادکردنی مـۆرفیمی کـاتی ڕابـوردووەکە بـۆتە هـۆی گـۆڕانە دەنگییەکـان، ئەمەش لەزمانـدا بە مۆرفۆفۆنۆلۆژی دەناسرێت.

١-٢: ڕەگی کار

ڕەگی کار مۆرفیمێکی بەندی تەوەرەی سـەرەکیی ڕستەیە و هەمـوو مۆرفیم و وشەکانی تر بەپێی پێویست بەدەروی ڕەگی کاردا دەخولێنەوە. (عەبدوللا حوسێن ڕەسوول، ٢٠١٥: ١٦) پەیوەندی نێوان ڕەگی داهـاتوو و ڕابوردوو یەکێکە لە باسە هەرە گرنگەکانی ڕێزمانی کوردی، بۆیە زۆرێک لە زمـانەوانە کوردەکان چ بەشـێوەی ڕاستەوخۆ تـوێژینەوەیـان دەربـارەی ئەنجـام دابێـت، یـاخود ناڕاسـتەخۆ لە شـیکردنەوە ڕێزمانیەکانـدا باسـیان کردووە. زۆربەی زۆریان پێیان وایە: ڕەگی ڕابوردوو بـۆتە سـەرچاوە بـۆ داڕشـتنی ڕەگـی داهـاتوو، ئەمەش وا لێکـدراوەتەوە بەلابردنـی مـۆرفیمی کـاتی ڕابـوردوو (نیشـانەکانی چـاوگ) پێکـدێت. بەم پێـیە ئەمە بـۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە چاوگ کراوەتە بنەما بۆ دۆزینەوەی ڕەگی کار. (عەبدوللا حوسێن ڕەسوول، ٢٠١٤ : ٨٨) لە کاتی لابردنی مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو بـۆ دروسـتکردنی ڕەگـی داهـاتوو هەنـدێک گۆڕانکـاری تـری فۆنۆلـۆژی دێتەئارا و نەبوونی لێکدانەوەیەکی فۆنۆلۆژی ورد بۆ ئەم گـۆڕانە دەنگیـانە وایکردوە هەندێک لەتـوێژەران پێیـان وابێت ئەو فۆنیمە زیـادکراوانەی لە ئەنجامی پڕۆسەی مۆرفۆنۆلـۆژییەکە دێنەکـایەوە بە پڕۆسـەیەکی ڕەفتـاری فۆنۆلۆژی نـامۆ و نـاوێزە بناسـێنن (بازیـان یـونس محێددین ،٢٠١٣ : ٥٧)، هەندێکی تـریش ئەم فۆنیمە زیـاردکراوانە وەک مـۆرفیمێکی بەندی بەتـاڵی فراواکـار باسـیان کـردوە. (مـحەمەد مەعـروف فتـاح و صـباح ڕەشـید قـادر،

٢٠٠٦: ٢٨) هەندێکی تریان پێیان وایە گۆڕانەکان هەمەچەشن هەندێکیان وشەسازین هەندێکی تریان دەنگسازین و هەندێکی تریان هەردوکیانن. (عەبدوللا حوسێن رەسوول، ٢٠١٥ : ١٦)

هەندێکی تریان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، ئەم پرۆسەیە بە پێچەوانەی لۆژیکی {ئالۆز لە سادەترەوە پێکهاتووە} کار دەکات. وەک، وریا عومەر ئەمین، دەڵێت: (بەپێی مەنتیقی "ئالۆز لە سادەترەوە پێک دێت" دەبێت ئەمە بە پێچەوانەوە بێت). (وریا عومەر ئەمین، ٢٠٠٠ : ٢٣٤) لێرەدا هەوڵدراوە بەپێی ئەم لۆژیکەی سەرەوە ئەو یاسا مۆرفۆفۆنۆلۆژیانەی دوای زیادکردنی مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو بۆ ڕەگی داهاتوو هاتۆتە ئاراوە لە دوو توێی چەند یاسایەکی مۆرفۆفۆنۆلۆژیدا بخرێنە ڕوو.

١-٣: ڕەگی داهاتوو و ڕەگی ڕابوردوو:

ڕەگ مۆرفیمێکی بەندی وشەسازییە، هەڵگرو پارێزەری واتای چاوگەکەیەتی، بەگشتی واتا نابەخشێت. (رەفیق شوانی، ٢٠١١ : ٩٧) زمانەوانی دێرین بەهەڵە دوو ڕەگیان بۆ کار دەستنیشان کردوە: ڕەگی ڕابوردوو و ڕەگی داهاتوو (رانەبوردوو)، بەڵام خۆی لە بنەڕەتدا ڕەگ هەر یەک ڕەگی کارە. (عەبدوللا حوسێن رەسوول، ٢٠١٥ : ١٦) و (سەعید کەرەمی، ١٣٩٦: ٨٨). ناشێ لەسەر بنەمای ڕەگ، کاری ڕابوردوو و ڕانەبوردوو دیاربکەین، چونکە ئەمە گرانییەکی زۆر دەخاتە سەر زمان. بەڵکو لەبنەڕەتدا ڕەگ سەربەخۆیە و بە کاتەوە گرێ نادرێت. پێویست نیە مۆرفیمی کات بە ڕەگەوە بلکێنرێت، بەڵکو ڕەگ سەربەخۆیەو مۆرفیمەکانی کات وەک پێشگر و پاشگر بەدەوریەوە دەلکێن.

لەم توێژینەوەیەدا ڕەگی داهاتوو (فۆرمی ڕەگ لە دەمکاتی داهاتوودا) دەکرێتە بنەما بۆ دیارکردن و دۆزینەوەی هەموو ئەو گۆڕانانەی بەسەر ڕەگی ڕابوردوودا دێن بە کاریگەری مۆرفیمەکانی کاتی ڕابوردوو دوای زیادکردنیان بۆ ڕەگی کارەکان.

٢- گۆڕانە یەک پڕۆسەییەکان

٢-١: یاسای یەک پڕۆسەیی یەک گۆڕانی ڕەگی داهاتوو بۆ ڕابوردوو:

هەندێک لە گۆڕانەکانی ڕەگی داهاتوو بۆ ڕابوردوو بە پێی پڕۆسەیەکی یەک گۆڕاوی دیتە ئارا، کە ئەم پڕۆسەیەش بە یەکێک لە پڕۆسە فۆنۆلۆژییەکانی (سوان، گۆڕان و زیادکردن) دروست دەبێت. بەم شێوەی خوارەوە:

٢-١-١: سوان:(Elision)

پڕۆسەی کرتانی یەکەیەکی دەنگی لە وشە یان گرێیەکدا بەمەبەستی ئاسانبوون و ڕێکخستنی درکاندن. بەم پێیە ((هەندێک جار یەکەیەکی زنجیرەیی لە ژێر بارودۆخێکی تایبەتدا لە زنجیرەی گوتندا دەسوێت.)) (علی محمد حق شناس، ١٣٨٣ : ١٥٧) بەواتایەکی تر، سوان لابردنی فۆنیم یان بڕگەیە لەگەڵ ئەوەی ئەرکی ئاسانکردنی دوان بەمەبەستی ئابووریکردن لە بەکارهێنانی تینی ماسوولکە و وزەی دەربڕین ئەرکێکی تری گرنگی هەیە ئەویش بڕیتییە لە ڕێکخستنی ئەندامانی دوانە لەئاخاوتندا. جۆرەکانی سوانیش لەزمانی کوردیدا بە گوێرەی کەرەستەی سواو بە سەر دوو جۆردا دابەش دەبن: ئەوانیش سوانی فۆنیمی و سوانی بڕگەییە. هەروەها سوانی فۆنیمش بە سەر سوانی ڤاوڵ و سوانی کۆنسونانتیدا دابەش دەبێت، بەم شیوەیە:

هەڵتدان = هەڵـ + ـتـ + ـدە + ا +ن.

لێرەدا کاتێک (ا)ی مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو زیاد دەکرێت بۆ ڕەگی (دە)ی داهاتوو ئەو بزوێنی کورتی (ە) توشی سوان دەبێت، ئەم گۆڕانەش بە کاریگەری زیادبوونی ئەلۆمۆرفێکی مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو[١] بۆ سەر

ڕەگی کارەکە، دەبێتە هۆی گۆڕانی ڕەگی کارەکە و بەمەش گۆڕانە مۆرفۆفۆنۆلۆژییەکە دێنێتەئاراوە.

سوانی فۆنیم یان کرتانی ڤاوڵ و کۆنسونانتەکان لە گۆڕانە فۆنۆلۆژییەکانی ڕەگدا تەنیا لە کۆتایی ڕەگی داهاتوو دێتە ئارا، کاتێک دەگۆڕێن بۆ ڕەگی ڕابوردوو. ئەم گۆڕانەش لە هەندێک ڕەگدا یەک یان دوو فۆنیم دەکرتێت.

٢-١-١-١: سوانی ڤاوڵ:

هەندێک لە ڕەگی داهاتووی زمانی کوردی، کاتێک دەگۆڕدرێت بۆ ڕابوردوو، ڤاوڵەکانی /ه/، /ێ/ لە کۆتایی ڕەگەکاندا دەسوێن، بەم شێوەیە:

- سوانی /ـە/: لە ڕەگی داهاتووی (دە)دا لە کاتی گۆڕانی بۆ ڕەگی ڕابوردوو دەبێتە /د/، بەم پێیەش لە کۆتایی ڕەگەکەدا ڤاوڵی /ـە/ دەکرتێت. ئەم سوانەش کاریگەری لەسەر گۆڕانی شێوەی بڕگەی ڕەگەکەدا نابێت، هەر بە شێوەی (CV) دەمێنێتەوە لە هەردوو شێوەی ڕەگی داهاتوو و ڕابوردوودا .

/ ه/ ← /-Ø /

- سوانی /ێ/: ڤاوڵی (ێ) لە ڕەگەکانی (پشکوێ، سوتێ) دەکرتێت و ڕەگەکان دەبن بە (پشکو، سوت)، لە ڕووی پێکهاتەی بڕگەوە (پشکوێ) لە داهاتوودا لە دوو بڕگە (CVC) و(CCV) پێک دێت و دوای گۆڕانی بۆ ڕابوردوو تەنیا گۆڕان بەسەر بڕگەی دووەمدا دێت و لە(CCV)ـەوە دەبێت بە (CV). (ئەم شێوەی سوانە یەکێکە لە شێوەکانی زۆر باوی سوان، کە لە بڕگەکەی ئاساییەوە بەرەو بڕگەیەکی پەسندتر گۆڕاوە). (ڕەحمان ئیسماعیل حەسەن، ١٩٩١: ٧٦) هەروەها ڕەگی (سوتێ) لە داهاتوودا لە

دوو بڕگەی (CV) و (CV) پێک دێت، بەڵام کاتێک دەبێت بە ڕابوردوو دەبێت بە یەک بڕگەو بە شێوەی (CVC) دەردەبڕدرێت.

/ Ø- / ← /ێ/

٢-١-١-٢: سوانی کۆنسونانت:

هەندێک لە کۆنسونانتەکانی زمانی کوردی، وەک: /ن/، /ت/ کاتێک لە ڕەگی داهاتوودا دەگۆڕدرێن بۆ ڕابوردوو ئەوا لە کۆتایی ڕەگەکەدا توشی سوان دەبن، بەم شێوەیە:

- سوانی /ن/: وەک گۆڕان لە ڕەگی داهاتووی (دین)دا، کاتێک دەگۆڕێت بۆ (دی) ڕەگی ڕابوردووداو. بەم پێیە لە کۆتایی ڕەگەکە کۆنسونانتی /ن/ کرتاوەو لە ڕووی پێکهاتەی بڕگەوە، ئەم ڕەگە لە یەک بڕگە پێک دێت، سوانەکەش شێوەی بڕگەکە لە (CVC) دەکات بە (CV) .

/ Ø- / ← /ن/

- سوانی /ت/: ئەم کۆنسونانتەش دەکرێت، کاتێک (بیست)ی ڕەگی داهاتوو دەگۆڕێت بۆ ڕەگی ڕابوردوو دەبێتە (بیس). بەم شێوەیە/ت/ی کۆتایی ڕەگ دەکرتێت. هەرچەندە لە هەندێ شێوەزار و ناوچەدا هەر لە بنەڕەتدا /ت/ دەرنابڕدرێت. هەر بە شێوەی (بیس)ـە. هەرچی پێکهاتەی شێوەی ڕەگە لە جۆری (CVCC) ـە لە داهاتوودا، کاتێک دەگۆڕێت بۆ ڕابوردوو ئەوا دەبێت بە (CVC) و بەم شێوەیە هێشوە کۆنسونانت لەم ڕەگە نامێنێت.

/ Ø- / ← /ت/

٢-١-٢: گۆڕان:(Mutation)

دەنگگـــۆڕکێ یەکـــێکە لە شـــێوەکانی گـــۆڕانی فـــۆنیم لە یاســـا فۆنۆلۆژییەکاندا، ئەمەش کاتێک ((دەنگێک جێگای دەنگێکی دی بگرێتەوە، بەبێ ئەوەی کـار بکـاتە سـەر گـۆڕینی واتـاکەی.)) (ئەورەحمـانی حـاجی مـــارف، ٢٠١٤: ١٢٣) فۆنیمێـــک (دەنگێـــک) یـــان زیـــاتر لە ســـنوری گرێ(وشـە)یەکدا دەگۆڕێت بە فـۆنیمێکی تـر یـان زیـاتر بەبـێ ئەوەی ئەم گۆڕانە کاربکاتە سـەر ناوەڕۆک(واتا)یان، بەڵکو تەنیا کار لەسـەر فۆڕمی گرێ(وشـە)کە دەکات، لەم بارەدا هەمـان گرێیەکە بە دوو فـۆڕم یـان زیـاتر دەردەکەوێت، بەڵام بە هەمان واتاوە.

ئەو گۆڕانـانەی بەسـەر ڕەگەکـانی کـاری داهـاتوودا دێـن، هەمـوو گۆڕانەکـــانیش بەرەودواوە(Regressive) ن، ئەویـــش بـــرێتیە لەو پرۆسەیەی کە ((دەنگی دواوە کاردەکاتە سەر دەنگی پێشەوە... بەشـێوەی: {ف١+ف٢} دەبێتە {ف٢+ف٢})). (تالیب حوسێن عەلی، ٢٠١٤: ٢٦٢).

دەنگگـۆڕکێ بە شـێوەیەکی گشـتی کـار لە پێکهـاتەی بـرگەی ناکـات، واتە، گۆڕان وەک سوان نییە، لە کاتی گۆڕانی ڕەگی کاردا لە داهـاتووەوە بۆ ڕابوردوو هیچ شێوە گۆڕانێک لە شێوەی پێکهاتەی برگەکاندا نابینرێت، نابێتە هۆی گۆڕانی شێوەی برگەکەی ڕەگەکان.

٢-١-٢-١: دەنگگۆڕکێ لە ڤاوڵەکاندا:

- گۆڕانی /ێ/: گۆڕانی دەنگ ئاسایی هەندێک جار درێژی یەکەیەکی دەنگی قسـە کەمدەکرێتەوە یـان هەر بە تەواوەتـی لادەبـرێن (غـازی عەلی خورشید،٢٠١٠: ١٨٩) وەک لە ڕەگی داهـاتووی (ڕێس)دا کاتێک دەبێت بە ڕابوردوو بەشـێوەی (ڕس) دەردەکەوێت، بەمەش لە ناوەڕاسـتی ڕەگەکەدا ڤاوڵی /ێ/ دەگۆڕێت بۆ ڤاوڵێکی سوک (بزرۆکە).

/ێ/ ← /-i-/

- گـۆڕانی /ێ/: ڕەگـی داهـاتووی لە هەنـدێک کـاری تێـپەڕی وەک: (پاڵێو- بژێر- ژمێر- نێر- ستێن- چێن- درێن- درکێن- نـوێن- گەیـێن) و سەرجەم ڕەگی کارە تێپەڕێندراوەکان (قیـژێن- چیـڕێن- لـوزێن- لـورێن- گرمێن- بۆڕێن- زیـڕێن- زریکێن- میاوێن- قیڕێن- حیلێن- تڕێن- نەڕێن- شـیڕێن- فیکێن- چـریکێن- جریـوێن- لەنگێن- چـرپێن- قاسـپێن- قـوقێن- شـەقێن...) کاتێک دەگـۆڕێن بـۆ ڕەگی ڕابـوردوو ئەوە دبنە(پـاڵاو- بـژار- ژمار- نار- ستان- چان- درِان- درکان- نـوان- گەیـان)، (قیـژان- چیـڕان- لوزان- لوران- گرمان- بۆڕان- زیـڕان- زریکان- میاوان- قیڕان- حـیلان- تـڕان- نەڕان- شـیـڕان- فیکـان- چریکـان- جریـوان- لەنگـان- چرپـان- قاسپان- قوقان- شەقان...)، لە ناوەڕاستی ڕەگەکاندا گۆڕانێکیان تیادا دێتە ئارا .

/ێ/ ← /-ا-/ / -ا-/

- گۆڕانی /ە/: وەک لە (خایەن)ی ڕەگی داهـاتوودا، کاتێک دەبێت بە ڕەگـی ڕابـوردوو دەگۆڕێـت بـۆ (خایـان) و گـۆڕانەکەش لەناوەڕاسـتی ڕەگەکەدا دێتە ئارا.

/ە/ ← /-ا-/ / -ا-/

٢-١-٢-٢: دەنگگۆڕکێ لە کۆنسونانتەکاندا:

- گـۆڕانی /ز/ [٢]: ڕەگـی کارەکـانی داهـاتووی (گەز - خـواز) کە دەگـۆڕێن بـۆ ڕابـوردوو، ئەوا دەبـن بە (گەس - خـواس). ئەم شـێوە گۆڕانانەش لە کۆتایی ڕەگەکەدا دێنە ئارا.

/ز/ ← / -سـ-/

– گـۆڕانی /ژ/[۳] : گـۆڕانی ڕەگەکـانی داهـاتووی (کـوژ، کـرۆژ) بـۆ ڕابوردوو (کوش، کرۆش)ـە، ئەم گۆڕانەش لە فۆنیمی کۆتـایی ڕەگەکاندا رووەدەن.

/ژ/ ← /ش/

– گـۆڕانی /ڵ/: لەڕەگی داهـاتوودا، کە (هێڵ)ـە و دەبێت بە (هـێش) لە ڕابـووردا، لێـرەدا /ڵ/ـی کۆنسـونانت گـۆڕاوە بـۆ /ش/ـی کۆنسـونانت لە کۆتایی ڕەگەکەدا.

/ڵ/ ← /ش/

۲-۱-۳: زیادبوون:(Epenthesis)

کـردەی هـانتە ئـارای فۆنیمێـک یـان زیـاترە لە زمانـدا، بەمەبەسـتی ئاسانبوونی درکاندنە. (تالیب حوسێن علی، ۲۰۰۵ : ٦۰) ئەو گۆڕانەی کە فۆنیمێک یان چەند فۆنیمێکی کۆنسونانت لە گرێ(وشـە)یەکدا زیـاد دەبێت، بەفۆنیمی چەندەکی (Lautquantitaten) دەناسرێت ((ئەو دەنگانەن، هەر چەنـدە دەوتـرێن، بەڵام مانـا نـاگۆڕێن و وشـە لەیەک جـودا نـاکەنەوە.)) (ئەورەحمـانی حـاجی مـارف، ۲۰۱٤ : ۱۲۲). کەواتە، ئەو فۆنیمـانە تەنیـا بەمەبەستی ڕێکخستنی ڕێڕەوی ئاخـاوتن و ئاسـانی دەربـڕینە و ڕەگەکـان ڕیکـدەخەن، ((بـنکە ڕیکـخەر یـان فراوانکـار ئەمـانە بـنکەی وشـە فـراوان دەکەن تـا بتوانێت پاشـگری تـر وەربگرێت)) (مـحەمەد مەعـروف فتـاح و صباح رەشید قادر، ۲۰۰٦: ۲۸). بەم پێیە تەنیا ئەرکی ڕێکخستنی فۆنەتیکی وشەکانیان لە ئەستۆدایە، کاتێک کە پاشگرێک (مـۆرفیمی کـاتی ڕابـوردوو) بۆ ڕەگی داهاتوو زیاد دەکرێت.

۲-۱-۳-۱: زیادبوونی کۆنسونانت:

- زیادبوونی /س/: کاتێک (نوو) لە ڕەگی داهاتووەوە دەگۆڕێت بۆ شێوەی ڕابوردووی دەبێتە بە (نووس)، بەم پێیەش فۆنیمێک هاتۆتە سەر کۆتایی ڕەگەکە. ئەم گۆڕانی ڕەگەش کاری کردۆتە سەر بڕگەکە و پێکهاتەی بڕگەی ئەم ڕەگەی لە (CV) کردوە بە.(CVC)

/-Ø/ ← /س/

۲-۲: یاساکانی یەک پڕۆسەیی دوو گۆڕانی ڕەگی داهاتوو بۆ ڕابوردوو:

یەکێک لە شێوەکانی گۆڕان لە ڕەگی داهاتوو ئەوەیە کە دوو گۆڕان بەسەر ڕەگێکدا دێت، بەڵام هەموو ئەو گۆڕانانەش بەیەک پڕۆسەی (سوان) یان (گۆڕان) هاتوونەتەئارا، واتە، لەم گۆڕانەدا، هەموو فۆنیمە گۆڕاوەکان ڕەگێک بەیەک شێوە دەگۆڕێن، بە شێوەیەک هەندێک جار پڕۆسەی سوانی دەنگەکان لە زیاتر لە دەنگێک لە یەک ڕەگی داهاتوو دێتەئارا وەک:

- گۆڕانەکانی /ێ/ و /ن/: ئەو گۆڕانە مۆرفۆفۆنۆلۆژیانەی بەسەر هەندێک لە ڕەگەکانی داهاتوودا ڕوودەدەن، مەرج نییە تەنیا گۆڕانی یەک فۆنیمی بێت، هەندێ جار دوو فۆنیمین بەڵام بە یەک شێوە و بە یەک پڕۆسەدا ئەنجام دەدرێن، وەک: سوانی (ێن) لە ڕەگی داهاتووی (مێن)دا. کاتێک ڕەگەکە دەگۆڕێت بۆ ڕابوردوو دەبێت بە (م)، لە کۆتایی ڕەگەکەشدا هەر دوو فۆنیمی /ێ/، /ن/ بەسەر بەیەکەوە دەسوێن. سوانی ئەم فۆنیمانەی کاردەکەنە سەر گۆڕانی شێوەی پێکهاتنی بڕگەکە و بەشێوەیەکە، کە لە (CVC) دەبێتە .(CV) بەڵام هەر بەیەک بڕگە دەمێنێتەوە.

/-Ø/ ← /ێ/

/-Ø/ ← /ن/

– گۆڕانەکانی /ێ/ و /ژ/: ئەو شێوەی گۆڕانی ڕەگەکانی داهاتوو دوو گۆڕانی تێدایە دێتەئارا، وەک لە ڕەگی داهاتووی (نێژ)دا دەبێت بە (ناش) لە شێوەی ڕابوردوو. بەم شێوەیە: لە ڕەگی داهاتوو ڤاوڵی درێژی /ێ/ لە ناوەڕاستی ڕەگی داهاتوو دەگۆڕێت و دەبێت بە /ا/ لە ڕابوردوودا. هەروەها لە فۆنیمی کۆتایی ڕەگی داهاتووشیدا /ژ/ گۆڕاوە بۆ /ش/کاتێک دەبێت بە ڕابوردوو.

/ێ/ ← /-ا-/

/ژ/ ← /-ش/

– گۆڕانی /ێ/ و /ژ/: ئەمەش شێوەیەکی تری گۆڕانەکانی ڕەگی کارە وەک لە ڕەگی داهاتووی (چێژ) کاتێک دەگۆڕێت بۆ شێوەی ڕابوردوو ئەوا دەبێت بە (چەش) گۆڕانەکانیش لە ناوەڕاست و کۆتایی ڕەگەکەدایە، بەشێوەیەکە لە ڕەگی داهاتوودا ڤاوڵی درێژی /ێ/ لە ناوەڕاستدا گۆڕاوە بە /ە/ لە ڕەگی رابردوودا. دواتر لە فۆنیمی کۆتایی /ژ/ لە ڕەگی داهاتوودا گۆڕاوە بۆ /ش/لە ڕەگی ڕابوردوودا.

/ێ/ ← /-ە-/

/ژ/ ← /-ش/

-گۆڕانەکانی /ێ/ و /ز/: ئەو شێوەی گۆڕانی ڕەگەکانی داهاتوو دوو گۆڕانی تێدایە دێتە ئارا، وەک لە ڕەگی داهاتووی (پارێز)دا دەبێت بە (پاراز) لە شێوەی ڕابوردوو. بەم شێوەیە: لە ڕەگی داهاتوو ڤاوڵی درێژی /ێ/ لە ناوەڕاستی ڕەگی داهاتوو دەگۆڕێت و دەبێت بە /ا/ لە ڕابوردوودا. هەروەها لە فۆنیمی کۆتایی ڕەگی داهاتووشیدا /ز/ گۆڕاوە بۆ /س/ کاتێک دەبێت بە ڕابوردوو.

/ێ/ ← /-ا-/

/ز/ ← /-س-/

٢-٣: یاساکانی یەک پرۆسەیی سێ گۆڕانی ڕەگی داهاتوو بۆ ڕابوردوو:

لەم شێوەی گۆڕانی ڕەگی داهاتوو سێ گۆڕان بەسەر ڕەگێکدا دێت، بەڵام هەموو ئەو گۆڕانانە بەیەک پرۆسەی (زیادبوون)دا هاتوونەتە ئارا، کەواتە، گۆڕاوی ڕەگەکە بەیەک شێوە دروستبووە، بۆ نمونە:

- زیادبوونی فۆنیمەکانی /ی- .i-/ ش/ لە شێوەی داهاتووی ڕەگەکانی (گە، ڕۆ)دا کاتێک دەبن بە ڕابوردوو دەگۆڕێن بۆ (گەیش، ڕۆیش)، بەم پێیەش هەر سێ فۆنیمی (/ی- .i-/ ش/) بە دوای یەکتری بۆ کۆتایی ڕەگەکە زیادبوونە. ئەم شێوە زیادبوونەش دەتوانرێت بە زیادبوونی بڕگەیش بناسرێت، چونکە بوونە بە یەک بڕگە و هاتوونەتە سەر ئەم ڕەگانە. بەم پێیە پێکهاتەی بڕگەی ئەم ڕەگانە لە شێوەی ڕەگی داهاتوودا لە یەک بڕگەی (CV) پێکدێن، بەڵام کاتێک دەبن بە ڕابوردوو ئەوە ئەم ڕەگانە دەبنە دوو بڕگە و (CV) و(CVC) دان و بڕگەی دووەمیش بڕگە زیادبووەکەیە کە هاتۆتە سەر ڕەگی داهاتووەکە .

/Ø/ ← -{/ی- .i-/ ش/}

ئەم زیادکردنەش مەرج نییە لە هەموو شێوەزارەکانی زمانی کوردیدا ڕووبدات، بەڵکو لە هەندێ شێوەزاردا بە دیار ناکەوێت وەک هەولێر. هەر بەشێوەی (ڕۆ، گە) لە هەر دوو شێوەی ڕەگی داهاتوو و ڕابوردوو دەردەبڕدرێت و هیچ گۆڕانێک نایەتەئارا. ئەمەش دەرخەری ئەو ڕاستەیە، زیادبوونی ئەم بڕگەیە بەمەبەستی ڕێکخستنی ئەندامانی دوان و گونجانی ڕیزبوونی فۆنیمەکانی ئەم وشەیەیە، بۆ نمونە

- لەکاتی ڕابوردوو (دوێنێ ژەنیار ڕۆیی بۆ ئەوروپا.)

- لەکاتی داهاتوو (سبەی من دەڕۆم بۆ ئەوروپا.)

- لەکاتی ڕابوردوو (پار هەنارەکان زوو پێگەین.)

- لەکاتی داهاتوو (ئەم ساڵ هەنارەکان زوو پێدەگەن.)

٣- گۆڕانە دوو پڕۆسەییەکان

٣-١: یاساکانی دوو پڕۆسەیی گۆڕانی ڕەگی داهاتوو بۆ ڕابوردوو:

هەندێک جار دوو پرۆسەی فۆنۆلۆژی-شێوە گۆڕانی دەنگی-بەیەکەوە بەسەر ڕەگەکانی داهاتووی کاردا دێن، کاتێک دەبن بە ڕابوردوو. ئەم گۆڕانانەش دەشێ سوان و زیادبوون، یان گۆڕان و سوان و یان زیادبوون و گۆڕان بەیەکەوە بێنەئاراوە. ئەمەش بە چەند شێوەیەک ڕوودەدات، وەک لە خوارەوە خراوەتە ڕوو:

٣-١-١: یاساکانی دوو پڕۆسەیی یەک گۆڕانی ڕەگی داهاتوو بۆ ڕابوردوو:

لەم شێوەی گۆڕانی ڕەگەکاندا، کاتێک لە داهاتووەوە دەبن بە ڕابوردوو دوو پڕۆسەی جیاوازی فۆنۆلۆژیدا بەسەریاندا دێت، بەڵام یەک گۆڕان لە هەر پڕۆسەیەکیاندا ڕوو دەدات، بەم شێوەیە:

٣-١-١-١: یاساکانی گۆڕان و سوان:

- گۆڕانی /ژ/ و سوانی /ێ/: ئەم گۆڕانانە لە ڕەگی داهاتووی (داڕێژ، ڕێژ)دا کاتێک دەبنە ڕابوردوو لە شێوەی (داڕش، ڕش) دێن. ئەم پڕۆسانەش هیچ کاریگەری لەسەر شێوەی پێکهاتەی بڕگەی ڕەگەکان نابێت لە هەر دوو ڕەگی داهاتوو و ڕابوردوودا. لە پڕۆسەی یەکەمدا: لە ڕەگی داهاتووەکاندا ڤاوڵی دڕێژەکانی /ێ/ لە ناوەڕستیاندا سواون وە لە

پرۆسەی دووەمیشدا: فۆنیمی کۆتایی ڕەگی داهاتووەکان /ژ/ گۆڕاوە بۆ /ش./

/ -ژ /← /-ش/

/-یـ-/ ← /Ø/

۳-۱-۱-۲: یاساکانی گۆڕان و زیادبوون :

- گۆڕانی /ه/ و زیادبوونی /س/: ئەم شێوەی گۆڕانانەش کاتێک ڕوودەدات کە (خە)ی ڕەگی داهاتوو دەبێت بە (خس) لە شێوەی ڕابوردوودا، بەم پێیەش دوو پرۆسەی گۆڕان لەم ڕەگەدا هاتۆتەئاراوە، ئەوانیش ڤاوڵی کورتی /ه/ دەگۆڕێت بۆ ڤاوڵی کورت تری بزرۆکە /i/لە ناوەڕاستدا و زیادبوونی /س/ بۆ کۆتایی ڕەگەکە دروست دەبێت. ئەرکی پڕکردنەوەی بۆشایی لە نێوان دوو مۆرفیمەکەی تر-ڕەگ و کات- بینیوە کە ناشێت دانەنرێت، چونکە لە ڕووی فۆنۆلۆژییەوە پەسند ناکرێت فۆنیمەکان ئامادە نابن بکەونە پاڵ یەکتر و زنجیرە دەنگ دروست بکەن (بازیان یونس محێددین ،۲۰۱۳ : ۸۸). هەرچی پێکهاتەی بڕگەیی ئەم ڕەگەیە، هەر وەک خۆیەتی و یەک بڕگەیە، بەڵام شێوەکەی لە (CV) ەوە گۆڕاوە بۆ (CVC) .

/ه/ ← /-i-/

/Ø/ ← / س/

- گۆڕانی /ه/ و زیادبوونی /ر/: وەک لەڕەگەکانی (کە، بە)ی داهاتوودا کاتێک دەگۆڕێن بۆ ڕابوردوو دەبن بە (کـar، بـar). لێرەدا

به سوک بوونی ڤاوڵی /ه/ له ناوەڕاستیان و زیادبوونی کۆنسونانتی /ر/ بۆ کۆتایی ڕەگەکان دروست دەبن. ئەمانەش کاتێک ڕوودەدان کە مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو (د) زیاد دەبێت بۆ سەر ڕەگی داهاتووەکە و ئەوا (ر)ـەک بۆ کۆتایی ڕەگی داهاتووە و پێش مۆرفیمی کاتەکە زیاد دەبێت. لەگەڵ زیاد بوونی ئەو مۆرفیمە گۆڕاێک بەسەر بزوێنەکەی پێش خۆی دێنێت. پێکهاتەی بڕگەی ئەم ڕەگانە، لە هەر دوو شێوەی داهاتوو و ڕابوردوو هەر یەک بڕگەیە و شێوەکەشی لە (CV) هوە گۆڕاوە بۆ .(CVC)

/ه/ ← /-i-/

/Ø/ ← /-ر-/

- گۆڕانی /ۆ/ و زیادبوونی /ش/: وەک لە ڕەگی (هاژۆ، شۆ)دا لە شێوەی داهاتووی دەگۆڕێن بۆ ڕابوردوو ئەوا دەبن بە (هاژوش، شوش). لێرەدا ڤاوڵی درێژی /ۆ/ لە ناوەڕاستی ڕەگەکان گۆراون بۆ ڤاوڵی کورتتری /و/، هەروەها /ش/یش بۆ کۆتایی ڕەگەکان زیادبوون. لەڕووی پێکهاتەی بڕگەییەوە. هەر دوو ڕەگەکە شێوەی داهاتووی ڕەگەکەیان لە دوو بڕگەی (CV) و (CV) پێکدێن، بەڵام کاتێک دەگۆڕێن بۆ ڕابوردوو دەبن بە (CV) و(CVC) ، دیارە ئەمەش بڕگەی دووەمیان گۆڕانی بەسەر داهاتووە.

/ۆ/ ← /-و-/

/Ø/ ← /-ش/

- گۆڕانی /ێ/ و زیادبوونی /ه/: کاتێک لە ڕەگی داهاتوودا /ێ/ دەگۆڕێت بۆ ڕەگی ڕابوردوو دەبێتە (ها). بەمەش ڤاوڵی /ێ/ گۆڕاوە بۆ

/ا/ هەروەها /هـ/ لەسەرەتادا زیادبووە. بەم پێیە پێکهاتەی بڕگەی ڕەگی داهاتوو بە شێوەی (V)[٤] دەبێت بە (CV) لە ڕابوردوو. ئەمەش لێرەدا هیچ کاریگەری نەکردە سەر شێوەی پێکهاتەی بڕگەکە.

/ئ/ ← /-ا-/

/Ø/ ← /-هـ/

٤- گۆڕانە سێ پڕۆسەییەکان

٤-١: یاساکانی سێ پڕۆسەیی گۆڕانی ڕەگی داهاتوو بۆ ڕابوردوو:

٤-١-١: یاسای سێ پڕۆسەیی دوو گۆڕانی ڕەگی داهاتوو بۆ ڕابوردوو:

٤-١-١-١: یاساکانی زیادبوون و گۆڕان:

- زیادبوونی /هـ/ و /ش/ و گۆڕانی /ئ/: کاتێک (اوێ) ڕەگی داهاتوو دەگۆڕێت بۆ (هاویش)[٥] لە شێوەی ڕابوردوودا. لێرەدا سێ گۆڕان تیایدا ڕوویداوە، بە شێوەی دوو پڕۆسەی جیادا. ئەوانیش زیاد بوونی /هـ-/ لەسەرەتا و /-ش/یش لە کۆتاییدا لەگەڵ گۆڕانی /ئ/ بۆ /-ی-/.

/Ø/ ← /-هـ/

/Ø/ ← /-ش/

/ئ/ ← /-ی-/

شێوەی پێکهاتەی بڕگەیی لەم ڕەگی کارە دا لە هەردوو باردا لە دوو بڕگە پێکهاتووە، بڕگەی یەکەم لە (CV) کە هیچ گۆڕانێک تیایدا نایەتەئارا. ئەویش بە شوێنگۆڕکێ پێکردنی فۆنیمە کۆنسونانتەکانی سەرەتای /هـ/ بۆ /د/ی ئەسپێکتی بەردەوامی /دە/ و بەهۆی ئەو گۆڕانە

فۆنۆلۆژیانەی لە نێوان دوو فۆنیمی /ه/ و /ا/ دێتە ئارا دەبێت بە (دا)[٦] . بەڵام بڕگەی دووەم لە شێوەی (CV) دەگۆڕێت بۆ (CVC) .

– گۆڕانی (ۆ) و زیاد بوونی /ر/: وەک لە ڕەگی داهاتووی (خۆ)دا، کاتێک دەگۆڕێت بۆ ڕەگی ڕابوردوو دەبێت بە (خوە). ئەمە شێوەیەکی باوی گۆڕانی فۆنۆلۆژییە لە (ۆ) بۆ (وە). کاتێکیش مۆرفیمی /د/ی کاتی رابوردوو زیاد دەکرێت، ئەوا /ر/ زیاد دەبێت. هەر کاتێکیش /ر/ زیادبوو ئەوا کار دەکاتە سەر بزوێنەکەی پێش خۆی و لێرەدا درێژی دەکاتەوە لە (ه) بۆ (ا). هەر دوو شێوەی ڕەگەکانی داهاتوو و ڕابوردووی لە یەک بڕگە پێک هاتوون، بەڵام بەشێوەی جیاواز لە ڕەگی داهاتوو لە شێوەی (CV)و لە ڕابوردوودا دەگۆڕێت بۆ.(CCVC)

/ۆ/ ← /–وە/

/Ø/ ← /–ر/

/ه/ ← /–ا–/

٤–١–٢: یاساکانی سێ پرۆسەیی سێ گۆڕانی ڕەگی داهاتوو بۆ ڕابوردوو:

٤–١–٢–١: یاساکای سوان و گۆڕان و زیادبوون:

– سوانی /ه/ و گۆڕانی /ێ/ و زیادبوونی /س/: گۆڕانەکانی ڕەگی داهاتووی (هوێ) بۆ ڕەگی ڕابوردوو (ویس) بەم شێوەیەیە کە سوانی /ه/ لەسەرەتای ڕەگە و /ێ/ لە ناوەڕاستدا دەگۆڕێت بۆ /–ی–/ هەروەها /–س/ لە کۆتایدا زیاد دەبێت. پێکهاتەی بڕگەیی ڕەگی داهاتووەکە لە دوو بڕگە(V) [٧] و (CV) پێکدێت، بەڵام لە ڕەگی ڕابوردوودا دەبێتە یەک بڕگە و لەقالبی (CVC)دا دێت.

هەوالنامەی کتێب

/ه/ ← / Ø /

/ێ/ ← /-یـ-/

/Ø/ ← /-س/

ئەو گـۆڕانە مۆرفۆفۆنۆلۆژیـانەی لە ئەنجـامی زیـادبوونی یەکێـک لە مۆرفیمەکـانی کـاتی ڕابـوردوو بـۆ ڕەگی داهـاتوو دێنەئـارا بە یەکێـک لەم شێوانەیە:

هێڵکاریی -١-

یاساکانی گۆڕانی ڕەگی کاری داهاتوو بۆ ڕابوردوو

هەوالنامەی کتێب

سوان	زیادکردن	گۆران	گۆران و سوان	گۆران و زیادکردن	سوان و گۆران و زیادکردن
ن←Ø	Ø ← س	ی← i	ژ ←ش، ی ←Ø	ق←و، Ø ←ش	ه←Ø، ی←ی، Ø ←س
ت←Ø	Ø←یـَش	ه←ا		ی←ا، Ø ←ه	
ه←Ø		ی←ا		ه←ا، ←Øر	
ی←Ø		ل←ش		ه←ا، Ø ← س	
یێ←Ø		ز←س		ق←وه، Ø ←ر، ه← ا	
		ژ←ش		ی←ی،←Øه←Øش	
		ی←ه، ژ←ش			
		ی←ا، ژ←ش			
		ی←ا، ز←س			

هەوالنامەی کێب

پەراوێزەکان:

١- ئەلۆمۆرفەکانی مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو لەزمانی کوردیدا بریتین لە (_ت، _د، _و، _ی، _ه) کە هەمویان ئەلۆمۆرفی مۆرفیمی تافێکن. بۆ زانین بڕوانە: (محمەدی مەحوی، ٢٠١٠: ٣٠)

٢- دەنگ گۆڕکێ /ت/ -مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو- دەتوانێت /ز/، /ژ/ بگۆڕێن بە /س/، /ش/. سەبارەت بە ڕەسەنایەتی نوسەر فۆنیمەکانی/ز/، /ژ/ بەڕەسەن دەزانین، چونکە لە داهاتوو (ڕانەبوردوو)دا دەردەکەون. لە ڕابردووشدا دەردەکەون ئەگەر نەکەونە دوای /ت/. فۆنیمی /ت/ بریتییە لە نیشانەی ڕابوردوو لە هەموو ڕێژەیەکی ڕابوردوودا هەیە. (شێرکۆ بابان،

٢٠٠٥: ١٥٤–١٥٨). ئەمەش ئاماژەیە بە ناڕاستەوخۆ، کە داهاتوو بنەڕەتە و رابوردووی لێ دروست دەکرێت.

٣- لە زمانی کوردیدا دەنگە کۆنسونانتەکان دوو جۆرن، ئەوانیش ئاوازەدار و کپن. لە هەندێک زماندا، ئەگەر لە دوای دەنگێکی ئاوازەدارەوە دەنگێکی کپ بێت، ئەوا دەنگە کپەکە کار دەکاتە سەر دەنگە ئاوازەدارەکەی بەردەمی و وەکو خۆی دەیکاتە دەنگێکی کپ، بەتایبەتی ئەگەر لە پاش دەنگە ئاوازەدارەکانی /ز/ و /ژ/ هوە دەنگی کپی /ت/ هەبێت. گەلێک جار /ژ/ کە دەکەوێتە پێش هەندێ دەنگی کپەوە، وەک /ش/ دەردەبڕدرێت. (ئەورەحمانی حاجی مارف،١٩٧٦: ٥٧).

٤- لە ڕەگی داهاتوودا زیادەی دەنگی کۆنسونانتی /د/ دەکەوێتە پێش قاوڵی ڕەگی داهاتووی /ی/ بە شێوەی (دێ) دەردەکەوێت، واتە، قالبی برگەیی (CV)وە کاتێکیش دەگۆڕێت بۆ ڕابوردووو /ە-/ی بۆ زیاد دەبێت، واتە شوێنی/د/ـەکە دەگـڕێتەوەو بەم پێیەش برگەکەی هەر بە هەمان شێوەی خۆی و لە قالبی (CV) دەمێنێتەوە، کەواتە هیچ گۆڕانێکی بەسەردا نەهاتووە.

٥- (اوێ) لە هەندێک شێوە ئاخاوتنی بەشیوەی (هاوێ) دەربڕدرێت، لەم شێوە دەربرینەدا کاتێک مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو دەخرێتە سەر ئەوا یەک دەنگ زیاد دەبێت کە (ش) لە کۆتایی ڕەگەکەدا. تەنانەت لە هەندێک ناوچە بەشێوەی (هاوێژ) دەردەبڕێت. لەم بارەدا تەنیا یەک گۆڕان دێتەئارا ئەویش گۆڕانی (ژ) بۆ (ش)ـە.

٦- هەر کاتێک قاوڵی کورت و قاوڵێکی درێژ بکەونە پاڵ یەک، ئەوە قاوڵە درێژەکە کار دەکاتە سەر قاوڵە کورتەکەو دەیسوێنێت.

٧- ئەمەش تەنیا هاتنی ئەم بزوێنە بە ڕێگای گۆڕانە فۆنۆلۆژییەکانی هاتنی ئەسپێکتی بەردەوامی پێش ئەم بزوێنە چارەسەر دەبێت و دەبێت بە

یەک فۆنیم لەگەڵ ئەسپێکتی بەردەوامی و سەربەخۆی خۆی لە دەست دەدات، بەم شێوەیە: دەمەوێت. دەوێت. دە/مە/ وێت لێرەدا لەگەڵ جێناوە لکاوەکان بوون بەیەک بڕگەو لە دە/وێت. ئەمیان لەگەڵ ئەسپێکتی بەردەوامی بە هۆی گۆڕانی فۆنۆلۆژیەوە بووە بەیەک مۆرفیم بە یاسایی بەیەکەوە هاتنی دوو مۆرفیمی وەک یەک بوون بەیەکی ئەم مۆرفیمانە (ە+ە=ە) بەمەش دە+ەوێت دەبێت بە دە/وێت.

ئەنجامەکان:

١. کردەی سوان لە پرۆسەی گۆڕانی ڕەگی داهاتوودا هەردوو شێوەی فۆنیمی کۆنسونانت (ن، ت) و ڤاوڵ (ێ، ە) دەگرێتەوە، بەڵام زیاتر لە کۆنسونانتەکانە. هەندێک کات ڤاوڵ و کونسونانتەکان بەیەکەوە یاخود بەدوای یەکەوە لە یەک ڕەگدا دەسوێن.

٢. پرۆسەی زیادبوون لە ڕەگەکانی داهاتوودا هەموو کۆنسونانتە کپەکانی (ی، س، ش، ر، ە) زیاد دەبێت، هەروەها لەگەڵ ڤاوڵەکانی (j، ا) لەگەڵ ئەوەشدا لە هەندێک ڕەگدا هەردوو فۆنیمی (ی)ـی و (ش)ی کۆنوسنانت بەسەر یەکەوە بەشێوەی (یـjـش) وەک بڕگەیەک زیاد دەبێت بۆ کۆتایی ڕەگەکان.

٣. هەموو گۆڕانە دەنگییە کۆنسونانتییەکان لە گڕەوە دەبن بە کپ. بەڵام پرۆسەی گۆڕانی ڤاوڵەکان لە دەنگە بەهێزەکانەوە بۆ دەنگە بێ هێزەکانە، جگە لە گۆڕانی (ە) بۆ (ا) ئەمەش بەکاریگەری دەنگەکانی دەوروبەری دێنەئارا.

٤. ئەو سوانانەی بەسەر ڕەگی داهاتودا دێن، بەشێکی زۆریان دەبنە هۆی گۆڕانی شێوەی بڕگەی ڕەگەکان، بەشێوەیەکە هەموو ئەو

سوانانە دەبنە گۆڕینی بڕگەکە لە شێوەی (CVC) بۆ(CV) . بەڵام لە پڕۆسەی زیادبوونی فۆنیم لە ڕەگی داهاتوودا، کاریگەری لەسەر شێوەی پێکهاتەی بڕگە دەکات و زۆربەی شێوەی بڕگەکان لە (CV) دەکات بە (CVC).

٥. هەموو ئەو ڕەگە داهاتووانەی کە بە ڤاوڵ کۆتاییان هاتووە و بە زیادکردنی مۆرفیمی کاتی رابردوردوو (د) دەکرێنە بە ڕەگی رابوردوو ئەوا بەپێی یاسای زیادکردن کۆنسناتی (ر) لە نێوانیان زیاد دەکرێت.

سەرچاوەکان:

سەرچاوەکان بە کوردی:

- ئەورەحمانی حاجی مارف (١٩٧٦) زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغد.

- ئەورەحمانی حاجی مارف (٢٠١٤) فەرهەنگی زاراوەی زمانناسی، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، چاپی دووەم، هەولێر.

- بازیان یونس محێددین یونس محێددین (٢٠١٣) پەیوەندی ئاستی مۆرفۆلۆجی بە ئاستی فۆنۆلۆژی و سینتاکس، چاپخانەی مورکریان، هەولێر.

- تالیب حوسێن علی (٢٠٠٥) فەرهەنگی زاراوەکانی دەنگسازی، لە زنجیرە بلاوکراوەکانی گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، هەولێر.

هەوالنامەی کتێب

- تالیب حوسێن عەلی (٢٠١٤) زانستی زمان و زمانی کوردی، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

- سەعید کەرەمی (١٣٩٦) وشەناسی زمانی کوردی (کرمانجی ناوەڕاست)، پەخشانگای زانستگای کوردستان، چاپی یەکەم، سنە.

- شێرکۆ بابان (٢٠٠٥) دەنگسازی و بڕگە سازی لە ڕێزمانی کوردیدا، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

- شێرزاد سەبری عەلی و عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوللا (٢٠١٩) فۆنۆلۆجی، دەزگای نالبەند یێ چاپ و وەشانێ، چاپخانەی هێڤی، دهۆک.

- ڕەحمان ئیسماعیل حەسەن (١٩٩١) بڕگەو ئاسانبوونی بڕگە لە کوردیدا، نامەی ماستێر، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین/هەولێر.

- ڕەفیق شوانی(د) (٢٠١١) وشەسازی زمانی کوردی، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، چاپی یەکەم، هەولێر.

- عەبدوللا حوسێن ڕەسوول (٢٠١٥) چەند باسێکی وردی زمانەوانی – کوردی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی هێڤی، هەولێر.

- غازی عەلی خورشید (٢٠١٠) فۆنەتیک و فۆنۆلۆژی،دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، سلێمانی.

- مەحەمەدی مەحویی (٢٠١٠) مۆرفۆلۆژی و بەیەکداچوونی پێکهاتەکان، برگی یەکەم سلێمانی.

- مەحەمەد مەعروف فتاح و صباح ڕەشید قادر (٢٠٠٦) چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجی کوردی، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی.

- وریا عومەر ئەمین (٢٠٠٤) چەند ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، دەزگای چاپ و پەخشی ئاراس، چاپی یەکەم، هەولێر.

سەرچاوەکان بە زمانی عەرەبی:

رمزي منير بعلبكي (١٩٩٠) معجم المصطلحات اللغوية، الطبهة الاولى، دار العلم للملايين، بيروت.

سەرچاوەکان بە زمانی فارسی:

- علی محمد حق شناس (١٣٨٣) أواشناسی، انتشارات أگاه، چاپ نهم، تهران.

سەرچاوەکان بە زمانی ئینگلیزی:

- Andrew Spencer and Arnold M. Zwicky (2001) The Handbook of Morphology, Blackwell Publishing, USA.
- David Crystal (1990) Linguistics, Second Edition, Penguin Books.
- Geoffrey Finch (2000) Linguistic Terms and Concepts, USA.

هەوالنامەی کیب

پاشکۆ

ئەو چاوگانەی گۆڕانی ڕەگی کاریان بەسەردا دێت لە کاتی گۆڕینان لەداهاتووە بۆ ڕابردوو

(دان، پشکوتن، سوتان، دیتن، بیستن، ڕستن، پاڵاوتن، بژاردن، ژماردن، ناردن، ستاندن، چاندن، درِاندن، درکاندن نواندن، گەیاندن، قیژاندن، چیڕاندن، لوزاندن، لوراندن، گرماندن، بۆڕاندن، زیڕاندن، زریکاندن، میاواندن، قیڕاندن، حیلاندن، تڕاندن، نەڕاندن، شیڕاندن، فیکاندن، چریکاندن، جریواندن، لەنگاندن، چڕاندن، قاسپاندن، قوقاندن، شەقاندن، خایاندن، گەستن، پاراستن، خواستن، کوشتن، کرۆشتن، هێشتن، نوستن، مان، ناشتن، چەشتن، گەیشتن، ڕۆیشتن، دارِشتن، ڕشتن، خستن، کردن، بردن، هاژوشتن، شوشتن، هاتن، هاویشتن، خواردن، ویستن.)

ملخص:

هذا البحث على عكس البحوث اللغوية الذين المقدمة، حاولوا على حصول الجذر المستقبل من الجذر الماضية. هذا البحث يرى أن الجذر الماضية تنشأ بسبب إضافة مورفيمات الفعل الماضي لجذر المستقبل. إضافة مورفيمات تغيرت فونولوجية على الجذر الفعل الماضي بهذا توضيح وتحل كل المشاكل الموجودة في جذر الماضية والمستقبلة. الهدف الرئيسي لهذا البحث تحديد القوانين وألانظمة الموفوفونولوجية التى تنشأ في حالة الجذر الماضية وتظهر فيها أهم القوانين التغير في الجذر المستقبلية والجذر الماضية من الجذور المصادر البسيطة في اللغة الكوردية. عملية الرئيسية الفونولوجية تغير هذه الجذور و تعتبر من عمليات الحذف والاضافة و التغير بجميع أنواعها و هذا الحذف تشمل تغير جذر المستقبلة بنوعيها فونيمات الصامته(ن، ت) والصائته(ێ، ه). ولكن تشمل فونيمات الصامته أكثر من الصائته في بعض الأحيان، الصائته و الصامته تحذف في آن واحدة تلو الأخرى في الجذر الواحدة.

هەوالنامەی کتێب

Abstract:

This research is unlike the previous linguistic research. It tried to obtain the future root of the past root. This research finds that the last root arises due to the addition of the past verb morphs to the root of the future. The addition of morphology has changed the phonology on the root of the past verb by clarifying and solving all the problems which presented in the past and future roots. The main objective of this research is to identify the laws and systems of morphology that arises in the case of the last root however it shows the most important laws that changes the root of the future and the root of the past from the roots of simple sources in the Kurdish language. The main process of phonology changes the roots. it is considered to be the deletions, additions and changes of all sorts. This deletion involves changing the roots of the receptor. It includes both phonemes of consonant (N, T) and vowels (ê, e), but it contains in consonant more. Sometimes consonants and vowels follow each other in one foot.

هەولێرە بۆ کتێب

هەوالنامەی کتێب

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.6

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

جێبەجێکردنی تیۆری بنیادیی وەزیفی لەسەر خێزان لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستاندا[1]

تۆژینەوەیەکی تیۆرییە

هەوالنامەی کتێب

م. ی. زەریا أحمد طاهر
زانکۆی سەڵاحەددین ـ کۆلێژی ئاداب
Zarya19ahmad81@gmail.com

سەرپەرشت: پ. ی. د. نوری یاسین هەرزانی
بەڕێوەبەری گشتیی دیوانی وەزارەتی
noori.harzani@mhe-krg.org

پوختە:

دەرکەوتنی خێزان هاوکاتە لەگەڵ دەرکەوتنی ژیانی کۆمەڵایەتیی مرۆڤ لەسەر زەوی. ئەم توێژینەوەیە ئامانجی ئەوەیە کە تیۆری بنیادیی وەزیفی بەسەر خێزان لە کۆمەڵگەی کوردستانی جێبەجێبکات و دواتر دەرخستنی بنیاد و ئەرکەکانی خێزان لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستان. ئەم توێژینەوەیە توێژینەوەیەکی شیکاریی تیۆرییە، هەروەها میتۆدی چۆنایەتی بەکارهێناوە و توێژەر پشتی بە شیکردنەوەی دەقی تیۆری بەستووە، کۆمەڵگەی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە هەرێمی کوردستان. لەناو چوارچێوەی زانستی کۆمەڵناسیدا یەکێک لەو تیۆرانەی بایەخێکی تایبەتی بە خێزان داوە بریتییە لە تیۆری بنیادیی وەزیفی. ئامانجی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە جێبەجێکردنی بنەما سەرەکییەکانی ئەم تیۆرە لەسەر خێزان بە گشتی و خێزانی کوردی بە تایبەتی. لە گرنگترین ئەو دەرئەنجامانەی کە ئەم توێژینەوەیە پێی گەیشتووە، بریتییە لەوەی کە خێزان وەک گرنگترین گروپی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگە تاک بەرهەمدێنێت و پێداویستییەکانیان فەراهەم دەکات، چونکە تاک پێویستی بە هاوکاری خێزانە بۆ ئەوەی لە ژیانی کۆمەڵایەتی بەردەوام بێت. سەرەڕای ئەو گۆڕانانەی کە لە جیهان و کوردستانیش ڕووەدەدن خێزانی کوردیش تا ئاستێک توانیویەتی پارێزگاری لەو بەها کۆمەڵایەتییانە بکات کە پەسەندن. سەرەڕای ئەوەش زۆرێک لە ئەرک و ڕۆڵی کۆمەڵایەتیی تاکەکان لەژێر کاریگەریی ئەم بارودۆخانە گۆڕاون.

وشە کلیلییەکان: بونیادی وەزیفی، خێزان، کۆمەڵگای کوردستانی.

جێبەجێکردنی تیۆری بنیادیی وەزیفی لەسەر خێزان لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستاندا[1]

تۆێژینەوەیەکی تیۆرییە

پێشەکی

ئاشکرایە خێزان یەکەم دامەزراوەی کۆمەڵایەتییە کە مرۆڤ پێی ئاشنایە، هەروەها بنەمای کۆمەڵگەیە و چوارچێوەیەکە کەوا تاکەکان ژیانی کۆمەڵایەتییان تێیدا دەگوزەرێنن، چونکە خێزان بچوکترین دامەزراوەی کۆمەڵایەتییە، بەڵام ڕۆڵی سەرکردایەتی لە شارستانیەتی مرۆڤایەتی و پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی دەگرێتە ئەستۆ. بەدرێژایی مێژووی مرۆڤایەتی، لە هەموو کۆمەڵگەیەکدا خێزان هەبووە و هەیە، بەڵام جۆر و قەبارە و ئەرکەکانی گۆڕانی بەسەردا هاتووە، کۆمەڵە ئەرکێکیشی لەسەر شانە لەپێناو مانەوەی جۆری مرۆڤایەتی و بەردەوامیدان بە ژیانی کۆمەڵایەتی و کلتووری. خێزان کاریگەر و کارتێکراوە بە سەرجەم دامەزراوەکانی تری کۆمەڵگە. خێزان بە بچووکترین یەکەی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگە دادەنرێت، چونکە هەر گۆڕانێک لە سیستەمی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگە ڕووبدات لەوانە سیستەمی ئابووری، سیاسی، ئاینی، پەروەردەیی و پیشەسازی، ئەوا ڕاستەوخۆ کاریگەری لەسەر سیستەمی خێزان دەبێت (ترکیة، ٢٠٠٤: ١٧). هەروەها چەمکی خێزان ژینگەیەکی بنەڕەتییە بۆ گەشەسەندنی تاک لە ڕووی جەستەیی و دەروونی و کۆمەڵایەتییەوە، بۆیە کاریگەرترین ژینگەیە لە ئاراستەکردنی تاکەکان بۆ ژیان. کەواتە خێزان یەکەم دامەزراوەیە لە بنیادنانی کەسایەتی بۆ تاکەکان چونکە بەرپرسە لە دابینکردنی پێداویستی و پێدانی ڕەفتار و بەها و پێوەرەکان. کەواتە خێزان یەکێکە لە گرنگترین سیستەم و دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان لە کۆمەڵگەدا، چونکە مرۆڤ هەر لەسەرەتای تەمەنیەوە تا کۆتایی ژیانی لەگەڵی دەبێت و تەندروستی کۆمەڵگەش پەیوەستە بە تەندروستی تاک و

هاوڵاتیانەی کێبڕکێ

خێـزانەوە (أونسـة، ٢٠١٤: ٢١-٢٢). زیـاتر لەوەش خێـزان یەکەیەکـی کۆمەڵایەتی سەرەکییە لە بنیادی کۆمەڵایەتی، کە پێکهاتووە لە ژن و مێرد بە پەیوەندییەکی یاسـایی و ئەخلاقـی و ئـاینییەوە گرێـدراوە، هەروەهـا هەموویـان بەرپرسـن بەرامـبەر ڕۆڵەکانیـان و ئەرک و مـافی جیـاواز لەخۆدەگرن. بۆیە وەک یەکەیەکی بنیادی ڕۆڵی سـەرەکی لە گەشەسـەندن و بنیادنان و جێگیربوونی کۆمەڵگە هەیە، هەروەهـا ڕۆڵی لە ڕێکخسـتن و ئاراسـتەکردنی ڕەفتـاری تاکەکـان هەیە، چـونکە زنجیرەیەکـی ناوەنـدە لە نێـوان سـەرجەم دامەزراوەکـان و کـۆمەڵگە، هەروەهـا ئـامرازێکە لە ئامرازەکـانی کـۆنترۆڵی کـۆمەڵایەتی، وەک سیسـتەمێکی گـرنگیش بە سەرچاوەی پێدانی بەهای ئەخلاقی و ڕێکخستنی ڕەفتاری تاک دادەنرێت، چونکە سەرچاوەیەکی گرنگە لە گەیاندنی پرۆسەی پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی (سالم و المقیل، ٢٠١٤: ٢١-٢٥).

تیـۆری بنیـادیی وەزیفـی تیـۆرێکی گشـتگیرە کە بەکـارهێنراوە و جێبەجێکـراوە لەسـەر بـابەتی خێـزان، هەروەهـا بە یەکێـک لە ئاڕاسـتە سەرەکییەکان دادەنرێت لە کۆمەڵناسی، وەک چوارچێوەیەکیش بەکاردێت بۆ تێگەیشتن لە پەیوەندییەکانی ناو خێزان. بۆ نمـوونە: ئەو پەیوەندییانەی کە لە نێـوان ژن، مێـرد و منداڵـدا هەیە، لەگەڵ کـاریگەری هەمـوو سیسـتەمەکان لە کـۆمەڵگە لەسـەر خێـزان لەوانە: پەروەردە، ئـابووری، سیاسی و ئاین، بەهەمان شێوە کاریگەری خێزانیش لەسەر سیستەمەکانی تر. بۆیە ئەم تیـۆرە بە گرنگترین تیـۆر دادەنرێت لە تـوێژینەوەی خێـزان. یەکێـک لە خـاڵە گرنگەکـانی ئەم تیـۆرە ئەوەیە کە هەوڵـی شـیکردنەوەی هەمـوو بەشـەکانی نـاو سیسـتەمەکە دەدات لە کـۆمەڵگە لەگەڵ پەیوەنـدی بەشـەکان لەنـاو خۆیانـدا و وەسـفکردنی بەشـەکان و پەیوەنـدی نێوانیـان بەیەکتـری لەگەڵ پاڕێزگـاریکردن لە ئەرکەکانیـان. خێـزان دەبێـت بە یەکەیەکی بنیادی کە پێکهاتووە لە ژن و مێرد بە یەکتر پەیوەستن بەهـۆی سیسـتەمێکی کـۆمەڵایەتییەوە لەگەڵ منـدااڵکانیان بەهـۆی پەیوەسـتی

بایۆلۆژییەوە یاخود بەهۆی تەبەنیکردنەوە (حسن، ۱۹۸۲: ۳۹۸). دەکرێت بڵێین خێزان یەکەیەکی کۆمەڵایەتی و ئابووری و بایۆلۆژی و کلتوورییە، لە کۆمەڵە تاکێک پێکهاتووە و بە پەیوەندییەکی هاوسەرگیرییەوە پەیوەستن بە یەکتر کە گیانی هاوکاری تێدایە، وەک چوارچێوەیەکیش زنجیرەیەک کارلێک و ڕۆڵ و پێگەی تێدا دەبینرێت، هەروەها بە کۆمەڵێک ئەرکی پەروەردەیی، کۆمەڵایەتی، کلتووری و ئابووری هەڵدەستێت (لبلق أسماء، ۲۰۱۵: ۱۱).

لەگەڵ ئەوەش بەهۆی هەژاری و قەیرانی دارایییەوە لە ساڵی (۲۰۱۳)ەوە ڕێژەی هەژاری لە کوردستان ڕوو لەزیادبوونە. چونکە لە ساڵی (۲۰۱۳)دا بە ڕێژەی (۳/۸٪) دانیشتووان لەژێر هێڵی هەژاریەوە بوون. بەڵام لە ساڵی (۲۰۱۷) دا بە ڕێژەی (۱٤٪) ی دانیشتووان لەژێر هێڵی هەژاریەوەن، چونکە ئابووری هەرێمی کوردستان بەڕێژەی (۵٪) کەمی کردووە.

کۆی گشتی ژمارەی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان بە نزیکەیی دەکاتە (۷:۲۸۳:۷۵۰). هەروەها ڕێژەی گەشەی ژمارەی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان دەکاتە (۲:۸٪)، لەگەڵ ئەوەش بە نزیکەیی بۆ ساڵی (۲۰۱۸) شاری هەولێر ژمارەی دانشتوانی پێکهاتووە لە (۱:۰۱۰:۷۵۰) کەس. بەڵام ئەم ڕێژەیە لە ساڵی (۲۰۰۹) بەپێی ئەنجامەکانی گەمارۆسازی نزیکەی (۱۷۰٦۱۸۲) کەس دەبێت، بەڵام مەزەندەی ژمارەی دانیشتوانی شاری هەولێر بۆ ساڵی (۲۰۲۰) دەگاتە نزیکەی (۲۲۵٤٤۲۲) کەس (سەرجەم دانیشتوانی هەرێمی کوردستان، ئاماری نوێی مانگی یەکی ساڵی ۲۰۱۸، ڕاپۆرتی پێشبینی دانیشتووانی هەرێمی کوردستان بۆ ماوەی (۲۰۰۹- ۲۰۲۰)، بەشی دانیشتووان و هێزی کار، لە بەڕێوەبەرایەتی ئاماری هەولێر وەرگیراوە).

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە تیۆری بنیادیی وەزیفی بەسەر خێزان لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستاندا جێبەجێبکرێت، چۆن خێزان بەپێی ئەم تیۆرە شیکراوەتەوە، ئەم توێژینەوەیە سەرەڕای پێشەکی پێکهاتووە لە ڕەگەزە سەرەکییەکان و میتۆدۆلۆژیایی توێژینەوە و هەروەها تیۆری بنیادیی وەزیفی و خێزان لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستان دەگرێتەخۆ، لە کۆتاییشدا دەرئەنجام، ڕاسپاردە و پوختەی توێژینەوەکە بە زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراوەتەڕوو.

١-١ گرفتی توێژینەوەکە

دەستنیشانکردنی پرسی توێژینەوە مەرجێکی سەرەکییە لە هەر توێژینەوەیەکی زانستییش، ئەو بابەتەش وەک پرسێکی ئاڵۆز لە هزر و خەیاڵی توێژەر گەلاڵە دەبێت و دواجار بە چەند پرسیارێکی سەرەکی گوزارشتی لێدەکرێت. ئەو گۆڕانکارییانەی کە لەم چەند ساڵەی دواییی ڕوویانداوە، بۆتە هۆی گۆڕینی پێکهاتەی سیستەمە کۆمەڵایەتی، ئابووری، سیاسی.. خێزانیش وەک بەشێکی بچووکی بنیادی کۆمەڵایەتی لەم گۆڕانکارییانە بێبەش نەبووە، گرفتی ئەم توێژینەوەیە جێبەجێکردنی تیۆری بنیادیی وەزیفییە بەسەر خێزان لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستان. بۆیە کاتێک پسپۆڕانی بواری کۆمەڵناسی ئەم تیۆرە لە بابەتی خێزان بەکاردێنن پێویستە وەلامی ئەم پرسیارانە بدەنەوە: ئەرکەکانی خێزان چیەبێ ئەو ئەرکانەی تاک لە پێناو خزمەتکردنی خێزانەکەی ئەنجامی دەدات چینبێ ئەو پێداویستییانەی خێزان بۆ تاکەکان دابینی دەکات چینبێ

١- ٢ گرنگیی توێژینەوەکە

تیشک خستنەسەر تەوزیفکردنی تیۆری بنیادیی وەزیفی بەسەر خێزان لە کۆمەڵگای هەرێمی کوردستان، بە پشتبەستن بە تیۆری زانستی و ئاڕاستە و شیکرنەوەیەکی کۆمەڵایەتییانە بۆ ئەو بارودۆخە، گرنگی زانستی ئەم توێژینەوەیە دەردەخات. بە واتەیەکی تر دەکرێت بڵێین

گرنگیی توێژینەوەکە لەو خاڵەدا بەرجەستە دەبێت کە بنیادی ئەرکەکانی و خێزان لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستان چۆنە و دواتر چۆن ئەم تیۆرەی بەسەردا جێبەجێدەکرێت.

١-٣ ئامانجەکانی توێژینەوەکە

ئامانجەکانی ئەم توێژینەوەیە ئەمانەن:

١- تا چەند دەتوانین لەژێر ڕۆشنایی تیۆری بنیادیی وەزیفی خوێندنەوە بۆ خێزان لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستاندا بکەین.

٢- نیشاندان و دەرخستنی بنیاد و ئەرکی خێزان لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستان.

١-٤ چەمکەکانی توێژینەوەکە

دەکرێت چەمکە سەرەکییەکانی ئەم توێژینەوەیە بەم شێوەیە ڕوونبکەینەوە:

خێزان

خێزان بە بچووکترین یەکەی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگە دادەنرێت، هەر گۆڕانێک لە سیستەمی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگە ڕووبدات لەوانە: ئابووری، سیاسی، ئاینی، پەروەردەیی و پیشەسازی ئەوا ڕاستەوخۆ کاریگەری لەسەر سیستەمی خێزان دەبێت (ترکیة، ٢٠٠٤: ١٧). خێزان ژینگەیەکی بنەڕەتییە بۆ گەشەسەندنی تاک لە ڕووی جەستەیی، دەروونی و کۆمەڵایەتییەوە، بۆیە کاریگەرترین ژینگەیە لە ئاڕاستەکردنی تاکەکان بۆ ژیان. کەواتە خێزان یەکەم دامەزراوەیە لە بنیادنانی کەسایەتی تاکەکان، چونکە بەرپرسە لە دابینکردنی

هەوالنامەی کتێب

پێداویستی، پێدانی ڕەفتار، بەها و پێوەرەکان. یەکێکیشە لە گرنگترین سیستەم و دامەزراوەی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگەدا، چونکە مرۆڤ هەر لە سەرەتای تەمەنیەوە تا کۆتایی ژیانی لەگەڵی دەبێت و تەندروستی کۆمەڵگەش پەیوەستە بە تەندروستی تاک و خێزانەوە (أونسة، ٢٠١٤: ٢١-٢٢). زیاتر لەوە خێزان یەکەیەکی کۆمەڵایەتی سەرەکییە لە بنیادی کۆمەڵایەتی، کە پێکهاتووە لە ژن و مێرد بە پەیوەندییەکی یاسایی، ئەخلاقی و ئاینیەوە گرێدراون، هەروەها هەردووکیان بەرپرسن بەرانبەر ڕۆڵەکانیان و ئەرک و مافی جیاوازیان هەیە. بۆیە وەک یەکەیەکی بنیادی ڕۆڵی سەرەکی لە گەشەسەندن و بنیادنان و جێگیربوونی کۆمەڵگە دەگێڕێت، هەروەها ڕۆڵی لە ڕێکخستن و ئاڕاستەکردنی ڕەفتاری تاکەکانیان هەیە، چونکە زنجیرەیەکی ناوەندە لە نێوان سەرجەم دامەزراوەکان و کۆمەڵگە. ئامرازێکە لە ئامرازەکانی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی، وەک سیستەمێکی گرنگیش بە سەرچاوەی پێدانی بەهای ئەخلاقی و ڕێکخستنی ڕەفتاری تاک دادەنرێت، چونکە سەرچاوەیەکی گرنگە لە گەیاندنی پرۆسەی پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی (سالم و المقیل، ٢٠١٤: ٢١-٢٥). پێناسەی ڕێکاری بۆ چەمکی خێزان لەم توێژینەوەیەدا بەم شێوەیەیە: خێزان سیستەمێکی کۆمەڵایەتییە لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستان کە بەپێی شیکردنەوەی تیۆری بنیادیی وەزیفی، ئەم سیستەمە پەیوەستە بە سەرجەم سیستەمەکانی تری کۆمەڵگە و لە ڕووی ئەرکیشەوە یەکتر تەواو دەکەن.

کۆمەڵگە

گردبوونەوەیەکی کۆمەڵایەتی مرۆییە، کە پێکدێت لە کۆمەڵە سیستەم و یاسا و ڕێسایەک کە پێوەرە کۆمەڵایەتییەکان دەستنیشاندەکەن بەسەر

تاکەکـانی کـۆمەڵگە، زیـاد لەمەش کـۆمەڵگە پشـت بە تاکەکـانی خـۆی دەبەستێت لە یەکگرتوویی و یەکانگیری، چونکە بەبێ تاک کۆمەڵگە هیچ بـایەخی نییە، بەهەمـان شـێوە بـۆ تـاکیش، واتە هەردووکیـان کاریگەرییـان بەسـەر یەکتریـیەوە هەیە (الدویکات، ۲۰۱۸: ؟). کەواتە کۆمەڵگە لە کۆمەڵە تاکێک پێکهاتووە کە لێکچوو و نزیکن لە ڕوانگەی ڕاوبۆچوون، بیروباوەڕ، زمـــان، دابونەریـــت و بەهاکـــان، کە بەیەکەوە دەژیـــن لە چوارچێـــوەی نـاوچەیەکی جـوگرافی دیـاریکراو، کەوا پەیوەسـتن بەیەکتـرەوە بەهـۆی پەیوەنـدیی کـۆمەڵایەتی کە لە پڕۆسـەی کـارلێکی کـۆمەڵایەتی تاکەکـانەوە دێـت، هەمـوو تـاکێکیش کـار و ئەرکـی تـایبەت بەخـۆی هەیە، کە کـار بـۆ بنیـادی کـۆمەڵایەتیی کـۆمەڵگەکەی دەکـات، هەریەک لەو تاکـانەش کە لەو چوارچێوە جـوگرافییە دەژین هەسـتی لایەنگیـری و ڕۆحێکـی بە کۆمەڵیـان هەیە (عبیـد، ۲۰۱۸: ؟). بـەپێی ناونیشـانی ئـەم توێژینەوەیـە چـەمکی کۆمـەڵگەی هەرێمـی کوردسـتان بریتییـە لە کـۆمەڵە تاکێـک کە سـنووردێکی جوگرافی هاوبەش کۆیاندەکاتەوە و کۆمەڵە پێکهاتەیەکی جیاواز لە نەتەوە لە ڕووی کلتوور و ئاین کۆبوونەتەوە.

۲/ تیۆری بنیادیی وەزیفی و شیکردنەوەی ڕەوشی خێزان لـە کۆمـەڵگەی هەرێمی کوردستاندا

لـەم بەشـەدا لەسـەر بنـەمای خسـتنەڕووی تیـۆری بنیـادیی وەزیفـی، خوێندنەوەیـەکی بابەتییانـە بـۆ خێـزان لـە کۆمەڵگـەی هەرێمـی کوردسـتان کراوە.

ئەم تیـۆرە پێکهـاتووە لە دوو چەمکـی سـەرەکی و ڕۆڵـی هەیە لە شـیکردنەوەی کـۆمەڵگە، ئەم چەمکـانەش بـریتین لە چەمکـی بنیـاد (structure) و ئەرک (Function). ئەم دوو چەمکە بڕبـڕەی پشـتی ئەم تیـۆرەن، کە بە یەکێـک لە ئاڕاسـتە هـزرییە کـۆمەڵایەتییە هاوچەرخەکـان دادەنرێـت، چـونکە تێکەڵـی دوو تیـۆری کـۆمەڵایەتیی جیـاوازە، ئەوانـیش

تیۆری بنیادی که دامەزرێنەرانی پێکهاتوون لە: (لیفی شتراوس، دۆرکایم، کارل مانهایم)، لەگەڵ تیۆری وەزیفی که دامەزرێنەرانی بریتیین لە: (ئۆگست کۆنت، هێربەرت سپنسەر، ڕۆبەرت میرتون). ئەم تیۆرە لە سەرەتای سەدەی بیستەم توانی پێگەیەکی بەرز لە بواری کۆمەڵناسی وەربگرێت، ئەمەش لەژێر کاریگەریی بواری مرۆڤناسی کۆمەڵایەتییەوە بوو (الزیباری، ٢٠١٦: ٩٥).

کاتێک تۆێژینەوە لەبارەی خێزانەوە دەکرێت دەبێت بگەڕێینەوە بۆ چەمک و تێڕوانینەکانی تیۆری بنیادیی وەزیفی و بەکارهێنانی هەندێک هزری گشتی لەم تیۆرە، بۆیە چەند پرسیارێک دێتە پێش ئەوانیش: سروشتی ئەرکەکانی خێزان چینبێ پەیوەندی خێزان بە سیستەمە کۆمەڵایەتییەکانی تر چیەبێ ئەو ئەرک و پەیوەندییە ئاڵوگۆڕکراوانە چین کە لە نێوان سەرجەم سیستەمەکاندا هەیە بە گشتیبێ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە پێویستە بگەڕێینەوە بۆ خێزان، چونکە بەشێک لە بنیادی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگە پێکدێنێت و ئەرکی تایبەت بەخۆی هەیە، وەک سیستەمێکیش پەیوەستە بە سەرجەم سیستەمە کۆمەڵایەتییەکانی تری کۆمەڵگە (عبدالرحمن و غنیم، ٢٠٠٨: ١٧٩). بۆیە ئەم تیۆرە زیاتر لە تیۆرەکانی تر گرنگی بە تۆێژینەوەی خێزان دەدات، و جەخت لەسەر ئەو پەیوەندییانە دەکاتەوە کە خێزان بە دامەزراوەکانی تری کۆمەڵگە دەبەستێتەوە، لەگەڵ ئەو ئەرکانەی کە خێزان دەیگێڕێت بەرانبەر بە تاک و کۆمەڵگە بەگشتی. یەکێک لە هۆکارە گرنگەکانی بەکارهێنانی ئەم تیۆرە دەگەڕێتەوە بۆ نەرمی و ئاسانی و توانای ئەم تیۆرە لە شیکردنەوەی زۆرێک لە دیاردە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگە (القریشی، ٢٠١٧: ؟).

٢-١ پوختەی تیۆری بنیادیی وەزیفی

ئەم تیۆرە وەسفی کۆمەڵگە دەکات بە سیستەمێکی گشتی، ئەم سیستەمەش کۆمەڵێک دامەزراوەی کۆمەڵایەتی و کلتووری دەگرێتە خۆی،

ئەم دامەزراوانەش پەیوەستن بە سروشتی کردە کۆمەڵایەتییەکانەوە لەپێناو خزمەتکردن بە مرۆڤ و دابینکردنی پێداویستیەکانی. ئەم تیۆرە گرنگی بە توێژینەوەی بنەچە، گەشەسەندن و پێشکەوتنی خێزان نادات، بەڵکو وەسفی خێزان دەکات وەک سیستەمێکی کۆمەڵایەتی، کە لە چەند بەشێکی جیاواز پێکهاتووە و پەیوەندییەکی تەواوکار و ئاڵوگۆڕکراو لە نێوانیاندا هەیە، واتە پەیوەندی بەش بە گشت شیدەکاتەوە (العبدالله وآخرون، ٢٠١٦: ٦٧). ئەم تیۆرە لە بنەڕەتەوە لە هزری (تیۆری گشتاڵتی) هاتووە کە تیۆرێکی دەروونییە، بۆچوونی ئەم تیۆرە بریتییە لە هەوڵدان بۆ زانینی تەواوکاری بەشەکان لە گشتدا هەروەها شیکردنەوەی پەیوەندی نێوان بەشەکان بە گشت هەر بەشێکیش لە سیستەمەکەدا ئەرکێکی هەیە وەک ئەندامەکانی جەستە ئەرکی تایبەت بە خۆیان هەیە. بنیادی کۆمەڵایەتی خێزان یەکە کۆمەڵایەتی و پەیوەندییە ئاڵوگۆڕکراوەکان رێکدەخات لە نێوان خێزان و کۆمەڵگە، لە گرنگترین پێشەنگانی ئەم تیۆرە (پارسۆنز، میرتۆن، سۆرۆگن، لیڤی) بوون (هەمان سەرچاوە، ٢٠١٦: ١٢٤).

کەواتە ئەم تیۆرە لەسەر دەستی (تالکۆت پاسۆنز، کنجزلی دیفیز و ڕۆبەرت میرتۆن) دەرکەوتووە و ئەمانە پێیانوایە کۆمەڵگە لە کۆمەڵێک دامەزراوە پێکهاتووە. هەر دامەزراوەیەکیش وەزیفەی تایبەت بە خۆی هەیە، بەمەش پێداویستی تاکەکان دەستەبەردەبێت و ئامانجی کۆمەڵگە دێتەدی (الحسن، ١٩٩٩: ٥٧٠). زۆربەی شیکردنەوەکانی زانایانی تیۆری بنیادیی وەزیفی دەگەڕێتەوە بۆ پێشەنگانی کۆمەڵناسە ڕۆژئاواییەکان کە لە سەدەی نۆزدە لەگەڵ دەرکەوتنی کۆمەڵناسی، لەوانە (ئۆگست کۆنت، سپنسەر، دۆرکایم، ڤێبەر، پاریتۆ، سمول) ئەمانە پسپۆرانی جیلی یەکەمی بنیادیی وەزیفیین، تێڕوانینەکانیان لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە تاکو نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم بەردەوام بووە (عبدالرحمن و غنیم، ٢٠٠٨: ١١٧).

٢-٢ بنەما سەرەکییەکانی تیۆری بنیادیی وەزیفی

ئەم تیۆرە بڕوای بە چەند پڕەنسیپێکی گرنگ هەیە و کاریان لەسەر دەکات، ئەوانیش بریتین لە:

١- تیۆری بنیادیی وەزیفی دەڵێت: کۆمەڵگە یاخود دامەزراوە هەرچەندە ئامانج و قەبارەیان جیاواز بێت بەڵام بەیەکەوە گرێدراون و وەڵامی یەکتردەدەنەوە، هەروەها دەکرێت دامەزراوەکان بە شێوەی بنیادیی وەزیفی شیبکرێنەوە بۆ بەش و ڕەگەزە یەکەمینەکانیان کە هەریەکەیان ئەرکی سەرەکیی خۆیان هەیە. ئەو بەشانەش کە دامەزراوە یاخود کۆمەڵگە پێکدێنن بەشی تەواوکارن، واتە یەکتر تەواودەکەن هەر گۆڕانێکیش بەسەر هەر بەشێک بێت ئەوا لەسەر تەواوی بەشەکانی تر ڕەنگدەداتەوە، واتە تیۆری بنیادیی وەزیفی گۆڕانی کۆمەڵایەتی بە گۆڕانی بەش ڕاڤەدەکات، کە بەسەر هەریەک لە یەکە یاخود ڕەگەزە پێکهێنەرەکاندا دێت، بە خێراییش ئەو گۆڕانە کاریگەری لەسەر بەشەکانی تر دادەنێت (حەسەن، ٢٠١٢: ٦٨-٦٩). پەیڕەوانی ئەم تیۆرە پێیانوایە کۆمەڵگە پێکهاتووە لە بنیاد، دامەزراوە و سیستەمی کۆمەڵایەتی کە پەیوەستن بە یەکتر، ئامانجی ئەم دامەزراوە و سیستەمە کۆمەڵایەتییانەش هێنانەدی تەواوکاری و هاوکاری نێوان ئەرکی سیستەمەکانە لە پێناو پاراستنی سیستەمە گەورەکە، کە کۆمەڵگەیە. ئەو تەواوکارییەش هاوسەنگییە لە بنیاد و ئەرک بۆ پاراستنی بنیادی کۆمەڵایەتی بە گشتی (عبدالرحمن و غنیم، ٢٠٠٨: ١١٧-١١٩). کەواتە کۆمەڵگە سیستەمێکە کە لە کۆمەڵە ڕەگەزێکی بەیەکەوە بەستراو پێکهاتووە لەپێناو هێنانەدی تەواوکاری. خێزانیش بە سیستەمێکی کۆمەڵایەتی دادەنرێت، کە پێکهاتووە لە کۆمەڵە تاکێک و هەموویان بەیەکەوەن بەهۆی کارلێک و پشتبەستنی ئالۆگۆڕکراو لە نێوان خۆیاندا (حلمی، ١٩٩٠: ٥٧-٥٨). ڕوانین بۆ هەر شتێک بەوەی کە بوونەوەرێکی زیندووە یاخود کۆمەڵایەتییە، جا تاک بێت یاخود ڕێکخراوێکی فەرمی یا گرووپێک کە سیستەمە و لە کۆمەڵە

بەشێکی جیاواز پێکهاتووە (القريشي، ٢٠١٧: ؟). بۆیە کۆمەڵگە لە کۆمەڵە سیستەمێک پێکهاتووە، هەریەک لەو سیستەمانەش ئەرکی تایبەت بەخۆیان هەیە، کە یارمەتی بەردەوامی بنیادەکە دەدەن، ئەمەش هاوشێوەی جەستەی مرۆڤە کە لە چەند ئەندامێک پێکهاتووە، چونکە خێزان بەشێکە لە کۆمەڵگە، واتە دەرهێنانی بەش لە گشت. کۆمەڵگە وەک گشتێک پێکهاتووە لە کۆمەڵێک بەش کە سیستەمی جۆراوجۆری هەیە و پەیوەستن بەیەکتر و بە تۆڕێک پەیوەندی بەستراونەتەوە.

٢- هەر بەشێک لە بەشەکانی سیستەم ئەرکێکی بنیادی تایبەت بەخۆی هەیە لە پێناو هێنانەدی هاوسەنگی سیستەمەکە، دەکرێت هەندێک کات لادان، دوودڵی و بەربەست لە ئەرکی سیستەمەکە ڕووبدات، بۆیە خێزان وەک سیستەمێک لەسەریەتی پێداویستی تاک و کۆمەڵگە پڕبکاتەوە، ئەم ئەرکەش ئەرکێکی گشتییە بەهۆی کۆمەڵێک کەموکوڕی، هۆکاری ناوەکی و دەرەکییەوە بەسەر ئەرکەکان ڕەنگدەداتەوە (حلمی، ١٩٩٠: ٥٧-٥٨). هەر بەشێک لە بەشەکانی سیستەم بە ئەرکی تایبەتی خۆی هەڵدەستێت بۆ هێنانەدی هاوسەنگی سیستەمەکە (القريشي، ٢٠١٧: ؟). کەواتە هەر بەشێک لە بەشەکانی دامەزراوەکە ئەرکی بنیادی هەیە، کە لە سروشتی بەشەکە سەرچاوەی گرتووە. ئەو ئەرکە جیاوازانەش بەرهەمی جیاوازی بەشەکان یاخود یەکە پێکهێنەرەکانن، سەرەڕای جیاوازی ئەرکەکانیش ئەوا پلەیەک لە تەواوکاری لە نێوانیاندا هەیە. بۆیە ئەرکەکان جیاوازن بەڵام لەگەڵ جیاوازیشیاندا تەواوکارییەکی ڕوون لە نێوانیاندا هەیە. بوونی ئەو ئەرکانەش پێداویستیی دامەزراوەکە دابیندەکەن (زێباری، ٢٠١٧: ٥٢-٥٣). کەچی ئەو بەشانەی کە لە ڕێگای کۆمەڵگە یاخود دامەزراوە شیدەبنەوە، ئەوا بەشی تەواوکەرن، هەر بەشێک بەشەکەی تر تەواو دەکات و هەر گۆڕانکارییەک لە هەر بەشێک ڕووبدات ئەوا ڕەنگدانەوەی لەسەر هەموو بەشەکانی تر دەبێت. دەرئەنجام ئەوە ڕوودەدات کە پێی دەوترێت پرۆسەی گۆڕانی کۆمەڵایەتی، گۆڕانی

هەولێر ناڵەی کتێب

کۆمەڵایەتیش بەپێی ئەم تیۆرە ئەو گۆڕانانەیە کە لە بەشێکی کۆمەڵگە ڕوودەدەن و لەسەر بەشەکانی تریش ڕەنگدەدەنەوە (هەمان سەرچاوە، ٢٠١٧: ٥٢-٥٣)، چونکە کاتێک کارێکی نەشیاو و خراپ لە کۆمەڵگە ڕووبدات، بۆ نموونە: بوونی تاوان و لادان لە کۆمەڵگە بە واتای بوونی کەموکوڕییە لە بنیادی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگە، ئەمەش واتای ئەوەیە کەموکوڕی لە خێزانیش هەیە، چونکە خێزان و کۆمەڵگە پەیوەستن بەیەکترییەوە و هەردوولا کاریگەرییان بەسەر یەکتریدا هەیە.

٣- تیۆری بنیادیی وەزیفی بڕوای بە بوونی هەردوو سیستەمی دەستەڵات و پێگە هەیە. سیستەمی دەستەڵات لە کۆمەڵگەیەک، یاخود دامەزراوەیەک بڕیارەکان دەردەکات و ڕێنمایی و فەرمایشتەکان لەنێو ڕۆڵە ناوەڕاستییەکان یاخود بناغەییەکان دیاریدەکات. بۆ ئەوەی بکەوێتە دۆخی جێبەجێکردنەوە. سیستەمی ڕۆڵەکان هەیە، کە فەرمان دەردەکات و هەندێک کەسیش هەن پەیڕەوی دەکەن. هەرچی سیستەمی پێگەیە، ئەوا ئەو سیستەمەیە کە جیاوک و پاداشت بەسەر کرێکاری باشەکان دابەشدەکات بۆ ئەوەی وابکات خۆیان و هاوکارەکانیان بەرەو ئەو کارە ڕابکێشن کە پیادەی دەکەن، چونکە هاوسەنگی دروستکردن لە نێوان سیستەمی دەسەڵات و پێگە شتێکی پێویستە بۆ بەردەوامبوون و چالاکی سیستەم (حەسەن، ٢٠١٢: ٧٠).

٤- هەموو سیستەمێک پێداویستیی تایبەت بەخۆی هەیە، ئەم پێداویستییانەش دەگۆڕێن، بۆیە هەر سیستەمێک لە بارودۆخی هاوسەنگی بەردەوامدایە. هەر بەشێک لە بەشەکان پێداویستیی جیاوازی تایبەت بەخۆی هەیە، خێزان وەک سیستەمێکی کۆمەڵایەتی هەموو پێداویستییەکان بۆ تاکەکانی خۆی دابینەکات هەر لە ڕێکخستنی ڕەفتاری سێکسی و وەچەخستنەوە و پێگەیاندنی کۆمەڵایەتیی تاکەکان، لە پێناو مانەوەی خۆی لە بارودۆخێکی هاوسەنگدا (حلمي، ١٩٩٠: ٥٧- ٥٨). ئامانجی ئەم تیۆرە بریتییە لەوەی کە هەریەک لەو بەشانەی کە

سیستەمەکە پێکدێنن ئاواش هەوڵبدەن بۆ هێنانەدی ئامانجەکان لە پێناو پاراستنی سیستەمە گشتییەکە (القريشي، ۲۰۱۷، ؟). دەکرێت بڵێین تیۆری بنیادیی وەزیفی بڕوای وایە کۆمەڵگە یاخود دامەزراوەکان بنیادیان هەیە، بنیادیش پێکدێت لە بەش هەر بەشێکیش وەزیفەیەکی هەیە و لەگەڵ وەزیفەکانی تر تەواوکەری یەکتر دەبن (زێباری، ۲۰۱۷: ۵۳). بۆ نموونە: ئابووری وەک یەکێک لە سیستەمەکانی کۆمەڵگە کاریگەری بەسەر هەموو سیستەمەکانی تر دروستدەکات، بۆیە هەر گۆڕانێک لە سیستەمی ئابووری کاریگەری لەسەر پێکهاتە و بنیاد و وەزیفەی خێزان دروستدەکات، واتە بنیاد و پێکهاتە و وەزیفەی خێزان دەگۆڕێت، بۆ نموونە: قەیرانی دارایی و دابەزینی ئاستی گوزەرانی خەڵک لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستان گۆڕانی لە بنیاد و پێکهاتە و وەزیفەی خێزان دروستکردووە. بەهەمان شێوە بۆ سیستەمی ئاینیش ئاوایە، کە کاریگەری بەسەر ڕەفتار و هەڵسوکەوتی تاکەکان هەیە، ئەمەش ڕەنگدانەوەی بەسەر شێوازی ژیانی ڕۆژانەی تاکەکان دەبێت، بۆ سیستەمی پەروەردەش هەمان شتە کاتێک سیستەمی پەروەردە کەموکوڕی تێدەکەوێت ئەنجامەکەی بەسەر خێزان، ئاستی هۆشیاری، خوێندن و ڕۆشنبیری تاکەکان ڕەنگدەداتەوە، لەگەڵ ئەوەش لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستان ئامرازەکانی ڕاگەیاندن وەک دامەزراوەیەکی سەربەخۆ بە هەموو کەناڵ و ئامرازەکانییەوە ڕەنگدانەوەی بەسەر تاکەکان جێهێشتووە.

سەرەڕای پەیوەندیی هارمۆنی نێوان سیستەمەکان، هەر سیستەمێکیش لە ناوخۆیدا پێویستە هەمان هارمۆنی و هەماهەنگی هەبێت. لێرەدا بۆچوونی (پارسۆنز) لە کتێبی (تیۆری کۆمەڵایەتی) ئەوەیە کە هەموو سیستەمێک پێویستی بە چوار ئەرکی بنچینەیی هەیە بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی خودی سیستەمەکە کە (پارسۆنز) پێی دەڵێت (کردەی کۆمەڵایەتی- Action system). هەر ئەم ئەرکەکانی بۆ هەموو

ئاستەکانی سیستەم دیاریکردووەو بریتین لە (Goodmon, 2004: 231-232).

١- گونجان Adaptation

سیستەم پێویستە لەگەڵ بارودۆخی دەرەکی و ژینگەی سیستەمەکە خۆی و ئەو ژینگەیەی کە پێداویستییەکانی سیستەمەکە دابیندەکات، خۆی بگونجێنێت. ڕەفتاری ڕێکخراویش یەکێکە لە کردەی سیستەم کە ئەرکی گونجانی سیستەمەکە جێبەجێدەکات لەگەڵ گۆڕانکارییە دەرەکییەکانی سیستەم. بۆ نموونە خێزان وەک سیستەمێکی کۆمەڵایەتی پێویستە خۆی بگونجێنێت لەگەڵ ژینگەکەی خۆی واتە خۆگونجاندن لەگەڵ ئەو توانا مادی و مەعنەوییانەی کە هەیەتی.

٢- بەدەستهێنانی ئامانج Goal Attainment

سیستەم پێویستە پێناسی ئامانجە بنچینەییەکانی خۆی بکات لەگەڵ چۆنیەتی بەدەستهێنانی ئەو ئامانجانە، چونکە کەسایەتی سیستەم ئەرکی پارێزگاریکردن لە ئامانجەکانی سیستەم جێبەجێدەکات، لە ڕێگەی پێناسەکردنی ئامانجەکانی سیستەم و دابینکردنی سەرچاوەکانی بەدەستهێنانی ئەو ئامانجانە. خێزان وەک سیستەمێک دەبێت ئامانجی خۆی هەبێت لە پێناو بنیادنانی کۆمەڵگەیەکی سەرکەوتوو لەگەڵ ئەوەش چۆنیەتی بەدەستهێنانی ئامانجەکانی مەبەست ئەو ڕێگایانەی کەوا ئامانجەکانی تێدا پراکتیزە دەکرێت.

٣- یەکانگیری Integration

هەموو سیستەمێک پێویستە پەیوەندی نێوان بەشە پێکهێنەرەکانی ڕێکبخات و هەروەها پەیوەندی نێوان ئەم ئەرکە و دوو ئەرکەکەی پێشووتریش ڕێکبخات. هەروەها سیستەمی کۆمەڵایەتی ئەرکی یەکانگیری

سیستەم جێبەجێدەکات بەهۆی کۆنترۆڵکردنی پێکهاتەکانی سیستەم. لێرەدا مەبەست پەیوەستی و یەکانگیری پەیوەندی نێوان ئەندامانی خێزانە لەگەڵ یەکتری و دواتر پەیوەندییان لەگەڵ دامەزراوەکانی تری کۆمەڵگەیە.

٤- بەردەوامیی نموونەیی Pattern Maintenance

هەموو سیستەمێک پێویستە پاڵنەری تاکەکانی و نموونە کولتوورییەکانی پارێزگاری لێبکات نوێیان بکاتەوە بۆ بەردەوامیدان بە پاڵنەرەکان، چونکە سیستەمی کلتووری ئەرکی دابینکردنی نموونە کلتوورییەکان بەهۆی پاڵپشتیکردنی تاکەکان لە رێگەی نۆرمەوە جێبەجێدەکات، بەها و پاڵنەرەکان بۆ کارکردن. خێزانیش بە هەمان شێوە وەک سیستەمێک بۆ پارێزگاریکردن لە مانەوەی بەها و پێوەر و دابونەریتەکان بۆ ئەوەی بگونجێت لەگەڵیان، خۆی نوێدەکاتەوە.

٢-٣ شیکردنەوەی تیۆری بنیادیی وەزیفی لەسەر خێزان لە کۆمەڵگای هەرێمی کوردستاندا

(هێربەرت سپنسەر) کۆمەڵگە بە جەستەی مرۆڤ بەراورد دەکات، کە لە کۆمەڵێک ئەندامی جیاواز پێکهاتووە و هەر ئەندامێکیش لە چەندەها خانە پێکهاتووە، هەر خانەیەکیش ئەرک و مافی خۆی هەیە. بەرانبەر ئەمەش کۆمەڵگە لە کۆمەڵێک سیستەمی کۆمەڵایەتی پێکهاتووە وەک سیستەمی ئابووری، ئاینی، سیاسی، پەروەردەیی، خێزانی، خزمایەتی و سەربازی. هەر سیستەمێکیش ڕۆڵی تایبەت بە خۆی هەیە. ئەم سیستەمانەش کاری یەکتری تەواودەکەن، چونکە هەموو سیستەمەکان بە ئەرکی تایبەتیی خۆیان هەڵدەستن کە جیاوازە لەوەی تریان، بەڵام یەکتر تەواودەکەن (حەسەن، ٢٠١٢: ٦٢). (پارسۆنزیش) بە یەکێک لە گرنگترین پێشەنگانی ئەم تیۆرە دادەنرێت و دەڵێت: پێویستە هاوسەنگبوون لە سیستەمی خێزان بوونی هەبێت، چونکە خێزان خۆی کاریگەری لەسەر خۆگونجاندن و هاوسەنگبوونی خۆی دەکات بەهۆی ئەو بارودۆخ و

پاڵەپەستۆ دەرەکییانەی کە بۆیدێن. بۆیە جێگیربوونی بنیادی خێزان هۆکارێکی گرنگە و کاریگەری بەسەر ئەندامانی خێزان دەبێت، بەتایبەتی ئەرکەکانی خێزان ڕۆڵی گرنگ لە جێگیربوونەکە دەبینن. بۆیە (پارسۆنز) خێزان بە سیستەمێکی بچووک ناودەبات و پێیوایە ناکرێت لە خێزان تێبگەین بێ ئەوەی نەگەڕێینەوە بۆ سیستەمە گەورەکە کە کۆمەڵگەیە، چونکە خێزان کاریگەرە بەو گۆڕانانەی کە بەسەر کۆمەڵگەدا دێن و ڕەنگدانەوەیان دەبێت بەسەر تاکەکان و بارودۆخی نوێ دروستدەبێت (الحاج، ۲۰۰۹: ۲۵). بۆیە (پارسۆنز) وەک بنیادگەرێکی وەزیفی وای بۆچووە بنیادی کۆمەڵایەتی لە چەند سیستەمێک پێکهاتووە، خێزانیش یەکێکە لەو سیستەمانەی نێو بنیادی کۆمەڵایەتی، کە لەنێو خۆیدا سیستەمی بچووکتر و وەزیفەی جۆراوجۆر دەبینرێت (حسین، ۲۰۰۸: ۱۲).

لەگەڵ ئەوەش (پارسۆنز) پێیوایە ناکرێت بە تەنیا و دابڕاوی لە خێزان و ئەرکەکانی تێبگەین، واتە ناکرێت خێزان جیابکەینەوە لە سیستەمە کۆمەڵایەتییەکانی تر، چونکە خێزان کاریگەر و کارتێکراوە بە سەرجەم سیستەمەکانی تری کۆمەڵگە، پەیوەندییەکی وەزیفی توندوتۆڵیش لە نێوان خێزان و سیستەمەکانی تری کۆمەڵگە هەیە، هەموو سیستەمەکانیش پشت بەیەکتر دەبەستن و هەر کەموکوڕییەک لە یەکێک لە سیستەمەکان ڕووبدات کاریگەری لەسەر سەرجەم سیستەمە کۆمەڵایەتییەکانی تری کۆمەڵگە دەبێت (صالح، ۱۹۷۵: ۲٦). دیسانەوە وای دەبینێت ئەرکەکانی خێزان دەگۆڕێت بەهۆی ئەو گۆڕانانەی کە خێزان ڕووبەڕووی دەبێتەوە تووشی گرژبوونی دەکاتەوە، بۆ نموونە: لە کۆمەڵگە پیشەسازییەکان دامەزراوەی تر دروستبوون بۆ هاوکاریکردنی خێزان لە ئەرکەکاندا، کەچی خێزان لە ڕابردوو یەکەیەکی بەرهەمهێن و بەکاربەر بووە، بەڵام دوای شۆڕشی پیشەسازی هەندێک لە ئەرکەکانی خێزان کەمبوونەوە. بۆیە (پارسۆنز) پێیوایە خێزانی نوێ دوو ئەرکی

گرنگی لەسەرشانە: یەکەم، پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی. دووەم، بنیادنانی کەسایەتی تاکەکان لە کۆمەڵگە (درواش، ٢٠١٢: ١٠٤-١٠٥). سیستەمی کۆمەڵایەتیش لای (پارسۆنز) ئەو کارلێکەیە کە لە کۆمەڵە بکەرێک پێکدێت و لە پێگەیەکی دیاریکراودا کاردەکەن، بۆ بینینی ڕۆڵ و دیاریکردنی پێوەرەکانیان بەباشی کاردەکەن کە بە سیستەمی کۆمەڵایەتی دادەنرێت. ئەم سیستەمەش پێکدێت لە توخم یاخود بەش کە بە شێوەیەک بە کۆمەڵە هۆکارێک بەستراوەتەوە، بۆیە گۆڕانکاری لە هەر بەشێکدا دەبێتە هۆی گۆڕانکاری لە بەشەکانی تری ناو سیستەمەکە، کارکردنی هەر توخمێک بە دابڕاوی لە سیستەمە گشتییەکە گرانە، توخمەکانیش بە جیا کارناکەن، بەڵکو بە زنجیرەیەکی ڕێکوپێک کاردەکەن کە هەریەکێکیان بەویترەوە بەستراوەتەوە بە جۆرێک پەیوەندییەکە گونجاو و ڕێکخراو بێت نەک هەڕەمەکی. کەواتە گرنگیدان بە خێزان لە چوارچێوەی ئەم چەمکە پشت بە تیۆری بنیادیی وەزیفی دەبەستێت، بۆ تۆێژینەوەی خێزان وەک سیستەمێکی کۆمەڵایەتی بەهۆی بەردەوامی ئەو سیستەمە و ئەو ڕۆڵەی لە هەموو کۆمەڵگەیەک هەیەتی، پاریزگاری لێدەکات (مستەفا، ٢٠٠٩: ٩٢-٩٣).

کەچی (میردۆک) پێیوایە خێزان دامەزراوەیەکی جیهانییە و کۆمەڵێک ئەرکی گرنگی لەسەرشانە، ئەرکەکانی خێزانیشی لەناو واقعی کۆمەڵگە دەستنیشانکراوە، هەروەها وەسفی خێزانیش دەکات بە گرووپێکی کۆمەڵایەتی، کە دوو ڕەگەزی جیاواز و پێگەیشتوو دروستیدەکەن و منداڵ دەخەنەوە. (میردۆک) خێزان لەسەر بنەمای بنیاد و وەزیفەوە شیدەکاتەوە: لە ڕوانگەی بنیادەوە چەند بنەمایەکی دەستنیشانکردووە بۆ سروشتی خێزان بە گشتی بەم شێوەیە:

١- جۆری بنەمای هاوسەرگیری، ئەویش هاوسەرگیریی تاکی یاخود فرە هاوسەرییە.

٢- بنەمای نەسەب کە خوێن و خزمایەتی دەگرێتەوە، کە ئەرک و مافەکانی ئەو پەیوەندییە لەخۆدەگرێت بە گوێرەی پلەی خزمایەتییەکە.

٣- بنەمای نیشتەجێبوون، ئەو شوێنە دەگرێتەوە کە هەردوو هاوسەرەکە بڕیاری لەسەر دەدەن.

٤- بنەمای زاراوە و چەمکی خزمایەتی، بۆ وەسفکردنی ئەو پەیوەندییانە بەکاردێت کەوا تاکەکان بەیەکەوە دەبەستێتەوە، جا خزمایەتییەکە هەر جۆرێک بێت (الخشاب، ٢٠٠٨: ٤٦).

بەڵام لە ڕوانگەی وەزیفەوە (میردۆک) ئەرکەکانی خێزانی بۆ چوار ئەرکی سەرەکی دابەشکردووە وەک (ئەرکی سێکسی، ئابووری، منداڵخستنەوە، پەروەردەیی)، و پێیوایە ئەم ئەرکانە گرنگییەکی زۆریان لە کۆمەڵگەدا هەیە. واتە ئەگەر ئەرکی سێکسی و وەچەخستنەوە نەبێت کۆمەڵگە دەوەستێت و لەناودەچێت، هەروەها ئەرکی ئابووریش نەبێت ژیان کۆتایی دێت، ئەرکی پەروەردەیش نەبێت کلتوور نامێنێت و بەکۆتادێت. بۆیە هەر چوار ئەرکەکە پەیوەستن بەیەکترەوە و کۆڵەگەی خێزانی جێگیر دەکەن (أحمد، ٢٠٠٣، ؟). کەچی (ڕۆبەرت میرتۆن) بە دامەزرێنەری دووەمی تیۆری بنیادیی وەزیفی دادەنرێت، میرتۆن ڕوونیکردۆتەوە کە ئەرک ئاماژەیە بۆ ئەو ڕیزکردنە کۆمەڵایەتی و بایۆلۆژییانەی کە یارمەتی ئەو سیستەمە دەدەن بمێنێتەوە و بەردەوام بێت (خەمەش، ٢٠١٢: ١٩٣).

تیۆری بنیادیی وەزیفی خێزان بە بەشێک لە قەوارەی کۆمەڵگە دادەنێت، خێزان وەک چوارچێوەیەک کۆمەڵە بەشێکی پێکەوە بەستراوە، لە ناو خێزانیش پەیوەندی و کارلێک هەیە هەموو بەشێکیش لە چوارچێوەی خێزاندا ئەرکی خۆی هەیە. بۆیە ئەم تیۆرە جەخت دەکاتە سەر پەیوەندی نێوان خێزان و چوارچێوە کۆمەڵایەتییەکانی دیکە (آل عبدالله، ٢٠١٤: ١٨٥). یەکەی شیکردنەوە کە تیۆری بنیادیی وەزیفی گرنگی پێدەدات

لەسەر بنەمای شیکردنەوەی یەکە گەورەکان دەستپێدەکات کە لە کۆمەڵگە و سیستەمە کۆمەڵایەتییە گەورەکانەوە بەرەو شیکردنەوەی یەکە بچووکەکان دەچێت و خێزان و سیستەمە بچووکەکانی تر دەگرێتەوە (حلمي، ١٩٩٠: ٥٨-٥٩). کەواتە ئەم تیۆرە بەکاردێت بۆ تێگەیشتن لەو بابەتانەی کە دەچنە چوارچێوەی خێزانەوە، هەڵدەستێت بە شیکردنەوەی بەشەکانی بنیاد لە کۆمەڵگە و پەیوەندی نێوان هەموو بەشەکانیش بەیەکتر، لەگەڵ پەیوەندی نێوان بەش بە گشت. بنیادی کۆمەڵایەتی خێزانیش ئاماژە بەو ڕێگایە دەکات کە پەیوەستە بە ڕێکخستنی نێوان هەموو بەشەکان و پەیوەندی ئاڵوگۆڕکراوی نێوان بەشەکان، خێزانیش وەک بنیادێک کۆمەڵێک ئەرکی جیاواز بۆ ئەندامەکانی لەخۆدەگرێت، بۆ نموونە: کاتێک خێزان تووشی لێکترازان دەبێتەوە هۆکارەکەی بۆ لەدەستدانی کۆمەڵێک ئەرک دەگەڕێتەوە، بەمەش گۆڕان لە خێزان ڕوودەدات. ئەنجامدانی ئەرکەکانیش لە پێناو مانەوەی سیستەمی خێزانەکەیە (الصديقي، ٢٠١٢: ١٢٧-١٢٨)، چونکە ئەم تیۆرە وەسفی خێزان وەک سیستەمێکی کۆمەڵایەتی دەکات کە لە چەند بەشێک پێکهاتووە لە نێوان ئەو بەشانەش پەیوەندی و کارلێک هەیە، واتە تێڕوانینەوەی ئەو پەیوەندییەی کە لە نێوان بەش و گشت هەیە، هەروەها گرنگی بە تێڕوانینەوەی ئەرکەکانی خێزانیش دەدات بە ئامانجی ئەوەی کە پەیوەندییەکی وەزیفی لە نێوان دامەزراوەی خێزان و سەرجەم دامەزراوەکانی تری کۆمەڵگە هەیە، هەروەها ئەو ڕۆڵ و پێگانەی کە بە ئەندامەکانی دەبەخشێت لەگەڵ ئامانجی ئەم تیۆرە، کە تێڕوانینەوەی ڕەفتاری خێزانە لە کۆمەڵگە لەپێناو مانەوەی سیستەمی خێزان (العبدالله و آخرون، ٢٠١٦: ٦٧). ئاشکراشە ئەم تیۆرە پشت بەو ڕۆڵ و ئەرکانە دەبەستێت کە بەشەکانی سیستەم پێی هەڵدەستن لەپێناو جێگیربوونی بنیادی کۆمەڵایەتی، جا ئەو بنیادە خێزان بێت یاخود هەر گرووپێک بێت، کاتێک پێچەوانەبوونێک لە ئەرکەکاندا لە هەر سیستەمێک ڕوودەدات ئەوا دەبێتە هۆی ڕوودانی ململانێی کلتووری و بەمەش گۆڕان لە ناوەڕۆک و

خـودی سیسـتەمەکە دروسـتدەبێت (حجـازي، ١٩٩٨: ٤٩-٥٠). چـونکە تێکچـوونی بنیـاد و ئەرکـی خێـزان پەیوەسـتە بە ڕەوشـی تـایبەتی هەر خێزانێک، بۆ نموونە: مردن، نەزۆکی و جیابوونەوە، یاخود هەر گرفتێکی تر دەبێتە هۆی ناتەواوی لە وەزیفەی خێزان، چونکە تێکچـوونی هەریەک لە وەزیـفەی بـایۆلۆژی، سـۆزداری و پەروەردەیـی ڕێگـرن لە بەردەوامبوونی وەزیفەی خێزان (عمر و العاني، ١٩٩١: ١٢٤).

کاتێک تیۆری بنیـادیی وەزیفـی تـوێژینەوەی خێـزان دەکـات جەخـت لەسەر سێ جۆر ئەرکی جیاواز دەکاتەوە لەوانە:

١- ئەرکی خێزان بەرانبەر بە کۆمەڵگە:

٢- ئەرکی خێزان بەرامبەر بە خۆی:

٣- ئەرکی خێزان بەرانبەر بە تاکەکانی:

کەواتە ئەم تیۆرە کاتێک تـوێژینەوەی خێـزان دەکـات دوو ئاراسـتەی جیاواز وەردەگرێت:

١- ئاراستەی شیکاری وەزیفی لەسەر ئاستی یەکە گەورەکان:

٢- ئاراسـتەی شـیکاری وەزیفـی لەسـەر ئاسـتی یەکە بچووکەکـان (الخشاب، ٢٠٠٨:٣٥-٣٦).

خێزان لە ڕوانگەی تیۆری بنیـادیی وەزیفی بـریتییە لە بنیادێک کە لە چەنـد تاکێـک پێکهـاتووە، ئەرکەکەشـی ئەو پەیوەنـدی و کـارلێکە کۆمەڵایەتییانە دەگرێتەوە، لەگەڵ کاریگەردی ئەندامەکان لەسـەر یەکتر و دیاریکردنی ڕۆڵ و پلە و ئەرکی هەر تاکێک لە خێزان هۆکارە بۆ زیـاتر جێگیربـوونی بنیـادی خێـزان و دوورکەوتنەوەی لە لێکترازان (السنهوري، ١٩٩٤: ٣٠). بـۆیە خێـزان لە چوارچێـوەی ئەم تیـۆرە بە واتـای

هەواڵنامەی کێب

دامەزراوەیەک دێت و پڕۆسەی پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی لەسەرشانە لە گەیاندن و گواستنەوەی بەها، دابونەریت و پێوەرەکان لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر، بەمەش کەسایەتی تاک بنیاد دەنرێت و دەبێت بە بەشێک لە بنیادی کۆمەڵایەتی. کەواتە ئەم تیۆرە تۆێژینەوەی خێزان دەکات وەک سیستەمێکی کۆمەڵایەتی تۆێژینەوەی ئەو ئەرک، ڕۆڵ و پێگانەش دەکات لە کۆمەڵگە کە سیستەمی خێزان دەپارێزن. لەپێناو پاراستنی بنیادی سیستەمی خێزان ئەندامانی خێزانیش لەناو خێزاندا کارلێک دەکەن، چونکە خێزان بە سیستەمە کۆمەڵایەتییەکانی تر پەیوەستە (الضبع، ۲۰۰۳: ۸۳).

جگە لەمانەش ئەم تیۆرە سەیری خێزان دەکات وەک دیاردەیەکی جیهانی، لەگەڵ بوونی کۆمەڵگە، بوونی هەیە و بەردەوامە. هەروەها تاک لە خێزانەکەی بەهۆی پڕۆسەی پێگەیاندنەوە بەها، پێوەر و دابونەریت وەردەگرێت، کەواتە بنیادی کۆمەڵایەتی خێزان ئاماژە بۆ ئەو ڕێگایە دەکات کە هەموو بەشەکان پەیوەندی ئاڵوگۆڕکراو لە نێوانیاندا هەیە و بەهۆیەوە یەکەی کۆمەڵایەتی ڕێکدەخرێت. خێزانیش لە چوارچێوەی ئەم تیۆرە جەخت لەسەر ئەو بەشانە دەکاتەوە کەوا سیستەمی خێزان دروستدەکەن، ئەمەش لە ڕێگەی پەیوەندی و کارلێکەوە دەبێت، بەو پێیەی هەر بەشێک لەناو سیستەمە گشتییەکەدا ئەرکێکی تایبەت بەخۆی هەیە (أحمد، ۲۰۰۳، ؟). ئەم تیۆرە سەیری خێزان دەکات وەک بەشێکی سەرەکی لە بنیادنانی کۆمەڵگە، وەک سیستەمێکی فەرعی لە سیستەمە گشتییەکە کە کۆمەڵگەیە، لە نێوان ئەو سیستەمە فەرعییانەشدا کۆمەڵێک پەیوەندی و کارلێکی کۆمەڵایەتیی ئاڵوگۆڕکراو هەیە، بۆیە ئەم تیۆرە جەخت لەسەر گرنگی پەیوەندییەکانی نێو سیستەمی خێزان و پەیوەندی سیستەمی خێزان بە سەرجەم سیستەمەکانی تری کۆمەڵگە دەکاتەوە (عبدالوهاب، ۲۰۰۰: ۲۳۰). ئاشکراشە کە تیۆری بنیادیی وەزیفی گرنگی بە دوو بابەتی سەرەکی دەدات لە شیکردنەوەی خێزان: ئەوانیش، بنیاد و

وەزیـفەیە. بەڵام کاتێـک بـاس لە ئەرکـی خێـزان دەکرێـت ئەرکەکـان دابەشدەبن بۆ:

١- ئەو ئەرکانەی پارێزگاری لە جۆری کۆمەڵگە دەکەن: ڕێکخستنی ڕەفتـاری سێکسـی، دابینکردنـی پێداویسـتیی جەسـتەیی، دەروونـی و ئابووری منداڵ، پاراستنی کلتووری کۆمەڵگە لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر:

٢- ئەو ئەرکـانەی تـایبەتن بە کـۆمەڵگە وەک دامەزراوەیەکـی کـۆمەڵایەتی: دابەشـکردنی کـار بەپێـی ڕەگەز، ئەم ئەرکە بە یەکێـک لەو ئەرکە گرنگـانە دادەنرێـت، کە پـێگەی خێـزان دەپارێزێـت و بنیـاد و ئەرکەکانی لە کۆمەڵگە جێگیر دەکات و دووریدەخات لە ململانێ.

٣- ئەو ئەرکانەی تـایبەتن بە تاکەکـان: مـانەوەی فیزیکـی جەسـتەیی سروشـتی، پڕکـردنەوەی غەریـزە سێکسـییەکان، چـاودێری، پاراسـتن و پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی (القريشي، ٢٠١٧: ؟).

بنیادی خێزان یەکەیەکی کۆمەڵایەتی و ئابووریيە، کە لە ژن و مێرد و منداڵ پێکهاتووە، ئەم یەکەیەش لەسـەر بنەمـای پڕۆسـەی هاوسـەرگیری دامەزراوە بەهـۆی کۆمەڵێـک ڕێکـاری یاسـایی و ئـاینی و بـایۆلۆژییەوە، هەمـوو تاکەکـانی خێـزانیش لەژێـر یەک بنمـیچن بەهـۆی پەیوەنـدی و کـارلێکی کـۆمەڵایەتییەوە بە یەکتـرەوە پەیوەسـتن ، هەروەهـا بەرپرسـن بەرانبەر ڕۆڵەکانیان لەناو خێزاندا، گرنگترین سیمای خێزانیش پەیوەندی نێـوان ئەنـدامەکانە (مـاکیفر و شـارلز پیـدج، ١٩٧١: ١٦). هەروەهـا خێـزان سیستەمێکی کۆمەڵایەتییە و دیاردەیەکی دابڕاو نییە، بەڵکو پەیوەستە بە سیستەمی ئابووری، سیاسی و ئایینییەوە، کەواتە کاریگەر و کارتێکراوە بە دەوروبەر (الصـــديقي، ٢٠١٢: ٣٩). چـــونکە خێـــزان وەک دامەزراوەیەک کـاریگەرە بە بـارودۆخ و گـۆڕانە ئـابووری و کـۆمەڵایەتی و مێژوویـی و سیاسـییەکان لە هەمـوو جیهانـدا کە گـۆڕان لە بنیـاد و کەمبـوونەوەی

ئەرکەکان دروستدەکات. بۆیە خێزان یەکەیەکی کۆمەڵایەتی گرنگە لە بنیادی کۆمەڵگە، چونکە یەککرتوویی خێزان یەککرتوویی کۆمەڵگە بەدوای خۆیدا دەهێنێت، خێزان وەک یەکەم خانە بەرپرسە لە دابینکردنی خۆراک و خواردنەوە و جل و پێداویستیی ڕۆحی لە بەها مرۆییەکان بۆ تاک (القصيري، ١٩٨٨:٢٥). دەکرێت بڵێین بنیادی کۆمەڵایەتی تۆڕێک لە پەیوەندیی کۆمەڵایەتییە لە نێوان تاکەکاندا لە ماوەیەکی زەمەنی دیاریکراودا، کەواتە بنیادی کۆمەڵایەتی بە مانای بارودۆخی جێگیری سیستەمی کۆمەڵایەتی دێت (دينكن ميشيل، ١٩٨٠: ٣١٤).

هەروەها ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی لە سەرەتای سەدەی بیستەم بە گشتی لەسەر بناغەی هۆزایەتی دامەزرابوو. بەهۆی زیادبوونی هەژموونی سەرمایەداریی وڵاتانی ئەورووپی لە دەوڵەتی عوسمانی، وردە وردە کوردستان تێکەڵی بازاڕی جیهانی بوو، بەڵام هەر سیمای کشتوکاڵی بەسەری زاڵبوو، ڕژێمی دەرەبەگایەتیش هێشتا بااڵدەستبوو. ئەمەش وایکرد کۆمەڵگەی کوردی بەڕووی دەرەوەی خۆی نەکرێتەوە و زۆر بەکەمی بکەوێتە ژێر کاریگەری گۆڕانکاری و پەرەسەندنەکانی دەوروبەر و جیهان (هەروتی، ٢٠١٣: ١١٨). کۆمەڵگەی کوردی کۆمەڵگەیەکی عەشائیریە، لایەنگیریکردن لە کۆمەڵگەی کوردی بۆ خێزانە لەگەڵ عەشیرەت. هەروەها بوونی ئەو پەیوەستییە عەشائیریە لایەنگیری ئاینی دروستدەکات (ماكدووال، ٢٠١٢: ٣٣). کەواتە بنیادی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی پێکهاتووە لە چەندین یەکە لەوانە خێڵ و عەشیرەت، لەناو ئەم سیستەم و یەکەیەشدا خێزانی کوردی تایبەتمەندیی خۆی وەردەگرێت. دەکرێت بڵێین خێزان لەگەڵ ڕەوت و پەرەسەندنی ژیان گۆڕانکاری بەسەرداهاتووە، چ لە شێوەی پێکهاتن و دەسەڵاتدا چ لە ئاڕاستەکردنی دەسەڵاتدا بەپێی قۆناغەکانی دەسەڵاتی ژن یاخود دەسەڵاتی پیاو، واتە بەپێی سیستەمی خێزانی دایکسالاری یان باوکسالاری، خێزان وەک یەکەیەکی سەرەتایی بنەمای پێکهاتەی

کۆمەڵگەی کوردییە. بەڵام خێزان وەکو یەکەیەکی سەرەکی سیمایەکی گشتی و لەیەکچووی لە کۆمەڵگە جیاوازەکاندا هەیە، بۆیە ناکرێت لە سنووری تۆڕێنەوەی خێزاندا بتوانرێت سەرجەم بنەما شاراوەکانی کۆمەڵگەی کوردی ئاشکرا بکرێن، بەڵام خێزان لە کۆمەڵگەی کوردیدا یەکەیەکی فراوانتر پێکدێنێت ئەویش یەکەی خێڵ و عەشیرەتە، خێڵ و عەشیرەتیش بنەمایەکن بۆ پێکهێنەری سەرەکیی کۆمەڵگەی کوردی، واتە کۆمەڵگەی کوردی بریتییە لە یەکەیەکی فراوانتر، کە سەرجەم خاسیەتەکانی خێڵ و عەشیرەتی کوردی هەیە (قەرەداغی، ٢٠٠١: ١٠٩). خێزانی کلاسیکیی کوردی خێزانێکی باوکسالاری بووە، وردتر بۆ باوک دەگەڕێتەوە سەرۆک خێزان بە گوێرەی دابونەریتی کورد خاوەن دەسەڵاتێکی فراوان بووە لەناو خێزاندا، جا ئەو خێزانە لە کۆمەڵگەیەکی کۆچەری یاخود گوندی یان شارستانی بێت. پەیوەندییەکانی ژن و مێرد لەناو خێزان لەسەر بناغەیەکی پتەو و یەکگرتوو دامەزراوە، بەشێوەیەک ژن ڕێز و حورمەتی گەورەی لە لایەن مێردەوە هەبوو، مێرد زۆر متمانەی بە دڵسۆزی ژنەکەی هەبوو، ئەمەش یانی ڕێژەی تەڵاق لە خانەوادەی کورد کەمبووە، مەگەر لە حاڵەتی دەگمەن نەبێت وەک نەزۆکی یاخود ناپاکی ژن (عیزەت، ٢٠١٤: ٩٧-٩٩). بەڵام پەیوەندی نێوان باوان و منداڵ لەناو خێزاندا، پەیوەندیی ڕێز و ملکەچی تەواو بوو، بەدلیسی لەمبارەوە دەڵێت: زۆربەی نەتەوەی کورد دەستی بالایان لە نواندنی مافی دایک و باوک هەیە و ڕەچاوی کاروباری ئاینی دەکەن (عیزەت، ٢٠١٤: ٩٩). هەروەها تۆمابوا دەڵێت خێزانی کوردی ڕوخساڕێکی ئاینی هەیە پێش ئەوەی ڕوخساری کۆمەڵایەتی و ئابووری هەبێت (سندی، ٢٠٠٨: ١٣٣). کلتووری خێزان لە کۆنەوە لە ڕووی تەکنەلۆژیاوە زیاتر ڕادیۆ بەکارهێنراوە، تەلەفزیۆنیش کەم یاخود هەر نەبووە، هەروەها ئەو منداڵانەی بەهۆی سەرقاڵی و کارکردنی دایک و باوکیانەوە خراونەتە دایەنگەوە کەمن واتە کەمتر لە (٢٠٪)، لەگەڵ کۆبوونەوەی تەواوی

ئەندامانی خێزان بەیەکەوە و لە نزیکەوە ئاگایان لەیەکتری بووە (ستیڤن ئار. کۆڤی، ٢٠١٤: ٢٠٤).

لە ساڵی (٢٠٠٣) بەدواوە گۆڕان لە سیستەمی سیاسی لە عێراق دروستبوو کە ناسنامەیەکی تری وەرگرت، ئەویش گۆڕانی سیستەمی سیاسی لە کۆماریيەوە بۆ کۆماری فیدراڵی بوو، کە هاوکێشە سیاسییەکانی گۆڕی. دوای ڕوخانی ڕژێمی بەعسیش لەناو دەستووری هەمیشەیی عێراقی فیدراڵ لە ساڵی (٢٠٠٥) حکومەتی هەرێمی کوردستان بە شێوەیەکی فەرمی دانی پێدانرا، ئەمەش هۆکارێک بوو بۆ ئەوەی دەوڵەتەکانی تری جیهانیش حکومەتی هەرێمی کوردستان بەشێوەیەکی فەرمی قەبووڵبکەن. ئەو پێشکەوتنە نوێیانەی کە بەسەر کۆمەڵگەی کوردیدا هاتوون کاریگەرییان لەسەر کۆمەڵگەی کوردی جێهێشتووە و بەهۆی کۆمەڵێک هۆکاری جیاوازەوە، لەوانە هۆکاری ئابووری و سیاسی و کلتووری بە تایبەت لە ئێستادا زۆری ڕێژەی ڕۆشنبیران و ڕۆڵیان لە زانکۆ و تۆێژینەوەی زانستی و بووەتە خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکان وایان کردووە کە کۆمەڵگەی کوردی بگوازرێتەوە بۆ چەرخی ئەنتەرنێت و ڕۆژنامە و کتێب، کە ڕۆڵیان لە دامەزراندنی دامەزراوەی پەروەردەیی و کلتووری و دەستوورییەکان و چاککردنی دەسەڵات لە کۆمەڵگەی کوردیدا هەیە، کە بە سەردەمی وەرچەرخانی خێرادا تێپەڕ دەبێت (عطو، ٢٠٠٧: ٥٥). کۆمەڵگەی کوردی بە کۆمەڵگەیەکی نەریتی ناوزەد دەکرێت، یاخود بە لایەنی کەمەوە ڕەنگ و بۆی کۆمەڵگە نەریتییەکانی لە خۆدا هەڵگرتووە، خۆی لەناو پڕۆسە و ڕەوتەکانی مۆدێرنیتە و گۆڕانسازی بەدوور نەگرتووە، بە تایبەت پاش ئەو گۆڕانە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییانە جا چ گۆڕانەکان لە ئاستی میکڕۆ یان لە ئاستی ماکڕۆ دابن. دوای داتەپینی ڕژێمی پێشووی عێراق لە ساڵی (٢٠٠٣)دا لە لایەنی فاکتەری سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی، کلتووری و تەنانەت ئاینییەکانیش، چونکە کۆششێکی بنەڕەتی لە ئاستی فیکری و کۆمەڵایەتی

و ئابووری و سیاسی لە هەیکەلەکانیاندا بۆ تێپەڕین لە قۆناغی نەریتییەوە بـۆ قۆنـاغی مـۆدێرن هەیە (لەتیـف شـوانی، ٢٠١١: ٣١). لەگەڵ ئەوەش کۆمەڵگەی کوردی ڕووبەڕووی گۆڕانی کلتووری بۆتەوە، ئەم گۆڕانانەش بەهـۆی کۆمەڵێـک فـاکتەری جیـاوازەوە ڕوویانـداوە لەوانە سیاسـی، ئابووری، تەکنەلۆژیا و هۆکاری تر. چونکە کلتووری کوردی پێش (٢٠٠٣) تاڕادەیەک داخراو بوو بە بەراورد لەگەڵ دوای (٢٠٠٣). بۆیە پەرەسـەندنە سیاسییەکانی عێراق و وەبەرهێنانی بیانی کاریگەرییەکی بەرچاوی هەبوو لەسـەر کـرانەوەی کلتـووری هەرێـم. بـۆیە هۆکـارە سیاسـییەکان کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆیان هەیە لەسەر گۆڕانی کلتووری کۆمەڵگە. ئەو گۆڕانـانەی کە لەسـەر ئاسـتی میکـرۆ دەبینـین هەنـدێک لە ڕەفتـارە ئاساییەکانی ڕۆژانەی تاک گۆڕانی بەرچاوی بەسەرداهاتووە، بۆ نمـوونە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانمان، ئەو زمانەی لە قسەکردن و زمانی جەستە بەکاریـدەهێنین گـۆڕانی بەسـەرداهاتووە. بەڵام لەسـەر ئاسـتی مـاکرۆ گۆڕانەکان لەسەر ئاستی سیستەمی ئابووری و سیاسی و پەروەردەیی دەبینین، بۆ نموونە لە سیاسەتدا باس لە دیموکراسی و ماف و مرۆڤ دەکرێـت، لە ئابووریـدا بـاس لە بـازاڕی ئـازاد دەکەیـن، لە ژیـانی کۆمەڵایەتیشدا باس لە گۆڕانی بەهـا کۆمەڵایەتییە قوولەکان دەکرێت، لە پەروەردەشـدا بـاس لە نـاتەواوی و فەشـەلی فەلسـەفە و سیسـتەمی پەروەردەی پێشوو دەکرێت (دێلوی، ٢٠١٣: ٨١-٨٥).

جێبەجێکردنـی تیـۆری بنیـادیی وەزیفـی لەسـەر خێـزان بـۆ نمـوونە: گـۆڕانی خێـزان لە کـۆمەڵگەی هەرێمـی کوردسـتان لە ڕووی بنیـاد و ئەرکەوە، چـونکە خێزانـی کـوردی وەک هەر خێزانێکـی دیـکە لە جیهـان خـاوەنی کۆمەڵێـک تایبەتمەنـدیی خـۆیەتی و جیایـدەکاتەوە لە هەر کۆمەڵگەیەکی دیکە لە ڕووی شـێوازی پەروەردە، پێگەیاندن، دابونەریت و بەهـا لەگەڵ ئەو ئـامرازانەی کە کـۆنترۆڵی خێزانـی پێـدەکرێت لە تۆکمەکردنی بنیاد و ئەرکدا. دەکرێت ئەم نموونەیە جێبەجێبکەین بەسـەر

ئەم تیۆرە، بەڵام دەبێت لە میانەی دەستنیشانکردنی دوو ماوەدا بێت: چونکە خێزان لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستان بە چەندین قۆناغی جیاجیادا تێپەڕیوە، بۆیە یەکێک لەو قۆناغانە لە ماوەی نێوان پێش ڕاپەڕینەوە تاکو ساڵی (٢٠٠٣)، قۆناغی دواتریش لە ساڵی (٢٠٠٣)ەوە تاکو ئێستا. لە دوای ڕاپەڕین بە گشتی و لە دوای (٢٠٠٣)ەوە بە تایبەتی ژیانی خێزانەکان وەک جاران نەماوە، خێزانی کوردی گۆڕاوە، یەکێک لەو هۆکارانە چوونە دەرەوەی ئافرەتە بۆ بواری کارکردن و گەیشتنی بە داهاتێکی ماددی کە بە یەکێک لە گرنگترین ئەو گۆڕانکارییانە دادەنرێت کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاریگەری بەسەر خێزانەوە هەبووە، واتە گرنگیدان بە خوێندن کاریگەری هەبووە و تاکەکان بۆ بەدەستهێنانی بڕوانامە گرنگییان بەخوێندن داوە. بەهۆیەوە ئافرەت بەشداری لە پلاندانانی بودجەی خێزان و دەرکردنی ئەو بڕیارانەی کە تایبەتن بە پێگەیاندنی منداڵەوە کردووە. بەپێچەوانەوە ئافرەتی ماڵ لە کاروبارەکانی خێزان شوێنکەوتەی هاوسەرەکەیەتی. هەروەها گۆڕانێکی تر لە قەبارەی خێزانی کوردییە کە ئێستا بچووک بۆتەوە. چونکە خستنەوەی منداڵی زۆر لە خێزاندا پێداویستیی زۆری دەوێت و پەروەردەکردنیش لەم سەردەمەی ئێستا سەختە، بارودۆخی ژیانیش قورسە و وەک جاران نییە. لە ڕوانگەی ئابووریشەوە، ئەگەر سەیری دوای ڕاپەڕین بکەین دەبینین خێزان لە ڕوانگەی ئابوورییەوە ئەوەندە باش نەبوونە قەیرانی دارایی هەبوو کە کاریگەری بەسەر تەواوی ژیانی خێزانەکان هەبوو، بە پێچەوانەوە لە دوای ساڵی (٢٠٠٣)ەوە دوای ڕوخانی ڕژێمی بەعس و کرانەوەی کوردستان بە ڕووی جیهانی دەرەوە و هاتنی کۆمپانیا بیانییەکان بۆ کوردستان، وایکرد ئاستی ئابووری خێزانەکان باش بێت و بەرزبێتەوە لەگەڵ زیادبوونی هەڵی کارکردن بۆ تاکەکان، ئەگەر سەیری بواری ڕاگەیاندنیش بکەین بە هەموو ئامرازەکانییەوە بە هەمان شێوە کاریگەری بە سەر خێزان جێهێشتووە بە بەراورد بە قۆناغی پێش ڕاپەڕین ئەو هەموو ئامرازە تەکنۆلۆژییانە بوونیان نەبووە، بەڵام لە دوای ساڵی

(٢٠٠٣)ەوە ئەمـانە ڕەنگـدانەوەیان بەسـەر تەواوی ژیـانی خێزانەکـان جێهێشتووە لە ڕووی پەیوەندی، قەبارە و زیادبوونی گرفتەوە.

پارێزگـای هەولێـر کە ژمـارەی دانیشـتوانی (٠١,٢) ملیـۆن کەسـە (لە خەملاندنی دانیشـتوانی هەرێمـی کوردسـتانی عێـراق بـۆ مـاوەی نێـوان (٢٠٠٩-٢٠١٠) دەسـتەی ئامارەکـانی هەرێمـی کوردسـتان٢٠١٤) کە پـایتەختی هەرێمـی کوردسـتانی عێـراقە. ئەم پارێزگـایە وەک شـوێنەکانی دیـکەی هەرێمـی کوردسـتان بە قـوولّی کەوتـۆتە بەر کـاریگەری لێشـاو و شەپۆلّە تازەکانی ئاوارەبووان، کە لە ئەنجامی شەڕ و ململانێکانی سووریا و بەشـەکانی دیـکەی عێراقەوە سـەریان هەلّـداوە و هەروەهـا ئەو قەیـرانە دارایـیە سـەراپاگیرییەی کە کـاریکردۆتە سـەر لایەنـی گشـتی و تـایبەتیی ئـابووری، پارێزگـای هەولێـر لە مـاوەی (٥) سـالّی ڕابـردوودا پەنـابەرە سـوورییەکانی لەخۆگرتـووە. ئەو سـاتەی کە ئەو لێشـاوە دەسـتپێکرد هەرێمی کوردستانی عێراق سەقامگیرییەکی ڕێژەیی و بەرەوپێشـچوونێکی ئـابووری بەخـۆیەوە دەبینـی. چـونکە ئەو خەلّکـانەی کە پەنـاخواز بـوون هاتنە ناو ژینگەی خەلّکێکی دلّ و دەروون باش و بە بەزەیی. لە کۆی ئەو (٣،٤) ملیۆن ئاوارەیەی کە لە ناوخۆی عێراقدا ئاوارە بـوون، زیـاتر لە یەک ملیۆنیـان لە هەرێمـی کوردسـتانن. لە بەرئەنجـامی زیـادبوونی ژمـارەی دانیشـتوانە بە ڕێـژەی (٣٠٪) لە مـاوەی تەنیـا (٢) سـالّدا دەسـەلاتدارانی هەرێمـی تووشـی نیگەرانـی کـردووە، بە تـایبەت لە بـابەتی دابینکردنـی خزمەتگوزارییە گشتییەکاندا (ڕۆبەرت گویو، ٢٠١٦: ٤).

بۆیە خێزان لە ئێستادا بەهـۆی ئەو گۆڕانـانەی بەسـەری هـاتووە، بـۆ نمـوونە بەکارهێنـانی ئـامرازە تەکنەلۆژییەکـان، بە تـایبەتی ئامرازەکـانی پەیوەنـدی و ڕاگەیانـدن دەکرێـت بلّێـین لە دوای سـالّی (١٩٩١) ەوە ئامرازەکانی ڕاگەیاندن بە تـایبەت تەلەفزیـۆن، دواتریش تەلەفـۆن دواییش ئەنتەرنێت، فاکس، ڤایبەر، تویتەر، مێسنجەر و چەندین ئامرازی دیکە لەناو خێزانـی کـورددا بلّاوبـوونەوە، بـۆیە خێزانـی کـوردی بە ڕووی جیهـانی

دەرەوە کـرایەوە. کەواتە کـۆمەڵگەی کـوردی بە کۆمەڵێـک بـارودۆخی سیاسی و ئابووری خراپدا تێپەڕیوە، کە کاریگەرییان بەسـەر سـەقامگیری خێزانەوە کردووە و کۆمەڵێک گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی ئابووری و سیاسـی دروسـتکردووە بە تـایبەت لە دوای ڕاپەڕینـی سـاڵی (١٩٩١)، کە ڕەنگـدانەوەی جیاجیـای لە بـواری ڕۆڵـی کـۆمەڵایەتی، پەروەردەیـی، کلتووری و ڕاگەیاندنەوە جێهێشت.

بە تـایبەتیش ئەو بـارودۆخەی کە خێزانـی کوردی لە سـاڵی (٢٠١٤)دا تیایدا ژیـا جیـاواز بـوو لە سـاڵانی ڕابـردوو، چـونکە لەو سـاڵەدا کۆمەڵێک گرفت سەریانهەڵدا، لەوانە نەبوونی بودجە و هاتنی بە لێشاوی ئاوارەکـان، بـۆیە ڕێـژەی بێکـاری زیـادیکرد و بـوو بە (٠،٠٣) بە بەراورد بە سـاڵی (٢٠١٣). چـونکە ڕێـژەی بێکـاری لە هەرێمـی کوردسـتان لە سـاڵی (٢٠١٤) گەیشتە (٦،٥٣٪) (سندی، ٢٠١٥، ١٨٣).

ئەم توێژینەوەیە ساڵی (٢٠٠٣)ی کردۆتە خـاڵی وەرچەرخـان، چـونکە دوو جـۆرە خێـزان بەراورد دەکـات ئەو خێزانـانەی پـێش سـاڵی (٢٠٠٣) خێزانیـان پێکهێنـاوە لەگەڵ ئەو خێزانـانەی دوای سـاڵی (٢٠٠٣) خێزانیـان پێکهێنـاوە. لەم سـاڵەدا کۆمەڵێک هۆکـار کاریگەرییـان هەبـووە، یەکێک لەو هۆکارانە هۆکـاری سیاسـی بـوو، واتە گـۆڕانی سیسـتەمی سیاسـی بـوو لە عێـراق کە ناسـنامەیەکی تـری بەخـۆیەوە بینـی، کە دەکـاتە دوای ڕوخـانی ڕژێمـی بەعـس. لەنـاو دەسـتووری هەمیشـەیی عێراقـی فیدراڵـدا لە سـاڵی (٢٠٠٥) حکـومەتی هەرێـم بە شـێوەیەکی فەرمـی دانیپێـدانرا، ئەمەش هۆکارێـک بـوو بـۆ ئەوەی هەمـوو جیهـان حکومەتی هەرێم بە شـێوەیەکی فەرمـی قبـوڵ بـکەن. لە بـواری سیاسـی و ئـابووریـیەوە پەیوەنـدییەکانی فراوانکرد، بـۆ نمـوونە لە دوای (٢٠٠٣) کۆمەڵێک کونسـوڵخانەی بیـانی لە هەولێر کرانەوە، چونکە ڕوخانی دەسـەڵاتی بەعس جیهانێکی تری بەرە و ڕووی کۆمەڵگەی کوردستانی کردەوە، کە تیایدا گەشـەکردنی ئـابووری و دیموکراسی بەدوای خۆیدا هێنا، بەمەش دەرگاکانی سـەرمایەگوزاری بەرە

و ڕووی هەرێم کرانەوە پاشان پەیوەندییەکانی گەشەی کرد. هەروەها لە ڕووی ئابووورییەوە کوردستان توانی سەرنجی کۆمپانیا گەورەکانی جیهان ڕابکێشێت، ئەمەش وایکرد پارەیەکی زۆر بێتە کوردستانەوە و مووچە و داهاتی خەڵکی بەرزبووەوە و نرخی شتوومەکیش گرانبوو، ئەمەش وایکرد خەڵکی دووبارە خانووی نوێ دروستبکەن و بەرزبوونەوەی ڕێژەی هاوسەرگیریکردن و جیابوونەوەیان لەگەڵ مالّی باوکیان واتە خانوو و مالّی سەربەخۆی خۆیان هەبێت، بەهۆی ئەمەشەوە شاری هەولێر فراوانبوو کۆمەڵێک گەڕەکی نوێ دروستبوون. لەگەڵ ئەمانەش تاکەکان بیریان لە ڕێکخستنی منداڵخستنەوە کردەوە. هۆکاری ئەمەش خۆشگوزەرانی تاکەکان بوو، بەشێوەیەک کە خۆش بژین و پێداویستییەکانیش زیادبوون.

ئەنجامەکان:

ئەو دەرئەنجامانەی کە ئەم توێژینەوەیە پێیگەیشتووە ئەمانەن:

١- خێزان پێکهێنەری سەرەکی و بنەڕەتی دروستبوونی کۆمەڵگەیە. بەبێ لەبەرچاوگرتنی فۆرمە جیاوازەکان. دەکرێت بڵێین خێزان ئەو ئامرازەیە کە لە ڕێگەیەوە مرۆڤ لە بوونەرێکی بایۆلۆژییەوە دەگۆڕێت بۆ بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی کە هەڵگری هەموو ئەو بەها و نۆرمانە بێت کە لە ژیانی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگەدا پێویستی پێیەتی. خێزان سەرەڕای ئەو گرنگییەی لە ژیانی تاکدا هەیەتی لە ڕووی دابینکردنی سەرجەم پێداویستییەکانی دەبێتە سەرەتاییترین ئەو گروپە کۆمەڵایەتییانەی کە دەبنە ڕایەڵەی پەیوەندیی نێوان تاک و کۆمەڵگە.

٢- تیۆری بنیادیی وەزیفی کە لە تێکەڵکردنی دوو ئاراستەی هزری جیاواز دروستبووە، بە یەکێک لە تیۆرە سەرەکییەکانی کۆمەڵناسی

دادەنریت و مێژووی سەرهەڵدانی دەگەڕێتەوە بۆ سەرهەڵدانی خودی کۆمەڵناسی وەکو کایەکی زانستی. بەشێکی زۆری ئەدەبیاتی کۆمەڵناسی لەم تیۆرەدا لەبەر بایەخی ئەم تیۆرە لە لێکدانەوەی دیاردە و پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگە خۆی دەبینێتەوە.

٣- سەرچاوەی سەرهەڵدانی ئەم تیۆرە دەگەڕێتەوە بۆ زانستی بایۆلۆژی, بەوەی کە لێکچوونێکی تەواو هەیە لە نێوان جەستەی مرۆڤ و کۆمەڵگە. هەروەکو چۆن دەکرێت لە جەستەی مرۆڤ تێبگەین لە ڕێگای شیکردنەوەی بۆ پێکهاتەکانی و پاشان دیاریکردنی ئەرک و ڕۆڵی هەر پێکهاتەیەک بە تایبەتی، پاشان ئەو ئەرکە تەواوکارییانەی کە هەر پێکهاتەیەک لە بەرانبەر یەکتر هەیانە، لە کۆتاییشدا بە گشتی ئەو پەیوەندییانەی کە لە نێوان ئەندامە پێکهێنەرەکانی لەشدا هەیە لە ڕووی ڕاگرتنی هاوسەنگیی لەش. بەهەمان پارادایم دەکرێت لە کۆمەڵگەش تێبگەین وەکو پێکهاتەیەکی ئاڵۆز.

٤- لە ڕوانگەی تیۆری بنیادیی وەزیفییەوە کۆمەڵگە لە کۆمەڵێک پێکهاتەی کۆمەڵایەتی جیاواز پێکدێت, کە خێزان سەرەکیترینیانە. ئەم پێکهاتانە بریتین لە دامەزراوەکان, هەر دامەزراوەیەک سیستەمێکی تایبەت بەخۆی لە جێبەجێکردنی ئەرکەکانیدا هەیە، ئەو پەیوەندییە هاوبەش و دوو لایەنەی کە لە نێوان دامەزراوە جیاوازەکاندا هەیە بنیادی هەر کۆمەڵگەیەک پێکدێنن. واتە ڕاگرتنی کۆمەڵگە لە باری هاوسەنگی و سەقامگیری پشت دەبەستێت بەجێبەجێکردنی ئەو ئەرکانەی کە دامەزراەکان لەئەستۆیان گرتووە، بە پێچەوانەشەوە جێبەجێنەکردنی ئەو ئەرکانە, دەبێتە هۆی دروستبوونی کەموکوڕی سەرەتا لەو دامەزراوە پاشان تەشەنە دەکات بۆ تەواوی سیستەمەکانی تر و کۆمەڵگە دەخاتە بارێکی نائارامەوە, کە دەکرێت بە قۆناغی بارگۆڕین یان گۆڕان ناوببرێت.

٥- تیۆری بنیادیی وەزیفی کەمتر گرنگی بە فۆرم و بنەچەی میژوویی خێزان دەدات بەڵکو زیاتر جەخت لەسەر گرنگی خێزان دەکاتەوە وەکو بەشێک لە سیستەمی کۆمەڵایەتی بە گشتی. خێزان وەکو یەکێک لە دامەزراوەکانی کۆمەڵگە کۆمەڵێک ئەرکی لەسەرشانە تاکو بەرانبەر تاک و کۆمەڵگە ئەنجامیبدات. سەرەکیترین ئەرکیشی ناردنی تاکە بۆ ناو کۆمەڵگە بەو پێداویستییانەوە کە کۆمەڵگە داوای دەکات. لە ڕێگای ئەو ئەرکانەوە ژیانی کۆمەلایەتی تاکەکانی گرێدەدات بەکۆمەڵگەوە هەروەها پارێزگاری لە مانەوەی جۆری تاک و کۆمەڵگە دەکات. هەر کەمتەرخەمییەک لەو ئەرکانەی کە خێزان لەسەریەتی جێبەجێبکات بەرانبەر بە تاک و کۆمەڵگە دەبێتە هۆی سەرچاوەی دروستبوونی کێشە و گرفت لەسەر ئاستی ژیانی تاک و کۆمەڵگە، چونکە ئەرکەکان تەواوکەری یەکترن، واتەردەکەوێت کە زۆربەی گرفتەکانیش هەر لە خێزانەوە سەرهەڵبدەن. بە بەکارهێنانی ئەم تیۆرە دەکرێت لە زۆر لەو گۆڕانکارییانە تێبگەین کە لە کۆمەڵگەی کوردیدا لە ڕابردوو ڕوویانداوە و هەروەها لە ئیستاشدا ڕوودەدەن، کە گرنگرینیان گۆڕانی پێگە و ڕۆڵی ئافرەتە لە خێزان و گۆڕانی پەیوەندی، قەبارەی خێزان و مەودای ئازادی تاکە لە خێزان.

٦- خێزان گرنگترین گرووپی کۆمەڵایەتییە لە کۆمەڵگە تاک بەرهەمدێنێت و پێداویستییەکانیان فەراهەمدەکات، چونکە تاک پێویستی بە هاوکاری خێزانە بۆ ئەوەی لە ژیانی کۆمەڵایەتی بەردەوام بێت. سەرەڕای ئەو گۆڕانانەی کە لە جیهان و کوردستانیش ڕوودەدەن، خێزانی کوردیش تا ئاستێک توانیویەتی پارێزگاری لەو بەها کۆمەڵایەتییانە بکات کە پەسەندن. سەرەڕای ئەوەش زۆرێک لە ئەرک و ڕۆڵی کۆمەڵایەتی تاکەکان لەژێر کاریگەری ئەم بارودۆخانە گۆڕاون، بۆیە خێزانی کوردیش لەژێر کاریگەریی ئەو فاکتەرانەیە کە بەردەوام کاریتێدەکەن هەوڵدەدەن بیگۆڕن، یەکێک لەو فاکتەرانەش هێرشی کلتوورییە کە هەوڵی گۆڕینی ئەو

بەها کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئاینییانە دەدات کە خێزانی کوردی لەسەری جێگیر بووە.

٧- گۆڕانی کۆمەڵایەتی لە هەموو کۆمەڵگەیەکدا بوونی هەیە، ئەمەش بەهۆی کۆمەڵێک هۆکاری جیاوازەوە، لەوانە هۆکاری کلتووری، کۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسی، کە هەریەکەیان کاریگەرییان بەسەر ئەویترەوە هەیە بە تایبەت لە کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستانی و لە دوای ساڵی (١٩٩١)ەوە کۆمەڵێک گۆڕان ڕوویانداوە لە زۆربەی بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی، کە بارودۆخێکی نوێی دروستکرد، لەگەڵ ئەوەش بنیادی کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستانیان گۆڕیوە لە هەڵسوکەوت و شێوازی ژیانی خەڵک.

ڕاسپاردەکان:

لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا پێویستە کۆمەڵێک ڕاسپاردە ئاراستەی لایەنی پەیوەندیدار بکەین، بە ئامانجی چێبەجێکردن و شیکردنەوەی تیۆری بنیادیی وەزیفی بەسەر خێزان لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا:

١- کەڵەکەبوونی مەعریفەی زانستی لە بواری کۆمەڵناسی تاڕادەیەکی زۆر پشت دەبەستێت بە ژمارەی ئەو توێژینەوانەی لەو بوارەدا ئەنجام دەدرێن، بەهۆی گرنگیی بابەتی خێزان لە چوارچێوەی زانستی کۆمەڵناسیدا, پێوستی بەوەیە کە بکرێتە تەوەرەیەکی سەرەکی لە توێژینەوە زانستییەکان لە بواری کۆمەڵناسی بە ئامانجی بنیادنانی کەلەپوورێکی زانستی لەم بوارەدا.

٢- توێژینەوە لە بواری خێزان, بە گشتی یارمەتیدەرێکی باشە بۆ تێگەیشتن لە سروشتی پێکهاتەی خێزانی کوردی و ئەو گۆڕانکارییانەی

هەوالنامەی زانستی

که بەسەر خێزانی کوردیدا هاتوون لەماوەی سالانی رابردوودا، بۆ دەوڵەمەندکردنی تێگەیشتنمان لە خێزان پێویستیمان بە ئەنجامدانی توێژینەوەی زانستی فراوان هەیە بە بەکارهێنانی تیۆر و ئامرازە میتۆدییە تازەکان.

٣- دۆزینەوەی سەرچاوەی زۆربەی ئەو کێشانەی لە کۆمەڵگەی کوردیدا بەدیدەکرێن لە خێزانەوە دەستپێدەکات, بۆیە هەنگاوێکی باشە کە ناوەندەکانی توێژینەوە و دامەزراوە فەرمییەکانی کوردستان هەوڵبدەن زیاتر هانی توێژەران بدەن کە گرنگی بە بواری توێژینەوەی خێزانی بدەن بە ئامانجی ئەوەی هەوڵی دیاریکردنی کێشە و گرفتەکان بەشێوەیەکی زانستی بدرێت.

هەوالنامەی کتێب

سەرچاوەکان:

- آل عبدالله، محمد (٢٠١٤). *"دەروونزانی کۆمەڵایەتی"*، و: ئارام ئەمین شوانی، چاپی یەکەم، هەولێر، چاپخانەی ڕۆژهەڵات.
- أحمد، أمل (٢٠٠٣). *"تغير بنية ووظائف الاسرة السودانية – دراسة عن مدينة الثورة بولاية الخرطوم"*، رسالة الماجستير غير منشورة، مقدمة الى قسم الاجتماع و الانثربولوجيا، كلية الدراسات الاقتصادية والاجتماعية، جامعة الخرطوم، السودان.
- أسماء، لبلق (٢٠١٥). *"التحولات الثقافية والرمزية لمراسيم الزواج في الأسرة التلمسانية"*، جامعة وهران ٢، لنيل شهادة الماجستير في علم الأجتماع الثقافي، كلية العلوم الأجتماعية.

- اونسة، اونسة (٢٠١٤). *"التربية الاسرية (تحديات الواقع المعاصر والرؤية المستقبلية)"*، الطبعة الأولى، بغداد، دار نيبور للطباعة والنشر والتوزيع.

- تركية، بهاءالدين (٢٠٠٤). *"علم الإجتماع العائلة"*، جامعة دمشق.

- الحاج، بلقاسم (٢٠٠٩). *"المرأة و مظاهر تغير النظام الأبوي في الأسرة الجزائرية-دراسة ميدانية وصفية لأهم مظاهر التغير الاجتماعي في الوسط الحضري للعاصمة"*، الجزائر، رسالة الماجستير غير منشورة، مقدمة الى قسم الإجتماع، كلية العلوم الانسانية والإجتماعية، جامعة الجزائر بن يوسف بن خدة.

- حجازي، أحمد (١٩٩٨). *"التغير الأجتماعي وواقع البلدان الأقل تطورا رؤية نقدية ودراسات تطبيقية"*، جامعة القاهرة، شركة الهدى للطباعة والكمبيوتر.

- الحسن، احسان (١٩٨٢). *"الأسس العلمية لمناهج البحث الأجتماعي"*، بيروت، دار الطليعة للطباعة والنشر.

- الحسن، احسان (١٩٨٨). *"الأسس العلمية لمناهج البحث الاجتماعي"*، الطبعة الثانية، بيروت، دار الطليعة.

- الحسن، إحسان (١٩٩٩). *"موسوعة علم الأجتماع"*، الطبعة الأولى، بيروت، دار العربية للموسوعات.

- حسن، عبدالباسط (١٩٨٢). *"علم الأجتماع"*، الطبعة الثانية، القاهرة، دار غريب للطباعة والنشر.

- حسين، توانا (٢٠٠٨). *"هاوبەندی کۆمەڵایەتی لە خێزانی کوردی دا- تـوێژینەوەیەکی مەیدانیە لە شـاری سـلێمانی"*، نـامەیەکی ماسـتەرە

بڵاونەکراوەتەوە، پێشکەشی بەشی کۆمەڵناسی کراوە، کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

- حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پلان دانان، دەستەی ئاماری هەرێم (٢٠١٤). ڕاپۆرتی پێشبینی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان بۆ ماوەی (٢٠٠٩- ٢٠٢٠) بەشی دانیشتوان و هێزی کار. مەزەندەی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان بە بەکارهێنانی پڕۆگرامی دیموگرافی (spectrum) بۆ ساڵەکانی (٢٠٠٩- ٢٠٢٠) وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم.

- حلمي، إجلال (١٩٩٠). "*دراسات عربية في علم الاجتماع الأسري*"، الطبعة الأولى، دبي، دار القلم للنشر والتوزيع.

- حەسەن، ئیحسان (٢٠١٢). "*تیۆرە کۆمەڵایەتییە پێشکەوتووەکان – توێژینەوەیەکی شیکاری تیۆرە کۆمەڵایەتیە هاوچەرخەکانە*"، و: دیدار ئەبو زێد، چاپی یەکەم، هەولێر، چاپخانەی ڕۆژهەڵات.

- الخشاب، سامية (٢٠٠٨). "*النظرية الأجتماعية دراسة الأسرة*، الطبعة العربية الأولى، القاهرة، الدار الدولية للاستثمارات الثقافية ش.م.م.

- خەمەش، مەجدەدین (٢٠١٢). "*کۆمەڵناسی بابەت و میتۆد لەگەڵ جەختکردنەسەر کۆمەڵگەی عەرەبی*"، و: عبدالله خورشید و ئەوانی تر، چاپی یەکەم، هەولێر، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ڕۆژهەڵات، چاپخانەی ڕۆژهەڵات.

- درواش، رابح (٢٠١٢). "*علم اجتماع العائلة*"، القاهرة، دار الكتاب الحديث

- الدويكات، سناء (٢٠١٨). "*مفهوم المجتمع*"،

- دێلـــوی، هیـــوا حـــاجی (٢٠١٣)، *کـــۆمەڵگەی کـــوردی و گـــۆڕانە کولتوورییەکان*، گۆڤاری تاوی کۆمەڵایەتی، ژمارە ٥٢، هەولێر.

- الزيبـاری، طـاهر (٢٠١١). *"أسـاليب البحـث العلمـي فـي علـم الأجتمـاع"*، الطبعـة الأولـى، ، بيـروت، مجـد لمؤسسـة الجامعيـة للدراسـات والنشـر والتوزيع.

- الزيبـاري، طـاهر (٢٠١٦). *"النظريـة السوسـيولوجية المعاصـرة"*، الطبعـة العربية الأولى، عمان، شركة دار البيروتي للنشر والتوزيع.

- زێبـاری، تـاهیر (٢٠١٧). *"تیـۆری هـاوچەرخ لە کۆمەڵناسـیدا"*، چـاپی دووەم، هەولێر، کۆمەڵەی کۆمەڵناسان و دەروونناسانی کوردستان.

- ســـندی، بەدرخـــان (٢٠٠٨). *"کـــۆمەڵگەی کـــوردەواری لە دیـــدی رۆژهەڵاتناسـیدا"*، و: د. ئیسماعیل ئیبـراهیم سـەعید، چـاپی یەکەم، هەولێر، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی.

- سـندي، علـي عوسـمان و محمـد، سـيروان (٢٠١٤) ڕاپۆرتی ڕووپێوی هێزی کـار لە هەرێمـی کوردسـتان. بەشـی دانیشـتوان و هێزی کـار، حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتـی پلانـدانان، دەسـتەی ئامـاری هەرێمی کوردستان،:.www.krso.gov.krd

- السـنهوری، أحمـد (١٩٩٤)." *الخدمـة الأجتماعيـة فـي مجـال الأسـرة والطفولة"* ، القاهرة، مكتبة المعارف الحديثة.

- شـوانی، دانـا (٢٠١١). *"دەروازە بەراییەکـانی سۆسـیۆلۆژیای نەوە"*، *کۆمەڵناسی*، سالّی پێنجەم، ژمارە ٧، هەولێر، چاپخانەی مناره.

- صـالح، حسـام (١٩٧٥). *"علـم إجتمـاع الأسـرة والطفولـة"*، جامعـة الملـك فيصل، عمادة التعلم الإلكتروني، والتعليم عن بعد.

- الصديقي، سلوي (٢٠١٢). *"الأسرة والسكان من منظور اجتماعي و ديني"*، الأسكندرية، دار الكتب والوثائق القومية، المكتب الجامعي الحديث.

- الضبع، عبدالرؤف (٢٠٠٣). *"علم الأجتماع العائلي"*، الطبعة الأولى، بغداد، الناشر دار الوفاء لدنيا الطباعة والنشر.

- العبدالله، محمد، و آخرون (٢٠١٦). *"علم الأجتماع العائلي"*، جامعة دمشق، مطبعة منشورات جامعة دمشق.

- عبدالرحمن، عبدالله، و غنيم، السيد رشاد (٢٠٠٨). *"مدخل علم الأجتماع"*، الطبعة الأولى، الإسكندرية، دار المعرفة الجامعية للطبع والنشر والتوزيع.

- عبدالوهاب، عبدالوهاب (٢٠٠٠). *"الطلاق كآلية من آليات تفكك الأسرة المصرية"* (رصد للواقع وإستكشاف ملامح المستقبل)، قاهرة.

- عبيد، عبدالله (٢٠١٨). *"تعريف المجتمع في علم الأجتماع"*، موسوعة وزي وزي.

- عطو، نوري (٢٠٠٧). *"الكورد رؤيا حضارية وثقافية"*، الطبعة الأولى، أربيل، مطبعة ميديا أربيل، مكتبة المديرية العامة للثقافة والفنون.

- عمر، معن، والعاني، عبدالطيف (١٩٩١). *"المشكلات الأجتماعية"*، بغداد، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي.

- عيزەت، فائيزه (٢٠١٤). *"ژیانی کۆمەڵایەتی کورد لە نێوان سەدەکانی (٤-٩ ک/ ١٠-١٥ ز)"*، و: سەرمەد ئەحمەد، چاپی یەکەم، هەولێر، چاپخانەی موکریانی.

- القريشي، غني (٢٠١٧). *"المداخل النظرية لدراسة العائلة (النظرية الوظيفية)"*، جامعة بابل، ٢٠١٧/٨/٢.

- القصيري، أنعام (١٩٨٨). *"التضامن الجتماعي في الاسرة العراقية خلال فترة الحرب – دراسة ميدانية في مدينة بغداد"*، جامعة بغداد، بغداد، رسالة ماجستير غير منشورة، مقدمة الى قسم الاجتماع، كلية الاداب.

- قەرەداغی، عەتا (٢٠٠١). *"کۆمەڵگەی کوردی و پەرەسەندنی ناسروشتی"*، چاپی یەکەم، سلێمانی، چاپخانەی داناز.

- کۆڤی، ستیڤن (٢٠١٤). *"٧ خووەکەی خێزانی پێشەنگ"*، وەرگێڕانی د. شێرکۆ عەبدوڵڵا، چاپی یەکەم، سلێمانی، لە بڵاوکراوەکانی هیوا فاوندەیشن.

- ماکدووال، دیفید (٢٠١٢). *"الكورد شعب أنكر عليه وجوده"*، ترجمة: عبدالسلام النقشبندي، الطبعة الأولى، مطبعة آراس، أربيل، دار آراس للطباعة والنشر.

- مستەفا، تەلار (٢٠٠٩). *"دەسەڵاتی بڕیاردان لە خێزانی کوردی دا- تۆێژینەوەیەکی مەیدانییە لە شاری سلێمانی"*، نامەیەکی ماستەرە بڵاونەکراوەتەوە، پێشکەشی بەشی کۆمەڵناسی کراوە، کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

- میشیل، دینکن (١٩٨٠). *"معجم علم الاجتماع"*، ترجمة: د. إحسان محمد الحسن، بغداد، دار الحرية للطباعة، وزارة الثقافة والاعلام.

- هەروتی، سەعدی (٢٠١٣). *"چەند لایەنێکی مێژووی ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و ئابووری کوردستان لەسەردەمی عوسمانییدا"*، هەولێر، چاپخانەی حاجی هاشم، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی.

هەوالنامەی کتێب

- Ritzar,George. And Goodman, Douglas. , (2004) .sociological theory, McGraw Hill. Boston.

- Singleton Jr, Royce, and Straita Bruce C. (2005). Approach to Social Research. 4th edit. Oxford, Oxford University press. Hitm//www/inhabvon.edai,incoleges lecture asnx?fid.24823.

توضيف نظرية البنائية الوظيفية على العائلةفي المجتمع الكوردستاني

مدرسة مساعدة زەريا أحمد طاهر

ملخص:

إن العائلة و ظهورها ترجع الى بداية إظهار الحياة اإلجتماعية لإلنسان على األرض، فجأت أهميتها فيالتكوين و طبيعتها أثر إنعكاساتها على المجتمع من حيث مراحل تطورها وأساليب تقدمها، فلذلك نرى محاوالت عديدة لفهم و تفسير هذه المؤسسة اإلجتماعية باإلضافة الى مداخالت نظرية من قبل منظرين و سوسيولوجيين ومن أبرز تلك المداخالت هي نظرية البنائية الوظيفية وتعد النظرية الوظيفية من أكثر النظريات إنتشارا في دراسة العائلة. تهدف هذه الدراسة إلى تطبيق النظرية البنيوية الوظيفية على الأسرة على مجتمع كردستان والتي هي مجموعة الدراسة نفسها ، كما أنها تظهر بنية الأسرة ووظيفتها في الواقع. إنها بحث نظري تحليلي يستخدم منهجًا نوعيًا يستند إلى تحليل النص النظري. ال سيما تلك الدراسات التي ركزت على عالقة العائلة بغيرها من المؤسسات اإلجتماعية األخرى الموجودة في المجتمع وعلى وظائف التي تؤديها العائلة ألفرادها وللمجتمع ككل، ولألهم سمات هذه النظرية هي تشبيه المجتمع بالكائن الحي من حيث البناء والوظيفة، على أساس أن كائن الحي يتكون من أعضاء ولكل عضو وظيفة يقوم بها. وتعرف الوظيفة بأنها الدور الذي يقوم به الجزء)العضوا(من أجل إستمرارية الكل)الكائن الحي .)فالهدف الرئيسي في هذه الدراسة هو توظيف المبادىء األساسية لهذه النظرية في تكوين العائلي بشكل عام والعائلة

الكردية بشكل خاص .النتائج الرئيسية التي خلصت إليها الدراسة هي ، أولاً ، المجموعة الاجتماعية الأولى التي يعيش فيها الأفراد وتلبي احتياجاتهم من خلال العائلة. يحتاج الجميع إلى مساعدة العائلات للاستمرار في الحياة الاجتماعية. على الرغم من التغييرات التي حدثت على الأسرة في كردستان وحول العالم ، فقد تمكنت الأسرة الكردية من الحفاظ على قيمها المفضلة. لتوسيع بعض الأدوار الاجتماعية ووظائف الأفراد قد تغيرت من خلال التأثير على الوضع الحالي ، تم تغيير الأسرة من خلال هذه العوامل أيضا. العامل الأكثر وضوحاً الذي يسبب إجراء تغييرات في الأسرة هو الهجوم الثقافي. إنها تدمر التراث الثقافي للأسرة الكردية. التغيير هو عملية مستمرة في كل مجتمع بسبب الأسباب الاجتماعية والثقافية والسياسية والاقتصادية ، وكل منها له آثار على الآخرين. مر المجتمع الكوردي من خلال تغيير كبير في كل جانب من جوانب الحياة الاجتماعية ، فقد جعل حالة جديدة وتغيير في البنية الاجتماعية للمجتمع الكردي.

هەوالنامەی کتێب

Abstract

Apply structural functional theory on family in Kurdish society

When human beings gathered as groups in a communal lifestyle, family occurred as an important element of their lives: the importance of family reflected on their lives and development steps. That is Why scholars have been researching it. Sociology has been one of the majors that study family, more specially the theorists of structural functionalism. This study aims to apply structural functionalism theory on family on Kurdistan society which is the population of study itself, it also shows up the structure and function of family in reality. It’s an analytical theoretical research that uses qualitative approach based on analyzing theoretical text. The theory interprets family as an organ in the society that has connections with all other agencies, and see family as a tool of social control in the society. In addition to that, it says that any change or movement within individuals lives, there

is going to a change on the family patterns. The main results which came out from the study are, firstly, a first social group that individuals live in and meet their needs through is family. Everyone needs families' help to continue in social life. In spite of changes have taken place on family in Kurdistan and around the world, Kurdish family have been able to preserve its favorable values. To some extend the social roles and functions of individuals have changed by affecting the current condition, family has been changed by these factors too. The most obvious factor that causes to make changes in family is the cultural attack. It destructs the cultural heritage of Kurdish family. Change is an ongoing process in every society due to social, cultural, political and economic reason, each reason effects on others. Kurdish society passed through a considerable change in every aspect of social life, it has made new condition and change in social structure of Kurdish society.

هەواڵنامەی کتێب

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.7

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

قەیرانی دارایی و کاریگەری لەسەر کارابوونی ژنان لە کاری ئازاددا – توێژینەوەیەکی کۆمەڵناسی مەیدانییە لە پارێزگای هەولێر

هەوڵدەمی کتێب

د. میدیا ابراهیم فتاح
فاکەڵتیی ئاداب- زانکۆی سۆران
media.fatah@soran.edu.iq

پوختە:

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە دەستنیشانکردنی کاریگەرییەکانی قەیرانی داراییە لەسەر کارابوونی ژنان لە کاری ئازاددا، و چۆنییەتی زاڵبوونیان بەسەر بەربەستە کۆمەڵایەتییەکانی کارکردنیان و بونیادنانی کولتوریکی نوێ بۆ کارکردنیان. لەم توێژینەوەیەدا میتۆدی چۆنایەتی بەکارهاتووە، بۆ کۆکردنەوەی داتاکان چاوپێکەوتنی نیمچە ڕێکخراو ئەنجامدراوە، کۆمەڵگەی توێژیتنەوە پارێزگای هەولێرە، نموونەی توێژینەوە بریتین لە (٨) ژن لەوانەی کاری ئازاد دەکەن.

لەم توێژینەوەیەدا دەرکەوتووە کە قەیرانی دارایی فاکتەرێکی کاریگەرە بۆ کارابوونی ژنان لە کاری ئازاددا، پێویستی خێزان بۆ کارکردنیان پاڵنەرە بۆ شکاندنی بەربەستەکان، ئەمەش تاڕادەیەک کلتووریکی نوێی دامەزراندووە بۆ کارکردنی ژنان لە بازاڕی ئازاددا بەشێوەیەک وەک پێویستییەکی کۆمەڵایەتی سەیر بکرێت کە بۆ خێزان و کۆمەڵگە و گەشەپێدانی کۆمەڵایەتی گرنگی خۆی هەیە.

وشە کلیلییەکان: قەیرانی دارایی، کاری ئازاد، کلتووری کارکردنی ژنان، هزری کۆمەڵایەتی، ڕۆڵی ژنان، پێگەی ژنان.

قەیرانی دارایی و کاریگەری لەسەر کارابوونی ژنان لە کاری ئازاددا – توێژینەوەیەکی کۆمەڵناسی مەیدانییە لە پارێزگای هەولێر

پێشەکی:

بە درێژایی چەند ساڵی ڕابردوو، هەرێمی کوردستان ڕووبەڕووی قەیرانێکی دارایی سەخت بووەوە، کە تا ئێستا بە تەواوی لە ئاسەوارەکانی ئەو بارودۆخە سەختە ڕزگاری نەبووە. ئەگەر باسی کاریگەرییەکانی قەیرانی دارایی لەسەر هەرێمی کوردستان بکەین، دەکرێت بڵێین لەڕووی ئابووریيەوە گەورەترین ئاسەواری لەسەر ژیان و گوزەرانی تاکەکانی کۆمەڵگە هەبووە، بێگومان ئەمەش کاردانەوەی لەسەر تێکڕای لایەنەکانی تری ژیانی کۆمەڵایەتی هەبووە.

قەیران و بەتایبەتی قەیرانی دارایی، ئاسەواری نێگەتیڤ و مەترسیداری خۆی دەبێت لەسەر تاک و کۆمەڵگە، لەوانە: دواکەوتنی گەشەی کۆمەڵایەتی، سیاسی، ڕۆشنبیری، پەروەردەیی، ئابووری، تەندروستی، دەروونی، لاوازی ئاستی گەشەکردن و پەرەپێدانی مرۆیی، سەرهەڵدانی بێکاری، زیادبوونی نەخوێندەواری، دابەزینی ئاستی هۆشمەندیی هاوڵاتیان و چەندین کێشەی دیکە. (عەبدوڵڵا، ٢٠١٧) ئەم بارودۆخە سەختە کە ڕووی لە هەرێمی کوردستان کرد, بووە هۆی سەرهەڵدانی چەندین کێشە و گرفتی کۆمەڵایەتی و زیادبوونی تاوانەکانی کوشتن و خۆکوشتن و پێشێلکاری بەرانبەر مافەکانی ژنان و منداڵان و توێژەکانی دیکەی کۆمەڵگە. (ئیبراهیم، ٢٠١٦). بێکاری یەکیکە لە ئاسەوارە هەرە دیارەکانی قەیرانی دارایی، نەبوونی هەلی دامەزراندن و کەمبوونەوەی هەلی کار و بێئومێدی هاوڵاتیان لە کاری حکومی و دامەزراندن بووە پاڵنەرێک بۆ گەڕان بەدوای سەرچاوەیەکی جێگرەوە بۆ دابینکردنی بژێویی ژیانی خێزان، لێرەوە ژنان دەستیان کرد بەکاری ئازاد و چیدی تەنیا چاوەڕوانی پارەی حکومەتیان نەدەکرد، چەندین ژن

دەستیان کرد بەکارکردن لە چەند جۆرە پیشەیەک کە پێشتر لەلایەن خێزانەکانیان و کۆمەڵگەشەوە رێگەیان پێ نەدەدرا ئەو جۆرە کارانە بکەن. (ئەحمەد، ٢٠١٦). ئەوەی شایەنی پرسیارە، ئەوەیە کە ئایا سەرباری ئاسەوارە نەرێنییەکانی قەیرانیی دارایی و سەختی باری ژیان و گوزەرانی هاوڵاتیان ئەو کێشە دەروونی و کۆمەڵایەتییانەی کە بە هۆیەوە سەریانهەڵدا، دەکرێت بڵێین قەیرانی دارایی ئاسەوای ئەرێنی هەبووە لەبارەی گۆڕینی هزری تاکی کورد لەبارەی کارکردنی ژنان و گرنگیدان بە ڕۆڵیان لە کارکردن و دابینکردنی بژێویی ژیانی خێزان؟ ئایا قەیرانی دارایی بووەتە هۆی ئەکتیڤبوونی ژنان و فراوانبوونی کارکردنیان لە بازاڕی ئازاد و بونیادنانی کلتوورێکی نوێ بۆ کارکردنیان؟

ئامانجی توێژینەوە:

ئەنجامدانی هەر توێژینەوەیەکی زانستی گەیشتنە بە ئامانجێک یان زیاتر، ئامانج لە ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە دیاریکردنی کاریگەرییەکانی قەیرانی دارایی لەسەر کارابوونی ژنان لە کاری ئازاد و بەزاندن و شکاندنی کلتووری باوی کارکردنی ژنان لە سنووری ماڵ و فەرمانبەرێتی، و کێبڕکێکردنی پیاوان و زاڵبوون بەسەر بەربەستە کۆمەڵایەتییەکانی بەردەم کارکردنی ژنان، و بونیادنانی کلتوورێکی نوێ بۆ شێوازی کارکردنی ژنان و گۆڕانی پێگەیان لە ناو خێزاندا.

قەیرانی دارایی چییە؟

لە ڕووی ئابوورییەوە قەیرانی دارایی بارودۆخێکی تونڊ و کتوپڕە, کە بااڵنسی دارایی وڵات ڕووبەڕووی دەبێتەوە و دەبێتە هۆی داڕمانی بەشێک لە دامودەزگا داراییەکان و کاریگەری نەرێنی لەسەر دامودەزگاکانی تریش دەبێت. (فارجا، ١٩٧٥: ١٢٦). لە ڕووی داراییەوە قەیران واتە داڕمانی سیستمی دارایی بە گشتی لەگەڵ

هەرەسهێنانی بەشێکی زۆر لە دەزگا دارایی و نادارایییەکان کە دەبێتە هـۆی لاوازبـوونێکی زۆر بـەهێز یـان نـەمانێکی چـڕی چالاکییـە دارایییەکان. (البزاز، ١٩٩٥: ١٦٠). هەروەها قەیرانی دارایی کێشەیەکە کە لـە هاوسـەنگیی سیستمی دارایی لـە وڵاتێک یـان ناوچەیـەک یـان چەند ناوچەیەکی دیاریکراودا دروست دەبێت، ئەمـەش دەبێتـە هـۆی ناهاوسەنگی لەئێوان توخمەکانی بەرهەمهێنان و بەکاربردن. (السمو، ٢٠١٦). لـە لایـەکی تـرەوە، قـەیران تـەنها بریتییـە نییـە لـە مەترسـی Threatsرسـک Risks و ململانـێ Conflict و نابەرقـەراری Instability، بـەڵکو قـەیران چـانس Opportunitiesیـان هـەلیش دەگرێتـەوە، بۆیـە قـەیران حاڵـەتێکی نابەرقەراریـە کـە پێشـبینی گۆڕانێکی بنەڕتی و جەوهەری و یەکلاکەرەوەی لێدەکرێت کە ڕەنگە ئەنجامی خراپی هەبێت، بەڵام زۆرجار ڕەنگە ئەنجامی زۆر باشیشی هەبێت. (منذر، ٢٠٠٣: ١١٧).

لەم توێژینەوەیەدا مەبەستمان لە قەیرانی دارایی ئەو بارودۆخەیە کە ڕووبەڕووی دەزگا داراییەکان هەرێمی کوردستان بووەتەوە، لە ئەنجامدا بـۆتە هـۆی داڕمـانی بەشـێکی زۆر لـە بەشـەکانی پێکهاتـەی کۆمەڵایـەتی، بـەڵام لەهـەمان کاتـدا کاریگـەریی ئـەرێنی و نـەرێنی هـەبووە لـە بـوارە جیاجیاکانی ژیانی کۆمەڵایەتی.

کاری ئازاد:

کـاری ئـازاد؛ واتـە هـەر جـۆرە کارێـک کـە سـەر بـە لایـەنێکی حکـومی نەبێت، تاک لێرەدا بۆ حیسابی خۆی کاردەکات بۆ بەدەستهێنانی زۆرترین ڕێـژەی قـازانج. (النـاغی، ٢٠٠٠) کرێکـاری ئـازاد ئـەو کەسـانەن کـە بـۆ حیسـابی خۆیـان یـاخود بـە هاوبەشـی لەگـەڵ کۆمپانیایـەکی دیـاریکراو کاردەکـەن، ئـەو کرێیـەی وەریـدەگرن زۆرجـار پشـت بـە ڕێـژەی قـازانجی

بەدەستهاتوو دەبەستێت. (ابو الخير، ٢٠١٧). کاری ئازاد ئەو کارانەیە کە تاڕادەیەک تاک بە ئیرادەی خۆی هەڵیدەبژێرێت, دوای ڕازیبوون بە مەرجەکانی خاوەن کارەکە یاخود ئەو کەس و لایەنەی کە هاوبەشی دەبێت. واتای کاری ئازاد لەم توێژینەوەیەدا تێکڕای ئەو کارە نافەرمی و ناحکومییانەیە کە ژنان ئەنجامی دەدەن بە هەڵبژاردنی خۆیان و بۆ حیسابی خۆیان، چ خۆیان خاوەنی سەرمایەی کارەکە بن یاخود هاوبەش و شەریکییان هەبێت لە سەرمایەکە, یاخود لای خاوەن سەرمایەیەک کار بکەن و کارکردنیان لە دەرەوەی سنووری ماڵ بێت و تەقلیدی نەبێت (واتە تەنها ئەو کارانە نەبێت کە بە کاری ژنانە ناودەبرێت).

هۆکارەکانی قەیرانی دارایی:

لای هەموان ئاشکرایە کە هەرێمی کوردستان دووچاری قەیرانێکی دارایی گەورە بووەتەوە، هۆکارەکان زۆرن، هەر لە بڕینی مووچە و بودجەوە لەلایەن حکوومەتی ناوەندییەوە کە وەک کارتێک دژی هەرێم و بەرەوپێشچوونەکانی بەکارهێنا و هەم شەڕی داعش, کە بەڕۆکی هەرێمی کوردستانی گرت و هاتنی بەلێشاوی ئاوارەکان لە ناوەڕاست و خواروی عێراقەوە کە بارگرانییەکی یەکجار گەورەی خستەسەر شانی هەرێمی کوردستان، ئەمە جگە لە دابەزینی نرخی نەوت بە ئاستێکی ترسناک, کە هەرگیز چاوەڕێ نەدەکرا، بۆیە ئەمانە هەموو پێکەوە باری دارایی هەرێمی بە ڕادەیەک لار کرد کە نەتوانێت تەنانەت مووچەی فەرمانبەرانیش لەکاتی خۆیدا بە پاشەکەوتیشەوە دابینبکات. (عبدالله، ٢٠١٦). قەیرانی دارایی هەرێمی کوردستان کۆمەڵێک هۆکاری تایبەت بە خۆی هەیە کە بوونەتە پاڵنەر بۆ سەرهەڵدانی، وەک نەبوونی پلانێکی ستراتیجی دوورمەودا، و پشت بەستن تەنها بە نەوت وەک تاکە سەرچاوە یان سەرەکیترین سەرچاوە بۆ داهات، و

پشتگوێخستنی سێکتەرەکانی کشتوکاڵ و پیشەسازی و گەشتوگوزار.

لە ڕووی پرۆژەکانەوە، جەختکردن لەسەر پرۆژەکانی نیشتەجێبوون و دروستکردنی کۆمەڵێک شوقە و ڤێلا بە نرخی نەگونجاو, بەشێوەیەک کە کێشەی نیشتەجێبوونی چارەسەر نەکرد، و زۆرینەی گرێبەستە نەوتییەکان لەگەڵ کۆمپانیا بیانییەکان بەرژەوەندیی گشتی تیدا ڕەچاونەکراوە، بەڵکو بەرژەوندیی کۆمپانیا بیانییەکان لەسەر حیسابی بەرژەوەندیی حکومەتی هەرێم، و پشت بەستن بە هاوردەکردنی شتومەک و پێداویستییەکانی بازاڕ هەر لەبەرهەمە نەوتییەکان و کارەبا و بەرهەمە کشتوکاڵییەکان و خۆراک و بەهەدەردانی پارەیەکی زۆر و بڵاوبوونەوەی بێکاری و گەندەڵی دارایی و ئیداری و بەکارهێنانی دەسەڵاتی حیزبی بۆ بەرژەوەندیی کەسی و حیزبی و زۆری ژمارەی فەرمانبەران و خانەنشینانی حکومی و سەربازی, کە بەشێکی زۆر لە میزانییە بۆ مووچەکانیان دەڕوات. (زەنگەنە، ۲۰۱۷) ئەم هۆکارانە و چەندین هۆکاری تر کە ڕەنگە لێرەدا باس نەکرابێت بوونە هۆی دروستبوونی بارودۆخێکی قەیراناوی سەخت کە زۆرترین کاریگەری لەسەر ژیان و گوزەرانی دانیشتوانی هەریمی کوردستان کرد لە تێکرای بوارەکاندا بە تایبەت کە حکومەتی هەرێم توانای دابینکردنی تەنانەت ڕێژەیەکی کەمی مووچەی فەرمانبەرانی بە بەردەوامی نەما، ئەمەش بووە هۆی سەرهەڵدانی چەندین کێشە و گرفت لەسەر ئاستی دامەزراوە فەرمییەکانی حکومەت و تێکچوونی کار و سیستمی کارکردنیان لەڕووی ئیداری و ئابووریییەوە، هەروەها سەرهەڵدانی چەندین کێشە و گرفتی کۆمەڵایەتی لەسەر ئاستی تاک و خێزان و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی بە گشتی.

کارکردنی ژنان له کوردستاندا:

کارکردنی ژنان له کوردستاندا دیاردەیەکی نوێ نییە، ژنانی کورد هەر لە کۆنەوە کاریان کردووە بە تایبەت لە پیشە و کارە دەستییەکان لە چوارچێوەی ماڵدا وەک نانکردن و هەویرکاری و بەرگدووری و دروستکردن و فرۆشتنی هەندێ کەلوپەل. (ئاواڕە، ٢٠١٨). ئەوەی لێرەدا پێویستە سەرنجی بدەین, ئەو جیاکارییە جێندەرییەیە کە لە دابەشبوونی کار لە نێوان ژن و پیاو بە دی دەکرێت. جۆری ئەو کارانەی لەبەردەستدایە بۆ ژنان بریتییە لە کارە دەستییەکان یان ئەو کارانەی پێویستییان بە کەمترین کارامەیی و لێهاتوویی یاخود پێویستی بە زۆر مانەوەی نییە لە دەرەوەی ماڵ چونکە ئەرکی خێزان و منداڵ هەر لە ئەستۆی ژندایە. (دایتا، ٢٠١٧) بۆیە کارکردنی ژنان بە کۆمەڵێک مەرجی کۆمەڵایەتی دەورە دراوە بە شێوەیەک کە جۆری ئەو کارانەی لەبەردەستی ژناندایە و پەسەندە لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە زۆر سنووردارە. بەڵام ئایا لە بارودۆخی نائاسایی و تێکچوونی باری ئابووری، ئەم سنوورە تا چ ڕادەیەک بەربەستە بۆ کارکردنی ژنان؟

بەهۆی سەرهەڵدانی قەیرانی دارایی و خراپی باری ژیان و گوزەرانی خەڵکی هەرێمی کوردستان لە ڕووی ئابوورییەوە و پاشەکەوتکردنی ڕێژەیەکی زۆر لە موچەی موچەخۆران لەلایەن حکومەتەوە، و کەمبوونەوەی هەلی کارکردن، دۆخی خێزان گەیشتە ئاستێکی مەترسیدار بە شێوەیەک کە توانای دابینکردنی پێداویستییەکانی ڕۆژانەی زەحمەت بوو و بەرەو برسێتی دەڕۆیشت، بۆیە خێزانەکان لە هەوڵی دۆزینەوەی سەرچاوەیەکی جێگرەوە بوون بۆ پەیداکردنی پێداویستیی ژیانی ڕۆژانەیان، لێرەدا کارکردنی ژنان چووە قۆناغێکی نوێوە و ژنان ڕوویان کردە بازاڕی کاری ئازاد بۆ دابینکردنی بژێویی ژیانی خۆیان و خێزانەکانیان. بۆیە کارکردنی ژنانی کوردستان لە هەموو بوارە جیاوازەکاندا نەخاسمە لە بواری بازاڕ و کاری بازرگانیدا، ڕووی

لە زیادبوون کردووە، ئێستا خانمان هاوشێوەی پیاوان لە مۆڵ و شوێنە گشتییەکانی کوردستاندا کاری جۆراوجۆر دەکەن. شارەزایانی بواری ئابووری پێیانوایە، بەهۆی سەرهەڵدانی قەیرانی داراییەوە ناچاربوون هاوشێوەی پیاوان کار بکەن. (موحسین، ٢٠١٧). لە لایەکەوە ڕەنگە بەشێک لە ژنان دان بەو ڕاستییەدا نەنێن, کە ئەوانیش پێویستە وەک پیاوان کاربکەن و خاوەنی داهاتی خۆیان بن، هەڵبەتە ژنان خۆیان نەیانویستووە یان ڕێگەیان پێنەدراوە، بۆیە بینیمان لە دوای ئاساییبوونەوەی دۆخەکە و باشبوونی ڕەوشی دارایی هاوڵاتییان و زیادبوونی پارە، بەشێک لەو ژنانە دەستیان لە کارەکانیان هەڵگرت و خەونی بوون بە خاوەنی داهاتی سەربەخۆی خۆیان لەباربرد. جارێکی تر زۆرینەی ژنان لە کەسانێکی چالاک و بەرهەمهێنەرەوە، بوون بە تاکێکی قوژبنی بێ چالاکیی ماڵەوە(مشەخۆر) بەڕادەیەک لەدوای ساڵی ٢٠٠٣ وە ئەو ژنانەی کاریان لە کەرتی تایبەت و کشتوکاڵ و ئاژەڵداریدا دەکرد، لە پەنجەی دەست تێنەدەپەڕین، وایلێهات ژنانی لادێکانیش دەستیان لەکارەکانیان هەڵگرت. (حەسەن، ٢٠١٧). بەڵام بەشێکی دیکەیان و سەرەڕای ئەو هەموو ئاستەنگانەی بۆیان دروست دەکرێت، جیاواز لە ئەرکی ماڵەوە و پەروەردەکردنی منداڵ، شانبەشانی پیاوان بەشدار دەبن لە کارکردن لە کەرتی گشتی و تایبەتیدا، ئەمەش بۆ پەیداکردنی بژێویی ژیان و دەستەبەرکردنی ئابووریەکی سەربەخۆ. ئەو ژنانە، دەیانەوێت لە ڕێگەی کارکردنەوە هێز و توانای خۆیان بخەنە گەڕ و چاوەڕێی دەستی پیاو نەبن، چونکە ژنان دەتوانن خۆیان کاربکەن و داهات بۆ خۆیان پەیدا بکەن، و بەشداربن لە سیستەمی ئابووری وڵات و گەشەسەندی کۆمەڵایەتی. (فایەق، ٢٠١٥)

دەکرێت لێرەدا چەند پرسیارێک بخەینەڕوو، ئایا هەموو ئەم کارانەی ژنان کردوویانە و دەیکەن وەکو کارێکی سەرەکی و حەز و توانایەکە، یان لە ناچاری و لەگەڵ نەمانی قەیران و باشتربوونی بارودۆخی مووچە

وازیلێدەهێنن؟ بە واتایەکی تر، ئایا کارکردنی ژنان لە هەرێمی کوردستاندا بووەتە کلتوور یاخود تەنها لە کاتی قەیرانەکان ئەو کارە دەکەن و ئەگەر کەسێک هەبێت بژێویی ژیانیان دابینبکات دەست لە کارکردن هەڵدەگرن؟ ئەگەر ویستیان بەردەوام بن لە کارکردن، تا چ ڕادەیەک ڕێگەیان پێدەدرێت لە ڕووی خێزانی و کۆمەڵایەتییەوە و خودی ژنان تا چەند پێداگیری لەسەر کارکردن دەکەن وەک ئەرکێکی کۆمەڵایەتی و مافێکی ڕەوا؟ ئایا قەیرانی دارایی چ کاریگەرییەکی هەبووە لەسەر فراوانبوونی سنووری کارکردن بە گشتی و بەتایبەت کاری ئازاد بۆ ژنان؟

میتۆدی توێژینەوە:

هەر توێژینەوەیەکی زانستی بۆ شیکردنەوەی کێشەی توێژینەوەی و گەیشتن بە ڕاستییەکان لەبارەی واقیعی کۆمەڵایەتی پشت بە میتۆدێکی دیاریکراو دەبەستێت. میتۆد ئەو ئامراز و ڕێچکەیەیە کە توێژەر پەنای بۆ دەبات بە مەبەستی گەیشتن بە زانیاریی پێویست بە شێوازێکی زانستی و بابەتیانە. (فاطمة الزهراء، ۲۰۱۵: ۱۲). کەواتە وشەی میتۆد لە توێژینەوەی زانستیدا ئەو ڕێگەیەیە کە دەمانگەیەنێتە ئامانج، یاخود بڵێین کۆمەڵە پرەنسیپێکی گشتییە بە مەبەستی گەیشتن بە ڕاستی لە زانستدا دارێژراوە. مەبەست لە هەڵبژاردنی میتۆدی توێژینەوە ئەوەیە کە لێکۆڵەر دەستنیشانی بکات چ شێواز و میتۆدێک دەگرێتەبەر، تا دەکرێت وردتر و ئاسانتر و خێراتر و هەرزانتر بگات بە وەڵام یاخود وەڵامگەلێک بۆ پرسیارەکانی لێکۆڵینەوەکەی. (ئەلحەسەن، ۲۰۰۵: ۵۳۹) میتۆد ڕێچکەی توێژینەوەکە بۆ توێژەر دیاریدەکات و هەڵبژاردنیشی لەسەر بنەمای ئامانجەکانی توێژینەوە دەبێت.

میتۆدی چۆنایەتیQualitative Method :

لەم توێژینەوەیەدا میتۆدی چۆنایەتی بەکارهاتووە، میتۆدی چۆنایەتی یەکێکە لە ڕێبازەکانی توێژینەوەی زانستی کە لە زانستە مرۆییەکاندا بەکاردەهێنرێت، توێژەر لە ڕێگەی پرسیارە جۆراوجۆرەکان شۆڕدەبێتەوە بۆ ناو قوڵایی بابەتەکە یاخود دیاردەکە و لەم ڕێگەیەوە لە هۆکار و کاریگەرییەکانی دیاردەکە لە ڕووی پەسەندی و متمانەوە دەکۆڵێتەوە. لەم جۆرە میتۆدەدا داتاکان بە شێوەی وشە، زاراوە و گێڕانەوە دەخرێنەڕوو، هەروەها ئەم میتۆدە زیاتر کار لەگەڵ ئامرازەکانی وەکو تێبینیکردن و چاوپێکەوتن دەکات. (عومەر, ٢٠١١: ١٨٠) ئەم میتۆدە کۆمەڵێک خەسڵەت و تایبەتمەندی هەیە گرنگترینیان کارلێکی نێوان توێژەر و نموونەی توێژینەوە و دروستبوونی متمانەیە کە دەبێتە هۆی گەیشتن بە زانیاری و داتاکان لە سەرچاوە سروشتییەکانی خۆی، بەڵام ئەم میتۆدە پێویستیی بە ئامادەکارییەکی پێشوەختەی زۆرە، هەروەها ماوەیەکی زەمەنی درێژتری دەوێت بە بەراوورد لەگەڵ میتۆدی چەندایەتی. (أمزیان، ٢٠٠٨: ٢٢١)

کۆکردنەوەی داتاکان:

بە مەبەستی کۆکردنەوەی داتا لەبارەی کاریگەرییەکانی قەیرانی دارایی لەسەر کارابوونی ژنان لە کاری ئازاددا پشت بە چاوپێکەوتن بەستراوە.

چاوپێکەوتن interview:

چاوپێکەوتن بریتییە لە ئاخاوتنێکی ڕاستەوخۆ لە نێوان توێژەر و لێتوێژراو بە مەبەستی کۆکردنەوەی زانیاریی گرنگ لەسەر بابەتی توێژینەوەکە بۆ دەستنیشانکردن و ئاراستە و دواتر چارەسەرکردن. (عبدالمؤمن، ٢٠٠٨: ٢٤٧). چاوپێکەوتن ئامرازێکی گرنگە لە توێژینەوەی چۆنایەتیدا، و بە یەکێک لە ئامرازە دەوڵەمەند و کاریگەرەکان دادەنرێت بۆ

هەولێنامەی کتێب

کۆکردنەوەی زانیاری, بەڵام بە مەرجی لێهاتوویی تۆێژەر لە چۆنیەتیی بەڕێوەبردنی چاوپێکەوتنەکە، هۆکاری گرنگیی ئەم ئامرازە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە نموونەی تۆێژینەوە زیاتر ئارەزووی قسەکردن دەکەن نەک نووسین، هەروەها دروستبوونی کەش و هەوایەکی ئارام و متمانەبەخش, کە دەبێتە هۆی دەسکەوتنی زانیاریی زیاتر و قوڵتر و وردتر. (بدر، ۱۹۸۲: ۳۳۹)

کۆمەڵگە و نموونەی تۆێژینەوە:

کۆمەڵگەی تۆێژینەوە بریتییە لە کۆی ئەو کەسانە یان ئەو حاڵەتانەی کە کێشە و بابەتی تۆێژینەوە پێکدێنن، و تێکڕای ئەو توخمانەن کە تۆێژەر مەبەستیەتی ئەنجامەکانی تۆێژینەوە بەسەریاندا بگشتێنێت. کۆمەڵگەی ئەم تۆێژینەوەیە بریتییە لە تێکڕای ئەو ژنانەی کە کاری ئازاد دەکەن (ئەو کارانەی کە پێشتر تەنها پیاوان دەیانکرد) لە پارێزگای هەولێر. نموونەی تۆێژینەوە لە جۆری نموونەی مەبەستدارە، ئەم جۆرە نموونەیە نموونەیەکی نائەگەرییە و بە شێوەیەکی ناهەڕەمەکی هەڵدبژێررێت, چونکە سنوور و خەسڵەتەکانی کۆمەڵگەی تۆێژینەوە بەربڵاوە و دیار نییە، بۆیە تۆێژەر نموونەیەکی مەبەستدار هەڵدەبژێرێت کە باشترین و دیارترین خەسڵەتەکانی کۆمەڵگەی تۆێژینەوەی تێدا بێت. (عیشور، ۲۰۱۷: ۲۷۳). لەبەر گەورەیی قەبارەی کۆمەڵگەی تۆێژینەوە و بەربڵاوی ناوچەی جوگرافیی کارکردنیان, بۆیە تۆێژەر نموونەیەکی دیاریکراوی لەو ژنانە هەڵبژارد کە کاری ئازاد دەکەن لە پارێزگای هەولێر و ژمارەیان (۸) هەشت ژنە بەم شێوەیە: ۲ کرێکار لە نانەواخانە، ۲ شوفێری تەکسی، دوکاندار (کوتاڵفرۆش)، خاوەنی چێشتخانە، خاوەنی کۆمپانیا، گوڵفرۆش.

ئەنجام و گفتوگۆ:

تەوەرەی یەکەم/ کاریگەریی قەیرانی دارایی لەسەر کارابوونی ژنان لە کاری ئازاددا

هەرچەندە دابەشبوونی کار لەنێوان ژن و پیاودا بە تایبەت لە کۆمەڵگەی نەریتی بە شێوەیەکی نەریتی و بەپێی بەها کۆمەڵایەتییە باوەکانە، واتە ڕاسپاردنی ژنانە بە کاری ناوماڵ و بێبەشکردنیانە لە بەشداریکردن لە کاری بازاڕدا، بەڵام چەند فاکتەرێک هەن کە دەبنە پاڵنەر بۆ ئەکتیڤبوونی ژنان لە بواره جیاجیاکانی کاری ئازاددا, وەکو گۆڕانی کۆمەڵایەتی یان تەنگانە و قەیران. (ایلبورغ، ۲۰۱۳).

لە کۆمەڵگەی نەریتیدا، دابەشبوونی کار لەسەر بنەمای ڕەگەز دەبێت" ژن و پیاو ئەو کارانەیان پێدەسپێردرێت کە دەتوانن ئەنجامیبدەن، لەم حاڵەتەدا ئەرکی ژنان کاری ناوماڵ دەبێت، بەڵام لە کاتی قەیران و لاوازبوونی سەرچاوەی داهاتی خێزان، ژنان دەتوانن ئاسانتر لەماڵ بچنە دەرەوە و لەبازاڕدا کاربکەن، چونکە خێزان پیویستیی بە دەستی کار و داهاتەکەیانە، لەمبارەیەوە نموونەی یەکەم لەم توێژینەوەیدا دەڵێت: ***((من قەت فکرم بۆ ئەوە نەدەچوو ئیش بکەم، پیاوەکەم هەموو شتێکی بۆمان دەکڕی هەرچەندە کەمیش بـا، گاڵتەشـی بەو پیاوانە دەکـرد وا ژنیان ئیشیان دەکرد، بەڵام کە قەیران ڕوویدا و باری ژیانمان زۆر قورس بوو، پیاوەکەم بێ ئیش بوو منیش ناچار بووم ئیش بکەم بۆ ئەوەی مەسروفی ماڵ و منداڵ پەیدا بکەم، هەرچەندە زۆر ماندیم بەڵام پێویستی منداڵەکانم تاڕادەیەک دابین دەکەم، ئەگەر ئەم زروفە نەبوایە باوەڕناکەم لە ژیانم ئەم کارەم کردبا، نەک هەر پیاوەکم نەیدەهێشت، بەڵکو خۆم هەر بەخەیاڵمدا نەدەهات))***. هەروەها نموونەی دووەم دەڵێت ***((چۆن قەیران کاریگەری نییە؟ بێ گومان بارودۆخی ژیانی هەموومانی هەڵوەشاند و سەرتاپا گۆڕی، من هەر لە خۆمەوە باس دەکەم، لە بنەماڵەی ئێمە لە***

کاری ناومـاڵ زیـاتر قـەت ژنمـان کـاری دەرەوەی نـەکردووە، بـەڵام بـە خۆمەوە چەند خزم و ناسیاوی ترمان هەیە کە ئەوانیش بە هۆی نەبوونی دوای قـەیران هـەموویان کـار دەکـەن)). لـە کوردسـتاندا لای بەشـێک لـە خێزانەکان کارکردنی ژنان وەکو ئەرکێکی کۆمەڵایەتی یاخود پیویستییەک سـەیر ناکرێت و هەمیشـە دابینکردنـی بژێـویی ژیـان ئـەرکی پیـاوە، ئەمـە تـەنها بۆچـوونی پیـاوان نییـە، بـەڵکو لـە کۆمەڵگـەی پیاوسـالاریدا ژنـانیش لەسـەر ئـەم بنەمایـە پـەروەردە دەکرێن، بۆیـە هـەر لەسـەر هـەمان بنـەما بیردەکەنـەوە و پێیانوایـە کـە ئـەرکی بـەخێوکردنیان لـە ئەسـتۆی پیاودایـە، بەڵام کە باری ئابووری خێزان تێکدەچێت و چیتر پیـاو توانـای دابینکردی بژێویی ژیانی خێزانەکەی نامێنێت بە هەر هۆیەک بێت بە تایبەت ئەگەر لـە دەرەوەی دەسـەڵاتی پیاوەکـە بێت، لـە بەرانـبەردا، ڕەنگـە هـەڵی کـار لـە بـازاڕی ئـازاددا بـۆ ژنـان زیـاتر بڕەخسـێت، لێـرەدا کـارکردنی ژن وەک سەرچاوەیەکی جێگرەوە بۆ کارکردنی پیاو دەستپێدەکات، گرنگ ئەوەیـە بژێویی ژیانی خێزان دابینبکرێت, بەڵام گرنگ نییە لەلایەن ژنەوە بێت یـان پیاو. نموونەی سێیەم دەڵێت: ***((بێگومان کاریگەری قەیرانی دارایی لەسەر ژیانی ئێمە زۆر بوو، من بە ناچاری دەستم بەئیش کرد لـە بـازاڕدا، مـن فەرمانبەرم و مەعاش بەشی پێویستییەکانی ماڵم ناکات، بەشێکی زۆری لێ پاشەکەوت دەکرا، و لەکاتی خۆیدا نەدەهات، پێویستییەکانی مـاڵیش زۆر بـوون و دابینـەدەکرا، بۆیـە بیـرم لـەم کـارە کـردەوە، و زۆریـش سەرکەوتوو بووم، ڕەنگە ئەگەر قەیران نەبا هەرچۆنێک بێت بە مووچـە ئیدارەمان دەکرد، بەڵام مووچـە نـەما و ئێمـەش خـۆ هـەر دانانیشـین و چاوەڕێی خێری خەڵک بکەین))***. ژنان بـە ناچـاری پـەنا دەبەنـە بـەر کـاری ئـازاد هەرچەنـدە فەرمانبـەریش بـن، چونکـە مووچـەی فەرمانبـەرێتی لـە سـەردەمی قـەیرانی دارایـیدا بەشـی پێویسـتییەکانیان ناکـات، ئەگـەر بەشـیش بکـات، ئـەوا لـە کـاتی خۆیـدا دابەشـناکرێت, بۆیـە خێـزان ناچـارە سەرچاوەیەکی دیکە بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی بدۆزێتـەوە. نموونـەی چـوارەم دەڵێت: ***((لەگـەڵ قـەیران بـاری ژیانمـان زۆر قـورس بـوو، ئیشـی***

پیاوەکەم زۆر کەمی کرد، من ژنی مافم و قەت کارم نەکردووە، بەناچاری دەستم بە ئیش کرد، ئەگەر قەیران نەبا قەت ئەو بۆیریییەم نەدەبوو بچمە دەرەوەی ماڵ بۆ پەیداکردنی بژێویی ژیان)).

لەگەڵ کەمبوونەوەی داهاتی خێزان بەهۆی قەیرانی داراییەوە، بیرۆکەی بەگرخستنی تواناکانی ژن بۆ پەیداکردنی سەرچاوەی داهات سەرهەڵدەدات، لە هەمان کاتدا نەبوونی دەبێتە پاڵنەرێک بۆ خودی ژن کە بتوانێت سنووری ترس و نەبوونی ئەزموونی کارکردن لە دەرەوەی ماڵ بشکێنێت. لە کاتی شەڕ و نەهامەتی و قەیراندا ڕۆڵی کۆمەڵایەتیی ژنان دەگۆڕێت و زیاتر بیر لەوە دەکەنەوە بژێویی ژیانی خێزانەکانیان پەیدابکەن و وەک تاکێکی بەرهەمهێن بوونی خۆیان بسەلمێنن, چونکە دەستی کاری ئەوان زۆر پیویستە بۆ خێزان و کۆمەڵگەش. (الحداد، ٢٠١٤) لەمبارەیەوە نموونەی پێنجەم دەڵێت: ***((پێش قەیران بابم ئێمەی بەخێو دەکرد، من هەرچەندە دەرچووی کۆلێژ بووم، بەڵام تەعین نەکرام، بیرم لە ئیشی تر نەدەکردەوە، وام دەزانی دەبێ هەر تەعین بم، بەڵام کە ئەم قەیرانە ڕوویدا، باوکم زەرەرێکی زۆری کرد و بێ ئیش مایەوە، ئەوکات خزمێکمان بیرۆکەی ئیشی ئازادی پێم وت و بیرم لێ کردەوە و دەستم پێ کرد، بەخوای ئەگەر ئەم قەیرانە نەبا قەت ئەو فکرەم بۆ نەدەهات بە تایبەت ئیشێک بکەم کە پیشتر تەنها پیاوان دەیانکرد))***. سەرباری ئەوەی کە ژن وەک مرۆڤێک چەندین توانای هەیە, بەڵام ڕەنگە بیری لەوە نەکردبێتەوە کە چۆن ئەو توانایە بەکاربهێنیت و ئاکتیڤی بکات، بە تایبەت ئەگەر لەبار و گوزەرانێکی تاڕادەیەک ئاسایی و بەرقەراردا بژی، بەڵام کە باری ژیان لار بوو، نەبوونی سەرچاوە بۆ بژێویی ژیان دەبێتە پاڵنەر بۆ ئاکتیڤبوونی ئەو توانایانە و بەکارهێنانیان بە شێوەیەک کە نالەباریی باری ژیان ڕاست بکاتەوە و کێشە کۆمەڵایەتییەکانی خێزان چارەسەر بکات و دەربازی بکات. نموونەی شەشەم دەڵێت: ***((لەبەر نەبوونی, پەنام برد بۆ ئیشی بازاڕ, پێشتر کورەکانم ئیشیان دەکرد و پێویستمان بە هیچ نەبوو,***

من ئەسڵەن پێم سەیر بوو چۆن هەندێ ژن دەچن لە دەرەوەی ماڵ کار دەکەن، پێم ئاسایی نەبوو، وا هەستم دەکرد دەبێ هەر پیاو بەخێویان بکات، جا ئیتر برا بێت باوک بێت یان کوڕ بێت یان مێرد فەرق ناکا، بەڵام خۆت دەزانی ئەم قەیرانە بەڕاستی تەئسیری لە ماڵی هەموومان کرد، زۆر خەڵک بەهۆی زەرەرەوە بە بێ ئیش مانەوە وەک کوڕەکانی من، دایم تورە بوون و شەڕیان دەفرۆشت، باری دەروونی هەموومان زۆر خراپ بوو لە ناومال، و هیچ پارەمان لەبەردەست نەما، ئێ باشە من چی بکەم لەم حاڵەتە، خۆ ناچم دەرۆزە بکەم، یان هەر سەیریان بکەم و بگریەم، بۆیە فکرم کردەوە و ئەم ئیشەم دەست پێکرد و لە خوا بەزیاد بێت سەرکەوتوو بووم و کێشەی ماددی چارەسەر بوو)). هەروەها نموونەی حەوتەم ***وتی: ((نەبوونی وایکرد من لە ماڵ دەربچم بۆ کارکردن خۆ پێشتر باری ژیانمان زۆر باش نەبوو بەڵام هەرچۆن بێت ئیدارەمان دەکرد، کەچی دوای قەیران کەیشتە ئاستی برسێتی، بابم پێشتر کاری دەکرد" لە خەما تووشی نەخۆشی بوو ئەوەندەشی لەدەست نەما، هەر کچێکیش لە شوێنی من بوایە ئیشی دەکرد))***.

لە کاتی قەیراندا زۆر لایەن لە ژیانی تاکەکاندا دەگۆڕێن و دەبنە بنەما بۆ گۆڕانکاری گەورەتر و بنیادنەر لە ژیاندا، بە تایبەت لە کاتی بێ کاریدا، لێرەدا کارکردن دەبێتە سەرچاوەیەک بۆ ڕزگاربوون لە کۆمەڵێک کێشە و گرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی، بێگومان نەبوونی سەرچاوەیەک بۆ داهات باری دەروونی تاک تێکدەدات و تووشی دڵەڕاوکێ و خەمۆکی دەکات و زۆرجار متمانەی بە خودی خۆی نامێنێت، بۆیە کارکردن لە لایەکەوە لە کێشە ماددییەکان و کێشە دەروونییەکان ڕزگاری دەکات. نموونەی هەشتەم دەڵێت: ***((من پێش قەیرانیش زۆر حەزم لە ئیش بوو، خوێندنیشم تەواو نەکردووە، بەڵام نەمدەزانی چۆن دەست پێ بکەم لە ماڵەوەش دەیانگوت کەس تۆ تەعین ناکا شەهادەت نییە، دانیشە ئیشت بۆ چییە، بەڵام لە ناخمەوە حەزم لە ئیش بوو، کە قەیران ڕووبدا هەموو***

شتێک گۆڕا و بار و گوزەرانی هەموومان گۆڕا، بۆیە دەستم بە ئیش کرد، ئەگەر ئەو ئەزمەیە نەبوایە هەر لەماڵیش پشتگیریان لێم نەدەکرد)). لە کۆمەڵگەی کوردیدا ئەرکی پەیداکردنی بژێویی ژیان لە ئەستۆی پیاوداید، بۆیە ژنان پێویستییان بە پاڵنەرێکی بەهێزە بۆ ئەوەی بە تایبەت لە بازاڕی ئازاددا کار بکەن، لێرەدا قەیرانی دارایی دەبێتە پاڵنەرێکی بەهێز بۆ بەزاندنی سنوورەکانی ترس و دڵەڕاوکێی کارکردن لای ژنان.

ئەگەر سەیری قەیرانی دارایی بکەین وەکو پرۆسەیەک کە گۆڕانێکی کۆمەڵایەتی بەدواوەبوو لە هەرێمی کوردستاندا، بۆمان دەردەکەوێت، کە ئەو گۆڕانەی بەسەر ژیان و گوزەرانی خەڵک داهات کاری کردە سەر تێکڕای بوارەکانی ژیانی خەڵک، بێگومان کاریگەرییە نەرێنییەکانی زۆر زیاتر بوون، بەڵام ڕەنگە کاریگەریی ئەرێنیشی هەبێت بەتایبەت لە ڕووی شێوازی کارکردنی ژنان, کە پێشتر تا ڕادەیەکی زۆر تەقلیدی بوو و ژنان ئەگەر کاریشیان هەبوایە زیاتر کاری فەرمانبەرێتییان دەکرد، ئەگەر کاری ئازادیشیان کردبا، ئەوا هەر لە سنووری ماڵ بوو, وەکو بەرگدووری و نانکردن و هەویرکاری و چەند کارێکی دیکە، ئەگەر لە دەرەوەی ماڵیش کاری ئازادیان کردبا، ئەوا دیسان جۆری کارەکانیان زۆر سنووردار بوو، بەڵام قەیرانی دارایی تاڕادەیەک وەرچەرخانێکە لە شێوازی کارکردنی ژنان و بە دیاریکراوی کاری ئازاد. بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ کاتێک کە کۆمەڵگە پێویستیی بە دەستی کاری ژنان هەبێت, ئەوا ژن ئاسانتر لە ماڵ دەردەچێت و کاردەکات و بژێویی خۆی دابینـدەکات و بەشـداریش لە دابینکردنی بژێویی خێزان دەکات، لێرەدا لەبەر پێویستیی خێزان بۆ ئەو داهاتە، مەرج نییە کارێکی نەریتی بکات کە بە کاری ژنان دانرابێت لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە، ئەوەی گرنگە دابینکردنی بژێویی ژیانی خێزانە، لێرەوە سنوور و چوارچێوەی کاری تەقلیدی بۆ ژنان بە ناچاری دەشکێنرێت و فەزای کاری ژنان لە بازاڕی ئازاددا مەوداکەی فراوانتر دەبێت.

تـەوەرەی دووەم/ چـۆنیەتیی بەزانـدن و شـکاندنی کلتـووری بـاوی کـارکردنی ژنـان لە سـنووری مـاڵ و فەرمانبـەریێتی، و زاڵبـوون بەسـەر بەربەسـتە کۆمەڵایەتییـەکانی بـەردەم بەشـداریکردنی ژنـان و کێبڕکێـی پیاوان لە بازاڕی ئازاد

لـە کۆمەڵگـەی نەریتیـدا، هـزری بـاو لەبـارەی کـارکردنی ژنـان ڕێگـرە لەبـەردەم بەشـداریکردنیان لـە بـازاڕی کـاردا، چونکـە زۆرینـەی ئەنـدامانی کۆمەڵگـە ئـەم کارکردنـە بـە دەرچـوون لـە بـەها و نەریتـە کۆمەڵایەتییـەکان هەژمار دەکەن، لە ئاکامـدا ژنـان ئەگـەر کـاری فەرمانبـەریێتیش بکـەن، ئـەوا ڕووبـەڕووی چەنـدین بەربەسـت دەبنـەوە، ئـەو بەربەسـتانەش ڕوو لـە زۆربوون دەکەن ئەگەر کاری ئازاد بکەن. (بو قعیقیص، ٢٠١٥)

کـارکردنی ژنـان لـە هـەرێمی کوردسـتاندا سـێکتەرەکانی بـازاڕ و بازرگـانی دەگرێتـەوە، ژنـان لـە تێکـڕای سـێکتەرە ئابووریـیـەکان بەشـیان هەیە، بەڵام بـە ڕێژەیـەکی زۆر کـەمتر بـە بـەراورد لەگـەڵ پیـاوان. (رسـتم، ٢٠١٧) ڕەنگە هۆکارەکەی ئەوە بێت کە کارکردنی ژنان بە کۆمـەڵێک کۆت و بەند دەورە دراوە, بە شێوەیـەک کە کۆمەڵگە جۆری کارکردنی شیاو بۆ ژنـان دیـاری دەکـات و پەسـەندی دەکـات، بەتایبـەت ئـەو کـارانەی کـە لـە بوارەکانی پەروەردە و فێرکردن و تەندروستیدان. (یغمور، ٢٠١٥: ٦) بەڵام لە بوارەکانی دیکەی کارکردن چەند هۆکارێک هـەن کـە بەشـێکیان خێزانـی و کۆمەڵایـەتی یـاخود کلتـوورین، و بەشـێکی دیکـەیان ژینگەی کـارکردنە, کە بۆ ژنان بە گونجاو دانانرێت و لـە ئاکامـدا دەبێتـە بەربەسـت لەبـەردەم کـارکردنی ژنـان لـە هـەرێمی کوردسـتاندا. (بـەرزنجی، ٢٠١٨) لەمبارەیـەوە نموونەی یەکـەم دەڵێت: ***((ژن هـەر کارێک بکـات بەربەسـتی بۆ دروسـت دەکـەن، من لەبەر نەبوونی ئیشم کرد، بەڵام خۆ خەڵک ئەوە نازانن، جیران و هەندێک لە خزمەکانی پیاوەکـەم زۆر تانەیان لێدەدام، زۆریش هەوڵیاندا لەگەڵ پیاوەکـەم کە ڕێگـەم نەدا، ئەوە گەورەترین کێشە بوو بۆ کارکردنم کە هانی پیاوەکەمیان دەدا، بەڵام ئەو پێیانی دەگوت: من بێ ئیشم، ئەگەر***

ژنیشم ئیش نەکات ئەدی چۆن بژین و منداڵ بە خێو بکەین؟ خۆ ئەوانەی کێشەیان بۆ دروست کردم قەت نەیاندەپرسی چۆن دەژین و کەسیش یارمەتی نەدەداین، بەڵام کە ئیشم کرد ئەو هەموو موشکیلەیان توشم کرد، گرنگ ئەوەیە من گوێم نەدەدا، و کۆڵم نەدا، و تا بتوانم هەر ئیش دەکەم، با ئەوانیش هەر قسە بکەن، لەبەر پێویستیم بە کارەکە ناچار بووم بەربەستەکان بشکێنم بێگومان بەیارمەتی پیاوەکەم و منداڵەکانم)). هەروەها نموونەی دووەم دەڵێت: ***((زۆر زۆرم بەسەرهات لەسەر ئەم ئیشەم، نە جیران ما نە خزم ما گاڵتەم پێ نەکات، ناچار دەبووم پاساویان بۆ بهێنمەوە، تا گەیشتە ڕادەی بێزاری، ئیتر بڕیارمدا گوێ بە قسەی کەس نەدەم مادام ئیشێکی شەریف دەکەم و منداڵەکانم بە خێو دەکەم، ئەدی چی بکەم؟ کە بابیان بێ ئیش بێت، خۆ منیش لەبەر قسەی خەڵکی لە پاڵی دانانیشم و منداڵی خۆم لەبرسا بکوژم)).***

لە کارکردنی ژناندا، زۆرجار بەربەستە کۆمەڵایەتییەکان پەیوەندییان بە ڕەوایەتی و دروستیی کارەکەوە نییە، بەڵکو تەنها داکۆکی کردنە لە کلتووری باوی کۆمەڵگە کە کارکردنی ژنی بەلاوە عەیبە, هەرچەندە ئەو کارە پێویستیش بێت بۆ بەردەوامیدان بە ژیانی خێزانی و دەربازبوون لە خراپی باری دارایی، بەڵام لێرەدا یەکدەنگیی خێزان و پشتگوێ خستنی تانە و فشارە کۆمەڵایەتییەکان دەبێتە تاکە بژاردە لەبەردەم ژن و خێزانیش، چونکە ئەگەر بکەوێتە ژێر کاریگەریی ئەو فشارانە ژیانی خێزان دەکەوێتە مەترسییەوە. نموونەی سێیەم دەڵێت: ***((بێگومان تووشی کۆمەڵێک بەربەست و کێشە بووم، بەڵام بەربەستەکان خێزانی نەبوون بەڵکو کۆمەڵایەتی بوون، خۆ من فەرمانبەریش بووم و هەمیشە هەر لە دەرەوەی ماڵ کارم کردووە، بەڵام کاری حکومی وەک کاری ئازاد سەیر ناکرێت بۆ ژن، هەرچەندە کارەکەت تەقلیدی نەبێت ئەوەندە زیاتر تووشی بەربەست دەبیت، ئیتر دەکەوێتە سەر خۆت تا چەند بەهێزی و دەتوانی ئەو بەربەستانە بشکێنیت بۆ ئەوەی بەردەوام بیت و پێویستییەکانی ژیانی***

خۆت و خێزانەکەت دابینبکەیت، خۆ ئەو کەسانەی بەربەستت بۆ دروست دەکەن هیچ کات یارمەتیت نادەن کە شتێکت پێویست بێت، کاری ئەوان تەنها تانە لێدان و تەداخولکردنە، بۆیە دەبیت سنووری بەربەستە کۆمەڵایەتییەکان بشکێنێت، من بە پشت گوێ خستنی قسەکانیان توانیم بەردەوام بم لە کارکردن)). لە کۆمەڵگەی کوردیدا، کارکردنی ئافرەت زۆر پەسەند نییە، بەڵام ئەگەر مامۆستا بێت یان فەرمانبەر، ئەوە تاڕادەیەکی باش زیاتر پەسەندە بە بەراوورد لەگەڵ کاری ئازاد، چونکە بەربەستەکان زیاتر دەبن، بە شێوەیەک کە دەبنە کۆسپ لەبەردەم بەردەوامبوونی ژن لەو کارەدا. نموونەی چوارەم دەڵێت: ***((من ژنی مامۆستا بووم و قەت ڕانەهاتبووم نە خۆم و نە دەوروبەر کە کار بکەم لەدەرەوەی ماڵ، زۆر کێشەم بۆ دروست بوو تەنانەت زۆر خزمان گاڵتەیان پێم دەکرد، بەتایبەت چونکە ئەم کارەی من کاری پیاوانە، بەڵام ئەوەندە پێویستمان بە پارە بوو هەر خۆشم نازانم ئەو هێزەم لە کوێ هێنا و توانیم بەرگەی ئەو هەموو تانە و کێشەیە بگرم)).*** نەبوونی دەبێتە پاڵنەرێکی بەهێز بۆ خودی ژنان و هەروەها خێزانەکانیان, بۆ شکاندنی ئەو نۆرم و بەها کۆمەڵایەتییە باوانەی دەربارەی کارکردنی ژنان هەیە و پشتگوێ خستنیان بۆ دەربازبوون لە کێشە ئابووریەکانی خێزان کە ئەگەر بەردەوام بێت کێشە و گرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی بەدوای خۆیدا دەهێنێت. کلتووری عەیب و شەرمکردن هۆکارێکی بەهێزە بۆ دوورکەوتنەوەی ژنان لە کاری ئازاد بەتایبەتی ئەو کارانەی کە پێشتر تەنها پیاوان دەیانکرد، بەڵام ئەمە مەحاڵ نییە بەتایبەت ئەگەر بازاڕی کارکردن یان باری ئابووری خێزان پێویستیی بە دەستی کاری ژنان بێت. (هادفي، ۲۰۱۷). نموونەی پێنجەم دەڵێت: ***((لە ڕاستیدا من ڕووبەڕووی کۆمەڵێک بەربەست بووم کە بەشێکیان هەر لە ناو بنەماڵەی خۆمان بوو، مامەکانم بە ئاسانی ڕێگەیان نەدا من ئەو کارە بکەم، دەیانگوت ژن ئەگەر لە وەزیفەی حکومەت نەبێ هەر نابێ کار بکات، بەڵام باوکم پشتیوانم بوو و ڕێگەی دا من ئەو کارە بکەم چونکە بەڕاستی پێویستمان پێ بوو،***

لەوباوەڕەدام ئەگەر زۆر پێویستمان نەبوایە باوکیشم قبوڵی نەدەکرد من کار بکەم، لە دەرەوەی ماڵیش تووشی چەندین گرفت بووم بە شێوەیەک کە خەریک بوو واز لە ئیشەکەم بهێنم، بەڵام توانیم بەسەریاندا زاڵبم و بەردەوامبم هەم لەبەر پێویستی و هەم لەبەر ئەوەی پیموابوو کە من شتێکی پیرۆز دەکەم و خۆم و خێزانەکەم لە نەبوونی ڕزگار کرد، بەڕای من کارکردنی ژن زۆر سەختترە لە کاری پیاوان چونکە تۆ دەبێ تەحەمولی بارگرانی کارەکە بکەیت لە لایەک. لە لایەکی دیکەوە, قسە و تانەی خەڵک و ئەو کێشە کۆمەڵایەتییانەی بۆت دروست دەکەن)).

لە کۆمەڵگەیەکی داخراوی وەکو هەرێمی کوردستان، ئاسان نییە بۆ ژنان کاری ئازاد بکەن، چونکە ڕووبەڕووی چەندین گرفت و بەربەست دەبنەوە هەر لە ناو خێزانەکانیانەوە و دواتر کۆمەڵگەش، چونکە زۆرێک لە ژنان تەنانەت لە ناو خێزانەکانیان ڕێگەیان پێنادرێت کاری ئازاد بکەن، بەڵام ئەوەی جێگەی سەرنجە، ئەگەر خێزان پێویستیی بە دەستی کاری ژنان بێت، یان داهاتی کارکردنی ژنان، ئەوکات ڕەنگە ئەرکی ئەو ژنە سوکتر بێت چونکە خێزان پشتگیری و پاڵپشتی دەکات بۆ ڕووبەڕووبونەوەی هەر گرفتێک کە لە کۆمەڵگەدا دوچاری دەبێت، ئەمەش دەبێتە سەرچاوەی هێز بۆ ئەو ژنە و زیاتر دەتوانێت زاڵبێت بەسەر گرفتە کۆمەڵایەتییەکانی کارکردن. هەندێکجار خودی ژنان باوەڕیان بە کارکردن نییە و پێیانوایە کە ئەرکی ئەوان تەنها کاری ناوماڵە و ئەگەر لە دەرەوە کاربکەن عەیبە، بەڵام لەبەر سەختیی بارودۆخی ژیان، ڕەنگە ئەو بۆچوونەیان گۆڕانکاریی بەسەردا بێت و خۆیان هەوڵبدەن بۆ کارکردن لە دەرەوەی ماڵ و تەنانەت داکۆکی لەو کارکردنە بکەن لە لایەکەوە وەک مافێکی خۆیان. لە لایەکی تریشەوە, وەک سەرچاوەیەک بۆ ڕزگارکردنی خێزانەکانیان لەو بارودۆخە سەختە. (یاسین، ۲۰۱۲: ۱۲۰). لەمبارەیەوە نموونەی شەشەم دەڵێت: ***((خۆم باوەڕم بە کارکردنی ژنان نەبوو، و بە پێویستم نەدەزانی بیکات مادام کەسێک هەیە بەخێوی دەکات، ئەم***

بۆچوونەی خۆم گەورەترین ڕێگربوو بۆ ئیش کردنم، بەڵام کە ناچاربووم، دەستم کرد بە کارکردن، دواتر بۆچوونم گۆڕا، ئێستا زۆر حەزم لە کارەکەمە، بەڵام خەڵکی وازم لێناهێنن، ئێستاشی لەگەڵدابێت، هەر کێشەم بۆ دروست دەکەن و تەعلیق لە خۆم و کوڕەکانیشم دەدەن، بەڵام گوێی نادەمێ و هەر بەردەوام دەبم و دەبێت زاڵبم بەسەر هەر کێشەیەک کە تووشم دەبێت، چونکە من ئەزیەتی کەسم نەداوە و داوای هیچم لە کەس نەکردووە، بەڵکو ژن هەر جۆرە کارێک بکات بە تایبەت کاری بازاڕ هەر تەعلیقی لێدەدەن، لە ئەنجامدا کەسیش بەهانایەوە نایەت، من بە بەردەوامی و گوێنەدان و ئیهمالکردنی قسەی خەڵکی توانیم و دەتوانم بەردەوامبم)). نموونەی حەوتەم دەڵێت: ***((ژن ئەگەر کاریش نەکات لە کۆمەڵگەی ئێمە هەر تانەی لێدەدەن بە هەر هۆکارێک بێت، من تانە و قسەی ناشرین نەماوە پێم نەڵێن لەوەتی ئیش دەکەم، چەند جار دیعایە و سوکایەتییان پێم کردووە، درۆیە ئەگەر بڵێم تەئسیری لە خۆم و ئیشم نەکردووە. زۆریش تەئسیری کردووە، ئێستاش بەردەوامە، بەڵام من لە جاران بەهێزترم بۆ ڕووبەڕووبونەوەی هەر کێشەیەک کە بۆم دروست دەکەن چونکە قەرزاری کەس نیم و بۆ خۆم کار دەکەم)).***

سیستمی بەها کۆمەڵایەتییەکان لە کۆمەڵگەی کوردیدا هۆکارێکە بۆ ئەوەی خودی ژنان بیرکردنەوەیەکی تاڕادەیەک پیاوانەیان هەبێت لەبارەی زۆرێک لە بوارەکانی ژیان، وەک کارکردن. هەزری باو لە کۆمەڵگەی کوردیدا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ئەرکی ژنان تەنها کاری ناومااڵە و پێویست ناکات بچێتە دەرەوە بۆ کارکردن، ئەمەش یەکێکە لە بەربەستە کۆمەڵایەتی و دەروونییەکانی کارکردنی ژن کە خودی ژنیش بەهەمان شێوە بیردەکاتەوە، بەڵام لە کاتی سەرهەڵدانی قەیرانی دارایی و تێکچوونی باری ئابووری خێزان و لاوازبوون یان نەمانی سەرچاوەی داهاتی خێزاندا، ئەم هزرە دەشێ بگۆڕێت بە تایبەت کاتێک کارکردنی ژن دەبێتە تاکە سەرچاوە بۆ دەربازکردنی خێزان لە سەختیی بارودۆخی

ئـابووری، هـەر ئـەوەش دەبێتـە پاڵنـەر بـۆ زاڵبـوون بەسـەر تێکـڕای ئـەو بەربەسـتانەی کـە ژنـان دوچاریـان دەبێتـەوە لـە کارکردنـدا. نموونـەی هەشتەم دەڵێت: ***((لە کۆمەڵگەی ئێمە ژن لە ماڵیش بێت وازی لێناهێنن، جا چۆن توانجی لێنادەن ئەگەر لەبازاڕدا کار بکات؟ من هەر خۆم زۆر گوێ بە قسە نادەم ئەوەش وایکردووە کەمتر لە ژنانی دیکە تەئسیرم لێ بکات، بۆیە هەر لە سەرتاوە حیسابم بۆ ئەو بەربەستانە نەکردووە هەرچەندە زۆریشن))***.

بە شیوەیەکی گشتی، لە کۆمەڵگەی پیاوسالاریدا کارکردنی ژنان بە شـتێکی ئاسـایی سـەیر ناکرێـت، چونکـە پێیانوایـە کـە دابینکردنـی پێداویستییەکانی ژنان ئەرکی پیاوانە جا باوک بێت یان برا یان مێرد یان کـوڕ، بـەڵام شـێوازی کارکردنی ژنـانیش ڕۆڵـی لـە چۆنیـەتیی بڕیـاردان لەسـەر ئەو کارە و قبوڵکردن یان ڕەتکردنـەوەی لـە ڕووی کۆمەڵایەتییـەوە هەیـە، بۆیـە ئەگـەر ژن کـاریش بکـات، لـە ڕووی کۆمەڵایەتییـەوە کـاری فەرمانبەرێتی و بەتایبـەتی لـە هەندێ بواری وەکو پـەروەردە و فێرکردن پەسـەندترە لە کاری ئازاد، ئەمەش لـە بـەر کۆمـەڵێک هۆکار کـە بەشـێکیان پەیوەندی بە ژینگەی کاری ئازادە کە ڕەنگە لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە زۆر کـراوە بێت و ئەمـەش بـۆ ژنـان بـە گونجـاو دانانرێت. لـە لایـەکی تـرەوە, زۆری ماوەی کاری ئازاد بە بەراوورد لەگەڵ کاری فەرمانبەرێتی، ئەمەش دەبێتە هۆی دروستبوونی کەلێنێک لـە ئەرکەکانی ناومـاڵ و بـەخێوکردنی منـداڵ کـە لـە کۆمەڵگـەی کوردیـدا بـە ئـەرکی سـەرکیی ژنـان دادەنرێت. ئەمانەش هەموویان دەبنە بەربەست لەبەردەم کارکردنی ژنان لـە بـازاڕی ئـازاددا، بـەڵام ئایـا ژنـان چـۆن دەتـوانن بەسـەر ئـەم گرفت و تەگەرانـەدا زاڵبن؟ ئەگـەر چـی پێویسـتیی دارایـی هۆکـاری سـەرەکییە بـۆ تێپەڕانـدنی بەربەسـتەکان و شـکاندنیان بـە ناچـاری، بـەڵام بـەهێزی ژنـان و توانـای بـەردەوامبوونیان لـەکارەکەدا، توانـای زاڵبـوون بەسـەر ئـەو فشـارە کۆمەڵایـەتی و دەروونییانـەیان پێدەبەخشـێت، و دەبێتـە هـۆی دووبـارە

ڕێکخستنەوە و دابەشکردنی ئەرکە کۆمەڵایەتییەکان لەناو خێزاندا, چونکە دەبێتە تاکە ئامراز بۆ بەردەوامبوونی ژن لەو کارەدا کە سەرچاوەی سەرکییە بۆ دابینکردنی پێویستییە داراییەکانی خێزان.

تەوەرەی سێیەم/ ڕۆڵی قەیرانی دارایی لە بونیادنانی کلتووریکی نوێ بۆ کارکردنی ژنان لە بازاڕی ئازاددا و گۆڕانی پێگەیان لەناو خێزان و کۆمەڵگەدا

چۆنیەتیی بەکلتوورکردنی کاری ئازاد لەسەر بنەمای چەند فاکتەرێک بونیاددەنرێت, گرنگترینیان هۆشیاریی کۆمەڵایەتی و تاکەکەسییە، بوێری و متمانەبەخۆبوون و لێهاتووی و زیرەکیی کۆمەڵایەتی و توانای پلاندانان و بڕیاردان و زاڵبوون بەسەر گرفت و کێشەکانی کارکردن. (الهاشمی، ۲۰۱۲) بۆ ئەوەی ژنان بتوانن لە بواری کاری ئازاددا کارا بن، ئەوا پێویستی بە هۆشیاریی خودی ژنان هەیە لەبارەی گرنگیی کاری ئازاد، هەروەها هۆشیاریی کۆمەڵایەتی بەرانبەر بە گرنگی بەشداریکردنی ژنان لە بازاڕی کاری ئازاددا، ڕەنگە ئەمەش ببێتە هۆی بونیادنانی هزرێکی نوێ کە تیایدا کارکردنی ژنان لە بواری ئازاددا ببێتە کولتوور، نەک تەنها لە کاتی پێویست پەنای بۆ ببرێت. (لطفي، ۲۰۱۵) لەمبارەیەوە نموونەی یەکەم دەڵێت: ***((لە خێزانی ئێمە ژن زۆر کەم کاری دەرەوەی دەکرد، وەزیفەمان نییە چونکە خوێندەواریمان نییە، کاری تریش هەر نەماندەکرد چونکە واماندەزانی بەماڵ و منداڵ و ئیش ڕاناگەین و هەر وا فێربووینە پیاو مەسرەف بکات، بەڵام ئێستا دەزانم کە ئەم ئیشەم چەند گرنگە بۆ خۆم و خێزانەکەم، هەندێک لەو کەسانەی کە لەسەرتای ئیشەکەم گاڵتەیان پێم دەکرد و کێشەیان بۆم دروست دەکرد، و هەموو ڕۆژێک بەدەم گریانەوە کارم دەکرد، چاویان لە من کرد و دەستیان بە ئیش کرد وەک خەیاتی و نانکردن، بۆیە ئەمە بووە تەجروبەیەکی باش بۆ ئێمە کە جاران پێمان عەیب بوو ژن ئیش بکات، ئێستا تەواو گۆڕاوە، بێگومان ئێستا لە ماڵیش قسەم زیاتر دەڕوا چونکە خۆم پارە پەیدا دەکەم))***.

نموونەی دووەم دەڵێت: ***((بەش بەحاڵی خۆم هەر بەردەوام دەبم لە کارکردن، هەرچەندە زۆر پێویستیمان بە داهاتی ئەو کارە هەیە، بەڵام ئەگەر زروفیش باش بێت من هەر دەیکەم، چونکە بەڕاستی زیاتر قەدری ژیان و هێز و وزەی خۆم دەزانم ئێستا. ناتوانم وەکو جاران لە ماڵ دانیشم ئیلا ئەگەر شتێک ڕووبدات لە دەسەڵاتی مندا نەبێت))***.

ئەزموونکردنی هەر پرۆسەیەکی نوێ لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا دەبێتە هۆی گۆڕانی گەورە لە هەزر و بیرکردنەوەی تاکەکانی کۆمەڵگەدا، بەتایبەت ئەگەر ئەنجامی ئەزموونەکە لەسەر تاک و خێزان و کۆمەڵگە ئەرێنی بێت، سەرباری ئەوەی لە بەشێکی زۆر لە خێزانەکاندا کارکردنی ژن هەر بە پێویست نەزانراوە، بەڵام لەگەڵ قەیرانی دارایی و دەرچوونی ژنانی ماڵ بۆ دەرەوە بۆ ناچاری و کارکردن بۆ دابینکردنی پێداویستییە سەرەتاییەکانی خێزان، ئەمە تاڕادەیەک دەبێتە هۆی بەرزبوونەوەی هۆشیاریی خێزانی بەشێوەیەک کە خێزانەکان زیاتر ڕێگە بدەن بە ژنان بۆ ئەوەی کاری ئازاد بکەن، ئەگەر لەبەر ناچاریش بێت، بەڵام ڕەنگە دواتر ئەمە ببێتە هۆی ئەوەی کە کلتوورێکی نوێ دابمەزرێت لەسەر بنەمای هۆشیاریی کۆمەڵایەتی بەشێوەیەک کە کارکردنی ژنان وەکو پێویستییەکی بەردەوام بۆ خودی ژن و خێزانەکەی سەیربکرێت نەک تەنها لە کاتی تەنگانەدا، لە ئاکامدا کاریگەریی ئەرێنی لەسەر پێگەی ژن لە خێزاندا دەبێت، بە شێوەیەک کە بەشداریپێکی ئاکتیڤی دەبێ لە بڕیارەکانی خێزان. نموونەی سێیەم دەڵێت: ***((ئەم قەیرانە وای کرد کە خەڵک تاڕادەیەک بۆچوونیان بگۆڕێت بەرانبەر ئیشی ژنان، هەرچەندە ناچاری و پێویستیی ماددی وا دەکات کە ئێمەی ژن ئیشی حوڕ بکەین، بەڵام دواتر خەڵک زیاتر بیری لێدەکەنەوە و قبوڵی دەکەن یان هەر هیچ نەبێ بێ دەنگ دەبن، من دوای ماوەیەک لە کارکردنم، و سەرەڕای ئەو کێشە و گرفتانەی کە تووشی بووم، خەڵکێکی زۆر دەستخۆشییان لێکردم و چەند ژنێکی تر دەستیان کرد بەئیش و چاویان لە من کرد، ئەمە جێی***

دڵخۆشیبوو بۆ من، چونکە بەشێکیان خێزان ڕێگە پێیان نەدەدا ئیش بکەن، بەڵام دواتر ڕەزامەندی خێزانیان وەرگرت، بەس ئەمە مەعنا وا نییە کە تەواوی خێزانەکان قبووڵیان کرد، چونکە زۆر ژنی بەتوانا هەنە، بەڵام ڕێگەیان پێنادرێت، چونکە بەڕاستی کارکردنی ژنان و بەتایبەت کاری ئازاد پێویستی بە سەقافەتی خێزان و خەڵکیشە. من ئەگەر خێزانم ڕێگەیان نەدابا، قەت نەمدەتوانی ئەم کارە بکەم. بەڕاستی کارکردن زۆر تەئسیری لەسەر پێگەی ژن هەیە لەناو ماڵ، مادام خۆی پارە پەیدا دەکات، زیاتر دەتوانێ ڕای خۆی بدات و بڕیاریش بدات)).

هەروەها نموونەی چوارەم دەڵێت: ((ئێستا تێگەیشتم ئەو ژنانەی جاران کاریان دەکرد بۆ ئەوەندە سوور بوون لەسەر بەردەوامبوون لەکارکردن، جگەلەوەی کە پێویستمان بە پارەکەیە، بەڵام بەخوا ئەو کەسەی داهات بۆ خێزان پەیدا بکات، ئەگەر ژنیش بێت، زیاتر قسەی دەڕوا، بۆیە من هەر بەردەوام دەبم لە کارکردن)). بۆ ئەوەی کارکردنی ژنان لە بازاڕی ئازاددا ببێتە کلتوور ئەوا پێویستی بە بەرزی ئاستی ڕۆشنبیریی خێزان و کۆمەڵگەیە بۆ ئەوەی ئەو کارە پەسەند بکەن، هەرچەندە سەرەتا و لەبەر ناچاری ژنان ڕوویان کردە کارکردن لە بازاڕی ئازاددا، بەڵام دواتر لەگەڵ بەردەوامبوونی ژنان لەکارکردن، ئەمە قبووڵ دەکرێت و وەک واقیعێک خۆی زاڵ دەکات و ڕەنگە ببێتە پاڵنەر بۆ ژنانی تر هەمان کار بکەن بە مەرجێک ئەگەر خێزان ڕێگەیان پێبدات، چونکە خێزان بەربەستی سەرەکییە بۆ کارکردنی ژنان لە بازاڕی ئازاددا و ئەگەر بێت و ئەم بەربەستە بشکێنرێت، ئەوکات بەربەستە کۆمەڵایەتییەکان زیاتر بە ئاسانی لەناودەچن، ئەگەر خێزان پشتگیری کارکردنی ژنان بکات. ئەگەر پێگەی تاک لە خێزاندا بەند بێت بە توانای ئەو کەسە لە بەشداریکردنی لە دابینکردنی بژێویی ژیانی خێزان، لەم حاڵەتەدا پێگەی ژن بەرزتر دەبێتەوە, چونکە دەبێتە خاوەن داهاتی

تایبەتی خۆی و لە ئەنجامدا دەتوانێت بەشدار بێت لە بڕیارەکانی پەیوەست بە ژیان و گوزەرانی خێزان.

سەرکەوتن لە ئەزموونی کاری ئازاد و دانبەخۆداگرتن و بەردەوامی و کۆڵنەدان بیرکردنەوەی خودی کەسەکە بەرانبەر بە کارکردن بە گشتی دەگۆڕێت. وردە وردە لە کۆمەڵگە تەشەنە دەکات و دەبێتە کلتوورێکی جێگرەوە بۆ کلتووری بە پیرۆز زانینی کاری حکومی و فەرمی. (نظیف،٢٠١٧) لەمبارەیەوە نموونەی پێنجەم دەڵێت: ***((من پێموایە لەگەڵ ئەم زروفەی قەیرانی دارایی بەسەرمانی هێنا، خەڵک وایلێهات کە ئومێدی بە تەعینات نەمێنێت، بۆیە ناچار بوون کە ئیشی حوڕ بکەن، بە ڕای من ئەگەر ناچاری نەبوایە، بەنسبەت کچان، قەت خێزان ڕێگەی نەدەدا ئیشی حوڕ بکەن، ڕەنگیشە بۆچوونیان بگۆڕێت بەرانبەر ئیشکردنی ژنان و زیاتر مەجال بدەن، و تەنها بیر لە دامەزراندن و وەزیفەی حکومی نەکەنەوە بەتایبەت ئەگەر تەجروبەی ئیشی ژنەکە نەجاحەت بهێنێت و داهات بۆ خێزانەکەی پەیدابکات و کەمترین موشکیلەی هەبێت، ئیتر نازانم ئەگەر زروف باشتر بێت خەڵک چیدەکەن، بەڵام من باسی خۆم دەکەم، تازە ماڵمان فکریان گۆڕایە و زۆر پشتگیریم لێدەکەن، خۆشم زۆر فکرم گۆڕایە و ئامادە نیم لە پێناو هەر شتێک بێت ئەم کارەم واز لێبێنم، چونکە ئێستا دەزانم سەربەستی و حوڕییەتی ژن بەشێکی زۆری دەگەڕێتەوە بۆ ئیشکردن بەتایبەت ئیشی حوڕ، چونکە بتەوێ و نەتەوێ داهاتی زیاترە و ژن نەک پێویستی بە کەس نابێت، بەڵکو یارمەتی خێزانیش دەدات))***.

دەستکردن بە هەر جۆرە کارێکی نوێ و ئەزموونکردنی هەر پرۆسەیەک و سەرکەوتن لەو ئەزموونەدا دەبێتە هۆی گۆڕینی هزری تاک و کۆمەڵگە بەرانبەر بەو پرۆسەیە، کاری ئازادیش بۆ ژنان یەکێکە لەو بابەتانەی کە لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە ڕەتدەکرێتەوە بەهەر پاساوێک بێت، بەڵام لە ئەنجامی ئەزموونکردن و سەرکەوتنی ژنان لە کاری ئازاد و

ڕزگارکردنی خێزان لە باری ئابووری خراپ, وادەکات کە ئەمە ببێتە شاهیدێک بۆ توانا و لێهاتوویی ژنان لە ئەنجامدانی کاری ئازاد و بڵاوبوونەوەی بۆچوونێکی کۆمەڵایەتیی نوێ بۆ قبووڵکردنی ئەم جۆرە کارانە بە تایبەت کە لەلایەن خێزانەوە پشتگیری تەواوی لێکرابێت، هەروەها کاریگەرییەکی زۆری لەسەر پێگەی ژن لە خێزاندا هەیە، بە شێوەیەک کە زیاتر دەتوانێ بەشدار بێت و کاریگەر بێت لە بڕیارەکانی خێزان و ڕۆڵی کۆمەڵایەتیی خۆی بگێڕێت وەکو تاکێکی کارا. نموونەی شەشەم دەڵێت: ***((لەوەتی قەیرانە، ژنێکی زۆر ئیش دەکەن لە مەتعەم بێت یان نانەواخانە، یان هەر ئیشێکی تر کە حوڕ بێت، خێزان هەبوو زۆر نەبوونیش بوو, بەڵام پێی کفر بوو کە ژنی یان کچی بچێتە دەر بۆ ئیشکردن، بەڵام بیرکردنەوەی خەڵک گۆڕاوە، من هەر ئەو کەسانەی کە تانەیان لێدەدام و دەیانگوت تۆ چۆن بەم تەمەنە کار دەکەیت، دواتر هەندێکیان هاتنە لام و داوایان دەکرد کارم لەگەڵ بکەن، ئێ باشە ئەمە چۆن ڕوویدا؟ بێگومان خێزان ئێستا زیاتر ڕێگە دەدات بە ژن ئیش بکات، بە ڕای من ئەو ژنانەی کە کاریان هەیە و پارە پەیدا دەکەن لە ناو ماڵ قسەیان زیاتر دەڕوات و گوێی لێدەگیرێت))***. نموونەی حەوتەم دەڵێت: ***((ڕەنگە بارودۆخی من کەمێک جیاواز بێت, بۆیە ئەگەر وەزع باشتر بێت باوەڕناکەم بەردەوامبم چونکە تەندروستیم تەواو نییە، و زۆر هیلاک دەبم لە ئیش, بەڵام ئەگەر باری تەندروستیم باشتر بێت و بتوانم, بەخوا هەر ئیش دەکەم))***.

زۆرجار سەختیی بارودۆخی ژیان و بەتایبەت لە ڕووی ئابوورییەوە, دەبێتە هۆی گۆڕانێکی کۆمەڵایەتی, کە ڕەنگە بە چەندین بەرنامە و پلان نەیەتە دی، لێرەدا قەیرانی دارایی تاڕادەیەک ڕۆڵی هەیە لە گۆڕینی هزر و بیرکردنەوەی کۆمەڵایەتی بەرانبەر کارکردنی ژنان, بە شێوەیەک کە لە چوارچێوە تەقلیدییەکەی دەردەچێت و زیاتر بەرەو کرانەوە دەڕوات و دەرچوونی ژن لە ماڵ بۆ کارکردن ئاسانتر دەبێت،

بێگومان هەرچەندە ژمارەی ئەو ژنانەی کە کاری ئازاد دەکەن زیاتر بێت و لە کارەکانیاندا سەرکەوتن بەدەستبهێنن، ئەمە دەبێتە هۆی پەسەندکردنی کارکردنی ژنان لە بازاڕی ئازاددا، ڕەنگە ئەمەش ببێتە هۆی ئەوەی کە پێگەی ژن بەرزتر بێت لە خێزاندا بەهۆی ئەو بەرهەمەوە کە بەدەستی دەهێنێت. نمونەی هەشتەم دەڵێ ***((چۆن بەردەوام نابم لە کارێک کە هەموو ژیانمی سەرتاپا گۆڕی، مرۆڤ بە کارکردنەوە جوانە، ژنیش دەبێ توانای خۆی بسەلمێنێ لە کاری بازاڕدا، گوناحە ئەو هەموو وزە و توانایەی ژن هەیەتی لە ماڵدا بمێنێ، جگەلەوەش پەیداکردنی بژێویی ژیانی کەسایەتی ژن بەهێز دەکات، خەڵکیش ناچارن لەمبارەیەوە بۆچوونی خۆیان بگۆڕن، چونکە دێتیان چەند خێزان بە هۆی کاری ژن و کچەکانیانەوە توانیان بەم قەیرانە بەردەوام بن لە ژیان و تووشی سواڵکردن نەبن))***.

کارکردنی ژنان یەکێکە لەو بابەتانەی کە پێویستی بە هزرێکی کۆمەڵایەتیی پاراو و ڕۆشنبیر هەیە بۆ ئەوەی وەکو کلتووریک سەیربکرێت, کە دەبێتە بنەمایەک بۆ بنیادنانی ژیانێکی مرۆیی تەندروست، بەڵام ئەگەر خودی ژنان هاوشێوەی هزری کۆمەڵایەتیی باو لە کۆمەڵگەی پیاوسالاردا بیربکەنەوە و باوەڕیان بەکارکردن نەبێت, چونکە لەسەر بنەمای ئەوە پەروەردە بوونە. کارکردنی ئەوان شتێکی گرنگ نییە یان پێویست نییە، و بەرپرسیارێتیی بەخێوکردن و دابینکردنی پێداویستیی خۆیان و منداڵەکانیان لە ئەستۆی پیاودایە، ئەمە پێویستیی بە شۆکێکە بۆ خێزان و کۆمەڵگە و خودی ژنانیش بۆ ئەوەی ئەم بۆچوونە بگۆڕێت، لێرەدا قەیرانی دارایی ڕۆڵی ئەو شۆکە دەگێڕێت, کە دەبێتە هۆی هەڵوەشاندنەوەی هزری کۆمەڵایەتیی باو لەبارەی کارکردنی ژنان بە شێوەیەک کە کارکردنی ژنان دەبێتە ئەرک و پێویستییەکی کۆمەڵایەتی نەک تەنها پێویستییەکی کەسی بۆ خودی ژن، چونکە ژنان بەشێکی زۆر لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی پێکدێنن، و هێز و وزەیەکی گرنگن کە لە خزمەت

گەشەپێدانی کۆمەڵایەتیدا ڕۆڵی باڵا و کارا و ئاکتیڤیان دەبێت. دواتر بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ بێت یان ناڕاستەوخۆ، کاریگەریی لەسەر پێگەی ژنان لە ناو خێزان و کۆمەڵگەدا دەبێت.

دەرئەنجام:

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە دیاریکردی کاریگەریی قەیرانی دارایی لەسەر کارابوونی ژنان لە کاری ئازاددا و چۆنیەتیی زاڵبوون بەسەر ئەو بەربەستانەی کە ڕووبەڕوویان دەبێتەوە و کێبڕکێ کردنی پیاوان لە بازاڕی ئازاددا، هەروەها ڕۆڵی ئەم پرۆسەیە لە گۆڕینی هزری تاک و دامەزراندنی کلتوورێکی نوێ بۆ کارکردنی ژنان و کاریگەریی ئەو کارکردنە لەسەر بەرزکردنەوەی پێگەیان لە ناو خێزان و کۆمەڵگەدا. لەم توێژینەوەیەدا دەرکەوتووە کە قەیرانی دارایی کاریگەرییەکی زۆری هەبووە لەسەر کارابوونی ژنان لە بازاڕی کارکردنی ئازاددا، هەرچەندە کارکردنی ژنان لە کوردستاندا دیاردەیەکی نوێ نییە، چونکە ژنان بەتایبەت چینی مامناوەند و هەژارەکان بەردەوام لە چوارچێوەی ماڵدا کاریان کردووە, وەک بەرگدووری و نانکردن و پیشە دەستییەکان، بەڵام ئەوەی تێبینی دەکرێت، بەهۆی قەیرانی دارایەوە ژنان لە دەرەوەی سنووری ماڵ زیاتر ڕوویان لە کاری ئازاد کردووە، ڕەنگە لە سەردەمی قەیراندا کاری ئازاد لە دەرەوەی ماڵ تاکە سەرچاوە یاخود باشترین سەرچاوە بووبێت بۆ داهات کە پێداویستییەکانی خێزان دابینبکات، کەواتە ئەو کارانەی کە لە باری ئاساییدا خێزان پەسەندی نەدەکرد بۆ ژنان، لە کاتی قەیران و خراپیی باری ئابووری پەسەندی دەکەن و ڕێگەی پێدەدەن، کەواتە پێویستی خێزان و کۆمەڵگە دەبێتە پاڵنەر بۆ قبووڵکردنی ژنان لە بازاڕی کاری ئازاددا، بەشێوەیەک کە پیشەیەک یان کارێک بکات کە پێشتر تەنها پیاوان دەیانکرد.

ژنان له میانەی کارکردنیاندا ڕووبەڕووی چەندین بەربەستی خێزانی و کۆمەڵایەتی بوونەتەوە بە تایبەت ئەو ژنانەی کە پێشتر کاریان لە دەرەوەی ماڵ نەکردووە، ئەوانەی کە پێشتر فەرمانبەریش بوون و ئێستا کاری ئازاد دەکەن ڕووبەڕووی چەندین بەربەست بوونەتەوە, بە تایبەت ئەوانەی ئەو کارانە دەکەن کە پێشتر تەنها پیاوان دەیانکرد, وەک شوفێری و دوکانداری و بەڕێوەبردنی چێشتخانە و نانەوایی، ئەگەر سروشتی کارەکە بە پێی کلتووری کۆمەڵگە پیاوانە بێت، ئەوکات بەربەستەکان ڕوو لە زۆربوون دەکەن، بە تایبەت بەربەستە کۆمەڵایەتییەکان، ئایا ژنان چۆن توانیویانە زاڵبن بەسەر بەربەستە خێزانی و کۆمەڵایەتییەکان؟

سەبارەت بە بەربەستە خێزانییەکان، پێویستی خێزان بۆ داهاتی ئەو کارەی ژنان و نەبوونی جێگرەوەیەکی تر بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانیان هەر خۆی دەبێتە هۆی لە ناوچوونی هۆکارە خێزانییەکان وەک بەرەبەستێک بۆ کارکردنی ژنان لە بازاڕی ئازاددا، هەر ئەمەش هۆکارە بۆ پاڵپشتیکردنی ژنان لەلایەن خێزانەکانیانەوە و زاڵبوون بەسەر بەربەستە کۆمەڵایەتییەکاندا. بەڵام ئەوەی یەکلانەکراوەتەوە, ئەوەیە کە ئایا ئەگەر باری ئابووری خێزان باشتر بێت و بتوانرێت بە بێ داهاتی کارکردنی ژنان پێداویستییەکان دابینبکرێت، ئەم ژنانە بەردەوام دەبن لە کارکردن؟ گۆڕانی هزری کۆمەڵایەتی لەبارەی کارکردنی ژنان لە بازاڕی ئازاد لە سەردەمی قەیراندا تاڕادەیەک دەبێتە هۆی بونیادنانی کلتوورێکی نوێ بۆ کارکردنی ژنان بە شێوەیەک کە فاکتەری سەرەکی بۆ کارکردنی ژنان لە بازاڕی ئازاددا تەنها پێویستیی خێزان و قەیران و ناچاری نەبێت، بەڵکو پێویستییەکی خێزانی و کۆمەڵایەتی بێت, کە ژن هاوشانی ئەو ئەرکانە کە لە ماڵ جێبەجێیان دەکات و بە پێی کلتووری کۆمەڵگە بووەتە ئەرکی سەرەکیی ئەو، وەکو مرۆڤێکی ئاسایی سەیربکرێت کە خاوەن هێز و توانا و لێهاتوویی و کارامەیی و وزەیە و

توانای بەرهەمهێنان و کارکردن و خزمەتکردنی هەیە لە دەرەوەی مالّ لە بازاڕی ئازاددا نەک تەنها لە پیشە حکومییەکان وەک مامۆستایەتی و فەرمانبەریّتی.

لەگەڵ بەردەوامبوونی ژنان لە کارکردن لە بازاڕی ئازاددا، متمانەیان بە تواناکانی خودی خۆیان و گرنگیی ڕۆڵی کۆمەڵایەتییان لا دروست دەبێت، داکۆکی لە کارکردنیان دەکەن وەک مافێکی ئاسایی و مرۆیی نەک تەنها وەک پێویستییەکی کاتی بۆ پڕکردنەوەی پێداویستییەکانی خێزان و کۆمەڵگە، لە ئەنجامدا پێگەی ژنان لە خێزان و کۆمەڵگەدا بەرزتر دەبێت, چونکە بەرهەمهێنان سەرچاوەیەکی بەهێزە بۆ بەدەستهێنانی پێگەی بەرزتر و بەشدایکردن لە بڕیاردانداً.

هەوالّنامەی کێشی

سەرچاوەکان:

کتێب:

- امزیان, محمد محمد(٢٠٠٨)، *منهج البحث الاجتماعي*، المعهد العالمي للفكر, الولايات المتحدة الامريكية
- بدر، احمد(١٩٨٢)، *اصول البحث العلمي ومناهجه*، المكتبة الاكاديمية، مصر.
- البزاز، عادل(١٩٩٥)، *ادارة الازمات المالية بين نقطتي الغليان والتحول*، المؤسسة الجامعية للدراسات والتوزيع والنشر، بيروت.
- الحسن، احسان محمد(٢٠٠٥)، مناهج البحث العلمى، دار وائل للنشر والتوزيع، عمان.

- عبدالمؤمن، على معمر(٢٠٠٨)، *البحث في العلوم الاجتماعية*، دار الكتب الوطنية- ليبيا

- عومەر، مەعەن خەليل(٢٠١١)، *ڕێبازەکانی توێژینەوە لە کۆمەڵناسیدا*، و. زیرەک ئەحمەد، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

- عيشور، نادية سعيد(٢٠١٧)، *منهجية البحث العلمي في العلوم الاجتماعية*، مؤسسة حسين راس الجبل للنشر والتوزيع، الجزائر.

- فارجا، يوجين(١٩٧٥)، *ازمة النظام الرأسمالي*، ت:احمد فؤاد بليغ، بيروت.

- فاطمة الزهراء, نسيسة(٢٠١٥)، *منهجية وتقنيات البحث الاجتماعي*، مركز جيل البحث العلمي, لبنان.

- منذر، شومان(٢٠٠٣)، *الاعلام والازمات*، مدخل نظري وممارسة عملية، دار الكتب العلمية للنشر والتوزيع، القاهرة.

- الناغي, محمود(٢٠٠٠)، *فكر العمل والانتاج الابداعي في اطار الثقافة العربية*، جامعة المنصورة، القاهرة.

سەرچاوە ئەلکیترۆنییەکان

- ئاواره، تانیا(٢٠١٨)، ژن چۆن دەبێتە خاوەنی ئابووری تایبەتی خۆی، دواجار بینین ٢٠١٨/٨/٢٥ http://knwe.org/?p=20169&paged=3.

- ئەحمەد، ڕێبین یار(٢٠١٦)، کارکردنی ژنان بووەتە نەریت، دواجار بینین ٢٠١٨ /٥/٢٩

http://www.rudaw.net/NewsDetails.aspx?pageid=251427.

- ابو الخير، احمد عمر(٢٠١٧)، دور العوامل الشخصية والبيئية في نجاح العمل الحر، رسالة ماجستير غير منشورة مقدمة الى الجامعة الاسلامية، غزة

- ئیبراهیم، زاهیر(٢٠١٦)، لاوازی دادگا وقەیرانەکان لە پشت زیادبوونی تاوانەکانەوەن، دواجار بینین ٢٦/ ٢٠١٨/٥ https://rojnews.news/کۆمە-لایە-تی/لاوازی-دادگا-و-قە-یرانە-کان-لە-پشت-زیادبوونی-تاوانە-کانە-وە-ن-٤٩٢٥.

- ایلبورغ، کاترین(٢٠١٣)، المراة والمساواة والهمل- مکاسب الاقتصاد الکلي من المساواة بین الجنسین، اخر قراءة ٢٠١٨/٩/١٢. file:///C:/Users/Media/Desktop/تاثیر٢٠%عمل٢٠%المراة٢٠%علی٢٠%الاقتصاد.pdf.

- بەرزنجی، شوان(٢٠١٨)، ٢٥% ئافرەتانی کوردستان لە کەرتی تایبەت کار دەکەن، دواجار بینین ٢٠١٨/١٠/١ .

- http://www.basnews.com/index.php/so/economy/kurdistan/470489

- بو قعیقیص، هالة(٢٠١٥)، المرأة العاملة والتنمیة، اخر قراءة ٢٠١٨/٩/٢٠

- http://www.m.ahewar.org/s.asp?aid=466172&r=0.

- الحداد، زرين(٢٠١٤)، تغير ادوار النساء بسبب الازمة، اخر قراءة ٢٠١٨/٩/٩ https://www.fmreview.org/ar/syria/haddad.

- حەسەن، گوڵباخ(٢٠١٧)، کارکردنی ژنان ناچاری یان ماف؟ دواجار بين ٢٠١٨/٦/٢٧ http://metroo.org/drejaWtar.aspx?NusarID=313&Jmare=458.

- دايتا، ناميتا(٢٠١٧)، النساء في عالم العمل المتغير،اخر قراءة ٢٠١٨/٨/٢٠ http://blogs.worldbank.org/voices/ar/jobs/women-changing-world-work-not-just-more-jobs-better-jobs-women.

- رستم، نارين(٢٠١٧)، نساء كوردستان ينخرطن في سوق الاعمال، اخر قراءة ٢٠١٨/١٠/١ http://www.niqash.org/ar/articles/economy/5767/.

- زەنگەنە، حسين(٢٠١٧)، اسباب الازمة المالية في كوردستان وسبل الخروج منها, دواجار بين ٢٠١٨/١٠/١ https://kitabat.com/2017/01/28/أسباب-الازمة-الاقتصادية-في-اقليم-كورد/.

- السمو، صابرين(٢٠١٦)، مفهوم الازمه الماليه، دواجار بين ٢٠١٨/٥/٢٦ https://mawdoo3.com/مفهوم_الأزمة_المالية.

- عەبدوڵڵا، کنیر(٢٠١٧)، قەیرانی دارایی: هۆکار و کاردانەوەکانی، دواجار بینین، ٢٠١٨/٥/٢٧ http://penus.krd/news364-65.htm.
- فایەق، شنە(٢٠١٥)، ڕۆڵی ژن لە گەشەسەندنی ئابووریدا، دواجار بینین ٢٠١٨/٦/٢٢ https://rojnews.news/ژن/ڕۆڵی-ژن-لە-گە-شە-سە-ندنی-ئابووریدا-٢٨٢
- لطفي، سعد(٢٠١٥)، العوامل التي ادت الى نشر ثقافة العمل الحر, اخر قراءة ٢١٠٨/٩/١٢ https://www.arageek.com/2015/06/25/6-factors-of-freelance-work-spreading.html.
- موحسین، سەروین(٢٠١٧)، ئافرەتانی کوردستان دێنە مەیدانی کارەوە، دواجار بینین، ٢٠١٨/٦/٢٢ http://www.basnews.com/index.php/so/economy/kurdistan/368532
- نظیف، احمد(٢٠١٧)، خارج اسوار سجن الوظیفة- قصص نجاح العمل الحر, اخر قراءة ٢٠١٨/٩/٢١ https://raseef22.com/economy/2017/02/07/العمل-الحر/.
- هادفي، منجية(٢٠١٧)، النساء والاقتصاد البديل، اخر قراءة ٢٠١٨/٩/٢٦ http://bel-ahmar.net/?p=1988.

- الهاشمى، ايمان خفنى عبدالحليم(٢٠١٢)، الممارسة العامة للخدمة الاجتماعية لتنمية ثقافة العمل الحر كمدخل لمواجهة البطالة،اخر قراءة ٢٠١٨/١٠/٣ file:///C:/Users/Media/Desktop/swr-mqtrh-llmmarst-alamt-llkhdmt-alajtmayt-ltnmyt-thqaft-alml-alhr-byn-alshbab-kmdkhl-lmwajht-mshklt-alshbab-kmdkhl-lmwajht-mshklt-albtalt-drast-wsfyt-mtbqt-ly-qyadat-alml-alhkwmy.pdf.
- ياسين، عبدالقادر(٢٠١٢)، نساء فلسطين في معترك الحياة، مكتبة الشروق الدولية، القاهرة

هەوالنامەی زانکۆ

ملخص:

تهدف هذه الدراسة الموسومة (اثر الازمة الاقتصادية على تفعيل النساء في ميدان العمل الحر- دراسة سوسيولوجية ميدانية في محافظة اربيل) الى تحديد تأثيرات الازمة المالية التي مرت بها كوردستان على تفعيل وتنشيط النساء في ميدان العمل الحر وكيفية تغلبهن على الصعوبات الاجتماعية التي واجهتهن وتغيير الثقافة السائدة في المجتمع حول العمل النسوي الحر بثقافة بديلة مبنية على اساس تمكين المراة في ميدان العمل الحر. وقد تم اعتماد المنهج الكيفي، واجراء المقابلة شبه المقننة. اما مجتمع البحث هو محافظة اربيل، وعينة البحث تكونت من (٨) نساء ممن يمارسن العمل الحر. وقد اشارت نتائج الدراسة الى ان الأزمة الاقتصادية كان لها دورا كبيرا في تفعيل النساء في ميدان العمل الحر، وحاجة الاسرة الى عمل المراة للتخلص من اعباء الازمة الاقتصادية عليهم يعد من ابرز الدوافع التي ساعدت في التغلب على صعوبات العمل الحر، ومن ثم ادت الى تشكيل ثقافة اجتماعية جديدة بخصوص عمل المراة وضرورة عملها ليس بصورة مؤقتة وعند الحاجة فقط، بل على اساس تمكينها للعمل كفرد منتج يلعب دورا كبيرا في عملية التنمية الاجتماعية.

Abctract:

Impacts of the Economic Crisis on activate Women's free work

The purpose of this research is to identify the impacts of the economic crisis on the private enterprise of women, and how to they can overmaster on the working social barrier and building the new cultural working. Additionally, for gathering data, this research has been conducted using semi-structured interview in qualitative research. Also, the research society is the county of Erbil and sample size is that (٨) women.

The results of this study have been shown that the economic crisis is the common factors for activation women in the private enterprise. Moreover, family support for women is the most significant social motive to break up the social barriers. That is mean the establishment of the new culture for women working as a social need, for the family, society and social development.

هەولێری کێبڕ

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.8

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

هەڵوەشانەوەی خێزان و کاریگەری لەسەر کەسایەتیی منداڵ

تۆژینەوەیەکی مەیدانی کۆمەڵناسییە لە شاری سۆران

هەواڵنامەی کتێب

دلشاد صبری علی
زانکۆی سۆران – فاکەڵتیی ئاداب
dilshad.ali@soran.edu.iq

پوختە:

ئامانجی سەرەکی ئەم تۆیژینەوەیە شیکردنەوەیەکی چۆنایەتییە لەسەر هەڵوەشانەوەی خێزان و کاریگەری لەسەر کەسایەتیی منداڵ. شاری سۆران کۆمەڵگەی تۆیژینەوەیە، بۆ کۆکردنەوەی زانیاری یەکەمی ئامرازی چاوپێکەوتنی نیمچە ڕێکخراو بەکارهاتووە. نموونەی تۆیژینەوە لەم تۆیژینەوەیەدا لە جۆری نموونە وەرگرتنی مەبەستدارە، کە لە ٦ کەس پێکهاتوون، ٣ کچ و ٣ کوڕ کە هەموویان لەو خێزانانەدا پەروەردەبوون، کە بەرلەوەی خێزانیان لێکهەڵوەشێتەوە کێشە لەنێوان دایک و باوکیاندا هەبووە و لە دوای لێکجیابوونەوەی باوانیشیان، کاریگەریی نەرێنییان لەسەر بەجێماوە. لەم تۆیژینەوەیەدا ئەنجامی بەدەستهاتوو، ئەوە ڕوونەدەکاتەوە، کە هەڵوەشانەوەی خێزان لەلایەن دایکان و باوکانەوە کاریگەریی نەرێنی نەک تەنیا لەسەر خۆیان بەجێدەهێڵێت، بەڵکو لە دوای ئەم پڕۆسەیە ئەم کاریگەرییە نەرێنییە لەلایەنی پەروەردەیی و کەسایەتییان لە ناو کۆمەڵگەدا لەسەر منداڵەکانیشیان بەجێدەمێنێت.

وشە کلیلییەکان: هەڵوەشانەوەی خێزان، دایک و باوک، منداڵ، کەسایەتی.

هەڵوەشانەوەی خێزان و کاریگەری لەسەر کەسایەتی منداڵ

توێژینەوەیەکی مەیدانی کۆمەڵناسییە لە شاری سۆران

بەشی یەکەم

پێشەکی

خێـزان ئۆرگـانێکی کۆمەڵایـەتی گرنگـە، تەنانـەت بـە یەکـەمین قوتابخانەی منداڵ دادەنرێت، کە دایک و باوک ڕۆڵێکی سەرەکی دەگێڕن لە پێگەیاندنیدا. لە کۆمەڵگە هاوچەرخەکاندا کەشی خێزان بۆتە جێگەی هەڵوەستە لەسەرکردن و توێژینەوە بە تایبەتی هەڵوەشانەوەی خێزان لەلایەن توێژەرانی کۆمەڵناسی و دەروونناسی، ئەمەش بەهۆی نەگونجان و گرفت لەنێوان هاوسەران ڕێژەی هەڵوەشانەوەی خێزان ڕووی لە زیادبوون کردووە، کە دەبێتە هۆی ئەوەی کاریگەریی نەرێنی لەسەر منداڵانیشیان بەجێبهێڵێت. (موحسنی، ۲۰۱۲: ۳۷۹-۳۸۰) هەروەک خەلیل (۲۰۰۷) پێیوایە خێزان بە یەکێک لە بچووکترین یەکەی کۆمەڵایەتی دادەنرێت، کە تاک تێیدا لەدایک دەبێت، گەشەدەکات و لەناو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان پێدەگات، کە بەهۆی خێزانەوە بەها کۆمەڵایەتییەکان لە ناوەوە و دەرەوەی خێزان فێردەبێت. بۆیە دەکرێت خێزان بە یەکێک لە گرنگترین دامەزراوەی کۆمەڵایەتی، بۆ پەروەردەکردنی منداڵ هەر لەو کاتەی کە لە دایک دەبێت دابنرێت.

سەرەڕای ئەوەی خێزان بە دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتی کاریگەر و بەهێز لە کۆمەڵگەدا دادەنرێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دووچاری لێکترازان و هەڵوەشانەوە دەبێت بەتایبەتی بە هۆی سەرنەکەوتنی پەیوەندیی هاوسەران لەگەڵ یەکتردا. ئەمەش لە ئەنجامی لێکتێنەگەیشتن و نابەرپرسیاریێتی لە ئەرک و کارەکانی ناو خێزان لەلایەن هاوسەران، کە دەبێتە هۆی لاواز بوون و شێبوونەوەی پەیوەندییەکانیان و

هەڵوەشانەوەی ژیانی خێزانیان کە لە ئەنجامدا دەکرێت کۆمەڵێک کاریگەریی نەرێنی لەسەر خێزان بە گشتی و بە تایبەتی کەسایەتیی ئەندامانی بەجێبهێڵێت وەکو بڕوانەبوون بە خوود و کەسایەتییەکی لاواز لە ناو کۆمەڵگەدا.

کێشەی توێژینەوە

لە دوای ساڵی ١٩٩١ و دامەزراندنی حکومەتی هەرێمی کوردستان، کۆمەڵگەی کوردی گۆڕانکاریی بەخۆیەوە بینیوە، بەتایبەتی دوای ئازادکردنی عێراق لەلایەن ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی. ئەم گۆڕانکاریانە سەرتاپای بوار و دامەزراوە جیاجیاکانی گرتۆتەوە، بەڵام ئەوەی جێی سەرنجە، گۆڕانکارییەکان لە شێوەی زۆر ڕووکەشی دان، قوڵ نەبوونەتەوە. بە واتایەکی دیکە دروستبوونی دامەزراوەی پەروەردەیی فەرمی وەکو باخچەی ساوایان، قوتابخانە و هتد لە کۆمەڵگەی کوردی تاکو ئێستا وەک پێویست نەیتوانیوە ڕۆڵی دامەزراوەیی نافەرمی بۆ نموونە خێزان بگێڕێت. هەروەک ئاشکرایە تاکو ئێستاش لە کۆمەڵگەی کوردیدا خێزان وەکو کۆمەڵگەیەکی بچکۆلانەیە، کە هەموو ڕۆڵەکانی داموەدزگا فەرمییەکانی کۆمەڵگە وەکو باخچەی ساوایان، قوتابخانە و هتد لە ناویدا بەدی دەکرێت، کە تیایدا تاک پێدەگەیەنێت و ئامادەیدەکات بۆ ژیانی کۆمەڵایەتی لە ناو کۆمەڵگەدا. ڕەنگە ئەمە تێڕوانینێکی قۆناغی کشتوکاڵی بێت بۆ خێزان، بەڵام لە ڕاستیدا ئێستاشی لەگەڵدابێت خێزان بەرپرسی یەکەمی پەروەردەکردن و پڕۆسەی بەکۆمەڵایەتیکردنی تاکە لە هەرێمی کوردستان. خەلیل (٢٠٠٧) وا دەبینێت منداڵ هەر لە سەرەتای لەدایکبوونیەوە بە پڕۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوونداتێدەپەڕێت، کە خێزان ڕۆڵێکی گرنگی لە پەروەردەکردن و پێگەیاندنی ئەندامانی هەیە. واتە منداڵ بەهۆی ئەو پەروەردە خێزانییەی کە فێردەکرێت، دەبێتە بناغەیەک بۆ ئەوەی شێوازی کەسایەتیی دیاریبکرێت و لە ناو کۆمەڵگەدا لەلایەنی جەستەیی، بیرکردنەوە و سۆزداری گەشەی پێبدات، ئەمەش دەبێتە هۆی

پێگەیاندنی توانا کۆمەڵایەتییەکان، بە تایبەتی لەلایەنی دابونەریت. بە هەمان شێوەی خەلیل، موحسنی پێیوایە سەرەتای بەکۆمەڵایەتیبوونی مرۆڤ لە ڕێگەی خێزانەوە شارەزای کلتوور، بەها، پێوەر و چاوەڕوانییەکانی کۆمەڵگەکەی دەبێت، کە لەم ڕێگایەشەوە تاکەکان دەتوانن ببنە خاوەنی کەسایەتی یاخود ناسنامەی کەسیی تایبەت بە خۆیان، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا هەندێک جار خێزان دووچاری لێکهەڵوەشانەوە دەبێت بەتایبەتی لە قۆناغی سەرەتایی ژیانی منداڵ، ئەوا ئەو منداڵە لەوانەیە کەسایەتییەکی نائارام و شەڕانگێزی بۆ دروست ببێت. (٢٠٠٢: ١٣١-١٣٤) هەروەک ڕەوانگەرد (٢٠١٧) پێوایە زۆر لە ئەنجامدەرانی تاوان و تووندوتیژی لەناو کۆمەڵگەدا بەهۆی ئەو تاکانەوە دەبن، کە کەسایەتییەکی ناسەقامگیریان هەیە، کە لە سەرەتای ژیانی منداڵییان دایک و باوکیان بەکتریان قەبوڵ نەکردووە و لەگەڵ یەکتری نەگونجاون. هەروەها ئەو پێیوایە هەندێکجار ئەو منداڵەی لەلایەن هەردوو باوانیەوە سەرپەرشتی پەروەردەیی ناکرێت، بەڵکو لەلایەن یەکێکیان کە ئەرکی بەخێوکردنی دەکەوێتە ئەستۆ، لەوانەیە کاریگەریی نەرێنی قووڵ لەسەر منداڵەکە دروستبکات. بەڵام لە لایەکی تر موحەممەدی (٢٠١١) ڕایوایە لێکجیابوونەوی هاوسەران دەکرێت وەکو ڕێگەچارەیەکی ئەرێنی و ژیرانە بۆ کۆتاییهێنان بە پەیوەندییەکی دژوار ببیندرێت، بە مەبەستی پارێزگاری کردن لە زیان و گرفتە گەورەکانی، کە لە ئەنجامی ناکۆکی نێوان هاوسەران دێتەکایەوە.

پرسیارەکانی توێژینەوە

هەڵوەشانەوەی خێزان چۆن کاریگەری دەبێت لەسەر پەروەردەی منداڵ؟

ئەو کاریگەرییانەی کە بە هۆی لێکجابوونەوەی دایک و باوک لەسەر کەسایەتی منداڵ بەجێدەمێنن چین؟

ئامانجی توێژینەوە

ئامانجی توێژەر لەم توێژینەوەیەدا ئەوەیە شیکردنەوە بۆ ئەوە بکات کە لە دوای لێکجیابوونەوەی هاوسەران لە یەکتری کاریگەری لەسەر کەسایەتیی منداڵ لەناو کۆمەڵگە و ژیانی ڕۆژانەیدا هەیە. هەروەها لەگەڵ ئەمەشدا زانینی لێکهەڵوەشانەوەی خێزان و کاریگەری لەسەر پەروەردەی منداڵ.

گرنگیی توێژینەوە

هەموو توێژینەوەیەک دەکرێت لە چوارچێوەی بابەتەکەی خۆی بایەخ و گرنگی خۆی هەبێت. ئەم توێژینەوەیەش لەسەر هەڵوەشانەوەی خێزانە لەلایەن دایک و باوکەوە، کە دەیەوێت بزانێت ئەو کاریگەرییانەی لەسەر پەروەردەی منداڵ دروستدەبێت لە دوای ئەم پڕۆسەیە چین؟ هەروەها گرنگییەکی تری ئەم توێژینەوە ئەوەیە: لە دوای لیکجیابوونەوەی دایک و باوک منداڵ دەبێتە خاوەنی چ جۆرە کەسایەتییەک لە ژیانی ڕۆژانەی خۆی لەناو کۆمەڵگەدا؟

هەوالنامەی کتێب

بەشی دووەم

پێداچوونەوە بە سەرچاوەکانی پێشوو

خستنەڕووی چەمکەکان

لەم تـوێژینەوەیەدا تـوێژەر بە بەکارهێنـانی میتـۆدی شـیکردنەوەی چۆنـایەتی ئامـانجی ئەوەیە کە کـاریگەریی لێکهەڵوەشـاندنەوەی خێـزان لەسـەر کەسـایەتیی منـداڵ شـرۆڤەبکات. لـەم توێژینـەوەیەدا هەوڵـدراوە پێناسـەی هەنـدێک چـەمک بخرێتـەڕوو وەکـو چـەمکی خێـزان، هەڵوەشـانەوەی خێـزان و کەسـایەتی. بـۆ ئـەوەی پێناسـەی ئـەم چەمکانـە یارمەتیدەر بن بۆ تێگەیشتن لە مەبەستی بەکارهێنانیان لەم توێژینەوەیەدا.

یەکەم چەمک کە پێناسە دەکرێت بریتییە لە چەمکی خێزان. خێزان بریتیە لە بچوکترین یەکەی کۆمەڵایەتی کە شوێنی دروستبوونی پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و کارلێککردنی تاکەکانی خێزانە، کە هەر لەناو خێزاندا مرۆڤ لەدایکدەبێت، گەورە دەبێت و پێدەگات و دەبێتە ئەندامەکی پشت بە خۆبەستوو کە فێری ڕۆڵ و بەها کۆمەڵایەتییەکان دەبێت وەکو کەسایەتی و پێگەی کۆمەڵایەتی چ لە ناوەوەی خێزان یاخود لە دەرەوەی خێزان، ئەمەش بەهۆی خێزانەوە فێردەکرێت. (موحسنی، ۲۰۰۲) دووەم چەمک لەم توێژینەوەیەدا پێناسە دەکرێت بریتیە لە منداڵ. منداڵ بەو کەسە دەگوترێت کە تەمەنی لە خوار ۱۸ ساڵیدایە، ئەو تەمەنەی کە تاک وەکو منداڵ دەناسێنێت، دەکرێت بەپێی یاسا لە کۆمەڵگەیەک بۆ کۆمەڵگەیەکی تر بگۆڕێت. کۆتا چەمک، پێناسە بریتییە لە هەڵوەشانەوەی خێزان. هەڵوەشانەوەی خێزان یاخود نەمانی گرێبەستی هاوسەرگیری کاتێک ڕوودەدات کە لایەنێک لەلایەنەکانی گرێبەستەکە، چ پیاو بێت یان ئافرەت بە تاک لایەنە بڕیار بدات، یاخود بە ڕەزامەندی هەردوولا لەسەری ڕێکدەکەون بۆ ئەوەی کۆتایی بە پەیوەندیی هاوسەرگیرییان بهێنن (خەلیل، ۲۰۰۷).

هەڵوەشانەوەی خێزان و کاریگەری لەسەر ناجێگیریی پەروەردەی منداڵ

هەڵوەشانەوەی خێزان یاخود لێکجیابوونەوەی دایک و باوک ناکرێت ببەسترێتەوە بە سەردەمێکی دیاریکراو، بەڵکو بە درێژایی مێژووی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی ئەم پڕۆسەیە بووە. هەروەک خەلیل بەم شێوازە پێناسەی لێکجیابونەوەی هاوسەرانی کردووە: هەڵوەشانەوەی گرێبەستی هاوسەرگیری کاتێک ڕوودەدات کە لایەنێک لەلایەنەکانی گرێبەستەکە، چ پیاو بێت یان ئافرەت بە تاک لایەنە بڕیار دەدات، یاخود بە ڕەزامەندی هەردوولا لەسەری

ڕێکەوتن بۆ ئەوەی کۆتایی بە پەیوەندی هاوسەرگیرییان بهێنن (٢٠٠٧: ٢١٣). لە هەمان کاتدا دەکرێت ئەم بڕیاردانە کۆمەڵێک کاریگەریی نەرێنی لەسەر خێزان بەگشتی و بەتایبەتی لەسەر پەروەردەی منداڵ بە دوای خۆیدا بەجێبهێڵێت. بە واتایەکی دیکە زیانمەندی یەکەمی لێکجابوونەوەی هاوسەران لە یەکتری منداڵە، چونکە ڕەنگە هەڵوەشانەوەی خێزان ببێتە هۆی ئەوەی منداڵ بکەوێتە گێژاوێکی پەروەردەیی و دەروونی کە پڕ بێت لە نەهامەتی، وەکو لایەنی جەستەیی و پێگەیاندنی توانا کۆمەڵایەتییەکان بەتایبەتی ئەو منداڵەی لەناو سۆزی دایک و باوک پەروەردە بووە. لە دوای هەڵوەشانەوەی خێزان ئەوە ژیانی منداڵەکانیش دەگۆڕێت و دەگاتە بارودۆخێکی خراپ، چونکە دووچاری سستیی چالاکی ژیانی ڕۆژانە دەبێتەوە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی هاوسەنگی لە پەروەردەکردنی منداڵدا لەلایەن دایک و باوکەوە.

منداڵ لە ڕووی هەستکردن و بیرو هۆشەوە هەر لە تەمەنی سەرەتاییەوە توانای کردارەکانی وەک ناسینەوەی ڕەنگ و ڕوخساری دایک و باوکی هەیە، بۆیە هەست بە سۆز و خۆشەویستییان دەکات. بۆ نموونە ئەو منداڵانەی کە تەمەنیان لە خوار پێنج ساڵییەوەیە، کاریگەربوونیان بە شوێنەوارەکانی لێکجیابوونەوە لە ڕووی پەروەردەیی، چاودێری، و کۆمەڵایەتییەوە کەمترە، بە بەراورد بەو منداڵانەی کە لە تەمەنی دە ساڵی یان زیاترن، چونکە زیاتر لە ژیانی دەوروبەریان تێدەگەن. ئەمەش لەوانەیە ببێتە پاڵنەرێک هەندێک جار منداڵ پەنا بباتە بەر هەندێک کرداری ناپەسەند، وەکو بەکارهێنای ماددە هۆشبەرەکان بۆ دوورکەوتنەوەی خۆی لەو گیروگرفتانەی کە تووشی خێزانەکەی بووە. ئەو منداڵەی کە دایک و باوکی لێکجیادەبنەوە بێگومان لە سۆز

و خۆشەویستییان بێبەش دەبێ و لە ڕووی پەروەردە و دەروونییەوە هەست بە نائارامی و دڵەڕاوکێ و ناسەقامگیری لە هەڵسوکەوت دەکات و کاریگەریی تەواو لەسەر داهاتوو و ژیانی بەجێدەمێنێت، کە دەکرێت ئەم کاریگەرییە لەنێوان منداڵی کچ و کوڕ جیاواز بێت، ئەمەش بەهۆی ئەو جیاوازییەی لە دابونەریتی کۆمەڵگەدا هەیە و منداڵان بەپێی ئەم دابونەریتە پەروەردە بکرێن. (خلیل، ۲۰۰۷: ۲۳۵)

ڕەنگە ئەو شوێنەی کە منداڵ تیایدا هەست بە ئارامی و دڵنیایی بکات باوەشی دایک و باوکی بێت، کە لەوانەیە ئەم شوێنە ئارامە بە هۆی لێکجیابونەوەی هاوسەران لە یەکتری نەمێنیت و منداڵ توشی ناجێگیریی کەسایەتی و دروونی ببێت بەهۆی لەدەستدانی ئەو خۆشەویستییەی کە دایک و باوک بەیەکەوە بە منداڵی دەدەن. هەروەک تێڕوانینی پێکهاتەی کردارگەرایی کە پێیانوایە کۆمەڵگە بریتییە لە سیستەمێکی ئاڵۆز لە کۆمەڵێک یەکە پێکدێت و پێکەوە کار دەکەن بۆ بەردەوامیدان بە سەقامگیری و پێکەوەیی کۆمەڵگە. واتا ئەگەر گرفت لە یەکێک لەم یەکە کۆمەڵایەتییانە ڕووبدات ئەوا دەبێتە هۆی ئەوەی گرفت لە سەقامگیریی کۆمەڵایەتی ڕووبدات. لەسەر ئەم بنەمایە لایەنگرانی پێکهاتەی کردارگەرایی پێیان وایە کە بۆ سەقامگیریی ژیانی تاک و کۆمەڵگە خێزان یەکێکە لەو یەکە کۆمەڵایەتییانەی، کە بە ناوەندێکی سەرەکی لەناو کۆمەڵگەدا دادەنریت. (Abbott et al., 2005: 146) لەسەر بنەمای تێڕوانینی پێکهاتەی کردارگەرایی، خێزان بە یەکێک لە دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان دەژمێردرێت بۆ پەروەردەکردنی تاکێکی سەقامگیر لەناو کۆمەڵگەدا، ئەمەش بە هۆی پەروەردەکردنیان بە دابونەریتی کۆمەڵایەتی. لەم سۆنگەیەوە دەتوانرێت ئەمە بگوترێت کە ئەو منداڵانەی دایک و باوکیان لێکجیادەبنەوە لەوانەیە پەروەدەیەکی بەهێز و سەقامگیریان نەبێت لە ژیانیاندا و بە تەنیایی و ڕەشبینی لە داهاتووی ژیانیان بڕوانن.

هـەروەک پێکهاتـەی کردارگـەرایی، ئەنـدامانی خێـزان وەکـو کۆمەڵگەیـەکی بچـوک دەبینێت کـە پەیوەندییان بەیەکـەوە هەیـە، بـۆ بـەڕێوەبردنی ژیـانی خێزانـی، واتـا ئەگـەر یـەکێک لـە ئەنـدامانی خێـزان وەکـو دایـک و بـاوک گرفتیان لەگەڵ یـەکتر هـەبێت، ئـەوا ئـەم گرفتـە ڕەنگدانـەوەی هەیـە بەسـەر تەواوی ئەندامانی خێزان.

هەڵوەشانەوەی خێزان و کاریگەریی لەسەر ناچێگیریی کەسایەتیی منداڵ

زانایـانی بـواری زانسـتە کۆمەڵایەتییـەکان بەتایبـەتی کۆمەڵناسـان و دەروونناسان پێیانوایە بۆ ئەوەی تاک ببێتـە خـاوەن کەسـایەتییەکی بـەهێز و سـەقامگیر، هـەروەها بتوانێـت بـە شـێوەیەکی بـەهێز و بڕوابـەخۆبوون بـەژدار بێـت لـە ژیـانی ڕۆژانـەی کۆمەڵایـەتی لـە نـاو کۆمـەڵگەدا، ئـەوا پەروەردەیـەکی تەندروسـت لـە سـەرەتای ژیـانی تـاک گرنگـە. هـەروەک پارسـونز کـە بـە یـەکێک لـە کەسـە گرنگـەکانی تێڕوانینـی پێکهاتـەی کردارگەرایی دادەنریت پێیوایە: خێزان بـە ناوەندێکی گرنگ دەژمێردرێت بۆ ئەوەی کۆمەڵگەیەکی سەقامگیر هەبێت. ئەو پێیوایە خێزان بـە یەکەمین دامودەزگـا یـاخود یەکـەی کۆمەڵایـەتی لـەناو کۆمـەڵگە دادەنرێـت بـۆ بەکۆمەڵایەتیکردنی تاک، تـاکو بتوانێت خـۆی بگونجێنێت لەگـەڵ ئەندامانی تری کۆمـەڵگە .(Abbott et al., 2005: 146) ئـەم تێڕوانینـەی پارسـونز وەک ڕابـەری قوتابخانـەی کردارگـەرایی لەوانەیـە لـەوەوە سـەرچاوەی گرتبێـت کـە خێـزان وەک دامەزراوەیـەکی کۆمەڵایـەتی لـە کۆمـەڵگەی کشـتوکاڵی هـەموو ڕۆڵـەکان دەبینێـت، بەتایبـەتی بـە مەبەسـتی پـەروەردەکردنی منـداڵ، بۆیـە کاتێـک کـە خێـزان کێشـەیەکی هەیـە، ئـەوا ڕاستەوخۆ ڕەنگدانەوە لەسەر کەسایەتیی منداڵ دەبێت. بە واتایەکی تر، لـە داهاتوودا منداڵ ناتوانێت وەک پێویست داواکارییـەکانی کۆمـەڵگە جێبـەجێ بکات.

هەروەک خەلیلیش ئاماژە بە ڕۆڵی خێزان دەکات، ئەو پێیوایە خێزان یەکێکە لە دامەزراوە سەرەکییەکانی بەکۆمەڵایەتیبوون کە دەورێکی گرنگی لە دیاریکردنی ڕۆڵە کۆمەڵایەتییەکان و دروستکردنی کەسایەتی و پێگە بۆ ئەندامانی هەیە، تاکو بتوانن بەهۆی ئەم کەسایەتییەی لە ناو خێزان بۆی دیاریکراوە، لە ناو کۆمەڵگەدا درێژە بە ژیانی خۆیان بدەن. لەسەر ئەم بنەمایە سەرکەوتن و تێکشکاندنی تاکەکان لە ژیاندا هەر لەسەر ئەوە دەوەستێت، کە لە خێزان بۆی دیاریکراوە. (خەلیل ٢٠٠٧: ٥-٦) بە هەمان شێوەی خەلیل، وەردیش پێیوایە کە ئەو ژینگەیەی منداڵ تێیدا گەشەدەکات کاریگەری لەسەر منداڵ هەیە. ئەو وادەبینێت ئەو بارودۆخە دەروونی و کۆمەڵایەتییانەی کە تاک هەیەتی لە منداڵییەوە کاریگەریی دەبێت لەسەر داهاتوویان، ئەوا ئەم کاریگەرییانەی قۆناغی منداڵی وا دەکەن کاتێک تاک گەورەش دەبێت نیشانەکانی هەر بمێنن. هەروەها وەردی پێیوایە کاتێک تاکێک بە چەند سیفەتێکی نەشیاو لە ناو کۆمەڵگەدا دەبینرێت، ناکرێت خودی خۆی سەرزەنشت بکرێت، بەڵکو ئەمە دەرئەنجامی ئەو بارودۆخ و فاکتەرە کۆمەڵایەتی و دەروونییانەیە کە منداڵ تیایدا گەشەی کردووە و وەریگرتووە. وەردی پێیوایە ئەگەر هەر تاکێک لەو بارودۆخەدا بوایە کە ئەو کەسە تێیدا بووە، ئەوا ئەگەری زۆری هەبوو ئەو سیفەتانەی تێدا ببیندرایە (وەردی ٢٠١٥: ٢٠٢).

هەندێک جار منداڵ لە نێو خێزانێکی ناسەقامگیر و پڕ ئاژاوە ژیان دەکات، ئەوا هەوڵ دەدات هاوڕێ یاخود شوێنێکی ئارامتر و پارێزراوتر لە دەرەوەی خێزان و دوور لە ئەندامانی خێزان هەڵبژێرێت، بۆ نموونە ناسینی ژمارەیەکی زۆر لە هاوڕێی نوێ و تاڕادەیەک نەناسراو، دەکرێت ئەم کەشە نوێیە لە دەرەوەی خێزان، ببێتە پاڵنەرێک بۆ ئەوەی ببێتە هۆی بەلاڕێداچوون، تووندوتیژی، تاوانی پڕ مەترسی و کێشە کۆمەڵایەتییەکان لە ناو کۆمەڵگەدا لەلایەن ئەو منداڵەوە (ڕەوانگەرد، ٢٠١٧). دەتوانرێت بگوترێت ئەم تێڕوانینانە پاڵپشتی ئەو بیرۆکانە دەکەن کە پێیانوایە جۆری

بیرکردنەوە و هەڵسوکەوتی تاک ڕەنگدانەوەی ئەو ژینگە و بارودۆخە دەروونی و کۆمەڵایەتییەیە کە تاک تیایدا پەروەردە کراوە.

کوولییش پێیوایە کە سروشتی کەسایەتی و کۆمەڵایەتی تاک بەهۆی پێکگەیشتن و ئەو پەیوەندییە بەردەوامەی لەگەڵ کەسانی دەوروبەری بەتایبەتی ئەندامانی خێزان دروست دەبێت، کە منداڵ لە میانەی ئەو پەیوەندییەی لەگەڵ خێزاندا هەیەتی هەست بە بوونی کەسایەتی و دەروونی خۆی دەکات. ئەمەش لەسەر بنەمای ئەو گرنگییەی، کە لە ناو خێزاندا بە ڕەفتاری منداڵ دەدرێت، بەتایبەتی لەلایەن دایک و باوک (کوولی ئاماژە پێدراوە لە موحسنی ٢٠٠٢: ١٤١). بە هەمان شێوەی کوولی، کاتێک مید ئاماژە بە دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان دەکات، ئەو ئاماژە بە ڕۆڵی خێزان دەکات کە لە ناو کۆمەڵگەدا تاک بەهۆی خێزان لە تاک بوونی خۆی تێدەگات. مید کاتێک باس لە قۆناغەکانی پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوونی منداڵ لە ناو خێزاندا دەکات، ئاماژە بەوە دەکات دایک و باوک ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕن لە پێدانی کەسایەتییەکی سەقامگیر بە منداڵ. ئەو پێیوایە قۆناغی لەدایکبوونی منداڵ پێی دەگوترێت قۆناغی لاساییکردنەوە یاخود قۆناغی "یاری منداڵان"واتە منداڵ هەر لەسەرەتاوە هەوڵ دەدات ڕۆڵی گەورەکان ببینی و لاساییانبکاتەوە، کە بەرە بەرە لەگەڵ ئەو ڕەفتار و ڕۆڵانە ئاشنا دەبێت، کە ئەندامانی خێزان بە تایبەتی دایک و باوک دەیگێڕن. بۆ نموونە منداڵی کچ وەکو دایکی بایەخ بە کاروباری ماڵەوە دەدات و منداڵی کوڕ گرنگی بە یاری پیاوانە دەدات، وەکو یاری شوفێری. ئەمە لە سەرەتادا دەبێتە بناغەیەک بۆ دروستبوونی ڕۆڵ و کەسایەتی تاک لە ناو خێزاندا (Mead cited in Holmes, 2007: 41-42). لەم تێڕوانینەدا ڕوون دەبێتەوە، تاک خۆی وێنەیەک بۆ کەسایەتی خۆی دروست ناکات، بەڵکو لەسەر بنەمای ئەو کەسە نزیکانەیە کە لە ژیانی ڕۆژانەی هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دەکات. (خەلیل، ٢٠٠٧: ٨٥)

کەواتە ئەگەر خێزانێک یەکێک لە باوانی بەهۆی لێکجیابونەوە یاخود بە هەر هۆکارێکی تر لە دەستدابێت، ئەوا دەکرێت تا ئەندازەیەک کاریگەریی لەسەر ناسەقامگیری رۆڵ و کەسایەتی منداڵ هەبێت، چونکە لاسەنگییەک لە وەرگرتنی کەسایەتیی دایک و باوک لەلایەن منداڵ دروست دەکات، وەک ئەوەی کە لەسەرەوە ئاماژەی پێدراوە، منداڵ لە ناو خێزاندا هۆگریی بۆ دایک و باوک هەیە، وەک کچ بۆ دایک و کوڕ بۆ باوک، بۆیە لێکهەڵوەشانەوە ئەو جۆرە هۆگرییەی منداڵ بۆ دایک/باوک لاواز دەکات، لەوانەیە لە رۆڵەکانی داهاتوویدا جۆرێک لە لاوازی لە منداڵ ببیندرێت. بە هەمان شێوە (ئاجیکەند ۲۰۱۲)یش پێیوایە پێشکەوتن و سەقامگیری هەر کۆمەڵگەیەک بەندە بە ئاستی تەندروستیی پەروەردەیی و فێرکردنی تاکەکانی ئەو کۆمەڵگەیە. هەر لە سەرەتای لەدایکبوونیانەوە. واتە ئەگەر خێزانێکی سەقامگیر هەبێت، ئەوا کۆمەڵگەش سەقامگیری بەخۆیەوە دەبینێت.

والیر وا دەبینێت ئەو مشتومڕ و تەگونجانەی لە پێش هەڵوەشانەوەی ژیانی خێزانی لەنێوان هاوسەران دروست دەبێت، کاریگەریی لەسەر کەسایەتی منداڵ دروست دەکات. بۆ نموونە کاتێک هاوسەران زیاتر دەیانەوێت لە بەردەم منداڵ خۆیان بەسەر یەکتریدا زاڵ بکەن وەکو بەکارهێنانی وشەی "من" نەک "ئێمە"، ئەوا دەبێتە هۆی ئەوەی منداڵیش فێری ئەو شێوازە هەڵسوکەوتە بێت کە لە کۆتاییدا بۆ خۆسەپاندن و زاڵکردنی ڕای خۆی بەسەر ئەوانی تر دەبێتە خاوەنی کەسایەتییەکی ڕەق و توندوتیژ لە ناو کۆمەڵگەدا. (والیر ئاماژی پێدراوە لە خەلیل، ۲۰۰۷: ۲۲۱)

ئەمە لێرەدا ئەوە دەردەخات کە کاتێک لە ناو خێزاندا ئەم جۆرە خۆسەپاندنە هەیە، هەستی هاریکاری و پێکەوە ژیانکردن بەرەو لاوازبوون دەڕوات، کە ئەمەش ڕەنگە کەسایەتییەکی خۆسەپێن لە ناو هەر ئەندامێک لە ئەندامانی خێزان دروست بکات، بە واتایەکی دیکە کاتێک

هەواڵنامەی کتێب

تاکێک لە خێزاندا دەیەوێت ڕۆڵێک ببینێت، ئەوا تەنها پشت بە بیروڕای خۆی دەبەستێت و بیروڕای ئەوانی تری لا گرنگ نییە، کەچی لە کۆمەڵگەی پێشکەوتوودا بابەتی هەماهەنگی و هاوکاری بۆ ئەوەی دروست بێت، بە بەرنامە کاری لەسەر دەکرێت، چونکە ئەمە کاریگەریی لەسەر گەشەسەندنی کۆمەڵگە دەبێت.

بەشی سێیەم

میتۆدی چۆنایەتی

دەشێت هەموو توێژینەوەیەکی کۆمەڵایەتی بۆ مەبەستی تێگەیشتن و شیکردنەوەی زانیارییەکانی سەبارەت بە دیاردە و کێشەی کۆمەڵایەتی لەناو کۆمەڵگە زیاتر لە میتۆدێک بەکاربهێنرێت. هەروە Leech and Onwuegbuzie(2005) تیشک دەخەنە سەر ئەوەی کە میتۆدی چۆنایەتی و میتۆدی چەندایەتی خاڵی بەهێز و لاوازیان هەیە، کە دەبێت توێژەر ئەو میتۆدە هەڵبژێرێت بۆ کۆکردنەوەی زانیارییەکان بۆ ئەوەی بگونجێت لەگەڵ توێژینەوەکەی، بە مەبەستی باشتر تێگەیشتن لە ئەنجامی توێژینەوە. شوانی پێیوایە میتۆدی چۆنایەتی یەکێکە لە باشترین ڕێگاکانی بەدەستهێنانی زانیاری و تێگەشتن و ئەنجامدانی تاقیکردنەوەی جۆراوجۆر لەسەر تێڕوانین و ڕەفتاری تاکەکان، چونکە میتۆدی چۆنایەتی بە شێوەیەکی قوواڵ دەچێتە ناو دیاردە و ئەو بابەتەی کە توێژەر توێژینەوەی لەسەر ئەنجام دەدات بە مەبەستی تێگەیشتن لە ئاسەوار و هۆکارەکانی دیاردەکە و شیکردنەوەی، کە لەسەر بنەمای تێڕوانینی ئەندامانی توێژینەوەکەدایە (شوانی ۲۰۱۵:۱۳۱).

هەروەک توێژەران لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان هەوڵ دەدەن بۆ بەکارهێنانی میتۆدی چۆنایەتی بە مەبەستی وەسفکردن و شیکردنەوەی ئەنجامەکانیان، هەروەها هەوڵ دەدەن بۆ باشتر گێڕانەوەی ئەنجامی بەدەستهاتوو بۆ دروستکردنی پەیوەندی لەنێوانیاندا (ئەبراش، ۲۰۱۳). بە

واتایەکی تر تایبەتمەندیی میتۆدی چۆنایەتی ئەوەیە، کە کار لەگەڵ وشە دەکات، هەروەها زانیاری بەدەستهاتوو لە ڕێگەی ئەم میتۆدە زیاتر وەسفین، واتا پشت بە وەسفکردنی دیاردەکان دەبەستێت لە ڕێگەی بەکارهێنانی وشە. بە پێچەوانەی میتۆدی چەندایەتی کە کار لەگەڵ ژمارە دەکات (شوانی، ٢٠١٥). لایەنێکی تری ئەنجامدانی توێژینەوە لە ڕێگەی ئەم میتۆدە، توێژینەوە پێویستی بە گریمانە نییە، لەبەر ئەوەی داتاکان بۆ ڕەتکردنەوە یاخود سەلماندنی گریمانە بەکارناهێنرێت، میتۆدی چۆنایەتی زیاتر کار لەگەڵ ئامرازەکانی کۆکردنەوەی زانیاری وەک چاوپێکەوتن، تێبینیکردن، چاوپێکەوتنی گروپ و فۆکۆس گروپ دەکات. هۆکارەکی تری توێژەر لەم توێژینەوەیەدا لە بەکارهێنانی میتۆدی چۆنایەتی ئەوەیە کە دەکرێت توێژەر هەندێک جار پێویستی بە هەموارکردنەوە یاخود گۆڕانکاری لە پرسیارەکان و دیزاینی توێژینەوە لە کاتی ئەنجامدانیدا بکات تاکو بتوانێت بۆ ئەنجامدانی هەر گۆڕانکاری یاخود گەشەپێدانێک کە پێویست بکات بۆ ئەوەی توێژەر بتوانێت کەمترین شوێن پەنجەی لایەنگری لەسەر توێژینەوەکە بەجێبهێڵێت، کە میتۆدی چۆنایەتی تا ئەندازەیەکی زۆر ڕێگە بەم پڕۆسەیە لەتوێژینەوە دەدات و دەگونجێت لەگەڵ ئامانجی ئەم توێژینەوەیە. (Jackson et al., 2007; Bryman, 2012)

کۆمەڵگەی توێژینەوە و جۆری نموونەی توێژینەوە

کۆمەڵگەی توێژینەوە بریتییە لەو کۆمەڵگەیەی کە توێژەر بە گوێرەی بابەتی توێژینەوەکەی دیاری دەکات کە دەتوانرێت گروپێک لە تاکەکانی ئەو کۆمەڵگەیە وەربگرێت و ئەندامەکانی توێژینەوەکەی بەسەردا بگشتێنرێت، چونکە کارێکی ئەستەمە بە مەبەستی داتا کوکردنەوە، تەواوی کۆمەڵگەی توێژینەوە وەربگیرێت بەتایبەتی ئەگەر هاتوو کۆمەڵگەی توێژینەوە لە ژمارەیەکی زۆری دانیشتوان

پێکهاتبێت و چوارچێوەی جوگرافی فراوان بێت، بۆیە دەکرێت بەشێک لە کۆمەڵگەی توێژینەوەکە وەربگیرێت وەکو نموونەی توێژینەوە، بە واتایەکی تر نموونەی وەرگیراو توانای نوێنەرایەتی کردنی کۆمەڵگەی توێژینەوەی هەبێت (بۆکانی،٢٠١٦: ١٢٤).

ئەو کەسانەی کە بە شێوەیەکی خۆبەخش بەشداربیان لەم توێژینەوەیە کردووە، بریتیبوون لە ٦ کەس، ٣ لە بەشداربووان پیاو و ٣ ژن بوون، کە شاری سۆران لە هەرێمی کوردستان کۆمەڵگەی توێژینەوەکە بووە. بەشداربووانی ئەم توێژینەوەیە پێشینەی جیاوازیان هەبووە، وەکو ئاستی خوێندەواری، ئابووری و تەمەن، کە جۆری نموونە وەرگرتنی بەکارهاتوو بریتییە لە نموونە وەرگرتنی مەبەستدار. هۆکاری بەکارهێنانی ئەم جۆرە نموونە وەرگرتنی مەبەستدارە لە میتۆدی چۆنایەتیدا، ئەوەیە کە یارمەتی توێژەر دەدات بۆ ئەوەی بتوانێت بە مەبەست ئەو کەسانە هەڵبژێرێت، کە پێیوایە زانیاری پێویست و باشیان هەیە سەبارەت بە بابەتی توێژینەوە. بە واتایەکی دیکە نموونەی مەبەستدار، کە یەکێکە لە نموونە نائەگەرییەکان و بە شێوەیەکی مەبەستدارانە لەلایەن توێژەرەوە هەڵدەبژێردرێت. لێرەدا نموونەکانی توێژینەوە لە ڕێگەی تیروپشکەوە هەڵنابژێردرێن، بەڵکو بە شێوەیەکی مەبەستدارانە هەڵدەبژێردرێن، بەو ئامانجەی کەسەکان لەلایەن توێژەرەوە هەڵدەبژێردرێن کە کێ زۆرترین زانیاری دەدات بە بابەتی توێژینەوە (عومەر،٢٠١٢ :٢٧٨-٢٧٩).

کۆکردنەوەی داتا

چاوپێکەوتنی نیمچە ڕێکخراو

یەکێک لە باشترین و کاریگەرترین ڕێگاکانی کۆکردنەوەی داتا لە توێژینەوەی میتۆدی چۆنایەتی بۆ تێگەیشتن لە تێڕوانین و بیروڕای لێتوێژراوان، بریتییە لە چاوپێکەوتن، هەندێک لە توێژەران پێیانوایە کە بیروڕای تاکەکان دەتوانرێت، بەدەستبهێندرێت لە گفتوگوکانیان و جوولّەیان لە کاتی چاوپێکەوتندا (Bryman, 2012: 469). هەر بۆیە لەم توێژینەوەیەدا لە ڕێگەی پرسیاری کراوە لە چاوپێکەوتنی نیمچە ڕێکخراودا، بیروڕای لێتوێژراوان هەڵسەنگێنراوە و شیکراوەتەوە. بەو واتایەی سەرەتا توێژەر هەندێک پرسیاری دیاریکراو دەستنیشان دەکات و ئاراستەی نموونەی توێژینەوەکەی دەکات, لێرەدا توێژەر جۆرێک لە ئازادی سنووردار دەبێت کە پرسیاری تریش بخاتەڕوو، هەروەها ڕوونکردنەوە لە سەر پرسیارەکان بداتە نموونەی توێژینەوە، بەو شێوەیەی کە بە باش و گونجاوی دەزانێت، بەڵام بەو مەرجەی کە دەبێت پرسیارەکان لە چوارچێوەی بابەتەکەدا بن و وابەستەی بنەڕەتییانەی لەگەڵ بابەتی توێژینەوەکەی هەبێت. (عومەر،٢٧٢:٢٠١١) هەر یەک لە چاوپێکەوتنەکان لەگەڵ لێتوێژراوانی ئەم توێژینەوەیە نزیکەی ١٥ بۆ ٢٠ خولەکی خایاندووە.

توێژەر هەوڵیداوە لە سەرەتادا ئەو کەسانە دیاری بکات، کە وەک نموونەی توێژینەوە چاوپێکەوتنیان لەگەڵدا دەکرێت و هەوڵدراوە سەرەتا ڕەزامەندییان لێوەربگیرێت، ئینجا چاوپێکەوتنیان لەگەڵدا ئەنجام بدرێت، لە لەلایەکی دیکەوە پرسیارەکان بەشێوەیەکی ڕیزبەند ڕیزکراون و بەشێوەیەکی هێمنانە ئاڕاستەی نموونەی توێژینەوە کراون، لەگەڵ ڕەچاوکردنی باری دەروونی لێتوێژراوان و ڕەخساندنی کەشێکی گفتوگۆ ئامێز، لە هەر شوێنێک ناڕوونییەک لە پرسیارەکان هەبووبێت، ئەوا بە

دەربڕینێکی سادە ڕوونکراوەتەوە، سەبارەت بە شوێنی چاوپێکەوتنەکانیش، واتە ئەو شوێنەی چاوپێکەوتنی تیا ئەنجامدراوە، زیاتر هەوڵدراوە کام شوێن نزیکە بۆ لێتوێژراوان و لەسەر ڕەزامەندی ئەوان، لەوێ چاوپێکەوتنەکە ئەنجامدراوە. دوای وەرگرتنی ڕەزامەندی لەلایەن بەژداربووانی توێژینەوە، دواتر چاوپێکەوتنەکە لە ڕێگەی تۆمارکردنی وەڵامەکانی نموونەی توێژینەوە و دوای بە کۆتاییهاتنی چاوپێکەوتنەکان هەموو وەڵامەکان گواستراونەتەوە بۆ سەر لاپەڕە. دواتر توێژەر بەپێی جۆری وەڵامەکان شیکردنەوەی بۆ بەشێک لە وەڵامی بەشداربووان کردووە.

لایەنی ئاکاری

توێژەر لەم توێژینەوەیەدا کۆمەڵێک ڕێکاری ئەخلاقی بە ئەنجام گەیاندووە، لەبەرئەوەی پەنسیپی ئاکاری و ئەخلاقی لەخۆدەگرێت، کە گرنگ و پێویستە توێژەران لە کاتی ئەنجامدانی توێژینەوە درکی پێ بکەن و هەروەها جێبەجی بکەن. ئەو لایەنە ئاکارییانەش بریتین لەو چوارچێوە و بنەما ئەخلاقییانەی کە دەبێت توێژەران هەڵگریان بێت بەتایبەت کاتێک تاک خۆی دەبێتە بابەتی لێکۆڵینەوە و بە بیانووی ئەنجامدانی توێژینەوە دەست لە ژیانی تایبەتی وەردەدرێت، دواتر لە ئاکامی هەمان ئەو زانیارییانەدا تووشی زیانی ماددی، جەستەیی و دەروونی دەبێتەوە، یان دەست بۆ هەندێک لە کار و بەرهەمە فکرییەکانی دەبردرێت و سوود لە ڕاوبۆچوونی سەرچاوە مەعریفییەکانی وەردەگرێت. نابێت ئاماژە بە ناو و پێگەی زانستی یاخود زانیارییە کەسییەکانی بکرێت، بە تایبەتی دەبێت ڕێزگرتن لەو گروپ و تاکانەی لە بارودۆخێکی هەستیار و لاواز دان. لەم بارودۆخەدا لایەنی ئاکاری بە دڵنیاییەوە لە کاتی توێژینەوەدا بە دەردەکەون، کە پێویستە بە شێوەیەکی هەستیار مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت. هەروەها توێژەر دەبێت دڵنیایی پاراستنی زانیارییە هەستیارەکانی نموونەی توێژینەوەکەی دەستەبەر بکات و ببێتە جێگەی متمانەی ئەو

کەسانەی کە زانیارییان لێ وەردەگرێت و زانیارییەکانیان بپارێزێت. بۆ نموونە: ناو و پێگەی کۆمەڵایەتی لێتوێژراوان، کە دەبێت ئەمانە هەموو لەلایەن تـوێژەرەوە پارێزراوبێـت و بـە نهێنـی بمێنێتـەوە، لەگەڵ ڕوونکـردنەوەی ئەوەی کە ئەو زانیارییـانەی وەردەگیـرێن تـەنها لە چوارچێـوەی کـاری زانسـتیدا بەکـاردەهێنرێن بـۆ خزمەتکـردن بە توێژینەوەکە.

خـاڵێکی گرنگتـریش ئەوەیە، کە تـوێژەر دەبێـت خـۆی دابماڵێـت لە هەمـوو لایـەنگیریکردنێک، کـە بـاوەڕی بە زانسـت هەبێـت و لە پێنـاو خزمەتکردن بە زانست و کۆمەڵگە بێلایەنی خۆی بپارێزێت (شـوانی،٢٠١٥: ١٤٦-١٥٥). تـوێژەر هەوڵیداوە ڕەچاوی ئەو خـاڵانەی سـەرەوە بکـات، کـە پەیوەندیـدارە بە لێتـوێژراوانی تـوێژینەوە، واتە ئەو کەسـانەی بـوونەتە لێتـوێژراوی ئـەم توێژینەوەیـە، ئەوا سـەرەتا ڕەزامەندییان لێوەرگیراوە و بۆیان ڕوونکراوەتەوە ئەو زانیارییانەی کە لێیان وەردەگیرێت، بەمەبەستی کاری زانستی بەکاردەهێنرێن، لەگەڵ متمـانە و دڵنیاییدان پێیـان، کە نـاو و زانیارییە تایبەتییەکانیان نهێنی و پارێزراو دەبن. هـەروەها نـاوی خـوازراو بـەکاردەهێنرێت لـە جێگـای نـاوی ڕاسـتەقینەیان، ئینجـا زانیاریـیـان لـێ وەرگیـراوە. جگـە لەم خـاڵانەش، بەهـۆی گرنگـی تـوێژینەوەکە تـوێژەر بەشێوەیەکی بابەتی و هەستکردن بە بەرپرسیاری مامەڵەی کردووە.

بەشی چوارەم

خستنەڕووی زانیارییەکان و شیکردنەوەیان

ئامـانجی ئـەم بەشـە ئەوەیـە ئـەو ئەنجامانـەی کـە لـەم توێژینەوەیـەدا بەدەستهاتوون، بخرێنە ڕوو و گفتوگۆیان لەسـەر بکرێت. واتـە پێشـاندانی ئەو ئەنجامانەی لە چاوپێکەوتنی نیمچە ڕێکخراو بەدەستهاتوون، هەروەهـا لەگەڵ ئـەو لێتوێژراوانـەی کـە بـە شـێوەیەکی خۆبـەخش بەشـداریان لـەم توێژینەوەیـەدا کـردووە. ئەنجامـەکان لـە دوو تـەوەرە دەخرێنـەڕوو و

گفتوگۆیان لەسەر دەکرێت. تەوەرەی یەکەم بریتییە لە هەڵوەشانەوەی خێزان و کاریگەری لەسەر پەروەردەی منداڵ، کە چ کاریگەرییەکی هەیە لەسەر پەروەردە، هەڵسوکەوت و سۆزی منداڵان. تەوەرەی دووەم پێکدێت لە هەڵوەشانەوەی خێزان و کاریگەری لەسەر کەسایەتی منداڵ لەناو کۆمەڵگەدا.

تەوەرەی یەکەم

هەڵوەشانەوەی خێزان و کاریگەری لەسەر پەروەردەی منداڵ

هەر وەک لەم توێژینەوەیە ئاماژەی پێکراوە ئەو هاوسەرانەی کە پەیوەندییەکی باشیان لە ژیانی هاوسەرایەتییاندا نییە، هەروەها تووندوتیژی و گفتوگۆی نەشیاو لەگەڵ یەکتر بەکاردەهێنن، لە کۆتاییدا دەبێتە هۆی هەڵوەشانەوەی خێزان، کە ئەمەش تەنها کاریگەری لەسەر خۆیان بەجێناهێڵێت، بەڵکو کاریگەری لەسەر پەروەردەی منداڵیش هەیە. هەروەک لە تێڕوانینی پێکهاتەی کردارگەراییدا خراوەتەڕوو، کە خێزان بە بنەمای بونیادنەری تاکێکی سەقامگیر لەناو کۆمەڵگەدا دادەنرێت، ئەویش بەهۆی پێگەیاندن و پەروەردەکردنی تاک لە ناو خێزاندا بە کولتوور، و دابونەریتی کۆمەڵایەتی (Abbott et al., 2005: 146). هەروەها خەلیلیش پێیوایە کە ئەو منداڵەی لە خێزانێکی لێکهەڵوەشاوە پەروەردە بووە، بەتایبەتی لەلایەن یەکێک لە باوانی ئەوا پەروەردەیەکی سەقامگیریان نییە و دەبێتە هۆی بڕوانەبوون بەخۆی و بێبەشبوون لە سۆز و خۆشەویستی دایک و باوکی (خەلیل ٢٠٠٧: ٢٣٥). بۆ زانینی ئەم کاریگەرییە لەسەر منداڵ، پرسیاری هەڵوەشانەوەی خێزان چۆن کاریگەری دەکاتە سەر پەروەردەی منداڵ؟ لە نموونەکانی ئەم توێژینەوەیە کراوە، ئەوا وەڵامی بەدەستهاتوو لەلایەن لێتوێژراوان ئەوە بووە، کە ئەو منداڵانەی لەلایەن دایک و باوکەوە بەڵانس لە پەروەردەکردنیان نەبووە، ئەوا لەسەر ئەم بنەمایە سەرکەوتن و

تێکشکاندنی تاکەکان لە ژیاندا هەر لەسەر ئەو پەروەردەیەی خێزان دەوەستێت کە بۆیان دیاری کردووە. بۆ نموونە، بەشداربووی یەکەم و دووەم پێیانوایە "***کاتێک لێکجیابوونەوەی هاوسەران ڕووەدات، لەم بارودۆخە منداڵ دەبێتە قوربانی ئەم پڕۆسەیە و کاریگەریی نەرێنیی زۆری لە سەر پەروەردەکردنی منداڵەکان دەبێت، بەتایبەتی دوای لێکجیابوونەوەی دایک و باوکیان، چونکە منداڵەکان بەهۆی ئەو کێشانەی باوانیان هەیانە بە پڕۆسەی پەروەردەکردن و بەکۆمەڵایەتیبوون تێدەپەڕن کە لەوانەیە بە هەمان شێوەی باوانیان کەسایەتییەکی ناتەندروست و تووندوتیژیان هەبێت. کاتێک دەبینن کەسانی نزیکیان ڕاوبیری جیاوازیان هەیە، ئەوا بە تووندوتیژی وەکو دایک و باوکی بەرپەچی ئەو ڕایانە دەدەنەوە. نموونەی دووەم خۆی وەکو نموونە دەخاتەڕوو، دەتوانم بڵێم من خۆم یەکێکم لە قوربانیانی دەستی خێزانی لێکهەڵوەشاوە بەهۆی ئەو کێشانەی دایک و باوکم لەگەڵ یەکتریان هەبووە من بەو شێوەیە پەروەردەکراوم کە منیش بوومەتە خاوەن کەسایەتییەکی تووڕە و هەڵچوو لەگەڵ هاوڕێکانم هەندێ جار لە هەڵسوکەوتەکانم لەگەڵیان دووچاری تووڕە بوون دەبم و دووچاری کێشەش دەبمەوە، من ئەمە بۆ پەروەردەی ناتەواوی دایک و باوکم دەگەڕێنمەوە پێش لێکجیابوونەوەیان, کە هەردەم ناکۆکیان هەبووە لەگەڵ یەکتر**"

کەواتە بەپێ وەڵامی ئەم لێتوێژراوانە بێت، ئەوا هەرجۆرە نەگونجانێک لەنێوان هاوسەران و لە کۆتاییدا لێکجیابونەوەیان لە یەکتر کاریگەریی لەسەر پەروەردەیەکی تەواو و دروستی منداڵان دەبێت. ئەمەش ئەوەمان پێشاندەدات کە لە کۆمەڵگە نەریتییەکان ئەرکی سەرەکی بەخێوکردن و پەروەردەکردنی منداڵان لە ئەستۆی خێزاندایە، کاتێک خێزان تووشی هەر شڵەژانێک دەبێت کاریگەریی لەسەر پەروەردەی منداڵ دروست دەکات.

لـه لایـەکی تـر وەردی (٢٠١٥) پێیوایـه ئـەو ژینگەیـەی منـداڵ تێیـدا پـەروەردە و گەشـە دەکـات کاریگـەریی لەسـەری هەیـه، ئـەو بارودۆخـه کۆمەڵایەتییانەی تاکەکەس لـه منداڵییـەوە گاریگـەریی لەسـەری هەیـه و لـه ژیانی داهاتوویدا هەر دەمێنێت. ئەوا ئەو کاریگەرییانەی سـەردەمی منداڵی وادەکـەن کاتێک دەگەنـه تەمـەنی پێگەیشـتوویی نیشـانەکانی بەدەربکـەون. هـەروەها لـه لایـەکی تـر موحسـنی پێیوایـه کـه منـداڵ لـه سـەرەتای لەدایکبوونیەوە لەناو خێزاندا لەلایەن دایک و باوکەوە پەروەردە دەکرێت، کاتێـک خێـزان هەڵوەشـایەوە لەلایەن باوانیـەوە بەتایبـەتی لـه قۆنـاغی سەرەتایی ژیانیدا، ئەوا لەوانەیە منداڵ ببێتە خاون پێگەیەکی ناسەقامگیر و هـەروەها ڕەفتـاری بـاوانی وەربگرێـت (٢٠٠٢). بـۆ نموونـه وەڵامـدەری سـێیەم و چـوارەم دوو لـه بەشـداربووانی تـری ئـەم توێژینەوەیـەن کـه پرسـیاری هەڵوەشـانەوەی خێـزان چ جـۆرە کاریگەرییـەک لەسـەر پـەروەردەی منـداڵ هەیـه، دەڵێن "***هەندێ لـەو کەسانەی کـه لـه خێزانێک پەروەردە بوون کە ئاژاوە و تووندوتیژی لە نێوان دایک و باوکان لە پێش لێکجیابوونـەوە هـەبووە، ڕەنگـە ئـەو منداڵـە کـە گـەورە دەبێت لـە دۆخـی ژیانی خێزانی دووچاری چەندین کاریگەرییێ نەرێنی لە ژیانی داهـاتووی ببێتەوە، کە دەکرێت بە هەمان شێوەی باوانی بێت، بەشـداربووی سـێیەم دەڵێت؛ دەتـوانم خـۆم بـه یـەکێک لـەو قوربانییانـه بژمێـرم کـه دووچـاری هەمان لێکجیابوونەوە لەگەڵ هاوسەرم بوومـەتەوە کـه باوانم دووچـاری بوون، چونکە هەردەم من دەروونێکی هەڵچوو و تووڕەم هەبووە لەگـەڵ هاوسەری پێشووم کە لە کۆتاییدا بڕیاری لێکجیابوونـەوەم دا بـه هـەمان شێوەی باوکم، ئەمەش دەگەڕێنمەوە بۆ سەردەمی منداڵیم، کاتێک دەمدیت باوکم بڕیاری تاک لایەنەی دەدا و کەسایەتییەکی تووڕەی هەبوو لەگـەڵ دایکم، ئەوا منیش کەسایەتیی وەکو ئـەوم وەرگرت لـه ژیانی خۆمدا کـه بوومـه کەسـێکی تـاکڕەو. مـن ئەمـه بـۆ پـەروەردەی سـەردەمی منـداڵیم دەگەڕێنمەوە لە ناو خێزانمدا***".

لـەم تیـڕوانین و وەڵامانـەی سـەرەوە کـە لێتـوێژراوان لەسـەر هەڵوەشـانەوەی خێـزان و کاریگـەریی لەسـەر پـەروەردەی منـداڵ هـەیان بـووە، پێیانوایـە جگـە لـە هاوسـەران، منـداڵ بـە قوربـانی یەکـەمی هەڵوەشانەوەی خێزان دادەنرێت، چونکە منداڵ پێویستی بە پەروەردەیەکی هاوسەنگ لەناو خێزانێکی ئارام و بێ کێشە هەیە. بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو ژینگەیەی کە منداڵ تێیدا پەروەردە دەبێت و گەشە دەکات کاریگەری لەسەر تەواوی ژیانی منداڵەکە دەبێت.

دەرئەنجامی زانیاریی بەدەستهاتوو لەم بەشەدا وا پێشان دەدات، کە بڕیاری لێکجیابوونەوەی هاوسەران لە یەکتری تەنها کاریگەریی نەرێنی لەسەر ژیانی دایک و باوک دروست ناکات، بەڵکو کاریگەرییەکی تەواو لەسـەر پـەروەردە و ژیـانی منـداڵ دەبێـت. لێـرەدا دەکرێـت ئەمـە ڕوون ببێتـەوە، کـە منـداڵ لـە کـۆمەڵگەی کوردیـدا بـە لێکجیابوونـەوەی بـاوان پەرێشان دەبێت، چونکە ئەمە پەیوەندیدارە بە ژینگەی پەروەردەکردن لە هـەرێمی کوردسـتاندا. بـە واتایـەکی تـر لـە کـۆمەڵگەی کوردیـدا کـەنالێ یەکەمی پەروەردەکردن و بەکۆمەڵایەتیبوونی منداڵ بریتییە لە خێزان کە هەر لەوێوە منداڵ کەسایەتیی خۆی دروستدەکات.

دەتوانرێت ئەوە بگوترێت زۆربەی ئەنجامەکانی ئەم توێژینەوەیە کە وەڵامی وەڵامدەرەوەکان پەیوەندیی بە کاریگەری هەڵوەشانەوەی خێزان لەسەر پەروەردەی منداڵ هەبووە هاوشێوەی سەرچاوەکانی پێشوو بووە لـەم توێژینەوەیـەدا، هـەروەک هەندێک بیـروڕا خراونەتـەڕوو کە پێیانوایـە هەڵوەشـانەوەی خێـزان دەبێتـە هـۆی ئەوەی منـدااڵنێکی خـاوەن پەروەردەیەکی ناتەندروست و کەسایەتییەکی لەرزۆک و بڕوابەخۆنەبوو پێبگەیەنێت.

تەوەرەی دووەم

هەڵوەشانەوەی خێزان و ناجێگیریی کەسایەتیی منداڵ

جگە لەو خاڵانەی لە سەرەوە باسکران، وەکو هەبوونی کاریگەریی نەرێنی لەسەر منداڵان لەلایەنی دەروونی، ئەوا دەتوانرێت ئاماژە بە هەندێک کاریگەریی تر لەسەر ناجێگیری کەسایەتیی منداڵ بدرێت کە بە هۆی لێکجیابوونەوەی هاوسەران ڕوودەدات. بۆ نموونە لە بەشی پێداچوونەوە بە سەرچاوەکانی پێشوودا ئاماژە بە بیروڕای پارسونز کراوە، ناوبراو کە بە یەکێک لە کەسە گرنگەکانی تیۆرانینی پێکهاتەی کردارگەرا دادەنرێت، ئەو پێیوایە خێزان بە ناوەندێکی گرنگ بۆ سەقامگیریی کەسایەتیی تاک و کۆمەڵگە دادەنرێت (Abbott et al., 2005: 146). بەپێ ئەم تیۆرانینە بێت، هەڵوەشانەوەی خێزان دەبێتە هۆی ناسەقامگیری لەناو کۆمەڵگەدا بە گشتی و بە تایبەتی بۆ کەسایەتیی تاک. ئەگەر بپرسین چ جۆرە کاریگەرییەک بەهۆی لێکجیابوونەوەی هاوسەران لەسەر پەروەردە و کەسایەتیی منداڵ لەناو کۆمەڵگەدا بەجێدەمێنێت؟ ئەوا بەشداربووی شەشەم وەڵامەکەی بەم شێوەیەیە: "***خێزان ڕۆڵێکی گرنگی لە پەروەردەکردن و بونیادنانی کەسایەتییەکی سەرکەوتوو بۆ منداڵ لەناو کۆمەڵگەدا هەیە، بەڵام لە هەمان کاتدا من وا دەبینم کە لێکجیابوونەوەی دایکان و باوکان بە هۆی نەگونجانیان کاریگەرییەکی زۆر نەرێنی بەجێدەهێڵێت وەکو پەروەردەیەکی ناتەندروست، کە لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی بونیادنانی پێگە و کەسایەتییەکی لاواز بۆ منداڵان لە ناو کۆمەڵگەدا***". لە ئەنجامی وەڵامی ئەم لێتوێژراوە بێت ئەوا دایک و باوک لەناو خێزاندا لە هەرێمی کوردستان ڕۆڵێکی گاریگەر دەگێڕن لەسەر پێگەیاندنی کەسایەتیی منداڵ، کە کەسایەتییەکی بەهێز یاخود لاوازی هەبێت.

کوولی پێیوایە دایک و باوک ڕۆڵێکی گرنگ لە پێگەیاندنی کەسایەتییەکی تەندروست و سەقامگیر بۆ منداڵ لەناو کۆمەڵگەدا دەگێڕن،

چونکه منداڵ هەوڵدەدات هەر لە سەرەتای ژیانیەوە باوانی وەکو نموونەیەک بۆ پێگە و کەسایەتیی ژیانی هەڵبژێرێت. دەتوانرێت ئەمە بگوترێت، کە خێزانێکی سەقامگیر و دوور لە نەگونجان و تونددوتێژی، یەکتر قەبووڵکردن و پێدانی مافی یەکسان بە یەکتری لەلایەن هاوسەران، دەبێتە هۆی ئەوەی کە منداڵی ئەم جۆرە خێزانە ببێتە خاون کەسایەتییەکی بەهێز، سەقامگیر و بڕوابەخۆبوو. بۆیە پرسیاری ئەوە لە حەسەن کراوە، بەکارهێنانی تونددوتیژی و بڕیاری تاک لایەنە لەلایەن باوک بەرانبەر بە دایک چ کاریگەرییەکی لەسەر داهاتووی منداڵ دەبێت؟ بەشداربووی پێنجەم دەڵێت "***من پێموایە کاریگەریی نەرێنیی زۆری هەیە، بۆ نموونە من هەندێ جار هەست دەکەم کە کەسێکی دڵڕەق و بێ هەست و سۆزم، کاتێک لەگەڵ هاوڕێکانم هەڵسوکەوت دەکەم، بە تایبەتی لەگەڵ ڕەگەزی بەرانبەرم، ئەمەش دەتوانم بۆ ئەوە بگەڕێنمەوە کاتێک منداڵ بووم باوکم هەڵسوکەوتی تووندوتێژی لەگەڵ دایکم بەکاردەهێنا لە بەردەم من، کە ئێستا ئەو تووندوتیژی و دڵ ڕەقی باوکم لە سەردەمی منداڵی بە سەر کەسایەتی و هەڵسوکەوتی من ڕەنگیداوەتەوە***". لەم وەڵامانەوە دەتوانرێت بگوترێت، کە دایک و باوک ڕۆڵێکی گرنگ و تەواوکەرانەیان لە پێگەیاندنی بونیادی کەسایەتیی منداڵەکانیان لەناو کۆمەڵگەدا هەیە. لێردا ئەمە ڕوون دەبێتەوە کە خێزان لە کۆمەڵگەی کوردی لە هەرێمی کوردستاندا، ڕۆڵێکی سەرەکی و کاریگەری لە شێوەدان و دروستکردنی تاکێکی بەهێز لەلایەنی پێگە و کەسایەتی، هەروەها لە سەقامگیری کۆمەڵگەشدا هەیە.

مید ئاماژە بە ڕۆڵی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان دەکات، ئەو پێیوایە کە ڕۆڵی گرنگی هەیە لە پێدانی کەسایەتی یاخود ناسنامە بە منداڵ هەر لە سەرەتای ژیانیەوە، کاتێک مید ئاماژە بە قۆناغەکانی پڕۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوونی منداڵ دەکات، ئەوا ڕۆڵی دایک و باوک بەرز دەنرخێنێت, چونکە ئەو پێیوایە کە منداڵ هەوڵ دەدات هەر لە

سەرەتاوە ڕۆڵی گەورەکان بگێڕێت و لەگەڵ ئەو ڕەفتار و ڕۆڵانە ئاشنا دەبێت کە ئەندامانی خێزان بەتایبەتی باوک و دایک دەیگێڕن. بۆیە لە وەڵامی بەرپرسیاری گرتنە ئەستۆی بەخێوکردنی منداڵ بە تەنیا لەلایەن دایک دوای لێکجیابوونەوە چ جۆرە کاریگەرییەکی لەسەر کەسایەتی و هەڵسوکەوتی منداڵ هەیە؟ کە ئەم پرسیارە ئاراستەی بەشداربووی چوارەم کراوە ئەو پێیوایە کە "***هەڵوەشانەوەی خێزان و پەروەردەکردنی منداڵ لەلایەن یەکێک لە باوانی کاریگەریی نەرێنیی زۆری هەیە. من دەتوانم خۆم وەکو نموونە باس بکەم کە دایکم دوای جیابوونەوەی لە باوکم ئەرکی پەروەردەکردنی منی لە ئەستو گرت، ئەوا جگە لەوەی کە دایکم وا منی تێدەگەیاند، کە دەبێت بە وریاییەوە هەڵسوکەوت لەگەڵ پیاوان بکەم، ئەوا من وا تێگەشتبووم کە پیاو کەسێکی بێ هەست و سۆز و دڵ ڕەقە و خۆم لێ بەدوور دەگرت. ئەمەش دەتوانم بگەڕێنمەوە بۆ پەروەردەکردنێکی دایکانەی دوور لە پەروەردەی باوکایەتی، لەلایەن دایکێکی شکەست خواردوو لەلایەنی پەیوەندیی هاوسەرییەتی، کە بووە هۆی ئەوەی کاریگەریی لەسەر کەسایەتیی منیش داناوە و ناتوانم بە ئاسانی ببمە هاوڕێی پیاو و هەتا داوای یارمەتی لە پیاوێش بکەم بە ئاسانی***". هەر ئەو بەشداربووە دەڵێت: "***بە تێڕوانینی من هەرچەند منداڵان بەهۆی ئەم پڕۆسەیەوە دووچاری نەهامەتیی زۆر دەبنەوە، بەڵام لە هەمان کاتدا کچان پشکی شێریان بەردەکەوێت بە بەراورد بە کوڕان بە تایبەتی لە کۆمەڵگەی پیاوسالاردا***". لێرەدا ڕۆڵی باوان لە پێگەیاندنی منداڵان ڕوون دەبێتەوە کە گاریگەریی نەرێنی لەسەر منداڵان بەجێدەمێنێت دوای لێکجیابوونەوەی باوانیان، بەتایبەتی لە کۆمەڵگەیەکی وەکو هەرێمی

کوردستان کە ئەرکی سەرەکیی پێگەیاندنی کەسایەتیی تاک دەکەوێتە سەر شانی خێزان بەتایبەتی لە قۆناغی سەرەتایی ژیانیان.

ئەمەش ئەوە دەردەخات کە ڕای وەڵامدەرەوەکانی ئەم توێژینەوەیە بە شێوەیەکی گشتی هاوشێوەی ئەو ڕایانەن کە خراونەتەڕوو. واتا هەر ناسەقامگیری و گوڕانکارییەک لەنێو خێزاندا ڕووبدات، هەمان ڕەنگدانەوەی نەرێنی لەسەر کەسایەتیی منداڵ و کۆمەڵگە دەبێت. دەکرێت ئەمە بگوترێت لێکجیابوونەوە لەو کۆمەڵگانەی نەریتین لە بەڕێوەبردن و پێگەیاندنی تاک، کاریگەرییەکی نەرێنیی زۆری هەڵوەشانەوەی خێزان لەسەر کۆمەڵگە بە گشتی و تاک بە تایبەتی بەجێدەهێڵێت. لەم سۆنگەیەوە خێزان ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت لە پێگەیاندنی تاکێکی سەقامگیر. دەکرێت بگوترێت تاکو ئێستاش خێزان وەکو دامەزراوەیەکی نافەرمی بە بەراورد بە داموددەزگا فەرمییەکانی تر، دەورێکی کاریگەر لەم بوارەدا دەگێڕێت لە بەکۆمەڵایەتیکردنی تاک لە هەرێمی کوردستاندا.

هەوڵنامەی کتێب

بەشی پێنجەم

دەرەنجام:

لەم توێژینەوەیەدا ئەنجامی بەدەستهاتوو لە ڕێگەی ٦ کەس وەکو لێتوێژراو بووە، کە بە شێوەیەکی خۆبەخش چاوپێکەوتنی نیمچە ڕێکخراویان لەگەڵ ئەنجامدراوە، ئەویش بە ئاراستەکردنی چەند پرسیارێک، بۆ نموونە هەڵوەشانەوەی خێزان چ کاریگەرییەکی لەسەر پەروەردەی منداڵ دەبێت؟ ئەنجامی بەدەستهاتوو بریتییە لەوەی لێتوێژراوان بڕوایان وایە کە هەڵوەشانەوەی خێزان لەلایەن دایک و باوک تەنیا کاریگەریی نەرێنی لەسەر خودی خۆیان نابێت، بەڵکو کاریگەریی نەرێنی لەسەر پەروەردە و پێگەی منداڵیش لە ژیانی داهاتوویان لەناو

کـۆمەڵگەدا بەجێـدەهێڵێت. بۆیـە دەتوانرێـت بگوترێـت: ئـەم دەرەنجامانـە یەکانگیرن لەگەڵ سەرچاوەکانی پێشوو لەم توێژینەوەیەدا.

هـەروەها ئـەنجامی بەدەسـتهاتوو لـە وەڵامـی وەڵامـدەرەوانی ئـەم توێژینەوەیـەدا وا پێشـاندەدەن، لێکجیابوونـەوەی هاوسـەران کاریگـەریی لەسـەر کەسـایەتی و پێگـەی تـاک لـەناو کۆمەڵگـەدا هەیـە؟ هـەروەک لـە وەڵامـی وەڵامـدەرەوانی ئـەم توێژینەوەیـە سـەبارەت بـە پرسـیاری کاریگـەریی لێکجابوونـەوەی هاوسـەران لەسـەر کەسـایەتیی منـداڵ، ئەوە دەردەخـات کە هـەمان ڕایـان سـەبارەت بـە کاریگـەریی نەرێنیـی لەسـەر سەقامگیریی کەسایەتی و پێگەی منداڵ لەناو کۆمـەڵگەدا هەیـە، بـۆ نمونـە لە بڕیاراندا دەکرێت کەسێکی لـەرزۆک و بڕوابەخۆنـەبوو بێت، بـەڵام لـە هەمان کاتدا وەڵامـی هەندێک لێتوێژراو ئەوەیـە، ئـەم کاریگەرییـە نەرێنییـە زیـاتر لەسـەر ڕەگـەزی مێ بـە بـەراورد بـە ڕەگـەزی نێر هەیـە، ئەمـەش بەهۆی ئەو جیاوازییەی کە بە پاڵپشتی دابونەریتەکان لـە کۆمەڵگەدا هەیـە. لە لایەکی تـرەوە وەڵامـی وەڵامـدەرەوان سـەبارەت بـە بـەخێوکردنی منداڵ لەلایەن یەکێک لە باوان چ کاریگەرییەکی بەسـەر کەسایەتیی منداڵ دەبێت، پێیانوایـە سـەرپەرشـتیکردنی ئـەو منداڵـەی کـە یـەکێک لـە بـاوان دەیگرێتـە ئەستۆ هەمان کەسایەتیی باوک یاخود دایک بـۆ منداڵ دەگوازرێتـەوە، کـە ئەمـەش بـەهۆی نـەبوونی بـاڵانس لـە پـەروەردەکردنی منـداڵ لەلایەن باوانەوەیە.

سەرچاوەکان:

- ئاجیکەند، عەزیز. (٢٠١٢). *خەسارە کۆمەڵایەتیەکان و کاریگەری لەسەر توێژی زیندووی ناو کۆمەڵ*. [ئونلاین] *هەڵۆی کوردستان*. بەردەستە لە: http://www.heloykurdistan.com/ku/index.php?option=com_content&view=article&id=595:xasara-komalayatiakan&catid=2:syaset&Itemid=7 [بینینی دواجار ١٥-٥-٢٠١٩].

- ئەبراش، ئیبراهیم. (٢٠١٣). *میتۆدەکانی توێژینەوە لە کۆمەڵناسی*. و: ئەبوزێد، دیدار. هەولێر: چاپخانەی رۆژهەڵات.

- بۆکانی، سابیر. (٢٠١٦). *میتۆدی توێژینەوەی زانستی*. چاپی یەکەم، سلێمانی: چاپخانەی چوارچرا.

- خەلیل، مەعن. (٢٠٠٧). *کۆمەڵناسی خێزان*. و: جەلال، ئارام. دهۆک: موکریانی.

- ڕەوانگەرد، جەلال. (٢٠١٧)، "تەلاق"وەک دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی و کاریگەرییەکانی. [ئونلاین] *یەکیەتیی لاوانی دێموکراتی کوردستانی ئێران*. لەبەردەستە لە: http://www.lawan.org/index.php/hizri-w-roshinbiri/558-telaaq [بینینی دواجار ١٤-٥-٢٠١٩].

- سەمعان، عبدولحەلیم. (٢٠٠٧). *سایکۆلۆژی ژیانی هاوسەرێتی*. و: جەمال، سۆزان. چاپخانەی کارۆ.

- شوانی، محەمەد. (٢٠١٥). *سەرەتایەک بۆ نوسینی توێژینەوە لەکۆمەڵناسیدا*. هەولێر: چاپخانەی هێڤی.

هەوڵنامەی ئیب

- عومەر، مەعن. (٢٠١١). *ڕێبارەکانی توێژینەوە لە کۆمەڵناسیدا*. و: ڕەحمان، زیرەک. هەولێر: چاپخانەی ڕۆژهەڵات.

- عومەر، مەعن. (٢٠١٢). *میتۆدەکانی توێژینەوە لە کۆمەڵناسیدا*. و: شوانی، محەمەد. هەولێر: چاپخانەی ڕۆژهەڵات.

- محسنی، منوچهر. (٢٠٠٢). *بەروازەکانی کۆمەڵناسی*. *و:سیوەیلی، ڕێبوار و ئەوانی تر*. هەولێر: موکریانی.

- موحەممەدی، شەهین. (٢٠١١). تەڵاق، کارەسات نیە، دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە. [ئونلاین] *ئەمرۆژانە*. بەردەستە لە: http://amrojane.blogspot.com/2011/07/blog-post_9223.html [بینینی دواجار ١٧-٥-٢٠١٩].

- وەردەی، عەلی. (٢٠١٥). *لێکۆڵینەوەیەک لە سروشتی کۆمەڵگەی عێراقی*. و: خەلیل، فەیسەڵ. هەولێر: چاپخانەی ڕۆژهەڵات.

- Abbott, P. Wallace, C. Tyler, M. (2005). *An Introduction to Sociology, Feminist Perspectives*. 3rd ed. London and New York: Routledge.

- Bryman, A. (2012) *Social research methods*, Mew York: Oxford university press.

- Holmes, M. (2007). *What is Gender? Sociological Approaches*. London: Sage.

- Jackson, R. Darlene, D. Sakile, C. (2007) 'What is qualitative research?', *Qualitative Research Reports in Communication* 8 (1): 21-28.

- Onwuegbuzie, A. Leech, N. (2005). On Becoming a Pragmatic Researcher: The Importance of Combining

Quantitative and Qualitative Research Methodologies. *International Journal of Social Research Methodology*, 8 (5): 375–387.

ملخص:

تهدف الدراسة الى معرفة التفكك الآسري وتأثيراته على شخصية الأطفال، يتكون مجتمع الدراسة من مدينة سوران، لتحقيق اهداف الدراسة تم اعتماد المنهج الكيفي ولغرض جمع البيانات تم اعتماد طريقة المقابلة شبه المقننة، أما عينة الدراسة فهي عينة قصدية تتكون من ٦ أفراد(٣ ذكور و٣ اناث) من الذين نشأو في أسر مفككة، حيث الخلافات بين الوالدين قبل الإنفصال والآثار السلبية الناجمة عن إنفصال الوالدين، وقد أظهرت نتائج الدراسة أن انفصال الوالدين لايؤثر سلبا على الوالدين فحسب، بل أنه يؤثر سلبا على أطفالهم من حيث الحالة التعليم والشخصية والمكانة الاجتماعية في المجتمع.

Abstract

The aim of this research is to describe the effects of divorce on children. Soran City is the area for collecting data which was used with a semi structured interview. The number of participants was 6 volunteers, divided into 3 males and 3 females that grew up in a divorced family. These participants in the research have been negatively affected by the parents' divorce. The findings research illustrated that the divorce process has negatively effected the children more than parents.

هەوالنامەی کتێب

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.9

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

کاریگەریی جەنگی عەین جالوت (٦٥٨ک/ ١٢٦٠ز) لەسەر باکور و ڕۆژئاوای کوردستان

کەوڵنامەی کتێب

پ. د. قادر محەمەد حەسەن
کۆلیژی ئەدەبیات ـ زانکۆی سەلاحەدین
qader.hassan@su.edu.krd

پ. ی. رابیعە فەتاح شێخ محەمەد
کۆلیژی ئەدەبیات ـ زانکۆی سەلاحەدین
Rabeah1972@yahoo.com

پوختە:

لە تەواوی شالاوەکانی مەغۆل بۆ جیهانی ئیسلامی لە (٧ک/ ١٣ز) چەندان دەوڵەت و قەوارەی موسڵمانانی لەناوبرد، دواجار لە جەنگی عەین جالوت لە (٦٥٨ک/١٢٦٠ز) لەنێوان مەغۆل و دەوڵەتی مەملوکی (٦٤٨_٩٢٢ک/١٢٥٠-١٥١٧ز) ڕووی دا، دەوڵەتی مەملوکی مەغۆلی شکاند و بووە بەربەست لەبەردەم پێشڕەوییەکانی. لە ئەنجامدا ڕووباری فورات بووە سنووری نێوان هەردوو دەوڵەت، بۆیە بەشێکی گەورەی کوردستان کەوتە نێو سنووری دەوڵەتی ئیلخانان و بەشەکەی دیکەی کەوتە سنووری دەوڵەتی مەملوکی کە مەڵبەندەکەی میسر بوو. لەو سەروبەندەدا کوردستان بووە گۆڕەپانی ململانێی هەردوو دەوڵەت. هەروەها کورد بەشێوەیەکی گشتی لەبەر ئەوەی قەوارەی سیاسییان لەلایەن مەغۆلەوە داگیرکرابوو، هەروەها دژی بیرۆباوەڕی مەغۆلی بوون و موسڵمانیش بوون، مەیلیان بەلای دەوڵەتی مەملوکییەوە بوو، چونکە ناوەندی تەواوی موسڵمانی جیهان بوو.

هەولێرەی کتێب

وشە کلیلییەکان: کوردستان، عەین جالوت، هۆلاکۆ، ئیلخانانی مەغۆلی، دەوڵەتی مەملوکی.

کـاریگەریی جەنگـی عەیـن جـالوت (٦٥٨ک/ ١٢٦٠ز) لەسـەرباکور و ڕۆژئاوای کوردستان

پێشەکی

لە سـەرەتاکانی سـەدەی حەوتەمـی کۆچی/سـێزدەی زایینـی لە سـنوورەکانی ڕۆژهەڵاتی جیهـانی ئیسـلامی، خـێڵە نـیمچە کۆچەرییەکـانی بـانی مەنگۆلیـا لە یەکێتییەکی سیاسـیدا بە سـەرکردایەتیی تیمـۆجین کە بە جەنگیز خـان(٥٥٩-٦٢٤ک/ ١١٦٢-١٢٢٦ز) ناسـرابوو، توانییـان دەوڵەتێکی بەهێـز دروسـت بـکەن و مەترسـی و هەڕەشـەی جـدی بـخەنە سـەر دراوسێکانیان بە تایبەتی دەوڵەت و قەوارەکانی جیهانی ئیسلامی.

مەغـۆل لە هێـرش و شـاڵاوەکانیدا، دەوڵەتـی خەوارزمـی[1](٤٩١-٦٢٨ک/١٠٩٧-١٢٣٠ز) گەورەتـرین و بەهێزتـرین دەوڵەتـی ئیسـلامی لە سـاڵی (٦١٧ک/١٢٢٠ز) داگیرکـرد و دواتـر هەر زوو لە سـاڵی (٦١٨ک/١٢٢٠ز) گەیشـتە کوردسـتان و پـاش سـاڵانێکی زۆری تەراتێنـی مەغۆل لە کوردستان و جیهانی ئیسلامی، هۆلاکۆی نەوەی جەنگیزخان لە سـاڵی (٦٥٦ک/ ١٢٥٨ز) خەلافەتـی زیـاتر لە پێنج سـەد سـاڵەی عەباسـی ڕووخانـد. هۆلاکـۆ هەر لەو سـاڵەدا لە شـاری مەراغەی نزیـک تەوڕێـزی مەڵبەنـدی هەرێمـی ئازەربایجـان، دەوڵەتـی ئیلخانـانی مەغـۆلی لە ئیـران و دەوروبەری و بەشـێکی زۆری کوردسـتان و ئاسـیای بچـووک ڕاگەیانـد. بەگـوێرەی فەرمـانی مەنگۆخـان(٦٤٩- ٦٥٥ک/ ١٢٥١- ١٢٥٧ز)ی بـرا و گەورەی خـانی مەغـۆل تـا ئەوپەڕی سـنووری میسـر بەشـی هۆلاکۆ بـوو، بۆیە هۆلاکۆ قۆناغێکی دیکەی بۆ داگیرکردنی شـام دەسـتپێکرد و زۆربەی شـارەکانی داگیرکـرد و دەوڵەتـی ئەیـوبی لە شـام کە مەلیـک ناسـر(٦٥٨ک/١٢٦٠ز) ڕێبەرایەتیـی دەکـرد، لەنـاوبرد. پەرتەوازەیـی هێـزی سیاسـی و دەوڵەتەکـانی جیهـانی ئیسـلامی، هۆکـارێکی گرنگـی سەرکەوتنەکانی مەغۆل بوو لەو جیهانەدا.

هۆلاکۆ له پێشڕەوییەکانیدا گەیشتە شاری غەزەی ئەوپەڕی شام لە فەلەستین، کە بە دەروازەی وڵاتی میسر ناسراوە، دوا قەڵای بەهێزی موسڵمانان لە وڵاتی میسر دەوڵەتی مەملوکی بوو، کە لەسەر پاشماوەی سوپای دەوڵەتی ئەیوبی لە میسر لە ساڵی (٦٤٨ک/١٢٥٠ز) دامەزرابوو، هۆلاکۆ لە ساڵی (٦٥٨ک/١٢٦٠ز) بە هۆی مەرگی مەنگۆخانی برایەوە ناچار گەڕایەوە بۆ زێدی خۆی بۆ مەغۆلستان، سەرکردایەتیی داگیرکردنی میسری بۆ کیتۆبۆغا[٢] جێگری جێهێشت، دواجار لەنێوان مەغۆل و دەوڵەتی مەملوکی جەنگی عەین جالوت[٣] ڕووی دا و مەغۆل تێکشکا، کە بووە خاڵی وەستانی مەغۆل لە جیهانی ئیسلامی.

١_ هۆکارەکانی بەرپابوونی جەنگی عەین جالوت

پێشڕەوییەکانی سوپای مەغۆل لە جیهانی ئیسلامی بێ سنوور بوو، کەوتنی شام لە ساڵی (٦٥٧ک/ ١٢٥٩ز) بەدەستی هۆلاکۆ دەرگەی میسری بۆ خستە سەر پشت، چەند هۆکارێکی گرنگ هەبوو، تا مەغۆل هەوڵی داگیرکردنی دوا قەڵای سەختی موسڵمانان لە میسر بدا، تاکو هیچ هێزێکی سیاسی لە ناوچەکە نەهێڵێ، هەروەها لەوێوە بەرەو ئەوروپا بکشێ، جیهان بخاتە ژێر دەسەڵاتی مەغۆل. چونکە مەغۆل دوای گرتنی چین و هێرشی بۆ باشوری ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و گەیشتنی بە دەریای ڕەش و لەناوبردنی دەوڵەتی خەوارزمی و ڕووخاندنی خەلافەتی عەباسی، جیهانیان بە مۆڵکی خۆیان زانیوە(ابراهیم تیموری:١٣٧٧، ٦٥، ٦٩-٧١. ماری هال:ب.س،٩٥-٩٩، ١١٩).

هۆلاکۆ دوای داگیرکردنی شام نامەیەکی پڕ هەڕەشەی بۆ قوتوز[٤] سوڵتانی مەملوکی(٦٥٧-٦٥٨ک/١٢٥٨-١٢٥٩ز) لە میسر نارد تا زوو خۆیان بەدەستەوە بدەن، چونکە میسر لە بەرانبەر ڕمەکانی مەغۆلە و بۆ داگیرکردنی ئان و سات ماوە، لە نامەکەدا هۆلاکۆ بەڕێوەبردنی جیهانی وەکو هەقی ئیلاهی بە مەغۆل داوە، یەک خۆر

بـۆ جیهـان هەیە، ئەویـش مەغـۆلە، کە جەنگیزخـان بنیـادی نـاوە، هەروەها خـۆی بە مەلیکی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئـاوا داناوە(رشـیدالدین فضل الله: د.ت، ١/ ٣١٠. ابن ایبک الدواداری: ١٩٧١، ٨/ ٤٧_٤٨. ابن دقمـاق: ا- ١٩٨٥، ٢/ ٦٠-٦١. القلقشـندی: ١٩٨٧، ٨/ ٦٤-٦٥. شـوکت: ٢٠١١، ٩٨-٩٩). هۆلاکـۆ بەگـوێرەی فەرمـانی مەنگۆخـانی گەورەی مەغـــۆلی، هەر لە ســـنووری ڕووبـــاری جەیحـــونەوە لە وڵاتـــی تورکستانەوە تا ئەوپەڕی میسری پێ ڕەوا بینیوە، فەرمانی پێداوە لە ڕێـگەیەدا هەر لایەن و هێـزێ ملـکەچ نەبـوو بە خراپتـرین شـێوە ئەزیەتـــی بدە(رشـــیدالدین فضـــل اللـــه: د.ت، ١/ ٢٣٦. رغـــد عبـدالکریم:٢٠١٢، ٢٠٨). هۆلاکـۆ هەمـان بیروبۆچـوون و بیـروڕای بـاوک و بـاپیری لەبـارەی داگیرکردنەوەکـانەوە هەبـووە. لەلایەکـی دیـکەوە کیتۆبۆغـا سـەرکردەی مەغـۆلی زۆر لەخـۆی ڕازی بـوو، هەرچەنـدە ڕاوێـژی بە میـر و سـەرکردەکانی کـرد، بەڵام پەلەی لە بڕیاری جەنگ کرد، هیچ حیسابی بۆ توانای خـۆی و هێزی بەرانبەر و بارودۆخی ناوچەکە نەکرد (الیونینی: ١٩٩٨، ٣٦٠/١. الکتبی: ١٩٨٠، ٢٠/ ٢٢٦-٢٢٧).

لە ژێـر سـەرنجی هێرشـەکانی مەغـۆل و بەردەوامـی بـۆ جیهـانی ئیســـلامی، دەبـــێ ئەوەش لەبەرچـــاو بگـــرین بەپـــێچەوانەی مەلیـــک و سـەرکردەی دیـکەی ئیسـلامی، قوتـوز سـوڵتانی میسـر، بەرانبەر مەغـۆل خـۆی لاواز نیشـان نەدا، بەڵکـو میـر و سـەرکردەکانی کـۆکردەوە و ڕای وەرگرتن، پاش کۆبوونەوەی ڕاوێژکاری بڕیاری جەنگیان دا. (رشیدالدین فضل الله: د.ت، ١/ ٣١٣). سـەرکەوتنەکانی مەغـۆل بەرانبەر موسـڵمانان بە تـایبەتی دوای داگیرکردنـی بەغدا و کەوتنـی شـامی قەڵەمـڕەوی دەوڵەتـی ئەیوبی، مەغۆلی لە خۆبایی کرد و پێی وابوو بە ئاسـانی سـەردەکەوێ و موسـڵمانان وەڕیـان ڕووخـاوە(ابن العمید: د.ت، ٤٨-٥١. ابـن تغـری بـردی:

د.ت، ٧/ ٧٤-٧٦) بەڵام سوپای مەملوکی بێجگە لە جەنگ هیچ ڕێگەیەکی دیکەی لەبەردەم نەبوو، هەر وەک ئەو ڕووبەڕووبونەوەی(تەحەدی) میری کورد ناسرەدین قەیموری[٥] لە کۆبوونەوەی سوڵتانی مەملوکی و میرەکانی مکوڕ بوولەسەر جەنگ دژی مەغۆل، دواتر بە گەرمی پاڵپشتی لێ کرا (رشیدالدین فضل الله: د.ت، ١/ ٣١١- ٣١٢. موسی: ٢٠٠٧، ٤٦٥).

٢_ ڕووداوەکانی جەنگی عەین جالوت

کیتۆبۆغا ڕووی لە دەشت کرد، لەو کاتەدا مەلیک ئەشرەف موسا (٦٤٤-٦٦١ک/١٢٤٦-١٢٦٢ز)ی کوڕی مەلیک مەنسور کوڕی مەلیک موجاهید شێرکۆی ئەیوبی خاوەنی حومس کە ملکەچی مەغۆل ببوو، دادوەری دادوەران محیەدین کوڕی زاکی و هەندێ میر و سەرکردەی بانگ کرد و ڕاوێژی پێ کردن، کە ئایا ڕووبەڕووی سوپای مەملوکی ببنەوە؟! هەندێ پێیان گوت با چاوەڕێ بکا تاکو کۆمەکیی هۆلاکۆ دەگات، پاشان دەست بە شەڕ بکا، هەندێکی دیکەیان بە پێچەوانەوە گوتیان جەنگ قورس نییە، بیروبۆچوونی جودا هەبوون، بەڵام کیتۆبۆغا خۆی بڕیاری جەنگی دا، (الیونینی: ١٩٩٨، ٣٦٠/١. الکتبی: ١٩٨٠، ٢٠/ ٢٢٦-٢٢٧. ابن کثیر: ١٩٦٦، ١٣/ ٢٢٠-٢٢١) لە ڕاستیدا بڕیاری کیتۆبۆغا لە ئەنجامی سەرکەوتنەکانی دیکەی مەغۆل لە جیهانی ئیسلامی بەگشتی و شام بەتایبەتی هاتبوو، هەروەها چەند کەتیبەیەکی گورجی و ئەرمەنی هاتنە پاڵی. لە کاتێکدا سوپای دەوڵەتی مەملوکی بەبەراورد بە سوپای دەوڵەتی خەوارزمی و خەلافەتی عەببباسی بێ ئەزموون و لەڕووی ژمارەوە کەمتر بوو. چونکە دەوڵەتی مەملوکی هەر لە سەرەتای دامەزراندنیەوە تا هاتنی موزەفەر قوتوز بۆ دەسەڵات، زیاتر خەریکی ململانێ بوون لەسەر تەخت بۆیە نەپڕژابوونە سەر ڕێکخستنی سوپا، بەڵام دانایی و لێهاتوویی قوتوز و گەیشتنی سوپای شام و ڕاگەیاندنی جیهاد پاڵنەر بوون بۆ دانانی پلانێکی مەحکەم، دواتریش سەرکەوتنیان.

دوای ئەوەی دەوڵەتی مەملوکی بڕیاری جەنگی دا، سوڵتان موزەفەر قوتوز سوپای خۆی ساز و ئامادەکرد، بێبەرس بوندوقداری[٦] کە پێشەوای سوپاکەی بوو، بۆ کاری چاودێری و زانیاری و هەڵبژاردنی شوێنی گونجاو و هەواڵ کۆکردنەوە کەوتەڕێ، هەروەها پیدرای پێشەوای سوپای مەغۆل گەیشتە شاری غەزە، لەبارەی چالاکی و جموجولی سوپای مەملوکییەوە زانیاریی پێگەیشت، بۆیە هەر زوو کیتۆبۆغای لێ ئاگەدار کردەوە، ئەویش پێی ڕاگەیاند، لە جێگەی خۆت بوەستە و چاوەڕێ بە(رشیدالدین فضل الله: د.ت، ١/ ٣١٣. میرخواند: ١٣٥٨، ٥/ ٩٠٢).

سوپای مەملوکی لە پێشڕەوییدا بۆ تێپەڕین بە زەویی فەرەنجەکانی عەکا، دەبوا مۆڵەتی ئەوان وەرگرێ، بۆیە بارۆنەکانی عەکا لەوبارەوە کۆبوونەوە، لەو سەروبەندەدا مەغۆل سەیدا(صیدا)ی قەڵەمڕەوی فەرەنجەکانی کەناراوەکانی دەریای ناوەڕاستی تالآن کردبوو، بۆیە بارۆنەکان لەو کارە دڕندانەی مەغۆل، زۆر تۆڕە بوون و متمانەیان بە مەغۆل نەبوو، هەروەها لە شام کوشتاری زۆری کردبوو. لە هەندێ شوێن زیاتر پشتی موسڵمانانیان گرتبوو، دواجار بارۆنەکان بڕیاریان دا، تەنیا لە زەویی فەرەنجە ڕێگە بە سوپای موسڵمانان بدەن و ناچنە هاوپەیمانی لەگەڵ سوپای موسڵمانان دژی مەغۆل و بۆ کاری لۆجستی، ئاسانکاری پێشکەش دەکەن (ابن دقماق: ا- ١٩٨٥، ٢/ ٦٢. ابن دقماق: ب- ١٩٩٩ ، ٢٦٣. المقریزی: ١٩٩٧، ١/ ٥١٦. ستیڤن رنیسمان: ١٩٩٣، ٥٣٤- ٥٣٥. سعید: د.ت، ١٨٥). بەو کارە سوپای مەملوکی ئامادەگیی زیاتر و زێڕینی لەو هەلە چنگ کەوت، چونکە توانیی ڕێگەی کەناراوی ببڕێ و ڕەزامەندیی ئەوان بۆ جەنگ بەکاربێنێ، لە کاتێکدا کۆمەکیی لۆجستی زامن کرد.

ژمارەی سوپای مەملوکی بە دیاریکراوی نەزانراوە، مێژوونووسی وساف حەزرە بە دە هەزار سەربازی دانـاوە(١٣٨٣، ٣٤)، ، بەڵام دوو

تۆژەر پێیانوایە دوای هاتنی ئەو هێزانەی لەبەر دەستی مەغۆل لە شام و شوێنانی دیکە ڕایان کرد بوو، چوونە پاڵ سوپای مەملوکی، ژمارەیان بووە بە دوازدە هەزار چەکدار (شرین بیانی: ۲۰۱۳، ٤۳۰. شوکت: ۲۰۱۱، ۱۰۷). لێرە بۆمان دەردەکەوێ کە کورد بەشێکی سوپاکەی پێکهێناوە، چونکە ژمارەیەکی زۆر لەوانەی هاتنە میسر کوردی شارەزووری و قەیموری بوون لەگەڵ تورکمان.

سوپای مەغۆلی بە سەرکردایەتیی کیتۆبۆغا و پیدرا زیاتر لە سوارچاکان پێکهاتبوو، هەروەها هەندێ کەتیبەی گورجی و ئەرمەنیی لەگەڵ بوو، کە بە نزیکەی دوازدە هەزار چەکدار دەخەملێنرا، چونکە هۆلاکۆ کە گەڕایەوە ولاتی خۆی بەشی زۆری سوپاکەی لەگەڵ خۆی برد(ابن ایبک الدواداری، ۱۹۷۱، ۸/ ٤۹.جی ا بویل: ۱۳۹۰، ۷٦. ڕنە گروسە: ۱۳۷۹، ٥۹۲).

بێبەرس لە پێشەوەی سوپای مەملوکی لە عەکاوە پێشڕەویی کرد تا ڕووبەڕووی سوپای پێشەوەی مەغۆل بووبەوە، یەکسەر قوتوزی لێ ئاگەدار کردەوە، هەندێ پێکدادان ڕووی دا. قوتوز به قۆشەنی سوپاوە گەیشتە لای(ابن دقماق: ا- ۱۹۸٥، ۲/ ٦۳. ابن دقماق: ب- ۱۹۹۹، ۲٦۳). ڕۆژی هەینی ڕێکەوتی (پازدەی ڕەمەزانی ٦٥۸ک/ بیست و پێنجی ئابی ۱۲٦۰ز) هەردوو سوپا لە عەین جالوتی نزیک لە بیسان لە فەلەستین ڕووبەڕووی یەک بوونەوە، قوتوز بە وریایی و فێڵەوە هەموو سوپای بە کیتۆبۆغا نیشان نەدا، تەنیا بێبەرس لە پێشەوە دەستی بە شەڕێکی قورس کرد، بۆیە کیتۆبۆغا بە تەواوی سوپاکەی هێرشی بۆ برد، سەرەتا سوپای مەملوکی خەریک بوو لە جەنگەکە دەدۆڕا، بۆیە سوپای مەغۆل دوایان کەوتن، تا کەوتنە نێو ئەو بەرزاییانەی بەشی زۆری سوپای مەملوکی وەکو بۆسە خۆی شاردبۆوە، لە سێ لاوە هاتنەدەر و هێرشیان بۆ کیتۆبۆغا برد، شەڕ بەردەوام بوو، لە ئەنجامدا مەغۆل دۆڕا، کیتۆبۆغا مەیدانی جەنگی جێ نەهێشت، تا گیرا و کوژرا و سەریان برده بەردەم

هەواڵنامەی کێتب

قوتـوز (رشـيدالدين فضـل اللـه: د.ت، ١/ ٣١٤-٣١٦. ابـن دقمـاق: ج- ١٩٩٩، ٥١. المقريزى: ١٩٩٧، ١/ ٥١٦-٥١٧). دواى شكستى مەغۆل، بێبەرس سوپا و پاشماوەى مەغۆلى ڕاوەدوونا، تا گەيشتە سنوورى ڕووبارى فوڕات (ابـن عبـدالظاهر: ١٩٧٦، ٦٥. بيبـرس المنصـورى: ا- ١٩٨٧، ٤٣. اليـونينى: ١٩٩٨، ١/ ٣٦١).

٣_ هۆكارەكانى سەركەوتنى دەوڵەتى مەملوكى لە جەنگى عەين جالوتدا

جەنگى عەين جالوت جەنگێكى چارەنووسساز بوو، چەندان هۆكار بـوونە هـۆى سـەركەوتنى دەوڵەتـى مەملـوكى، بـۆ يەكەم جـار مەغـۆل لە درێژەى داگيركارييەكانى خاڵێكى بـۆ دانرا و هێزێكى موسـڵمانان مەغـۆلى وەستاند. مردنى مەنگۆخـان و گەڕانەوەى هۆلاكۆ لەبەر ململانێى ماڵباتى چەنگيزخـان لەسـەر تەختـى مەغـۆل، واى كـرد هۆلاكـۆ خـۆى كە سـەركردەيەكى بە توانـاى بـوارى جەنـگ بـوو سـەركردايەتى شـەڕەكە نەكـات، هەروەهـا بەشـێكى زۆرى سـوپاى مەغـۆلى لەگەڵ خـۆى بـردەوە. بەمەش كـارى موسـڵمانانى لە جەنـگ سـووك كرد(رشـيدالدين فضـل اللـه: د.ت، ١/ ٣٠٨. ابـن دقمـاق: ب- ١٩٩٩، ٢٧٠).دەتـوانين بڵێـين يەكـێ لە گرنگترين هۆكارەكانى سەركەوتنى دەوڵەتى مەملـوكى گەڕانەوەى هۆلاكۆ بـووە. هەروەهـا لەو سـەروبەندەدا مەماليكەكـان توانييـان يەكێتـى بەهێـز لە نێوان سوپاى شام و ميسر دروست بكەن، پێوەندىى نهێنيى لەگەڵ مەلـيكە ئەيوبييەكـانى ژێـر دەسـەڵاتى مەغـۆل لە شـام ببەسـتن، ئەو ميـر و سـەركردانەى لە دەستى مەغۆل ڕايان كردبوو، خۆيـان گەياندە ميسـر و لەوێ ئاميزيـان بـۆ كـرايەوە و لە ڕێـزى سـوپاى مەملـوكى ڕێكخـرانەوە، هەمـوو بەيەكەوە ڕووبەڕووى مەغـۆل بـووەنەوە، لە نێـو سـوپاى شـامدا كـورد بە ڕێژەيەكـى بـاش هەبـوون (ابـن ايبـک الـدوادارى: ١٩٧١، ٨/ ٤٨. النـويرى: ١٩٩٢، ٢٩/ ٤٧٢. فـواد: ١٩٨٠، ٣٠١-٣٠٢). لەلايەكـى ديـكەوە كيتۆبۆغا بە هەڵە بارودۆخ و كات و شوێن جەنگەكەى دەستيشان كرد، بە هـيچ جـۆرێ پێشـنيازى ئەوانەى بە هەند وەرنەگرت، كە كـۆمەكى سـوپاى

هۆلاکۆ و چاوەڕوانییان پێشنیاز کردبوو. ئەو زیاتر پشتی بە بەهێزی وردەی مەغۆل و ڕووخانی وردەی موسڵمان بەستبوو (الیونینی: ١٩٩٨، ١/ ٣٦٠. ابن کثیر: ١٩٦٦، ١٣/ ٢٢٠-٢٢١)

هەروەها سوڵتانی مەملوکی سوپاکەی کردە دوو بەش و تاکتیکێکی سەرکەوتووانەی لە دژی مەغۆل بەکارهێنا، لە مەیدانی شەڕدا مەغۆلی تێکشکاند (رشیدالدین فضل الله: د.ت، ١/ ٣١٤. فواد: ١٩٨٠، ٣٠٩). پێشتر مەغۆل تاکتیکی سەرکەوتووانە و یەدەگی دژی موسڵمانان بەکارهێنا و تێیدا سەرکەوتوو بوو، کەچی ئەمجارە هەرەسی هێنا. جێگەی ئاماژەیە سەرانی مەملوکی بە پێچەوانەی دەوڵەتانی دیکەی ئیسلامی لە دەرەوەی قەڵا جەنگان و هێرشیان برد. چاوەڕیان نەکرد مەغۆل لە نێو قەڵا و شارەکان ئابڵۆقەیان بدا، لە یەکەم ڕووبەڕووبوونەوە سەرکەوتن(شرین بیانی: ٢٠١٣، ٤٣٠-٤٣١). قوتوز ئامادەکاریی تۆکمە و پتەوی بۆ چەنگ کرد، بۆیە داوای لە زانایان و پیاوانی ئایینی کرد لە دژی مەغۆل فەتوای جیهاد دەربکەن، هەروەها لە نێو خۆیان میر و سەرکردەکان پەیمانی جیهادیان دا، هەروەها موسڵمانان گیانی ڕووبەڕووبونەوەیان لا دروست بوو (ابن دقماق: ١-١٩٨٥، ٢/ ٦١. ابن دقماق: ب- ١٩٩٩، ٢٦٢)، هەروەها لە جەنگی دژی مەغۆل بەوردی هەنگاوی ناوە، چونکە بێلایەنی فەرەنجەکانی کەناراوەکانی شام و کۆمەکیی لۆجستیی دەوڵەتی مەملوکی، وای کرد بێ کێشەو گرفت بەتەنیا ڕووبەڕووی مەغۆل ببنەوە(المقریزی: ١٩٩٧، ٥١٦/١). هەروەها پاشەکشەی مەلیک ئەشرەف خاوەنی حومس گورزێکی دیکە بوو بە مەغۆل کەوت(ابن خلدون: ١٩٨٣، ٨١٩/٤/٥ -٨٢٠. موسی:٢٠٠٧، ٤٧٠-٤٧١).

٤_کوردستان و جەنگی عەین جالوت

کوردستان بەتایبەتی هەرێمی جەزیرە(دیاربەکر) بە لای هۆلاکۆوە زۆر گرنگ بوو، چونکە جگە لە ڕووی ئابووری و سیاسیەوە، بەهۆی

شوێنە ستراتیژییەکەی بوو کە دەروازەی گەیشتن بوو بە شام و میسر، بۆیە بە لە ناوبردنی ئەیوبییەی میافارقین و ملکەچ پێکردنی ئەیوبییەی حسنکێفا و گرتنی ماردین و ملکەچ پێکردنی، توانی بەرەو شام هەنگاو بنێ. هێرش و داگیرکارییەکانی مەغۆل بۆ هەرێمی جەزیرە و باکوری شام نەخشەی سیاسیی ناوچەکەی بەرەو گۆڕانێکی دیکە برد، لەڕووی سیاسییەوە دەوڵەتی ئەیوبیی دابەشکراو، گەورەترین زیانی پێکەوت. هەروەها وای کرد هۆزە کوردییەکان بۆ دەرەوەی دەسەڵاتی مەغۆل کۆچ بکەن. هۆلاکۆ بە گوێرەی پلانی پێشووی دریژەی بە هێرشەکانی دا تا گەیشتە شاری غەزەی باشوری شام لە فەلەستین، کە بە دەروازەی وڵاتی میسر ناسرابوو، پاش ئەوەی پڕۆسەی داگیرکردن و ملکەچکردنی شامی بە سەرکەوتووی ئەنجام دا، نێردراوێکی بۆ میسر نارد، کە ملکەچی ڕابگەیەنن، یا ئەوەتا بۆ جەنگ ئامادەبن (یاقوت الحموی: ١٩٥٧، ٢٠٢/٤. رشیدالدین فضل الله: د.ت، ٣١٠/١. ابن ایبک الدواداری:١٩٧١، ٨/ ٤٧_ ٤٨. موسی: ٢٠٠٧، ٤٦٥).

هەر تەنیا هێرشەکانی مەغۆل نەبوونە هۆی ڕووخانی دەوڵەتی ئەیوبی لە شام، بەڵکو کەسایەتیی لاوازیی مەلیک ناسر و کێشە و گرفتی ناوخۆ و دەربارەکەی، باری دەوڵەتەکەی زۆر قورس کرد، پێش داگیرکردنی شام لەلایەن مەغۆلەوە، لە ساڵی (٦٥٧ک/ ١٢٥٩ز) زەین ئەلحافزیی[٧] گەورە بەرپرسی دەوڵەتی ئەیوبی کە لە ژێرەوە پێوەندیی لەگەڵ هۆلاکۆ هەبوو، بەجدی بێهودەیی بەرەنگاربوونەوەی مەغۆلی لە نێو دەربار بڵاوکردووەتەوە، هەرچەندە مەلیک ناسر و سوپاکەی ئامادەی بەرەنگارییان نیشان داوە، کەچی میرەکانی خۆی کۆبوونەوە و هەوڵی کوشتنی مەلیک ناسر و هەندێ میری کوردیان داوە، تا تورکمانێک لە شوێنی دابنێن، بۆ ئەوەی بەرگریی مەغۆل نەکەن. بەڵام کارەکەیان سەری نەگرت، چونکە میرانی قەیموریی[٨] کوردی بە پیلانەکەیان زانی، لەو سەروبەندەدا بێبەرس بوندوقداری کە مەملوکی مەلیک ناسر بوو، چووە

ناو کوردانی شارەزووری، تا خۆی گەیاندە میسر (ابن العمید:د.ت، ٤٨. جوتیار: ٢٠١٦، ١١٤_ ١١٥).

لە سالّی (٦٥٨ک/١٢٦٠ز) مەغۆل هێرشی بۆ شام کرد، کوردستانی کردە لەوەڕگەی ئەسپەکانی. مەلیک ناسر نزیکەی سەد هەزار سەربازی کورد و عەرەبی شام و تورکمان و عەجەم و خۆبەخشی کۆکردەوە، هەر هێندە هەوالّی گەیشتنی مەغۆل بلّاوبوویەوە، سوپاکە لەبەریەک هەلّوەشایەوە، مەلیک ناسر لەگەلّ مەلیک مەنسوور ناسرەدین[٩] (٦٤٢-٦٨٣ک/١٢٤٤-١٢٨٤ز) خاوەنی حەما بۆ شاری غەزە هەلّاتن و دیمەشقیان بۆ مەغۆل چۆلّ کرد و خانەدانانی شارەکە بە ڕێکەوتن لەگەلّ زەین ئەلحافزی دیمەشقیان ڕادەستی هۆلاکۆ کرد(ابن العمید: د.ت، ٤٨، ٥١. ابوالفداء: د.ت، ٢٠١/٣. ابن تغری بردی: د.ت، ٧/ ٧٦. ابن سباط: ١٩٩٣، ١/ ٣٨٦. شوکت:٢٠١١، ٨٨- ٨٩).

هەرچەندە بیروڕای جودا لەبارەی ئەرکی مەلیک ناسر لە ڕووبەڕووبوونەوەی مەغۆل هەیە، بەلّام بەشێوەیەکی گشتی ئەرکی پاراستن و ڕووبەڕووبوونەوەی مەغۆل لەسەر شانی مەلیک ناسر بووە، هەلّسوکەوتەکانی وای کرد، دەوڵەتی ئەیوبی لەوێ بکەوێتە لێواری مەرگ. ئەبوشامەی مەقدەسی(٦٦٥ک/ ١٢٦٦ز م) ڕاکردنی مەلیک ناسری بەوە لێکداوەتەوە، کە هەلّسوکەوت و تەگبیری خراپ بووە.(١٩٨٤، ٢٠٣). هەرچی ئیبن عەمید(م:٦٧٢ک/ ١٢٧٣ز م)ە لەوە دواوە، کە زەین ئەلحافزی بووەتە هۆکاری ترس و بیمی مەلیک ناسر یوسف و وردی ڕووخاوە و سوپاکەی لەدەست داوە. (د.ت، ٤٨، ٥٠). هەروەها بێبەرس مەنسووری(م:٧٢٥ک/ ١٣٢٤ز م) میژوونووسی مەملوکی باسی کردووە، کە سەربازانی بلّاوەبوون....و ناسر نەیتوانی ڕێکیان خاتەوە، لەبەر نەبوونی ڕێز و کەمیی توانا و نەبوونی بڕیار. (١٩٩٨، ٤٨). تەغری بەردی(م:٨٧٣ک/ ١٤٦٩ز م) میژوونووسی مەملوکی لەوە دواوە، مەلیک ناسر کە پەشۆکاویی و هەلّوەشانەوەی سوپاکەی دیوە و زانیوویەتی

ئەگەر ڕووبەڕووی مەغۆل ببێتەوە لەبەر زۆری و بەهێزی ئەوان شکست دەهێنێ، بۆیە بارودۆخەکەی بەدڵ نەبووە، ڕۆیشتووە.(د.ت، ٧/ ٧٤). مەلیک ناسر کەسێکی ڕارا بووە، نەیتوانیوە هەنگاوی ڕاست بهاوێژێ، لە سەرەتادا هەوڵیی دا بە پشتیوانی مەغۆل مووڵکی ئەیوبییەکان لە مەمالیک وەربگرێتەوە، بەڵام دواتر کە دڕندەی و بێ بەڵێنی مەغۆلی بۆ دەرکەوت، سوپاکەی کێشەی تێکەوت، ویستی ڕابکاتە میسر، بەڵام سەرکەوتوو نەبوو.

لە ڕووداوەکانی پێش جەنگی عەین جالوت و کاریگەریی بەسەر کوردستان بۆمان دەرکەوتووە، لەبەر ئەوەی بەگشتی ئەیوبییەکان بەشێکی کوردستانیان لەبەر دەست بوو، هەروەها کاریگەرییان بەسەر میر و هۆزانی کوردەوە هەبوو. دەوڵەتی ئەیوبی وەک پەناگەیەکی میر و سەردارانی کورد نەمایەوە، بگرە نەیتوانی خۆی بپارێزرێ. بارودۆخی بەجۆرێ بوو، لەو کاتەدا وای لە میر و سەردارێتی هۆز و سەرکردەی سەربازیی کورد کردووە، زیاتر پەنا بۆ دەوڵەتی مەملوکیی تازەپێگەیشتوو ببەن. هەروەها میر و سەردارانی کورد کە لە کوردستان مابوونەوە، بە یەکجارەکی پێوەندییان لەگەڵ دەوڵەتەکە پچڕا، چونکە لە بارودۆخێکی زۆر خراپ بوو. بە جۆرێ دەتوانین بڵێین میرانی کوردستان زیاتر پەنایان بۆ چیاکان بردووە، یا لەگەڵ مەغۆل سازاون(ابن فضل الله العمری:٢٠١٠، ٣/ ١٩٩_٢٠٦. درویش: ٢٠٠٦، ١٨٤_١٩١). مالّباتی ئەیوبی لە گۆڕەپانی ڕووداوەکاندا پێگەی سیاسیی بەرەو لێژی چوو، دواجار بوونە بەشێک لە سیاسەتی هەردوو هێزی ناوچەکە(دیوید مورگان: ١٣٩٠هـ.ش، ١٨٦. شوکت: ٢٠١١، ٩٨).

هەرچی لەلایەن مەغۆلەوەیە کوردستان جگە لە ڕووی سیاسی و ئابوورییەوە، بووە جێگەی لەوەرگەی ئەسپەکانی هۆلاکۆ، کە بۆ جەنگەکانی پشتی پێ بەستووە، بۆ نموونە شاری ئەتاغ وەک حەمدولّالّا مستەوفی باسی کردووە لەوەڕگەیەکی زۆر باش بووە و ئاوی زۆر و

دارستانی باشی هەبووە(١٣٨٩، ١٠١)، ڕەشیدەدین لەوە دواوە لەبەر شۆڕشی شارەکە هۆلاکۆ لەوێ کۆشکی دروست کردووە و چەندا جار لەوێ ماوەتەوە(د.ت، ١/ ٣٢٧، ٣٢٨، ٣٣٣). بۆیە لەوەڕگەیەی کوردستان یەکسەر مەغۆلی بە ولاتی شامەوە بەستۆتەوە. مەغۆل لەوێش پەکی نەکەوتووە، سوودی لە میرگەکانی وێ وەرگرتووە. دێقید مۆرگان باسی لەوە کردووە، هۆلاکۆ لە نامەیەکدا بۆ لویسی نۆیەم پاشای فەرەنسا نووسیوویە، کە ناچار بووە سوپای خۆی لە سوریا ببات دەرەوە، چونکە زۆربەی لەوەرگە و پێخۆری ئەوێی بەکاربردووە و بەشی نەکردووە، بۆیە سوریای بەجێ هێشتووە، کە لەراستیدا ئەو گوتەیەی هۆلاکۆ شاردنەوەی ئەو شکستەیە کە لە عەین جالوت تووشی کیتۆبۆغای سەرکردەی هات، ئەگینا شام گەلێ لەوەرگە و شۆڕشی باشی بۆ ئەسپەکانی مەغۆل هەبووە. (١٣٩٠، ١٨٧. شوکت: ٢٠١١، ٩٢).

٥_ ڕۆڵی کورد لە جەنگی عەین جالوت

لە سەرکەوتنە چارەنووسسازەکەی عەین جالوت، هەر چەندە شانازییەکەی لە مێژوودا بە ناوی سێیفەدین قوتوز و بیبەرس بوندوقداری تۆمارکراوە، لەشکرییانی کورد لە پاشماوەی سوپای ئەیوبی و بە پلەیەک کوردە قەیموریییەکان، ڕۆڵی کاریگەر وسەرەکییان گێڕا و لە ڕێزی پێشەوە جەنگان و شان بە شانی مەملوکە تورکەکان بوونە مەکۆی بەرگری و سەرکەوتن. ئیبن فوڕات ڕاستی پێکاوە کە دەڵێت((خوا میسر و شامی پاراست لەسەر دەستی قوتوز و بە مەملوکە تورکەکان و کوردە قەیموریییەکان))(وەرگیراوە لە موسی: ٢٠٠٧، ٤٦٩. زرار سدیق: ا-٢٠٠٨، ١٥١). هەروەها میری کورد ناسرەدین قەیموری سەرکردەی سەربازی مەلیک ناسری ئەیوبی، ڕۆڵێکی گرنگی گێڕا لە ڕووبەڕووبوونەوەی مەغۆل، هەر لەو کاتەی نێردەی هۆلاکۆ گەیشتە میسر و داوای خۆبەدەستەوەدان یان جەنگ یان ڕەوی لێ کردن، مەلیک موزەففەر قوتوزی مەملوکی مەلیکی میسر کەوتە شڵەژان و بە پەلە داوای

هەواڵنامەی گیتی

کۆبـوونەوەی لە گەورە میـر و سـەرکردە و پیـاوانی دەوڵەت کـرد، بە تایبەتی ئەوانەی لە شامەوە هەڵاتبوون، لەگەڵ خاوەن پۆستەکانی میسر، لە قاهیرە کۆبوونەوە. بۆ ئەوەی تاوتوێ نامەکەی نێردراوی هۆلاکۆ بکەن و زوو بڕیار بدەن یا جیهاد یا خۆبەدەستەودان. بەشداربووان هەر لە سەرەتاوە بوونە دوو بەش لە نێوان ئەوەی ملکەچی داواکانی مەغۆل ببن یان بچنە جەنگەوە.(رشیدالدین فضل الله: د.ت، ١/ ٣١٢. ابن کثیر: ١٩٦٦، ٢٢٠/١٣).

لە کۆبوونەوەکەدا ناسرەدین قەیموری یەکەم کەس بوو، هەڵویستی دژی مەغـۆل دەربـڕی، هەتـا وەڵامـی قوتـوزی دایەوە((کە هۆلاکۆخـان سەرباری ئەوەی نەوەی جەنگیزخان و کوڕی تۆلۆی و برای منگۆخانە و ناوبانـگ و هەیبەتـی لەوەسـف بەدەرە و تەواوی وڵاتـی لە سـنوورەکانی چینەوە تا دەروازەی میسر لە دەستە، دیارە ئاسمانەکانی لە پشتە، ئەگەر بۆ دڵنیای و سەلامەتی بچینە لای، هیچ عەیب و خەوشـی تێدا نییە، بەڵام ئەگەر ژەهر بخۆی و خۆت هەڵخەڵەتێنی تا پێشوازی لە مردن بکەی، ئەو دوو کارە دووری لە حوکمی عەقڵ، ئەو مرۆڤە نییە لێی دڵنیا بی، کەسێکی داوێن پاک نییە و گوێی لە سەربڕین نییە، خاوەنی قسـە و پەیمـانی خـۆی نیـیە، لەناکـاو خورشـا[١٠] و خەلـیفەی عەباسـی و حوسـامەدین عەکە[١١] و خـاوەنی ئەربل(میرشـەرەفەدین گەڵالی) کوشـت، کە پەیمـانی پێ دابـوون، ئەگەر ڕوو لەو بکەیـن، ڕووبەڕووی هەمـان چـارەنووس دەبیـنەوە)). (رشیدالدین فضل الله: د.ت، ١/ ٣١٢-٣١٣. موسی: ٢٠٠٧، ٤٦٦).

لەو هەڵوێستەی میر ناسرەدین دەرکەوتووە، کە لەبەرانبەر هۆلاکۆ تەنیا یەک ڕێگە هەیە، ئەویش جەنگ ڕێگەکانی دیکە نییە، بۆیە وێنەیەکی ڕوونی هۆلاکۆی دەرخستووە، کە پیاوێکە بە درۆ دڵنیایی داوە و بەهیچ جۆرێ پەیمان نازانێ، بۆیە قوتوز لە کۆبوونەوەکە گوتی((ئەو بارودۆخە وەهـایە، تەواوی دیـاربەکر و ڕەبـیعە و شـام پـڕ بـووە لە هـاوار و داد و فیغان، هەروەها لە بەغداوە تـا ڕۆم بـووەتە وڵاتێکی وێران و ئەوەی تێدا

بـووه له زەوی و خەڵـک فەوتـاوە، کەس نەمـاوە نە گیـان و بـێ گیـان، ئـادەمیزاد و ئـاژەڵ و خـۆراک، ئەگەر بچینە جەنگی ئەوان و بەرگرییـان بکەیـن، وەک وڵاتـانی دیـکە میسـریش کـاوڵ دەبـێ، دەبـێ لەگەڵ ئەو کۆمەڵەیە یەکێ لەو سێیانە هەڵبژێرین، یـا ڕێکەوتـن یـا جەنـگ یـا ڕەو)). (رشـــیدالدین فضـــل اللـــه: د.ت، ٣١٢/١ میرخوانـــد: ١٣٥٨، ٥/ ٩٠١. شـوکت:٢٠١١، ١٠٠). ناسـرەدین وەڵامـی دایەوە((هـیچ بەرژەوەندییەک لە سوڵح کردن لەگەڵیان نییە، چونکە ئەوان خاوەنی پەیمـان و قسـەی خۆیـان نین))،کەچی هەندێ لەو میرانەی لە کۆبوونەوەکە بـوون دان نیـان بەوە نـا کە ناکرێ دژی مەغۆل چەک هەڵگرن و توانایان نییە، بۆیە باشـترە ملکەچ بـن، کەچـی میـر ناسـرەدین و قوتـوز خـۆی و بێبەرس بۆندوقـداری دژی ملکەچ بوون وەستانەوە، دواجار بۆچوونی ئەوان سـەری گـرت و بڕیـاری جەنگ درا، بۆیە نێردراوی مەغۆلیـان کوشـت و بەرەو جەنـگ بەڕێکەوتـن. (رشـیدالدین فضـل اللـه: د.ت، ١/ ٣١٣. شـرین بیـانی: ٢٠١٣، ٤٣٠). کەواتە میـر ناسـرەدین قەیمـوری بە پێـداگری لە سـەر هەڵوێسـتی دژی مەغـۆل بزوێنەری سەرەکی قوتوز بوو.

هەر لەو کاتەدا لەبەر ئەوەی هەواڵی مردنی مەنگۆخانی ئیمپراتـۆر و برای پێگەیشت، هۆلاکۆ پڕۆسە سەربازییەکانی وەستاند، ئەوەی پلانـی بـۆ دانـابوو تەواو نەکرد، بە ڕێگەی شـام و خەڵات گەڕایەوە پایتەخـت، تـا لە ڕێورەسمی پرسە و بەشداری لە دانانی جێگرەوەیەک بۆ خانی گەورە بکا. بە گوێرەی خوێندنەوەی بـۆ بـارودۆخەکە بـۆ ئەو ئەرکەی مـابوو، دوازدە هەزار سـەربازی بە سـەرکردایەتیی کیتۆبۆغـای بەجـێ هـێڵا (رشـیدالدین فضـل اللـه: د.ت، ١/ ٣٠٨. شـرین بیـانی: ٢٠١٣، ٤٢٩). بـۆیە گەڕانەوەی هۆلاکۆ ئۆمێدی خسـتە دڵی دەسـەڵاتدارانی ئەیـوبی و سـوڵتانی مەملـوکی میسر، ئەو دەسـەڵاتدارە ئەیوبییانەی مابوونەوە و نەچووبوونە ژێر ڕکێفی مەغۆل، دەستیان خستە دەستی سوڵتانی میسر و کێشەکانیان بەلاوە نـا و لە دژی مەغـۆل بەرەیەکیـان دروسـت کـرد. (شـیرین بیـانی: ٢٠١٣، ٤٣٠).

بۆیە لەپاڵ هەڵوێستی میر ناسرەدین، ژمارەیەکی زۆر لە سوپای ئەیوبی ڕووی لە میسر کرد. (المقریزی: ۱۹۹۷، ۵۱۳/۱. موسی:۲۰۰۷، ٤٧٦). هەروەها مەلیک مەنسوور ئەیوبی(٦٤٢-٦٨٣ک/١٢٤٤-١٢٨٤ز) حاکمی حەما، براکەی ئەفزەل عەلی[١٢]، چوونە پاڵ سوپای مەمالیک. هەروەها هەڵاتووانی سوپای بەغدای پێش داگیرکاری هۆلاکۆ خۆیان گەیاندە میسر لەگەڵ پاشماوەی سوپای خەوارزمی لە کوردستان، بوونە بەشێ لە سوپای میسر. (ابو الفداء: د.ت، ۲۰۵/۳. موسی: ۲۰۰۷، ٤٧٦). هەروا مەمالیکەکانی شام دوای هەڵاتنیان لە سوپای مەلیک ناسر خاوەنی دیمەشق و حەلەب لەسەرووی هەموویانەوە بێبەرس بۆندوقداری بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی مەغۆل ئامادەبوون، بێبەرس لە دژی مەغۆل ڕۆڵی گرنگی گێڕاوە.(الیونینی: ۱۹۹۸، ۱/ ٣٦٥). کەواتە سەربازانی سوپای مەلیک ناسر بە کورد و مەمالیکەوە، ڕۆڵی باڵایان هەبووە لە سەرکەوتنەکە، بە بەڵگەی ئەوەی کاتێ هەواڵی شکستەکە بە هۆلاکۆ ڕاگەیانراوە، هەر وەکو کوتبی میژوونووس باسی لێوەدەکات کە((پێیان گوتووە کە زۆربەی ئەوانەی سوپای مەغۆلیان شکاندووە، سوپای مەلیک ناسر بوونە، کە ڕایانکردبووە میسر)) (۱۹۸۰، ۲۵۸/۲۰. هەروەها موسی:۲۰۰۷، ٤٦٩).

سوپای مەمالیک لە کوردان و تورکمان و عەرەب پێکهاتبوو، بەڵام بەشی سەرەکیی سوپاکە بریتی بوون لە مەمالیکە تورکەکان و کوردانی قەیموری (ابن ایبک الدوادار: ۱۹۷۱، ۸/ ٤٨. ابن الفرات: ۱۹٤۲، ۲/ ٢٤٥. موسی: ۲۰۰۷، ٤٨٦) و شارەزووری بە تایبەتی ئەوانەی لە مەلیک ناسر جودابوونەوە(شافع بن علی: ۱۹۸۹، ٦٣. النویری: ۱۹۹۲، ۲۹/ ۳۰۲. شوکت:۲۰۱۱، ۱۰۱). لە ڕاستیدا زۆربەی زۆری میران و سەردارانی کورد ئەوانەی پێشتر هاتبوونە شام ڕوویان لە میسر کردووە، مەغۆل لەبارەی نەیارەوە لۆژیکێکی زۆر تۆندی هەبووە، کوشتنی هەموو ئەو کەسە سیاسی و ئایینی و عەسکەری و هی دیکە، دوای ئەوەی دڵنیایان دراوەتێ، متمانەی نەهێشتووە، ئەو لۆژیکە لە جیهانی ئیسلامی بەو

شێوەیە نەبووە، بۆیە مەلیک کامل و میر ناسرەدین قەیموری بەردەوام ڕایان گەیاندووە، کە مەغۆل خاوەن بەڵێن و پەیمان نییە، ئەمەش وای کردووە، سوپای موسلمانان گوڕ و تینی زیاتریان هەبێ.

پێش جەنگی عەین جالوت مەلیک قاهر کوڕی موعەزەم[١٣] ئەیوبی ڕووی لە میسر کرد و مەمالیکەکانی هان دا دژی مەغۆل بوەستنەوە، لە قاهیرە چاوی بە بێبەرس بوندوقداری کەوت، پێی ڕاگەیاند کە مەغۆل سوپایەکی کەمی ماوە، هی ئەوە نییە ملکەچیی بۆ بنوێنێ (الکتبی: ١٩٨٠، ٢٠/ ٢٢٤. ابن الفرات: ١٩٤٢، ٢/ ٢٣٩).

سەبارەت بە هەڵوێستی مەلیک ئەشرەف خاوەنی حومس، لە شام مایەوە و ملکەچی بۆ مەغۆل ڕاگەیاند بۆ پاراستنی ناوچەکەی لە وێرانکاری، چاوەڕێی دەرفەتی گونجاوی دەکرد تا پشت لە مەغۆل بکات، هۆلاکۆ کردی بە جێگری خۆی لە شام(الیونینی: ١٩٩٨، ٣٥٦/١. المقریزی:١٩٩٧، ١/ ٥١٠، ٥١٣). دوای گەڕانەوەشی بۆ ڕۆژهەڵات ئامۆژگاری کیتۆبۆغای سەرکردەی کرد، کە پێویستە لە کاروبارەکان پرس و ڕا بە مەلیک ئەشرەف بکات. لە میانەی جەنگەکە مەلیک ئەشرەف لە ڕیزی سوپای مەغۆلی پاشەکشەی کرد(ابن خلدون: ١٩٨٣، ٨١٩/٤/٥ – ٨٢٠. موسی:٢٠٠٧، ٤٧٠–٤٧١) . بەمەش گورزێکی کوشندەی لە مەغۆل دا.

هەر لە ئاکامی بەشداری کورد لە جەنگی عەین جالوت، سوڵتان قوتوز دوای سەرکەوتنی چووە دیمەشق، شۆڕەسواری کورد میر خۆشترین کوڕی عیسای کوڕی خۆشترین ئەزکشی کوردی کردە ڕاوێژکار و هاریکاری والی دیمەشق، هەروەها پارچە زەوییەکی باشی پێبەخشی لە پاداشتی ڕۆڵی جوامێرانەی لە سەرکەوتن بەسەر مەغۆل(الیونینی: ١٩٩٨، ٣٦٥/١. النویری:١٩٩٢، ٥٦/٣٠). هەروەها میر یەعقوبای شارەزووری(مردووە ٧٠٧ک/١٣٠٧ز) بە سەرکردایەتی کوردە

شـــارەزوورییەکان بە دڵسـۆزی جەنگـا و ڕۆڵـی بـاڵای هەبـوو لە سـەرکەوتنەکە(ابن حجـر العسـقلانی: د،ت،٢٧٠/٤. هەروەهـا زرار سـدیق:ا-١٥٢، ٢٠٠٨)

٦_ کاریگەریی ئەنجامی جەنگی عەین جالوت لەسەر کورد و کوردستان

دوای شـکانی مەغـۆل، قوتـوز چـووە دیمەشـق، هەروەهـا هەڵوێسـتی مەسیحییەکانی دەڤەرەکە بەشێوەیەکی گشتی لاواز بوو، بۆیە لە دیمەشـق و شوێنانی دیکە هێرشیان کرایە سـەریان(النویری: ١٩٩٢، ٢٩/ ٤٧٦). لەو کـاتەدا مەلیـک ئەشـرەف موسـا خـاوەنی حـومس داوای دڵنیـایی لە قوتـوز کـرد، ئەویـش پێـی دا، چـونکە مەلیـک ئەشـرەف بە نهێنـی پێوەنـدیی لەگەڵ قوتوز هەبوو، پەیمانی دابوو لەجەنگەکە لە مەغـۆل جـودابێتەوە. (ابوالفداء: د.ت، ٢٠٥/٣. ابن کثیر: ١٩٦٦، ١٣/ ٢٢٢. المقریزی: ١٩٩٧، ٥١٨/١. الحنبلی: ١٩٧٨، ٤٤٠-٤٤١).

جەنگی عەین جالوت خاڵێکی وەرچەرخان بوو لە مێژووی ئیسـلامی، بۆ یەکەم جار لە وڵاتی موسـڵمانان پێشـڕەویی مەغـۆل وەسـتا، وای کرد دوا هێـزی موسـلمانان بمێنێتەوە و زیـاتر بکەشـێتەوە، چەنـدان ئەنجـامی بەسـەر هەردوو دەوڵەتـی ئیلخانـان و مەملـوکی هەبـووە، ڕەنگـدانەوەی ئەنجـامی ناڕاسـتەوخۆی ئەوەبوو، کوردسـتان بووە شـوێنێکی نائـارام بۆ مەغـۆل بە تایبەتی باکور و ڕۆژئاوای کوردستان، زیاتر لە هەموو شوێنان مەغـۆلی بە خـۆیەوە سـەرقاڵ کـردووە، چـونکە پێوەنـدیی پتەویـان لەگەڵ کوردانی شام و میسری نێو دەوڵەتی مەمالیک هەبوو. کوردستان و ئێران بە تایبەتی، هەروەهـا چەند وڵاتێکی دیکە لە سـنووری دارولئیسـلام نەمـا، دەوڵەتـی ئیلخانـانی مەغـۆلی هەمـان سـنووری ئیمپراتـۆری ساسـانی کێشـایەوە. لەگەڵ ئەمەشـدا ئەنجـامی ڕاسـتەوخۆ و ناڕاسـتەخۆی بەسـەر کوردسـتاندا هەبـوو، دەتـوانین ئەنجامەکـانی بەو شـێوەی خـوارەوە بخەینەڕوو:

هەواڵنامەی کێبڕکێ

٦_١: کاریگەریی جەنگەکە لەسەر کوردستان

یەکەم/ سەرکەوتنی دەوڵەتی مەلوکی لەو جەنگەدا، وڵاتی شامی لەژێر چنگی مەغۆل دەرهێنا، بۆیە بەشێکی زۆر بچووکی کوردستان کەوتە دەست دەوڵەتی مەلوکی و بەشی گەورەی کوردستان لەژێر دەسەڵاتی مەغۆل مایەوە.

دووەم/ جەنگەکە نەک هەر دەوڵەتی ئەیوبی بەرەو لەناوچوون برد، بەڵکو مردنی پەلەتر کرد، هەرچی مومتەلەکاتی لە کوردستان هەبوو، لەدەستی دا. پێشتر کورِ و نەوەکانی سەلاحەدین ئەیوبی بێجگە لە شام، لە دیاربەکر و بەشێکی وڵاتی ڕۆم و هەرێمی ئەرمینیا حوکمیان گێڕاوە، بەڵام دوای جەنگی عەین جالوت ئەیوبییەکان لە کوردستان دەسەڵاتیان نەما، تەنیا لە حسن کێفا لەژێر سێبەری مەغۆل بە بچووکراوەیی مایەوە، کەچی ڕۆڵ و کاریگەرییان لە کوردستان و شام لە دەست دا.

سێیەم/ دوای جەنگی عەین جالوت، کوردستان زۆرترین و چالاکترین بەشی لە سنووری ڕۆژئاوای دەوڵەتی ئیلخانان لەخۆگرتووە، کە بووە گۆڕەپانی ململانێی دەوڵەتی ئیلخانان و دەوڵەتی مەلوکی. هەرێمی دیاربەکر و ڕەبیعە پشکی شێری لەو ململانێیە بەرکەوتووە، دواتر وڵاتی ڕۆم و بەشێکی هەرێمی ئەرمینیا لەو ململانێیە بەدەر نەبووە. مەغۆل لە سنوورەکانی ڕۆژئاوای دڵنیا نەبوو، چونکە هێزی موسلمانان کە دەوڵەتی مەلوکی پێشڕەویی کردووە، توانیویانە درز بخەنە نێو سنوورەکانی دەوڵەتی ئیلخانانی مەغۆلی. کوردستانیش پشکی شێری لە پەرەسەندنی سیاسیی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە زلهێزەی ناوچەکە بەرکەوتووە.

چوارەم/ دەوڵەتی ئیلخانانی مەغۆلی ڕاستەوخۆ سنووری ڕۆژئاوای بووە ڕووباری فورات، هەرچەندە بە درێژایی ژیانی سیاسیی دەوڵەتەکە هەوڵی داوە بجەنگی بۆ ئەوەی بپەڕێتەوە، بەڵام ڕووبەڕووی چارەنووسی دۆڕاندن بۆتەوە وەک جەنگی عەین جالوت شکاوە. بۆیە بە یەکجارەکی

سـنووری ڕۆژئـاوای دیـاری کـردووه. کوردسـتان لەبەردەم ئەو سـنووره بـــووه و کەوتـــۆته ڕۆژئـــاوای ئەو دەوڵەته. بەم پێـــیە زۆربەی زۆری کوردسـتان کەوته نێو سـنووری دەوڵەتی ئیلخانـانی مەغـۆلیی هاوسـنوور لەگەڵ دەوڵەتـی مەملـوکی. هەروەهـا وای کـردووه کە شـان و شـکۆی مەغـۆل لە کوردسـتان بشـکێ و مەغـۆل نەرمتـر بجـوڵێتەوە، چـونکە کوردسـتان جێگەیەکـی هەسـتیار بـووه لە سیاسـەتی هەردوو دەوڵەت ئیلخانانی مەغۆل بەتایبەتی و دەوڵەتی مەملوکی.

پێـنجەم/ سـەرکەوتنی دەوڵەتـی مەملـوکی لەو جەنـگەدا، بـووه هاندەرێکی بەهێز تا پێوەندیی نێوان دەسـەڵاتدارانی مەغـۆلی موسـڵمان لە قەبجاق لەگەڵ دەوڵەتی مەملوکی لە میسـر دروسـت بێ. هەردوو دەوڵەت دژی دوژمنی هاوبەش بوونە هاوپەیمانی یەکتری، بۆیە دەوڵەتی ئیلخانانی مەغۆلی نەیدەتوانی هەر کات ئارەزوو بکا یان بیەوێ هێرش بۆ میسر ببا، چونکە دەترسـا دەوڵەتی مەغـۆلی قەبجاق لەلای هەرێمی ئازەربایجانەوه هێرش بـۆ بێنێ. هەروەک ئیبن ئەیبەک و عەینـی هەردوو مێژوونووسـی مەملوکی باسیان لەوه کردووه، ئەگەر مەغـۆلی قەبجاق هێرش بۆ ئیلخانـان ببـا، لەم نێوەنـدەدا سـوود لە کـوردانی هەکـاری وەربگیـردرێ و ئەوان لە دواوه هێرش بۆ ئیلخانان ببەن(١٩٦٠، ٢٧٢/٩. ٢٠٠٩، ٣٤٦/٥).

شەشـــەم/ دوای ئەوەی میـــر ئەبولقاســـم ئەحـــمەد ئەســـمەر موستەنسـیربیللا لە زینـدانی موستەعسـمی دواخـلیفەی عەبباسـی(٦٥٦_ ٧٤٠ک/١٢٣٨_١٢٥٨ز) ڕای کـرد، تـا لە سـاڵی (٦٥٩ک/ ١٢٦١ز) خـۆی گەیانـدە میسـر، مەمالیەکـان دووبـارە خەلافەتـی عەباسـییان لە قـاهیرە ژیانـدەوه، بەمەش گیـانی جیهـاد زینـدووبوویەوه(المقریزی: ١٩٥٧، ٢/١/ ٤٤٨. شـرین بیـانی: ٢٠١٣، ٤٣٤). لەبەر ئەوەی کـورد پێوەنـدیی بەهێـزی لەگەڵ خەلافەتـی عەبباسـی هەبـوو، لەلایەکـی دیکەوه دەوڵەتـی مەملـوکی تـوانیی جێگـرەوەی خەلافەت بـدۆزێتەوه، بەو هـۆیەوه سـەرنج و سـۆزی تەواوی موسـڵمانانی بۆخۆی ڕاکیشاوه، کورد بەشێوەیەکی گشتی لەڕووی

بیروباوەڕەوە هاوسۆزی بۆ خەلافەتی عەبباسیی هەبووە و ئیسلامی هەڵبژاردووە، نەوەک بیروڕای دەوڵەتی ناموسڵمانیی مەغۆلی، بۆیە لە دەوڵەتی مەملوکی نزیک بووە.

٦_٢: کاریگەریی جەنگەکە بەسەر کورد و میرەکانیەوە

یەکەم/ شکستی مەغۆل لە عەین جالوت گیانی سەرکەوتنی بەخشیە تەواوی موسڵمانان، بۆیە میر و سەردارانی کورد بەهۆی نزیکیی سنووری کوردستان لە دەوڵەتی مەملوکی و سروشتی سەختی کوردستان ملیان بۆ مەغۆل کەچ نەکردووە و لە ناوچەکانی خۆیان ڕاپەڕیون، بە تایبەتی لە دەڤەری هەکاری.

دووەم/ شکانی هۆلاکۆ لەو جەنگەدا تەنیا شکستی سەربازیی نەبوو، بەڵکو نەیتوانی یەکێتی شام و میسر دروست بکات لە ژێر دەسەڵاتی خۆی، چونکە شام ڕاستەوخۆ بەسنووری ڕۆژئاوای دەوڵەتی ئیلخانانی مەغۆلی لکێنرابوو، بووە ڕێڕەوێکی گرنگ بۆ ئەو میرە کوردانەی پاش یاخیبوون لە مەغۆل یا بۆ هەر مەبەستێکی دیکە ڕوویان لە دەوڵەتی مەملوکی ناوە و پێوەندییان بە دەرباری مەملوکی کردووە.

سێیەم/ ئەو جەنگە دەوڵەتێکی بەهێزی لەپاڵ دەوڵەتی ئیلخانانی مەغۆلی دروست کرد، کە تەواوی شام و میسری بەیەکەوە گرێ دا. دەوڵەتی مەملوکی لە جێگەی خەلافەتی عەبباسی بووە مەڵبەندی هەموو موسڵمانان، بۆیە لە هەموو شوێنێکەوە کورد و موسلمانان ڕوویان تێ کردووە و لەوێ پەرەیان بەبەهرەی خۆیان داوە، بەدرێژایی ئەو دەوڵەتە چەندەها زانای کورد ڕوویان لە شام و میسر کردووە(ابن حجر العسقلانی: د،ت، ١٧،٣٣٥/١، ٢٧٩/٣، ٤/ ١٢٤_١٢٥. تریفە: ٢٠١٠، ١٢٦، ١٤٠، ١٦٨، ١٧٢، ١٨٩، ٢٤٥).

چوارەم/ پێشتر مەغۆل سنووری نەدەزانی بۆ شالاوەکانی، بەڵام جەنگی عەین جالوت ڕووباری فوراتی کردە سنووری سروشتی نێوان هەردوو دەوڵەت، لەلای ڕۆژئاوای، ئەو دەڤەرە سەرباری هۆز و خێڵی دیکە، هۆزی کوردی لێ هەبووە، کە زیاتر مەیلیان بەلای دەوڵەتی مەملوکییەوە هەبووە.

٦_٣: کاریگەریی جەنگەکە بەسەر مەسیحییەکانی کوردستان

یەکەم/ شکستی مەغۆل لە عەین جالوت کۆستێکی گەورەی بۆ هۆلاکۆ دروست کرد، مەسیحییەکان سەرکردەیەکی مەسیحیی مەغۆلی گەورە و نوێنەری هۆلاکۆیان لە ناوچەکە لە دەست دا، کە پێوەندیی بەهێزی لەگەڵ مەسیحییەکانی کوردستان و شام هەبوو، کیتۆبۆغا لە کوردستان و لوڕستان پێشتر چالاکیی هەبووە، میژوونووس ئیبن تەغری بەردی باسی لەوە کردووە، کە شارەزای شەڕ و هونەرەکانی شەڕ و قەڵاگرتن و دەستبەسەرگرتنی مەملەکەت هەبووە، ئەو زۆربەی وڵاتی عەجەم و عێراقی داگیر کردووە، زۆر جێگەی متمانەی هۆلاکۆ بووە(ب.س، ٢٤٠/١٣). زەهەبی لەوە دواوە، کە ((لای مەغۆل مەزن بووە، لەبەر ئازایەتی و بۆچوونی پشتی پێ بەستراوە))، هەروەها هۆلاکۆ خوشکی خۆی دابوویە و ڕێزی لێ گرتووە(ب- ١٩٩٧، ٢٤٧). هۆلاکۆ کاتێ هەواڵی شکانی سەربازانی و کوژرانی کیتۆبۆغای بیست، کە بەو شێوەیە نەشکابوو، مکوڕ بوو، تۆڵەی بکاتەوە و شکۆی سوپای مەغۆل بسێنێتەوە، چونکە یەکەم تێکشانی گەورە بوو، ڕووبەڕووی مەغۆل بێتەوە ، بەڵام باوردۆخی نێو مالّباتی مەغۆلی ڕێگەی نەدا، تۆڵەی بکاتەوە (المقریزی: ١٩٥٧، ١/ ٢/ ٢١٤). میژوونووس ڕەشیدەدین باسی لەوە کردووە کاتێ هۆلاکۆ بە قۆبیلای ڕاگەیاندووە، مەغۆل لەسەر دەستی سوڵتانی میسر شکستی هێناوە و دەیەوێ هێرش بۆ سەر مەمالیک ببا و تۆڵەیان لێ بکاتەوە و لەناویان ببا، خانی گەورە یەرلیغێکی(وشەیەکی مەغۆلییە بە مانای فرمان دێ) دەرکردووە، کە هۆلاکۆ لە ڕووباری جەیحونەوە تا

ولاتی شام و میسر مولکی ئەوە، هەروا بڕیاری داوە هۆلاکۆی بۆ بۆ سی هەزار جەنگاوەری مەغۆلی کۆمەکی بکا، لە جیاتی ئەو چەکدارانەی لە عەین جالوت لەدەستی داوە.(ب.س، ١/ ٢١٧،٣٣٦، ٣٣٨. رحمە: ٢٠١٣، ٢٠٦-٢٠٧).

دووەم/ جەنگەکە سنووری دەوڵەتی ئەرمینیای بچووکی بە هەردوو دەوڵەتی زلهێزی ناوچەکەوە لکاند، مەمالیکەکان یەکسەر دوای جەنگەکە گەلێ زەوییان لێ سەندەوە، هەروەها لەبەر هاوپەیمانیی ستراتیژی ئەرمینیای بچوک لەگەڵ مەغۆل، ئەو دەوڵەتە زیاتر بووە جێگەی ئامانجی دەوڵەتی مەملوکی و ڕووبەڕووی چەندان هێرش بوویەوە، کە دەتوانین بڵێین کوردان گەلێ جار پشکداری هێرشییان بۆ سەر دەوڵەتی ئەرمینیای بچووک کردووە.

سێیەم/ جەنگی عەین جالوت دانیشتووانی مەسیحی لە ناوچەکە جودا کردەوە و لەتی کردن. ئەوانەی لەکوردستان بوون کۆمەکیی مەغۆلیان کردووە، بەتایبەتی لە هەرێمی دیاربەکر و ڕەبیعە و ئەرمینیا و ئازەربایجان. کەچی بەشێکی دیکە لە شێلم لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی مەملوکی وەکو سەردەمی عەبباسی پەیڕەوی ڕێوڕەسمی ئیسلامی بۆ ئەهلی زیمە کراوە.

چوارەم/ سەرکەوتنی دەوڵەتی مەملوکی لەو جەنگەدا نیگەرانی و شڵەژانی خستە دڵی مەسیحییەکان بەگشتی و مەسیحییەکانی کوردستان بەتایبەتی، چونکە قەڵەمڕۆی مەملوکی بووە جێگەی هەڵمەت و هێرشی ناوبەناوی کورد و لایەنی دیکەی مەملوکی بۆ مەسیحییەکانی هاوپەیمانی مەغۆل، کە بۆ موسڵ و دەوروبەری ناوبەناو دەستی پێکردووە.

ئەنجام:

جەنگی عەین جالوت کاریگەریی سیاسی لە سەربازی زیاتر بوو، مەغۆل لە جیهانی ئیسلامی نەیتوانی هیچی دیکە پێشڕەوی بکا، دوای ئەوەی ڕووباری فوڕات بووە سنووری نێوان هەردوو دەوڵەت، باکور و ڕۆژئاوای کوردستان بووە شوێنی ململانێی نێوانیان، کەچی لەبەرئەوەی مەڵبەندی حوکمڕانی مەغۆل لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بووە، بۆیە لەچاو ڕۆژئاوا و باکوری یاخیبوونی دژی مەغۆل بەخۆیەوە نەدیوە، مەغۆل هەم تێیدا نیشتەجێ بووە و هەم نەیهێشتووە کورد لەوێ یاخی بێ. ئەو بەشەی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی مەملوکی کورد لەوێ خاوەن دەسەڵات بووە و هاوکاریی دەوڵەتی مەملوکی لەدژی مەغۆل کردووە، بەتایبەتی لە قەڵای بیرەجک و دەوروبەری مەلاتیە و عینتاب.

جەنگی عەین جالوت کاریگەریی ڕاستەوخۆی بەسەر هەرێمی دیاربەکر و ڕەبیعە هەبووە، کوردان دوای جەنگەکە لە دەڤەرەکانیان ڕووبەڕووی دەسەڵاتی مەغۆل بوونەتەوە، یاخود مەغۆل بۆ داسەکنانیان لەگەڵ کوردان ڕێککەوتوون. بۆیە ئەو جەنگە تەواوی کوردستانی نەخستە سنووری دەوڵەتی ئیلخانانی مەغۆلی، هەروەها هاوسنووری کوردستان لەگەڵ دەوڵەتی مەملوکی گیانی سەربەخۆیی کوردانی بووژاندەوە.

پەراوێزەکان

(١) دەوڵەتـی خەوارزمـی، لەوپەڕی ڕۆژهەڵاتـی ئیسـلامی لە٤٩١ک/ ١٠٩٧ دامەزرا، لە لایەن ئەنوشـتەکین مەملـوکی سـوڵتان مەلیکشـای سـەلجوقی(٤٦٥-٤٨٥ک)، کە ئـاوگێڕی بـووە دواتـر پـلەی بەرز بـۆتەوە تـا کـراوە سـەرۆکی پاسەوانان لە خەوارزم لە ٤٧٠ک مردووە، پاشان لە ٤٩١ک قوتبەدین مـحەمەدی کـوڕی جـێگەی گرتـۆتەوە، کـراوە بە والـی خەوارزم، نازنـاوی خەوارزمشـای لێنراوە، دواتریش کوڕ و نەوەکانی لە حوکم بەردەوام بـوون، بـوونە جێگرەوەی سـلجوقیان، دوایەمینیـان سـوڵتان عەلائەدیـن و جەلالەدینـی کـوڕی بـوون. نـافع توفیق العبود: ١٩٧٨، ١٢.

(٢) کیتۆبۆغا، جێگری هۆلاکۆ بوو لە شـام، سـەرکردەی سـەربازی سـوپای مەغۆل لە جەنگی عەین جـالوت، هۆلاکۆ زۆر بڕوای پـێ هەبـووە، هەمیشـە بڕیـار و ڕاوێژەکانی پەسند کردووە، چونکە لە خزمەت جەنگیز خـانی باپیری بـووە، بە کوژرانی لە جەنگەکە هۆلاکۆ زۆر دڵتەنـگ و تـووڕە بـوو. العینـی: ٢٠٠٩، ٢٨٠/١. شوکت: ٢٠١١، ٦٦

(٣) عەیـن جـالوت، شـارۆچکەیەکە لە نێـوان بیسـان و نـابلس و سـەر بە فەلەستینە. یاقوت الحموي: ١٩٥٧، ١٧٧/٤.

(٤) قوتـوز، سـەیفەدین قوتـوز سـێیەمیین سـوڵتانی مەمالیـک لە میسـر، لەسەرەتادا مەملوکی عیزەدین ئەیبەک بوو، دوای لادانی مەلیک مەنسـور کـوڕی عیزەدین ئەیبەک بووە سـوڵتان، دوای سـەرکەوتنی لە شـەڕی عەیـن جـالوت بە دەسـتی سـەرکردەی سـەربازی بێبـەرس بوندوقـداری شـەهید کـرا. بیبـرس الدواداري: ب، ١٩٩٨، ٤٦-٤٧. ابن دقماق:ج،١٩٩٩، ٤٠.

(٥) ناسرەدین حوسێن(٦٠٠-٦٦٥ک) کوڕی شەمسـەدین عەزیز کـوڕی میر ئەسەدین قەیموری، لە کورد قەیموریـیەکان بوو، هەر لەگەڵ شالاوی مەغۆل بۆ کوردسـتان ڕووی کـردۆتە شـام، پاشـان چـۆتە خـزمەت سـوڵتانە ئەیـوبی و مەملوکییەکان. جووتیار تمر: ٢٠١٦، ٨١-٨٤، ١٢٢.

(٦) بێبەرس بوندوقداری، چوارەم سوڵتانی دەوڵەتی مەمالیکە لە میسر و شام(٦٥٨-٦٧٦ک/١٢٦٠-١٢٧٧ز)، لە ڕەچەڵەکدا لە تورکەکانی ولاتی قەوقاز، لە سەرەتادا مەملوکی مەلیک سالح نەجمەدین ئەیوب بووە. بڕوانە ابن عبدالظاهر: ١٩٧٦.

(٧) زەین ئەلحافزی: زەینەدین سلێمان کوڕی موئەید عەقربانی، خەڵکی گوندی عەقربای غوتەی ڕۆژهەلاتی دیمەشقە، دکتۆری مەلیک حافز ئەرسەلان (م ٦٣٩ک/ ١٢٤١ز)ی خاوەنی قەلای جەعبەر بووە، بۆیە بە زەین ئەلحافزی ناوبانگی دەرکردووە، نوێنەری مەلیک ناسر یوسف بووە، بۆ لای هۆلاکۆ، بە نهێنی پێوەندیی لەگەڵ مەغۆل هەبووە، هەڵوێستەکانی دەرخەری ئەو ڕاستییەن، هانی مەغۆلی داوە هێرش بکاتە سەر دیمەشق و حەلەب. دواجار لە سالی (٦٦٢ک/ ١٢٦٤ز) هۆلاکۆ کوشتی. ابن شداد: ١٩٩١،٣/٢/٤٨٤- ٤٨٥. رشیدالدین فضل الله: د.ت، ٧١٨-٧٢٠.

(٨) قەلای قەیموری لە نزیک شاری سعێرت لە هەرێمی جەزیرەیە، لە چیاکانی نێوان موسڵ و خەلات. میرانی قەیموری ڕۆڵی بالایان لە کۆتاییەکانی دەوڵەتی ئەیوبی لە میسر و شام. یاقوت الحموي: ١٩٥٧، ٤٢٤/٢. موسی: ٢٠٠٧، ١٦٧.

(٩) مەنسوور ناسرەدین محەمەد کوڕی مەلیک موزەفەر مەحمود کوڕی مەلیک مەنسورمحەمەد کوڕی مەلیک موزەفەر عومەر کوڕی شاهنشا کوڕی ئەیوب(٦٤٢-٦٨٣ک/١٢٤٤-١٢٨٤ز) خاوەنی حەما. النویري: ١٩٩٢،٢٦٣.

(١٠) ڕوکنەدین خورشا کوڕی عەلائەدین محەمەدی ئیسماعیلی خاوەنی قەلای ئەلەموت، کۆتا فەرمانڕەوای ئیسماعیلییەکان، کە نەیتوانی بەرانبەر هۆلاکۆ بەرگری بکات، سەرباری سەختی و قایمی قەلاکەی، لە ٦٥٤ک/١٢٥٦ز خۆی و قەلاکانی ڕادەستی هۆلاکۆ کرد، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا لە نێوبرا. الجوینی:١٩٣٧، ٢٧٨.

(١١) حوسامەدین عەکە (عەلەکە) بەرپرسی دەرتەنگ(حلوان) لە لایەن خەلیفەوە دانرابوو بۆ بەرپەچدانەوەی هێرشەکانی مەغۆل، بەلام هۆلاکو

هەڕەشــەی لێکـرد، ئەوێـش ناچـار چـووە خزمەتـی و گـوێرایەڵی بـۆ نیشـاندا، گەڕایەوە شوێنی خۆی، نـاوچەی زۆری گرت، حوسـامەدین متمـانەی بە هۆلاکۆ نەبـوو، نەیویسـت خەلـیفە تـووڕە بکـات، پەیوەنـدیی پێـوەکرد تـا لەششـکرێکی سـوارەی بـۆ بنێـرێ، بـۆ ئەوەی ڕێگە لە مەغـۆل بگـرێ و نەهێڵـێ نزیکـی بەغـدا بکەون، بەڵام خەلیفە بەدەنگیەوە نەهات و هۆلاکۆش بەمە زۆر پەسـت بوو بۆیە کوشتی و ناوچەکـانی وێرانکرا. رشـیدالدین فضـل اللـه:د.ت،١٠٠/١ .زرار سـەدیق: ب-٢٠١٠، ٣٦٣-٣٦٤.

(١٢) ئەفـزەل عەلـی کـوڕی مەلیـک مـوزەفەر مەحمـود کـوڕی مەلیـک مەنسـورمحەمەد کـوڕی مەلیـک مـوزەفەر عـومەر کـوڕی شاهنشـا کـوڕی ئەیوب(٦٤٢-٦٨٣ک/١٢٤٤-١٢٨٤ز) خاوەنی حەما. النويري: ١٩٩٢، ٢٦٣.

(١٣) مەلیک قاهر کوڕی موعەزەم عیسا کوڕی مەلیک عـادیلی ئەیـوبی. ابـن حجر: د.ت،٧٨/٣.

هەوالنامەی کتێب

سەرچاوەکان:

ـ ابـراهیم تیمـوری: امپراطـوری مغـول و ایـران دوران فرمـانروائی جنگیزخان و جانشینان او ، انتشارات دانشگاه ایران،(تهران: ١٣٧٧هـ.ش).

ـ ابـن ایـاس: محمـد بـن احمـد بـن ایـاس الحنفـی المصـری (ت ٩٣٠هـ/١٥٢٤م): بدائع الزهور فی وقائع الدهور، تحقیق: محمد زینهم محمد عزب، الهیئة المصریة العامة للکتاب، (القاهرة: ١٩٨٢م).

ـ ابـن ایبـک الـدواداری: ابـو بکـر بـن عبـد اللـه بـن ایبـک (ت ٧٣٦هـ/ ١٣٣٦م): کنز الدرر وجامع الغرر، ، الدرة الزکیة فی اخبار الدولة الترکیة، تحقیق اولرخ هارمان، (القاهرة: ١٩٧١م).

بیبرس الدوادار، رکن الدین بیبرس المنصوری (ت٧٢٥هـ/١٣٢٥م).

ا ـ التحفة الملوكية فى الدولة التركية، نشر وتقديم: عبدالحميد صالح حمدان، الدار المصريه اللبنانية، (القاهرة: ١٩٨٧م).

ب ـ زبدة الفكرة فى تاريخ الهجرة، تحقيق: دونالد.س.ريتشاردز، (بيروت: ١٩٩٨م).

ـ ابن تغرى بردى، جمال الدين أبى المحاسن يوسف بن تغرى بردى (ت٨٧٤هـ/١٤٦٩م): النجوم الزاهره فى ملوک مصر والقاهرة، الموسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة، (القاهرة: د.ت).

ـ تريفه احمد عثمان البرزنجى: اسهامات العلماء الاكراد فى بناء الحضارة الإسلامية، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠١٠م).

ـ ابن حجر العسقلانى، الحافظ شهاب الدين احمد بن على (ت٨٥٢هـ/١٤٤٨م): الدرر الكامنة فى اعيان المئة الثامنة، دار الجيل، (بيروت، د.ت).

ـ جوتيار تمر صديق: الكرد القيمريه ق(٧-٨هـ/ ١٣-١٤م)، تموز للطباعه والنشر والتوزيع، (دمشق: ٢٠١٦م).

ـ الجويني: علاءالدين عطا ملک بن بهاءالدين(٦٨١ک/١٢٨٢ز): تاريخ جهانگشای، (ليدن:١٩٣٧م).

ـ جى. ا. ابويل: تاريخ ايران كمبريج. ترجمه: تيمور قادرى، جلد پنجم(قسمت دوم)، انتشارات مهتاب، (تهران: ١٣٩٠هـ.ش).

ـ حمدالله المستوفى، حمدلله بن ابى بكر بن محمد بن نصر المستوفى القزوينى (ت٧٥٠هـ/١٣٤٩م): نزهه القلوب، تصحيح و تحشيه: گاى لسترنج، انتشارات اساطير، (تهران: ١٣٨٩هـش).

ـ الحنبلی، أبو البرکات عزالدین احمد ابن إبراهیم (ت ٨٧٦هـ/ ١٤٧١م): شفاء القلوب فی ذکر مناقب بنی أیوب، تحقیق: ناظم رشید، المکتبه الوطنیه، (بغداد: ١٩٧٨م).

ـ ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد(٨٠٨ه/١٤٧٥م): تاریخ ابن خلدون، دار سلکتاب اللبناني، (بیروت: ١٩٨٣)

ـ درویش یوسف هروری: بلاد هکاری دراسه سیاسیه حضاریه (٩٤٥_١٣٣٦م)، دار العربیه للموسوعات، (بیروت: ٢٠٠٦م).

ابن دقماق، صارم الدین ابراهیم بن محمد بن ایدمر العلائی (ت ٨٠٩هـ/١٤٠٦م)

ا ـ الجوهر الثمین فی سیر الملوک والسلاطین، تحقیق: محمد کمال الدین عز الدین علی، الطبعه الاولی، عالم الکتب، (بیروت: ١٩٨٥م).

ب ـ نزهه الانام فی تاریخ الإسلام، تحقیق: سمیرة طبارة، المکتبة العصریة، (صیدا: ١٩٩٩م).

ج ـ النفحة المسکیة فی الدولة الترکیة من کتاب الجوهر الثمین فی سیر الملوک والسلاطین، تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری، المکتبه العصریة، (بیروت: ١٩٩٩م).

ـ دیوید مورگان: مغول ها، ترجمه: عباس مخبر، نشر مرکز، (تهران: ١٣٩٠هـ.ش).

ـ الذهبی، شمس الدین محمد بن عثمان بن قایماز (ت٧٤٨هـ/١٣٤٧م): العبر فی خبر من غبر ، نسخه محققه باشراف مکتب البحوث والدراسات فی دار الفکر للطباعه والنشر والتوزیع، (بیروت: ١٩٩٧م).

هەولێر بۆ کتێب

ـ رشیدالدین فضل الله، رشیدالدین فضل الله بن عماد الدوله بن موفق الدوله الهمدانی (ت ۷۱۸هـ/۱۳۱۸م): جامع التواریخ، المجلد الثانی، نقله الی العربیه محمد صادق نشاءت وفواد عبد المعطی الصیاد، دار احیاء الکتب العربیه، (القاهره: د، ت).

ـ رحمه بنت حمود بن فطیس النفیعی: العلاقات السیاسیه لدوله ایلخانات المغول(٦٥٨- ٧٥٦هـ/١٢٦٠-١٣٥٥م)، رساله مقدمه لنیل درجه الدکتوراه فی التاریخ الإسلامی، جامعه ام القری، المملکه العربیه السعودیه (مکه المکرمه:٢٠١٣م).

ـ رنه گروسه: امپراطوری صحرانوردان، مترجم: عبدالحسین مکیده، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، (تهران: ۱۳۷۹هـ.ش).

زرار سەدیق:

ا ـ / چەند لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی مێژووی کورد لە سەدەکانی ناوەراست(کوردەکانی سوپای مەملوکی)، ئەکادیمیای کوردی، (هەولێر: ٢٠٠٨ ز).

ب ـ / کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خەلافەی ئیسلامیدا، چاپخانەی ڕۆژهەڵات،(هەولێر:٢٠١٠ز).

ـ ابن سباط، حمزه بن احمد بن عمر الغربی (ت ٩٢٦هـ/١٥٢٠م): صدق الاخبار (تاریخ أبن سباط)، تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری، (طرابلس: ١٩٩٣م).

ـ ستیفن رنیسمان: تاریخ الحروب الصلیبیة، ترجمة: السید الباز العرینی، الطبعة الثالثة، (بیروت: ١٩٩٣م).

ـ سعيد عبدالفتاح عاشور: مصر والشام فى عصر الايوبيين والمماليک، دار النهضة العربية للطباعة والنشر والتوزيع، (بيروت: د.ت).

ـ شافع بن على الكاتب (ت ٧٣٠هـ/ ١٣٢٩م): حسن المناقب السريه المنتزعه من السيره الظاهريه، تحقيق و نشر: عبدالعزيز بن عبدالله الخويطر، الطبعه الثانيه، (الرياض: ١٩٨٩م).

ــ ابو شامه، شهاب الدين عبدالرحمن بن اسماعيل المقدسى (ت٦٦٥هـ/١٢٦٧م): تراجم رجال القرنين السادس والسابع المعروف بـ(الذيل على الروضتين)، عنى بنشره: عزت العطار الحسينى، دار الجيل، (بيروت: ١٩٨٤م).

ـ ابن شداد، عزالدين محمد بن علي بن ابراهيم (٦٨٤ هـ /١٢٨٥م): الاعلاق الخطيره فى ذكر امراء الشام و الجزيره، جزء ٣، تحقيق: يحيى زكريا، وزارة الثقافة، (دمشق: ١٩٩١م).

ـ شوكت رمضان حجه: العلاقات بين دوله المماليک الأولى و دوله ايلخانية فارس(٦٤٨-٧٣٦هـ/ ١٢٥٠-١٣٣٦م) مؤسسة حمادة للدراسات الجامعية و دار اليازورى، (عمان:٢٠١١م).

ـ شيرين بيانى: المغول، التركيبه الدينية والسياسية، المركز الاكاديمى للابحاث، (بيروت: ٢٠١٣م).

ـ ابن عبدالظاهر، محى الدين عبدالله ابن رشيدالدين(ت٦٩٢هـ/ ١٢٩٣): الروض الزاهر فى سيرة الملک الظاهر، (الرياض:١٩٧٦م).

ـ ابن العميد، جرجس بن العميد بن ابى المكارم(ت٦٧٢هـ/ ١٢٧٣م): أخبار الايوبيين، مكتبه الثقافه الدينيه، (بور سعيد: د.ت).

هەولێرە ئاشەی کتێب

ـ العینی، بدرالدین محمد بن احمد بن موسی بن احمد(ت ۸۵۵هـ/ ۱٤٥۱م): عقد الجمان فی تاریخ اهل الزمان، حققه: محمد محمدامین، دار الکتب والوثائق القومیة، مرکز تحقیق التراث، (القاهرة: ۲۰۰۹م).

ـ ابو الفداء، الملک المؤید عمادالدین اسماعیل بن علی بن محمود الایوبی (ت ۷۳۲هـ/۱۳۳۲م): المختصر فی اخبار البشر، دار المعرفة، (بیروت: د.ت).

ـ ابن الفرات، ناصرالدین محمد بن عبدالرحیم (ت ۸۰۷هـ/۱٤۰٤م): تاریخ ابن الفرات، تحقیق: قسطنطین زریق ونجلاء عزالدین، المطبعة الامریکانیة، (بیروت: ۱۹٤۲م).

ـ ابن فضل الله العمری، شهاب الدین احمد بن یحیی بن فضل الله(۷٤۹هـ/۱۳٤۸م): مسالک الابصارفی ممالک الامصار: تحقیق: کامل سلمان الجبوری، دار الکتب العلمیة، (بیروت: ۲۰۱۰م).

ـ فواد عبدالمعطی الصیاد: المغول فی التاریخ، دار النهضة العربیة، (بیروت: ۱۹۸۰م).

ـ القلقشندی، احمد بن علی(ت ۸۲۱هـ/۱٤۱۸م): صبح الاعشی فی صناعه الانشا، شرح وتعلیق: محمد حسین شمس الدین، دار الکتب العلمیة، (بیروت: ۱۹۸۷م) .

ـ الکتبی، محمد بن شاکر (ت۷٦٤هـ/۱۳٦۳م): عیون التواریخ، دار الرشید، (بغداد: ۱۹۸۰م).

ـ ابن کثیر، عماد الدین اسماعیل بن کثیر الدمشقی (ت۷۷٤هـ/۱۳۷۲م): البدایه والنهایه، المعارف_بیروت. مکتبه النصر_الریاض، (۱۹٦٦).

هاوڵاتنامەی کتێب

ـ ماری هال: ئیمپراتۆرییەتی مەغۆل، وەرگێڕان: پەخشان عمر، دەزگای موکریانی، (هەولێر:ب.س).

ـ میرخواند، میر محمد بن سید برهان الدین خواوندشاه (ت ۹۰۳هـ/۱٤۹۸م): روضه الصفا، تهذیب و تلخیص: عباس زریاب، انتشارات علمی، (تهران: ۱۳۵۸هـ.ش).

ـ المقریزی، تقی الدین أبی العباس احمد بن علی (ت۸٤٥هـ/۱٤٤۱م): السلوک لمعرفة دول الملوک، تحقیق:محمد عبدالقادر عطا، دار الکتب العلمیة، (بیروت:۱۹۹۷م).

ـ موسی مصطفی الهسنیانی: السنوات الاخیرة من حیاة الکورد الایوبیة في مصر وبلاد الشام(٦۳٤-٦٥۸هـ/ ۱۲۳٦- ۱۲٦۰م)، المدیریة العامة لمطبعة وزاره الثقافة لإقلیم کردستان،(أربیل: ۲۰۰۷م).

ـ نافع توفیق العبود: الدولة الخوارزمیه، مطبعة الجامعة، (بغداد: ۱۹۷۸).

ـ النویری، شهاب الدین احمد بن عبدالوهاب (ت ۷۳۳هـ/۱۳۳۳م): نهایه الارب فی فنون الادب، تحقیق: محمد ضیاءالدین الریس ومحمد مصطفی زیادة، الهیئة المصریة العامة للکتاب، (القاهرة: ۱۹۹۲م).

ـ وصاف الحضره، ادیب شهاب الدین (شرف الدین) عبدالله بن عزالدین (ت۷۳۰هـ/ ۱۳۲۹م): تحریر تاریخ وصاف، نوشته: عبدالمحمد ایتی، پژوهشگاه علوم انسانی ومطالعات فرهنگی،چاپ سوم، (تهران: ۱۳۸۳هـ.ش).

ـ یاقوت الحموی، شهاب الدین ابو علی عبدالله یاقوت بن عبدالله (ت٦۲٦ هـ /۱۲۲۸م) : معجم البلدان، دار صادر ودار بیروت للطباعة والنشر،(بیروت: ۱۹٥۷م).

ـ اليونينى، قطب الدين ابو الفتح موسى بن محمد بن احمد (ت٧٢٦هـ/١٣٢٦م): ذيل مراة الزمان ، بعنايه وزاره التحقيقات الحكمية للحكومة الهندية، دار الكتاب الإسلامى، (١٩٩٨م).

ملخص:

ان موقعة عين جالوت (٦٥٨هـ/ ١٢٦٠م) التى حدثت بين المغول والدوله المملوكيه(٦٤٨_٩٢٢هـ/ ١٢٥٠_١٥١٧م) أصبحت سببا لوقف هجوم المغول على العالم الإسلامى، حيث شملت معظم أجزاء كردستان وهى ضمن حدود الدوله الايلخانيه المغوليه، باعتبار ان نهر الفرات قد أصبحت الحدود الفاصل بين الدولتين.

بذلك أصبحت كردستان ميدانا للصراع بين الدولتين كبيرتين، لقد بدا نشاط الامراء الكرد على الصعيد السياسى ضد المغول، وكان سندهم الحقيقى فى هذا المجال هى الدوله المملوكيه ومناطقهم الجبليه العاصيه التى ساهمت كثيرا فى مجال الصمود والدفاع امام هجوم الدوله الايلخانيه، هذان السببان اللذان اصبحا سببا لبقاء كيانات سياسيه كرديه متمثلا فى امارتهم فى القلاع الجبليه.

هاوكاری زانستی کتێب

هەواڵنامەی کێبڕکێ

Abstract

The Battle of Ain Jalut took Place in (658H/ 1260 A.D) between the Mangols and Mamluks state (648-H/ 1250 - A.D) which It Stopped attacks and invasion of Mangols in the Islamic world. In result the most part of Kurdistan areas went to under the ruling of Mangol Ilkhanian state, because of the Euphrates River become a border of the both states.

The area between the two states, it become a place of Kurdish Dynasties activism. In the purpose of the freedom of their Emirate, took interdependence of the Mamluks state also in the highlands they defend themselves of mangols attacks. These two Factors are the main reasons to remain alive of Kurdish Emirate.

هەولێرنامەی کتێب

هەوالنامەی کتێب

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.10

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی بەرانبەر میرنشینی سۆران لە سەردەمی میر محەمەدی پەواندزیدا (١٨١٣-١٨٣٦)

هەوالنامەی کتێب

د. ئامانج أحمد مصطفى
زنکۆی سۆران/ فاکەڵتیی ئاداب
amanj.mustafa@soran.edu.iq

پوختە:

هەرچەندە مێژووی میرنشینی سۆران زۆر کۆنترە لەو سەردەمەی کە میر محەمەدی ڕەواندزی ناسراوە بە میری کۆرە دەسەڵاتی تێدا وەرگرت، کە توانی سنووری میرنشینەکەی فراوان بکات و ببێتە مەترسی بۆ سەر هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی تەنانەت زلهێزەکانیش، بۆیە دەوڵەتی عوسمانی لە ڕێگای پلان و هێرشەکانیەوە توانی ئەو میرنشینە لەناو بەرێت. توێژینەوەکە لە دوو بەش پێکهاتووە: بەشی یەکەم پوختەیەکی مێژووییە لەسەر دامەزراندنی میرنشینی سۆران. بەشی دووەمیش باس لە سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی دەکات بەرانبەر بە میرنشینەکە بۆ لەناوبردنی، بۆ نووسینی ئەم توێژینەوەیە سوودی زۆر لە سەرچاوە و دیکۆمێنتی بڵاونەکراوە وەرگیراوە، چەند دیکۆمێنتێکی بڵاوکراوە لە ئەرشیفی دەوڵەتی عوسمانی، لە کۆتاییشدا پوختەیەکی توێژینەوە بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراوەتەڕوو.

وشە کلیلییەکان: میر محەمەدی ڕەواندز، بەیرەقدار، میرنیشینی سۆران، زلهێزەکان.

هەولێنەی کتێبخانەی

سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی بەرانبەر میرنشینی سۆران لە سەردەمی میر

محەمەدی ڕواندزیدا (١٨١٣-١٨٣٦)

پێشەکی

میرنشینە کوردییەکانی سەدەی نۆزدە لەلایەن وڵاتە زلهێزەکانی ناوچەکە هەڕەشەی لەناوبردنیان لە سەربووە، هەرچەندە هەندێک جار بەهۆی بوونی بەرژەوەندییەوە ئەو دەسەڵاتانە ویستوویانە میرنشینەکان بۆلای خۆیان ڕابکێشن و پەیوەندیی باشیان لە گەڵیاندا هەبێت. ئەمەش کاتی بووە، چونکە هەر لەگەڵ تەواوبوونی بەرژەوەندییەکان هەڵسوکەوتیان گۆڕاوە و هەوڵی لەناوبردنی میرنشینەکانیان داوە، یەک لەوانەش کە پەیوەندی و بەرژەوەندی هەبووە، دەوڵەتی عوسمانی بووە.

دەوڵەتی عوسمانی هەوڵی پیادەکردنی سیاسەتێکی دەدا بە ناوی (سیاسەتی ناوەندی) بۆ بەستنەوەی هەرێمەکان بە ئەستەنبوڵەوە، کە بۆ ئەو مەبەستەش هەندێک والی لە ناوچەکان دامەزراند بۆ جێبەجێکردنی ئەرکەکان، یەکێک لەو والییانەش (محەمەد ئینجە بیرەقدار) بوو کە هەڵوێستێکی توند و دوژمنکارانەی هەبوو بەرانبەر میرنشینە کوردییەکان بە گشتی و میرنشینی سۆران بە تایبەتی.

توێژینەوەکە بە ناونیشانی (**سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی بەرانبەر بە میرنشینی سۆران لە سەردەمی میرمحەمەدی ڕواندزیدا (١٨١٣-١٨٣٦)**) کە ئامانج لەم توێژینەوەیە خستنەڕووی سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی بە گشتی و سیاسەتی والیی موسڵ بە تایبەتی بەرانبەر بە میرایەتیی میری کۆرە لە ڕواندز، کە پێکهاتووە لە دوو تەوەرەی سەرەکی و هەر تەوەرەیەک چەند بابەتێک لەخۆدەگرێت. لە تەوەرەی یەکەمدا باس لە پوختەیەکی مێژووی میرنشینی سۆران دەکات لە دامەزراندنییەوە تا

وەرگرتنی دەسەڵات لە لایەن میر محەمەدەوە. تەوەرەی دووەمیش باس لە سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی دەکات بەرانبەر بە میرنشینی سۆران و دژایەتیکردنی میرنشینەکە لە لایەن وڵاتانی زلهێزەوە.

بۆ ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە سوود لە سەرچاوەی جۆراوجۆر وەرگیراوە لە بەڵگەنامە بڵاوکراوەکان، وەک پەرتووکی (کورد و بەرخودانەکان) لە نووسینی سینان هاکان و (صفحات من تاریخ الکرد و الکردستان الحدیث فی الوثائق العثمانیة (١٨٤٠-١٩١٥) لە دانانی د. خلیل علی مراد و د. عبدالفتاح علی بوتانیە و(دراسات وثائقیة فی تاریخ الکرد الحدیث و حضارتهم) لە نووسینی د. عماد عبدولسەلام، هەروەها (الامیر الکردی میر محمد الرواندزی) لە نووسینی جمال نەبەز، جگە لە کومەڵێک کتێبی گەڕیدە و گەشتەنامەکان، وەک (گەشتەکەی فریزەر بۆ کوردستان و میزوپوتامیا ساڵی (١٨٣٤)، گەشتەنامەی (پوژولا بۆ کوردستان ساڵی (١٨٣٧) سوودیان لێوەرگیراوە. هەروەها چەند سەرچاوەیەکی تریش کەڵکی زۆریان هەبووە بۆ ئەم توێژینەوەیە وەک کتێبی (شەرەفنامە)ی شەرەفخانی بەتلیسی، (خولاسەیەکی تاریخی کورد و کوردستان) ئەمین زەکی بەگ و (الأزدیة)ی صدیق الدملوجی و (چەند لایەنێکی میژووی و ڕامیاری و کومەڵایەتی و ئابووری کوردستان لە سەردەمی عوسمانیدا) کە لە نووسینی د. سەعدی عوسمان هەروتییە، لەگەڵ چەندین سەرچاوەی تر.

تەوەرەی یەکەم: کورتەیەکی میژوویی

لە سەرەتای دامەزراندنیەوە میرنشینی سۆران پێگەی گرنگی هەبووە لە میژووی میرنشینە کوردییەکان، کە توانی دەسەڵاتی خۆی بچەسپێنی و سنوورەکەی فراوان بکات و ڕۆڵێکی گرنگی هەبێت لە هاوسەنگیی سیاسی و سەربازی لە ناوچەکەدا و کاریگەریی لەسەر ڕووداوەکان هەبێت (بەدلیسی،١٣٨٤: ٣٣٦-٣٣٧). کە لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانیدا زۆرجار بە

حکومەتی میرنشینی سۆران ناوی هاتووە (عبدالسلام، ٢٠١٢: ٢٤٥) بە تایبەتی لە سەدەی (١٦) کە جگە لە هاودیان و باڵەکان و ڕەواندز توانی هەرێر و شەقلاوەش بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. لە سەردەمی شا عەلیدا (سەرەتای سەدەی شانزە)، هەرێر کرا بە مەڵبەندی میرنشینەکە، بەڵام توشی هێرشی بابانەکان دەبێت و دەکوژرێت. دوایی کوڕەکەی میر سەید (١٥٤٥-١٥٤٢) دەسەڵات وەردەگرێت و تۆڵەی باوکی دەکاتەوە و بابانەکان لە ناوچەی میرنشینی سۆران دەردەکات. (حوزنی،١٧:٢٠٠٧)

دوای شەڕی چاڵدێران (١٥١٤) و سەرکەوتنی عوسمانییەکان بەسەر سەفەوییەکان، میرانی سۆران لایەنگیریی خۆیان بۆ دەوڵەتی عوسمانی ڕاگەیاند ئەمەش کاریگەریی لەسەر بەهێز بوون و فراوانبوونی سنووری دەسەڵاتیان دەبێت بەتایبەت لە سەردەمی میرەبەگدا (١٠٢٩ک-١٦١٩ز) توانی هەولێر و کەرکوکیش بخاتە سەر میرنشینەکە (هەرووتی، ٢٠١٣: ٥٠)، سەرەڕای لایەنگرییان بۆ دەوڵەتی عوسمانی، بەڵام زۆرجار عوسمانییەکان بەپێی بارودۆخەکە و بەرژەوەندیی خۆیان ڕەفتاری دوژمنکارانەیان بەرانبەر میرانی سۆران پەیڕەو دەکرد، هەوڵی لەناوبردنیان دەدا، هەروەک لە سەردەمی سوڵتان سولێمانی قانونی (١٥٢٠-١٥٦٦) کە عیزەدین شێری میری میرنشینی سۆرانی لە ساڵی ١٥٣٥ لە سێدارەدا بە تۆمەتی هەبوونی پەیوەندی لەگەڵ سەفەوییەکان، دواتر عوسمانییەکان ناوچەکە ڕادەستی حەسەن بەگی داسنی دەکەن (١٥٤٢-١٥٣٦) (هەروتی، ٢٠١٦: ٢٢).

لە سەردەمی سلێمان پاشای کوڕی قولی بەگ کە وەک کەسێکی بەهێز و کاریگەر توانی لەشکری میرنشینی سۆران بەهێز بکات و بەشداری شەڕەکانی عوسمانی بکات دژی سەفەوییەکان ساڵی ١٥٧٧، بۆیە دەوڵەت ڕێزی لێ دەنێت و دیاری بۆ دەنێرێت (عبدالسلام، ٢٠١٢: ٢٥٠-٢٥١).

لەدوای ئەویش عەلی بەگی کوڕی (١٥٩٦-١٥٩٧ز) دەسەڵات وەردەگرێت و بۆ ماوەیەک فەرمانڕەوایەتی دەکات (حوزنی،٢٠٠٧: ١٧) لەدوای خۆشی ئوغز بەگ دەسەڵات وەردەگرێت و مەڵبەندی میرنشینەکەی لە خەلیفانەوە دەگوازێتەوە بۆ ڕەواندز (زەکی، ٢٠٠٦، ١٢٧)، دوای ئەویش ئەحمەد بەگی کوڕی دەسەڵات وەردەگرێت (١٦٩٥-١٧٥٦). کە توانی سنووری دەسەڵاتی خۆی فراوان بکات لەدوای ئەویش ئۆغز بەگی دووەم (١٧٥٦-١٧٦٨) دەسەڵات وەردەگرێت. گرنگیی بە ئاوەدانکردنەوە و بازرگانی و کشتوکاڵ داوە پاشان مستەفا پاشا لە ساڵی (١٧٦٨) دەبێتە فەرمانڕەوای میرنشینی سۆران تا هاتنی کوڕەکەی میر محەمەد (سمایل، ٢٠٠٨: ١٤ -١٥).

میرمحەمەد (١٨١٣-١٨٣٦)، کوڕی مستەفا بەگی کوڕی ئوغز بەگی کوڕی ئەحمەد بەگە (زەکی، ٢٠٠٥: ٨٩). پێش ئەوەی دەسەڵاتی میرنشینی سۆران وەربگرێت، لە سەردەمی باوکی لە هەندێک لە ناوچەکانی میرنشینی سۆران دەسەڵاتدار بووە، دواتر دەسەڵاتی هەموو میرنشینی سۆرانی وەرگرت (حوزنی، ٢٠٠٨: ٢٦) دوای وەرگرتنی دەسەڵاتی لە (١٨١٣) (زەکی، ٢٠٠٦: ٥٢) دەستی کرد بە چاکسازی بۆ ئەوەی لەسەر شێوازێکی نوێ میرنشینی سۆران وەک وڵاتێکی سەربەخۆ، دوور لە دەسەڵاتی عوسمانی پێش بخات (قەفتان، ٢٠٠٩: ٢٢٦). وەک دامەزراندنی ئەنجوومەنی سەروەری کە خۆی سەرۆکی بوو ڕەسول بەگی بۆ جێگری بووە، ئەم ئەنجوومەنە دابەشی چەند لێژنەیەک دەبوون، هەریەکەیان تایبەت بوو بە کاروبارێکی وڵات (عەلیاوی، ٢٠٠٤: ٢٦) و هەموو هەفتەیەک کۆدەبوونەوە (نبز، ٢٠٠٣: ١١٨). بۆ ئەم مەبەستەش پێویستی بە سوپایەکی بەهێز و گەورە هەبوو، بۆ بەرگری و چەسپاندنی دەسەڵاتی میرنشینی سۆران و سەرکەوتن بەسەر کۆسپەکان، داوای لە کارسازان کرد یارمەتی بنیاتنانی سوپایەکی بەهێز بدەن لە ڕووی چەک و تەقەمەنیەوە کارگەیەکی لە ڕەواندز دروستکردووە (جەلیل و ئەوانیتر،

٢٠١٥: ١٩) كارسازی زیرەک و لێهاتوو وەستا ڕەجەبی لە ورمێ هێنا (سەجادی، ٢٠٠٥: ٦٥-٦٦) و کارخانەیەکی لە کاولۆکان دامەزراند بۆ دروستکردنی کەرستەی جەنگی وەک شمشێر و تفەنگ و لولە تۆپ (جەلیل و ئەوانیتر، ٢٠١٥: ١٩-٢٠) کە نزیکەی (٢٢٢) لولە تۆپی بەرهەم هێنا (سەجادی، ٢٠٠٥: ٦٦) و ڕەواندزی کردە بنکەی بەرهەمهێنانی چەک و تەقەمەنی. هەروەها گرنگی بە دروستکردنی قەڵا و شورەی سەربازی داوە (ئەسفەهانی، ٢٠٠٩: ٣٧)، تەنانەت خەڵکی دەنارەدە چیاکان بۆ ئەوەی کەرستەی خاوی پیشەسازی چەک و تەقەمەنی لە ئاسن و مس بەدەستبهێنێت (سەجادی، ٢٠٠٥: ٦٥-٦٦). بەمەش توانی سوپایەکی بەهێز دروستبکات کە ژمارەی سەربازەکانی لەوە نەدەچوو هی میرنشینێک بێت، بەڵکو لە هی نیمچە دەوڵەتێک دەچوو کە نیازی گەورەبوونی هەبێت (قەفتان، ٢٠٠٦: ٦٤). هەندێک سەرچاوە ژمارەی سەربازەکانی میر محەمەد بە (٥٠) هەزار دەخەملێنن (الدملوجي، ٢٠١٠: ٥٦٧). سوپایەکی ڕێکخراو لەسەر شێوازێکی نوێ تەنانەت جل و بەرگی پیادە و سوار لە یەکتر جیاواز بوون (جەلیل و ئەوانیتر، ٢٠١٥: ٢٠). لە ڕووی چەکیش جیاوازییان هەبووە، پیادەکان تفەنگ و خەنجەر و سوارەکانیش ڕم و خەنجەریان بەکارهێناوە (فرەیزەر. ١٩٩٨: ٣٢).

میر محەمەد سوپایەکی بەهێز و گەورەی دامەزراند. ویستی سنووری دەسەڵاتی خۆی فراوان بکات (قەفتان، ٢٠٠٩: ٦٤-٦٥)، بۆ ئەمەش دەبوایە سەرەتا کۆسپەکانی سەر ڕێگای فراوانخوازی خۆی لەناو ببات، لەوانە عەبدوڵا ئاغای خەزنەدار کە لە سەردەمی باوکیشیدا خەزنەدار بوو لە سێدارەیدا، بەهۆی بوونی پەیوەندی لەگەڵ مامەکانی محەمەد پاشا کە کێشەی لەگەڵیان هەبووە (الگوراني، ٢٠١٢: ١٤٠). پاشان توانی مامەکانی خۆی کە تەمەر خان و یەحیا بەگ بوون لەناو ببات (ڕۆحانی، ٢٠١٣: ٣٦٢). بەمەش توانی ناوچەکانی دەوروبەری ڕەواندز بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی و توانی بەسەر کێشەکانی ناوخۆدا زاڵ بێت

(جەلیل و ئەوانیتر، ٢٠١٥: ١٩). ئەمەش ڕێگای بەردەمی والا کرد بۆ ئەوەی فراوانخوازیی خۆی بکات، بە تایبەت لە ناوچەی بابان کە مولکێکی زۆریان لەژێر دەسەلاتدا هەبوو, دەربهێنێت (ریچ، ٢٠١٢: ١٥٩).

لەسەردەمی داود پاشا (١٨١٧-١٨٣١) والیی بەغدا بارودۆخی عیراق یارمەتیدەر بوو بۆ هەوڵەکانی میر محەمەد، چونکە نزیکبوونەوەی میرانی بابان لە ئێران وای کرد کە داود پاشا والیی بەغدا نەرمی بەرامبەر فراوانخوازی میر محەمەدی ڕەواندزی بنوێنێت و ئەویش ناوچەیەکی زۆر بخاتە ژێر دەسەلاتی خۆی (بەرزنجی، ٢٠٠٤: ١١٩)، پێشڕەوییەکانی میر محەمەد بەردەوام بوون، تەنانەت سنووری عێراقی تێپەڕاند بەهۆی نالەباری بارودۆخی ئێران و شەڕەکانی لەگەڵ ڕووسیا سالی (١٨٢٦) میر توانی هەندێک ناوچەی ڕۆژهەلاتی کوردستان بخاتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە (جەلیل و ئەوانیتر، ٢٠١٥: ٢١).

سەرکەوتنەکانی میر میرمحەمەد بەردەوام بوو، لەو کاتەی کە بارودۆخی دەوڵەتی عوسمانی دوچاری شلەژان هات بەتایبەتی دوای شکستەکانی بەرامبەر بە شۆرشی یۆنان (١٨٢١-١٨٣١)، شەڕ لە بەرانبەر ڕووسیا (١٨٢٨-١٨٢٩) و فراوانخوازییەکانی محەمەد عەلی پاشا لە ولاتی شام (١٨٣١-١٨٣٣) (حاجی، ٢٠٠٧: ١٣١)، تەنانەت لە سەردەمی عەلی ڕەزاش کە والیی بەغدا بوو. سەرەتا نەتوانرا ڕێگری لێ بکرێت و نازناوی پاشای وەرگرت (هاکان، ٢٠١٢: ٨٣). ئەمەش وایکرد زیاتر بیر لە فراوانخوازی بکاتەوە. بەپێی بەڵگەنامەیەکی میسری کە دەڵێت: پاشای ڕەواندز نەخشەی دەست بەسەرگرتنی هەموو عێراق بە بەغدایشەوە داناوە (نوار، ١٩٦٨: ١٩٥). بۆیە بڕیاری دەستبەسەرداگرتنی بادینانیشی دا، بەتایبەت کە بارودۆخی ناوخۆی بادینان شلەژا بوو بەهۆی ناکۆکی و ململانێی لەسەر دەسەلات لە نێوان میرەکانی بادینان خۆیاندا.

بەڵام کاتێک محەمەد پاشا سیاسەتێکی خراپی بەرانبەر بە خەڵکی بادینان بەکاردەهێنا، خەڵکی بادینانیش لە نامەیەکی ناڕەزاییدا کە بۆ عوسمانییەکانیان ناردووە داوای چارەسەر دەکەن کە ناتوانن چیتر بەرگەی کارە خراپەکانی محەمەد پاشا بگرن، کە چۆن ژن و منداڵەکانی بردبوون و وەک دیل مامەڵەیان لەگەڵ کراوە (دۆسکی، ٢٠١٥: ١٣٥-١٣٦). هەروەک لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانی کە لە ٣ی کانوونی دووەمی (١٨٣٦)دا هاتووە (دوای ئەوەی لە لایەن والیی موسڵ (١٠) کەس بەهۆی خراپەکاری دەرکراون موتەسەریفی ڕەواندز ئەو (١٠) کەسەی بردۆتە لای خۆی، ئەمەش بۆتە مەترسی بۆ عوسمانییەکان هەروک چۆن محەمەد پاشا دەستی بەسەر ئامێدی و هەولێردا گرتووە، پلانی هەیە دەست بەسەر موسڵیشدا بگرێت، بۆیە موتەسەریفی موسڵ سەعید پاشا پەشیمان بۆتەوە لە دوورخستنەوەی ئەو (١٠) کەسانە و داوای کردووە بگەڕێنەوە بۆ موسڵ(عادل، ٢٠١٧: ٣٠). ئەمانە مەترسی فراوانخوازییەکانی محەمەد پاشای ڕەواندز بوون بۆ سەر موسڵ، کە بەپێی هەندێک سەرچاوە ئەمە نەخشەیەک بوو لەنێوان محەمەد پاشای میرنشینی سۆران و محەمەد عەلی میسر کە گوایە نامەگۆڕینەوە هەبووە لە نێوانیان دژی بەرژەوەندیی عوسمانی (حورنی، ٢٠٠٧: ٤٧-٤٨).

بەڵام بەپێی بەڵگەنامەکانی میسری، عێراق لە پلانی دەوڵەتی محەمەد عەلیدا نەبووە، بەهۆی زۆری تێچوون و زۆری بەڕێوەبردن و دووری عێراق لە میسر، سەرەڕای ترسی بەریتانیا بەهۆی هەبوونی بەرژەوەندییەکانی لە عێراقدا. واتە تەنها هانی خەڵکی عێراقی بدەن دژی عوسمانییەکان بۆ ئەوەی سەرقاڵیان بکەن بەشداری شەڕ نەکەن دژی میسر (غازی، ٢٠١٦: ٣١، ٢٦١، ٢٣٩). واتە بەپێی لێکدانەوەکان بەڵگەنامەکانی میسری هیچ پەیوەندییەک لە نێوان محەمەد پاشای ڕەواندز و محەمەد عەلی میسری نەبووە، بەڵکو تەنها چاودێریکردنی فراوانخوازییەکانی محەمەد پاشای ڕەواندزە لە ناوچەکە، بۆ ئەوەی

بتوانێت لەشکری عوسمانی لە ناوچەکەدا سەرقاڵ بکات بە فراوانخوازییەکانی. میری سۆران هەر لە ناوچەی بادینان نەوەستا بەڵکو هێرشی کردە سەر ناوچەی بۆتان (جزیرە)، ماردین و نەسیبینی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆی (نوار، ١٩٨٦: ١٩٥)، بەم شێوەیە محەمەد پاشا توانی چاکسازی بکات و دەسەڵاتێکی بەهێز لە ڕووی سیاسی و کارگێڕی دروست بکات و سوپایەکی بەهێز لەسەر شێوازێکی نوێ بە هەموو پێداویستییەکانی سەربازییەوە دروست بکات. هەروەها هەوڵیدا ئارامی بۆ خەڵکی ناوچەکە دابینبکات و سنوورەکانی خۆی بپارێزێت و سوود وەربگرێت لە بارودۆخی گشتی ناوچەکە و سنووری دەسەڵاتی خۆی فراوان بکات، ناوچەی زۆری خستە سەر میرنشینی سۆران کە ئەمەش هەوڵێک بوو بۆ هێنانەدی ئامانجەکەی لە دروست کردنی دەسەڵاتێکی بەهێزی سەربەخۆی کوردی. بەڵام ئەم کارانەی بەپێی سیاسەتی گشتی دەوڵەتی عوسمانی کاردەکاتە سەر بەرژەوەندییەکان و وەکو مەترسی و هەڕەشەیەک لە ناوچەکە لە قەلەمی دەدەن، بەتایبەتی بۆ سەر ویلایەتی موسڵ. بۆیە بە هاوکاری دەوڵەتە زلهێزەکان پیلانی لەناوبردنی میرنشینی سۆران دادەڕێژن، چونکە بەرژەوەندیی دەوڵەتە زلهێزەکان بەتایبەتی بەریتانیا لەگەڵ پاراستن و مانەوەی دەوڵەتی عوسمانی بووە بە لاوازی (ئەسکەندەر، ٢٠٠٩: ٢٥٢-٢٥٣).

تەوەرەی دووەم: دژایەتیی زلهێزەکان بۆ میرنشینی سۆران و سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی بەرانبەر بە میرنشینەکە

١ ـ دژایەتیکردنی میرنشینی سۆران لەلایەن وڵاتە زلهێزەکانەوە

وڵاتە زلهێزەکان هەر لە سەرەتاوە دژایەتی میرنشینی سۆرانیان کردووە، چوونکە فراوانخوازییەکانی محەمەد پاشا بووە هۆی ئەوەی کە بەرژەوەندی سیاسی و ئابووری دەوڵەتە زلهێزەکان بکەوێتە مەترسییەوە. ئەمەش وای کرد هەڵوێستیان هەبێت بەرانبەر بە دەوڵەتی

عوسمانی دژی دەسەڵاتی میرنشینەکان، چونکە مەترسی بۆ سەقامگیری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەبوو، بۆیە زلهێزەکان فشاریان خستە سەر عوسمانییەکان بۆ لەناوبردنیان, چونکە ڕێگر بوون لە گەیشتنیان بە بازاڕەکانی ئەم ناوچانە. هەروەک بەریتانیا کە سالانی (١٨٢٥ــ ١٨٥٥) ڕادەی بازرگانی لە ناوچەکە زیادی کردووە. ئەو ماوەیەش سالانی لەناو چوونی میرنشینە کوردییەکان بوو (ئەسکەندەر، ٢٠٠٩: ٢٢٩). کە ئەمەش لە بەرژەوەندی دەوڵەتی عوسمانی بە شێوەیەکی گشتی و ویلایەتی موسڵ بە تایبەتی دەبێت؛ چونکە ماوەیەکی زۆر بوو محەمەد ئینجە بەیرەقدار کە والیی موسل بوو دەیویست بەهەر ڕێگایەک بێت بتوانێت بەسەر میرنشینی سۆراندا زاڵ بێت.

سەرەڕای ململانێی لە نێوان ڕووسیا و بەریتانیا لەسەر بەرژەوەندییەکانیان لە دەوڵەتی عوسمانیدا، بەڵام دەوڵەتێکی عوسمانی لاوازییان پێ باشتر بوو لە میرنشینێکی کوردی بەهێز کە دژی بەرژەوەندییەکانیان بێت (ئەسکەندەر، ٢٠٠٩: ٢٢٧-٢٢٨). بۆیە فراوانخوازییەکانی میرنشینی سۆران و بەهێزبوونی، گەیشتە ئەو ڕادەیەی کە حیسابی بۆ بکرێت. هەر ئەمەش وای کرد کە دەوڵەتە ئەورووپییەکان هەست بە مەترسی بکەن، بەتایبەت بەریتانیا سیاسەتێکی گشتگیری هەبوو لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کە نابێت دەسەڵاتێکی تر جێگای عوسمانییەکان بگرێتەوە و بەرژەوەندییەکانیان بخاتە مەترسیەوە. نەوەک ڕووسیا دەستبخاتە کاروباری ناوچەکە و کێشەیەکی سیاسی دروست بکات (حاجی، ٢٠٠٧: ١٣٤). بۆیە بەریتانیا بە ئاشکرا دژایەتی خۆی بۆ محەمەد پاشا ڕاگەیاند لە ڕێگای (Rechard Edward1) کە کونسوڵی بەریتانیا بوو لە حەلەب (ئەسکەندەر، ٢٠٠٩: ٢٦٤). هەروەها کونسوڵەکانی لە بەغدا و باڵوێزی لە ئەستەنبۆل هەوڵیان دەدا سەرکردە کوردەکان ساردبکەنەوە لە پشتگیریکردنی محەمەد پاشای ڕەواندز، سەرباری نزیکبوونەوەی ئێران و دەوڵەتی عوسمانی دژی میرنشینی سۆران (عەلی، ٢٠١٠: ١٩-٢٠)

هەرچی ڕووسیاشە یارمەتی دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی دەدا بۆ لەناوبردنی دەسەڵاتە خۆجێییەکان و پاراستنی بەرژەوەندەییەکانی خۆی و ململانێ لەگەڵ بەریتانیا (حاجی، ٢٠٠٧: ١٣٧). ئەم ململانییە و فشار خستنە سەر دەوڵەتی عوسمانی وای کرد لە ئێران نزیک بێتەوە دژی پاشای ڕەواندوز ، بەتایبەتی ئێران دوژمنایەتی هەبووە بەرامبەری لە کاتی هێرشی میرنشینی سۆران بۆ سەر هەندێک ناوچەی ئێران (قەفتان، ٢٠٠٦: ٧٠)، کاتێک هێزی ئێران لە سلێمانی بوو دوژمنایەتی خۆی بۆ میرنشینی سۆران ڕاگەیاندبوو (فرەیزەر، ١٩٩٨: ٤٨)، کە محەمەد پاشا هێرشی کردە سەر (لاهیجان [١]) لە ئێران بارودۆخی ئێران خراپ بوو, بەڵام کە محەمەد شای ئێران (١٨٣٤-١٨٤٨) هاتە سەر دەسەڵات، لەگەڵ میرنشینی سۆران ڕێکەوت بۆ کشانەوە وەک فشارێک دژی عوسمانی بەکاریبهێنێت، بەڵام بەریتانیا لە ترسی هاتنی لەشکری ڕووسیا لە ڕێگەی ئێران بۆ عێراق یارمەتی دەوڵەتی عوسمانی دا (لازاریف، ٢٠١٥: ١٩٤-١٩٥).

سەرەڕای ئەوەی باس لە پەیوەندی نێوان محەمەد پاشا و دەسەڵاتدارانی ئێران دەکرێت. واتە پەیوەندیی نهێنی لە نێوانیان هەبووە (ئەسکەندەر، ٢٠٠٩: ٢٧٤-٢٧٥)، بەڵام بەرژەوەندیی زلهێزەکان وای دەخواست ئێران و دەوڵەتی عوسمانی لە یەکتر نزیک بکەنەوە دژی میرنشینی سۆران، کاتێک ئێران لەشکرێکی (١٠) هەزار سەربازی دەنێرێتە سەر سنوورەکانی لەگەڵ عێراق بۆ لێدانی لایەنگرانی میرنشینی سۆران کە پلانیکی ئینگلیز و ڕووسیا بوو بۆ لەناوبردنی قەوارە سەربەخۆکەی میرنشینی سۆران لە ناوچەکە، سەرەڕای ئەوەی ئێران نەیدەویست میرنشینێکی بەهێز وەک میرنشینی سۆران دراوسێی بێت (لازاریف، ٢٠١٥: ١٩٨).

بەڵگەنامەکانی عوسمانی دووپاتی هاوکاری ئێران لەگەڵ عوسمانییەکان دەکەنەوە، چونکە پێشتر لەشکری ئێران لەناوچەکانی

سلێمانی هەبووە بەهۆی نزیکییان لە بابانەکان، بۆیە لەشکریان لە عێراق کشاندەوە کە یارمەتیدەری عوسمانی بوو بۆ لەناوبردنی میرنشینی سۆران. ئەوەتا عەلی ڕەزا پاشا والیی بەغدا (١٨٣١-١٨٤٢) لە نامەیەکدا بۆ دەوڵەتی عوسمانی دەنوسێت کێشەی سلێمانی لەگەڵ ئێران لەلایەن بەیرەقدار والیی شارەزوور چارەسەر کراوە (هاکان، ٢٠١٢: ٨٤-٨٨). ئەمەش ڕۆڵی بەیرەقدار بەدیاردەخات لە دژی میرنشینی سۆران, کە توانی کێشەی ئێران چارەسەر بکات بۆ ئەوەی ڕێگا خۆشکەر بێت بۆ لەناوبردنی میرنشینی سۆران و تەنانەت ئێران یارمەتیدەریش بێت بۆ لێدانی محەمەد پاشای ڕەواندز.

ئەم گەلەکۆمەکییەی دەوڵەتە زلهێزەکان، یارمەتی لەناوچوونی میرنشینی سۆرانیان دا. لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانیدا لە ١٢ی نیسانی (١٨٣٧) هاتووە کە نامەیەکی ووڵاتی نەمسایە بۆ دەوڵەتی عوسمانی، کە تێدا خۆشحاڵی ئەو وڵاتە دەردەخات سەبارەت بە سەرکەوتنەکانی هێزەکانی عوسمانی بەسەر میرنشینی سۆران. "بەپێی نوسراوی باڵوێزی نەمسا و پاڵپشتی ناوبراو باش وەکیلی نەمسا بەبۆنەی سەرنەکەوتن و شکانی بەگی ڕەواندز نامەیەکی بۆ نوێنەری نەمسا لە ئەستەنبۆل ناردووە، هەروەها پارێزگاری بلگراد، کە لەلایەن ئیمپراتۆری نەمسا قبوول کراوە. بەپێی ڕاپۆرتی پارێزگاری بلگراد کە پێشکەشی نوێنەری نەمسا کراوە، پارێزگاری نەمسا عەلی ڕەزا پاشای والیی بەغدای داوەت کردووە بە ناوی ئیمپراتۆریەتی نەمسا لایەنگر و پاڵپشتی لە پاشا کردووە و پاشاش بەو هەڵوێستەی ئیمپراتۆر خۆشحاڵی خۆی نیشانداوە" (عادل،٢٠١٧: ٣٣) واتە ئاگاداری هێرشی عوسمانی بوونە بۆ سەر میرنشینی سۆران، ئەو شەڕەی لە ڕەواندز ڕوویداوە و بەهۆی ئەو بەرگرییەی کە لە لایەن سوپاوە کراوە شازادە میتەرنیخ لە ئاداری (١٨٣٨) نامەیەکی بۆ نوێنەری نەمسا لە ئەستەنبۆل ناردووە، دواتر نامەکە پێشکەشی وەزارەتی دەرەوە کراوە ئەم نوسراوە لەلایەن دەوڵەت

هەولێر کتێب

وەرگیراوە (عادل،٢٠١٧: ٣٤). واتە دەوڵەتە زلهێزەکان یارمەتی دەوڵەتی عوسمانییان دابوو بۆ لەناوبردنی میرنشینی سۆران. هەروەها پیلانیکی نێودەوڵەتی دژی دەسەڵاتە خۆجێییەکان و لەوانەش میرنشینی سۆران هەبووە بەتایبەت بەریتانیا یارمەتی عوسمانی دا دژی کورد، چونکە بەریتانیا دەیویست پارێزگاری لە دەوڵەتی عوسمانی بکات، لەبەرئەوەی لەناوچوونی دەوڵەتی عوسمانی لە بەرژەوەندی ڕووسیا دەبوو کە دەیویست بگاتە خاکی عوسمانی. واتە بەریتانیا محەمەد پاشای بە مەترسی دادەنا لەسەر تێکچوونی هاوسەنگی هێز لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست (عەلی، ٢٠١٠: ٤٩). هەروەها فەرەنساش ویستی یارمەتی دەوڵەتی عوسمانی بدات بۆ لەناوبردنی میرنشینی سۆران، بەتایبەتی کاتێک محەمەد پاشای ڕەواندز هێرشی کردە سەر مەسیحییەکان لە ئەلقوش لە ساڵی (١٨٣٥)، فەرەنساش لە پێناو پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆی لە ژێر پەردەی پاراستنی مەسیحییەکان لەم ڕێگەیەوە دەست بخاتە ناو کاروباری ئەم وڵاتەوە و داوا لە دەوڵەتی عوسمانی بکات محەمەد پاشای ڕەواندز دەستگیربکات و هەوڵبدات بۆ لێدانی میرنشینی سۆران (عەلی، ٢٠١٣: ٢٩). کەواتە بەریتانیا و ڕووسیا و فەرەنسا و دەوڵەتی قاجاری و عوسمانییەکان هاوڕابوون بۆ لەناوبردنی میرنشینی سۆران (مەدەنی، ٢٠٠٩: ٢٦).

لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کەوا بەرژەوەندییەکی نێودەوڵەتی دروستبووبوو، کە وەکو مەترسی و هەڕەشەیەک سەیری میرنشینی سۆران دەکرا، ئەمەش ڕێگای خۆشکرد بۆ دەوڵەتی عوسمانی کە بڕیاری لەناوبردنی میرنشینی سۆران بدات و کۆتایی بە دەسەڵاتی محەمەد پاشا بهێنێت.

٢ ـ سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی بەرانبەر بە میرنشینی سۆران

بارودۆخی نێودەوڵەتی یارمەتیدەرێکی باش بوو بۆ دەوڵەتی عوسمانی کە بڕیاری هێرشکردنە سەر میرنشینی سۆران بدات. هەروەک چۆن سنووریان بۆ فراوانخوازییەکانی محەمەد عەلی پاشای میسر دانا و (ڕێکەوتنی کوتاهیە)[٢] یان پێ مورکرد لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی، ئەمەش دەستی دەوڵەتی عوسمانی والاکرد بۆ لێدانی میرنشینی سۆران (ئەسکەندەر، ٢٠٠٩: ٢٧٠). بەتایبەتی لە سەردەمی دەسەڵاتی سوڵتان مەحموودی دووەم (١٨٠٧ــ ١٨٣٩) کە بڕیاری چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەند و لەناوبردنی دەسەڵاتە خۆجێیەکانی دا بەتایبەت لە عێراق. لەناوبردنی داود پاشا لە ساڵی (١٨٣١) و جەلیلییەکان لە ساڵی (١٨٣٤) کە ئەمانە هەموو هەنگاوی چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەند بوون (عەلی،٢٠١٧: ١٨-١٨٣) هۆکاری چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەند لە کوردستان بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، مەترسی دەسەڵاتی ڕووسیا و ئێران لە دەوڵەتی عوسمانی بەدووربخەن, کە سنووریان لە یەکتریەوە نزیکە، هەروەها مستەفا ڕەشید پاشا نەخشەی لەناوبردنی دەسەڵاتە خۆجێییەکانی جێبەجێ کرد لە کوردستان بۆ ئەم کارەش عەلی ڕەزا پاشای والیی بەغدا و بەیرەقداری والیی موسڵ یارمەتییاندا (هەروتی، ٢٠٠٨: ١٨٠-١٨٣). پێشتر عەلی ڕەزا والیی بەغدا بەهۆی ڕاپەڕینەکانی وەهابییەکان[٣] لە عەرەبستانی سعودیە نەیتوانی ڕێگری لە فراوانخوازییەکانی محەمەد پاشای ڕەواندز بکات تەنانەت نازناوی پاشایەتیشی پێ بەخشی. بەمەش سنووری دەسەڵاتی فراوانکرد (هاکان، ٢٠١٢: ٨٣).

ئەم فراوانخوازییانە بوونە مەترسی بۆسەر بەرژەوەندەییەکانی عوسمانی، بەتایبەت کە ئەوان دەیانویست عێراق بکەنە بنکەیەک دژی میسر. میرنشینی سۆرانیش ببووە مەترسی لە پێش هێزەکانی عوسمانی (نوار، ١٩٦٨:١٠٣). ئەمانە هۆکار بوون بۆ ئەوەی عوسمانییەکان لەسەر

ئاستی دەوڵەت بڕیاری لەناوبردنی میرنشینی سۆران بدەن و هێرش بکەنە سەر ڕەواندز (بۆرکای، ٢٠٠٨: ٣٦٨).

لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کەوا هێزە دەرەکییەکان ڕۆڵیان هەبووە لە لەناوچوونی میرنشینی سۆران، دەوڵەتی عوسمانیش لەم بارەیەوە ڕۆڵێکی دیاری هەبووە لە ناشیرین کردنی وێنەی میرنشینی سۆران و میرەکەی محەمەد پاشا لەبەرچاوی ئەو دەوڵەتانە، بۆیە هەموو ئەو دەوڵەتانە لەسەر ئەوە کۆکبوون کە کۆتایی بە میرنشینی سۆران بهێنن.

جگە لەو هۆکارانەی کە باسمان کردن، کۆمەڵە هۆکارێکی ناوخۆش هەبووە بۆ لەناوچوونی میرنشینی سۆران، هەموو ئەمانە یارمەتی عوسمانی دا، کە ئاسانتر بەسەری زاڵ بێت. بەتایبەتی کەسایەتی میر هەرچەندە هەوڵی داوە ژیانی خەڵک باش بکات و دەسەڵاتێکی سەربەخۆ دروست بکات، بەڵام فریزەر دەڵێت: "**محەمەد پاشای ڕەواندز لەهەمان کاتدا کەسێکی خۆسەپێن بووە لەسزادان و کوشتن سڵی نەکردۆتەوە هەرچی هاتۆتە سەر ڕێگای واتە کۆسپ بووە بۆ ئامانجەکەی لەناویدەبرد**" (فریزەر، ١٩٩٨: ٣٤). لونگرێک دەڵێت: "**محەمەد پاشای ڕەواندز زیاتر کەسێکی ترسێنەر بووە لەوەی کە کەسێکی خۆشەویست بێت و هەندێک خەڵک حەزیان لە چارەی نەبووە و دەیانویست لەناوبچێت**" (لونگریک، ١٩٦٨: ٣٤٣). کاوس قەفتانیش دەڵێت: "**محەمەد پاشا لە کاتی فراوانخوازییەکانی سنووری میرنشینی سۆران لە ناوچەکانی بابان، بۆتان، ئەردەلان و بادینان خەڵکێکی زۆری کوشت و تاڵان و وێرانکارییەکی زۆری بەجێ هێشت، ئەو کوشتارە زۆرەی بەرانبەر ئێزدییەکان کرد بەمەش خەڵک چاوەڕێی تۆڵە و لەناوچوونی محەمەد پاشایان دەکرد**" (قەفتان، ٢٠٠٦: ٦٤). لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانیدا خەڵکی بادینان گلەیی زۆر لە سیاسەتی محەمەد پاشای ڕەواندز دەکەن بەرانبەر خەڵکی هەژار (دۆسکی، ٢٠١٥: ١٣٧).

سەرەڕای ئەو هەموو فراوانخوازی و شەڕکردنەی کە لەسەر شانی خەڵک بوو قوربانی زۆریشیان دا و باری سەرشانیان زور قورس بوو، چونکە خەڵک هەژار و برسیبوون کە تەواوی ڕۆژ کاریان دەکرد بۆ دەستکەوتنی نان, ئەویش زۆر زەحمەت بوو (بۆرکای، ٢٠٠٨: ٣٢٧). لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانیدا لە ٩ی حوزەیرانی (١٨٣٥)دا ئاماژە بەوە دە کات کە: **"کاتێک کە محەمەد پاشا لەگەڵ عەساکری مەنسورە و سەربازەکانی تر لە کەرکوک ماونەتەوە بە بیانوی سەربازییەوە لە خەڵکی کەرکوک زەخیرە و پارەی لە خەڵکی هەژار و دەستکورت کۆ کردۆتەوە هەروەها عەساکری مەنسورەی توشی جۆرەها دەردەسەری کردووە، پێچەوانەی ئەوەی دەوڵەت نوسیویەتی ئەنجامی دەدات. ڕۆژانە بە پارە کۆکردنەوە ئاسایش و ئەمنیەتی هەموو خەڵکی تێکداوە ئەم کارەشی بۆ مەبەست و سوودی خۆی ئەنجامداوە"** (عادل٢٠١٧: ٣٦). ئەمانە هۆکار بوون بۆ ئەوەی خەڵکی سۆرزیان بەرامبەر بە میر محەمەد کەم بێتەوە لەکاتی هێرشی عوسمانی بۆ سەر ڕەواندز، بەڵگەنامەکانی عوسمانیش ئەمە دووپاتدەکەنەوە کە میر محەمەد دوژمنی زۆری بۆ پەیدابوو بەهۆی کاری فراوانخوازییەکانی. بەمەش خاڵێکی ئەرێنی بوو بۆ دەوڵەتی عوسمانی لەکاتی هێرشکردن (هاکان، ٢٠١٢: ٨٤). لەو بەڵگەنامەیەدا عوسمانییەکان محەمەد پاشای ڕەواندز تاوانبار دەکەن بە تێکدانی ئاسایشی ناوچەکە چونکە کارەکانی محەمەد پاشا لە بەرژەوەندیی دەوڵەتی عوسمانیدا نەبوون.

بۆیە سوڵتانی عوسمانی ژمارەیکی زۆر لە سەرباز ڕەوانەی ڕەواندز کردووە، بۆ ئەوەی ئاسایش بۆ ناوچەکە بگەڕێتەوە (هاکان، ٢٠١٢: ٨٦). ئەمانە دەستپێکی لێدانی دەسەلاتی محەمەد پاشای ڕەواندز بوون. واتە بڕیاری لێدانی میرنشینی سۆران دەرچوو. لەگەڵ ئەوەش دانانی محەمەد ئینجە بەیرەقدار نیشانەیەکی تر بوو لە موسڵ بۆ لێدانی میرنشینی سۆران و دەسەلاتە کوردییەکان.

بەگشتی بەیرەقدار کەسێکی زیرەک و بەتوانا بووە لە ڕووی سەربازی و هونەری شەڕکردن (گیست، ٢٠١٢: ١٩٣).

بەیرەقدار دوژمنێکی سەرسەختی کورد بوو، هەموو هەوڵێکی ئەو والییە لەناوبردنی میرنشینە کوردییەکان بوو (لونگرک، ١٩٦٨: ٣٤٠)، چونکە بەیرەقدار کاتێک دەسەڵات وەردەگرێت، بیر لەوە دەکاتەوە کە سەرکەوتوو نابێت تا دەسەڵاتی میرنشینە کوردییەکان لەناونەبات، بەتایبەت مەترسی میرنشینی سۆران لەسەر بەرژەوەندیی عوسمانی لەناوچەکە کە وەکو کۆسپ وابوو، لە ڕێگای چەسپاندنی سیاسەتی ناوەند و تەنانەت کاریگەریشی لەسەر دەسەڵات و سیاسەتی بەیرەقدار لە موسڵ هەبوو. بۆیە هەر لە کاتی وەرگرتنی دەسەڵات لە موسڵ سیاسەتی لەناوبردنی میرنشینی سۆرانی پەیڕەوکردووە (نوار، ١٩٦٨: ١٠٤)، چونکە ناردنی بەیرەقدار بۆ موسڵ هۆکارێک بوو بۆ لەناوبردنی میرنشینی سۆران، لە نامەیەکی عەلی ڕەزا پاشای والیی بەغدا بۆ دەوڵەتی عوسمانی نێردراوە کە تێیدا هاتووە محەمەد ئیتجە بەیرەقداری ناردووە بۆ موسڵ بۆ ئەوەی کێشەی ڕەواندز چارەسەر بکات، توانا و بەهێزی بەیرەقدار وادەکات عەلی ڕەزا دڵنیا بێت کە دەتوانێت ئەم کارە بەسەرکەوتوویی جێبەجێ بکات (هاکان، ٢٠١٢: ٨٨).

کاتێک هێزەکانی میری ڕەواندز محەمەد پاشا لە دواوە دەبنە مەترسی بۆ سەر هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی دژی فراوانخوازی ئیبراهیم پاشای کوڕی محەمەد عەلی لە شام و بەشێک لە ئەنادۆل، شام و عێراق. بەمەش دەسەڵاتی عوسمانی سەرکردایەتییکی هاوبەشیان لە مەلاتیە بەسەرکردایەتی بەیرەقدار دروستکردووە بۆ لەناوبردنی میرنشینی سۆران لە کوردستان (غازی، ٢٠١٦: ١٧١). بۆیە بەیرەقدار لە ماوەی

فەرمانڕەوایی خۆی لە موسڵ زۆر جار هەوڵی لەناوبردنی میرنشینی سۆران و محەمەد پاشای ڕەواندزی داوە, تەنانەت هێرشی کردۆتە سەر بەڵام سەرکەوتوو نەبووە (حوزنی، ٢٠٠٧: ٦٤) و (عەلی، ٢٠١٢: ٦٤)، تا ئەو کاتەی لەشکری عوسمانییەکان بە سەرکردایەتی ڕەشید پاشا ئامادەکرا بەهاوکاری و هەماهەنگی لەگەڵ هەریەک لە عەلی ڕەزا والیی بەغدا و محەمەد ئینجە بەیرەقدار والیی موسڵ (صائغ، ١٩٢٧: ٣١٢).

هەرچەندە سەرەتا عەلی ڕەزا پاشا ناڕازی دەبێت بەرامبەر بەوەی ڕەشید پاشا سەرکردایەتی سوپای عوسمانی بکات بۆ لەناوبردنی میرنشینی سۆران، چونکە ئەمە بە دەست تێوەردان دادەنێت لە کاروباری عێراق (هاکان، ٢٠١٢: ٨٨). بەڵام لەژێر چاودێری ڕەشید پاشا بە واژووی عەلی ڕەزا پاشا والیی بەغدا لەسەر مەسەلەی ڕەواندز دووبارە ڕەزامەندی دراوە یەک لیوای عەسەکەری ڕەوانەی ڕەواندز بکرێتەوە تا بتوانرێت بەپەلە ئەم ناوچەیە کۆنترۆل بکرێتەوە و ئەو مەسەلەیە دابخرێت (عادل،٢٠١٧: ٣٨). لە بەڵگەنامەیەکی تری عوسمانیدا کە لە ١٠ی حوزەیرانی (١٨٣٦)دا دەڵێت: "**بەپێی نوسراوێک کە لە لایەن والی بەغدا عەلی ڕەزا پاشا نوسراوە ڕەوانەی ئەستەنبوڵ کراوە، تێدا هاتووە والی سیواس ڕەشید پاشا لەگەڵ سوپایەکەی کە پیادە و سوارە لە موسڵ نزیک بۆتەوە لەگەڵ والی موسڵ محەمەد پاشا بەیەکەوە ئامادەکاری دەکەن بۆ ئەوەی هێرش بکەنە سەر ڕەواندز. هەروەها ڕەشید پاشا بە نیازە لە ڕێگەی کەرکوکەوە ڕوو بکاتە ڕەواندز تا بتوانێت ڕەواندز لە ڕووی ئاسایش و ئەمنیەتەوە جێگیر بکەن**" (عادل،٢٠١٧: ٣٨).

هەرچۆنێک بێت ئەمە چارەسەر کرا، چونکە بڕیاری دەوڵەتی عوسمانی دەرچوو بۆ لێدانی میرنشینی سۆران و لەناوبردنی محەمەد پاشای ڕەواندز، بۆیە دەبێت هەماهەنگی و یارمەتی هەبێت لەنێوان عەلی ڕەزا و بەیرەقدار و ڕەشید پاشا هەروەکو لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانیدا لە ئاداری (١٨٣٧)دا هاتووە لە نێوان والیی بەغدا عەلی ڕەزا پاشا و والیی

سیواس ڕەشید پاشا پەیوەندی و هەواڵ گۆڕینەوە هەبوو لە بارەی ڕەواندزەوە، بەپێی ئەو نووسراوەی پێشکەشکراوە بۆ کۆنترۆل کردنی ڕەواندز لە نزیکترین شوێن هێز هاتووە و نێردراوە بۆ ئالتون کوپری[٤] سەر بە میرنشینی ڕەواندز ئەو شوێنە لە ڕووی ئەمنی و ئاسایشەوە سەقامگیرکراوە (عادل، ٢٠١٧: ٣٨). بۆیە ڕەشید پاشا و لەشکرەکەی ساڵی (١٨٣٦) سەرەتا هێرش دەکاتە سەر ناوچەکانی سەر بە جزیرە لەوێش بۆ ناوچەکانی تر و دەیویست جزیرە لەژێر دەسەڵاتی میری میرنشینی سۆران دەربهێنرێت. ئەم لەشکرکێشییە ماوەیەک بەهۆی وەرزی زستان ڕاگیرا. بەڵام جارێکی تر بەرەو جزیرە هاتن و دەستیان بەسەرداگرت، بڕیاریاندا کە هێرش بکەنە سەر ڕەواندز (هاکان، ٢٠١٢: ٨٩-٩١).

بڕیاردرا لەشکری ڕەشید پاشا بەیارمەتی عەلی ڕەزا والیی بەغدا لەگەڵ والیی موسڵ لەو شوێنە دەست پێ بکات کە دەچوونە ناو دڵی میرنشینی سۆرانەوە، بە لێدانی ناوچەکانی دەوروبەر بەمەش هێرشکرایە سەر ئێزیدییەکان لەسەر ڕێگای نەسیبین[٥] و ماردین[٦] کە نەخشە ڕێگای لەناوبردنی میرنشینی سۆران بوو (نوار، ١٩٦٨: ١٠٤-١٠٥). هێزەکانی ڕەشید پاشا لە جزیرە بەرەو زاخۆ و ناوچەی بادینان و موسڵ هاتن لەگەڵ هێزی بەیرەقدار بەرەو ڕەواندز بەڕێکەوتن (زەکی، ٢٠٠٥: ٩١). هەروەک لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانیدا هاتووە کە لیوای پیادە و لیوای سواره لە لایەن والیی سیواس ڕەشید پاشا نێردران کە فەرمان دەرچووە, ئەم دوو لیوایە یەکەم جار دەچنە بەغدا و لەوێشەوە ڕوودەکەنە ڕەواندز ، بەڵام ئەم سەربازانە توشی ناخۆشی و ماندووبوون دێن، بۆیە هەر لە دیاربەکرەوە ڕوودەکەنە ڕەواندز، چونکە ڕەشید پاشا لە موسڵ نزیکە و ئەو لیوایە ڕادەستی محەمەد پاشای والیی موسڵ بەیرەقدار دەکرێت و لەوێشەوە ڕوودەکەنە کەرکوک و دوایی بۆ ڕەواندز، بەڵام هەواڵ لە موسڵ هاتووە, کە تەنیا لیوای پیادە گەیشتۆتە موسڵ دوای ٢٤ ڕۆژ ڕووی کردۆتە کەرکوک. ئەمەش جارێکی تر ڕۆڵی بەیرەقدار بەدیار

دەخات لە هەڵمەتی لەناوبردنی میرنشینی سۆران کە ڕۆڵێکی کاریگەری هەبووە لە هێرش کردنە سەر ڕەواندز (عادل،٢٠١٧: ٣٩). لەو لاشەوە عەلی ڕەزا بەرەو ئالتون کوپری هات و هەوڵێریشی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆی (نوار، ١٩٦٨: ١٠٧). بەڵگەنامەیەکی عوسمانی لە تەممووزی (١٨٣٦) باسی قەڵای ئالتون کوپری دەکات و دەڵێت: "قەلای ئالتون کوپری کە سەر بە دەسەڵاتی ڕەواندزە و لە دەستی هێزەکانی محەمەد پاشای ڕەواندز دان، بۆیە دەوڵەت ٢٠ هەزار سەربازی بۆ کۆنترۆڵکردنەوەی ئەو شوێنە ناردووە دوای دوو ڕۆژ ئەو شوێنە کۆنترۆڵکراوەتەوە، دواتر ئەو هێزە ڕووەکاتە سەنجەقەکانی هەولێر و کۆیسنجەق و هەریر تا ئەو ناوچانەش کۆنترۆڵبکرێنەوە (عادل،٢٠١٧: ٣٩).

لە بەڵگەنامەیەکی تر باسی خۆبەدەستەوەدانی ئالتون کوپری دەکرێت، دەوڵەت بەسەرکردایەتی ڕەشید پاشای والیی سیواس ٢٠ هەزار سەربازی بۆ کۆنترۆڵکردنەوەی ئەو شوێنە ناردووە دوای دوو ڕۆژ و هەژدە کاتژمێر شەڕکردن تفەنگچییەکانی قەڵای کۆپری هاتونەتە خوارەوە و خۆیان بەدەستەوە داوە، ئەو شوێنە کۆنترۆڵکراوەتەوە، لەدوای ئەوە ئەو هێزە بەتەمایە ڕووبکاتە سەنجەقی هەولێر و لەوێشەوە بۆ کویسەنجەق و هەریر و ڕەواندز تا ئەو ناوچانەش کۆنترۆڵبکاتەوە (عادل،٢٠١٧: ٤٠).

بەم شێوەیە هێرش بۆ سەر میرنشینی سۆران دەستیپێکرد. هەروەک لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانی لە ساڵی (١٨٣٧)دا هاتووە والیی بەغدا عەلی ڕەزا پاشا نوسراوێک لەبارەی مەسەلەی ڕەواندز ڕەوانەی دەوڵەت دەکات کە دەست کراوە بە هێرشی سەر ڕەواندز و دەست بەکاربوون بۆ کۆنترۆڵکردنەوەی بە هەماهەنگی لەگەڵ بەیرەقداری والیی موسڵ (عادل، ٢٠١٧: ٤٠). ئەم هێزانە لە هەریر بەیەکگەیشتن و بارەگای هێزی عوسمانی بۆ هێرشی سەر ڕەواندز

هەر لەو شوێنە دانرا بە سەرپەرشتی ڕەشید پاشا و بە یارمەتی عەلی ڕەزا پاشا و محەمەد ئینجە بەیرەقدار، بەڵام بەهۆی سەختی سروشتی ناوچەکە و هەڵکەوتەی جوگرافیایی ڕەواندز ئەم هێرشکردنە تا ڕادەیەک زەحمەت بوو, بۆیە هێرشەکانیش لەو ماوەیەدا بێ سوود بوون بەرامبەر بە لەشکری میرنشینی سۆران (زەکی، ٢٠٠٥: ٩١). ئەمەش ئەوە دەردەخات کە میرنشینی سۆران بەرگری کردووە و شەڕیشی کردووە لەگەڵ سوپای عوسمانی. هەروەکو لە بەڵگەنامەی عوسمانیش دەردەکەوێت (عادل،٢٠١٧: ٤٠). بۆیە ڕەشید پاشا ڕێگەی تری بەکارهێنا, چونکە زانی کە محەمەد پاشای ڕەواندز خاوەن هێزێکی سەربازی بەهێز و چەک و تەقەمەنییەکی زۆرە، هەروەها سروشتی ناوچەکە سەرکەوتنی ڕەشید پاشا زۆر زەحمەت دەکات, بۆیە لە ڕێگەی ئابلوقەدانی ڕەواندزەوە، کە ئازوقە و ئاوی لەسەر خەڵک قەدەغەکردن و ئەمیش بارودۆخەکەی زۆر نالەبار کرد. بەهۆی برسییەتی و تێنوێتی، خەڵک نەیانتوانی تا سەر بەرگری بکەن و ناچار خۆیان بەدەستەوە بدەن، لێرەدا بیروڕای جیاواز سەبارەت بە کەوتنی میرنشینی سۆران هەیە، بەڵام هەندێک سەرچاوە باسی ئەوەدەکەن کە خیانەت لە محەمەد پاشای ڕەواندز کراوە ناچاری کردووە کە خۆی بەدەستەوە بدات (جەلیل، ٢٠١٥: ٢٢)، سەرەڕای ئەوەی ڕەسول بەگی برای باسی خیانەت دەکات، گوایە عوسمانییەکان نەیاندەویست بە شەڕ کۆتایی بەم کارە بهێنن، بۆیە لە ڕێگای گفتوگۆ محەمەد پاشای ڕەواندز چووە لای ڕەشید پاشا و بەڵام دەستگیرکرا و ڕەوانەی ئەستەنبوڵ کرا (عەلیاوەیی، ٢٠٠٤: ١٩٩).

هەندێک سەرچاوەی تر باسی مەلای خەتێ دەکەن، کە هۆکاری ڕاستەوخۆی کەوتنی میرنشینی سۆران بووە، هەروەها خۆ

بەدەستەوەدانی محەمەد پاشا بەوەی ڕەشید پاشا نامەی بۆ ناردووە، کە فتوا دەربکات هەرچی لە دژی لەشکری عوسمانی شەڕ بکات دەرچوونە لە ئیسلام (زەکی، ٢٠٠٦: ٢٨٣)، بۆیە ئەمە بە کاریگەر دادەنێن لەسەر ساردکردنەوەی لەشکری میرنشینری سۆران دژی عوسمانییەکان (جالیاند، ٢٠١٢: ٤٧) ڕاستە پیاوانی ئاینی ڕۆلێکی سەرەکییان لە کۆمەڵگادا هەبووە کاریگەر بوونە لەسەر خەڵک، بەڵام مەلای خەتێ فتوای لە پێناو بەرژەوەندیی خەڵک دەرکردووە و بەپێی پرس و ڕاوێژی میر ئەم کارەی کردووە، واتە بە ئاگاداری میر محەمەد پاشای ڕەواندز فتوای دەرکردووە (مەزوری، ٢٠٠٩: ٢٩). هەندێک سەرچاوە باس لەوە دەکەن کە مەلای خەتێ تاکە هۆکار نەبووە بۆ کەوتنی میرنشینی سۆران. محەمەد پاشا خۆی کەسێکی پابەند بووە بە شەریعەتی ئیسلامی، بۆیە شەڕکردن لەگەڵ لەشکری عوسمانییەکان لەلای ئەویش دەرچوونە لە یاساکانی ئیسلام (عەلی، ٢٠١٠: ٧٤).

لە ڕاستیدا لەناوچوونی میرنشینی سۆران هەروەکو (پۆژۆلا) باسی دەکات کارێکی بڕیار لەسەر دراوی عوسمانی بوو، کە چۆن لەشکرێکی ٤٠ هەزار سەربازی دەوری ڕەواندوزی گرتووە و ئابلوقەی داوە. محەمەد پاشای ڕەواندزیش زانی ڕزگاری نابێت و ناتوانێت بەرامبەر بەم لەشکرە گەورەیە سەربکەوێت، بۆیە خۆی بەدەستەوە دا (پۆژۆلا، ٢٠٠٩: ٥٢). بەمەش کۆتایی بە دەسەڵاتی محەمەد پاشا هات، کە پلانێکی دەوڵەتی عوسمانی بوو بە یارمەتی ئینگلیز بۆ پاراستنی بەرژەوەندیی خۆیان. بەمەش محەمەد پاشای ڕەواندز دوای خۆ بەدەستەوەدانی ڕەوانەی ئەستەنبۆل کرا، ڕەسول بەگی برای باسی دەکات, محەمەد پاشا لەگەڵ (٥) کەس ڕەوانەی ئەستەنبۆل کرا، هەرچەند بڕیاری بەخشین و لێخۆشبوون بۆ محەمەد پاشا دەرچوو کە بگەڕێتەوە بۆ کوردستان و بکرێتە دەسەڵاتدار، بەڵام لە کاتی گەڕانەوەیدا چارەنوسی نادیار دەبێت (زەکی، ٢٠٠٦: ٢٨٣). بەڵگەنامەیەکی عوسمانی باسی لێبوردنی محەمەد

پاشا دەکات و دەڵێت" لێبوردنی باڵا بۆ محەمەد پاشا دەرکراوە پلەی فەریقی لە لای سوڵتانی عوسمانی پێدرا کە بگەڕێتەوە بۆ کوردستان و بکرێتە دەسەڵاتدار لەو ناوچانەی کە لەژێر دەستیدا بوون "(هاکان ، س.پ:١٨٥). بەڵام عەلی ڕەزا ڕازی نەبوو، بۆیە کەوتە کارکردن بۆ ئەوەی ڕێگە نەدرێت میر بگەڕێتەوە بۆ کوردستان چونکە بەمەترسی دادەنێت لەسەر دەسەڵاتی خۆی لە بەغدا و دەسەڵاتی بەیرەقدار لە ویلایەتی موسڵ. عەلی ڕەزا دەورێکی باڵای هەبوو لە نەگەڕانەوەی محەمەد پاشا بۆ کوردستان و هەوڵەکانیشی سەرکەوتوو بوون لە ڕازیکردنی کاربەدەستانی عوسمانی بۆ ڕێگری کردن لە محەمەد پاشای ڕەواندز. هەروەک لە بەڵگەنامەی عوسمانیدا هاتووە، لەسەر داوای عەلی ڕەزا والیی بەغدا لە ٣ی حوزەیرانی (١٨٣٧) فەرمانێک دەرچوو بۆ مانەوەی محەمەد پاشا لە ئاماسیە دواتر بگوازرێتەوە بۆ ڕۆملێ (هاکان، ٢٠١٢: ٩٧). بۆیە دەوڵەتی عوسمانی بڕیاریدا بە گواستنەوەی میر محەمەد پاشای ڕەواندز بۆ ئەماسیە تا لەوێ نیشتەجێ بکرێت. لە (١٨٣٧/٦/١٢) (میر محمد) گەیشتە ئەماسیە و نیشتەجێکرا (هاکان، ٢٠١٢: ٩٧). دواتر علی ڕەزا والیی بەغدا بەهاوکاری والیی سیواس توانی دەرسەعادەت ڕازی بکات لە ڕێگای ئەنادۆل میری ڕەواندز بگڕێت و ڕەوانەی ناوچەیەکی دووری وەک ڕۆملێ بکرێت کە دەکەوێتە باشووری هەرێمی بەلقانەوە دواتر لە یەکێک لە گەڕەکەکانی ڕۆملێ نیشتەجی کراوە (عادل، ٢٠١٧: ٤٢).

بەم شێوەیە بە چارەنووسێکی نادیار دەسەڵاتی محەمەد پاشا کۆتایی هات. هەرچەندە بەڵگەنامەیەکی عوسمانی ساڵی (١٨٣٨) محەمەد پاشا بە کۆچکردوو ناو دەبات (عادل،٢٠١٧: ٤٢). هەروەها بەڵگەنامەیکی میسریش باس لەوە دەکات میری ڕەواندز لە ٢٦ی ئاداری (١٨٣٨) مردووە، زۆرێک لە سەرچاوەکانیش باسی ئەوە دەکەن کە محەمەد پاشا لەکاتی گەڕانەوەی لە ئەستەنبوڵ لە ساڵی (١٨٣٧) دەکوژرێت

(هاکان،۲۰۱۲۰: ۹۷). (دەبلیو ئار های) باس لەوە دەکات و دەڵێت محەمەد پاشای ڕەواندز ساڵی (۱۸۳۸) کۆژراوە (های، ۲۰۱۰: ۱۸۷) دەسەڵاتی محەمەد پاشا کۆتایی هات، بەڵام میرنشینی سۆران کۆتایی نەهات. لەم بارەیەوە ڕۆڵی بەیرەقدار بەڕوونی دەردەکەوێت لە کۆتاییهێنان بە دەسەڵاتی محەمەد پاشای ڕەواندز کە یارمەتی لەشکری عوسمانی دا لە کاتی هێرشی بۆ سەر ڕەواندز و هەروەها موسڵی وەکو بنکەیەکی سەرەکی بەکارهێنا بۆ ئەم هێرشە.

دوای دەستبەسەرکردنی میر محمد، چەندین پێشهات و ڕووداوی جۆراوجۆر ڕوویاندا، وەکو تاڵانی عوسمانییەکان لە شارەکان و پەرتەوازەیی لەشکری میرنشینەکە و وێرانکردنی کارگەکان و بوونی ئاژاوە لەناو بنەماڵەی دەسەڵاتدار و نەبوونی کەسێکی بەتوانا وەک (میر محمد) بۆ شوێن گرتنەوە، کە جێگای متمانەی خەڵکی ناوچەکە بێت بۆ بەرەنگاربوونەوەی دوژمنان، هەرچەندە (ڕەسول بەگ) برای بە جێنشینی میر محمد دیاریکرا، بەڵام نەیتوانی میرنشینەکە لەو دۆخە ناهەمواوە ڕزگاربکات. بۆیە میرنشینی سۆران و بەشێکی فراوانی کوردستان کەوتەوە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی (نیز،۲۰۰۳: ۱٦۸).

ئەنجامەکان:

۱. تێکچوونی بارودۆخی سیاسی و سەربازی هەرێمەکانی دەوڵەتی عوسمانی وەک شۆڕشی یۆنان و شەڕی لەگەڵ ڕووسیا و فراوانخوازییەکانی محەمەد عەلی پاشا والیی میسر. دەرفەتێکی زێڕینی دایە میر محەمەدی ڕەواندزی بۆ ئەنجامدانی فراوانخوازییەکانی.

٢. دەوڵەتی عوسمانی محەمەد ئیجە بەیرەقداری والیی موسڵ, کە ئەزمونێکی هەبوو لە سەرکوتکردن و دامرکاندنەوەی دەنگی ناڕەزایەتی، دەستنیشان کرد بۆ گەڕاندنەوەی میرنشینە کوردییەکان بۆ ژێر دەسەڵاتی ناوەندی.

٣. محەمەد ئیجە بەیرەقدار دوژمنێکی سەرسەختی میرنشینە کوردییەکان بوو بە گشتی و میرنشینی سۆران بە تایبەتی, چونکە سیاسەتێکی زۆر توندوتیژی هەبوو بەرانبەریان. بەیرەقدار سەرکەوتوو بوو لە پیادەکردنی سیاسەتەکەی کە ئەویش بریتیبوو لە لەناوبردنی دەسەڵاتە خۆجێییەکان و گەڕاندنەوەیان بۆ ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی دەوڵەتی عوسمانی.

٤. بۆ لێدانی میرنشینە کوردییەکان هاوکارییەکی باش هەبوو لە نێوان والیەکانی بەغدا و سێواس و والیی موسڵ بەیرەقدار. بەڵگەنامە عوسمانییەکان ئاماژە بە ئەوە دەکەن کە لە سەرەتادا ئاسان نەبوو بەسەر سوپای میرنشینی سۆران زاڵبن, بۆیە کەوتنە بەکارهێنانی جۆرەها ڕێگا بۆ زاڵبوون بەسەریاندا.

٥. هێرشکردنە سەر میرنشینی سۆران کارێکی بڕیار لەسەردراوی دەوڵەتی عوسمانی بوو، کە ئینگلیز ڕۆڵێکی دیاری هەبوو لە داڕشتنی نەخشەکەی و کۆتایی هێنان بە دەسەڵاتی میر محەمەدی ڕەواندزی.

٦. سەرەڕای ململانێ لە نێوان ڕووسیا و بەریتانیا لەسەر بەرژەوەندییەکانیان لە دەوڵەتی عوسمانی، بەڵام دەوڵەتێکی عوسمانی لاوازیان پێ باشتر بوو لە میرنشینێکی کوردی بەهێز کە دژی بەرژەوەندییەکانیان بێت.

هەولێر

پەراوێزەکان:

(١) مەبەست لە لاهیجان ناوچەیەکی دەشتایی ناوچەی موکریانە بەناوی (لاجان) کە بە دیاریکراوی دەکەوێتە نێوان هەردوو شاری سەردەشت و پیرانشار. (شوعەرا، ٢٠٠٨: ١٩٢-١٩٦).

(٢) ڕێکەوتنی کۆتاهیە: ئەو ڕێکەوتنە بوو کە لەنێوان عوسمانییەکان و هێزەکانی میسر مۆرکرا (١٨٣٣) لە ژێر فشاری دەوڵەتانی ڕووسیا و بەریتانیا و فەڕەنسا بۆ ئەوەی شەڕ ڕابگرن لە نێوان عوسمانی و هێزەکانی میسر، بەتایبەتی پاش سەرکەوتنەکانی ئیبراهیم پاشای سەرکردەی هێزەکانی میسر لە شام٠ (کولن,٢٠١١: ٢٨٠)

(٣) ڕاپەڕینی وەهابییەکان جولاناوەیەکی ئاینی بوو لە سەدەی هەژدە و نۆزد لەسەر دەستی محمد کوری عبدالوهاب (١٧٠٣ز) کە لە شاری عەینەی باکووری ریاض سەری هەڵدا" ئەم بزتنەوەیە داوای چاکسازی ئاینی دەکرد بە یەکتاپەرستی خودا و وازهێنان لە (بدعە) پاش ئەوەی ئەم بیرۆکەیە لە تەواوی نیمچە دوورگەی عەرەبی بڵاوبووەوە لە ساڵی (١٨١٨)ز لەلایەن محمد علی پادشای میسر کۆتایی پێهات. (عودة؛ الخطیب,١٩٨٩-١٢٨-١٣٤)

(٤) ئالتون کوپری: شارۆچکەیەکە، لەسەر ڕێگای نێوان کەرکوک -هەولێر. پردێکی ئاسن و یەکێکی تری تەختە هەردوو سەری زێی گەورەی بەیەک دەگەیاند. لە کەتی سەردانەکەی عەبدالرزاق حسنی ناحیەی ئالتون کۆپری (٢٣) گوندی لەخۆدەگرت لە ڕووی کارگێڕییەوە سەر بە لیوای کەرکوک بوو. (الحسنی، ٢٠١٣، ١٨٢).

(٥) نەسیبین: قەزایەک بوو لە باشووری لیوای ماردین، لە باکوور بە میدیات و لە خۆرهەڵاتیش بە قەزای جزیرە و لە باشووریش بە سنوورەکانی ویلایەتی موسڵ و میرنشینە سەربەخۆکان بەستراوەتەوە. دانیشتوانەکەی بە زۆری کوردن. (سامی، ٢٠٠٨: ٣١٨)

(٦) ماردین: شارۆچکەیەکە ناوەندی لیوای ماردین بوو، بە دووری ٩٠کم دەکەوێتە باشووری خۆرهەڵاتی دیاربەکر. (موستران، ٢٠٠٢، ٤٥٢).

سەرچاوەکان:

سەرچاوە کوردییەکان:

- ئەدیبو شوعەرا، میرزا رەشید، مێژووی ئەفشار، و: سەلاحەددین ئاشتی، چاپخانەی شڤان، سلێمانی ٢٠٠٨.
- ئەسفەهانی، عەبدلرەزاق (٢٠٠٩). گەشتنامەی ئەسفەهانی بۆ ناوچەکانی شنۆ و ورمێ و رەواندوز، و: ئاوات دەولّەت، چاپخانە و دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، سلێمانی.
- ئەسکەندەر، سەعد بەشیر (٢٠٠٩). سەرهەڵدان و روخانی سیستەمی میرنشینی لە کوردستان، و: جەوهەر کرمانج، چاپی دووەم، چاپخانەی حەمدی، سلێمانی.
- بدلیسی، شەرەفخانی (١٣٨٤). شەرەفنامە، و: مامۆستا هەژار، چ٨، پەخشانگای پانیز، تهران.
- بەرزنجی، ئەحمەد سەید عەلی (٢٠٠٤). محمد پاشای رەواندوز، چاپخانەی شڤان، سلێمانی.
- بۆرکای، کەمال (٢٠٠٨). کوردو کوردستان لە سەردەمی باستانەوە تا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی، و: علی فەتحی، چاپخانەی منارە، هەولێر.

هەواڵنامەی گێتی

- پۆژۆلا (٢٠٠٩). گەشتنامەی پۆژۆلا بۆ کوردستان سالّی ١٨٣٧، و: نەجاتی عەبدوڵڵا، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.
- جەلیل، جەلیلی و ئەوانی تر (٢٠١٥). شۆڕەشەکانی کورد لە سەردەمی نوێدا، و: بهادین جەلال مستەفا، چ٣، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.
- حاجی، کامەران محمد (٢٠٠٧). کوردستان لە بازنەی کێشەی ڕۆژهەلاتدا١٨٠٠-١٩٠٠، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر.
- الدملوجي، صديق (٢٠١٠). الايزيدية، ط٢.
- دۆسکی، تەحسین ئیبراهیم (٢٠١٥). سێریا خەلکێ بهدینا ژ هیرشا میری کۆرا د دوکۆمێنتکا دیرۆکیدا، گۆڤارا (دیرۆک)، ژ(٧)، دهۆک.
- ڕۆحانی، بابەشێخ مەردۆخ (٢٠١٣). مێژووی ناوداراني مالّە میران و خونکاران، بەرگی دووەم، هەولێر.
- ریچ، کلودیوس جیمس (٢٠١٢) گەشتنامەی ریچ بۆ کوردستان ١٨٢٠، و: محەمەد حەمە باقی، چ٥، چاپخانەی خانی، دهۆک.
- زەکی، محەمەد ئەمین (٢٠٠٥). سەرجەم بەرهەمی ئەمین زەکی، چاپخانەی شڤان، سلێمانی.
- زەکی، محەمەد ئەمین (٢٠٠٦). خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان لە زۆر قەدیمەوە تا ئیمڕۆ، بەرگی ٤، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

- سامی، شمس الدین، کوردو کوردستان لە یەکەم ئینسکلۆپیدیای تورکی لەمێژوودا، و: ئەحمەد تاقانە، دەزگای چاپ وبلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر ٢٠٠٨.

- سەجادی، عەلائەین (٢٠٠٥). شۆرشەکانی کورد و کۆماری عیراق، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئەتلەس، تاران.

- عادل، کاروان محەمەد (سالّ نییە). هەڵوێستی والی موسڵ محەمەد ئیجە بێرقدار بەرامبەر میرنشین و قەوارە کوردییەکان (١٨٣٤-١٨٤٣), فاکەڵتی ئاداب, زانکۆی سۆران.

- عەلی، عوسمان (٢٠١٠). چەند لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، و: کامەران جەمال بابانزادە، ب١، چاپخانەی ڕێی نوێ، هەولێر.

- عەلی، عوسمان (٢٠١٣). کورد لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیا، و: کامەران جەمال بابانزادە، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

- عەلیاوەیی، عەبدوڵڵا (٢٠٠٤). کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا،چ٣، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

- فرەیزەر، جیمس بیلی (١٩٩٨). گەشتەکەی فریزەربۆ کوردستان و میزۆپۆتامیا ١٨٣٤، وە: ئومید ئاشنا، چاپخانەی تیشک، هەولیر.

- قفتان، کاوس (٢٠٠٦). چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی میرنشینی بابان، سۆران، بۆتان، چ٢، چاپخانەی ئۆفسیتی ڕاز، سلێمانی.

- قەفتان، سالّح (٢٠٠٩). سێ لێکۆلینەوەی مێژووی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

هەوالنامەی کێشە

- گیست، جون س (۲۰۱۲). زیان ل ناف کورداندا، میزوویا ئیزیدیان، و: داود خه تاری، چاپخانەی هاوار، دهوک.

- لازاریف (۲۰۱۵) مێژووی کوردستان، و: هۆشیار عبدالله سنگاوی، چاپی ٦، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر.

- مزوری، مەمدوح (۲۰۰۹). بنەماڵەی بەناوبانگی ڕەواندز، چاپی دووەم، چاپخانەی جندیان، هەولێر.

- مەدەنی، حسین (۲۰۰۹). کوردستان لە ستراتیژیەتی دەوڵەتان، بەرگی۱، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

- هاکان، سینان (۲۰۱۲). کورد و بەرخودانەکانی لە بەلگەنامەکانی ئەرشیفی عوسمانی دا ۱۸۱۷-۱۸٦۷، و: بەکر شوانی، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

- های، دەبلیو ئار (۲۰۱۰). دوو ساڵ لە کوردستان، و: لقمان باپیر، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

- هەروتی، سەعدی عوسمان، پەیوەندی نێوان میرنشینی سۆران و دەوڵەتی عوسمانی لە سەدەی شازدەهەمدا، پرۆسیدینگی یەکەمین کۆنفرانسی نێودەوڵەتی (رواندز و پێگەییکی ژیاری به دەوڵەتبوون لە مێژووی کورد دا، ۱۹-۲۰ ئایاری ۲۰۱٦.

- هەروتی، سەعدی عوسمان (۲۰۱۳). چەند لایەنێکی مێژووی، ڕامیاری، کۆمەڵایەتی و ئابووریی کوردستان له سەردەمی عوسمانیدا، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

- وزنی، حوسێن (۲۰۰۷). سەرجەم بەرهەمی، مێژووی میرانی سۆران، بەرگی ۱، کۆکردنەوەو لەچاپ دانی دەزگای ئاراس، هەولێر.

هەواڵنامەی کتێب

سەرچاوە عەرەبییەکان:

- احمد، ابراهيم خليل (١٩١٨) الحياة الثقافية و الحياه الفكريه فى الموصل ابان عهد العثمانى ٩٢٢-١٣٣٦.
- البوتاني، عبدالفتاح علي يحيى (١٩٩٠). تنظيمات امير محمد باشا العسكرية والإدارية والاقتصادية في امارة سوران، مجلة كاروان، ع (٨٧)، اربيل.
- جاليانـد، جيرارد (٢٠١٢). شعب بدون وطن الكرد والكردستان، ت: عبدالسلام النقشبندي، اربيل.
- جويدة، وديع (٢٠١٣). الحركة القومية الكردية نشأتها و تطورها، مطبعة اراس، اربيل.
- الحسنى، السيد عبدالرزاق، رحلة في العراق أو خاطرات الحسني، رافدين للطباعة والنشر والتوزيع، الطبعة الاولي، بيروت ٢٠١٣.
- زكى، محمد امين (٢٠٠٦). مشاهير الكرد و كردستان في العهد الإسلامي، ت: سانعة زكى بك، ج١، ط٢، (دمشق.
- سمايل، عثمان عبدالرحمن (٢٠٠٩). إمارة سۆرانمن بداية القرن الثامن العشر حتى عام ١٨٣٦م، رسالة ماجستير لكلية الاداب قسم التاريخ، جامعة صلاح الدين، اربيل.
- سيدو، علي (٢٠١٢). من عمان إلى العمادية او جولة في كردستان الجنوبية، ط٢، مطبعة اراس، اربيل.
- صائغ، سليمان (١٩٢٧). تاريخ الموصل، ج١، المطبعه السلفيه، القاهره.
- عبدالسلام، عماد (٢٠١٢). دراسات وثائقية فى تاريخ وثائيقية فى تاريخ الكرد الحديث و حضاراتهم،ط١، دارالزمان للطباعة والنشر والتوزيع، ديمشق.
- علي، علي شاكر (بدون سنة) نظام الحكم والادارةوالجيش تشكيلات الادارية العثمانيه ٩٢٢-١٣٣٦ه/ ١٥١٦-١٩١٨.

هەژار الشامی کتێب

- عودة، محمد عبدالله؛ الخطيب، ابراهيم ياسين، تاريخ العرب الحديث، الاهلية للنشر والتوزيع، القاهرة ١٩٨٩.
- غازي، على عفيفى علي (٢٠١٦). الجزيرة العربية والعراق فى استراتيجية محمد على، مطبعة الرافيدين، بيروت.
- كولن، صالح، صلاطين الدولة العثمانية، ت: متي جمال الدين، دار ئاراس للطباعة والنشر، القاهرة ٢٠١١.
- الگوراني، على سيدو (٢٠١٢). من عمان الى عمادية او جولة فى كردستان الجنوبية،ط٢، مطبعة اراس، اربيل.
- لورينك، ستيفن هيمسلى (بدون سنة). اربعه قرون من تاريخ العراق الحديث، ت: جعفر الخياط،ط٥،الرافدين للطباعه و النشر.
- موستران، س، المعجم الجغرافي للامبراطورية العثمانية، ت: عصام محمد الشعادات، دار ابن عزم للطباعة والنشر، بيروت ٢٠٠٢.
- نبز، جمال (٢٠٠٣). الامير الكردى مير محمد الرواندوزى الملقب مير كورة، ترجمة: فخرى صلاحشور،ط٢، مطبعة وزراره التربية، اربيل.
- نوار، عبدالعزيز سليمان (١٩٦٨). تاريخ العراق الحديث من نهاية حكم داود باشا الى نهاية حكم مدحت باشا، قاهيرة.
- هروتي، سعدى عوسمان (٢٠٠٨). كردستان والامبراطورية العثمانية، مطبعة خاني، دهوك.

هەولێر کتێبخانەی گشتی

ملخص:

مـع أن تـاريخ أمـارة سـوران أقـدم كثيـرا مـن تـاريخ تسـلم الأميـر محمـد الرواندوزي المعروف ب (ميري كورة) للسلطة لم تعرف الأمارة بأسها وقوتها الا فـي عصره حيث استطاع ان يوسع حدود سلطاته مما شكل خطرا على الدولـة العثمانية وكذلك على الأيرانيين ومصالح الدول العظمى مما حدا بسلطات الدولـة العثمانيـة بأتخـاذ قرار لأعـادة هذه الأمـارة الـى السلطة المركزيـة ومـن أجـل هذا اسندت المهمـة الـى واحد مـن أكثـر الـولاة كفـاءة وتشـددا ألا وهـو (محمـد ئينجـة بيرقدار ١٨٣٤ ـ ١٨٤٣).

تهـدف الدراسـة الـى عـرض السياسـة العثمانيـة بشـكل عـام و سياسـة والـى الموصل ئينجة بيرقدار تجاه امارة سوران و الامير محمد الرواندزى بشكل خاص, كذلك تهدف الى عرض و تحليل مواقف الدول الكبرى تجاه امـارة سوران و الأزمة التى أحدثها الوالى بيرقدار مع الامارة.

تتكون الدراسة من مبحثين: المبحث الأول يتضمن ملخصـا تاريخيـا عن أمارة سوران والأطوار التي مرت بـها الى تسلم الأمير محمد الرواندوزي السلطة ومن ثـم يتحدث عـن الأطمـاع التوسعية لهذا الأمير والاساليب التي اتبعها في سبيل تطبيق سياسته التي أحدثت شرخا كبيـرا في علاقاته الأقليمية خاصـة مع الدولة العثمانية كذلك تذمرا داخليا من قبـل بعض الطوائف. أما المبحث الثـاني : فيركز على سياسة الدولة العثمانية تجاه امارة سوران و موقف القوى الكبرى تجـاه الامارة والخطوات التي اتبعها في تطبيق سياسته المتشددة تجاه هذه الأمـارة من ضمنهـــا تحريك القطاعات العسكرية كذلك يبحث في الأساليب التي أدت الى تطبيق هـــذه السياسة من قبله أضافة الى الأسباب الداخلية والخارجية التي أدت الى سقوط أمارة سوران على يد الدولة العثمانية. لكتابة هذا البحث كان الاعتماد على مصادر مختلفة وخاصة الوثائق حيـــث أعتمد على عدد من الوثائق الغير منشورة من أرشيف الدولة العثمانية أذ كانت لتلك الوثائق أهمية كبيرة أضافة الى بعض الوثائق المنشورة والكتب المؤلفة في هـــذا المجال. وفي الختام تضمن المبحث أهم النتائج أضافة الى ملخص للبحث باللغتين العربيـــة والكردية.

Abstract

Ottoman Empire assigned some qualified and expert rulers in order to perform their policy and bind Kurdish Emirates directly to Istanbul in the first half of 19th century. One of these ruler was (Mohammed Enje Bairaghdar 1834-1843) who generally had a tough attitude and position toward Kurdish Emirates, especially Soran Emirate, which had been attacked under his leadership for several times. Due to the importance of the topic and lack of an academic research, the current research has been devoted to investigate the position of the mentioned figure, therefore the research entitled; "The position (status) of Mohammed Enja Bairaghdar toward Soran Emirate". The research aims to present the ottomans policy of the governor of Mosul Enje Baireqhdar towards the emirate of Soran and Meer Mohammed Rawanduzi. It,as well as, aims to show and analyzze the attitudes of the great states towards the emirate of Soran and the crisis that was created by the governor Bairaqhdar with the emirate.

It consists of two main parts; each of them sheds light on some significant perspective of Bairaghdar's policy. The first part explains a summary of Soran Emirate history and Meer Mohammed Rawanduzi's who is well known as Meeri Kora, willingness to expand his territory, the second part mentions Barighadar's positions, who was the ruler of Musil, toward Soran Emirate. It, also, talks about the Ottoman military attack and the collapse of the Soran Emirate. At the end of the research, a conclusion and a summary have been presented in both Arabic and English languages which are followed by appendixes and references.

هەواڵنامەی کتێب

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.11

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

ڕەفیق حلمی وەرگێڕانی لە نووسینەوەی میژوودا

هەوالنامەی کتێبی

دکتۆر شاخەوان عبدالله صابر
- فاکەڵتیی ئاداب- زانکۆی سۆران
Shakhawan.sabr@soran.edu.iq

پوختە:

ڕەفیق حلمی وەک یەکێک لەڕوناکبیرانی کورد لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی لەسەر گۆڕەپانی سیاسی وڕۆشنبیری کوردی بەدیارکەوت، بەبەژدار بوونی لە جوڵانەوەکەی شێخ محمودی حەفید وپەرەسەندنەکانی تێکەڵ بەدونیای سیاسەت دەبێت، لەنێوان ساڵانی١٩٣٩-١٩٤٥دەبێتە سەرۆکی پارتی هیوا ئەمەش خاڵی وەرچەرخانی گرنگ دەبێت لەژیانی سیاسی.هاوتەریب لەگەڵ کارکردنی لەبواری سیاسی حلمی چالاکی بەرچاوی هەبووە لەبوارەکانی پەروەردەو فێرکردن وڕۆژنامەوانی وەرگێڕان. هەروەها لەدەستەی دووەمی مێژوونووسانی کوردی پۆلێن کراوە. لەڕێگای نووسینەوەی یادداشتەکانی بەداڕێژەری بەردی بناغەی یادداشت نووسی کوردی هەژمار دەکرێت.

ئامانج لەتوێژینەوەکە بەدیار خستنی ڕێبازی ڕەفیق حلمیە لەنووسینەوەی مێژوو ئەو خاوەنی ڕێچکەی تایبەت بەخۆی بووە لەم بوارە. هەروەها بەو پەڕی بەرپرسیاریەتی وڕاشکاوی وجورئەتەوە بیروڕاو هەڵوێستەکانی خۆی دەربڕیوە، بۆیەش نووسینی توێژینەوەیک دەربارەی ئەم باسە بەپێویست زانرا. گرنگی توێژینەوەکە لەودا خۆی دەدۆزێتەوە کە بەپشت بەستن بەمیتۆدی شیکاری مێژوویی لەچوارچێوەی توێژینەوەیکی زانستی سەربەخۆ شێوازی ڕەفیق حلمی لەنووسینەوەی مێژوو خراوەتەڕوو.

توێژینەوەکە لە دەروازە ودوو تەوەرە ودەرئەنجام. پێکهاتووە. لەدەروازە تیشک خراوەتە سەر ژیانی ڕەفیق حلمی وبەرهەمە مێژووییەکانی. تەوەری یەکەمیش لەژێر ناوی(**ئەو زانستە هاریکارانەی کە ڕەفیق حلمی لەنووسینەوەی مێژوو سوودی لێوەرگرتوون**)یە. هەروەها(**ڕێبازی ڕەفیق حلمی لەنووسینەوەی مێژوو**) بۆتە ناونیشانی

تەوەری دووەم. لەکۆتایشدا گرنگترین ئەو دەرئەنجامانە خراونەتە ڕوو کە تویژەر پێان گەیشتووە.

ووشە کلیلیەکان: ڕەفیق حلمی، یادداشت، مێژوو، شێخ محمود. مقالات، ڕێباز.

ڕەفیق حلمی وڕێبازی لەنووسینەوەی مێژوودا

دەروازە : ژیانی ڕەفیق حلمی وبەرهەمە مێژوویەکانی.

أ- ژیانی ڕەفیق حلمی

کۆڤاری زانکۆی کۆیە

ناوی تەواوی ڕەفیق کوڕی محمد سالّح ئەفەندی کوڕی عبدالله ئەفەندی، کوڕی حاجی غەفوور کوڕی پیرۆز خانی کچی قادر ئاغا، کوڕی همزە ئاغای مەسەرەفە، دایکی ناوی حەلاوە خانی کچی مارف ئاغا کوڕی عەزیز ئاغا بووە بەهۆی خزمایەتیەوە ژیانی هاوسەرێتی لەگەڵ محمد سالّحی باوکی ڕەفیق حلمی پێک هێناوە. لەبەر ئەوەی باوکی ئەفسەری ڕەدیف بووە لەسوپای عوسمانی بۆیە لەبەرپابەند بوون بەخزمەتی سەربازی خانەوادەکەی هەر ماوەو لەشوێنێک گیرساونەتەوە بۆیەش ڕەفیق حلمی لەسالّی ١٨٩٨ لەشاری کەرکوک لەدایک بووە.لەسالّی١٩٠٩خوێندنی سەرەتایی لەشاری کفری تەواو کردووە،(سالّح، ٢٠١٨، ١٣). دواتر لەسەر خواستی باوکی دەچێتە قوتابخانەی ڕوشدیەی سەربازی سلێمانی لەسالّی ١٩١١ خوێندنەکەی تەواو دەکات، دوای ئەوە دڕێژە بەخوێندنی سەربازی دەدات لەئامادەیی سەربازی لەشاری بەغدا، هەر لەوێش مامۆستایکی بەناوی عبدالله حلمی کەدۆستێکی نزیکی خانەوادەکەشی بووە ڕەفیق حلمی خۆشویستووە

لەبەر ئەوە نازناوی حلمی پێدەبەخشێ ئەویش پاشگری حلمی بۆ ناوەکەی زیاد دەکات لەوکاتەوەش بەڕەفیق حلمی دەناسرێ. ساڵی١٩١٣ئامادەیی سەربازی تەواو دەکات لەکاتی خۆئامادەکردنی بۆگەشتی ئەستەمبوڵ بەمەبەستی تەواوکردنی کۆلێژی سەربازی بەهۆی بەکێشەهاتنی لەگەڵ مامۆستایێکی ودواتریش لەگەڵ یەکێک لەپزیشکەکانی نەخۆشخانەیێکی بەغدا تێک دەگیرێن لەئەنجامدا ڕاپۆرتێکی پزیشکی بەرزدەکەنەوە تێدا جەختت دەکەنەوە کە ناوبراو نەخۆشی دڵی هەیە ناتوانێت درێژە بەخوێندنی سەربازی بدات بۆیە بەناچاری لەساڵی ١٩١٤دەچێتە ئەستەمبوڵ،ساڵی دواتر خوێندنی ئەندازیاری لەزانکۆی قوستەنتینیە تەواودەکات، لەوێش تێکەڵ بەکۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردیەکانی ئەستەمبوڵ دەبێ و پەیوەندی بەکۆمەڵەی (هێفی) دەکات(صابر، ٢٠٠٨ ، ٢٦-٣٤).

لەماوەی دەسەڵاتی شێخ محمودی حەفید (١٩١٨-١٩٢٤)لەناوچەکانی سلێمانی دەوروبەری حلمی دەبێتە ڕاوێژکار ویەکێک لەنزیکەکانی شێخ محمود، پاش ڕاوێژ پێ کردنیشی دەبێتە وەرگێڕ لەگەڵ دەسەڵاتدارە سیاسیەکانی ئینگلیز لەوانەش میجەر نۆئیل وکاپتن بیل (ڕەفیق حلمی، ب١ ،١٩٥٦، ٦٩-٨٣). لەشوباتی١٩٢٣(نەک ١٩٢٢ وەک حلمی ئاماژەی پێکردووە) وەک ئەندامی شاندێک بەنوێنەرایەتی شێخ محمود سەردانی تورکیا دەکەن(١) لەگەڵ بەرپرسە باڵاکانی ئەو وڵاتە کۆدەبنەوە لەوانەش حسین ڕووف بەگی سەرۆک وەزیران ومستەفا کەمال(ڕەفیق حلمی، ب٣، چ٢ ،١٩٩٢،٦٦-١٣٨). دوای کپ بوونەوەی جوڵانەوەکانی شێخ محمود ڕەفیق حلمی وەک مامۆستا وبەڕێوبەرو سەرپەرشتیارو بەڕێوبەری پەروەردە لەچەندین شاری عێراق وکوردستان دەست بە کار دەبێ(بابان، ٢٠٠٦ ،٣٢٦).

ساڵی١٩٣٩ بەوێستگەیێکی گرنگی ژیانی سیاسی حلمی هەژمار دەکرێ دوای ئەوەی لەلایەن کۆمەڵێک لاوی ڕێکخراوی دارکەران داوای لێدەکرێ سەرۆکایەتی ڕێکخراوەکەیان بکات،پاش دەربڕینی ڕەزامەندی

گۆڕانکاری گەورە لەسروشتی کاری ڕێکخراوەکە دەکات دوای ئەوەی ژمارەیکی زۆر لەچین وتوێژە کۆمەڵایەتیە جیاوازەکان پەیوەندی پێوە دەکەن وناوکەشی دەگۆڕی بۆ پارتی هیوا، وەکو پارتێکی ناسیۆنالیستی پەیوەندی سیاسی، وکاریگەری بەسەر پارچەکانی تری کوردستانیش هەبووە(مختارات من مذكرات صالح الحيدري،٢٠٠٤، ٢١-٢٣)،بەڵام. بەهۆی بوونی ناکۆکی ڕیزەکانی پارتەکە دووچاری کەرت بوون دەبێت، وە لەساڵی ١٩٤٥ هەڵدەوەشێتەوە (بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ناکۆکیەکانی پارتی هیوا بڕوانە: شمزینی ،١٩٠،١٩٩٨-١٩٣؛ عبدالله، گۆفاری (ڕابوون)، (سوید)، ژ(٢٦)،١٩٩٩، ٥٧-٦٥).دوای هەڵوەشانەوەی پارتی هیوا ڕەفیق حلمی لەکاری سیاسی دوور دەکەوێتەوە تاوەکو مردنی لەساڵی١٩٦٠ نزیکی ئەم کایە نابێتەوە جگە لەوەی ساڵی ١٩٥٤ وەک بێ لایەنێک خۆی بەربژێر دەکات بۆ هەڵبژاردنەکانی ئەنجوومەنی نوێنەران وەک نوێنەری شاری سلێمانی، وە لەساڵی١٩٥٩ لەگەڵ کۆمەڵێک سیاسی عەرەب بەمەبەستی وەرگرتنی ڕەزامەندی بۆدامەزراندنی پارتێکی سیاسی بەناوی پارتی کۆماری داوایک پێشکەش بەوەزارەتی ناوخۆ دەکەن بەڵام داواکەیان ڕەت دەکرێتەوە (سالح، ٢٠١٨، ٢٢٩-٢٤٧).

ب- بەرهەمە میژوویەکانی(٢)

یادداشت کوردستانی عێراق وشۆڕشەکانی شێخ محمود:

بەگرنگترین بەرهەمی میژووی ڕەفیق حلمی دادەنرێت، کە تێدا تیشکی خستۆتە سەر قۆناغێکی گرنگ وهەستیاری میژووی کورد لەبوارەکانی سیاسی ،کۆمەڵایەتی وئابوری لەدوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی(١٩١٤-١٩١٨) لەوانەش باس کردنی ڕووداو وپەرەسەندنەکانی جوڵانەوەکەی شێخ محمود لەشاری سلێمانی ودەوروبەری وگۆڕانکاریەکانی عێراق وناوچەکە بەتایبەتی جەنگی ڕزگاری تورکی(دەربارەی جەنگی ڕزگاری تورکی بگەڕێوە بۆ: أحمد و

مـــراد، ۱۹۹۲ ،۲۳۱-۲۳۷) بەڕێبەرایەتـــی مســـتەفا کەمـــال(۱۸۸۱-۱۹۳۸)، وپەرەسـەندنەکانی سـوریا دوای جەنـگ ودۆخـی کوردەکـانی بـاکوری کوردســـتان. بـــایەخ وگرنگـــی مێژوویـــی یادداشـــتەکان لەوەدایە کە نووسـەرەکەی بەهـۆی نزیکی لەشـێخ محمـود وکـارکردن لەگەڵ بەرپرسـە ئینگلیزەکان زانیاری وردو گرنگی ئەوڕۆژانەی یادداشت کردووە کە خۆی ئامادەیی تێیاندا هەبووە وەلە هەندێکیشـان بەژدار بـووە .ئەگەر چـی وەک خـۆی ئامـاژەی پێکردووە کەمەبەسـتی ئەو لەتۆمـارکردنی یادداشـتەکانی نووسـینەوەی مێـژوو نـیە بەڵکـو نووسـینەوەی یادداشـتەکانیەتی(ڕەفیق حلمـی، ب٤،١٩٥٦ ،١١٨). هەرچەنـدە نووسـینەوەی یادداشـتیش لایەنێکـی گرنگی مێژووە، هەروەک حلمی لەشـوێنێکی تر دانی بەو ڕاستیە دانـاوە کاتێک باسی نووسینەوەی یادداشتەکانی دەکات بە ڕوونی دەڵێ((خریکم و"خـــــــــاطراتيكي تـــــــــاريخي" دەنوســـــــــــمەوە...دەمەویت خاطراتەکەم(تاريخي)بيـت))(ڕەفیق حلمی،خلاصـەی مسـئلەی کـورد،١٩٣٤ ،لەپێشەکی وەرگیراوە) لەلایێکی تر هاوتەریب لەگەڵ باسـی ژیـانی تایبەتی خـــۆی پانتـــایێکی گەورەی یادداشـــتەکانی بـــۆ بـــاس کردنـــی ڕووداوو پەرەسەندنە مێژوویەکان تەرخان کردووە.

پاڵنەری سەرەکی نووسینەوەی یادداشتەکانی هەروەکو خۆی باسی کردووە ئەوەبـووە کاتێک لەسـاڵی١٩٣٤ لەشـاری موسـڵ مامۆسـتا دەبێ مەجیـد خەدوری(٣)یـش کە مامۆسـتا بـووە لەگەڵ حلمـی وهـاوڕێکی خۆشەویستی بووە کتێبێکی خـۆی بەناوی(المسـئلة السـورية)ی بەدیـاری پێشکەشی کردووە، دوای ورد بونەوە لێی تێبینی ئەوە دەکات کە دۆزی سـوریا وپرسـی دانـانی شـا فەیسـەڵی یەکەم(١٨٨٣-١٩٣٣) بەپادشـای ئەو وڵاتە لەزۆر ڕوەوە بەڕووداو وپەرسـەندنەکانی کوردسـتانی عێـراق و دانانی شـێخ محمـود بەحوکمداری کوردسـتان دەچـێ لەبەر ئەوە پـرۆژەی نووسـینەوەی یادداشـتەکانی لەلا گەڵاڵە دەبێـت وەک خـۆی ئامـاژە بەوە دەکـــات کە لەو ســـاڵەوە دەســـت دەکـــات بەتۆمارکردنیـــان(ڕەفیق

حلمـی،ب١،١٩٥٦، لەپێشـەکی وەرگێـراوە)هەر لەو سـاڵەش لەنووسـینی بەرگی یەکەم بۆتەوە وئامادەکاری دەکات بۆ نووسینی بەرگی دووەم(ڕەفیق حلمی، خلاصەی مسئلەی کورد،١٩٣٤، لەپێشـەکی وەرگیراوە)بەڵام بەورد بونەوە لەو ڕێنووس وزمانەی کەوا لەپەنجاکانی سەدەی ڕابردوو لەچاپی یادداشت بەدیارکەوت بەبەراورد بەبەرهەم وەرگێڕانە کوردیەکان ونووسینەکانی تری حلمی لەڕۆژنامەو گۆفارەکانی سـاڵانی سی بەدواوە هەروەهـا بەراورد بەنووسـینی میژوونووسـانی تـر کـوردو ڕێنووسـی کوردی ڕۆژنامەو گۆفارە کوردیەکانی ئەو ڕۆژگارە جیاوازی زۆر گەورە لەنێوان هەردوو ڕێنووسی ساڵانی سی وپەنجاکان بەدی دەکەین، وە تەنیا بەراورد کردنی ئەو ڕێنووس وزمانەی کە حلمی لەوەرگێڕانی پەرتووکی خلاصـەی مسـئلەی کـوردی لەسـاڵی١٩٣٤ بەکـاری هێنـاوە کە (هاوکـاتە لەگەل تەواو بوونی بەرگی یەکەمـی یادداشـتەکانی) بەسـە بۆ ئەو گومـانە. بەکورتی دەتـوانین بڵێن ئەو ڕێنووسـەی یادداشـتەکانی پێنووسـراوەتەوە نابێ ڕێنووسـی سـاڵانی سـی وچلەکان بێت، بەڵام شـیمانەی ئەوە دەکرێ بەر لەچاپدانی یادداشتەکانی دەستکاری ڕێنووسەکانی کردبێ. بەدووریش نـازانرێ لەبەر کـاری وەزیفـی وگواسـتنەوەی زۆری ڕاژەکەی لەنێـوان شـارەکان چـاپکردنی هەر شـەش بەرگی یادداشـت کەوتبێتە دوای نیـوەی دووەمـی پەنجاکـانی سـەدەی ڕابـردوو، بەجۆرێـک چـوار بەرگـی یەکەمـی یادداشـتەکانی بەسـەر یەکەوە لەسـاڵی١٩٥٦ چـاپ دەکـرێن بەرگـی(٥) لەساڵی١٩٥٧ وبەرگی(٦) یش لەسـاڵی١٩٥٨ دێنە چاپکردن.دواتر پاکیزەی کچـی هەڵدەسـتێت بەکـۆکردنەوەی هەر شـەش بەرگ لەگەڵ هەنـدێک لەیاداشـتەکانی بـاوکی کەدوای مەرگـی دەسـتی کەوتـوون لەسـێ بەرگ چاپیـان دەکـات، بەرگـی یەکەم دووەم لەسـاڵی١٩٨٨ وبەرگـی سـێیەمیش لەسـاڵی١٩٩٢ بڵاوودەکـاتەوە، تێبینـی ئەوە دەکرێـت تەنیـا هەنـدێک لەنووسـینەکانی بەرگـی سـێیەمی چـاپی دووەم کە لەدوای مەرگـی بـاوکی دەستی کەوتوون کەتایبەتە بەگەشتی حلمی بۆ تورکیا بۆ چاپی یەکەمی یادداشت زیاد کراون (صابر، ٢٠٠٧ ،٢٠٠٠).

الاكراد منذ فجر التاريخ الى سنة ١٩٢٠

ئەو بەرهەمە ناونیشانی کۆڕێکە کە حلمی لەساڵی١٩٣٤ لەموسڵ پێشکەشی دەکات ئەوکات لەگەڵ ڕۆشەنبیرانی شارەکە هەرماوەی کۆڕێکی زانستی دەبەستن وتاوتوێی بابەتێک دەکەن، کاتێک نۆرە دەگاتە حلمی بەپێویستی دەزانێت بابەتێکی تێروتەسەل لەسەر مێژووی کورد ئامادە بکات(ڕەفیق حلمی،اکراد منذ فجر التاریخ الی سنة١٩٣٤،١٩٢٠، لەپێشەکی وەرگیراوە) وە لەکۆڕێکی جەماوەری فراوان بەئامادەبوونی(١٠٠٠) کەس بابەتەکەی پێشکەش دەکات(شەمزینی، ٢٠١١ ،٣٢)نامیلکەکە لەدووتوێ (٦٥) لاپەڕە لەساڵی ١٩٣٤ لەموسڵ دێتە وەشاندن. بەشێوەیکی گشتی بابەتەکان جەخت دەکەنەوە لەسەر ڕەچەڵەک وشوێنی نیشتەجێ بوونی کورد وزمانی کوردی وجوگرافیای کوردستان بەرهەمی زانایانی کورد وئەو خزمەتانەی پێشەکەش بەشارستانیەت وکەلتوری ئیسلامیان کردووە. لەکۆتاییدا مێژووی شۆڕشە کوردیەکان وهۆیەکانی نووشت هێنانیانی شەنوکەو کردووە(ڕەفیق حلمی، الاکراد....،١٩٣٤،٢-٦٥)پێدەچێت پێشکەش کردنی بابەتەکە لەکۆڕێکی جەماوەری فراوان ودواتریش چاپکردنی لەشێوەی نامیلکەیک هەر لەو شارە هەندێ لە نەتەوەپەرستانی موسڵی قەڵس و توڕە کردبێت بۆیەش لەڕێگای ژەهر خوارد کردنیەوە هەوڵی کوشتنیان داوە بەڵام ڕەفیق حلمی بەشێوەیکی سەیر لەمەترسی مردن ڕزگاری دەبێت(پاکزە ڕەفیق حلمی،٤٩،٢٠٠٠).

١- مقالات

ئەم پەرتووکە لەبنچینەدا وەرگێڕاوێکی نامیلکەیکی ڕەفیق حلمیە لەساڵی ١٩٣٥ بەزمانی تورکی لەژێرناوی(کورد مسئلەسی صفحاتندن-چەند لاپەڕەیک لەپرسی کورد)بڵاوی کردۆتەوە کە وەڵام دانەوەیکە بۆ نامیلکەیکی سیاسەتمەداری باکوری کوردستان شوکری محمد سەگبان(٤) کە لەساڵی ١٩٣٤ لەپاریس بەزمانی فەرەنسی بڵاوی کردبۆوە تێدا

پاشگەزبوو بۆوە لەهەموو ئەو بیروباوەڕو پرسگەلە نەتەوەییانەی کە لەماوەکانی پێشوو بڕوای پێان هەبووە. هەروەها حلمی هۆکارەکانی پاشگەزبوونەوەی سەگبانی ڕوون کردۆتەوە، هەر لەچوارچێوەی بەرپەرچدانەوەی بیروڕاکانی حلمی وەڵامی ئەوەشی داوەتەوە بۆچی هەریەک لەسەلاحەدینی ئەیوبی وکەریم خانی زەند دەوڵەتێکی کوردیان دروست نەکردووە. لەگەڵ ڕوونکردنەوەی سیاسەتی کەمالیەکان بەرامبەر دۆزی کورد لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی. مایەی ئاماژەیە لەساڵی١٩٥٤حلمی کتێبەکەی خۆی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی بەزنجیرە لەڕۆژنامەی (الایام)ی بەغدا بڵاوی کردبۆوە، دواتر لەسەر داوای هەندێ دۆست وهاوڕێیەکانی کە زمانی تورکیان نەزانیووە، وە بەهۆی مەترسی فەوتانی ئەو ژمارانەی کە وەڵامدانەوەکانی حلمی تێدابووە لەساڵی ١٩٥٦وتارەکان لەدوو توێی پەرتوکێک کۆدەکاتەوە لەژێر ناوی (مقالات) چاپی دەکات(ڕەفیق حلمی،مقالات، ٣،١٩٥٦-٧٩).

تەوەری یەکەم ئەو زانستە هاریکارانەی که ڕەفیق حلمی لەنووسینەوەی مێژوو سوودی لێوەرگرتوون

باسی یەکەم: دیدو تێڕوانینی حلمی بۆ مێژوو

زاراوەی مێژوو لەڕووی چەمکەوە بە مانای کات وماوە دێ،(حسین (و) العزاوي، ١٣،١٩٩٢).مێژوو لێکۆڵینەوەو وگێڕانەوەی ڕووداو وبەسەرهاتی ڕابردوو دەگرێتەوە.وە پێگەو پایەی لەنێو هەموو زانستەکانی تر دیارە بەو پێیەی هەموو زانستێک مێژوویێکی تایبەت بەخۆی هەیە، بۆیەش یەکێک لەمێژوونووسەکان زانستی مێژووی بە((زانستی زانستەکان)) ناوبردووە.(مەزهەر، ٢٠٠٨ ، ١٥-١٦).

سەبارەت بەدیدی حلمی بۆ مێژوو بەر لەهەموو شت تێبینی ئەوە دەکەین که ناوبراو درکی بەوەکردووە نووسینەوەی مێژوو کارێکی سانا وئاسان نیە، ودان دەنێ بەوەی ئەم پڕۆسەیە کارێکی قورسە، ئەم

ڕاستیەشی هەر لەسەرەتای کرداری دەست دانە نووسینەوەی مێژوو بۆ ڕوون بۆتەوە بۆیەش کاتێک لەنووسینی بەرگی یەکەمی یاداشتەکانی دەبێتەوە بەئاشکرا ئاماژە بۆ قورسی کارەکە دەکات لەم بارییەوە دەڵێ:((نزیکەی سالیکە خوم توشي باریکي گران کردوە. لەرغمی بی قدریتم؛ خریکم و"خاطراتیکي تاریخي"دەنوسمەوە)) (ڕەفیق حلمی،خلاصەی...،١٩٣٤،لەپێشەکی وەرگیراوە).

بێگومان حلمی وەک ڕۆشەنبیرێکی کورد ڕۆڵی هەبووە لەدیاریکردنی هێلە سەرەکیەکانی بزوتنەوەی ناسیۆنالیستی کوردی، ئەو لەژێر کاریگەری قوتابخانەی ئەڵمانیدا بوو کە مێژوو وزمانی بەدوو پێکهێنەری سەرەکی نەتەوە دەزانی. لەناو ڕۆشەنبیرانی کوردی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم حلمی یەکێک دەبێت لەوانەی هیوای دروست کردنی دەوڵەتی نەتەوەیی دەبێتە یەکێک لەخەمە پێشینەکانی ئەمەش لەیادداشتەکانی بەڕوونی ڕەنگی داوەتەوە، وە لەدیدی حلمی دواڕۆژی میللەتان گرێدراوی مێژووی خودی میللەتەکەیە(سالح،٢٠١٨ ، ٢٦١-٢٦٢).لەم سۆنگەیەوەش بەدواداچوون وگرنگی دان بەمێژووی نەتەوەی کوردی بەئەرکی هەموو کوردێکی دڵسۆز ولەخۆبردوو زانیووە تاوەکو لەو ڕێگایەوە هەرچی تەپوتۆزو ناڕوونی وگومان وچەوتێک هەیە لەسەر ئەو مێژووە لابدرێ(ڕەفیق حلمی،الاکراد...،١٩٣٤،لەپێشەکی وەرگیراوە).

ئاشنا بوونی نەوەی نوێ بەمێژووی باب وباپیرانی خۆیان وشانازیشی پێوە کردنیشی بەلای حلمیەوە جێگای بایەخە،لەوسۆنگەیەوەش دانانی وانەی مێژووی کورد لەناو پڕۆگرامەکانی گشت قۆناغەکانی خوێندن ئەگەر بەشێوەیکی کورتیش بێت بەپێویستێکی گرنگ دەبینێ(ڕەفیق حلمی،مقالات،١٩٥٦ ،٦٥).دەتوانین بەشێک لەتێروانینەکانی حلمی بۆ مێژوو لەسەرنجی بۆ وون کردن وبەدیارنەکەوتنی بەئەنقەستی مێژووی کورد لەپڕۆگرامەکانی خوێندنی قوتابخانەکان بزانین کاتێک سەیری پەرتووکەکانی خوێندنی کردووە

جیاواز لەهەموو نەتەوەکانی جیهان هیچ زانیارێکی دەربارەی مێژووی میللەتەکەی خۆی بەرچاونەکەوتووە، بۆیەش بەسەرسوڕمانەوە دەپرسێ((ئایا ئەوە سەلمێنەری ئەو ڕاستیەیە کە میللەتی کورد شایەنی باس کردن نیە؟)) لەکاتێکدا باس وخواس ومێژووی بچووکترین میللەت لەناو ئەوپڕۆگرامانە بەرچاو دەکەون. سەرەڕای ئەوەش حلمی هەرگیز ڕاڕاو بەگومان نیە لەوەی کە میللەتی کورد مادام تا ئەوکات توانیوویەتی پارێزگاری لەزمان وئەدەبی خۆی بکات بۆیە هاوشێوەی نەتەوە گەورەو سەر دەستەکان خاوەنی مێژوویێکی پڕشنگدارە.بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبینین حلمی دڵگرانە لەڕەفتاری دەسەڵاتدارە بااڵدەستەکانی سەر ناوچە کوردیەکان کە لە هەوڵی ئەوەدا بوون مێژووی نەتەوەی کورد پشت گوێ بخەن ولەقوتابخانەکان نەخوێنرێن. وەتێناگات لەوەی بۆ دەبێ دەسەڵاتداران ئەو هەموو قوربانیە زۆر وزلەی گەلی کورد لەبەرچاونەگرن بگرە لەهەوڵی ئەوەشدا بن مێژووی ئەوگەلە موسڵمانە بشارنەوە، لەحاڵێکدا قوربانی وخزمەتە گەورەکانی کورد لەناو لاپەڕەکانی مێژووی ئیسلامی دیارو بەرچاون، لەکاتێکدا کۆمەڵێک لەزانایانی بواری مێژوو بەپشت بەستن بەهەوڵی شاندە شوێنەوارناس وڕۆژهەڵاتناسەکان شەوورۆژیان خستۆتە سەریەک بۆ نووسینەوەی مێژووی نەتەوەی بچووکتر لەکورد، هەروەها حلمی پێی وایە کە شاردنەوەو دەرنەخستنی ڕواڵەتەکانی مێژووی هەر نەتەوەیێک وبەدیارنەخستنی لەپڕۆگرامەکانی خوێندن هیچ سودێکی نابێ ئەگەر مێژووی ئەو میللەتە بەهەموو وردەکارەکانیەوە لەدوو توێی پەرتوک بنووسرێنەوە وبخرێنە بەردەستی خوێنەران(ڕەفیق حلمی، الاکراد...،١٩٣٤،٣-٤).

هەروەها حلمی پێی وایە کە مێژوو وانەی گرنگی تێدایە بۆ هەرمیللەت ونەتەوەیێک گەر بیەوێ پەند وئیلهام لەبەسەر هاتی ڕابردووی خۆی وەربگرێ وە ئەزموونی پێشینەکانی خۆی وەک قوتابخانەیێک سەیر بکات وهەڵەو چەوتیەکانی ڕابردوو دووبارە نەکاتەوە. بۆنموونە لەگەڵ

ئەوەی تورک لەدەمی جەنگی سەربەخۆیی دژ بە ولاتانی هاوپەیمانان لەبارێکی شپرزەو ناخۆش دابوون بەلام حلمی وای بۆچووە کە ئەو نەتەوەیە بە سوود وەرگرتن لەمێژووی ڕابردوویان وزەو توانای ئەوەیان هەبووە کە دووبارە هەلسنەوە وبەرگری لەخاکی خۆیان بکەن لەم بارەیەوە دەڵێ:((میللەتی تورک ئەوەندەی خوین تیا مابوو کە هەست بەم بی شەرەفی یە بکا، لە میژووی رابوردووی ئیلهام وەرگری))(ڕەفیق حلمی،ب١،٨،١٩٥٦).وەبڕواشی وایە کە دەبێ سوود لەدەرفەت وهەلە مێژوویيەکان وەربگیرێ وهەلومەرجە دەرەکی وگۆڕانکاریە نێودەوڵەتی وناوچەییەکان لەدەست نەدرێن، بۆنموونە لەباسی کۆششەکانی شەریف پاشای خەندان (١٨٦٥-١٩٥١) لەکۆنگرەی ئاشتی پاریس١٩١٩-١٩٢٠ وهەوڵەکانی بۆ جێگیرکردنی بەندەکانی تایبەت بەکورد کە لەپەیمانی سیڤەر دا هاتبوون دەڵێ:((ئەمە هەنگاویکی گەورە بوو کە بەرەو استقلال وسەربەخۆیی کوردستان هاویژرا. بەلام داخەکەم کورد لەو هەلە هیچی دەس نەکەوت))(ڕەفیق حلمی،ب١، ١٩٥٦ ، ٢٠).(بۆزیاتر ئاشنابوون بەهەوڵەکانی شەریف پاشا لەکۆنگرەی ئاشتی پاریس بگەڕێوە بۆ: عزت بادي، ٢٠٠٥ ، ١٣٨-١٨٧).

لەپێکهاتەی مێژوودا حلمی بڕوای بەڕۆڵی یەکلاکەرەوە وگرنگی تاک وکەسایەتی وقارەمانەکان هەبووە لەئاراستەکردنی ڕەوڕەوەی مێژوو، وڕێبەرایەتی کردنی گەل ونەتەوەو، ودەرکردنی بڕیاری بوێر ولەجێ لەکاتە هەستیارە چارەنووس سازەکان تا ڕادەی سەرکێشی وسەرچڵی بەژیانی تایبەتی خۆیان وبە دواڕۆژی نەتەوەکانیشیان(دەربارەی ڕۆڵی کەسایەتی وقارەمان وکاریگەریان بەسەر ڕەوتی ڕووداوەکان بگەڕێوە بۆ: پلیخانۆف: ٢٠٠٥ ،٥-١٠٠؛ بورهان، ٢٠١٥ ،٦٥-٧٧) بۆ نموونە حلمی سەرسامە بەسەرکێشی مستەفا کەمال کە((ملی بۆ قەوماو)) وسیاسەتی ئەمری واقیع نەنواند وملکەچی بڕیارەکانی خەلیفە نەبوو، ونەگەڕایەوە ئەستەمبوڵ ولەئەنقەرە مایەوە هەر لەوێش بڕیاری شەڕیدا بۆ دەرکردنی

هێزەکـانی هاوپەیمانـان لەخـاکی ولاتەکەی، بـۆیە لەدیـدی حلمـی ئەگەر مستەفا کەمـال ئەو سەرکێشیەی نەکردبـایە ((لەوانەبوو بڵیین کە(مێژوو) نـاوی (ئەتـاتورک)ی نە ئەبیسـت)) (ڕەفیـق حلمـی، ب١، ١٩٥٦ ،٧٥). بەڵام هاوتەریـب لەگەڵ ئەو ڕایەشـی حلمـی بـڕوای بەکـاری پێکەوەیـی هەبـووە وپێی وابووە کەدەبێ سەرکردە هەموو عەقڵ وتوانستەکان لەدەوری خۆی کۆبکـاتەوە وە وزەو توانـای هـیچ چـین وتـوێژێکی کـۆمەڵایەتی بەکەم نەگرێ، بۆنموونە لەکاتی شەڕی دەربەندی بازیانی نێوان سـوپای ئینگلیز وشێخ محمـود لەحـوزیرانی ١٩١٩ هەمـاهەنگی وبەژداریکردنـی ئەفسـەرانی کورد شان بەشانی چەکدارانی هۆزەکان وئاشنابوون بەجوگرافیای شـەڕو تەکنیـک وهـونەری ڕووبەڕوو بـوونەوە لەگەڵ لەشـکرێکی نیزامـی وەک سـوپای ئینگلیز بەفاکتەرێکی گرنگ زانیـووە بۆ یەکلاکردنەوەی شـەڕەکە لەبەرژەوەنـدی سـوپاکەی شـێخ محمود،(ڕەفیـق حلمـی،ب٢ ،١٩٥٦ ، ١٣٨-١٣٩).

حلمی لەگەڵ ئەو بۆچوونەیە کەمێژوو خۆی دووبارە دەکاتەوە، ئەو ڕاستیەشـی لەچەند شـوێنی یاداشـتەکانی چەند بـارە کردۆتەوە بۆنمـوونە دەربـارەی کارەسـاتی موسـڵ(٥) وکـوژرانی شـێخ سـەعید وکـوڕەکەی لەسـاڵی ١٩٠٨ دەڵـێ: ((بەراسـتی کارەسـاتی (کـربلا) تـازە بـوو بـوەوە)) (ڕەفیق حلمی، ب١ ،١٩٥٦، ٤٦) دەربـارەی ناپاکی کردنـی موشـیر ئاغـای حەمەی سـلێمان لەشـێخ محمـود ویـارمەتی دانـی ئینگلیزەکـان لە شـەڕی دەربەنـدی بازیـان (بـۆ دریـژەی ئەم باسـەو وگفتوگـۆ لەسـەری بـڕوانە، مەزهەر، ٢٠٠١ ،٢٢١-٢٤٩) دەڵـێ ((مێـژوو، کارەسـاتە گرنگەکـانی (پلۆپـۆتەز)و (تەرمۆپیل)ی دووبـارە ئەکردەوە)) (داخەکەم- لەم کاتەدا کە لە خـاکی کوردسـتانا کارەسـاتی (کربلا) تـازە ئەکرایەوە)) (ڕەفیـق حلمـی، ب٢ ،١٩٥٦ ،١٢٦-١٣٠). جیـا لەوەش لایەنگیـری ئەو بۆچـوونەش بـووەکە نـابێ لەهەر بـارودۆخ ولە پێنـاو هەرکەس و بـۆ بەرژوەنـدی نەتەوەو کەسایەتیەکان مێژوو بەلاڕێدا ببرێ وتێکەڵ بەزانیـاری نادروست بکرێ،

بەڵکـو دەبـێ ڕاسـتیە مێـژوویە نەگۆڕەکـان وەک خۆیـان بخـرێنەڕوو. بۆنموونە لەگەڵ ئەوەی دڵخۆش بووە بەسـەرکەوتنەکانی سـوپاکەی شـێخ محمـود لەگەڕی یەکەمـی شـەڕی دەربەنـدی بازیـان، بەڵام تێبینـی ئەوەی کردبوو دەنگۆی سـەرکەوتنەکەی شـێخ لەشـاری ڕەواندز زیـاد لەخۆیـان گەورە کرابوون درۆو زانیاری زیادەیان خستبووە سـەر بە جۆرێک بۆتە مـایەی سەرسـوڕومانی خەڵکی(ڕەفیـق حلمـی،ب٢ ،١٩٥٦ ،١٢٩). هەروەهـا حلمی هۆکاری ئەو وڵامدانەوە دوورودرێژەی شوکری محمد سەگبانی بۆ ئەوە گێڕاوەتەوە کەنـاوبراو وویسـتویەتی لەڕاسـتیە مێـژوویە نەگۆڕەکـان لابـدات و لەخـۆیەوە ((شـت بـۆ مێـژوو هەڵبەسـتێ)) ئەویـش هەوڵـی داوە هەڵبەسـتراوەکانی سـەگبان بەتـاڵ بکـاتەوە کە بەنـاوی ڕاسـتی ومێـژوو تۆماری کردوون (ڕەفیق حلمی،مقالات، ١٩٥٦ ،٦).

بەلای حلمـیەوە بـوونی زانیـاری مێژوویـی وقوڵبـوونەوە لێـی دوو پێداویسـتی گـرنگن بـۆ ئەو کەسـانەی کە قسـە لەسـەر مێـژوو دەکەن،وە لەگەڵ ئەوە نەبووە بەبێ بوونی زانیاری هەموو کەس قسە لەسـەر مێژوو بکات. بە مانایکی تر بەشێوەیکی ناڕاستەوخۆ بوونی پسـپۆڕی بەپێویسـت زانیـووە بـۆ ئەو کەسـانەی کە لەبـواری مێـژوو دەکـۆڵنەوە، لەبەر ئەوەشـە ئەو مـافە دەداتە مـێجەر سـۆن ((بەنـاوی زانسـت ومێـژوو قسـە بکـات)) چونکە لەدیدی ئەو نـاوبراو زانیـاری فراوانـی هەبـووە لەسـەر بارودوخی کوردستان))(ڕەفیق حلمی، مقالات، ١٩٥٦ ،١٧).

بیرۆکەی دابەشکردنی مێژوو بـۆ چەند قۆناغێک یەکێکە لەبابەتگەلە گرنگەکـانی مێـژوو، هەوڵە سـەرەتاییەکانی ئەوە دابەشـکاریەش بـۆ سـەدەکانی ناوەڕاسـت دەگەڕێـتەوە، بەڵام ڕوڵەتەکـانی ئەم دابەشـکاریە لەسـەدەکانی (١٧-١٨) زیـاتر بەدیـارکەوتن کاتێک مێـژوی جیهـان دابەش کـرایە سـەر سـێ قۆنـاغی سـەرەکی (کۆن، ناوەڕاست، نوێ)(احمـد، مجلـة (الحكمـة)، بغـداد، ع(٥)، السـنة الاولـى، تشـرين الثـاني-كـانون الاول،١٩٩٨ ،١٤)،دیـارە حلمـیش پەیـڕەوی لەوجـۆرە دابەش کـاریە کـردووە لەم

سۆنگەیەوەش بەپشت بەستن بەبیروڕای مێژوونووس وڕۆژهەڵاتناسەکان مێژووی کوردی کۆن وهاوچەرخی دابەش بەسێ قۆناغی سەرەکی ولێک جیاواز کردووە(حلمی، الاکراد...،١٩٣٤،١٤).

هەروەها حلمی وای بۆچووە کەدەبێ خوێندنەوە بۆ مێژوو لەسیاقی کات وسەردەمی خۆی بێ نەک بە چاوی ئێستا خوێندنەوە بۆ ڕابردوو بکرێ، ئەو باسەی لەچوار چێوەی دروست نەکردنی دەوڵەتی کوردی لە لایەن هەریەک لەسەلاحەدینی ئەیوبی وکەریم خانی زەندەوە بەشێوێکی ورد وبابەتیانە ڕوون کردۆتەوە وسەلماندوویەتی کە ئەو جیاکاریە نەتەوایەتیەو ئەو بیرە نەتەوەییەی کە لەسەردەمی ئێستا خوێندنەوەی بۆ دەکرێ لەوکاتدا بوونی نەبووە(ڕەفیق حلمی،مقالات،١٩٥٦ ،٢٤-٣٢).

باسی دووەم: ئەو زانستە هاریکارانەی کەڕەفیق حلمی لەنووسینەوەی مێژوو سوودی لێوەرگرتوون.

هەرچەند مێژوونووس تەواوی مەرجەکانی نووسینەوەی مێژووشی تێدا بێت وخاوەن پاشخانێکی ڕۆشنبیری قوڵیش بێت، بەڵام ئەستەمە بتوانێت لەکارەکەیدا سەرکەوتوو بێت بە بێ بەکارهێنانی کۆمەڵێک زانستی هاریکار کەیارمەتی دەرێکی باشی دەبن لەنووسینەوەی توێژینەوەکەیدا، چونکە پیشەی مێژوونووسیش وەک باقی پیشەکانی تر پێویستی بە کۆمەڵێک کەرەستەو پێداویستی سەرەکی هەیە پێویستە مێژوونووس پەنایان بۆ بەرێت کەپێان دەگوترێت (زانستە هاریکارەکان یاخود یاریدەدەرەکان- العلوم المساعدة) (طه، ١٩٩٠ ،٢٥-٢٦). کە بریتین لەکۆمەڵێک زانست وزانیاری وشێواز ومیکانیزم توێژەر سوودیان لێ دەبینێت وپشتیان پێدەبەستێت لەتێگەیشتن لەبابەتی توێژینەوەکەی، لەگەڵ پاک کردنەوەو وڕەخنەگرتن لەدەقە مێژوویەکان(حسین(و)العزاوي،١٩٩٢ ،١٠٧).

لەو زانستە هاریکارانەی کە ڕەفیق حلمی لەکاتی نووسینەوەی مێژوو پشتی پێبەستوون بریتین لە:

١- زانستی جوگرافیا

زانستی جوگرافیا پەیوەندیێکی تونـدوتۆڵی لەگەڵ مێژوودا هەیە وەیەکێکە لەهۆکارە یارمەتی دەرەکانی نووسینەوەی مێژوو، وە ڕۆڵی گەورەی هەبووە لەئاڕاستە کردنی پەرەسەندنە مێژوویەکان. بۆنموونە زەوی شانۆی ڕووداوە مێژوویەکانە ڕۆڵی هەیە لەدیاری کردنی چالاکی مرۆڤەکان، هەروەها جوگرافیا کاریگەری هەبووە لەدیاریکردنی پەیدابوون وسەرهەڵدانی شارستانیەتەکان لەچەند شوێنکی دیاریکراو، هاوکات ڕێگریش بووە لەسەرهەڵدانی لەشوێنی تر (الحويري،٢٠٠١، ١٨٠-١٨١).

حلمی جوگرافیای وەک بەشێکی تەواوکراو ولێکدانەبڕاوی زانستی مێژوو دیوە، بۆیەش باس کردنی جوگرافیای وەک کارێکی پێویستی وگرنگ سەیر کردووە بۆگەیاندنی وێنەیکی ڕوون وتەواوی مێژووی کورد بۆ خوێنەرانی. بۆ نموونە کاتێک باسی مێژووی کوردی کردووە هەرلە بەرەبەیانی مێژووەو لەبەشێکی سەربەخۆ لەژێر ناونیشانی (جوگرافیای کوردستان)باسێکی تەرخان کردووە، بۆ دیاریکردنی سنووری جوگرافی کوردستانی گەورەو، دواتریش باسی جوگرافیای کشتوکاڵی کوردستان وگرنگترین ئەو بەروبوومانەی کە هەناردەی دەرەوەی کوردستان دەکرێت کردووە. لەکۆتایش بەپشت بەستن بەئاماژە فەرمیەکان ژمارەی دانیشتوانی کوردستانی گەورەی دیاری کردووە(ڕەفیق حلمی، الاکراد....،١٩٣٤،٢٢-٣٢).

لەنووسینەوەی مێژوو حلمی درکی بەبایەخ وگرنگی زانستی جوگرافیا کردووە لەگۆڕینی ئاڕاستەی ڕووداوکان بۆنموونە بەشێک لەهۆکارەکانی شکستی شێخ محمودی لەشەڕی دەربەندی بازیان گێڕاوەتەوە بۆ درک نەکردنی شێخ بەبایەخ وگرنگی جوگرافیای شەڕ

ودابەش نەبوونی سوپاکەی بەسەر سنووره جوگرافیه جیاوازەکان وخۆقەتیس دانی لەچوارچێوەی جوگرافیایێکی بەرتەسکی وەک ناوچەی دەربەندی بازیان وچاوەڕوانی کردنی دووبارە هاتنەوەی هێزەکانی ئینگلیز لەکەرکوکەوە بۆ جاری دووەم دوای شکستیان لەگەڕی یەکەمی شەڕەکە، حلمی لەگەڵ ئەوە بووە شێخ محمود بەشێک لەهێزەکانی لەژێر سەرپەرشتی هۆزەکان وچەند ئەفسەرێک لە(زێی کۆیە- مەبەستی زێی بچووکە) بپەڕینایەوە، هێزێکیش لەژێر سەرپەرشتی شێخ پاشەکشەی بکردایە بۆ جوگرافیایێکی فراوان وبیدابایە پاڵ شاخەکانی ناوچەی سورداش بەشەڕی پارتی زانی کە حلمی بە شەڕی((چەتە)) ناوی بردووە هێزەکانی ئینگلیزیان شپرزەتر دەکرد (ڕەفیق حلمی، ب٢ ،١٩٥٦ ، ١٣٨-١٣٩).

لەگەشتەکەیان بۆ تورکیا لەساڵی ١٩٢٣حلمی وەک جوگرافی ناسێک سەرنجی خستۆتە سەر زۆرێک لەڕواڵەت ودیاردە جوگرافیەکان بەجۆرێک بەهەر شارێک ڕەت بووێت خوێنەرانی بێبەش نەکردووە لەپێدانی هەندێک زانیاری جوگرافی دەربارەی شوێنی جوگرافی وئاووهەوا وە لەهەندێکیشیان تەنانەت شێوازی ڕێکخستنی شەقام وژمارەی دانیشتوان و دووری نێوان شارەکان وپیشەی دانیشتوانی بەشێک لەشارەکانی باس کردووە، هەندێک جاریش بەراوردی ئاووهەوای دووشاریش دەکات، بۆ نموونە هێمای بۆ ئەوە کردووە ئاووهەوای شاری عینتاب زۆر جیاواز بووە لەگەڵ ئاووهەوای ئەنقەرە(ڕەفیق حلمی، ب٣ ،چ٢، ١٩٩٢ ،١٥٢).هەروەها وەک پسپۆرێکی بواری جوگرافیای شار هەڵسەنگاندن بۆ بوونی کۆمەڵێک تایبەتمەندی پایتەختەکان دەکات، لەم لایەنەوە پێی وابووە شاری ئەنقەرە ئەو شوێنە نەبووە کەمالیەکان بیکەنە پایتەختی خۆیان وسیماکانی پایتەختی دەوڵەتی پێوە دیار نەبووە. وەبە هۆی بوونی خزمەتگوزاری گشتی زۆر لەوانەش (شوێنی حەوانەوە، نان خواردن، کتێبخانە، سینەما، شوێنی کۆبوونەوە، باخچەی فراوان،

وهۆیەکانی ڕابواردن) ئەستەمبوڵی لەلا پەسند وگونجاو تربووە کە وەک پایتەختی خلافەتی عوسمانی دەرکەوتبوو(ڕەفیق حلمی، ب٣، چ٢، ١٩٩٢ ،١٢٤-١٢٥).

١- زمان

زمان یەکێکە لەو فاکتەرە هاوکارانەی کە یارمەتی تۆێژەر دەدات لەنووسینەوەی مێژوو، وەدەبێ تۆێژەر ئەو زمانە ڕەسەنە بزانێ کە بابەتی تۆێژینەوەکەیەتی، لەبەرئەوەی وەرگێڕانەکان بەس نین بۆ دەست خستنی زانیاری تەواو وتێگەیشتنێکی هەمەلایەنە لەسەر تۆێژینەوەکە. بۆنموونە ئەو تۆێژەرەی دەربارەی سەدە ناوەڕاستەکانی ئەوروپا دەنووسێت دەبێ زمانی لاتینی بزانێت(عثمان، ١٩٧٠ ،٢٦)،دیارە حلمیش درکی بەگرنگی زمان کردووە لەتۆمارکردنی مێژوو، واشی بۆچووە کە زمانی کوردی زمانێکی مردوو نیە کە تایبەت بەگروپ گەلێکی ژمارە کەم بێت وهیچ ڕۆلێکیان لەمێژوو وله خزمەت بەشارستانیەتی جیهانی نەبووبێت(ڕەفیق حلمی،الاکراد...،١٩٣٤، ٣٤)، بەڵکو پێی وابووە کە گەلی کورد خودان زمانێکی زیندوو وسەرنج ڕاکێشن وە لەڕیزی زمانە زیندووەکانیشە لەڕووی توانای بەکارهێنانی لەبوارەکانی ئەدەب وشیعر وهونەر ئەمەش بەهۆی بوونی چەند خاسیەتێکی دیاری زمانەکە(ڕەفیق حلمی، مقالات، ١٩٥٦ ،٦١).

بەلای حلمیەوە گرنگ بووە مێژوونووس چەند زمانێکی زیندووی جیهانی بزانێ، خۆشی بەرهەمە مێژوویەکانی بەزمانە جیاوازەکانی وەک کوردی ،تورکی، وعەرەبیش نووسیووە بۆیەش پەسنی محمد ئەمین زەکی مێژوونووس دەکات کە چەند زمانێکی زانیووە وەک دەڵێ:((شارەزای گەلیک لەزمانەکانی شرق وغربیشە))وە ئاماژەی بەوەش کردووە کەزەکی جگە لەزمانی کوردی ،عەرەبی، زمانەکانی تورکی ،فارسی ،فەڕەنسی، وئینگلیزیشی زانیووە(ڕەفیق حلمی، ١٩٤١ ،٣٦).

هەر لەچوارچێـوەی ڕۆڵـی زمـان لەنووسـینەوەی مێـژوو دەبـێ مێژوونـووس بەزمـانێکی سـادە وبـێ گـرێ وگـۆڵ بنووسـیێت بەجـۆرێکی وابێـت هەمـوو خوێنەرێـک بەئاسـانی لەنووسـینەکەی بگـات. تێبینـی ئەوە دەکرێـت حلمـی ئەگەرچـی وەک ئەدیـب وشـاعیرێکیش دەرکەوتـووە بەڵام بەزمانێکی سادە ودوور لەدارشـتن وشـێوازێکی ئەدەبی ئاڵۆز دەنووسـێت تەنـانەت لەچەنـدین شـوێنی یادداشـتەکانی ئەگەر هەسـتی بەوە کردبـێ ووشەیێکی نامۆ یاخود ووشـەیێکی کوردی پەتی یـا عەرەبی بەکار هێنابێ ئەوا لەپەراوێـزدا ووشـەیێکی تـری کـوردی یـاخود هـاو واتەکەی لەزمـانی عەرەبی بەکارهێناوە. بۆنمـوونە لەبەرامبـەر ووشـەی(موتارەکە) وشـەکانی وازلێهێنـان، وبـڕینەوەی شـەڕی دانـاوە. هەروەهـا بـۆ ووشـەی(رووپێي وەرگـرتن) ووشـەی(توجیه)عەرەبی، وە لەبەرامـبەر ووشـەی(نەرمە) ووشەکانی لاشە وجنازەی نووسیووە(ڕەفیق حلمی، ب١ ،١٩٥٦ ،٦-٣٢).

٢- زانستە سیاسیەکان

لەڕاسـتیدا ڕووداو وپەرەسـەندنە سیاسـیەکان بنچینەیێکـی گرنگـی پێکهـاتەی مێـژوون، هەربـۆیەش گـرنگە مێژوونووسـان ئاگـاداری ڕووداو وگۆڕانکاریە سیاسیەکان بن. لەگرنگترین پایەکانی سیاسـەتیش پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکـانە یـاخود ئەوەی پێدەگوترێت(دبلۆماسـیەت) ئەم لایەنەش جێگای بایەخ وسـەرنجی مێژوونووسـانن چونکە هەردوو زانسـتی مێژوو وسیاسـەت سـەروکاریان لەگەڵ یەکتر هەیە، هەروەک هەندێ فەیلەسـوف گوتویانە((مێژوو زانستی سیاسیە لەڕابردوو))هاوکات ((زانسـتی سیاسـیش زانسـتی مێژووە لەداهاتوو)).هەروەهـا پەیوندی نێوان وڵاتـان وبەسـتانی پەیماننامە سیاسـی وسـەربازیەکان وهەڵگیرسـانی شـەڕ وگرێدانی پەیمـانە ئاشـتیەکان بنچیـنە وکرۆکـی زانسـتە سیاسـیەکانن، لەلایێکـی تریشـەوە سـەرچاوەیێکی دانسـقەی مێژوونووسـانن. لەبەر ئەوەشـە زۆر جـار بەزەحمەت سنووری نێوان مێژووی هـاوچەرخ وزانستە سیاسیەکان لێک جیـا دەکـرێنەوە بەتـایبەتی لەبـواری نێـودەوڵەتی، چـونکە پەیوەنـدیە

نێودەوڵەتیەکان وئەو دەرئەنجامانەی لێی پەیدا دەبن مادەی یەکەم وخامن بۆ مێژوونووس کە بابەتە مێژوویەکانی لێ دروست دەکات بەتایبەتی لەپسپۆڕی مێژووی هاوچەرخ (الحويري، ٢٠٠١، ١٨٠).

هەرچەندە حلمی وەک مێژونووسێک بەدیارکەوتووە بەڵام خۆشی لە پایەی سیاسەت زانێکیش کەمتر نەدیووە بۆ نموونە کاتێک شاندەکەی شێخ محمود لەتورکیا بەڕێدەکرێنەوە بۆ سلێمانی بە بێ پێدانی هیچ نووسراوێکی فەرمی بۆ شێخ حلمی بەتوانجەوە دەنووسێ ((تورکەکان زۆر خۆیان بە سیاسی وئێمەشیان بەکەرێکی تەواو ئەزانی، ئەگینا ئەبو کە هیچ نەبێ بۆ ئەوەی من تەفرە بدەن کاغەزیکم پیا بنێرن بۆ شیخ محمود))(ڕەفیق حلمی ،ب٣ ، چ ٢ ،١٩٩٢، ١٤١).

هەروەها حلمی تەوزیفی زانستە سیاسیەکانی کردووە لەنووسینەوەی مێژوو، وەشیکردنەوەی وردی بۆ گۆڕانکاریە سیاسیەکان کردووە وئاگاداریکی باشی بنەماکانی سیاسەتی نێودەوڵەتی وناوچەیی وپەیوەندیە نێودەوڵەتیەکان بووە لەدوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی، لەگەڵ پەرەسەندنە هەرێمایەتیەکانی تورکیا وسوریا وهەڵوێستی زلهێزەکان لەهەمبەریدا، هاوتەریب باسی ڕووداوەکانی عێراق وباشوری کوردستان وئاسۆی دۆزی کورد ودەست نیشان کردنی هێلە گشتیەکانی سیاسەتی زلهێزەکان لەوانەش بەریتانیا دەربارەی پرسگەلەکانی وەک سیستەمی(سەرپەرشتی کردن-ئینتداب)وپەیمانی سیڤەر وڵۆزان وجوڵانەوەکانی شێخ محمود وچارەنووسی کوردستانی باشور ویەکلاکردنەوەی مەسەلەی ولایەتی موسڵی بۆخوێنەرانی یادداشت کردووە.

چەمک وبنەما سیاسیەکانی وەک (دیموکراسی،مافی کەمینەکان، هەڵبژاردن ،پاراستنی سەروەری خاک، ومافی چارەی خۆنووسین)، لەنووسینەکانی حلمی ڕەنگیان داوەتەوە. لووتکەی تێگەیشتنی حلمیش

لەبنەماکانی سیاسیەت ودیموکراسی کەهێشتا تەمەنی٢٥ ساڵ بووە لەو گفتوگۆیە دەردەکەوێ کە لەگەڵ (عەلی سائیب بەگ) ئەنجامی داوە کە نوێنەری شاری ئۆرفە بووە لەئەنجوومەنی نیشتمانی تورکیا دەربارەی هەڵبژاردن لەو وڵاتە کە کاندیدەکان لەلایەن حکومەتەوە دەست نیشان دەکران دەبوایە خەڵکیش دەنگیان پێبدات، حلمی بڕوای وابووە ئەوە (دانان) بووە نەک هەڵبژاردن وئاماژە بەوە دەکات کە ئەگەر حکومەت بڕوای بەوە نەبووە میللەت بەئارەزووی خۆی کەسەکان دیاری بکات ئەوا ئەنجامدانی هەڵبژاردنی بە پێویست نەزانیووە، بەڵکو بۆچوونی وابووە حکومەت ڕاستەوخۆ ئەوکەسانە ڕەوانەی ئەنجوومەن بکات کە گەرەکیەتی دەربچن، یاخود دەستبەرداری ئەنجوومەن بێت و حکومەت بێ چاودێری دەسەڵاتی یاسادانان کارەکانی ڕایی بکات(ڕەفیق حلمی ،ب٣ ،چ٢ ،١٩٩٢ ١٤٧-١٤٨).

٤- زانستی ئابوری

ئابوری لەزانستە بنچینەیەکانە کە یارمەتی تێگەیشتنێکی هەمەلایەنەی تویژینەوەی مێژوویی دەدات، بێگومان فاکتەرە ئابووریەکانیش کاریگەری گەورەیان لەسەر ڕێڕەوی ڕووداوو پەرەسەندنە مێژوویەکان هەبووە بۆنموونە دەرامەتی سروشتی لەهەر وڵاتێک جۆری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ وپیشەسازی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی وچاڵاکیەکانی ورێگای دابەش کردنی دەراماتەکە وسەروت وسامان وکۆبوونەوەی لەلای چینێکی دیاریکراو دیاری دەکات، ئەمەش کاریگەری لەسەر سیاسەتی ناوخۆی وڵات وسیستەمی حوکمڕانی وبوژانەوەو وهەژاربوونی هاوڵاتیانەوە هەیە(حسين (و) العزاوي،١٩٩٢ ،١٢٣).

لەکاتی باس کردنی ڕووداو وپەرەسەندنە سیاسیەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی حلمی بازی بەسەر کاریگەری جەنگەکە بەسەر دۆخی ئابوری کوردستانی باشور نەداوەو ئاماژەی بەکۆمەڵە فاکتەرەێکی

تێکچـوونی دۆخەکە کـردووە، حلمـی کە خـۆی شـایەد حـاڵی ڕووداوەکـان بـووە وێنەیێکـی مەترسـیداری ڕەوشـەکەمان بـۆ دەگـوازێتەوە کەزسـتانی سارد وبەفربارین شـان بەشـانی نەبوونی کەلوپەل وپێداویسـتیە خـۆراکیە سـەرەکیەکان چۆن تەنگیان بەدانیشتوان هەڵچنیووە بەجۆرێک ڕۆژ نەبووە بەلایەنـی کەم دەکەس لەشـاری سـلێمانی گیـان لەدەسـت نەدات، تەنـانەت دۆخەکە بەئاسـتێک گەیشـتووە لەتوانـای شـارەوانی نەمـاوە تەرمەکـان ئەسـپەردەی خـاک بکـات، مـانەوەی لاشـەکانیش لەسـەرشـەقام وکۆڵانەکـان دیمەنێکـی ترسـناک ودڵ هەژێنیـان دروسـت کردووە(ڕەفیـق حلمـی، ب١ ١٩٥٦، ٢٩-٣٣).

هەروەهـا حلمـی وەکـو مێژوونووسـێک هەسـتی بەگرنگـی فـاکتەری ئـابوری کـردووە لەئاراسـتەکردنی ڕەوتـی ڕووداوو پەرەسـەندنە مێژووییەکـان بـۆ نمـوونە دەنگـدانەوەی دەنـگ وباسـی سـەرکەوتنە سـەرەتاییەکانی سـوپای شـێخ محمـود لەگەڕی یەکەمـی شـەڕی دەربەندی بازیان بەسـەرسوپای ئینگلیز لەشاری ڕەواندز وبەجۆش وخـرۆش بوونی حەماسەتی دانیشتوانی شارەکە وهیوا خواستنیان بۆ پەڕینەوەی پڕیشـکی جولانەوەکەی شـێخ بـۆ ((ئەم دیـوی (زێ)))، تەنیـا بەفاکتەری نەتەوایەتـی لێکنـاداتەوە، چـونکە وەک شـایەت حـاڵێکی ڕووداوەکـان خـۆی لە ڕەواندز بـووە ڕۆڵـی فاکتەری ئـابوری شـان بەشـانی هەسـتی نەتەوایەتـی کوردی لەبەرزبـوونەوەی گیـانی بەرەنگـاری بەرامـبەر سـوپای ئینگلیـزی نادیـدە نەگرتووە، بەو پێیەی کۆگاکانی دەسەاڵتی عوسـمانی لەڕەواندز پڕ بـوونە لەهەمـوو جـۆرە خواردەمەنێـک بێگومـان شـکاندنی ئەو عەمبـارانە لەڕۆژگـاری دوای بـڕانەوەی جەنگـی یەکەمـی جیهـانی شـتێکی کەم نەبووە(ڕەفیـق حلمـی، ب٢، ١٩٥٦، ١٢٩-١٣٠) بەتـایبەتی دوای ئەوەی خەڵکی برسیەتی ونەهامەتی زۆریان دیبوو لەو سـاڵانە کە لەناو میللەتی کورد بەسـاڵانی گرانی ناسراوە(کاکەسوور،٢٠٠٠،٣٢).

لەدەست نیشان کردنی فاکتەرەکانی ناچارکردنی ئینگلیزەکان بۆ دووبارە چاوگێڕانەوە بە سیاسەتیان وە هێنانەوە پێشی مەسەلەی کوردو پرسی گێڕانەوەی شێخ محمود لەهیندستان لەسالّی١٩٢٢ هاوتەریب لەگەڵ هێما کردن بەهۆکارە سیاسیەکان حلمی درکی بەگرنگی فاکتەری ئابوریش کردووە بەوەی کە ئینگلیز ویستویانە سوود لەکارتی کوردیش وەرگرن بۆ یەکلاکردنەوەی پرسی ولایەتی موسڵ لەبەرژوەندی خۆیان کە بایەخی ئابوری یەکجار زۆری هەبووە بۆیان بەهۆی بوونی نەوت بەڕێژەیکی زۆر وبەپیتی خاکەکەی وەک خۆی ئاماژەی بۆ کردووە(ڕەفیق حلمی، ب٣ ،١٩٥٦ ،٩٦-٩٧).

هەروەها بەشێوەیکی دوور ودرێژ باس لەبەرژوەندیە ئابوری وبازرگانیەکانی بەریتانیای لەناوچەکانی عێراق وکەندواوی عەرەبی کردووە هەر لەسەرەتای سییەکانی سەدەی حەفدەم تا سەرەتاکانی سەدەی بیستەم. وەئاماژە بەکاریگەری فاکتەری ئابوری دەکات لەدیاریکردنی ئاڕاستەی سیاسەتی بەریتانیا لەناوچەکە (ڕەفیق حلمی، ب٤ ،١٩٥٦ ،١٥٨-١٧٩) جیا لەوانەش لەگەشتەکەی بۆ تورکیا بەوردی باس لەدەرامەت و چالاکی ئابوری شارەکان وبژێوی خەڵکەی دەکات. بۆ نموونە ئاماژە بەوە دەکات باکۆی پایتەختی ئازەربایجان ((بە شاری نەوت ناسراوە))ویەکێک لەناوچە گرنگەکانی نەوتە لەڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. هەروەها هێمای بۆ ئەوە کردووە کەخەڵکی ورمێ هەژارن،وەبەشێوەیکی ناڕاستەوخۆش ئاماژە بەوە دەکات کە دانیشتوانەکەی سوود لەسامانی ئاوی شارەکەیان وەر ناگرن بۆ ڕاوی ماسی چونکە ئاوی دەریاچەکە ((زۆر تالە ماسی تیا ناژیت)) وە پێمان دەڵێ لەکاری((هەویر وشیرینی تورکەکان پێش کەوتون))هەندێ جاریش بەوردی نرخی کەلوپەل وپێداویستیە خۆراکیەکان دیاری دەکات لەڕێگای ئەویشەوە دەزانین لەمانگی نیسانی١٩٢٣ نرخی پیاڵەیک چا لەئەنقەرە(٥)قڕوش بووە(ڕەفیق حلمی،ب٣، چ٢،١٩٩٢،٧٨-١٢٦).

٥- گەشت کردن:

یەکێک لەکەرەستەکانی نووسینەوەی مێژوو گەشتکردنە بۆ ناوچەکانی ناوەوە ودەرەوەی وڵات بەمەش توێژەر ئاسۆی بیرکرنەوەی فراوان دەبێت ودەتوانێت سوود لەئەزموونی گەڵانی تریش وەربگرێت بەتایبەتی ئەوگەشتە دەبێتە پێویستێکی گرنگ بۆ ئەو توێژەرەی کەگەرەکیەتی توێژینەوە لەسەر ناوچە یاخود شوێن یا وڵاتێکی دیاریکراو بکات(طه، ١٩٧٠، ٥١).

لەنێو ئەدەبی جیهانیشدا ژمارەیێکی زۆر گەڕیدە وگەشتنامەی دیار هەبوونە لەوانەش گەشتەکانی هەر یەک لەهیرۆدۆت وئیبن بەتووتە وکریستۆف کۆڵۆمبس ومارکۆ پۆلۆ...هتد، زانیاریەکانیان یارمەتی دەرن بۆ گواستنەوەی وێنەیێکی ڕوونی ئەو ناوچانەی کە سەردانیان کردوون هەر لەتۆمارکردنی دیمەنی سروشتی وزانیاری جوگرافی وداب ونەریت (زراری،٢٠١٩، ١٨٥-١٨٨) شێوازی نووسینەوەی گەشتنامەش لەسەر دوو بنچینە بەندە یەکەمیان تۆمارکردنی شتە بینراو وبیستراوەکانن، لەگەڵ کۆکردنەوەی بەڵگەنامەی پێویست. دووەمیان وەسف کردن وداڕشتنێکی ئەدەبیانەی تێکەڵ بەخەیاڵ وئەندێشەی نووسەرە، یاخود سەرنج دان وتێڕامانی ورده بۆ شتەکان (بیمار،١٩٩٨، ١٨٢) لەنێو ئەدەبی کوردیشدا هەریەک لەمەلا عبدالله‌ی زیوەر(١٨٧٥-١٩٤٨) وڕەفیق حلمی(١٨٩٨-١٩٦٠) ومەلا محمدی چرۆستانی(١٨٩٠-١٩٦٣) وعەلائەدین سەجادی(١٩٠٧-١٩٨٤)(بیمار،١٩٩٨، ١٨٤)وشاکر فەتاح(١٩١٤-١٩٨٨) لەپێشەنگانی نووسینی گەشتنامەن(زراری،٢٠١٩،٢٣٥).

یەکێک لەتایبەتمەندی وحەزە کەسیەکانی حلمی تۆمارکردنی یادداشت وبیرەوەریەکانی بووە لەدەمی ئەنجامدانی گەشتەکانی لەم چوارچێودا ڕۆژانە یادداشتەکانی تۆمار کردووە(ڕەفیق حلمی،ب٣،چ٢، ١٩٩٢، ١١٧). هەروەها منداڵەکانیشی هانداوە لەکاتی ئەنجامدانی گەشتەکانیان

یادداشتەکانیان تۆمار بکەن(چاوپێکەوتنی کەسی تۆمارکراو لەگەڵ بەڕێز ناهیدە ڕەفیق حلمی لەشاری بەغدا لەبەرواری١١ تەموزی٢٠٠٥) جیا لەگەشتەکانی بۆ مەبەستی خوێندن، بەهۆی سەلماندنی تواناو لێهاتوویی کەسایەتی خۆی حلمی بوو بووە جێگای متمانەی شێخ محمود، هاوکات زانینی چەند زمانێک هۆکاربووە بۆ کارکردن لەگەڵ هەندێ لەدەسەڵاتدارانی ئینگلیز لەسلێمانی بەمەش بۆی لواوە چەند گەشتێکی ناوەوە ودەرەوەی وڵات بکات ئەو گەشتانەش ئەگەرچی هەندێکیان بۆ ڕاپەڕاندنی ئەرکی سیاسی وکاری وەرگێڕانیش ئەنجامدراون بەڵام دواتر حلمی سازدانی ئەو گەشتانەی کردووە بەبابەت وکەرەستەی سەرەکی نووسینەوەی یادداشتەکانی. وێستگەی یەکەمی گەشتەکانی شاری بەغدا بووە لەوکاتەی قوتابی ئامادەیی سەربازی بووە لەوشارە ئەمەش دەتوانرێ بەدەروازەی یەکەمی کرانەوەی ئاسۆی بیری حلمی دابنرێ دوای ئەوەی لەژینگەیێکی بچووکی وەک سلێمانی تێکەڵ بەژینگەیێکی جیاواز هەم لەڕووی زمان وهەم لەڕووی کەلتورەوە دەبێت.وێستگەی دووەمی گەشتەکانی بۆ ژینگەیێکی گەورەتر لەژینگەی بەغدا بووە ئەویش گەشت کردن بووە بۆ ئەستەمبوڵ لەسااڵنی جەنگی یەکەمی جیهانی بەمەبەستی تەواو کردنی خوێندن لەوشارە، بێگومان ئەستەمبوڵی ئەوکاتیش مەڵبەندێکی گەورەی گردبوونەوەی تۆێژی ڕۆشنبیرانی کوردی زۆربەی پارچەکانی کوردستان بووە، وە دەتوانین بڵێین دەستەی یەکەمی دەستەبژێرانی کوردی سەرەتای سەدەی بیستەم لەدەرچوانی قوتابخانە وزانکۆکانی ئەستەمبوڵ بوون(صابر، گۆفاری(ئەکادیمیای کوردی)،هەولێر،ژ(٤١)،٢٠١٨، ٣١٣-٣١٤) حلمیش لەوێ یەکەم ئەزموونی کاری سیاسی وڕێکخراوەیی بەکارکردن لەکۆمەڵەی هیڤی تاقی دەکاتەوە (ڕەفیق حلمی، ب٣ ،چ ٢ ،١٩٩٢، ١٢٠). وێستگەی سێیەمی گەشتەکانی حلمی کاری وەرگێڕان بووە لەگەڵ هەریەک لەمێجەر نۆئیل وکاپتن بیل، هاوسەفەر لەگەڵ ئەو بەرپرسانە سەردانی هەولێر، ڕەواندز، ڕانیە، وکۆیەی کردووە بێگومان حلمی وەک خۆی ئاماژەی پێکردووە سوودی

لەو گەشتانە وەرگرتووە، وە بەهۆی تێکەڵاوبوونی لەگەڵ خەڵکی ناوچەکە ونزیک بوون لەڕووداوەکان ودیدەنی تایبەتی کەسایەتیەکان ئاگاداری بەشێک لەڕووداو پەرەسەندنەکانی کوردستانی دوای جەنگی یەکەمی جیهانی بووە. بەوردبوونەوە لەپەرتوکی یادداشت دەزانین بابەتی ئەوگەشتانە بوونەتە کەرەستەیکی یەکجار گرنگی نووسینەوەی بەرگی یەکەم ودووەمی یادداشتەکانی. هەروەها وێستگەی چوارەمی گەشتەکانی چوونی بۆ تورکیا دەبێت وەک ئەندامێکی ئەو شاندەی کە شێخ محمود ڕەوانەی تورکیایان دەکات، زانیاریەکانی ئەم گەشتەش وەک بابەتێکی سەرەکی شوێنی خۆیان لەبەرگی سێیەمی چاپی دووەمی یادداشتەکانی کردۆتەوە(ڕەفیق حلمی، ب٣،چ٢،١٩٩٢،٥٩-١٧٤)دوا وێستگەی گەشتەکانی لەساڵی ١٩٥٩ دەبێت لەوکاتەی وەک پاشکۆی ڕۆشنبیری عێراق لەئەستەمبوڵ دەست نیشان دەکرێت(ساڵح،٢٠١٨،٢٤٨) حلمیش ئەو دەست نیشانکردنەی پێ خۆش دەبێت لەبەر کۆمەڵێک فاکتەر یەکێک لەوانە کۆکردنەوی کەرەستەی پێویست دەبێت بۆ نووسینەوەی یاداشتەکانی ئەگەر چی لەوکات شەش بەرگی یادداشتەکانی چاپ کردبوو(چاوپێکەوتنی کەسی تۆمارکراو لەگەڵ بەڕێز عزەدین مستەفا ڕەسول لەشاری سلێمانی لەبەرواری٩ ئازاری٢٠٠٥).بەڵام بەئومێد بوو هەر لەوەندە نەوەستێ و ژمارەی بەرگەکانی بگەێنێتە پانزە بەرگ (خەزنەدار، ڕۆژنامەی(هاوکاری) بەغدا، ژ(١١٨٥)، ١١حوزیران١٩٩٠).

تەوەری دووەم: ڕێبازی ڕەفیق حلمی لەنووسینەوەی مێژوودا

باسی یەکەم: ڕێبازی ڕەفیق حلمی لەنووسینەوەی مێژوو

کرداری نووسینەوەی مێژوو بەشێوە زانستیەکەی هەر بریتی نیە لەڕێزکردنی ڕووداوەکان وباس کردنیان لەچوارچێوەی کۆمەڵێک پەرەسەندنی سیاسی، ئابوری، وکۆمەڵایەتی ڕووت، بەڵکو دەبێت مێژوو بە پێی ئەو میتۆدو ڕێوشوێنانەی کەمێژوونووسان دەست نیشانیان

کردووە لەچوارچێوەی بابەتێکی سەربەخۆ بەناوی(ڕێبازی توێژینەوەی مێژوو) بنووسرێتەوە.

دەتوانین ڕێبازی ڕەفیق حلمی لەنووسینەوەی مێژوو لەچەند خاڵێک بخەینە ڕوو:

١-سەرچاوەکانی نووسینی

سەرچاوەکان یەکێکن لەپێکهێنەرە سەرەکیەکانی کرداری نووسینەوەی مێژوو، بەمەبەستی دەست خستنی زانیاری پێویستە مێژوونووس پەنا بۆبەکارهێنانی سەرچاوەی جۆراوجۆر بەرێت،جۆری ئەو سەرچاوانەشی کەبەکاریان دەهێنێت بایەخ وقورسایی توێژینەوەکە دەردەخەن. بۆدەست خستنی زانیاریەکانی ڕەفیق حلمی کۆمەڵێک سەرچاوەی جیاوازی بەکارهێناوە، بێگومان زانینی زمانەکانی فەڕەنسی ،تورکی عوسمانی ،فارسی ،عەرەبی وئینگلیزیش تا ئەندازەی تێگەیشتن فاکتەرێکی کاریگەر بووە لەجۆراوجۆربوونی ئەو سەرچاوانەی کە بەکاری هێناون. دەتوانین بەپێی بابەخ وگرنگیان بەوشێوەیە ڕێزبەندیان بکەین.

أ-بەڵگەنامە:

یەکێکە لەکەرەستە سەرەکیەکانی توێژینەوەی مێژووە، ئەویش نووسراوە فەرمی ونیمچە فەرمیەکانی وەک فەرمان وبڕیار وپەیماننامەو ونامە گۆڕینەوەی سیاسی، وپڕۆژە پێشنیارکراوەکان ویاداشت وتۆمارە ڕۆژانەکان...هتد دەگرێتەوە(عثمان،١٩٧٠،٣٠).حلمیش لەکاتی نووسینەوەی مێژوو دەستبەردارى ئەو کەرەستە گرنگە نەبووە، نزیکی لەشێخ محمود وبەرپرسە بەریتانیەکان هۆکار بووە بۆ ئەوەی کۆمەڵێک نامە ونووسراوی تایبەت ودەفتەری چەنگ کەوتبێ لەنووسینەوەی یادداشتەکانی سوودی لێوەرگرتبن. بۆنموونە ژمارەیەک نامەی دەست

کەوتووە کە لەو ڕۆژگارە نوسراون،حلمیش وەک میژوونووسێک درکی بەبایەخ وگرنگی ئەو نامانە کردووە لەنووسینەوەی میژوو بۆیەش لەیادداشتەکانی خستوونیەتەڕوو، بۆنموونە دەربارەی هۆکاری وەرگێڕانی نامەکەی فەوزی بەگی یۆزباشی بۆ ئۆزدەمیر لەتورکیەوە بۆ کوردی دەنووسێ ((بەلامانەوە نامەیێکی میژوویین وگرنگە گۆرریمان بەکوردی))(ڕەفیق حلمی، ب٦،١٩٥٨ ،٦٩). هەروەها ئەو نامەیەی کە ڕەشید جەودەت بۆ حلمی ڕەوانەی (وان)ی کردووە ئەگەرچی حلمی زەحمەتی زۆری دیووە لەوەرگێڕانی بۆزمانی کوردی لەبەر ئەوەی بەزمانی تورکی وبەوردی وبە قەڵەمی(گزیکردن- قۆپیە)ش نووسراوەتەوە وهەندێ شوێنی نامەکەش سواوەتەوە، بەڵام حلمی بایەخی ئەو نامە میژوویەی زانیووە لەلای خۆی پاراستوویەتی وئامادە بووە بەئامێری وردبین(زەڕەبین) بیخوێنێتەوە وەنەیویستووە خوێنەرانی یادداشتەکانی لێ بێبەش بکات(ڕەفیق حلمی،ب٣،چ٢ ،١٩٩٢ ،١٧٢-١٧٤). هەروەها ئەو نامە(تەلیگرافەی) کە کاپتن بیل لەسەروی خۆیەوە بۆی هاتبوو دەربارەی هاتنی عەشیرەتی دزڵێ بۆ شاری سلێمانی نیشانی حلمی داوە وئەویش وەکو خۆی بڵاوی کردۆتەوە(ڕەفیق حلمی،ب٢،١٩٥٦ ،١١١-١١٢)، بێگومان حلمی هەر بەخستەڕووی نامەکان وازی نەهێناوە هەندێک جار بەراورد لەنێوان نامەکان دەکات ناوەڕۆکەکانیشیان شی دەکاتەوە(ڕەفیق حلمی، ب٦ ،١٩٥٨ ،٩١-٩٢).

هەروەها دەستنووس یەکێکە لەسەرچاوە دەگمەنەکان بۆ دەستکەوتنی زانیاری کە بایەخ وگرنگیان هاوتای بەڵگەنامەکانە.حلمی لەنووسینەوەی یادداشتەکانی دەفتەرێکی ئۆزدەمیری(٦) بەکارهێنانەوە کە لەکاتی بوونی هێزەکەی لەڕەواندز نووسیویەتی. پێدەچێت حلمی گرنگی زانیاریەکانی نێو دووتوێی ئەو دەفتەرەی باش زانیبێت تەنانەت ناچاری کردووە پێداچوونەوە بەو زانیاریانە بکات کە بۆ بەرگی شەشەمی یادداشتەکانی ئامادەی کردبوون، لەم چوارچێوەدا کۆمەڵێک زانیاری

ڕاســـت کردۆتەوە،دیـــارە ئەمەش کـــاتی زۆری ویســـتووە وەیەکێـــک لەهۆکارەکـــانی دواکەوتنـــی لەچاپـــدانی ئەم بەرگەی یاداشتەکانیشـــی بووە(ڕەفیق حلمی، ب٦ ،١٩٥٨،لەپێشـەکی وەرگیراوە)بەدووریش نازانرێت ئەو نـامە تایبەتیـانەی کە لەنێوان ئـۆزدەمیر وشـێخ محمـود وشـێخ قـادری برای وبەرپرسەکانی تورک ئـاڵوگۆڕکراون وحلمـی لەیادداشـتەکانی بـاڵاوی کـردونەتەوە هەرلەو دەفـتەرە وەرگیرابن(ڕەفیـق حلمـی، ب٦، ١٩٥٨ ،٢٤-٨٥).

ب- پەرتووک

وەک لەبەرهەمە مێژوویەکـانی دەردەکەوێ حلمـی قورسـایی هەرە گەورەی دەسـت خسـتنی زانیاریەکـانی لەسـەر پەرتـووک بـووە، لەم چوارچێوەدا ژمارەیکی زۆری سەرچاوە بەکاری هێناوە بەو زمانانەی کە زانیـوویەتی. لەوەرگێڕانـی هەندێک سـەرچاوەی ئینگلیـزی ناهیـدەی کچـی هاوکاری کردووە، هەروەها پۆلێک لەدەستەبژێرانی ڕۆشـەنبیری موسڵ لەپێـدانی سـەرچاوە کۆمەکیـان کردووە(ڕەفیـق حلمـی، ب١، ١٩٥٦، لە پێشەکی وەرگیراوە).

شـایەنی باسـە لەکاتی بەکارهێنـانی سـەرچاوەکان حلمـی پەراوێـزی دانـاوە تێـدا بەکـورتی ئامـاژەی بەژیـانی کەسـایەتی،وەرگێڕانی ووشـە عەرەبیەکـان بۆزمـانی کـوردی وگێـڕانەوەی خـوێنەر بۆسـەرچاوەکان وڕونکـردنەوەی زیـاتری بابەتەکـان کـراوە. بەڵام تێبینـی هەنـدێک کەموکـوڕی دەکـرێ لەبەکارهێنـانی سـەرچاوەکان بەجۆرێـک خـوێنەر هـیلاک دەکـات بۆنمـوونە، لەهەرشـەش بەرگـی یادداشـتەکانی لەچەنـد شـوێنێکی زۆر کەم ئامـاژە بەژمـارەی لاپەڕەکانی ئەو سـەرچاوانە دەکات کە زانیاریەکانی لێوەرگرتوون (ڕەفیق حلمی،ب١٩٥٨،٦ ،٩٠ ؛ڕەفیق حلمی ب٣،چ١٣٣،١٩٩٢،٢)بەڵام لەبەرهەمەکـانی تـری زیـاتر ئامـاژەی بەژمـارەی لاپەڕە کردووە بەتایبەتی لەپەرتوکی (مقالات) لەزۆرترین شـوێن ئامـاژەی

بەژمارەی لاپەڕە کردوە. هەروەها لە یادداشتەکانی هەندێک جار سەرچاوەی وای بەکارهێناوە لەچەند بەرگێک پێهاتووە وەک(تاریخ الوزارات العراقیة)ی مێژوونووس عبدالرزاق الحسني(١٩٠٣-١٩٩٧) بەبێ ئەوەی ئاماژە بەو بەرگە بکات کەزانیاریەکانی لێ هەڵێنجاوە.(ڕەفیق حلمی، ب١، ١٩٥٦ ،٥٤؛ ڕەفیق حلمی ب٤، ١٩٥٦، ٢٠٢؛ ڕەفیق حلمی، ب٥، ١٩٥٧ ،٣٧)،هەروەها هەندێ جار تەنها ناوی نووسەر دەبات،بۆ نموونە زیاد لەجارێک دەڵێ (سامی خونده) دەڵێت بە بێ ئەوەی ئاماژە بەناوی سەرچاوەکە بکات(ڕەفیق حلمی،ب٥ ،١٩٥٧ ،٣٤-٣٧) بەپێچەوانەوەش هەندێ جاری تر تەنها ناوی پەرتووکەکە دەبات(ڕەفیق حلمی، الاکراد.....،١٩٣٤ ،٩-١٠)(ڕەفیق حلمی، مقالات،١٩٥٦ ،١٦،٢٥). هەروەها لەکاتی پێناسەی شوێن وکەسایەتیەکان زۆربەی جار ناوی ئەو سەرچاوەیە نابات کەسوودی لێوەرگرتووە (ڕەفیق حلمی، مقالات،١٩٥٦ ،٣٥، ٤٥، ٥٨) (ڕەفیق حلمی، ب٢ ،١٩٥٦، ١١٤ ،١٣٢؛ ڕەفیق حلمی،ب٣،١٩٥٦ ،٨١) جیا لەوانەش لەیادداشتەکانی ئاماژە بەسالّ وشوێنی چاپی سەرچاوەکانیش ناکات.بەڵام بەڕەچاوکردنی سەردەمی نووسینەوەیان ئەو تێبینیانە لەنرخی مێژوویی بەرهەمەکانی کەم ناکەنەوە.

ت- مێژووی زارەکی یان زاردەمی(Oral History)

مەبەست لەو زانیاریانەیە کە پەیوەندیان بەڕابردوو هەیە وە لەڕێگای دەمەوە سەرچاوە دەگرن ونەوە دوای نەوە لەناو کۆمەڵگادا دەگوترێنەوە. بایەخی مێژووی زارەکی لەوەدا خۆی دەدۆزێتەوە کەهەڵگری کۆمەڵێک زانیارین لەمێژووی نووسراودا بەرچاو ناکەون. لەڕاستیدا زۆرینەی دەقە نووسراوەکانیش لەبنچینەدا لەڕێگای زارەوە گواستراونەتەوە بۆ دەقی نووسراو لەوانەش تەورات وفەرمایشتەکانی پێغەمبەری خودا (محمد د.خ) کەلەدوای خۆی لەڕێگای دەمەوە تۆمار کراون. هەروەها داستانی ئەلیادە وئۆدیسای شاعیری یۆنانی هۆمیرۆس

لەبنچینەدا زارەکی بووە دەماو دەم گێڕدراوەتەوە دواتر بۆتە دەقی نووسراو(هەروتی،گۆڤاری (ئەکادیمیای کوردی)، هەولێر،ژ(٣٧)،٢٠١٧، ١٥٥-١٦١).

بۆگەیشتن بەزانیاری ورد وبەراورد کردنی ڕووداو وپەرەسەندنەکان وساغ کردنەوەیان وگەیشتن بەڕاستی مێژوویی لەپاڵ زانیاری نووسراوی سەرچاوەکان حلمی پەنای بۆ بەکارهێنانی گێڕانەوەی زارەکی یا زاردەمیش بردووە. تێبینی ئەوە کراوە هەندێک لەزانیاریەکانی لەڕێگای ئەو کەسانەوە دەست کەوتووە کە نزیک وشایەد حاڵی ڕووداوەکان بوونە، یاخود خۆیان کار ئەکتەری سەرەکی بوونە لەدروست کردنیان، ئەمەش بایەخی مێژوویی زانیاریەکانی ناو بەرهەکانی زیاد کردووە بۆ نموونە لەباسی ڕووداوەکەی کوشتنی شێخ سەعید وکوڕەکەی زانیاری زارەکی لەخودی شێخ محمود وەردەگرێ وەک دەڵێ: ((من خۆم لێم بیستووە کە ئەو لەم کارەساتەدا نەبوە))(ڕەفیق حلمی،ب١ ،١٩٥٦، ٤٣) بەهەمان شێوەش زانیاری زارەکی لەعیزت تۆپچیش وەرگرتووە دەربارەی بوونی پەیوەندی لەنێوان حەمدی بەگی بابان وئۆزدەمیر(ڕەفیق حلمی،ب٤ ،١٩٥٦ ،١١٧)، هەروەها هەر لەڕێگای مێژووی زارەکیەوە هەندێ زانیاری هەڵەی نێو یادداشتەکانی بۆ ڕاستکراوەتەوە(ڕەفیق حلمی، ب١٩٥٦،٤، لەپێشەکی وەرگیراوە).لەشوێنێکی تریش دەڵێ:((ئەم باسە وەکو لە((ئەحمە تەقی)) خۆیم بیستوە...))(ڕەفیق حلمی، ب٦ ،١٩٥٨ ،١٤) یان دەڵێ((عزت تۆپچی(عیززەتی فاتە) بۆی گێررامەوە، ئەیوت...)) (ڕفیق حلمی، ب٦،١٩٥٨،٤٥). وەلەچەند شوێنێکی تریش بۆ وەرگرتنی زانیاری پەیڕەوی ئەم شێوازەی کردووە.

ث: ڕۆژنامە وگۆڤار

ڕۆژنامەو گۆڤار کەناڵێکی تری دەست کەوتنی زانیاریە کە توێژەرو ومێژوونووسان پەنای بۆ دەبەن، حلمیش، لەتەمەنێکی بچوکەوە

بەدیارکراوی لەساڵی١٩١١ لەڕێگای ڕۆژنامەی (حەوادس) دواتریش لەڕۆژگاری دەسەلاتەکەی شێخ محمود زیاتر ئاشنا بەجیهانی ڕۆژنامەگەری دەبێت (ساڵح، ڕەفیق (و)سەدیق،٢٠٠٣ ،١٢-١٣). بۆیەش لەهەندێ بەرهەمەکانی ژمارەیک ڕۆژنامە وگۆفاری نزیک لەڕووداوەکانی بەکارهێناوە بەزمانەکانی کوردی(ڕەفیق حلمی، ب٥ ،١٩٥٧ ،١٠٦-١٠٧؛ ڕەفیق حلمی،ب٦ ،١٩٥٨ ،٤١-٤٢؛ ڕەفیق حلمی، ب،٣، چ٢،١٩٩٢،٧١) وتورکی(ڕەفیق حلمی،ب٤ ،١٩٥٦ ،٢٠٥)(ڕەفیق حلمی، مقالات،١٩٥٦ ،٤٤) وئینگلیزی(ڕەفیق حلمی، الاکراد....،١٩٣٤،٦) وعەرەبی(ڕەفیق حلمی،مقالات١٩٥٦ ،٣٢)کاتێکیش لەبەغدا بووە ڕۆژنامە فەڕەنسیەکانی بۆهاتووە بەتایبەتی ڕۆژنامەی(تان)لەو ڕێگایەوە ئاگاداری جەنگی ڕزگاری تورکی بووە بەتایبەتی شەڕەکانی ئەنادۆل(ڕەفیق حلمی،ب٤،١٩٥٦،١٤٤).

ج- گەشتکردن

هەروەک لەلاپەڕەکانی پێشووتر ئاماژەمان پێکردوە کە حلمی سوودی لەو گەشتانە وەرگرتووە کەئەنجامی داون بەدیاریکراوی گەشتەکانی لەگەڵ بەرپرسە بەریتانیەکان وگەشتەکەی بۆ تورکیا کە بوونەتە یەکێک لەو سەرچاوانەی لەنووسینەوەی یادداشتەکانی بەکاری هێناون.

٢- گشتگیری

یەکێک لەتایبەتمەندیەکانی مێژوونووسی ورد وبەسەلیقە ئەوەیە کەبە دیدێکی گشتگیر وهەمە لایەنەوە مێژوو بنووسێتەوە بەجۆرێک لایەنە(سیاسی ،ئابوری ،کارگێڕی ،کەلتوری، وژیار)یەکان لەنووسراوەکانی بەدیارخات. تێبینی ئەوە کراوە حلمی پەیڕەوی لەوتایبەتمەندیە کردووە، بۆنموونە ئەگەر چی یادداشتەکانی بەناوی کوردستانی عێراق وشۆڕشەکانی شێخ محمودە بەڵام هاوتەریب لەگەڵ پەرەسەندنە

سیاسیەکانی کوردستانی باشور باسی گۆڕانکاریە سیاسیەکانی عێراق وپەرەسەندنە هەرێمایەتیەکانیشی کردووە لەوانەش گۆڕانکاریەکانی سوریا وتورکیا لەسالانی جەنگی یەکەمی جیهانی وڕوودواوەکانی دوای جەنگیش.

هەروەها حلمی خۆی پابەند نەکردووە تەنها بەباس کردنی بوارێکی تایبەتی وەک (سیاسی، ئابووری، ژیاری) بەڵکو ڕوودواوو پەرسەندنە مێژوویەکانی وەک یەکەێکی تێکهەڵکێشکراو ولێک دانەبڕاو دیووە، بۆنموونە لەپەرتوکی (الاکراد منذ فجر التاریخ) شان بەشانی مێژووی کورد وکوردستان باسی لەجوگرافیای کوردستان ولایەنی ژیاری کوردیش کردووە لەوانەش بەرهەمی زانایانی کورد وئەو خزمەتانەی کەپێشکەشی شارستانیەتی ئیسلامیان کردووە. هەروەها لەپەرتووکی یادداشت شان بەشانی پەرەسەندنە سیاسیەکان بەشێوەێکی کورت وپوخت باس لەدۆخی ئابووری وکۆمەڵایەتی وکارگێڕی کوردستانی باشوری سالانی جەنگی یەکەمی جیهانی ودوای ئەو ماوەیەشی کردووە. بۆ نموونە لەباسی لایەنی کۆمەڵایەتی بەجورئەتەوە دەستی بۆ دیاردەێکی ناشرینی کۆمەڵایەتی وەک لەشفرۆشی بردووە کەلەوانەیە هەموو مێژوونوسێک لەبەر هەرهۆێک بێت خۆیان لە قەرەی باس کردنی نادەن. کاتێک ئاماژە بەو لادانە ڕەوشتیە دەکات کە بەهۆی گرانی وقاتوقڕی سالانی جەنگی یەکەمی جیهانی لەسلێمانی بڵاوبووبۆوە(ڕەفیق حلمی،ب١ ،١٩٥٦، ٣٣).

هەروەها حلمی لەنووسینەوەی مێژووی کورد خۆی بەجوگرافیایێکی دیاری کراو نەبەستاوەتەوە بۆنموونە هاوتەریب لەگەڵ باس کردنی پەرەسەندنەکانی باشور باسی کەسایەتیەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵات لەوانەش کەریم خانی زەند وسمکۆ هەروەها باسی کوردانی کوردستانی باکوریش کردووە، وەک کوردێکیش چۆن هاوسۆز بووە لەگەڵ شێخ محمود بەو ئەندازەش دڵگران بووە بەپێ هەڵخلیسکانی کوردێکی دیاری

وەک سەگبان کە کار ئەکتەرێکی سەر گۆڕەپانی سیاسی باکوری کوردستان بووە، ئەمەش وادەکات بڵێن حلمی مێژوونووسێکی ناوچەیی نەبووە.(ڕەفیق حلمی، مقالات،١٩٥٦ ،٥-٧٩).

دەربارەی تایبەتمەندی مێژوونووس بەنووسین لەبواریکی دیاری کراو وەک مێژووی کۆن ،ئیسلامی، نوێ وهاوچەرخ هەرچەندە تێبینی ئەوە کراوە حلمی وەک پسپۆڕی بواری مێژووی نوێ وهاوچەرخ دەرکەوتووە بەڵام زەحمەتێکی وای نەدیووە لەخۆ قەرەدانی مێژووی کۆن وئیسلامیش (ئەگەر بەشێوەیکی کورتیش بێت). بۆ نموونە باس وخواسی سەلاحەدینی ئەیوبی لەنامیلکەیکی سەربەخۆی چاپ نەکراو کۆکردۆتەوە. هەروەها باسی ڕۆستەمی زاڵ (صابر،٢٠٠٧ ،١٨٠-٢١٣) وقەرەقۆشیشی کردووە (سالح،٢٠١٨ ،٣٨٤-٣٨٦)، وە لەپەراوێزی سەردانی شارە کوردیەکانی وەک دیاربکر وبەتلیس وئەخلات بەشێوەیکی کورت وپوخت خوێنەران دەگێڕێتەوە بۆ مێژووی دروست بوونی میرنشینە کوردیەکان کە ئەو بە((حکومەت)) ناوی بردون لەوانەش میرنشینی (دۆستەکی – مەڕوانی) وباس وخواسی شەرەفخانی بەتلیسی(١٥٤٣-١٦٠٣) ودەسەلاتدارانی بەتلیس وڕابردووی ئەخلات لەقۆناغە مێژوویە جیاوازەکان(ڕەفیق حلمی، ب٣، چ٢،١٩٩٢،١٥٥-١٦٥).

٣- بابەتی بوونی مێژوویی

بابەتی بوون خەسڵەتێکی سەرەکی مێژوونووسە، کە بریتیە لەوەی مێژوونووس تەنها لەگەڵ تۆێژینەوەکەی خۆی بێت، بابەتەکان چۆنن وایان بخاتەڕوو بەبێ ئەوەی هیچ ڕازو نیاز وهەواو هەوەس ومەبەستێکی تایبەتی خۆی لەنووسینەکانی ڕەنگ بداتەوە، بەمانایکی تردەبێت مێژوونووس خۆی دابڕنێ لەهەموو ئیعتباراتێکی خودی وکەسی وبەزهنیەتێکی زانستیەوە تێکەڵ بەتۆێژینەوەکەی بێت وخۆی بەدوور بگرێت لەهەموو لایەنگیری وسۆزداریک، لەبەرامبەر بابەتی بوونیش

ئاڕاستەیکی تر هەیە بە(خودێتی-Subjectivity) ناسراوە، ئەویش ئەوەیە کەمێژوونووس بکەوێتە ژێر کاریگەری ئیعتباراتی خودی وهەستی کەسیەتی، بۆیەش هەندێک پێی دەڵێن(ئاڕاستەی کارلێکراو- الاتجاه التأثري)(الفضلي،٢٠٠٧، ٢٤١).

لەڕاستیدا ڕاییک هەیە کە بابەتی بوون بەیەکێک لەکێشەکانی بەردەم ڕێبازی تـوێژینەوەی زانستیش دەزانێت، وە بەگومانن لەپابەند بوون بە(بابەتی بوون) لەکاتی تـوێژینەوەکردن لەبابەتە کۆمەڵایەتیەکان. لایەنگرانی ئەو بۆچوونە وای بۆ دەچن یەکێک لەهۆکارەکان ئەوەیە مرۆف بەسروشتی خۆی حەز بەدەرخستنی دۆخی کۆمەڵایەتی وبەرژوەندیەکان وهەواو ئارەزوەکانی دەکات وە لەژێرکاریگەری فاکتەر کۆمەڵایەتیەکانی وەک هەست وسۆزی خێزانی وبنەماڵەیی وچینایەتی یاخود پاڵنەری نەتەوایەتی وئاینی ولایەنگیری بیرێکی سیاسی دیارکراودایە زۆرجاریش بەهۆکاری ئیدیۆلۆژی ئەوە ڕوودەدات هەروەک(کارل منهایم-K.Mannhcim بە(هۆشیاری درۆزنانە)ی ناوبردووە، وەبەشێوەیکی تێروتەسەل ئێی دواوە. ئەمەش وادەکات دەرئەنجامی تـوێژینەوەکەی لایەنگیر بێت بەدووربێت لە واقعیەتی ئەو بابەتەی کەتـوێژینەوەی لەسەر کراوە،لەبەر ئەوەی دیدی لایەنگیری توێژەری بەسەردا زاڵ دەبێت ئەوانەش دژ و ناکۆکە لەگەڵ بابەتی بوون ومەعریفەی زانستی وگەیشتن بەدەرئەنجامێکی ڕاست ودروست ودوور لەلایەنگیری، هاوکات توێژەریش دوور دەخاتەوە لەخوێندنەوەی واقیع بەو شێوەیەی کەهەیە،(إبراش،٢٠٠٩، ٨٧-٨٩).

بەسەرنج دان وردبوونەوە لەنووسینەکانی ڕەفیق حلمی تێبینی ئەوە دەکەین کە ناوبراو بابەتیانە شەنوکەوی ڕووداو وپەرەسەندنە میژوویەکانی کردووە. بۆ نموونە دەبینین بابەتیانە هەموولایەنە (سیاسی ،ئابوری وژیاری)یەکانی نەتەوەی کوردی شی کردۆتەوە، هەروەها لەکاتێکدا کوردبوون لەلای ئەو لەسەرووی هەموو شتێکە وتاکە پێوەری

باش بوون کورد بوونه، بۆ نموونه دەربارەی مستەفا پاشای یامۆلکی دەڵێ:((تەنیا رەوشتێکی هەرە باشی هەبوو کە کوردێکی پەتی بوو))(ڕەفیق حلمی،ب٥ ،١٩٥٧، ٧٥) وە دەڵێ:((من (عەبد) ی ئەو کەسەم کە کورد بێ و بۆ کورد تێ بکۆشێ))(ڕەفیق حلمی،ب٦،١٩٥٨، ١٠٢) بەڵام ئەوە نابێتە ڕێگر لە سەرزەنشتکردنی میللەتی کورد وسەرکردەکانی وە هەڵاوێریان ناکات لەڕەخنەگرتن.

هەروەها حلمی لەچوارچێوەی میتۆدو ڕێبازی زانستی بۆ تۆێژینەوەی مێژوو بابەتیانە لەسەرچاوەکانی شکستی دەسەڵات وحوکمڕانی کوردو سەرنەگرتنی بزافی ڕزگاریخوازی کوردی کۆڵیەوەتەوە بەجۆرێک هاوتەریب لەگەڵ دەست نیشان کردنی فاکتەرە دەرەکیەکان بازی بەسەر فاکتەرە ناوخۆیەکانیش نەداوە ودەستی لەسەر داناوون بۆنموونە لەکاتێکدا باسی((سستی وفرو وفێڵێ ئینگلیز))دەکات(ڕەفیق حلمی،ب٣ ،١٩٥٦، ٤٧) وە واشی بۆچووە کە هەرگیز ڕاستگۆ نەبوونە لەسیاسەتیان بەرامبەر بەکورد((قەت بەراستی نەهاتنە پێشەوە ودەسیان لەفروفێڵ هەڵ نەگرت)) (ڕەفیق حلمی،ب٩،١٩٥٧،٥)(٧). لەگەڵیشیدا فاکتەرە ناوخۆیەکانیشی فەرامۆش نەکردووە وەک دەڵێ:((لەمەدا کوردەکان خۆشیان بەشدارن وئەتوانم بڵێم کەتانووتی گەورەتر ئەبێ لەکوردەکان خۆیان بگیرێ))(ڕەفیق حلمی،ب٣ ،١٩٥٦، ٤٧).

لەنووسین دەربارەی کەسایەتیەکان حلمی بابەتیانە وهاوسەنگانە هەڵسەنگاندنی کردووە،وە ئینسافانە باسی کردوون، تەنانەت بەرامبەر کەسێکی وەک کاپتن بیڵ کە حلمی نارحەتی زۆری دیوە لەماوەی کارکردن لەگەڵی وبێزار بووە لەهەڵسوکەوتەکانی بەتایبەتی بەرامبەر بەهۆز وکەسایەتیە کوردیەکان،وە هیوای خواستووە ڕۆژێک زووتر لێی جیا بێتەوە((بووبوو بەمووی لووت ولیم نەئەبوەوە)) (ڕەفیق حلمی، ب١،١٩٥٦، ٨٩)، هەروەها وەک کەسایەتێکی((تووڕەو تررو زڵ)) (ڕەفیق،

حلمـــی،ب،٢،١٩٥٦ ،١٣٦)وەک ((غەزب)یکـــی خـــودا)) هێمـــای بـــۆ کردووە،(ڕەفیق حلمی،ب١ ،١٩٥٦ ،٩٣)، بەڵام ئەو هەستەی بەرامبەری وا ناکات باس لەچاکەکانی نەکات وتۆماریان نەکات بۆمێژوو، وەدان دەنێ بەوەی ((دەمـاری پیاوەتیشـی هەبـوو لەکـاتی هێمنـی وشـێنەیی دا رووی خۆش ئەبوو ومەیلی چاکەی ئەبزووت. ڕەوشتی ئازانەی لاخۆش بوو. چارەی پیاوی دوو ڕووی نەئەویست))(ڕەفیق حلمی،ب٢ ،١٩٥٦ ،١٣٦).

هەروەهـا پابەنـد بـوون بەبـابەتی بـوونی مێژوویـی لەهەڵسـەنگاندنی بزافـی ڕزگـاریخوازی گەلان سـیمایێکی نووسـینە مێژوویەکـانی حلمـیە بـۆ نمـوونە لەگەڵ ڕەخنەگرتنـی لەسیاسـەتی خراپـی کەمالیەکـان بەرامـبەر بەکـورد بەڵام پەسـنی خەبـاتی میللەتـی تـورک بەرامـبەر داگیرکەرانـی خاکەکەیان دەکات.هەروەها سەرەڕای بوونی تێبینیەکانی لەسەر سیاسەتی حکومەتی عێڕاق بەرامبەر بەکورد بەڵام سەرسامی خۆشی نەشاردۆتەوە بەرامبەر خرۆشانی گەلی عەرەبی عێڕاق لەڕووداوەکانی شۆڕشی بیست بەرامـبەر بەئینگلیـز، بەجۆرێـک پەرەسـەندنەکانی شۆڕشـەکە پانتـایێکی گەورەیان لەبەرگی سێیەمی یادداشتەکانی داگیر کردووە وبە((شۆڕشی گەورەی)) ناوبردووە، هۆنراوە ئاگرینەکانی محمد مەهدی بەسیر(١٨٩٥-١٩٧٤) لەمزگەوتـی حەیـدرخانەی شـاری بەغـدا فرمێسـکیان لەچاوەکـانی باراندووە(ڕەفیق حلمی،ب٣ ،١٩٥٦،٦٠-٨٨).

٤- ڕەخنە گرتن

یەکێک لەدیارترین سیماکانی نووسینەوەی مێژوو لەلای ڕەفیق حلمی ڕەخنەگـرتنە. بەورد بـوونەوە لەبەرهەمەکـانی بەتـایبەتی یادداشـت ئەو ڕاستیەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە، تەنانەت سـەرچاوەێک یادداشـتەکانی وەک پەرتـووکێکی ڕەخنەیـی ناسـاندووە (زراری،٢٠١٩،٤٥)، هەروەهـا حلمـی لەپێشـەکی بەرگـی پێنجەمـی یادداشـت لەژێـر نـاوی (تکـایەک) سوپاسـی خوێنەرانی دەکات کە هەندێ هەڵەی چوار بەرگی ڕابردوویان بۆ ڕاست

کـردۆتەوە دووپاتیشـی کـردۆتەوە هەرگیـز لەڕەخنەگـرتن زویرنـابێ بەڵکوو((بەدلێکی خاوێنەوە)) بەرەو پیریان دێت بۆ کەڵک وەرگرتن لێی، هەروەها نەبوونی ڕەخنە ودەست نیشان نەکردنی کەم وکوڕیەکانی وەک فـاکتەرێکی بەردەوام بـوون لەسـەر هەڵەو کەم تەرخەمـی دیوە(ڕەفیـق حلمی،ب٥ ،١٩٥٧، ٤).

بوارەکانی ڕەخنەگرتن لەنووسراوەکانی ڕەفیق حلمی

دەتـوانیین چەند بـواریکی ڕەخنەگرتن لەنووسـینەکانی ڕەفیـق حلمـی دەست نیشان بکەین لەوانەش:

أ- بواری سیاسی: یەکێک لەسیما دیارەکانی ڕەخنەگرتن لەلای حلمی ڕەخنەی سیاسـی بـووە،لەوانەش ڕەخنە لەڕەمـزو فیگەرە سیاسـیەکانی کـوردو ئەنـدامە کوردەکـانی ئەنجـوومەنی دامەزرێنەر(دواتـر نـوێنەران) وکۆمەڵە وڕێکخراوە کوردیەکان، هەروەها لەهەڵسـەنگاندنی کەسـە نزیک وخۆشەویستەکانیشی کەڕەمزی نەتەوایەتیش بـوونە دەست بەرداری ئەو بنەمـایە نەبـووە وهەڵاوێـری نەکـردوون لەڕەخنەگـرتن لەوانەش شـێخ مەحمود وسمکۆی شکاک. بەڵام تێبینی ئەوە دەکرێ کە حلمی بەو پەڕی جدیەت وبەرپرسیاریەتیەوە ڕەخنەدەگرێت ودورە لەبەکار هێنانی زمانی تیـژ وزبـر وتـوانجی ئێسـک شـکێن وڕووخێـنەر، هەنـدێ جـار لەکـاتی ڕەخنەگرتن جێگرەوەی بۆ دیاری دەکات بۆ نمـوونە کاتێک ڕەخنە لەشـێخ دەگـرێ لەسـەر بـێ پلانـی شـەڕی دەربەنـدی بازیـان دوای سـەرکەوتن لەگەڕی یەکەمی شەڕەکە ئاماژە بەوە دەکات کە دەبوایە بەجێگیر کردنی سوپاکەی لەدەربەند نەوەستایە وچاوەڕێی هـاتنی هێزێکی تری ئینگلیزی نەکـردایە، بەڵکـو بە هـامەهەنگی ئەفسـەر وسـەرۆک هۆزەکـان هێـزەکەی بکـردایە چەنـد بەشـێک هەربەشـەو لەنـاوچەێکەوە لەهێزەکـانی ئینگلیـز بهاتنـایە دەست(ڕەفیق حلمـی،ب١٩٥٦،٢، ١٣٨-١٣٩)٠ بەهەمـان میتـۆدیش ڕەخـنە لەکـارو بەرنـامە وپڕۆژەکـانی جەمعیەتـی کوردسـتان دەگـرێ کە

خۆشی ئەندام بووە، پێی وابووە دەبوایە دوای گەڕانەوەی شێخ محمود لەهیندستان بڕیاری دانانی بەرنامە ونەخشەیکی بدایە بۆ ڕووبەڕووبونەوەی ئالنگاری وگۆڕانکاریە نوێیەکان،وە بەگرۆتینەوە چالاکی سیاسی زیاتری بکردایە(ڕەفیق حلمی،ب٥ ،١٩٥٧ ،٩٢-٩٣).

ب- بواری زانستی: لەم ئاستەدا حلمی ڕەخە لە زلهێزەکان دەگرێت کەپێشکەوتنی زانستی و ژیاری سەردەی بیستەمیان نەکردە ئامرازێک بۆ خێروخۆشی وحەسانەوەی مرۆڤەکان بەپێچەوانەوە بەهۆی دروست کردنی چەکی وێرانکەر نەگبەتی ونەهامەتی گەورەیان بەسەر کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا هێنا، حلمی گووتەنی دونیایان بەچەشنی((دۆزەخیکی بێ(بن)) لێکرد وەکو ئاماژەێک بۆ ئەو قوربانیە زۆرەی کە لەئاکامی بەرپابوونی جەنگی یەکەمی(١٩١٤-١٩١٨) هاتەکایەوە کە بەبۆچوونی ئەو جەنگەکە بووە هۆی لەناوبردن وبێ سەروشوێن بوونی(٣٤) ملیۆن کەس. بەجۆرێک جیهانیان کردە((قەبرستانیکی بێ سنوور)) وەحلمی واشی بۆ چووە کە بەو کارەساتەی کە زلهێزەکان خولقاندیان بەڵگەێکی گەورەیان دایە دەست هەموو ئەوانەی ((کە لەراستی وسەرەو وخیری شارستانیەتی چەرخی بیستەم بە گومان بوون)) (ڕەفیق حلمی،ب١،١٩٥٦ ،٥-٦).

ت- بواری کۆمەڵایەتی: لەڕووی کۆمەڵایەتی وجیاوازی ودابەش بوونی بیروباوەڕی سیاسی لەشار سلێمانی چەندین گروپ گەلی کۆمەڵایەتی بوونیان هەبووە کە کاریگەری قوڵیان بەسەر کۆمەڵگای کوردی ئەوکات هەبووە، ئەوانیش ئەفسەران ولاوەکان ڕۆشنبیران لەلایێک و لایەنگرانی ئینگلیزەکان کەبەئینگلیز خواکان ناسرابوون، لەگەڵ لایەنگری تورکەکان کە بەجل خوارەکان ناسرابوون لەلایێکی ترەوە (بۆ زیاتر زانیاری دەربارەی بیروڕای سیاسی لەشاری سلێمانی لەو ڕۆژگارە بگەڕێوە بۆ:شوانی،٢٠٠٢ ،١٩٠-١٩٨) بۆیە لەناو گێژەنی ئەو دابەش بوونە کۆمەڵایەتی وسیاسیە حلمی ڕەخنەی گەورەی بەپلەی یەکەم لەو پێکهاتە

کـۆمەڵاتیە ئـاڵۆزە هەبـووە کە وەک دەسـت وپێوەنـدی شـێخ محمـود دەرکەوتووبوون لەدەوروبەری گردبووبوونەوە، کە بەگوێرەی دەربڕینی حلمـی پێـک هـاتبوون لە((دەس و پـێ وەنـدی نەفـام ونەخوینـدەوار، دەوروپشتی چاوبرسی ودووای تـاڵان کەوتوو، نۆکەری خەنـجەر لەپشت وعەشایری تفەنگ لەشان)) لەبەرامبەر ئەم چینە کۆمەڵایەتیەش، نیشتیمان پەروەران هەبوونە کە پێهاتبوون لەڕۆشەنبیران، لاوان، وئەفسەران، حلمی بڕوای وابووە ئەم چینە گەرەکیان بووە یارمەتی شێخ بدەن، بەڵام چینی یەکەم بووبوونە بەربەست ولەمـپەر لەنزیک بوونەویان لەشـێخ مەحمـود ودیـوارێکی پۆڵاینیان لەنێوان دروست کردبوون ،بەڵام جەخت دەکاتەوە لەوەی شێخ مەحمودیش ئیرادەی شکاندنی ئەم بەربەستەی نەبووە(ڕەفیق حلمـــی،ب١ ،١٩٥٦ ،٦٧-٦٨).هەروەهـــا بـــڕوای وابـــووە ئینگلیزەکـــانیش لەمامەڵەیان لەگەڵ نەتەوە ژێرکەوتووەکان و ئەو وڵاتانەشـی کە داگیریـان کردبـوون، ئامـادە نەبـوونە هـیچ ڕایەڵێکـی پەیوەنـدی لەگەڵ نـوێنەرانی ڕاستەقینەی میللەت وخوێندەواران بپەستن، بەڵکو بەبیروڕای حلمی ئەوان تەنیا بنەماڵە ناودارەکان وسەرۆک هۆزەکانیان ناسیووە، ولێرەوە ڕەخنە لەچەند سـەرۆک هۆزێک دەگرێت و بە((ڕووڕوو)) ناویـان دەبـات(ڕەفیق حلمی، ب٦ ،١٩٥٨ ،٨٨).

٤- **بـواری کەلتـوری:** لەگەڵ ئەوەی حلمـی پەسـنی هەنـدێ لایەنـی مـادی ژیـاری ڕۆژئـاوا دەکـات بەتـایبەتی ئەوەی پەیوەندی بەپێشکەوتنی زانستیەوە هەیە وە لەخزمەتـی مرۆفـایەتیش خـراوەتە گەڕ وەک دروسـت کردنی هۆیەکانی هاتوچۆی پێشکەوتوو لەوانەش فڕۆکە، لەم ڕوەوە باس لەچوونی لەسلێمانیەوە بۆ ئەستەمبوڵ دەکات لەسـاڵانی جەنگی یەکەمـی جیهانی کە((دو مانگی بێ کەم وزیـاد))ی خایاندووە لەکاتێکدا ئەو مـاوەیە لەئیسـتادا حلمـی گووتەنی((بـۆ گەشـتێکی دەوری عـاڵەم بەسـە))(ڕەفیق حلمـــی،ب٣،چ٢ ،١٩٩٢ ،١١٩) بەڵام کاتێـــک ســـەرنجی ڕووە مـــادیەکەی پێشکەوتنی ژیاری ڕۆژئاوا دەدات وەک دونیای خۆنواندن ونمایشـە کردن

و دورکەوتنەوە لەبەها جوانەکانی دەبینێ، هاوکات دونیای ڕۆژهەڵاتیش بەدونیای ڕۆحی وڕاست وبەرزی ودوور لەنمایش کردن ودرۆ دەچووێنێ بەگووتەی ئەو ((لەو عالەمە پیروزەدا پەستی وپچووکی نی یە و وزەڕەش خاوەنی کەماڵە)) ئینجا ڕەخنە لەشارستانیەت وکەلتوری ڕۆژئاوا دەگرێ کە کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتیان ((لەژیانی سادە وبێ فڕ وفێڵی تەبیعەت)) دوورخستۆتەوە، لەکاتێکدا حلمی هیچ مەترسێک نابینێ لەسەر شارستانیەتی ڕۆژئاوا ئەگەر خۆرهەڵاتیەکان((بەچونە جل وبەرگی ئەوانەوە لە(شانو-مەسرەح)ی ژیاندا دەوری خۆمان بەوێنەی ئەوان بە جێ بهێنین))(ڕەفیق حلمی،ب٣،چ٢ ،١٩٩٢، ٩٣).

باسی دووەم: شێوازی ڕەفیق حلمی لەخستنە ڕووی بابەتە مێژووییەکان

حلمی بڕوای وابووە کە پڕۆسەی نووسین بەگشتی پێویستی بەپاشخانێکی ڕۆشنبیری وهەرزی فراوان هەیە وەک مەرجی یەکەم بۆ ئەوەی نووسەر بەقۆڵی بچێتە ناو بابەتەکەی،(ڕەفیق حلمی،گۆفاری (شەفەق) کەرکوک، ژ(٣)،مارت ١٩٥٨، ٦-٧). هەروەها واشی بۆ چووە کە گەڕانەوە بۆسەرچاوەو چاوگە ڕەسەن وپاکەکان کە لەلایەن نووسەرە ڕۆژئاواییەکان ولەنێویشیاندا ڕۆژهەڵات ناسەکان سەرپەرشتی کراون زامنی گەیشتنن بەڕاستیە مێژوویەکان (ڕەفیق حلمی، مقالات،١٩٥٦، ٨) ئەمەش کاریگەر بوونی حلمی بەنووسین وبەرهەمەکانی ڕۆژهەڵاتناسەکان بەدیار دەخات تەنانەت لەشوێنێکی تر ڕاشکاوانە دەڵێ((بیروڕا کەسیەکان وبیردۆزە سیاسیەکان هیچ نرخێکی زانستیان نیە بەرامبەر ڕاو بیردۆزی پسپۆڕان لەزانایانی مێژوو وڕۆژهەڵاتناسەکان کە پشت ئەستوورن بەڕاستیە زانستیەکان...))(ڕەفیق حلمی،مقالات،١٩٥٦، ١٣).

لەخستەڕووی زانیاریە مێژوویەکان حلمی پەیڕەوەی لەچەند شێوازێک کردووە لەوانە.

١- شێوازی دروست کردنی پرسیار

بۆگەیشتن بەڕاستیە مێژوویەکان و وروژاندنی بیر وهەستی خوێنەر حلمی پەنای بردۆتە بەر پەیڕەوی کردنی شێوازی پرسیارکردن هەندێک جار خۆی وەڵامی پرسیارەکان دەداتەوە وهەندێک جاریش وەڵامەکەی بۆ خوێنەران جێ دەهێڵێ، بۆ نموونە دەپرسێ بۆچی گەلی ئێرلەندا هەوڵیان داوە لەگەڵ گەلێکی گەورەی حەز بەئازادی ودیموکراسی وەک گەلی سەکسۆنی جیابنەوە؟(ڕەفیق حلمی،مقالات،١٩٥٦، ٥٩). هەروەها دەربارەی پەیمانی عێراقی- بەریتانی ساڵی ١٩٢٢ پرسیار دەکات و خۆشی وەڵامەکەی دەداتەوە(ڕەفیق حلمی،ج٥،١٩٥٧، ٤٧). لەباسی هۆکاری ڕووبەڕوو نەبونەوەی شێخ محمود لەگەڵ ئۆزدەمیر کۆمەڵێک پرسیار دەوروژێنێ(ڕەفیق حلمی،ب٦، ١٩٥٨، ٣٣)بەهەمان شێوە کۆمەڵێک پرسیاری کردووە لەسەر سیاستی ئینگلیزەکان بەرامبەر هەریەک لەکورد وتورک وعەرەبەکانی عێراق لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی خۆشی وەڵامی داونەتەوە(ڕەفیق حلمی،ب٥، ١٩٥٧، ١١-١٢).

٢- شێوازی گومان وگریمانە

گومان کردن لەزانیارییە مێژوویەکان شێوازێکی تر لەڕێبازی لێکۆڵینەوەی زانستی نابێ مێژوونووس بڕوا بەهەموو هەواڵ ودەق وبەڵگەنامەیەک بکات بەبێ لێی وردبوونەوە وگومان خستە سەریان، تاوەکو لەو ڕێگایەوە ڕزگاری بێت لەگومان ودوو دڵی و بگاتە ڕاستی مێژوویی،وەڕایکی واش هەیە کە مێژوو لەوکاتەوە خەسڵەتی زانستی وەرگرتووە کە مێژوونووسان گومان دەخەنە سەر ئەو گێڕانەوانەی کە

گوێ بیستی دەبن یاخود دەیخوێننەوە(طە،١٩٩٠،١٩)ئەم شێوازەش زانایان وبیرمەندانی وەک جاحیز وغەزالی پیادەیان کردووە، ودیکارتیش لێی قبوڵ بۆتەوە(طرابیش،١٩٩٧ ،٢٩٨-٣٠٤)،حلمیش پەیڕەوی لەم شێوازە کردووە، بەوردبوونەوە لەبەرهەمەکانی دەستەواژە گەلێکی وەک((ئەگەر ئەمە ڕاست بێ، ئەگەر وانەبێ، ئەگەر بەوتەکانی باوەڕ بکرێت، ئەگەر وانەبوایە))، بەرچاو دەکەون، ئەمەش سەلمێنەری ئەو ڕاستیەیە کە نایەوێ بڕوا بەهەموو گێڕانەوەو هەواڵ ودەقێکی مێژوویی بکات. هاوشان لەگەڵ دروست کردنی گومان لەدەقە مێژوویەکان، لەڕێگای ڕوونکردنەوە وبەدواداچوونی ورد کاریشی کردووە بۆ ڕەواندنەوەی گومان ودوودڵی لەسەر ڕاستیە مێژوویەکان. بۆنموونە بەدرێژی ئەو گومانە دەڕەوێنێتەوە کە لەوانەیە لەهەست وهۆشی خوێنەر دروست بووبێ لەوەی سەرەڕای سەرپێچی چەند جارەی لەبڕیارو ڕێنماییەکانی کاپتن بیڵ ولەڕوو وەستانەوەی بەڵام بیڵ ئەوەی لەحلمی قبوڵ کردووە تەنانەت لەهەندێ باردا خۆی دەست پێشخەربووە لەئاشت کردنەوەی(ڕەفیق حلمی،ب٢ ،١٩٥٦،١٣٥-١٣٨). هەروەها وبەپشت بەستن بەسەرچاوەی مێژوویی باوەڕ پێکراو بەشێوێکی زانستیانە هەموو ئەو گومانانە لەسەر شۆڕشە کوردیەکانی دوای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە وسەرەتای سەدەی بیستەم دەڕەوێنێتەوە کە هەندێک بەهاندان ودەستی بێگانەیان زانیون(ڕەفیق حلمی،الاکراد...،١٩٣٤،٤٥-٥٧).هەروەها لەپەرتوکی(مقالات) گومان وبۆچوونەکانی سەگبان پووچ دەکاتەوە کە دەربارەی ڕەگەز وزمان وبزافی ڕزگاریخوازی کوردی دروستی کردبوون(حلمی، مقالات،١٩٥٦ ،٥-٧٩).

هەروەها دانانی گریمانە وەک ڕێگا ومیکانیزمێک بۆگەیشتن بەڕاستیەکانیشی فەرامۆش نەکردووە، بۆ نموونە دەربارەی ئەو نامەی کە ئۆزدەمیر بۆ حەمدی بەگی نووسیووە کەتێدا هاتووە تورکەکان حەمدی بەگیان ڕازیکردووە کە پشت بکاتە ئینگلیز وهاوکاری تورک بکات، حەمدی

بەگیش بەنامەیک وەڵامی تورکەکانی داوەتەوە تێدا لایەنگیری خۆی بۆ دووپات کردونەتەوە. حلمی گومانی ئەوە دەکات نامەکەی ئۆزدەمیر بۆحەمدی بەگ لەبنچینەدا فرت وفێڵی ئینگلیزەکان بێ خۆیان ناردبێتیان بۆحەمدی بەگ تاوەکو تاقی بکەنەوە،هەروەها گریمانەی ئەوەش دەکات لەوانەیە نامەکە ڕاست بێت وئۆزدەمیر بۆحەمدی بەگی نوسیبێ. بۆمەسەلەی گەیاندنەوەی وەڵامەکەی حەمدی بەگیش بەدەستی ئینگلیزەکان دووگریمانە دادەنێت یان تورکەکان بۆ تێکدانی نێوانی حەمدی بەگ وئینگلیز خۆیان وەڵامەکەی حەمدی بەگیان گەیاندۆتەوە ئینگلیزەکان، یاخود یەکێک لەنزیکەکانی حەمدی بەگ خیانەتی لێی کردووە وەڵامەکەی حەمدی بەگی داوەتە ئینگلیزکان(ڕەفیق حلمی،ب٤،١٩٥٦ ،١١٧-١١٨).

٣- شێوازی کورتکرنەوەی زانیاریەکان

کورتکرنەوەی زانیاری وەدەرئەنجامەکان لەچەند خاڵێک شێوازێکی تەرە حلمی لەخستە ڕووی زانیاریە مێژوویەکان پەیڕەوی لێکردووە، لەو ڕێگایەوە خوێنەر بە بێ ماندوو بوونێکی ئەوتۆ دەگاتە دەرئەنجامێکی پوخت دەربارەی ئەوپرسانەی کە مێژوونووس دەیان وروژێنێ. بۆنموونە پوختەی مەبەستی ئینگلیزەکانی لەدووبارە هێنانەوەی پێشەوەی کێشەی کورد وگێڕانەوەی شێخ مەحمودی لەهیندستان لەسێ خاڵدا کۆکردۆتەوە(ڕەفیق حلمی،ب٣،١٩٥٦،٩٦-٩٧).هەروەها ڕێکەوتنی وەزیری دەرەوەی فەڕەنسا وسەرۆک وەزیرانی تورکیا بەکر سامی(١٨٦٧-١٩٣٣) لەسێ خاڵدا خستۆتەڕوو. بەهەمان شێوە جموجۆڵەکانی بەکر سامی وسوودەکانی نزیک بوونەوەی تورکەکانی لەئیتاڵیەکان لەچەند خاڵێکدا کورت کردۆتەوە(ڕەفیق حلمی،ب٢ ،١٩٥٦،١٧٨-١٨٧) هەروەها پوختەی ئەو ووتارە وەک خۆی دەڵێ ((دوور ودرێژ))ەی کە لەدەمی گەڕانەوەی شێخ محمود بۆ سلێمانی لەبەردەم چین وتوێژە کۆمەڵایەتیەکانی شارەکەی خوێندۆتەوە لەچەند دێرێک پوخت کردۆتەوە(ڕەفیق حلمی،ب٥ ،١٩٥٧، ١٠٣-١٠٤).

٤- شێوازی لێکچواندن وبەراوردکاری

حلمی توانایێکی باش وسەلیقەیێکی وردی هەبووە لەشێوازی لێکچواندن وبەراوردکاری بۆ نزیک خستنەوەی بابەتەکان لەهزری خوێنەران وزیاتر ڕوون کردنەوەیان پەیڕەوی لەو شێوازەش کردوە بەڵام تێبینی ئەوە دەکرێ لەهەندێ بەراورد نەی پێکاوە بەوەی بەراوردەکەی لەشوێنی خۆی نەبووە، بۆ نموونە بەراوردی ورد لەنێوان دوو دەسەڵاتداری ئینگلیز لەکوردستانی باشور دەکات ئەوانیش (مێجەر نۆئیل) و (کاپتن بیلّ)ن، کاریگەر بوونی حلمی بەکەسایەتی نۆئیل دەیگەیێنێتە ئەو ڕادەیەی بە دۆستی کوردی بزانێ وبڵێ((زەمان بەدڵی(نۆئیڵ) بچوایە بەرێوە شکم لەوەدانیە کە بناغەی(کوردستانی گەورە)ی دا ئەمەزراند))هاوکات بیلّی وەک کەسێکی لووت بەرز و ئینگلیزێکی داگیرکەر دیوە(ڕەفیق حلمی،ب١ ،١٩٥٦، ٦٩-٨٩). پێ ناچێت حلمی لەو قۆناغەدا درکی بەوە کردبێت کە هەردوو کەسایەتی نوێنەرایەتی سیاسەت وبەرنامەی وڵاتێکی داگیرکارو خاوەن بەرژەوەندیان کردووە، وەلەهەڵسەنگاندنەکەی ڕەوتی ڕووداوەکانی بەهەڵوێستی تاکە کەسی گرێداوە، دیارە هێشتا ئەوەی بۆ ڕوون نەبۆتەوە کۆڵێنیالیزم سیستەمێکی سیاسی وئابوری وسەربازی وخودان ئامانجی دیاری کراوی خۆیەتی لەو جۆرە سیستەمانەشدا جێگای بۆچوون وحەزو ئارەزوی تاکەکەس نابێتەوە، گەر جیاوازیش لەهەڵوێست وبیروڕای هەندێ سیاسەتمەدار وبەرپرسانیشیان داهەبێ ئەوە تەنیا جیاوازی دابەش بوونی نەخشەو ئەرک وفەرمانە نەک جیاوازی لەبەرنامە وپڕۆژەی سیاسیان(شاکەلی، هەفتەنامەی (فەرهەنگ)،هەولێر، ژ(١٩)،شوباتی١٤،٢٠١٠) هەروەها هەڵسوکەوتی خراپی مێجەر سۆن وپیادەکردنی تۆندوتیژی بەرامبەر دانیشتوانی سلێمانی دەچوێنێ بەدەسەڵاتی قەرەقۆش لەوڵاتی میسر(ڕەفیق حلمی،ب٢ ،١٩٥٦ ،١٠٨). لەلایێکی تر زانیاریەکانی خۆی بەراورد دەکات بەو زانیاریانەی کە لەپەرتووکی (الضحایا الثلاث) ی

(عبـدالمنعم غـولامی١٩٠٤-١٩٦٧)یـدا هـاتوون، دواتـر بەبەراورد کـردن بەزانیاریەکـانی سـەرچاوەیکی تـر هەر چەنـدە ڕایەکەی خـۆی بەڕاسـتر دادەنێـت بەڵام لەبەر بـڕوای حلمـی بەوەی غـولامی شـارەزاو وئاگـادار ونزیـک لەڕووداوەکـانی موسـڵ بـۆیە دەڵێ((سـەرچاوەی هەواڵەکـانی ئەو گومانی تیا نیە))(ڕەفیق حلمی،ب٣ ،١٩٥٦ ،٦٣-٦٤).هەروەها ئاماژەی بەوە کـردووە کە بـایەخ وگرنگـی ولایەتـی موسـڵ بەلای تورکەکـانەوە وەکـو گرنگـــی هەردوو هەرێمـــی ئەلـــزاس ولـــۆرین(٨)بـــووە ســـەبارەت بەفەڕەنسـیەکان (ڕەفیـق حلمـی،ب٣ ،١٩٥٦ ،٩٨). وە لەبـارەی سیاسـەتی ئینگلیزەکـان لە پرسـی هێنـانە پێشـەوەی حەمـدی بەگـی بابـان بـۆ شـوێن گـرتنەوەی شـێخ محمـود دوای دورخسـتنەوەی بـۆ هیندسـتان حلمـی بـۆ ئەوەی بـۆ خـوێنەرانی ڕوون بکـاتەوە کـاری ئینگلیزەکـان لەشـوێنی خـۆی نەبـــووە بەراوردێکـــی وردی نێـــوان هەردوو کەســـایەتی دەکـــات دەرئەنجـــامێکی دروســـت دەخـــاتە بەردەســـتی خوێنەران(ڕەفیـــق حلمـــی،ب٣،١٩٥٦،٩٩-١٠٠). هەرلەچوارچێـــوەی شـــێوازی لێکچوانـــدن وبەراورد کردن وای بۆ چووە کە سیاسـەتی فەڕەنسـا لەسـوریا دەربـارەی شـا فەیسـەڵی یەکەم وێنەێکـی کـۆپی کـراو ودەقـاودەقی سیاسـەت وهەڵوێسـتی ئینگلیزەکـان بـووە بەرامـبەر شـێخ محمـود لەکوردسـتانی باشور(ڕەفیق حلمی،ب٤ ،١٩٥٦ ،٢٠٠).

٥- شێوازی گواستنەوەی زانیاریەکان

شێوازی گواستنەوەی دەقێکی مێژوویی لەسـەرچاوەێک، بەدوو ڕێگا دەبێـت یەکەمیـان پێـی دەوتـرێ (وەرگرتنـی پیتـی-الاقتبـاس الحرفـي).لەم جۆرەیـان دەبـێ دەقەکە وەکو خـۆی بخرێتە نێـوان دووکەوانەی بچـووک. جـۆری دووەمیـان پێـی دەوترێ(وەرگرتنـی نـاپیتی- غیـر الحرفـي)، لەم جۆرەیـان تـوێژەر دەقەکە وەکو خـۆی ناخاتەڕوو تەنیا نـاوەڕۆکی گشـتی زانیاریەکە یاخود ماناکەی وەردەگرێ(طە،١٩٩٠ ،١٣١).

لەگواستنەوەی دەقە میژوویەکان حلمی هەردوو شێوازی بەکارهێناوە،بەڵام تێبینی ئەوە دەکرێ لە هەردوو پەرتوکی (الاکراد و مقالات) زیاتر پەیڕەوی لەشێوازی یەکەم کردووە،بەڵام لەپەرتووکی یادداشت بەدیاریکراوی لەبەرگەکانی(٤-٥)، لەهەندێک شوێن شێوازی دووەمی پیادەکردووە،جاری واهەیە وەرگرتنەکە یەکجار زۆرە ئەم شێوازەش خوێنەر دووچاری جۆرێک لەبێزاری وبێتاقەتی دەکات، دیارە حلمی درکی بەوەش کردووە بۆیە بەر لەخستنەڕوی زانیاریەکان داوایان لێدەکات ((چێکدانەیان فراوان بێ وبۆماوەیەکی کەم ئۆقرە بگرن))(ڕەفیق حلمی،ب٤،١٩٥٦،١٥٨) کاتێک لەژێر ناوی(لاپەررەیەکی تر لەشۆرشی عەربەکانی عراق)بەبێ ئەوەی خۆی لەقەرەی ناونیشانەکەش بدات لەپێشەکێکی دوور ودرێژی (٢٢) لاپەڕەیی سروشتی پەرەسەندنی بەرژوەندیە ئابوری وسیاسیەکانی بەریتانیا لەعێراق وناوچەکانی کەنداوی عەرەبی لەسییەکانی سەدەی حەفدەم تاوەکو سەرەتای سەدەی بیستەم دەخاتەڕوو، زانیاریەکانیشی زیاتر لەپەرتوکی(على طريق الهند) وەرگرتووە. بێ ئەوەی ئاماژە بەناوی نووسەرەکەشی بکات(ڕەفیق حلمی،ب٤ ،١٩٥٦ ،١٥٧-١٧٩).دوای گواستنەوەی ئەم بابەتە ڕاستەوخۆ باسێکی دورو درێژی(٣٠) لاپەڕەیی بەسەردێرێکی سەرەکی(ئەنجامی شۆرشی عراق. فیصل له سوریه. هاتنی بۆ عراق. بوونی بەمەلک. مەسەلەی کورد) دەخاتەڕوو، دواتر سەردێرەکە دابەشی چەند ناونیشانێکی لاوەکی دەکات. بەدوور نازانرێت ئەوەش بەدەستکارێکی کەم هەر لەو پێنج سەرچاوەیە وەرگرتبێ کەخۆی ئاماژەی پێداوە.(ڕەفیق حلمی،ب٤ ،١٩٥٦ ،١٨٠-٢١٠).لەسەرەتای بەرگی پێنجەمیش پیادەکردنی ئەو شێوازە دووبارە بۆتەوە کاتێک باسی دەست بەکاربوونی حکومەتی کاتی عێراق لەساڵی١٩٢٠ وپەسەندکردنی پەیمانی (عێراقی- بەریتانیا)ی ساڵی ١٩٢٢ وسیاسەتی حکومەتی عێراق بەرامبەر بەکورد دەکات بەدوور نازانرێت بەشێکی زۆری زانیاریەکانی تەنها لەپەرتوکی(تاريخ الوزارات

العراقیـــة) وەرگرتبـــێ هەروەک خـــۆی بەڕوونـــی تەنیـــا ئامـــاژەی هەر بەوسەرچاوەیە کردووە(ڕەفیق حلمی،ب٦،١٩٥٧،٥-٤٨).

٦- شێوازی گێڕانەوە

حلمـــی توانـــایێکی گەورەی لەگێـــڕانەوەی ڕووداوەکـــان و وەســـتان لەسەریان هەیە، هەروەها خەسڵەتێکی دیاری گێڕانەوەکانی حلمی ئەوەیە بەزمـانێکی ئەدەبیـانەی سـادە وسـەرنج ڕاکێش ڕووداوەکـان دەگێـڕێتەوە وديـدو تێڕوانینەکـانی خـۆی دەربـارەی ڕووداو وبـکەر وکـارە ئەکـتەرە سەرەکیەکان دەخاتەڕوو، بۆ نموونە بە گێڕانەوەی باسی گردبوونەوەکانی مزگەوتـی حەیدەرخانەو جۆش وخـرۆش وهەڵچـوونی عەرەبەکـانی بەغدا لەڕووداوەکانی شۆڕشـی ١٩٢٠ وخوێندنەوەی هۆنراوەکانی هەریەک لەتەها بەدری ومحمد مهدی بەسـیر وێنەێکی ڕوونـی ڕووداوەکـان لەلای خـوێنەر دروسـت دەکـات(ڕەفیق حلمـی،ب٣،١٩٥٦، ٨٢-٨٤). هەروەهـا دیمەنـی ئامادەکاریەکـانی گەڕانەوەی شـێخ محمـود لەهیندسـتانەوە بـۆ سـلێمانی و ڕێوڕەسـمی پێشـوازی کـردن لێـی بەشـێوەێکی ورد دەگێـڕێتەوە، بـاس وخواسی هەلهەلەی ئافرەتان وچەپڵە ڕێزانی لاوان و وەستانی ئەفسـەرانی کـورد ومامۆسـتا وقوتابیـان بـۆ پێشـوازی شـێخ سـەرنجی خـوێنەران ڕادەکێشـــێ و بە جۆرێـــک لە جۆرەکـــان تـــێکەڵ بەکەش وهەوای ڕێوڕەسمەکەیان دەکات. لەلایێکی تر بایەخی گێڕانەوەکە لەوەدایە کە کەس دیمەنەکانی ئەو ڕێوڕەسمەی باس نەکردووە، خۆشـی دان بەو ڕاسـتیەدا دەنـێ وەک دەڵێ((شـکم نـیە کە نەنووسـراوەتەوە)) نەک هەر ئەوەنـدەش ((ڕەنـــگە لەبیـــری ئەوانەشـــا نەمـــابێ کە خۆیـــان لەو ڕۆژەدا لەوێ بوون))(ڕەفیـق حلمـی،ب٥ ،١٩٥٧، ٩٨-١٠٥). وێـنەی خرۆشـان وئـاهەنگی پێشوازی دانیشتوانی سلێمانی لەدەمـی هـاتنی سـمکۆ بـۆ شـارەکە لەسـاڵی ١٩٢٣ وگوڵ باران کردنی وگوتنەوەی سرود لەلایەن قوتابیان بەشـێوەێکی سـەرنج ڕاکـێش دەگێـڕێتەوە، ئەو ڕۆژەش بە ڕۆژێکـی مێژوویـی وگرنـگ وپیـرۆزی شـاری سـلێمانی دادەنێـت هاوکـات سـمکۆش وەک((قارمـانێکی

میللی))و ((پاڵەوانی کوردستان)) وەسف دەکات(ڕەفیق حلمی ب١٩٥٨،٦ ،٤٧-٥٢). بەڵام لووتکەی گێڕانەوەکانی حلمی لەگەشتەکەی بۆ تورکیا خۆی دەنوێنێ کە بەشێوازێکی ئەدەبی جوان هەرلەسەرەتای بەڕێکەوتن تاوەکو گەڕانەوەیان بەوردی دیمەنی سروشتی وبەفربارین وئەتەکێتی ژیانی ڕۆژانە وگوزەرانی هاوڵاتیان وێنا دەکات، هەروەها زۆر لایەنی فەرهەنگی، کۆمەڵایەتی، وژیاری ئەو شارو وڵاتانە ئاماژە پێ دەکات کە پێدا گوزەری کردوون (ڕەفیق حلمی، ب٣،چ١٩٩٢،٢ ،٧٢-١٧٤) بۆیەش نووسەرێک گێڕانەوەی ئەو گەشتەی وەک((پارچە ئەدەبێکی جوان ودڵگر))وەسف دەکات وپێی وایە((تامی ڕۆمانە ناوداڕەکانی جیهانی دەدات))(بیمار،١٩٩٦ ،٢٠٦).

هەوالنامەی کتێب

پەراوێزەکان:

(١)شاندەکە پێکهاتبوون لەهەریەک لە ڕەفیق حلمی، ئەحمەد تەقی ،فەتاح ئەفەندی یۆزباشی، وفوزی بەگ لە٢١ شوباتی ١٩٢٣ لەڕەواندز لەگەڵ ئۆزدەمیر کۆدەبنەوە دواتر بەرەو تورکیا بەڕێدەکەون بەڵام بەهۆی بەفر بارینەوە ڕێگاکان گیراون ناتوانن ڕاستەخۆ بگەنە شوێنی مەبەست بۆیە لەڕێگای ورمی وتەوڕێزەوە چونەتە شاری جولفای سەر سنوری ڕوسیا دواتر بۆ تەفلیسی پایتەختی گورجستان لەوێشەوە ئەحمەد تەقی وفەوزی بەگ جیا دەبنەوە بۆ گفتوگۆکردن لەبارەی سمکۆی شکاک دەچنە ساری قامیش، ڕەفیق حلمی وفەتاح ئەفەندی یۆزباشی لەباتومی سەر دەریای ڕەش بەکەشتی دەچنە ئەستەمبوڵ، دوای کۆبونەوە لەگەڵ بەرپرسانی بااڵی تورک لە١٥نیسانی١٩٢٣ لەئەنقەرە بەڕێ دەکەون لەڕێگای شارەکانی باکوری کورستانەوە دەگەڕێنەوە سلێمانی(ڕەفیق حلمی،ب٣،چ٢ ،١٩٩٢ ،٦٦-١٧٢).

(٢) جیا لەبەرهەمە میژوویەکانی حلمی خودان کۆمەڵێک بەرهەمی تر لەبوارەکانی ئەدەب وفێرکردن. هەروەها چەند بەرهەمێکیشی وەرگێڕاوەتە سەر زمانەکانی کوردی وعەرەبی.

یەکەم: بەرهەمە چاپکراوەکانی

١- سەرەتای علمی ژمارە، ب٢ ،١٩٣٦.
٣- شعرو ئەدەبیاتی کوردی،ب١ ،١٩٤١ ؛ ب٢ ،١٩٥٦.
٤- پاش تەموز(شیعر)١٩٦٠.

دووەم: بەرهەمە چاپ نەکراوەکانی

١- شعرلرم.
٢- تاريخ صلاح الدين الايوبي.

سێیەم: وەرگێڕاوەکانی

١- عزيز سامي، الجغرافية الاولية، صنفى چوارەم، وەرگێڕانی لەعەرەبییەوە،١٩٢٩.
٢- ضياء كۆك ألب، نامیلکەی کۆمەڵایەتی، وەرگێڕانی لەتورکیەوە،١٩٣٤.
٣- شارلس هوبر،خلاصەی مسئلەی کورد، وەرگێڕانی لەفەڕەنسیەوە،١٩٣٤.
٤- ڕۆستەم(ڕۆمان) وەرگێڕانی لەتورکیەوە(چاپ نەکراوە).
٥- لوسی بول مارگریت،(و)ک .أ. ب(کامەران بەدرخان)، دراسة في الشعر الكردي، وەرگێڕانی لە فەڕەنسیەوە،١٩٣٩(صابر،٢٠٠٧ ،١٧٩-٢١٣).

(٣) مجید خەدوری ١٩٠٨-٢٠٠٧: لەساڵی ١٩٠٨ لە شاری موسڵ لە دایک بووە، قۆناغەکانی سەرەتایی وناوەندی وئامادەیی لەشارەکە تەواو کردووە، دەرچووی دار المعلمین عالی(کۆلێژی پەروەردەی ئێستا)ی، شاری بەغدایە، ساڵی١٩٢٨، هەروەها بڕوانامەیکی تری بکالۆریۆسی لەساڵی١٩٣٢ لە زانکۆی ئەمریکی لەبەیروت بەدەست هێناوە، دکتۆرای لەزانکۆی شیکاغۆ لە ئەمریکا لە ساڵی ١٩٣٨ وەرگرتووە تێزەکەی لەژێر ناوی(الانتدابات في عصبة الامم) بووە. لەچەندین زانکۆی ناوخۆ ودەرەوەی عێراق وانەی گوتۆتەوە، لەنێوان ساڵانی

١٩٣٩-١٩٤٧ لەوەزارەتەکانی دەرەوە وپەروەردەی عێراق کاریکردووە، خاوەنی چەندین بەرهەمە لەبواری مێژووی هاوچەرخی عێراق وڵاتانی عەرەبی، لە٢٥ کانونی دووەمی ساڵی٢٠٠٧ کۆچی دوایی کردووە.(العلاف،ج١ ،٢٠١١،٢٣٥-٢٤٠).

(٤) شوکری محمد سەگبان١٨٨١-١٩٦٠ ساڵی ١٨٨١ لەناوچەی پاقر مادەنی دیاربەکر لەدایک بووە، ساڵی ١٩٠٣ خوێندنی پزیشکی لەئەکادیمیای پزیشکەوانی نەخۆشخانەی سەربازی گولخانە(گاتا)ی ئەستەمبوڵ تەواو کردووە، دواتر درێژە بەخوێندنی پزیشکی دەدات لەکۆلیژی پزیشکی زانکۆکانی فیینا ،بەرلین،وپاریس. ئەندام ودەستەی دامەزرێنەری چەند کۆمەڵەو رێخراوێکی کوردی بووە لەوانەش، کۆمەڵەی تەعاون وتەرقی کورد، کۆمەڵەی تەعالی کوردستان ،کۆمەڵەی هیڤی، وخۆیبون...هتد. لەئەنجامی شکستی شۆرشی ئاراراڕات بێ ئومێد دەبێت لەخەباتی نەتەوایەتی وبڕوای بەسەرکەوتنی شۆرشی کوردی نامێنێت ساڵی ١٩٣٢ بۆ چارەسەری پزیشکی لەئەڵمانیا دەگیرسێتەوە لەوێ لەژێر کاریگەری شکستی شۆرشەکە وخراپی بارودۆخی تەندروستی هیچ ئاسۆیکی ڕوون بۆسەرکەوتنی خەباتی کورد بەدی ناکات وە بۆ ئەوەی دەسەڵاتدارنی تورک ڕێگای گەڕانەوەی بدەن بۆ تورکیا هەر لەوێ پەرتوکێک بە بەزمانی فەڕەنسی بەناوی(پرسی کورد کێشەگەلی کەمینە نەتەوەکان) دەنووسێ ساڵی ١٩٣٤ لە فەڕەنسا بڵاوی دەکاتەوە، تێدا دەستبەرداری هەموو ئەو پڕەنسیب وبۆچوون و بیروباوەڕە نیشتیمانی و نەتەوەییانەی دەبێت وەهێلێکی ڕاست وچەپیان بەسەردا دەهێنێت کە ڕۆژگارێک قەناعەتی پێان هەبووەو وەخەباتی لەپێناودا کردبوون وهەموو ژیانی خۆی بۆ نەزر کردبوو. ساڵی١٩٦٠ لەتورکیا کۆچی دوایی دەکات. (سەگبان،٢٠١٣ ،١٩-٣٤).

(٥) کارەساتی موسڵ: شێخ سەعیدی بەرزنجی باوکی شێخ مەحمودی حەفیدە یەکێک بووە لەپیاوە دەست ڕۆیشتووەکانی شاری سلێمانی ودەوروبەری لەڕۆژگاری دەوڵەتی عوسمانی، ئەم دەسەڵاتەشی بەمیرات لەکاکە ئەحمەدی شێخی باپیری بۆ مابویەوە. پەیوەندی بەتینی لەگەڵ سوڵتان عبدالحمیدی دووەم هەبووە. دوای کودەتای ئیتحادیەکان کۆمەڵێک لەنەیارەکانی لەسلێمانی ئەو دۆخە دەقۆزنەوە لەڕێگای ناردنی بروسکەیک بۆ ئەستەمبوڵ

داوا دەکەن ناوبراو شاری سلێمانی چۆڵ بکات، ئەویش بەناچاری لەموسڵ ئاکنجی دەبێت، لەجەژنی قوربانی ساڵی١٩٠٨ لەگۆڕەپانی باب الطوب بەها ئەفەندی دەست درێژی دەکاتە سەر ئافرەتێکی شارەکە ئەو ڕووداوە نەخوازراوە بەسەر خانەوادەکەی دەشکێتەوە بە بێ ئەوەی دەستیان تێدا هەبێ، لەئەنجام شێخ سەعید وشێخ ئەحمدی کوڕی بەدەستی خەڵکی شاری موسڵ دەکوژرێن، وشێخ مەحمودیش دەربازی دەبێت.(غولامی،٢٠٠٤ ،١٥-٣٤)

(٦) ئۆزدەمیر: ناوی تەواوی عەلی شەفیقە ناسرابوو بە ئۆزدەمیر، لەبنچینەدا دەگەڕێتەوە سەر چەرکەسیەکانی وڵاتی میسر، لەناوەڕاستی حوزیرانی١٩٢٢ وەک ئەفسەرێکی تورک سەرکردایەتی هێزێک دەکات ودێتە ڕەواندز، بەهۆی قسە خۆشی وە زیرەکی لەچۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ هۆزەکان لەماوەی مانەوەی کاریگەری گەورەی دەبێت لەبرەو دان بەسیاسەتی تورک لەڕەواندز وناوچەکانی دەوروبەری، وەهاندانی هەندێک لەسەرۆک هۆزەکان بۆ بەرەنگار بوونەوەی ئینگلیزەکان. لە٢٢نیسانی١٩٢٣ لەبەرئەنجامی ڕووبەڕوو بونەوەی هەردوو سوپای ئینگلیز وتورک ئۆزدەمیر بە بێ بەرگری بەرەو ناوچە سنووریەکانی ئێران ڕادەکات. (هۆمەر،٢٠٠٦ ،٥٧-٨٠).

(٧) ئەم بۆچوونەی حلمی بەرامبەر ئینگلیزەکان لەوێستگەیکی تری ژیانی سیاسی بەدیاری کراوی لەدەمی قۆڵ بوونەوەی ناکۆکیەکانی پارتی هیوا لەسەروبەندی بەرپابوونی جۆلانەوەی بارزانی دووەم١٩٤٣-١٩٤٥وپرسی بەدەست هێنانی پاڵپشتی نێودەوڵەتی ودابەش بوونی ڕێزەکانی بۆ دوو ئاڕاستەی سیاسی جیاواز گۆڕانکاری تەواوی بەسەردادێت، ئەوەبوو حلمی نوێنەرایەتی ئەو ئاڕاستەیە دەکات کە پێی وابووە بۆ وەدیهێنانی خواستەکانی باشتر وایە کورد دۆستایەتی ئینگلیزەکان بکات وپشتیان پێ ببەستێت، ئەم هەڵوێستە وهەندێ ڕەفتار وهەڵسوکەوتی تری حلمی هۆکاربوونە لەوەی هەندێک بەسیخوڕو پیاوی ئینگلیزی بزانن. لەبەرامبەریشدا ئاڕاستەیکی چەپ هەبووە کە زامن کردنی پشتگیری یەکێتی سۆفیەتیان بۆ کێشەی کورد بەبژاردەیکی گونجاوی قۆناغەکە زانیووە.(بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: صابر،٢٠٠٧،١٢٨-١٣٩).

(٨) ئەلزاس ولۆرین: دوو هەرێمن لەباکوری ڕۆژهەڵاتی فەڕەنسا، لەدوای شکستی فەڕەنسیەکان لەشەڕی سیدان لەساڵی١٨٧١ دەکەونە دەستی ئەڵمانیا، لەڕاستیدا هەرێمی ئەلزاس لەبنچینەدا سەر بەئەڵمانیا بووە بەڵام لەبەرئەنجامی پەیمانی وستیفالیا ساڵی ١٦٤٨ دەلکێنرێ بەفەڕەنسا. بەدەست بەسەرداگرتنی هەردوو هەرێمەکە ئەڵمانیا ڕووبەڕوی ڕەخنەو گازاندەی زۆر بۆوە بەوەی بنەماکانی مافی بڕیاردانی چارەنووسی پێشێل کردووە، وە لەلایەنی خۆشیانەوە هەریەک لەفەڕەنسا وئینگلیزەکانیش دەست بەسەردا گرتنی هەردوو هەرێمیان بەشکستێکی گەورە دەزانی بۆ ئەورۆپا، لەدوای نوشست هێنانی ئەڵمانەکان لەجەنگی یەکەمی جیهانی دەستبەرداری هەردوو هەرێم بوونەوە بۆ بەرژەوەندی فەڕەنسیەکان.(أبو علية (و) ياغي،١٩٧٩، ٤٠٤-٤٥٩).

دەرئەنجام:

ڕەفیق حلمی لەنێو دەستەی دووەمی مێژوونووسانی کوردی خاوەن قەڵەمێکی دیارە، ئەگەرچی ئەو لەکاتێکدا دەستی کردووە بەتۆماری مێژوو هێشتا پڕۆسەی نووسینەوەی مێژوو لەناو کوردا لەچوارچێوەی میتۆدی توێژینەوەی زانستی ڕێڕەوی خۆی وەرنەگرتبوو، وەئەوانەشی خەریکی نووسینەوەی مێژوو بوونە ژمارەیان کەم بووە، بەڵام بەوردبوونەوە لەبەرهەمە مێژوویەکانی تێبینی ئەوە دەکرێ خاوەن ڕێچکەی تایبەتی خۆی بووە لەتۆمارکردنی مێژوو.

بەسەرنج دان دان لەپاڵنەرەکانی نووسینەوەی بەرهەمە مێژوویەکانی بۆمان ڕوون دەبێتەوە کەپێ ناچێت لەسەرەتادا حلمی پڕۆژەی نووسینەوەی مێژووی هەبووبێت، هەرچەندە ئەو وەک حەزێکی کەسی خۆی بەتایبەتی لەکاتی گەشتەکانی ڕووداوو بیرەوەریەکانی خۆی یادداشت کردووە. لەڕاستیدا پاڵنەرەکانی نووسینەوەی مێژوو لەلای ئەو جۆراوجۆر بوونە، بۆ نموونە بەشێکی چاولێکەری بووە وەک

نووسینەوەی یادداشت ئەویش کاتێک پەرتووکی (المسئلة السورية)ی مەجید خەدوری دەبینێت کەڵکەڵەی یادداشت کردنی بیرەوەریەکانی دەکەوێتەر سەر. هەروەها پەرتووکی(الاکراد منذ فجر التاریخ) لەبنچینەدا بابەتێکی کۆڕێکە لەسەر داوای هاوڕێ ودەوروبەرەکانی ئامادەی کردووە، دواتر لەشێوەی نامیلکەیێک چاپی دەکات. جیا لەوش پەرتوکی (مقالات) کاردانەوەیە لەبەرامبەر نامیلکەیێکی شوکری محمد سەگبان نووسراوە.

ڕەخنەگرتن لەگرنگترین سیماکانی نووسینە مێژوویەکانی حلمی بووە، بەوردبونەوە لەنووسینەکانی تێبینی ئەوە دەکرێ ئەو وەک کوردێکی نەتەوەیی یاداشتەکانی خۆی وڕووداو و پەرەسەندنەکان تۆماردەکات، بەمانایێکی تر دەتوانین بڵێن نووسینەوەی مێژووی وەک ئەرکێکی نەتەوەیی سەیر کردووە، بەڵام میللەتەکەی خۆشی هەڵاوێر ناکات لەڕەخنەگرتن تەنانەت بەرامبەر نزیکترین وخۆشەویسترین کەسایەتیش کە شێخ مەحمود بووە،وە لەیادداشتەکانی زۆرترین ڕەخنە وتێبینی لەبەرنامەو هەڵسوکەوت وشێوازی مامەڵەی شێخ هەبووە لەگەڵ دەوروبەری خۆی وەبەرامبەر ئینگلیز وتورکەکانیش، تەنانەت ئامادە نیە دوای مردنیشی چاو لەکەم وکوڕیەکانی ماوەی حوکمرانی بپۆشێت بۆ نەوەکانی داهاتوو یادداشتیان نەکات، لەم لایەنەوە تێبینی دەکرێت حلمی بازی گەورەی بەسەر ئەوعەقڵیەتە ناسیۆنالیستە داوە کە لەهەوڵی دۆزینەوەی پاساوە بۆ هەڵەوکەم وکوڕیەکان وبێگوناە نیشاندان وبەپاک ڕاگرتنی نەتەوەو ڕەمزە نیشتمانیەکان.

بەرپەرچدانەوەی بەرامبەرەکەی یەکێکی تر لەو میتۆدانەی کەڕەفیق حلمی لەنووسینەوەی مێژوو پەیڕەوی لێکردووە، لەم شێوازە حلمی کەوتۆتە نێو گفتووگۆو جەدەلی مێژوویی، لەڕێگای هێنانەوەی بەڵگەی مێژوویی هەوڵی داوە ڕاستی بۆچوونەکانی بۆ بەرامبەرەکانی بسەلمێنێت، ئەم شێوازەش لەوەڵامدانەوەی سەگبان دیارە. پەیامی حلمی لەوبەرپەرچدانەوەیە ئەوەیە ڕێگری بکات لەچەواشەکردنی ڕاستیە

مێژوونووسە هاوسەردەمیەکانی نەتەوەکەی حلمی لەبەکارهێنانی هەندێ تەکنیکی ڕێبازی تۆێژینەوە بەپێش زۆرێکیان کەوتووە، لەوانەش بەکارهێنانی پەراوێز، ئەوەش بەڕەچاوکردنی ئەو ڕۆژگارەی کە یادداشتەکانی تێدا تۆمار کردووە دیاردەیکی ناوازەو

بەدەست نیشان کردنی ناونیشانی بابەتەکان وخستنەڕوویان تێبینی ئەوەدەکرێت هەندێ جار ڕەچاوی ڕێزبەندی بابەتەکانی بەگوێرەی سااڵ وڕووداوەکان نەکردووە لەناونیشانێک بانێدەداتە سەر ناونیشانێکی تر خوێنەر دادەبڕێنێت لەزنجیرەی باسەکان دوانر دەگەڕێتەوە سەر بابەتی پێشوو، ئەمە لەهەندێ شوێنی یادداشتەکانی بەزەقی هەستیان پێدەکرێ. بەدوور نازانرێ هۆکارەکەی بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە تەنها بەباسکردنی ڕووداوەکانی کوردستان نەوەستاوەو بەڵکو شەنوکەوی پەرەسەندنە هەرێمایەتی وناوچەیەکانیشی کردووە.

حلمی خاوەنی بنەمای تایبەتی ئەدەبیە لەشێوازی گێڕانەوەدا، بۆ گەیاندنی زانیاریەکانی بەخوێنەران چەندین تەکنیک وشێوازی جیاوازی گێڕانەوەی بەکارهێناوە, جیا لەوەش حلمی خودان توانایکی گەورەیە لەگێڕانەوەدا وەسەلیقەیکی وردی هەیە لەسەر وەستان لەسەر شتە بچووک وردەکان، بەتایبەتی لەگەشتەکانیدا وێنەیکی گەورەو ڕوونی ئەو ناوچانە بەشێوازیکی ئەدەبی جوان وسەرنجڕاکێش نیشاندەدات هەر لەجوگرافیای ناوچەکەو شێوازی مامەڵەی هاوڵاتیان وئاووهەواو نرخی کەلوپەل وشوێنەکانی حەوانەوە...هتد.

مێژوویەکان هاوتەریب لەگەڵ ئەوەش بەنەوەکانی داهاتووش بڵێت مەرج نیە هەموو ئەو قەناعەت وپڕۆژە وبەرنامانەی کەسیاسیەکان لەوێستگەیک لەوێستگەکانی ژیانیان بەبەرگی نیشتمانی ونەتەوەییەوە نمایشی دەکەن وەک ڕاستیکی مێژوویی نەگۆڕو حاشا هەڵنەگر وەربگیرێن.

هەولێر کتێبخانەی گشتی

دەگـمەنە چـونکە کەم مێژوونووسـی کـورد هەبـووە پەراوێـزی بـۆ نووسینەکانی دانابێ.

بـاس کردنـی ژیـانی کەسـایەتیەکان وەک بنەمـایەکی گرنگـی تۆمـارە مێژوویەکان شوێنی تایبەت وشایستەیان لەبەرهەمە مێژوویەکانی حلمی بەتـایبەتی یادداشـتەکانی داگیرکـردوە، وە دەتـوانین وەک یەکێـک لە تایبەتمەنـدیە بەرچاوەکـانی نووسـینەوەی مێـژوو لەلای ئەو ئامـاژەی پێبکـرێ، لەبـاس کردنـی ژیـانی کەسـایەتیەکانیش هەسـت دەکـرێ حلمـی بەدواداچـوونی ورد ونەفەسـێکی درێـژی هەیە تەنـانەت ئاگـاداری ژیـانی وەزیفـی وپیشـەی هەندێکیشـیانە بۆنمـوونە دەسـتەواژەکانی((چەند سـاڵێک ئەبـێ مـردووە)و((ئێمـڕۆ لە بەغـدا لە وەزارەتـی داخلـیە مـودیری لە چاپـدراوەکانە بە زمـانی بێگـانە)) و((ئەو کـابرایە ئیمـڕۆ مـاوە لە(سـوق السـرای) ئێسـتەش پەنیـر ئەفرۆشـێ))((ئێسـتە لە ئیشـی حکومەتـا نـیە ولە بەغدا لە گەرەکی(أعظمیة)دا ئەنیشت))ڕاستی بۆ چوونەکەمان دەسەلمێنێ.

سەرچاوەکان:

یەکەم: بیرەوەری ویادداشت

أ- بە زمانی کوردی

- بیرەوەرییەکانی سەیید عەزیزی شەمزینی(زیندەگیی من) ئامادەکردن وساغ کردنەوەی، محەمەد حەمە باقی،چاپخانەی شفان، سلێمانی،٢٠١١.
- حلمی، پاکزە ڕەفیق، کورد وژیانێکی پڕ ئەندێشە(یادداشت)چ١، چاپخانەی ڕۆشەنبیری،هەولێر، ٢٠٠٠.

- حلمی، رفیق، یادداشت کوردستانی عێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود،ب١ – ٤، چاپخانەی مەعاریف، بەغدا،١٩٥٦.
- یادداشت کوردستانی عێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، ب٥ ، چاپخانەی مەعاریف، بەغدا، ١٩٥٧.
- یادداشت کوردستانی عێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، ب ٦، چاپخانەی مەعاریف، بەغدا، ١٩٥٨.
- یادداشت کوردستانی عێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، ب٣، چ٢، ئامادەکردن ولێکۆڵینەوە و پێداچوونەوەی، پاکزە ڕەفیق حلمی، دار الحریة للطباعة، بەغدا،١٩٩٢.

ب- بەزمانی عەرەبی

- الحیدري، صالح، مختارات من مذکرات صالح الحیدري، ط٢،مطبعة رنج، السلیمانیة،٢٠٠٤.

دووەم: پەرتووک

أ- به زمانی کوردی

- ألب، ضیاء، کوک، نامیلکەی کۆمەڵایەتی، و: ڕەفیق حلمی، چاپخانەی دجلة، موصل،١٩٣٤.
- بیمار، عبدالرزاق، پەخشانی کوردی، دار الحریة للطباعة، بەغدا،١٩٩٨.
- پلیخانۆف، گئورگی، ڕۆڵی کەسایەتی لەمێژوو، و:سەلام مارف، بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری ی.ن.ک،٢٠٠٥.
- حلمی، رفیق، سەرەتای علمی ژمارە، ب٢، چاپخانەی فنیة، بەغدا،١٩٣٦.

هەولێرگەی کتێب

- حلمی، رفیق، شعر و ادبیاتی کوردی، ب ۱ ، چاپخانەی تفیض، بەغدا، ۱۹٤۱.
- خلاصەی مسلەی کورد، و: رەفیق حلمی، موصل، ۱۹۳٤.
- زراری، سەنگەر، هونەری ژیاننامە، شێوازەکانی نووسینەوەی: بیرەوەری، گەشتنامە، ڕۆمانی ژیاننامەیی، چ۱، نوسینگەی تەفسیر بۆ چاپ وبڵاوکردنەوە، هەولێر،۲۰۱۹.
- سالّح،ڕەفیق (و)سەدیق، ڕۆژنامەکانی سەردەمی حوکمی شێخ مەحموود،چاپخانەی ئۆفسێتی تیشک،سلێمانی،۲۰۰۳.
- سالّح، مەجید، ڕەفیق حلمی پۆرترێتی مونەووەرێکی کورد، چ۱،چاپخانەی کارۆ، سلێمانی،۲۰۱۸.
- سامی، عزیز، الجغرافیة الاولیة صنفی چوارەم، و: رەفیق حلمی، مطبعة الفرات، بەغدا،۱۹۲۹.
- سەگبان، شوکری محمد، پرسی کورد کێشەگەلی کەمینە نەتەوەکان، و: نەجاتی عەبدوڵلا، چ۱، خانەی موکریانی بۆ چاپ وبڵاوکردنەوە، هەولێر،۲۰۱۳.
- شەمزینی، عزیز، جوڵانەوەی ڕزگاری نیشتمانی ی کوردستان، و: فەرید ئەسەسەرد، چ۳، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی،۱۹۹۸.
- شوانی، ئاکۆ عەبدولکریم، شاری سلێمانی (۱۹۱۸ – ۱۹۳۲) لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی - سیاسی یە، چ۱ ،چاپخانەی زانست، سلێمانی،۲۰۰۲.
- غولامی، عبدولمونعیم،سێ قوربانییەکە، و: ئیحسان ئێروانی ،چ۱،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر،۲۰۰٤.
- کاکەسوور، محەمەد عەبدوڵلا ، ڕۆڵی سیاسی وکەلتووریی ئەفسەرانی کورد لەبزافی کوردایەتیی کوردستانی

باشوردا(١٩٢١-١٩٤٥،چ١، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر،٢٠٠٠.
- مەزهەر، کەمال، چەند لاپەڕەیەک لەمێژووی گەلی کورد، ئامادەکردنی، عەبدوڵڵا زەنگەنە، ب٢، چ١،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر،٢٠٠١.
- مەزهەر، کەمال، مێژوو کورتە باسێکی زانستی مێژوو وکوردو مێژوو، چ٢،چاپخانەی هێفی، هەولێر،٢٠٠٨.
- محەمەد ئاکۆ ،بورهان، فەلسفەی مێژوو، چ١،چاپخانەی ڕۆشەنبیری، هەولێر،٢٠١٥.
- هۆمەر ،ئەحمەد حەمەد ئەمین ، ڕەواندز لێکۆڵینەوەیەکی مێژویی – سیاسی١٩١٨-١٩٣٩سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان،سلێمانی،٢٠٠٦.

ب-بەزمانی عەرەبی

- ابراش، ابراهيم، المنهج العلمي وتطبيقاته في العلوم الاجتماعية،ط١،دار الشروق،عمان،٢٠٠٩.
- أبو علية (و) ياغي ،عبدالفتاح حسن و اسماعيل ، تاريخ أوربا الحديث والمعاصر، دار المرين، الرياض،١٩٧٩.
- احمد، ومراد، ايران وتركيا دراسة في التاريخ الحديث والمعاصر، دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل،١٩٩٢.
- عزت بادي، صالح محمد حسن ،شريف باشا حياته ودوره السياسي ١٨٦٥-١٩٥١،ط١، مطبعة وزارة التربية اربيل،٢٠٠٥.
- حسين (و) العزاوي، محسن محمد، عبدالرحمن حسين، منهج البحث التاريخي، بغداد،١٩٩٢.

هەواڵنامەی کێش

- حلمي ،رفيق ، الاكراد منذ فجر التاريخ الى سنة ١٩٢٠ ،الموصل،١٩٣٤.
- حلمي، رفيق ، مقالات، مطبعة أسعد، بغداد،١٩٥٦.
- الحويري، محمود محمد، منهج البحث في التاريخ، المكتب المصري لتوزيع المطبوعات، القاهرة،٢٠٠١.
- صابر، شاخوان عبدالله ، رفيق حلمى دراسة تاريخية في نشاطه السياسي والثقافي، مطبعة شفان، السليمانية،٢٠٠٧.
- طه، عبدالواحد ذنون، اصول البحث التاريخي، دار الحكمة للطباعة والنشر، الموصل،١٩٩٠.
- عثمان، حسن، منهج البحث التاريخي،ط ٣،دار المعارف، القاهرة ،١٩٧٠.
- الفضلي، عبدالهادي، اصول البحث،ط٢،مؤسسة دار الكتاب الاسلامي،قم- ايران،٢٠٠٧.

هەوالنامەی کتێب

سێیەم : توێژینەوە ووتار

توێژینەوە

- صابر ، شاخەوان عبدالله ، ڕۆڵی دەستەبژێری مافناسانی کورد لە پێشخستنی بزافی ڕۆشنبیری وهزری لە باشوری کوردستان ١٩٢٥-١٩٥٨، گۆڤاری(ئەکادیمیای کوردی)، هەولێر، ژ(٤١)، ٢٠١٨.
- هەروتی، سەعدی عوسمان، ئەدەبی زارەکی وەک سەرچاوەیێک بۆ نووسینی مێژووی کوردستان، گۆڤاری(ئەکادیمیای کوردی)، هەولێر، ژ(٣٧)، ٢٠١٧.

ووتار

یەکەم: بەزمانی کوردی

- حلمی، ڕەفیق، چاپکراوی کوردی، گۆڤاری (شەفەق) کەرکوک، ژ ،(٣)، ساڵی یەکەم، مارت١٩٥٨.
- خەزنەدار، مارف، توفیق وەهبی وئەدمۆندس ووەرامی چەند پرسیارێکی بەجێ، ڕۆژنامەی (هاوکاری) بەغدا ژ (١١٨٥)، ١١حوزیران١٩٩٠.
- شاکەلی ،فەرهاد ،لاپەڕەیەک لەئەزموونی ڕووناکبیرانی کورد ڕەفیق حلمی، هەفتەنامەی(فەرهەنگ)، هەولێر، ژ(١٩)، شوبات،٢٠١٠.
- عبدالله، نەجاتی، حزبی هیوا (١٩٣٩ – ١٩٤٥)دوو ڕەوت یەک کۆتایی، گۆڤاری (ڕابوون) ژ (٢٦) سوید، ١٩٩٩.

دووەم: بەزمانی عەرەبی

- احمد، كمال مظهر، رأي للمناقشة الاطار الزمني لتأريخ العراق الحديث والمعاصر، مجلة (الحكمة)، بغداد ع(٥)، السنة الاولى، تشرين الثاني- كانون الاول ،١٩٩٨.

چوارەم: چاوپێکەوتنی تۆمار کراو

- چاوپێکەوتنی کەسی تۆمارکراو لەگەڵ بەڕێز عزەدین مستەفا ڕەسول لەشاری سلێمانی لەبەرواری٩ ئازاری ٢٠٠٥.
- چاوپێکەوتنی کەسی تۆمارکراو لەگەڵ بەڕێز ناهیدە ڕەفیق حلمی لەشاری بەغدا لەبەرواری١١ تەموزی٢٠٠٥.

هەواڵنامەی کتێب

پێنجەم:فەرهەنگ وئەنسکلۆپیدیا

- جمال بابان، اعلام كرد العراق، مطبعة شفان، السليمانية،٢٠٠٦.
- طرابيشي، جورج، معجم الفلاسفة، دار الطليعة،بيروت،١٩٩٧.
- العلاف ،ابراهيم خليل ،موسوعة المؤرخين العراقيين، ج١،دار ابن الاثير للطباعة والنشر، الموصل،٢٠١١.

ملخص:

يعد رفيق حلمى واحداً من المثقفين الذين ظهروا على الساحة السياسية والثقافية الكوردية بعد حرب العالمية الاولى، وكان مشاركته في مجريات احداث حركة شيخ محمود حفيد ومواكبة تطوراته،وقيادته لحزب (هيوا) خلال سنوات (١٩٣٩-١٩٤٥) مثّل نقطة تحول مهم في مسيرته السياسية. والى جانب عمله في حقل السياسة فقد ابدى حلمى نشاطاً ملحوظاً في جوانب التربية والتعليم والصحافة والترجمة، كما صنف من ضمن الجيل الثاني لمؤرخين الكورد، وعن طريق كتابته لمذكراته الشخصية وضع حلمي الحجر الاساسي لكتابة المذكرات بين الكورد. كان الهدف من هذه الدراسة هو اظهار منهج رفيق حلمى في كتابة التاريخ، إذ كان يمتلك طريقة خاصة به في تدوين المعلومات التاريخية. ولم يكتفي بسرد الاحداث سردا تأريخياً بحتاً بل ابدى حلمى رايه ومواقفه بمسؤولية وصراحة وجرأة، لذلك وجدناه جديراً بكتابة بحث عن منهاجه في كتابة التاريخ. وتكمن اهمية البحث بكون اعتماد الباحث على منهج تحليلي تأريخي وفي اطار بحث علمي مستقل ان نعرض خلالها منهج رفيق حلمي في كتابة التاريخ.

يتألف البحث من مدخل ومبحثين، وفي المدخل تطرقنا الى حياة رفيق حلمى ومؤلفاته التاريخية، وعني المبحث الاول بدراسة (العلوم المساعدة التي يستفيد منها رفيق حلمي في كتابة مؤلفاته) وشكل(منهج رفيق حلمي في كتابة التاريخ) عنواناً للمبحث الثاني والاخير. أما الخاتمة فقد تضمنت أهم ماتوصل إليه الباحث من استنتاجات.

Abstract:

Rafeek Hilmy is one of the intellectuals who appeared on the Kurdish political and cultural arena after the First World War. His participation in the events of Shaikh Mahmud's grandson and keeping pace with his developments and his leadership of the Hiwa Party during the years 1939-1945 represented an important turning point in his political life. In addition to his work in the field of politics, Hilmy showed noticeable activity in the fields of education, journalism and translation. He was also classified among the second generation of Kurdish historians, and by writing his personal memoirs, he set the foundation stone for writing memoirs among the Kurds.

The purpose of this study is to show Rafeek Hilmy's approach to history writing, as he had a special way of recording historical information. The importance of the research is that the researcher's reliance on a historical analytical approach and in the framework of independent scientific research presented the approach of Rafeek Hilmy in the writing of history.

The Study consists of an introductions, two parts with conclusion. The introduction is devoted for the life of Rafeek Helmy and his historical works. The first part of the study focuses on f "the supportive sciences that benefit Rafeek Helmy in the writing of his works" and the second part sheds light on “The form of Rafeek Helmy in the writing of history”. The conclusion included by the most important findings reached by the researcher.

هەوالنامەی کتێب

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.12

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

عضدالدين الإيجي ژيانی و ڕۆڵی ڕامیاری لە دەوڵەتی ئیلخانییەکان

(٦٨٠-٧٥٦ ک/ ١٢٨١-١٣٥٥ ز)

هەوالنامەی کتێب

د. ئاری کاکل محمد

فاکەڵتیی ئاداب ـ زانکۆی سۆران

ari.mohammed@hist.soran.edu.krd

پوختە:

عضـدالدين الإيجـي زانـا و دادوەرێکـی بـەناوبانگی کـوردی هـەرێمی فارس بووە لە سەدەی هەشتەمی کۆچی/ چواردەمی زاینی، یەکێک بوو لـە زاناکـانی بـواری بیروبـاوەڕ و فیقهزانـی، لـە ڕێگـای نوسـینەکانیەوە کاریگەریی لەسەر هزری بەشێک لە موسڵمانان دروستکردووە، بە تایبـەت ئەوانـەی لایـەنگری مەزهـەبی شـافیعین، و لەسـەر ڕێبـازی ئەشـعەرین، تـاوەکو سـەردەمی ئێسـتاش ئـەم کاریگەرییـە بـەردەوامی هەیـە و بـە مامۆستایەکی گەورەی ئەم ڕێبازە دادەنرێت.

هەروەها لەلایەن دەسەڵاتداران ڕێزی زۆری لێگیراوە، لە هەمان کاتدا پەیوەندییـەکی بـاش و پتـەوی لەگـەڵ بەشـێکی زۆر لـە پیـاوانی ڕامیـاری هەبووە، ئەمانەش ڕێگایان خۆشکرد تاوەکو کاری دادوەری وەربگرێت و تیایدا سەرکەوتوو بێت، لە ڕووی ڕامیارییەوە ڕۆڵێکی گەورەی هەبووە لـە یارمەتیدانی سیاسەتمەداران و چارەسەرکردنی کێشەکان.

ئەم توێژینەوە باس لـە ژیـان و بەرهەمـە زانسـتی و ڕۆشـنبیرییەکانی ئەم زانایە دەکات لە هەرێمی فارس لە سەردەمی ئیلخانییەکانی مەغۆل، لـە هـەمان کاتدا ڕۆڵی لـە هـەردوو بـواری دادوەری و ڕامیاریدا دەخاتـەڕوو، هەروەها سەرنج و بۆچوونەکانی دەربارەی چەندین مەسـەلەی ڕامیـاری و پەیوەندییەکانی لەگەڵ دەسەڵاتداران و پیاوانی ڕامیاری ڕووندەکاتەوە.

وشـە کلیلییەکـان: دادوەر عضـدالدين الايجـی، سـوڵتان أبـو سـعيد بهادرخان، مير أبو اسحاق، مير مبارزالدين محمد، ئیلخانەکانی مەغۆل.

عضدالدين الإيجي

ژیانی و ڕۆڵی ڕامیاری لە دەوڵەتی ئیلخانییەکان

(٦٨٠-٧٥٦ ک/ ١٢٨١-١٣٥٥ ز)

پێشەکی:

هەرێمی فارس لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتیی ئیلخانییەکانی[١] مەغۆل[٢] لە نێوان ساڵانی (٦٨٠-٧٥٦ ک/ ١٢٨١-١٣٥٥ ز)دا پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی لە ڕووی چالاکی ڕۆشنبیری و هزرییەوە، کۆمەڵێک لە زانا و ڕۆشنبیر و میژوونوس دەرکەتن و ناوبانگیان پەیداکرد، یەکێک لەم کەسایەتییانەی لە چەند بواریکدا ناوبانگی پەیداکرد وەک ڕۆشنبیری و دادوەری و ڕامیاری ناوی (عضدالدين الإيجي)بوو، توانی لە ڕێگای نوسین و بڵاوکراوەکانی خزمەتێکی گەورە پێشکەش بە شارستانیەتیی ئیسلامی بکات.

ئیجی لەگەڵ ئەوەی لە بواری زانست و ڕۆشنبیریدا ڕۆڵێکی گەورەی هەبوو، هەروەها لە ڕێگای وەزیفەی دادوەریشەوە خزمەتێکی زۆری کردووە، یەکێک بوو لە دادوەرە بەناوبانگەکانی سەردەمی ئیلخانەکانی مەغۆل لە هەرێمی فارس، لە هەمان کاتدا کاری ڕامیاریشی ئەنجامداوە و بۆچوونەکانی خۆی لەم بوارەدا دەرخستووە، ڕۆڵێکی گەورەی هەبووە لە چارەسەرکردنی زۆرێک لە کێشە و قەیرانە سیاسییەکانی سەردەمی خۆی، تەنانەت دەسەڵاتداران و کاربەدەستانی ناوەوە و دەرەوەی هەرێمی فارسیش سوودیان لە شارەزایی و زانستەکەی وەرگرتووە، بۆ چەندین مەسەلەی گرنگ ڕاوێژیان پێی کردووە.

لەگەڵ ئەوەی ڕۆڵی گەورەی هەبووە لە بواری دادوەری و ڕامیاری بەڵام نوسەران و مێژوونوسان تەنها وەک زانایەکی شافیعی مەزهەب و ڕێبازی ئەشعەری دەیناسێنن، بە تایبەت ئەوانەی دۆست و لایەنگیری ئەم زانایەن زیاتر بایەخیان بە بیروڕا و بۆچوونەکانی داوە لە بواری بیروباوەڕ و فیقهی ئیسلامیدا، ئەوانەشی جیاوازییان هەیە لەگەڵیدا لە ڕووی بیروڕا و مەزهەبییەوە خۆیان دوور گرتووە لە باسکردن و ناوهێنانی.

لەم سۆنگەیەوە بە پێویستمان زانی توێژینەوەیەک ئەنجامبدەین لەسەر ئەم زانا کوردەی هەرێمی فارس، زیاتر تیشک بخەینە سەر بیر و بۆچوونەکانی لە بواری ڕامیاریدا لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتیی ئیلخانییەکانی مەغۆل، بە هیوای ئەوەی هەوڵ و ماندووبوون و کارەکانی وننەبێت، هەروەها ڕێگا خۆش بکەین بۆ کەسانی ئەکادیمی و زانستخواز تاوەکو لە ئایندەدا زیاتر بایەخی پێ بدەن و توێژینەوەی وردتر و ئەکادیمی لەسەر ئەنجامبدەن.

هەولێرلابەی کتێب

یەکەم: ژیانی:

١- ناو و ڕەچەڵەک و پێگەیشتنی:

ناوی عبدالرحمن کوڕی ئەحمەد کوڕی عبدالغفار کوڕی ئەحمەدە، چەندین نازناوی هەبووە، وەک: (أبو الفضل) و دادوەری دادوەرانی ڕۆژهەڵات (إبن قاضي شهبة, ١٩٧٩: ٣/ ٣٣)؛ (إبن العماد, ١٩٩٢: ٨/ ٢٩٨)، هەروەها نازناوی (المطرزي القاضي) هەبووە (إبن الفوطي, ١٤١٥ هـ: ١/ ٤١١)، لەلایەکی تر مێژوونوس (السيوطي) نازناوی زانای شافیعی پێداوە (١٩٦٥: ٢/ ٧٥)، ئەم هەموو نازناوانەش بەڵگەن لەسەر ئەوەی کەسێکی ڕێزدار و بەناوبانگ بووە لەلایەن زانایان و کاربەدەستان و خەڵکی گشتی، هەروەک گەڕیدەی بەناوبانگ (إبن بطوطة) کاتێک سەردانی وڵاتی

فارسی کردووه ناوبانگی ئەم زانایەی بەرگوێ کەوتووە و لە کتێبەکەیدا ئاماژەی پێکردووە و دەڵێت: ((فیقهزان و پێشەوایەکی خاوەن ڕێز و قەدرگران و پایەبڵندە، بەناوبانگ بوو لە وڵاتەکەی)) (١٩٩٧: ٤٥٦).

ئەم زانایە لە شاری ئیگ یان ئیج (ایج) لەدایکبووە, لەبەرئەوە بە (عضدالدين الإيجي) یان (الایجي) ناوبانگی دەرکردووە (الأصبهاني، ١٣٩٢ هـ: ٥/ ٥١–٥٢), گەڕیدە و جوگرافیناسەکان ئاماژە بەوە دەکەن ئیگ شارێکی بچووکی هەرێمی فارس بووە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، هەروەها سەر بە شاری دارابگرد (یان دارابجرد) بوو، دەکەوێتە باشووری شاری ئیستەهبانات لە هەرێمی فارس (یاقوت الحموی، ٢٠١٠، ١/ ٢٨٧)؛ (الاصطخري, ١٩٢٧, ١٠٧–١٠٨).

سەرچاوە مێژووییەکان دووپاتی دەکەنەوە کوردەکان دانیشتوانی (ئیگ) پێکدێنن، ئەم زانایەش کە خەڵکی ئەم شارە بووە، تەنانەت هەندێکیان ڕەچەڵەکی دەگەڕێننەوە بۆ هۆزێکی کوردی نیشتەجێی وڵاتی فارس بە ناوی شوانکارە، کاتێک ناوی دێنن بە: عضدالدين شوانكاری (القزويني، ١٣٨١ هـ: ٦٩٩)؛ (إبن بطوطة, ١٩٩٧: ٤٥٦). مێژوونووس و جوگرافیناسەکان شوانکارە بە هۆزێکی کوردی دادەنێن، ئەم هۆزە لە چەند عەشیرەت و تیرە پێکهاتووە وەک: ڕامانی و ئیسماعیلی و مەسعودی و کروزبی و شکانی (إبن البلخي, ١٣٨٥ هـ ١٦٤–١٦٧), لە لایەکی تر هەندێکیان کاتێک ناوی هۆز و عەشیرەتە کوردییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست دێنن ناوی ئەم عەشیرەتانە و بە تایبەت ڕامانی دێنن (المقدسي, ١٩٨٧: ٣٣٩)، ئەمانەی لە سەرەوە ئاماژەمان کردن, بۆمان دەردەخات ئەم زانایە بە ڕەچەڵەک کوردە, لە ڕەچەڵەکی یەکێک لە هۆزە کوردییەکان بووە.

سەرچاوەکان کۆکنین لەسەر ساڵی لەدایکبوونی، هەندێکیان ئاماژەیان کردووە لە ساڵی (٦٨٠ ک/ ١٢٨١ ز) لەدایکبووە (السبكي,

١٩٩٢: ١٠/ ٤٦)؛ (المقريزي, ١٩٩٧: ٤/ ٢١٧), بەڵام هەندێکی تریان ئاماژە دەکەن لە پاش سالّی (٧٠٠ ک/ ١٣٠٠ ز) لەدایکبووە (إبن حجر العسقلاني, ١٩٩٣: ٢/ ٢٢٩)؛ (البغدادي, ١٩٥١: ١/ ٥٢٧), هەندێکی تریش سالّی (٧٠٨ ک/ ١٣٠٧ ز) یان دیارکردووە (إبن قاضي شهبة, ١٩٧٩: ٣/ ٢٧)؛ (إبن العماد, ١٩٩٢: ٨/ ٢٩٨).

بەڵام دەتوانین سالّی (٦٨٠ ک/ ١٢٨١ ز) دیار بکەین، چونکە یەکێک لەوانەی ئاماژەی بەم سالّە کردووە (السبكي) هاوسەردەمی زانا ئیجی بووە، هەروەها لە ڕووی بیروباوەڕ و ڕێبازەوە نزیکایەتی هەبووە لە نێوانیاندا، هەردووکیان زانایەکی شافیعی مەزهەب بوون و سەر بە ڕێبازی ئەشعەری بوون، لە هەمان کاتدا شارەزاییەکی تەواوی لەسەر ژیانی زانا و کەسایەتیی ئەشعەرییەکان هەبووە، بۆیە وتەی ئەو زیاتر وەردەگیرێت لە کەسانی تر.

زانا و دادوەر ئیجی ژیانی منداڵی و خوێندنی سەرەتایی لە ئیگ بووە، تاوەکو ئەو کاتەی سوڵتان داوای لێدەکات بەرەو شیراز[٣] بچێت (المرعشلي, ١٤٢٥ هـ: ٢/ ٢٩)، ئەوەی شایانی باسکردن بێت یەکێک لە گرفتەکانی بەردەم ئەم توێژینەوەیە نەبوونی سەرچاوەی پێویستە لەسەر ژیانی منداڵی و گەنجێتیی ئەم زانایە تاوەکو ئەو کاتەی وەک ناوداڕێک دەردەکەوێت.

٢- چالاکییە زانستییەکانی:

أ- مامۆستاکانی:

لە ماوەی خوێندن و ژیانی زانستی خۆیدا لەسەردەستی کۆمەڵێک لە مامۆستاکانی سەردەمی خۆیدا خوێندوویەتی و زانستی وەرگرتووە، لە

دیارترین ئەو مامۆستایانەی ئیجی لە لایان خوێندوویەتی ئەمانەی خوارەوەن:

١- الشيخ زين الدين الهنكي: يەکێک بووە لە قوتابیانی پێشەوا (البيضاوي)، مامۆستای زانا عضدالدين ئیجی بووە، تەنانەت سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن, ئیجی زۆر سەرسام و کاریگەر بووە بە بیروڕا و بۆچوونەکانی, لە کتێبەکانی خۆیدا لە بواری بیروباوەڕی ئەشعەریدا سوودی زۆری لە زانیارییەکانی ئەم مامۆستایەی وەرگرتووە و ئاماژەی پێکردووە (السبكي, ١٩٩٢: ١٠/ ٤٦)؛ (إبن حجر العسقلاني, ١٩٩٣: ٢/ ٣٢٢)؛ (نويهض, ١٩٨٨: ٢٦٢).

٢- الشيخ الإمام فخر الدين الجاربردي (ت ٧٣٦ هـ/ ١٣٣٥ ز): ناوی فخر الدين ئەحمەد کوڕی حسن الجاربردي بوو, زانایەکی گەورەی ئەشعەرییەکان بوو، مامۆستایەکی ئیجی بووە, لە بواری فیقهی ئیسلامیدا ئیجی زانیارییەکی زۆری لەم مامۆستایەی وەرگرتووە (السبكي, ١٩٩٢: ١٠/ ٤٧- ٤٩).

ب- قوتابییەکانی:

زانا (عضدالدين الإيجي) پاش ئەوەی خوێندن تەواو دەکات و زانستێکی زۆر وەردەگرێت ئینجا دەستدەکات بە فێرکردنی خەڵکانی تر، واتا پاش ئەوەی تەواو شارەزا دەبێت و زانستێکی زۆر وەردەگرێت, ئەو کات بە کاری مامۆستایەتی هەڵدەستێت، هەروەها ئەو پارە و سامانەی هەیبووە هەمووی لە پێناو فێرکردنی قوتابییەکانی خەرج دەکرد، توانی لە ماوەی ژیانی خۆیدا ژمارەیەک لە قوتابی پێ بگەیەنێت لە دواییدا زانای گەورەیان لێ دەربکەوێت، لە دیارترین ئەوانەی لەسەردەستی ئیجی پێگەیشتن و ناویان دەرکرد ئەمانەی خوارەوەن:

هەولێری کتێب

١- پێشەوا شمس الدين محمد الكرماني: ناوی شمس الدين محمد كوڕی يوسف كوڕی علي كوڕی عبدالكريم الكرمانييە, ماوەی دوانزە ساڵ لەگەڵ پێشەوا ئيجی ژيانی بەسەر بردووە، يەكێک بووە لە قوتابييە چالاكەكانی زانا ئيجی، چەند كتێبێكی هەيە يەكێكيان بە ناوی (الكواكب الدراري في شرح صحيح البخاري)يە (إبن حجر العسقلاني, ١٩٩٣, ٢/ ٣٢٢).

٢- پێشەوا ضياء الدين عبدالله العفيفي: ناوی ضياء الدين عبدالله كوڕی سعدالله كوڕی محمد العفيفي القزويني المصرييە، ناسراو بووە بە (القرمي) و (ابن قاضي قرم), زانايەكی بەناوبانگی شافيعی مەزهەب و ڕێبازی ئەشعەری بوو, يەكێک بووە لە قوتابييەكانی ئيجی، زانياريەكی زۆری لە مامۆستاكەی وەرگرتووە، بە تايبەت لە بواری فيقهزانيدا (إبن حجر العسقلاني, ١٩٩٣, ٢/ ٣٢٢).

٣- پێشەوا سعد الدين مسعود التفتازاني (ت ٧٩١ ك/ ١٣٩٣ ز): ناوی مسعود كوڕی عمر كوڕی عبدالله, نازناوی (سعد الدين) بوو, بە (سعد الدين التفتازاني) ناسراو بوو, لە ساڵی (٧١٢ ك/ ١٣١٢ ز) لە گوندی تفتازان لە خۆراسان لە نسا لەدايكبووە، زانايەكی شافيعی ئەشعەری بووە، ئەميش قوتابيی ئيجی بوو، لە بواری بيروباوەڕ و فيقهزانی زانياری زۆری لێ وەرگرتووە (السيوطي, ١٩٦٥, ٢/ ٢٨٥)؛ (إبن العماد, ١٩٩٢, ٨/ ٥٤٧).

لەگەڵ ئەوەی تێگەيشتنی گران بووە، بەڵام هەرگيز لە هەوڵدان بۆ فێربوون و داواكردنی زانست دانەنيشتووە و كۆڵی نەداوە، زۆربەی جار ئيجی لە ناو كۆمەڵەكەی خۆيدا نموونەی بە تفتازانی دەهێنايەوە, تاوەكو خەڵكی چاوی لێ بكات و چۆن ئەم پياوە گرفتی گران تێگەيشتن

ڕێگرنـەبووە لەبـەردەمی تـاوەکو فێربێـت و زانایـەکی گـەورەی لـێ دەربکەوێت (إبن العماد, ١٩٩٢, ٨/ ٥٤٨–٥٤٩).

خـاوەنی ژمارەیـەک کتێبـی بەناوبانگـە وەک کتێبـەکانی (التلـويح فـي كشف حقائق التنقيح) و (شرح العضد على مختصر ابن الحاجب) و (شـرح العقائد النسفية) و (شـرح مقاصد الطالبين في علم أصول الدين) و (شـرح مختصر الشمسية) و چەندانی تر (السيوطي, ١٩٦٥, ٢/ ٢٨٥)؛ (إبن العماد, ١٩٩٢, ٨/ ٥٤٩)،

٤– پێشـەوا سـيف الدين ابهری: یـەکێک بـووە لـە قوتابیـیە چـالاک و زیرەکـەکانی ئیجـی، تەنانـەت لـە زۆربـەی مەسـەلە و بابەتەکاندا گفتوگۆ و بیروڕا گۆڕینەوەی لەگەڵ مامۆستاکەی خۆیدا کردووە, چونکە بیروڕای جیاوازی لەگـەڵ مامۆسـتاکەی هـەبووە (إبن حجر العسقلاني, ١٩٩٣, ٢/ ٣٢٣)؛ (الشوكاني, ١٣٤٨ هـ ١/ ٣٢٧).

ج– بەرهەمەکانی:

١– بیروباوەڕ و (علم الكلام):

ئیجی لـە مـاوەی تەمـەنی خۆیدا ژمارەیـەکی زۆر لـە بەرهـەمی کتێبی هـەبووە، لەناویانـدا کتێبـی (المواقـف فـي علـم الكـلام), ئـەم کتێبـە لـە بـەناوبانگترین و دیـارترین کتێبـەکانی ئیجییـە لـە بـواری بیروبـاوەڕ (سـمرقندي، ١٣٨٣ هــ: ١/ ٢٨٤)؛ (شـیرازی، ١٣٧٧ هــ: ٢/ ٦٧٢– ٦٧٣), ناوەرۆکی ئـەم کتێبـە بیروڕاکانی ڕێبـازی ئەشـعەری ڕووندەکاتـەوە، ئـەم ڕێبازەش بەشێکی گرنگی لـە زانسـتی کـەلام (علـم الكـلام) پێکدێت, بیروڕا هزرییەکانی ئەشعەرییەکان تاوەکو سەردەمی ئێستاش کاریگەریی لەسەر بەشێک لە موسڵمانان هەیە (صبحي, ١٩٨٥: ٣٥٧– ٣٥٨)؛ (المحمود, ١٩٩٥: ٢/ ٦٨٩).

ئیجی ئەم کتێبەی بۆ سوڵتانی مەغۆلەکان أولیجایتو محمد خدابنده[٤] (٧٠٣– ٧١٦ ک/ ١٣٠٤– ١٣١٦ ز) نوسیوە، دیارە ئەم سوڵتانە داوای لێکردووە شتێک لەسەر لایەنی بیروباوەڕ بنوسێت، لە ڕێگای وەزیرێکەوە بۆ سوڵتانی ناردووە، لە لایەکی تر ئیجی ئەم بەرهەمە نوسینەی پێشکەشی یەکێک لە هاوڕێیە نزیکەکانی خۆی بە ناوی شیخ أبو إسحاق کردووە، کە فەرمانڕەوای وڵاتی فارس و شیراز بووە (، ١٣٨٢ هـ: ١/ ٢٩٩)؛ (حاجي خليفة, ٢٠٠٨, ٢/ ١٨٩١– ١٨٩٢)، هەروەها مەبەستێکی تری ئیجی لە دانانی ئەم کتێبە کورتکردنەوە و ڕوونکردنەوەی بیروباوەڕی ئەشعەرییەکان بووە، بۆ ئەوانەی داوایان لێکردووە و ئەوانەی دەیانەوێت لەم ڕێبازە تێبگەن (الإيجي, د. ت: ٥– ٦).

کتێبێکی تری بەناوی (جواهر الکلام) بوو، کتێبێکی تری ئیجی لە بواری بیروباوەڕ بریتی بووە لە کتێبی (العقائد العضدية), ئەم کتێبە کورتەیەکی بەسوودە، بنەماکانی بیروباوەڕی تیادا کۆکراوەتەوە، لە ئەوانەی پەیوەندی پێی هەیە لە مەسەلە گەورەکان، دوانزە ڕۆژ پێش ئەوەی بمرێت ئەم کتێبەی تەواوکردووە (طاش كبرى زاده, ١٩٨٥: ٢/ ١٦١), کتێبێکی تری بە ناوی (بهجة التوحيد) هەبووە، ئەم کتێبەشی تایبەت بووە بە لایەنی بیروباوەڕی (البغدادي, ١٩٥١, ١/ ٥٢٧)؛ (سرکیس, ١٩١٩: ٢/ ١٣٣٢).

٢– فیقهی ئیسلامی و بنچینەکانی:

یەکێک لە کتێبەکانی لە بواری فیقهی ئیسلامی و بنچینەکانی داناوە بە ناوی (شرح العضدي على مختصر كتاب منتهى السؤال و الأمل في علم الأصول لابن حاجب)، ئەم کتێبە تایبەتە بە بنچینەکانی فیقهی ئیسلامی (سمرقندي، ١٣٨٣ هـ: ١/ ٢٨٤)؛ (شیرازی، ١٣٧٧ هـ: ٢/ ٦٧٢– ٦٧٣)؛ (الأصبهاني, ١٣٩٢ هـ: ٥/ ٥١– ٥٢).

٣- زانستی قورئان و ڕاڤەکردنی:

لـە بـواری زانسـتەکانی قورئـانی پیـرۆزدا کتێبێکـی دانـاوە بـە نـاوی (تحقيق التفسير في تكثير التنوير)، ئـەم کتێبـە ڕاڤەیـەکی قورئـانی پیـرۆزە (البغدادي، ١٩٤٥: ١/ ٢٦٤)، لـە هەندێک لـە سـەرچاوەکان بـە نـاوی (تفسير القـرآن العظـيم) هـاتووە (إبـن حجـر العسـقلاني، ١٩٩٣: ٢/ ٤٢٩)؛ (كحالـة، ١٩٩٣: ٥/ ١١٩).

٤- میژوو:

زانـا ئیجـی لـە بـواری میژوودا کتێبێکـی بـە ناوبـانگی هەیـە بـە نـاوی (أشرف التواريخ يان إشراق التواريخ يـان زبـدة التـاريخ في ترجمـة إشـراق التـواريخ)، تیایـدا پوختەیـەک لـە ڕووداوە میژوویـیـەکان باسـدەکات لـە دروستبوونی خـەلقبوون دەسـتپێدەکات تـاوەکو دەگاتـە سـەرەتای سـەدەی شەشـەمی کـۆچی و سـەردەمی خـۆی (سـمرقندي، ١٣٨٣ هــ: ١/ ٢٨٣)؛ (فسـائي، ١٣٨٢ هــ: ١/ ٢٩٩)، بۆیـە دەتـوانین بـڵێـین ئـەم کتێبـە بـە سەرچاوەیەکی گرنگ دادەنرێت بۆ ڕووداوەکانی سـەردەمی ئـەم زانایـە و دەتوانرێت وەک سەرچاوەیەکی ڕەسـەن پشـتی پێ ببەسـترێت و سـوودی لێوەربگیرێت.

٥- ڕەوانبێژی و ئەدەب و ڕەوشت:

لـە بـواری ڕەوانبێـژی کتێبێکـی هەیـە بـە نـاوی (الفوائـد الغياثيـة فـي المعاني و البيان)، ئەم کتێبە کورتکراوەی کتێبی (مفتاح العلوم)ی سکاکییە (سمرقندي، ١٣٨٣ هـ: ١/ ٢٨٣)؛ (فسـائي، ١٣٨٢ هـ: ١/ ٢٩٩)؛ (صـفا، ١٣٨٤: ٢/ ٧٢)، هـەروەها کتێبێکـی تـری هەیـە بـەناوی (الرسـالة العضـدية في علـم الوضع)، ئەم کتێبە لایەنی بنچینەیی گفتوگۆ و ئـەدبی دەربـڕین دەگرێتـەوە (البغدادي، ١٩٥١: ١/ ٥٢٧)؛ (سركيس، ١٩١٩: ٢/ ١٣٣٢)، ئەم کتێبە لـە سـێ

بەش پێکدێت ئەوانیش: زانستی ڕەوشت و زانستی بەڕێوەبردنی مالّ و زانستی سیاسەت (طاش کبری زاده, ١٩٨٥: ١/ ٣٨٧).

لە بواری ئەدەب و ڕەوشت کتێبێکی هەیە بە ناوی (علم الآداب یان آداب عضدالدین), لەم کتێبەدا ڕێسا و یاسا و ئادابەکانی گفتوگۆکردن (آداب البحث و المناظرة) تیایدا کۆکراوەتەوە (البغدادي, ١٩٥١: ١/ ٥٢٧)؛ (سرکیس, ١٩١٩: ٢/ ١٣٣٢)؛ (صفا, ١٣٨٤: ٢/ ٦١) . هەروەها کتێبێکی تری بە ناوی (مختصر في علم الأخلاق یان أخلاق العضدية) هەیە، ئەم کتێبە لە چوار وتاری ڕێکخراو پێکدێت (البغدادي, ١٩٥١: ١/ ٥٢٧)

٣- وەزیفەکانی:

عضدالدین الإیجي یەکێک بوو لە دادوەرە بەناوبانگەکانی شاری شیراز لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتی ئیلخانەکانی مەغۆل، ئەم وەزیفەیەشی لە سەردەمی سولّتان أبو سعید بهادر خان[٥] (٧١٦ - ٧٣٦ ک/ ١٣١٦ - ١٣٣٥ ز) وەرگرتووە, کاتێک سولّتان بانگهێشتی کۆشکی سەلّتەنەتی دەکات وەک دادوەری دادوەرەکانی هەموو هەرێمی فارس دەستنیشانی دەکات (الأسنوي, ١٩٨١, ٢/ ٢٣٨)؛ (فەسائی، ١٣٨٢ هـ: ٢/ ١٣٧٣).

پێدانی ئەم وەزیفە گەورەیە لە دەولّەتی ئیلخانی لە لایەن سولّتانەوە وەک پاداشتێک بووە بەرانبەر کارە گەورەکانی، بە تایبەت ناوبژیوانیکردن لە نێوان هەردوو خانەوادەی ئیلخانەکان (آل اینجو)[٦] و (آل مظفر)[٧]، ئەمەش دوای ئەوەی ناکۆکی لە نێوان شیخ أبو اسحاق میری خانەوادەی آل اینجو لەگەلّ مبارز محمود شاه شجاع میری خانەوادەی (آل مظفر) دروست دەبێت (فەسائی، ١٣٨٢ هـ: ٢/ ١٣٧٣)؛ (ستوده، ١٣٤٦ هـ: ٢/ ٢٨٥).

ئیجی لەگەلّ ئەوەی وەزیفەکەی دادوەری بوو لە هەمان کاتدا زانایەکی ئاینی گەورەی هەرێمی فارس بوو، شارەزاییەکی تەواوی لە هەر

چوار مەزهەبە سەرەکییەکان (شافیعی, مالیکی, حەنەفی و حەنبەلی) لەگەڵ فیقهی جەعفەری هەبووە، ئەمەش یارمەتیداوە لە وەزیفەکەی سەرکەوتوو بێت، هەروەها ببێت بە فیقهزانێکی بەناوبانگ، بیروڕا و بۆچوونەکانی جێگای بەرزی خۆی هەبێت لە لای خەڵکی بە گشتی و شاری شیراز بە تایبەت، تەنانەت بە باشترین دادوەریان داناوە (فەسائی، ١٣٨٢ هـ: ٢/ ١٣٧٣)؛ (ج. ڤان إس، د.ت.: ٥/ ٢٧٨).

هەرچەندە ئیجی شارەزاییەکی چاکی لە هەر چوار مەزهەبەکە هەبووە، بەڵام زیاتر بە فیقهزانێکی شافیعی مەزهەب دانراوە، لەناو خەڵکدا بە (دادوەری شافیعی) ناسراو بووە، چونکە بیروڕاکانی و بۆچوونەکانی زیاتر هەڵقوڵاوی شافیعی مەزهەب و ڕێبازی ئەشعەری بووە ، ئەمەش لەبەر ئەوەی شارەزاییەکی تەواوی لەم مەزهەبە هەبووە، هەرچەندە زۆربەی نوسینەکانی لە بواری فیقهی شافیعی بووە، بەڵام لە هەمان کاتدا سوودی لە زانستی مەزهەبەکانی تریش وەرگرتووە، تەنانەت کەسێکی وەک (الشوكاني) بە دادوەرێکی بەناوبانگی مالیکی مەزهەبی داناوە (١٣٤٨ هـ ١/ ٣٢٧), هەروەها (إبن تغري بردي) ئاماژە بەوە دەکات کە بە (العضد الحنفي) ناسراو بووە (١٩٩٨: ١/ ٣٩٧).

٤- مردنی:

زۆربەی سەرچاوەکان ئاماژەیان بۆ ساڵی (٧٥٦ ک/ ١٣٥٨ ز) کردووە تیایدا ئەم زانایە کۆچی دوایی کردووە (السبكي, ١٩٩٢: ١٠/ ٤٦-٤٧)؛ (السخاوي، ١٩٩٢: ١/ ١٤٦)؛ (الزركلي, ٢٠٠٢: ٣/ ٢٩٥)، بەڵام (الأسنوي) و (إبن تغري بردي) هەردووکیان ئاماژەیان بۆ ساڵی (٧٥٣ ک/ ١٣٥٥ ز) کردووە، کە تیایدا کۆچی دوایی کردبێت (١٩٨١: ٢/ ٢٣٨)؛ (١٩٩٨: ١/ ٣٩٧).

سەبارەت بە هۆکاری مردنەکەشی لە ئەنجامی بە دیل گرتن و بەندکردنیەوە بووە لە لایەن میر مبارزالدین محمد[٨] (٧١٣– ٧٦٠ ک/ ١٣١٣– ١٣٥٩ ز) فەرمانڕەوای کرمان[٩] و دەوڵەتی موزەفەرییەکان[١٠]، پاش ئەوەی هێرش دەکاتە سەر هەرێمی فارس و شاری شیراز. ئەم زانایە دەستگیر دەکات و لە قەڵای ئیگ (ایج) بەندی دەکات، مبارزالدین محمد ئەم زانایەی گرتووە بە بیانووی ئەوەی پشتگیری لە شێخ أبواسحاق[١١] کردووە و دژی ئەو وەستاوە، ئیجی زۆر لە بەندیخانە نەمایەوە و کۆچی دوایی کرد (إبن قاضي شهبة, ١٩٧٩: ٣/ ٣٤)؛ (سمرقندي، ١٣٨٣ هـ ١/ ٣٠٣)؛ (نويهض, ١٩٨٨: ٢٦٢).

لەگەڵ ئەوەی هەموو سەرچاوەکان ئاماژە بە بەندکردنی ئیجی دەکەن لە لایەن فەرمانڕەوای کرمان، بەڵام نوسەر و تۆێژەری ئێرانی (عباس إقبال) ئاماژە بەوە دەکات کە مبارزالدین محمد فەرمانڕەوایی هێرشی کردووە بۆ سەر هەرێمی فارس، کاتێک ئابلووقەی شاری شیرازی داوە زانا و دادوەر ئیجیی لە شارەکە دەرهێناوە، ئەو کاتە بەرەو وڵاتی شوانکارە دەچێت، بەڵام میری شوانکارە لەگەڵ ئیجی کۆک نابێت و بەندی دەکات لە قەڵایەک، کە لەو قەڵایە ماوەتەوە تاوەکو لە سالّی (٧٥٦ ک/ ١٣٥٨ ز) کۆچی دوایی دەکات (٢٠٠٠: ٥٠١), بەڵام إقبال ڕوونیناکاتەوە هۆکاری تێکچوونی پەیوەندی ئیجی لەگەڵ ئەم میرەی شوانکارە چیبووە، ئاماژە بە هیچ شتێک ناکات، هەروەها تەنها ئەو ئەم شرۆڤەیەی کردووە و باس لەم ڕووداوە دەکات و بێ ئەوەی ئاماژە بە هیچ سەرچاوەیەک بکات، بۆیە ناتوانین بە هەواڵێکی وردی دابنێین و پشتی پێ ببەستین، بۆیە دەڵێین ئەوەی زۆربەی سەرچاوە ڕەسەنەکان ئاماژەی بۆ دەکەن لە لایەن فەرمانڕەوای کرمان بەندکراوە.

دووەم: ڕۆڵی ڕامیاری لە دەوڵەتی ئیلخانییەکان:

١– پەیوەندی لەگەڵ سوڵتان و میرەکان:

ئیجی پەیوەندی لەگەل ژمارەیەک لە پیاوە سیاسییەکان بەهێز و باش بووە, لەوانە أبو سعید بهادرخان دواهەمین سوڵتانی دەوڵەتی ئیلخانی لە فارس، بەهۆی ئەم پەیوەندییە زانا ئیجی دەبێت بە دادوەری دادوەران لە هەرێمی فارس و لە شاری شیراز دادەنیشێت (فەسائی، ١٣٨٢ هـ: ٢/ ١٣٧٣).

پاش ئەوەی ناوبانگی عضدالدین ئیجی دەگات بە سوڵتان محمد جونی[١٢] فەرمانڕەوای وڵاتی هیند نوێنەرێکی خۆی لەگەڵ دە هەزار دینار دەنێرێت بۆی، هەروەها بانگهێشتی دەکات بۆ ئەوەی بچێت بۆ وڵاتەکەی (إبن بطوطة، ١٩٩٧: ٤٥٦)، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات, ناوبانگی ئیجی تەنها لە ناوەوەی وڵاتی فارس نەبووە، بەڵکو گەیشتووەتە دەرەوەی وڵاتەکەش.

زانا و دادوەر ئیجی پەیوەندییەکی بەهێز و پتەوی لەگەڵ شێخ أبو اسحاق اینجو فەرمانڕەوای شیراز هەبوو، بەڵکو لە زۆربەی کاروبارەکانی دەوڵەت شێخ پرس و ڕاوێژی بە ئیجی کردووە, ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ زیرەکی و شارەزایی ئەم زانایە لە کاروباری دادوەری و ڕامیاری. لە لایەکی تر کەسایەتییەکی بەهێزی لە ناوچەکەدا هەبووە، دەسەڵاتداران ڕێزی زۆریان گرتووە (سمرقندي، ١٣٨٣ هـ ١/ ٣٠٣)؛ (إقبال, ٢٠٠٠: ٥٠١).

هەروەها پەیوەندی لەگەڵ مبارزالدین محمد میری بنەماڵەی (آل مظفر) و فەرمانڕەوای کرمان لە سەرەتادا زۆر باش بووە، ئەمەش هانی شێخ أبو اسحاق دەدات تاوەکو داوای لێ بکات ناوبژیوانی نێوان ئەو و میر مبارزالدین بکات، چونکە ئەم میرە لە سالّی (٧٥٤ ک/ ١٣٥٣ ز)دا پاش ئەوەی لە هێرشەکانی بەردەوامی لایەنگرانی شێخ أبو إسحاق بۆ سەر یزد و کرمان تووڕە دەبێت، بڕیاردەدات هێرش بکات بۆ سەر شیراز و دەست بەسەر هەموو هەرێمی فارس دابگرێت (سمرقندي، ١٣٨٣ هـ ١/ ٣٠٢– ٣٠٣)؛ (فەسائی، ١٣٨٢ هـ: ١/ ٢٩٩).

ئیجی لەسەر داوای شێخ أبو إسحاق هەوڵی خۆی دا بۆ ئەوەی ناوبژیوانی بکات لە نێوان ئەم دوو میرە و چارەسەری ئەم کێشە ڕامیارییە بکات, بۆ ئەم مەبەستە لە شیراز بەڕێکەوت و بەرەو کرمان ڕۆیشت بۆ خزمەتی میر مبارزالدین محمد، لە سیرجان[١٣] پێیگەیشت، میریش بە گەرم و گوڕی و ڕێزێکی زۆرەوە پێشوازی لێکرد، پێنج هەزار دیناری وەک خەرجی مانەوە بە ئیجی داوە و دە هەزار دیناریشی بە هەموو ئەوانەی لەگەڵی بوون (سمرقندي، ١٣٨٣ هـ ١/ ٣٠٢ – ٣٠٣).

زانا ئیجی ئامانجی سەردانەکەی بۆ میر ڕوونکردەوە و داوای لێکرد هێرشەکانی بۆ سەر شیراز ڕابگرێت، پێی ڕاگەیاند: هاتووە ناوبژیوانی لە نێوان ئەو و شێخ أبو اسحاق بکات. بەڵام میر بە داواکارییەکی ڕازی نەبوو، بە ئیجی وت: ((متمانەم بەم کەسە مەبەستی شێخ أبو إسحاق بوو – نەماوە، چونکە تاوەکو ئێستا خەوت جار پەیمانی شکاندووە)) (فەسائی، ١٣٨٢ هـ ١/ ٢٩٩)، هەروەک دیارە میر ئەم بارودۆخە بە دەرفەت دەزانێت تاوەکو هەموو هەرێمی فارس بخاتە سەر کرمان و سنووری دەسەڵاتەکەی فراوان بکات.

بەم شێوەیە عضدالدین ئیجی دەگەڕێتەوە بۆ وڵاتەکەی و بێ ئەوەی ئامانجەکەی بێتە دی و سەردانەکەی بەرهەمی هەبێت، وەڵامی میر مبارزالدین محمد لە چاوپێکەوتنەکەی لەگەڵیدا دەگەیەنێت بە شێخ أبو إسحاق (ج. ڤان إس، د. ت: ٥/ ٢٧٨).

لە ساڵی (٧٥٦ ک/ ١٣٥٥ ز)دا بە تەواوی پەیوەندی لە نێوان ئیجی و میر مبارزالدین محمد تێکدەچێت، کاتێک میر ڕایگەیاند ئیجی پاڵپشتی لە شێخ أبو إسحاق دەکات، دژی من و هەوڵەکانم دەوستێتەوە لە دەستبەسەرداگرتنی شیراز و هەموو هەرێمی فارس، دەرهێنانی لەژێر دەسەڵاتی شیخ أبو إسحاق، لەبەر ئەوە کاتێک میری کرمان دەستیبەسەر شیراز داگرت هەڵسا بە لادانی ئیجی لە وەزیفەی دادوەری دادوەران،

پاشان دەستگیری کرد و لە قەڵای ئیگ بەندی کرد (سمرقندي، ١٣٨٣ هـ ١/ ٣٠٣)؛ (فەسائی، ١٣٨٢ هـ ١/ ٢٩٩).

ئەم ڕووداوە ڕامیارییانە کاریگەریی لەسەر پەیوەندی نێوان زانا ئیجی و میر مبارزالدین محمد دروستکرد ، لە دۆستایەتی و برادەرایەتی بوو بە دوژمنایەتی، چونکە میر تاوانباری کرد لایەنگیری شێخ أبو اسحاق دەکات، سەرئەنجام سزای دا و بەندی کرد تاوەکو مرد.

٢ – تێڕوانین و بۆچوونەکانی دەربارەی چەمکە ڕامیارییەکان:

زانا و دادوەر ئیجی لە کتێبی (المواقف)دا بەشێکی سەربەخۆی تەرخانکردووە بۆ ناساندن و شرۆڤەکردنی چەمکی پێشەوایەتی (الامامة)، تیایدا باس لە پێویستبوونی دانانی پێشەوا دەکات بۆ موسڵمانان، ئینجا ناساندنێکی کردووە بۆ ئەم چەمکە و ئاماژە بە مانای سەرکردایەتیکردنی گشتی دەکات لە کاروباری ئاینی و دونیایی، واتا جێنشینایەتیکردنی پێغەمبەر لە کاروباری ئاینی، لەم حاڵەتەدا دەبێت هەموو ئومەت گوێڕایەڵی بکەن و دوای بکەون (الإيجي, د.ت.: ٣٩٥).

سەبارەت بە مەسەلەی پێشەوایەتی سەرنج و تێبینی تایبەت بە خۆی هەیە، ئەم چەمکە لە لای شیعەکان بە (الامام) ناسراوە، لە لای سوننەکان هەندێک جار ئەم دەستەواژەیەش بەکاردێت، بەڵام زیاتر (خەلیفە) بەکاردێت، لێرەدا ئیجی بوونی پێشەوا بۆ موسڵمانان بە پێویست و گرنگ دەزانێت، هەروەها دەربارەی گوێڕایەڵیکردنی پێشەوا بە گرنگییەوە باسی کردووە، پاش وەرگرتنی بیروڕا و بۆچوونی زۆربەی لایەنە جیاوازەکانی ناو موسڵمانان، هەروەک دەڵێت: دانانی پێشەوا لە لای ئێمە (مەبەستی ئەشعەرییەکان) واجبە لەسەرمان پابەندی بین بە گوێڵێبوون، بەڵام لە لای موعتەزیلە و زەیدییەکان واجبە لە ڕووی عەقل، ئینجا ئاماژە بە ڕای (الجاحظ) دەکات کاتێک وتوویەتی واجبە بە گوێڵێبوون و عەقل، ئیمامییەکان و ئیسماعیلییەکان دەڵێن بەڵکو لەسەر

خـوای گەورەیـە، ئیمامییـەکان واجبیـان کـردووە بـۆ پاراسـتنی یاسـاکانی شـەرع، ئیسـماعیلییەکان واجبیـان کـردووە بـۆ ناسـاندنی خـوای گـەورە، پاشان سەرنج و ڕای خەوارجەکانی هێناوەتەوە (الإيجي, د.ت.: ٣٩٥).

ئیجی پاش ئاماژەکردن بە بیروڕای هەموو ئەو لایەنە جیاوازانە لەناو موسڵمانان ئینجا دێت کۆمەڵێک بەڵگە دەهێنێتەوە بۆ ئەوەی بیسـەلمێنی دەبێـت موسـڵمانان پێشـەوا (واتـا خەلیفـە) یـان هـەبێت، نموونە بە کاتی وەفاتی پێغەمبـەر (درووودی خـوای گـەورەی لەسـەر بێت) دەهێنێتەوە، کاتێک خەلیفە ئەبوبەکر پەلەی کرد لە کۆکردنەوەی موسڵمانان بۆ دانانی جێنشینێکی پێغەمبەر بـۆ ڕاپەڕاندنی کاروبـاری ئـاینی و دونیـایی، هـەروەها چەنـدان نموونـەی تـری بـاس کـردووە (الإيجي, د.ت.: ٣٩٥).

هـەروەها هـاتووە ئامـاژەیکردووە بـە مـەرجی شـیعەکان بـۆ کەسێک بیەوێت وەک پێشەوا دەستنیشان بکرێت، ئەوانیش:

١ – دەبێت قوڕەیشی بێت، ئەوانەی ئەم بابەتە بە مـەرج دادەنـێن بەڵگە بۆ بەهێزکردنی ڕایەکەی خۆیان دێنێتەوە بە وتەیەکی پێغەمبەر کە فەرموویەتی: ((الأئمة من قريش))، بەڵام ئەمەیان لە لایەن خەوارج و بەشـێک لـە موعتوزیلـەکان ڕەتکراوەتـەوە بـە بـەڵگـەی وتەیـەکی پێغەمبەر کاتێک دەفەرموێت: ((السمع و الطاعة ولو عبدا حبشيا)).

٢ – دەبێت هاشمی بێت، ئەمەیان لە لای شیعەکان مەرجە.

٣ – دەبێت زانـا بێت بـە هـەموو مەسـەلـەکانی ئـاین، ئەمـەیان لـە لای ئیمامییەکان مەرجە.

٤ – دەرکـەوتنی مـوعجیزە لەسـەر دەسـتی، ئەمـەیان لـە لای بەشێک لە موسڵمانان ڕەتکراوەتەوە.

٥ – دەبێت پـارێزراو (معصـوم) بێـت، ئەمـەش ئیمامییـەکان و ئیسماعیلییەکان لە شیعەکان بە مەرجیان داناوە (الإيجي, د.ت.: ٣٩٨).

پاش دیارکردنی مەرجەکان هـاتووە هـەموو خـاڵ و مەرجـەکانی ڕوونکردۆتـەوە و گفتوگۆی لەسـەر کردوون، بـەراوردێکی لـە نێوان بیروڕای سوننەکان و بە تایبەت ئەشعەرییەکان لەسەر ئـەم بابەتـە و بیـروڕای شـیعەکان کـردووە، بـە تایبـەت لەسـەر دوو خـاڵی نـاکۆک ڕوونکردنـــەوەی زۆری داوە. یـــەکێکیان, مەســـەڵەی جێگیربـــوونی پێشەوایە و شەرعیەت وەرگرتنە. شیعەکان ڕەتیدەکەنەوە پێشـەوا بـە بەیعەت وەرگرتن شەرعیەت وەربگرێت، بۆیـە پێشـەوایەتی ئەبوبـەکر ڕەتدەکەنەوە، بەڵام لە لای سوننەوە بەیعەت مەسەلەیەکی گرنگە، بـە تایبەت هەیە ناسراوە بە (أهل الحل و العقد)، ئەوان سـەرەتا پێشـەوا دیاریدەکـەن و دوایـی لـە لایـەن موسڵمانان بەیعـەتی گشـتی پـێ دەدرێـت، بـەم شـێوەیە پێشـەوایەتی جێگیـر دەبێـت و شـەرعیەت وەردەگرێـت، بـەڵام لـە لای شـیعەکان ئـەم مەرجانـەی سـەرەوە پێویسـتە، دەبێـت ڕێکـەوتنی ئیمامـەکانی لەسـەر بێـت (الإيجي, د.ت: ٤٠٠).

مەســـەلەی دووەم, لـــە نێـــوان ســـوننەکان و شـــیعەکان بابـــەتی پارێزراوی (معصوم) پێشەوایە، لە لای سوننەوە پێشـەوا پـارێزراوی خودایی (عیصمەت) نییە، تەنها پێغەمبەران پارێزراون لە لایەن خوای گەورەوە، بەڵکو تەواوی مرۆڤەکان گوناهـ و هەڵـە دەکـەن، هـەروەک پێغەمبـەر فەرموویـەتی: ((هـەموو ئادەمییـەک هـەڵـەکارە (یـان هـەڵـە

دەکات)، باشترین هەڵەکارانیش ئەوانەن زوو پەشیمان دەبنەوە))، بەڵام لە لای شیعەکان پێشەوا پاریزراوی خودایی هەیە، ئەوان کەسانێکی هەڵبژاردراوی خوای گەورەن نابێت هەڵە بکەن، بۆیە دەبێت هەموو کەس گوێڕایەڵییان بکات لە هەموو بارودۆخێکدا و نابێت دەرچوونیان هەبێت (الإيجي, د.ت: ٣٩٩).

لە لایەکی تر بەشێک لە بیروڕا و بۆچوونەکانی شیعەکان ڕەتدەکات دەربارەی هەندێک لە ڕووداوە مێژووییەکان، لەوانە مەسەڵەی پێشەوایەتیبوونی عەلی کوڕی ئەبو تالیب، کاتێک شیعەکان بانگەشەی ئەوە دەکەن پێغەمبەر لە وتاری حەجی مالئاوایی[١٤] ئاماژەی کردووە لە دوای خۆی عەلی کوڕی ئەبوتالیب دەبێت بە پێشەوا و جێنشینی، وتەیەکی پێغەمبەر بە نموونە دەهێنەوە کاتێک فەرموویەتی: ((من كنت مولاه فهذا علي مولاه))، شیعەکان دەڵێن ئەم وتەیە دەقێکی ڕوونە لەسەر دەستنیشان کردنی عەلی بە پێشەوای موسڵمانان (الإيجي, د.ت: ٤٠٥).

بەڵام سوننەکان لێکدانەوەیان بۆ ئەم وتەیە لەگەڵ شیعەکان جیاوازە، ئەوان پێیانوایە پێغەمبەر مەبەستی ڕوونکردنەوەی چاکەکان (فضائل)ی پێشەوا عەلی بووە بۆ ئەوانەی قەدریان نەزانیوە، بەتایبەت دووڕووەکان کاتێک ڕقیان لەم پێشەوایە هەبوو، لەم وتەیە مەبەستی پێشەوایەتی بوون نەبووە، بەڵکو ئەوان دەستنیشان کردنی ئەبوبەکر بە خەلیفە بە چەند پێوەرێک دیاردەکەن، لەوانە بەردەوام ئەبوبەکر پێشنوێژی بۆ موسڵمانان دەکرد کاتێک پێغەمبەر سەفەری بکردایە، یاخود لە کاتی نەخۆشبوونی، هەروەها کەسێکی بە تەمەن بوو، هاوڕێی کۆچکردنی پێغەمبەر بوو، چەندان پێوەری تر. موسڵمانەکان لەکاتی دەستنیشانکردنی بە گونجاوتریان زانی (الإيجي, د.ت: ٤٠٥– ٤٠٦).

شیعەکان ئەم بابەتەیان لە سەرچاوەکانی خۆیان بە ڕووداوی غەدیر[١٥] ناساندووە، بەڵام زانا ئیجی هاتووە بە بەڵگە ئەم بۆچوونەی

ئەوانی ڕەتکردۆتەوە و دەڵێت: عەلی لە وتاری ڕۆژی غەدیر بە هیچ شێوەیەک لە لایەن پێغەمبەرەوە ناوی نەهاتووە لە دوای خۆی دەبێت بە پێشەوا و خەلیفە، هەروەها بۆ گوێڕایەڵیکردنی ئەبوبەکر و عومەر وتەیەکی پێغەمبەر دێنێتەوە کاتێک فەرموویەتی: ((اقتدوا بالذين من بعدي أبي بكر و عمر))، واتا گوێڕایەڵی ئەبوبەکر و عومەر بکەن لە دوای خۆم (الإيجي, د.ت: ٤٠٦– ٤٠٧).

لە کۆتاییدا ئیجی ناوی ژمارەیەک لە گرووپەکانی موسڵمانان دێنێت بە پێی ئەو فەرموودەیەی پێغەمبەر کاتێک فەرموویەتی: موسڵمانەکان لە دوای من دەبن بە حەفتا و سێ گرووپ هەموویان بۆ ناو ئاگرن تەنها یەکێکیان نەبێت، ئەوانیش پێیان دەڵێن گرووپی ڕزگاربوو (الفرقة الناجية)، گرووپی یەکەمی تەرخان کردووە بۆ باسکردنی موعتەزیلەکان، ئەوانیش بیست گرووپن، ئینجا گرووپی شیعەکان، بیست و دوو گرووپن، سێیەم گرووپەکانی خەوارج، حەوت گرووپن، مورجئەکان پێنج گرووپن، نجاریيەکان سێ گرووپن، جبرییەکان، ئینجا المشبهە، لە کۆتاییدا باسی گرووپی ڕزگاربوو (الناجیە) دەکات، بە بۆچوونی ئیجی گرووپی ڕزگاربوو بریتییە لە ئەشعەرییەکان و ئەهلی سوننەت و جەماعەت (الإيجي, د.ت: ٤١٥– ٤٣٠).

دەرئەنجام:

پاش ئەنجامدانی توێژینەوە لەسەر عضدالدین ئیجی زانا و دادوەری بەناوبانگی هەرێمی فارس لە سەردەمی ئیلخانە مەغۆلەکان ئەم چەند خاڵەی خوارەوەمان بۆ ڕوون بووەوە:

١- زانا و دادوەر (عضدالدین ئیجی) بە ڕەچەڵەک کوردە و خەڵکی شاری ئیگ یان ئیج بووە، ناوەندێکی کوردنشینی هەرێمی فارس بووە, بە درێژایی مێژوو لەم شارە و هەرێمەکەدا بەشێکی زۆر لە کوردی تێدا نیشتەجێ بوونە.

٢- ئەم زانایە پاش هەوڵ و ماندووبوون و گەڕانێکی زۆر بۆ خوێندن لەسەر دەستی ژمارەیەک زانای ئەو سەردەم توانی بگات بە ئاواتەکەی خۆی، ئەویش دەرکەوتن و ناوداربێتییە لە بواری زانست و خزمەتکردندا.

٣- ئیجی لە زۆر بواردا بەرهەمێکی زۆری نوسینی هەیە وەک: زانستەکانی قورئانی پیرۆز و فیقهی ئیسلامی و بنچینەکانی و زمان و ئەدەب و ڕەوانبێژی و فەلسەفە و مێژوو.

٤- زانا و فیقهزان و زمانزانێکی بەناوبانگی سەدەی هەشتەمی کۆچی/ چواردەمی زاینی بووە, بە یەکێک لە زاناکانی شافیعی مەزهەب و ئەشعەری ڕێباز دادەنرێت، بەڵام لە هەمان کاتدا شارەزا بووە لە مەزهەبە فیقهییەکانی تر، لەبەر ئەوە لە لایەن زۆربەی خەڵکی فارس و دەسەڵاتدارانی ناوچەکە ڕێزی گەورەی هەبووە.

٥- دادوەرێکی بەناوبانگی وڵاتی فارس بووە لە سەردەمی ئیلخانەکانی مەغۆل، بەهۆی نزیکی لە سوڵتان و پیاوانی ڕامیاری و

بەدەستهێنانی سەرکەوتن لە کارەکەی خۆیدا وایکردووە ڕۆڵێکی گەورە ببینی لە بواری دادوەری.

٦- ئیجی تەنها زانا و دادوەرێکی بەناوبانگ نەبووە, بەڵکو لە بواری ڕامیاریشدا بۆچوون و سەرنج و تێبینی تایبەت بە خۆی هەبووە، کۆمەڵێک بیروڕا و هزری ڕامیاری دەربارە دەسەڵات و فیقهی سیاسی و چەند ڕووداوێکی سەردەمی خۆی لە نوسینەکانیدا ڕوونەدەکاتەوە.

پەراوێز:

(١) ئیلخان (ایلخان): لە دوو بەش پێکدێت، (ایل) واتا: هۆز یان عەشیرەت، (خان) واتا: گەورە یان سەرکردە، ناوی ایلخان بە مانای: گەورەی هۆز یان سەرکردەی عەشیرەت دێت (سلیمان، ١٩٦٩: ٤٨٠)؛ (الصیاد, ١٩٨٧: ٢٨)؛ (کدرو، ٢٠٠٩: ٨٥).

(٢) ئیلخانەکانی مەغۆل: بنەماڵەیەکی فەرمانڕەوای مەغۆلەکان بوون، لە نێوان سالانی (٦٥٤ - ٧٥٤ ک/ ١٢٥٦ - ١٣٥٣ ز) فەرمانڕەوایەتییەکەیان دەرێژ بۆتەوە, لە لایەن هۆلاکۆ خان دامەزراوە، پاش ئەوەی بوو بە جێگری خانی گەورە، دەسەڵاتی بەسەر ولاتەکانی عێراق و فارس و قەوقاز و ئەنادۆل ڕۆیشت، ئەم سەرکردەیە نازناوی ئیلخانی وەرگرتووە (بوزورث, ١٩٩٥، ٢١٠)؛ (الخالدي, ١٩٨٤: ١٧٥ - ١٧٦).

(٣) شیراز: یەکێک بووە لە شارە گەورە و بەناوبەنگەکان و ناوەندی هەرێمی فارس، دەکەوێتە ناوەڕاستی ئەم هەرێمە، ئاوەدانی گەورە و کۆشک و دامودەزگاکانی دەوڵەتە جیاجیاکانی تیایدا بووە. (إبن البلخی، ١٣٨٥ هـ: ١٢٢ - ١٢٣)؛ (الإدریسي، ١٩٨٩: ١/ ٤٠٥).

هەوالنامەی کتێب

(٤) أوليجايتو محمد خدابنده: ئەم سولّتانە کوڕی سولّتان أرغون خان بوو، لە نێوان سالّانی (٧٠٣ - ٧١٦ ک/ ١٣٠٤ - ١٣١٦ ز) سولّتانی ئیلخانەکانی مەغوّل بوو (فهمي، ١٩٨١: ٢١٤)؛ (کدرو، ٢٠٠٩: ١٦٢)، نازناوی (غياث الدين) وەرگرتووە، بۆیە لە هەندێک لە سەرچاوەکان بە ناوی (غياث الدين محمد) ناوی هاتووە (الخالدي, ١٩٨٤: ٢٣٤).

(٥) أبو سعيد بهادر خان: أبوسعيد بهادر خان کوڕی أولجايتو کوڕی أرغون، دواهەمین دەسەلّاتداری ئیلخانەکانی مەغوّل بوو، لە نێوان سالّانی (٧١٦ - ٧٣٦ ک/ ١٣١٦ - ١٣٣٥ ز) بووە سولّتانی ئیلخانەکانی مەغوّل (خواندمير، ١٣٣٣ هـ ش.: ٣/ ١٩٨)؛ (شبولر، ١٩٨٢: ٧٨).

(٦) أسرة آل إينجو: خانەوادەیەکی (بنەماڵەیەکی) ئیلخانەکان بوون, ڕەچەڵەکیان دەگەڕێتەوە بۆ میر شرف الدين محمود شاه, هەرچەندە پێش مردنی أبو سعيد حوکمی فارس و دەوروبەریان دەکرد, بەڵام سەربەخۆیی خۆیان وەرگرت لە سالّی (٧٤٢ ک/ ١٣٤٢ ز), واتا کاتێک شێخ أبو إسحق مەلیک أشرف الچوپاني دەرکرد لە شارەکە و سەربەخۆیی خۆی وەرگرت, لە سالّی (٧٥٨ ک/ ١٣٥٨ ز)دا کۆتایی بە دەسەلّاتی ئەم خانەوادە هات پاش کوژرانی شێخ أبو إسحق (إقبال، ٢٠٠٠: ٣٦١).

(٧) أسرة آل مظفر: خانەوادەیەکی (بنەماڵەیەکی) ئیلخانەکان بوون, ڕەچەڵەکیان دەگەڕێتەوە بۆ میر (مظفرالدين), لە پاش کوژرانی أبو سعيد سەربەخۆیی خۆیان وەرگرت لە (یزد) و (کرمان)، لە سەردەمی یەکێک لە میرەکانیان بە ناوی مبارزالدين محمد کوڕی میر مظفرالدين لە سالّی (٧٤٠ ک/ ١٣٤٠ ز) دەستیان بەسەر هەرێمی فارس داگرت و سنووری میرنشینەکەیان فراوان کرد، دەسەلّاتەکەیان تاوەکو سالّی (٧٩٥ ک/ ١٣٩٥ ز) بەردەوام بوو (إقبال, ٢٠٠٠: ٣٦١).

(٨) مبارزالدين محمد: یەکێک بووە لە دەسەلاتدارە بەناوبانگەکانی دەولّەتی موزەفەرییەکان، لە نێوان سالّانی (٧١٨ - ٧٦٥ ک/ ١٣١٨ - ١٣٦٥ ز) فەرمانڕەوایەتیی دەولّەتی موزەفەرییەکانی کردووە، ماوەی چل سالّ

فەرمانڕەوایەتی یزد و کرمان و فارس کردووە، لە تەمەنی شەست و پێنج ساڵی مردووە (إقبال، ٢٠٠٠: ٤٠٧ – ٤١٧)؛ (شبولر، ١٩٨٢: ٨١).

(٩) کرمان: یەکێک بوو لە هەرێمە گەورەکانی وڵاتی ئێران، ژمارەیەک شار و شارۆچکە و گوندی دەگرتەوە، مەڵبەندی ئەم هەرێمە شاری کرمان بوو، دەکەوێتە نێوان فارس و مکران و سجستان و خراسان (إبن حوقل, ١٩٩٢: ٢٦٦)؛ (ياقوت الحموي, ٢٠١٠: ٤/ ٤٥٤).

(١٠) دەوڵەتی موزەفەرییەکان (٧١٣ – ٧٩٥ ک/ ١٣١٤ – ١٣٩٣): ئەم دەوڵەتە لە لایەن بنەماڵە و خانەوادەی موزەفەرییەکان (آل المظفر) دامەزراوە، یەکێک بووە لە دەوڵەتەکانی سەردەمی فەرمانڕەوایەتیی ئیلخانەکانی مەغۆل، سنووری ئەم دەوڵەتە کرمان و بەشێکی هەرێمی فارسی دەگرتەوە (إقبال, ٢٠٠٠: ٣٦١)؛ (زامباور، ١٩٨٠، ٣٧٩).

(١١) شیخ أبواسحاق: ناوی شێخ أبو إسحاق إینجو بوو، بۆ هەریەک لە (مسعود شاه) و (سلطان شاه) بوو, لە ساڵی (٧٤٢ ک/ ١٣٤٢ ز) میر پیر حسین فەرمانڕەوایەتیی ئەسفەهانی پێدا، داوای لە مەلیک ئەشرەف کرد هاوکاری بکات تاوەکو هەرێمی فارس لەژێر دەسەڵاتی پیر حسین دەربێنێت، لەم کاتەدا بوو مەلیک ئەشرەف دەستی بەسەر شیراز داگرت، لە دواییدا شێخ أبو اسحاق توانی شاری شیراز لەژێر دەستی پیر حسین دەربکات, لە شوێنی ئەودا خۆی ببێت بە فەرمانڕەوای شارەکە (إقبال، ٢٠٠٠: ٤٠٥).

(١٢) محمد جونی: ناوی تەواوی أبو المجاهد محمد شاه کوڕی غیاث الدین تغلق شاه, پاشای وڵاتی هیند و سیند بوو, بە (جونە)ش ناسراو بووە, پاش بوونی بە سوڵتان لە دوای مردنی باوکی ناوی موحەممەدی وەرگرت، هەروەها (أبو المجاهد)یشی پێ وتراوە (إبن بطوطة, ١٩٩٧: ٤٤١).

(١٣) سیرجان: شارێکی گەورەی هەرێمی کرمان بوو، دەکەوێتە نێوان هەردوو هەرێمی کرمان و فارس (إبن الفقيه الهمداني, ١٩٩٦: ٤١٤)؛ (ياقوت الحموي, ٢٠١٠: ٣/ ٢٩٥).

(١٤) وتـاری حـەجی مالئـاوایی: لـە ڕۆژی (١٨) ی مـانگی (ذي الحجـة) ی ساڵی (١٠ کۆچی) پێغەمبەر موحەممەد (دروودی خـوای لەسـەر بێت) وتـارێکی پێشکەش کرد، لە سەرچاوە میژوویيەکاندا بە وتاری حەجی مالئاوایی ناسـراوە، چونکە لە دوای ئەم وتارە پێغەمبەر کۆچی دوایی کرد (إبن كثير, ١٩٨٨, ٥/ ١٠٩ - ١١٠).

(١٥) ڕووداوی غـەدیر (الغـدیر): ئـەم ڕووداوە لـە سـەرچـاوەی شـیعەکان ناونراوە بە ڕووداوی غەدیر، لەبەر ئەوەی لـە شـوێنێک ڕوویـداوە نـاوی (الغدیر خم) بوو، ئەم شـوێنە دەکەوێتـە نێوان هـەردوو شـاری مەککە و مەدینـە (یـاقوت الحموي, ٢٠١٠: ٤/ ١٨٨).

هەوالنامەی کتێب

سەرچاوەکان:

یەکەم: سەرچاوە پەسەنەکان:

- الإدريسي: أبو عبدالله محمد بن عبدالله (ت ٥٤٦ هـ/ ١١٥٥ م)
- ـ – نزهة المشتاق في اختراق الآفاق, (١٩٨٩), عالم الكتب, بيروت, الطبعة الأولى.
- الأسنوي: جمال الدين أبو محمد عبد الرحيم بن الحسن بن علي (٧٧٢ هـ/ ١٣٧٠ م)
- ـ – طبقات الشافعية، (١٩٨١), دار العلوم للطباعة, الرياض, الطبعة الأولى.
- الأصطخري: أبو اسحاق ابراهيم بن محمد (ت بعد ٣٤٠ هـ/ ٩٠١ م)
- ـ – مسالك الممالک, (١٩٢٧), مطبعة بريل, ليدن.
- الإيجي: عضدالدين عبدالرحمن بن أحمد (ت ٧٥٦ هـ/ ١٣٥٥ م)
- ـ – المواقف في علم الكلام, (د.ت), عالم الكتب, بيروت.
- إبن بطوطة: محمد بن عبد الله بن محمد اللواتي الطنجي (ت ٧٧٩ هـ/ ١٣٧٧ م)
- ـ – الرحلة, (١٩٩٧)، دارالنفائس، بيروت، الطبعة الأولى.
- إبن البلخي: أبو زيد أحمد بن سهيل (ت ٥٠٠ هـ/ ١١٠٦ م)
- ـ – فارسنامه، (١٣٨٥ هـ)، مطبعة ديبا، طهران، الطبعة الأولى.

- إبن تغري بردي: جمال الدين أبي المحاسن يوسف (٨٧٤ هـ/ ١٤٧٠ م)
- ـ – الدليل الشافي على المنهل الصافي, (١٩٩٨), تحقيق: فهيم محمد شلتوت, مطبعة دار الكتب المصرية, القاهرة, الطبعة الثانية.
- حاجي خليفة: مصطفى بن عبدالله (١٠٦٨ هـ/ ١٦٥٧ م)
- ـ – كشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون, (٢٠٠٨), دار إحياء التراث العربي, بيروت.
- إبن حجر العسقلاني: شهاب الدين أحمد بن علي بن محمد (ت ٨٥٢ هـ/ ١٤٤٩ م)
- ـ – الدرر الكامنة في أعيان المئة الثامنة, (١٩٩٣), دار الجيل، بيروت.
- إبن حوقل: أبو القاسم محمد بن علي النصيبي (ت ٣٦٧ هـ/ ٩٧٧ م)
- ـ – صورة الأرض, ١٩٩٢, دار و مكتبة الحياة للطباعة و النشر, بيروت.
- خواندمير: غياث الدين محمد بن همام الدين الحسيني (ت ٩٤٢ هـ/ ١٥٣٥ م)
- ـ – حبيب السير في أخبار أفراد البشر, (١٣٣٣ هـ ش.), انتشارات كتابخانه خيام خيابان ناصر خسرو.
- السبكي: تاج الدين أبو نصر عبدالوهاب بن تقي الدين علي (٧٧١ هـ/ ١٣٧٠ م)

هەولێر ئامادەی کتێب

- ـ – طبقات الشافعية الكبرى, (١٩٩٢), تحقيق: محمود محمد الطناحى و عبدالفتاح محمد الحلو, دار هجر للطباعة و النشر، القاهرة, الطبعة الثانية.

- السخاوي: شمس الدين أبو الخير محمد كورى عبدالرحمن كورى محمد (ت ٩٠٢ هـ/ ١٤٩٩ م)

- ـ – الذيل التام على دول الإسلام للذهبي, (١٩٩٢), تحقيق: حسن اسماعيل مروة, مكتبة دار العروبة – الكويت/ دار ابن العماد – بيروت, الطبعة الأولى.

- سمرقندى: كمال الدين عبدالرزاق (ت ٨٨٧ هـ/ ١٤٨٢ م)

- ـ – مطلع سعدين و مجمع بحرين، (١٣٨٣ هـ)، چاپخانه فرشيوه، تهران.

- السيوطي: جلال الدين عبدالرحمن (ت ٩١١ هـ/ ١٥٠٥ م)

- ـ – بغية الوعاة في طبقات اللغويين و النحاة, (١٩٦٥)، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم, مطبعة عيسى البابى الحلبى و شركاه، القاهرة, الطبعة الاولى.

- الشوكاني: محمد بن علي بن محمد (١٢٥٠ هـ/ ١٨٣٤ م)

- ـ – البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع, (١٣٤٨ هـ), مطبعة السعادة, القاهرة, الطبعة الأولى.

- شيرازى: محمد نصير ميرزا اقا فرصت حسينى (ت ١٢٤٠ هـ/ ١٨٢٤ م)

- ـ – آثار عجم، (١٣٧٧ هـ)، چاپخانه سپهر، تهران.

هەوالنامەی کتێب

- إبن العماد: شهاب الدين أبو الفلاح عبدالحي بن أحمد بن محمد (ت ١٠٨٩ هـ/ ١٦٧٩ م)

- ـ – شذرات الذهب في أخبار من ذهب, (١٩٩٢), تحقيق: محمود الأرناؤوط و عبدالقادر الأرناؤوط, دار إبن كثير, دمشق – بيروت, الطبعة الأولى.

- فسائی: حاج ميرزا حسن حسينى (ت ١٢٣٧ هـ/ ١٨٣٤ م)

- ـ – فارسنامه ناصرى، (١٣٨٢ هـ)، چاپخانه سپهر، تهران، چاپ دووەم.

- إبن الفقيه الهمداني: أبو عبدالله أحمد بن محمد بن إسحاق (ت ٣٤٠ هـ/ ٩٥١ م)

- ـ – كتاب البلدان، ١٩٩٦, تحقيق: يوسف الهادي, عالم الكتب, بيروت, الطبعة الأولى.

- إبن الفوطي: كمال الدين أبو الفضل عبدالرزاق بن أحمد (٧٢٣ هـ/ ١٣٢٣ م)

- ـ – مجمع الآداب في معجم الألقاب، (١٤١٥ هـ), تحقيق: محمد الكاظم, مؤسسة الطباعة و النشر، تهران.

- إبن قاضي شهبة: تقي الدين أبوبكر بن أحمد بن محمد بن عمر بن محمد (٨٥١ هـ/ ١٤٤٨ م)

- ـ – طبقات الشافعية, (١٩٧٩), مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية, حيدر آباد – الهند.

هەوالنامەی کتێبی

- القزويني: حمدالله مستوفى بن أبي بكر بن أحمد بن نصر (ت ٧٥٠ هـ/ ١٣٤٩ م)
- ـ – تاريخ گزيده، (١٣٨١ هـ)، چاپخانه سپهر، تهران، چاپ چوارەم.
- إبن كثير: عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن عمر (٧٧٤ هـ/ ١٣٧٤ م)
- ـ – البداية و النهاية, (١٩٨٨), مكتبة المعارف, بيروت, الطبعة السادسة.
- المقدسي: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن أحمد (ت ٣٧٥ هـ/ ٩٨٥ م)
- ـ – أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم, (١٩٨٧)، دار إحياء التراث العربي, بيروت.
- المقريزي: تقي الدين أبوالعباس أحمد بن علي بن عبدالقادر (ت ٨٤٥ هـ/ ١٤٤٢ م)
- ـ – السلوك لمعرفة دول الملوك, (١٩٩٧), تحقيق: محمد عبدالقادر عطا, دار الكتب العلمية, بيروت, الطبعة الأولى.
- ياقوت الحموي: شهاب الدين أبو عبدالله بن عبدالله (ت ٦٢٦ هـ/ ١٢٢٩ م)
- ـ – معجم البلدان, (٢٠١٠), دار صادر, بيروت, الطبعة الثامنة.

دووەم: سەرچاوە لاوەكييەكان:

- الأصبهاني: ميرزا محمد باقر الموسوى الخوانسارى
- ـ – روضات الجنات في أحوال العلماء و السادات, (١٣٩٢ هـ), تحقيق: امدالله اسماعيليان, چاپخانه مهر استوار – قم/ ايران.

- إقبال: عباس

- ـ – تاريخ المغول منذ حملة جنكيزخان حتى قيام الدولة التيمورية, (٢٠٠٠), ترجمة: عبدالوهاب علوب, المجمع الثقافي, أبوظبي/ الامارات العربية المتحدة.

- البغدادي: إسماعيل باشا بن محمدامين

- ـ – ايضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون, (١٩٤٥)، دار إحياء التراث العربي, بيروت.

- ـ – هدية العارفين أسماء المؤلفين و اثار المصنفين, (١٩٥١), وكالة المعارف الجليلة, استانبول.

- بوزورث: كليفورد إدموند

- ـ – الأسرات الحاكمة في التاريخ الإسلامي – دراسة في التأريخ و الأنساب، (١٩٩٥)، ترجمة: حسين علي اللبودي, مؤسسة الشراع العربي, الكويت

- ج. ڤان إس:

- ـ – دائرة المعارف الاسلامية، د. ت، ترجمة: محمد ثابت الفندى و أحمدالشنتناوى و ابراهيم زكى خورشيد وعبدالحميد يونس، مطبعة انتشارات جهان، طهران.

- الخالدي: إسماعيل عبدالعزيز

- ـ – العالم الإسلامي و الغزو المغولي, (١٩٨٤), مكتبة الفلاح, الكويت, الطبعة الأولى.

هەوالنامەی کیب

- زامباور: إدوارد فون
- ـ – معجم الأنساب و الأسرات الحاكمة في التاريخ الاسلامي, (١٩٨٠), ترجمة زكي محمد حسن و حسن أحمد محمود, دار الرائد العربي, بيروت.
- الزركلي: خيرالدين
- ـ – الأعلام, (٢٠٠٢), دار العلم للملايين, بيروت, الطبعة الخامسة عشرة.
- ستوده: حسينقلى
- ـ – تاريخ آل مظفر، (١٣٤٦ هـ)، چاپخانه دانشگاه تهران، تهران.
- سركيس: يوسف اليان
- ٣٨ – معجم المطبوعات العربية و المعربة, (١٩١٩), مكتبة الثقافة الدينية, القاهرة.
- سليمان: أحمد السعيد
- ـ – تاريخ الدول الإسلامية و معجم الأسرات الحاكمة, (١٩٦٩), دار المعارف, مصر.
- شبولر: برتولد
- ـ – العالم الإسلامي في العصر المغولي, (١٩٨٢), ترجمة: خالد أسعد عيسى, دار إحسان, دمشق.
- صبحي: أحمد محمود

هەوالنامەی کتێب

- ـ – في علم الكلام (الأشاعرة), (١٩٨٥), دار النهضة العربية, بيروت, الطبعة الخامسة.
- صفا: ذبيح الله
- ـ – تاريخ ادبيات ايران, (١٣٨٤ هـ)، چاپخانه رامين، تهران، چاپ شانزدهم.
- الصياد: فؤاد
- ـ – الشرق الإسلامي في عهد الإيلخانيين, (١٩٨٧)، منشورات مركز الوثائق و الدراسات الانسانية, جامعة قطر.
- طاش كبرى زاده: أحمد بن مصطفى
- ـ – مفتاح السعادة و مصباح السيادة في موضوعات العلوم, (١٩٨٥), دار الكتب العلمية, بيروت, الطبعة الأولى.
- فهمي: عبدالسلام عبدالعزيز
- ـ – تاريخ الدولة المغولية في إيران, (١٩٨١), دار المعارف, القاهرة.
- كحالة: عمر رضا
- ـ – معجم المؤلفين تراجم مصنفي الكتب العربية, (١٩٩٣), مؤسسة الرسالة, بيروت, الطبعة الأولى.
- كدرو: نرجس أسعد
- ـ – موقف المغول الإيلخانيين من العقائد و المذاهب الدينية من وفاة هولاكو إلى نهاية حكم أبي سعيد بهادر خان (٦٦٣ – ٧٣٦ هـ/ ١٢٦٥ –

هەولێر تاقی کتێب

١٣٣٥ م), (٢٠٠٩), رسالة ماجستير, جامعة عين شمس – كلية الآداب, القاهرة.

- المحمود: عبدالرحمن بن صالح

- ـ – موقف إبن تيمية من الأشاعرة, (١٩٩٥), مكتبة الرشد, الرياض, الطبعة الأولى.

- المرعشلي: يوسف بن عبدالرحمن

- ـ – مصادر الدراسات الاسلامية (العقائد و الأديان و المذاهب الفكرية القديمة و الحديثة), (١٤٢٥ هـ), دار الكتب العلمية, بيروت.

- نويهض: عادل

- ـ – معجم المفسرين من صدر الاسلام حتى العصر الحاضر, (١٩٨٨), مؤسسة نويهض الثقافية, الطبعة الثالثة.

هەوالنامەی کتێب

عضدالدين الإيجي

حياته و دوره السياسي في الدولة الإيلخانية

(٦٨٠ ـ ٧٥٦ هـ/ ١٢٨١ ـ ١٣٥٥ م)

ملخص:

عضدالدين الإيجي أحد العلماء و القضاة الكورد المشهورين في إقليم فارس في القرن الثامن الهجري/ الرابع عشر الميلادي, و من الناحية العلمية يعتبر واحدا من العلماء و الاساتذة المتميزين في الفقه و العلوم الاسلامية, فمن خلال مؤلفاته و نشر أفكاره و آرائه كان له تأثير كبير على قسم من المسلمين, وخاصة المؤيدين لمذهب الإمام الشافعي أو السائرين على منهج الأشاعرة, حيث لازال تأثيره مستمرا, ويعد أحد أكبر أساتذة هذا المنهج.

ونتيجة لشهرته التي اكتسبها من الناحية العلمية أصبح موضع إهتمام لاصحاب النفوذ و السلطة خلال فترة وجيزة سواء داخل اقليم فارس أم خارجه, وهذا مما سهل له طريق الوصول إلى منصب القضاء و النجاح فيه، وكذلك من خلال العلاقات المتمميزة مع أهل السياسة سهل له الأمور لكى يلعب دور التحكيم و الوساطة بين الأطراف المتنازعة.

هذا البحث يتحدث عن الحياة و النتاجات العلمية و الثقافية للعالم الايجي في إقليم فارس في عصر الايلخانيين المغول، وكذلك دوره في ناحيتي القضاء و السياسة, وكذلك حول كيفية تسلمه مهام القضاء و انخراطه في العمل السياسي و علاقاته مع أصحاب النفوذ و السلطة و أرباب السياسة.

Edhaddin Al-Eji

Life and the role of Politics in the ILkhani State

) 680 - 756 AH/ 1281 - 1355 AD)

Abctract:

Edhaddin Al-Eji was a famous Kurdish scientist and judge in the Persian region in the eighth century of Hijri/ Fourteenth century of Gregorian. In terms of Science,he is regarded as one of the scholars in the field of jurist and Islamic sciences. Throughout his writings, ideas and opinions, he could affect groups of Muslim especially those who were followers of Shafii Madhab and his effectiveness is continuous till now a day and he is considered as a great scholar of his method.

As a result of obtaining this fame in the field of science in a short period of time, he was able to gain the attention of internal and external administrators and this paved the way to be a successful judge. He could establish a good relationship with the politicians and the majority of the administrators of that era and had an important role in arbitrating conflicting tendencies.

Hence, this research paper sheds light on the life, and scientific of Eji in the Persian region in the era of ILkhan Mongols. As well as his role in the field of politic affairs, and judges. Besides, this research illustrates the causes and methods of receiving the judge s affaires and his relationship with the politician and administrators.

هەوالنامەی کتێب

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.13

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

پێوانی خەمۆکی لای ئافرەتانی کوردستان (توێژینەوەیەکی بەراوردکارییە لەنێوان لەبارچوون و لەباربردنی منداڵ)

هێواڵنامەی کتێب

م. ی. پاکستان فائق محمدامین
زانکۆی سۆران/ فاکەڵتیی ئاداب
pakstan.mohamedamin@soran.edu.iq

م. د. آراز حکیم رضا
زانکۆی سەلاحەددین– هەولێر
araz.radha@su.edu.krd

م. عبدالفتاح حسن فتاح
زانکۆی سۆران/ فاکەڵتیی ئاداب
abdulfatah.fatah@soran.edu.iq

م. کاروان کاکەبرا کاکەمند
زانکۆی سۆران/ فاکەڵتیی ئاداب
karwan.kakamad@soran.edu.iq

پوختە:

ئەم تـوێژینەوەیە هەوڵـی تـاوتوێکردنی خـەمۆکی دەدات لـە لای ئـەو ئافرەتانـەی کـە منداڵیان لـەبارچووە یـاخود منداڵیان لـەبارخۆیان بـردووە. لەم توێژینەوەیەدا تـوێژەران میتـۆدی وەسـفیی چەندیتییان بەکارهێناوە و نمـوونەی تـوێژینەوەکە بەشـێوەی ناهەڕەمەکیی مەبەسـتدار هەڵبژێـردراوە کە بـریتین (٧٠) ئـافرەت. تـوێژەران پێـوەرێکی تایبـەت بـە خـەمۆکییان ئامـادەکردوە و تـەواوی تایبەتمەندییـە سـایکۆمەتریپەکانی تایبـەت بـە پێـوەری زانسـتییان بـۆ ئەنجامـداوە. بـۆ چارەسـەرکردنی ئەنجامـەکانی توێژینەوەکـــە، تـــوێژەران بەرنـــامەی (SPSS) یـــان بەکارهێنـــاوە. دەرئەنجامـەکانی توێژینەوەکـە ئـەوە نیشـان دەدات کـە، هەریـەکە لـە حاڵەتـەکانی لـەبارچوون و لـەباربردنی منـداڵ هۆکـارن بـۆ دروسـتبوونی خـەمۆکی لای نمـوونـەی توێژینەوەکە. ئاسـتی خـەمۆکی لای ئـەو ئافرەتانـە زیـاترە کـە منـداڵیان لـەبارچووە بـە بـەراورد لەگـەڵ ئـەو ئافرەتانـەی کـە منداڵیان لـەبارخۆیان بـردووە. ئاسـتی خـەمـۆکی لای ئـەو ئافرەتانـەی کـە تەمەنیان لە نێوان (١٨–٣٠) ساڵدایە کەمترە لـەو ئافرەتانـەی کـە تەمـەنیان لـە (٣٠) سـاڵ بـەرەو سـەرەوەیە. تـا مێژووی لـەبارچوون یـان لـەباربردن نزیکتر بێت ئاستی خەمۆکی زیاتر دەبێت و پێچەوانەکەشی ڕاستە. ئاسـتی خەمۆکی لای ئەو ئافرەتانەی کە نەخوێندەوارن لە سـەرجەم ئاستەکانی تر بـەرزترە. لەبـەر ڕۆشـنایی ئەنجامـەکانی توێژینەوەکـە تـوێژەران چەنـد ڕاسپاردە و پێشنیازێکیان خستۆتەڕوو.

وشە کلیلییەکان: خەمۆکی، لەبارچوون، لەباربردن.

پێوانی خەمۆکی لای ئافرەتانی کوردستان (توێژینەوەیەکی بەراوردکارییە لەنێوان لەبارچوون و لەباربردنی منداڵ)

پێشەکی:

پرۆسەی لەبارچوون یان لەباربردن (Abortion and Miscarriage) بابەتێکی جیهانییە و مشتومڕێکی گەرمی لەسەرە، ئەمەش لەبەر بەرزبوونەوەی بەردەوامیی ڕێژەکەی. پرۆسەکە خۆی لەخۆیدا گرفتێکی گەورەیە و ڕۆژانە چەندبارە دەبێتەوە و بە یەکێک لەو دیاردە مەترسیدارانە هەژمار دەکرێت کە کۆمەڵگا پێوەی دەنالێنێت، بە تایبەتیش ڕەگەزی مێینە، ئەمەش بەهۆی ئەو گۆڕانکارییە لەناکاوە جەستەیی و فسیۆلۆژییانەیە (physical and physiological change) کە بەدوای خۆیدا دەیهێنێت، سەرەڕای دروستبوونی چەندین گرفت و نادروستی دەروونی و عەقڵیی تر، بەڵام ئەو گرفت و کێشە دەروونیانە بە پێی تەمەن گۆڕانکاریان بەسەردادێت (Pedersen, 2008, p.427).

هەروەک پزیشکانی کۆلێژی پاشایەتی (Royal College of Physicians) لە لەندەن هۆشیاری لەبارەی ئەوەوە دەدەن کە ئەو ئافرەتانەی تووشی لەبارچوون دەبن لە کاتی سکپڕیاندا ڕوبەڕوی مەترسی تووشبوونیان بە شلەژانی دوای هێدمەی دەروونی ناسراو بە (PTSD) دەبنەوە (Post Trauma Stress Disorder). هەروەها نیشانەکانی شلەژانی دوای هێدمەی دەروونی لای سێ بەشی ئەو ئافرەتانە دەردەکەوێت کە لە قۆناغەکانی سەرەتای سکپڕیاندا منداڵەکانیان لەباردەچێت. کە ئەم نەخۆشییەش بە یەکێک لە نەخۆشییە دەروونییەکان هەژمار دەکرێت و هۆکارە بۆ تێکدانی تێگەیشتنی کەسەکە لەخۆی و چواردەوری، جگە لە دروستکردنی هەستەکانی بێدەسەڵاتی و پەککەوتەیی لەلایان (BBC, 2014).

هەر لەو بارەیەوە دکتۆرە (جیسیکا فارن برایس)، کە لێکۆڵینەوەیەکی بۆ پێگەی (بی ئێم جی)ی پزیشکی لە بەریتانیا لەسەر (٩٠) ئافرەت ئەنجامدابوو کە لە ئەگەری ڕوودانی منداڵ لەبارچوون و سکپڕبوون لە دەرەوەی منداڵدان دەترسن، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە تەنها ژمارەیەکی کەمیان تووشی شڵەژانی دوای هێدمەی دەروونی بوون، بەڵام زۆرینەیان بەدەست دڵەڕاوکێی ناوەند و تیژەوە دەیان نالاند (BBC, 2014).

هەندێک لە پزیشکان و ئافرەتان لەو بڕوایەدان کە دڵەڕاوکێ و خەمۆکی دوای لەدایکبوونی کۆرپەلە بە سەلامەتی نامێنن. بەڵام توێژینەوەیەک کە لە گۆڤاری (British Journal of Psychiatry) بڵاوکراوەتەوە ئەوە دەردەخات کە هەستکردن بە ترس و خەمۆکیی دوای لەدایکبوون ئەگەری ئەوەی هەیە تا (٣) سێ ساڵ بەردەوام بێت. لەم بوارەشدا توێژەر و پرۆفیسۆر (ایما روبرتسون)، کە پزیشکێکی دەروونییە دەڵێت: ئەو باوەڕەی کە پێیوایە خەمۆکیی دوای لەبارچوون نامێنێت کاتێک دوای لەبارچوونەکە منداڵێک بە سەلامەتی لەدایک دەبێت باوەڕێکی ناڕاستە، بۆیە لەو بڕوایە دایە کە هەستکردن بە ترس و خەمۆکی لە کاتی لەدایکبوونی منداڵدا لای ئەو ئافرەتانەی پێشتر منداڵیان لەبارچووە ڕەنگە بۆ کاتێکی درێژ بەردەوام بێت (webteb,2017).

لە توێژینەوەیەکی تردا کە تێیدا (١٣١٣٣) ئافرەتی دووگیان بەشداربوون، بۆ زانینی نیشانە و ئاماژەکانی خەمۆکی لە کاتی دووگیانی و دوای منداڵبوونیان پشکنینیان بۆ دەکرا. نموونەی توێژینەوەکە بەجۆرێک بوو کە (٢١%) یان بەلایەنی کەمەوە جارێک منداڵیان لەبارچووە، (١٠٨) ئافرەتیان منداڵێکی مردوویان بووە پێش پرۆسەی لەبارچوونەکە، هەروەها (٣) ئافرەت دوای لە دایکبوونی دوو منداڵی مردوو. توێژینەوەکە ئەوەی دۆزییەوە کە (١٣%)ی ئەو ئافرەتانەی کە یەکجار منداڵیان لەبارچووە و دواتر منداڵێکیان بە سەرکەوتووی بووە، نیشانە و ئاماژەکانی خەمۆکی نزیکەی (٣) ساڵ لەگەڵیاندا بەردەوام بوو.

هەروەها نزیکەی (١٩%)ی ئەو ئافرەتانەی دووجار تووشی لەبارچوون بوون بەدەست خەمۆکییەوە بۆ ماوەی (٣) ساڵ نالاندوویانە. لەلایەکی ترەوە، هەندێک ئافرەت هەبوون کە ترس و خەمۆکییان نەبوو دوای لەبارچوون کە هۆکارەکەی نەزانراوە و ڕەنگە بۆ بەهێزی و توانای بەرگەگرتنی ئەو ئافرەتانە لەلایەک و پاڵپشتی بەهێزی کەسانی چواردەوریان لەلایەکی ترەوە بگەڕێتەوە (webteb, 2017).

سەرەڕای ئەوەی گرفتی منداڵ لەباربردن وەک ئەنجامێک بۆ نەویستنی دووگیانی گفتوگۆ و توێژینەوەی زۆری لەبارەوە ئەنجامدراوە، ئەمەش لەبەر تێکەڵبوونی پرۆسەکە بە چەندین هۆکاری ئایینی، کۆمەڵایەتی، ئەخلاقی، مرۆیی و یاسایی. کەواتە لەلایەک دەبێتە هۆی پێشێلکردن و زەوتکردنی مافی کۆرپەلە، لەلایەکی ترەوە کۆتایی هێنانە بە ژیانی کۆرپەلە و کوشتنی مرۆڤێکی بێتاوانە (Innocent human being) پێش ئەوەی بگاتە کاتی لەدایکبوون. واتە ڕێگریکردن لە کۆرپەلە بۆ ئەوەی وەک هەر مرۆڤێکی ئاسایی بەردەوامی بە ژیانی خۆی بدات. بۆیە ئەم کردارە نامرۆییە ڕێگەپێدراو نییە، و لە ڕووی ئەخلاقی و یاساییشەوە قەدەغەکراوە (BBC,2014). بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەو ڕاستییەش کۆمەڵێک توێژینەوەی زانستی دەریانخستووە کە ئەم حاڵەتە نەک تەنها کاریگەریی نەرێنی لە دوای خۆی بەجێدەهێڵێت، بەڵکو فاکتەرێکی سەرەکیشە بۆ دروستبوونی هەندێ کێشەی دەروونی درێژخایەن لەسەر دەروونی ئەو ئافرەتەی پرۆسەی لەباربردن (Abortion) ئەنجامدەدات (Major & et al, 2000, p.777).

بەشێوەیەکی گشتی لەبارچوون (Miscarriage) پاش سێ مانگی دووگیانبوون یان لە نێوان هەفتەی (١٤–٢١) ڕوودەدات، ئەگەری زۆری هەیە بەهۆی هەلومەرجی ناتەندروستی ئافرەتەوە بێت (Abdelazim, et al, 2017, p.21). بە گوێرەی زۆربەی ئەو توێژینەوانەی لەسەر

لـــەبارچوون کـــراون ئامـــاژە بـــۆ ئـــەوە دەکـــەن کـــە (٥٠–٦٠%)ی لەبارچوونـەکان لـە ئـەنجامی تێکچـوونی کرۆمۆسـۆمەکان و لـەناوچوونی سـپێرم یـان هێلکەوەیـە (Damaged sperm and damaged egg)، واتە کاتێک خانەکانی کۆرپەلە بە شێوەیەکی هەڕەمەکی دابەش دەبن. یـان لەوانەیـە لەبـەر چەنـد هۆکـارێکی تـری وەک بـەکارهێنانی دەرمـان بـەبێ ڕێنمـایی و ڕاوێژکـردن بـە پزیشـک (Using medication)، هێدمـەی دەروونـی (Trauma)، قەڵـەوی یـان کێشـی زیـاد لـە پێویسـت (Over obesity)، نەخۆشـی گلانـدی دەرەقی (Thyroid disease)، زیـادبوونی پەسـتانی خـوێن (High blood pleaser)، بـەدخۆراکی (Poor diet)، ژەهراویبـوونی خـۆراک (Food poisoning)، ڕاهێنـانی قـورس (Hard exercises) و بارودۆخـی تەندروستی دایـک (Health conditions in the mother)هوە بێـت. بـەجۆرێک ئـەم فاکتەرانـە دەبنـە هۆکـاری ڕاسـتەوخۆی لـەبارچوون. بەڵام بە پـێچەوانەوە، ئەگەر هـاتوو ئـافرەتی دووگیان بە وردی پارێزگاری لە تەندروستی خۆی و کۆرپەکەی بکات لە ڕووی دابینکردنی ژینگەیەکی تەندروست و خواردنی تەندروست، جارجار ئەنجامدانی وەرزش، جگەرەنەکێشان و هتد دەتوانێت پارێزگاری لە خـۆی و کۆرپەکەشی بکات (thisdaylive, 2017).

بە پێچەوانەوە هۆکارەکانی ئەنجامدانی پرۆسەی لەباربردنی بەویست (Induced abortion) جیاوازترە، کە لەوانەیـە بـۆ زۆر هۆکـاری نـاوەکی و دەرەکـی (Internal& External) بگەڕێتـەوە. بـۆ نموونـە ئـەو هۆکارانەی کە پەیوەستن بە لایەنی دەرەکییەوە بریتیین لە گرفتی داهات و بـەخێوکردنی منـداڵ (Finance Problem)، دووگیـانبوونی ئـافرەت بـەهۆی دەسـتدرێژیی سێکسـی (Sexual abuse)، بارودۆخـە کۆمەڵایەتییـەکان (Social Circumstances) یـاخود دووگیـانبوونی نەخوازراو یان نەویستراو (unwanted pregnancy) (BBC, 2014).

لێرەدا پێویستە سەرنج بخەینە سەر ڕۆڵ و کاریگەرییە نەرێنییەکانی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان و بەکارهێنانە نادروست و بێ پلانەکەی لەسەر ئاستی جیهان بە گشتی و کوردستان بە تایبەتی لەسەر دووگیانبوونی ئافرەت لە تەمەنی هەرزەکارییدا پێش چوونە ژیانی هەوسەرگیرییەوە، کە لە ئێستادا بە یەکێک لە حاڵەتە دیار و بەرچاوەکانی لەباربردنی منداڵ دادەنرێت. بۆ نموونە لەم دە ساڵەی دواییدا بەهۆی ئەو گەشەسەندنە بەرچاوەی تەکنەلۆژیا بەخۆیەوە بینیوە بە تایبەتی لە بەکارهێنانی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکاندا (Social Media) کە زۆربەی هەرە زۆریان لە ڕێگەی تێبینیکردن و لاساییکردنەوەی دەوروبەرەوە (Observational Learning) فێردەبن، بە جۆرێک وایکردووە کۆنترلکردنی نەوەکان لە خراپ بەکارهێنانیان زەحمەت و بگرە ئەستەمیش بێت. تیۆرەکەی زانای دەروونزان (ئەلبێرت باندورا) لە ساڵی (١٩٧٧) ئەم ڕاستییەمان زیاتر بۆ پشتڕاست دەکاتەوە کە ئامازە بەوە دەکات ئەو ڕەفتار و هەڵسوکەوتانەی مرۆڤ ئەنجامی دەدات لە ڕێگەی تێبینیکردن و لاساییکردنەوەی دەوروبەرەوە فێردەبێت و بە ئەنجامدانیان هەڵدەستێت و دووبارەیان دەکاتەوە (Bandura, 1977, p.192). کەواتە بەکارهێنانی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان و تێبینیکردن و لاساییکردنەوەی ڕەفتاری ئەوانی تری وەک (پەیوەندییە سۆزدارییەکان) تاڕادەیەک پاڵنەرێکی بەهێزە بۆ ئەوەی تاک بە هەردوو ڕەگەزەوە بەبێ هۆشیاری وئاگاییەکەی تەواوەوە پێوەی گرفتار و ئاللوودەبن. چونکە زۆرجار خۆپاراستن و لاسایی نەکردنەوە لەوانەیە تووشی گرێی دەروونی یان هەستکردن بە کەمیان بۆ دروست بکات، بۆ نەهێشتنی ئەم هەستەش پەنا بۆ پڕکردنەوە و تێرکردنی ڕەمەکی سێکسی ببەن. کە بێگومان ئەمەش زۆرجاران دووگیانبوونی نەخوازراوی بەدوادا دێت و دەبێتە سەرچاوەی سەرهەڵدانی چەندین ئاریشەی جیاواز بۆ تاک و خێزان و کۆمەڵگا. ئەمە جگە لە کاریگەری ژینگە وگۆڕانکارییە ژینگەییەکان و پیسبوونی ژینگە.

بەڵام ئەو هۆکارانەی پەیوەندیان بە لایەنی ناوەوە هەیە بریتیین لە لەباربردنی کۆرپەلە کاتێک کۆرپەلەکە ناتەندروست بوو جا بەهۆی تێکچوونی بۆماوە (Genetic Abnormalities) یان داون سیندرۆم (Dawn syndrome)ەوە بێت، کە تێیدا منداڵ تووشی هەندێ گۆڕانکاری نائاسایی دەبێت (Reingold & Gostin, 2018, p.1). یاخود ئەو کاتانەی ژیانی دایکەکە لە مەترسیدا بێت. کە کەم حاڵەتانەدا لە ڕووی یاسایی و پزیشکیشەوە پرۆسەی لاباربردن ڕێگەپێدراوە.

بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە ئەگەر بێت و بەراوردێک بکەین لە نێوان کوردستان و وڵاتە ئەورووپییەکان لەسەر پرۆسەی لەباربردن بەو فاکتەرانەی پاڵنەرن بۆ ئەوەی پرۆسەکە جێبەجێ بکرێت، ئەوا تا ڕادەیەک ئەو هۆکارانەی پێشتر ئاماژەیان پێکرا لەو نێوەندەدا هاوبەشن. جگە لە چەند حاڵەتێک نەبێت کە لە کوردستان جیاوازە، بۆ نموونە کاتێک باوک ئارەزووی ئەوە بکات منداڵەکەی کوڕ بێت، بەڵام لە ڕاستیدا کچە، ئەوا ئافرەت لە ترسی پاراستنی گیان و ژیانی خێزانی خۆی وخۆڕزگارکردن لە قسەپێوتن و تانەوتەشەری ئەوانی تر، بیر لە پرۆسەی لەباربردن دەکاتەوە. یان لە کاتێکدا کە ئەگەری ئەوە هەبێت ئافرەتەکە تووشی دەستدریژی سێکسی بووبێتەوە پێش ئەوەی پرۆسەی هاوسەرگیری ئەنجامدابێت، کە ئەمەش دەبێتە پاڵنەرێکی ڕاستەوخۆ وخێرا بۆ ئەوەی کۆرپەلەکەی بە زووترین کات لەبار خۆی ببات و هەموو هەوڵێکیش دەدرێت بۆ ئەوەی پرۆسەکە بە نهێنی بمێنێتەوە تا ژیانی داهاتووی نەشێوێت. ئەمەش لەلایەک بۆ کاریگەری دابونەریتە کۆمەڵایەتییەکان و لەلایەکی تریشەوە بۆ تیرۆانینی ئایینی دەگەڕێتەوە کە ئەم حاڵەتە بە زینا دادەنرێت و بەهیچ جۆرێک ڕێگە پێدراو نییە. سەرەڕای ئەمانە هەندێکجاری تر ئافرەت پەنا بۆ لەباربردنی منداڵەکەی دەبات بەهۆی ئالوودەبوونی هاوسەرەکەی بە مادده کهولی یان هۆشبەرەکان.

پێش ئەوەی باس لە کاریگەرییەکانی دوای پرۆسەی لەبارچوون یان لەباربردن بکرێت، پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە ماوەی دووگیانبوون خۆی لە خۆیدا بریتییە لە شڵەژانی هەندێ لایەنی دەروونی. بەو واتایەی ماوەی دووگیانی و تێکچوونە دەروونییەکان فاکتەرن بۆ ئەوەی پرۆسەی لەبارچوون یان لەباربردن ڕووبدات. کەواتە بەردەوامبوونی کاریگەرییە نەرێنییەکان پرۆسەکە بۆ چەند جارێک دووبارە دەکاتەوە، بەو پێیەی پەیوەندی نێوان نادروستی دەروونی و لەبارچوون پەیوەندییەکی بەهێز و دوولایەنەیە.

بەپێی ئەنجامەکانی توێژینەوەیەک کە (Fisher et al, 2009, p.199) ئەنجامیانداوە تەرکیزیان کردۆتە سەر تەندروستی عەقڵی وەک دەرئەنجامێک بۆ منداڵ لەباربردن یان ئەگەری ئەنجامدانی تاوانی خۆکوشتن. ئەمەش بەهۆی ئەوەی ئافرەت دووچاری کۆمەڵێک لە ئەزموون دەبێت کە کاریگەری نەرێنی لەسەر لایەنی جەستەیی و دەروونی و سۆزداری دەکات لە ماوەی ساڵەکانی (دووگیانی، منداڵبوون، لەبارچوون، لەباربردن)، کە هەموو ئەمانە پەیوەستن بە بارودۆخی ژیان و بەپێی ئەو بارودۆخە مامەڵەیان لەگەڵدا دەکرێت، خەمۆکیش لەباوترین گرفتی عەقڵییە کە (٥–٩%)ی ئافرەتانی ئەمریکا تووشدەبێت (Bologna, 2013, P.1). بەهەمان شێوە لەباربردن و تووشبوون بە هەندێ نەخۆشی دەروونی پەیوەندییەکی بەهێزیان بە یەکەوە هەیە (Ney et al, 1994, p.1194).

لەو شیکردنەوانەی کە لە توێژینەوەکانی ڕابردوودا کرابوون بەشێوەیەکی ڕوون و بەرچاو ئەوەیان دەرخستووە کە نەخۆشی دەروونی و عەقڵی جۆراوجۆر و درێژخایەن لە ئەنجامی پرۆسەی لەبارچوون و لەباربردنەوە دووچاری ئافرەت دەبنەوە. کەواتە بەگوێرەی ئەو توێژینەوانەی پێشتر ئەنجامدراون ئەو ئافرەتانەی منداڵیان لەباردەچێت یاخود هەڵدەستن بە لەباربردنی منداڵەکانیان تووشی چەندین

گرفت و شڵەژان و نەخۆشی دەروونی وەک (پەشیمانی، هەستکردن بە تاوان، تێکچوونی تەندروستی دەروونی و عەقڵی، گریان و پێکەنینی زۆر و نائاسایی، سەرزەنشتکردنی خود و گرنگی نەدان پێی و هتد) دەبن (Fergusson, 2008, p.445).

ئەمە جگە لە هەستکردنی ئافرەت بەوەی کە ڕووبەڕوی کێشەیەک بۆتەوە و نەیتوانیوە چارەسەری گونجاوی بۆ بدۆزێتەوە، لە دەرئەنجامیشدا تووشی چەندین گرفتی دەروونی و عەقڵی دەبێتەوە. بۆ زیاتر سەلماندنی ئەم ڕاستییە لێکۆڵینەوە نوێیەکانی ئەم بوارە ئاماژە بۆ بوونی لینکێکی تاڕادەیەک بەهێز لە نێوان دووگیانی نەخوازراو و گرفتی دەروونی و عەقڵی دەکەن (Cougle et al, 2003, p.146)، کە ئەوانیش بریتیین لە بوونی هەندێک ڕەفتاری نائاسایی وەک: بەکارهێنانی مادده هۆشبەرەکان (Substance abuse)، دڵەڕاوکێ (Anxiety)، شەڕانگێزی و تووندوتیژی (Hostility)، هەستی خۆبەکەم زانین (Low self esteem)، خەمۆکی (Depression) و شڵەژانی دوو جەمسەری (Bipolar disorder) (Warren et al, 2010, p.230).

بە پێچەوانەوە ئەنجامی هەندێ توێژینەوەی تر ئاماژە بەوە دەکەن کە پەیوەندی نێوان لەباربردن و نەخۆشییە دەروونی و عەقڵییەکان پەیوەندییەکی لاوازە (Gissler et al, 1996, P.1432) (Fergusson et al, 2013, p.824). بەڵام هیچ بەڵگەیەکی بەردەست نییە ئاماژە بەوە بکات کە لەباربردن دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی ڕێژەی تووشبوون بە نەخۆشییە دەروونی و عەقڵییەکان تەنانەت ئەگەر ڕێژەکە کەمیش بێت ئەوە مانای ئەوە نییە شوێنکاری خراپ بەجێناهێڵێت، بەڵکو گرفت و تێکچوونە دەروونی و عەقڵییەکان لە ژێر کاریگەریەکانیدا زیاتر گەشە دەکات (Mental Health problem) (Bologna, 2013, p.1).

هەروەها ئەو ئافرەتانەی بە ویست و ئارەزووی خۆیان ئەو پرۆسەیە ئەنجام دەدەن (Elective abortion) بە هەمان شێوە تووشی وەرسی و فشاری دەروونی (psychological distress) دەبن کە نیشانە و ئاماژەکانی لە تێکچوونی دوای هێدمەی دەروونی (post-traumatic stress disorder) و تێکچوونە هەڵچوونی و سۆزداریيەکانەوە نزیکە، کە ڕاستەوخۆ دەرناکەون، بەڵکو پاش چەند مانگ یان ساڵێک نیشانەکانی بەدیار دەکەون (Fergusson, 2008, p.445) کەواتە ئەو تێکچوونانەی کە باسکران لە ماوەی تەمەنی نێوان (١٥–١٨)، (١٨–٢١)، (٢١–٢٥)، (٢٥–٣٠) تووشی ئافرەت دەبێت، بە تایبەتیش خەمۆکی تونـد، فۆبیای کۆمەڵایەتی، ترس لە شوێنە گشتییەکان، پشتبەستن بە خواردنەوە کهولییەکان و پەنابردنی لەڕادەبەدەر بۆ بەکارهێنانی ماددە هۆشبەرەکان.

بەهەمان شێوە (Coleman, 2011, p.180-181) لە توێژینەوەکەیدا بۆی دەرکەوت کە لەباربردنی منداڵ پەیوەندییەکی پتەوی بە ڕێژەیەکی بەرز لەگەڵ هەندێ کێشەی دەماغدا هەیە. لە لایەکی ترەوە دەرئەنجامی ئەو توێژینەوەیەی کە سەنتەری پاڵپشتی نیشتیمانی بۆ دروستی دەروونی (National collaborating center for mental health) لەم بارەوە ئەنجامی دابوو، گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە ڕێژەی بوونی گرفت لە دروستی عەقڵی لای ئەو خانمانەی کە ئارەزووی دووگیانبوونیان هەیە هەمان ئەو ڕێژەیەیە کە منداڵیان دەبێت یان لەباریان دەچێت (Fergusson et al, 2006, p.17). لەناو ئەو ئافرەتانەشدا بەتایبەتی ئەوانەی کە تەمەنیان لەخوار یان لەسەروی (٢١) ساڵیدان. بەڵام (Broen et al, 2005, p.2) لەو بڕوایەدابوون ئەو ئافرەتانەی بەبێ ویستی خۆیان منداڵیان لەباردەچێت (لەبارچوون) بەشێوەیەکی خێرا و ڕاستەوخۆ دوای لەبارچوونەکە تووشی هەندێ گرفت و نەخۆشی دەروونی دەبنەوە، لە هەمان کاتیشدا بە ماوەیەکی کاتی کەم دوای وەرگرتنی هەندێ ڕێنمایی و چارەسەری دەروونی ئەگەری ئەوە هەیە کە

بارودۆخیان بەرەو باشتر بچێت. ئەمە بە بەراورد لەگەڵ ئەو ئافرەتانەی بە ئارەزووی خۆیان منداڵ لە باردەبەن (لەباربردن) کە دوای پرۆسەکە لەوانەیە ڕاستەوخۆ تووشی گرفتی دەروونی و عەقڵی نەبنەوە، بەڵکو پاش تێپەڕبوونی ماوەیەک هەست بە بوونی هەندێ گرفتی دەروونی و عەقڵی درێژخایەن دەکەن، کە ئەویش کاتێکی زۆر دەخایەنێت بۆ چارەسەرکردن. هەندێ جاریش چارەسەر ناکرێت وئافرەتەکە لەبەر هەستکردنی بەردەوامی بەوەی کە تاوانێکی گەورەی ئەنجامداوە بەرگەی ناگرێت و لەوانەیە لە هەندێ باردا پەنا بۆ خۆکوشتن ببات. بە تایبەتی ئەو ئافرەتانەی کە لە تەمەنی هەرزەکاری ئەم پرۆسەیە ئەنجام دەدەن لەوانەیە ڕاستەوخۆ دوای پرۆسەکە هەست بەبوونی گرفتی وەک تووشبوون بە خەمۆکی و خۆبەکەمزانین نەکەن، تەنانەت هەندێجار ئەم هەستکردنە (٥) ساڵ دوای لەباربردن دەخایەنێت (Warren et al, 2010, p.230-234). تا ڕادەیەکی زۆر دوای تێپەڕبوونی نزیکەی (٨) ساڵ بەسەر لەباربردنی یەکەم، بەشێوەیەکی بەرچاو و بەهێز ئەگەری تووشبوون بە خەمۆکیان هەیە، بە بەراورد لەگەڵ ئەو ئافرەتانەی کە حاڵەتی لە باربردنیان تۆمار نەکردووە، هەروەها لەو لێکۆلینەوەیەدا ئەو ئافرەتانەی کە پرۆسەکەیان ئەنجامداوە (٢) هەفتە تاکو (٦-٨) مانگ پاش لەباربردن بە ڕێژەیەکی بەرز توشی پەشیمانی دەبنەوە (Cougle et al, 2003, p.158).

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا ژمارەیەکی زۆر لە توێژینەوە زانستییەکانی تر کاریگەری لەباربردن لەسەر دروستبوونی خەمۆکییان شیکردۆتەوە (Ress and Sabig, 2007, p.431). لە هەمان کاتدا (Cougle and Reardon, 2002) ئەوەیان دەرخست کەوا ئەو ئافرەتانەی یەکەم دووگیانبوونیان بە لەباربردن کۆتایی دەهێنن ئەوا ئامادەیی تووشبوون بە خەمۆکیان تیدایە (Schmige & Russo,2005, p.3)، بە پێچەوانەی ئەوانەی هەوڵ دەدەن پارێزگاری لە کۆرپەلەکانیان بکەن بۆ مانەوە لە

ژیان. بە هەمان شێوە یەکێک لە گرنگترین ئەو شیکردنەوانەی کە لە ساڵی (٢٠٠٣) لە لایەن (Cougle et al, 2003, p.159-163) کرا ئەوەیان دۆزییەوە کە ئەو ئافرەتانەی بە ویستی خۆیان منداڵ لەبارخۆیان دەبەن لە (٦٥%)یان بە ڕێژەیەکی زۆر چاوەڕوانکراو تووشی خەمۆکی (Depression) دەبن، بە بەراورد لەگەڵ ئەوانەی کە منداڵیان دەبێت. هەروەها لە ساڵی (٢٠٠٥) تۆێژینەوەیەک ئەنجامدرا لەلایەن (Broen et al, 2005, p.2-12) لەسەر بەشداربووەکانیان بۆیان دەرکەوت ئەو حاڵەتانەی لای ئەو ئافرەتانەی کە بە شێوەیەکی نامەبەست یان لەناکاو و بەبێ ویستی خۆیان تووشی لەبارچوون دەبن بەڕێژەیەکی زۆر زیاتر دووچاری کێشەی دەماغی دەبن کە لە ماوەی (١٠) ڕۆژ بۆ(٦) مانگ دوای نەمانی دووگیانی ئەگەری تووشبوون بە خەمۆیان لا دەردەکەوێت.

لە ڕوانگەی بڵاوبوونەوە و زیادکردنی حاڵەتەکانی لەبارچوون و لەباربردنی منداڵ لای ئافرەتانی کوردستان، بە تایبەتیش لەم چەند ساڵەی دواییدا، کە لە حاڵەت دەرچووە و بووە بە دیاردەیەکی باو و بڵاو. هەروەها ئەو دەرئەنجامە مەترسیدار و نەرێنییانەی تۆێژینەوەکانی ئەم بوارە ئاماژەی پێدەکەن، بەجۆرێک کە سەرچاوەی تێکدانی ئارامی و ئاسایشی دەروونی و کۆمەڵایەتی تاک و خێزان و کۆمەڵگاشە. ئەمە جگە لە نەبوون یاخود دەگمەنی لێکۆڵینەوەی پێویست و تایبەت بەم بوارە. وایکرد تۆێژەران بیر لە ئەنجامدانی ئەم تۆێژینەوە زانستییە بکەنەوە و بەشێک لە لایەنە شاراوە و نادیار و مەترسیدارەکەی دەربخەن و ئەم تۆێژینەوەیە ببێت بە سەرچاوەیەکی زانستی گرنگی ئەم بوارە هەستیارەی کە بە تاک بە تاکی کۆمەڵگاوە پەیوەستە. بۆیە تۆێژەران لەم تۆێژینەوەیاندا دەیانەوێت بەم ئامانجانەی خوارەوە بگەن:

١. زانینی ئاستی خەمۆکی لای ئافرەتانی منداڵ لەبارچوو و لەباربردوو بەشێوەیەکی گشتی.

٢. بەراوردکردنی ئاستی خەمۆکی لای نموونەی توێژینەوەکە لە نێوان لەبارچوون و لەباربردندا.

٣. زانینی ئاستی خەمۆکی بەپێی گۆڕاوی تەمەن (١٨–٣٠ ، ٣٠ بەسەرەوە).

٤. زانینی ئاستی خەمۆکی بەپێی گۆڕاوی مێژووی لەبارچوون (ساڵێک و کەمتر، دوو ساڵ، سێ ساڵ و زیاتر).

٥. زانینی ئاستی خەمۆکی بەپێی گۆڕاوی ئاستی خوێندەواری (نەخوێندەوار، بنەڕەتی، ئامادەیی، خوێندنی باڵا).

میتۆدی توێژیەنەوەکە و لایەنە کردارییەکانی:

یەکەم: میتۆدی توێژینەوەکە:

میتۆدی توێژینەوەکە وەسفی چەندێتی شیکارییە کە بە شێوەی ڕووپێوی کۆمەڵایەتی جێبەجێکراوە.

دووەم: کۆمەڵگای توێژینەوەکە:

کۆمەڵگای توێژینەوەکە بریتییە لەو ئافرەتانەی کە بەبێ ویستی خۆیان منداڵیان لەبارچووە، هەروەها ئەو ئافرەتانەش کە بە ویستی خۆیان و بە فاکتەری جۆراوجۆر منداڵیان لەبار خۆیان بردووە لە سنووری پارێزگای هەولێر، کە بەهۆی بەردەست نەبوونی ئامار لە تەواوی دامەزراوە پەیوەستەکان بە حاڵەتەکە لەلایەک و هەستیاری زانیارییەکانی پەیوەست بە حاڵەتەکە لەلایەکی تر، توێژەران نەیانتوانی ژمارە و کۆی گشتی کۆمەڵگای توێژینەوەکەیان دیاری بکەن.

هەوالنامەی کتێب

سێیەم: نموونەی توێژینەوەکە:

نموونەی توێژینەوەکە بە شێوەیەکی هەڕەمەکی مەبەستدار هەڵبژێردراوە، ئەمەش لەبەرئەوەی دەبوو نموونەی توێژینەوەکە هەموو ئافرەت بن و منداڵیان لەبارچووبێت یان منداڵیان لەباری خۆیان بردبێت. بەمەش نموونەی توێژینەوەکە لە (٧٠) ئافرەت پێکهاتووە بەجۆرێک (٤٠) ئافرەتیان منداڵیان لەبارچووە و (٣٠) ئافرەتیان منداڵیان لەبارخۆیان بردووە.

چوارەم: ئامرازی توێژینەوەکە:

ئامرازی کۆکردنەوەی زانیاری لەم توێژینەوەیەدا بریتییە لە فۆرمی ڕاپرسی کە لە پێوەرێک پێکهاتووە کە لەلایەن توێژەرانەوە بە پشتبەستن بە ئەدەبیات و لێکۆڵینەوەکانی پێشووتر ئامادەکراوە. پێوەرەکەش تایبەتە بە پێوانی خەمۆکی لە لای ئافرەت لە دوای لە بارچوون یاخود لەباربردنی منداڵ، کە بەشێوە سەرەتاییەکەی لە (٨٩) بڕگە پێکهاتووە. توێژەران بۆ دیاریکردنی وەڵامی بڕگەکان پشتیان بە ڕێگەی (لیگرت)ی (٥) پێنج وەڵامی 5 – Point Scale بەستووە.

ڕاستییەتی و جێگیری (Validity & Reliability):

بە مەبەستی دەرهێنانی ڕاستییەتی پێوەرەکە، توێژەران سوودیان لە ڕاستییەتی ڕووکەش یاخود ڕاستییەتی شارەزایان بینیوە، ئەویش بە پێدانی پێوەرەکە بە (٨) پسپۆڕ و شارەزای بواره دەروونی و کۆمەڵایەتییەکان لە نازناوی زانستی بەرز. ئەنجامی ڕای شارەزایان بە تەواوی لە خشتەی ژمارە (١) دا خراوەتەڕوو. کە تێیدا تەواوی بڕگەکانی پێوەرەکە مانەوە و تەنها چەند بڕگەیەکیان ڕێککاری و دووبارە داڕشتنەوەیان پێویست بوو. بەجۆرێک ڕێژەی ڕاستگۆیی پێوەرەکە

(٨٩.٥%) بـوو كه ئەمەش به ئاسـتێكی زۆر بەرز له ڕاسـتییەتی هەژمـار دەكرێت.

خشتەی (1)

ڕاستگۆیی ڕووكەشی پێوەرەكە ڕووندەكاتەوە

ناوی پێوەر	ژمارەی بڕگەكان	شارەزایانی ڕازی		شارەزایانی ناڕازی	
		ژمارە	ڕێژەی سەددی	ژمارە	ڕێژەی سەددی
پێوەری خەمۆكی	1، 2، 3، 4، 5، 6، 8، 9، 10، 12، 13، 14، 15، 16، 17، 18، 19، 20، 21، 22، 23، 24، 25، 27، 28، 30، 31، 32، 33، 35، 36، 37، 38، 39، 40، 41، 42، 43، 44، 45، 46، 47، 48، 50، 52، 53، 54، 55، 56، 57، 58، 59، 60، 61، 62، 64، 65، 66، 67، 68، 69، 70، 71، 73، 74، 75، 76، 77، 79، 80، 81، 82، 83، 84، 85، 86، 87، 88، 89	8	%100	0	%0
	7، 11، 26، 29، 34، 49، 51، 63، 72، 78.	7	%85.5	1	%12.5

هەروەهـا به مەبەسـتی دەرهێنـانی جێگیـری پێوەرەكـه تـوێژەران سـوودیان له دوو ڕێگـه و شـێوازی دەرهێنـانی جێگیـری وەرگـرت كـه ئـەوانیش ڕێگـای (دووبـاره تاقیكردنـەوه) و (ئەلفـا كرۆنبـاخ) بـوون. بـه مەبەسـتی دەرهێنـانی جێگیـری پێوەرەكـه بـه ڕێگـا و شـێوازی یەكـەم، توێژەران پێوەرەكەیان لەسـەر (٣٠) ئـافرەت لەوانـەی منداڵیان لـەبارچووه یـان منـداڵیان لـەبارخۆیان بـردووه جێبـەجێكرد، بـه جۆرێـک كـه لـه (١٥) ئافرەتی منداڵ لەبارچوو و (١٥) ئافرەتی منداڵ لەباربردوو پێكهاتووه و له دەرەوەی نموونـەی توێژینەوەكـه هـەڵبژێردراون. پـاش تێپـەڕبوونی دوو هەفته (١٤) ڕۆژ بەسـەر جێبەجێكردنی یەكەمدا، توێژەران پێوەرەكەیان بۆ جاری دووەم و لەسـەر هەمان نموونەی یەكەم جێبـەجێكردەوه. پاشـان بـه بەكارهێنانی هاوكۆڵكەی پەیوەندی پێرسـۆن لـەنێوان جێبـەجێكردنی یەكـەم و دووەمدا ڕێژەی جێگیرییەكه (٠.٩١) دەرچوو.

هــەر بــۆ دڵنیــابوونی زیــاتر لــە جێگیــری پێوەرەکــە و بە مەبەســتی تێگەیشــتن لە گونجــانی نێوخــۆیی بڕگــەکان تــوێژەران هەستان بە دەرهێنانی جێگیری بە ڕێگا و شــێوازێکی تر کە ئــەویش (ئەلفا کرۆنباخ) بوو لەسەر هەمان نموونەی ڕێگا و شێوازی پێشوو، ڕێژەی جێگیری بــەم ڕێگەیــەش (٠.٨٨) دەرچوو. بەمــەش تــوێژەران گەیشــتنە ئــەو دەرئەنجامــەی کــە گونجــانی نێوخــۆیی پێوەرەکــە لە ئاستێکی باشدایە و پێوەرەکە ئامادە و شیاوە بۆ جێبەجێکردن.

دوای دڵنیابوون لە ڕاستێتی و جێگیری پێوەرەکە، تــوێژەران هەســتان بــە جێبەجێکردنــی پێوەرەکــە لەســەر نموونــەی تــوێژینەوەکــە و ســەرجەم بەشــداربووان ســــەرەتا باســــی تــوێژینەوەکەیــان بــــۆکراوە و فــــۆرمی ڕەزامەندیان پڕکردۆتەوە کە مانــ و ناویان پارێزراو دەبێت و سەرجەم داتا و زانیارییەکان تەنها بۆ مەبەستی زانستی بەکاردەهێندرێت و یەکێک لە ئەنجامدەرانی تــوێژینەوەکە لەگەڵ یەک بە یەکی ئافرەتــەکان دانیشــتووە، پێوەرەکە و مەبەستی سەرەکی تــوێژینەوەکەی بۆیان شیکردۆتەوە.

پێنجەم: کەرەستە ئامارییەکانی تــوێژینەوەکە:

کەرەســتەی ئامــاریی ســەرەکی ئەم تــوێژینەوەیە بــۆ چارەســەرکردنی ئەنجامــەکان بــریتیین لــە: (ڕێــژەی ســەددی، ناوەنــدی ژمێرەیــی، لادانــی پێوەری، ناوەندی گریمانەیی، هاوکۆڵکەی پەیوەندی پێرسۆن، هاوکێشــەی ئــــەلفا کرۆنبــــاخ، تاقیکردنــــەوەی تــــائی (t-test) بــــۆ یــــەک نموونــــە، تاقیکردنەوەی تــائی (t-test) بۆ دوو نموونــەی ســەربەخۆ و شــیکرنەوەی جیاوازییــەکان (One way ANOVA). هەروەک تــوێژەران ســوودیان لە بەرنــامەی هەگبــەی ئامــاری بــۆ زانســتە کۆمەڵایەتییــەکانی ناســراو بــە (SPSS) وەرگرتووە

ئامانجی یەکەم: زانینی ئاستی خەمۆکی لای ئافرەتانی منداڵ لەبارچوو و لەباربردوو بەشێوەیەکی گشتی:

بە مەبەستی پێوانەکردنی ئاستی خەمۆکی لای ئافرەتانی منداڵ لەبارچوو و لەباربردوو بەشێوەیەکی گشتی توێژەران سوودیان لە تاقیکردنەوەی تائی بۆ یەک نموونە (one-sample t-test) وەرگرت هەروەک لە خشتەی ژمارە (٢) دەردەکەوێت کە بەهای تائی (t) ژمێردراو گەورەترە لە بەهای تائی (t) خشتەیی، بە نمرەی ئازادی (٦٩) و ئاستی بەڵگەداری (0.05)، بۆیە جیاوازییەکی بەڵگەدار هەیە لە نێوان ناوەندی ژمێرەیی (٢٩٠.٨١٤) توێژینەوەکە لەگەڵ ناوەندی گریمانەیی (٢٦٧)، بەسەرنجدان لەوەی کە ناوەندی ژمێرەیی توێژینەوەکە گەورەترە لە ناوەندی گریمانەیی بۆ ئەنجامە دەگەین کە بەشدارانی نموونەکە هەست بە بوونی خەمۆکی دەکەن و دەتوانین بڵێین کە ئەم جۆرە لە هەستکردن بە خەمۆکی لە ئاستێکی بەهێزدایە و بەشێوەیەکی بەهێز هەستی پێدەکرێت بە بەراوردکردنی جیاوازی ناوەندەکان لە نێوان ناوەندی ژمێرەیی و ناوەندی گریمانەیی کە بڕەکەی دەکاتە (٢٣.٨١٤).

خشتەی (2)

تاقیکردنەوەی تائی (t) یەک نموونەیی بۆ پێوەری خەمۆکی بە شێوەیەکی گشتی بەرووردەکاتەوە

پێوەر	نموونەی توێژینەوەکە	ناوەندی ژمێرەیی	ناوەندی گریمانەیی	جیاوازی ناوەندەکان	لادانی پێوەری	بەهای (t)		ئاستی بەڵگەداری
						دەرهێنراو	خشتەیی	
خەمۆکی	70	290.81	267	23.814	74.86	2.64	2.00	بەڵگەدارە

هەولێر کتێبخانەی

ئامـــانجی دووەم: بـــەراوردکردنی ئاســـتی خـــەمۆکی لای نموونـــەی توێژینەوەکە لە نێوان لەبارچوون و لەباربردندا.

بە مەبەستی پێوانەکردنی ئاستی خەمۆکی لای نموونەی توێژینەوەکە بـــەپێی حاڵـــەتی (لـــەبارچوون ، لـــەباربردن)، تـــوێژەران ســـوودیان لە تـــاقیکردنەوەی تـــائی بـــۆ دوو نموونـــەی ســـەربەخۆ (independent-sample t-test) وەرگرت هـەروەک لە خشتەی ژمـارە (3) دەردەکەوێت کـە بەهـای تـائی (t) ژمێردراو گەورەتـرە لە بەهـای تـائی (t) خشـتەیی، بە نمـرەی ئـازادی (٦٨) و ئاسـتی بەڵگـەداری (0.05)، بـۆیە جیـاوازییەکی بەڵـگەدار هەیە لە نێـوان ناوەنـدی ژمێرەیـی ئـەو ئافرەتانـەی منـدااڵیان لەبارچووە بە بڕی ناوەندی ژمێرەیی (٣٢٨.٧٢) و لادانی پیـوەری (٥٧.٨٢) لەگەڵ ئەو ئافرەتانەی کە منداڵیان لەباربردووە بە بڕی ناوەندی ژمێرەیی (٢٣٨.٥١) و لادانـی پیـوەری (٦٣.٧٩). بەســەرنجدان لەوەی کە ناوەنـدی ژمێرەیـی ئـەو ئافرەتانـەی منـدااڵیان لـەبارچووە گـەورەترە لـە ناوەنـدی ژمێرەیـی ئـەو ئافرەتانـەی منداڵیان لـەباربردووە بەو ئەنجامە دەگەیـن کە ئـەو ئافرەتانـەی منـدااڵیان لـەبارچووە زیـاتر هەسـت بە بـوونی خـەمۆکی دەکەن بـە بـەراورد لەگـەڵ ئـەو ئافرەتانـەی کـە منـدااڵیان لـەباربردووە بـە بـــەراوردکردنی جیـــاوازی ناوەنـــدەکان لـــە نێـــوان ناوەنـــدی ژمێرەیـــی (لەبارچوون) و (لەباربردن)دا کە بڕەکەی دەکاتە (٩٠.٢١).

خشتەی (3)

تاقیکردنەوەی تائی (t) دوو نموونەیی بۆ پێوەری خەمۆکی بە پێی حاڵەتی (لەبارچوون، لەباربردن) ڕووندەکاتەوە

پێوەر	حاڵەتی لەبارچوون	نموونەی توێژینەوەکە	ناوەندی ژمێرەیی	جیاوازی ناوەندەکان	لادانی پێوەری	بەهای (t)		ئاستی بەڵگەداری
						دەرهێنراو	خشتەیی	
خەمۆکی	لەبارچوون	40	328.72	90.21	57.82	6.12	2.00	بەڵگەدارە
	لەباربردن	30	238.51		63.79			

ئامانجی سێیەم: زانینی ئاستی خەمۆکی بەپێی گۆڕاوی تەمەن (١٨–٣٠ ، ٣٠ بەسەرەوە):

بە مەبەستی پێوانەکردنی ئاستی خەمۆکی لای نموونەی توێژینەوەکە بەپێی گۆڕاوی تەمەن (١٨–٣٠ ، ٣٠ بەسەرەوە)، توێژەران سوودیان لە تاقیکردنەوەی تائی بۆ دوو نموونەی سەربەخۆ (independent-sample t-test) وەرگرت هەروەک لە خشتەی ژمارە (٤) دەردەکەوێت کە بەهای تائی (t) ژمێردراو گەورەترە لە بەهای تائی (t) خشتەیی، بە نمرەی ئازادی (٦٨) و ئاستی بەڵگەداری (0.05)، بۆیە جیاوازییەکی بەڵگەدار هەیە لە نێوان ناوەندی ژمێرەیی ئەو ئافرەتانەی کە تەمەنیان لە نێوان (١٨–٣٠)سااڵیە بە بڕی ناوەندی ژمێرەیی (٢٥٤.٩١) و لادانی پیوەری (٦٧.٤٣) لەگەڵ ئەو ئافرەتانەی کە تەمەنیان لە (٣٠) ساڵ بەسەرەوەیە بە بڕی ناوەندی ژمێرەیی (٣٢٥.٦٨) و لادانی پیوەری (٦٥.٢٤). بەسەرنجدان لەوەی کە ناوەندی ژمێرەیی ئەو ئافرەتانەی کە تەمەنیان لە نێوان (١٨–٣٠)سااڵیە بچووکترە لە ناوەندی ژمێرەیی ئەو ئافرەتانەی کە تەمەنیان لە (٣٠) ساڵ بەسەرەوەیە، بەو ئەنجامە دەگەین کە ئەو ئافرەتانەی تەمەنیان لە (٣٠) ساڵ بەسەرەوەیە زیاتر هەست بە بوونی خەمۆکی دەکەن بە بەراورد لەگەڵ ئەو ئافرەتانەی کە تەمەنیان لە نێوان (١٨–٣٠)سااڵیە بە بەراوردکردنی جیاوازی ناوەندەکان لە نێوان ناوەندی ژمێرەیی (١٨–٣٠)ساڵ و (٣٠) ساڵ بەسەرەوە کە بڕەکەی دەکاتە (٧٠.٧٧).

خشتەی (4)

تاقیکردنەوەی تائی (t) دوو نموونەیی بۆ پێوەری خەمۆکی بە پێی گۆڕاوی تەمەن ڕووندەکاتەوە

پێوەر	تەمەن	نموونەی توێژینەوەکە	ناوەندی ژمێرەیی	جیاوازی ناوەندەکان	لادانی پێوەری	بەهای (t)		ئاستی بەڵگەداری
						دەرهێنراو	خشتەیی	
خەمۆکی	30 -18	35	254.91	70.77	67.43	4.43	2.00	بەڵگەدارە
	30 یەسەرەوە	35	325.68		65.24			

ئامانجی چوارەم: زانینی ئاستی خەمۆکی بەپێی گۆڕاوی مێژووی لەبارچوون (ساڵێک و کەمتر، دوو ساڵ، سێ ساڵ و زیاتر):

بە مەبەستی پێوانەکردنی ئاستی خەمۆکی لای نموونەی توێژینەوەکە بەپێی گۆڕاوی مێژووی لەبارچوون (ساڵێک و کەمتر، دوو ساڵ، سێ ساڵ و زیاتر) توێژەران سوودیان لە شیکرنەوەی جیاوازییەکان (factor analyses) وەرگرت هەروەک لە خشتەی ژمارە (٥) دەردەکەوێت کە بەهای فائی (f) ژمێردراو گەورەترە لە بەهای فائی (f) خشتەیی، بە نمرەی ئازادی (٢) لە نێوان گروپەکان و (٦٧) لە ناو گروپەکان (٦٩) بۆ کۆی گشتی، لە ئاستی بەڵگەداری (0.05)، بۆیە جیاوازییەکی بەڵگەدار هەیە لە نێوان ناوەندی ژمێرەیی ئەو ئافرەتانەی کە منداڵیان لەبارچووە یاخود لەباربردووە بە پێی مێژووی لەبارچوونەکەیان بەجۆرێک لای ئەو بەشدارانەی میژووی لەبارچوونەکەیان بۆ (ساڵێک و کەمتر) دەگەڕێتەوە کە ژمارەیان (٢٤) ئافرەتە بڕی ناوەندی ژمێرەیی بریتییە لە (337.6957) بە لادانی پێوەری (50.32479)، لای ئەو بەشدارانەی میژووی لەبارچوونەکەیان بۆ (دوو ساڵ) دەگەڕێتەوە کە ژمارەیان (٢٦) ئافرەتە بڕی ناوەندی ژمێرەیی بریتییە لە (303.6154) بە لادانی پێوەری (63.68238)، لای ئەو بەشدارانەی میژووی لەبارچوونەکەیان بۆ (سێ ساڵ و زیاتر) دەگەڕێتەوە کە ژمارەیان (٢٠) ئافرەتە بڕی ناوەندی ژمێرەیی بریتییە لە (220.2500) بە لادانی پێوەری (60.54739). لە

کاتێکدا بڕی ناوەندی ژمێرەی بۆ کۆی بەشداربووان کە ژمارەیان (٧٠) ئافرەتە بریتییە لە (290.8116) بە لادانی پێوەری (74.86798).

بەسەرنجدان لەوەی کە ناوەندی ژمێرەیی ئەو ئافرەتانەی میژووی لەبارچوونەکەیان بۆ (ساڵێک و کەمتر) دەگەڕێتەوە گەورەترە لە هەردوو ناوەندە ژمێرەییەکەی تر، کەواتە هەستکردن بە خەمۆکیان زیاترە لەو ئافرەتانەی میژووی لەبارچوونەکەیان بۆ (دوو ساڵ) یان (سێ ساڵ و زیاتر) دەگەڕێتەوە. واتە بەپێی ناوەندە ژمێرەییەکان تا میژووی لەبارچوونەکە زووتر بێت لەبەرامبەردا ئاستی خەمۆکی زیاتر دەبێت، پێچەوانەکەشی ڕاستە.

خشتەی (5)

تاقیکردنەوەی فائی (f) بۆ پێوەری خەمۆکی بە پێی میژووی لەبارچوون ڕووندەکاتەوە

پێوەر	میژووی لەبارچوون	ژمارەی نموونەی توێژینەوەکە	ناوەندی ژمێرەیی	لادانی پێوەری
خەمۆکی	ساڵێک و کەمتر	24	337.6957	50.32479
	دوو ساڵ	26	303.6154	63.68238
	سێ ساڵ و زیاتر	20	220.2500	60.54739
	کۆی گشتی	70	290.8116	74.86798

ناونیشان	Sum of Squares	نمرەی ئازادی	Mean Square	F	Sig. (2-tailed)	ئاستی بەڵگەداری 0.05
لە نێوان گرووپەکان	154397.777	2	77198.889	22.470	0.00	بەڵگەدارە
لە ناو گرووپەکان	226756.773	67	3435.709			
کۆی گشتی	381154.551	69				

ئامانجی پێنجەم: زانینی ئاستی خەمۆکی بەپێی گۆڕاوی ئاستی خوێندەواری (نەخوێندەوار، بنەڕەتی، ئامادەیی، خوێندنی باڵا):

بە مەبەستی پێوانەکردنی ئاستی خەمۆکی لای نموونەی توێژینەوەکە بەپێی گۆڕاوی ئاستی خوێندەواری (نەخوێندەوار، بنەڕەتی، ئامادەیی، خوێندنی باڵا) توێژەران سوودیان لە شیکرنەوەی جیاوازییەکان (factor analyses) وەرگرت هەروەک لە خشتەی ژمارە (٦) دەردەکەوێت کە بەهای فائی (f) ژمێردراو گەورەترە لە بەهای فائی (f) خشتەیی، بە نمرەی ئازادی (٣) لە نێوان گروپەکان و (٦٦) لە ناو گروپەکان (٦٩) بۆ کۆی گشتی، لە ئاستی بەڵگەداری (0.05)، بۆیە جیاوازییەکی بەڵگەدار هەیە لە نێوان ناوەندی ژمێرەیی ئەو ئافرەتانەی کە منداڵیان لەبارچووە یاخود لەباربردووە بە پێی ئاستی خوێندەواریان بەجۆرێک لای ئەو بەشدارانەی نەخوێندەوارن کە ژمارەیان (٢٨) ئافرەتە بڕی ناوەندی ژمێرەیی بریتییە لە (330.7037) بە لادانی پیوەری (61.37013)، لای بەشدارانەی ئاستی بنەڕەتی کە ژمارەیان (١٦) ئافرەتە بڕی ناوەندی ژمێرەیی بریتییە لە (277.1250) بە لادانی پیوەری (78.09385)، لای بەشدارانی ئاستی ئامادەیی کە ژمارەیان (١٩) ئافرەتە بڕی ناوەندی ژمێرەیی بریتییە لە (259.6842) بە لادانی پیوەری (60.54739)، لای بەشدارانی ئاستی خوێندنی باڵا کە ژمارەیان (٧) ئافرەتە بڕی ناوەندی ژمێرەیی بریتییە لە (٢٠٩.٦٣٨٤) بە لادانی پیوەری (٥٩.٦٢٨٤٢). لە کاتێکدا بڕی ناوەندی ژمێرەی بۆ کۆی بەشداربووان کە ژمارەیان (٧٠) ئافرەتە بریتییە لە (252.7143) بە لادانی پێوەری (70.65341).

بەسەرنجدان لەوەی کە ناوەندی ژمێرەیی ئەو ئافرەتانەی کە نەخوێندەوارن گەورەترە لە سەرجەم ناوەندە ژمێرەییەکانی تر، کەواتە هەستکردن بە خەمۆکیان لە سەرجەم ئاستەکانی تر زیاترە. واتە بەپێی ناوەندە ژمێرەییەکان بەشدارانی نەخوێندەوار بە پلەی یەکەم، ئاستی بنەڕەتی بە پلەی دووەم، ئاستی ئامادەیی بە پلەی سێیەم و خوێندنی باڵا

بـه پلـەی کۆتـایی دێـت لـه هەسـتکردنیان بـه خـەمۆکی. واتـه تـا ئاسـتی خوێندەواری بـەرزتر بێت لـه بەرامبـەردا ئاسـتی خـەمۆکی کـەمتر دەبێت، پێچەوانەکەشی ڕاستە.

خشتەی (6)

تاقیکردنەوەی فائی (f) بۆ پێوەری خەمۆکی بە پێی ئاستی خوێندەواری ڕووندەکاتەوە

پێوەر	ئاستی خوێندەواری	نموونەی توێژینەوەکە	ناوەندی ژمێرەیی	لادانی پێوەری
خەمۆکی	نەخوێندەوار	28	330.7037	61.37013
	بنەڕەتی	16	277.1250	78.09385
	ئامادەیی	19	259.6842	60.54739
	خوێندنی باڵا	7	209.6384	59.62842
	کۆی گشتی	70	252.7143	70.65341

ناونیشان	Sum of Squares	نمرەی ئازادی	Mean Square	F	Sig. (2-tailed)	ئاستی بەڵگەداری 0.05
لە نێوان گرووپەکان	74533.637	3	24844.546	5.267	0.00	بەڵگەدارە
لە ناو گرووپەکان	306620.913	66	4717.245			
کۆی گشتی	381154.551	69				

هەوالنامەی کێبڕکێ

دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکە:

بە پشت بەستن بە ئەنجامەکانی ئەم توێژینەوەیە، توێژەران گەیشتن بەم دەرئەنجامانەی خوارەوە:

١. بـەپێی ئەنجامـەکانی ئامـانجی یەکـەمی ئـەم توێژینەوەیـە هـەردوو حاڵـەتی لـەبارچوون و لـەباربردنی منداڵ هۆکـارن بـۆ دروسـتبوونی خـەمۆکی لای ئـافرەت، ئەمـەش بێگومـان لەگـەڵ زانسـتی دروسـتی دەروونـی و ئـەنجامی توێژینـەوە زانسـتییەکانی ئـەم بـوارەدا یەکدەگرێتـەوە و تـوێژەرانیش ئـەنجامی ئـەم توێژینەوەیـە بـۆ ئـەوە دەگەڕێننەوە کە هەردوو حاڵەتەکە بارودۆخێکی دەروونی ناجێگیر بۆ خاوەنـەکانیان دروسـت دەکـەن و ئـارامی و ئاسایشـی دەروونـی و

کۆمەڵایەتیان دەشێوێنن و هەستکردن بە تاوان و خۆبەکەمزانینان بۆ دروست دەکەن، کە بێگومان بەدوای خۆیدا تووشی نەگونجانی دەروونی و کۆمەڵایەتیان دەکەن کە بە بناغەی سەرەکی دروستی دەروونی دادەنرێت.

٢. بەپێی ئەنجامەکانی ئامانجی دووەمی ئەم توێژینەوەیە ئاستی خەمۆکی لای ئەو ئافرەتانە زیاترە کە منداڵیان لەبارچووە بە بەراورد لەگەڵ ئەو ئافرەتانەی کە منداڵیان لەبارخۆیان بردووە، ئەمەش لەڕوانگەی توێژەرانەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەو ئافرەتانەی منداڵیان لەبارچووە بەبێ ویستی خۆیان بووە و بەلایانەوە لەدەستدانی شتێکی گرنگە لە ژیانیاندا کە ڕەنگە جارێکی تر دەرفەتی وەچەخستنەوەیان بۆ نەڕەخسێتەوە. بەڵام ئەو ئافرەتانەی کە بە ویستی خۆیان منداڵەکانیان لەباربردووە ئاستی خەمۆکیان نزمترە چونکە ئەو ئافرەتانە ڕەنگە بۆ خۆدەربازکردن لە کێشە و لەژێر کاریگەی فاکتەری ئابووری، کۆمەڵایەتی یان خێزانیدا بەو کارە هەستابن و بەمەش دەرئەنجامی نەرێنی کەمتر بەدوای خۆیاندا دەهێنن.

٣. بەپێی ئەنجامەکانی ئامانجی سێیەمی ئەم توێژینەوەیە ئاستی خەمۆکی لای ئەو ئافرەتانەی کە تەمەنیان لە نێوان (١٨ – ٣٠) ساڵدایە کەمترە لەو ئافرەتانەی کە تەمەنیان لە (٣٠) ساڵ بەسەرەوەیە، توێژەران ئەم ئەنجامە بۆ ئەوە دەگەڕێننەوە کە ئەو ئافرەتانەی تەمەنیان لەخوار (٣٠) ساڵەوەیە هەست بەوە دەکەن کە تازە لە سەرەتای ژیاندان و دەرفەتی زیاتریان لەبەردەمدایە و هیوای زیاتریان بەوە هەیە کە بتوانن قەرەبووی ئەو حاڵەتە بکەنەوە.

٤. بەپێی ئەنجامەکانی ئامانجی چوارەمی ئەم توێژینەوەیە ئاستی خەمۆکی لای ئەو ئافرەتانەی میژووی لەبارچوونەکەیان بۆ (ساڵێک

و کـەمتر) دەگەڕێتـەوە زیـاترە لـەو ئافرەتانـەی کـە میـژووی لەبارچوونەکەیان بۆ (دوو ساڵ) یان (سێ ساڵ و زیاتر) دەگەڕیتەوە. هەروەها ئەو ئافرەتانەی میژووی لەبارچوونەکەیان بۆ (دوو ساڵ) دەگەڕێتەوە ئاستی خەمۆکیان زیاترە لەو ئافرەتانەی کە میژووی لەبارچوونەکەیان بۆ (سێ ساڵ و زیاتر) دەگەڕیتەوە. واتە تا مێژووی لەبارچوونەکە زووتر و نزیکتر بێت لەبەرامبەردا ئاستی خەمۆکی زیاتر دەبێت، پێچەوانەکەشی ڕاستە. تۆێژەران هۆکاری ئەم ئەنجامە بۆ ئەوە دەگەڕێننەوە کە ئەو ئافرەتانەی مێژووی لەبارچوون و لەباربردنەکەیان دوورترە تێپەڕبوونی کات وایکردووە کە حاڵەتەکە قەبوڵبکەن و تاڕادەیەکیش لەبیری بکەن. لە کاتێکدا ئەو ئافرەتانەی مێژووی ڕوودانی حاڵەتەکەیان نزیکە وا دەکات کە کەسەکان بەردەوام لەناو حاڵەتەکەدا بژین و تووشی هێدمەی دەروونی بن و ئاستی خەمۆکیان زیاتر بێت.

٥. بەپێی ئەنجامەکانی ئامانجی پێنجەمی ئەم تۆێژینەوەیە ئاستی خەمۆکی لای ئەو ئافرەتانەی کە نەخوێندەوارن بەرزترە لە سەرجەم ئاستەکانی تر. بەجۆرێک کە ئەو ئافرەتانەی نەخوێندەوارن بە پلەی یەکەم، ئاستی بنەڕەتی بە پلەی دووەم، ئاستی ئامادەیی بە پلەی سێیەم و ئاستی خوێندنی باڵا بە پلەی کۆتایی دێت لە هەستکردنیان بە خەمۆکی. هۆکاری ئەمەش بە بۆچوونی تۆێژەران بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەو ئافرەتانەی نەخوێندەوارن یاخود ئاستی خوێندەواریان نزمترە ئەزموون و هۆشیاری و زانیاریان کەمترە لەسەر حاڵەتەکە و ناتوانن وەڵامێکی زانستی و لۆژیکی و دڵنیاکەرەوە بۆ خۆیان بدۆزنەوە، بۆیەش تا ئاستی خوێندنیان نزمتر بێت هەستکردن بە خەمۆکی لە بەرامبەردا زیاتر دەبێت و پێچەوانەکەشی ڕاستە.

ڕاسپاردەکان:

لـە ڕوانگـەی دەرئەنجامـەکانی ئـەم توێژینەوەیـەوە، تـوێژەران چەنـد ڕاسپاردەیەک دەخەنەڕوو:

١. پێویستە وەزارەتی تەندروستی سەرژمێری و داتا و ڕێژە و ژمـارەی حاڵەتـەکانی لـەبارچوون و لـەباربردنی منـداڵ ئەنجـام بـدات. لەبەر نەبوونی داتای دروست، و کردنەوەی خـولی هۆشـیاری و ڕێنمـایی و چارەسـەرکاری پەیوەست بە دەرئەنجامە نەرێنییەکانی.

٢. هۆشیارکردنەوەی ئەو کەسانەی لـە چـواردەوری ئـەو ئافرەتانـەن کـە منداڵیان لەباردەچێت یان لەباری خۆیانی دەبەن بە گرنگیدان و جـوان مامەڵـــەکردن لەگەڵیانـــدا و دوورکەوتنـــەوە لـــە بەبیرهێانـــەوەی حاڵەتەکـــەیان بـــە تایبـــەتی لـــە قۆناغـــە ســـەرەتاییەکانی ڕووداندی حاڵەتەکاندا.

٣. سـوودوەرگرتن لـە ئـەزموونی پسـپۆڕانی دەروونـی و کۆمەڵایـەتی و دامەزراندنیان لە تەواوی دامەزراوە پەروەردەیی و کۆمەڵایەتییەکاندا، بـە مەبەسـتی ڕێگریکردن لـە خـەمۆکی و کەمکردنـەوەی دەرئەنجامـە نەرێنییەکانی.

پێشنیازەکان:

لـە ڕوانگـەی دەرئەنجامـەکانی ئـەم توێژینەوەیـەوە، تـوێژەران چەنـد پێشنیازێک بە مەبەستی گرنگیدان و فراوانکردنی توێژینەوە لەم بوارەدا لە داهاتوودا دەخەنەڕوو، لەوانەش:

١. ئەنجامـدانی توێژینـەوەی زیـاتر لە بـارەی خـەمۆکی لای نمـوونەی جیـاوازتر لە نمـوونەی ئەم تـوێژینەوەیە, وەک خەمـۆکی لە کـاتی دووگیانی و دوای لەدایک بوونی منداڵ.

٢. ئەنجامدانی توێژینەوەیەکی زانستی لەسەر کاریگەریی بەرنامەی چارەسەری بۆ کەمکردنەوە و نەهێشتنی خەمۆکی لای ئەو ئافرەتانەی کە منداڵیان لەبارچووە یان منداڵیان لەبارخۆیان بردووە.

٣. ئەنجامدانی توێژینەوەی زانستی لەسەر کاریگەریی لەبارچوون و لەباربردنی منداڵ و پەیوەندی بە گۆڕاوی تری وەک (پەیوەستبوونی ئایینی، ڕازیبوون لە ژیان، واتای ژیان، بیرکردنەوەی ئەرێنی و نەرێنی، وێنای خود، ڕێزگرتن لەخود، گونجانی دەروونی و کۆمەڵایەتی).

هەوالنامەی کچبن

سەرچاوەکان:

توێژینەوەکان:

- Bandura, A., (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. Psychological Review, 84(2):PP.191-215.
- Bologna, Estefany. (2012). Effects of abortion on college women's mental health. (2012). HIM 1990-2015. P.1386.
- Broen A. N., Moum, T., Bodtker, A. S., Ekeberg, O. The course of mental health after miscarriage and induced abortion: a longitudinal, five-year follow-up study. BMC Medicine 2005; 3: 18.
- Coleman, P. K. Abortion and mental health: quantitative synthesis and analysis of research published, 1995–2009. Br J Psychiatry. 2011 Sep; 199(3). PP.180–186.

- Cougle, J. R., Reardon, D.C., Coleman, P. K. Depression associated with abortion and childbirth: a long-term analysis of the NLSY cohort. Med Sci Monit. 2003 Apr; 9(4):PP.CR105–CR112.

- Fergusson, D. M., Horwood, L. J., & Ridder, M. E. Abortion in young women and subsequent mental health, Journal of Child Psychology and Psychiatry 47:1 (2006), pp 16–24.

- Fergusson, D. M., Horwood. L. J., & Boden, J. M. Abortion and mental health disorders: evidence from a 30-year longitudinal study, Br J Psychiatry. 2008 Dec; 193(6):444-51.

- Fergusson, D. M., Horwood, L. J., & Boden, J. M. Does abortion reduce the mental health risks of unwanted or unintended pregnancy? A re-appraisal of the evidence. Aust N Z J Psychiatry. 2013 Sep; 47(9):PP.819-827.

- Fisher, J., Cabral de Mello, M., & Izutsu, T. (2009). Mental health aspects of pregnancy, childbirth, and the postpartum period. In P. S. Chandra, H. Herrman, J. Fisher, M. Gissler M., Hemminki E. &Lonnqvist J. (1996). Suicide after pregnancy in Finland 1987-1994: Register linkage study. British Medical Journal, 313, 1431-1434.

- Gissler, M., Hemminki, E., & Lönnqvist, J. Suicide after pregnancy in Finland 1987-1994: Register linkage study. British Medical Journal, 1996; 313(7070):1431-1434.

- Ibrahim, A. Abdelazim, Mohannad AbuFaza, Prashant Purohit, Rania H. Farag. Miscarriage Definitions, Causes and Management: Review of Literature. ARC Journal of Gynecology and Obstetrics. Volume 2, Issue 3, 2017, PP 20-31. ISSN 2456-0561. www.arcjournals.org.

- Major, B., Cozzarelli, C., Cooper, M.L., Zubek, J., Richards, C., Wilhite, M. and Gramzow, R.H., 2000.Psychological responses of women after first-trimester abortion. Archives of general psychiatry, 57(8), pp.777-784.

- Ney, P. G., Fung, T., Wickett, A. R., Beaman-Dodd, C. The effects of pregnancy loss on women's health. Soc Sci Med. 1994 May; 38(9): 1193-200.

- Pedersen, W. Abortion and depression: a population-based longitudinal study of young women. Scandinavian journal of public health. 2008, 36(4), pp.424-428.

- Reardon, D. C, & Cougle, J. R. Depression and unintended pregnancy in the National Longitudinal Survey of Youth: a cohort study. BMJ. 2002 June 19; 324 (7330): 151–152.

- Rebecca B. Reingold & Lawrence O. Gostin, Banning Abortion in Cases of Down Syndrome: Important Lessons for Advances in Genetic Diagnosis, 319 JAMA 2375-2376 (2018).

- Rees D. I, & Sabia J. J. The relationship between abortion and depression: new evidence from the fragile families and child wellbeing study. Med Sci Monit. 2007 Oct; 13(10):PP.CR430–CR436.

- Schmiege S, Russo NF: Depression and unwanted first pregnancy: longitudinal cohort study. BMJ 2005; 331, no. 7528:1303-7.

- Warren, J.T., Harvey, S.M. and Henderson, J.T. Do depression and low self-esteem follow abortion among adolescents? Evidence from a national study. Perspectives on Sexual and Reproductive Health. 2010 Des, 42(4), pp.230-235.

سایتەکانی ئەنتەرنێت:

- Pregnancy and Miscarriage:
- https://www.webmd.com/baby/guide/pregnancy-miscarriage#
- Abortion: http://www.bbc.co.uk/ethics/abortion/
- Causes of Abortion in First Trimester of Pregnancy:
- https://www.thisdaylive.com/index.php/2017/11/11/causes-of-abortion-in-first-trimester-of-pregnancy/
- Here are the Real Reasons Women Have Abortions:
- https://savethestorks.com/2017/05/real-reasons-women-abortions/
- الإجهاض قد يصيب النساء باضطراب ما بعد الصدمة
- http://www.bbc.com/arabic/science-and-tech-37856236
- الاكتئاب ما بعد الإجهاض : كم من الوقت يستمر؟
- https://baby.webteb.com/articles/_14088

هەوالنامەی کیب

ملخص :

هذا البحث يحاول دراسة الإكتئاب لدى النساء الحوامل اللواتي تعرضن للإجهاض أو اللواتي أجهضن أطفالهن قصدا. وقد قام الباحثون في هذا البحث بدراسة ومناقشة مستوى الإكتئاب ونتائجها السلبية وعلاقتها ببعض المتغيرات الأخرى لدى عينة البحث. وتتكون عينة البحث من النساء في محافظة أربيل – كوردستان من اللواتي تعرضن للإجهاض أو اللواتي أجهضن قصدا أطفالهن. وقد قام الباحثون بإعداد مقياس خاص بالإكتئاب وملائمته مع البيئة النفسية والإجتماعية الكوردية، إضافة إلى إستخراج الخصائص السيكومترية الخاصة بالمقياس العلمي. ولمعالجة نتائج البحث قام الباحثون بإستخدام الحقيبة الإحصائية للعلوم الإجتماعية (SPSS). وقد أظهرت نتائج البحث ما يلي:

- كل من حالات الإجهاض أو الإجهاض القصدي للأطفال سبب حالة الإكتئاب لدى عينة البحث.
- مستوى الإكتئاب لدى النساء اللواتي تعرضن للإجهاض أعلى مقارنة بالنساء اللواتي أجهضن أطفالهن قصدا.
- مستوى الإكتئاب لدى النساء اللواتي تتراوح أعمارهن بين (١٨ – ٣٠) أقل من النساء اللواتي تتراوح أعمارهن (٣٠) فما فوق.
- كلما كان تأريخ حالات الإجهاض أو الإجهاض القصدي حديثا كلما كان مستوى الإكتئاب أكثر، والعكس صحيح.
- مستوى الإكتئاب لدى النساء الغير المتعلمات أعلى من الأخريات. بمعنى أن النساء الغير المتعلمات أخذن المرتبة الأولى، أما النساء الحاصلات على الشهادة الإبتدائية أخذن المرتبة الثانية، والنساء الحاصلات على مستوى التعليم الإعدادي أخذن المرتبة الثالثة، أما النساء الحاصلات على مستوى التعليم العالي أخذن المرتبة الأخيرة في شعورهن بالإكتئاب.

وعلى وفق ما توصل إليه هذا البحث من نتائج قدمت مجموعة من التوصيات والمقترحات.

كلمات مفتاحية: الإكتئاب، الإجهاض، الإجهاض القصدي.

Abstract:

The present study addressed problems concerning depression among women who have experienced either a miscarriage or induced abortion. In the current research researchers aimed to identify the level of depression among participants and discuss its negative consequences in relation with some other variables. The researchers employed descriptive quantitative research method to conduct this study. And regarding sampling, data based on purposive sampling method collected among (70) women who have experienced abortion and miscarriage in Kurdistan. To measure depression, researchers based on psychometric properties developed a new self-report which adapted with Kurdish culture. To analysis data, both t. test and ANOVA carried out by means of SPSS software computer program. Finally, results concluded that:

- Both a miscarriage and induced abortion lead to depression.
- The level of depression was higher among women who had miscarriage versus women who had induced abortion.
- The level of depression among (18-30) years old was lower than the level of depression women who their age (30) or above.
- The closer to the incident is more likely to suffer from depression and conversely.
- The illiterate participants experienced a higher level of depression compared with literate women participants.

Based on the above findings some implications have been recommended.

Keywords: depression, miscarriage, abortion.

هەواڵنامەی کتێب

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.14

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

شیکردنەوەی هۆکارەکانی لاوازیی ناسنامەی نیشتمانی لە عێراق

هەواڵنامەی کتێب

د. صالح عمر عیسی
کۆلێژی زانستە سیاسییەکان ـ
زانکۆی سەلاحەددین
salihomarissa@yahoo.com

د. جلیل عباس نادر
کۆلێژی زانستە سیاسییەکان ـ
زانکۆی سەلاحەددین
jalilhawler@gmail.com

پوختە:

عێراق ناسنامەی نیشتمانی لاوازی هەیە، چونکە دروستبوونی لەسەر بنەمای ڕەزامەندیی هاوڵاتییانی نەبووە. بەریتانیا لەبەر بەرژەوەندییەکانی، لە سێ ویلایەتی بەسرا، بەغدا و موسل عێراقی دروست کرد بێ ئەوەی گوێ بە ویست و ئارەزووی گەلانی ئەم ویلایەتانە بدات، ڕێگای بەکارهێنانی هێزی سەربازی و سەرکوت کردنی بۆ دروستکردنی ناسنامەی نیشتمانیی عێراقی لە پێش گرت. ئەو ڕێگایە لە لایەن دەسەڵاتدارانی بەغدا بۆ دروستکردنی ناسنامەی نیشتمانی هەر بەردەوامە کە بووەتە هۆکاری بڵاوبوونەوەی توندوتیژی لەناو گەلانی عێراق. وای لێ کردووون وەکو بێگانە و دوژمن سەیری یەکتر بکەن و لە جیاتی ناسنامەی نیشتمانیی عێراقی ناسنامەکانی شیعە، سوننە و کورد بەو هۆیەوە بەهێز ببێت.

وشەکلیلییەکان: ناسنامەی نیشتمانی، عێراق، دەوڵەت-نیشتمانسازی، کێشەی نەتەوەیی- مەزهەبی.

هەوالنامەی کیب

شیکردنەوەی هۆکارەکانی لاوازیی ناسنامەی نیشتمانی لە عێراق

پێشەکی

بابەتی ناسنامە و ئەو پرسانەی پەیوەندییان پێوەی هەیە، لە هەموو ئاستەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی لە بچوکترینیان واتا خانەوادە تاوەکو گەورەترینیان واتا کۆمەڵگای نێودەوڵەتی یا جیهانی باسی لەسەر دەکرێت. کاتێک لە چوارچێوەی وڵاتێکدا چەندین ناسنامەی جیاواز بوونیان هەیە و هەر یەکەیان گرنگی بە ناسنامەی تایبەتیی خۆیان دەدەن و بە ئاراستەی دوورکەوتنەوە لە ناسنامەکانی دیکە دەجوڵێنەوە، ئەو کات لەو کۆمەڵگایە دەوڵەتێکی سەقامگیر و گشتگیر دروست نابێت و هەموو کاتێک ڕووبەڕووی ململانێی نێوان پێکهاتەکان دەبنەوە هەم لە نێوان خۆیان و هەم لەگەڵ دەوڵەتیش دەبنەوە.

وڵاتی عێراق، قەوارەیەکی جوگرافییە، کە پاش دارمانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی بە ویست و بڕیاری دەوڵەتی بەریتانیا و لە دەرەوەی ویست و ڕەزامەندی زۆرینەی دانیشتوانەکەی دروست کرا. دروست نەبوونی ناسنامەی نیشتمانی و بوونی کەڵێنی قوواڵ لە نێوان شیعە، سوننە و کورد بە شێوەیەکە کە دەکرێت باس لە سێ نەتەوەی جیاوازی کورد، شیعە و سوننە لەم وڵاتە بکرێت. نەبوونی ناسنامەی نیشتمانی بووتە هۆی ئەوەی، کە تێگەیشتنێکی هاوبەش لە دەوڵەت وەکو شوێنێک بۆ ئەنجامدانی کاری هاوبەش دروست نەبێت، بەمەش بەشدارییەکی گشتی و هەمە لایەنە لە چوارچێوەی دەوڵەت ڕوونەدات. فرەچەشنی کۆمەڵایەتی و کلتووری و نەبوونی ناسنامەیەکی نیشتمانی لە عێراق کێشەی پاراستنی یەکگرتویی ناوخۆیی و بەدەستهێنانی مەشروعیەتی سیاسی بۆ دەسەڵاتدارانی عێراق دروستکردووە. بەکارهێنانی هێزی سەربازی و هەندێک لە ئامرازەکانی تر

بـۆ دروسـتکردنی ناسـنامەیەکی نیشـتمانی دەسـتکرد لە سیاسـەتە سەرەکییەکانی دەسەڵاتدارانی عێراق بۆ بەڕێوەبردنی ئەم وڵاتە بووە.

لە سـەرەتای دروسـتکردنی ئەم وڵاتە لە دەیەی دووەمـی سـەدەی بیستەم تاوەکو ٢٠٠٣ پێکهاتەی عەرەبی سوننە دەسەڵاتیان بە دەستەوە بـوو. سـەرەڕای هەمـوو ئەو هەوڵانەی کە لایەنـی سـوننە و بەتـایبەت بەعسـیەکان لە چوارچێوەی فـراوان کردنـی ناسیونالیسـمی پـانعەرەبی بە مەبەستی ڕاکێشـانی لایەنی عەرەبی شیعە و دروستکردنی ناسنامەیەکی زۆریـنەی عەرەبـی ئەنجامیـان دا، بەڵام نەیـانتوانی لایەنـی شـیعە لەگەڵ خۆیان هاوڕا بکەن و لە کۆتاییدا لە گەیشتن بەم ئامـانجە شکسـتیان هێنا. لەبەر ئەمە ئەو ناسنامەی کە لایەنی عەرەبی سوننە بانگەشـەی بۆ دەکرد لە بازنەی خۆیان زیـاتر تێپەڕی نەکرد. لەبەر ئەمە حکومەتی ناوەندی لە ناوچەکانی باشـوور و بەتـایبەت بـاکوور (کە پێکەوە ٧٥ بۆ ٨٠ لە سـەدی دانیشـتووانی عێراقیـان پێکـدەهێنا) کەمتـرین مەشـروعیەت و پاڵپشـتییان هەبـوو. لە دەرەنجـامی ئەمە ناسـنامەی نەتەوەیـی کـورد و ناسـنامەی مەزهەبی شیعە لە نێوان دانیشتوانی کوردسـتان و باشووری عێراق زیـاتر و بەرچاوترە لە چەمکی ناسنامەی نیشتمانی عێراقی.

لە پـاش ڕووخـانی ڕژێمـی بەعـس بـۆ یەکەم جـار لە مێژووی عێـراق شیعە و کورد توانییان بەشداریـیەکی کارای دەسەڵات بکەن. لەم کاتەدا کە جۆرێـک لە سیسـتەمی دیموکراسـی لەسـەر بنەمـای هەڵبژاردنـی ئـازاد لە عێـراق پەیڕودەکـرا، نـوخبەی نـوێ هەوڵیانـدا کە پێناسـەیەکی نـوێ و خوێندنەوەیەکی دووبارە بۆ ناسـنامەی نیشـتمانی لەم وڵاتە ئەنجام بدەن، بەڵام ئەم هەوڵەش نەگەیشتە ئەنجام.

کۆمەڵگایەک کە لە چەندین یەکە ناسنامەی جۆاوجۆر پێکدێت، هەمـوو کاتێـک بڕیـاری نـوخبە سیاسـییەکانی بـۆ ڕازیکردنـی ئەو ناسـنامەیە دەگەڕێتەوە کە پەیوەندی پێوە هەیە. لە بارودۆخێکی لەم شێوەیەدا هەموو

یا زۆرینەی بڕیارەکان لە بچوک تاوەکو گەورە دەکەونە ژێر کاریگەریی سیاسی. هەروەها جێبەجێکردنی بڕیارەکانیش ماوەیەکی زۆر دەخایەنێت. لە کۆمەڵگایەک کە لە ڕووی کۆمەڵایەتی تووشی لێکترازان بووە هەر گروپێک بەها و ناسنامەی تایبەت بە خۆیان لە بەها و ناسنامە و بەرژەوەندیی نیشتمانی پێ باشترە و هەوڵەکانی حکومەتیش بە مەبەستی کۆنترۆڵکردن، یەکدەست و هاوڕا کردنیان بێئەنجام دەبێت و لە زۆربەی حاڵەتەکان بە ئاراستەی تووندوتیژی، جیابوونەوە و دابەشبوون دەڕوات.

گرنگی ئەم تۆێژینەوەیە لەوەدایە، کە بە شێوەیەکی زانستی لە قەیرانی لاوازیی ناسنامەی نیشتمانی لە عێراق دەکۆڵێتەوە و نیشانیدەدات کە ئەم ناسنامەیە لە ڕێگای تووندوتیژی و بەکارهێنانی هێزی سەربازی لە لایەن دەسەڵاتدارانی بەغدا، لە ناو گەلانی عێراق دروست نابێت. ئامانجی تۆێژینەوەکە، ئەوەیە کە بە دروستی لە قەیرانەکانی ناوخۆی عێراق تێبگەین و بژاردەی گونجاو بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی ناوخۆی عێراق بدۆزرێتەوە و هیچی تر هاوڵاتییانی عێراق کورد، شیعە و سوننە نەبنە قوربانی ئەم سیاسەتانەی کە لە لایەن دەسەڵاتدارانی بەغدا بۆ مانەوەی عێراق پەیڕەودەکرێت.

پرسیاری تۆێژینەوەکە، ئەوەیە کە چ هۆکارێک کاریگەری لەسەر لاوازیی ناسنامەی نیشتمانیی عێراقی هەبووە؟ ئەو گریمانەیەی کە بۆ ئەم تۆێژینەوەش دانراوە، ئەوەیە کە بەریتانیا لەبەر بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی خۆی لە سەرەتای دروستکردنی عێراق گرنگیی بە ویست و ئارزووی گەلانی کورد، شیعە و سوننە نەداوە و لە ڕێگای هێزی سەربازی هەوڵی سەرکوتکردنی ئیرادە، ویست و ئارەزووی گەلانی کورد و شیعەی لە پێش گرت و ئەمەش بووە هۆی ئەوەی تووندوتیژی بە شێوەیەک لە عێراق بڵاوبکرێتەوە، کە کاریگەریی سەرەکی لە لاوازی ناسنامەی نیشتمانیی عێراق کردووە.

هەواڵنامەی کێبڕکێ

لەم تـوێژینەوەیەدا میتـۆدی شـیکاری نـاوەرۆک بە شـێوەیەکی هـۆ و دەرهاویشـــتە بەکارهـــاتووە و داتاکـــان لە ڕێگـــای کتێبەکـــان، وتـــارە زانسـتییەکان، کتێبخـانە و ئینترنێـت وەدەسـتهاتوون و شـیکردنەوەش بـۆ داتاکان لە ڕێگای میتۆدی چۆنیەتی بووە.

١_چوارچێوەی تیۆری

بابەت و چەمکی ناسنامە و ناسنامەی نەتەوەیی تەنها پەیوەندیی بە یەکێک لە بەشـەکانی زانسـتە کۆمەڵایەتییەکـان نیـیە، بەڵکـو دیـاردەیەکی سیاسی، کۆمەڵایەتی، کلتووری و دەروونناسییە. لەبەر ئەمە کۆمەڵناسـان، دەروونناسـان و بیرمەنـدانی بـواری زانسـتە سیاسـییەکان هەر کامیـان لە ڕوانگەی خۆیانەوە ئەم بابەتەیان تاوتوێ کردووە. (Bechhofer and David 2009.P, 12) لێرەدا ئێمە لە ڕوانـگەی دوو لێکـۆلەر ئـانتۆنی گیـدێنز و سـامۆئێل هـانتینگتۆن باسـی ناسـنامە و ناسـنامەی نەتەوەیـی دەکەین.

١_١ _ ئانتۆنی گیدێنز

ئـانتۆنی گیـدێنز ناسـنامەی کەسـی بەم شـێوەیە پێناسـە دەکـات: ((ناسنامەی کەسی جۆرێک لە تایبەتمەندی جیاواز یـان تەنانەت کۆمەڵێک تایبەتمەندی جیاواز نییە کە لە دەسەڵاتی کەسێکدا بێت. ناسـنامەی کەسـی لە ڕاستیدا هەمان " خود "ە کە تاک ئەمە وەکو ڕەنگدانەوە لە ژیانی قبووڵ دەکات)). لێرەدا ناسنامە بە مانای بەردەوامیی تـاک لە شـوێن و کـات دایە. ناسنامەی کەسی بریتییە لەم بەردەوام بوونە، بەڵام بەو شـیکردنەوەیە کە تـاک بـۆی دەکـات. (عباسـی قـادی و خلیلـی کاشـانی، ١٣٨٨ ، ص ٤٩) گیـدێنز پێیـوایە کە " خـود" لە هەر تاکێکـدا لە سـێ فـاکتەری، متمـانەی سـەرەکی، تایبەتمەنـدی کەسـی و پڕۆسـەی بەکۆمەڵایەتیبـوون دروسـت دەبێـت. بەشـی متمـانەی سـەرەکیی خـود، لە ڕێـگەی ئاسـاییبوونەوەی پەیوەندییەکان، توانـای ڕێکخسـتنی عـاقڵانەی کاروبارەکـان و لێکدانەوە و

شـیکردنەوەی سـەرکەتووانەی تـاک لە کـردەوەی خـۆی، هانـدان بـۆ ئەنجامدانی کردەوەی دیکە دەرەخسێنێت و لە ئەنجامدا کاریگەری لە سەر ناسـنامەی کـۆمەڵایەتی تـاک دروسـتدەکات. لە لایەکـی دیـکەوە تایبەتمەنـدییەکانی تـاک کە بە سـەر تایبەتمەنـدیی ڕواڵەتـی و دەروونـی دابەشدەبێت لە ڕێگەی لێکدانەوەی سـەرکەوتووانەی تـاک بـۆ کارەکـانی، وێنـاکردنی سـەرکەوتن لە کارەکـانی لە لایەن کەسـانی دیـکە و توانـای بەجێگەیاندنی چەند ڕۆڵێکی جۆراوجـۆر دەبێتە هاندەرێک بـۆ ئەنجامدانی کاری دیکە و لە کۆتاییدا شکڵ گرتنی ناسنامەی کۆمەڵایەتی بـۆ کەسـەکە. بەشی سێیەمیش پڕۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوونە، کە دابەش دەبێتە سـەر دوو بەشـی مـودێرن و نەریتخـواز. لە ڕوانـگەی گیـدێنز ئەم سـێ فـاکتەرە بە شـێوەی یەکسـان هانـدەر دەبـن بـۆ دروسـتکردنی کـاریگەری لەسـەر ئەنجامـدانی کردەوەکـانی تـاک و لە دەرەنجامـدا کـاریگەری لەسـەر ناسنامەی کۆمەڵایەتی دەبێت.(جمشیدی، ۱۳۸۱ ، ص ۱۷)

۱ _۲ _سامۆئێل هانتینگتۆن

سـامۆئێل هـانتینگتۆن لە تـاوتوێکردنی پرسـی ناسـنامە لە کۆمەڵگـای ئەمریکـا بـاوەڕی بە بنەمـایەکی زۆر گرنـگ هەیە. ئەویـش ئەمەیە، کە ناسنامەی نیشتمانیی ئەمریکا بە درێژایی مێژوو تووشی گۆڕانکاری بووە. خاڵی زۆر گرنگ لە پڕۆسەی گۆڕانکاری لە ناسنامەی نیشتمانیی ئەمریکا ئەمەیە کە لە نێـوان هەڕەشـەکان بە تـایبەت دەرەکـی و ئەمنیەتـی و پتەوبـوونی ناسـنامەی نیشـتمانی پەیوەنـدییەکی ڕاسـتەوخۆ هەیە. هەر کاتێک هەڕەشـەکانی ئەمنـی گەورەتـر و تونـدتر بـن، بە هەمـان ئەنـدازە ناسنامەی نیشتمانی ئەمریکاییەکان دیارتر و پتەوتر دەبێت. هـانتینگتۆن لە پەرتـوکی ئـێمە کێـین؟ ڕوودانـی چەنـد هەڕەشـەیەکی وەکـو جەنگەکـانی ناوخۆی ئەمریکا، جەنگی دووەمی جیهانی، جەنگی سارد و ڕووداوی ۱۱ سێپتەمبەر بە هۆکاری بەهێزبوونی ناسنامەی نیشتمانی دەزانێت. پرسێکی زۆر گرنگـی دیـکە لە ڕوانـگەی هـانتینگتۆن بـۆ ناسـنامەی نیشـتمانی لە

ئەمریکـا، سـەرنجدان لە بـابەتی ڕەچەڵەک و نەتەوەیە. ئەو لە بنەڕەتـدا کۆمەڵگـای سـەرەتایی ئەمریکـا بە خـاوەنی تایبەتمەنـدیی ئەنگلـۆ – پڕۆتسـتانی دەزانێـت؛ بەو مانـایە کە دانیشـتووانی سـەرەتا و یەکەمـی ویلایەتە یەکگرتووەکان هەر چەندە لە چەند کلتوور و ڕەچەڵەکی جیاواز بـوون بەڵام کلتـووری سـەرەکی و زاڵ بە سـەریاندا، کلتـووری ئەنگلـۆ – پڕۆتستانی بوو. فاکتەرە سـەرەکییەکانی دروستکەری کلتـووری نـاوبراو بریتین لە: زمـانی ئینگلیزی، دینی مەسـیح، ڕوانگەی ئینگلیزی بۆ یاسـا و بەها پڕۆتستانییەکان. (ڕاکی، ١٣٨٥ ، ص ٣٦)

بنەما و بنچینەی ناسنامەی ئەمریکایی لە ڕوانگەی مێژوویی لە چـوار بەشـی سـەرەکی پێکـدێت: ڕەچەڵەک، نەتەوە، کلتـوور (بە تـایبەت زمـان و مەزهەب) و ئایدۆلۆجی.(جمشیدی، ١٣٨١، ص ١٧)

هانتینگتۆن لە کتێبەکەی بە ناوی " ئێمە کێین؟ " بە تێروتەسـەلی ئەو پرسانەی پەیوەندییان بە ناسنامە، قەیرانی ناسنامەی نیشتمانی، ناسـنامەی نانیشتمانی، ناسـنامەی ئەمریکایی و بنەماکانی و هتد باس دەکات، بەڵام باسی تایبەت بە ناسنامەی ئەمریکایی لە ڕاستیدا گرنگترین بەشی کتێبەکە پێکدەهێنێت. لە ڕوانـگەی ئەو هەرەشـە سـەرەکییانەی لە سـەر ناسـنامەی ئەمریکاین بریتین لە: چەند کلتوورگەرایی، کێشەی کۆچبەران، مەیل بەرەو دوو زمـانی، هاوڵاتییـانی خـاوەن دوو ڕەگەزنـامە، نەبـوونی دوژمـن، هێسپەنیەکان (Hispanic) و لاوازی نوخبەکان.

سەرچاوەکانی ناسنامە لە ڕوانگەی هانتینگتۆن:

زۆرجار تاکەکان ژمارەیەکی زۆر لە سەرچاوەکانی ناسنامەیان هەیە کە بە شێوەیەکی گشتی بریتین لە

ئینتیسابی وەکو تەمەن، ڕەچەڵەک، ڕەگەز، خزمایەتی، ئەتنیک؛

کلتـووری وەکـو تیـرە، هـۆز، شـێوازی ژیـان، زمـان، نەتەوایەتـی، مەزهەب و شارستانیەت؛

سیاسـی وەکـو بـاڵ، تـاقم، ڕابەر، بـزووتنەوە، ئارمـان، حیـزب، ئایدۆلۆجیا و دەوڵەت؛

زەوی وەکـو دراوسـێ، لادێ، شـار، هەرێـم، بەش، وڵات، نـاوچەی جوگرافیایی، کیشوەر و نیوە گۆی زەوی؛

ئابووری وەکو پیشـە، هونەر، گروپی کار، خـاوەن کار، پیشەسـازی، یەکەی ئابووری، یەکێتیی کرێکاران و چینایەتی؛

کۆمەڵایەتی وەکـو دۆسـتان، یـانە، تیم، هاوکـاران، گروپی سـەیران و پێگەی کۆمەڵایەتی؛ (هانتینگتون، ١٣٨٤، ص ٤٨)

٢ _ناسنامە

لە ڕووی زمـانییەوە وشـەی ناسـنامە لە وشـەی (Identity) وەرگیراوە. (گل محمدی، ١٣٩٣ ، ص ٢٢٢) هەر چەندە چەمکی ناسنامە تا ڕادەیەک چەمکێکی نوێیە لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان و بۆ یەکەم جار " ئەریکسۆن " لە ١٩٥٠ گشتگیری کرد، بەڵام یەکێک لەو چەمکانەیە کە زۆر باس و گفتوگۆی لەسەر کراوە. زانایانی بواری دەروونناسی، کۆمەڵناسی، مرۆڤناسـی و تەنـانەت فەیلسـوفانی سیاسـی هەر کامیـان شـتێکیان خسـتووەتە سـەر گۆشـەیەکی ئەم چەمـکە و پێناسـەی جۆراوجـۆری بـۆ کـراوە، لە سـەقامگیری و یەکجـۆری تـاوەکو گۆڕانکـاریی کـۆمەڵایەتی و پلـۆڕالیزمی کلتـووری. لە دەرئەنجامـدا، ناسـنامە مانـای جۆراوجـۆر و دژبەیەکی دراوەتە پـاڵ, هەر لە تیـۆری فەندەمێنتاڵی کە پێداگری لەسـەر یەکێتـی و یەکبـوون دەکـاتەوە تـا ئەو تیـۆرانەی کە پێـداگری لەسـەر دابەشکردنی سـووژەی مۆدێرن دەکەنەوە. کێشـەی سـەرەکی لە پێناسـەی

هەولێر کتێبخانەی

ناسنامه لەوە سەرچاوە دەگرێت کە ئەم وشەیە بۆ هەستی تاک بۆ خۆی و پەیوەندیی تاک لەگەڵ کەسانی دیکە دەگەڕێتەوە. (Andreouli and Xenia, 2015)

ناسنامە پێناسەیەکە، کە کەسێک لە خۆی و لە بوونی خۆی دەکات و وەڵامی چەند پرسیارێکی وەکو من چیم و چیم دەوێت؟" دەداتەوە. لە ڕێگەی ناسنامە بە ڕەهەندەکانی کەسایەتیی خۆی جۆرێک هاوئاهەنگی و یەکدەستی دەبەخشێت و لە ڕووی دەروونی و هەڵسوکەوت و ڕەفتار لە کات و شوێندا هەڵوێست وەردەگرێت. (زهیری، ١٣٨٤، ص ٣٠) ناسنامە وەڵامێکە بۆ پرسیاری من کێم؟ (بابایی فرد، ١٣٩٢)

ناسنامە بە مانای ئەوە دێت کە تۆ چ کەسێکیت, واتا کەسێک یان گروپێک بە چ شێوەیەک خۆیان دەناسێنن یان چۆن بناسێنرێن. ناسنامە وەڵامێکە بۆ ناخ و سروشتی مرۆڤ بۆ ناساندنی خۆی لە ڕێگەی کۆمەڵێک بنەما و فاکتەری کلتووری، مێژوویی و جوگرافیایی. (مجتهد زاده، ١٣٩١ ، ص ٧٢)

ناسنامە، دەرخەر و پێشاندەری چ کەسێک بوونە کە لە پێویستی مرۆڤ بە ناسینەوەی بە شتێک یان جێگایەک سەرچاوە دەگرێت. (آقابخشی و افشاری ، ١٣٨٣ ، ص ٣٠٥) ناسنامە لە پەروەردەی خێزانی، کلتووری و بیروباوەڕی کۆمەڵایەتی سەرچاوە دەگرێت و کەسایەتی و تایبەتمەندیی کەسێک یان کۆمەڵگایەک دروستدەکات. ناسنامە بەهۆی پرۆسەی کۆمەڵایەتی سەرهەڵدەدات و پاش بەرجەستەبوون دەمێنێتەوە، گۆڕانکاری بەسەردا دێت و تەنانەت لە دەرەنجامی پەیوەندیی کۆمەڵایەتی سەر لە نوێ دروست دەبێتەوە. بە شێوەیەکی گشتی دەکرێت ناسنامە بە تایبەتمەندییەک بزانرێت کە دەبێتە هۆی جیاوازی و ناسینی تاک، نەتەوە و کۆمەڵگایەک لەوانی دیکە. (میرحیدری و دیگران، ١٣٩٢ ، ص ١٧٦)

پرسیاری سەرەکی ناسنامەی جیۆپۆلەتیکی ئەمەیە: ئێمە کێین و لە کوێین؟ ئەم پرسیارە هەواڵ لە بوونی " کەسێکی دیکە " دەدات کە بە دوژمن سەیردەکرێت و بوون و پێناسەی ئێمەی خستووەتە ژێر هەڕەشەوە. (مرادی و افضلی، ۱۳۹۲، ص ۲۷٦)

۲ _۱ _ئاستەکانی ناسنامە

بە مەبەستی تێگەیشتنی باشتر لە چەمکی ناسنامە پێویستە کە ئاستەکانی ناسنامە دیاریبکەین. گرنگینەدان بە ئاستە جیاوازەکانی ناسنامە دەبێتە هۆی ئەوەی کە تێکەڵاوی و ئاڵۆزی لە نێوان ئاستە جیاوازەکانی ناسنامە دروست بێت و توێژەران و لایەنە سیاسییە جۆراوجۆرەکان بە هەڵە ئاستێکی ناسنامە لە جیاتی ئاستێکی دیکە بەکاربێنن و بەم شێوەیە دەبنە هۆی سەرلێشێواوی و تێنەگەییشتنی خوێنەران. بۆ نموونە یەکێک لە سەرەکیترین ئەم ئاڵۆزییانە لە وەکو یەک زانینی ئاستەکانی ناسنامە لەو باسانە بەدی دەکرێت کە پەیوەندی بە ناسنامەی ئاینی و ناسنامەی نەتەوەیی و هۆزەکان هەیە. ئەم گوێنەدان بە ڕەچاوکردنی ئاستەکانی شیکردنەوە بووەتە هۆی ئەوەی کە توێژەران و چالاکوانانی سیاسی بە ئایدۆلوجیای جیاواز ئەم ئاستانە بە یەک شت بزانن و لە جیاتی یەکتر بەکاریانبێنن. (احمدی، ۱۳۸۲، ص ٦)

۲ _۱ _۱ _ناسنامەی کەسی (Personal Identity)

بنەڕەتیترین و یەکەم هۆشیاری لە سەر ناسنامەی مرۆڤ، ناسینی خۆی لە سەر بنەمای پەیوەندی لەگەڵ خانەوادەی و جۆری ڕەگەزی دروست دەبێت. یەکەم ناسینی منداڵ لە سەر بنەمای پەیوەندی لەگەڵ خانەوادەی واتا دایک و باوک، خوشک و برا و دواتر خزم و کەسوکاری دروستدەبێت. کەواتە ناسنامەی کەسی دەگەڕێتەوە بۆ پەیوەندی نێوان تاک لەگەڵ خانواده و کەسوکاری و پاشان بۆ ناسینەوەی جۆری ڕەگەزی. ئەمە بەربڵاوترین و یەکەم جۆری ناسنامەیە لە کۆمەڵگای

مرۆڤایەتی. کەواتە دەتوانین بڵێین ناسنامەی کەسی جۆراوجۆر نییە، بەڵکو تاک تەنها یەک ناسنامەی خێزانی و یەک ڕەگەزی (نێر یان مێ)ی هەیە. (همان ، ص ٨)

٢_١ _ ٢ _ناسنامەی کۆمەڵایەتی (Social Identity)

دووەم ئاستی خوێندنەوە سەبارەت بە ناسنامە، ئاستی کۆمەڵایەتی و ناسنامەی کۆمەڵایەتیی تاکە. بە پێچەوانەی ناسنامەی کەسی، ناسنامەی کۆمەڵایەتی فرەلایەن و جۆراوجۆرە. ئەم جۆرە ناسنامەیە لە پەیوەندی نێوان تاک لەگەڵ کۆمەڵگا و ژینگەی کۆمەڵایەتی دروستدەبێت و دەتوانێت چەندین جۆری جیاوازی هەبێت کە هەر کامیان لە ڕووی پێگە و گرنگی دابەشدەکرێن. تاک پاش تێپەڕبوونی چەند قۆناغێک لە تەمەنی دەچێتە گۆڕەپانی کۆمەڵگا و ڕووبەڕووی کەسانێک دەبێتەوە کە وەکو خۆی یا جیاواز لە ئەون. لەم قۆناغەیە کە بابەتی " کەسانی دیکە " بە شێوەی ئۆتۆماتیکی بەهۆی ڕووبەڕووبوونەوەی تاک لەگەڵ ژینگە دروستدەبێت. بەشێکی زۆر لە ناسنامەی مرۆڤەکان لەم ئاستە شیاوی تاوتوێکردنن و تاک دەتوانێت هاوکات هەڵگری چەندین ناسنامەی کۆمەڵایەتیی جیاواز بێت و وەکو ناسنامەی پیشەیی، ناسنامەی تایفی، ناسنامەی نەتەوەی، ناسنامەی حیزبی، ناسنامەی ئاینی هەروەها چەند جۆر ناسنامەی لاوەکی کە پەیوەندی بە چەند پرسێکی وەکو وەرزش، هونەر و چالاکییە کۆمەڵایەتییەکانی دیکەوە هەیە. جۆرەکانی ناسنامەی کۆمەڵایەتیی تاکەکان لە ڕووی گرنگی و هەمیشەیی یان کاتیبوونیان بەردەوامی کەمتریان لە ناسنامەی کەسی هەیە، بۆ نموونە تاک دەتوانێت ناسنامەکانی وەکو ناسنامەی پیشەیی، وەرزشی، هونەری و حیزبیی خۆی بە ئاسانی بگۆڕێت،

بەڵام لە هەمـان کاتـدا و لە ئاسـتی ناسـنامەی کـۆمەڵایەتی چەنـد شووناسێک کەمتر و زۆر بە زەحمەت تووشی گۆڕانکاری دەبن یـان هەر ناگۆڕدرێن و تاکەکان ئامادەنین وەفاداریی خۆیان بەرامبەر ئەم ناسنامانە بگۆڕن وەکو شووناسی ئاینی و نەتەوەیی. (احمدی، ۱۳۹۰ ، ص ۷۱)

۲_۱_۳ _ناسنامەی نیشتمانی (National Identity)

ناسـنامەی نیشـتمانی گشـتگیرترین و لە هەمـان کاتـدا بـاوەڕپێکراوترین ئاسـتی ناسـنامەیە لە هەمـوو سیسـتەمە کۆمەڵایەتییەکـان. گرنگـی چەمکـی ناسـنامەی نیشـتمانی بەراورد بە جۆرەکـانی دیـکەی ناسـنامە ئەو کـاریگەرییە فـراوانەیە کە لە سـەر بەشە جیاوازەکانی ژیان لەهەر سیستەمێکی کۆمەڵایەتی هەیەتی. بۆ نموونە ناسنامەی نیشتمانی لە بواری سیاسـەت، ئامانجەکان دێنێتە دی و ڕەوایی بە دەسەڵات دەبەخشێت و ڕێژەی نفوز و کارتێکەری دەباتە سەر

ناسـنامەی نیشـتمانی پڕۆسـەی وەڵامـدانەوەی هۆشـیارانەی نەتەوەیەکە بۆ چەند پرسیارێک لەسـەر خـۆی، ڕابردوو، ئینتیما بـۆ نیشـتمانی سـەرەکی، شـوێن و قەڵەمـڕەوی شارسـتانیەت، پـێگەی سیاسی، ئابووری و کلتوورییان. (حاجیانی، ۱۳۷۹، ص ۱۹۷)

کەواتە ناسنامەی نیشتمانی کە هەندێک کەس بە "ناسنامەی بنەڕەتی" نـاوی دەبەن، بەربڵاوتـرین و گرنگتـرین ئاسـتی ناسـنامەیە بـۆ تـاک و بەراورد بە جۆرەکـانی ناسـنامەی کـۆمەڵایەتی بەردەوامـی زۆرتـرە و گۆڕانکاری کەمتری بەسـەردادێت. زۆرجار وەکو ناسنامەی کەسی، هەر تاکێـک تەنهـا یەک ناسـنامەی نیشـتمانیی هەیە، تەنـانەت ئەو کەسـانەی

هەڵگـری زیـاتر لە یەک ڕەگەزنـامەن لە کۆتاییـدا تەنهـا یەک ناسـنامەی نیشتمانی بۆ خۆیان دیاری دەکەن و خۆیـان سـەر بەو کۆمەڵگایە دەزانن کە باو و باپیرانیان لەوێ ژیاون و لەو کلتوورە گەشەیان کردووە. گرنگی ناسـنامەی نیشـتمانی لەوە سـەرچاوە دەگرێت، کە پەیوەندی بە نیشـتمان، مێژوو و کلتووریکی تایبەت هەیە. لێرەدا بە تایبەتی نیشـتمان گرنگە لەبەر ئەوەی تاک تەنها یەک نیشـتمانی هەیە کە پێی وابەسـتەیە و نە زۆرتر. لە نـــاو ئەم نیشـــتمانەدا کە ڕەچەڵەک، نەتەوە، تـــایفە، ئـــاین و تـــاقمە جۆراوجۆرەکان ژیان بەسـەردەبەن. (احمدی، ۱۳۹۰، ص ۷۲)

۲_۲ _چەمک و پێناسەی ناسنامەی نیشتمانی

ناسنامەی نیشتمانی لەسـەر بنەمایەکی سەرەکی دروسـتبووە. ئەویش جیـاوازیی نێـوان نەتەوەکـانە. چەمکـی ناسـنامەی نیشـتمانی لەدایکبـووی ســـەردەمی نـــوێیە کە ســـەرەتا لە ئەورووپـــا ســـەریهەڵدا و پاشـــان لە کۆتاییەکـانی سـەدەی نـۆزدەیەم ڕووی لە ڕۆژهەڵات و ناوچەکـانی دیـکە کـرد. کەواتە شووناسـی نەتەوەیـی بەرهەمـی گۆڕانکـارییە سیاسـی و کۆمەڵایەتییەکـانی ئەورووپـایە. هاتنەکـایەی یەکە سیاسـییە نوێیەکـان واتە دەوڵەتی نەتەوەیی بووە هـۆی دروسـتبوونی مانایەکی نـوێ لە ناسـنامەی کـۆمەڵایەتی کە ئەویش ناسـنامەی نیشـتمانی بـوو. لەم سـەردەمە بنەمـای سـەرەکیی ناسـنامە، هۆشـیاری بـوو کە گۆڕانکاریی قـووڵی لەسـەر مانـای ناسـنامە دروسـتکرد. لێـرەدا بـوو کە پرسـی ناسـنامە وەکـو پرسـێکی کلتووری و کۆمەڵایەتی ڕوانگەیەکی هۆشیارانەی بۆ پەیدابوو و لەم چەند دەیەی کۆتایی هـاتە نـاو بـازنەی زانسـتە سیاسـییەکان و کۆمەڵناسـی و لە ئێستاشدا لە کـۆمەڵگەی زانسـتە جیهانییەکـان گرنگی پێدەدرێت. (زهیری، ۱۳۸٤، ص ۳۱) کەواتە چەمکی ناسنامەی نیشتمانی چەمکێکی تا ڕادەیەک نـوێیە و بـووتە جێگـرەوەی چەنـد چەمکێکـی کـۆن وەکـو نەتەوەیـی و هۆشـیاری نەتەوەیـی. کە ئەم چەمکـانە زۆرتـر لە سـەدەکانی هەژدە و

نۆزده و سەرەتای سەدەی بیستەم بەکاردەهاتن. (قوام و زرگر ،۱۳۸۹ ، ص ٦٧)

به وتەیەکی دیکە خستنەڕووی چەمکی ناسنامەی نیشتمانی بە شێوەیەکی جددی بۆ سەردەمی دروستبوونی سیستەمی نێودەوڵەتی لە ڕووی سیاسییەوە بۆ دوو سەدەی ڕابردوو دەگەڕێتەوە. ئەو کاتەی کە دەوڵەتەکان بۆ بەدیهێنانی یەکێتی و یەکگرتوویی ناوخۆیی و نەهێشتنی قەیرانە ناوخۆییەکان ڕوویان لە نیشتمانسازی کرد و لە چوارچێوەی تیۆری هاوسەنگی هێزەکان بە پێویستیان زانی کە دەوڵەتانی ڕکابەر و دوژمنیان لاواز بکەن. ئەویش لە ڕێگای هاندانی ئەو نەتەوانەی کە لە چوارچێوەی وڵاتەکەیان دەژیان. (زهیری،١٣٨٤، ص ٣٢)

ناسنامەی نیشتمانی لە سەرەوەی ئینتمای دیاریکراوی نەتەوەیی _ عەشیرەتییە کە بە درێژایی مێژوو پاڵپشت بە چەند بنەمایەکی هاوبەش وەکو ئاین، زمان، هێما، بەها، بیرەوەری، چارەنووس و کەلەپووری هاوبەش بە ناسنامەی کلتووری نەتەوەکان واتای پێبەخشراوە. ناسنامەی نیشتمانی وەکو ناسنامەی گرێدراو بە "نەتەوە و دەوڵەتی نیشتمانی" وەکو دیاردەیەکی چەند ڕەهەندی کاریگەری لە پرسە ئابووری، سیاسی و کلتوورییەکان وەرگرت کە لە سەدەی هەژدەیەم هاتنە ناو ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی. ئەم دیاردەیە لە ڕووی ئابووری بەرهەمی گەشەی پیشەسازی و سیستەمی سەرمایەداری و تێکچوونی سنووری نەتەوە _ عەشیرەتییە و دروستکردنی بازاڕی نەتەوەیی بوو و لە ڕووی سیاسی کاریگەری لە شۆڕشی فەڕەنسا و دروشمەکانی ئەم شۆڕشە و بەردەوامی دەوڵەتی نیشتمانی وەرگرت. هەروەها لە ڕووی کلتووری و پەیوەندیی کاریگەری سوودی لە گەشەسەندنی تەکنەلۆجیایی، ئامرازەکانی هاتوچۆی گشتی، پەرەپێدانی پەروەردەی گشتی و دروستکردنی قۆتابخانەی نوێ، گەشەی شار و شارنشینی و زیادبوونی جوڵەی کۆمەڵایەتی و جوگرافیایی، پەرەسەندنی پێداویستییەکانی هاتوچۆ

و گەیاندن، جێگیربوونی کلتووری نیشتمانی و فێربوونی زمانی هاوبەش، خزمەتی سەربازی و دروستکردنی سوپای نیشتمانی و پەیدابوونی چینی نوێی ڕۆشنبیر وەرگرت. (صالح، ١٣٨٨، ص ١٢٣) ناسنامەی نیشتمانی کاتێک دروست دەبێت کە "گەل" و پڕۆسەی "نیشتمانسازی" بە مانا نوێکەی دروست بووبێت. (لطف آبادی، ١٣٩٢، ص ٦٣)

ناسنامەی نیشتمانی بریتییە لە کۆی تایبەتمەندی و بەها هاوبەشەکانی گەلێکی سەربەخۆ کە تاکەکانی ئەم گەلە هەست و زانیاری و هۆشیارییان لەسەر ئەو بنەمایانە هەیە و بەهۆی ئەم بنەمایانە بەرامبەر یەکتر هەست بە وابەستەیی دەکەن. ناسنامەی نیشتمانی دەبێتە هۆی جیاوازیی نێوان گەلێک لە گەلانی دیکە. (حافظ نیا، ١٣٩٠، ص ٢١٩) ناسنامەی نیشتمانی لەسەر تایبەتمەندییەکانی نیشتمانی، فەرهەنگی، مێژوویی، ئایینی، نەتەوەیی، نەژادی و هتد دروستدەکرێت و بنەمای دەوڵەتێکی نیشتمانی پێکدێنێت. (هەمان منبع، ص ١٤٩)

ناسنامەی نیشتمانی بالاترین ئاستی ناسنامەی گشتییە کە پەیوەندیی مرۆڤ لەگەڵ وڵاتەکەی نیشاندەدات. ناسنامەی نیشتمانی پڕۆسەی وەڵامدانەوەی هۆشیارانەی گەلێکە بۆ چەند پرسیارێک لە خۆی: ئایا پێشتر کێ بووە و ئێستا کێیە؟ نیشتمانی ڕەسەن و هەمیشەیی لە کوێیە؟ چ کلتوور و شارستانییەتێکی هەیە و چ ڕۆڵێکی لە پەرەپێدان بە شارستانیەتی جیهانی هەبووە و لە ئێستادا لە سیستەمی جیهانی چ پێگەیەکی سیاسی، ئابووری و کلتووری هەیە؟ لە کۆتاییدا ئەو بەهایانە لە ناسنامەی مێژوویی پێی گەیشتووە تا چ ڕادەیەک لە بەدیهێنانی ئامانجەکانی لە بواری کۆمەڵایەتی، سیاسی و کلتووری کاریگەری دەبێت.

لە پێناسەیەکی دیکەدا ناسنامەی نیشتمانی بە مانای هەستی وەفاداری بەرامبەر بنەما و سومبولە هاوبەشەکانە لە کۆمەڵگای نیشتمانی و لە ناو سنوورێکی دیاریکراوی سیاسی. بەپێی ئەم پێناسەیە، ئینتما و

وەفـاداری تاکەکـانی نـاو کۆمەڵگـای نیشـتمانی بە هەر کـام لە بنەمـا و سـومبولە نەتەوەیەکـان؛ واتە نیشـتمان، ئـاین، دابونەریت، مێژوو، زمـان و ئەدەب، خەڵـک و دەوڵەت، ڕێـژەی هەسـتی ناسـنامەی نیشـتمانی تاکەکـانی ئەو کۆمەڵگایە دیاردەکات. (قاسمی و دیگران،١٣٩٠، ص ٦٣)

٢-٢-١ -بنەماکانی ناسنامەی نیشتمانی

هەنـدێک لە زانایـانی سیاسـی، کۆمەڵناسـی و جوگرافیـا بنەماکـانی ناسـنامەی نیشـتمانی دیـاریکردووە. بە شـێوەیەکی گشـتی لە جوگرافیـا، "نیشتمانی هاوبەش" و "مێژوی هـاوبەش" بە بنەمـای سـەرەکی زانـراون. لە زانسـتە سیاسـییەکان. "سیسـتەمی سیاسـی هـاوبەش"، "نیشـتمان" و "نیشـتمانی "Nationality" بە بنەمـای سـەرەکی زانـراون و لە زانسـتە کۆمەڵایەتییەکـان، "زمـانی هـاوبەش"، "ئـاینی هـاوبەش" و "دابـونەریتی هاوبەش" بە بنەمای سەرەکی دانراون. بێگومان ناسنامە دیاردەیەکە کە لە هەموو ئەم بنەمایانە هەروەهـا بنەمـای کلتـووری پێکهـاتووە. (مجتهد زادە، ١٣٩١، ص ٣٣٧- ٣٣٦)

٢-٢-٢- ڕەهەندەکانی ناسنامەی نیشتمانی

ناسنامەی نیشتمانی پێنج ڕەهەندی هەیە کە بریتین لە : ١- ڕەهەندی دەروونـی ٢- ڕەهەنـدی کلتـووری ٣- ڕەهەنـدی نەتەوەیـی ٤- ڕەهەنـدی مێژوویی ٥- ڕەهەندی سیاسی

ڕەهەنـدی دەروونـی: ئەم ڕەهەنـدە لەوە سـەرچاوە دەگرێـت کە تاکەکـانی نـاو گـرووپ یـا نەتەوەیەک هۆشـیارییان لەسـەر ئەوە هەیە کە بوونی ئەوان لە ناو گروپەکە بەهۆی کۆمەڵێک بەهای هاوبەشە. هەسـتێکی لەم شێوەیە بۆی هەیە تا مـاوەیەکی زۆر بە شـاراوەیی بمێنێتەوە بەڵام لە ناکـاو بەهـۆی هۆکارێـک وەکـو ڕووبەڕووبـوونەوەی ئەم نەتەوە لەگەڵ

دوژمنێکی ناوخۆیی یا دەرەکی کە بووەتە هەڕەشە و مەترسی لەسەر خەڵک، بەدەربکەوێت.

١. ڕەهەندی کلتووری: فەرهەنگ بە یەکێک لە گرنگترین و دەوڵەمەندترین سەرچاوەکانی ناسنامەی نیشتمانی ئەژمار دەکرێت. کلتوور، کەلەپووری کۆمەڵایەتی کۆمەڵگایەکە کە بەرهەمی مادی، هزری و ڕۆحی لەخۆدەگرێت. گرنگترین بنەماکانی کلتووری ناسنامەی نیشتمانی بریتین لە: بەهاکان، ئاین، زمان، بیر و باوەڕ، دابونەریت و ... هتد.

٢. ڕەهەندی میژوویی: واتە لە ڕووی کات و زەمانەوە گەلێک دەبێت چەند بۆ ڕابردوو بگەڕێتەوە هەتا بتوانێت ڕەگ و ڕیشە و ڕەچەڵەکی خۆی دیاریبکات، کە لەم بابەتە هیچ ڕێسا و یاسایەک بوونی نییە. بۆ نموونە گەلانی بەریتانیا و فەرەنسا ڕیشەی خۆیان بۆ سەدەکانی ناوەڕاست دەگەڕێننەوە. بەڵام ڕەگ و ڕیشەی نەتەوەکانی چین، یونان و ژاپۆن بۆ سەردەمی کۆن دەگەڕێتەوە. بە پێچەوانەوە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، ئوسترالیا و کەنەدا میژوویەکی دوو سەد تا سێ سەد ساڵەیان هەیە. پێشینەی میژوویی نەتەوەیەک وەکو سەرچاوەی ڕاستی و دروستی بۆ نەتەوەیەک و کلتوورەکەی ئەژمار دەکرێت و پەیوەندی نێوان تاکەکان لەگەڵ سنووری ژیانی باو و باپیرانیان دروستدەکات.

٣. ڕەهەندی نەتەوەیی: بەهۆی ئەم ڕەهەندەوە نەتەوەکان دەتوانن لە چوارچێوەیەکی دیاریکراو و بە شوێن، ڕەگ و ڕیشە و ڕەچەڵەکی خۆیاندا بگەڕێن.

٤. ڕەهەندی سیاسی: ئەم ڕەهەندە لە پەیوەندی نێوان ناسنامەی نیشتمانی لەگەڵ حکومەتی نیشتمانی مۆدێرن سەرچاوە دەگرێت. بە

شـێوەیەکی گشـتی ڕۆڵـی حکـومەت لە دروسـتکردنی ناسـنامەی نیشتمانی بریتییە لە:

٥. الـف_ دروسـتکردن و بڵاوکـردنەوەی وێنەیەکـی یەکدەسـت لەو نەتەوەیەی کە لە چوارچێـوەی سـنووورەکانی هەرێـمەکەی پـێکەوە دەژین.

٦. ب_ حکومەت هەڵدەستێت بە دروستکردن و بڵاوکردنەوەی کۆمەڵێک سومبول لە نێوان تاکەکانی کومەڵگا.

٧. ت_ حکـومەت مـافی زۆرتـر بـۆ هاوڵاتییـانی دابینـدەکات بەم شـێوەیە هەسـتی وەفـاداری هاوڵاتییـان بەرانـبەر بە حکـومەت و نیشـتمان زیاددەکات.

٨. پ_ دروسـتکردنی دوژمنێکی هاوبەشـی ڕاسـتەقینە یـان وەهمـی. (میرحیدر و دیگران ١٣٩٢،صص ١٧٨- ١٧٧)

٣ _هۆکارەکانی لاوازیی ناسنامەی نیشتمانی لە عێراق

٣_١ _دروستکردنی سنوور و جوگرافیایەکی دەستکرد بە ناوی عێراق لە لایەن هێزی دەرەکییەوە

وڵاتـی عێـراق پـێش هەمـوو شـتێک لەدایکبـووی سیاسـەتێکی جیۆپـۆلیتیکی نێـودەوڵەتییە. (مـرادی و افضـلی، ١٣٩٢ ، ص ٢٨٥) جەنگـی یەکەمـی جیهـانی کۆتـا جەنـگ بـوو، کە ئیمپراتـۆریەتی عوسـمانی وەکـو زلهێزێـک لەنـاو زلهێزەکـانی دیـکە دەرکەوت. (لـوئیس، ١٣٨١، ص ٣٥١) دیارترین کاریگەریی جەنگی یەکەمی جیهانی گۆڕینی نەخشـەی سیاسـی ئەورووپا بـوو. چـوار ئیمپراتۆریەتی گەورەی ئەڵمانیـا، نەمسـا – هەنگاریـا، ڕووسـیا و عوسـمانی کە لە سـاڵی ١٩١٤ بە ناوەنـدەکانی سـەرەکیی دەسـەڵات ئەژمـار دەکـران لە سـاڵی ١٩٢٠ لە نەخشـەی جیهـان سـڕانەوە.

(نقیب زاده، ١٣٦٩، صص ١٧٠- ١٦٩) براوەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی، ئیمپراتۆریەتی عوسمانییان دابەشکرد و عێراق یەکێک لەو ولاتانە بوو کە بەهۆی ئەم دابەش بوونە دروستکرا، (جعفری ولدانی، ١٣٧٦) کەواتە عێراق بە سنوورەکانی ئێستاوە پێش جەنگی یەکەمی جیهانی بوونی نەبوو. ئەم ولاتە وەکو بەشێک لە پڕۆسەی دابەشکردنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە ڕێگەی بەزۆر لکاندنی سێ ویلایەتی بەسرە، بەغدا و موسڵ دروستکرا.

لە ساڵی ١٩٢١ هێزەکانی داگیرکەری بەریتانیا پاشانشینی عێراقی لە ویلایەتەکانی عوسمانی: بەسرە، بەغداد و موسڵ واتە لە "عێراقی عەرەبی" و "کوردستانی باشوور" وەک دەوڵەتێکی عەرەبی سەنتراڵ پێکهێنا، بێ ئەوەی ویست و مافی ڕەخنە دیاریکردنی ئایندەی (چارەنووسی) گەلی کورد ڕەچاو بکرێت. سەرۆکی ئەوانەش پاشایەکی (مەلیکێکی) بیانیشی بەپێی بەرژەوەندیی خۆی نەک بە ڕەچاوکردنی بەرژەوەندیی خەڵکی فرە نەتەوە و ئاین و مەزهەبی ولاتەکە دەستنیشانکرد. (عوسمان، ٢٠١٣، لل ٣٩-٣٨) پڕۆسەی دروستکردنی عێراق بە دوو قۆناغی سەرەکی تێپەڕیوە. قۆناغی یەکەم دروستکردنی دەوڵەتێکی عەرەبی بووە، کە هەر ویلایەتی بەسرا و بەغدای دەگرتەخۆ، زۆرینەی دانیشتووانی ئەم دوو ویلایەتە عەرەبن. قۆناغی دووەم لکاندنی ویلایەتی موسڵ بوو بە جەستەی ئەم دەوڵەتەوە، کە زۆرینەی دانیشتووانی کورد بوون. ئەو دەوڵەتەی کە بەریتانیا لە عێراق دروستیکرد هەر لە سەرەتاوە ڕووبەڕووی کێشە و گیروگرفتێکی زۆر بوویەوە. لە هەموویان گرنگتر، پێکهاتەی دانیشتووانی ئەم سێ ویلایەتە بووە، کە خراونەتە ناو چوارچێوەی ئەم دەوڵەتە دەستکردە، چونکە لە ڕووی پێکهاتەی دانیشتووانەوە زۆر لەیەکجیاواز بوون و هەر یەک لەم ویلایەتانە خاوەن تایبەتمەندی نەتەوەیی و تایفی تایبەت بە خۆیان بوون؛ عەرەبەکان دابەش دەبوون بە سەر دوو تایفەی شیعە وسوننەدا و زۆر بە کەمی تێکەڵاوی یەکتر دەبوون. لە لایەکی

دیکەوە کورد زۆرینەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵی پێکدەهێنا و لە ڕووی نەتەوەییەوە بە تەواوەتی جیاواز بوون لە دانیشتووانی ویلایەتی بەسرا و بەغدا و داوای مافی چارەنووسی خۆیان دەکرد. (عەبدوللا هیتوتی ،٢٠٠٩ ، ل ١٨)

سەبارەت بە هەنگاوی یەکەمی دروستکردنی دەوڵەتی عێراق، لە دوای شۆڕشی ١٩٢٠ لە باشووری عێراق، بەریتانیا هەندێک هەنگاوی بەپەلەی هاویشت بۆ جێبەجێکردنی ستراتیژیەتی خۆی لە عێراقدا. کە ئەویش بریتی بوو لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی عەرەبی لایەنگری خۆی. لەم چوارچێوەدا و بۆ ئەم مەبەستە لە (١١)ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٠دا "پرسی کۆکس" نێردراوی پایەبەرزی حکومەتی بەریتانیا، لە ڕێگەی ڕاگەیاندراوێکەوە، دامەزراندنی حکومەتێکی کاتی بە سەرۆکایەتی "عەبدولرەحمان نەقیب گەیلانی" ڕاگەیاند و لە (٢٥) تشرینی یەکەمی ١٩٢٠دا ئەم حکومەتە بە فەرمی ڕاگەیەندرا. لە دوای ئەوەی مەلیک فەیسەڵی کوڕی حوسێن لە ٢٣ی ئابی ١٩٢١ کرا بە مەلیکی عێراق و کۆتایی بە ئەرکی ئەم حکومەتە هات. (فرج شریف، ٢٠٠٦، ص ٩٦) هەنگاوی دووەمی ستراتیژیەتی بەریتانیا لە دوای دروستکردنی دەوڵەتێکی عەرەبی لە هەر دوو ویلایەتی بەسرە و بەغدا، بریتیبوو لە دەست بەسەرداگرتنی ویلایەتی موسڵ و لکاندنی بە دەوڵەتی نوێی عێراقەوە. لە ڕاستیدا بەریتانییەکان گەیشتبوونە ئەو باوەڕەی کە لە بەرژەوەندیی ستراتیژی ئەواندایە دەست بە سەر بیرە نەوتەکانی موسڵدا بگرن بە هەر نرخێک بێت و دەوڵەتێک دروستبکرێت کە هەر سێ ویلایەتی بەسرا، بەغدا و موسڵ بگرێتەخۆ. هەر بۆیە لە ساڵی ١٩١٨ بەریتانیا هەستا بە داگیرکردنی ویلایەتی موسڵ و بە مەبەستی ڕەواییدان بەم سیاسەتە، هانای بردە بەر بەندی (٧)ی ڕێککەوتن نامەی (مودرووس) کە هاوپەیمانان بۆیان هەبوو دەست بەسەر هەر هەرێمێکی ستراتژیدا بگرن، بە تایبەت کاتێک هەرێمەکە هەڕەشەبێت لەسەریان. لە ڕووی

سیاسییەوە بەریتانیا پاش گفتوگۆ و دانوستاندنێکی زۆر و پێدانی ٢٥% هەموو بەرهەمی نەوتی عێراق، توانی فەرەنسا ڕازی بکات کە واز لە باشووری کوردستان بهێنێت. پاش ئەم مانۆڕە سیاسی، دیپلۆماسی و سەربازییە، بەریتانیا دۆسیەی ویلایەتی موسڵی (کوردستانی باشووری) گرتە دەست و بە شێوەیەکی تەواو سەربەخۆ و جیاواز لە عێراق هەڵسوکەوتی لەگەڵ دەکرد تاکو لکاندی بە عێراقەوە. (عەبدوڵڵا هێتوتی، ٢٠٠٩ ،لل ٢٥-٢٣)

بەریتانیەکان گەیشتبوونە ئەم دەرەنجامەی کە دروستکردنی دەوڵەتێکی عەرەبی کە لە دوو نەتەوەی جیاواز پێکبێت (واتا عەرەب و کورد) دەتوانێت بە باشترین شێواز بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا لە عێراق و دەوروبەری بپارێزێت. لەبەر ئەوەی ئەم دوو نەتەوەیە بە تەواوەتی لە یەکتر جیاواز بوون و هەر کامیان بەرنامە و ئامانجی تایبەت بە خۆیان هەبوو. کەواتە لکاندنی ئەم دوو نەتەوەیە بە یەکتر لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی عەرەبی، دەستەڵاتدارانی عێراقی ناچار دەکرد بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی داواکاری کوردەکان هەموو کاتێک پێویستییان بە هاوکاری و یارمەتی بەریتانیا بێت. لە لایەکی دیکەوە، بەریتانیا دەیتوانی لە هەر دەرفەتێک کوردەکان لە دژی حکومەتەکانی عێراق و تورکیا بەکاربهێنێت, ئەگەر ئەم ولاتانە لە چوارچێوەی سیاسەتەکانی بەریتانیا نەجوڵێنەوە. هەروەها بەریتانیا دەیتوانی بە ئاسانی چاڵە نەوتەکان کونترۆڵ بکات و مەرجەکانی خۆی بە سەر عێراقدا بسەپێنێت.

کەواتە ئەو ویلایەتانەی کە بەریتانیا عێراقی لێیان دروستکرد. تایبەتمەندی هەر کامیان لە ڕووی نەتەوەیی، ئاینی و کلتووری لەوانی دیکە جیاواز بوو. زۆرینەی خەڵکی موسڵ کورد بوون کە لە هەولێ دروستکردنی کیان و ولاتێکی سەربەخۆدا بوون. لە لایەکی دیکەوە، عەربەکان بە سەر دوو مەزهەبی جیاوازی شیعە و سوننە دابەشدەبوون, کە پەیوەندییەکی ئەوتۆیان پێکەوە نەبوو. بە وتەیەکی دیکە دوو کەلێن

عێراقی دەستکردی تووشی زەحمەت و بارگرانی کردبوو. کەلێنی نەتەویی – نەژادی و کەلێنی مەزهەبی. کەلێنی یەکەم, لە نێوان کورد و عەرەب و کەلێنی دووەم, لە نێوان شیعە و سوننەدا بوو. نەبوونی مێژووی پێکەوە ژیانی هاوبەش پڕکردنەوەی ئەم کەلێنانەی ئەستەم کردووە. کاتێک ڕابردووی هاوبەش و پێکەوە ژیانی ئارەزوومەندانە لە نێوان پێکهاتەکانی وڵاتدا نەبێت، ئەو کات زەمینەیەکی لەبار بۆ پێکەوە ژیان دروست نابێت و لەم بارودۆخەدا ناسنامە جۆراوجۆرەکان لە چوارچێوەی سنووری وڵات بەرامبەر یەکتر هەست بە وابەستەیی و هاوڵاتیبوون ناکەن و بە چاوی بێگانە تەماشای یەکتر دەکەن. لەبەر ئەمە هەرگیز ناسنامەیەکی نیشتمانی لە نێوان ئەم پێکهاتانە دروست نابێت. عێراق لە سەرەتای دروست کردنیەوە تاکو ئێستا بە بەردەوامی تووشی قەیرانی ناوخۆیی و قەیرانی دروستنەبوونی ناسنامەی نیشتمانی بووەتەوە و نەبوونی ناسنامەیەکی نیشتمانی یەکێگرتوە لە نێگەرانی و کێشە سەرەکییەکانی هەموو حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق بووە لە سەرەتای دامەزراندنی هەتاکو ئێستا.

هەولێر کتێب

٣_٢_ نەبوونی هۆکاری بوون

مەبەست لە هۆکاری بوون، ئەمەیە کە هەر دەوڵەتێک دەبێت بۆ پاراستن و بەردەوامی خۆی وەڵامی ئەم پرسیارانە بداتەوە کە ئەم یەکە سیاسییە لەبەرچی دەبێت بە سەربەخۆیی و جیا لە یەکە سیاسییەکانی دیکەی جیهانبوونی هەبێت یا خود بمێنێتەوە؟ ئینتما و یەکێتیی نەتەوەیی چ لە سەر بنەمای زمان، مەزهەب و بەها هاوبەشەکان بێت یان بەهۆی ئەزموون و پێکەوە ژیانی مێژوویی هاوبەش بێت دەتوانێت لە گرنگترین هۆکارەکانی بوونی وڵاتێک بێت. ئەگەر هۆکاری بوونی وڵاتێک گرنگی خۆی لە دەست بدات و هۆکارێکی بوونی دیکە دروست نەکرێت، ئەو وڵاتە ڕووبەڕووی کێشە دەبێتەوە و بۆی هەیە بەرامبەر گوشارەکان لە ناو بچێت. هۆکاری بوونی ئەو وڵاتە نوێیانە کە ڕابردوو و پێشینەی

میژوویی‌ان نه‌بووه، بۆی هه‌یه ئه‌ندێشه‌یه‌کی سیاسی نوێ یان ڕۆڵی یه‌کخه‌ری ڕابه‌رانی سیاسی بێت. (ملکوتیان، ١٣٨٣، صص ٢٠٥- ٢٠٤) ده‌وڵه‌ت له ڕێگای هۆکاری بوون یان ئه‌ندێشه‌ی سیاسی، وه‌فاداری هاوڵاتیان بۆ خۆی ڕاده‌کێشێت و ناسنامه‌ی نیشتمانی دروسته‌کات. له پێناسه‌ی هۆکاری بوون وتراوه: "هه‌ر ده‌وڵه‌تێک ده‌بێت هۆکارێکی بۆ بوونی وڵات هه‌بێت له‌به‌ر ئه‌وه‌ی بۆ هه‌موو تاکه‌کانی نه‌ته‌وه‌کانی دیار بێت و بتوانێت هۆکاری ئه‌وه‌ی که ده‌بێت به شێوه‌ی وڵاتێکی سه‌ربه‌خۆ به‌رده‌وام بێت، ڕوونبکاته‌وه. هۆکاری بوون و ئه‌و ئینتما و یه‌کێتیی نه‌ته‌وه‌یی سه‌رچاوه‌ی لێ ده‌گرێت ناسنامه‌یه‌کی نیشتمانی تایبه‌ت به وڵات ده‌به‌خشێت که پاش دروستبوونی له به‌رده‌وامیشی کاریگه‌ر ده‌بێت. (حافظ نیا و الله وردی زاده، ١٣٨٨، صص ٤٩-٤٨) به شێوه‌یه‌کی گشتی، هۆکاری بوون ده‌بێت بتوانێت ئه‌م چه‌ند ڕۆڵه له ئه‌ستۆ بگرێت

هۆکار یان زه‌مینه‌یه‌ک بۆ هێنانه‌دی و پەیدابوونی وڵات ئاماده‌بکات.

هۆکار یان زه‌مینه‌یه‌ک بۆ پاراستن و به‌رده‌وامی سه‌ربه‌خۆیی، یه‌کێتیی نیشتمانی، یه‌کپارچه‌یی خاک و به‌ها سه‌ره‌کییه‌کانی نیشتمان یا به کورتی ژیان و به‌رده‌وامی نیشتمانی بڕه‌خسێنێت.

گشتگیربوون، به شێوه‌یه‌ک که هه‌موو هاوڵاتیان بگرێته‌وه و باوه‌ڕیان پێبێنێت بۆ دروستکردن یان به‌رده‌وامی و مانه‌وه‌ی وڵات.

بێگومان ئه‌و وڵاتانه‌ی که هۆکار یان چه‌ند هۆکارێکیان بۆ دڕێژه‌پێدان به بوونی خۆیان نه‌بێت له‌وانه‌یه ده‌رفه‌تێکی که‌میان له‌به‌رده‌مدا بێت بۆ دڕێژه‌پێدان به مانه‌وه‌یان. چه‌ند وڵاتێک وه‌کو کۆماری دیموکراتیکی ئه‌ڵمانیا، چیکوسلۆڤاکیا، یوگۆسلاڤیا و یه‌کێتیی سوڤیه‌ت تا نه‌وه‌ده‌کانی سه‌ده‌ی ڕابردوو چه‌ند وڵاتێکی ناسراو و سه‌ربه‌خۆ بوون، به‌ڵام له‌به‌ر ئه‌وه‌ی نه‌یانتوانی هۆکارێکیان بۆ بوونی خۆیان هه‌بێت یان دروستیبکه‌ن, هه‌ڵوه‌شانه‌وه. له‌به‌ر ئه‌م هۆکاره‌یه که زۆربه‌ی ده‌وڵه‌ته‌کان

ویست و ئیرادەی ستراتیژیی خۆیان پەیوەست کردووە بە دروستکردنی هاوچەشنی نیشتمانی. هەوڵی سەرەکیی ئەوان بۆ یەکپارچەسازی نیشتمانی، کەمکردنەوەی بەردەوامیی وزەی لایەنگرانی ناوەندبەزێن و بەهێزکردنی وزەی لایەنگرانی ناوەندی بەهێزی. دەوڵەت کەڵک لە هەموو توانای خۆی بۆ پەرەپێدان و بەهێزکردنی باوەڕی هاوڵاتییان و یەکێتی و یەکگرتنی نیشتمانی وەردەگرێت. بەڵام هەوڵی دەوڵەت بۆ هاوچەشنسازی کاتێک کاریگەرە کە زەمینەی کلتوری لەبار لە ناوخۆ هەبێت. (کامران و کریمی پور، ۱۳۸۱ ، صص ۱۲۲-۱۲۱)

هۆکاری بوونی ئەو وڵاتانەی کە لە مێژووی دوور و درێژی خۆیان (لە هەندێک وڵات زیاتر لە پەنجا سەدە) ڕوبەڕووی چەندن گۆڕانکاریی جۆراوجۆر و ناسەقامگیری بوونەتەوە. بەڵام لە پاراستنی شارستانیەت و کلتوور و نیشتمانیان سەرکەوتوو بوون، دەتوانن ڕۆڵێکی ئەرێنییان لە بەردەوامی و مانەوەی وڵاتدا هەبێت. باشترین نموونە لەم بارەیە هۆکاری بوون لە وڵاتانی چین و میسرە. هۆکاری بوون لەو وڵاتانەی کە بەهۆی خەباتی خەڵک لە دژی داگیرکەران گەیشتن بە سەربەخۆیی و لە ئەنجامدا یەکگرتنی سەرتاسەری لەم وڵاتانە بەهۆی ڕق و کینەی خەڵک لە داگیرکەران بەدیهاتووە، بەڵام پاش سەربەخۆیی لەبەر ناکۆکی نەتەویی، مەزهەبی و زمانیی نێوانیان، گرفتاری جەنگی ناوخۆیی بوونەوە، گرنگیی خۆیان وەکو فاکتەرێک بۆ یەکێتی و یەکگرتن لەدەستدەدەن و ئەگەر لەم وڵاتانە ئەندێشەیەکی سیاسی هاوبەش و گشتگیر لە لایەن حکومەتەوە دروست نەکرێت, ئەوکات ناسەقامگیری ڕوو لە وڵات دەکات و لە کۆتاییدا دابەش بوونی وڵات پێشهاتێکی دوور نیە. (میرحیدر و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۱۱۸)

ئەندێشەی سیاسی هۆکاری بوونی دەوڵەت گرنگترین هێزی یەکخستن و بەشێکی دانەبڕاو لە یەکپارچەسازی نیشتمانییە. ناسیونالیزم کاریگەرترین ئەندێشەی سیاسی دەوڵەتە، چ لەسەر بنەمای زمان،

مەزهەب، بەها هاوبەشەکان و چ لە سەر ئەزموون و میژووی هاوبەش بنیات نرابێت؛ ناسنامەیەکی نیشتمانی تایبەت بە دەوڵەت دەبەخشێت. نە تەنیا عێراق هۆکاری بوونی پەسەند و باوەڕپێکراوی نییە, بەڵکو زۆربەی دسەڵاتدارانی هەر لە سەرەتاوە ڕێگرییان لە دروستکردنی ناسنامەیەکی نیشتمانی کردووە. تەنانەت جەختیان لە سەر کەلەپووری عەرەبی دەکردەوە. بۆ ماوەی چەندین ساڵ زۆربەی ناسیونالیستە عەرەبەکانی عێراق وا بیریان دەکردەوە کە عێراق لە کۆتاییدا هەڵدەوەشێتەوە و لەگەڵ چەند دەوڵەتێکی دیکەی عەرەبی یەکێتییەکی گەورەتر دروستدەکەن. (درایسدل و جرالد اچ، ١٣٧٤، صص ٢٤٨ و ٢٣٩)

لەبەر ئەوەی عێراق لە سەر بنەما و فاکتەری دەرەکی و سەرخان دروستکراوە هەروەها دەسەڵاتدارانی ئەم وڵاتە تێگەیشتنی ڕاست و دروستیان بۆ جوگرافیای مرۆیی (نیشتمانی و مەزهەبی) نەبووە، نەیانتوانیوە ئەندێشەیەکی سیاسیی هاوبەش دروستبکەن, کە گوزارشت لە هەموو پێکهاتە جیاوازەکانی عێراق بکات و بەم شێوازە هۆکارێکی بوون, کە ببێتە هۆی سەقامگیری سیاسی لەم وڵاتە دروستبکەن، لەبەر ئەوەش ناسنامەیەکی نیشتمانی بە درێژایی میژوو لە عێراق دروست نەبووە. کەواتە چەمکی ناسنامەی نیشتمانی لەم وڵاتە زۆر لاوازە. پێکهاتەی نەتەوەیی و مەزهەبی و میژووی پڕ لە ناسەقامگیری و جەنگ لە عێراق پێمان دەڵێت کە ئەم وڵاتە لە سەر بنەمای هیچ ئەندێشە و هۆکارێکی بوون بنیاد نەنراوە.

٣_٣ _سەرنەکەوتن لە پڕۆسەی دەوڵەت– نیشتمانسازی

دەوڵەت – نیشتمانسازی (Nation Building _ State) بەشداری گروپە کۆمەڵایەتییەکانە لە پڕۆسەی سیاسی و ئەم بەشداریە دەبێتە هۆی زیا بوونی هەستی وابەستەیی و ئینتیمای گروپە نەتەوەیی و مەزهەبییە جۆراوجۆرەکان بۆ وڵات و بەم شێوەیە ڕەوایی بە دەسەڵات

دەدرێت. زۆربەی کۆمەڵگاکانی باشوور (دەوڵەتەکانی جیهانی سێیەم) نە بە شێوەی سروشتی, بەڵکو بە شێوەی دەستکرد و خێرا گەیشتنە سەربەخۆیی، کەواتە ئەو پڕۆسەیە کە کۆمەڵگا ئەوروپییەکان لە ماوەی چەند سەدەیەک تێپەڕیان کرد، زۆربەی کۆمەڵگاکانی باشوور بە ماوەیەکی کورت و خێرا تێیان پەڕاند. بە تایبەت زۆربەی ئەو کۆمەڵگایانە پاش سەردەمی کۆلۆنیالیزم بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە لایەن وڵاتانی داگیرکەر دروستکران، وەکو وڵاتانی عەرەبیی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. لەم وڵاتانە بەهۆی ناسروشتی و زوو بەڕێکردنی ماوەی سەربەخۆیی، دامەزراوە سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان (بە شێوەی سروشتی) بوونی نەبوو و بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ ئەم وڵاتانە سەرقاڵی دروستکردنی ئەم دامەزراوانە بوون کە لە ئەنجامدانی ئەم کارە توشی ئاستەنگ و کێشەی جددی بوونەوە. هەروەها لە نموونە سەرکەوتووەکانی ئەوروپا، وردە وردە کۆمەڵگایەکی هاوچەشن دروستبووە و لە سەر ئەم بنەمایە دەوڵەتسازی بەرەو پێش چووە. بەڵام لە زۆربەی وڵاتانی پاش کۆلۆنیالیزم سنوورەکان بە شێوەی دەستکرد دروستکران پاشان دەوڵەتەکان هەوڵیاندا ناسنامەی کۆمەڵایەتی لە چوارچێوەی ئەو نەتەوەی کە لە ناو سنوورەکان جێگیر کرابوون، دروستبکەن، بۆیە لەم ڕێگەیەدا ڕووبەڕووی کێشە و گرفتی زۆر بوونەوە. زۆربەی وڵاتانی پاش کۆلۆنیالیزم لەسەر بنەمای چەند گروپێکی نەتەوەیی و تەنانەت لە ڕووی مێژوویی دژ بەیەک دروستکران, وەکو عێراق (شیعە، سوننە و کورد)، لەبەر ئەمە بە شێوەیەکی بەردەوام سەرقاڵی چارەسەرکردنی قەیرانی ناسنامەی نیشتمانی وڵاتەکەیانن. زۆرینەیان نەیانتوانی لە چارەسەرکردنی ئەم قەیرانە سەرکەوتوو بن. (قوام و زرگر ، ١٣٨٩) لە سەردەمی هەرەسهێنانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و دروستکردنی حکومەت لەژێر چاودێری بەریتانیا تا ساڵی ٢٠٠٣، پڕۆسەی دەوڵەت – نیشتمانسازی لە عێراق بە شێوەیەکی گشتی لە ڕێگەی بەکارهێنانی هێزی سەربازی و سەرکوتکردن بووە. ئەم پڕۆسە

که زیاتر له هەشتا ساڵی خایاند، کورد، شیعە و کەمینەکانی دیکە کە زیاتر لە ٨٠% دانیشتووانی وڵاتیان پێکدەهێنا بە ناچاری لەژێر کۆنترۆڵی عەرەبی سوننەدا بوون کە ١٧% دانیشتووانیان پێکدەهێنا. هەر لەم کاتە بەدواوە ئەم مۆدێلە لە دەوڵەت – نیشتمانسازی بووە هۆی دروستبوون و بەردەوامی قەیرانی ناسنامەی نیشتمانی لە عێراق. (سردارنیا و مهرآبادی، ١٣٩٤، صص ١٨٢–١٨١) دابەشبوونی عێراق بۆ سێ ناوچەی کورد لە باکوور، عەرەبی سوننە لە ناوەند و عەرەبی شیعە لە باشوور هەر لە سەرەتای دروستکردنی ئەم وڵاتە وەکو یەکێک لە بژاردە و بەدیلەکان بۆ داهاتووی عێراق لەبەرچاو گیراوە. کەلێن و پەرتەوازەیی و دوورکەوتنەوەی ڕوو لە زیادبوونی نێوان گروپە نەتەوەیی و مەزهەبییەکان و ئەزموونی شکست خواردووی ئیدارەکردنی عێراق لە لایەن دەوڵەت و سیستەمێکی ناوەندی، دۆزینەوەی شێوازێکی نوێی بۆ دروستکردنی سەقامگیری کە زۆرینەی لایەنەکان پێی ڕازی بن کردووتە سەرەکیترین کێشە لە پڕۆسەی دەوڵەت – نیشتمانسازی. (اسدی، ١٣٨٦، ص ١٤٠) ناسنامەی نیشتمانی عێراق چەمکێکە کە هێشتا و پاش زیاتر لە هەشتا ساڵ لە دروستکردنی عێراق دروست نەبووە. بە گشتی دەتوانین بڵێین, کە عێراق وڵاتێکە بەسەر دانیشتوانی سەپێندراوە و بۆ هێشتنەوەی بە یەکپارچەیی خوێنێکی زۆر دەڕژێت. (دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی،١٣٨٤، ص ٦٤)

لە لایەکی دیکەوە بۆشایی دەسەڵات لە عێراقی نوێدا، داواکاریی سیاسی گروپە نەتەوەیی و مەزهەبییەکانی زۆرتر کرد. بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ بوونی کەمینەیەکی سوننە بنەمای دروستبوونی دەسەڵات و سیاسەت لە عێراق بوو. لە دوای ٢٠٠٣ و بۆ یەکەمین جار لایەنی سیاسیی شیعە و کورد بە ئاوڕدانەوە لە تایبەتمەندی و ڕێژەی دانیشتووان و بەپێی قەبارە و پێگەی خۆیان داوای بەشی شیاوی خۆیان لە دەسەڵاتی سیاسی هەبوو. کەواتە دژایەتی و ناکۆکی نێوان گروپە

جۆراوجۆرەکان بۆ بەدەستهێنانی بەشێکی زۆرتر لە دەسەڵات لە عێراقی نوێدا یەکێکی دیکە بوو لە کێشە سەرەکیەکانی بەردەم پڕۆسەی دەوڵەت – نیشتمانسازی. بە وتەیەکی دیکە چۆنیەتی دروستکردنی هاوسەنگی نێوان بەهێزکردنی دەوڵەتی ناوەندی بۆ پاراستنی سەقامگیری و ئاسایشی گشتی لە لایەک و بەجێهێنانی ماف و داواکاری لایەنە سیاسییەکان لە لایەکی دیکەوە لە کێشە سەرەکییەکانی بەردەم پڕۆسەی دەوڵەت – نیشتمانسازی بووە لە عێراق. (برزگر، ۱۳۸۵، صص ۱۳-۱۲)

کەواتە عێراق یەکێکە لە لاوازترین وڵاتەکان لە تێپەڕاندنی پڕۆسەی دەوڵەت – نیشتمانسازی. هیچ کات نەیتوانیوە قەیرانی نەتەوەسازی چارەسەر بکات. مێژووی عێراق بەباشی شایەتی لەسەر ئەم ڕاستییە دەدات, کە دروستبوونی ئەم وڵاتە لەسەر بنەماکانی دەوڵەت – نیشتمان نەبووە, بەڵکو لەبەر بەرژەوەندی وڵاتانی براوەی پاش جەنگی یەکەمی جیهانی بووە. (خدایی، ۱۳۹۰ ، ص ۳٦) لە ڕاستیدا لە ماوەی نزیکەی سەد ساڵی ڕابردوو، پڕۆسەی دەوڵەت – نیشتمانسازی لە عێراق بێجگە لە چەند هەنگاوێکی سەقەت، هەرگیز قۆناغێکی جددی تێنەپەڕاندووە و ئەوەش یەکێکە لە هۆکارە سەرەکیەکان بۆ دروستنەبوونی ناسنامەی نیشتمانی بەهێز لە عێراق.

۳_٤ _کێشەی نەتەوەیی _ مەزهەبی

پرسی نەتەوەیی – مەزهەبی یەکێکە لە فاکتەرە ی کێشمەکێش و ڕکابەری نێوان وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. گروپە نەتەوەیی – مەزهەبییەکان وەکو یەکێک لە ئەکتەرەکان، گرنگییەکی زۆریان لە سیاسەتی ناوخۆیی و نێودەوڵەتی پەیداکردووە. چالاکی گروپە نەتەوەیی و مەزهەبییەکان سنوورە فەرمییەکانی تێپەڕاندووە و پاڵپشتی هێزە دەرەکییەکانی بۆ خۆی ڕاکێشاوە. بە شێوەیەکی گشتی پێکدادانی نەتەوەیی و مەزهەبی لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پەیوەندی بە

کورد، شیعه و سوننه هەیە. (جعفری ولدانی، ۱۳۸۸، ص ٤٥) عێراق لە ڕووی نەتەوەیی و مەزهەبی ئەوەندە ناهاوچەشن و ناتەبایە کە ناتوانرێت وەڵامێکی ڕوون بۆ ئەم پرسیارە بدرێتەوە کە بەڕاستی خەڵکی عێراق کێن؟ (غلامی و احمدیان ، ۱۳۹۳، ص ۱۲۳) بوونی کورد، عەرەب، تورکمان و ئاشووری و دابەشکردنی زۆرینەی دانیشتوان لەسەر دوو مەزهەبی شیعە و سوننە (بێجگە لە ئاین و ئاینزاکانی دیکە) فرەچەشنی و جۆراوجۆرییەکی تایبەتی لەناو سنووری سیاسییەکانی عێراق دروستکردووە. لەسەر ئەم بنەمایە کەلێنە کۆمەڵایەتییەکانی عێراق لە قەڵەمڕەوی نەتەوەیی بۆ دوو جۆری "عەرەبی – کوردی" و لە قەڵەمڕەوی مەزهەبی بۆ دوو جۆری "سوننی – شیعی" دابەشدەبن. (عبدی و شیرزاد، ۱۳۹۵، ص٦٨) تاوتوێکردنێکی مێژووی عێراق دەریدەخات کە دەوڵەتێکی بێ ڕیشەیە یا پێگەیەکی کۆمەڵایەتی و مەقبوولییەتێکی گشتگیری نەبووە و دەوڵەتێک نەبووە کە نوێنەرایەتی هەموو گروپە نەتەوەیی و مەزهەبییەکانی بکات. (نیاکویی، ۱۳۹۲، ص ۱۰۳) عێراق وەکو وڵاتێکی چەند نەتەوەیی و مەزهەبی بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانجی پاراستنی یەکێتی و دابینکردنی ئاسایش ڕووبەڕووی کێشەی زۆر دەبێتەوە. (ثقفی عامری، ۱۳۸۵ ، ص١١٦) هەڵەمان نەکردووە ئەگەر ئاماژە بەم ڕاستییە بکەین, کە بە شێوەیەکی ڕاستەقینە وڵاتێک بە ناوی عێراقێکی یەکپارچە بوونی نییە. بە وتەیەکی دیکە بوونی عێراقێکی یەکپارچە بووە بە ئەفسانە، لە جیاتی یەک عێراق چەند عێراقێکمان هەیە، عێراق بەو شێوەیەی کە شیعەکان دەیانەوێت، عێراق بەو شێوەیەی کە عەرەبی سوننە دەسەڵاتیان هەبوو، عێراق بەو شێوەیەی کە کوردەکان دەیانەوێت و عێراقێکی دیکە بەپێی ویستی کەمینە مەزهەبی و تایفیەکانی دیکە. (جەمال، ۲۰۱۳، ل۹۰)

سەرکوتکردن و سیاسەتی یەکپارچەسازی ڕژێمی بەعسی و هەوڵ بۆ پاراستنی یەکگرتویی و یەکپارچەیی عێراق لە ڕێگەی بەکارهێنانی هێز، ڕێگر بوو لەوەی کە ناکۆکی و جیاوازی گروپە کۆمەڵایەتییەکانی عێراق

بەدەرکەوێت، بەڵام پڕۆسەی دەوڵەت - نیشتمانسازی لە عێراقی نوێ پاش سەدام دەرفەت و کەشی گونجاوی بۆ ئاشکرابوونی ناسنامە، بەرژەوەندی و ئامانجی سەرەکی گروپە عێراقییەکان و ناکۆکی و جیاوازیی نێوانیانی دەرخست. لە قۆناغی نوێ هەر یەک لە گروپەکان هەوڵ دەدەن بە شێوازی جۆراوجۆر بەشێکی زیاتر لە دەسەڵات بەدەستبێنن. (اسدی، ١٣٨٦، صص١٣٣-١٣٢) بەرپرسانی حکومی خۆیان بە پابەند بەو ناسنامەی نەتەوەیی و مەزهەبییە دەزانن, کە بە پشتبەستن بەوان دەسەڵاتیان بەدەستهێناوە. لە عێراق نوخبەکان لە ڕێگەی پەنابردن بۆ ناسنامەی نەتەوەیی و مەزهەبی دەسەڵات دەگرنە دەست و لەسەر هەمان بنەماش دەسەڵات بەکاردێنن. هۆکاری سەرەکی ئەم کارە بۆ نەبوونی ناسنامەی نیشتمانی عێراقی بەهێز دەگەڕێتەوە. (غلامی و احمدیان،١٣٩٣، صص ١٤٠-١٣٩)

لە ئاستی ناوخۆ، بوونی کەلێنی قوول لە نێوان شیعە، سوننە و کورد بە شێوەیەکە کە دەکرێت باسی سێ نەتەوەی جیاواز لە خاکی عێراق بکرێت. لەم ناوەندەدا دەیان ساڵ حکومەتی بەرکوتکەری عەرەبی سوننە مەزهەب لە دژی گروپە نەتەوەیی و مەزهەبییەکانی دیکە، کەشێکی پڕ لە ڕەق و کینەی لەم وڵاتە دروستکرد, کە بە لەناوچوونی سەدام زەمینەی بۆ تونددوتیژی خۆشکرد. (نیاکویی، ١٣٩٢، ص ١٠٧) شیعە و سوننە سەرەڕای ئەوەی کە دەستوور بە شێوەی دادپەروەرانە مافەکانیانی دیاریکردووە، توانای قبوولکردنی مافەکانی یەکتریان نییە و لە ڕاستیدا گرنگیدانی لە ڕادەبەدەر بە ئایدۆلۆجیا بەربەستێک بووە بۆ بنیاتنانی بنەماکانی دیمۆکراسی لەم وڵاتە. بە وتەیەکی دیکە، ئاین و مەزهەب جێگەی چەمکەکانی وەکو مۆدێرنیزم، عەقڵانیەت، لیبرالیزم، دیمۆکراسی، سکۆلاریزم و چەمکەکانی دیکە کە پەیوەندییان بە کۆمەڵگای دیمۆکراتیک هەیە، گرتووەتەوە. (خدایی، ١٣٩٠، ص ٤٩)

هەستی نیگەرانی ناسنامەکانی عێراق لە یەکتر بووتە بەربەست بۆ یەکگرتوویی و کاری بە کۆمەڵی پێکهاتەکان لەناو حکومەتدا. نەبوونی ناسنامەیەکی هاوبەش هۆکارە بۆ ئەوەی تێگەیشتنی هاوبەش لە حکومەت وەکو شوێنێکی گشتی بۆ ئەنجامدانی کاری بە کۆمەڵ دروست نەبێت. کەواتە بەشداری بە کۆمەڵیش لە چوارچێوەی حکومەت ڕوونادات .

ڕیشەی نەتەوەگەرایی و مەزهەب گەرایی بۆ پێکهاتەی کۆمەڵایەتی لەیەکدابڕاوی عێراق لە لایەک و پەیڕەوکردنی سیاسەتی نەتەوەیی – مەزهەبی حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق لە لایەکی دیکەوە دەگەڕێتەوە. جیاوازیکردن لە نێوان پێکهاتەکان و کوشتنی شیعە و کورد لە سەردەمی بەعس و دوورخستنەوەیان لە دەسەڵاتی سیاسی، بەکارهێنانی دەسەڵاتی سیاسی، سەربازی و ئابووری لە لایەن کەمینەی سوننە بە تایبەت بەعسییەکان و دواتریش لە لایەن شیعەکان بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانجەکانیان و دابینکردنی ئاسایشی خۆیان، هەروەها سەرکوتکردنی پێکهاتە و ناسنامەکانی دیکە لەو فاکتەرە سەرەکییانە بوون, کە لێکترازانی نەتەوەیی و مەزهەبی عێراقیان زیاتر قوولتر و توندتر کردەوە. کەواتە نەبوونی بنەماکانی ناسنامەی نیشتمانی و یەکپارچەیی و پێکەوە ژیانی کۆمەڵایەتی لە عێراق لە لایەک و بەرژەوەندی جیاواز و دژبەیەکی گروپە جۆراوجۆرەکان لە پرۆسەی سیاسی عێراق لە لایەکی دیکەوە, ئەم وڵاتەی تووشی پێکدادانی نەتەوەیی و مەزهەبی کردووە, کە گرنگترینیان پێکدادانی عەرەبی – کوردی و شیعی – سوننەیە. (متقی و محمد حسینی ، ۱۳۹۱ ص ۳۲) ئەمەش دروستکردنی ناسنامەیەکی نیشتمانیی عێراقی ئەستەم کردووە. ناسنامە جۆراوجۆرەکانی عێراق ناسنامەی تایبەتی و لۆکاڵی خۆیان پێ باشتر و پەسەندترە لە ناسنامەی نیشتمانیی عێراقی.

دەرەنجام

عێراق وەکو بەشێک لە پڕۆسەی دابەشکردنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە لایەن بەریتانیا بۆ بەرژەوەندییەکانی تایبەتی خۆی لە ڕێگەی بە زۆر لکاندنی سێ ویلایەتی بەسرە، بەغدا و موسڵ دروستکراوە. بێ ئەوەی کە گرنگی بە ویست و ئارزووی گەلانی ئەم ویلایەتانە بدرێت. ئەمەش دوو کەلێنی گەورەی نەتەوەیی و مەزهەبی بۆ عێراق دروستکردووە. کەلێنی یەکەم, لە نێوان کورد و عەرەب و کەلێنی دووەم, لە نێوان شیعە و سوننەدایە. نەبوونی مێژووی پێکەوەژیانی هاوبەش پڕ کردنەوەی ئەم کەلێنانەی ئەستەم کردووە. کاتێک ڕابردووی هاوبەش و پێکەوەژیانی ئارەزوومەندانە لە نێوان پێکهاتەکانی وڵاتدا نەبێت، ئەو کات زەمینەیەکی لەبار بۆ پێکەوە ژیان دروستنابێت و لەم بارودۆخەدا ناسنامە جۆراوجۆرەکان لە چوارچێوەی سنووری وڵات بەرامبەر یەکتر هەست بە وابەستەیی و هاوڵاتیبوون ناکەن و بە چاوی بێگانە تەماشای یەکتر دەکەن. لەبەر ئەمە ناسنامەیەکی نیشتمانی لە نێوان ئەم پێکهاتانە دروستنابێت. عێراق لە سەرەتای دروستکردنیەوە تاکو ئێستا بە بەردەوامی تووشی قەیرانی ناوخۆیی و قەیرانی دروستنەبوونی ناسنامەی نیشتمانی بووتەوە و نەبوونی ناسنامەیەکی نیشتمانیی عێراقی یەکێک بووە لە نیگەرانی و کێشە سەرەکییەکانی هەموو حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق لە سەرەتای دامەزراندنی تاکو ئێستا و هەر ئەمەش بوویتە هۆکاری ئەوەی کە عێراق وەکو یەک دەوڵەت مشروعیەتی لە ناو گەلانی عێراق نەبێت و ناسنامەکانی شیعە، سوننە و کورد بە سەر ناسنامەی نیشتمانیی عێراق زاڵببێت. بە گشتی لێرەدا دەتوانین بڵێین کە چەندین فاکتەر کاریگەریان لەسەر دروستنەبوونی ناسنامەیی نیشتمانیی عێراق هەبووە کە بریتین لە:

یەک: لەبەر ئەوەی عێراق لە سەر بنەمای بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا دروستکراوە و گرنگی نەدراوە بە واقعی جوگرافیا و داواکاری

گەلانی لە سەرەتای دامەزراندنیەوە، ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە ئەو گەلانەی لە ناو سنوورە دەستکردەکانی عێراق بوون هەر لە سەرەتاوە لە دوای ڕەگ و ڕیشەی نەتەوەیی و مەزهەبی خۆیان بن و ئەمەش کێشەی لە ناو پێکهاتەی کۆمەڵایەتی لە عێراق دروستکردووە.

دوو: خەڵکانێک کە حوکمی عێراقیان کردووە, تێگەیشتنی ڕاست و دروستیان بۆ جوگرافیای مرۆیی (نەتەوەیی و مەزهەبی) نەبووە و نەیانتوانیوە ئەندێشەیەکی سیاسیی هاوبەش لەناو هاوڵاتییانی عێراق دروستبکەن کە گوزارشت لە هەموو پێکهاتە جیاوازەکانی عێراق بکات و بەم شێوازە ئەمانە هۆکارێک بوون کە سەقامگیری سیاسی لەم وڵاتە دروست نەکرێت.

سێ: پەیڕەوکردنی سیاسەتی نەتەوەیی – مەزهەبی حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق دروستکردنی ناسنامەیەکی نیشتمانی ئەستەم کردووە و بووەتە هۆی ئەوەی کە ناسنامە جۆراوجۆرەکانی عێراق ناسنامەی تایبەتی و لۆکاڵی خۆیان پێ باشتر و پەسەندتر بێت لە ناسنامەی نیشتمانیی عێراقیبوونیان.

چوار: لە سەردەمی هەرەسهێنانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و دروستکردنی حکومەت لەژێر چاودێری بەریتانیا تا ئێستا پڕۆسەی دەوڵەت – نیشتمانسازی لە عێراق بە شێوەیەکی گشتی لە ڕێگەی بەکارهێنانی هێز و سەرکوتکردن بووە. ئەمەش کاریگەری لەسەر بڵاوکردنەوەی تووندوتیژی و زیاتر کردنی لێکترازانی نەتەوەیی و مەزهەبی لە عێراق و ڕێگری لە دروستبوونی مۆدێلی دەوڵەت – نیشتمانسازی کردووە و ئەمەش بە بەردەوامی ڕێگری لە دروستبوونی ناسنامەی نیشتمانیی عێراقی کردووە.

پێنج: لە دوای ڕووخانی ڕژێمی بەعسیش دژایەتی و ناکۆکی نێوان گروپە جۆراوجۆرەکان بۆ بەدەستهێنانی بەشێکی زیاتر لە دەسەڵات لە

عێراقـی نوێـدا یەکێکـی دیـکە لە کێشـە سـەرەکییەکانی بەردەم پڕۆسـەی دەوڵەت – نیشتمانسـازی. ئەمەش ڕێگـری لەوە کـردووە کە عێـراق لە تێپەڕاندنی پڕۆسەی دەوڵەت – نیشتمانسازی تووشی قەیران ببێت.

سەرچاوەکان

ا- کوردی

- جەمـال، نەوزاد، (٢٠١٣) دەوڵەت وەک پرسـێکی فەلسـەفی، سـلێمانی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم.
- عوسـمان، ئـازاد، (٢٠١٣) ناوچـە دابڕێنـدراو و کێشـە لـە سـەرەکان، هەولێر: خانەی ئەربیل بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە.
- هیتـوتی، نەوزاد عـە بـدوڵڵا، (٢٠٠٩) دۆزی کـورد لـە عێراقـدا و میکانیزمەکـانی چارەسـەرکردنی دوای ٢٠٠٣، هەولێـر: دەزگـای تویژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی.

ئینگلیزی

- Bechhofer, Frank and David McCrone. National Identity, Nationalism and Constitutional Change. London: Palgrave Macmillan, 2009.
- Andreouli, Eleni and Xenia Chryssochoou. "Social representations of national identity in culturally diverse societies". In Sammut, G., Andreouli, E., Gaskell, G., & Valsiner, J. (Eds.). The Cambridge Handbook of Social

Representations. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

عەرەبی

- فرج شریف، امین، (٢٠٠٦) المواطنه و دورها فی تکامل المجتمعات التعددیه (المجتمع العراقی نموذجا)، اربیل: کلیه القانون و العلوم السیاسیه، جامعه صلاح الدین.

فارسی

- آقابخشی، علی و افشاری، راد مینو، (١٣٨٣) فرهنگ علوم سیاسی، تهران: انتشارات چاپار.
- بابایی فرد، اسداله، (١٣٩٢) بحران هویت در جامعه معاصر ایران: رویکرد تاریخی، تجربی، تهران: انتشارات چاپخش.
- جعفری ولدانی، اصغر، (١٣٧٦) بررسی تاریخی اختلافات مرزی ایران و عراق، تهران: انتشارات دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امورخارجه.
- جعفری ولدانی، اصغر، (١٣٨٨) چالش ها و منازعات در خاورمیانه، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- حافظ نیا، محمدرضا، (١٣٩٠) اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد: انتشارات پاپلی
- درایسدل، آلاسایدر و جرالد اچ. بلیک، (١٣٧٤) جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا، ترجمه دره میر حیدر، تهران: موسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.

هەواڵنامەی کتێب

- دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، (۱۳۸٤) عراق پس از سقوط بغداد، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
- عباسی قادی، مجتبی و خلیلی کاشانی مرتضی، (1388) تأثیر اینترنت بر هویت ملی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- قوام، عبدالعلی و زرگر افشین ، (۱۳۸۹) دولت سازی، ملت سازی و نظریه روابط بین الملل، تهران: انتشارات آثار نفیس.
- گل محمدی، احمد، (۱۳۹۳) جهانی شدن فرهنگ، هویت، تهران: نشر نی.
- لوئیس، برنارد (۱۳۸۱) خاورمیانه: دوهزار سال تاریخ از ظهور مسیحیت تا امروز، ترجمه حسن کامشاد، تهران: نشرنی.
- مجتهد زاده، پیروز، (۱۳۹۱) جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی، تهران: انتشارات سمت.
- مرادی، اسکندر و افضلی، رسول (۱۳۹۲) اندیشه های جدید در ژئوپلیتیک : پست مدرنیسم، پسا ساختارگرایی و گفتمان ، تهران: انتشارات زیتون سبز.
- میرحیدر، دره و دیگران (۱۳۹۲) مبانی جغرافیای سیاسی، تهران: انتشارات سمت.
- نقیب زاده، احمد، (۱۳٦۹) تحولات روابط بین الملل (از کنگره وین تا امروز)، تهران: قومس.

همه لانه‌ی کتاب

- هـانتینگتون، سـاموئل، (١٣٨٤) چـالش هـای هویـت در آمریکـا، محمودرضا گلشن پژوه و دیگران، تهران: انتشارات موسسـه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر تهران.

گۆڤاره زانستیه فارسیەکان

- احمدی، حمید، (١٣٨٢) هویت ملی ایرانی: بنیادها، چالشها و بایسته ها، مجله نامه پژوهش فرهنگی، شماره ٦.

- احمدی، حمید، (١٣٩٠) بنیادهای هویت ملی ایرانی چهارچوب نظری هویت ملی شهروند محور، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

- اسدی، علی اکبر، (١٣٨٦) دولت- ملت سازی در عراق جدید و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، مجله سیاست دفاعی، سال پانزدهم، شماره ٦٠.

- برزگر، کیهان، (١٣٨٥) چالشهای روند دولت سازی و ملت سازی در عراق و چشم اندازهای صلح و ثبات منطقه ای، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، شماره ٤٦_٤٥.

- ثقفی عامری، ناصر، (١٣٨٥) عراق جدید: تغییرات ژئوپلیتیک، فصلنامه راهبرد، ترجمه پیروز ایزدی، شماره ٣٩.

- جمشیدی، احمد، (١٣٨١) بحران هویت؛ علل و پیامدهای آن، مجله اصلاح و تربیت، شماره های ١١و١٢.

- حاجیانی، ابراهیم، (١٣٧٩) تحلیل جامعه شناختی هویت ملی در ایران و طرح چند فرضیه، فصلنامه مطالعات ملی، شماره ٥.

هەولێنەدەی کتێب

- حافظ نیا، محمد رضا و الله وردی زاده، رضا، (۱۳۸۸) رابطه سیستم سیاسی بسیط با همبستگی ملی: بررسی موردی ایران، پژوهشنامه علوم سیاسی، شماره ۱۷.

- خدایی، زهرا، (۱۳۹۰) چالش های دموکراسی سازی در عراق پس از صدام، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، شماره ٦٧.

- راکی، داود، (۱۳۸۵) نگرانیهای هانتینگتون بررسی چالشهای (هویت ملی) در آمریکا از نگاه هانتینگتون، مجله زمانه، سال پنجم، شماره ٤٤.

- زهیری، علیرضا، (۱۳۸٤) چیستی هویت ملی، فصلنامه علوم سیاسی، شماره ۲۹.

- سردارنیا، خلیل ا... و مهرآبادی، محمد زارع (۱۳۹٤)، فدرالیسم و فرهنگ سیاسی در عراق، فصلنامه روابط خارجی، سال هفتم، شماره۱.

- صالح، فروغ، (۱۳۸۸) هویت ملی، هویت قومی و وفاق ملی، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ٤۹.

- عبدی، عطاء ا... و شیرزاد، ساکار(۱۳۹۵) نقش فضاهای جغرافیایی در رقابت قدرت ها؛ مطالعه موردی: کشور عراق، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال دوازدهم، شماره۳.

- غلامی، طهمورث و احمدیان قدرت الله، (۱۳۹۳) ماهیت دولت و امنیت ملی در عراق، فصلنامه سیاست دفاعی، شماره ۸۸ .

هەولێری کتێب

- قاسمی، علی اصغر و دیگران، (۱۳۹۰) همسازی هویت ملی و قومی در ایران، رویکرد اقوام ایرانی به وحدت ملی و حق تعیین سرنوشت، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۵۵.

- کامران، حسن و کریمی پور، یدالله، (۱۳۸۱) مقدمه ای بر علت وجودی ایران جدید، فصلنامه مدرس، شماره ۲۵.

- لطف آبادی، محسن، (۱۳۹۲) بازخوانی نظری مفهوم هویت، مجله خردنامه، سال چهارم، شماره ۱۰.

- متقی، ابراهیم، و محمد حسینی مسعود، (۱۳۹۱) فرصت ها و تهدیدات امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران در قبال دولت - ملت سازی امریکا در عراق، مجله سیاست دفاعی(علمی-پژوهشی)، شماره ۸۰ .

- ملکوتیان، مصطفی، (۱۳۸۳) مقدمه ای بر جغرافیای سیاسی و اهمیت استراتژیک ایران، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ٦٣ .

- نیاکویی، سید امیر، (۱۳۹۲) بررسی بحران های عراق و سوریه در پرتو نظریه های امنیتی، فصلنامه علمی پژوهشی سیاست جهانی، دوره دوم، شماره ۱.

هاوژانەی کێشە

Abstract:

The main crisis in Iraq has begun since its formation until present. The main obstacle for the ongoing crisis is the lack Iraqi national identity. The main factor of lack of formation is due to United Kingdom of Britain's interference in the sovereignty of Iraq and by insisting that provinces of Iraq must stick together such as Basra, Baghdad, and Mosul (the Arab section of Iraq and the south of Kurdistan). Also, United Kingdom has forcefully imposed these geographical changes in Iraq without paying attention to people's demands and needs in Iraq. Furthermore, the United Kingdom brought an outsider to rule the country as the first king of Iraq after the World War I. After that the United Kingdom of Britain attempted to create a national identity for Iraqis through military force, but this attempt was unsuccessful. Since then, all those who tried to govern Iraq forced the military oppression to establish the long last Iraqi Identity and this model military oppression became the norm to run the country called Iraq.

The aftermath of all the events that occurred in Iraq for the past hundred years since its establishment have made it difficult for this comprehensive national identity to form in the boundary called "Iraq". In today's Iraq, its people view each other like foreigners, and there is a visible deep division among the Shias, Sunnis and the Kurds. Finally, to end this division among all the components that make up Iraq is a formation national identity.

ملخص:

أن الأزمة الأساسية للعراق منذ تأسيسه كدولة تكمن في عدم تكوين الهوية الوطنية العراقية. والعامل أو السبب الرئيسي لهذه الأزمة يتمثل في طبيعة تأسيس دولة العراق، حيث تم تشكيلها عن طريق الدمج الأجباري لولايات البصرة، بغداد والموصل (أي العراق العربي و كوردستان الجنوبية)، كمكسب لبريطانيا بعد الحرب العالمية الأولى؛ فشكلتها بهذه الصيغة لتأمين مصالحها الخاصة، من دون الأهتمام بمطالب و مصالح شعوب أي سكان هذه الولايات. حاولت بريطانيا في البداية إيجاد هوية وطنية عراقية من خلال إستخدام القوة العسكرية، ولكنها لم تنجح في مسعاها، وقد أصبح ذلك نموذجا للأشخاص الذين حكموا العراق فيما بعد، فحاولوا هم أيضا تشكيل هوية وطنية عراقية بصورة قسرية بواسطة إستعمال القوة العسكرية وممارسة القمع؛ ولقد أدى ذلك الى عجز هذا البلد في تكوين هوية وطنية عراقية عامة لأهاليه بالرغم من مرور ما يقارب مائة أعوام على صنع الأطار الرسمي والحدود الجغرافية له، بل سبب ذلك في نشر العنف في المجتمع العراقي، وأن ينظر شعوب العراق تبعا لذلك كغرباء، وأدى ذلك أيضاً الى بروز الشرخ بين العرب الشيعة والعرب السنة والكورد، وسبب ذلك كله في تكوين ثلاث هويات إثنية مختلفة بدلاً من هوية وطنية عراقية عامة وموحدة.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.15

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

پیادەکردنی چەمکی تۆلێرانس وەک چارەسەرێک بە ڕووی سێکتاریانیزمدا:

ئایا جۆن لۆک دەتوانێت ببێتە فریادڕەسی عێراقی هاوچەرخ؟

هەوالنامەی کتێب

م.ی. هۆشەنگ دارا
Hoshang.hama@soran.edu.iq

م. ی. هندرێن ئەحمەد
Handren.eahya@soran.edu.iq

م. ی. سالار سوار
Salar.ismael@soran.edu.iq

فاکەڵتیی یاسا و زانستی سیاسەت و بەڕیوەبردن بەشی سیاسەت و پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکان

پوختە:

لە سەردەمی ئەمڕۆدا، زۆرێک لە گەلانی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بە دیارییکراویش عێراق، بە دەست کێشەکانی پەیوەست بە سێکتاریانیزمەوە دەنالێنن. گوتاری ڕقلێبوونەوە، ناکۆکی و پێکدادانەکان لە سەر بنەمای پێکهاتە، تائیفیە، ئایین و مەزهەب و جیاوازییەکانی دیکە بوونەتە سیمایەکی دیاری ژیانی سیاسی و تەنانەت کۆمەڵایەتیی گەلانی ئەم ناوچەیە. ئەمەش فاکتەرێکی سەرەکییە بۆ دواکەوتن و دوورکەوتنەوەی ئەو گەلانە لە پێشکەوتن و گەشەسەندن. لە لیترچەری پەیوەست بەم بابەتەدا، چەندین پێشنیاز لە شوێنکاتە جیاوازەکاندا خراونەتە ڕوو. سەبارەت بە عێراقی دوای 2003شەوە، هەندێکیان، وەک دیموکراسییەکی تەوافوقی و ڕێژەیی، فیدراڵی و سێکیولاریزم، تا ڕادەیەک تاقیکراونەتەوە. هاوکات، هیچیان نەیانتوانیوە کۆتایی بەم گرفتە بهێنێت. ئەم توێژینەوەیە هەوڵدەدات چەمکی تۆلێرانس لای جۆن لۆک وەربگرێت و لە ڕووی تیۆرییەوە بە سەر کەیسی عێراقدا پیادەی بکات. پرسەکە ئەوەیە ئایا فەلسەفەی جۆن لۆک دەتوانێت ببێتە فریادڕەسی عێراقی هاوچەرخ و چەمکی تۆلێرانس دەتوانێت کۆتایی بە پێکدادانەکانی تائیفەکانی ناو عێراق لەسەر ئاستە جیاوازەکان بهێنێت. ئامانج لە ئەنجامدانی توێژینەوەکە دۆزینەوەی چارەسەرێکە بۆ کێشەکانی پەیوەست بە ئیتنۆ-سێکتاریانیزم کە بتوانێت بەردەوام بێت، ڕەگی خۆی لە کۆمەڵگادا دابکوتێت و سروشتێکی نوێ لە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی لە عێراق بهێنێتە کایەوە. توێژینەوەکە بە پشتبەستن بە چوارچێوەیەکی تیۆری، تۆلێرانس ڕوونەدەکاتەوە، پاشان بارودۆخی عێراقی هاوچەرخ دەخاتە ڕوو و دواجاریش پێشنیازی خۆی بۆ چارەسەری گرفتەکان دەخاتە ڕوو.

وشە کلیلییەکان: تۆلێرانس، جۆن لۆک، سێکتاریانیزم، ئیسنیسیتی، عێراق.

پیادەکردنی چەمکی تۆلێرانس وەک چارەسەرێک بە ڕووی سێکتاریانیزمدا:

ئایا جۆن لۆک دەتوانێت ببێتە فریادڕەسی عێراقی هاوچەرخ؟

پێشەکی: میتۆدۆلۆژی و دەروازەی تێۆریی توێژینەوەکە

لە سەردەمی ئەمڕۆدا، زۆرێک لە گەلانی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بە دیارییکراویش عێراق، بە دەست کێشەکانی پەیوەست بە ئێتنۆ-سێکتاریانیزمەوە دەنااڵێنن. گوتاری ڕقلێبوونەوە، ناکۆکی و پێکدادانەکان لە سەر بنەمای پێکهاتە، تائیفیە، ئایین و مەزهەب و جیاوازییەکانی دیکە بوونەتە سیمایەکی دیاری ژیانی سیاسی و تەنانەت کۆمەاڵیەتیی گەلانی ئەم ناوچەیە. ئەمەش فاکتەرێکی سەرەکییە بۆ دواکەوتن و دوورکەوتنەوەی ئەو گەلانە لە پێشکەوتن و گەشەسەندن. کۆمەاڵێک سکۆاڵری ئەکادیمی نوسینەکانی خۆیان پەیوەست بەم بابەتەدا کردووە، چەندین پێشنیاز لە شوێنکاتە جیاوازەکاندا خراونەتە ڕوو. سەبارەت بە عێراقی دوای ٢٠٠٣شەوە، هەندێکیان، وەک دیموکراسییەکی تەوافوقی و ڕێژەیی، فیدراڵی و سێکیوالریزم، تا ڕادەیەک تاقیکراونەتەوە. هاوکات، هیچیان نەیانتوانیوە کۆتایی بەم گرفتە بهێنێت. ئەم توێژینەوەیە هەوڵدەدات چەمکی تۆلێرانس لای جۆن لۆک وەربگرێت و لە ڕووی تێۆرییەوە بە سەر کەیسی عێراقدا پیادەی بکات. پرسەکە ئەوەیە ئایا فەلسەفەی جۆن لۆک دەتوانێت ببێتە فریادڕەسی عێراقی هاوچەرخ و چەمکی تۆلێرانس دەتوانێت کۆتایی بە پێکدادانەکانی تائیفەکانی ناو عێراق لە سەر ئاستە جیاوازەکان بهێنێت.

ئامانج لە ئەنجامدانی توێژینەوەکە دۆزینەوەی چارەسەرێکە بۆ کێشەکانی پەیوەست بە ئێتنۆ-سێکتاریانیزم کە بتوانێت بەردەوام بێت، ڕەگی خۆی لە کۆمەڵگادا دابکوتێت و سروشتێکی نوێ لە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی لە عێراق بهێنێتە کایەوە. توێژینەوەکە بە پشتبەستن بە چوارچێوەیەکی تیۆری، تۆلێرانس ڕوونەکاتەوە، پاشان بارودۆخی عێراقی هاوچەرخ دەخاتە ڕوو و دواجاریش پێشنیازی خۆی بۆ چارەسەری گرفتەکان دەخاتە ڕوو.

پرسیاری سەرەکی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لەوەی تا چ ئەندازەیەک تۆلێرانس دەتوانێت چارەسەری گوتاری ڕقلێبوونەوە لە عێراق بکات و ئایا جۆن لۆک دەتوانێت ببێتە فریادڕەسی عێراقی هاوچەرخ؟

بۆ وەڵامدانەوەی پرسیاری سەرەکی توێژینەوەکە پێویستە بە دوای کۆمەڵێک پرسیاری لاوەکیدا بگەڕیین، بەمەش دەتوانرێت تیگەیشتنێکی وردترمان هەبێت سەبارەت بە هەڵنەکردن یاخود ڕقلێبوونەوەی گەلانی عێراق بەهۆی جیاوازی لە ڕووی ئایین و مەزهەب و ئیتنیکیەوە. پرسیارە لاوەکییەکان خۆیان لە چەند خاڵێک دەبیننەوە:

تیگەیشتنێکی تیۆری سەبارەت بە فەلسەفەی تۆلێرانس لەلایەن جۆن لۆکەوە و گرفتە هەنووکەییەکانی عێراق: پەیوەست بە سێکتاریانیزمەوە و تۆلیرانس وەک چارەسەرێک بۆ کێشەکانی سێکتاریانیزمی عێراق.

گرینگانەی سەرەکی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە ئایا بیرۆکەی تۆلێرانس کە لەلایەن جۆن لۆکەوە بووە بە بنەما بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ئیتنیکی و مەزهەبی لە ڕۆژئاوا دەتوانرێت بەهەمان شێوە چارەسەرێکی گەنجاو بۆ کێشەکانی عێراق بکات.

ئەم توێژینەوەیە پشت دەبەستێت بە هەموو ئەو سەرچاوانەی کە بەردەستن سەبارەت بە بیرۆکەی تۆلێرانسەوە، بەتایبەت ئەو

سەرچاوانەی کە باس لە تۆلێرانس ئەکات لەلایەن جۆن لۆکەوە. واتە ڕێگای بەدەستهێنانی زانیاریەکان بە شێوەیەکی تیۆریە نەوەک کرداری. ئەمەش بەهۆی ئەوەی سروشتی تۆێژینەوەکە وا پێویست ئەکات کە زیاتر پشت بە لایەنی تیۆری تۆلێرانس لەلایەن بیرمەندی بەناوبانگی بواری لیبرالیزم ببەستێت ئەمە لەلایەک، لەلایەکی تریش ئەنجامدانی تۆێژینەوەی کرداری لە شوێنێکی وەکو عێراق کە تاوەکو ئەم کاتەش پێکدادانەکان بەردەوامی هەیە ئەستەمە بۆ تۆیژەران تاوەکو بتوانن دەستیان بگاتە تەواوی زانیاریەکان پەیوەست بە ئیتنۆ-سێکتەریانیزمەوە. هەروەها ئەم تۆێژینەوەیە زیاتر کار لە سەر بەدەست هێنانی داتاکان دەکات بەشێوەی چۆنایەتی، ئەمەش دەبێتە هۆی دەرفەتدان بۆ تۆیژەران بۆ کارکردنیان بەشێوەیەکی بەرفراوان تاوەکو بتوانرێت بگەینە ئەنجامی گریمانەی سەرەکی تۆێژینەوەکە. چوارچێوەی تیۆری ئەم تۆێژینەوەیە بریتییە لە تۆلێرانس لەلایەن جۆن لۆکەوە و دواتر ئەم تیۆرە جێبەجێی کەیسی عێراق ئەکات بە مەبەستی وەڵامدانەوەی پرسیاری سەرەکی تۆێژینەوەکە کە لە سەرەوە ئاماژەی پێکراوە. ئەم پەیپەرە پشت دەبەستیت بە سەرچاوەی ناوەندی کە لە کتێب و گۆڤار و وێبسایتە باوەڕپێکراوەکان بەدەست دەکەون.

پێکهاتە سەرەکییەکانی ئەم تۆێژینەوەیە خۆی دەبینێتەوە لەم بەشانی خوارەوە: لە بەشی یەکەمی ئەم تۆێژینەوەیە زیاتر کار لە سەر جۆن لۆک و میراتی فەلسەفەی تۆلێرانس دەکرێت، بە جۆرێک لە سەرەتادا چەمکی تۆلێرانس بە شێوەیەکی گشتی ڕوون دەکەینەوە، هەموو سکۆلارە ئەکادیمییەکان ئەوەندەی کە نووسینیان هەیە سەبارەت بە تۆلیرانسەوە دەخەینە ڕوو. بەڵام ئەوەی لەم چاپتەرە زیاتر کاری لە سەر ئەکەین بریتییە لە ڕوونکردنەوە و شیکارکردنی چەمکی تۆلێران لەلایەن خودی جۆن لۆکەوە، کە ئەمەش بەرچاوڕونیەکی باش ئەبێت تاوەکو دواتر بیچەسپێنین بۆ سەر کەیسی عێراق.

لە بەشی دووەمی ئەم تـوێژینەوەیەدا شـیکردنەوە و تێگەیشـتی پێویسـت بـۆ کێشـەی هەنوکەیەکـانی عێـراق، پەیوەسـت بە ئیتنـۆ سـێکتەیرانیزمەوە، ئەکەیـن، بـۆ ئەم مەبەسـتەش سـەرەتا بە شـێوەیەکی پوخـت باکگراونـدێکی مێژوویـی سـەبارەت بە تـائیفەگەریی و گوتـاری ڕقلێبوونەوە لە عێراق ئەخەینەروو، دواتر باس لە عێراقی دوای ٢٠٠٣ و سـەرهەڵدانەوەی تـائیفە کپکراوەکـان دەکەیـن، لە کۆتـایی ئەم چاپتەرەشـدا بـاس لە نـالێبوردەیی ئـایینی و هەڵنەکـردن لەگەڵ ئەویتـردا دەکەیـن لە عێراقدا.

لەبەشـی سـێیەمی ئەم تـوێژینەوەیەدا زیـاتر گفتوگـۆ و بـاس لەبـارەی چەسـپاندن و جێبەجێکردنـی تیـۆری سـەرەکیی تـوێژینەوەکە، کە لە بەشـی یەکەمەدا شـیکراوتەوە، بـۆ نمـوونەی عێـراق ئەکەیـن بە شـێوەیەک کە تـۆلیرانس وەک چارەسـەرێک بـۆ کێشـەکانی ئیتنـۆ سـێکتاریانیزمی عێراق ئەخەینە ڕوو.

هەروەهـا ئەم تـوێژەنەوەیەش کۆتـای پێـدێنین بە خسـتنەڕووی دەرئەنجامەکـانی تـوێژینەوەکە و دواتـریش کۆمەڵێـک ڕاسـپاردە ئەخەینەڕوو.

بەشی یەکەم: جۆن لۆک و میراتی فەلسەفەی تۆلێرانس

باسی یەکەم: چەمکی تۆلێرانس

تۆلێرانس، وەک وشە، بـە مانـای هـەڵکردن لەگـەڵ ئەویـدی دێت. واتـە ئـەوەی کەسـێک یـان گرووپێـک بتوانێـت یـان بتـوانن بەرانبـەر بـە بـوونی ئەوانیتر کە لە خۆی نین لێبووردە بێت، لێگـەڕێ وەک ئـەوەی کـە هـەن لـە تەنیشتیەوە هەبن، بەبێ ئەوەی مومارەسـەی ئـەو جیاوازییانـەیان بکـەن کـە لای ئـەم پەسـەندنین یـان جێگـەی بـاوەڕ نـین. بـە واتایـەکی تـر، تـۆلێرانس هەڵکردنـە لەگـەڵ جیاوزییەکانـدا و ئەمـەش لـە حاڵەتـە بنەڕەتییەکەیـدا

هەڵکردنە لەگەڵ ئەوانەی کە خودایەک غەیری خوداکەی ئەم دەپەرستن و ئایینێک غەیری ئایینەکەی ئەم پەیڕەودەکەن (Nandy, 1988). هەڵبەتە، بابەتی تۆلێرانس، لەگەڵ ئەوەشدا کە بنچینەیەکی پەیوەست بە ئایینی هەیە، بەڵام بە تەنیا لەو چوارچێوەیەدا کورت ناکرێتەوە، بەڵکو مەوداکەی لە ئایین دەترازێت و کولتوور، ڕۆشنبیری و سیاسەتیش دەگرێتەوە(Tønder, 2013). دەکرێت ئەمە وەها لێک بدرێتەوە کە کولتووری کۆمەڵایەتی و سیاسیی جیاواز بە زۆری بەرئەنجامی ئایین و باوەڕە جیاوازەکانە(Gasser, 1999).

تۆلێرانس وەک چەمک یەکێکە لەو چەمکانەی کە لە ناو مێژووی فەلسەفە و ئایینزا ئامادەییەکی دیار و بەرچاوی هەیە. لێکدانەوەکانی ناو ئەدەبیاتی فەلسەفی پشت بەوە دەبەستن کە تۆلێرانس هەڵکردن بێت لەگەڵ باوەڕ، گوتە و کردارێ کەس یان کەسانێک کە نەک هەر لەگەڵ هی کەسە هەڵگەرەکە جیاواز بێت، بەڵکو بگرە پێچەوانە، دژ و نەخوازراویش بێت. بەو مانەیەی لە کاتێکدا ئەکتێک لە کۆمەڵگادا ئەنجام دەدرێت، ئەوانەی لەگەڵی نین، بتوانن لەگەڵی هەڵبکەن و بشگرە زەمینەی مومارەسەکردنی بۆ فەراهەم بکەن و یارمەتیدەربن لەوەی ئەویدی ئازادانە مومارەسەی باوەڕەکانی بکات و خەونەکانی بکات بە ڕاستی (Bodhi, 1993).

لەم چوارچێوەیەدا دەتوانرێت ئاماژە بەوە بدرێت کە تۆلێرانس لە وەهلەی یەکەمیدا حاڵەتێکە لە ڕۆشنبیریی و پەیوەندیی بە بیرکردنەوەوە هەیە؛ هەر ئەم پانتاییەی بیرکردنەوەشە کە دواتر دەرفەت بۆ بینینەوەی تۆلێرانس لە دیفاکتۆدا خۆش دەکات. ئەگەر لە قۆناغی بیرکردنەوەدا ڕێ بە داوەریی پێشوەختە و تەنانەت پاشوەختەش نەدرێت و ئەوا لە مێشکدا دایاجێست بکرێت کە دەشێت جۆرێکی تر لە بیرکردنەوە و لە باوەڕ لای کەسانێکیتر هەبێت، ئەوا لە قۆناغی کرداریدا ئاسانتر بوونی جیاوازیی ئەوانیدی قبوڵ دەکرێت و جیاوازییەکانی کۆمەڵگا دەتوانن لەگەڵ یەکتردا

ئاشییانه هەڵبکەن و هەر لایەنێکیش ئازادانە باوەڕی خۆی لە کۆمەڵگادا بکاتە گوتە و کردە.

لە چوارچێوەی کۆمەڵ یان کۆمەڵگایەکی فرەییدا، ئەوەی زۆرتر سەرنجەکان ڕادەکێشێت بریتییە لەوەی زۆرینە بتوانێت لە بەرانبەر کەمینە، جا ئایینیی بێت یان کولتووریی، سیاسیی، ئیتنی و ڕۆشنبیریی، هەڵ بکات و لێبوردە بێت. گرنگە زۆرینە دان بە ئازادیی کەمینەدا بنێت و تەنانەت ڕێی دەربڕینی ئازادییەکانیشی بۆ هەموار بکات. لێرەوە دەکرێت ئاماژە بەوە بکرێت کە ئازادی و ئاشتی پێویستن بۆ تۆلێرانس و ئەم دوانە دەتوانن ببنە پێشمەرجی ڕەخساندنی زەمینەیەک کە تۆلێرانسی تێدا هەست پێ بکرێت (Robb, 2007; and also: Murphy, 1997).

گۆڕانکارییە مرۆڤکردە بەرچاوەکان و لە نوێترین نموونەشیدا شۆڕشی تەکنۆلۆژیا و زانیاریی وایکردووە چەمکی تۆلێرانس بە تەنیا لە چوارچێوە کلاسیکییەکەیدا نەمێنێتەوە، بەڵکو هەر جیاوزییەک لە ئەنجامی هەر ڕەوتێکی نوێ بێتە ئارا، پێویستیی بە مامەڵەیەکی لێبوردانە هەیە و دەخوازێت زۆرینە پەسەندی بکات و لەگەڵی هەڵبکات. کەواتە دەشێت بگوترێت لەگەڵ ئەوەشدا کە جەوهەری تۆلێرانس لە کات، شوێن و حاڵەتە جیاواز و نوێیەکاندا تا ڕادەیەک وەک خۆی دەمێنێتەوە، بەڵام وەزیفەکەی بەردەوام لە گۆڕاندایە و ناکرێت لە چواچێوەیەکی کلاسیکیدا لە قاڵب بدرێت، بەڵکو دەبێت وەک چەمکێکی بەرفراوان لێی بڕواندرێت؛ هەر وەک چۆن لە سەردەمی هاوچەرخدا مافەکانی مرۆڤ و ئازادییە دانپێدانراوەکان دەخوازن بەرانبەر بە ڕەوتە نوێکان لێبووردەیی هەبێت و زۆرینە لەگەڵ کەمینە تازە دەرکەوتووەکاندا هەڵ بکات.

تۆلێرانسی نموونەیی، لە ڕاستیدا، هیچکات ناتوانرێت دەستەبەر بێت؛ چونکە لە حاڵەتە ئایدیاڵییەکەیدا دەبێت لە بەرانبەر ئەوانەشدا کە لێبووردە نین، لێبووردەیی پەیڕەو بکرێت کە ئەمەش نالێبوردەیی بەرهەمدێنتەوە و

لـه وەهـا حاڵەتێکیشـدا وەک کـارل پۆپـەر لـه کتێبـی کۆمـەڵگای کـراوە و دوژمنـەکانی ئامـاژەی پێدەکات تـۆلێرانس ئینتۆلێرانسـی لێدەکەوێتـەوە کـه پێچەوانـەی جەوهـەری تۆلێرانسـه (Popper, 1971). لەگـەڵ ئەمەشـدا، جـۆن ڕاولـز لـه کتێبـی تیـۆری دادپەروەریـدا بـاس لـەوە دەکـات کـه ئەگـەر کۆمـەڵگا بەرانبـەر بـه نالێبووردەیی لێبووردە نەبێت، ئەوا نـالێبووردەیی زاڵ دەبێت و کۆی گشتیی کۆمـەڵگا دەبێتـه کۆمـەڵگایـەکی نـالێبوردە. هـەر بۆیـه ڕاولـز لەو باوەڕەدایه کە پێویستە کۆمەڵگای دادپەروەر لە پێناو ئەوەدا کـه دادپەروەری خـۆی لـه دەسـت نـەدات بەرانبـەر بـه نـالێبووردەیی لێبـووردە بێـت و بـەو جـۆرە بتوانێـت وەک کۆمـەڵگایـەکی دادپـەروەر و لێبـووردە بمێنێتەوە. ئەم هەڵکردنەی ڕاولـز لەگـەڵ هەڵنـەکردن ڕەهـا نییـه و ڕێژەییـه؛ ئەو ئەم تۆلێرانسـه سنووردار دەکات بـه مانـەوەی کۆمـەڵگا و ئـەو مافـەش دەدات بـه کۆمـەڵگا کـه لـه پێنـاو هێشـتنەوەی خـۆی و دامەزراوەکانیـدا بەرانبەر بە تووندڕەوی و نالێبووردەیی هەڵوێستی هـەبێت و ئازادییـەکانی سـنووردار بکـات تـا بتوانێـت تۆلێرانسـێکی ڕاسـتەقینە بەرهـەم بهێنێت(Rawls, 2009).

باسی دووەم: تۆلێرانس لای جۆن لۆک

تـۆلێرانس وەک بیرۆکـه و وەک پراکتیـک لـه مێـژووی بەشـێک لـه ئیمپراتیـۆریەتە دێرینەکانـدا ئامـادەیی هـەبووە. لێبوردەییـەکانی کۆرشـی پاشـای هەخامەنشـییەکان، ئەسـکەندەری مەقـدۆنی، تـەیموری لـەنگ و هـەروەها لێبـووردەیی ئیمپراتۆریـەتەکـانی وەک ڕۆمـان و عوسـمانییەکان بەرانبەر بە کەمینە ئایینی و نەژادییەکان هەموو نموونەی پراکتیککراون لە تـۆلێرانس و هـەڵکردنی زۆرینـەی زاڵ لەگـەڵ کەمینـەی ژێردەسـتەدا. تۆلێرانس هەروەها لە ناو ئامۆژ و دەقە ئایینییەکاندا بوونی هەیـە و ئایینـە جیاوازەکان لـه چەنـدین تێکسـتدا پەرژاونەتـه سـەری (Fisher & Boyle, 1968).

لـه چوارچێـوەی بیرکردنـەوە و تیـۆرە فەلسەفییەکانیشـدا، چـەمکی تۆلێرانس جێگـەی سـەرنجی زۆر لـه بیرمەندان بـووە. بـاروخ سـپینۆزا لـه کتێبێکی له بارەی ئاین و سیاسەتەوە کە سالّی ١٦٧٠ بـلّاوی کردووەتـەوە پێداگریی لە سـەر ئـەوە دەکات کـە ئـازادی بـە هـەر نرخێک بێت، تەنانـەت ئەگەر لە بەرانبەر زیانیش بێت لە باوەڕداری و لە ئاشتی، هـەر شایستەی بەدەستهێنانە؛ چونکە بە بڕوای ئەو ئەوەی زیاتر دەبێتە مەترسی بۆ سـەر ولّات و بۆ سەر باوەڕ بریتییە لـه کێکردنـەوەی ئازادییـەکان. سـپینۆزا داوا دەکات هـەر تاکێک بتوانێت لە ناخی خۆیدا زەمینەی لێبووردەیی و ئازادیی خۆی و ئەوانیدی فەراهـەم بکات. ئـەو لـەوە زیـاتریش دەڕوات و ئـەوە بـە ئەرکی تاکەکان دەزانێت کە لەگەڵ بیرکردنەوە دۆگماکاندا هەڵبکـەن و لای خۆیان وەک بیرکردنەوەیەک کە بکرێت لەگەڵیدا هەڵبکرێ شـرۆڤەی بکـەن. سـپینۆزا ئـەم ئـازادی و لێبووردەییـە فیکرییـەی نـاو بیـری تاکـەکان بـە پێشمەرجی قبوڵکردنی ئەوانیدی دادەنێت، بە جۆرێک کە بە هۆیانـەوە تـاک لەگەڵ ئەوەشدا کە لەگەڵ کەسانی جیاواز لـه خـۆی هەڵدەکات، هەسـتیش بـە متمانـە و ئاسـوودیی خـۆی دەکات(Spinoza, 2001) . لـەم حاڵەتـەدا کـە سـپینۆزا ڕوونـی دەکاتـەوە، لێبـووردەیی سـەقامگیر و بـەردەوام پێویستیی بەوە هەیـە هەڵکردنەکە هـەر بـە تـەنیا ئـەکتێکی پاسـیڤانە نـەبێت بەرانبەر بەوانیدی، بەڵکو تێگەیشتنێکی فیکریش بێت لە بارەی هـەموو ئـەو باوەڕانـەی کـە دەشـێت تـاک لـە ڕووی فیکریشـەوە لەگـەڵیان هـەڵ بکـات و بەرانبەریان لێبووردە بێت. لە ڕاستیشدا، ئەمە ڕیشەداکوتانی تۆلێرانسە لـه نـاو کولتـوور و مێنتـاڵیتیی کۆمەڵـدا؛ بـە جۆرێـک کـە بەرژەوەندییـەکان، جیاوازییـە تـازە دەرکـەوتووەکان و سـەرەڕۆییەکان نـەتوانن زەفـەری پـێ ببەن.

سـەرەڕای هـەموو ئـەو تێکسـتە فەلسـەفییانەی لـه سـەر تـۆلێرانس نووسراون، بـەڵام کـەس وەک فەیلەسـووفی بـەریتانی، جـۆن لـۆک [١٦٣٢–١٧٠٤] نـەیتوانیوە خـۆی بـەم بابەتـەوە بناسـێنێت. نامەکـەی لـۆک لـه مـەڕ

تـۆلێرانس لـه سـاڵی ١٦٨٩ نووسـیویەتی بـووە هـۆی ئـەوەی لـۆک بـه فەیلەسوفی تۆلێرانس بناسێندرێت(Locke, 1955). هەڵبەتە، فروانیی بیر و فەلسەفەی لۆک، بە تایبەتیش لە بابەتی گرێبەستی کۆمەڵایەتیدا، بوونەتە هۆی ئـەوەی فەلسـەفەی لۆک زیـاتر لـە ڕەهەندێکی هـەبێت و بـە تـەنیا لـە چوارچێوەی تۆلێرانسـدا قـەتیس نەمێنێتـەوە (Locke, 2014). جگـە لەمـە، لـۆک نـەک هـەر لـە نامەکـەی لـە مـەڕ تـۆلێرانس، بـەڵکو لـە نووسـینەکانی تریشـیدا، ئامـاژەی بـە بابـەتی تـۆلێرانس کـردووە و کردوویەتیـە هـەوێنی بیرۆکەکانی تری.

لە بنەڕەتدا، نامەکـەی لۆک سـەبارەت بـە تـۆلێرانس دەرکەوتـەی ئـەو ترسە بوو کە بە سەر لۆکدا زاڵ بوو بەوەی نەبادا مەزهەبی کاسـۆلیک بـە سەر ئینگلاندا زاڵ ببێت و ئـەم زاڵبوونـە کێشـە بـۆ ئـایین و مەزهەبـەکانی تر و هەروەها بۆ حوکمڕانی لەو وڵاتە بنێتەوە(Walsham, 2006). لـۆک پێشـوەختە بیرۆکـەی تۆلێرانسـی ئـایینی وەک چارەسـەر پێشکەشـکرد تـا ببێتە وەڵامگۆی هـەموو ئـەو ترس، گومـان و گریمانـە نەخوازراوانـەی کـە دەشێت ببنە ڕاستی. تـەواو بـە پێچەوانـەی تۆمـاس هـۆبزەوە کـە پێی وایـە تاکئاییـنی دەبێتـە هـۆی ئـەوەی کۆمـەڵگا بـە باشـیی خـۆی نومایـان بکـات و ئەرکـە مەدەنییـەکانی ڕاپـەڕێنێت، لـۆک لـەو باوەڕەدایـە کـە ئـەوە فرەیـی ئاییـنییە کە دەتوانرێت بە هۆیەوە کۆمەڵگا لە نائارامی دوور بخرێتەوە. ئەو پێیوایە فرەیی گرووپـە ئاییـنییەکان لـە نـاو کۆمەڵگایەکدا بنچینـەی ئـارامیی مـەدەنیی کۆمەڵگایـە و ئـەوەی دەبێتـە هـۆی نائـارامیی، لـە ڕاسـتیدا، هەوڵـەکانی نەهێشـتنی جیاوازییەکانـە و مومارسـەکردنی ڕەتکردنـەوە و تواندنەوەی ئەوی دیکەیە. بە بڕوای لۆک لێبووردەیی و هەڵکردن بەرانبەر بەوی دی و هێشتنەوەی جیاوازییەکان گەرەنتیی ئارامیی کۆمـەڵگا دەکـات، نەک وەکیەکلێکردنی جیاوازییەکان(Locke, 1841).

شایستەی ئاماژەپێدانە کە تۆلێرانس لای لۆک، لە قۆناخی سـەرهەڵدان و گەشـەکـردنە سـەرەتاییەکانیەتی و بـۆ سـەردەمانی هاوچـەرخ، لەگـەڵ

ئەوەدا دەبێتە بنچینە، بەڵام ناتوانرێت بە شێوەیەکی ئایدیاڵی وەربگیرێت و تەرجەمەی سەر واقع بکرێت؛ ئەمەش لەبەرئەوەی تا دێت جیاوازییەکان زۆرتر و قووڵتر دەبنەوە و ئەمەش پێویستیی بە تۆلێرانسێکی سینگفراوانتر و قووڵتر هەیە. لۆک لەگەڵ ئەوەدا ڕیشەی تۆلێرانسی لە ناو لیترچەری بابەتەکەدا داکوتاوە، بەڵام لەبەر چەند هۆکارێک، لە ناویاندا هۆکاری سیاسی، لەو باوەڕەدا بووە لێبووردەیی و هەڵکردن لەگەڵ کاسۆلیکەکان و بێباوەڕەکان پێویستە سنووردار بێت و نەگاتە ئەو ئاستەی کە بێباوەڕێک و پڕۆتستانێتک وەک یەک سەیر بکرێن. ئەگەر نکۆڵیکردنی لۆک لە هەڵکردن لەگەڵ کاسۆلیکەکاندا لەبەر هۆکاری سیاسیی بووبێت، ئەوا نکۆڵی ئەو بەرانبەر بە بێباوەڕەکان لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە بە بڕوای لۆک بەڵێن، پەیمان و سوێند ئەو چەمکە گرنگانەن کە کۆمەڵگایان پێ گرێ دەدرێت و تاکەکانی پێ دەبەستریتەوە، ئەمەش لە کاتێکدایە، کە بە بڕوای لۆک، کەسی بێباوەڕ پابەندی سوێندەکانی نابێت و ناشتوانرێت حیساب لە سەر سوێندی بێباوەڕێک بکرێت(Locke, 1955). لۆک دواتر لە نامەیەکدا لەمەڕ تێگەیشتنی مرۆڤ زیاتر لەسەر ئەم بابەتە دەڕوات و قسەلە سەر ئەگەری زیانگەیاندنی کەسانی بێباوەڕ بە پرۆسەی سیاسی و ئارامی کۆمەڵایەتی دەکات (Locke, 1841).

هێنانەوەی ئەم نموونەیە لە بیرکردنەوەی لۆک لە پێناو ڕوونکردنەوەی ئەو بابەتەدایە، کە ئەم توێژینەوەیە لەگەڵ ئەوەدا کە پشت بە فەلسەفەی لۆک دەبەستێت، بەڵام باوەڕی بەوە هەیە کە گۆڕانکارییەکان پێویستیی پیادەکردنی فەلسەفەی لۆک بە شێوەیەکی هاوچەرخانە دەکەنە زەروورەت. جگە لەمە، لە سەر ئەو بنەمایەی کە لۆک بە باوکی ئەزموونگەرایی دادەنرێت بیرۆکەکەی سەبارەت بە تۆلێرانس بە سەر عێراقی هاوچەرخدا ئەزموون و پیادە دەکرێت؛ ئەمەش بە شێوازێک

کـه لەگـەڵ ئـەم کـات و شـوێنەدا بگونجێت کـه لەگـەڵ بـارودۆخ، کـات و شوێنی نووسینی نامەکە جیاوازیی زۆرە.

لە بەشی دواتردا شیکاری گرفتە هەنووکەییەکانی عێراق و بە تایبـەت ئەوانـەی کـە پەیوەسـتن بـە سـێکتاریانزیمەوە دەکرێـت. لـەو بەشـەدا کورتەیەک لە مێژووی تائیفەگەری و گوتاری ڕقلێبوونەوە لە عێراقدا بـاس دەکرێت و دواتر فۆکـەس دەخرێتـە سـەر عێراقی دوای ٢٠٠٣ و بـاس لـە دووبارە سەرهەڵدانەوەی ئەو کێشانە دەکات کە بـە هـۆی زەبـر و زۆرەوە بۆ چەند دەیەیەک کپ کرابوونەوە. هـەر لـەو بەشـەدا نـالێبوورەیی ئـایینی و هەڵنەکردن لەگـەڵ ئـەویتردا لـە عێراقی هاوچـەرخ بـاس دەکرێت تـا لـەم ڕێگەیەوە کێشەکان چارەسـەر و دواتریش چارەسـەرەکان پێشنیاز بکرێن.

بەشـــی دووەم: گـــرفتە هەنووکەییەکـــانی عێـــراق: پەیوەســـت بە سێکتاریانیزمەوە

باسی یەکەم: کورتەیەک لە مێژووی تائیفەگەری و گوتـاری ڕقلێبـوونەوە لە عێراقدا

دوای کۆتایهـاتنی جەنگـی یەکەمـی جیهـانی، سیسـتەمی جیهـانی گۆڕانکاری گەورەی بە خـۆوە بینـی، بە تـایبەتی لە دوای ئەوەی دەوڵەتـی نەتەوەیی هاتە ئاراوە؛ بە نەمانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و هەوڵی لایەنە براوەکانی جەنگی یەکەمـی جیهانی بۆ پێدانی دەوڵەتـی نەتەوەیـی بۆ هـەر یەک لە نەتەوەکانی پاشماوەی ئیمپراتۆریەت؛ لـەم چوارچێوەیـەدا لە سـاڵی ١٩٢١ دەوڵەتـی عێراق دەمەزرێندرا. هـەر لێرەوە دروسـتکردنی دەوڵەت بـۆ گەلانـی نـاو عێـراق مشـتومرێکی زۆری بەدوای خۆیـدا هێنـا ئەمەش لەبەرئەوەی پڕۆژەی دروستکردنی دەوڵەت سەپێندرا بە سـەر گەلانی ناو عێراق؛ واتە گەلانی ناو دەوڵەت بە خۆیان لەگـەڵ ئەم جۆرە دروستکردنە نەبـوون، ئەمـەش بە هـۆی جیـاوازیی نەتەوەیـی و ئـاینی و نەژادی و سـێکتەریانیزمەوە. هەربـۆیەش لە سـەرەتای دروسـتبوونی دەوڵەتـی

عێراقەوە تاوەکو ئێستاشی لەگەڵدا بێت، دەوڵەتی دروستکراوی عێراق لە دوای پێکهێنانی چەندین حکومەت لە ناو سیستەمی جیاوازەوە، حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی دەوڵەتی عێراق نەیانتوانیوە هەموو پێکهاتە جیاوازەکان لە ژێر ناوی دەوڵەتی عێراقیدا کۆبکاتەوە. بۆیە ئەم دەوڵەتە لە سەرەتای دروستبوونیەوە تاوەکو ئێستا بەردەوام بە دەست کێشەی تائیفی و مەزهەبی و ئاینییەوە دەناڵێنێت و نەیتوانیوە ببێتە دەوڵەتی سەرجەم پێکهاتەکان، بەڵکو هەرجارەی دەوڵەتێک بووە بۆ بەرژەوەندیی پێکهاتەیەک و لە دژی ئەوانی دیکە بووە (Simon and Tegirian 2014: 21-33)لە ڕاستیدا، هەروەک چۆن دەوڵەتی عێراق لەدایکبوونێکی ناسرووشتی هەبوو، بەهەمان شێوەش درێژەدان بە سیاسەت و حوکمڕانی لە چوارچێوەی ئەم دەوڵەتە ناسرووشتییەدا، ناسرووشتی بووە. عێراق هیچکات نەیتوانیوە ببێتە دەوڵەتی دامەزراوەکان و هەمیشەش، لە باشترین حاڵەتیدا، وەک دەوڵەتی پێکهاتەکان، ئەویش نەک لە سەر بنەمای یەکسانی و بەرابەریی نێوانیان، بەڵکو لەسەر بنەمای چەوساندنەوەی ئەویدی، ماوەتەوە.

باسی دووەم: عێراقی دوای ٢٠٠٣ و سەرهەڵدانەوەی تائیفە کپکراوەکان

دوای ڕووداوەکانی ١١ی سێپتێمبەر و دانانی ستراتیژیەتی بااڵ لەلایەن ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە، کە بە دەوڵەتی سوپەر پاوەر دادەنرێت لەم سیستەمە جیهانییە، لە هەمبەر ڕێگەگرتن و تۆڵەسەندنەوە لە هەموو ئەو لایەنانەی کەوا بەرپرس بوون لەم ڕووداوانە، ستراتیژیەتی شەر لە دژی تیرۆر ڕاگەیەندرا. ناوی کۆمەڵێک گرووپ و دەوڵەتیش لە ناو لیستی ڕەشدا دانران؛ بە مەبەستی لەناوبردن و هێرشکردنە سەر. بێگومان دەوڵەتی عێراق بووە بەشێک لەم ستراتیژیەتەی ئەمریکا بۆ ئەوەی لە داهاتوودا کاری لە سەر بکات و حکومەتەکەی بگۆڕێت. لە ساڵی ٢٠٠٣، هێرشی ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی بۆ سەر حکومەتی عێراق

دەستی پێکرد و لە هەمان ساڵیش سەرکەوتنی ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی لە جەنگ ڕاگەیندرا.(Gardnar 2005)

دوای ساڵی ٢٠٠٣، گۆڕینی سیستەمی سیاسی لە تاکڕەوییەوە بۆ دیموکراسی، کە ئەمریکا ڕاستەوخۆ سەرپەرشتیی دەکرد و یارمەتیی پێکهاتە جیاوازەکانی ناو عێراقی دەدا، دەستی پێکرد. بێگومان پرۆسەی پەیڕەوکردن و مومارەسەکردنی دیموکراسی لەو وڵاتانەی کە تازە لە شەڕ تەواو بوون، پرۆسەیەکی تەواو ئاڵۆز و سەختە و پێویستی بە داڕشتنەوەی کۆمەڵێک لە بنەما بنەڕەتییەکانی دووبارە بنیاتنەوەی دەوڵەت هەیە (Chetail, 2009) ئەمە بە تایبەتیش لە وڵاتێکی وەکو عێراق کە چەندین ساڵ لە سایەی سیستەمێکی دیکتاتۆریی سوننەخوازی عەرەبگەرادا بووە و بەهۆی جیاوازیی زۆر و فرەیی ئاینی و نەژادی و مەزهەبیەوە، ئاڵۆزتر دەبێت.

بەڵام عێراق دواتر بووە سەرتۆپی جەنگێکی مەزهەبی و تائیفی و ناوچەیەکی خوێناوی و پڕ لە پێکدادان بۆ جیاوازییە ئایینی و نەتەوەییەکان. نالێبوردەیی ئاینی و جیاوازی نەتەوەیی هۆکارێکی سەرەکی بوو بۆ ڕێگرتن لە دووبارە بنیاتنانەوەی عێراق بە شێوەیەکی دیموکراسییانە کە جێگەی هەموانی تێدا ببێتەوە و تاکەکان هەست بە هاوڵاتیبوونی خۆیان بکەن و پێکهاتەکانیش هەست بە بەشداربوونیان لە کایە جیاوازەکانی وڵاتدا بکەن. ئەمە جگە لەوەی حکومەتی نوێی عێراقی سەرکەوتوو نەبوو لە نەهێشتنی جیاوازیی ئاینی و مەزهەبی و بنیاتنانی شوناسێکی نەتەوەیی هاوبەش بۆ هەموو پێکهاتەکانی ناو عێراق (Al-Qarawy, 2014).

باسی سێیەم: نالێبوردەیی ئایینی و هەڵنەکردن لەگەڵ ئەویتر

بە گوێرەی ڕاپۆرتی Reese Aaron لە ٢٠١٤، عێراقی دوای ساڵی ٢٠٠٣ ڕێگە خۆشکەر بوو بۆ هەموو ئەو گرووپانەی کە پێشتر خۆیان مەڵاس دابوو بە هۆی سیستەمی تاکڕەوی لە وڵاتدا و بوونی بۆشایی ئەمنی و سیاسی لە کاتی گۆڕینی سیستەمی سیاسی بووە هۆی دووبارە سەرهەڵدانەوەی تایفەکپکراوەکان کە پێشتر لەلایەن حزبی بەعسەوە، کە زۆرینەیان سونی بوون سەرکوت کرابوون. بۆیە حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی دوای ٢٠٠٣، کە شیعەکان تیایدا زۆرینە بوون نەبوونە جێی ڕەزامەندیی گرووپەکانی تری ناو عێراق (Reese Aaron, 2014)، بەتایبەتیش بۆ سونەکان و کوردەکان. ئەمەش بەهۆی ئەو سیاسەتە چەوتانەی کە حکومەتەکانی دوای ٢٠٠٣ گرتبوویانە بەر بە تایبەتی لە کوشتن و گرتنی هەموو ئەو کەسانەی کە باکگراوەندی بەعسیبوونیان لە سەر چەسپابوو و گرینگی نەدانی ئەوتۆ بۆ ئەو شارانەی کە زۆرینەیان سونە مەزهەبوون. ئەمە جگە لەوەی دەستەڵاتدارە شیعییەکان بەردەوام بوون لە دژایەتیکردنی کوردەکانی عێراق (Shuani, 2014). دەستەڵاتی عێراقی لە دوای ٢٠٠٣ نەک هەر نەیتوانی بەرانبەر بە بەعس و پاشماوەکانی لێبووردە بێت، بەڵکو نەشیتوانی لەگەڵ پێکهێنەرە سەرەکییەکانی ناوخۆی خۆیدا، کە دژە بەعس بوون، هەڵ بکات. ئەگەر پێش ٢٠٠٣ شەڕەکە لە نێوان بەعس و غەیرە بەعسدا بووبێت، ئەوا لە دوای ٢٠٠٣ وە تەنیا بەشکێکی کەمی شەڕەکە بۆ ئەم بابەتە بوو، بەڵکو بەشە گەورە و خوێناوییەکەی شەڕی نێوان شیعە و سونە لەلایەک و شیعە و سونە پێکەوە لەگەڵ کورد لەلایەکی دیکە بوو. لەم نێوەندەشدا کەمینە ئاینییەکانی دیکەی وەک مەسیحی و یەزیدی و ئەوانیدیکەش لە بارێکی نادڵنیادا مانەوە، کە دواتر دەرکەوتنی داعش وەک هەوڵێکی ناسەرکەوتوو بۆ پرکردنەوەی بۆشاییە سیاسی و دەستەڵاتدارییەکان،

بووه هۆی ئەوەی هیچ کەسێک لەم وڵاتەدا نەمێنێتەوە کە هەڕەشەی لە سەر نەبێت.

ئەوەی شایەنی ئاماژە پێکردنە بریتییە لە بەکارهێنانی هێز لەلایەن دەستەڵاتدارە شیعەکان، بە تایبەتی لەلایەن دەستەڵاتی جێبەجێکردنەوە، لە دژی لایەنەکانی دیکەی عێراقی وەکو عەرەبی سونە و کورد. لێرەشەوە دەستەڵاتی شیعی هەوڵیدا لە ڕێگەی سەرکوتکردنی نەیارەکانیەوە زیاتر پەرە بسەنێت و خۆی بسەپێنێت. ئەم شێوازەی بەکارهێنانی دەستەڵات بووە هۆی بەرهەمهێنانی کاردانەوە بەشێوەی خۆپێشاندان لەلایەن بەشێکی زۆر لە سونەکانی عێراق. بەمەش دەستەڵاتی شیعیی عێراقی وەڵامی خۆپیشاندەرانی دایەوە بە بەکاربردنی سیاسەتی سەرکوتکردن و ئەمەش بووە هۆی توڕەکردن و وڵامدانەوەی زیاتری خۆپیشاندەران، لە چەندین قۆناغی جیاجیای دەستەڵاتی شیعی لە عێراقی دوای ٢٠٠٣ (BBC, 2012).

ئەم شێوازەی حوکمکردنە بووە هۆی دروستبوونی کۆمەڵێک گروپی چەکداری شیعە مەزهەب، وەکو گروپی چەکداریی حەشدی شەعبی و هەروەها دامەزراندنی هێزی ئۆپەراسیۆنەکانی دیجلە لە ناوچە کێشەلەسەرەکان، بە تایبەت لە پارێزگای کەرکوک. لە ئەنجامی ئەمەش ڕق و قین و هەڵنەکردن لەگەڵ یەکتر زیاتر تەشەنەی کرد و دووبارە بووە هۆی بڵاوبوونەوە و تەشەنەسەندنی ناسەقامگیریی زیاتر لە وڵاتدا. ئەم شێوازەی دەستەڵاتداریێتیکردنە و پێشێلکردنی مافی گەلانی جیاواز و ئاینی جیاواز لە وڵاتدا بووە هۆی ئەوەی گەلانی عێراق نەتوانن بە شێوەی شەراکەتی هاوبەش بەیەکەوە هەڵبکەن و جارێکیتر گەلانی عێراق لە دروستکردنی ناسنامەیەکی هاوبەش بە ناوی ناسنامەی عێراقی شکست بێنن.(The New York Times, 2013)

هەر ئەمەش بووە هۆی سەرهەڵدانی دەوڵەتی ئیسلامی لە عێراق و شام، داعش، کە لە نیوەی دووەمی ساڵی ٢٠١٣ توانی بەشێکی زۆری ڕووبەری عێراق کۆنترۆل بکات، بە تایبەتیش ئەو ناوچانەی کەوا سونەکان تیایدا زۆرینەن. ئەمەش بووە هۆی دووبارە سەرهەڵدانەوی ڕق و قینی زیاتر لەلایەن گروپە مەزهەبی و ئاینەکانی ناو عێراق، چونکە دەوڵەتەکە بەرپرسیارێتیی خۆی ڕاگەیاند لە کوشتن و تاڵانکردن و خاپورکردنی هەزاران هاوڵاتی شیعە و کورد و مەسیحی و ئێزیدی (Li and Others 2015). سەرەڕای ئەمەش کورد لە باکووری عێراق جارێکیتر هەوڵی جیابوونەوەی یەکجارەکیان دا لە دەوڵەتی عێراقی؛ ئەمەش دوای ئەوەی لە مانگی سێپتێمبەری ٢٠١٧ ڕێفراندۆمی سەربەخۆی لە هەرێمی کوردستان و هەروەها لە ناوچە کێشەلەسەراکان ئەنجامدرا. بەڵام دیسان دەوڵەتی فیدراڵیی بەغدا بە بەکارهێنانی هێز، کە زۆرینەی ئەو هێزانە گروپی شیعە مەزهەب بوون، هێرشی سەربازی بە تایبەت بۆ شاری کەرکوک ئەنجام درا (Guardian ٢٠١٧)، ئەمەش دەکرێت لێکدانەوی جیاواز بۆ ئەم ڕووداوانەی ساڵی ٢٠١٧ لە کەرکوک بۆ بکرێت. لەلایەک جارێکیتر ڕق و قینی نێوان کورد و عەرەب زیاتر کرد بەوەی گروپە شیعەکان دەستیان بەسەر دەوڵەمەندترین شاری عێراقدا گرت کە زۆرینەی کوردە و هەروەها کار کرا بۆ لەناوبردن و کەمکردنی هەموو دەستەڵات و ئاسەوارێکی دەستەڵاتی کوردی لەم شارەدا. لە لایەکیتریشەوە دەکرێت بگوترێت دەوڵەتی عێراق ڕێگری کرد لە پارچەبوونی عێراق و جیابوونەوەی کوردەکان بۆ دەوڵەتێکی سەربەخۆ.

بە گشتی، ئەزموونی عێراقی دوای ٢٠٠٣ لە سیاسەت و فەرمانڕەواییدا، ئەزموونێکی شکستخواردووە لە دروستکردنی ناسنامەیەکی عێراقیبوون بۆ عێراقییەکان. ئەزموونێکە پڕاوپڕە لە چیرۆکەکانی کوشتن، ئەشکەنجەدان و سەرکوتکردنی ئەویدی تەنیا

لەبەرئەوەی لە پێکهاتەی ئەم نییە. ئەم ئەزموونەی عێراق لە ماوەی نزیکەی دوو دەیەی ڕابردوودا، هەرواز و نشێوی زۆری بە خۆوە بینیوە. ئێستا گەشتووەتە ئەوەی کە پێکدادانی نێوان تایفەکان کەمتر خوێناوی و زۆرتر سیاسی و یاساییە؛ گەڕانەوەی ڕێژەیی ئارامی لە تووندوتیژیی نێوان پێکهاتەکانی کەم کردووەتەوە. هاوکات پێویستە ئەوە لە بیر نەکرێت کە ستەمی حکومی بۆ سەر ناوچە جیاوازەکان بەردەوامە و خزمەتگوزارییەکان، ئاوەدانکردنەوەکان و ڕۆڵە سیاسییەکان بە یەکسانی بە سەر ناوچە جیاجیاکانی عێراقدا دابەش ناکرێت. ئێستاشی لەگەڵدا بێت، عێراقی ئەمڕۆ کێشەی هەڵکردن لەگەڵ ئەوی دیکەی هەیە؛ پێکهاتە ئاینییەکان، بە تایبەت ئەوانە لە دەستوور و یاسادا دانیان پێندا نەندراوە، زیاتر لەوانی دیکە بە فەرامۆشی سپێردراون و پێکهاتە فەرمییەکانیش لە کێشمەکێشەکانی نێوانیان، هەندێک جاریش بە یارمەتی هێزی دەرەکی، بەردەوامن. لە عێراقی ئەمڕۆدا، تەنانەت ئەگەر زەمینەیەکی ئەمنیی ڕێژەیی و سیاسیی لە سەر ئاستە باڵاکان فەراهەم کرابێت، بەڵام زەمینەیەکی فیکری و ڕۆشنبیریی لە سەر ئاستی مەردومی هێشتا نەخوڵقێندراوە؛ وەک هەمیشەش کێشەکان لە یەک کاتدا لە سەروە بۆ خوارەوە و لە خوارەوە بۆ سەرەوە دەگوازرێنەوە.

بەشی سێیەم: تۆلیرانس وەک چارەسەرێک بۆ کێشەکانی سێکتاریانیزمی عێراق

هەر لە سەرەتای دروستبونیەوە، دەوڵەتی عێراق بە شێوەیەکی نارێکوپێک و لە سەر بەرژەوەندیی وڵاتانی زلهێز دامەزرا، نەوەک وەک وڵاتێک بۆ گەلانی عێراق. هەرچەندە دروستبوونی دەوڵەت سەرکەوتنی بە دەست هێنا، بەڵام لە زۆربەی (بەشەکانی باکوور) ناوچە کوردنشینەکان (و بەشەکانی باشوور) ناوچە شیعەنشینەکان بووە مایەی دروستبوونی کەمینەی ئاینی و نەتەوەیی بەهێز. هەر ئەمەش بووە هۆی دروستبوونی کێشەی کەمینەکان و ئەم کێشەیەش بووە هۆکاری سەرەکیی نائارامی و

ناسەقامگیریی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئایینی لە ناو وڵاتدا. ئەم کێشەیە بەردەوامە و تا ئیستاش چارەسەرێکی بنبڕی بۆ نەدۆزراوەتەوە. بۆ ئەم مەبەستە متمانەی کۆمەڵایەتی و ڕۆحی لێبوردەیی دوو چارەسەری گرنگن بۆ پێکەوە ژیانی گروپە ئاینییە جیاجیاکان و نەتەوە جیاجیاکان لە ناو چوارچێوەی یەک دەوڵەت و لە سایەی یەک دەستەڵاتدا(Gharaiba, 2006).

لە ڕاستیدا ئەوە تا ئاستی ئەزموونکردن سەلمێندراوە کە متمانەی کۆمەڵایەتی و تۆلێرانس دوو بنەمای سەرەکی و بەهێزن بۆ پێکەوە هەڵکردن و پەیوەستبوونی کۆمەڵایەتی. لێرەدا گرنگە ئەوە ڕوون بکرێتەوە کە چۆن متمانە و تۆلێرانس بەدی دێت و بەردەوامیش دەبێت لە هەمانکاتدا. تۆڕینەوەی یەکجار زۆر هەن لە سەر ئەم بابەتە، بەڵام ئەوەی جێگای تێبینییە زۆربەی تۆڕینەوەکان باس لە لێبوردەیی و متمانە دەکەن لە کەش و هەوایەکی سەقامگیردا. بۆیە پێویستە لێکۆڵینەوە لەم دوو چەمکە بکرێت لەو کۆمەڵگایانەی کە لە کەش و هەوایەکی توندوتیژدان یان ئەو کۆمەڵگایانەی کە دوای حوکومرانییە دیکتاتۆرەکان دەژین. لە دوو دەیەی ڕابردودا زۆر لە دەستەڵاتە دیکتاتۆرییەکان بەرەو بێهێزی یان بەرەو نەمان چوون؛ لە ئەنجامی ئەمەشدا گەلانی ژێر دەستەڵاتی ئەم ڕژێمانە ڕووبەڕووی پێکدادانی نەتەوەیی و مەزهەبی بوونەوە (Rydgren, Sofi and Hällsten, 2013).

دوا بەدوای لەناو چوونی ڕژێمی بەعس لە ساڵی ٢٠٠٣ لە سەر دەستی چەند وڵاتێکی زلهێز، عێراقی دوای فەرمانڕەوایی ئەم ڕژێمە دیکتاتۆرییە ڕووبەڕووی کێشەی جۆراوجۆر بووەوە لە ئەنجامی نەبوونی سیستەمێکی فەرمانڕەوایی دیموکراسی و خراپیی دابەشبوونی دەستەڵات لە ژێر دەستی چەند لایەنێکی دیاریکراوی سەر بە ڕژێم. هەر بۆ ئەم مەبەستە هەوڵی یەکجار زۆر دراوە بۆ دووبارە بنیاتنانەوەی عێراقێکی نوێ و حکومەتێکی دیموکراسی کە گەلانی عێراق لە ژێر سایەی ئەم

حکومەتە بتوانن مافەکانیان بەدەست بهێنن و ژیانێکی خۆشگوزەران بۆیان فەراهەم بکرێت. چەندین هەوڵ و چارەسەر پێشنیاز کراون بۆ دووبارە بنیاتنانەوەی عێراق و ڕوبەڕووبوونەوەی سێکتاریانیزم و ئەو گوتاری ڕقەی کە هەیە و بەربڵاوە لەناو کۆمەڵگەی عێراق. چارەسەرە پێشنیارکراوەکانیش بریتی بوون لە: سیکۆلاریزم، مەدەنیەت، سیستەمی فیدرالی، دیموکراسیی تەوافوقی و هتد. بەڵام هیچ کام لەم چارەسەرانە نەبوونە هۆکاری بەرەو پێشبردنی وڵات و چارەسەرکردنی کێشەکان لە عێراق بەڵکو بە پێچەوانەوە هەم لە ڕووی سیاسی کێشەی یەکجار زۆر لە نێوان گەلانی عێراق سەریانهەڵدا کە دروستبوونی داعش (دەوڵەتی ئیسلامی لە عێراق و شام) و ڕیفراندۆمەکەی هەرێمی کوردستان بۆ سەربەخۆیی کێشەکەی گەیاندە لوتکە و لە ڕووی کۆمەڵایەتی و ئایینییەوە دابەشبوونی کۆمەڵگە لە نێوان نەتەوە جیاجیاکان بە شێوەیەکی بەرچاو و سەرهەڵدانی کێشەی سوننە و شیعەش وەک کێشەیەکی ئاینی زۆر ترسناک (Al-Thahr, 2013).

بە پێی بیروباوەری جۆن لوک، پێویستە گرنگی و کاری دەوڵەت و دین بە شێوەیەکی زۆر ورد لە یەک جیا بکرێنەوە و سنورێکی دیاری کراو و جێگیری بۆ دابنرێت کە ئەم سنورە بە هیچ شێوەیەک هیچ گۆرانکارییەک قبوول نەکات بۆیە لە یەکەم هەنگاوی بنیاتنانەوەی عێراق هەوڵی دروستکردنی حکومەتێک درا کە لە سەر بنەمای دیموکراسی تەوافوقی و مەدەنیەت کاروبارەکانی بەرێوە بچێت. بەڵام ئەم هەوڵانە بە هۆکاری جۆراوجۆر نەیانتوانی سەرکەوتوو بن، گرنگترین هۆکارەکانیش بریتی بوون لە نەبوونی تۆلێرانس و ڕۆحی لێبوردەیی لە ناو گەلانی عێراق و سەرهەڵدانی کێشەی مەزهەبی لە نێوان شیعە و سونەدا و دەستوەردانی وڵاتە هەرێمی و نێودەوڵەتییەکان بۆ هێنانەدی بەرژەوەندیەکانی تایبەت بە خۆیان و دووبارە سەرهەڵدانی کێشەی نێوان هەرێمی کوردستان و حکومەتی فیدرالی عێراق.

جۆن لوک پێی وایە زۆربەی کات هاوپەیمانیی نێوان دەستەڵاتدار و پیاوانی ئایینی لە بەرژەوەندیی زۆرداریی حاکم بووە و زیاتر زۆرداری بە سەر یەکسانی و دادپەروەرییدا زاڵ بووە. دوابەدوای گشت ئەو هەوڵ و تەقەڵایەی درا بۆ دامەزراندنی حکومەتێکی سیستەماتیک و دیموکراسی بۆ گەلانی عێراق، بەڵام لە بەر چەندین هۆکاری جیاواز، لە ناویشیاندا دەستوەردانی وڵاتانی دراوسێ، ئەم هەوڵانە لە بار بران لە ڕێگای دەستوەردانی پیاوانی ئایینی باڵا دەست لە عێراقدا. هەر ئەم دەستوەردانە بووە هۆی دروستبوونی کێشەی ئایینی و سیاسی لە نێوان نەتەوە جیاوازەکان و ئایینە جیاوازەکانی ناو عێراق، چونکە هیچ بریارێکی دەزگایەکی ئەمنی و بەڕێوەبەرایەتی هێندەی فتوایەکی مەرجەعی شیعە هێز و دەستەڵاتی نەبوو. (Haydary, -Al ٢٠١٢)).

لەم بارودۆخەدا تەنها تۆلیرانس دەتوانێت ببیتە فریادرەسی کێشەکانی عێراق، بەڵام ئەوەی پێویستە گرنگیی پێبدرێت ئەوەیە کە چۆن بتوانرێت لە بارودۆخێکی وەهادا ئەم لەگەڵ یەکهەڵکردنە فەراهەم و دروست بکرێت. لە ڕاستیدا، ئەمە کارێکی ئاسان نابێت بە تایبەتی لە وڵاتێکی وەک عێراق، بەڵام ئەمەش واتای ئەوە نییە کە چارەسەری نییە. چارەسەری ئەم بارودۆخە دەکرێت بە پلانی جۆراوجۆر و ستراتیژی کورتخایەن و درێژخایەن بێت.

هەڵسوکەوتی هەر مرۆڤێک بریتییە لە دەرهاوێشتەی ئەو ژینگەیەی کە تێدا پەروەردە بووە و ئەو دەوروبەرەی کە کاریگەرییان لە سەر ژیانی هەبووە، بۆیە هەندێک هەڵسوکەت بە تێپەربوونی کات فەرامۆش دەکرێن و بیردەچنەوە لەلایەن مرۆڤەکان، بەڵام هەندێک هەڵسوکەوتی تر کە جێگیربوون لە بیروبارەوری مرۆڤ ئەوە گۆڕانیان کارێکی ئاسان نابێت. بۆیە بۆئەوەی کۆمەڵگایەکی تەندروست بەرهەم بێت پێویستە نەوەیەکی نوێ و بەرهەم بێت کە ڕوحی لێبوردەیی لە ناخی بچەسپێت. بواری پەروەردە یەکێکە لەو بوارە هەرە گرنگەکان کە دەتوانرێت بە

هۆیـەوە نەوەیەکـی نـوێ بەرهەم بهێنـدرێت کە هەڵگـری بیروبـاوەرێکی جیـاواز و کـراوە بێت بـۆ ڕووبەڕووبـوونەوەی ئەو بـاوەرە تەقلیدیەی کە کۆمەڵگـا پێـیەوە دەنالێنێـت. یەکێـک لە گرنگتـرین ئەو شـتانەی کە نەوەی نـوێ دەبێـت پێـی ئاشـنا بێـت ئەوەیە کە دووبـارە پێناسـەی چەمـک و بنەماکانی کۆمەڵگە بکرێتـەوە بەو شـێوازەی کە بتوانێت ڕای بەرامبـەر بە ئاسانی وەرگرێت و جیاوازیش قبوول بکات، کە ئەمە دوو کۆڵەکەی هەرە گرنگی تۆلێرانسن.

ئەنجام و ڕاسپاردەکان:

ئەم تـوێژینەوەیە هەوڵـێکە بـۆ ناسـاندنی بیـری تـۆڵێرانس لە سـەردەمێکدا و جێبەجێکردنـی لە وڵاتێکـدا کە زیـاتر لە هەر کـاتێکیتر بە دەسـت نائامـادەیی ئەو چەمـکەوە دەنالێنێـت. تـوێژینەوەکە هەوڵیـداوە لە ڕێـگەی پشتبەسـتن بە ئەدەبیـاتی فەلسـەفی و سیاسـیی پەیوەسـت بە بیرۆکەی تۆڵێرانس و بە تایبەتیش بە پشتبەستن بە کتێبەکەی جۆن لۆک، تـۆلێرانس وەک چەمـک شـی بکـاتەوە. تـوێژەرانی ئەم تـوێژینەوەیە لەو بـاوەڕەدان کە ناکرێـت تـۆلێرانس لە چوارچێـوەی پێناسـەیەکدا کـورت بکرێتەوە و بە پێناسەیەک بۆ هەموو سـەردەمەکان ناوببرێت؛ بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا باشـترین ناسـاندن بـۆ تـۆلێرانس ئەوەیە کە بناسـێندرێت بەوەی کە: حاڵەتێکی فرە ڕەهەندی مرۆییە کە تیایدا کۆمەڵێک بتوانێت بەرانبەر بە بوونی ئەوانیتر کە لە جۆری خۆی نین لێبووردە بێت، لەگەڵیان هەڵبکات و لێگەڕێت وەک ئەوەی کە هەن و دەیانەوێت لە تەنیشتیەوە هەبن.

هەرچەنـدە تـۆلێرانس بـابەتێکە ڕەگوڕیشـەکەی بـۆ هەڵکردنـی نێـوان ئـایین و ئـایینزا جیاوازەکـان دەگەڕێتەوە، بەڵام گەشـەی جـۆریی کۆمەڵگـا مرۆییەکان وایکردووە ئەم بـابەتە لە ئـایینەوە بـۆ پنتەکانی دیکەی ژیـانی مرۆیی لە کۆمەڵگاکاندا، بە تایبەتیش لە کۆمەڵگا فرەییەکانـدا، بگـوازرێتەوە،

وەک زەروورەتێک بۆ مانەوە و گەشەی بەردەوامی ئەو کۆمەڵگایانە. تۆژینەوەکە لەو باوەڕەدایە کە عێراقی هاوچەرخ، کە لێرەدا مەبەست لێی عێراقی پاش ٢٠٠٣یە، بە شێوەیەکی حاشاهەڵنگەر نموونەیەک بووە لە کۆمەڵگایەکی فرەیی، کە فرەییەکەی بەڵایەک بووە بۆ سەر دانیشتوانەکەی، بە سەرجەم پێکهاتەکانیەوە. هاوکات، هەر لە سەرەتای ئاشووبی عێراقی هاوچەرخیشەوە تا ئێستا کەسانی ئەهلی سیاسەت، یاسا، سیاسەت و کۆمەڵگای مەدەنی بەردەوام بوون لە پێشنیازکردنی ڕێگە چارەسەرەکان؛ بەڵام لە ڕاستیدا، ئەوەی کە دیفاکتۆی عێراقی ئەمڕۆ نیشانمان دەدات، ئەوەیە کە هیچ یەک لەو چارەسەرانە، جا لە بەر پیادەنەکردنیان بێت یان لەبەر هۆکاری تری تیۆری، نەیانتوانیوە عێراق بکەنە وڵاتێک کە پێکهاتە جیاوازەکانی بە ئاسوودەیی ژیانی جیاوازی خۆیان بژین.

ئەم تۆژینەوەیە هەوڵیداوە چەمکی تۆلێرانس لای جۆن لۆک، بۆ چارەسەری کێشەکان و هەروەها بۆ گەشەکردنی کۆمەڵگاکەش پێشنیاز بکات. تۆژینەوەکە، بە پشتبەستن بە شیکار و شرۆڤەکانی، گەشبینە بەوەی تۆلێرانس لە سەر ئاستی تیۆری بتوانێت وەڵامگۆی کێشەکانی پەیوەست بە ڕقلێبوونەوە و سێکتاریانیزم بێت لە عێراقدا. هەڵبەت بۆ ئەمەش کۆمەڵە پێشمەرجێک لە پێش چاو دەگرێت و سەرکەوتنی پیادەکردنی تۆلێرانسیان پێوە دەبەستێتەوە.

تۆژینەوەکە گەیشتووە بەو ئەنجامەی کە لە ڕێگەی پیادەکردنی چەمکی تۆلێرانسەوەیە کە دەتوانرێت دۆخێک بڕەخسێنرێت تا زۆرینە ددان بە ئازادیی کەمینەدا بنێت و تەنانەت ڕێی دەربڕینی ئازادییەکانیشی بۆ هەموار بکات. هەڵبەت، ئەمە پێویستە لە سەر کۆی لایەنەکان و ئاستەکانی جەلاد و قوربانی، حکومەت و هاوڵاتی، زۆرینە و کەمینە، هەروەهاش لە سەر هەموو ڕەهەندەکانی یاسا، سیاسەت، پەروەردە، ئابووری و لایەنەکانی تریش پیادە بکرێت و لە دۆخێکی تیۆرییەوە بۆ

دۆخێکی واقیعی بگوازرێتەوە. لە ڕاستشدا، پێویستە لێرەدا ئاماژە بەوە بکرێت کە ئاشتی، ئازادی و دادپەروەری لازیمەی پێشوەختەی تۆلێرانسن و ئەمانە دەتوانن ببنە پێشمەرجی ڕەخساندنی زەمینەیەک کە تۆلێرانسی تێدا هەست پێ بکرێت.

خاڵێکی تر کە تۆێژینەوەکە پێی گەیشتووە ئەوەیە کە تۆلێرانسی پیادەکراوی ئایدیاڵی هیچکات ناتوانرێت دەستەبەر بێت. ئەمەش لەبەرئەوەی تۆلێرانس لە حاڵەتە ئایدیاڵییەکەیدا پێویستە لە بەرانبەر ئەوانەشدا پیادە بکرێت کە دژی تۆلێرانسن و باوەڕیان بە لێبووردەیی و هەڵکردن نییە؛ خۆ ئەگەر لە بەرامبەر ئەوانەدا کە لێبووردە نین لێبووردەیی پەیڕەو بکرێت، ئەوا ئەم جۆرە لە تۆلێرانس ئینتۆلێرانسی لێدەکەوێتەوە کە پێچەوانەی جەوهەری تۆلێرانسە. بۆیە گەشبینیی تۆێژەران بەرامبەر بە توانای جۆن لۆک لە بیری تۆلێرانسیدا بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی پەیوەست بە سێکتاریانیزمی عێراق، جارێکی تر سنووردار دەکرێتەوە بەوەی کە تەنەنات لە ئەنجامی تۆلێرانسی پیادەکراویشدا، هێشتا بەندیخانەکان، وەک سیمبولّی سزادان، هەر بە کراوەیی دەمێننەوە، جا با ئاوەدانیشیان کەمتر بێت.

ڕاسپاردەی سەرەکیی تۆێژینەوەکە ئەوەیە کە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان لە عێراقی هاوچەرخدا هەوڵ بدرێت لە بری ئیدارەدانی کێشەکان، چارەسەریان بۆ بدۆزرێتەوە و واز لە تاقیکردنەوەی دووبارەی تاقیکراوەکانیش بهێنن. عێراقی دوای بەعس نەک هەر نەیتوانی بەرانبەر بە بەعس و پاشماوەکانی لێبووردە بێت، بەڵکو نەشیتوانی لەگەڵ پێکهێنەرە سەرەکییەکانی ناوخۆی خۆیدا، کە دژە بەعس بوون، هەڵ بکات. عێراقی نوێ پێویستیی بەوە هەیە بە یاسا و کەنالّە فەرمی و نافەرمییەکانی پەیوەست بە پەروەردە و میدیا بیری تۆلێرانس بڕوێنێت و واز لە بە یاساییکردنی پشکپشکێنەی سێکتەرەکانی کۆمەڵگا بهێنێت، کە ئەزموونێکی شکستخواردووە.

ڕاسپاردەیەکی تر ئەوەیە کە دەشێت چارەسەری تریش هەبن کە بتوانن ئەم کێشانە چارەسەر بکەن، بەڵام بە بێ بوونی لێبوردەیی هیچ چارەسەرێک کاریگەر و بەردەوام نابێت. بە نموونەی ئەو هەوڵانەی کە دراون، هەوڵی دروستکردنی شوناسێکە بە ناوی شوناسی عێراقیبوونەوە کە لە سەرەتای دروستکردنی عێراقەوە هەبووە، بەڵام لە هەموو قۆناغەکانیدا ڕووبەرووی شکست بووەتەوە و هۆکاری سەرەکیش زۆر بە سادەیی بریتیی بووە و بریتییە لە هەستنەکردنی عێراقییەکان بە ئارامییەکی دەروونی، فیکری و ئابووری. لە دۆخێکدا کە تاک هەست بە ئارامیی نەکات لە ژینگەیەکدا، ناتوانێت شانازیی بە خاوەندارییی مەعنەویی ئەو شوێنەوە بکات و بەمەش شوناس دروست نابێت. بەڵام بیری تۆلێرانس، ئەو ئاسوودەییە دەخولقێنێت کە تاک تیایدا هەست بکات لەبەرئەوەی لە وەها سنووریکی جیۆگرافیدا دەژیت بۆیە خاوەنی ئەو ئاسوودەییەیە و هەر بۆیەشە دەتوانێت پابەندیی بەرامبەر ئەو جیوگرافیایە هەبیت و خۆی بە بەشێک لە هەمووی و هەموشی بە هی خۆی بزانێت.

هەوالنامەی کێبڕ

References:

- Al-Haydary, I (2012) John Locke and Tolerance [Online] Available at: https://elaph.com/Web/opinion/2012/12/781494.html [Accessed١٢/٠٣/٢٠١٩].

- Al-Qarawee, H (2014) Iraqi's Sectarian Crisis: A Legal of Exclusion: Carnegie, Middle East Centere [Online]. Available from: file:///C:/Users/handren/Desktop/Tolerance/iraq_sectarian_crisis.pdf [Accessed 10 March 2019].

- Al-Thahr, J (2013) Political history of the contemporary Iraq. 1st ed. Iraq: Ministery of Culture.

- BBC (2012) Iraq Sinni Protests in Anbar Against Nouri al-Maliki. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-20860647> [Accessed 26 December 2018].

- Bodhi, B. (1993). Tolerance and diversity. BPS Newsletter Cover Essay.

- Brahimi, L (2007) State Building in Crisis and Post-Conflict Countries. [Online]. Available from: <unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan026305.pdf> [Accessed 10 March 2019].

- Chetail, V (2009) Post-Conflict Peacebuilding. 1st ed. UK: Cambridge University Press.

- Fisher, W. B., & Boyle, J. A. (Eds.). (1968). The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian, and Sasanian periods, edited by Ehsan Yarshater (2 pts.). University Press.

- Gardnar, H (2015) American Global Strategy and the 'War on Terrorism'. 1st ed. Routlege: London.

- Gasser, M. B., & Tan, R. N. (1999). Cultural tolerance: Measurement and latent structure of attitudes toward the cultural practices of others. Educational and psychological measurement, 59(1), 111-126.

- Gharaiba, I (2006). *صفحات من تاريخ العراق*. [Online] Available at: https://www.aljazeera.net/knowledgegate/books/2006/12/31/%D8%B5%D9%81%D8%AD%D8%A7%D8%AA-%D9%85%D9%86-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%AE-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%82 [Accessed 21 02 2019].

- Li X, Zhang, R, Huang, CH and Li, D (2015) Detecting 2015 Northeren Iraq Insurgency using night-time Light Imagery: *International Jounral of Remote Sensing*. Volume 36, 2015 Nummber (13) Pages (3446-3458). [Online]. Available from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01431161.2015.1059968> [Accessed 14 Junuary 2019].

- Locke, J. (1841). An essay concerning human understanding.

- Locke, J. (2014). Second Treatise of Government: An Essay Concerning the True Original, Extent and End of Civil Government. John Wiley & Sons.

- Locke, J., & Popple, W. (1955). A letter concerning toleration (No. 22). New York: Bobbs-Merrill.

- Murphy, A. R. (1997). Tolerance, toleration, and the liberal tradition. Polity, 29(4), 593-623.

- Nandy, A. (1988). The politics of secularism and the recovery of religious tolerance. Alternatives, 13(2), 177-194.

- Popper, K. R. (1971). Open Society and its Enemies. Volume 2: The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx, and the Aftermath.

- Rawls, J. (2009). A theory of justice. Harvard university press.

- Reese, A (2013) Sectarian and Regional Conflict In The Middle East: Middle East Security Report 13. *Institute For the Study of War*: the USA. [Online]. Available from: <https://www.globalgovernancewatch.org/docLib/20140109_SectarianandRegionalConflictintheMiddleEast_3JUL.pdf> [Accessed 14 Junuary 2019].

- Robb, J. (2007). Verticillium tolerance: resistance, susceptibility, or mutualism?. Botany, 85(10), 903-910.

- Rydgren, J. Sofi, D and Hällsten, M,(2013) Interethnic Friendship, Trust, and Tolerance: Findings from Two North Iraqi Cities. (Vol. 118, No. 6). The University of Chicago Press.

- Shuani, H (2018) Iraq Devided for ‘Kurds, Sunni and Shia’ and finish the 100 years conflict. Gulan Magazin.

- Simon, R and Tegirian, E (2014) The Creation of Iraq 1918-1921. 1st ed. Colombia University Press: New York.

- Spinoza, B. (2001). Theological-political treatise. Hackett Publishing.

- The Guardian (2017) Kurds Defeated, Displaced and Divided after Iraq Reclaims oil-rich Kurkuk. [Online]. Available from: <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/22/kurds-bitter-defeat-iraq-reclaims-kirkuk> [Accessed 14 Junuary 2019].

- The New York Times (2013) Dozens Killed in Battles Across Iraq as Sunnis Escalate Protests Against Government. [Online]. Available from: <https://www.nytimes.com/2013/04/24/world/middleeast/clashes-at-sunni-protest-site-in-iraq.html> [Accessed 11 March 2019].

- Tønder, L. (2013). Tolerance: A Sensorial Orientation to Politics. Oxford University Press.

- Walsham, A. (2006). Charitable Hatred: Tolerance and Intolerance in England, 1500-1700. Manchester University Press.

Abstract

Nowadays, most of the nations in the Middle East, especially Iraq, are facing ethno sectarian conflicts. Hatreds, conflicts, and essential difficulties which are based in their structure, tribes, religion, sect, ethnicity, and others are the crucial aspects on their political and social lives for all nations in the region. And this is the main factor for non-progress and far from modernity and developments. In the literature of this topic, there are so many suggestions that are discussed by different scholars regarding the solutions of ethno sectarian conflicts in Iraq. For instance, some scholars suggest and examines democracy, federalism, and secularism. However, they could not succeed in their attempts at all and they could not finish the ethno sectarian conflicts in Iraq.

The central purpose of this paper is to investigate the concept of tolerance by John lock as the theory and then apply to the case of Iraq. The research question that will guide the overall argument in this research is as follows:"How John Lock's philosophy and his concept of tolerance can be a good solution and finish ethno sectarian conflicts in the contemporary Iraq?"

The object of doing this paper is to explore and find a good solution about ethno sectarianism conflicts in order to build new Iraq in terms of political, social, and security stability. The study will draw on the existing literature about concept of tolerance by John Lock as a theoretical framework. Then, the study will understand the current situations in Iraq. Finally, this paper concludes with the recommendations and possible solutions regarding the ethno sectarian conflicts in Iraq.

ملخص:

فـی عصـرنا الحـالي، الكثيـر مـن شـعوب منطقـه الشـرق الاوسـط وتحديـدا العـراق، يعـانون مـن المشـاكل المتعلقـة بالطائفيـة. خطـاب الكراهيـه، الاخـتلاف والصدام على اساس المكون، الطائفة، الدين، المذهب والاختلافات الاخرى، هي مـن معـالم الحيـاة السياسـية والاجتماعيـه لشـعوب هذه المنطقـة. وهذه هـي احـدى اسـباب التخلـف وابتعـاد شـعوب المنطقـة الرئيسـية عـن الازدهـار. فـی الادبيـات المرتبطة بهذا الموضـوع، تـم طـرح مجموعـة مـن المقترحـات. فيمـا يخـص عـراق مابعد ٢٠٠٣، بعض هذه الادبيـات السياسية مثل الديموقرطيـة التوافقيـة والنسـبية، الفدرالية والعلمانية قد تم تطبيقها نسبيا الـى حد مـا واى منهـا لـم تكن بقـادرة علـى الوصـول الـى حـل مثـالي لهـذه المشـكلة. هـذا البحـث هـو محاولـة لتطبيـق مفهـوم التسامح لـدى جـون لـوک علـى النمـوذج العراقـی المعاصـر. والسـوال الـذي يطـرح نفسه هنا هو: هل فلسفة جون لوک بقـادرة ان تصـبح سفينة نجـات للعـراقيين وهل من الممكن حـل المشـاكل الطائفيـة من خـلال تطبيـق وتفعيـل مفهـوم التسـامح علـى المسـتويات المتعـددة؟ هـدف هـذا البحـث هـو ايجـاد الحلـول المسـتدامة للمشـاكل المرتبطـة بالقوميـة والطائفيـة وخلـق طـابع سياسـی واجتمـاعی جديـد فـی العـراق. البحث يحاول فی إطار نظري تفسير مفهوم التسامح ومن ثم شرح حالـة العـراق المعاصـرة وينتهـي بطـرح صـيغته الخاصـة بحـل المشـاكل الراهنـة فـی العـراق المعاصر.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.16

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

العامل النحوي وأضربه في حواشي الفوائد الضيائية للملا الجامي (ت ٨٩٨هـ)

هەواڵنامەی کتێب

م.م.إسماعيل محمد سعيد إسماعيل
جامعة دهوك ـ كلية التربية– عقرة
ismaeelm.saeed81@gmail.com

أ.م.د. أمير رفيق عولا المصيفي
جامعة سوران ـ كلية الآداب

الملخص

يهدف البحث إلى تسليط الضوء على العامل النحوي في حواشي الفوائد الضيائية ومدى تأثّر أصحاب الحواشي واهتمامهم بالعامل وإبرازه بنوعيه : اللفظي والمعنوي ، حيث تتبعنا العامل النحوي في حواشي شرح الجامي ووجدناه واضحاً للنظر في شواهده كافة ، ولم يغب عنه في مختلف القضايا ، وهذا يدل على أهمية العامل في التعقيد النحوي وتوفّر الدليل الذي يقوّي الحجة ويسند البرهان ، فقد ورد العامل النحوي عندهم ظاهراً بأنواعه المختلفة : اللفظي والمعنوي ، ومن المعنوي العامل الرافع للمبتدأ والخبر والرافع للفعل المضارع والناصب للحال . ومن اللفظي : الأسماء المشتقة التي تعمل عمل الفعل وغير المشتقة كاسم الإشارة واسم الفعل والأسماء المضافة التي تجرّ الاسم الواقع بعدها ، والحروف التي منها العوامل الداخلة على الفعل المضارع ، والحروف المشبهة بالفعل، وحروف الجر.

الكلمات المفتاحية : (الملا جامي ، حواشي الفوائد الضيائية، العامل النحوي).

هەوالنامەی کێب

العامل النحوي وأضربه في حواشي الفوائد الضيائية للملا الجامي (ت ٨٩٨هـ)

المقدمة :

ألّف الجامي (الفوائد الضيائية) الذي يشرح فيه كافية ابن الحاجب، ورغم أنَّ الكتاب صغير مقارنة بغيره من الشروح، فقد انتشر بين علماء عصره، ولقي اهتماماً كبيراً، وأكثَرَ الجامي في هذا الكتاب من النقل بالنصِّ عن شرح الرضي الاستراباذي (ت٦٨٤هـ) للكافية مع نسبة ما نقله إلى الرضي. قام كثير من النحاة بوضع حاشية لكتابه هذا، منهم عبد الغفور اللاري (ت٩١٢هـ) وعصام الدين الاسفرائيني (ت٩٤٣هـ) وعبدالحكيم السيالكوتي (ت١٠٦٧هـ) . وتوجُّهات الجامي النحوية مماثلة للتيار البغدادي ، مما جعل بعض المؤرِّخين المعاصرين يضعونه ضمن نحاة المدرسة البغدادية المتأخِّرين(الرفاعي ، ٢٠١٠م : ٨٣/١) ، وسمّي شرح الكافية بالفوائد الضيائية لأنّه ألّفها مراعاة لطلبته ومنهم ابنه ضياء الدين يوسف وقال في مقدمتها :" نظمتها في سلك التقرير وسمط التحرير للولد العزيز ضياء الدين يوسفي ، حفظه الله سبحانه وتعالى عن موجبات التلهف والتأسف ، وسميتها بالفوائد الضيائية، لأنّه لهذا الجمع والتأليف كالعلة الغائية ، نفعه الله تعالى وسائر المبتدئين من أصحاب التحصيل"(الرفاعي ، ٢٠١٠م : ٨٤/١).

قال الشيخ محمد الطنطاوي (ت:١٤٣١هـ-٢٠١٠م) بحق الفوائد الضيائية: " والشرح كبير الفائدة، وللإقبال على شرح الجامي عنى العلماء به"(خليفة،٢٠٠٨م:١٣٧٢/٢)، ولشرح الجامي فوائد وميزات أذاعت صيته بين العلماء والمتعلمين ، فاكتسب شهرة كبيرة مكنته من أن يكون من أوائل الكتب الدراسية عند المتعلمين في بلاد المشرق الإسلامي (الرفاعي ، ٢٠١٠م : ٨٥/١)

وتظهر أهمية شرح الجامي للكافية من خلال عدد الحواشي التي وضعت عليه حيث بلغ عددها (٤٦ حاشيةً) ، عثرنا على بعضها ولم نعثر على الكثير منها ، وقد ذكرها الدكتور أسامة طه الرفاعي والأستاذ إلياس قبلان في تحقيقهما للفوائد الضيائية .

وقد عرّف الملا جامي العامل بأبسط سبيل وأخصِّ لفظ فقال: "(والعامل) لفظياً كان أو معنوياً ما به يتقوَّم المعنى أي : يحصل (المعنى المقتضي) أي :

معنى من المعاني المعتورة على المعرب المقتضية (للإعراب) (الجامي ، ٢٠١٤م : ٦٧) . وهكذا نرى أنَّ نظريةَ النحوِ بدأت تتكامل شيئاً فشيئاً وعلى الرغم من الطعون والرُّدود والنقود التي وجهت إليها من مثل كتاب الرد على النحاة لابن مضاء القرطبي (ت:٥٩٢هـ)، فكان هذا العالِمُ من القدامى هو الوحيد الذي خرج على علماء النحو في نظرية العامل وردَّها، وأمَّا المحدثون فقد اصطخب جدلهم عن نظرية العامل ما بين مؤيد لها ومعارض أنكرها وتمرَّد عليها وحاول هدم أصولها، ومن هؤلاء، إبراهيم مصطفى في إحياء النحو، ومهدي المخزومي في النحو العربي نقد وتوجيه، وتمام حسان في اللغة العربية معناها ومبناها(السيد،٢٠٠٢: ٤٢ – بحث منشور-). ، ولكن على الرغم من الطعوُن في النظرية من القدامى والمحدثين فإننّا لا نجد أحداً قد أوجد البديل المقنع الذي يقوم على تفسير هذه الظواهر النحوية ومبادئها وقوانينها المحددة لها. ونرى أن الجامي وشرّاح الحواشي – ممّن نتناولهم خصوصاً- من المؤيدين لنظرية العامل ويبدو ذلك واضحاً في حواشيهم إذ إنَّهُم من جهة قد بنوا كلامهم على أساس نظرية العامل(الجامي ، ٢٠١٠م:١٠٨) وقد وقفوا عند تعريف الجامي للعامل وشرحوه وأفاضوا في الحديث عن العامل ، وأوضحوا في كلامهم العوامل اللفظية والمعنوية وقسَّموا العوامل اللفظية على اسم وفعل وحرف وما يلحق ذلك من إعمال وتقسيمات، ونلحَظُ ذلك بوضوح في صفحات حواشيهم على أنَّهم متابعون لسيبويه في الفصل بين ألقاب الإعراب وألقاب البناء وذلك عند الحديث في الرفع والنصب والجر. إذ رمزوا لألقاب الإعراب بـ(الرفع والنصب والجر والسكون وهذه التي قد أثر فيها العامل)، أمَّا ألقاب البناء فهي (الضمُ والفتحُ والكسرُ والجزمُ) وهذا يتّضح في حواشيهم (الأكيني ، ٢٠١٤ : ١٠٨-١٠٩-١١٣، واللآري ، ٢٠١٤ : ١٠٨-١١٣) .

أمّا الكوفيون فلم يفرّقوا بين علامات الإعراب والبناء(ابن يعيش ، ٢٠٠١م:٧٢). ، فكانوا يطلقون النصب مثلاً على المبني على الفتح كما يطلقون الفتح على المعرب المنصوب وهكذا(المخزومي،١٣٧٧هـ - ١٩٥٨م : ٢٩٧). .

وقد قسّم النحاة العوامل إلى: لفظية ومعنوية، وصنفوا اللفظية باعتبار أقسام الكلام إلى: الاسم والفعل والحرف، وميّزوا العامل القوي والضعيف والأصل والفرع وجملة العوامل أربعة معنى واسم وفعل وحرف (السيوطي ،١٩٨٠

:٩٤)،. وعلى هذا الأساس سنتناول العوامل في حواشي الملا جامي، ونقسِّم البحث على مطلبين، الأول للعوامل المعنوية، والثاني للعوامل اللفظية.

المطلب الأول: العوامل المعنوية :

ومعناه: "أنَّ المعمول يأتي عارياً من مصاحبةِ لفظٍ يتعلق به كرفع المبتدأ بالابتداء ورفع الفعل المضارع لوقوعه موقع الاسم"(ابن جني ، ١٤٢٨هـ-٢٠٠٨م : ١١٠). ومن هنا انطلق الشريف الجرجاني مُعرِّفاً العامل المعنوي قائلاً: العامل المعنوي: "هو الذي لا يكون للسان فيه حظٌ وإنَّما هو معنى يُعْرَفُ بالقلبِ" (الجرجاني ، ١٩٨٣م : ١٢١). وهذا النوع من العوامل لم يُعْرَف قبل الخليل إذ كانوا لا يعرفون سوى العوامل اللفظية (كلفت ، ٢٠٠٩م : ١١٠) ، والعوامل المعنوية التي ذكرت في الحواشي اثنتان، هما العامل في المبتدأ والرافع للفعل المضارع، والثالث جاء عَرَضاً في أثناء الحديث عن الحال وعامله إذ ذكروا أن الناصب للحال قد يكون معنوياً، وسنأتي على تفصيل هذه المسائل.

أولاً: رافع المبتدأ والخبر- الابتداء -:

هذا النوع من العوامل المعنوية هو من أبرز العوامل التي أُخذ بها بل أجمع عليها البصريون وقد اختلف البصريون والكوفيون في الابتداء، فمذهب الكوفيين أنَّ المبتدأ يرفعُ الخبرَ والخبرُ يرفعُ المبتدأ لكونهما متلازمين ، فالمبتدأُ لابُدَّ له من خبر والخبرُ لابُدَّ له من مبتدأ، والتلازم الموجود يَدُلُّ على أنَّ لكلِّ واحدٍ منهما عاملاً يصاحبه، وعند البصريين الرافع للمبتدأ معنى وهو الابتداء(ابن الأنباري ، ٢٠٠٣م ، المسألة الخامسة : ٣٨) ، والجامي وأصحاب الحواشي – ممن ندرسهم- من البصريين المؤيدين بأنَّ الرافع للمبتدأ هو الابتداء(الأكيني ، ٢٠١٠م : ٢٧٨) ، والعامل المعنوي نوعان أحدهما عامل الرفع في المبتدأ كقولك: زيدٌ قائمٌ وعبدُ اللهِ منطلقٌ، فـ(زيدٌ) ونحوه مرفوع، ولابدَّ له من رافع، وليس في اللفظ ما يرفعه من شيءٍ قبله ولا بعده، فوجب أن يكون العاملُ معنوياً لا لفظياً (اللاري ، ٢٠١٠م : ٢٧٩)، ثم بيّن (الجامي) ما هو هذا الابتداء وما معناه، فيجعل المعنوي هو الابتداء، وذلك الابتداء هو الاهتمام، وذلك الاهتمام هو جعلُك الشيءَ أولاً لثانٍ، ويكون الثاني حديثاً عن الأول المجرد من العوامل اللفظية. فإذا قلت: (زيدٌ قائمٌ) فزيد أولٌ لثانٍ وذلك الثاني هو خبر عن الأول وهو زيدٌ المجرد من العوامل

اللفظيـة (الجـامي ،٢٠١٤م:١٥٨) ، وخـالف الجـامي وأصـحاب الحواشـي بعض البصريين مثل المبرِّد ومع الكوفيين في تسمية الرافع للمبتدأ فعندهم - كما ذكرنـا – أنّ الرافع للمبتدأ هو الابتداء، ويرى المبرِّد أنَّ الرافع لـه هو التجرد من العمل وذكر المبَرِّدُ ذلك صراحة عندما قال: "فَأَمّا رفع الْمُبْتَدَأ فبالابتداء وَمعنى الِابْتِدَاء التَّنْبِيهُ والتعريةُ عَن العوامل (غَيره) وَهُوَ أول الْكَلَام وَإِنَّمَا يدْخل الْجَارُ والناصبُ والرافعُ سوى الِابْتِدَاء على الْمُبْتَدَأ، والابتداء والمبتدأ يرفعان الْخَبَر"(المبرّد ، ١٩٥٨م:١٢٦،والكيلاني ، ٢٠٠٧م : ١٣٦ – اطروحة دكتوراه) .

أمَّا الكوفيون فيرون أنّ المبتدأ والخبر يترافعان ، فالمبتدأ يرفع الخبر والخبر يرفع المبتدأ (ابن جني ، ١٤٢٨هـ-٢٠٠٨م : ١٩) . أمّا رافع الخبر فاختلفوا فيه فذهب قومٌ إلى أنّه يرتفع بالابتداء وحْدَهُ وذهب آخرون إلى إنه يرتفع بالابتداء والمبتدأ معاً، وذهب آخرون إلى أنّه يرتفع بالمبتدأ والمبتدأ يرتفع بالخبر(ابن الأنباري ، ٢٠٠٣م ، المسألة الخامسة :٣٨).والقول الذي عليه الجامي وأصحاب الحواشي هو قول البصريين وهو أن الابتداء والمبتدأ جميعاً رَفَعَا الخبر. أو أنَّ الابتداء رفع المبتدأ ورفع الخبر (الجامي ، ٢٠١٠م : ٢٨٧، والأكيني ، ٢٠١٠م : ٢٨٧). وذكروا آراء أخرى ترجعُ للكوفيين أو بعض البصريين ولكنَّهُم ردوها وجَعَلَوا القولين الأولين الذين ذكرناهما هما الصحيحان - وهما أنَّ المبتدأ وحده رفع الخبر والآخر أنَّ الابتداء رفع المبتدأ ورفع الخبر. ونحن نقول أن المبتدأ مرفوع بالابتداء والخبر مرفوع بالمبتدأ ، فعامل المبتدأ معنوي وعامل الخبر لفظي .

ثانياً: رافعُ الفعلِ المضارع :

والنوع الثاني من أنواع العوامل المعنوية هو رافع الفعل المضارع أو الفعل المستقبل وذلك نحو قولك: هذا رجلٌ يضحكُ ومررتُ برجلٍ يضحكُ. فيضحكُ فعل مستقبل ليس معه رافع قبله ولا بعده فوجب أن يكون الرافع معنوياً (مناهج جامعة المدينة العالمية ، ٢٠١٢م : ٣٠٨) ، وسبب الارتفاع الذي عليه البصريون ومنهم وأصحاب حواشي الجامي أنَّ الرافع للفعل المضارع هو الشَّبَهُ بالاسم أو لوقوعه موقع الاسم الذي هو (ضاحك) في الأمثلة المذكورة، وجَعَلوا العلةَ التي فيها شابه الفعل المضارعُ الاسمَ هو النقلُ من العمومِ إلى الخصوصِ؛ لأنَّ قولنا (كاد زيدٌ يقوم) يصلح للزمانين الحال والاستقبال ، وهذا عموم وإذا أردت إخلاصه

للاستقبال أدخلت عليه السين وسوف، فقلت: سيقوم أو سوف يقوم كما تقول: (رجل، أو غلام) فيصلح لرجل معلوم أو رجل مجهول (الجامي ، ٢٠١٠م :٤٤٠ ، والسيالكوتي ، ٢٠١٠م : ٤٤٠).

أمَّا الكوفيون فذهبوا في رفعه إلى مذهبين:

أحدهما: أنَّه ارتفع لتعريه من العوامل الناصبة والجازمة وهو المذهب الغالب عندهم ، ونسب الرأي للفراء (ت:٢٠٧هـ) (الفراء ، ٢٠١٦م : ٥٣).

والثاني وهو مذهب الكسائي (ت: ١٨٩هـ) - وهو رأس المدرسة الكوفية-، يرى فيه أنَّ الفعل المضارع مرتفعٌ بالحرف الزائدِ في أوله، أي بحروف المضارعة (ابن الأنباري ، ٢٠٠٣م ، المسألة ٧٤ : ٤٤٨) ، وقد ردّ الجامي وأصَحاب الحواشي على هذه الآراء وغيرها ممن يقول : إنّ الفعل يرتفع في مواضع لا يكون فيها موقع الاسم ، كما في الصلة ، نحو : الذي يضرب ، وفي نحو : سيقوم وسوف يقوم ، وفي خبر كاد نحو : كاد زيد يقوم وفي نحو : يقوم الزيدان ، ردّ بقوله : " الذي يضرب ، ويقوم الزيدان بأنّه واقع موقعه لأنك تقول : الذي ضارب هو ، على أنّ (ضارب) خبر مبتدأ مقدم عليه ، وكذا : قائمان الزيدان ، ويكفينا وقوعه موقع الاسم وإن كان الإعراب مع تقديره اسماً غير الإعراب مع تقديره فعلاً . نحو : سيقوم مع السين واقع موقع الاسم لا يقوم وحده ، والسين صار كأحد أجزاء الكلمة ، وسوف في حكم السين. وعن نحو : كاد زيد يقوم : أن الأصل فيه الاسم ، وإنما عدل عن الاصل (الجامي ، ٢٠١٤م :٥٠٠ ، واللاري ، ٢٠١٠م : ٤٣٨). ونحن نوافق البصريين في رأيهم أن الرافع للمضارع هو معنوي لوقوعه موقع الاسم ومشابهته.

ثالثاً: العامل في الحال :

العامل في الحال قد يكون هو الفعل بالأصل وقد يكون اسم الإشارة أو الظرف، ومعنى أسماء الإشارة تكون عاملة في الحال مثل: (هذا زيدٌ واقفاً) هذا مبتدأ، وزيدٌ خبره و(واقفاً) منتصب على الحال، والناصب له أحدُ شيئين إمَّا (ها) لِمَا فيها من معنى التنبيه، وإمَّا (ذا) لما فيها من معنى الإشارة، كأنك قلت: أشرتُ إليه واقفاً أو نبهتُ عليه واقفاً ولا يجوز هنا أنْ تُقَدِّم الحالَ على اسم الإشارة؛ لأنَّ العامل إذا كان معنوياً لا تتقدم الحالُ عليه، بخلاف الفعل الصريح، ويجوز أن تُقَدِّم

الحالَ إلى جانبِ اسمِ الإشارةِ؛ لأنَّه بعد العاملَ المعنوي (ابن الحاجب، ٢٠١٠م : ٨١٦ ، الأكيني ، ٢٠١٠م : ٤٩٢).

وإذا كان ظرفاً واقعاً صفة أو صلة أو حالاً أو خبرًا فإنَّه يعملُ في الأحوالِ النصبَ، مثال ذلك: (زيدٌ عندك ضاحكاً)، فـ(عندك) عمل في (ضاحكاً) النصب؛ لأنَّه وقع موقع المشتق، فالأصلَ: زيدٌ مستقرٌ عندك، فحُذِفَ الاستقرار وناب (عندك) منابه، ونُقِلَ الضمير الذي كان في الاستقرار إلى هذا الظرف الذي قام مقامه، وصارت الحال التي هي (ضاحكاً) حالاً من ذلك المضمر المستقر في الظرف، فإذا ثبت ذلك فالعامل في الحال معنويٌ، وإذا كان معنوياً لم يجزْ أنْ تتقدم على (عندك)؛ لأنَّه لا يتقدم على العامل المعنوي ويجوز توسطه(الأكيني ، ٢٠١٠م : ٤٩٣ ، اللآري ، ٢٠١٠م : ٤٩٣). .

المطلب الثاني: العوامل اللفظية:

أولاً: الأفعال:

الأفعالُ كلُّها عاملة؛ لأنها إنّما وُضعتْ لذلك، لرفع فاعل لابدَّ لها منه، وتنصب مفعولاً إن اقتضته. وهي أقوى العوامل عند النحاة بصريِّهم وكوفيِّهم (الأزهري ، ١٩٨٨م :٣٨٣). ولذلك تعمل ظاهرة ومقدَّرة، ومتصرفة في التقديم والتأخير بين معمولاتها. قال سيبويه: "وزَعَمَ الخليل أنَّه يُستقبح أن يقول: (قائمٌ زيدٌ) كما تؤخر (أي تؤخر الفاعل) وتقدم (أي تقدم المفعول) فتقول: ضرب زيداً عمروٌ، وعمرو على ضربٍ مرتفع وكان الحدُّ أن يكون مقدماً ويكون زيدٌ مؤخراً" (سيبويه ، ١٩٨٨م: ١٢٧).

وذكر الجامي الأفعال العاملة سواء كانت ناقصةً أو تامةً أو مترددةً بين التصرف والجمود والمتعدية بنفسها أو بغيرها على تقسيمات عدة:

١ـ الأفعال الناقصة :

وهي ناقصة لأنها لا تتم بمرفوعها (الجامي ،٢٠١٠م:٤٧٩) والنوع الأول الذي يرفع الاسم وينصب الخبر وهو سبعة عشر فعلاً (كان وصار وأصبح وأمسى وأضحى وظل وبات وآضَ وعاد وغدا وراح وما زال وما انفك وما فتىء

وما برح وما دام وليس) وقد أسقط (آض وعاد وغدا وراح) إشارة لعدم الاعتداد بها لأنها من الملحقات(الجامي ، ٢٠١٠م:٤٨٦) ، وكانت هذه الأفعال عاملة لأنها متصرفة بالوجوه الخمسة: كان ويكون وسيكون وكن ولا تكن فعمل كما تعمل الأفعال الحقيقية (الجامي ، ٢٠١٠م: ٤٨١ ، واللاري ، ٢٠١٠م : ٤٨١) .

٢ـ الأفعال المتعدية بنفسها :

أ ـ الأفعال التي تنصب المبتدأ والخبر جميعاً:

ذكر الجامي الأفعال التي تنصب المبتدأ والخبر جميعاً ولا يجوز الاقتصار على أحد المفعولين، وتُسمَّى في عُرف النحاة الأفعال التي تنصب مفعولين أصلهما مبتدأ وخبر وأفعال الشك واليقين(الجامي ، ٢٠١٠م : ٤٦١) ، وهذه الأفعال هي أربعةَ عشرَ فعلاً متواخية، ثلاثة للعلم: وهي (علمتُ ورأيتُ ووجدتُ)، وثلاثة للشك هي (ظننتُ وحسبتُ وخلتُ)، وواحد متردد بينهما وهو (زعمتُ) والسبعة الباقية مبنية لما لم يسمّ فاعله، وكانت في الأصل متعدية إلى ثلاثة لمَّا كانت مبنية للفاعل من نحو: (نَبَأتُ وأنْبَأتُ)، فلمّا نُقِلت إلى ما لم يسمّ فاعله صار المفعول الأول فاعلاً وبقي المفعولان على أصلهما منصوبين (الأكيني ، ٢٠١٠م:٤٧١)، وكل هذه الأفعال إذا وقعتْ أولاً وليس بعدها حرفُ استفهام ولا لام ابتداء، فإنّها تَنصِب الاسمين جميعاً هي وما تصرف منها، مثل: علمت زيداً قائماً، وإن توسطت هذه الأفعال كلها بين هذين الاسمين كنْتَ مخيراً بين نصبِهما ورفعِهما، ونصبُهما أجود؛ لقرب الفعل من رتبته، وأمَّا إن وقعت هذه الأفعال أخيراً فجاز أيضاً وجهان: النصب والإلغاء، وأجودهما الإلغاء لبعد الفعل عن رتبته(الأكيني ، ٢٠١٠م: ٤٧٣) . وإنّما جاز الإلغاء هنا لأنّ الجملة تامة المعنى قبل مجيء الفعل –والله أعلم-.

ب- الأفعال التي تنصب مفعولين ليس أصلهما مبتدأ وخبراً ويجوز الاقتصار على أحدهما:

هذا النوع الثاني من الأفعال العاملة التي وقف عندها الجامي في شرحه للكافية، وهو ما يتعدى إلى اثنين ولكن الثاني غير الأول مثل: أعطيتُ زيداً درهماً، وكسوتُ خالداً ثوباً (الجامي ، ٢٠١٠م:٤٧٠) . أو قد تكونُ هذه الأفعال بالأصل متعدية إلى اثنين مثل كسوت زيداً جبة، أو تكون متعدية إلى واحد

ومتعدية إلى الآخر بالهمزة، مثل أعطيتُ زيداً درهماً، أصله عَطَوْتُ زيداً، "ومنها ما يتعدى إلى واحد وإلى الآخر بحرف الجرِّ ثم اتّسع في حرف الجر فَحُذِف فتسلط الفعل على المفعول فنصبه مثل استّغفرتُ اللهَ ذنباً ، أي من ذنب.

وهذه الأفعال لا يجوز أن تُلغَى عن العمل بل يجب فيها العمل، فيعملُ الفعلُ متقدماً ومتوسطاً ومتأخراً، وإنَّمَا لم يَجُزِ الإلغاءُ في هذا كلِّه كما جاز فيما تقدم من أفعال العلم والحسبان واليقين؛ لأنَّه لا يبقى بعد الإلغاء كلامٌ تام، ففي مثل: (أعطيتُ زيداً درهماً) لا يجوز الإلغاءُ، لأنَّه لا يبقى بعد الإلغاء كلام تام؛ لأنَّ زيداً ليس بدرهم ولا الدرهم بزيدٍ، وإنَّمَا تُلْغى إذا بقي ما له المعنى (الجامي ، ٢٠١٠م: ٤٧٤). ومن هنا جاز الاقتصار على أحد المفعولين وحذف الآخر؛ لأنَّه لما يلزم الجمع بينهما قبل دخول العامل عليهما لم يلزم الجمع بينهما بعد دخول العامل عليهما لزوم ما أصله المبتدأ والخبر(الأكيني ، ٢٠١٠م:٤٧٥) .

ج- الأفعال المتعدية إلى ثلاثة مفاعيل:

هذا هو النوع الآخر من الأفعال العاملة، وهي الأفعال المتعدية إلى ثلاثة مثل (أعلم وأرى وأنبأ ونبّأ وأخبرَ وخَبَّرَ وحَدَّثَ) (ابن الحاجب ، ٢٠١٠م : ٤٦٩) ، وجملة الأمر أنَّ هذه الأفعال أصلها ممّا يتعدّى إلى اثنين فلمَّا دخلت الهمزة في أعلم وأنبأ وأرى وأخبر والتضعيف في نبَّأ وخبَّر عدَّتها إلى آخر فصارت تتعدى إلى ثلاثةٍ (الجامي ، ٢٠١٠م : ٤٦٩)، ولا يجوز أن نلغي هذه الأفعال عن العمل؛ فإنَّ لا فائدة في إلغائها لبقاء الأسماء وحدها (الأكيني ، ٢٠١٠م : ٤٧٣) ، أي : في حالة إلغائها يصبح معنى الجملة غير تام ، وإنّما يتّضح معناها بالعمل .

د- الأفعال المتعدية إلى مفعول واحد والمتعدية بوساطة:

وذكر هنا الأفعال كـ(ضرب) وهذا كثير في الكلام ، وغير المتعدّي يصبح متعدياً بإضافة الهمزة ، نحو : أذهبت زيداً ، أو بتضعيف العين نحو : فرّحت زيداً ، أو بألف المفاعلة ، نحو : ماشيته ، أو بسين الاستفعال ، نحو : استخرجته ، أو بحرف الجر ، نحو : ذهبت بزيد (الجامي ، ٢٠١٠م : ٤٦٨-٤٦٩) ، ولا يغير من حروف الجر معنى الفعل إلّا الباء في بعض المواضع ، نحو : ذهب بزيد بخلاف مررت به ، فإذا غيرته فعند المبرّد يجب مصاحبة الفاعل المفعول به ، لأنّ باء التعدية عنده بمعنى مع وعند سيبويه كالهمزة تجيء للمصاحبة وضدها .

وأما الهمزة والتضعيف فلا بُدَّ فيهما من معنى التصيير فإن كان الفعل لازماً يتعدّى إلى واحد وإن كان متعدياً إلى واحد تعدّى إلى اثنين ، نحو : أحفرته النهر وإن كان متعدياً إلى اثنين يتعدّى بالهمزة لا بالتضعيف إلى ثلاثة .

ولا يجوز أن يجمع بين حروف الجر وبين الهمزة أو التضعيف؛ لأنَّ الهمزة والتضعيف عدت الفعل تعدية بنية، أمَّا حروف الجر فقد عدته تعدية إضافة إلَّا أن تأتي بكلام يقتضيه (الأكيني ، ٢٠١٠م : ٤٦٩).

هـ ـ الفعل الذي لم يُسَمَ فاعِلُه (الفعل المبني للمجهول):

هو جعل المبني للمعلوم مبنياً للمجهول للاختصار، وهذا الاختصار يشمل ثلاثة أشياء، حذف الفاعل وإقامة المفعول مقامه، ونقل الفعل من صيغة إلى صيغة، فلمّا حذفتَ الفاعلَ وأقمتَ المفعولَ مقامه فقد وجب أن تكون مفعولات هذا الباب أنقص رتبة مما يتعدى إليه الفعل المتعدي؛ لأنَّه قد قام المفعول مقام الفاعل ، قال الرضى: قولهم:" مفعول ما لم يسم فاعله، أي مفعول الفعل الذي لم يسم فاعله، وقولهم: فعل ما لم يسم فاعله، أي فعل المفعول الذي يسم فاعله، أضيف الفعل إلى المفعول لأنه صيغ له" (الرضي ، ٢٠٠٧: ١٨٩) ، ولم يفصل عن الفاعل لشدة اتصاله بالفاعل حتى سمّاه بعض النحاة فاعلاً ، وسمّاه ابن مالك وابن هشام بنائب الفاعل (الأكيني ، ٢٠١٠م : ٢٧٠).

و ـ الأفعال الجامدة:

وهي الأفعال التي لا تتصرف بمستقبلٍ ولا أمرٍ ولا نهيٍ ولا اسم فاعل ولا اسم مفعول ولا فعل ما لم يسمَّ فاعله (اللاري ، ٢٠١٠م:٥٠١). وهي سبعة أفعال: (نِعْمَ وبِئْسَ وحبَّذا وعسى وليس وفعلا التعجب) ولا تعمل هذه الأفعال السبعة في مصدر ولا ظرف لعدم تصرفها في نفسها فلم تتصرف في معمولها ولا يتقدم معمولها عليها (عباس حسن ، ٢٠٠٥م : ٣٤٩)، وقد ذُكرت بعضٌ من أحكامها في قواعد التوجيه لنظرية العامل الفقرة الثالثة عشرة.

ثانياً: الأسماء:

القسم الثاني من العوامل اللفظية هو الأسماء، والأسماء معمولات لا عوامل ولكن بعضها أشبَهَ الفعل فعَمِلَ عَمَلَهُ وبعضها الآخر ضُمِّنَ معنى الحرف أو ناب عنه فَعَمِلَ عمله، لذلك يرى النحاة أن الأسماء في العمل نقيض الأفعال، فالأصل فيها أن لا تعمل، والذي أشبه الفعل عندهم أقوى من الذي ضُمِّنَ معنى الحرف أو ناب عنه؛ لأنَّ الفعل أقوى العوامل(الحلواني ، ١٩٧٩م:١٦١).

والأسماء العاملة التي ذكرت في شرح الجامي والحواشي هي ما ذكره النحاة وأبرزها المشتقات من الفعل (اسم الفاعل والمفعول)، والصفة المشبهة واسم التفضيل واسم الفعل و المصدر، ومنها أيضاً الظرف وهو ما يعمل بمعنى الفعل وليس بمشتق ولكنَّه واقع موقع المشتق وهو أضعف في عمل الفعل من الصفة (الرضي ، ٢٠٠٧م : ٢١٨) ، ومنها كذلك أسماء الإشارة العاملة في الأحوال.

النوع الأول: المشتقات من الفعل:

تعمل عمل فعلها الذي اشتقت منه.

١- أسماء الفاعلين:

مثل: الخارِج والمُخْرِج والمُسْتخرِج والمُعْلِمْ والمُستعلِم، وتُعدُّ أسماء الفاعلين من أقوى العوامل الاسمية الجارية على الأفعال؛ لأنَّها جرت على الأفعال المستقبلية في حركاتها وسكناتها ووجبت بوجوبها فوجب إعمالها، ووجب أن يكون حكمُها حُكمَها في التعدي(السيالكوتي ، ٢٠١٠م : ٣٨٦). .

وما كان من الأفعال ما يتعدى إلى واحد فاسم الفاعل يتعدى إلى ذلك الواحد مثل: هذا ضاربٌ زيداً بمنزلة هذا يَضْرِبُ زيداً (السيالكوتي ، ٢٠١٠م : ٣٨٧). وهكذا ما يتعدى إلى اثنين وإلى ثلاثة يتعدى اسم الفاعل كذلك إلى اثنين وإلى ثلاثة، وما يتعدى بحرف الجر يتعدى اسم الفاعل منه بحرف الجر مثل هذا مارٌّ بزيدٍ، كما تقول يمرُّ بزيدٍ (ابن يعيش ، ٢٠٠١م:١٣) ، ويعمل اسم الفاعل بشرط معنى الحال والاستقبال وإنما عمله لشبه المضارع فيلزم أن لا يخالفه في الزمان نحو : (زيدٌ ضاربٌ غلامَه عمراً) الآن أو غداً (الجامي ، ٢٠١٠م : ٣٨٧).

٢ـ أسماء المفعولين:

وهي ما اشتق من فعل متعدٍّ ولو بحرف جر (الأكيني ، ٢٠١٠م : ٣٩٣) ، ومثل المُخرَج والمُسْتَخْرَج والمُعطى والمكسو، وتجري أسماء المفعولين مجرى أسماء الفاعلين(الخضري ، ٢٠٠٦م:٨٤) ، كما يعمل الفعل المبني للمجهول، إلَّا أنَّها تنقص عن حكم اسم الفاعل بأشياء في التعدي واللزوم فاسم الفاعل إن كان متعدياً إلى واحد لم يتعدَّ اسم المفعول إلى واحد، وإن كان اسم الفاعل يتعدى إلى اثنين تعدى اسم المفعول إلى واحد وإن كان اسم الفاعل يتعدى إلى ثلاثة تعدى اسم المفعول إلى اثنين، نحو: (هذا ضاربٌ زيداً، وزيدٌ مضروبٌ). غيرَ أنَّ اسم الفاعل واسم المفعول ينقصان عن الفعل في العمل بأربعة أشياء قد ذكرت في قواعد التوجيه النحوي.

ومن قواعد التوجيه في اسم الفاعل واسم المفعول التي تضمنتها الحواشي أنَّه يجوز في معمولي اسمِ الفاعل واسمِ المفعول وجهان: (النصب والجر) النصب بمعنى الفعلية والجرُّ بمعنى الاسمية وهو بالإضافة. فلذلك يجوز أبداً: (ضاربٌ زيداً. وضاربُ زيدٍ) تحذف التنوين تخفيفاً وتجر(الأكيني ، ٢٠١٠م:٣٨٩) .

ومن الأسماء العاملة المشتقة من الفعل الصفة المشبهة بأسماء الفاعلين مثل: حسنُ وجهٍ وذكر صاحب العقد النامي أنَّ الصفات المشبهة عاملة لشبهها بأسماء الفاعلين من جهة التثنية والجمع والتذكير والتأنيث وهذا ما ذكره الجامي أيضا (الجامي ، ٢٠١٠م:٣٩٤ ، والأكيني ، ٢٠١٠م : ٣٩٤) ، وأنَّ الكلَّ صفات، وكما نقصت أسماء الفاعلين والمفعولين عن الفعل كذلك نقصت الصفة المشبهة في العمل عن أسماء الفاعلين في عملها عن الفعل ، وصيغها مخالفة لاسم الفاعل من حيث إنها سماعية وأوزان اسم الفاعل قياسية ، وقد عملت لمشابهة اسم الفاعل لا الفعل مع أنها تدل على الحدث كالفعل ، لكن لا فعل لها بمعناها لدلالتها على الثبوت(الأكيني ، ٢٠١٠م : ٣٩٥) ونقصانها من جهات منها :

أ- أنَّها تَعْمل في السَّببِ دونِ الأجنبي وأسماء الفاعلين تعمل في السبب والأجنبي مثل: زيد حسنٌ وجهَهُ وحسنٌ وجهاً.

ب- أن لا يتقدّم معمولها عليها فلا يجوز: زيدٌ وجهاً حسنٌ ولا هو ثوباً نظيفٌ، ويجوز ذلك مع اسم الفاعل.

ج- الصفاتُ لا يأتي فيها معنى الاستقبال بل تكون للحال دون الاستقبال؛ لأنَّها ليست جارية على الفعل.

د- لأنَّ المنصوب في هذه الصفات إنّما هو على جهة التشبيه لا أنَّه فُعْل به شيءٌ، بخلاف منصوب اسم الفاعل، لذلك كان المنصوب في هذا الباب هو المرفوع في المعنى وهو المقصود بالصفة (الجامي ، ٢٠١٠م : ٣٩٧ ، واللاري ، ٢٠١٠م : ٣٩٧-٣٩٨).

وتوجيه إعراب الصفة المشبهة: أنَّها متى نَصبَتْ فبمعنى الاشتقاق من الفعلية ومتى جَرَّت فبحكم الاسمية. وهي في الحالين لا تخلو من عمل(اللاري، ٢٠١٠م : ٣٩٩) .

٣- اسم التفضيل :

يعمل اسم التفضيل عمل فعله الثلاثي الذي اشتق منه وهو يشتق لاسم الفاعل لا المفعول(الجامي ، ٢٠١٠م :٤٠٩) ، وجاء للمفعول على غير القياس في مواضع قليلة ، ولا يعمل اسم التفضيل في اسم مظهر ويعمل في المضمر المستتر بلا شرط(الأكيني ، ٢٠١٠م : ٤١٧) ،والحكم بنفي عمله في المظهر مطلقاً لا يصح "لأنه يعمل في الظرف والحال والتمييز والمفعول به بواسطة حرف الجر"(اللاري ، ٢٠١٠م : ٤١٧). ووجه العمل في المضمر أن أفعل التفضيل يشبه الفعل من حيث المعنى ، وإن لم يكن شبيهاً به من حيث الظاهر فيعمل في المضمر لا في المظهر لتكون جهتا الظاهر والمعنى مرعيتين ، وخص المظهر بالفاعل من بين المعمولات لأنه لا يعمل بالمفعول به الصريح بالاتفاق ، فلا تقول : زيد أشرب الناس عسلاً ، بل تعديه إليه بلام التقوية فتقول : زيد أشرب الناس للعسل (الأكيني ، ٢٠١٠م : ٤١٨).

٤- أسماء الأفعال:

تعملُ أسماءَ الأفعالِ كما تعمل الأفعال؛ لأنَّها أسماء لها فعملت عملها. ولكن في العمل تنقص أسماء الأفعال عن الأفعال بأربعةِ أشياءٍ منها أن اسم الفاعل لا يعمل إذا كان لما مضى ، وأنّه لا يعمل على كلام قبله.

وتوجيه ذلك أنّ أسماء الأفعال أسماء فضعفت عن رتبة الأفعال كما ضعف غيرها من الأسماء (الأكيني ، ٢٠١٠ :٢٥٩).

٥- المصدر المقدّر بـ(أن) والفعل :

ذكر الجامي أنَّ المصدر يعمل عمل فعله ماضياً وغيره ، إذا لم يكن مفعولاً مطلقاً (الجامي ، ٢٠١٤م : ٤٦٢) ، وعَمَلُ المصدر هو مِمَّا جوَّزه سيبويه وجُمهورُ البصريين(سيبويه ، ١٩٨٨م:١٨٩-١٩٠) ، وذكر الجامي أن عمل المصدر على ثلاثة أوجهٍ:التنوين، والإضافة، والألف واللام؛ولكن الأخير قليل (الجامي ، ٢٠١٠م:٣٨١) لقلة من ذكره حتى ذهب البعض إلى عدم جوازها لكن نص سيبويه على جوازها ، ولم يجيء في القرآن إلا ما روي عن ابن عامر أنه قرأ :ﱡ ﱆ ﱇ ﱈ مج مح مخ مم ﱠ [مريم : ٢] بضم الدال والهمزة ، وهي شاهد على عمل المصدر المضاف (اللاري ، ٢٠١٠م:٣٨١) ، وإعمال المضاف أكثر والمضاف إلى الفاعل هو الأكثر(الأكيني ، ٢٠١٠م : ٣٨٠) ، ودليل ذلك قول الجامي "وقد يضاف أي : المصدر إلى المفعول سواء كان مفعولاً به أو ظرفاً أو مفعولاً له على قلة بالنسبة إلى الفاعل" (الجامي ٢٠١٠م:٣٨٠) ، وإعماله مع التنوين أولى وأقيس لأنّه يشبه الفعل بكونه نكرة ويظهر عملُه رفعاً ونصباً(الجامي ، ٢٠١٠م:٢٨١ ، والأكيني ، ٢٠١٠م :٣٨١) ومنه قوله تعالى :ﱡ ﱑ ﱒ ﱓ ﱔ ﱕ ﱖ ﱗ ﱘ ﱙ ﱚ ﱛ ﱜ ﱠ [البلد : ١٤- ١٥] (الأكيني ، ٢٠١٠م:٣٨١) فـ(يتيماً) منصوب بإطعام الذي هو مصدر مقدَّر بـ(أن) والفعل، أي: أو أن أُطعم (العكبري ، ٢٠٠٩م:١٢٨٨).ومثال المضاف إلى فاعله قوله تعالى :ﱡ ﱑ ﱒ ﱓ ﱔ ﱕ ﱠ [البقرة :٢٥١] (الأكيني ، ٢٠١٠م:٣٨١) ، ويظهر عملُه رفعاً ونصباً في مثل: (يعجبني العلم زيدٌ خَبَرَكَ)، وبطلَ الجرُّ في عمل المصدر أبداً؛ لأنَّه لا يجمع بين الألف واللام والإضافة في باب المصدر ، وإعمال المضاف أكثر استعمالاً من المنوّن ، وإعمال المنوّن أكثر من إعمال المحلّى بأل ، وأما إعمال اسم المصدر فهو قليل أيضا ومنه قوله – صلّى الله عليه وآله وسلّم- :((من قبلة الرجل امرأتَه الوضوءُ)) (الزرقاني ،٢٠٠٣م ، باب الوضوء : ٩٥) ، ومنه أيضاً قول الشاعر:

إذا صحَّ عونُ الخالق المرءَ لم يجد عسيراً من الآمال إلا ميسَّرا

(البيت مجهول القائل ، اللاري ،٢٠١٠م :٣٨١).وتنقص كذلك المصادر عنْ الأفعال لكونها أسماءً والأسماءُ ليس من حَقّها أن تعمل إلَّا لضرب من الشبه بالأفعال، فلا يجوز تقديمُ شيءٍ من معمولها عليها؛ لأنَّها صلاتها، وجوّز الرضي تقديم الظرف والجار والمجرور(اللآري ، ٢٠١٠ م : ٣٧٩). ولا تعمل إذا أُضمِرَتْ، ولا يُضمر فيها الفاعل كما يضمر في أسماء الفاعلين؛ لأنَّها كأسماء الأجناس، ولا يفصلُ بينها وبين معمولها بأجنبي ويجوز ذلك في الفعل. ويتعدّى المصدر إلى ما يتعدّى إليه الفعل فما يتعدّى إلى واحد من الفعل تعدى المصدر إلى هذا الواحد وهكذا تجري المصادر مجرى أفعالها ويكون عمل المصدر أقوى من الصفة المشبَّهة (الأكيني ، ٢٠١٠م:٣٧٩-٣٨٠).

النوع الثاني: الأسماء التي تعمل بمعنى الفعل وليست بمشتقة بل واقعة موقع المشتق:

ومنها:

١- الظرف إذا وقع صفة أو صلة أو حالاً أو خبراً:

إنَّه يعملُ في الأحوالِ النصبَ، ويقدرون في عمل الظرف فعلاً فيقول في: زيدٌ عندك ضاحكاً فـ(عندك) عمل في ضاحكٍ النصب؛ لأنَّه وقع موقِعَ المشتقِ فالأصلُ: زيدٌ مستقرٌ عندك، فحُذِفَ الاستقرارُ وأُنيب (عندك) منابه، ونُقِلَ الضميرُ الذي كان في الاستقراء إلى هذا الظرف الذي قام مقامه، وصارت الحال التي هي (ضاحكاً) حالاً من ذلك المضمر المستتر في الظرف(الجامي ،٢٠١٠م: ٣٠٠-٣٠٣، والسيالكوتي،٢٠١٠م : ٣٠٣)، وعندما يعمل الظرف في الحال يجوز تقدّم المعمول عليه إذا كان ظرفاً ، قال الرضي: " قد صرّح ابن برهان بجواز تقديم الحال إذا كان ظرفاً أو شبهه على العامل المعنوي إذا كان ظرفاً أو شبهه ومن ذلك القبيل البُرُّ الكُرُّ منه بستين فمنه حال والعامل بستين (اللاري ، ٢٠١٠م :٤٩٣).

٢- أسماء الإشارة:

ومن عمل أسماء الإشارة مثل قولك: هذا زيدٌ ضاحكاً، فعمل (هذا) ؛ لأنَّه وقع موقع الفعل الذي يُقَدَّرُ تارةً خبراً وتارةً أمراً فإذا قدرته خبراً فكأنَّك قلت أُشيرُ إليه ضاحكاً وإذا قدرته أمراً كان التقديرُ أَشِر إليه ضاحكاً ، وقد فصل العامل عن

المعمول ههنا لتحقيق لفظية الفاعل والمفعول ومعنويتهما ، وليكون توطئة لامتناع تقدم الحال على العامل المعنوي (السيالكوتي ،٢٠١٠م :٤٨٢).

٣- الأسماء المضافة إضافة ملك أو إضافة جنس:

وهي لا تكون ناصبة بل تكون جارّة وإنَّما عملت هذه الأسماء؛ لأنَّها واقعةٌ موقع الحرف، فنوعٌ منها يجرُّ بمعنى (اللام) مثل: (هذا غلامُ زيدٍ) ونوعٌ يجرُّ بمعنى (من) كقولك: (هذا ثوبُ خزٍ) وهذا العامل هو عامل معنوي (الجامي ،٢٠١٠م : ٧٩ ، والأكيني ، ٢٠١٠م : ٧٩ ، واللآري ، ٢٠١٠م : ٧٩).ونحن نجد فرقاً بين الجملتين، فالإضافة في الأولى ليست كالثانية ، فالأولى أن يكون العامل المعنوي للثانية فقط.

ثالثاً: الحروف:

النوع الثالث من العوامل اللفظية هو(الحروف)، والحروف أنواعٌ منها العاملة ومنها غير العاملة ومنها ما يعمل على حالةٍ ولا يعمل على حالةٍ أخرى، وبحثنا هو في الحروف العاملة ، "ومن استقراء العلماء للعربية وجدوا أنَّ الحروف العاملة هي التي تختص بالأسماء فلا تباشر الأفعال ، أو تختص بالأفعال فلا تباشر الأسماء ، وتبيّن لهم أَنَّ الحرف الذي لا اختصاص له بأحد القبيلين لا عمل له" (محمد الحلواني ، ١٩٧٩م: ١٥٤)، فحروف الجر عاملة لأنَّها لا تدخل إلا على الأسماء ولا تباشرُ الأفعال ولأن أثرها فيما يليها الجر(الجامي ، ٢٠١٠م : ٥١١).

والحروف العاملة هي ثمانية وثلاثون حرفاً، وسنفرد لكل نوع من هذه الحروف مجالاً خاصاً به نحاول أن نتطرّق إليه:

الأحرف الناصبة للفعل المضارع :

وهي : (أنْ) الخفيفة المَصْدَرِيَةُ إذا كان قبلها فعل طمع وإشفاق، ولن، وإذن إذا لم يعتمد ما قبلها على ما بعدها، ولم يكن معها حرف عطف ، ولم يكنْ الفعل فعل الحال، وحتى إذا كانت بمعنى (كي) أو إلى أن، والفاء إذا كانت جواباً لاستفهام، أو أمر أو نهي أو جحد أو عرض أو تمنٍ أو تحضيض أو دعاء وكي

على كل حال، والواو إذا كانت جواباً بمعنى الجمع، أو إذا كانت بمعنى (إلا أن)، واللام في الموجب وغيره) (الجامي ، ٢٠١٠م : ٤٤٠ -٤٤١، والسيالكوتي ، ٢٠١٠م : ٤٤١).

وهذه الأحرف مقسَّمة عند النحاة على ثلاثة أقسام:

أ- أربعةٌ منها لا تنصب إلا بوجودها ظاهرة وهي (أنْ) إذا لم يخلفها حرف، ولن، وإذن، وكي.

ب - وخمسة تنصب بأنْ مقدرة وهي ما بعد (حتى) و(الفاء) و(الواو) و(أو) و(اللام) في النفي.

ج - وغير ما ذكر من هذه الأحرف - سوى اللام - تدخل على الأسماء وعلى الأفعال لذلك كان حكم النصب لغيرها (ابن عقيل ، ١٩٩٨م :٥ – ٦). ولكل حرف من هذه الأحرف معانٍ لو ذكرناها لطال بنا الكلام سوى ما ذكر في الفاء فإنها لا تنصب إلَّا إذا كانت جواباً لأحد ثمانية أشياء هي: "الاستفهام، والأمر، والنهي، والجحود، والعرض، والتمني، والتحضيض، والدعاء" (الأشموني ، ١٩٩٨م :٢٩٠).

٢- الأحرف الجازمة للفعل المضارع :

وينجزم المضارع بـ" لم ولمّا ولام الأمر ولا المستعملة في معنى النهي احترازاً عمّا استعمل في معنى النفي . وهذه الكلمات تجزم فعلاً واحداً . وكلم المجاوزة ، أي : وينجزم المضارع بكلم المجاوزة أي : كلمات الشرط والجزاء التي بعضها من الأسماء وبعضها من الحروف ولهذا اختار لفظ الكلم،وهي : إنْ ومهما وإذما وحيثما ف(إذ) و(حيث) يجزمان المضارع مع (ما)" (الجامي،٢٠١٠م :٤٥٣) ، فما قيل في مهما من أنّها اسم أو حرف فمذهب البصريين أنَّها مركّبةٌ منْ (ما) الشرطية و(ما) الزائدة فثقل اجتماعهما فأُبدلت ألف الأولى هاءً، والكوفيون يَرَوُنَ إنّما هي مركبةٌ كذلك ولكن من فعل (مه) بمعنى (اكفف) وزيدت عليه ما الشرطية (السيالكوتي ، ٢٠١٠م : ٤٥٤)، والذي ذهب إليه الجامي وأصحاب الحواشي أنّها اسمٌ (الجامي ،٢٠١٠م : ٤٥٣-٤٥٤ ، والسيالكوتي ، ٢٠١٠م : ٤٥٤) ونحن نميل إلى رأي الجامي وأصحاب الحواشي

فقول البصريين والكوفيين أنّها مركّبة فيه تعقيد لا مبرّر له. "وأين ومتى وهما يجزمان المضارع مطلقاً سواء كانا مع ما أو لا ، وما ومن وأي وأنّى وأمّا ، وانجزام المضارع مع كيفما وإذا فشاذٌ لم يجيء في كلامهم على وجه الاطراد" (الجامي ، ٢٠١٠م :٤٥٣-٤٥٤)، وذكر أحد أصحاب الحواشي أن قول الجامي " (لم يجيءْ) ليس معنى الشاذ مخالف القياس ولا مخالف الاستعمال الفصيح ، لأنّهما إذا تضمّنا معنى الشرط فانجزام المضارع بعدهما قياسي واقع في استعمال الفصحاء"(السيالكوتي ، ٢٠١٠م : ٤٥٤) ومن المعلوم أنّ كيفما جازمة لكنّ إذا لا تجزم إلا في الشعر وجمع الجامي لهما معاً بالحكم لا نوافق عليه ، وهذه الحروف تجزم فعلين مستقبلين لفظاً ومعنىً وفي الفعل الماضي تقديراً، وتجزم فعلاً واحداً إذا أُوقعت موقع أحد هذه الأشياء السبعة وهي (الاستفهام، والأمر، والنهي، والعرض، والتمني، والتحضيض، والدعاء) وجَزَمتْ هذه الأفعال لِمَا اخْتَصَتْ بالدخول على الأفعال "ومن شأن الحرف إذا اختص ولم يتنزل منزلة الجزء من الكلم أن يعمل.

٣- حروف الجر:

وهي ثمانية عشر حرفاً تجر الاسم وتوصل معنى الفعل إليه وهي "من -إلى- وحتى وفي والباء واللام ، ورُبَّ وواوها واو القسم وباؤه وتاؤه وعن وعلى والكاف ومذ ومنذ وخلا وعدا وحاشا"(ابن الحاجب ، ٢٠١٠م :٥١١)، "فالعشرة الأولى لا تكون إلّا حروفاً، والخمسة التي تليها تكون حروفاً وأسماء ، والثلاثة البواقي تكون حروفاً وأفعالاً" (الجامي ، ٢٠١٠م : ٥١١).

والأصل في دخول هذه الأحرف إنَّما هو لإيصال معاني الأفعال إلى الأسماء مثل: (خرجتُ منَ الدار وجئت إلى السوق)، ولكلٍّ حرف من هذه الحروف معانٍ خاصةٌ به، ليس هنا محل شرحها، إلَّا بعض الاختلافات الواقعة بين النحاة، في مثل (حاشا) تكون جارةً عند سيبويه ناصبةً عند المبرِّد لاعتقادِهِ فيها الفعلية، فذهب سيبويه "إلى أنَّ حاشا ليس باسم ولكنُّه حرفٌ يجر ما بعده كما تجر حتى ما بعدها، وفيه معنى الاستثناء. وبعضُ العرب تقول: ما أتاني القومُ خلا عبدِ الله"(سيبويه ، ١٩٨٨م:٢٤٩) ، أمَّا المبرِّدُ فقد جعلها اسماً مرةً وحرفاً مرةً أُخرى، قال: "وَمَا كَانَ حرفاً سوى إلَّا فحاشا وخلا، وَمَا كَانَ فعلاً فحاشا وخلا وَإن وافقا لفظ الْحُرُوف"(المبرّد ،د-ت : ٣٩١)، وقد فصَّل ابنُ الأنباري الخلاف بينهم

بقوله: "ذهب الكوفيون إلى أنَّ حاشا في الاستثناء فعل ماضٍ، وذهب بعضهم إلى أنّه فعلٌ استُعمل استعمال الأدوات ، وذهب البصريون إلى أنّه حرف جر، وذهب أبو العباس المُبَرِّدُ إلى أنّه يكون فعلاً ويكون حرفًا"(ابن الأنباري ، ٢٠٠٣،المسألة السابعة والثلاثون :٢٢٦) والجامي يوافق رأي المبرّد أيضا في هذه المسألة ونحن نرى أنّه الرأي الأقرب للصواب ، أي : حاشا تأتي حرفاً وتأتي فعلاً.

٤- إنَّ وأخواتها: (إنَّ، وأنَّ، وكأنّ، ولكنَّ، وليتَ، ولعلَّ) :

والعلة في إعمالها أنّها مشبهةٌ للأفعال بالعمل، فلفظها بناؤها على الفتح، واتصال الضمير بها وأنَّها شابهت الأفعال لاتصالِ نون الوقاية بها نحو: (إنَّني) ، ومعانيها التأكيد والتشبيه والاستدراك والتمني والترجي(الجامي ،٢٠١٠م :٥٢٧،والسيالكوتي ، ٢٠١٠م : ٥٢٦-٥٢٧) ، فأُعطيت بهذا القدر من الشبه حكماً من العمل، وهو نصب الاسم ورفع الخبر فلذلك قلنا: (إنّ فلاناً فاعلٌ) بنصب الأول ورفع الثاني ، وقد ذكر البصريون خمسة أنواع للشبه بين (إن وأخواتها) والفعل:

الأول: أنها على وزن الفعل.

والثاني: أنَّها مبنيةٌ على الفتح كما أن الفعل مبنيٌّ على الفتح.

والثالث: أنَّها تقتضي الاسم كما أن الفعل يقتضي الاسم.

والرابع: أنَّها تدخلها نون الوقاية نحو (إنَّني، وكأنَّني) كما تدخل على الفعل نحو (أعطاني، وأكرمني) وما أشبه ذلك.

والخامس: أنَّ فيها معنى الفعل؛ فمعنى (إنَّ، وأنَّ) حَقَّقْتُ، ومعنى (كأنَّ) شَبَّهْتُ، ومعنى (لكنَّ) استدركتُ، ومعنى (ليتَ) تمنيتُ، ومعنى (لَعَلَ) ترجيتُ، فلما أشبهت الفعل من هذه الأوجه وجب أن تعمل عمل الفعل، والفعل يكون له مرفوع ومنصوب، فكذلك هذه الأحرف ينبغي أن يكون لها مرفوع ومنصوب ليكون المرفوع مشبهاً بالفاعل والمنصوب مشبهاً بالمفعول، إلا أن المنصوب هَهُنا قُدِّم على المرفوع؛ لأنَّ عمل (إنَّ) فرعٌ، وتقديم المنصوب على المرفوع فرعٌ ؛ فألزموا الفرعَ الفرعَ (ابن الأنباري ، ٢٠٠٣م،المسألة الثانية والعشرون:١٤٥) ،

وهذه الأحرف لها الصدارة في الكلام وأشار لذلك الجامي ، فهي تقع في صدر مركب تام يصح السكوت عليه ويصح استثناء (أنَّ) من ذلك (السيالكوتي ، ٢٠١٠م : ٥٢٧) ، وعملتْ هذه الأحرف بحكم الشبه فلا يجوز تقديم أخبارها على أسمائها سوى الظرف والجار والمجرور. وكذلك إذا دخلت عليها (ما) الكافة كفتها عن العمل ؛ لأنَّها ليست مستحقةً للعمل إلَّا بحكم الشبه، فإذا دخلت عليها (ما) نقلت هذه الأحرف إلى الابتداء(الجامي ، ٢٠١٠م : ٥٢٨ ، والسيالكوتي ، ٢٠١٠م : ٥٢٨).

٥ـ الحروف العاملة على صفة وغير عاملة على صفة أخرى وهذه الحروف هي:

الأحرف الخمسة للنداء (يا، وأيا، وهيا، وأيْ، والهمزة) :

"يا أعمها وأكثرها استعمالاً ، لأنّها تستعمل لنداء القريب والبعيد ، (أيا) و(هيا) للبعيد ، و(أي) بفتح الهمزة وسكون الياء و(الهمزة) للقريب وكأنه أراد بالقريب ما عدا البعيد فيدخل فيه المتوسّط أيضاً"(الجامي ، ٢٠١٠م : ٥٥٠) ، فقوله : (للبعيد) حقيقة أو حكمًا كالساهي والنائم والمتحيّر ، ووجه التخصيص أنّ نداء البعيد محتاج إلى رفع الصوت ، ولذلك لكثرة حروف المدّ وهما متحقّقان في (أيا وهيا) ومنفيان في (أي والهمزة) (السيالكوتي ، ٢٠١٠م : ٥٥٠) . فهذه إذا وَلِيَها المفردُ المعرَّف المقصودُ كان مضموماً وإذا وليها الاسم الطويل أو المضاف أو النكرة التي ليست مقصودة كان منصوباً وحرف النداء هذا ناب مناب الفعل المحذوف وجوباً والذي هو العامل في الأصل ، فإذا قلت يا عبد الله فكأنّك قلت : أنادي عبد الله فنابت يا عن الفعل. فالعمل الواقع لها هو بسبب النيابة عن الفعل الذي هو العامل.(عصمت ،٢٠١٠ : ٥٥١).

ومن الأحرف التي تعمل على صفة ولا تعمل على صفة أخرى (ما): وهذا الحرف مُخْتَلَفٌ فيه فهو في لغة تميم لا يعمل ويجعلونه حرفَ نفيٍّ يدخلُ على الجملة الاسمية والفعلية كحروف الاستفهام التي تدخل على الجملتين فلا تعمل عندهم، وهي حرف يرفع الاسم وينصبُ الخبرَ في النفي عند أهل الحجاز وحجتهم أنَّها تعمل عمل ليس التي ترفع الاسم وتنصب الخبر، ما دام خبرها متأخراً بعد اسمها ولم يتقدم هو ولا معموله ولم تدخل إلاّ ولا أنْ المخففة نحو (ما زيدٌ قائمٌ)،

والمسألة في إعمال (ما) خلافيةٌ بين بني تميم وأهل الحجاز، وضعفت عن العمل ؛ لأنَّها حرفٌ وليست فعلاً فَقَوِيَ الفعل وضَعُفَ الحرفُ ، فبطل عملها إذا تقدَّم الخبر مثل (ما قائمٌ زيدٌ) وبطل إذا تقدَّم معمول الخبر، مثل: (ما طعامَك زيدٌ آكلٌ)، وكذلك إذا دخلت (إلاّ) مثل: (ما زيدٌ إلاّ قائمٌ)، وقال الله تعالى: } ما هذا إلّا بشرٌ مثلكم { [المؤمنون: من الآية ٢٤]. وبطل إذا دخلت (إنْ) مثل: (ما إنْ زيدٌ قائمٌ)؛ لأنَّ (إنْ) كفت (ما) عن عملها كما كانت (ما) تكف (إنَّ) عن عملها(اللاري ، ٢٠١٠م : ٦٣٦).

ب- لا النافية للجنس:

هي تعمل إذا كان المنفي بها مستغرقاً للجنس فَبُنِيَتِ النكرةُ معها لتضمنها معنى حرف الاستغراق والبناء يقتضي أنْ يكون مجاوراً لا فاصل بينهما، وأنْ يكون مفرداً لا مضافاً ، وحملت (لا) في عمل النصب على (إنَّ) التي للإيجاب، ولكنَّها تختلف عنها في بعض الجوانب(الغلاييني ،١٩٩٣م: ٢٣٨)، فعملها مشروط بشروط لا مجال لذكرها هنا نذكر منها أنَّ يكون اسمها وخبرها نكرتين ، وأن لا يفصل بينها وبين اسمها فاصل وعند بني تميم يجب حذف خبرها فهم لا يثبتونه لا لفظاً ولا تقديراً فمعنى قولهم : لا أهل ولا مال ، انتفى الاهل والمال فلا نحتاج إلى تقدير خبر(الجامي ، ٢٠١٠م :٣٣٨، والأكيني ، ٢٠١٠م : ٣٣٨-٣٣٩).

فهذه جملة من العوامل اللفظية بما فيها الأفعال والأسماء والأحرف وتفصيلاتها التي وجدنا أنها مادة جديرة بالبحث والدراسة من المادة الوفيرة التي حوتها حواشي الفوائد الضيائية.

نتائج البحث (الخاتمة) :

عني البحث بالكشف عن تراث نحوي كان لا بد للدارسين من الخوض فيه ، فالقيمة النحوية الكبيرة التي يَحظى بها شرح الجامي انعكست ظلالها أيضا على حواشي هذا الشرح الثّر، فكان لا بد من الخوض والبحث في هذه الحواشي المباركة التي لا تكفيها دراسة أو دراستان، فيمكن أن تتنوّع الدراسات فيها كما تنوعت في غيرها لتضيف إلى العربية ثمرات علماء أخلصوا وأجادوا في سعيهم الحثيث خدمة للعربية وأهلها . وقد توصل البحث إلى النتائج الآتية:

- يُظهر البحث أنَّ نظرية العامل قد أسهمت إسهاما واضحا في شرح الجامي لكافية ابن الحاجب وظهر ذلك جلياً من خلال الشرح والحواشي التي وُضِعت عليه، والتي برّزت موضوعاتها من خلال البحث.

- أوضح البحث عناية الجامي وأصحاب الحواشي بالعوامل اللفظية والمعنوية ، فورود أنواعٍ مختلفة من هذه العوامل دليل على عدم إغفالهم لنظرية العامل بل على العكس جعلوها أساسا لبناء الجملة وفهمها وتركيبها التركيب السليم ووقفوا عند دلالة كل تركيب .

- أبرز البحث أن أصحاب الحواشي كانوا على رأي البصريين في مسألة العامل ، معنوياً كان أو لفظياَ ، وكذلك وافقوهم في استعمالهم المصطلحات عينها التي وضعها البصريون لتوضّح العمل النحوي.

- البحث أبرز أن أصحاب الحواشي ذكروا كل الحروف مع اختلاف عملها وقسموها التقسيم الدقيق : ناصبة للمضارع ، وجازمة له ، فضلا عن حروف الجر ، وكذلك الحروف المشبهة بالفعل ، وميّزوا بدقة بين عملها ودلالة العمل وتأثيره في سياق الجمل المختلفة التي ائتلفت فيها هذه الحروف .

- ولم يغفلوا أيضا العوامل المعنوية بل أيّدوا ما ذهب إليه البصريون من خلال اعتماد رأيهم برافع المبتدأ والخبر ، ورافع الفعلِ المضارع ، والعامل في الحال . وهذا يدل على اهتمامهم الواضح بالعامل بنوعيه : اللفظي والمعنوي ، فلم يغفلوا عن شيء منه .

ثبت المصادر والمراجع:

أولا : الرسائل والأطاريح :

- الكيلاني ، محمد محمود سعيد ذنون ، الفكر النحوي عند ابن عصفور الاشبيلي (ت: ٦٦٩هـ)، أطروحة قدمت إلى مجلس كلية التربية في جامعة الموصل لنيل درجة الدكتوراه فلسفة في اللغة العربية، بإشراف: الأستاذ الدكتور هاني صبري علي، ١٤٢٧هـ-٢٠٠٧م.

ثانياً : الدوريات :

- السيد ، د. عبد الحميد مصطفى، نظرية العامل في النحو العربي ودراسة التراكيب، مجلة جامعة دمشق، مج(١٨)، العدد: ٣-٤ سنة ٢٠٠٢م.

ثالثاً : الكتب المطبوعة :

- ابن الأنباري ، عبد الرحمن بن محمد بن عبيد الله الأنصاري، أبو البركات كمال الدين (ت: ٥٧٧هـ)، الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين والكوفيين، المكتبة العصرية، ط١، ١٤٢٤هـ-٢٠٠٣م.

- ابن الحاجب ، الجامي ، الأكيني ، عصمت ، الاسفراييني ، اللاري ، السيلكوتي ، مجموعة حواشي ملا جامي المسمى بالفوائد الضيائية المشتملة على ثمانية كتب (الكافية وشرح الجامي وست حواشٍ) ، إعداد: علي رضا قاشلي – بكر سرمابيسيق اوغلو، مكتبة ياسين ومكتبة سيدا ، اسطنبول ٢٠١٠م .

- ابن الحاجب ، الجامي ، اللاري، السيالكوتي، الأكيني ، المجموعة النورية المشتملة على ستة كتب في النحو ، (متن شرح الجامي) ، جمع واعداد : محمد نوري ناص ، دار نورالصباح –تركيا– ط٧ ، ١٤٣١هـ - ٢٠١٠م .

- ابن جني، أبو الفتح عثمان (ت: ٣٩٢هـ)، الخصائص، تحقيق: محمد علي النجار، عالم الكتب – بيروت، (د.ط)، ٢٠٠٨م.

- ابن عقيل ،شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك ، عبد الله بن عبد الرحمن العقيلي الهمذاني المصري (ت: ٧٦٩هـ)، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، دار التراث – القاهرة، ط ٢٠، ١٩٩٨م .

- ابن يعيش بن علي النحوي (ت: ٦٤٣هـ)، شرح المفصّل، تحقيق: أميل بديع يعقوب، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان، ط١، ١٤٢٢هـ-٢٠٠١م.

- الأزهري ، خالد بن عبد الله (ت٩٠٥)، شرح العوامل المئة النحوية في علوم علم العربية، تحقيق: البدراوي زهران، دار المعارف، مصر – القاهرة، د.ط، ١٤٠٩هـ-١٩٨٨م.

- الأزهري ، خالد بن عبد الله بن أبي بكر بن محمد الجرجاويّ ، زين الدين المصري، (ت: ٩٠٥هـ)، التصريح على التوضيح أو - التصريح بمضمون التوضيح في النحو-، دار الكتب العلمية، بيروت- لبنان، ط١، ١٤٢١هـ-٢٠٠٠م.

- الأَشْمُوني ، علي بن محمد بن عيسى، أبو الحسن، نور الدين الشافعي (ت: ٩٠٠هـ)، شرح الأَشْمُوني على ألفية ابن مالك، دار الكتب العلمية بيروت- لبنان، ط١، ١٤١٩هـ-١٩٩٨م.

- الجامي ، نور الدين (ت٨٩٨هـ) ،الفوائد الضيائية وهو شرح الجامي لكافية ابن الحاجب ، اعتنى به : الياس قبلان ، دار الكتب العلمية ، بيروت- لبنان ، ١٤٣٥هـ-٢٠١٤م .

- الجرجاني ، علي بن محمد بن علي الزين (ت: ٨١٦هـ)، التعريفات، تحقيق: مجموعة من العلماء، دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، ط١، ١٤٠٣هـ-١٩٨٣م.

- الحلواني ، محمد خير، أصول النحو العربي، مطبعة الشرق، حلب، د.ط، ١٩٧٩م.

- الخضري ،محمد بن مصطفى (ت: ١٢٧٨هـ) ، حاشية الخضري على شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك، دار الكتب العلمية ، بيروت – لبنان ، ٢٠٠٦م.

- خليفة ، حاجي ، كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون ، ٢٠٠٨،(تصوير من الطبعة القديمة الأصلية) ، هذا الكتاب ضمن مجموعة كتب : كشف الظنون.

هاوڵاتەوە

- الرضي ، رضي الدين الاستراباذي (ت: ٦٨٦هـ)، شرح الرضي على الكافية، قدم له ووضع حواشيه : د.إميل يعقوب، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان،ط٢، ١٤٢٨هـ-٢٠٠٧م.

- الرفاعي ، د.أسامة طه ، الفوائد الضيائية شرح كافية ابن الحاجب لنور الدين عبدالرحمن الجامي – دراسة وتحقيق- ، ٢٠١٠م .

- الزرقاني ، محمد عبدالباقي بن يوسف المصري الازهري،شرح الزرقاني على موطأ الإمام مالك ، مكتبة الثقافة الدينية ، القاهرة ،١٤٢٤هـ-٢٠٠٣م.

- سيبويه، أبو بشر، عمرو بن عثمان بن قنبر: (ت: ١٨٠هـ)، الكتاب، تحقيق: عبد السلام محمد هارون، مكتبة الخانجي، القاهرة، ط ٣، ١٤٠٨هـ-١٩٨٨م.

- السيوطي ، عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين (ت: ٩١١هـ)،همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، تحقيق: عبد الحميد هنداوي، المكتبة التوفيقية – مصر، (د.ط)، ١٩٨٠م.

- عباس حسن ، الدكتور عباس حسن (ت: ١٣٩٨هـ)، النحو الوافي، دار المعارف، ط ٥، ٢٠٠٥م.

- العُكبري ، أبو البقاء عبد الله بن الحسين بن عبدالله (ت: ٦١٦هـ)، التبيان في اعراب القرآن، تحقيق: علي محمد البجاوي، نشر عيسى البابي الحلي، (د.ط)، ٢٠٠٩م.

- الغلاييني ، مصطفى بن محمد سليم (ت: ١٣٦٤هـ)، جامع الدروس العربية ،المكتبة العصرية، صيدا بيروت، ط ١٤١٤،٢٨هـ-١٩٩٣م.

- الفرَّاء ، أبو زكريا يحيى بن زياد بن عبد الله بن منظور الديلمي (ت: ٢٠٧هـ)،معاني القرآن، تحقيق: أحمد يوسف النجاتي، محمد علي النجار، عبد الفتاح إسماعيل الشلبي، دار المصرية للتأليف والترجمة – مصر، ط١، ٢٠١٦م.

- كلفت ، خليل ، من أجل نحو عربي جديد ، الجزء الثاني ، المجلس الأعلى للثقافة ، القاهرة ، ط٢٠٠٩،١م .
- المبرِّد ، أبو العباس، محمد بن يزيد (ت: ٢٨٥هـ)، المقتضب، تحقيق: محمد عبد الخالق عضيمة، عالم الكتب – بيروت، (د.ط)، ١٩٥٨م.
- محمد الطنطاوي ، نشأة النحو وتاريخ أشهر النحاة ، دار المعارف – مصر ، د.ت .
- المخزومي ، مهدي ، في النحو العربي – نقد وتوجيه –، دار الرائد العربي ، بيروت – لبنان ، ١٩٨٦م.

پوختە

ئارمانجا ڤەکولینێ ئەڤە کو روناهیێ بێخیتە سەر هوکارێن ڕێزمانێ د پەراوێزا مفایێن روناهیێدا و چەوانیا کاریگەرییا خودانێن پەراوێزان وگرنگی پێدانا وان ب ئەوان هۆکاران و دیارکرنا وان ب هەر دووجورێن زارەکی و واتاییدا . مە دیفچوونا هوکارێ ڕێزمانی د پەرۆیزێن شروڤەکرنا (جامی) دا و مەدیت گەلەکا ڕوهۆنە و د هەمی بەلگاندێن خودا جەختێ لێکرییە . و دەمەمێ بابەتاندا چ ژێ کێم نە بوویە , ئەڤە نیشانا گرنگیا هۆکارێ ڕێزمانیە ددەستورێن ڕێزمانیدا , بەلگەییت بهێز و ڕوهۆن بۆ ئەڤان گرۆڤان دئینیت , ئەڤ هوکارێ ڕێزمانی ل دەف وان ب هەمی بورێن خوڤە هاتیە دیارکرن ب شێوەیێ زارەکی و واتایێ . د هوکارێ واتاییدا (معنوی) ئەڤە هوکارە (نیهاد و گوزارەی)بلند دکەت دگەل کارێن نەبوری ویێن گوزارشتێ ل دۆخی دکەن . و دشێوەیێ زارەکیدا , ناڤێن داریژتی وەکی ناڤێن ئاماژەیی وناڤین کاری وناڤێن دانەپال , ئەوێن ناڤێ دیف خۆدا دکەنە (جر) و ئەوپیتێن کو ل وان هوکارێن دناڤ کارێ رانەبردوودا هەنە دگەل پیتێن وەکهەڤ ب کاری پیتێن (جر).

هەوالنامەی کتێبی

Abstract

(The Syntactic Factor and its Types in Al-Fawaed Al-Diyaeiy Footnotes by Jaamy)

The present research aims at shedding light on the grammatical factor in the footnotes of light benefits and the extent of the impact of the owners of footnotes and their interest in the factor and highlight the types of verbal and moral. We followed the grammatical factor in the footnotes of the explanation of the Jamie and found it strikingly clear in all their evidence and did not go away in various issues. This indicates the importance of the factor in grammar and the availability of evidence that strengthens the argument and supports proof. The grammatical factor appeared in them with different types: verbal and moral, and the moral factor of the lever for the beginner and the predicate and the lever of the present and the case. The verbal: The nouns derived which behaves like the verb, the non-derivative as demonstratives, the name of the verb and the added names that draw the noun after it, and the letters which include the factors involved in the verb, the letters actually imprinted, and prepositions.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.17

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

رسالةُ أجزاءِ القضيَّة للعلامة القزلجي (ت ١٢٩٦ هـ)دراسة وتحقيق

هەواڵنامەی کتێب

د. محمد عبد الله فتح الله البينجويني

كلية الآداب- جامعة سوران

Muhammedabdullah2018@gmail.com

ملخص:

من المباحث المنطقية التي كانت مثار جدل بين علماء المنطق (أجزاءُ القضية المعقولة)، فقد تباينت أنظار قدمائهم ومتأخريهم في جملة من مسائلها، كاختلافهم في النِّسبةِ بينَ بينَ، هل هي جزءٌ من القضيَّة، أو هي شرطٌ تتوقَّف عليها النِّسبةُ التامَّة الخبريَّة؟ واختلافهم في النِّسبةِ التامة الخبرية، هل لها إدراكان: أحدهما تصوريٌّ، والآخر تصديقي، أو أنَّها لا يتعلَّقُ بها غيرُ الإدراكِ الإذعانيِّ؟ وكذلك اختلافهم في حقيقة التَّصديق، هل هو بسيطٌ؟ أو هو مركب مِن الإذعان والتصورات الثلاثة-المحكوم عليه، والمحكوم به، والنِّسبة الخبرية-؟ واختلفوا أيضاً في كون (الإذعان) عِلماً، أو فعلاً اختيارياً.. وقد تطرّق العلامة القزلجي من خلال رسالته القيمّة (أجزاء القضية) إلى هذه القضايا المنطقية، بدقة فائقة، وأسلوب رائع، ومنهج بديع، إذ بيَّن وجهة نظر كل فريق منهم في تلك المسائل، ووضَّح الاصطلاحات الخاصة بكلٍّ منهم، وقام بعرض آرائهم فيها بشكل مرتَّب، وحرَّر محل النزاع فيما بينهم، مع سرد أدلتهم وتعليلاتهم باختصار، ثمّ حقَّق القول فيما ذهبوا إليه، إما بالتوفيق بين الآراء، أو باختيار الراجح منها. وتعدُّ هذه الرسالة مِن أشمل ما كُتب عن القضيَّة وأجزائها وأدقِّها، ولذلك آثر الباحث أن يحقِّقها تحقيقاً علمياً، ويقوم بدرستها دراسة منهجية.

الكلمات المفتاحية: أجزاء، قضية، منطق، قزلجي، دراسة، تحقيق.

رسالةُ أجزاءِ القضيَّة للعلامة القزلجي (ت ١٢٩٦هـ)

دراسة وتحقيق

مقدمة البحث

الحمد لله الحكيم الوهَّاب، هادي العقولِ إلى الحقِّ والصواب، والصلاة والسَّلام على خيرِ مَن نطقَ بالحِكمة وفصلِ الخطاب، وعلى آله وأصحابه الذين أنَاروا طرق النَّظر والمعرفة لأُولى النُّهى والألباب.

وبعدُ: فقد تقرَّر عند ذوي العقول السليمة، وأرباب الأنظار الدقيقة أنَّ المنطق معيارُ العلوم، ومَحَكُّ النَّظر؛ والميزان الذي يُعلِّمُ الإنسانَ قواعدَ التفكير الصحيح، وضوابطَ النظر القويم، فيُساعد الفكرَ على التزام الدِّقة في التعريف والتقسيم، والصحَّة في البرهان والدليل، والموضوعية في البحث والنقد والتحليل، ففي علم المنطق "إشارات إلى كنوز التحقيق، وتنبيهاتٌ على رموز التدقيق، وكشفٌ للأسرار، وبيانٌ لعويصات الأفكار، بل أنوار الهداية ومطالعُها، ووسائلُ الدِّراية وذرائعها، ومباحثُ كاشفةٌ عن الحقائق، ومقاصدُ جامعةٌ للدقائق"[١]، وبمراعات قواعده وضوابطه يُميَّزُ الخطأ من الصوابُ، وتُفْصل الحُجَّةُ من الشُبهة، وتُنْفَى الشُّبهةُ عن الحُجة، وتُعرفُ حِيْلةُ المغالِط، ونَصِيحةُ المحقِّق، "فكلُّ نظرٍ لا يتَّزنُ بهذا الميزان، ولا يُعار بهذا المعيار، فاعلم أنَّه فاسدُ العيار، غير مأمون الغوائل والأغوار[١].

ومعلومٌ أنَّ المدركات الذهنية أو القواعد المنطقية منحصرةٌ في التَّصورات والتَّصديقات، ومِن أهم مباحث التَّصديقات (القضيَّة)، وقد تباينت أنظار العلماء المنطقيين في جملة من مسائلها، كاختلافهم في أجزائها، هل هي ثلاثة؟-المحكوم عليه، والمحكوم به، والنِّسبة التامَّة الخبريّة-، أو هي أربعة؟ بجعل النِّسبة بينَ بينَ شَطْراً منها، وهل النِّسبَة التامَّة الخبريَّة لها إدراكان: تصوُّريٌّ، وتصدِيقيٌّ، أو أنَّ النِّسبَةَ الخبريَّة لا يتعلَّقُ بها غيرُ الإدراكِ الإذعانيِّ، وكذلك اختلافهم في التَّصديق، هل هو بسيطٌ؟ إذ هو عبارة عن الحُكم-أي: الإذعان بالنِّسبَة التامَّة- وحدَه، أو هو مركب مِن الإذعان والتصورات الثلاثة؟ واختلفوا أيضاً في كون (الإذعان) عِلماً، أو فعلاً اختيارياً، ومسائل أخرى ذات صلة بها.

وقد تطرَّق العلامة الملا علي القزلجي (رحمه الله)-مِن علماء الكورد الأجلاء- إلى عرض آراء علماء المنطق في هذه المباحث بدقة فائقة، وأسلوب رائع، إذ بيَّن وجهة نظر كل فريق منهم-في المسائل المذكورة- بشكل مرتَّب، وحرَّر محل النزاع فيما بينهم، وذكر الاصطلاحات والإطلاقات الخاصة بكلٍّ منهم، مع سرد أدلتهم وتعليلاتهم باختصار، ثمّ تحقيق القول فيما ذهبوا إليه، بالتوفيق بين الآراء، أو اختيار الراجح منها، وذلك من خلال رسالة قيمة، سمّاها (أجزاء القضية)، وتعدُّ هذه الرسالة للعلامة القزلجي مِن أشمل ما كُتب عن القضيَّة وأجزائها وأدقِّها، وأعمقها وأرقاها.

ولأهمية هذه الرسالة المنطقيّة الرصينة، وقيمتها العلميَّة- حيث كانت تُقرأ في بعض المدارس- ولنسبتِها إلى العلامة القزلجي-وهو من علماء بينجوين- بادرتُ لتحقيقها ودراستها، ولأسباب أخرى مهمة، من أبرزها:

١- أنَّ القضية المنطقيّة-وهي: الجملة التَّامة الخبرية- لا يخلو منها أيُّ علم، فالعلوم لها قواعد مقرَّرة، والقاعدة: (قضيّة كلّيّة يُتعرّف منها أحكام جزئيّاتها)[٢]، ولذلك نجد الأصوليين يعرِّفون القواعد الأصوليّة بأنّها: (القضايا الكليّة التي يتوصل بها إلى استنباط الأحكام الفرعيّة)[٣]، ومقصودهم بالقضايا الكليّة: ما تقع كبرى في الدليل - القياس المنطقي - الذي يتوصل بصحيح النظر فيه إلى استنتاج حُكم شرعي، بعد انضمام صغرى سهلةِ الحصول إليها، مثال ذلك: قوله تعالى: ((أَوْفُوا بالعُقُودِ)) أمرٌ، والأمر المجرد عن القرينة للوجوب؛ فقوله تعالى: ((أَوْفُوا بالعُقُودِ))-المجرّد عن القرينة- للوجوب، فالكبرى التي هي: (الأمر المجرد عن القرينة للوجوب) هي القاعدة الأصوليّة[٤]. وهذه القاعدة هي القضية المنطقية بحد ذاتها، وكذلك الحال في قواعد العلوم الأخرى، فالمنطق نعم العَون على إدراك العلوم كلِّها.

٢- إنَّ في تحقيقِ هذه المخطوطة القيِّمة (أجزاء القضية المعقولة) ودراستِها فوائدَ عظيمة، ومنافعَ جمة، ففيه رفعُ غُبار النِّسيان عن مخطوطات علمائنا، وإحياء التراث العلمي لفضلائنا؛ وذلك بغيةَ الإفادة والاستفادة، وإثراءٌ لفكر أجيالنا، ووفاءٌ للجهد الكبير الذي بذله العلامة القزلجي، ثمَّ إنَّ لهذه الرسالة أهميةً بالغةً، فإنَّها تبحث عن قضية لها صلة وثيقة بجميع العلوم، ومؤلِّفها تناولها بكامل

الدِّقَّة، ومنتهى التحقيق، واستطاع أنْ يعالج-بفكره العميق، وذهنه الثاقب- المباحثَ المتعلقة بالقضيَّة بين المنطقيين بأسلوب علمي ومنهج رصين.

وقد اعتمد الباحث في تحقيق هذه الرسالة على أربع نُسخٍ مخطوطة، واستأنس بنسخ أخرى لا يُستغنى عنها؛ إذ فيها تعليقات مفيدة، وجعلتُ أقدمَ النُّسخ وأدقَّها-مِن حيث النقل- الأصلَ، وقُمتُ بالمقارنة بينها وبين النُّسخ الأخرى، لإخراج النَّص المحقَّق بصورة صحيحة، ووضعتُ النَّصَّ في أعلى الصفحة، ومنهوات المصنِّف تحته؛ إذ تعدُّ جزءاً منه، وأشرتُ في الهامش إلى ما بين النُّسخ من زيادة ونقصان، وسقط وتصحيف. وقد قام الباحث بتوضيح النصِّ المحقَّق، والتعليق عليه، وبيان المصطلحات المنطقية الواردة في الرسالة، وتوثيق أقوال قُدماء المناطقة ومتأخريهم، مع ذكر الأمثلة التوضيحية لها، وعرض أدلّة كلّ فريق منهم ومناقشتها، وذكر الاعتراضات الواردة عليها والإجابة عنها، ومن ثمَّ تحقيق القول فيها، بالتوفيق بينها، أو اختيار الراجح منها.

واعتمد الباحث في ذلك على كتب منطقية أصيلة، أشار إليها في البحث، فلا داعي لعرضها، إلا أنّ الجدير بالذكر هو: أنَّ للفاضل المدقِّق الملا أحمد ابن الباساوي[٥] شرحاً ممزوجاً قيِّماً على رسالة (أجزاء القضية) سماه: (بهجة السَّنيَّة بشرح أجزاء القضية)، واستفدت منه لتحقيقها، وقد بيِّن حقائق المتن، ووضَّحَ دقائقَه، وذلَّل مِن اللفظ صِعابَه، وكَشف عن وجه المعاني نِقَابَه، وحرَّر كلام العلماء، فهو يقول-عن سبب شرحه للرسالة-: "لما كانت مشتملةً على مسائل دقيقة، وتحقيقات عميقة، ورموز خفيّة، ونكات سنيَّة أردتُ أنْ أشرحهَا شرحاً يحلُّ عقد ألفاظها ومبانيها، ويُوضِّح الغموض من معانيها، بعبارات رائقة، وتقريرات شائقة"[٦]. وهذا الشرح لا يزال مخطوطاً، وكثيراً ما يُؤصِّلُ الباحث ما ذكره الفاضل ابن الباساوي بما في الكتب المعتمدة في هذا الشأن.

هذا، واعتنى الباحثُ بقواعد الإملاء، وعلامات الترقيم، وقام بترجمة الأعلام غير المشهورين، والتزمَ بقواعد التحقيق وضوابطه المعهودة والمتبعة، كما اعتنى بمنهج البحث العلمي في القسم الدراسي.

واقتضت طبيعة البحث تقسيمه إلى قسمين، يسبقهما مقدِّمة، خصَّصتُ القسم الأول بالدراسة، وذلك ضمن ثلاثة مباحث، المبحث الأول: حياة العلامة القزلجي

ومكانته العلمية، المبحث الثاني: إضاءة على مصطلحات أجزاء القضية ومباحثها، المبحث الثالث: وصف نُسخ المخطوطة. وركزت في القسم الثاني على تحقيق المخطوطة تحقيقاً علمياً، بالمقارنة بين النَّسخ، والتعليق على النَّص المحقَّق، وبيان الآراء، وسرد الأدلة ومناقشتها والتحقيق فيها، وختمت البحث بأهم ما توصلتُ إليه من نتائج، وسجلت بعد ذلك المصادر والمراجع التي اعتمدت عليها الدراسةُ.

ومن أبرز الصعوبات دقَّةُ الموضوع، فإنّ دراسته تحتاج إلى قوّة علميّة، والتضلع في القضايا العقليّة، ثمَّ إنّه تباينت في القضية المنطقية أنظار النُّظار، فطبيعة التحقيق تطلب جهداً جهيداً، وسعياً حثيثاً.

لقد بذل الباحث قصارى جهده لتحقيق هذه المخطوطة القيِّمة ودراستها، وأفدى ما في وسعه لتوضيحها والتعليق عليها، وذلك بتوفيق من الله جلَّ شأنه وفضلِه، ولا أدعي الكمال، فهو محالٌ لغير ذي الجلال.

نسأل الله تعالى أنْ يتقبّل منّا هذا الجهد المتواضع بقبول حَسن، وأنْ ينفع به طُلاب العلم والمعرفة، وآخر دعوانا أن الحمد لله ربَّ العالمين.

القسم الدراسي

قبل الخوض في تحقيق رسالة (أجزاء القضيَّة) والتعليق عليها يُستحسنُ أنْ نقوم بدراسة حياة العلامة القزلجي، إذ الرسالة له، ثم نشرع في مقدمات توضِّح مباحث الرسالة ومعالمها، إذ تبحث عن قضايا عقلية دقيقة، وصُنِّفت للمتضلعين في علم المنطق، ثم نتكلَّم عن نسخ المخطوطة التي اعتمدنا عليها في التحقيق، وذلك ضمن ثلاثة مباحث:

المبحث الأول

حياة العلامة القزلجي ومكانته العلمية

أولاً: حياة العلامة القزلجي:

هو الملا علي ابن الملا محمد بن علي بن إبراهيم القزلجي[٧]، ولد في قرية (إبراهيم آوا) القريبة من ناحية (قزلجة)، الواقعة غرب قضاء (بينجوين) التابعة

لمحافظة السليمانية[٨]، في حدود سنة(١٢٢٥هـ- ١٨٢٩م)[٩]، وقيل: في حدود سنة (١٢٤٠هـ-١٨٤٤م)[١٠]. ولُقِّب بـ (القزلجي)، واشتهر به؛ إذ يرجع إليها أصله.

بدأ العلامة القزلجي بالدراسة عند والده الملا محمد القزلجي، فقرأ عنده العلوم البدائية، ثمَّ تجوَّل في المدارس لينهل من ينابيع العلوم، فذهب لكسب العلم إلى الملا محمد الباني، ثمَّ إلى الملا محمد اليايي الساوجبلاغي، وكان مدرساً متمكناً، وقرأ عنده علم البلاغة، وعلم أصول الفقه، وعلم المنطق. ثمَّ سافر إلى العلامة مفتي العراق الملا محمد فيضي الزهاوي في بغداد، وسكن عنده في المدرسة السليمانية، واستفاد منه فوائد جليلة من الحِكمة والرِّياضيات وغيرها، وتخرَّج عند الأستاذ، ثمَّ رجع إلى كُردستان إلى مدينة (سلاباغ) عند شيخه الملا محمد يايي مرةً أخرى، وأكمل ما بقي من العلوم المقرَّرة في وقته، وأخذ منه إجازة التدريس، ثمَّ ذهب إلى قرية (ترجان)-الواقعة شرق مدينة سابلاغ-، وأقام بها مُدرساً، فاجتمع حوله الطُّلابُ الأذكياء، وسعى بما في إمكانه في التدريس مع التدقيق التَّام، واشتغل فيها بالتدريس زهاء خمس وأربعين سنة[١١]. ويُروى أنَّه كان يقرأ ما بين ستين إلى مائة طالبٍ في مدرسة (تُرجان) على الدوام، عندما يُدرِّسُ الملا علي القزلجي فيها، فذاع صيته وانتشر شُهرتُه العلمية، وبذلك اشعل سراج العلم في كُردستان مكريان[١٢].

وقد تخرَّج على يد العلامة القزلجي جمع من الفضلاء، ومن أبرز هؤلاء الذين أخذوا عنه العِلم: الملا عبد الله الثيرةبابي[١٣]، والعلامة الكبير الملا عبد الرحمن البينجويني[١٤]، والملا عبد الله الداغستاني: المشهور بـ (جوانشير)[١٥]، والملا عبد الله بن عبد القادر الوَلزي[١٦]، والملا سعيد رحيم البوكاني[١٧].

وألَّف العلامة القزلجي كتباً قيِّمة، وحوشي دقيقة، وتعليقات نفيسة، ورزق أكثرها الشهرة والذيوع، ونالت بين العلماء والدارسين الاهتمام والقبول، ودلَّت على علو كعبه في العلم، ورسوخه في التحقيق، ومن أبرز مؤلفاته: ١- رسالةُ أجزاء القضيّة. ٢- المقولات العشرة. ٣- رسالة في الآداب. ٤- الرسالة المعرفية.

ومن أشهر تعليقاته: حاشيته على: ١- الفنَّاري في المنطق. ٢- شرح العقائد. ٣- شرح المواقف. ٤- تقريب المرام. ٥- تشريح الأفلاك. ٦- أشكال التأسيس. ٧-

شرح الجلي على رسالة الحساب. ٨- تصريف الملا علي الأشنوي. ٩- مغني اللبيب. ١٠- مفتاح العلوم. ١١- المعلقات السبع. ١٢- المقامات الحريرية. ١٣- جمع الجوامع. ١٤- خمرية ابن الفارض. ١٥- تاريخ ابن الأثير الكردي. ٤١- وفيات الأعيان[١٨].

واختلف المترجمون في وفاة العلامة القزلجي، فذكر الشيخ عبد الكريم المدرس: أنَّه توفي في حدود (١٢٩٦هـ- ١٨٧٩م)[١٩]، وذهب الشيخ علي القره داغي في كتابه (إحياء تأريخ العلماء الأكراد من خلال مخطوطاتهم) إلى أنَّه توفي سنة (١٢٩٥هـ)[٢٠]، وذهب محمد أمين زكي بطك إلى أنّ وفاته كانت في سنة (١٢٩٠هـ)[٢١]. والرأي الأول هو الراجح؛ لأنّ الشيخ علي القره داغي نقل في كتابه (كنوز الكورد في خزائن دار المخطوطات العراقيَّة) عن الناسخ عبد الرحيم في أربيل-لمجموعة من الأدعية وغيرها للعلامة القزلجي-: أنَّه ذكر في موضعٍ وفاة الملا علي القزلجي في الخامس من المحرم سنة (١٢٩٦هـ). والله تعالى أعلم.

ثانياً: مكانته العلمية وثناء العلماء عليه:

كان القزلجي علامةً في زمانه، بارعاً في العلوم العقلية والنقليّة، فقد كان له يد طولى في العلوم العربيَّة، وولع شديد بالعلوم العقلية، يدلُّ على ذلك هذه الرسالة التي نحن بصدد تحقيقها، وقد آتاه الله تعالى براعة فائقةً في توضيح المسائل، وتحقيق الدلائل، وكشف المعضلات، وحل المشكلات، وأعطاه قدرة عجيبةً في التأليف والشرح والتعليق، حيث لا ينهض للقيام بها إلاّ العلماء الأفذاذ. وبعلومه ومعارفه، وصفاته الحميدة تبوأ القزلجي مكانة مرموقة في قلوب أهل العلم، وذاع صيته، وعظم قدره، وانتفع به العلماء، ولفت أنظار الناس إليه، فأثنوا عليه ثناء حسناً.

فوصفه العلامة محمد أمين زكي بط بأنَّه: "كان مِن خِيرة العلماء الأكراد، واسع الاطلاع، غزير العلم، قويَّ التفكير، جيِّد الحافظة، كان له اليد الطولى في العلوم العربية، والمعارف النقليّة والعقلية"[٢٢].

وقال العلامة مفتي العراق الملا محمد فيضي الزهاوي-في مقام الثناء المستوعب للأطراف-: "لو اجتمع ذكاءُ الملا عبد الله الثيرةباب، وجهد الملا علي القزلجي في شخص كان ذلك الشخصُ مثلي"[٢٣].

ووصفه مفتي العراق الشيخ عبد الكريم المدرس: بأنَّه كان عالماً، صالحاً، زاهداً، متواضعاً، رؤوفاً بطلاب العلم. وذكر: أنَّ تعليقاته وحواشيه-على الكُتب المنهجيَّة- كانت دقيقاً جداً..[٢٤].

فالعلامة الملا علي القزلجي أحد أعلام الكورد الذين لمعت أسماؤهم في التأريخ، وعَظُمَ بهم الانتفاع، وخلَّف من بعده كتباً مفيدة وحواشيَ دقيقة، رحمه الله تعالى، وجزاه خير الجزاء.

المبحث الثاني

إضاءة على مصطلحات أجزاء القضية ومباحثها

سبق أنْ ذكرنا أنَّ هذه الرسالة تبحثُ عن أجزاء القضيَّة المنطقيَّة، وتتطرَّق إلى أدقِّ مباحثها، وتستدعي مدخلاً عاماً قبل الخوض فيها، ثم المصطلحات المنطقية الواردة فيها تحتاج إلى توضيح وبيان، وذلك من خلال النقاط الآتية:

أولاً مفهوم القضية:

القضيَّة لغةً: فعَيلةٌ بمعنى مفعُولة، أي: مقضِيٌّ فيها، أو بمعنى فاعِلة، أي: قاضِية، على الإسناد المجازي، وإنَّما سميت القضية المنطقية بذلك لأنَّها تتضمن القَضاءَ، بمعنى الحُكمِ المرادِ به: النِّسبَة بين الطرفين، لا الإيقاع والانتزاع-أي: إدراك الوقوع وعدم الوقوع-؛ لأنَّها لم تتضمن ذلك، لأنَّه قائم بنفس المُدرك[٢٥].

والقضية في اصطلاح علماء المناطقة: "قولٌ يحتملُ الصِّدق والكَذِب بالنَّظر إلى نفسِ مفهومِه"[٢٦].

بيان ذلك: أنَّ كلَّ أمرين أوقعتْ بينهُما نسبَةٌ إيجابيةٌ أو سَلبيةٌ لا بدَّ أنْ تكون بينهما-بقطع النظرِ عن تلك النِّسْبةِ- نسبَةٌ، وتُسمَّى الواقعَ، والخارِجَ، ونفسَ الأمر، فموافقةُ النِّسْبةِ الذهنيَّة المفهومةِ مِن الكلام للنِّسبَةِ الواقعيَّة صِدقٌ، ومخالفةُ النِّسبَةِ الذهنيَّة لها كذبٌ، فالصِّدقُ: مطابقةُ النِّسْبَة التَّامَّة الخبريَّة الذهنيَّة المفهومة من القضيَّةِ للواقعِ، أي: للنِّسبَة الخارجيَّة الواقعة في نفسِ الأمرِ، نحو: (العالَمُ حادِثٌ)،

و(العِلمُ نافعٌ). والكَذِبُ: عدمُ مطابقةِ النِّسْبَةِ التَّامَّةِ الخبريَّةِ الذهنيَّةِ المفهومةُ مِن القضيَّةِ للنِّسبَة الخارجيَّة الواقعة في نفسِ الأمرِ. (العالَمُ قديمٌ)، و(الجهل نافعٌ)[٢٧].

فخرج باعتبار احتمالِ النِّسبَةِ لهما المفرداتُ، إذ لا نسبةَ فيها، والمركباتُ الناقصة، إذ النِّسبَةُ فيها ناقصة، والمركبات الإنشائية؛ لأنَّ النِّسبة المفهومة منها لم تؤخذ على وجهِ حكاية ما وقعَ، أو هو واقعٌ، أو سيقعُ حتى يقال: إنَّها مطابقةٌ أو لا مطابقةٌ له، وإنَّما أُخذت من حيثُ إفادتُها لأمر، أو نهي، أو استفهام، أو نحوها[٢٨].

وقولهم في التعريف (**قولٌ**): اللفظُ المركَّبُ في القضيَّة الملفوظة، وهي: الجملة الخبرية الحاكية عن الواقع، أو: المفهوم العقليُّ المركَّبُ في القضيَّة المعقولة، وهي معنى الملفوظة، المؤلَّفُ مِن المحكوم عليه، والمحكوم به، والنِّسبة التامة الخبرية، التي هي وقوع النِّسبة أو لا وقوعها، فـ(القضيَّة) تطلقُ تارةً على الملفوظة، وتارةً على المعقولة، إما بالاشتراك اللفظي، أو الحقيقة والمجاز، والثاني أولى-أي: أنَّها حقيقةٌ في المعقولة، ومجاز في الملفوظة-؛ لأنَّ المعتبر هو القضيَّة المعقولة، وأما الملفوظة فإنَّما اعتبرت لدلالتها على المعقولة، فسُمِّت (قضيَّةً) تسميةَ الدَّال باسم المدلول[٢٩].

وقولهم: (**بالنظر إلى نفس مفهومه**): هو ثبوتُ المحمول للموضوع أو لا وقُوع ثبُوته له، ووقُوع اتِّصال التَّالي بالمقدَّم أو لا وقُوعه، ووقوع انفصال التَّالي عن المقدَّم أو لا وقُوع انفصاله عنه، بدون ملاحظةِ كونِ القولِ أو القائلِ قطعيِّ الصِّدق أو قطعيِّ الكَذب أو لا، فدخلتْ في التعريف القضايا القطعيَّةِ الصِّدق أو الكَذِب لذاتها أو بدليل[٣٠].

ثانياً: أقسام القضية المنطقية:

للقضية المنطقية تقسيمات عدَّة مِن حيثيات مختلفة، كتقسيمها باعتبار الكمِّ، أو باعتبار الكيف،.. ونركِّز-في هذه الدراسة- على تقسيمها باعتبار وجوه تركيبها، وبتعبير آخر: باعتبار الإضافة بين حدودها-أي: طَرفيها-؛ إذ البحث عن (أجزاء القضية)، والقضية بهذا الاعتبار تنقسم مِن حيث التفصيل إلى ثلاثة أقسام: (الحملية، الشرطية المتصلة، الشرطية المنفصلة)، أما من حيث الإجمال فتنقسم إلى قسمين:

القسم الأول: القضية الحملية، وهي: ما حُكم فيها بوقوع ثبوتِ شيءٍ لشيءٍ، أو لا وقوع ثبوته له[٣١]. فالحُكم فيها يقتصرُ على مجردِ نسبَةِ شيءٍ إلى شيءٍ آخر، أو نفي هذه النِّسبة بينهما. وسُمِّيت (قضيَّة حمليةً)؛ لأنَّ الحُكم فيها على وجه الحمل، أي: الإضافة فيها قائمةٌ على حمل أحدِ طرفيها على الآخر[٣٢].

ومثال ذلك قولنا: (العدلُ حسَنٌ)، فهي قضيَّةٌ قائمةٌ على حُكم موجبٍ، هو نِسبةُ الحسن إلى العدل. وقولنا: (الظلمُ ليسَ بحسنٍ)، فهي قضيَّةٌ قائمةٌ على حُكمٍ سالبٍ هو نفي نِسْبةِ الحسن إلى الظُّلم.

القسم الثاني: القضية الشرطية، وهي: ما لم يكن الحُكم فيها بوقوع ثبوتِ شيءٍ لشيءٍ، أو لا وقوع ثبوته له[٣٣]، سواءٌ كان الحُكم فيها بوقوع اتِّصال نسبةٍ بأخرى، أو لا وقوع اتِّصالها بها، أو كان الحُكم فيها بوقوع انفصال نسبةٍ عن أُخرى، أو لا وقوعِ انفصالها عنها[٣٤]. والأولى تُسمى: شرطية متصلة، والثانية: شرطية منفصلة. وعرَّفها بعض علماء المناطقة بأنّها: ما حُكمُ فيها على وجهِ الشَّرط والتعليق[٣٥]. وسُميت (قضيةً شرطية) لما فيها من معنى الشرط، وأداته[٣٦]، فـ"إنها مشتملةٌ على اشتراط ثبوت التالي بثبوت المقدَّم صريحاً في المتصلة، ومستلزمةً لاشتراط ثبوت التالي بانتفاء المقدَّم، أو انتفائه بثبوته، أو كليهما في المنفصلة"[٣٧].

والقضيَّة الشرطية تنقسم إلى قسمين:

القسم الأول: الشرطية المتصلة، وهي: ما حُكم فيها بوقوع اتِّصال مُضمون قضيَّة بأخرى، أو لا وقوع اتِّصاله بها[٣٨]، أو: هي التي يُحكمَ فيها بصدق قضية أو لا صدقها على تقدير صدق قضية أخرى[٣٩]، فالحُكم فيها يشتمل على إثبات الارتباط بين حُكمين في قضيتين، أو نفي الارتباط بينهما. ومثال ذلك: (إذا كانت الشَّمسُ طالعةً فالنَّهارُ موجودٌ)، فنجدُ الحُكمَ بإثباتِ ارتباطِ وجودِ النَّهار بأنْ تكون الشمسُ طالعةً، وهو ارتباطٌ شرطيٌّ بين حُكم موجب وحُكم موجبٍ آخر؛ وذلك لوجود اللزوم بين الحُكمين، ونحو: (ليس إذا كانت الشمسُ طالعةً فالليلُ موجودٌ)، فنجدُ الحكمَ بنفي ارتباط وجودِ الليل بأنْ تكون الشَّمسُ طالعةً، وهو نفي لارتباط شرطيٍّ بين حكم موجب وحكم آخر موجب، وذلك لأنَّ وجودَ الليل لا يلازم كون الشمس طالعة، بل بينهما تعاندٌ[٤٠].

القسم الثاني: الشرطية المنفصلة: وهي: ما حُكم فيها بوقوع انفصال مُضمون قضيَّة عن مضمون أخرى، أو لا وقوع انفصاله عنه[٤١]، فالحُكم فيها يكونُ قائماً على الترديد بين نسبتين فأكثر، أو على نفي هذا الترديد. ومثال ذلك: (إما أنْ يكون العددُ زوجاً وإما أن يكونَ فرداً)، فهذه القضيَّة موجبة متردِّدة بين نسبتين، ويمتنع أنْ تجتمع في الواقع النِّسبتان المتنافيتان فيها، كما يمتنع أنْ يخلو الواقع عن واحد من النِّسبتين المتنافيتين فيها. ومثاله أيضاً: (ليس إما أنْ أنْ يكون العددُ زوجاً أو منقسماً بمتساويين)، فهذه قضية منفصلةٌ سالبة، نُفي فيها منع الجمع ومنعُ الخلو، فليس الجمع بينهما ممنوعاً، ومن الممكن أنْ يكون غير زوجٍ وغير منقسمٍ بمتساويين معاً، وذلك إذا كان العددُ فرداً[٤٢].

وهناك تقسيمات عدِّة لكلٍ من القضية الحملية، والقضية الشرطية المتصلة، والشرطية المنفصلة باعتبارات مختلفة، لا داعي للتطرق إليها؛ إذ إيطار البحث محدود، فإنَّه عن أجزاء القضية.

ثالثاً: أجزاء القضيَّة المنطقيَّة:

من المقرَّر عند علماءِ المناطقة أنَّ كلاً من القضية الحملية، والقضية الشرطية-المتصلة والمنفصلة- تتكوَّنُ من عدِّة أجزاء معقولة؛ إذ القضية هي: المفهوم العقليُّ المركَّبُ-كما تقدَّم-، **فالقضية الحملية تتألَّف من:**

١- الموضوع، ويُسمَّى (المحكوم عليه)، وهو مقدَّم في الرتبة وإنْ ذكر متأخراً.

٢- المحمول، ويُسمَّى (المحكوم به)، وهو متأخرٌ رتبةً وإنْ ذكر مُتقدماً؛ إذ هو وصف للموضوع في المعنى.

٣- النِّسبَةُ التامَّة الخبرية، وتُسمَّى (النِّسبة الحُكمية)، وهي العلاقة المعنوية الرابطة بين الموضوع والمحمول[٤٣].

والقضية الشرطية-المتصلة، والمنفصلة- تتألَّف من:

١- المقدَّم، ويُسمَّى (المحكوم عليه)، وهو في المتصلة ما تقدَّم وإنْ ذكر متأخراً، وفي المنفصلة ما ذكر أولاً.

٢- التَّالي، ويُسمَّى (المحكوم به)، وهي في المتصلة ما تأخَّر وإنْ ذكر متقدماً؛ إذ بين الجزئين في المتصلة ترتيب، وفي المنفصلة ما ذكر ثانياً؛ إذ لا ترتيب بين الجزئين في المنفصلة.

٣- النِّسبَةُ التامَّة الخبرية، وتُسمَّى (النِّسبة الحُكمية) أيضاً، وتكون بين المقدَّم والتَّالي بالاتصال، أو بالانفصال[٤٤].

رابعاً: مفهوم (النِّسبة التامَّة الخبرية)، و(النِّسبة بينَ بينَ):

١- يُرادُ بالنِّسبةَ التامَّة الخبريَّة: الوُقُوعُ في القضيَّة الموجبة، واللاوقوعُ في القضيَّة السَّالبة، أي: وقوعُ الثبوت بين الموضوع والمحمول أو لا وقوعه، أو: وقوع الاتصال أو الانفصال بين المقدَّم والتالي أو لا وقوعهما[٤٥]. وإنّما سميت هذه النِّسبَةُ حُكميّةً؛ لأنّها حصلت ونشأت من الحُكم، وذلك لأنَّ المخبر قبل إخباره بأنَّ (الإنسانَ كاتبٌ) مثلاً يتصوَّر: المحكوم عليه، والمحكوم به، والنِّسبة بينهما، ثمَّ يحكم بأنَّ هذا ذاك-الإنسانُ كاتبٌ مثلاً-، فهذا الاتحاد بينهما-الناشئ من الحُكم- هو النِّسبة الحُكمية، وهي الرابطة الواقعية بين الطرفين[٤٦]، فـ"إدراك وقوعِ النِّسبة أو لا وقوعها يجبُ أنْ يتاخَّر عن إدراك النِّسبة الحُكمية، كما يجبُ تأخُّر إدراكها عن إدراك طرفيها"[٤٧].

وهذا مذهب قُدماء الحُكماء، إذ يرون: أنَّ إدراكَ النِّسبَة التامَّة الخبريَّة بوَجهٍ غيرِ إذعَانيٍّ -أي: بتَخييلٍ، أو وَهْمٍ، أو شَكٍّ- تَصورٌ[٤٨]، وإدراكُها بإذعانٍ-أي: بإقرار النَّفْسِ وسُكونها على شيءٍ مِن طَرفي النِّسبةِ- حُكمٌ وتصديقٌ، فالنِّسبَة التامَّة الخبريَّة عندهم لها إدراكان: أحدهما تصوُّرٌ، والآخر تصدِيقٌ[٤٩]. ومن هنا قيل: إنَّ أجزاء القضية عندهم بالذات ثلاثةٌ، وبالاعتبار أربعةٌ[٥٠]. وأما متأخِروا المناطقة فيرون: أنَّ النِّسبَةَ التَّامَّة الخبريَّة لا يتعلَّقُ بها غيرُ الإدراكِ الإذعانيِّ، فمتعلَّق التَّصوُّر والتَّصديق ليسَ شيئاً واحداً على مذهب المتأخِّرين، كما هو كذلك على مذهبِ المتقدِّمين[٥١].

٢ـ **أمـا النِّسـبَة بَـيْنَ بَـيْنَ:** فقد تباينـت فيهـا أنظـار علمـاء المناطقـة، فـذهب قُدماؤهم إلى: أنَّها ليست جزءاً من القضية[٥٢]، لكنَّها شَرطٌ لتحقُّق (النِّسبَة التامَّة الخبريَّـة)-علـى مـا ذكـره بعـض المحقِّقين-[٥٣]؛ إذ هـي متوقفـةٌ عليهـا. وذهـب المتأخرون إلى: أنَّ النِّسبة بينَ بينَ جزءٌ من القضيَّة[٥٤]، وسيأتي تفصيل القول في ذلك في قسم التحقيق[٥٥].

ويُـراد بالنِّسـبةُ بَـيْنَ بَـيْنَ: الـدائرةُ بـين الإيجـاب والسَّـلب، والوُقـوع واللَّاوُقـوع[٥٦]، قـال العلامـة القزلجـي: "هـي النِّسْـبةُ بـينَ المحكـوم عليـه وبـين المحكوم بـه، وهـي المتصـوّرة بين الوقوع واللاوقوع"[٥٧]. وبيَّن بعض العلمـاء حقيقتها بأنَّها: عبارةٌ عن الثبوت في الحمليات، والاتصال في الشرطيات المتصلة، والانفصال في الشرطيات المنفصلة[٥٨].

وسُمِّيت نسبةَ (بَـيْنَ بَـيْنَ) لأنَّهـا دائـرةٌ بـينَ الوقـوعِ واللَّاوقـوع، و(تقييديّـةً) لتقييدها بـالثبُوت والاتصـال والانفصـال، و(ثبوتيـةً) لأنّـه يقـال: (ثبـوتُ القيـامِ لزيـدٍ واقعٌ)، وهذا باعتبار الأغلب، وتُسمَّى أيضاً بـ(النِّسبَة الناقِصة)[٥٩].

ويمكن أنْ يُفرَّق بين: (النِّسبة بَيْنَ بَيْنَ)، و(النِّسبَة التامَّة الخبريَّـة)، وذلك بـأنْ يُجعل النِّسبةَ بَيْنَ بَيْنَ-أي: الثبوت، أو الاتصـال، أو الانفصـال- مبتدءاً، ويُضـاف المبتدأ إلـى المحكـوم بـه المقيَّد بـالمحكوم عليـه، ويُجعل النِّسبَة التامَّـة الخبريَّـة-أي: الوُقـوع أو اللاوُقـوع- خبـراً، فيقـال: (ثبـوتُ قيـامِ زيـدٍ واقـعٌ)، أو (غيـرُ واقـعٍ)، و(اتصالُ التَّالي بالمقدَّمِ واقِعٌ)، أو (غيرُ واقعٍ)، و(انفصالُ التَّالي عن المقدَّمِ واقعٌ)، أو (غيرُ واقعٍ). وبصورة أخرى: أنْ تُضاف النِّسبَة التَّامَّة إلى النِّسبة بَيْنَ بَيْنَ، كمـا يقـال: (وقـوع الثبـوت ولا وقوعـه)، و(وقـوع الاتصـال ولا وقوعـه) و(وقـوع الانفصال ولا وقوعه)[٦٠].

رابعاً: حقيقة التصديق والإذعان:

تقدَّم أنَّ إدراك النِّسبَة التامَّـة الخبريَّـة علـى وجـه الإذعـان تصـديقٌ عند قُدماء المناطقة، ويُسمَّى (حُكماً) أيضاً، وعند المتـأخرين لا يتعلَّـقُ بالنِّسبَةَ التَّامَّـة الخبريَّـة غيرُ الإدراكِ الإذعانيِّ، وتباينت أنظارهم في حقيقة (التصديق)، هل هو بسيطٌ أو مركبٌ؟ وفي حقيقة (الإذعان)، هل هو عِلمٌ أو فعلٌ؟ ويمكن تلخيص آرائهم في أربعة مذاهب:

المذهب الأول: يرى قُدماءُ المناطقة: أنَّ التصديق عبارةٌ عن الحُكم، أي: الإذعانِ بالنِّسبَةِ التَّامَّة الخبريَّة وحدَه، فالتصديق بسيطٌ لا جزء له، والإدراكات المتقدِّمة عليه شروطٌ له، وقرَّروا: أنَّ الإذعان عِلمٌ[٦١].

ويُرادُ بالإذعان: إقرار النَّفْسِ وسُكونُها على شيءٍ مِن طَرفي النِّسبةِ، وهو مُراد مَن فسَّرَ الإذعانَ بـ: قبُول النَّفْس النِّسبَةَ التَّامَّةَ الخبريَّةَ قبُولاً انفعاليَّاً اضطراريَّاً، وهو أعمُّ مِن أنْ يكونَ جازماً أو غيرَ جازمٍ، ثابتاً أو غيرَ ثابتٍ، مطابقاً للواقِع أو غيرَ مُطابقٍ لَهُ، فالإدراكُ الإذعانيُّ على إطلاقه-سواء تعلَّقَ بالوقُوع أو باللَّاوقوع- يُسمَّى تصديقاً وحُكماً[٦٢].

المذهب الثاني: يرى بعضُ المتأخرين-منهم الإمام فخر الدين الرازي-: أنّ التصديق مركبٌ، حاصلٌ بمجموع الإدراكات الثلاثة[٦٣] مع الإذعان، فتصوُّر الطرفين والنِّسبةِ شَطرُ التصديق، الداخلُ-أي الشطرُ- فيه على قوله، والإذعان عنده فعلٌ اختياريٌّ ضدُّ الردِّ والإنكار، ويُعبّرُ عنه بالتسليم والقبول، وبالإذعان الفعلي[٦٤].

المذهب الثالث: يرى أصحابه أنَّ التصديق بسيطٌ، وأنَّه عبارةٌ عن: الإذعان الفعلي وحدَه، وهو مشروطٌ بتقدُّم الإدراكات الثلاثة السابقة، ونُقل هذا المذهب عن الإمام فخر الدين الرازي أيضاً[٦٥].

المذهب الرابع: يرى بعض مَن تبع الإمام الرازي-في القول بكون التصديق مركباً- أنَّ التصديق محضُ الإدراكات الثلاثة، بشرط مقارنتها للإذعان الفعلي، فالإذعان الفعلي عندهم شرطٌ له خارجٌ عنه، وذلك لئلا يلزم التسامحُ في عدِّ المركَّب من الفعل والعلم، أو نفس الفعل عِلماً. ويُعرف هذا بالمذهب المُستَحدَث[٦٦].

قال العلامة عبد الرحمن البينجويني-تعليقاً على كلام صاحب البرهان: الإذعانُ بالنِّسبَةِ مشروطٌ بالتصورات الثلاثة، ويُسمَّى تصديقاً وحُكماً-: "في جعل التصديق نفسَ الإذعان، والإذعان من الإدراك اختيارٌ لمذهب الحُكماء مِن وجهين: بساطةُ التصديق، وكونُ الإذعان عِلماً لا فعلاً، وتركٌ لمذهب الإمام مِن كون

التصديق مركباً من الإذعان الفعلي والتصورات الثلاثة، وللمذهب المستحدث مِن كونه مركباً من التصورات، وكون الإذعان شرطاً لا شطراً"[٦٧].

وسيأتي تفصيل القول في هذه الآراء، وسرد الأدلة ومناقشتها، وتحقيقات العلامة القزلجي-وبعضُ المحقِّقين- فيها، ببيان مقصودهم مما ذهبوا إليه، ثم اختيار الراجح منها، وذلك في القسم الدراسي لهذه الرسالة.

المبحث الثالث

وصف نسخ المخطوطة

اعتمد الباحث لتحقيق رسالة (أجزاء القضية) المعقولة، للعلامة الملا علي القزلجي على أربع نُسخٍ مخطوطة، واستأنس بنسختين أخريتين لا يُستغنى عنهما؛ إذ فيهما تعليقات مفيدة، وبعض الإضافات، وجعلتُ أقدمَ النُّسخ وأدقَّها-مِن حيث النقل- هو الأصلَ، وقُمتُ بالمقارنة بينها وبين النُّسخ الأخرى، لإخراج النَّص المحقَّق بصورة صحيحة، ووضعتُ منهوات المصنِّف مع المتن، مفصولاً بينهما بخطٍ، وسجَّلتُ جميع المنهوات-وإن لم تكن في نسخة الأصل-؛ إذ تعدُّ جزءاً من المتن، ولا يمكن الاستغناء عنها، وأشرتُ في الهامش إلى ما بين النُّسخ من زيادة ونقصان، وسقط وتصحيف، وتغيير وتبديل، وحريٌّ في هذا المطلب وصف موجز لنسخ المخطوطة:

١- نسخة (دار المخطوطات العراقية/ بغداد)، برقم (٢/٣٥٥٣٣)، واختار الباحث أنْ تكون هيَ الأصلَ (الأمَّ)؛ لأنّها من أقدمِ النَّسخ، فإنَّ ناسخها (محمد) كتبَها في ١٧ رمضان سنة (١٣٠٩هـ)، وهي نسخة جيدةٌ، وتتَّسمُ بالدِّقة، وعليها منهوات المصنِّف، ورمزتُ لها بنسخة (أ)، وعدد أوراقها أربعةٌ، وتشتمل كل الصفحة على (١٤) سطراً.

٢- واعتمدتُ بعدها على النسخة التي كتبها (محمد بن عبد الله) في سنة (١٣٢١هـ)، إذ تاريخ نسخها أقرب من المؤلِّف من النسخ الأخرى، ولأنّها راقية ودقيقة، كتبت بخط جميل، وعليها حواشٍ مفيدة، وتعليقات نفيسة، ورمزت لها بنسخة (ب)، وعدد أوراقها سبعةٌ. وأغلبُ صفحاتها يشتمل على (١١) سطراً.

٣- ثم اعتمدتُ على نسخة أخرى من المخطوطة، معها شرحُ الأستاذ المحقِّق، والفاضل المدقِّق الملا أحمد ابن الباساوي، وقد استفدت من هذا الشرح كثيراً لتحقيق الرسالة، كما ذكرت ذلك في مقدِّمة البحث.

وهذه النُّسخة من الرسالة مع شرحها (بهجة السَّنيَّة بشرح أجزاء القضية) كتبها (خضر الباني) سنة (١٣٥٠هـ)، ورمزتُ لها بنُسخة (ش)، وعدد أوراقها إحدى وعشرون. ويشتمل كلُّ صفحة منها على (١٩) أو (٢٠) سطراً.

واستأنست بنسخة أخرى من الشرح، حصلتُ عليها متأخراً، كتبها (مصطفى الجواد) في بلدة ساوجبلاغ سنة (١٣٤٤هـ)، وهناك فرقٌ بين النسختين، إذ توجد في الأولى إضافات لا توجد في الثانية، وبالعكس، وللفرق بينهما أشرت إلى الثانية بـــ (ش/ث). وعدد أوراقها ثلاثة وثلاثون، وتشتمل صفحاتها على (١٠) إلى (١٤) سطراً.

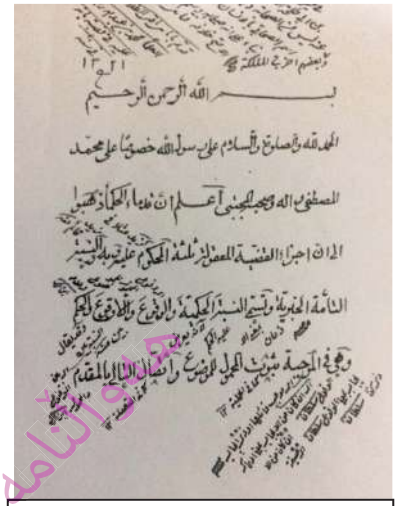
٤- النُّسخة التي كتبها (أحمد الاسك) بقرية طردك سثيان في سنة (١٣٥٢)، وهي نسخة جيدة، وخطها معتاد، ونقل بعض توضيحات وحواشي العلماء على شرح أجزاء القضية، لا سيما تعليقات الفاضل الملا أحمد ابن الباساوي، ورمزت لها بنسخة (ج)، وعدد أوراقها ست، وكل صفحة منها يشتمل على (٩) أو (١٠) سطراً.

٥- نسخة (مؤسسة ذين لإحياء التراث الوثائقي والصحفي الكردي)، (ق٣٧٥/ ١٦٠٠٩١)، كتبها (محمد بهجت)، ولم يذكر سنة نسخها، وفيها سقط في بعض المواضع، وتصحيف في بعضها الآخر، وأشرت إلى ذلك عند المقارنة بين النُّسخ، ورمزت لها بنسخة (د)، وعدد أوراقها سبع، وأغلب صفحاتها تشتمل على (٩) أسطر.

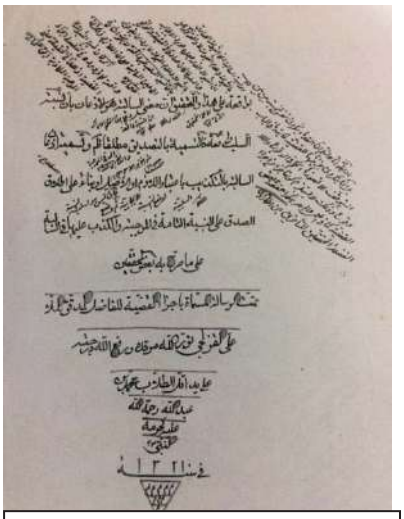
٦- النسخة التي كتبها (عبد الرحمن حمد أمين صالح) المشهور بكاني دلبندي، في محافظة أربيل، سنة (١٩٨٠م)، وخطها جيد، ونقل الناسخ تقريرات قيمة، وحواشٍ مفيدة لبعض الفضلاء، ورمزت لها بنسخة (هـ)، وعدد أوراقها أربع، وصفحاتها تشتمل على (١٣) أو (١٤) سطراً.

وهذه بعض صور من النسخ المخطوطات التي اعتمد عليها الباحث في تحقيق رسالة (أجزاء القضيَّة):

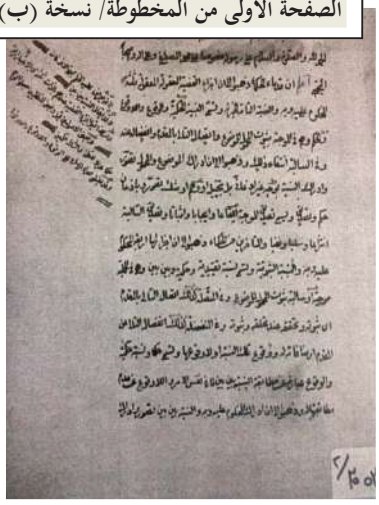
الورقة الأولى من المخطوطة/ نسخة (أ)

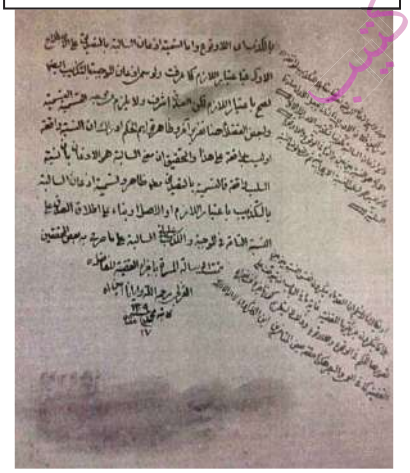
الورقة الأخيرة من المخطوطة/ نسخة (أ)

الصفحة الأولى من المخطوطة/ نسخة (ب)

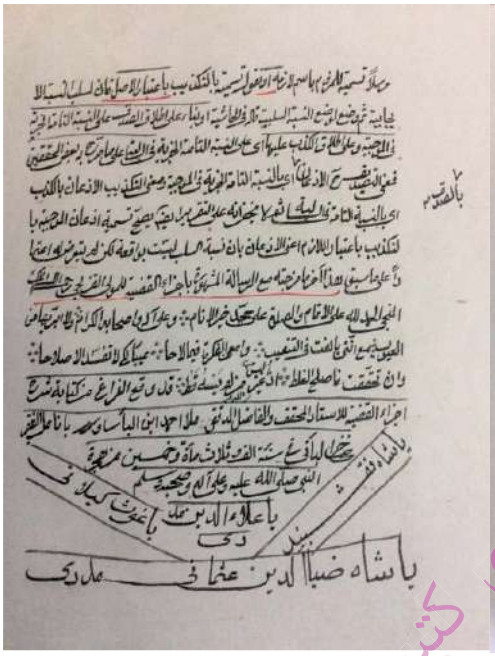
الصفحة الأخيرة من المخطوطة/ نسخة (ب)

الورقة الأولى من المخطوطة/ نسخة (ش)

الورقة الأخيرة من المخطوطة/ نسخة (ش)

قسم التحقيق

بسم الله الرحمن الرحيم

وبه نستعين[٦٨]

الحمدُ لله، والصَّلاةُ والسَّلامُ على رسُولِه[٦٩]، خصوصاً على محمَّدٍ المصطفَى، وعلى آلِه وأصحابِه[٧٠] المُجتبَى[٧١].

اعلم[٧٢] أنَّ قُدماءَ الحُكماء[٧٣] ذهبوا إلى أنَّ أجزاءَ القضيَّةِ المعقولةِ[٧٤] ثلاثةٌ[٧٥]: المحكومُ عليه(أ)[٧٦]، وبِه[٧٧]، والنِّسْبةُ التَّامَّة الخبريةُ[٧٨]، وتُسمَّى: النِّسْبةَ الحُكميَّةَ(ب)[٧٩]، والوقوعَ واللَّاوقوعَ[٨٠]، والحُكمَ(ج)[٨١]. وهي[٨٢] في الموجبةِ(د) ثبوتُ المحمولِ للموضوع[٨٣]، و[٨٤]اتِّصالُ التَّالي بالمقدَّم[٨٥]، و[٨٦]انفصالُه عنهُ[٨٧]، وفي السَّالبةِ[٨٨] انتفاءُ ذلك(هـ)[٨٩]. وذهبوا[٩٠] إلى أنَّ إدراكَ[٩١] الموضوعِ[٩٢] والمحمولِ[٩٣] تَصوّرٌ، وإدراكَ النِّسبَةِ[٩٤] بوَجهٍ(و) غيرِ إذعَانيٍّ[٩٥]-بل بتَخييلٍ[٩٦] أو وَهْمٍ(ز) أو شَكٍّ[٩٧]- تَصورٌ[٩٨]، وبإذعانٍ حُكمٌ وتصدِيقٌ[٩٩]. ويُسمَّى تصديقُ الموجبةِ[١٠٠] إيقاعاً(ح) وإيجاباً[١٠١] وإثْبَاتاً، وتصديقُ السَّالبةِ[١٠٢] انتزَاعاً وسَلباً ونَفياً[١٠٣].

والمتأخِّرين[١٠٤] مِن الحُكماءِ ذهبوا إلى: أنَّ أجزائَها[١٠٥][١٠٦] أربعةٌ[١٠٧]: المحكومُ عليه[١٠٨]، وبه[١٠٩]، والنِّسْبَةُ الثبوتيةُ[١١٠]، وتُسمَّى: نِسْبةً تقييديّةً(ط)[١١١]، وحُكميَّةً(ي)[١١٢]، وبَيْنَ بَيْنَ(ك)[١١٣]. وهي في الحَمليِّة[١١٤]-مُوجبةً أو سَالبةً- ثبوتُ المحمولِ للموضوعِ[١١٥]، وفي المتَّصلة كذلك[١١٦] اتِّصالُ التَّالي بالمقدَّم، أي: ثبُوتُه وتحقُّقُه عند تحقُّقِه وثبُوتِه[١١٧][١١٨]، وفي المنفصلة كذلك[١١٩] انفصالُ التَّالي عن المقدَّم، أي: منافاتُه له[١٢٠]. ووقوعُ[١٢١] تلك النِّسْبةِ[١٢٢] أو لا وقوعُها، وتُسمَّى[١٢٣] حُكماً[١٢٤]، ونِسبةً حُكميَّةً[١٢٥]. والوقوعُ[١٢٦]: عبارةٌ عن مطابقة النِّسْبة بَيْنَ بَيْن لما في نفسِ الأمر[١٢٧]. واللَّاوقوع[١٢٨] عن: عدم مطابقتها له[١٢٩].

وذهبوا[١٣٠] إلى أنّ إدراكَ المحكُوم عَليه[١٣١]، وبه[١٣٢]، والنِّسبةِ بَيْنَ بَيْنَ تصورٌ[١٣٣]، وإدراكَ النِّسبَةُ التَّامَّةُ[١٣٤] الخبريَّة- التي هيَ وقوعُ النِّسْبةِ[١٣٥] أو لا

وقُوعُها[١٣٦]- حُكمٌ[١٣٧] وإذعانٌ وتَصدِيقٌ[١٣٨]، ويُسمَّى تصديقَ المُوجبة[١٣٩] إلخ[١٤٠].

(أ) كـ (زيدٍ) مثلاً في (زيدٌ قائمٌ). **منه**[١٤١]

(ب) لأنَّه يعرِضُ عليه الحُكم، بمعنى: الإذعَان. **منه**[١٤٢].

(ج) وقد يقالُ: النِّسْبَةُ بَيْنَ بَيْنَ[١٤٣]. **منه**[١٤٤].

(د) أي: مُوجِب[١٤٥] قائلها، أو ذِي[١٤٦] إيجابٍ. **منه**[١٤٧].

(ه) أي: المذكور، من: الثبوت، والاتصال، والانفصال. **منه**[١٤٨].

(و) ومن هنا قيل[١٤٩]: أجزاء القضية عندهم بالذات ثلاثةٌ، وبالاعتبار أربعةٌ[١٥٠]. **منه**[١٥١].

(ز) وبعض الأصوليين-قيل: وبعضُ المنطقيين-جعلوا الوَهْمَ حُكماً[١٥٢] عديلاً للظنِّ، والشَّكَّ حُكمين[١٥٣]. **منه**[١٥٤].

(ح) وقد يُطلقُ[١٥٥] هذه الأسامي على الوقوع واللَّاوقوع[١٥٦][على المذهبين[١٥٧]][١٥٨]. **منه**[١٥٩].

(ط) لأنّه يقال: (ثبوتُ القيامِ لزيدٍ واقعٌ)، فثبتَ أنّ إضافة الثبوت إلى (القيام) بتقدير اللام، وإلى (زيدٍ)[١٦٠] بلفظها. **منه**[١٦١].

(ي) لأنَّه يدخلُ عليه الوقوعُ واللَّاوقوعُ، أو لكونِ النِّسبة مفعولاً للإيقاع والانتزاع. **منه**[١٦٢].

(ك) أي: الدائِرُ[١٦٣] بينَ الوقوعِ واللَّاوقوعِ. **منه**[١٦٤].

فقه والتأمل كتبيل

ثمَّ[١٦٥] اعلَمْ أنَّ قُدماءَ المناطِقَةِ[١٦٦]-أعني: الحُكماءَ مطلقاً[أ]- ذهبُوا[١٦٧] إلى: أنَّ التَّصديقَ-كما سَبقَ[١٦٨]- بَسِيطٌ[١٦٩]، والإدراكاتُ[١٧٠] المتقدِّمةُ عليه[١٧١] شُروطٌ[١٧٢].

وذهبَ متأخِّروا المناطقة[١٧٣]-أعْني الإمامَ[١٧٤] ومَن تَبِعَهُ[ب]- إلى: أنّ التَّصديقَ مركبٌ[١٧٥]، فالإمامُ[١٧٦] ذهبَ إلى أنَّ أجزاءَ التَّصديقِ أربعةٌ[١٧٧]: إدراكُ المحكومِ عليه[١٧٨][١٧٩]، وإدراكُ المحكُوم به[١٨٠]، وإدراكُ النِّسبَةِ[ج][١٨١]، وفعلٌ اختياريٌّ[١٨٢]، هوَ ضدُّ الردِّ والإنكارِ[١٨٣]، ويُسمَّى[١٨٤] حُكماً[د] وقَبولاً وإذْعاناً وتَسلِيماً، بل وتَصدِيقاً، كما[هـ] في أصلِ اللُّغة[١٨٥]. فعَدُّهُ[و][١٨٦] التَّصديقَ المركّبَ[١٨٧] قِسماً مِن العِلم[١٨٨] باعتبارِ أكثرِ أجزائِهِ[١٨٩][١٩٠]، وأمّا تصوُّر ذلك[١٩١] الفعلِ[١٩٢] والتَّصديقُ بفائدتِهِ[١٩٣][١٩٤] فشَرطٌ[١٩٥] لا شَطرٌ[١٩٦].

وبعضٌ ممَّن[١٩٧] تَبِعَهُ[١٩٨] في أنَّ التَّصديقَ مركَّبٌ[١٩٩] ذهبَ[٢٠٠] إلى أنّ التَّصديقَ[٢٠١] مجموعُ الإدراكاتِ[٢٠٢]، وذلك الفعل[٢٠٣] شَرطٌ[٢٠٤][٢٠٥]، كتصوُّرِهِ والتَّصديقِ بفائدتِهِ[٢٠٦]، كما أنَّها[٢٠٧][٢٠٨] عند الحُكماء كذلك[٢٠٩]؛ حتَّى لا يكونَ في عدِّ التَّصديقِ قِسماً مِن العِلم تَسامُحٌ[ز][٢١٠].

والتَّكليفُ[ح][٢١١] بالشَّرط كالشَّطر[٢١٢]، أو بالفِكر[٢١٣][٢١٤] الذي هوَ طريقُهُ[ط][٢١٥]، أو أنَّ المأمورَ به لا يلزمُ أنْ يكونَ فِعلاً اختيارِيّاً[٢١٦]، بل حاصِلاً بمباشَرةِ الأَسبابِ[٢١٧]، وهو[٢١٨] الاختيارُ[٢١٩]. وإدراكُ[٢٢٠] النِّسبَةِ كالنِّسبَةِ[ي][٢٢١] بمنزلةِ هَيئةِ السَّرير، يجعل[٢٢٢] الإدراكاتِ واحداً[٢٢٣].

فمِن هذا عرفتَ أنَّ هذا[٢٢٤] النَّزاعَ[ك][٢٢٥] لفظيٌّ[ل][٢٢٦]، وأنَّ احتمالاتِ المذاهِبِ-بحسَبِ[٢٢٧] تثليثِ القضيَّة[٢٢٨] وتربيعِها[٢٢٩]، وبحسَب بساطةِ التَّصديق وتركِيبِهِ مِن الإدراكاتِ[٢٣٠] والفعلِ، أو مِن الإدراكِ المعْرُوضِ[٢٣١] للفعلِ- سِتَّةٌ[٢٣٢].

(أ) أي: متقدِّمهم ومتأخِّرهم. **منه**[٢٣٣].

(ب) كصَاحبِ الشَّمسيَّة، والمطالِع، والكَشف، والمحقِّق[٢٣٤] الطُّوسِي[٢٣٥]. **منه**[٢٣٦].

(ج) هوَ في الحقيقةِ إدراكان، أمَّا إذا كان أجزاءُ[٢٣٧] القضيَّة أربعةً[٢٣٨] فظاهرٌ[٢٣٩]، وأمّا على مذهبِ التَّثليث[٢٤٠] فلأنّ النِّسبةَ[٢٤١] لها إدراكان: أحدهما: التَّصوُّر[٢٤٢][٢٤٣]، وهو التخييلُ، أعني: حصولَ صورةِ النِّسبةَ بلا إذعانٍ وتردُّدٍ، كما في البديهيِّ الجليِّ[٢٤٤]، وفي[٢٤٥] غيرِهِ[٢٤٦] قبلَ التَّردُّد ومعَه[٢٤٧] وبَعدَه. وأمّا الإدراكُ التردُّديُّ فقد يزول-بانتفاء قيد التَّردُّد[٢٤٨]- عند الإذعان، حتى في صورة الوَهم[٢٤٩]. تأمَّل[٢٥٠]. لكنْ[٢٥١] قيل[٢٥٢]: عند الإذعانِ يزولُ [التَّصوُّر][٢٥٣] مطلقاً[٢٥٤]، فحينئذٍ[٢٥٥] إدراك النِّسبَةِ الذي هو[٢٥٦] جزءُ التَّصديقِ واحدٌ فقط[٢٥٧]. **منه**[٢٥٨].

(د) كإدراكِ النِّسبَة التامَّة الخبريَّة. **منه**[٢٥٩].

(هـ) أي: كما أنّ التَّصديقَ في اللغة هو الفِعل. **منه**[٢٦٠].

(و) كأنَّه قيلَ: إنَّ الفعلَ الاختياريَّ من مَقُولة (الفِعل)، والعِلم من مَقُولة (الكَيف)، فكيفَ يكونُ التَّصديقُ قِسماً منهُ؟ فأجابَ بقوله: ((فعَدُّه..)) ألخ. **منه**[٢٦١].

(ز)كأنْ[٢٦٢] يقال: باعتبار أكثرِ أجزائه. **منه**[٢٦٣].

(ح) جوابُ سؤالٍ[٢٦٤] مقدَّر، كأنّه قيل: كيف كذلك[٢٦٥]؟ والتَّصديقُ-كما قاله الشَّيخُ-: مع الإيمان واحدٌ، والإيمان مكلَّفٌ به، والمكلَّفُ به يجبُ أنْ يكونَ فعلاً اختيارياً[٢٦٦]، فأجابَ بقوله: ((والتكليف إلخ)) **منه**[٢٦٧].

(ط) كأنَّ معنى: (آمنوا): تفكَّروا لتؤمنوا. **منه**[٢٦٨].

(ي) يعني: أنَّ إدراكَ النِّسبةِ التامَّة الخبريَّة يجعلُ جميعَ الإدراكاتِ-بعدَ العروض- بمنزلة إدراكِ نِسبَةٍ[٢٦٩] واحدةٍ، فلا يكون العِلم الواحد مركَّباً. **منه**[٢٧٠].

(ك) أي: في التَّصديق. **منه**[٢٧١].

(ل) أي: في لفظ التَّصديق باعتبار الموضوع له[٢٧٢]. **منه**[٢٧٣].

ثمَّ[٢٧٤] إنّ مَا نُقل عن الشَّيخ[٢٧٥] مِن أنَّ التَّصديقَ هو الإدراكُ المعروضُ للحُكم الذي هو فعلٌ[٢٧٦] إمّا ناظرٌ إلى: ما نقلنَاه[٢٧٧] عن[٢٧٨] الحُكماءِ[٢٧٩]، أو إلى: مَا[٢٨٠] نقلنَاهُ عن البعضِ[٢٨١] القائِل بتركِيبه[٢٨٢] عن[٢٨٣] الإدراكاتِ[٢٨٤]، فحينئذٍ[٢٨٥] يظهرُ أنَّ هذا المذهبَ[٢٨٦] قد ذهبَ إليه بعضُ القُدماءِ(أ)[٢٨٧].

واعلَم[٢٨٨] أنَّه قد يُطْلَقُ[٢٨٩] مِن القُدماءِ[٢٩٠]-عند عدِّ أجزاءِ القَضيَّة- وقوعَ النِّسبةِ ولا وقُوعَها[٢٩١]، وإيقاعَ النِّسبةِ وانتزاعَها[٢٩٢]، سواءٌ كانَا[٢٩٣] بمعنى وقوع النِّسبةِ ولا وقوعَها[٢٩٤]، أو إذعانَ وقوعِها أو إذعانَ[٢٩٥] لا وقوعِها، فإمَّا إضافةُ الوقوعِ[٢٩٦] واللَّاوقوعِ إلى النِّسبَةِ بيَانيّةٌ[٢٩٧]، أو المرادُ[٢٩٨] بهما[٢٩٩] المُطابقةُ للنِّسبةِ وعدمُها الخارِجَان[٣٠٠] عن[٣٠١] القضيَّة[٣٠٢] بالتَّسامُح(ب)[٣٠٣]، أو بالكَونِ[٣٠٤] مِن قَبيلِ حصولِ الصُّورة(ج)[٣٠٥][٣٠٦].

واعلَم[٣٠٧] أنّ القِسمَ المقابلَ للتَّصوُّر السَّاذج[٣٠٨] مِن مُطلَق العِلم[٣٠٩] قد يُسمَّى تصدِيقاً مُطلَقاً[٣١٠]، كمَا سَبقَ[٣١١]، وقد يُسمَّى[٣١٢] في المُوجبة تصدِيقاً، وفي السَّالبة تكذِيباً.

توضيح ذلك[٣١٣]: أنَّه[٣١٤] على ما يُفهَمُ مِن بَعضِ تَقريراتهم[٣١٥] على تَثليثِ أجزاءِ القَضيَّة يُتصوَّرُ[٣١٦] أوَّلاً الثُّبوتُ[٣١٧] في المُوجبةِ والسَّالبةِ، ثمَّ يُذْعَنُ بأنَّها واقعةٌ في المُوجبةِ، وبأنَّها[٣١٨] ليسَتْ بواقعةٍ في السَّالبةِ[٢١٩]. ولا يخفَى أنَّ الإذْعانَ بأنَّ نَسبةَ الإيجابِ-أعني: الثُّبوتَ[٣٢٠]- واقعةٌ يَستلزمُ الإذعانَ بأنَّ نِسْبةَ السَّلبِ[٣٢١]-أَعْني: عدمَ الثُّبوتِ[٣٢٢]- ليسَتْ بواقِعةٍ بالقُوّة(د)[٣٢٣]، للاسْتلزَامِ بينَ المُذعِنينَ[٣٢٤] بالفِعل[٣٢٥].

وكذا[٣٢٦] الإذعانُ بأنَّ نِسبةَ السَّلبِ[٣٢٧] غيرُ واقعةٍ يَستلزمُ الإذعانَ بأنَّ نِسبةَ الإيجابِ[٣٢٨] واقعةٌ[٣٢٩]، فالتَّصديقُ هوَ: الإذعانُ بالصِّدقِ، أي: الوقوعِ[٣٣٠]، والتَّكذيبُ هوَ: الإذعانُ بالكَذِب، أي: اللَّاوقوعِ.

وأمَّا تَسمِيةُ[٣٣١] إذعانِ السَّالبةِ[٣٣٢] بالتَّصديقِ علَى الاصْطِلاحِ الأوَّلِ[هـ][٣٣٣] فباعتبَارِ اللَّازمِ[٣٣٤] -كمَا عَرفتَ[٣٣٥]-، ولو سُمِّيَ[٣٣٦] إذعانُ[٣٣٧] المُوجبةِ[٣٣٨] بالتَّكذيبِ أيضاً[٣٣٩] لصَحَّ[٣٤٠] باعتبارِ اللَّازم[٣٤١]، لكنَّ الصِّدقَ أشرفُ[٣٤٢]، ولا[٣٤٣] يلزمُ مِن وجهِ التَّسْميةِ التَّسْميةُ[٣٤٤].

ولبعضِ الفُضلاءِ[و][٣٤٥] هُنا[٣٤٦] تقريرٌ آخرُ[ز][٣٤٧]. وظاهرُ قولِهم[٣٤٨]: الحُكمُ[٣٤٩] إدراكُ أنَّ النِّسبَةَ واقِعةٌ[٣٥٠]، أو[٣٥١] ليسَتْ بواقعةٍ[٣٥٢]، على هَذا[٣٥٣].

(أ) فلا يكونُ[٣٥٤] مُستَحدَثاً، كما قالَه السَّيد[٣٥٥] قُدِّس سرُّه. **منه**[٣٥٦].

(ب) بجعل حيثيّة الشَّطر شَطراً[٣٥٧]. **منه.**

(ج) أي: النِّسبَةِ المطابقة، كما أنَّ المشبَّه بِه الصُّورة حاصلةٌ. **منه**[٣٥٨].

(د) أي: في الذِّهن. **منه**[٣٥٩].

(هـ) الأوَّلُ: هو النِّسبةُ بينَ بينَ، والثاني: الوقوعُ -في الموجبة- واللَّاوقوع -في السالبة-[٣٦٠]. **منه**[٣٦١].

(و) قال: سُمِّي الأوَّلُ تصديقاً مقابلاً للتَّكذيب لموافقةِ الإدراكين، فكأنَّ الإدراكَ الثاني يجعلُ الإدراكَ الأوَّلَ صادقاً غيرَ كاذب، وسُمّي الثاني تكذيباً لمخالفة الإدراكين، فكأنّ الإدراكَ الثاني يجعلُ الإدراكَ الأوّل كاذباً. انتهى.

وقوله: ((لموافقة الإدراكين)): "أي: تصوُّر النِّسبةِ باعتبار أنّها تعلُّقٌ بينَ طَرفينِ، تعلُّقَ الثُّبوتِ مِن غيرِ اعتبارِ حُصولها أو لا حُصولها في نفسِ الأمر، والإذعان بذلك[٣٦٢] فيها[٣٦٣]". **منه**[٣٦٤].

(ز) حيث قال[٣٦٥]: ويُسمَّى إذعانُ الموجبةِ تصديقاً مقابلاً للتَّكذيبِ؛ لموافقةِ الإدراكين[٣٦٦]، فكأنَّ الإدراكَ الثاني يجعلُ[٣٦٧] الأوَّل صادقاً، ويُسمّى[٣٦٨] إذعانُ السَّالبةِ تكذيباً؛ لتَكذِيبه الإدراكَ الأوّلَ. **منه**[٣٦٩].

والتَّحقيقُ(أ)[٣٧٠] أنَّ مَعنَى[٣٧١] السَّالبةِ[٣٧٢]: هوَ[٣٧٣] الإذعانُ بأنَّ نِسْبةَ[٣٧٤] السَّلبِ واقِعةٌ[٣٧٥][٣٧٦]، فَالتَّسْمِيةُ بالتَّصدِيقِ[٣٧٧] مُطلَقاً[٣٧٨] ظاهِرٌ[٣٧٩][٣٨٠]. وتَسْمِيةُ[٣٨١] إذْعانِ السَّالِبةِ بالتَّكذيبِ[٣٨٢] باعتبارِ اللَّازِمِ[٣٨٣]، أو[٣٨٤] الأصلِ(ب)[٣٨٥]، أو بناءً على إطلاقِ[٣٨٦] الصِّدْقِ على النِّسْبَةِ التَّامَّةِ[٣٨٧] في المُوجِبةِ، والكَذِبِ عَلَيْهَا[٣٨٨] في السَّالِبَةِ، عَلى ما صَرَّح بِه بعضُ المحقِّقِينَ[٣٨٩].

تَمَّتْ الرِّسالةُ المُسَمَاةُ بـ (أجْزاءِ القَضِيَّة)، للفَاضِل المُدقِّق المُلا علِي القزلْجِي، نَوَّرَ اللهُ مَرقَدهُ، ورَفَع اللهُ درَجتَهُ. عَلى يَدِ أقلِّ الطَّلاب مُحمَّدُ بنِ عبدِ الله، رحمةُ اللهِ عليهِ، بِحُرمةِ النبيِّ (صَلَى اللهُ عَليهِ وَسَلَّمْ)، في سَنةِ ١٣٢١هـ[٣٩٠].

(أ) عندي. **منه**[٣٩١].

(ب) فإنّه[٣٩٢] (لَيس) هُوَ لِسَلْبِ النِّسْبَةِ الإيجابيَّةِ، ثُمَّ وُضِعَ لوَضْعِ النِّسْبَةِ السَّلْبِيَّةِ. **منه**[٣٩٣].

کتێبخانەی وەڵامەی

الخاتمة

بعد بذل النظر والجهد لتحقيق هذه الرسالة المنطقيَّة القيِّمة ودراستها حريٌّ بالباحث أن يذكر أهمّ النتائج والتحقيقات التي توصلت إليها، ويمكن تلخيصها فيما يأتي:

١- إنَّ ما اشتَهر بين بعض العلماء والباحثين مِن أنَّ قُدماء المناطقة أنكروا النِّسبةَ بينَ بينَ بالكليَّة-أي: بالشرطيَّة، والشَّطريَّة-، وإنّما أثبتها المتأخرون منهم، حيث جعلوها جزءاً من القضية غيرُ دقيق؛ إذ القدماءُ إنّما أنكروا كونها جزءاً من القضيّة المعقولة، ولا يلزم من هذا أنكارها بالكليَّة، فإنّهم جعلوا النِّسبة بينَ بينَ شرطاً لتحقَّق النِّسبَة التَّامة الخبرية، يدلُّ على ذلك تعريف بعضهم للتصديق: بإدراك-أي: الإذعان- أنَّ النِّسبةَ واقعةٌ أو ليست بواقعة، ولا شكَّ أنَّ النِّسبةَ التي حُكم عليها بالوقوع واللَّاوقوع هي النِّسبة المشتركة-المسماة بالنِّسبة بينَ بينَ- بين الموجبة والسَّالبة.

٢ـ النِّسبَة التامَّة الخبريَّة عند قُدماء الحُكماء لها إدراكان: أحدهما: إدراكُها بوَجهٍ غيرِ إذعَانيٍّ، أي: بتَخييلٍ، أو وَهْمٍ، أو شَكٍ، وهذا إدراكٌ تصوُّريٌّ، والآخر: إدراكُها بإذعانٍ، أي: بإقرار النَّفْسِ وسُكونها على شيءٍ مِن طَرفي النِّسبةِ، وهو إدراكٌ تصديقيٌّ، ويُسمَّى حُكميَّاً أيضاً، فأجزاء القضية عند القُدماء بالذات ثلاثةٌ، وبالاعتبار أربعةٌ. وأما متأخِّروا المناطقة فيرون: أنَّ النِّسبَةَ التَّامَّة الخبريَّة لا يتعلَّقُ بها غيرُ الإدراكِ الإذعانيِّ، وعلى هذا متعلَّق التَّصوُّر والتَّصديق ليسَ شيئاً واحداً على مذهب المتأخِّرين، كما هو كذلك على مذهبِ المتقدِّمين.

٣ـ تباينت أنظار علماء المناطقة في حقيقة (التصديق) و(الإذعان)، فيرى قدماء الحُكماء: أنَّ التصديق بسيطٌ، وهو الإذعانِ بالنِّسبَةِ التَّامَّة الخبريَّة، والإدراكات المتقدِّمة عليه شروطٌ له، والإذعان عِلمٌ. ويرى الإمام الرازي أنّه مركبٌ، حاصلٌ بمجموع الإدراكات الثلاثة مع الإذعان، والإذعان عنده فعلٌ اختياريٌ. وهناك مَن يرى: أنّه مركبٌ مِن محض الإدراكات الثلاثة، والإذعان الفعلي شرطٌ للتصديق لا شطرٌ، فهو خارجٌ عنه عارضٌ له، ويُعرف بالمذهب المُستَحدَث، كما قاله السيد شريف الجرجاني، والظاهر أنَّه قد ذهب إليه بعض القدماء، كالشيخ الرئيس ابن سينا.

وهذا النزاعُ في التصديق والإذعان لفظيٌّ-كما قرَّر ذلك المحقِّق عبد الحكيم السيَالكوتي، والعلامة الملا علي القزلجي-، بمعنى أنَّ نظرَ العلماء إلى هذه القضيَّة مختلفة، ويمكن الجمع بين الأقوال المتباينة إذا كانت زوايا النظر فيها مختلفة، وبيان ذلك: أنَّ مَن نظر إلى أنّ الحاصل بعد الحجة ليس إلا الإدراكَ الإذعاني-مع قطع النظر عن تعلقه بالقضية- قالَ: ببساطة التصديق، ومَن نظرَ إلى أنَّ الإدراكَ المذكور بمنزلة الجزء الصوري، والحاصل بعد إقامة الحجة إدراكٌ واحدٌ متعلِّقٌ بالقضية قالَ: بتركيبه، ومَن نظر إلى أنّه لا يكفي في التصديق مجرد الإدراك المذكور-أي: أنّ النِّسبة واقعةٌ أو ليستْ بواقعة-، بل لا بدَّ فيه مِن نسبة المطابقة بالاختيار وإلا لكان إدراكاً تصوريّاً متعلقاً بالقضية يُسمَّى بالمعرفة قال: إنّه إدراكٌ معروضٌ للحُكم، أي: مجموع الإدراكات الثلاثة. هذا من جهة.

ومن جهة أخرى: فإنَّ المعنى عند الكلِّ واحدٌ، وهو: إدراك أنَّ النِّسة واقعةٌ أو ليست بواقعة، فـ "التصديق اللغوي والمنطقي والإيمان الشرعي متحدةٌ من حيث إنَّ كلاً منها إذعان عِلميٌ بالنِّسبة التامَّة الخبرية، لكن خصَّ الأخير من حيث إنَّه

تعلَّق بما جاء به النبيُّ (صلى الله عليه وسلَّم)، وعلم من الدين بالضرورة، واشترط فيه الإقرار بالشهادتين من القادر إجراءً للأحكام، كما اشترط فيه الإذعان الفعلي، والتسليم والقبول لما جاء به (عليه الصلاة والسلام) باطناً وظاهراً، بأنْ لا يكون مع المؤمن شيءٌ من أمارات الإنكار"[٣٩٤].

فالقَول بفعليَّة الحُكم الذي ذهبَ إليه الإمامُ ومَن تابعُه مبناهُ أمرٌ معنويٌّ، وهو: أنَّ الإيمان مُكلَّفٌ به، ومعناهُ التَّصديقُ بما جاءَ به النبيُّ (عليه الصلاة والسلام)، والمكلَّفُ به لا بدَّ أنْ يكونَ فعلاً اختياريَّاً، فالتَّصديقُ لا بُدَّ أنْ يكون فعلاً اختيارياً، فقالوا: إنَّ الحُكم الذي هو شطرٌ في التَّصديق-أعني: إيقاعَ النِّسبَة أو انتزاعَها، وهو: أنْ تَنسِبَ باختيارك الصِّدقَ إلى الخبَر أو المُخبَرِ وتُسلِّمهُ- فِعلٌ اختياريٌّ، والتَّكليفُ باعتباره.

٤- هناك فرق بين الوجود (في نفس الأمر) والوجود (الخارجي)، والوجود (الذهني)، فمعنى كونِ الشيءِ موجوداً في نفسِ الأمرِ أنَّه موجودٌ في حدِّ ذاته، أي: ليسَ وجُودُه وتحقُّقه وثبُوتُه باعتبارِ مُعتبِرٍ وفَرضِ فارضٍ، مثلاً الملازمة بينَ طلوع الشَّمس ووجودِ النَّهار محقَّقةٌ سواء فرَضَ فارِضٌ واعتبر مُعتبِرٌ أو لا. ونفْسُ الأمرِ أعمُّ مُطلقاً من الخارجيِّ، فكلُّ موجودٍ في الخارج موجودٌ في نفسِ الأمرِ مِن غير عكس-أي: ليس كلُّ موجُود في نفسِ الأمرِ موجُوداً في الخارج-، وأعمُّ مِن وجهٍ مِن الذهنيِّ؛ لإمكانِ اعتقادِ الكواذبِ، كزوجيّة الخمسِ، فتكونُ موجوداً في الذهنِ لا في نفسِ الأمرِ، ومثلُ ذلك يُسمَّى ذهنيَّاً فرضيَّاً، وزوجيَّة الأربعة موجُودةٌ فيهما معاً، وهذا يُسمَّى ذهنيَّاً حقيقيَّاً.

٥- تُعدُّ هذه الرسالة من الرسائل القيِّمة، ولها أهمية بالغة، فإنَّها تبحث عن قضية لها صلة وثيقة بجميع العلوم، ثمَّ إنَّها تخوض في المباحث التي تباينت فيها أنظار علماء المناطقة، وتحاول حلَّ الإشكالات المتعلقة بأجزاء القضيّة المعقولة، وهي مِن أشمل ما كُتب عن (القضيَّة وأجزائها) وأدقِّها، وأعمقها وأرقاها، ومؤلِّفها العلامة الملا علي القزلجي قد تناولها بكامل الدِّقَّة، ومنتهى التحقيق، واستطاع أنْ يعالج بفكره العميق، وذهنه الثاقب هذه المباحثَ بأسلوب علمي ومنهج رصين، ودلَّ ذلك على تضلُّعه في العلوم العقلية، وتبحره في المباحث المنطقية، وذكائه في الترتيب والتنظيم، وبراعته الفائقة في توضيح المسائل، وتحقيق الدلائل، وكشف المعضلات، وحل المشكلات، والتوفيق بين الآراء،...

وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه وسلَّم.

الباحث

٢٠١٩ /٣/٦

هوامش البحث:

(١) ينظر: معيار العِلم في المنطق: ٢٦-٢٧.

(2) ينظر: التعريفات، للجرجاني: ١٧٢، وشرح المحلى على جمع الجوامع: ٧٤/١، وكشاف اصطلاحات الفنون: ٥٠٦/٣.

(3) ينظر: التوضيح شرح التنقيح، للقاضي صدر الشريعة: ٥٢/١.

(4) ينظر: التوضيح شرح التنقيح مع التلويح إلى كشف حقائق التنقيح: ٥٣/١-٥٤، وحاشية الأزميري على مرآة الأصول: ٣٩/١-٤٠، وكشاف اصطلاحات الفنون: ٥٠٦/٣.

(5) هو: الملا أحمد ابن الملا عمر النقشبندي المشهور بابن البَاسَاوى، من عائلة محمد المشهور بالملا (رووته)، ولد الفاضل ابن الباساوي سنة (١٢٨٥ه)، في قرية (واشةمزين) الواقعة غرب مدينة (سَردشت) في كوردستان، بدأ بالقراءة عند والده الملا عمر، ثمَّ أرسله أبوه إلى الشيخ أمين بيَذويي الآلاني، واستفاد منه، ثمّ ذهب لكسب العِلم إلى (سابلاغ- مهاباد)، إلى الملا محمد الترجاني زاده، ثم إلى (ثةسوىَ) عند الملا عبد الله المشهور بـ (طرتطي)، ثمَّ ذهب إلى (ميراوىَ)، فقرأ عند الملا خليل (طورِة مةري)، ورفعت منزلته العلمية، وكان شغفه في تحصيل العلوم دافعاً له أنْ يذهب إلى السليمانية إلى الشيخ المحقِّق الملا عمر المعروف بابن القرداغي، فقرأ عنده بعض الكتب كـ (تصريف الملا علي) بحواشي ابن القراداغي، وأخذ منه الإجازة العلمية، ثم رجع إلى

قرية (واشەمزين) عند أبيه، وجعله والده مدرساً في مكانه، وبذل جهداً كبيراً في التدريس، والإرشاد، والقضاء، وسافر مرة إلى (بياره) الشريفة، والتقى بالشيخ الملا عبد الكريم المدرس، وفي أواخر عمره رحل إلى قرية (باساوىَ)، وفرغ نفسه للتدريس والتأليف، وكان عالماً فاضلاً، ملماً بالعلوم العقلية والنقلية، وكان مع ذلك شاعراً وأديباً ، له شروح وتعليقات عدَّة على الكتب المنهجية الصعبة، منها: (بهجة السَّنيَّة بشرح أجزاء القضية) للعلامة القزلجي، و(حاشية على مقولات القزلجي)، و(تعليقات على آداب البحث والمناظرة)، و(حاشية على الرسالة اللزومية)، وله ديوان شعري باللغة الكردية بعنوان: (نالَةى جةريحي)، توفي-رحمه الله- في رمضان سنة (١٣٢٣هـ). ينظر: نالَةى جةريحي- ثاشماوةى شيعرةكاني خواليَخوشبوو (مةلا ئةحمةدي جةريحي)، كوَكراوةى مةلا محةمةدي جةريحي: ١٢-١٦، والباحث ترجم حياة ابن البَاساوي إلى اللغة العربية.

(6) مقدمة المخطوطة، الصفحة الأولى.

(7) ينظر: بووذاندنةوةي ميَذووي زانايانى كورد لة ريَطةي دةستخةتةكانيانةوة: ٢٦٨/٣، وحياة الأمجاد من العلماء الأكراد: ٣١٧/٢.

(8) ينظر: روَذنامةي كوردستان/ مةهاباد، ١٩٤٦زايني، ذمارة (٣) (كوردي بةناوبانط مةلا علي قزلجي-ترجاني) بقلمي: سيد محمد حميدي: ١٠، علماؤنا في خدمة العلم والدين: ٣٩٦، حياة الأمجاد من العلماء الأكراد: ٣١٧/٢.

(9) ينظر: بووذاندنةوةي ميَذووي زانايانى كورد لة ريَطةي دةستخةتةكانيانةوة، للشيخ علي القره داغي: ٢٦٦/٣.

(10) ينظر: علماؤنا في خدمة العلم والدين، للشيخ عبد الكريم المدرس:٣٩٦، وحياة الأمجاد من العلماء الأكراد، للملا طاهر البحركي:٣١٧/٢.

(11) ينظر: روَذنامةي كوردستان/ مةهاباد، ١٩٤٦زايني، ذمارة (٣) (٤): ١٠، وعلماؤنا في خدمة العلم والدين: ٣٩٦.

(12) ينظر: روَذنامةي كوردستان/ مةهاباد، ١٩٤٦زايني، ذمارة (٣) (٤): ١٠.

(13) تنظر ترجمته: حياة الأمجاد من العلماء الأكراد: ١٠٣/٢-١٠٤.

(١٤) تنظر ترجمته: علماؤنا في خدمة العلم والدين: ٢٧٨-٢٨١، حياة الأمجاد من العلماء الأكراد: ٦١/٢-٦٣.

(١٥) تنظر ترجمته: حياة الأمجاد من العلماء الأكراد: ١٠٨/٢.

(١٦) تنظر ترجمته: علماؤنا في خدمة العلم والدين: ٣٥٨، حياة الأمجاد من العلماء الأكراد: ١٢٥/٢.

(١٧) تنظر ترجمته: حياة الأمجاد من العلماء الأكراد: ٣١١/١-٣١٢.

(18) ينظر: علماؤنا في خدمة العلم والدين: ٣٩٦، وبووذاندنةوةي ميَذووي زانا‌ياني كورد لة ريَطةي دةستخةتةكانيانةوة: ٢٦٧/٣.

(19) ينظر: علماؤنا في خدمة العلم والدين: ٣٩٨، ويراجع: حياة الأمجاد من العلماء الأكراد، الملا طاهر البحركي: ٣١٧/٢.

(20) ينظر: بووذاندنةوةي ميَذووي زانا‌ياني كورد لة ريَطةي دةستخةتةكانيانةوة: ٢٦٦/٣.

(21) مشاهير الكُرد وكردستان، لمحمد أمين زكي بط: ٧٨/٢، معجم أعلام الكرد، للدكتور: محمد علي الصوركي: ٥٠٤.

(22) مشاهير الكُرد وكردستان: ٧٨/٢.

(23) ينظر: علماؤنا في خدمة العلم والدين: ٣٩٦.

(24) ينظر: المصدر نفسه:

(25) ينظر: حاشية الباجوري على السُلَّم المرونَق: ١٣٧و١٤٤. ويراجع: ضوابط المعرفة: ٦٨-٦٩، وعلم المنطق: ٨٣.

(26) الورقات، ضمن رسائل الرَّحمة في المنطق والحِكمة: ٥٥. ويراجع نحو هذا التعريف: معيار العلم في المنطق: ٨١، وتجريد المنطق: ١٦، والرسالة الشمسية: ٢٢٠، وتهذيب المنطق: ٩٤، والتعريفات، للجرجاني: ١٧٦، والبرهان، للكلنبوي: ١٣٦-١٣٧.

(27) ينظر: العزيزة: ١٥٦-١٥٧، والورقات: ٥٥، كلاهما: ضمن رسائل الرَّحمة في المنطق والحِكمة، للشيخ المدرس. ويراجع: حاشية الباجوري على السُّلم المرونَق: ١٣٨ و١٤٤، وحاشيتا العلامة الدسوقي والعلامة العطار على شرح الخُبيصي: ٢٢٥-٢٢٦.

هەوالنامەی کتێب

(28) ينظر: شرح الوُريقات في المنطق: ٥٩، وشرح الرسالة الشمسية: ٢٢١، وحاشية الباجوري على السُلَّم المرونَق: ١٣٧-١٣٨، ومغني الطلاب: ١٠٥-١٠٧، وضوابط المعرفة: ٦٨، والعزيزة: ١٥٦-١٥٧، والمفتاح ضمن رسائل الرَّحمة في المنطق والحِكمة: ١١.

(29) ينظر: شرح الرسالة الشمسية، مع حاشية السيد شريف الجرجاني: ٢٢١، والبرهان، للكلنبوي مع حاشية البينجويني: ١٣٦.

(30) الورقات، ضمن رسائل الرَّحمة في المنطق والحِكمة: ٥٥.

(31) ينظر: تهذيب المنطق: ٩٤-٩٥، والبرهان، للكلنبوي: ١٣٧، والعزيزة، ضمن رسائل الرَّحمة في المنطق والحِكمة: ١٥٧.

(32) ينظر: فتح الرحمن شرح لُقَطة العجلان: ١٥٣، وحاشية الباجوري على السُلم المرونَق: ١٣٩، وضوابط المعرفة: ٧٨.

(33) ينظر: تهذيب المنطق: ٩٤-٩٥، والبرهان، للكلنبوي: ١٣٧، والعزيزة، ضمن رسائل الرَّحمة في المنطق والحِكمة: ١٥٧.

(34) ينظر: حاشية المحقِّق الدواني على تهذيب المنطق: ١٨١، وحاشية عبد الله اليزدي على التهذيب: ٩٧، وحاشية الخُبيصي على التهذيب: ٢٣٥-٢٣٦، والبرهان، للكلنبوي: ١٣٧، والعزيزة، ضمن رسائل الرَّحمة في المنطق والحِكمة: ١٥٧-١٥٨.

(35) ينظر: لُقَطة العجلان: ١٥٣، وحاشية الباجوري على السُلم المرونَق: ١٣٩.

(36) ينظر: حاشية الدسوقي على شرح الخُبيصي: ٢٣٦، وحاشية الباجوري على السُلم المرونَق: ١٣٩، والحاشية على التهذيب: ٢٦٦.

(37) حاشية المحقِّق الدَّواني على تهذيب المنطق: ١٨١. ويراجع: معيار العلم في المنطق: ٨٣.

(38) ينظر: البرهان، للكلنبوي: ١٣٧، والورقات، ضمن رسائل الرَّحمة في المنطق والحِكمة: ٥٦.

(39) ينظر: شرح الرسالة الشمسية مع حاشية السيد شريف: ٢٢٧، وفتح الرحمن شرح لُقطة العجلان: ١٥٤، ومغني الطلاب: ١٠٩.

(40) ينظر: شرح الوريقات، لابن النفيس: ٦١، ومغني الطلاب: ١٠٩، وضوابط المعرفة: ٧٨-٧٩.

(41) ينظر: البرهان، للكلنبوي: ١٣٧، والورقات، ضمن رسائل الرَّحمة في المنطق والحِكمة: ٥٦.

(42) ينظر: شرح الوريقات، لابن النفيس: ٦١، والرسالة الشمسية: ٢٢٦، وضوابط المعرفة: ٨٠.

(43) ينظر: تجريد المنطق: ١٧، وتحرير القواعد المنطقية: ٢٣٢، وتهذيب المنطق مع شرح المحقق الدواني: ١٧٥، وحاشية الملا عبد الله اليزدي على التهذيب مع تعليقات السيد الدشتي: ٩٥، ومغني الطلاب: ١١٠-١١١، والملتقطة في المنطق: ٣٧.

(44) ينظر: تهذيب المنطق مع شرح المحقق الدواني: ١٨١-١٨٢، ومغني الطلاب: ١١٢، والبرهان، للكلنبوي: ١٣٧، وعلم المنطق: ١٢٦.

(45) ينظر: تحرير القواعد المنطقية: ٣٣-٣٤ و٢٣٢-٢٣٣، وحاشية العلامة الدسوقي على شرح الخُبيصي على تهذيب المنطق: ٣١، والبرهان، للعلامة الكلنبوي: ١٣٧-١٣٨، والورقات، للشيخ المدرس: ٥٦-٥٧، والحاشية على تهذيب المنطق: ١٧١.

(46) ينظر: شرح المطالع: ١٣/٢، وتحرير القواعد المنطقية: ٣٣-٣٤، وتعليقات السيد الدشتي على حاشية اليزدي: ٩٥-٩٦.

(47) ينظر: حاشية السيد الشريف الجرجاني على تحرير القواعد المنطقية: ٣٤.

(48) الصُّورة الحاصلة من النِّسبَة الخبريَّة عند العقل بلا إذعانٍ وتردُّد تسمّى تخيّلاً، ومع تَردِيدٍ بوجهِ التَّساوي شَكّاً، وبوجهِ رجحانِ الجانب المخالِف تَوهُماً.. صرّح به المولى القزلجي-رحمه الله-. ويراجع: حاشية العلامة الدسوقي على شرح الخُبيصي على التهذيب: ٣٠-٣١، والورقات، للشيخ المدرس: ٣٤-٣٦.

(49) ينظر: تحرير القواعد المنطقية مع حاشية السيد شريف الجرجاني: ٣٤-٣٥، وحاشية العلامة البينجويني على البرهان: ١٤٣.

(50) ينظر: أجزاء القضية للعلامة القزلجي، يراجع: ص٦-٧ من هذه الرسالة.

(51) ينظر: تحرير القواعد المنطقية مع حاشية السيد شريف الجرجاني: ٣٥، وشرح أجزاء القضية، للفاضل ابن الباساوي: ١٠.

(52) ينظر: الإشارات والتنبيهات، لابن سينا مع شرح الطوسي والقطب الرازي-قسم المنطق-: ١/ ١٢٥-١٢٦، وشرح الوريقات في المنطق، لابن النفيس-كتاب باربر مينياس، وهو كتاب العبارات-: ٦٠-٦١، وتهذيب المنطق مع حاشية المحقِّق الدَّواني: ١٧٥-١٧٦.

(53) ينظر: البرهان للعلامة إسماعيل الكلنبوي مع حاشية العلامة البينجويني: ١٣٨-١٤٠، والعزيزة، للشيخ المدرس: ١٥٨.

(54) ينظر: شرح المطالع، للقطب الرازي: ١/٢٤-٢٥، وحاشية العلامة عبد الحكيم السيالكوتي على حاشية السيد شريف الجرجاني على شرح الرسالة الشمسية: ٢/١٦-١٧، والبرهان، للكلنبوي مع حاشية البينجويني: ١٣٨-١٤٠، وتعليقات السيد الدشتي على حاشية الملا عبد الله اليزدي: ٣٠-٣١، والعزيزة، للشيخ المدرس: ١٥٨، والحاشية على تهذيب المنطق: ١٧٢، والملتقطة في المنطق: ٣٧.

(55) يراجع قسم التحقيق من هذه الرسالة ص( ).

(56) ينظر: حاشية العلامة عبد الحكيم السيالكوتي على حاشية السيد شريف الجرجاني: ٢/١٦-١٧، والبرهان، للكلنبوي مع حاشية البينجويني: ١٣٩-١٤٠، وحاشية العلامة الجوري على شرح الفنَّاري على متن إيساغوجي: ٥٨-٥٩، والمفتاح، للشيخ المدرس: ١٢.

(57) شرح أجزاء القضية، للفاضل ابن الباساوي: ٧.

(58) ينظر: حاشية البرهان، للكلنبوي مع حاشية البينجويني: ١٣٨، والعزيزة: ١٥٨، والمفتاح: ١٢.

(59) يراجع: حاشية العلامة عبد الحكيم السيالكوتي على حاشية السيد شريف الجرجاني: ٢/١٦، والبرهان، للكلنبوي: ١٤٢، وحاشية العلامة الجوري على شرح الفنَّاري على متن إيساغوجي: ٥٨-٥٩، والعزيزة، للشيخ المدرس: ١٥٨.

(60) ينظر: حاشية العلامة الجوري على شرح الفنَّاري: ٥٨-٥٩، والورقات: ٥٦، والمفتاح:١٢، كلاهما للشيخ المدرس.

(61) ينظر: تحرير القواعد المنطقية مع حاشية السيد شريف الجرجاني: ٣٥-٣٨، وتهذيب المنطق مع حاشية الملا عبد الله اليزدي: ٢٨-٣٠، والبرهان للكلنبوي مع حاشية البينجويني: ١٤٣-١٤٤، والملتقطة في المنطق: ٣٨، والعزيزة: ١٥٩-١٦١.

(62) ينظر: شرح أجزاء القضية: ٦. ويراجع: حاشية السيد شريف الجرجاني على شرح الشمسية، مع حاشية العلامة عبد الحكيم السيالكوتي، وحاشية العلامة الدسوقي: ٦٩/١-٧٣، وحاشية الملا عبد الله اليزدي على التهذيب مع تعليقات السيد الدشتي: ٣٠، وشرح العلامة الخُبيِّصي على التهذيب مع حاشية العلامة الدسوقي والعلامة العطار: ٢٩-٣٤، والحاشية على تهذيب المنطق: ١٧٠-١٧١.

(63) أي: المحكوم عليه، والمحكوم به، والنسبة التقييديَّة الثبوتيَّة، كما هو رأي متأخرين. الحاشية على تهذيب المنطق: ١٧٢.

(64) ينظر: تحرير القواعد المنطقية: ٣٥-٣٨، وشرح المطالع مع حاشية السيد الشريف الجرجاني: ٢٩-٣٠، وحاشية الملا عبد اليزدي على التهذيب: ٣٠، وحاشية العلامة الدسوقي على الخبيصي: ٣٩، والملتقطة في المنطق: ٣٨-٣٩، والعزيزة، للشيخ المدرس: ١٥٩-١٦١.

(65) ينظر: العزيزة، للشيخ المدرس: ١٦٠-١٦١.

(66) ينظر: حاشية السيد شريف الجرجاني على شرح المطالع: ٢٩-٣٣، وحاشية العلامة عبد الحكيم السيالكوتي على حاشية السيد شريف على الرسالة الشمسية: ٨٠-٨١، والعزيزة، للشيخ المدرس: ١٦٠-١٦١، والحاشية على تهذيب المنطق: ١٧١.

(67) حاشية العلامة البينجويني على البرهان: ١٤٣.

(68) لم تكتب (وبه نستعين) في نسخة (ب).

(69) هكذا في ن (أ) و(ه)، وفي النسخ الأخرى (رسولِ الله).

(70) في ن (ب) و(ج): (وآله وصحبه المجتبى)، وفي ن (ش): (وآله وأصحابه المجتبى).

هاوار ئەدەبی کتێب

(71) قوله (الحمد لله...) إلى (المجتبى) ساقطٌ في ن (د).

(72) نبَّهَ بهذا اللفظ على شدَّة الاعتِناء بما بَعدَهُ، إذ قد جرتْ عادةُ العلماءِ باستعمالِه لذلك، أي: يا مَن يتأتَّى منكَ العلمُ مِن كلِّ واقفٍ على هذه الرِّسالة، فالمخاطب غير معيَّنٍ- إذ هو خطابٌ عام لكلِّ مَن يستَفيد- وإنْ كان موضُوعاً لأنْ يخاطبَ به المعيَّن، وعلى هذا فهو مجازٌ مرسل. ينظر: بهجة السَّنية بشرح أجزاء القضيّة: ٣، وشرح عبد الوهّاب على الولدية في آداب البحث والمناظرة: ١٨-١٩.

(73) مِن المنطقيين، لا قُدماءَ المنطقيين، لاشتماله على قُدماء الحُكماء، ومتأخِري الحُكماء. والحاصِلُ: أنَّ الحُكماءَ مُطلقاً-سواء كانوا قُدماءَ أو أُخَراءَ- يُسمُّون قُدماءَ المنطقيين، والإمامُ وتابعُوه يُسمُّون بمتأخِّري المنطقيين. فالمنطقيُّون ثلاثةُ فرقٍ: قُدماءَ الحُكماءِ، ومتأخرُّوهُم، ومتأخِّروا المنطقيين، فاختلفَ الأوّلان في أجزاءِ القضيَّة. شرح أجزاء القضية: ٣.

(74) كرِّرت كلمة (المعقولة) في ن (أ) سهواً من قلم الناسخ.

قال العلامة إسماعيل الكلنبوي: **"القضية إمَّا ملفوظة:** وهي الجملة الخبرية الحاكية عن الواقع.. **وإمَّا معقولة**، وهي: معناها المؤلَّفُ من المحكوم عليه، والمحكوم به، والنِّسبة التامّة الخبرية، التي هي وقوع النِّسبة أو لا وقوعها، فالقضية: قول ملفوظ أو معقولٌ يصحُّ أنْ يقال لقائله: إنه صادقٌ فيه أو كاذب". البرهان في المنطق: ١٣٦.

(75) سواءٌ كانت مُوجبةً أو سَالبةً. ينظر: البرهان للكلنبوي: ١٣٨، وشرح أجزاء القضيّة: ٣. ويراجع للاطلاع على رأي القدماء: الإشارات والتنبيهات، للشيخ ابن سينا مع شرح نصر الدين الطوسي وقطب الدين الرازي-قسم المنطق-: ١/ ١٢٥-١٢٦، وشرح الوريقات في المنطق، للعلاة ابن النفيس-كتاب باربر مينياس، وهو كتاب العبارات-: ٦٠-٦١ن وتهذيب المنطق للعلامة التفتازاني مع حاشية المحقِّق الدَّواني: ١٧٥-١٧٦، والبرهان للكلنبوي مع حاشية العلامة البينجويني: ١٣٨-١٣٩.

(76 أي: الذات المحكوم عليه بالإيجاب أو السَّلب، سواء كان موضوعاً-كما في الحملية-، أو مقدَّماً-كما في الشرطية-. ينظر: حاشية العلامة البينجويني على البرهان: ١٣٦، وشرح أجزاء القضية: ٣.

(77) أي: المفهوم المحكوم به كذلك، سواء كان محمولاً أو تالياً. ينظر: المصدران السابقان.

(78) كنِسْبَةِ (القَيامِ) إلى (زيدٍ). وسمِّيت تامَّةً؛ لأنّها إذا جُزم بها يفيد صحَّة السُّكوت، وخبَرِيَّةً؛ لأنَّها لم تكن إنشائيَّةً، أي: المنسُوبةُ إلى الخبر، بمعنى القضيِّة، نسبةَ الجزء إلى الكُل، وبمعنى الإخبار، نِسبةَ المتعلَّق-بالفتح- إلى المتعلِّق، وهي-النِّسبة التّامَّة الخبريَّة- التي يتعلَّقُ بها الإدراكُ الحُكم الذي هو إذعانها وقبولها، والإدراك الغير الحكم الذي هو التصوُّر لا على وجهِ الإذعان كالشَّك ونحوه، فإنَّه لا حجر-أي لاشكَّ- في أنَّ التصوُّر يتعلَّقُ بكلِّ شيءٍ حتّى بنفس التصديقِ الذي هو الإذعانُ عندهم-أي عند قُدماء الحُكماء-. شرح أجزاء القضية: ٣.

(79) من نِسبةِ المعرُوض إلى العَارِض، والمدرِك إلى الإدراك. شرح أجزاء القضية: ٣.

فالنِّسبةُ الحُكميَّة: هي النِّسبةُ الخبريةُ، وإنّما سميت حُكميّةً لأنّها حصلت ونشأت من الحُكم، وذلك لأنَّ المخبر قبل إخباره بأنَّ الإنسان حيوان مثلاً يتصوَّر المحكوم عليه والمحكوم به والنِّسبة بينهما ثمَّ يحكم بأنَّ هذا ذاك (الإنسان حيوان مثلاً)، فهذا الاتحاد بينهما-الناشئ من الحُكم- هو النِّسبة الحُكمية، وهي الرابطة الواقعية بين الطرفين. ينظر: تحرير القواعد المنطقية، مع حاشية السيد شريف الجرجاني: ٣٣-٣٤، وتعليقات السيد الدشتي على حاشية الملا عبد الله اليزدي: ٩٥.

(80) أي: وقوع المحمول للموضوع وعدمه. ابن-رحمه الله- ن: (ب). فالنِّسبة التامة الخبرية هي: الوقوع في الموجِبَات، واللَّاوقوع في السَّوالِب. ينظر: البرهان، للكلنبوي: ١٣٨، وشرح أجزاء القضية: ٣

(81) مِن إطلاق اسمِ العَلم على المعلُوم؛ إذ الحُكم حقيقةً بمعنى إدراك أنَّ النِّسبةَ واقعةٌ أو ليسَت بواقعةٍ. شرح أجزاء القضية: ٣.

قال المحقِّق الدَّواني: يرى قدماء المناطقة: أنَّ إدراك النِّسبة الثابتة بين الموضوع والمحمول هو الحُكمُ، وليس مسبوقاً عندهم بتصور النِّسبة التي هي مورد الحُكم، فإنَّ إثبات تلك النَّسبة من تدقيقات المتأخرين، حيثُ رأوا: أنَّ في صورة الشَّك قد تصورت النِّسبة بدون الحُكم؛ إذ ما لم يُتصور النِّسبةُ لا يحصل الشَّكُ، وعند ارتفاع الشَّك ينضمُّ إلى الإدراكات الحاصلة إدراكٌ آخر، كما يشهدُ به الوجدان، لا أنّه يزولُ إدراكٌ ويحصلُ آخر بدله. وذكر المحقِّق الدَّواني: أنَّ للمناقشة فيه مجالٌ؛ إذ لأحدٍ أنْ يلتزم أنَّ المدرك في صورة الشَّك هو بعينه المدرك في صورة الحُكم، أعني: الوقوع واللَّاوقوع، والتفاوت في الإدراك، فإنّه في الأول مدرك بإدراك غير إذعاني، وفي الثاني بالإدراك الإذعاني،..

والتفاوت بين الإدراكين بالذات لا بالمدرك، وليس مما يأباه الوجدان. فليتأمل. حاشية المحقِّق الدّواني على تهذيب المنطق: ١٧٦.

(82) أي: النِّسبة التامَّة الخبرية. شرح أجزاء القضية: ٣. ون: (ج) و(د).

(83) أي: ثبوتُ مفهومِ المحمولِ لذاتِ الموضُوع؛ لأنَّ المرادَ من المسنَد إليه الذاتُ، ومن المسندِ المفهومُ، فقولك: (زيدٌ قائمٌ) مُلتمٌّ من ثلاثة أجزاء: الموضوعُ، الذي هو ذات زيدٍ، والمحمولُ، الذي هو مفهوم القائم، والنِّسبةُ التَّامَّة الخبريَّةُ، التي هي ثبوتُ مفهوم القائم لزيد، أي: اتِّحادُه معه، فمعناه: أنَّ مفهوم القائم ثابتٌ لزيدٍ ومتَّحِدٌ معه. شرح أجزاء القضية: ٤. ويراجع: تهذيب المنطق مع حاشية اليزدي: ٩٤-٩٥.

(84) في المتصلة الموجبة. ينظر: ن (ب) و(ش) و(ج).

(85) أي: تحقُّق التَّالي عند تحقُّق المقَدَّم، فقولُك: (إنْ كانتْ الشَّمسُ طالعةً فالنَّهارُ موجُودٌ) مُلتمٌّ مِن ثلاثةِ أجزاءٍ: المقدَّمُ- الذي هو (الشَّمسُ طالعَةً)-، والتَّالِي- الذي هو (النَّهارُ موجودٌ)-، والنِّسْبةُ التَّامَّةُ الخبريَّةُ- التي هي عبارةٌ عن اتِّصالِ وجودِ النَّهارِ بطلوعِ الشَّمسِ-. يراجع: شرح أجزاء القضية: ٤.

(86) في المنفصلة الموجبة. ينظر: ن (ب) و(ش) و(ج).

(87) أي: انفصال التَّالِي عن المقَدَّم، أي منافاتُه له، إمّا صِدقاً وكَذِباً، كما في الحقيقة، أو صدقاً فقط، كما في مانعةِ الجَمع، أو كذِباً فقط، كما في مانعةِ الخُلوِّ. شرح أجزاء القضية: ٤.

(88) أي: النِّسبةُ التامّة الخبرية في: السَّالبة الحمليةِ، والمتصلةِ، والمنفصلةِ. شرح أجزاء القضية: ٤.

(89) أي: سلبُ المحمولِ عن الموضوع -بمعنى عدمَ اتِّحادِه معه- في الحملية، نحو: (زيدٌ ليس بقائمٍ)، وعدمُ اتِّصالِ التَّالي بالمقدَّمِ-بمعنى عدمَ تحقُّق التَّالي عند تحقُّق المقدَّم- في المتَّصلة، نحو: (ليسَ إنْ كانتْ الشَّمسُ طالعةً فاللَّيلُ موجودٌ)، وعدمُ انفصالِ التَّالي مِن المقدَّم-بمعنى عدمَ مُنافاتِه لَه- في المنفصلة، نحو: (ليس إمّا أنْ يكونَ زيدٌ أَسودَ أو كاتِباً). شرح أجزاء القضية: ٤. ويراجع للاطلاع على ذلك: تحرير القواعد المنطقية في شرح الرسالة الشمسية: ٢٢٧-٢٢٨، والبرهان، للكلنبوي: ١٣٧-١٣٨.

(90) يعني: قُدماءَ الحُكماء. شرح أجزاء القضية: ٥.

(91) كلمة (إدراك) ساقطة في ن (د).

(92) حقيقةً أو حُكماً، فيشمَلُ المقدَّم في الشرطيَّة. أو الكلامُ على حذفِ العاطِف والمعطوف، أي: والمقدَّم. شرح أجزاء القضية: ٥.

(93) أي: إدراك مفهُومه، حقيقةً أو حُكماً، فيشمَلُ التَّالِيَ في الشَّرطيَّة. شرح أجزاء القضية: ٥.

(94) أي: النِّسبَة التامَّة الخبريَّة لها إدراكان: أحدهما تصوُّرٌ، والآخر تصدِيقٌ، فإدراكها بوجهٍ غيرِ إذعانٍ-بل بتخيُّلَ أو شَكٍّ أو وَهْمٍ-: تصوُّرٌ، وإدراكها بإذعانٍ: تصديقٌ. ينظر: شرح أجزاء القضية: ٥.

(95) في ن (ش) و(د): (إذعانٍ). بدون ياء.

(96) في ن (ب) و(ش): (بتَخَيُّلٍ).

(97) في ن (ش): (أو شَكٍّ، أو وَهمٍ)، عكس ما ورد في النسخ الأخرى. وفي ن (د): (ووَهْمٍ) بـ (الواو) بدل (أو)، وهو تصحيف.

(98) الصُّورة الحاصلة من النِّسبَة الخبريَّة عند العقل بلا إذعانٍ وتردُّد تسمّى تخيّلاً، ومع تَردِيدٍ بوجهِ التَّساوي شَكّاً، وبوجهِ رجحانِ الجانب المخالِف تَوهُماً.. صرّح به المولى القزلجي-رحمه الله-. ن (ج).

توضيح ذلك: هو أنَّ العلم-وهو الصورة الحاصلة من الشيء عند العقل- إنْ كان إدراكاً للنِّسبة التَّامة الخبريَّة على سبيل الإذعان فتصديقٌ، فإن كان جازماً ثابتاً مطابقاً للواقع فيقينٌ، أو جازماً غير مطابقٍ له فجهلٌ مركبٌ، أو جازماً غير ثابتٍ-لقبوله الزوال بتشكيك الشكِّك- فتقليدٌ، أو غير جازمٍ فظنٌ. وإنْ كانَ إدراكاً للنِّسبة التَّامة الخبريَّة بدون الإذعان-كإدراك (زيدٌ قائمٌ) بدونه- فإما شكٌّ، أو وهمٌ، أو تخييلٌ. **والشَّكُّ:** إدراكٌ غيرُ إذعانيٍّ متعلِّقٌ بجانبي النِّسبة، أي: قسميها الوقوع واللاوقوع على السَّواء. **والوَهمُ:** إدراكٌ غير إذعانيٍّ متعلِّقٌ بالجانب المقابل للنِّسبة المظنونة. **والتخييلُ:** إدراكٌ غير إذعانيٍّ متعلِّقٌ بالجانب المقابل للنِّسبة المجزوم بها، جزماً تقليدياً، أو جهلياً مركباً، أو يقينياً. وكلٌ من الشَّك والوهم والتخييل علمٌ تصوريٌّ متعلِّقٌ بالنِّسبة التامة الخبرية. وأضعفُ التصورات التخييلُ المقابل لليقين، فالمقابل للجهل المركب، فالمقابل للتقليد، ثم الوهمُ، ثم الشك. ينظر: الورقات، للشيخ عبد الكريم المدرس: ٣٤-٣٦. ويراجع: حاشية الدسوقي على شرح الخُبيصي على تهذيب المنطق: ٣٠.

(99) والحاصلُ أنَّ التَّصديقَ عندهم نفسُ الحُكم؛ لأنَّ الحاصلَ عند الجَزمِ بوقوع النِّسبةِ ليسَ إلَّا الحُكمُ، فالتَّصديقُ يكونُ نفسَ الحُكم، والإدراكات الثلاثة المتقدِّمة عليه شروطٌ له. ثمَّ إنَّ الإدراكَ الإذعانيَّ على إطلاقه-سواء تعلَّقَ بالوقُوع أو باللَّاوقوع- يُسمَّى تصديقاً وحُكماً، كما فُهم مِن كلام المصنِّف-رحمه الله تعالى-، وعلى تقدير تعلُّقه بالوقوع يُسمَّى إيقاعاً وإيجاباً وإثباتاً، كما أشار إليه المصنِّف-رحمه الله تعالى- بقوله: ((ويسُمَّى تصديقُ الموجبة إيقاعاً...))، وعلى تقدير تعلُّقه باللَّاوقُوع يُسمَّى سَلباً ونفياً وانتزاعاً، وأشار إليه بقوله: ((وتصديقُ السّالبة انتزاعاً...)). ينظر: شرح أجزاء القضية: ٦. ويراجع: تحرير القواعد المنطقية: ٣٥-٣٨.

قال السيد شريف الجرجاني: وإذا أردت تقسيم العلم على مذهب الإمام الرازي قلت: "العِلمُ إما أنْ يكون إدراكاً لأمور أربعة-هي: المحكوم عليه، والمحكوم به، والنِّسبة الحُكمية، وكون تلك النِّسبة واقعة أو غير واقعة-، وإما أنْ يكون إدراكاً هو غير ذلك الإدراك المذكور، فالأول هو التصديق، والثاني هو التصور". حاشية السيد شريف الجرجاني على تحرير القواعد المنطقية: ٣٦.

(100) عندهم، أي: التّصديق الذي يتعلَّق بالوقوع. شرح أجزاء القضية: ٦.

(101) واشتمالُ القضية الموجبة والسَّالبة على الإيجاب والسَّلب بهذا المعنى اشتمالُ المشروط على الشَّرط في القضية المعقولة، والدَّال على المدلول الالتزاميِّ في الملفوظة، وأمَّا إذا كان الإيجاب والسّلبُ بمعنى الوقوع واللاوقوع فاشتمالُها عليهما اشتمالُ الكُلِّ على الجزءِ في المعقولة، والدَّال على المدلول التضمنيِّ في الملفوظة. سلطان. ن (ب).

(102) أي: ويُسمّى التّصديقُ المتعلِّقُ باللَّاوقوع. شرح أجزاء القضية: ٦.

(103 الإيجاب والسَّلب فعليَّان اختياريَّان، كما يتبادر من لفظهما، فهُما مِن مقُولة (العِلم)، فمعنى الإيجاب والإيقاع والإثبات: الجزمُ الذهنيُّ الاختياريِّ بالوقُوع، ومعنى السَّلب والانتزاع والنفي الجزمُ الذهنيُّ الاختياري باللاوقوع. وقيل إنّهما-أي: الإيجاب والسَّلب- مِن مقُولة (الفِعل) عند المتأخِّرين، ومِن مقُولة (الانفِعال) عند المتقدمين. قاله المصنف-رحمه الله- في الحاشية. شرح أجزاء القضية: ٦.

(104) عطفٌ على قوله: (قدماءَ الحُكماءِ..). شرح أجزاء القضية: ٧، و(ج).

(105) في ن (ش) و(ج) و(د): (أجزاءَ القضية). لكن في (ج) إشارة إلى ما جاء في (أ) و(ب) (ه).

(106) أي: القضية المعقولة، تركه اكتفاءً بما ذكره فيما سبق. شرح أجزاء القضية: ٧، و(ج).

(107) قوله: "ذهبوا إلى أنّ أجزائها أربعة" هي: المحكوم عليه، وبه، والنِّسبة بينهما، ووقوعها أو لا وقوعها، وهذه الأربعة معلوماتٌ، وإدراك الثلاثة الأُول منها من قبيل التَّصورات التي هي من شأنها أن تُكتسب بالقول الشارح، وإدراك الأخير، أعني: إدراكَ وقوع النِّسبة أو لا وقوعها هو المسمَّى بالتصديق الذي من شأنه أنْ يُكتسب بالحجّة، ويُسمّى هذا الإدراك حُكماً، وقد يُسمَّى هذا المدرك، أعني: وقوع النِّسبة أو لا وقوعها حُكماً أيضاً. ولذلك قيل: ((لا بدّ في القضية من الحُكم)). كذا في سيّد السَّند قدِّس سرّه. الراجي أحمد البرزنجي. ن (ه). ويراجع للاطلاع على رأي المتأخرين: تحرير القواعد المنطقية في شرح الرسالة الشمسية: ٣٥، وشرح المطالع، للقطب الرازي: ٢٥/١-٢٦ و٢٩/٢، وشرح الخُبيصي على تهذيب المنطق: ٤١-٤٢، وتعليقات الدشتي على حاشية الملا عبد الله اليزدي: ٣٠-٣١.

(١٠٨) موضوعاً أو مقدَّماً. شرح أجزاء القضية: ٧، ون (ج).

(١٠٩) محمولاً أو تالياً. شرح أجزاء القضية: ٧، ون (ج).

(١١٠) في الموجبة والسَّالبة، وهي التي تكونُ مَورِدَ الوقوع واللّاوقوع. الشرح: ٧، ون (ج). وإنّما قال: (والنِّسبة الثبوتية) باعتبار الأغلب. ن (ب).

(١١١) لتقييدها بالثبُوت والاتصال والانفصال. شرح أجزاء القضية: ٧، ون (ج). وقوله: (نسبةً تقييديّةٍ) بالإضافة. ن (ب) و(د) و(هـ).

(١١٢) لورود الوقوع واللّاوقوع عليه. ابن المصنِّف-رحمه الله- ن (ب) و(ه). وفي شرح أجزاء القضية: "لورود الحُكم عليه، بمعنى النِّسبة التَّامة الخبريَّة التي هي الوقُوع واللّاوقُوع، مِن نسبة المعرُوض إلى العارِض": ٧، ون (ج).

(١١٣) قال المصنِّف-رحمه الله تعالى: "هي النِّسْبةُ بينَ المحكوم عليه وبين المحكوم به، وهي المتصوّرة بين الوقوع واللاوقوع، و(بيْنَ بيْنَ) كـ (بيْتَ بيْتَ) مبنيٌّ لتضمُّن الحرف، إذ الأصل بيْنَ وبيْنَ، أي: بينَ المحكومين، أو بينَ الوقوع واللاوقوع، أو بينَ المحكومين وبينهما".شرح أجزاء القضية:٧.

وذكر الشيخ عبد الكريم المدرس: أنَّ "النِّسبة نسبتان: **الأولى**: نسبةٌ ناقصةٌ، تُسمَّى بالنِّسبة بينَ بينَ، أي: الدائرة بين الإيجاب والسلب، والوقوع واللَّاوقوع، وهي عبارةٌ: عن الثبوت في الحمليات، والاتصال في الشرطيات المتصلة، والانفصال في الشرطيات المنفصلة. **والثانية**: النِّسبة التَّامة، وهي: الوقوع في الموجبات، واللَّاوقوع في السَّوالب. **ويمكن أنْ تفرِّق بينهما**، بأنْ تجعل الثبوت، أو الاتصال، أو الانفصال مبتدأً، وتُضيفه إلى المحكوم به المقيَّدِ بالمحكوم عليه، وتجعل الوقوع أو اللَّاوقوع خبراً، فتقول: (ثبوتُ قيامِ زيدٍ واقعٌ، أو غير واقعٍ،...". المفتاح: ١٢.

(١١٤) أي: النِّسبةُ الثبوتيّةُ المسمَّاة بالنِّسبة بيْنَ بيْنَ في القضيّة الحمليّة. شرح أجزاء القضية: ٧.

(١١٥) أي: لذاته، فهي في قولك: (زيدٌ قائمٌ) ثبوتُ مفهوم القائم لذاتِ زيد. شرح أجزاء القضية: ٧.

(١١٦) أي: وفي القضيَّة المتصلة كذلك، أي: موجبةً أو سالبةً. شرح أجزاء القضية: ٧.

(١١٧) في ن (ش) و(ج) و(د): (عند ثُبُوته وتَحقُّقه)، عكس ما في النسخ الأخرى.

(118) فهي في قولك: (إنْ كانت الشَّمسُ طالعةً فالنَّهارُ موجودٌ) تحقُّقُ وجود النَّهار عند تحقُّق طلوع الشَّمس. شرح أجزاء القضية: ٧.

(119) أي: موجبةً أو سالبةً. شرح أجزاء القضية: ٧.

(120) أي: للمقدَّم، فهي في قولك: (هذا العددُ إمّا زوجٌ أو فردٌ) منافاتُ كونِ العدد المشار إليه فرداً لكونه زوجاً، وكذا في سالبتها. شرح أجزاء القضية: ٧. ويراجع لمزيد التفصيل في ذلك: شرح الفناري على إيساغوجي مع حاشية الجوري: ٥٨-٥٩، والمفتاح: ١٢.

(121) **والجزء الرابع:** النِّسبةُ التامّة الخبريّة التي هي: ((وقوع تلك النِّسبَةِ أو لا وقوعها)). شرح أجزاء القضية: ٧.

(122) أي: النِّسْبة الثبوتيّة المسماة بـ: (النِّسبة بَيْنَ بَيْنَ). شرح أجزاء القضية: ٧.

(123) أي: النِّسبَةُ التامَّةُ الخبريَّةُ التي هي الوقُوع واللّاوقُوع.

(124) لورود الإذعان عليه. قاله في الحاشية. والحاصل: أنّه-أي: تسميتُها بالحُكم- مِن إطلاق العِلم-وهو الحُكمُ- على المعلوم-وهو النِّسبَةُ-، أو مِن إطلاق اسم المتعلِّق- بالكسر- على المتعلَّق. شرح أجزاء القضية: ٧. ويراجع: حاشية الدسوقي على شرح الخُبيصي: ٢٣٢.

(125) وذلك لأنَّه يعرِضُ عليه الحُكم، بمعنى: الإذعَان، مِن نسبةِ المدَركِ إلى نوع الإدراك، والمعرُوض إلى العارِض. شرح أجزاء القضية: ٧. وقوله: "وتسمى حُكماً، ونسبةً حُكمية"، أي: عند المتأخرين. ن (ب).

اعلم أنّ المتأخرين إنّما أثبتوا النِّسبَةَ الثبوتيّةَ المسماة بـ (النِّسبَة بيْنَ بيْنَ) لأنّهم لمّا رأوه في صورة الشَّك ونحوه أنّه قد يُتصوَّرُ النِّسبة ولا حُكمَ-إذ ما لم يُتصوَّر النِّسبَةُ لا يحصُلُ الحُكم-، ولم يُجوِّزوا أنْ يكونَ موردُ الحُكم هوَ بعينِه موردُ الشَّك أثبتُوهَا لتكونَ موردَ الشَّكِّ والتَّصوُّر، وأثبتُوا الوقوعَ واللاوقوع ليكونَ موردَ الإذعان، وهو الحُكم. **وقال القُدماءُ في جوابهم:** إنَّ المُدرَكَ في صورة الشَّكِّ هو المُدركُ بعينه في صورة الحُكم، أعني: الوقوعَ واللاوقوع، والتَّفاوتُ في الإدراكات لا في المُدرَك، فإنّه في الأولى مُدركٌ بإدراكٍ غيرِ إذعانيّ، وفي الثَّانية بإدراك إذعانيّ، فلا يلزمُ اجتماعُ المتنافيين، إذ التفاوتُ بينَ الإدراكين بالذَّات، مع أنَّه يزُولُ إدراكٌ ويحصُلُ إدراكٌ آخر بدلَه، فالامتيازُ بين التصوُّر والتَّصديق لا يكونُ باعتبار المتعلّق في كلِّ موادٍ، بل إنّه يكونُ باعتبار الذَّاتِ واللوازم، كاحتمال الصِّدق والكَذب. **والنِّسبةُ التَّامة الخبريَّة**-التي هي الوقوعُ واللّاوقوع- عند المتأخرين لا يتعلَّقُ بها غير الإدراك الحُكمي الذي هو إذعانُها-كما سيجيء-. والفرقُ بينَ صورتي الشَّك واليقين عندهم: أنّ تلك النِّسبةِ ليستْ معلومةً في صورةِ الشَّك أصلاً، وفي صورةِ اليقين صارتْ معلومةً، ولهذا عرَّفوا الحُكم بـ: إدراكِ وقوع النِّسبَةِ أو لا وقوعها، ولم يُخصِّصُوه بإدراك الإذعانيِّ، فالامتياز بين التَّصوُّرِ والتَّصديقِ باعتبار المتعلّق، كما باعتبار الذَّات. **وإذا علمتَ هذا** علمتَ أنَّ مَن قال بتركيبها من الأربعة لاحظَ التَّعدُدَ الاعتباريَّ، ومَن لم يقُلْ بذلك لاحظَ الاتِّحادَ الذَّاتي، كما قال شارح المطالع: "إنَّ أجزاء القضيَّة عند التفصيل أربعةٌ". [يراجع: شرح المطالع، لقطب الدين الرازي: ٢٥/٢]. وإلى هذا أشار المصنِّف-رحمه الله تعالى- في الحاشية-على ما مرَّ من قوله: ((وإدراك النِّسبة بوجهٍ غير إذعانٍ)) إلخ- بقوله: "ومِن هنا"، أي: ومِن أجل أنَّ إدراكَ النِّسبةِ بغير إذعانٍ تصوُّرٌ وبإذعانٍ تصديقٌ، "قيل: أجزاءُ القضيَّة عندهم"، أي: عند قُدماء الحُكماءِ، "بالذّاتِ ثلاثةٌ"؛ لأنَّ المَورِدَ للتصوُّر والإذعان شيءٌ واحدٌ هي النِّسبةُ، "وبالاعتبار أربعةٌ"؛ لأنَّ النِّسْبةَ من حيثُ إنَّها مَورِدُ التَّصوُّرِ غيرُها مِن حيث إنّها مَوردُ الإذعان. شرح أجزاء القضية: ٧-٨.

قال العلامة إسماعيل الكلنبوي-عند قوله: ((وأما نفسُ الثبوت والاتصال والانفصال المسماة بالنسبة بينَ بينَ فخارجة عن الأجزاء خروج البصر عن العَمى عند أهل التحقيق من القدماء))-: "إشارة إلى بطلان ما اشتهر مِن أنَّ القدماء أنكروا النِّسبة بين بين بالكلية-أي: بالشرطية والشطرية-، وجعلوا الوقوع واللاوقوع عبارتين في الحملية عن اتحاد المحمول بالموضوع وعدم اتحاده معه،... وإنّما أثبتها المتأخرون، وجعلوا الوقوع واللاوقوع عبارتين عن ذلك، فمعنى (زيدٌ قائم) أو (ليس بقائم) عند القدماء: أنَّ القائم متحدٌ-أي ثابت وواقع- مع زيد، أو ليس بمتَّحدٍ، وعند المتاخرين: أنَّ اتِّحاده-أي ثبوته- معه واقعٌ، أو ليس بواقعٍ. **ولا يخفى أنَّه-أي ما اشتهر- فاسدٌ**؛ إذ من القدماء مَن عرَّف التصديقَ بـ (إدراك أنَّ النِّسبة واقعةٌ أو ليست بواقعة)، ولا شكَّ أنَّ النِّسبة التي حُكم عليها بالوقوع واللَّاوقوع هي النِّسبة المشتركةُ-المسماة بالنِّسبة بين بين- بينَ الموجبة والسَّالبة. ولو سُلِّم أنّه تعبيرٌ باللَّازم* فنقول-أي في إثبات وجود بين بين عند القدماء-: الحُكم بعدم الاتحاد مثلاً مستحيلٌ بدون تصوُّر الاتِّحاد؛ إذ الأعدام إنَّما تُعرفُ بملكاتها، فيكون الاتحاد متصوراً مشتركاً بين الموجبة والسَّالبة، فإذا أنكرها-أي النِّسبة بين بين- القدماءُ يلزمهم الوقوعُ فيما هربوا، فكيف ينكرونها! بل إنَّهم لم ينكروا ذاتها، وإنَّما أنكروا كونها من أجزاء القضية، كما زعمه المتأخرون. نعم يتوقَّفُ على تصورها الحُكمُ بالوقوع واللاوقوع، لكن ذلك التوقف لا يستلزم كونها من الأجزاء، وإلا لكان (البصرُ[٢]) من أجزاء القضية في قولنا: (العَمى[١] صفةٌ عدمية) لتوقُّف تصوُّر الموضوع[١] عليه[٢]، مع أنَّه[٢] خارجٌ عن أجزاء القضية وفاقاً بين الفريقين. فافهم هذا المقام، إذ قد زلَّ فيه أقدام الأعلامُ، والحمد لله على الإنعام". البرهان للعلامة الكلنبوي مع منهواته، ومع حاشية العلامة البينجويني: ١٣٨-١٤٢.

* أي: تعريفٌ للتصديق-الذي هو الإذعان باتِّحاد المحمول للموضوع- باللَّازم، وهو: الإذعان بوقوع ذلك الاتِّحاد، فإنَّ الإذعان باتِّحاد المحمول للموضوع مُستلزمٌ للإذعان بوقوع ذلك الاتِّحاد، الذي هو المعنى الحقيقي للتصديق على ما اشتهر... قال الفاضل المدقق ابن القرداغي: قوله:(تعبيرٌ باللازم) بناءً على أنَّ المراد بالنِّسبة الثبوتُ، وباللاوقوع اللاحصولُ، ولا حصولُ الثبوت مع حصول الانتفاء متلازمان، فكأنَّهم قالوا: إدراكُ أنَّ الثبوت أو الانتفاء حاصلٌ. حاشية ابن القرداغي على برهان الكلنبوي: ١٤٠.

(126) عند المتأخِّرين. ن (ب). ويراجع بيان مفهوم (وقوع النِّسبة ولا وقوعها): حاشية السيد شريف الجرجاني على شرح الرسالة الشمسية، مع حاشية عبد الحكيم السيالكوتي: ٧١/١.

(127) اعلم أنَّ معنى كونِ الشيء موجوداً في نفسِ الأمرِ أنَّه موجودٌ في حدِّ ذاته، أي: ليسَ وجُودُه وتحقُّقه وثبُوتُه باعتبارِ مُعتبِرٍ وفَرضِ فارضٍ، مثلاً الملازمة بينَ طلوع الشَّمس ووجودِ النَّهار محقَّقةٌ سواء فرَضَ فارِضٌ واعتبر مُعتبِرٌ أو لا. ونفْسُ الأمرِ أعمُّ مُطلقاً من الخارِجيِّ، فكلُّ موجودٍ في الخارِج موجودٌ في نفسِ الأمرِ مِن غير عكس-أي: ليس كلُّ موجُود في نفسِ الأمرِ موجُوداً في الخارج-، وأعمُّ مِن وجهٍ مِن الذهنيِّ؛ لإمكانِ اعتقادِ الكواذبِ، كزوجيّة الخمسِ، فتكونُ موجوداً في الذهنِ لا في نفسِ الأمرِ، ومثلُ ذلك يُسمَّى ذهنيَّاً فرضيَّاً، وزوجيَّة الأربعة موجُودةٌ فيهما معاً، وهذا يُسمَّى ذهنيَّاً حقيقيَّاً. شرح أجزاء القضية: ٨. **والمرادُ بمطابقتها لما في نفس الأمر:** مطابقتها لها من حيث ملاحظتها في نفسها، ومع قطع النظر عمّا يُفهم من الكلام. فالمراد بالأمر: هي النِّسبةُ في نفسها ومعتبرة باعتبارها من غير اعتبار ملاحظة شيءٍ آخر معها، فيكون كلمة (في) لاعتبار المدخول، كما في قوله: (الدَّار في نفسها قيمتها كذا). ن (د).

(128) في ن (ج): بزيادة كلمة: (عبارةٌ).

(129) أي: عدم مطابقة النِّسْبة بَيْنَ بَيْنَ لما في نفسِ الأمر. ينظر: شرح أجزاء القضية: ٨. **فإن قيل: يلزم على ما ذُكر** كونُ الموجباتِ صوادقَ، والسَّوالبِ كواذبَ، وهو باطلٌ، قلتُ: المرادُ المطابقةُ وعدمُها عند المتكلِّم بحسبِ دلالة اللفظ، والمراد بالمطابقة هنا: المعنى اللغوي، والمطابقةُ التي ذكرت في تعريف الصِّدق والكذبِ حتّى يرد أنَّ متعلَّقها الوقوعُ واللَّاوقوع، لا النِّسبة بيْنَ بيْنَ. المصدر نفسه: ٨-٩.

(130) أي: متأخِّروا الحُكماء. شرح أجزاء القضية: ٩.

(131) بالكُنه*، أي: بتمام الماهيَّةِ، أو بوجهٍ صادقٍ عليه**، مُصحَّحٍ للحُكم عليه***-وكذا الأخيران-، سواء كانَ موضُوعاً أو مُقدَّماً. والمراد على الأوَّل إدراكُ نفسِ المحكوم عليه، وعلى الثاني إدراكُ أجزائه. ينظر: البرهان مع حاشية البينجويني: ١٤٢-١٤٣، وشرح أجزاء القضية: ٩.

* أي: الحقيقي، أو الاعتباري والاسمي، وأمّا النِّسْبةُ فليسَ لها إلَّا كُنهٌ اعتباريٌّ واسمي. العلامة البينجويني. ** أي: زعماً، سواء طابق الواقع أو لا. العلامة البينجويني. *** صفةٌ بعد صفة، أي: صالح للحُكم عليه، وغير آبٍ له، بحسب الزعم المُطابق أو اللَّامطابق. العلامة البينجويني. يراجع: حاشية العلامة البينجويني على البرهان: ١٤٢، ونقله عنه ابن الباساوي في شرح أجزاء القضية (الهامش): ٩.

(132) أي: المحكومُ بـه، سـواء كـان محمـولاً أو تاليـاً. ينظـر: حاشـية العلامـة البينجويني على البرهان: ١٤٢، وشرح أجزاء القضية: ٩.

(133) المـرادُ بـه: التَّصـوُّر السَّـاذج لا التَّصـوُّر المـرادف للعِلـم-أي: الأعـمّ مِـن التّصوُّر السَّاذجِ والتصديق-، كما لا يخفى. شرح أجزاء القضية: ٩.

(134) كلمة (التّامَّة) ساقطة في ن (ج).

(135) الثُّبوتيَّة المُسماةُ بالنِّسبَةِ بيْنَ بيْنَ في المُوجبة. شرح أجزاء القضية: ٩-١٠.

(136) في السَّالبة. شرح أجزاء القضية: ١٠.

قال قطب الدين الرازي-عند كلامه عن الحُكم-: إدراكُ (الإنسان)-في (الإنسانُ كاتبٌ)- هوَ تصورُ المحكوم عليه، وإدراكُ (الكاتب) هو تصورُ المحكوم بـه، وإدراكُ نسبةِ ثبوتِ الكتابة أو لا ثبوتها هو تصوُّرُ النِّسبة الحُكمية، وإدراكُ وقوع النِّسبة أو لا وقوعها-بمعنى إدراك أنَّ النِّسبة واقعةٌ أو ليست بواقعة- هو الحُكم. ينظر: تحرير القواعد المنطقية: ٣٣-٣٤. قال السيد الشريف الجرجاني تعليقاً على كلامه: "يريدُ بـه أنَّا لا نعني بإدراك وقوع النِّسبة أو لا وقوعها أنْ يُدركَ معنى الوقوع أو اللاوقوع مضافاً إلى النِّسبة، فإنَّ إدراكهما بهذا المعنى ليس حُكماً، بل هو إدراكٌ مركبٌ تقييديٌّ من قبيل الإضافة، بل نعني بـ (إدراك الوقوع) أنْ يُدرك أنَّ النِّسبة واقعةٌ، ويُسمَّى هذا الإدراك حكماً إيجابياً، وبـ (إدراك عدم الوقوع) أنْ يُدرك أنَّ النِّسبة ليست بواقعةٍ، ويُسمَّى هذا الإدراك حكماً سلبياً، ولا شكَّ أنَّ إدراك وقوع النِّسبة أو لا وقوعها يجبُ أنْ يتاخَّر عن إدراك النِّسبة الحُكمية، كما يجبُ تأخُّر إدراكها عن إدراك طرفيها". حاشية السيد الشريف على تحرير القواعد المنطقية: ٣٤.

(137) هذا يعمُ الحُكم الحملي والاتصالي والانفصالي إيجاباً وسلباً. حاشية السيد الشريف على تحرير القواعد المنطقية: ٣٤.

(138) أي: تُسمَّى بهذه الأسامي الثلاثة في الموجبة والسَّالبة. وإنَّما لم يقل-كما مرّ- : بوجهِ الإذعان لما مرَّ مِن أنَّ النِّسبَةَ التَّامَّة الخبريَّة لا يتعلَّقُ بها غيرُ الإدراكِ الإذعانيِّ عند المتأخرين. ينظر: البرهان، للكلنبوي مع حاشية البنجويني: ١٤٢، وشرح أجزاء القضية: ١٠.

(139) يعني: كما أنَّ التَّصديقَ المتعلِّق بالوقُوع يُسمَّى عند القُدماءِ (إيقاعاً، وإيجاباً، وإثباتاً)، والمتعلِّق باللَّاوقُوع (انتزاعاً، وسَلباً، ونفياً) كذلك عند متأخري الحُكماء. ينظر: البرهان، للكلنبوي: ١٤٢، وشرح أجزاء القضية: ١٠، وينظر: ن (أ).

(140) في ن (ب) و(ج): (اه).

(141) ن (ب) و(ج).

(142) ن: (أ) و(ب) و(ج) و(د).

(143) أي: بين الموضوع والمحمول. ابن-رحمه الله- ن (ب) و(د) و(ه). وكذلك: بينَ المقدَّم والتَّالي في القضية المتصلة والمنفصلة.

قال العلامة إسماعيل الكلنبوي: "إنما سميت بها-أي: بالنِّسبة بينَ بينَ- لكونها مشتركةً بين الموجبة والسَّالبة، إما جزأً كما عند المتأخرين، أو خارجاً موقوفاً عليه كما عند القدماء". البرهان مع منهواته: ١٤٢. وسيأتي تحقيق قوله في ذلك في ص: ٦-٧.

(144) ن: (أ) و(ب) و(ج) و(د).

(145) أي: إنْ كان من الإيجاب بمعنى: إدراك الوقوع. سلطان. ن (ب).

(146) إنْ كان من الإيجاب بمعنى: الوقوع. وقوله: (ذي إيجاب): أي: صيغة ذي كذا. سلطان. ن (ب).

(147) ن: (ب) و(د).

(148) ن: (ب) و(ج).

(149) في ن (د): (قيل: إنّ أجزاء..)، بزيادة (إنّ).

(150) سيأتي تفصيل ذلك في ص٦-٧ من هذه الرسالة.

(151) ن: (أ) و(ب) و(ج) و(د).

(152) كلمة (حُكماً) ساقطة في ن (د).

(153) وفي ن (ج): (.. والشَّك والتخييل حُكمين). وفي (د): (.. والشَّك الحكمين). والصواب ما أثبتناه.

(154) ن: (أ) و(ب) و(ه).

(155) في ن (ش): (تطلق) بالتاء.

(156) أي: قد تُطلقُ أسامي تصديقِ الموجبة وتصديقِ السَّالبةِ على الوقُوعِ في القضيَّة الموجبة، أي: على النِّسبة الخارجيَّة التي هي مُتعلَّقها، واللَّاوقوع، أي: وعلى لا وقوع النِّسبة الخارجيَّة التي هي مُتعلَّقها، مِن قبيل إطلاقِ اسم (العِلم) على (المعلُوم). ينظر: شرح أجزاء القضية: ٦.

(157) أي: مذهب قُدماء الحُكماء ومتأخريهم، كما أنّ الحُكم عندهما يُطلق* على كلٍّ منهما. أي كما يطلق على الإذعان طلقاً. ينظر: البرهان، للكلنبوي: ١٤٤، وشرح أجزاء القضية: ٧. * أي: يُطلقُ-بين الإذعان وذلك المفهوم- بالاشتراك اللفظي على مفهومٍ-وهو النِّسبة التامة الخبرية- يَصدُقُ على كلٍّ من الوقُوعِ[١] واللَّاوقُوع[١]، فالحُكم[٢] مشتركٌ معنويٌّ بينهما[١]، وإنْ كان[٢] مشتركاً لفظياً بينَ الإذعان وذلك المفهوم. العلامة البينجويني. يراجع: حاشية البينجويني على البرهان: ١٤٤، وشرح أجزاء القضية (الهامش): ٧.

(158) ما بين المعكوفتين ساقط في ن (أ) و(ب)، وهي مثبتة في بقية النسخ الأخرى.

(159) ن (أ) و(ب) و(ش) و(ج) و(د) و(ه).

(160) في ن (ب): (.. وإلى زائدة)، وهو خطأ، كما يدلُّ عليه السِّياقُ.

(161) ن: (ج) و(د).

(162) ن: (ب) و(د).

(163) في ن (ج) و(د) و(ه): (أي: دائرٌ) بدون (ال). وأشار في ن (د) إلى أنّ هذا (المِنْهُ) لابن المصنف.

(164) ن: (ب) و(ج) و(د) و(ه).

(165) أي: بعدما عرفتَ مذهبَ الفريقين في أجزاء القضية التي هي قسمٌ من المعلوم، والتصديقَ الذي هو قسمٌ من العِلم. شرح أجزاء القضية: ١٠.

(166) في ن (ش) و(د): (المنطقيين).

ولمَّا كان المتبادَرُ مِن قُدماءِ المنطقيين قدماءَ الحُكماءِ، والحالُ أنَّ المرادَ به قدماءُ الحُكماء ومتأخِّروهم معاً، حيثُ سَمُّوا كلاً منهما قُدماءَ المنطقيين، وسَمُّوا الإمامَ وتابعيهِ متأخِّري المنطقيين-كما مرَّ- فسّره بقوله: (أعني)، أي: بقدماءِ المنطقيين. شرح أجزاء القضية: ١٠.

(167) أي: اعتقدوا. ن (ج).

(168) مِن أنّ إدراكَ النِّسبَةِ التامَّة الخبريّة بإذعانٍ عند قُدماء الحُكماء، وإدراكها عند متأخِّريهم، فتأمَّل. ثاثيلاني. وجهُهُ: أنَّ متعلَّق التَّصوُّر والتَّصديق ليسَ شيئاً واحداً على مذهب المتأخِّرين، كما هو كذلك على مذهبِ المتقدِّمين، فلذا لم يقيّد قولُنا: وإدراكها بإذعانٍ. ن (د).

قال العلامة إسماعيل الكلنبوي: "...، وتصور النِّسبة التامة الخبرية كذلك، ثم الإذعان بها،... وهذا الإذعان مشروطٌ بهذه التصورات الثلاثة، وهو على إطلاقه يُسمَّى تصديقاً وحُكماً،...". قال العلامة البينجويني-تعليقاً على قوله: (ويُسمى تصديقاً)-: "في جعل التصديق نفسَ الإذعان، والإذعان من الإدراك اختيارٌ لمذهب الحُكماء مِن وجهين: بساطةُ التصديق، وكونُ الإذعان عِلماً لا فعلاً، وتركٌ لمذهب الإمام مِن كون التصديق[٢] مركباً من الإذعان الفعلي والتصورات الثلاثة، وللمذهب المستحدث مِن كونه[٢] مركباً من التصورات، وكون الإذعان شرطاً لا شطراً". البرهان مع حاشية البينجويني: ١٤٣-١٤٤. ويراجع: حاشية عبد الله اليزدي على تهذيب المنطق، للعلامة التفتازاني: ٣٠.

(169) لا جزءَ له، ويقولون: إنَّه عبارةٌ عن الحُكم-أي: الإذعانِ بالنِّسبَةِ- فقط؛ لأنَّ التَّصديقَ لما كان يدُورُ مع الحُكم وجوداً وعدماً كانَ التصديقُ هو الحُكمُ فقط. ومُرادُهم بالبَسيطِ الخارجيّ، فلا يردُ أنَّ كونَه قسمَ العِلم يقتضِي تركُّبه من الجنس والفصل؛ فلا يكونُ بسيطاً، لأنّهما مِن الأجزاء الذهنيَّة. شرح أجزاء القضية: ١٠. ولمزيد التفصيل في ذلك يراجع: تحرير القواعد المنطقية مع حاشية السيد شريف الجرجاني: ٣٥-٣٨.

(170) في ن (ش): (والإدراكات الثلاثة).

(171) أعني: إدراكَ المحكوم عليه، وإدراك المحكوم به، وإدراك النِّسبة. شرح أجزاء القضية: ١٠.

(172) لَهُ، لا شُطُورٌ. شرح أجزاء القضية: ١٠. فعلى رأي الحُكماء التصديق هو الحُكم فقط. ينظر: تحرير القواعد المنطقية: ٣٥.

قال السيد شريف الجرجاني: "هذا هو الحقُّ؛ لأنَّ تقسيم العِلم إلى هذين القسمين إنَّما هو لامتياز كلِّ واحدٍ منهما عن الآخر بطريق خاص يستحصل به، ثمَّ إنَّ الإدراك المسمَّى بالحُكم ينفردُ بطريق خاصٍّ يوصل إليه، وهو الحجَّة المنقسمة إلى أقسامها، وما عدا هذا الإدراك له طريقٌ واحدٌ يوصل إليه، وهو القول الشارح، فتصور المحكوم عليه، وتصوُّر المحكوم به، وتصوُّر النِّسبة الحُكمية يُشاركُ سائر التصورات في الاستحصال بالقول الشارح، فلا فائدة في ضمِّها إلى الحُكم، وجعل المجموع قسماً واحداً من العلم المسمَّى بالتصديق؛ لأنَّ هذا المجموع ليس له طريقٌ خاصٌ. فمَن لا حظ مقصود الفنِّ- أعني: بيان الطريق الموصل إلى العلم- لم يلتبس عليه أنَّ الواجب في تقسيمه ملاحظة الامتياز في الطُّرُق، فيكون الحُكم أحد قسميه المسمَّى بالتصديق، لكنَّه مشروطٌ في وجوده وتحقُّقه إلى ضمِّ أمورٍ متعدِّدة مِن أفراد القسم الآخر...". حاشية السيد شريف على تحرير القواعد المنطقية: ٣٥-٣٦.

وقد قال المحقِّق عبد الحكيم السيالكوتي: للخصم أنْ يمنع: (أنَّ الإدراك المسمَّى بالحُكم-أي: إدراك أنَّ النِّسبة واقعةٌ- له طريقٌ خاصٌ، وهو الحجَّة المنقسمة إلى القياس والتمثيل والاستقراء)، فيقول: "إنَّ إدراك أنَّ النِّسبة[٣] واقعةٌ أو ليست بواقعة إذا كان مع الإيقاع-وهو أنْ تنسب باختيارك الوقوع إليها- فطريقه الحجة، وأما إذا حصل في ذهنك كونها[٣] منسوباً إليها[٣] الوقوعُ من غير اختيار فلا يحتاج إلى الحجة، فالمكتسبُ بالحجة الإدراك المذكور بشرط الحُكم، وليس ذلك الإدراكُ نفس الحُكم-كما زعمتَ-، بل الحكمُ فعلٌ مقارن له". وأيضاً "قوله: (فلا فائدة في ضمِّها إلى الحُكم) هذا مسلمٌ على تقدير كون الحكم إدراكاً، أما على تقدير كونه فعلاً فلا، إذ إدراكُ النِّسبة من حيث الإيقاع-الذي هو فعل النَّفس- له طريق خاصٌ لإدراكه من حيث الذات،..." حاشية عبد الحكيم على شرح الشمسية: ١/٧٢-٧٣.

قال الفاضل المدقق ابن الباساوي-رداً على كلام الخصم-: "وفيه نظرٌ؛ لأنَّه لم يدَّعِ أنَّ جميع الإدراك حاصلٌ بالحجة بديهيَّاً أو نظريَّاً، وسواءٌ كان الحُكم إدراكاً أو فعلاً؛ إذ كلامه مبنيٌّ على كون الحُكم إدراكاً". شرح أجزاء القضية: ١١.

(١٧٣) في ن (ش) و(د): (المنطقيين).

(174) هو الإمام فخر الدين الرازي: أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسين التميمي البكري، الفقيه الشافعي الأصولي، المتكلم النظار المفسر، الأديب الشاعر الحكيم الفيلسوف الفلكي، له تصانيف مفيدة، منها: (المحصول في علم الأصول)، و(المطالب العالية)، و(مفاتيح الغيب-التفسير الكبير)، توفي-رحمه الله- سنة ٦٠٦هـ. ينظر: وفيات الأعيان: ٤/ ٢٤٨-٢٥٢، وطبقات الشافعية الكبرى: ٨/٨١.

(١٧٥) فالإمامُ وتابِعُوه متَّفِقَانِ في كونِ التَّصديقِ مُركباً، ومختلفَانِ في كَميَّةِ أجزائِه. شرح أجزاء القضية: ١١، وينظر: ن (ج) باغي.

(١٧٦) الفاءُ للتفصيل، ففيه يظهر الاختلاف بين الإمام ومَن تبعه في جزءٍ من التركيب. ثاثيلاني. ن (د).

(١٧٧) صرَّح بها دفعاً لتَوهُّم أنَّ أجزائه ستّةٌ، بعد تصوُّر ذلك الفعل، والتَّصديق بفائدته مِن أجزائه، على أنَّهما كالإدراكات، وأنّهما أزيدَا من ذلك الفعل الواقع منه، وليصحَّ-ولينهَض- قوله: ((وأمَّا تصوُّر ذلك)). اهـ. جواباً لسؤال مقدَّرٍ. تأمّل. ثاثيلاني. ن (د).

(١٧٨) كلمة (عليه) ساقطة في ن (د).

(١٧٩) بكُنهِه، أو بوجهٍ صادقٍ عليه مُصحَّحٍ للحُكم عليه، سواءٌ كانَ موضوعاً أو مُقدَّماً. البرهان، للكلنبوي مع حاشية البينجويني: ١٤٢، وشرح أجزاء القضية: ١١. ويراجع ص٧ من هذه الرسالة.

(١٨٠) كذلكَ، سواءٌ كانَ محمولاً أو تالياً. ينظر: حاشية العلامة البينجويني على البرهان، للكلنبوي: ١٤٢، وشرح أجزاء القضية: ١١.

(١٨١) وهذا الإدراكُ بالحقيقة إدراكان، أمّا إذا كانت أجزاءُ القضيَّة أربعةً فظاهرٌ، أحدُهما: إدراكُ النِّسبَةِ بَيْنَ بَيْنَ، وثانيهما: إدراكُ النِّسبَة التامَّة الخبرية، وأمّا إذا كانت ثلاثةً-كما هو مذهبُ القُدماءِ- فأحدُهما: تصوُّر النِّسبَةِ التامّة الخبرية، والآخر: الإذعانُ بها، ويُسمّى هذا التَّصور التخييل. باغي. ن (ج). ويراجع: حاشية العلامة البينجويني على البرهان: ١٤٣.

(١٨٢) **والجزء الرابعُ:** الحُكم الذي هو فعلٌ اختياريٌّ. شرح أجزاء القضية: ١٢.

هذا، وذكر قطب الدين الرازي: أنَّ الفرق بين الحُكماء والإمام الرازي-في التصديق- "مِن وجوهٍ، **أحدها:** أنَّ التصديق بسيطٌ على مذهب الحُكماء، ومركبٌ على رأي الإمام. **وثانيها:** أنَّ تصور الطرفين والنِّسبة شرطٌ للتصديق خارجٌ عنه على قولهم، وشطره الداخل فيه على قوله. **وثالثها:** أنَّ الحُكم نفسُ التصديق على زعمهم، وجزؤه الداخل على زعمه". تحرير القواعد المنطقية: ٣٥-٣٨.

وقال العلامة البينجويني-تعليقاً على كلام العلامة إسماعيل الكلنبوي: (...، والإذعان على إطلاقه يسمى تصديقاً وحُكماً)-: "في جعل التصديق نفسَ الإذعان، والإذعان من الإدراك اختيارٌ لمذهب الحُكماء من وجهين: بساطةُ التصديق، وكون الإذعان عِلماً لا فعلاً، وتركٌ لمذهب الإمام من كون التصديق مركباً من الإذعان الفعلي، والتصورات الثلاثة،.. ". حاشية العلامة البينجويني على البرهان: ١٤٣-١٤٤.

(١٨٣) يعني: أنَّ الإمامَ ذهبَ إلى أنَّ الحُكمَ فعلٌ مِن أفعالِ النَّفسِ الصَّادرةِ عنها، بناءً على أنَّ الألفاظ التي يُعبَّرُ بها عن الحُكم تدلُّ على ذلك، كالإسنَاد والإيقاع والانتزاع والسَّلب والإيجاب وغيرها. قال السَّيد شريف الجرجاني: والحقُّ أنَّه إدراكٌ لا فعلٌ؛ لأنَّا إذا رجعنا إلى وجداننا علِمنا أنَّه بعدَ إدراكنا النِّسبَةَ الحُكميَّة الحمليَّةَ أو الاتصاليَّةَ أو الانفصاليَّةَ لم يحصُل لنا سِوى إدراك أنَّ تلك النِّسبَةَ واقعةٌ-أي: مُطابقة لما في نفسِ الأمر-، أو إدراكُ أنّها ليستْ بواقعةٍ-أي: غيرُ مطابقةٍ لما في نفسِ الأمر-. حاشية السيد شريف على الرسالة الشمسية: ٣٥.

وذكر المحقِّق عبد الحكيم السيالكوتي: "للخصم أنْ يقول: إنْ أردتَّ أنَّه لم يَحصُل إدراكٌ سوى ذلك فمُسلَّمٌ، لكن لا يجدي ذلك نفعاً، وإنْ أردتَّ أنَّه لم يحصُل شيءٌ سِوى ذلك مطلقاً فممنُوعٌ؛ إذ لا يحصُل التَّصديقُ بمجرَّد أنْ يحصُلَ في ذهنِكَ كونُ الشيءِ منسُوباً إليه الوقوع في نفسِ الأمر، بل لا بُدَّ من الإيقاع، وهو أن تَنسِبَ إليه الوقوع في نفسِ الأمرِ بختيارِكَ، فإنَّ العالِمَ بالوقوع المعانِد لا يُسمَّى مصدِّقاً، كالكفَّار العَالِمين بصدقِ الرَّسول (عليه الصلاة السلام) المعاندين له، ولِورُود هذا المنع بنَى-أي: السيد شريف الجرجاني- الكلامَ على الوجدَان". حاشية السيالكوتي على شرح الرسالة الشمسية: ٧١/١.

قال العلامة ابن الباساوي-تعليقاً على هذا الإيراد-: "وفيه نظرٌ؛ لأنَّ التَّصديقَ الشَّرعي وإنْ سُلِّم أنَّه عينُ التَّصديق المنطقيِّ لكنْ يجوزُ أنْ يكونَ التَّصديقُ الشَّرعيُّ معتبراً بمباشرة الأسبَاب، وصرفِ النظر، ورفع الموانِع، والكفَّار المعاندين ليس لهم هذه المباشرة. ويُمكن أن يُقال: ولو حصَل لهم التَّصديقُ الضروري يردون دفعَه ولا ينقادُون، ويعملون على الأوهام، فلذا لا يُعدُّ تصديقاً". شرح أجزاء القضية: ١٢.

قال المحقِّق عبد الحكيم السيالكوتي: "والتحقيقُ عندي: أنَّ القَول بفعليَّة الحُكم الذي ذهبَ إليه الإمامُ ومَن تابعُه مبناهُ أمرٌ معنويٌّ، وهو: أنَّ الإيمان مُكلَّفٌ به، ومعناهُ التَّصديقُ بما جاءَ به النبيُّ (عليه الصلاة والسلام)، والمكلَّفُ به لا بدَّ أنْ يكونَ فعلاً اختياريًّا، فالتَّصديقُ لا بُدَّ أنْ يكون فعلاً اختيارياً، فقالوا: إنَّ الحُكم الذي هو شطرٌ في التَّصديق-أعني: إيقاعَ النِّسبَة أو انتزاعَها، وهو: أنْ تَنسِبَ باختيارك الصِّدقَ إلى الخبَر أو المـُخبَرِ وتُسلِّمهُ- فِعلٌ اختياريٌّ، والتَّكليفُ باعتباره". حاشية المحقق عبد الحكيم على شرح الرسالة الشمسية: ٧١/١.

(١٨٤) أي: ذلك الفعل الاختياريُّ. شرح أجزاء القضية: ١٢-١٣.

(١٨٥) جاء في مقاييس اللغة، لابن فارس: "الصَّادُ وَالدَّالُ وَالْقَافُ أَصْلٌ، يَدُلُّ عَلَى قُوَّةٍ فِي الشَّيْءِ قَوْلًا وَغَيْرَهُ. مِنْ ذَلِكَ الصِّدْقُ: خِلَافُ الْكَذِبِ، سُمِّيَ لِقُوَّتِهِ فِي نَفْسِهِ،.. وَمِنَ الْبَابِ الصَّدَقَةُ: مَا يَتَصَدَّقُ بِهِ الْمَرْءُ عَنْ نَفْسِهِ وَمَالِهِ". مادة (صَدَقَ) . وجاء في حاشية العلامة الباجوري على السُّلم المنورق: "وإنما سمي ذلك تصديقاً: لأنَّ التَّصديق لغةً النِّسبةُ إلى الصِّدق": ٨٧.

(١٨٦) ثمَّ اعتُرِض بأنَّه يلزمُ على مذهب الإمام الرازي أنْ لا يكونَ التَّصديقُ قسماً من العِلم، إذ العِلم إمَّا مِن مقُولة (الكَيف)، بمعنى: الصُّورة الحاصلة، أو من مقولة (الانفعال)، بمعنى قبول الذِّهن الصورةَ من المبدأ الفيَّاض، أو من مقولة (الإضافة)، فيكونُ إضافةً مخصوصةً بين العالِم والمعلوم، وليس من مقولة (الفعل) اتِّفاقاً، والفعل الاختياريُّ من مقولة (الفعل)، فيكونُ التَّصديقُ من مقولة (الفعل)، فلا يصحُّ كونُه قِسمَاً من العِلم؛ لأنَّ المقولاتِ العشرة متباينة. ينظر: شرح المطالع، للقطب الرازي: ٢٩/١-٣٥، وحاشية السيد شريف الجرجاني على الرسالة الشمسية: ٣٥، وشرح أجزاء القضية: ١٣.

قال محمد شفيع-رحمه الله-: "فإنْ قيل: إذا كان التَّصديقُ مركباً لا يجوز عدُّه من قِسم (العِلم)؛ لأنّه إمّا من مقولة (الكَيف)، أي: الصُّورة عند المحققين، أو من (الإضافة)، أي: النِّسبة بين العالِم والمعلوم، كما هو مذهب الإمام، أو من مقولة (الانفِعال)، أي: الانتقاش، كما هو مذهبُ الأصفراني، وأيّاً ما كان ليس مقولة (الفَعل)، والمفروض أنّه مركبٌ من: فعلٍ وتصوُّراتٍ، مع أنّ هذا القائِل عدَّه أيضاً من قسم (العِلم)، فأجاب بقوله: ((فعَدُّهُ ...إلخ))". يراجع: ن (ب). وجاء في ن (ج): "دفع الاعتراض: كأنّه قيل: إذا كان الحُكم فعلاً أو جزءً من التَّصديق الذي هو قِسمٌ مِن العِلم يلزمُ أن يكونَ العِلم فعلاً وليس كذلك. باغي مدَّ ظله العالي".

(١٨٧) مِن الإدراكات والحُكمِ الذي هو فعلٌ عنده. ينظر: شرح الرسالة الشمسية مع حاشية الدسوقي: ٧٢/١، وشرح أجزاء القضية: ١٣.

وجاء في حاشية ن (د): "مِن الإدراكات الثلاثةِ والفعلِ قِسمَاً مِن العِلم الذي منِ قبيل الإدراكات، مع أنَّ جزءاً منه-أعني: الفعل- ليسَ مِن قبيلها* تسامح باعتبار. اه. فلمّا لم يحسُن هذا عند مَن تبعَهُ صارَ سبباً للتفرقة بينهما، حيث جعل الفعلَ شرطاً لا شطراً على عكسه. تأمَّل. ث". * فتَسميتُه بهذه الأسامي لا يجعلُه من قبيلها. تأمل. ن (د).

(١٨٨) ثابتٌ. شرح أجزاء القضية: ١٣.

(١٨٩) في ن (د): (أكثرِ الأجزاء).

(١٩٠) وهو: إدراكُ المحكوم عليه، وإدراكُ المحكوم به، وإدراكُ النِّسبَة، أي: لا باعتبار الجزء الفعلي. شرح أجزاء القضية: ١٣.

(١٩١) في ن (ب): (ذالك)، وهو مخالفٌ لقواعد الإملاء المتبعة.

(١٩٢) الاختياريِّ الذي هو ضدُّ الردِّ. شرح أجزاء القضية: ١٣.

(١٩٣) في ن (ج) سقطت كلمة (بفائدتِه).

(١٩٤) أي: بفائدة ذلك الفعل. شرح أجزاء القضية: ١٣.

(١٩٥) أي: فكلُّ واحدٍ منهما شرطٌ-موقوف عليه- للتَّصديق لا شَطرٌ وجزءٌ لَهُ. شرح أجزاء القضية: ١٣. ويراجع لمزيد التفصيل في ذلك: تحرير القواعد المنطقية في شرح الرسالة الشمسية مع حاشية السيد شريف الجرجاني: ٣٥-٤٠، وشرح المطالع للقطب الرازي، مع حاشية السيد شريف الجرجاني: ٢٨/١-٣٥، وحاشية العلامة البينجويني على البرهان للكلنبوي: ١٤٣-١٤٤، والحاشية على تهذيب المنطق: ١٧١-١٧٣.

(١٩٦) ثمَّ إنَّ منشأَ الخلاف بين الفريقين حصولُ التَّصديق عند حصول الحُكم، وعدمُ حصوله عند عدم الحُكم. **بيانُه:** أنْ يقال: إذا تصوَّرنا الطَّرفين والنِّسبةَ من غير أنْ يُجزَمَ بوقوعها-وذلك قبل قيام البُرهان- فلا شكَّ في عدم حصول التَّصديق، وإذا جزمنَا بوقوع النِّسبة-وذلك بعد قيام البُرهان- حصلَ الحُكم، فيُوجد أمران، أحدُهما: الحُكم، وثانيهما: المجموعُ المركَّبُ مِن الأُمور الثَّلاثة، والحُكمُ والتَّصديقُ متحقِّقٌ جزمَاً، فالإمامُ

يقول: إنّ التَّصديق هوَ المجموعُ؛ لأنّ الحاصلَ عند حصولِ الحُكم هوَ المجموعُ، ويكونُ التَّصديقَ نفسَهُ. ويقولُ القُدماءُ: إنَّ التَّصديقَ نفسُ الحُكم؛ لأنَّ الحاصلَ عند الجزمِ بوقوع النِّسبة ليسَ إلا الحُكم، فالتَّصديقُ يكونُ نفسَ الحُكم.

واعتُرض على مذهب الإمام بأنّا لا نعني بالتَّصديق إلا ما حصلَ من الحُجَّة، والحاصِلُ منها ليس إلا الحُكم فقط، فكيف يكونُ التصديقُ هو المجموع، كما إذا قلنا: العالَم متغيِّرٌ، وكلُّ متغيِّرٍ حادِثٌ، فالمُكتسبُ من الحُجَّة إيقاعُ الحادث على العالَم لا مفهوم العالَم، ولا مفهوم الحادِث، ولا نِّسبةُ الحادث إلى العالَم، أعني: النِّسبَةَ الحُكميَّة؛ لأنَّا قد تصوَّرناها قبل الدَّليل. فتأمَّل. شرح أجزاء القضية: ١٣.

قال الشيخ عبد الكريم المدرس: "فإنّه يردُ على مذهب الأخراء-ومنهم الإمام الرازي- من كونه-أي: التصديق- مركباً من الإدراكات الثلاثة والإذعان الفعلي، وكذا على المذهب المنقول عن الإمام من كونه بسيطاً وإذعاناً فعليّاً- تقسيم الشيء، أي: العلم إلى نفسه وغيره، فإنَّ التصديق إذا كان مركباً من العلم والفعل، أو كان هو الإذعان الفعلي وحده فكيف يُقسَّمُ العلمُ إلى التصوَّر والتصديق". العزيزة ضمن (رسائل الرحمة في المنطق والحكمة): ١٦١.

ويراجع اختيار رأي القدماء: تهذيب المنطق، للعلامة التفتازاني مع حاشية عبد الله اليزدي: ٣٠، وحاشية السيد شريف الجرجاني على شرح الرسالة الشمسية: ٣٥-٣٦، وشرح الخبيصي على تهذيب المنطق مع حاشية العلامة الدسوقي والعلامة العطار: ٣٤-٣٥، والبرهان، للعلامة الكلنبوي مع حاشية العلامة البينجويني: ١٤٣، والحاشية على تهذيب المنطق: ١٧١.

قال الأستاذ المحقِّق ملا أحمد ابن الباساوي: "ثمَّ أقولُ: كلامُ المصنِّف-رحمه الله تعالى- صريحٌ في أنَّ الحُكم عند الإمام فعلٌ. وقال بعضُهم: إنَّه كان مُتردِّداً بينَ كونِه فعلاً أو إدرَاكاً. وقال المصنِّفُ-رحمه الله تعالى- ناقلاً عن بعضِ المحقِّقين: إنَّ الإمامَ رجَعَ عن القول بكونِ الحُكم فعلاً إلى القول بكونه إدراكاً. شرح أجزاء القضية: ١٣. ويراجع: العزيزة، للشيخ عبد الكرم المدرس: ١٦٠-١٦١.

قال السيد شريف الجرجاني: "وإذا أردتَّ تقسيمه-أي تقسيم العلم- على مذهب الإمام* قلت: العلمُ إمَّا أنْ يكون إدراكاً لأمور أربعة-هي المحكوم عليه، والمحكوم به، والنِّسبة الحُكميَّة، وكون تلك النِّسبة واقعة أو غير واقعة-، وإمَّا أنْ يكون إدراكاً هو غير الإدراك المذكور، فالأول هو التصديق، والثاني هو التصور". حاشية السيد على الرسالة الشمسية: ٣٦.

* قال المحقق عبد الحكيم السيالكوتي: "قوله: (على مذهب الإمام): أي: على القول بالتركيب، فلا يردُ أنَّ الإمام لا يقول بكون الحُكم إدراكاً، على أنَّه قد نقَل البعضُ أنَّ الإمام متردِّدٌ في كون الحكم إدراكاً، أو فعلاً، وفي حصر التقسيم على هذين الوجهين إشارةٌ إلى بطلان القول بتركيب التصديق مع فعلية الحُكم، كما هو المشهور من الإمام". حاشية عبد الحكيم على حاشية السيد شريف الجرجاني على شرح الشمسية: ٧٤/١.

(١٩٧) في ن (ج): (مَن) بدل (ممَّن).

(١٩٨) أي: تبع الإمام، كصاحب الشَّمسية، والمطالع، والكَشف، والمحقِّق الطُّوسي. ن (ب) و(ش) و(ج). وعدّه ن (ه) من منهوات المصنف.

يراجع: الرسالة الشمسية، لنجم الدين القزويني مع تحرير القواعد المنطقية، وحاشية السيد شريف الجرجاني والمحقق عبد الحكيم السيالكوتي: ٨١، وذكر الجرجاني والسيالكوتي: أنّ ذلك ظاهر عبارة صاحب الكشف، أي: (كشف الأسرار عن غوامض الأفكار)، لأفضل الدين ناماور الخُونَجي، ومطالع الأنوار، لسراج الدين الأرموي، بشرح قطب الدين الرازي وحاشية السيد شريف الجرجاني: ٢٩/١-٣٠ و٣٥.

(١٩٩) أي: في كونه مركباً فقط، لا في أجزائه. شرح أجزاء القضية: ١٣.

(٢٠٠) في ن (ج): (ذهبوا).

(٢٠١) وقع سقطٌ في ن (د) سهواً: وهو قولُه: ((..مجموعُ الإدراكاتِ، وذلك الفعلُ شرطٌ كتصوُّرِهِ، والتَّصديقِ...)).

(٢٠٢) أي: إدراكُ المحكوم عليه، وإدراك المحكوم به، وإدراكُ النِّسبَة. شرح أجزاء القضية: ١٤.

(٢٠٣) الاختياري، أي: الجزء الرابع. شرح أجزاء القضية: ١٤.

(٢٠٤) في ن (ب): (شَرطاً)، وفي ن (أ) و(ش) و(ج) و(ه): (شَرطٌ) وهو الصواب.

(٢٠٥) أي: شرطٌ للتَّصديق لا شطرٌ. شرح أجزاء القضية: ١٤.

(٢٠٦) يعني: كمَا أنّ تصوُّرَ كلٍّ من ذلك الفعلِ والتَّصديقَ بفائدته شرطٌ للتَّصديق خارجٌ عن حقيقتهِ كذلك الفعلُ عندهم. شرح أجزاء القضية: ١٤. ويراجع: ن (ب) عن نعمة زاده. بتصرف.

فحقيقة المذهب المستحدث-الذي ذهب إليه بعض أتباع الإمام الرازي،كصاحب كشف الأسرار، لأفضل الدين ناماور الخُونَجي، ومطالع الأنوار، لسراج الدين الأرموي- هي: أنَّ التصديق مركبٌ، وعبارة عن مجموع الإدراكات الثلاثة- إدراك المحكوم عليه، وإدراك المحكوم به، وإدراك النِّسبة التامة مطلقاً-، بشرط مقارنتها للإذعان الفعلي. ينظر: حاشية السيد شريف الجرجاني على شرح الشمسية، مع حاشية العلامة عبد الحكيم السيالكوتي، وحاشية العلامة الدسوقي: ١/٨٠-٨١، و٨٨-٨٩، والحاشية على تهذيب المنطق: ١٧١، والعزيزة، ضمن رسائل الرحمة في المنطق والحكمة، للشيخ المدرس: ١٦١.

وذكر العلامة عبد الرحمن البينجويني وجه الفرق بين مذهب الحكماء والمذهب المستحدث، إذ بيَّن: أنّ الحكماء يرون: أنَّ التصديق نفسُ الإذعان، وأنَّه بسيطٌ، وكون الإذعان عِلماً لا فعلاً، بخلاف المذهب المستَحدَثِ، إذ يرون: أنَّ التصديق مركبٌ من التصورات، أي: محض الإدراكات الثلاثة، وكون الإذعان فعلاً لا علماً، فالإذعان شرطٌ عندهم للتصديق لا شطر، فهو خارج عن التصديق عارض له، بخلاف الإمام الرازي، حيث يرى: أنّ التصديق مركبٌ من الإذعان الفعلي والتصورات الثلاثة، والإذعان الفعلي شطرٌ عنده فيه. حاشية العلامة البينجويني على البرهان للعلامة الكلنبوي: ١٤٣-١٤٤. ويراجع الحاشية على تهذيب المنطق: ١٧١.

قال الشيخ عبد الكريم المدرس: "ويردُ على المذهب المـُستَحْدَث، مِن كونِه-أي: التصديق- مركباً من الإدراكات الثلاث بشرط مقارنتها للإذعان: أنَّه إذا كان الإذعان سبباً لتحقُّق التصديق فكيف لا يجعل الإذعان نفس التصديق، أو جزءاً ويجعل شرطاً فيه". العزيزة، ضمن رسائل الرحمة في المنطق والحكمة،: ١٦١.

(٢٠٧) في ن (ج): (أنَّ) بدل: (أنّها).

(208) أي: الفعلَ، وتصوُّرَه، والتَّصديقَ بفائدته. شرح أجزاء القضية: ١٤. أو المقصود: الإدراكات. ينظر: ن (أ) و(ه).

(209) مطلقاً-قُدماء أو أُخَراء (كذلِكَ)، أي: شرطٌ، وإنّما عدلوا عن مذهب الإمام الرازي، حيث جعلوا الفعلَ شرطاً لا شَطراً حتَّى لا يكون في عدِّ التصديق... إلخ. ينظر: شرح أجزاء القضية: ١٤.

(210) لأنَّ العِلم من مقولة (الكيف) عندهم، والفعلُ الاختياريُّ من مقولة (الفعل)، فإذا كان ذلك الفعلُ داخلاً في أجزائه لا يجوز عدُّه قسماً من العِلم إلا بالتَّسامح، بأنْ يُقال: إنَّه باعتبار أكثر أجزائه، كما تقرَّر في بيان مذهب الإمام الرازي.

وأجابوا-أي: توابع الإمام- عمّا استدلّ به على كون الحُكم فعلاً: مِن أنَّ التصديقَ مُكلَّفٌ به، والمكلَّف به فعلٌ، فالتَّصديقُ فعلٌ. ودليلُ الصُغرى-أي: وأجابوا عن دليله اه-، وهو أنّه-أي: التَّصديقُ- إيمانٌ، والإيمانُ مُكلَّفٌ به: بثلاثةِ أوجُهٍ:

الأوَّلُ: منعُ الصُّغرى-وهو (أنّ التَّصديقَ...)-، وأشار إليه بقوله: ((والتَّكليفُ بالشَّرط)).

والثاني: منعُ الصُّغرى أيضاً-أي: كالوجه الأول-، وأشار إليه بقوله: ((أو بالفكر الذي هو طريقه)).

والثالث: منع الكُبرى-وهو (وكلُّ مكلَّف به فعلٌ)-، كما أشار إليه بقوله: ((أو أنَّ المأمورَ به لا يلزمُ أنْ يكونَ فِعلاً اختياريَّاً بل حاصِلاً بمباشرةَ الأَسبابِ)). ينظر: شرح أجزاء القضية: ١٤.

(211) **جواب سؤال مقدّر**، كأنّه قيل: إنّا كُلِّفنَا بالإيمان-هو التصديق الجازم-، فإنْ كان هذا الفعلُ-أي: الإذعان والتسليم- شرطاً لم يكن داخلاً في الإيمان، فلم يكن مكلفاً به، فيلزم أن يكون المكلَّفُ به مأموراً غير فعله، وأيضاً يلزم أن يكون تصوُّرُ (محمدٍ-صلى الله عليه وسلَّم- رسولَ الله)، والنِّسبة بينهما بتخيِّل أو وَهم أو شَكٍّ إيماناً، وليس كذلك. تدبَّر. **فأجاب**-قدِّس سرِّهُ-: بأنّ التكليف متعلِّق بالشرط-أي: التَّصديق-، كما هو متعلِّق بالشَّطر، أو متعلِّق بالفكر الذي هو طريقه. وأنَّ المأمور به لا يلزم أن يكون فعلاً، بل حاصلاً بمباشرة الأسباب، سواء كان فعلاً أو إدراكاً، وهو- أي: ذلك القول- الاختيارُ، أي المختار، فلا يلزمُ شيء عليهم، كما هو واضح. ابن القزلجي-رحمه الله-. ن (ب).

قال العلامة البينجويني-رحمه الله-: "أي: التكليفُ بالتَّصديق في قوله تعالى: ((ءَآمنوا))، أي: صدّقوا على رأي ذلك البعض، باعتبار الشَّرط الذي هو الحُكم، كما أنَّ التَّكليف به على رأي الإمام باعتبار الشَّطر، أعني الحُكمَ أيضاً". ن (ب).

(212) يعني: لا نُسلِّم أنَّ التَّصديقَ مُكلَّفٌ به، بل المكلَّفُ به الشَّرطُ الذي هو الفعلُ على مذهب الحُكماءِ والبعضِ دون التَّصديق، كالشَّطر الذي هو على مذهبِ الإمام، فـ ((ءَآمنوا))، أي: أسلموا. هذا هو المراد من عبارة المصنِّف-رحمه الله تعالى-، وليس معناها: أنّ كون الشَّرط-وهو الفعل عندهم- مكلفاً به كما الشَّطر، يعني: كما أنَّ الشَّطر موقُوفٌ عليه للتَّصديق[٢] كذلكَ الشَّرطُ موقوفٌ عليه له[٢]، فالشَّرط كأنَّه شطر، كما وُهِم.. شرح أجزاء القضية: ١٤. **وهذا هو الوجه الأول** من وجوه المنع، وهو منع الصغرى. وتقدّم توضيحه آنفاً.

(213) في ن (هـ): (أو بالعكس)، وهو تحريف.

(214) **هذا هو الوجه الثاني من وجوه المنع**، وهو منع الصغرى أيضاً. وأشار إليه المصنفُ بقوله: ((أو بالفكر...))، "يعني: لا نُسلِّم أنَّ التَّصديقَ مُكلَّفٌ به، بل المكلَّفُ به فكرُه الذي هو طريقُه دون التَّصديق، فـ ((ءَآمنوا)) ، أي: فكّروا، فالتَّكليفُ بالإيمان تكليفٌ بالمسبّب، وهو الإيمانُ، وإرادة السَّبب، وهو الفكرُ. وهذا الجواب إشارةٌ إلى ما قاله القاضي الآمديّ مِن "أنَّ التَّكليف بالإيمان تكليفٌ بالنظر الموصِل إليه، وهو-أي: النَّظر الموصِلُ- فعلٌ اختياريٌّ". حاشية العلامة عبد الحكيم السيالكوتي على حاشية السيد شريف الجرجاني على شرح الرسالة الشمسية: ٧١/١، ويراجع: شرح أجزاء القضية: ١٤.

ونُقل عن ابن الحاج-رحمه الله- أنَّ المقصود بقولهم: ((أو بالفكر))، أي: بلازمه لا حقيقته. فافهم. ع. ن (ب).

(215) أي: الشَّطر. ن (ب). وفي ن (ج): "أي الشَّرط، أو التَّصديقُ، ولكنَّ الثاني أولَى".

(216) كلمة: (اختياريًّا) ساقطة في ن (ش) و(د).

(217) **وهذا هو الوجه الثالث من وجوه المنع**، وهو منع الكبرى. وأشار إليه بقوله: ((أو أنَّ المأمور به..))، "يعني: لا نُسلِّم أنَّ المكلَّف به لا يكون إلا فعلاً، بل أعمَّ من الفعل كـ [صَلُّوا]، والحاصلُ من الفعل كـ [آمنوا]. وهذا الجواب إشارةٌ إلى ما قاله العلّامة التفتازانيّ: مِن أنَّ المكلَّف به لا يلزمُ أنْ يكون من مقولة (الفعل)، بل يجوز أنْ يكون مِن مقولة أخرى كـ (الكيف)، والتَّكلفُ يكونُ باعتبار تحصيله بصرف القوَّة، وترتيب المقدِّمات، ورفع الموانع، واستعمال الفِكر في تحصيل تلك الكيفيَّة، ونحو ذلك

مِن الأفعال الاختياريَّة. ينظر: حاشية عبد الحكيم السيالكوتي على حاشية السيد شريف الجرجاني على شرح الرسالة الشمسية، مع تقريرات الشيخ الشربيني: ٧١/١.

قال الفاضل ابن الباساوي: "فالمحقِّق التفتازانيّ اعتبر في التكليف بما يؤدِّي إلى الإيمان مطلقاً، ولم يُخصِّصهُ بالنظر، كما خصَّصَه القاضي الآمدي، ويمكن أنْ يقال: إنَّ الآمدي ذكر النظر على سبيل التمثيل". شرح أجزاء القضية: ١٤- ١٥.

هذا، وتقدَّم عن المحقِّق عبد الحكيم السيالكوتي قوله: "والتحقيقُ عندي: أنَّ القَول بفعليَّة الحُكم الذي ذهبَ إليه الإمامُ ومَن تابعُه مبناهُ أمرٌ معنويٌّ، وهو: أنَّ الإيمان مُكلَّفٌ به، ومعناهُ التَّصديقُ بما جاءَ به النبيُّ (عليه الصلاة والسلام)، والمكلَّفُ به لا بدَّ أنْ يكونَ فعلاً اختياريَّاً، فالتَّصديقُ لا بُدَّ أنْ يكون فعلاً اختيارياً، فقالوا: إنَّ الحُكم الذي هو شطرٌ في التَّصديق-أعني: إيقاعَ النِّسبَة أو انتزاعَها، وهو: أنْ تَنسِبَ باختيارك الصِّدقَ إلى الخبَر أو المُخبَرِ وتُسلِّمهُ- فِعلٌ اختياريٌّ، والتَّكليفُ باعتباره". حاشية المحقق على حاشية السيد الجرجاني: ٧١/١.

(218) راجعٌ إلى مضمون المأمور به إلخ. المفيد لكون التَّصديق نفسُه مكلَّفاً به، وإنْ لم يكن فعلاً. شرح أجزاء القضية: ١٥. فقوله: (وهو) أي: عدم لزوم كون المأمور به فعلاً. شرح أجزاء القضية (ش/ث): ٢١.

(219) أي: المذهب المختار، على حمل التَّكليف بالشيء على مُتعلَّقاته. وذهب بعضُهم إلى أنَّ الإيمان ليس مجردَّ التصديق، بل مع التسليم. فهذا لم يعتبر التسليم في التصديق، واعتبره في الإيمان شرطاً وقيداً، فكان الإيمانُ عنده-أي عند ذلك البعض- نوعاً من التصديق المنطقي، الذي هو التصديقُ اللغويّ بعينه، أي: تصديقاً خاصاً مقيداً بالكسب والاختيار وترك الجحود. شرح أجزاء القضية: ١٥.

(220) ثمَّ اعترضَ على مذهبِ الإمام الرازي وتابعيه بلزوم كونِ العِلم الواحد-وهو التَّصديقُ- مركباً مِن علوم متعدِّدة. والجواب: أنَّ إدراكَ النِّسبَة التَّامَّة الخبريَّة كالنِّسبَة. ينظر: شرح أجزاء القضية: ١٥.

(221) أي: كمُتعلقِها الذي هو النِّسبة التامّة الخبريّة. شرح أجزاء القضية: ١٥، وفي ن (ب): "مِن إعطاء الحُكم بالتشبيه". ابن عثماني.

(222) هكذا ورد في نسخة (أ) و(ش) و(هـ)، وفي ن (ب) و(ج) و(د): (بجعلُ) بالباء بدل الياء.

(223) يعني: أنَّ إدراك النِّسبَةِ لكونه متعلِّقاً بالنِّسبَةِ[٢] المتعلِّقة بالطَّرفين[٣]، مِن حيثُ إنَّها[٢] آلةٌ لملاحظتهما[٣] بمنزلة الهيئة للسَّرير، المحصِّلة للأمر الواحد الحقيقي، فكما أنَّ الحاصلَ في الخارج السَّريرُ مع أنّ العَملَ لم يتعلَّق إلا بالهيئة فكذلك الحاصلُ بعد الحجَّة هو المجموعُ، وإنْ كان الاكتسابُ مُتعلِّقاً بالإدراك[٤] المذكور، كما أنَّ مُتعلَّقَه[٤]-أعني: النِّسبةَ[٥] الخبريَّة- بمنزلةِ الهيئة للقضيَّة، بسببها[٥] صارَ الكلّ-أعني الطَّرفين والنِّسبة- أمراً واحداً حقيقيّاً مغايراً لكلٍّ واحدٍ مِن الطَّرفين والنِّسبةِ، مع أنَّ الحاصل بعد الطَّرفين ليس إلا النِّسبة*. ينظر: حاشية المحقق عبد الحكيم السيالكوتي على حاشية السيد شريف الجرجاني على شرح الرسالة الشمسية: ٧٣/١. ويراجع أيضاً: شرح أجزاء القضية: ١٥.

* قال العلامة الدسوقي-تعليقاً على كلام المحقق عبد الحكيم-: "قوله (الحاصل بعد الطرفين إلخ)، أي: الحاصلُ بالحُجة ليس إلا النِّسبةُ؛ إذ الطرفان حاصلان من قبلُ، والحُجة لم تُفد إلا وقوع النِّسبة، وقد جعلوا المعلوم بالحجة المجموع، وقالوا: إنَّ العِلم عينُ المعلوم بالذات، مخالفٌ بالاعتبار، فيلزمُ أنْ يكون العِلمُ مجموع الطرفين والنِّسبة من حيث القيام بالذهن، فالمجموع أيضاً هو المعلوم من حيث الحصول فيه. تدبَّر": ٧٣/١. وقال الفاضل ابن الباساوي: "فظهر ما قاله المصنِّف في الحاشية-على قوله: (وإدراكُ النِّسبة إلخ)-: يعني: أنَّ إدراك النِّسبة التامة الخبرية يجعلُ جميع الإدراكات-بعد العروض- بمنزلة إدراك نسبة واحدة، فلا يكونُ العِلمُ الواحد مركباً. انتهى". شرح أجزاء القضية (ش/ث): ٢٢.

(٢٢٤) كلمة (هذا) ساقطة في ن (ش).

(٢٢٥) بين المذاهب المتقدمة-كما ذكره المحقق عبد الحكيم السيالكوتي-. ينظر: حاشية المحقق عبد الحكيم على حاشية السيد شريف على شرح الرسالة الشمسية: ٧٣. أو: بين قُدماء المنطقيين ومُتأخريهم، كما قاله الفاضل ابن الباساوي. شرح أجزاء القضية: ١٥.

(226) قال العلامة المحقِّق عبد الحكيم السيالكوتي: "وأنت بعد إحاطتك بما قلنا ظهر لك: أنَّ النِّزاع في التصديق لفظيٌّ، فمَن نظر إلى أنّ الحاصل بعد الحجة ليس إلا الإدراكَ المذكور قال ببساطته-أي: التصديق-، ومَن نظرَ إلى أنَّ الإدراكَ المذكور بمنزلة الجزء الصوري والحاصلَ بعد إقامة الحجة إدراكٌ واحدٌ متعلِّقٌ بالقضية قال بتركيبه-أي: التصديق-، ومَن نظر إلى أنّه لا يكفي في التصديق[٢] مجرد الإدراك المذكور-أي: أنّ النِّسبة واقعةٌ أو ليستْ بواقعة-، بل لا بدَّ فيه[٢] مِن نسبة المطابقة بالاختيار وإلا لكان إدراكاً تصوريّاً متعلقاً بالقضية يُسمَّى بالمعرفة قال: إنّه إدراكٌ معروضٌ للحُكم سواء قلنا: إنّه الإدراك المذكور، أو مجموع الإدراكات الثلاثة، فيصحُّ تقسيم العِلم إلى التصور

والتصديق بأيِّ معنىً تريد فيه،..". حاشية المحقق عبد الحكيم على حاشية السيد شريف الجرجاني على شرح الرسالة الشمسية: ٧٣/١.

وقال الفاضل ابن الباساوي-عند قول المصنِّف: (..أنَّ هذا النِّزاع لفظيٌّ)-؛ "لأنَّ المعنى عند الكلِّ واحدٌ، وهو: إدراك أنَّ النِّسبةَ واقعةٌ أو ليسَتْ بواقعة"، ثم نقل ما قاله المحقق عبد الحكيم. شرح أجزاء القضية: ١٥، ون (ب). ويراجع: الحاشية على تهذيب المنطق: ١٧٢.

(227) في ن (ه): (يجب)، وهو تحريف.

(٢٢٨) في ن (د): (تثليث أجزاء القضيّة).

(٢٢٩) أي: بحسبِ كونِ أجزائِها ثلاثةً أو أربعةً. شرح أجزاء القضية: ١٥، ون (ج).

(٢٣٠) في ن (ش) و(ج) و(د): (من الإدراك والفعل).

(٢٣١) في ن (ب): (المفروض)، وهو تحريفٌ، يدلُّ على ذلك لاحق النصِّ.

(٢٣٢) لكن بعضُها مجردُ احتمالٍ لم يذهبْ إليه أحدٌ، **الأول:**-وهو مذهبُ قدماء الحُكماء- القضيَّة مثلثةُ الأجزاء. **والثاني**:- وهو مذهبُ متأخِّري الحُكماءِ- مُربَّعةُ الأجزاءِ. **والثالث:**-وهو مذهبُ قدماء الحُكماءِ- أنَّ التَّصديق بسيطٌ. **والرابع:**-وهو مذهبُ متأخِّري الحُكماءِ- أنَّه مركبٌ من الإدراكات الثلاثة والفعل. **والخامس:**-وهو مذهبُ بعض ممَّن تبعه- أنَّه مركبٌ من الإدراكات الثلاثة فقط. **والسادس**: أنَّه مركبٌ من الإدراكات الأربعة فقط-وهي: إدراك الموضوع، وإدراك المحمول، وإدراك النِّسبة بينَ، وإدراك النِّسبة التَّامَّة الخبريَّة بلا إذعان-، والفعل كتصوره والتَّصديق بفائدته شرطٌ لا شطرٌ، فهذا مجردُ احتمال لم يذهب إليه أحد. **قال الشارح**-الفاضل ابن الباساوي-: "هذا ما قاله والدي المحقِّق-مدَّ ظلَّه العالي-. وعندي أنَّ الاحتمال الخامس تركيبُه من الإدراكات الثلاثة فقط الغير المعروض-أي: ذلك الإدراك- للفعل، والاحتمالُ السادس تركيبُه من الإدراكات الثلاثة المعروض للفعل. فدقِّق النظر حتى يتبيَّن لك الحقُّ". شرح أجزاء القضية: ١٦.

(233) ن: (أ) و(ب) و(ش) و(ج) و(ه).

(٢٣٤) في ن (د): (وكالمحقِّق).

(٢٣٥) يراجع: الرسالة الشمسية، لنجم الدين علي بن عمر الكاتبي القزويني (ت٦٧٥هـ): ٣٠، ومطالع الأنوار، لسراج الدين محمود بن أبي بكر الأرموي (ت ٦٨٢هـ)، بشرح قطب الدين الرازي وحاشية السيد شريف الجرجاني: ٢٩/١-٣٥، وشرح نصير الدين محمد بن محمد الطوسي (ت٦٧٢هـ) على الإشارات والتنبيهات، للشيخ أبو علي ابن سينا: ١٢/١. هذا ويقصد بالكشف: (كشف الأسرار عن غوامض الأفكار)، لأفضل الدين محمد بن ناماور الخُونَجي (ت٦٤٦هـ)، يراجع رأيه: حاشية السيد شريف على شرح الرسالة الشمسية: ٣٩.

(236) ن: (أ) و(ب) و(ج) و(د) و(هـ).

(237) في ن (ج): (أمَّا إذا كان أركانُ أجزاءِ...).

(238) كما هو مذهبُ مُتأخِّري الحُكماء. شرح أجزاء القضية: ١١.

(239) أي: فكونُه إدراكين ظاهرٌ، أحدُهما: إدراكُ النِّسبَة بيْنَ بيْنَ، وثانيهما: إدراكُ النِّسبةِ التّامَّةِ الخبريّة. شرح أجزاء القضية: ١١.

(240) أي: كونُ أجزاءِ القضيَّة ثلاثةً، كما هو مذهبُ قُدماءِ الحُكماءِ فكونُه إدراكين ثابتٌ. شرح أجزاء القضية: ١١.

(241) في ن (ش): (فلأنَّ النِّسبةَ التَّامَّةَ الخبريَّة).

(242) في ن (ش): (تصوُّرٌ) بدون (ال).

(243) **والآخر: إذعانٌ**، كما قال-فيما سبقَ-: إنّ إدراكَ النِّسبَة التَّامَّة الخبريَّة بوجهٍ غيرِ إذعانٍ، بل بتَخيُّلٍ أو وهْمٍ أو شكٍّ تصوُّرٌ، وبإذعانٍ حكمٌ وتصديقٌ. ينظر: حاشية الدسوقي على شرح الخُبيصي: ٢٣٢، وشرح أجزاء القضية: ١١. ويراجع ص ٣-٤ من هذه الرسالة.

(244) فإنَّ مادة أعلى البدهيَّات لا يُحدِثُ معها التَّردُّد، نحو (الواحدُ نصف الاثنين). شرح أجزاء القضية: ١١.

(245) في ن (ج): (في غيره) بإسقاط الواو.

(246) أي: وكما في غير البديهيِّ الجليِّ، سواء كان نظريًّا أو بدهيًّا خفيًّا، فإنَّه يتَّفقُ حدُوثُ التَّردُّدِ فيه، فحينئذٍ يكونُ الإدراكُ الأولُ عبارةً عن حصُول الصُّورةِ بلا إذعانٍ، سواءٌ كان قبل التَّردُّد أو معهُ أو بعدَهُ. والإدراكُ الثاني عبارةٌ عن حصولِ الصُّورة عند الإذعان. شرح أجزاء القضية:١١.

(247) في ن (ب) و(ج): (معه) بإسقاط (الواو)، وفي بقية النسخ بإثباتها.

(248) يعني: بسبَب أنَّ التَّردُّد ينتَفي عند الإذعان، فإذا وردَ الإدراكُ الإذعانيُّ على النِّسبَةِ يرتفعُ الإدراكُ التَّردُّديُّ؛ لاستِحَالة اجتماعِ المتنافيين. شرح أجزاء القضية: ١١.

(249) لأنَّ التَّردُّدَ حصُولُ صُورةِ النِّسبَةِ على سَبيل تَساوي الطَّرفين، والوَهْمُ حصولُها بحيثُ لم يحصل القطعُ بأحدهما، وكانت مرجوحةً، فظهر أنَّه إذا ورَدَ الوَهْمُ على النِّسبةِ يزُولُ التَّردُّدُ. شرح أجزاء القضية: ١١.

(250) أشار بقوله: (تأمّل) إلى: أنَّ الإدراكَ الأولَ المسمَّى بالتخييلِ هو المجامع للثاني، بخلاف التَّردُّد والوَهْم، فإنَّهما لا يجامعه، فلا يلزمُ وجودُ إدراكاتٍ، بل وجودُ إدراكين فقط، هذا هو المذهبُ المعتمدُ عند المحقِّقين. شرح أجزاء القضية: ١١.

(251) سقطت كلمة (لكن) في ن (د).

(252) كلمة (قيل) ساقطة في ن (ب) و(ج). ومثبتة في النسخ الأخرى، وإثباتها أولى.

(253) سقطت كلمة (التصور) في ن (أ)، وهي مثبة في النسخ الأخرى.

(254) سواء كان تخييليًّاً أو تردُّديًّاً أو توهُميًّاً، يعني ذهبَ بعضٌ إلى أنَّ الإدراكَ الإذعانيَّ كما لا يُجامِعُه الإدراكُ التَّردُّديُّ والتَّوهُميُّ كذلكَ لا يجامعُه الإدراكُ التخييليُّ. شرح أجزاء القضية: ١١.

(255) كلمة (فحينئذٍ) ساقطة في ن (د).

(256) في ن (ش): (التي هي).

(257) في ن (ش): (إدراكٌ واحدٌ فقط). وهو إدراكُها بوجهِ الإذعان، يعني: فعَلى هذا المذهبِ إدراكُ النِّسبَةِ ليسَ لها إدراكان، بل إدراكٌ واحدٌ فقط؛ لأنَّه لا يُجامعُه شيءٌ من الثلاثة المذكورة. شرح أجزاء القضية: ١٢.

(258) ن: (أ) (ب) (ش) (ج) (د) (هـ).

(٢٥٩) ن: (أ) (ب) (ج) (ه).

(٢٦٠) ن: (أ) (ب) (ج) (ه).

(٢٦١) ن: (أ) (ب) (ج) (ه).

(٢٦٢) في ن (ب) و(ج): (كما) بدل (كأنْ).

(٢٦٣) ن: (أ) (ب) (ج) (ه).

(٢٦٤) في ن (ب) و(ج): (جوابٌ لسؤالٍ).

(٢٦٥) في ن (ب) و(ج): (ذلك). وفي ن (د): (كيف يكونُ كذلك).

(٢٦٦) في ن (ب) و(ج) و(د): (والمكلَّف به لا يكونُ إلَّا فعلاً...)، وسقطت في ن (د) كلمة: (اختياريّاً)، وجاء فيها: (فأجاب بما تَرى).

(٢٦٧) ن: (أ) (ب) (ج) (د) (هـ).

(٢٦٨) ن: (أ) (ب) (ج) (هـ).

(٢٦٩) سقطت كلمة: (نِسبَةِ) في ن (ب) و(ج).

(٢٧٠) ن: (أ) (ب) (ج) (هـ).

(271) ن: (ب) (ش) (ج).

(272) وأشار في ن (أ) و(هـ): إلى أنّ التعليق-أي: مِنْهُ- راجع إلى قوله: (النزاع)، أي: النزاع في لفظ التصديق باعتبار الموضوع له (لفظيٌّ).

(273) ن: (أ) (ب) (ج) (هـ).

(٢٧٤) أي: بعدَ ما عرفتَ تحقيقَ مذهبِ الفريقين-أي: قدماء المنطقيين ومتأخريهم- في التَّصديق. شرح أجزاء القضية: ١٦، ون (ج).

(٢٧٥) **هو: أبو علي الحسين** بن عبد الله بن سينا، الحكيم المشهور، الملقب بـ (الشيخ الرئيس)، أصله من بلخ، ولد ونشأ وتعلم ببخارى، وطاف البلاد، وناظر العلماء، واتسعت شهرته، وتقلد الوزارة في همذان، ثم ذهب إلى أصفهان، وصنف بها أكثر كتبه، كان بارعاً في المنطق والحكمة والفلسفة والطب والهندسة، من أشهر مصنفاته: (القانون) في الطب، و(الشفاء) في الحكمة، و(الإشارات والتنبيهات)، عاد في أواخر أيامه إلى همذان، ومات بها سنة (٤٢٨هـ- ١٠٣٧م). ينظر: وفيات الأعيان: ١٥٧/٢-١٦١، موسوعة الفلسفة، للبدوي: ٤٠٤٣/١.

(٢٧٦) اختياريٌّ، الذي هو ضدُّ الردِّ والإنكار. **ومعنى العروض:** قد يكون بجهة القيام والصُّدور، وقد يكون بجهة الوقوع، مثلاً إنَّ الضرب عارضٌ للفاعل من جهة القيام والصُّدور، وعارض للمفعول من جهة الوقوع، حيث يقال: الضارب لمن اتَّصف بالضاربيَّة، والمضروب لمن اتَّصف بالمضروبيَّة، فحينئذٍ الإدراكُ صفةٌ عارضةٌ للنَّفس الناطقة مِن جهة القيام، وصفةٌ عارضة للنِّسبة الحُكميَّة من جهة الوقوع، وهذا العروض متغايرٌ بالجهات. شرح أجزاء القضية (ش/ث): ٢٣-٢٤.

وقال المحقِّق الفاضل عبد الحكيم السيالكوتي: "ليس معنى العروض* هاهنا القيامُ، فإنَّه بهذا المعنى معروضُه-أي الحُكم- النَّفسُ، بل شبهُ ذلك العروض، يعني: كما أنَّ قيام العَرضِ بالمحلِّ يُوجبُ كمَالهُ وتميُّزه في الخارج، بحيثُ لا يلتبسُ بغيره كذلكَ مقارنةُ الحُكم** يكونُ مُوجباً لكمَاله وتميُّزِ متعلَّقه في الذهن، بحيثُ لا يبقى التردُّد والخفاء. ولا شكَّ أنَّه بهذا المعنى عارِضٌ بالذَّات للنِّسبَة الخبريَّة، وللمجموع بالتَّبع، وليس عارضاً لما عداهما". حاشية المحقق عبد الحكيم على حاشية السيد شريف الجرجاني على شرح الشمسية: ٧٥/١.

* قال العلامة الدسوقي: "قوله: (ليس معنى العروض إلخ) دفعٌ لما قيل: إنْ أراد عروض العارض لمعروضه فالحُكم كسائر الإدراكات عارضٌ للنفس؛ إذ هي محلُّها، وإنْ أراد تعلُّق الحكم به، كتعلُّق العِلم بالمعلوم فلا شبهة في أنَّه لا يتعلَّقُ بإدراك النِّسبة، ولا بإدراك المجموع، بل إنَّما يتعلَّقُ بالمدرك. **وحاصل الدَّفع:** أنَّ العروض هنا كنايةٌ عن مقارنة الحكم لتلك الإدراكات، فكما أنَّ العروض-بمعنى قيام العَرض بالمحلِّ- يميِّزه عن غيره كذلك مقارنة الحُكم لإدراك النِّسبة أو الإدراكات الثلاثة توجبُ تميُّز مُتعلَّقه، فسُمِّيت

المقارنة عروضاً لإيجابها التميُّز، وإنْ كانت المقارنة للإدراكات والتميُّز لمتعلَّق الحُكم". قال العلامة: "ولا يخفى ما فيه، ولو قيل: سمِّت عروضاً؛ لأنَّها لا تكونُ إلا بعد تحقُّق الإدراكات الثلاثة كما أنَّ تحقُّق العارِض لا يكونُ إلا بعد تحقُّق المعروض لكان أولى. تدبّر". حاشية العلامة الدسوقي على حاشية المحقِّق عبد الحكيم: ٧٥/١.

** قال العلامة الدسوقي: "قوله: (كذلك مقارنة الحُكم إلخ)، يعني: أنَّ العروض هنا بمعنى المقارنة، عبَّر عنها بالعروض الذي هو قيام العَرض بالمحلِّ؛ لأنَّه كما أنَّ العروض يوجبُ كمَال محلِّه وتميُّزه في الخارج كذلك مقارنة الحُكم لغيره من التصورات توجبُ كمَاله، أي: كمالَ ذلك الغير الذي معناهك تميُّز متعلَّقه في الذهن، ولا شكَّ أنَّ المقارنة بهذا المعنى-الذي هو إيجابُ تميُّز المتعلَّق- حاصلٌ أولاً وبالذات للنِّسبة الخبرية، وللمجموع بالتَّبع، فيكون العروضُ-بمعنى المقارنة الموجبة لتميُّز المتعلَّق- حاصلةً أولاً وبالذات لتصوُّر النِّسبة ولتصوُّر المجموع بالتَّبع، وإنَّما احتيج لهذا لأنَّ التصورَ والتصديق ليس بينهما نسبةُ العروض، بل نسبةُ المقارنة، فإطلاقُ العارض والمعروض عليهما توسُّعٌ". حاشية العلامة الدسوقي على حاشية المحقِّق عبد الحكيم السيالكوتي: ٧٥/١.

هذا، وبيَّن الفاضل ابن الباساوي: "أنَّ غرضَ المصنِّف-رحمه الله تعالى- بهذا البيان دفعُ توهُّم أنَّ للشَّيخ مذهباً على حِدة وراء المذاهب المتقدِّمة، لما وقع في عباراته: أنَّ من التَّصديق هو الإدراك المعروض للحُكم بأنَّه (إما ناظر إلى....)". شرح أجزاء القضية: ١٦.

(٢٧٧) مِن أنَّ إدراك النِّسبة تصور. ن (ب).

(٢٧٨) في ن (ش): (مِن الحُكماء).

(٢٧٩) لأنَّ مَعرُوض الحُكم: إدراكُ النِّسبة، فيرجع رأي الشَّيخ إلى أنَّ التَّصديق هو إدراكُ النِّسبة، كما قالَه الحُكماء. ابن عثماني-رحمه الله- ن (ب). وجاء في شرح أجزاء القضية-عند قوله-: ((إما نظرٌ إلى ما نقلناه عن الحُكماء)) "مطلقاً مِن أنَّ التَّصديق بسيطٌ، فحينئذٍ المرادُ بالإدراك المعرُوض للحُكم إدراكُ النِّسبَة التَّامَّة الخبريَّة التي هي وقوع النِّسبَة أو لا وقوعها المعرُوض للحُكم الذي هو الإذعان والقبول". **قال المدقِّق ابن الباساوي**: "وأنا أقولُ فيه نظرٌ؛ لأنَّ التَّصديق عند الحُكماء هو الحُكم، وعند الشيخ هو معرُوض الحُكم، أعني: الأدراك والحُكم عند الحُكماء إدراكٌ، وعند الشيخ فعلٌ عارِضٌ للإدراك، فكيف يكون ناظراً إلى ما نقله منهم، بل بينهما بَونٌ بعيدٌ، إلا أنْ يُقال: مُرادُه أنَّه ناظِرٌ إليه في مجرَّد البساطة. **ويُمكن الجواب:** بأنَّ مُراد الشَّيخ بالإدراك المعرُوض للحُكم

إدراكُ النِّسبة المقارن للحُكم، بمعنى: أنَّ التصديق هو إدراكها من حيثُ الحُكم، أي: الإذعان. ومراد الحُكماء من إدراك النِّسبة الخبريَّة بإذعانٍ إدراكُ النِّسبَة المقارن للإذعان، بمعنى: أنَّ التَّصديق إدراكها من حيثُ الإذعان، فحينئذٍ يكونُ مآلُ القولين واحداً، إلَّا في كون الحُكم إدراكاً وفعلاً. هذا غاية ما تيسَّر لي في تحقيق هذا المقام، والعلم بالحقيقة عند الملك العلّام". شرح أجزاء القضية: ١٦.

(٢٨٠) يعني: لو أَخذنَا الإدراكَ المطلقَ في التَّعريفِ الصَّادقِ على الواحِد وعلى الزائد عليه واحِداً يصدُقُ الشِّقُ الأوّلُ، وإلا بأنْ أخذنَاهُ زائداً فالثاني. ابن عثماني. ن (ب). وفي شرح أجزاء القضية: "(أو) ناظرٌ (إلى ما) أي: التصديق الذي نقلناه...". ١٦.

(٢٨١) ممَّن تبِعَ الإمامَ الرازي، كالعلامة الكاتبي القزويني (ت٦٧٥هـ)، في الرسالة الشمسية، ٣٠، وسراج الدين الأرموي (ت ٦٨٢هـ)، في مطالع الأنوار، بشرح قطب الدين الرازي وحاشية السيد شريف الجرجاني: ٢٨/١-٣٠، ونصير الدين الطوسي (ت٦٧٢هـ) في شرحه على الإشارات والتنبيهات، للشيخ أبي علي ابن سينا: ١٢/١، وأفضل الدين محمد بن ناماور الخُونَجي (ت٦٤٦هـ)، في كشف الأسرار عن غوامض الأفكار، كما في حاشية السيد شريف الجرجاني على شرح الرسالة الشمسية: ٣٩. ويراجع ص(٩ و١٣) من هذه الرسالة.

(٢٨٢) في ن (ج) و(د): (بتركُّبِه).

(٢٨٣) في ن (أ) و(ب) (ه): (عن الإدراكات)، وفي ن (ش) و(ج) و(د) وكذلك (هـ): (من الإدراكات)، وهو الأصحُّ.

(٢٨٤) الثلاثةِ، وجعلِ الفعلِ شَرطاً لا شَطراً، بأن يقالَ: معنَى أنَّ التَّصديقَ هو الإدراكُ المعرُوضُ للحُكم: أنَّه الإدراكاتُ الثلاثةُ المعرُوضُ للحُكم الذي هو فعلٌ، لكنَّه شَرطٌ له لا شَطرٌ. شرح أجزاء القضية: ١٧. وتقدّم أنّ حقيقة المذهب المستحدث-الذي ذهب إليه بعض أتباع الإمام الرازي،كصاحب كشف الأسرار، ومطالع الأنوار- هي: أنَّ التصديق مركبٌ، وعبارة عن مجموع الإدراكات الثلاثة- إدراك المحكوم عليه، وإدراك المحكوم به، وإدراك النِّسبة التامة مطلقاً-، بشرط مقارنتها للإذعان الفعلي. يراجع: ص (١٣-١٤) من هذه الرسالة.

قال المدقِّق الفاضل الملا أحمد ابن الباساوي-تعليقاً على كلام المصنف-: "وفيه نظرٌ؛ إذ يلزمُ على هذا أنْ يكونَ إدراكُ النِّسبة وحدَهُ يكونُ تصديقاً؛ لأنَّ الحُكم عارِضٌ له حقيقةً، وأنْ يكونَ إدراكُ النِّسبَة مع المحكوم عليه تصديقاً آخر، وأنْ يكونَ مع تصوُّر

المحكوم بـه تصـديقاً آخـر، وأنْ يكـونَ مجمـوعُ التَّصـورات الـثلاث تصـديقاً آخـر، ولأنَّـه إدراكٌ معرُوضٌ للحُكم، فيرتقِي عددُ التَّصديقات إلى أربعة، ويلزمُ أنْ يكونَ الحُكم خارجـاً عن التصديق عارضاً لَه. فتأمّل.". شرح أجزاء القضية: ١٧.

(285) أي: حينَ إذا كان ما نُقل عن الشَّيخ ابن سينا ناظراً إلى مذهبِ تـابعي الإمـام الرازي. ينظر: شرح أجزاء القضية: ١٧.

(286) أي: مـذهبَ الـبعضِ القائـلِ: بتركيبـه مـن الإدراكـات، وجعلِ الفعـل شـرطاً. شرح أجزاء القضية: ١٧.

(287) وهـو قـدماءُ الحُكمَـاءِ القـائلينَ: بـأنَّ التَّصـديقَ إدراكُ النِّسـبة بإذعـانٍ، فـإنّهم بعضُ قدماءِ المناطقة، والبعضُ الآخرُ متأخِّروا الحُكمـاء. ابـن عثمـاني. يراجـع: هـامش ن (ب). وصرّح في شرح أجزاء القضية بانّ المراد من بعض القدماء: الشَّيخ، أي: الشيخ الرئيس ابن سينا. ١٧.

(288) لمـّا تقَرَّر أنَّه يُطلقُ مِن طَرَفِ الحُكماء على القلَّة لفظُ (وقوعِ النِّسبة أو لا وقُوعها)، وكذا لفظُ (إيقاعِ النِّسبةِ وانتزاعِها) على (النِّسبَةِ التامَّـة الخبريَّـة) مـع أنَّـه قرَّرنـا في السَّابق، وتُسمَّى الوقوعَ واللّاوقوعَ فلا معنَى لإضافة الوقوعِ واللّاوقوعِ إليها، فلِمَ وقع ذلك الإطلاقُ القليلُ عندهم: أجابَ بقوله: ((واعلم)). شرح أجزاء القضية: ١٧. وجـاء فـي هامش ن (ب): "لمـّا تخالفَ قولُهم: في عدِّ أجزاءِ القضية، أي: وقوعِ النِّسبَة. اه. لمـا نقلـه الفاضـل-رحمـه الله- مـنهم فـي أوّل البحـث-أي النِّسـبة- دفَعَـه بقولـه: ((واعلـم))". ابـن عثماني.

(289) أي: يُذكرُ. ن (ب).

(290) أي: قُدماءَ الحُكماء لا المنطقيين. شرح أجزاء القضية: ١٧.

(291) في ن (ش) و(د): (أو لا وقوعها).

(292) في ن (ش): (أو انتزاعها).

(293) أي: الإيقاع والانتزاع. شرح أجزاء القضية: ١٧.

(294) في ن (ش) و(د): (أو لا وقوعها).

(295) في ن (ب) و(ش) و(ج): (وإذعان).

(296) أي: حينَ القولِ به في عدِّ الأجزاء. ابن عثماني. ن (ب).

(297) أي: وقوعٌ هي النِّسبةُ، ولا وقُوعٌ هي النِّسبَةُ، فلا يلزمُ محذُورٌ. شرح أجزاء القضية: ١٧.

(298) في ن (د): (والمراد) وهو خطأٌ.

(299) أي: بوقوعِ النِّسبة ولا وقُوعِها. شرح أجزاء القضية: ١٧.

(300) أي: المطابقةُ وعدمُ المطابقة. شرح أجزاء القضية: ١٧.

(301) أي: عن أجزاء القضيّة. ينظر: شرح أجزاء القضية: ١٧.

(302) لكنْ عُدَّ كلٌّ من المطابقة وعدمها منها، أي: من القضيَّة. ن (ج).

(303) متعلِّقٌ بـ (يطلقُ)، يعني: أنَّ ذلك الإطلاقَ من طَرفِ القُدماء مبنيٌّ على التَّسامُح. شرح أجزاء القضية: ١٧.

(304) أي: بكونِ وقوعِ النِّسبَةِ ولا وقوعِها. شرح أجزاء القضية: ١٧.

(305) في ن (د): (من قبيل حصول الصَّورة في العقل)، بزيادة (في العقل).

(306) أي: من قبيل إضافة الصفة إلى الموصُوف، أي: الصورة الحاصلة، فوقوعُ النِّسبة ولا وقوعها بمعنى: النِّسبة الواقعة والنِّسبة الغير الواقعة. قال العلامة ابنُ القزلجي-رحمه الله- في الحاشية: ((ولا يلزمُ مِن كونِ الموصوف شَطراً كونُ الصفة كذلك. تأمّل)). انتهى كلامه. بل الموصوف-وهو النِّسبةُ التّامّة- شَطرٌ وجزءٌ من القضيِّة، وصفتها-أعني: الوقوع واللاوقوع- خارجٌ عن الأجزاء. وأشار بقوله: ((تأمّل)): إلى أنّه خلافُ ما تقرّر سابقاً مِن أنّ الوقوع واللاوقوع نفسُ النِّسبَة التامّة الخبرية، التي هي جزءٌ من القضيّة، فالأولى التأويل بكون الإضافة بيانيّة، والبواقي لا يخلو عن تكلُّف وبُعدٍ. شرح أجزاء القضية: ١٧- ١٨.

قال الشارح المدقِّق الملا أحمد ابن الباساوي: هذا، وقال أبي وأستاذي ومَن به فخري واعتمادي: "معنى قوله: ((بجعل حيثيَّة الشَّرط شطراً)): بجعل صفة الشَّرط- وهي: المطابقةُ وعدمُها اللَّتان هما صفتان للنِّسبَة بَيْنَ بَيْنَ التي هي شرطٌ للقضيَّة عند

القُدماء- شَطراً. ثمَّ قال: قولُه: ((ولا يلزمُ من كون الموصوف شَطراً.. إلخ)). الظاهر (شرطاً) بدلَ قوله: ((شطراً))، وإلَّا لنافى قولَه السَّابق في حاشيَّته: ((بجعلِ حيثيَّة الشَّرط شطراً)). والتَّأمُّلُ إشارةٌ إلى أنَّ جعلَ الصِّفة شطراً مع جعلِ الموصوف شرطاً بعيدٌ لا يقبله العقلُ السَّليمُ". انتهى.

قال المدقِّق الملا أحمد ابن الباساوي: "وفيه نظرٌ؛ لأنَّه يقتضي أنَّ قُدماءَ الحُكماءِ أثبتوا النِّسْبَةَ بَيْنَ بَيْنَ بالشَّرطيَّة، وأنّ الوقوعَ واللَّاوقوعَ صفتَان للنِّسْبَةَ بَيْنَ بَيْنَ عند المتقدِّمين والمتأخرين، وليسَ كذلك، لما عرفتَ مِن أنَّ التحقيق أنَّهم يثبتوا النِّسبةَ بَيْنَ بَيْنَ قطعاً، وأنّ الوقوعَ واللَّاوقوعَ عند القُدماء صفتَان للمحمُول، وعند المتأخرين صفتان للنِّسبَة بَيْنَ بَيْنَ، فالتحقيقُ الحقيقُ بالقول ما ذكرناهُ. فما قاله صرفُ الكلامِ عن المراد مع مخالفةِ مذهبِهم. فافهَم هذا المقامَ فإنَّه قد زَلَّ فيه أقدامٌ، والحمد لله على الإنعام". وهاهنا انتهى الكلام على تحقيق المذاهب في حقيقة الق١ضيَّة والتَّصديق. شرح أجزاء القضية: ١٨.

(307) ولمَّا وقعَ في عباراتِ بعضِهم إطلاقُ التَّكذيب على تصديق السَّالبة ذكرَ تحقيقَ ذلك؛ لأنَّه مِن الفوائد التي يُهتم بشأنها، خاتما به الرِّسالة. شرح أجزاء القضية: ١٨.

(308) أي: للتَّصوُّر بلا حُكمٍ، فالسَّاذجُ مُعرَّبُ (سَادَه)، سمِّي التصوُّر الذي ليسَ معَه حكمٌ ساذجاً؛ لأنَّه خالٍ عن الحُكم. الشرح: ١٨. وفسَّر مصطلح (السَّاذج): بأنَّه: "المجرَّدُ عن الإذعان". ن (ج).

(309) أي: الذي هو قسمٌ من مطلقِ العِلم. شرح أجزاء القضية: ١٨، ون (ب).

(310) أي: في الموجبة والسَّالبة. شرح أجزاء القضية: ١٨، ون (أ). وفي ن (ب): "إيجاباً أو سَلباً". ابن عثماني.

(311) أي: كما فُهم ممّا سبق. ن (ش) و(ج).

(312) أي: القسمُ المقابلُ للتَّصوُّر السَّاذجِ على اصطلاحٍ آخر. شرح أجزاء القضية: ١٨.

(313) المذكور، أي: بيانه على وجهٍ يتَّضحُ لك معرفةُ وجهِ التَّسمية على كلٍّ من الاصطلاحين به. شرح أجزاء القضية: ١٨.

(314) هكذا ورد في ن (أ) و(ه)، وفي النسخ الأخرى: (هو أنَّه...). وفي ن (ه) إشارة إلى ذلك أيضاً.

(315) في ن (ب): (تصويراتهم)، وفيها إشارة إلى ورود (تقريراتهم) أيضاً. ويقصد: تقريرات المنطقيين.

(316) هذا بناءً على ما اختاره العلامة عبد الحكيم السيالكوتي، وهو منتقَدٌ كما أشار إليه المصنف فيما يأتي بقوله: ((والتحقيق)). ابن المصنِّف. ن (ب).

(317) أي: وعدمُه، فالكلام من حذف العاطف والمعطوف، كما في قوله تعالى: ((بيدكَ الخيرُ)) [آل عمران: ٢٦]، أي: والشَّرُّ. أي: النِّسبَةُ التامَّة الخبريَّة بوجهٍ غير إذعانٍ التي هي الثُّبوتُ في الموجبة، وعدمُه في السَّالبة. شرح أجزاء القضية: ١٩.

(318) في ن (ش): (أو بأنَّها).

(٣١٩) أي: يُذعنُ بتلكَ الثبوت الذي هي الوقوعُ في الموجبة واللَّاوقوع في السَّالبة. قال الشارح ابن الباساوي: "والمصنِّف -رحمه الله تعالى- قد تفنَّن في العبارة، حيث عبَّرَ عن النِّسبَة التَّامَّة الخبريَّة أولاً بالثبوتِ، وثانياً بالوقوع واللَّاوقوع. هذا غاية ما تيسَّر لي في توجيه عبارته، وإلا فظاهرُ العبارة مُشعرٌ بتربيع أجزاءِ القضيَّة، بل نصَّ فيه، فلعلَّ قولَه على تثليثِ أجزاء القضيَّة سهوٌ مِن قلم النَّاسِخ. والظاهرُ على تربيعِ أجزاء القضيّة، فالمعنى حينئذٍ: ((يُتصوَّرُ أولاً الثبوتُ))، أي: النِّسبةُ بَيْنَ بَيْنَ التي هي الثبوتُ ((في الموجبة والسَّالبة، ثمَّ يذعنُ))، أي: يُدركُ النِّسبةُ التَّامَّة الخبريَّة التي لا يُدركُ إلَّا بالإذعان، ويُعبَّرُ عنها ((بأنَّها))، أي: النِّسبَةُ بَيْنَ بَيْنَ ((واقعةٌ))، أي: مطابقةٌ لما في نفسِ الأمر ((في الموجبةِّ، أو بأنَّها ليستْ بواقعة))، أي: غير مطابقةٍ لما في نفسِ الأمر ((في السَّالبة)). فافهم". شرح أجزاء القضية: ١٩.

(320) أي: الصادق، لعدم الثبوت في الحقيقة. ابن عثماني. ن (ب).

(321) في ن (ب): بزيادة (غير واقعة)، وهي غير مثبّتة في النسخ الأخرى، ولا يلائمها المقام.

(322) أي: عدمَ ثبوت المحمول للموضوع. شرح أجزاء القضية: ١٩. وجاء في هامش ن (ب). "أي: في الواقع، لا الثُّبوتَ الذي هو مَوردُ اللَّاوقوع". ابن عثماني.

(323) مُتعلِّقٌ بـ (يستلزِمُ)، أي: استلزَاماً كائناً في الذِّهن، يعني: إذا جزَم الذِّهنُ بوقوعِ نسبةِ الإيجاب يلزمُ الجزمُ بعدمِ نسبَةِ السَّلْب. شرح أجزاء القضية: ١٩.

(324) في ن (ج): (بين الإذعانين). وقوله: ((بين المذعِنَين)) أي: الثُّبوتِ وعدمِه، لكونِه مَلكةً وعدماً. ابن المصنِّف-رحمه الله-. ن (ب). وفي شرح أجزاء القضية: "أي: الشيئين اللذين كانا مَوردَ الإذعان، أحدهما: نِسبةُ الإيجاب، أعني: الثُّبوتَ واقعةً، والآخر: نِسبَةُ السَّلبُ، أعني: عدمَ الثبوتِ ليست بواقعةٍ". ١٩.

(325) أي: في الخارِج، يعني: إذا تحقَّقَ وقوعُ الثُّبوتِ في الخارج يلزمُ تحقُّقُ لا وقُوع عدمِ الثَّبوتِ فيه. شرح أجزاء القضية: ١٩.

(326) في ن (د): (وكذلك)

(327) أعني: عدمَ الثُّبوت. شرح أجزاء القضية: ١٩.

(328) أعني: الثُّبوتَ. شرح أجزاء القضية: ١٩.

(329) قال الشارح الملا أحمد ابن الياساوي: "الظاهر أنْ يقول: وكذا الإذعانُ بأنَّ نسبةِ الإيجابِ غيرَ واقعةٍ يستلزمُ الإذعانَ بأنَّ نسبةَ السَّلبِ واقعةٌ، كما لا يخفى". شرح أجزاء القضية: ١٩.

(330) في ن (ش): (أي: بالوقوع).

(331) فإن قُلتَ: إذا كان الأمرُ كذلك فما وجهُ تسميةِ الإذعان بالكَذب تصديقاً ؟ قلتُ: أجابَ عنه المصنِّفُ-رحمه الله تعالى- بقوله: ((وأمَّا تسميةُ إذعانِ السَّالبة...)). شرح أجزاء القضية: ١٩.

(332) أي: الإذعان بأنَّ نسبةَ الإيجابِ غيرُ واقعة. شرح أجزاء القضية: ٢٠.

(333) مِن أنَّ القسمَ المقابلَ للتصوُّر السَّاذج يُسمَّى تصديقاً في الموجبة والسَّالبة. شرح أجزاء القضية: ٢٠..

(٣٣٤) أي: لازمه، فاللام عوض عن المضاف إليه. يعني: أنَّ لازمَهُ-وهو الإذعانُ بأنَّ نسبَةَ السَّلبِ واقعةٌ- مُسمَّى بالتَّصديق، فسُمِّيَ الملزُومُ- أعني: الإذعانَ بأنَّ نسبَةَ الإيجابِ غيرُ واقعةٍ- بهِ أيضاً، تسميةً للملزُوم باسم اللَّازم. شرح أجزاء القضية: ٢٠.

هەولێر نالەن کتێب

وقال ابن عثماني: "أي: لازمِه الذي هوَ النِّسبةُ الإيجابية الصَّادقة، فيكونُ تسميةُ الشيء- أي الحُكم باللّاوقوعِ- باسم لازمِه-وهو الحُكم بالوقوع-". هامش ن (ب).

(335) قال المدقق ابن الباساوي: أي: "في ضِمنِ قولِه: ((وكذا الإذعانُ بأنَّ نِسبةَ السَّلبِ غيرُ واقعةٍ يَستلزمُ الإذعانَ بأنَّ نِسبةَ الإيجابِ واقعةٌ))، وبعبارة أخرى: أنَّ الإذعانَ بلا وقُوعِ النِّسبَةِ الإيجابية ملزُومٌ للإذعانِ بوقُوعِ النِّسبَةِ السَّلبيَّة، فسُمِّيَ الأوَّلُ بالتَّصديقِ لتسْميَّة لازمِهِ بِه، فالمرادُ مِن اللَّازم والملزُوم ما ذكرنَاه، كما يدلُّ عليه قولُه : ((كما عرفتَ))، لا وقُوعَ النِّسبَة الإيجابيَّة ولا وقُوعَ السَّالبةِ حتّى يرِدَ ما قالَه والدي المحقِّق-مدَّ ظِلَّه العالي- مِن قولِه فيه: إنَّ الإذعانَ بوقُوعِ النِّسبَة الإيجابيَّة إنَّما يلزمُ الإذعانَ بسببِ النِّسبَةِ السَّلبيَّة، لا بلا وقُوع السَّالبةِ. فتأمَّل وانصِف. انتهى". شرح أجزاء القضية: ٢٠. وقال ابن عثماني-رحمه الله-: "في ضمنِ الاستلزامِ بينهُما". هامش ن (ب).

(336) أي: من طرفِ الاصطلاحِ الأوّل. ابن عثماني. هامش ن (ب).

(337) جواب لما أورده الفاضل محمد بن رسول، حيث قال: معنى أنّه يستلزمُ: أنْ يصحَّ تفسيرٌ بالتكذيب أيضاً، أي: والحال أنّه لا يصحُّ. ابن القزلجي. ابن-رحمه الله-. ن (ب). وينظر: هامش ن (هـ).

(338) أي: الإذعانَ بأنَّ نسبَةَ الإيجابِ واقعةٌ شرح أجزاء القضية: ٢٠.

(339) أي: كما سُمِّيَ بالتّصديق، أو: كما سُمِّيَ إذعانُ السَّالبة بِه. شرح أجزاء القضية: ٢٠.

(340) تلك التَّسْميةُ. شرح أجزاء القضية: ٢٠

(341) أي: باعتبارِ لازمِه، أعني: الإذعانَ بأنَّ نسبةَ السَّلبِ غيرُ واقعةٍ، يعني: كما أنَّ اللَّازمَ مُسَمَّىً بالتَّكذيبِ يجوزُ تسْميةُ الملزُوم، أعني: الإذعانَ بأنَّ نسبَةَ الإيجابِ واقعةٌ به على طريقِ المجاز المرسَل، مِن إطلاقِ اسمِ اللَّازمِ على الملزُوم. وبعبارة أخرى: أنَّ الإذعانَ بلا وقوعِ النِّسبة الإيجابية المسمَّى بالتّكذيبِ لازمٌ للإذعانِ بوقُوع النِّسبَة السَّلبيَّة المُسمَّى بالتَّصديقِ، فكمَا يُسمَّى اللازمُ بالتَّكذيبِ يجوزُ تسميَةُ الملزوم بِه. فالمرادُ مِن اللَّازمِ والملزُوم ما ذكرنا، لا الإذعانُ بالوُقُوع المطلقِ، والإذعانُ باللَّاوقُوع المطلق، حتَّى يرِدَ ما قالَه سيِّدي وسنَدي والدي المحقِّق-مدَّ ظلّهُ العالي- مِن أنَّ الإذعانَ باللّاوقُوع

لا يلزمُ الإذعانَ بالوقُوع، وإنَّما اللَّازمُ له الإذعانُ بسلبِ اللَّاوقُوع الذي هوَ سَلبُ السَّلب. انتهى. شرح أجزاء القضية: ٢٠.

(342) ولما يُتوهَّمُ-ممَّا سبَقَ- أنَّ تَسميَةَ إذعانِ السَّالبة باعتبارِ اللَّازمِ بالتَّصديقِ، وعدمَ تسميةِ إذعانِ الموجبَةِ باعتبارِ اللَّازمِ بالتَّكذيب ترجيحٌ بلا مُرجِّحٍ استدركَهُ بقوله: ((لكنَّ الصِّدقَ أشرفُ)) مِن الكَّذِب. شرح أجزاء القضية: ٢٠.

(343) في ن (ج): (فلا) بالفاء.

(344) أي: لا يلزمُ من وجودِ وجهِ التَّسمِية في شيءٍ وجودُ التَّسميةِ، فلا يلزمُ من وجودِ وجهِ تسمِيةِ إذعانِ الموجبةِ بالتَّكذيبِ تسْمِيتُها بِه. شرح أجزاء القضية: ٢١، وينظر: ن (ج).

(345) يعني به: محمّد بن رسول، الذكي طاب ثراه. ن: (ب) و(ش) و(ج).

هو العلامة محمد ابن الملا رسول الذكي ابن الملا محمد ابن الملا رسول الذكي (السردشتي)-وقد عرفت أسرته فيما بعدُ بـ (الذكيَّة)-، ولد في قرية (طزنة) التابعة لـ (ضوارتا) التابعة لمحافظة السليمانية، درس في (سابلاغ)، ثمَّ سافر إلى بغداد، وأقام فيها مدة، وكتب فيها حاشية على السيالكوتي على الخيالي، ثمَّ رجع إلى كردستان، وكان علماً شهيراً، إماماً في المعقول والمنقول، له يد طولى في الفلك والجبر والكلام والهندسة، تخرَّج عنه العلماء الأعلام، مثل: المفتي محمد فيضي الزهاوي، وقال فيه: "كانت العلوم الإسلاميَّة جميعها كُرةً في يد ابن رسول، يقلبُها كيفما يشاء". توفي-رحمه الله- بالطاعون في (سابلاغ) سنة ١٢٤٧ه-١٨٣١م. ينظر: تاريخ السليمانية وأنحاؤها: ٣٠٩، علماؤنا في خدمة العلم والدين: ٥١٣-٥١٧، حياة الأمجاد من العلماء الأكراد: ٧٣/٣.

(346) أي: في هذا المقام. شرح أجزاء القضية: ٢١، ون (ج).

(347) مغاير لما ذكرناه آنفاً. المصدران السابقان.

(348) أي: المنطقيين. شرح أجزاء القضية: ٢١.

(349) في ن (ش): (الحُكمُ: هو إدراك...) بزيادة كلمة (هو). وفي ن (ه): بسقوط كلمة (الحكم).

(350) في الموجبة. شرح أجزاء القضية: ٢١.

(351) إدراكُ أنّها. شرح أجزاء القضية: ٢١.

(352) في السَّالبة. الشرح: ٢١.

(353) أي: على ما ذكرناه، كما لا يخفى، فإنَّه يُفهمُ مِن ظاهر قولهم: (الحُكمُ إدراكُ أنَّ النِّسبةَ واقعةٌ): أنَّ معنى الموجبة الإذعانُ بأنَّ النِّسبةَ واقعةٌ، سواءٌ كانت النِّسْبةُ إيجابيةً أو سلبيةً. وقولهم: (أو ليسَت بواقعة): أنَّ معنى السَّالبة الإذعانُ بأنَّ النِّسبةَ غيرُ واقعةٍ، سواءٌ كانت النِّسبَةُ إيجابيةً أو سلبيةً. ولما كان ذلك خلافَ المتبادر، وكان الظاهرُ أنَّ ما أُخذ فيه الإيجابُ* فهو موجبةٌ، وما أُخذ فيه السَّلبُ** فهو سالبةٌ، سواءٌ حُكم عليها بالوقُوع أو باللّاوقُوع أشارَ إلى أنَّ ما سبقَ خلافُ التَّحقيق، واختار طريقاً آخر فقال: (والتحقيقُ...)". شرح أجزاء القضية: ٢١.

* أي: الإيجابُ الحقيقي، لا عنوانُ الإيجابِ فقط، فلا يتَّجهُ: أنَّ الإذعانَ بأنَّ نسبةَ الإيجابِ غيرُ واقعةٍ سالبةٌ اتِّفاقاً، مع أنَّه يصدُقُ عليه أنَّه أُخِذ فيه الإيجابُ؛ لأنَّ هذا ليسَ إيجاباً حقيقيّاً؛ لأنَّه في معنى الإذعان بأنَّ نسبَةَ السَّلب واقعةٌ. فافهم. مِن تعليقات الشارح: ٢١.

** أي: السَّلبُ الحقيقي، لا عنوانُ السَّلبِ فقط، فالإذعانُ بأنَّ نسبةَ السَّلبِ واقعةٌ سالبةٌ، وإنْ حُكم فيها بالوقُوع، والإذعانُ بأنَّ نسبةَ السَّلب ليستْ بواقعةٍ موجبةٌ، وإنْ حُكم فيها باللّاوقُوع. فتأمَّل جدّاً حتَّى لا تقعَ في شكٍّ مما قُلنا وإيهام غلط ما تقرَّر. مِن تعليقات الشارح: ٢١.

وفي هامش ن (ب) قوله: (على هذا)، أي: "لا على التحقيق الآتي".

(٣٥٤) في ن (ش): ((فلا يكون مذهباً مستحدثاً...)). ويراجع قول السيد: حاشية السيد الشريف على شرح المطالع: ٢٩/١-٣٥، وحاشية السيد الشريف على شرح الرسالة الشمسية، مع حاشية العلامة عبد الحكيم السيالكوتي: ٨٠/١-٨١، و٨٨.

(٣٥٥) **هو السيد** علي بن محمد بن علي الحسيني الجرجاني، الملقَّب بـ (السيد شريف)، ولد بجرجان، وقرأ عند العلامة قطب الدين الرازي، رحل إلى شيراز، وكان فيها مدرساً بـ (دار الشِّفاء)، ثم أقام بسمرقند، ولقي فيها السعد التفتازاني وحصل بينهما مناظرات علمية، وهو مِن أكابر حُكماء أهل السنة ومتكلميهم، إمام في جميع العلوم العقلية، متبحر في دقيقها وجليلها، له مؤلفات قيمة، منها: (التعريفات)، و(شرح المواقف)، وحاشية على (مطالع الأنوار)، و(شرح الشمسية) للقطب الرازي، توفي-

رحمه الله- بشيراز سنة (٨١٦هـ). ينظر: البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع: ١/ ٤٨٨-٤٩٠، والتاج المكلل من جواهر مآثر الطراز الآخر والأول: ٣٩٦-٣٩٧.

(٣٥٦) ن: (أ) (ب) (ش) (ج) (هـ).

(٣٥٧) هكذا ورد في ن (ب). وفي ن (ش): ((قال في الحاشية: بجعل حيثيّة الشَّرط شطراً)). انتهى. وقال الشارح المدقِّق الملا أحمد ابن الباساوي: "الظاهر: ((بجعل هيئة الشَّطر شَطراً))، يعني: بجعل هيئة الشَّطر-وهي: المطابقةُ وعدمُها اللّتان هما هيئتان للشَّطر الذي هو النِّسبة التَّامَّة، لكونها بمعنى مطابقتها وعدم مطابقتها- شَطْراً، أي: جزءً للقضيَّة. وبالجملة: أنّ الشَّطر الحقيقي هو النِّسْبةُ، والمطابقةُ وعدمُها هيئتان لها، خارجان عن أجزاء القضيّة حقيقةً، فجعلُهما من الأجزاء تسامحٌ. وقيل: إنّه متعلِّقٌ بالمراد، يعني: أنَّ كون المراد بهما ذلك، بسببِ تسامحِ عدِّ المطابقة وعدمها من أجزاء القضيّة. شرح أجزاء القضية: ١٧.

(٣٥٨) ن: (ب) (ج).

(٣٥٩) ن: (ب). وذكر بعضُ الناسخين أنّ هذا من كلام ابن المصنف-رحمهما الله- . يراجع: ن (ج).

(٣٦٠) في ن (ب) و(ج) إشارةٌ إلى أنَّ التفسير-للوقوع واللاوقوع- من منهوات المصنف.

(٣٦١) ن: (أ) (ب) (ج) (هـ).

(٣٦٢) أي: حصول النِّسبة أو لا حصولها.

(٣٦٣) أي: في نفسِ الأمر.

(٣٦٤) ن: (ب). ولم تذكر في النسخ الأخرى أنّ هذا من منهوات المصنف-رحمه الله-.

(٣٦٥) لم ترد كلمة (قال) في ن: (أ) و(هـ).

(٣٦٦) في حاشية ن (ش): "الظاهر: لمقابلة الإدراكين": ٢١.

(٣٦٧) في ن (ش): (يجعل الإدراكَ الأول).

(٣٦٨) في ن (أ) و(هـ): (وسَمَّى).

(٣٦٩) ن: (أ) (ب) (ش) (ج) (هـ).

(٣٧٠) أي: القول المحقَّقُ المثبتُ بالدليل عنده، فهذا مخالف لما قاله الفاضل ابن رسول. ينظر: شرح أجزاء القضية (ش/ث): ٣٣، ون (هـ).

(٣٧١) وعلى هذا: الحُكمُ إدراكُ أنَّ النِّسْبةَ واقعةٌ مُطلقاً. ن (ب).

(٣٧٢) أي: إذعان السَّالبة. شرح أجزاء القضية: ٢١.

(٣٧٣) كلمة (هو) ساقطة في ن (ش).

(٣٧٤) أي: نِسْبةَ السَّالبةِ، أعْني: الثُّبوتَ الصَّادِقَ بالثُّبوتِ وعدمِ الثّبوتِ لا واقعة. والحاصلُ: أنّ الثُّبوتَ الذي جعلُوه موردَ الإيجابِ والسَّلب لمـَّا كانَ صادِقاً في الحقيقةِ والواقعِ بالثُّبوتِ وعدمِ الثُّبوتِ لا يردُ أنْ يقالَ: قولُه: ((بأنَّ نِسْبةَ السَّلبِ غيرُ واقعةٍ)) لا يكُونُ إشارةً إلى عينِ السَّالبة، مع أنّ اللّازم ذلك. ابن عثماني. هامش ن (ب).

(٣٧٥) ومعنى إذعانِ الموجبةِ: الإذعانُ بأنَّ نِسبَةَ الإيجابِ واقعةٌ.. شرح أجزاء القضية: ٢١.

(٣٧٦) أي: لأنَّ نسْبَةَ الثُّبوتِ لا واقعة، كما قُرِّرَ ردُّه في تثليثِ أجزاءِ القَضيِّة، إذ هَذا في الحقيقة معنَى الموجِبة الكاذِبة. ابن عثماني. ن (ب).

(٣٧٧) حينئذٍ. شرح أجزاء القضية: ٢١.

(٣٧٨) أي: في إذعانِ المـُوجبةِ والسَّالبة. شرح أجزاء القضية: ٢١. وقال ابن عثماني: "أي: في المـُوجبةِ والسَّالبة". ن (ب) و(ج).

(٣٧٩) كتبت كلمة (ظاهر) في ن (أ) و(ج) و(هـ) بدون التاء المدورة مراعاة للمعنى، وفي ن (ش) بالتاء (ظاهرة) مراعاة للفظ.

(٣٨٠) لأنّ التصديقَ: هوَ الإذعانُ بالصِّدق، أي: الوقُوع، والإذعانُ كما يتعلَّقُ بوقُوع النِّسبةِ الإيجابية يتعلَّقُ بوقوعِ النِّسبَة السَّلبيَّة أيضاً. وبالجملة: إنَّ الوقوعَ كما أنَّه موجودٌ في الموجبة كذلك يجدُ في السَّالبة. فإنْ قيل: إذا كان الأمرُ كذلك فما وجهُ تسميةِ

إذعان السَّالبةِ بالتَّكذيب؟ أجاب عنه المصنِّفُ بقوله: ((وتسميةُ إذعانِ السَّالبة...)). شرح أجزاء القضية: ٢١. ون (ج).

(٣٨١) أو يقال: إنَّا لا نُسلِّم أنَّ القُدماءَ يُنكِرُون نَفسَ النِّسْبَةِ بينَ بينَ، بل إنّما يُنكرُون جزئيَّتَهَا للقَضِيَّة، غايةُ ما في البابِ أنّه يَتوقّف على تصوُّرِها الحُكمُ في الوقوعِ واللَّاوقوعِ، وذلك لا يَسْتَلزم كَونُها جزءً مِن أجزاءِ القَضيَّةِ، كما في العَمَى والبَصَرِ. هكَذا حقَّقَهُ بعضُ الفُضلاءِ المحقِّقين المتأَخِرين. ابن الكاذاوي. ينظر: ن (أ) و(ب) و(ج) و(هـ). ويراد ببعض الفضلاء المحققين: العلامة إسماعيل بن مصطفى الكلنبوي المعروف بشيخ زاده (ت١٢٠٥هـ). يراجع كتابه القيم: البرهان مع منهواته، مع حاشية العلامة الملا عبد الرحمن البينجويني: ١٣٨-١٤٢.

(٣٨٢) أي: الإذعان بأنَّ نسبَة السَّلب واقعةٌ بالتَّكذيب ثابتٌ باعتبار اللَّازم. شرح أجزاء القضية: ٢١.

(٣٨٣) وهو: الإذعان بأنَّ نسبَة الإيجاب ليستْ بواقعة. **والحاصل:** أنَّ في اللَّازم إذعاناً باللَّاوقُوع، فتسميتُه تكذيباً واقعةٌ في موقعها؛ لأنَّ التَّكذيبَ هو الإذعانُ باللَّاوقُوع، أي: فيُسمَّى الملزُومُ بالتَّكذيب، وإنْ لم يوجدْ وجهُ التَّسميةِ مجازاً مرسلاً، تسميةً للملزُوم باسم لازمه. شرح أجزاء القضية: ٢١.

(٣٨٤) في ن (ش): (أو باعتبار الأصل). بزيادة كلمة (باعتبار).

(٣٨٥) الذي هو الإيجاب. ابن عثماني. ن (ب).

(٣٨٦) أي: اصطلاح. ن (ب).

(٣٨٧) في ن (ش): بزيادة كلمة (الخبريّة).

(٣٨٨) أي: وعلى إطلاق الكذب على النِّسبَةِ التّامَّة الخبريَّة. شرح أجزاء القضية: ٢٢.

(٣٨٩) فمعنى التَّصديق حينئذٍ: الإذعانُ بالصِّدق، أي: بالنِّسبة التَّامَّة الخبريَّة في الموجبة. ومعنى التَّكذيب: الإذعانُ بالكَذب، أي: بالنِّسبَةِ التَّامَّة في السَّالبة. ثمَّ لا يخفى أنَّه على التقرير أيضاً يصحُّ تسميةُ إذعانِ الموجبة بالتَّكذيب باعتبار اللَّازم، أعني الإذعانَ بأنَّ نسبةَ السَّلب ليسَت بواقعةٍ، لكن لم يتعرض له اعتماداً على ما سبق. شرح أجزاء القضية: ٢٢.

(٣٩٠) هذا قول ناسخ نسخة الأصل (أ) من المخطوطة.

(391) هامش ن: (ب).

(392) في ن (أ): (فإنَّه)، وفي ن (ب) و(ش) و(ج): (فإنَّ) بدون (الهاء). وهو الأولى. وسقطت في ن (ش) جملة: (ليسَ هُوَ).

(393) ن: (أ) (ب) (ش) (ج) (هـ).

(٣٩٤) العزيزة، للشيخ عبد الكريم المدرس: ١٦٢- ١٦٣.

المصادر والمراجع

- آداب البحث والمناظرة، العلامة محمد الأمين الجكيني الشنقيطيِّ، دار المنهاج- القاهرة، ط١، ١٤٣٠هـ-٢٠٠٩م.
- الإشارات والتنبيهات، الشيخ أبي علي حسين بن عبد الله بن سينا (٤٢٨هـ)، مع شرح المحقِّق نصر الدين الطوسي (ت٦٧٢هـ)، وشرح العلامة قطب الدين الرازي (ت٧٦٦هـ)، نشر البلاغة- قُم، مطبعة القدس- قم، ط٢، ١٤٣٥هـ.
- البدر االطالع في حلّ جمع الجوامع، جلال الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد المحلي (ت٨٦٤ه)، شرح وتحقيق: أبي الفداء مرتضى علي الداغستاني، مؤسسة الرسالة- بيروت، ط١، ١٤٢٦هـ-٢٠٠٥م.
- البدر الطالع بمحاسن مَن بعد القرن السابع، محمد بن علي بن محمد بن عبد الله الشوكاني اليمني (ت١٢٥٠هـ)، دار المعرفة- بيروت، بدون رقم الطبع.
- البرهان، العلامة إسماعيل بن مصطفى الكلنبوي المعروف بشيخ زاده (ت١٢٠٥هـ)، مع حاشية العلامة الملا عبد الرحمن البينجويني

(ت١٣١٩هـ)، وحاشية الفاضل المدقِّق الشيخ عمر محمد أمين المشهور بابن القرداغي، مطبعة السعادة- مصر.

- بهجة السَّنية بشرح أجزاء القضيّة، للفاضل المدقق الملا أحمد ابن الباساوي، (ت)، رسالة مخطوطة.

- التاج المكلل من جواهر مآثر الطراز الآخر والأول، أبو الطيب محمد صديق خان بن حسن بن علي الحسيني البخاري القِنَّوجي (ت ١٣٠٧هـ)، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية- قطر، ط١، ١٤٢٨ هـ- ٢٠٠٧م).

- تاريخ السليمانية وأنحاؤها، العلامة محمد أمين زكي بك (ت١٩٤٨م)، ترجمة: محمد جميل بندي الروذبياني، مطبعة وزارة الثقافة- السليمانية، ط٢، ٢٠٠٢م.

- تجريد المنطق، سلطان المحققين الخواجه نصير الدين محمد بن الحسن الطوسي (ت٦٧٢هـ)، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، بيروت- لبنان، ط١، ١٤٠٨هـ- ١٩٨٨م.

- تحرير القواعد المنطقية في شرح الرسالة الشمسية، قطب الدين محمد بن محمد الرازي (ت٧٦٦هـ)، مع حاشية السيد علي بن محمد بن علي الملقَّب بـ (السيد شريف الجرجاني)، (ت٨١٦هـ)، منشورات بيدار- قم، ط٢، ١٤٢٦ه.

- التذهيب في شرح التهذيب-شرح الخُبيِّصي على تهذيب المنطق-، العلامة عبيد الله بن فضل الله الخُبيِّصي (ت نحو ١٠٥٠هـ)، مع حاشية الشيخ محمد بن عرفه الدسوقي (ت١٢٣٠هـ)، وحاشية شيخ الإسلام حسن بن محمد العطار (ت١٢٥٠هـ)، تقديم: د. عبد الله محمد إسماعيل، د. مصطفى أبو زيد الأزهري، دار الإمام الرازي-القاهرة، ط١، ١٤٣٧هـ-٢٠١٥م.

- التعريفات، السيد الشريف أبي الحسين علي بن محمد الجرجاني الحنفي (ت٨١٦هـ)، وضع حواشيه: محمد باسل عيون السود، دار الكتب العلمية بيروت، ط١، ١٤٢١ه-٢٠٠٠م.

- تهذيب المنطق، العلامة سعد الدين مسعود بن عمر التفتازانى (ت٧٩١هـ)، مع حاشية الملا عبد الله بن الحسين اليزدي (ت١٠١٥هـ)، وتعليقات: السيَّد مصطفى الحسيني الدشتي، دار التفسير- قم- إيران، ط١، ١٣٨٢ه ش.

- التوضيح شرح التنقيح، صدر الشريعة عبيد الله بن مسعود المحبوبي (ت٧٤٧هـ)، مع التلويح إلى كشف حقائق التنقيح، العلامة سعد الدين مسعود بن عمر التفتازانى (ت٧٩١هـ)، ضبط وتعليق وتخريج: محمد عدنان درويش، دار الأرقم بن أبي الأرقم- بيروت، ط١، ١٤١٩هـ- ١٩٩٨م.

- حاشية الإزميري على مرآة الأصول شرح مرقاة الوصول، للعلامة سليمان الأزميري الحنفي (ت١١٠٢هـ)، المكتبة الأزهرية للتراث- القاهرة، ط١، ٢٠٠٥م.

- حاشية السيد شريف الجرجاني(ت٨١٦هـ) على شرح الرسالة الشمسية، مع حاشية المحقق عبد الحكيم السِّيَالكُوتي على حاشية السيد (ت ١٠٦٧هـ)، وحاشية العلامة محمد بن عرفه الدسوقي (ت١٢٣٠هـ) على حاشية عبد الحكيم، وتقرير مولانا العلامة صاحب الفضيلة الشيخ عبدالرحمن الشربيني على حاشية عبد الحكيم، مطبعة كردستان العلمية- مصر١٣٢٧هـ.

- حاشية الضوري على شرح الفناري (ت٨٤٣هـ)، العلامة حسن ابن السيد عبد القادر الضوري (ت١٣٢٢هـ)، مكتبة أمير- كركوك- عراق، دار الكتب العلمية- بيروت- لبنان، ط١، ١٤٣٨هـ-٢٠١٧م.

- حاشية شيخ الإسلام إبراهيم بن محمد بن أحمد الباجوري (ت١٢٧٧م) على متن السُّلم المرونق في علم المنطق، للأخضري المغربي (ت٩٨٣هـ)، قرأه وحرَّر حواشيه: د. محمد أحمد أحمد رُتان، دار السلام- القاهرة- مصر، ط١، ١٤٣٢هـ-٢٠١١م.

- الحاشية على تهذيب المنطق، للمولى الملا عبد الله بن الحسين اليزدي (ت١٠١٥هـ) وقيل: (ت٩٨١هـ)، مؤسسة النشر الإسلامي التابعة لجماعة المدرسين بقم، ط١٥، ١٤٣٣هـ.

- حياة الأمجاد من العلماء الأكراد، الملا طاهر ابن الملا عبد الله البحركي، ترتيب وتنظيم: المحروس: أبو بكر الملا طاهر البحركي، دار ابن حزم، بيروت- لبنان، ط١، ١٤٣٦هـ-٢٠١٥م.

- الرسالة الشمسية في المنطق، لنجم الدين عمر بن علي القزويني المعروف بالكاتبي (ت٦٩٣هـ)، مع تحرير القواعد المنطقية في شرح الرسالة الشمسية، قطب الدين الرازي (ت٧٦٦هـ)، (ت٨١٦هـ)، منشورات بيدار- قم، ط٢، ١٤٢٦هـ.

- شرح المحقِّق الدّواني على تهذيب المنطق، العلامة المحقِّق محمد بن أسعد بن محمد جلال الدين الدَّواني الشيرازي (ت٩٠٨هـ) على الراجح، تحقيق ودراسة: د. عبد النصير أحمد الشافعي المليباري، دار الضياء- الكويت، ط١، ١٤٣٥هـ-٢٠١٤.

- شرح المطالع، العلامة قطب الدين محمد الرازي (ت٧٦٦هـ)، مع تعليقات السيد الشريف أبي الحسين علي بن محمد الجرجاني (ت٨١٦هـ)، راجعه وضبط نصَّه: أسامة الساعدي، مطبعة سليمانزادة، منشورات ذوي القربى- قم، ط٢، ١٤٣٥هـ ق.

- شرح الوريقات في المنطق، العلامة علاء الدين علي بن أبي الحزم الملقَّب بابن النفيس (ت٦٨٧هـ)، تحقيق وتعليق: الشيخ فريد أحمد المزيدي، دار الكتب العلمية- بيروت، ط١، ١٤٣٦هـ-٢٠١٥م.

- شرح عبد الوَّهاب على الولدية في آداب البحث والمناظرة، عبدالوهاب بن ولي الدين الآمدي، عُني به: مرعي حسن الرشيد، دار النور الصباح- تركيا- مديات، ط١، ٢٠١٢م.

- ضوابط المعرفة وأصول الاستدلال والمناظرة، عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني، دار القلم-دمشق، ط٧، ١٤٢٥هـ- ٢٠٠٤م.

هەولێر تایبەتی کتێب

- طبقات الشافعيه الكبرى، تاج الدين عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي السبكي (ت٧٧١ هـ)، تحقيق: مصطفى عبد القادر العطا، دار الكتب العلمية- بيروت، ط١، ١٤٢٠هـ- ١٩٩٩م.

- العزيزة، ضمن (رسائل الحكمة في المنطق والحكمة)، الشيخ مفتي العراق الملا عبدالكريم المدرس البياري، أشرف على طبعها: الملا محمد الملا أحمد الطزني، المكتبة الوطنية- بغداد، ط١، ١٩٧٨.

- علم المنطق، الأستاذ الدكتور: محمد رمضان عبد الله (ت٢٠١٤م)، قدّم له ورتّبه واعتنى به: خالد بن خليل الزاهدي، مكتبة أمير- كركوك- العراق، دار ابن حزم- بيروت- لبنان، ط١، ١٤٣٦هـ- ٢٠١٥م.

- علماؤنا في خدمة العلم والدين، الشيخ عبدالكريم المدرس، عني بنشره: محمد علي القرداغي، دار الحرية- بغداد، ط١، ١٤٠٣هـ-١٩٨٣م.

- كشاف اصطلاحات الفنون، العلامة محمد علي بن علي بن محمد التهانوي الحنفي (ت١١٥٨هـ)، وضع حواشيه: أحمد حسن بسج، دار الكتب العلمية- بيروت، ط٢، ١٤٢٧هـ-٢٠٠٦م.

- كنوز الكُرد في خزائن دار المخطوطات العراقية، وبعض مشاهدات شاهد عصر حول بعض ما جرى في دار المخطوطات العراقية، الشيخ: محمد علي القرداغي، مطبعة الحاج هاشم- أربيل، ط١، ١٤٣٤هـ-٢٠١٣م.

- لُقَطَة العَجلان، الإمام العلامة محمد بن بهادر بن عبد الله بدر الدين الزركشي (ت٧٩٤هـ)، مع شرحه فتح الرحمن شرح لُقَطَة العَجلان، شيخ الإسلام القاضي زكريا بن محمد بن أحمد الأنصاري (ت٩٢٦هـ)، تحقيق: عدنان علي شهاب الدين، دار النور المبين- عمان- الأردن، ط١، ١٤٣٤هـ- ٢٠١٣م.

- مشاهير الكُرد وكردستان في العهد الإسلامي، محمد أمين زكي بك (ت١٩٤٨م)، راجعه ونقّحه وأضاف إليه: الأستاذ محمد علي عوني، مطبعة السعادة- مصر، ١٣٦٦هـ-١٩٤٧م.

- معجم أعلام الكُرد في التأريخ الإسلامي والعصر الحديث في كردستان وخارجها، الدكتور: محمد علي الصُويركي، بنكەی ژین-السليمانية، ٢٠٠٦م.

- معيار العلم في المنطق، الإمام محمد بن محمد بن محمد حجة الإسلام أبو حامد الغزالي الطوسي (ت٥٠٥هـ)، شرحه: أحمد شمس الدين، دار الكتب العلمية-بيروت، ط١، ١٤١٠هـ-١٩٩٠م.

- مغني الطلاب شرح متن إيساغوجي في علم المنطق-للعلامة أثير الدين الأبهري (٦٦٣هـ)-، العلامة محمود بن حافظ حسن المغنيسي الرومي الحنفي (ت١٢٢٢هـ)، تحقيق وضبط ووضع الحواشي: عبد الرزاق شحُّود النجم، دار التقوى- دمشق، دار الفيحاء- دمشق، ط١، ١٤٣٩هـ- ٢٠١٨م.

- المفتاح، ضمن (رسائل الحكمة في المنطق والحكمة)، الشيخ مفتي العراق الملا عبدالكريم المدرس البياري، أشرف على طبعها: الملا محمد الملا أحمد الطزني، المكتبة الوطنية- بغداد، ط١، ١٩٧٨.

- الملتقطة في المنطق، العالم الفاضل الملا عثمان دارقته ئي، عنى بتصحيحه: الملا جعفر ثروينى، دار الكردستان- سنندج- إيران، ط١، ١٣٨٥ هـ ش.

- موسوعة الفلسفة، الدكتور: عبد الرحمن بدوي، منشورات ذوي القربى، المطبعة: سليمانزاده- قم- إيران، ط١، ١٤٢٧هـ.

- الورقات، ضمن (رسائل الحكمة في المنطق والحكمة)، الشيخ مفتي العراق الملا عبدالكريم المدرس البياري، أشرف على طبعها: الملا محمد الملا أحمد الطزني، المكتبة الوطنية- بغداد، ط١، ١٩٧٨.

- وفيات الأعيان وأنباء أبنا الزمان، أبو العباس أحمد بن محمد ابن خلكان (ت٦٨١هـ) حقق أصوله: د. يوسف على طويل، د. مريم قاسم طويل، دار الكتب العلمية- بيروت، ط١، ١٤١٩هـ- ١٩٩٨م.

هەولێر کتێب

المصادر والمراجع باللغة الكردية:

- بووذاندنةوةي ميَذووي زانا‌ياني كورد لة ريَطـةي دةستخةتةكانيانةوة-(إحياء تاريخ العلماء الأكراد من خلال مخطوطاتهم)- مةلا محمد عـةلي قـةرةداغي، كوَمثانياى ضاثةمةني الخنساء - بغداد، ضاثي يةكةم، ١٤٢١ك- ٢٠٠٠ز.

- روَذنامـــةي كوردســـتان/ مـــةهاباد، ١٩٤٦زاينـــي، ذمـــارة (٣) (كـــوردي بـــةناوبانط مـــةلا علـــي قزلجـــي-ترجـــاني) بقلمـــي: سـيد محمـد حميـدي: ١٠، دةزطاي ضاث و بلاوكردنةوةي ئاراس- هةوليَر، ضاثي دووةم، ٢٠١١ز.

- مـــةلا محةممـــةدي قزلَجـــةيي، زانـــاو رؤشـــنبيرو رؤذنامـــةنوس، (١٨٩٥ه-١٩٥٩ز)، د. عومـــةر عةبدولعـــةزيز، كتيبخانـــةي ســـارا- سـليماني، ضـــاثي يةكةم، ١٤٣٦هـ- ٢٠١٥ز.

- نالَـــةى جـــةريحي- ثاشـماوةى شـيعرةكاني خواليَخوشـبوو (مـــةلا ئةحمـــةدي جةريحي)، كوَكراوةى مةلا محةمةدي جـةريحي، انتشـاراتى صـةلاحةددينى ئةيوبي، ضـاثي يةكةم.

هەولێری کتێب

Abstract

(the parts of the reasonable case) is the logical researches that were controversial among the logical scholars , the ideas of the ancients and the late ones differed in a number of their questions, such as their differences in the ratio (baina baina) _which means between between_, is it part of the case? Or is it a condition upon which the utter discourse rate depends? And their differences in the utter discourse rate, does it has two perceptions: one is a depiction, the other is ratification, or it is merely a cognitive perception? As well as their differences in the fact of ratification, is it simple? It is a judgment alone, or a composite of acquiescence and three scenarios - the sentenced, the sentenced by and the discourse rate -, and they also differed in the fact that (acquiescence) is a science or an act of choice. Through his valuable message (the parts of the case), AL-Qazlaji touched on these logical issues with great precision, superb style, and a brilliant approach. He explained the point of view of each team on these issues, And explained the terms of each of them, and presented their views in a neat manner, and talked about the subject of dispute between them, with the narrative of their evidence and explanations in short, and then said in what they wanted, either by reconciling opinions, or by choosing the most likely views. This study is one of the most comprehensive books on the issue, its parts, the researcher chose to investigate them scientifically and study them systematically.

پوخته:

لەو تەوەرەلۆجیکییانەی کەلەنێو زانایانی لۆجیکدا گەنگەشەی لەسەرە بابەتی (اجزاء القضیة المعقولة)یە، کەتێیدا ڕوانینی زانایانی کۆنی تێدا خراوەتەڕوو، وەک بۆچوونی جودایان لەبارەی ڕێژەی (بینَ بینَ) کە ئایا بەشێکەلە(القضیة) یان مەرجێکەو ڕێژەی تەواو و کاملی هەوالّی لەسەر دەوەستێت؟ هەروەها بۆچوونی جیایان دەربارەی ڕێژەی هەوالّیی کامل، کەئایا دوو تێگەیشتنی هەیە؟ یەکێکیان وێناکردن و ئەویتریان بە ڕاستدانان، یان تەنیا پەیوەستەبەئیدراکی ئیزعانی؟ هەروەها بۆچوونی جیایان لەحەقیقەتی بەڕاستدانان، ئایا سادەیەیان ئاوێتەی ئیزعان و سێ وێناکردنەکەیە(المحکوم علیه، والمحکوم به، والنّسبة الخبریة)، هەروەک لەبنەچەی (الإذعان)یش بۆچوونیان جیایەکەئاخۆ زانستەیان کارێکی ئیختیاریيە. جا لەو سۆنگەیەوەعەللامەی قزلجی لەمیانی نامیلکەکەیدا بە ناوی (أجزاء القضیة) زۆر بەوردی و لێزانی و بەشێوازێکی جوان و بەڕێ و ڕێبازێکی تۆکمەبۆ ئەم پرسەلۆجیکیانەچووە، کەتێیدا بۆچوونی هەر دە ستەیەکی لەم پرسانەهێناوەتەوەو زاراوەتاییەتییەکانی هەر یەک لەوانەی ڕوونکردۆتەوە، هەروەها بۆچوونەکانیانی زۆر بەڕێک و پێکی بەبەڵگەو بە پوختی هێناوەتەوەو دواتر وتەکانی ساغکردۆتەوەکەبۆچوونی بەجێن یان ڕای باشترینی هەڵبژاردووە. ئەم نامیلکەیەیەکێکە لەریسالەهەرەفراوان و ورد و باشەکان لەنێو ئەو کتێبانەی کە لەسەر ئەجزائی قەزییەنووسراون، هەر لەبەر ئەوەبوو توێژەر مەبەستی ئەوەبوو ساغیبکاتەوەو بەوردی و ئەکادیمی لێی بتۆژێتەوە.

وشە کلیلییەکان: ئەجزای قەزییە، لۆجیک، قزلجی، ساغکردنەوە، توێژینەوە.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.18

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

الفراسة في الإسلام (دراسة تاريخية)

هەوالنامەی کتێب

د. أحمد صالح أحمد
كلية التربية / جامعة زاخو
ahmed.s.ahmed@uoz.edu.krd

د. فلاح فقه يوسف
كلية التربية الاساسية/ جامعة زاخو
falah.yosif@yahoo.com

ملخّص:

يهدف هذا البحث إلى التعرف على الفراسة كإحدى المواهب الفكرية التي فضل الله تعالى من خلالها بعض عباده على بعض، فضلا عن التعرف على هذه الموهبة كأحد الفروع العلمية وأهميتها عند المسلمين في القرون الثلاثة الأولى للهجرة، حيث عرفت هذه الموهبة الخاصة بالذكاء قبل المسلمين عند اليونان والرومان والفرس، فضلا عن قدماء المصريين وغيرهم بالعديد من القرون، وقد قُسِّم البحث إلى ثلاثة مطالب: خصص الأول منه لتعريف الفراسة لغة واصطلاحا، أمّا المطلب الثاني فتناول الفراسة في القرآن الكريم والسنة النبوية، وتطرق المطلب الثالث إلى الحديث عن الفراسة عند المسلمين.

الكلمات المفتاحية: علم الفراسة، المتوسّمين، المعرفة، الإسلام، التاريخ.

هەواڵنامەی کتێب

الفراسة في الإسلام (دراسة تاريخية)

المقدمة.

تعدّ الفراسة إحدى أبرز مظاهر الذكاء عند الكثير من الناس بين مختلف الشعوب والامم، وقد عرفها المسلمون في تراث العرب السابق لمجيء الإسلام، حيث كانوا يعتقدون أشياء من قبيل الفراسة كالقيافة والريافة والعيافة؛ فكانت الأولى عندهم صناعة يستدل بها على معرفة أحوال الإنسان ويسمونها قيافة البشر وذلك لأن القائم بها ينظر إلى بشرة الشخص وجلده وما في ذلك من هيئات الأعضاء وخصوصا الأقدام ويستدل بتلك الأحوال على الأنساب, أما الريافة فهي عبارة عن تعريف الرائف للماء في باطن الأرض أقريب هو أم بعيد وذلك من خلال شم رائحة ترابها ورؤية نباتها وملاحظة حيواناتها, في حين كانت العيافة عبارة عن تتبع آثار الأقدام والأخفاف والحوافر في الطرق التي تقع عليها. كما عرفوا علم الاختلاج وهو عبارة عن الاستدلال على ما سيقع للإنسان من النظر إلى اختلاج أعضائه من الرأس إلى القدم، فضلا عن معرفتهم بها من تراث الامم والشعوب الاخرى، وقد اهتموا بها من خلال الملاحظة والدراسة والتاليف فيها كعلم مستقل، كما برز منهم العديد من الأفراد الذين تحلوا بها، ومن هنا جاءت اهمية هذا الموضوع في اختياره لتسليط الضوء على هذه السجية الحميدة، وذلك لغرض التعرف عليها وعلى مكانتها بين العلوم التي أهتم بها المسلمون، فضلا عن الحديث عمن اشتهر بها منهم خلال فترة البحث.

المطلب الأول: الفراسة لغة واصطلاحا:

اولا: الفراسة لغة.

وردت الفراسة في اللغة بالعديد من المعاني كان منها:

١- التثبت والنظر.

فالفِراسة بكسر الفاء هي النظر والتثبيت والتأمل للشيء والتبصر به، ويقال: إنه لفارسٌ بهذا الأمر إذا كان عالماً به (ابن منظور، د – ت: مادة فرس؛ الجرجاني، ٢٠٠٧: ١٥٢؛ الزبيدي، ٢٠٠٧: مادة فرس) وأنت أفرسُ بذلك أي:

أعلم (ابن عباد، ١٩٩٤: مادة فرس)، والفرَّاس بالشّدة الألمعي (المنجد، ١٩٩٦: ٥٧٥)، وهو يتفرَّس إذا كان يتثبت وينظر (ابن منظور، د – ت: مادة فرس؛ مصطفى، د – ت: مادة فرس).

٢- المعرفة بأمور الخيل.

قال الزبيدي: (٢٠٠٧: مادة فرس؛ ابن عباد، ١٩٩٤: مادة فرس) "الفَرَاسة بالفتح: الحذق بركوب الخيل وأمرها وركضها والثبات عليها"، وهي مصدر قولك رجلٌ فارسٌ على الخيل (ابن منظور، د – ت: مادة فرس)، وإذا كان الذي يتفرس يتثبت وينظر كما في المثال السابق، فإن الذي يتفرس هنا هو الذي يُري الناس بأنه فارس على الخيل (ابن منظور، د – ت: مادة فرس؛ الزبيدي، ٢٠٠٧: مادة فرس).

٣- الافتراس والقتل.

وهو خاص بالحيوانات المفترسة حيث كان يطلق على الأسد اسم فرناس (ابن منظور، د – ت: مادة فرس) كأحد الأسماء التي كان يعرف بها وذلك لقيامه بالافتراس، كما كان يكنى بأبي فراس، والفريسة ما كان يقوم الأسد بافتراسه (ابن عباد، ١٩٩٤: مادة فرس)، وافترس السبعُ الشيءَ وفرسه: أخذه فدق عنقه، وفرس الغنم تفريساً: أكثر فيها من القتل (ابن عباد، ١٩٩٤: مادة فرس) لأن الأصل في الفرس هو دق العنق (ابن عباد، ١٩٩٤: مادة فرس؛ ابن منظور، د – ت: مادة فرس؛ الزبيدي، ٢٠٠٧: مادة فرس)، وكل قتل هو فرس والفريس هو القتيل (الزبيدي، ٢٠٠٧: مادة فرس).

ومن المعاني الأخرى التي وردت بها:

الفرسة: هي قرحة تأخذ في العنق وهي ريح الحدب أيضا (ابن عباد، ١٩٩٤: مادة فرس)، وفرنسة المرأة تدبيرها لأمور بيتها (الزبيدي، ٢٠٠٧: مادة فرس)، وفارس: أمةٌ من الناس وبذلك تعرف بلادهم وهي إيران (مصطفى، د – ت: مادة فرس)، والفريس: حلقة من خشب تشد في رأس الحبل (ابن عباد، ١٩٩٤: مادة فرس؛ الزبيدي، ٢٠٠٧: مادة فرس) والفِرس: بالكسر نوع من النبات اختلف فيه (ابن منظور، د – ت: مادة فرس)، والفُرس: بالضم ويكسر

كذلك واد بين المدينة وديار طيء على طريق خيبر (الزبيدي، ٢٠٠٧: مادة فرس)، والفرس: سمكة طويلة (ابن عباد، ١٩٩٤: مادة فرس)، ذكر أن رأسها يشبه رأس الفرس، وفرس النهر: حيوان ثديي من العواشب يغشى الماء واسمه العلمي "هيبوبوتاس" (مصطفى، د – ت: مادة فرس).

ثانيا: الفراسة اصطلاحا.

هي استئناس حكم غيب من غير استدلال بشاهد ولا اختبار بتجربة (الهروي، ١٩٨٨: ٨٠)، وكذلك يقال هي الاستدلال بالأمور الظاهرة على الأمور الخفية، أو بمظاهر الإنسان على باطنه وما خفي من أمره كالاستدلال بشكله وهيئته وصفاته الجسدية على أخلاقه (الرازي، ابو عبد الله محمد، ١٩٨٧: ٢٠؛ الالوسي، بلوغ الارب، د – ت: ٣/ ٢٦٣؛ وجدي, ١٩٦٧: ٧/ ١٩٥؛ غربال، ١٩٧٢: ١٢٧٩؛ عبد الله، ٢٠٠٢: ٣٠/ ٤٧١)، كما عرفها الصوفية بأنها مكاشفة اليقين ومعاينة الغيب (الجرجاني, ٢٠٠٧: ١٥٢؛ المناوي، ١٩٧٢: ١/ ١٤٣؛ منى أبو زيد, ٢٠٠٣: ١٠٧٢)، حيث اعتبرت لديهم كأحد أبرز مصادر التلقي (البريكان, ١٩٧٥: ٤١/ ١٨٨).

ورأى فيها ابن القيم أنها إحدى الطرق التي يمكن للحكام والولاة والقضاة الاستعانة بها والاعتماد عليها وذلك لغرض الفصل في الخصومات بين الناس في الدعاوى القضائية المختلفة، وذلك عندما يتعذر عليهم الوقوف على أدلة وقرائن دامغة تساعد في كشف الحقيقة، فيمكن لهم عند ذلك الاستعانة بالفراسة, بل انه ذهب إلى أبعد من ذلك عندما قدمها في بعض الحالات على الإقرار والشهود ولكن بشرط أن يكون الحاكم أو القاضي ذا معرفة تامة وعلم واسع حيث قال: "ولم يزل حذاق الحكام والولاة يستخرجون الحقوق بالفراسة والأمارات فإذا ظهرت لم يقدموا عليها شهادة تخالفها ولا إقرارا" (ابن القيم، الفراسة، ١٩٨٦: ٢٤).

ويمكن تعريفها باختصار أكثر بأنها فكرة تقفز فجأة إلى الوعي ممن شهد لهم بالذكاء والفطنة والخبرة العريقة، فيتعرفون من خلالها من الأمور الظاهرة المعلومة على ما خفي من الشيء الذي ينظرون إليه ويثبتون نظرهم فيه, وقد تطور تعريف الفراسة اصطلاحا تبعا لتطور البشر ومرور الزمان فبعد أن كانت قاصرة على الاستدلال بالأحوال الظاهرة أخذت بالحسبان جميع ما يتعلق بالإنسان

من شكل وأوصاف وكل ما يمكن أن يؤثر فيه بشكل مباشر أو غير مباشر من عوامل جسدية (تشريحية) وراثية, وجغرافية, واجتماعية وحتى حركاته اللاإرادية (زيدان, ١٩٨٧: ٤٥، ١٢٦، ١٦٥، ١٩٨)، ويقال كذلك: هي ذهن سريع الاستدلال بدون حد وسط من المعلوم على المجهول (مراد, ١٩٨٢: ١٢).

ولا بدّ هنا من التذكير بالعلاقة بين تعريف الفراسة في الاصطلاح مع بعض المعاني اللغوية التي سبق ذكرها من حيث الحاجة إلى السرعة في البديهة وعدم تفويت الفرصة, فكما أن الفراسة تتطلب سرعة في الحكم من خلال وجود ذهن متقد وذكاء عالي، فإن بعض التعريفات اللغوية المشار إليها آنفا كانت بحاجة هي الأخرى إلى ذات السرعة ولكن مع الاختلاف في الاختصاص كالافتراس مثلا الذي يتطلب سرعة في الانقضاض من قبل الحيوان المفترس على فريسته، وعدم إعطائها أية فرصة للنجاة بنفسها. ومثل ذلك في الاصطلاح ما أكده ابن القيم في معرض حديثه عن أحد أنواع الفراسة بقوله " أنها خاطر يهجم على القلب ينفي ما يضاده يثب على القلب كوثوب الأسد على الفريسة (ابن القيم, مدارج السالكين، ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٤).

المطلب الثاني: الفراسة في القرآن الكريم والسنة النبوية:

اولا: الفراسة في القرآن الكريم.

إن القرآن الكريم هو المرجع الأساسي في معرفة صدق العلوم والأخلاق والسلوكيات ووجودها من عدمه, فإذا اتفق القرآن الكريم معها علمنا صدقها ووجود الصحة فيها، والقرآن الكريم في آيات كثيرة يوجه أنظارنا إلى الفراسة بألفاظ مثل (سيماهم, سنسمه، للمتوسمين), واهتم القرآن الكريم بالإشارات التي تبدو من الناس لبيان ما يدور في أنفسهم والذي يتعارض مع ما تقوله ألسنتهم، ومن الآيات الكريمة التي وردت فيها هذه الألفاظ قوله تعالى:

١- "للفقراء الذين أحصروا في سبيل الله لا يستطيعون ضربا في الأرض يحسبهم الجاهل أغنياء من التعفف تعرفهم بسيماهم لا يسألون الناس إلحافا وما تنفقوا من خير فإن الله به عليم" (سورة البقرة، الاية: ٢٧٣).

٢- "وبينهما حجاب وعلى الأعراف رجال يعرفون كلا بسيماهم ونادوا أصحاب الجنة أن سلام عليكم لم تدخلوها وهم يطمعون وإذا صرفت أبصارهم تلقاء أصحاب النار قالوا ربنا لا تجعلنا مع القوم الظالمين ونادى أصحاب الأعراف رجالا يعرفونهم بسيماهم قالوا ما أغنى عنكم جمعكم وما كنتم تستكبرون" (سورة الاعراف، الاية: ٤٦، ٤٧، ٤٨).

٣- "يعرف المجرمون بسيماهم فيؤخذ بالنواصي والأقدام" (سورة الرحمن، الاية: ٤١).

والله سبحانه وتعالى لم يجعل سيماهم في أجسامهم في هذه الدنيا بل تتضح سيماهم من خلال أقوالهم وأعمالهم. وهنا دليل آخر ورد في القرآن الكريم على فراسة السمع بقوله تعالى: "أم حسب الذين في قلوبهم مرض أن لن يخرج الله اضغانهم ولو نشاء لأريناكهم فلعرفتهم بسيماهم ولتعرفنهم في لحن القول والله يعلم أعمالكم" (سورة محمد, الآية: ٢٩, ٣٠)، وورد لفظ "سنسمه" مرة واحدة في القرآن الكريم بقوله تعالى: "سنسمه على الخرطوم" (سورة القلم, الآية: ١٦)، كذلك ورد لفظ "المتوسمين" مرة واحدة، وذلك في قوله تعالى: "إن في ذلك لآية للمتوسمين" (سورة الحجر, الآية: ٧٥)، كذلك ورد في القرآن الكريم مثل لإعراض الإنسان عمن يرفضه وذلك بقوله تعالى: "وإذا أنعمنا على الإنسان أعرض ونئا بجانبه وإذا مسه الشر كان يئوسا قل كل يعمل على شاكلته فربكم أعلم بمن هو أهدى سبيلا" (سورة الإسراء, الآية: ٨٣, ٨٤)، وقوله تعالى: "عبس وتولى أن جاءه الأعمى" (سورة عبس, الآية: ١, ٢)، كما أخبرنا القرآن الكريم في وصف دقيق وموجز عن المتكبر من خلال وصف مشيته وذلك بقوله جل جلاله: "ولا تمش في الأرض مرحا إنك لن تخرق الأرض ولن تبلغ الجبال طولا" (سورة الإسراء, الآية: ٣٧)، وقوله تعالى: "ولا تصعّر خدك للناس ولا تمش في الأرض مرحا إن الله لا يحب كل مختال فخور" (سورة لقمان, الآية: ١٨)، فضلا عن تقديمه عز وجل وصفاً رائعاً لأصحاب النعمة والبال المستريح بقوله: "وجوه يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة ووجوه يومئذ باسرة تظن أن يفعل بها فاقرة" (سورة القيامة, الآية: ٢٢, ٢٣, ٢٤, ٢٥).

وبالرجوع إلى الغرض الأساسي الذي نزل لأجله القرآن الكريم كرسالة وبلاغ من الله سبحانه وتعالى إلى البشر لهدايتهم إلى جادة الصواب وطريق الحق

ودينه القيم، كان لا بدّ أن يكون كتابا شاملا على كل دليل يؤكد من خلاله على أنه رسالة من عند الله تبارك وتعالى، وكان لا بدّ من احتوائه على أدلة تحاكي وتخاطب العقل البشري (بحسب قوة وقدرة ذلك العقل من شخص إلى آخر, لأنه كلما كان هذا العقل أفضل فهما وإدراكا كان مدعاة لصاحبه على تعرف آيات الله سبحانه وتعالى بصورة أكبر) لكي يبرهن للناس على أنه كتاب منزل من عنه تبارك وتعالى ويبين فيه فضل المتعلمين على الجاهلين كونه أقرب إلى التماس الدلائل القرآنية وذلك لغض الاهتداء بتلك الرسالة والوقوف على الحقيقة، وذلك واضح في قوله تعالى: "قل هل يستوي الذين يعلمون والذين لا يعلمون إنما يتذكر أولوا الألباب" (سورة الزمر, الآية: ٩)، هذا من جانب ملاحظة الأدلة السهلة الواضحة التي لا تتطلب من أصحاب العقول جهدا كبيرا للوقوف على الحقيقة.

ومن جانب آخر وهو موضوع الفراسة فقد أكد القرآن الكريم على أن هناك آيات ربانية ظاهرة في الكون أو في خلق البشر تجعل لصاحب العقل السليم والذوق الرفيع تأكيدا أكبر وأوضح على فهم الحقيقية والاهتداء إلى طريق الصواب، وهو موضوع البحث ويتضح ذلك جليا بقوله تعالى: "إن في ذلك لآيات للمتوسمين" (سورة الحجر, الآية: ٧٥)، وورد في تفسير معنى "المتوسمين" بأنها تعني: "المتفرسين" (الطبري، جامع البيان، ٢٠٠٠: ١٧/ ١٢٠؛ القرطبي، ١٩٨٥: ١٠/ ٤٢؛ ابن كثير، تفسير القران العظيم، ١٩٩٩: ٤/ ٥٤٣؛ الآلوسي, روح المعاني، د – ت: ١٤/ ٨٨)، وهو نظير قوله تعالى: "فبأي آلاء ربكما تكذبان" (سورة الرحمن, الآية, ١٣)، كأن القرآن الكريم يخاطب الجاحدين بأنهم يكذبون بآيات الله سبحانه وتعالى وآلائه في الكون، وأن أصحاب الفراسة والعقول السليمة كلما رأوا آية له تعالى زادتهم هداية وأمدتهم حسنا فوق حسن الظن الذي عندهم بربهم عز وجل ومعرفة أكبر به وقربا أكثر منه.

أما بالنسبة لحوادث الفراسة التي يرويها القرآن الكريم، فورد قصة النبي يوسف الصديق (ع) فراسة وزير مصر المعروف بالعزيز الذي اشترى النبي الصديق وهو فتى من خلال قوله لامرأته، حيث قال تعالى مخبرا عنه: "وقال الذي اشتراه من مصر لامرأته أكرمي مثواه عسى أن ينفعنا أو نتخذه ولدا وكذلك مكنا ليوسف في الأرض ولنعلمه من تأويل الأحاديث والله غالب على أمره ولكنّ أكثر الناس لا يعلمون" (سورة يوسف, الآية: ٢١)، وفي قصة النبي موسى (ع) وبعد أن تعرفت عليه ابنتا النبي شعيب (ع) ولمسن فيه من القوة والأمانة ما حدا

بإحداهما أن طلبت من أبيها ان يستأجره للقيام بعمله لكون النبي شعيب (ع) لم يعد قادرا على الرعي، والقيام بأعباء العمل كما في سابق عهده، ويتضح ذلك في قوله تعالى: "قالت إحداهما يا أبتِ استأجره إنّ خير من استأجرت القوي الأمين" (سورة القصص, الآية: ٢٦)، وبالرجوع قليلا إلى بدايات قصة النبي موسى (ع)، وتحديدا بعد ولادته وانتهاء أمره في بيت الفرعون كانت هناك حادثة فراسة من زوجة الفرعون حين أرادت من زوجها أن يسمح لها بالاحتفاظ بهذا الطفل حيث أخبر تعالى عنها بقوله: "وقالت امرأة فرعون قرة عين لي ولك لا تقتلوه عسى أن ينفعنا أو نتخذه ولدا وهم لا يشعرون" (سورة القصص, الآية: ٩).

والقصص الآنفة كانت من أبرز الأدلة على وجود الفراسة، ويكاد لا يخلو كل من ذكر الفراسة والتطرق لها من الاستشهاد بهذه الآيات الثلاث وما ورد فيها من قصص تبين فراسة أصحابها بجعل هؤلاء الناس من أفضل أصحاب الفراسة الذين أخبر عنهم القرآن الكريم, وأضيف إليهم شخص رابع أعتبر مثلهم، وفي مرتبتهم وهو خليفة رسول الله (ص) أبو بكر الصديق (رض)، حيث ورد في ذلك القول بأن أفرس الناس ثلاثة: العزيز في يوسف (ع) وابنة شعيب (ع) في موسى (ع) وأبو بكر في عمر (رض) وكذلك امرأة فرعون في موسى (ع) (ابن القيم, مدارج السالكين، ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٥).

ثانيا: الفراسة في السنة النبوية.

وردت الفراسة في السنة النبوية في العديد من المناسبات، وكان المراد منها موافقا لما ذكر في التعريف الاصطلاحي وهو الاستدلال بالخلق الظاهر على الخلق الخفي أو الباطن وكان معيار التفاضل فيها بين الناس هو بحسب قوة الإيمان حيث ورد قول الرسول محمد (ص): "اتقوا فراسة المؤمن فإنه ينظر بنور الله عز وجل" (الترمذي، د – ت: ٥/ ٢٩٨؛ الطبراني، المعجم الكبير، ١٩٨٣: ٨/ ١٠٢؛ الأصبهاني، ١٩٨٦: ١٠/ ٢٨١، ٢٨٢؛ القضاعي، ١٩٨٦: ١/ ٣٨٧)، وأضاف راوي الحديث قوله تعالى: "إن في ذلك لآية للمتوسمين" (سورة الحجر, الآية: ٧٥)، وقوله (ص): "احذروا فراسة المؤمن فإنه ينظر بنور الله وينطق بنور الله" (الأصبهاني, ١٩٨٦: ١٠/ ٢٨٢؛ المتقي الهندي، ١٩٨٩: ١١/ ٨٨؛ المناوي, ١٩٧٢: ١/ ١٨٦)، كذلك قوله (ص): "احذروا دعوة المسلم وفراسته" (المتقي الهندي، ١٩٨٩: ١١/ ٩٧)، فضلا عن قوله (ص): "إن لكل قوم فراسة

وإنما يعرفها الأشراف" (النيسابوري، ١٩٩٠: ٣/ ٤٧٢؛ المتقي الهندي، ١٩٨٩: ١١/ ٩٧)، وذكر المناوي (١٩٧٢: ١/ ١٤٢، ١٤٣، ١٨٦ و٢/ ٥١٤، ٥١٥)، في شرح الحديث الأول قائلا: "فإن قيل ما معنى الأمر باتقاء فراسة المؤمن؟ اجيب بأن المراد أن تجنبوا فعل المعاصي لئلا يطلع عليه فتفضحوا بين يديه (المؤمن) الكامل الإيمان, أي احذروا من إضمار شيء من الكبائر القلبية أو إصرار على معصية خفية أو تعد لحد من الحدود الشرعية فإنه بنور إيمانه الذي ميزه الله به عن عوام المؤمنين مطلع على ما في الضمائر، شاهد لما في السرائر فيمقتكم الله لمقت وليه".

وثبت عن النبي (ص) استعماله لفظ الفراسة للدلالة على المعرفة بأحوال الناس وأخلاقهم للوقوف على من كان محسنا أو مسيئا، ومن الأفضل منهم في مزايا متعددة كالبر والشجاعة والكرم وغيرها من الصفات والمزايا الحميدة التي تعلي شأن أصحابها عند الله تعالى، وعند الناس، وذلك باستعماله (ص) صيغة المبالغة من الفراسة وهي (أفرس) وعنى بها شخصه الكريم، إذ ذكر بأنه كان (ص) "يعرض يوما خيلا وعنده عيينة بن حصن بن بدر الفزاري فقال له الرسول (ص): أنا أفرس بالخيل منك، فقال عيينة: وأنا أفرس بالرجال منك، فقال له النبي (ص): وكيف ذلك؟ قال: خير الرجال رجال يحملون سيوفهم على عواتقهم جاعلين رماحهم على مناسج خيولهم لابسوا البرود من أهل نجد، فقال رسول الله (ص): كذبت، بل خير الرجال رجال أهل اليمن، والإيمان يمان ..." (ابن حنبل، د – ت: ٤/ ٣٨٧).

كما ورد عنه (ص) إشارة أخرى إلى الفراسة بمعناها الاصطلاحي المتعارف عليه مع استعمال لفظة أخرى يتبين من خلالها قصد الرسول (ص) بالفراسة حيث قال (ص): "إنه كان قد كان فيما مضى قبلكم من الأمم محدثون وإنه إن كان في أمتي هذه منهم فإنه عمر بن الخطاب"، والمحدثون جمع محدث وهو الذي يجري الصواب على لسانه أو يخطر بباله الشيء فيكون بفضل من الله تعالى وتوفيق" (البخاري، صحيح، ١٩٩٠: ٣/ ١٢٧٩، ١٢٨٠؛ ابن حجر، فتح الباري، ١٩٥٩: ٧/ ٥٠، ٥١).

وهناك شواهد أخرى تدل على فراسة الصحابة (رض) في رسول الله (ص) منها ما اعتبرها أصحابها من علائم توسم الخير فيه (ص)، فمن ذلك قول عبد الله

بن رواحه للرسول (ص): "توسمت فيك الخير أعرفه والله يعلم أني ثابت البصر" (القرطبي, ١٩٨٥: ١٠/ ٤٣؛ الآلوسي, روح المعاني, د - ت: ١٤/ ٧٤)، ومنها ما استدل بها أصحابها في رسول الله (ص) من صفات خلقية (جسمية) مستندين في ذلك على علم عندهم بأحوال الرجال وأوصافهم فمن ذلك تفرس الصحابي عبد الله بن سلام في رسول الله (ص) وإسلامه بين يديه لسبب صدق الفراسة وصحتها في إظهار صدق الرسول (ص) حيث قال ابن سلام: "فلما تبينت وجهه (ص) عرفت أنه ليس بوجه كذاب" (ابن ماجة، د – ت: ١/ ٤٢٣؛ الترمذي, د - ت: ٤/ ٦٥٢؛ ابن كثير, البداية والنهاية، د – ت: ٣/ ٢١٠)، ومن ذلك أيضا ما ذكر من معرفة العباس (رض) بقرب وفاة الرسول (ص) وتحديدها لعلي (رض) بأنها ستكون بعد ثلاثة أيام، إذ علق البخاري (صحيح، ١٩٩٠: ٤/ ١٦١٥) في وصف ذلك بعد أن روى الخبر قائلاً: "ومعرفة العباس (رض) الموت في وجه رسول الله (ص) قوة فراسة منه".

المطلب الثالث: الفراسة عند المسلمين:

نقل المسلمون الفراسة فيما نقلوه عن اليونان والرومان من علوم الطب وغيرها، وألف فيه بعضهم كتبا مستقلة بينما ذكره آخرون في جملة ما كتبوه في علوم الطب كالرازي الطبيب الذي لخص كتاب أرسطو وزاد فيه، كما أشار ابن سينا إلى الكثير منه في كتبه، وكذلك ابن رشد، والشافعي، وابن العربي وغيرهم (وجدي, ١٩٦٧: ٧/ ١٩٥، ١٩٦؛ منى أبو زيد, ٢٠٠٣: ١٠٧٢).

ومن أشهر ما وصل إلينا من كتب المسلمين في علم الفراسة كتاب "السياسة في علم الفراسة" لأبي عبد الله شمس الدين محمد بن أبي طالب الأنصاري (ت٧٣٧هـ/ ١٣٣٦م) وفيه أحكام علم الفراسة منسوبة إلى أصحابها بأحرف يرمز كل منها إلى اسم القائل (زيدان, ١٩٨٧: ٧)، كذلك كتاب "في علم الفراسة" لمحمد غرس الدين بن غرس الدين بن محمد بن خليل (ت١٠٥٧هـ/ ١٦٤٧م) خطيب الحرم النبوي (زيدان، ١٩٨٧: ٧؛ منى أبو زيد, ٢٠٠٣: ١٠٧٢)، وكتاب "البهجة الإنسية في الفراسة الإنسانية" للعارف بالله زين العابدين بن محمد العمري المرصفي (ت٩٦٦هـ/ ١٥٦٠م)، وكتاب "مختصر في علم الفراسة" (زيدان, ١٩٨٧: ٧، ٨؛ منى أبو زيد, ٢٠٠٣: ١٠٧٢)، ورسالة "في الفراسة والرمل"، وأخرى في "علم الفراسة لأجل السياسة" (زيدان, ١٩٨٧:

٨)، أضف إلى ذلك ما ورد عن الفراسة من شذرات في بطون كتب الأدب كالمستطرف للأبشيهي (الابشيهي، ٢٠٠٦: ٤٩٥، ٤٩٦)، ونهاية الإرب للنويري (النويري، ٢٠٠٤: ٣/ ١٤٢ - ١٤٤م)، وبلوغ الإرب للآلوسي (الآلوسي, د – ت: ٣/ ٢٦٣ – ٢٦٩)، كذلك كتب ابن القيم كتابا أسماه "الفراسة" (ابن القيم, ١٩٨٦)، وله أيضاً حديث طويل عنها في كتابيه "الطرق الحكمية في السياسة الشرعية" (ابن القيم, الطرق الحكمية في السياسة الشرعية, د – ت: ١٧ – ٧٥)، و"مدارج السالكين بين منازل إياك نعبد وإياك نستعين" (ابن القيم, مدارج السالكين، ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٢ – ٤٩٥؛ البابانى، ١٩٨٢: ١/ ٦٧، ٣٣٩، ٧٢٣ و٢/ ١٠٧، ١٤٥، ٢٤٦، ٢٨٢، ٣٩٣، ٤٢٠، ٥٥٦).

اولا: انواع الفراسة.

قسم المسلمون علم الفراسة إلى ثلاثة نواع رئيسية، وذلك حسب اختلاف كل نوع منها عما يميزه من غيره وهي:

١ - الفراسة الإيمانية.

سببها: نور يقذفه الله تعالى في قلب عبده يفرق به بين الحق والباطل والحالي والعاطل والصادق والكاذب، وحقيقتها: أنها خاطر يهجم على القلب ينفي ما يضاده يثب على القلب كوثوب الأسد على الفريسة، وهذه الفراسة على حسب قوة الإيمان، فمن كان أقوى إيمانا كان أحد فراسة، ومن ذلك قولهم: من نظر بنور الفراسة نظر بنور الحق، وتكون مواد علمه مع الحق بلا سهو ولا غفلة، بل حكم حق جرى على لسان عبده, ولما كان من أبرز شروط الإيمان هو ترك المعاصي والذنوب وتنقية النفوس لله الواحد القهار وحده، وعبادته بإخلاص بدوام المراقبة فإن ذلك من مقومات الفراسة الإيمانية، فإن من غض بصره عن المحارم وأمسك نفسه عن الشهوات، وعمّر باطنه بدوام المراقبة، وظاهره بإتباع السنة، وتعوّد أكل الحلال لم تخطئ فراسته (ابن القيم، مدارج السالكين، ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٤).

ولكون الإيمان مسألة نسبية، وأن كل مسلم مهما كان إيمانه قويا فإنه معرّض للوقوع في الذنوب ولا يجوز لأحد من المؤمنين أن يزكي نفسه أبدا أو أن يتفاخر بإيمانه أو حتى يدّعيه، فإن الفراسة كذلك حيث ليس لأحد أن يدّعيها في نفسه، ولكن يتّقي فراسة غيره من المؤمنين كما يقوم غيره باتّقاء فراسته إن كان حقا من

المؤمنين، فإن رسول الله (ص) قال: اتقوا فراسة المؤمن فإنه ينظر بنور الله، ولم يقل تفرسوا، وكيف تصحّ دعوى الفراسة لمن هو في محل اتقاء فراسة الآخرين فيه. (ابن القيم، مدارج السالكين، ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٤، ٤٨٥).

وأصل هذا النوع من الفراسة من الحياة والنور الذين يهبهما الله تعالى لمن يشاء من عباده، فيحيى القلب بذلك ويستنير فلا تكاد فراسته تخطئ, قال تعالى: "أو من كان ميتا فأحييناه وجعلنا له نورا يمشي به في الناس كمن مثله في الظلمات ليس بخارج منها" (سورة الانعام، الاية: ١٢٢)، أي أنه كان ميتا بالكفر والجهل فأحياه الله تعالى بالإيمان وجعل بالقرآن والإيمان نورا يستضيء به في الناس على قصد السبيل ويمشي به في الظلمات (ابن القيم، مدارج السالكين، ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٦).

٢ـ الفراسة الخلقية.

هي التي صنف فيها الأطباء وغيرهم، وهي الاستدلال بالخلق الظاهر على الخلق الباطن لما بينهما من ارتباط اقتضته حكمة الله تعالى، كالاستدلال بصغر حجم الرأس الخارج عن العادة على صغر العقل وبكبره وبسعة الصدر وبعد ما بين جانبيه على سعة خلق صاحبه واحتماله وبسطته وبضيقه على ضيقه وبخمود العين وكلال نظرها على بلادة صاحبها, ومعظم تعلق الفراسة في هذا النوع بالعين فهي مرآة القلب وعنوان ما فيه ثم باللسان فإنه رسول القلب وترجمانه (ابن القيم، مدارج السالكين، ١٩٧٣: ٢/ ٤٧٨؛ البريكان، ١٩٧٥: ٤١/ ١٨٩).

وأصل هذا النوع من الفراسة هو من اعتدال المزاج والروح، وعن اعتدالها يكون اعتدال الأخلاق والأفعال وبحسب انحراف الخلقة والصورة عن الاعتدال يقع الانحراف في الأخلاق والأعمال هذا إذا تركت النفس لطبيعتها ولم تؤثر فيها مؤثرات خارجية، لأن صاحب الصورة والخلقة المعتدلة يكتسب بالمقارنة والمعاشرة أخلاق من يقارنه ويعاشره ولو أنه من الحيوانات فيتأثر بهم، وكذلك صاحب الصورة والخلقة المنحرفة عن الاعتدال يكتسب بصحبة الكاملين وباختلاطه بهم أخلاقا وأفعالا حميدة تصبح له كالطبيعة, فإن العوائد والمزاولات تعطي الملكات والأخلاق (ابن القيم، مدارج السالكين، ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٧، ٤٨٨)، وكما مر في النوع السابق من أثر التكرار والتمرين على تحديد قوة الفراسة

ونوعها في الشخص الواحد، وهذا النوع من الفراسة كسابقه لا يستدل به على إيمان ولا كفر ولا ولاية ولا عداوة (البريكان، ١٩٧٥: ٤١/ ١٨٩).

٣- الفراسة الرياضية.

هي الفراسة التي يمتلكها صاحبها عن طريق ترويض نفسه على عمل معين، أو على نمط ونوع معين من الأعمال كالحرفيين مثلا وهي تكون بالتمرين والتكرار وتحمل المشاق من الجوع والسهر والتخلي عن ما يشغلها عن غيرها من الحرف أو الأعمال، فإن النفس تكسب الخبرة بالحرفة أو بالعمل المعين بقدر ما يتخلى صاحبها عن غيرها مما يشغلها عن ذلك العمل، وهذه الفراسة مشتركة بين المؤمن والكافر ولا تدل على إيمان ولا ولاية، ويغتر بها الكثير من الجهلاء, ولا يستفاد منها في الكشف عن الحق ولا عن طريق مستقيم فهي تحصل للولاة والأطباء وأرباب الحرف بحسب معرفتهم بوظائفهم وتمكنهم منها (ابن القيم, مدارج السالكين, ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٦، ٤٨٧؛ البريكان، ١٩٧٥: ٤١/ ١٨٩).

ثانيا: طرق المتفرسين.

قال ابن القيم (ابن القيم, مدارج السالكين، ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٨، ٤٨٩): "فراسة المتفرس تتعلق بثلاثة أشياء: بعينه وأذنه وقلبه، فعينه للسيماء والعلامات, وأذنه للكلام وتصريحه وتعريضه ومنطوقه ومفهومه وفحواه وإشاراته ولحنه وإيمائه ونحو ذلك, وقلبه للعبور والاستدلال من المنظور والمسموع إلى باطنه وخفيه فيعبر إلى ما وراء ظاهره كعبور النقاد من ظاهر النقش والسكة إلى باطن النقد والاطلاع عليه هل هو صحيح أو زغل، وكذلك عبور المتفرس من ظاهر الهيئة والدل إلى باطن الروح والقلب فنسبة نقده للأرواح من الأشباح كنسبة نقد الصيرفي ينظر للجوهر من ظاهر السكة والنقد، وكذلك نقد أهل الحديث فإنه يمر إسناد ظاهر كالشمس على متن مكذوب فيخرجه ناقدهم كما يخرج الصيرفي الزغل من تحت الظاهر من الفضة، وكذلك فراسة التمييز بين الصادق والكاذب في أقواله وأفعاله وأحواله " كما يرى أن هناك سببين آخرين لا بدّ من توفرهما للمتفرسين لكي يكونوا على قدر كبير من الصحة في الفراسة وذلك بقوله: "وللفراسة سببان: أحدهما جودة ذهن المتفرس وحدة قلبه وحسن فطنته، والثاني ظهور العلامات والأدلة على المتفرس فيه، فإذا اجتمع السببان لم تكد تخطئ للعبد

فراسة، وإذا انتفيا لم تكد تصح له فراسة، وإذا قوي أحدهما وضعف الآخر كانت فراسته بين بين " (ابن القيم, مدارج السالكين، ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٩).

ثالثا: درجات الفراسة.

يرى الهروي (١٩٨٨: ٨٠، ٨١) ان الفراسة على درجات ثلاث تمثلت الاولى بحالة طارئة حدثت لشخص عادي من الناس ادلى برأيه في مسألة معينة من غير علم مسبق وأصاب الحقيقة في كلامه، وهذا لا يبعد عن كونه ظناً صائباً من صاحبه، وتمثلت الدرجة الثانية عند أصحابها بنور الإيمان الذي يحملونه، فهو الذي يرشدهم إلى الحق والصواب، وتمثلت الدرجة الثالثة بفراسة صادقة وسرية لم يسبق أصحابها أحد إليها، فكان مما قال: "أما الاولى فهي فراسة طارئة نادرة تسقط على لسان وحشي في العمر مرة لحاجة سمع مريد صادق إليها لا يوقف على مخرجها ولا يؤبه بصاحبها، وهذا شيء لا يخلص من الكهانة وما ضاهاها لأنها لم تشر عن عين ولم تصدر عن علم ولم تسبق بوجود، والدرجة الثانية فراسة تجنى من غرس الإيمان وتطلع من صحة الحال وتلمع من نور الكشف, أما الدرجة الثالثة: فهي فراسة سرية لم تجتلبها رؤية على لسان مصطنع تصريحا او رمزا".

رابعا: صور من فراسة المسلمين:

١ ـ الخلفاء الراشدون:

أ ـ ابو بكر الصديق (رض).

قال ابن القيم (ابن القيم, مدارج السالكين, ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٥): "كان الصديق (رض) أعظم الأمة فراسة" وهو من أفضل المسلمين بعد رسول الله (ص) دينا وعلما وأدبا وله في الفراسة مواقف مشهورة وحوادث مشهودة، كما مر سابقا حيث رأيناه عد إلى جانب عزيز مصر وابنة شعيب (ع) من الذين تضرب بفراستهم الامثال, ولعل أكبر امتحان لفراسته (رض) كانت في مسألة اختياره لمن يخلفه، وتحديده من بين المسلمين، ولكنها صدقت حين أهدته إلى اختيار عمر بن الخطاب (رض)، وذلك لعلمه بفضل عمر وبشخصيته الفذة, ولكن ذلك لم يمنع البعض من المسلمين إلى الذهاب إليه وإبداء مخاوفهم من عمر (رض)، فكان مما

قالوا له فيما روى ابن سعد (١٩٦٨: ٣/ ٢٧٤؛ السيوطي، ١٩٥٢: ٤٢) "يا خليفة رسول الله ماذا تقول لربك إذا قدمت عليه غدا وقد استخلفت علينا بن الخطاب؟ فقال: أجلسوني, أبالله ترهبوني؟ أقول: استخلفت عليهم خيرهم"، ومما يؤيد ما ذهبنا إليه من معرفته (رض) بالرجال وأحوالهم ما قاله عمر بن الخطاب (رض): "رحم الله أبا بكر كان أعلم مني بالرجال" (ابن كثير, البداية والنهاية, د – ت: ٧/ ٥٣)، ومن فراسته ايضا (رض) حسن أدبه وكلامه، وخاصة مع الرسول (ص)، حيث ذكر ابن خياط (١٩٧٧: ٢١) "أن النبي (ص) قال لأبي بكر (رض): أنا أكبر أم أنت؟ قال: بل أنت أكبر وأكرم وخير، وأنا أسنُّ منك".

ب - عمر بن الخطاب (رض):

قال ابن القيم (مدارج السالكين, ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٥): "كان الصديق (رض) أعظم الأمة فراسة وبعده عمر بن الخطاب (رض) ووقائع فراسته مشهورة فإنه ما قال لشيء: أظنه كذا ألا كان كما قال ويكفي في فراسته موافقته ربه في المواضع المعروفة", و يمكن دراسة فراسة أمير المؤمنين عمر بن الخطاب (رض) من خلال أربعة جوانب رئيسية تبين مبلغ فراسته وما كان يتمتع به من ذهن متقد وفكر ثابت ونظر ثاقب وهي:

١- موافقات عمر (رض) (السيوطي، ١٩٥٢: ١١، ١١١):

وذلك لنزول القرآن الكريم في العديد من المناسبات مؤيدا وموافقا لقول أو طرح تقدم به (رض) في مسألة دينية أو دنيوية, حيث ذكر السيوطي (١٩٥٢: ١١٠) في الحديث عن ذلك قائلا: "قد أوصلها بعضهم إلى أكثر من عشرين ... كان عمر يرى الرأي فينزل به القرآن ... ان في القرآن لرأيا من رأي عمر ... ما قال الناس في شيء وقال فيه عمر إلا جاء القرآن بنحو ما يقول عمر"، وتجنبا للإطالة سنقتصر على ما أورده البخاري (صحيح، ١٩٩٠: ٦/ ١٥٧) عن الفاروق (رض) قوله: وافقت ربي في ثلاث، فقلت يا رسول الله لو اتخذت من مقام إبراهيم مصلى فنزلت (واتخذوا من مقام إبراهيم مصلى) (سورة البقرة، الاية: ١٢٥)، وآية الحجاب قلت: يا رسول الله لو أمرت نساءك أن يحتجبن، فإنه يكلمهن البر والفاجر، فنزلت آية الحجاب بقوله تعالى: (يا أيها النبي قل لأزواجك وبناتك ونساء المؤمنين يدنين عليهن من جلابيبهن ذلك أدنى أن يعرفن فلا يؤذين

هەولێر ئاکادیمی کێبڕ

وكان الله غفورا رحيما) (سورة الاحزاب، الاية: ٥٩)، واجتمع نساء النبي (ص) في الغيرة عليه فقلت لهن: عسى ربه إن طلقكن أن يبدله أزواجا خيراً منكن, فنزلت كذلك بقوله تعالى: (عسى ربه إن طلقكن أن يبدله أزواجا خيراً منكن مسلمات مؤمنات قانتات تائبات عابدات سائحات ثيبات وأبكارا) (سورة التحريم، الاية: ٥).

٢- أحاديث الرسول (ص) في مدح رأي عمر (رض):

فمن ذلك قوله (ص): "إنه قد كان فيما مضى قبلكم من الأمم محدثون, وإنه إن كان في أمتي هذه منهم فإنه عمر بن الخطاب" (البخاري، صحيح، ١٩٩٠: ٣/ ١٢٧٩، ١٢٨٠)، وقد أورد ابن حجر (فتح الباري، ١٩٥٩: ٧/ ٥٠، ٥١) العديد من الآراء في معنى كلمة (محدثون) كان منها: الرجل الصادق الظن وهو من ألقي في روعه شيء من قبل الملأ الأعلى فيكون كالذي حدثه غيره به, ومنها: من يجري الصواب على لسانه من غير قصد, كذلك من تكلمه الملائكة من غير نبوة, وفسره كذلك بأنه التفرس.

كما وردت العديد من الأحاديث الأخرى في مدح رأي عمر (رض)، وذلك بقوله (ص): "إن الله جعل الحق على لسان عمر وقلبه" (الترمذي، د – ت: ٥/ ٦١٧)، وقوله (ص): "إن الله وضع الحق على لسان عمر يقول به" (ابن ماجة، د – ت: ١/ ٤٠)، وكذلك قوله (ص): "عمر معي وأنا معه والحق بعدي مع عمر حيث كان" (الطبراني، المعجم الكبير، ١٩٨٣: ١٨/ ٢٨٠)، فضلا عن قوله (ص): "لو كان بعدي نبي لكان عمر بن الخطاب" (الترمذي، د – ت: ٥/ ٦١٩).

٣- أقوال الصحابة (رض):

إلى جانب موافقات القرآن الكريم لعمر (رض)، وأحاديث الرسول (ص)، كان للصحابة (رض) أقوال عديدة يتبين من خلالها ذكاؤه ومبلغ علمه الذي مكنه من امتلاك بصيرة نافذة يتعرف من خلالها على الطريق الصحيح ويفرق بها بين الحق والباطل, فمن ذلك قول أمير المؤمنين علي بن أبي طالب (ع): "إذا ذكر الصالحون فحي هلا بعمر، ما كنا نبعد أصحاب محمد عليه السلام أن السكينة تنطق على لسان عمر" (الطبراني، المعجم الاوسط: ١٩٩٦: ٥/ ٣٥٩)، وقول عبد الله بن مسعود (رض): "لو أن علم عمر وضع في كفة ميزان ووضع علم

أحياء الأرض في كفة لرجح علم عمر بعلمهم، ولقد كانوا يرون أنه ذهب بتسعة أعشار العلم" (الطبراني، المعجم الكبير، ١٩٨٣: ٩/ ١٦٣)، وقال الحسن بن علي (ع): "إن كان أحد يعرف الكذب إذا حدث به أنه كذب، فهو عمر بن الخطاب" (المتقي الهندي، ١٩٨٩: ١٢/ ٥٧٦)، كذلك قول طـــارق بن شهاب (رض): "إن كان الرجل ليحدث عمر بالحديث فيكذبه الكذبة فيقول عمر: احبس هذه, ثم يحدثه بالحديث فيقول عمر: احبس هذه, فيقول له: كل ما حدثتك به حق إلا ما أمرتني أن أحبسه" (المتقي الهندي، ١٩٨٩: ١٢/ ٥٧٥، ٥٧٦)، فضلا عن قوله: " كنا نتحدث أن عمر بن الخطاب ينطق على لســـان ملك" (المتقي الهندي، ١٩٨٩: ١٢/ ٥٩٤)، وقال حذيفة (رض): "لكأن علم الناس كان مدسوسا في جحر مع عــمر" (ابن سعد، ١٩٦٨: ٢/ ٣٣٦).

٤ـ حوادث من فراسته (رض):

من الحوادث التي مرت عليه (رض) والتي تبيّن مدى فراسته ومعرفته بخفايا الناس والوقوف على ماضيهم وما كانوا يعملون والاستدلال على ذلك من خلال نظرة في هؤلاء الناس, فمن ذلك ما رواه ابن القيم (الفراسة، ١٩٨٦: ٢٩) بقوله: "بينما عمر جالس إذ رأى رجلا، فقال: لست ذا رأي إن لم يكن هذا الرجل قد كان ينظر في الكهانة, ادعوه لي, فدعوه, فقال: هل كنت تنظر وتقول في الكهانة شيئا؟ قال: نعم"، وقوله: "إن عمر بن الخطاب قال لرجل: ما اسمك؟ قال: جمرة, قال: ابن من؟ قال: ابن شهاب, قال: ممن؟ قال: من الحرقة, قال: أين مسكنك؟ قال: بحرة النار, قال: أيها؟ قال: بذات لظى, فقال عمر: أدرك أهلك فقد احترقوا, فكـــان كما قال" (ابن القيم، الطرق الحكمية، د – ت: ٤٢)، فضلا عن قوله: "قدمت على عمر بن الخطاب (رض) حلةٌ من اليمن، فقسمها بين الناس, فرأى فيها حلة رديئة فقال: كيف أصنع بهذه, إن أعطيتها أحدا لم يقبلها, فطواها وجعلها تحت مجلسه، وأخرج طرفها، ووضع الحلل بين يديه، فجعل يقسم بين الناس, فدخل الزبير (رض)، وهو على تلك الحال، فجعل ينظر إلى تلك الحلة, فقال: ما هذه الحلة؟ فقال عمر: دعها عنك, قال: فأعطنيها, قال: إنك لا ترضاها, قال: بلى قد رضيتها, فلما توثق منه واشترط عليه ألا يردها رمى بها إليه, فلما نظر إليها إذا هي رديئة, قال: لا أريدها, قال عمر: هيهات، قد فرغت منها, فأجازها عليه ولم يقبلها" (ابن القيم، الطرق الحكمية، د – ت: ٥١، ٥٢)، ومن ذلك أيضا فراسته في أبي لؤلؤة المجوسي ومعرفته (رض) بأن ذلك العبد لا يريد

بـه خيـرا وأنـه هـدده بالقتـل، إذ روى ابـن سـعد (١٩٦٨: ٣/ ٣٤٥؛ السـيوطي، ١٩٥٢: ١٢٠)، ما يثبت ذلك بـالقول: "كـان عمر (رض) لا يـأذن لسبي قد احتلم في دخول المدينة، حتى كتب المغيرة بن شعبة وهو على الكوفة يذكر له غلاما عنده صنعا ويستأذنه أن يدخله المدينة ويقول: إن عنده أعمالا كثيرة فيها منافع للناس, إنه حداد نقاش نجار, فكتب إليه عمر، فأذن له أن يرسل به إلى المدينة, وضرب عليه المغيرة مائة درهم كل شهر, فجاء إلى عمر (رض) يشتكي إليه شدة الخراج, فقال له عمر (رض): ماذا تحسن من العمل؟ فذكر له الأعمال التي يحسن, فقال له عمر (رض): ما خراجك كثير في كنه عملك, فانصرف ساخطا يتذمر فلبث عمر ليالي, ثم إن العبد مر به فدعاه فقال له: ألم أحدث أنك تقول لو أشاء لصنعت رحى تطحن بالريح؟ فالتفت العبد ساخطا عابسا إلى عمر, ومع عمر رهط, فقال: لأصنعن لك رحى يتحدث بها الناس، فلما ولى العبد، أقبل عمر على الرهط الذين معه فقال لهم: أوعدني العبد آنفا, فلبث لي ليالي, ثم اشتمل أبو لؤلؤة على خنجر ذي رأسين نصابه في وسطه فكمن في زاوية من زوايا المسجد في غلس السحر، فلم يزل هناك حتى خرج عمر يوقظ الناس للصلاة صلاة الفجر, وكان عمر يفعل ذلك, فلما دنى منه عمر، وثب عليه، فطعنه ثلاث طعنات، إحداهن تحت السرة قد خرقت الصفاق وهي التي قتلته, ثم انحاز أيضا على أهل المسجد، فطعن من يليه حتى طعن سوى عمر أحد عشر رجلا ...".

ج - عثمان بن عفان (رض):

ذكر ابن القيم (مدارج السالكين، ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٦) أمير المؤمنين عثمان بن عفان (رض) بالقول "وكذلك عثمان بن عفان (رض) صادق الفراسة، وقال أنس بن مالك (رض): دخلت على عثمان بن عفان (رض) وكنت رأيت امرأة في الطريق تأملت محاسنها، فقال عثمان (رض): يدخل علي أحدكم وأثر الزنا ظاهر في عينيه، فقلت: أوحيٌ بعد رسول الله (ص)، فقال: لا، ولكن تبصرةٌ وبرهانٌ وفراسةٌ صادقة".

د - علي بن ابي طالب (ع):

قال السيوطي (١٩٥٢: ١٥٠): "ما ورد لأحد من أصحاب رسول الله (ص) من الفضائل ما ورد لعلي (ع)"، ولم يأت ذلك من فراغ فقد استأثر علي (ع)

بقسط كبير من العلم ومعرفة واسعة بكتاب الله تعالى وسنة نبيه (ص) وهو ما أكده (ع) بنفسه، إذ روي قوله: "والله ما نزلت آية إلا وقد علمت فيم نزلت وأين نزلت وعلى من نزلت, إن ربي وهب لي قلبا عقولا ولسانا صادقا ناطقا" (ابن سعد, ١٩٦٨: ٢/ ٣٣٨؛ السيوطي, ١٩٥٢: ١٥٧)، وكان (ع) ذكر عند أم المؤمنين عائشة (رض) فقالت: "أما إنه أعلم من بقي بالسنة" (السيوطي، ١٩٥٢: ١٥٠).

وقد وردت العديد من الروايات التي تبين مبلغ فراسته (ع)، كان منها ما أورده ابن القيم (الفراسة، ١٩٨٦: ٣٠) بقوله: "ان رجلين من قريش دفعا إلى امرأة مائة دينار وديعة وقالا لها: لا تدفعيها إلى واحد منا دون صاحبه، فلبثا حولا فجاء أحدهما فقال: إن صاحبي قد مات فادفعي إلي الدنانير، فأبت، وقالت: إنكما قلتما لي لا تدفعيها إلى واحد منا دون صاحبه, فلست بدافعتها إليك, فثقل عليها بأهلها وجيرانها حتى دفعتها إليه, ثم لبثت حولا آخر, فجاء الآخر فقال: ادفعي إلي الدنانير، فقالت: إن صاحبك جاءني فزعم أنك قد مت فدفعتها إليه, فاختصما إلى عمر (رض)، فأراد أن يقضي عليها، فقالت: ادفعنا إلى علي بن أبي طالب (ع)، فعرف علي (ع) أنهما قد مكرا بها، فقال: أليس قد قلتما: لا تدفعيها إلى واحد منا دون صاحبه؟ قال: بلى، قال: فإن مالك عندها فاذهب فجئ بصاحبك حتى تدفعه إليكما"، ومنها أن عمر بن الخطاب (رض) سأل رجلا: كيف أنت؟ فقال: ممن يحب الفتنة, ويكره الحق, ويشهد على ما لم يره, فأمر به إلى السجن، فأمر علي (ع) برده، فقال: صدق، قال: كيف صدقته؟ قال: يحب المال والولد, وقد قال تعالى: "إنما أموالكم وأولادكم فتنة" (سورة الانفال، الاية: ٢٨)، ويكره الموت وهو الحق, ويشهد أن محمدا (ص) رسول الله ولم يره، فأمر عمر (رض) بإطلاقه، وقال: الله أعلم حيث يجعل رسالته (ابن القيم، الفراسة: ١٩٨٦: ٤٤)، ومنها كذلك معرفته (ع) بحال الأسرى الذين أراد المسلمون فداءهم من أيدي المشركين، وذلك بقوله: "فادوا منهم من كانت جراحاته بين يديه, دون من كانت من ورائه فإنه فار" (ابن القيم، الفراسة: ١٩٨٦: ٤٧)، وأيضا ما ذكره ابن القيم (الطرق الحكمية، د – ت: ٧٣) بالقول: "إنّ رجلا أوصى إلى آخر أن يتصدق عنه بهذا الألف دينار بما أحب, فتصدق بعشرها وأمسك الباقي, فخاصموه إلى علي (ع), وقالوا: يأخذ النصف ويعطينا النصف، فقال: أنصفوك, قال: إنه قال لي: اخرج منها ما أحببت، قال: فأخرج عن الرجل تسعمائة والباقي لك، قال: وكيف ذلك؟ قال: لأن الرجل أمرك أن تخرج ما أحببت, وقد أحببت التسعمائة فأخرجها"،

ومن ذلك أيضا أن امرأة رفعت إلى عمر بن الخطاب (رض) وقد زنت, فسألها عن ذلك؟ فقالت: نعم يا أمير المؤمنين، وأعادت ذلك وأيدته، فقال علي (ع): إنها لتستهل به استهلال من لا يعلم انه حرام، فدرأ عنها الحد، وعلق ابن القيم (الفراسة: ١٩٨٦: ٥٢) على ذلك بعد إيراده للرواية بالقول: "وهذا من دقيق الفراسة "، وما رواه ابن أبي شيبة (المصنف, ١٩٩٠: ٥/ ٥٤٥) بقوله: "أُتي علي (ع) برجل، وشهد عليه رجلان أنه سرق, فأخذه شيء من أمور الناس, وتهدد شهود الزور, فلا أوتي بشاهد زور إلا فعلت به كذا و كذا, قال: ثم طلب الشاهدين فلم يجدهما, فخلى سبيله", فضلا عن ايراد السيوطي (١٩٥٢: ١٥٧) لروايتين تبينان معرفته (ع) بأحوال محدثيه، وحسن جوابه لهم، إذ روي انه "أتاه رجل فأثنى عليه فأطراه, وكان قد بلغه عنه قبل ذلك, فقال له علي (ع): إني لست كما تقول, وأنا فوق ما في نفسك ... إن رجلا قال لعلي: ثبتك الله, وكان يبغضه, فقال علي (ع): على صدرك".

٢ ـ الصحابة (رض):

أ ـ عبد الله بن رواحه (رض) (ت٨هـ/ ٦٢٩م):

هو عبد الله بن رواحه بن ثعلبه بن امرئ القيس بن عمرو بن امرئ القيس الخزرجي، يكنى بأبي محمد وأبي رواحه (ابن سعد، ١٩٦٨: ٣/ ٢٢٥، ٢٢٦)، ومن فراسته (رض) ما روى عنه ابن سعد (١٩٦٨: ٣/ ٥٢٨) قوله: "مررت في مسجد الرسول، ورسول الله (ص) جالس، وعنده أناس من أصحابه في ناحية منه, فلما رأوني أضبوا إلي: يا عبد الله بن رواحه, يا عبد الله بن رواحه, فعلمت أن رسول الله (ص) دعاني، فانطلقت نحوه, فقال: اجلس ها هنا, فجلست بين يديه, فقال: كيف تقول الشعر إذا أردت أن تقول؟ كأنه يتعجب لذلك, قال: أنظر في ذلك ثم أقول, قال: فعليك بالمشركين, ولم أكن هيأت شيئا, قال: فنظرت في ذلك ثم أنشدته فيما أنشدته:

خبرو في أثمان العباء متى ... كنتم بطاريق أو دانت لكم مضر

قال : فرأيت رسول الله (ص) كرِه بعض ما قلت, أنه جعلت قومه أثمان العباء, فقلت:

يـــا هاشـــم الخيـــر إن الله فضلكـــم عـــلى البريـــة فضـــلا مـــا لـــه غـــــــــــير

إنـــي تفرست فيـــــك الخير أعرفـه فـــراسة خالفـتـــــــــــهم في الذي نـــظروا

ولـــو سألت أو استنـــصرت بهـــم في جـــل أمرك مـــــــــــا آووا ولا نصروا

فثـبـت الله مـا آتـــاك من حسـن تثبيت موسى ونصـــــرا كالذي نصـــــروا

قال : فأقبل بوجهه مبتسما وقال: وإياك فثبت الله".

ب ـ الحارث بن كلدة (رض) (١٣ه/ ٦٣٤م):

هو الحارث بن كلدة بن عمرو بن علاج، واسمه عمير بن أبي سلمة بن عبد العزى الثقفي طبيب العرب, كان الرسول (ص) يأمر من كانت به علة أن يأتيه فيسأله عن علته (ابن سعد، ١٩٦٨: ٥/ ٥٠٧)، ومن فراسته (رض) معرفته بالسم الذي كان موجودا في طعام أهدي إلى أبي بكر الصديق (رض) من عند اليهود، فقال للخليفة فيما روى المؤرخون (ابن سعد، ١٩٦٨: ٣/ ١٩٨؛ الطبري، تاريخ: ١٩٨٦: ٢/ ٣٤٧؛ السيوطي، ١٩٥٢: ٧٤) "ارفع يدك يا خليفة رسول الله, والله إنّ فيها لسم سنة، وأنا وأنت نموت في يوم واحد, قال: فرفع يده فلم يزالا عليلين حتى ماتا في يوم واحد عند انقضاء السنة".

ج ـ العباس بن عبد المطلب (رض) (ت٣٢هـ/ ٦٥٢م):

هو العباس بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف بن قصي بن كلاب القرشي، يكنى بأبي الفضل (ابن سعد، ١٩٦٨: ٤/ ٥)، عمّ النبي (ص)، ومن فراسته (رض)، فضلا عما ذكر سابقاً ما ذكره ابن القيم (الفراسة، ١٩٨٦: ٣٧، ٣٨) في حديثه عن الفراسة الصادقة بقوله: "ومن ذلك فراسة العباس (رض) ... بينما رسول الله (ص) في أصحابه إذ وجد ريحاً, فقال: ليقم صاحب هذه الريح

فليتوضأ, فاستحيا الرجل, ثم قال: ليقم صاحب هذه الريح فليتوضأ, فإن الله لا يستحي من الحق, فقال العباس (رض): ألا نقوم كلنا نتوضأ".

د ـ حذيفة بن اليمان (رض) (ت٣٦هـ/ ٦٥٦م):

هو حذيفة بن حسيل بن جابر بن ربيعة بن عمرو العبسي، كنيته أبو عبد الله (ابن سعد, ١٩٦٨: ٧/ ٣١٧)، ومن فراسته (رض) حسن تصرفه وسرعة بديهته التي أنقذته من أشد المواقف خطورة وذلك عندما بعثه رسول الله (ص) في إحدى ليالي حصار المشركين للمدينة المنورة في معركة الخندق (الأحزاب) لغرض التجسس عليهم، وعد ابن القيم (الفراسة، ١٩٨٦: ٣٦) كذلك حسن تصرفه من باب الفراسة الصادقة وذلك بقوله: "ومنها فراسة حذيفة بن اليمان (رض)، وقد بعثه رسول الله (ص) عينا إلى المشركين, فجلس بينهم, فقال أبو سفيان: لينظر كل منكم جليسه, فبادر حذيفة وقال لجليسه: من أنت؟ فقال: فلان بن فلان".

ه ـ كعب بن سور (رض) (ت٣٦هـ/ ٦٥٦م):

هو كعب بن سور بن بكر بن عبد بن ثعلبة بن سليم بن ذهل الازدي (ابن سعد، ١٩٦٨: ٧/ ٩١)، ومن فراسته (رض) ما ذكره ابن سعد (١٩٦٨: ٧/ ٩٢) بقوله: "جاءت امرأة إلى عمر بن الخطاب (رض) فقالت: أشكو إليك خير أهل الدنيا إلا رجلا سبقه بعمل أو عمل بمثل عمله يقوم الليل حتى يصبح ويصوم النهار حتى يمسي, ثم تجلاها الحياء, فقالت: أقلني يا أمير المؤمنين, فقال: جزاك الله خيرا قد أحسنت الثناء قد أقلتك, فلما ولت قال كعب بن سور: يا أمير المؤمنين لقد أبلغت إليك في الشكوى, فقال: ما اشتكت؟ قال: زوجها, قال: علي بهما, فقال لكعب: اقض بينهما, قال: اقضي وأنت شاهد, قال: إنك قد فطنت إلى ما لم أفطن, قال: إن الله يقول: فانكحوا ما طاب لكم من النساء مثنى وثلاث ورباع, صم ثلاثة أيام وأفطر عندها يوما، وقم ثلاث ليال وبت عندها ليلة, فقال عمر: لهذا أعجب علي من الأول"، وأضاف ابن القيم (الفراسة، ١٩٨٦: ٢٥): "فبعثه قاضياً لأهل البصرة، فكان يقع له في الحكومة من الفراسة أمورا عجيبة"، فضلا عن إيراده رواية أخرى تبين مبلغ ذكاء هذا الصحابي الجليل (رض) كانت أيضاً في خلافة أمير المؤمنين عمر بن الخطاب (رض) وفي مجلسه، وذلك عندما جاءه أحد أصحاب الأراضي التي كانت فيها عيون للماء يطلب خراجا على الماء الذي

يخرج من العين التي في أرضه، إذ قال ابن القيم (الفراسة: ٦٢): "أتى صاحب عين هجر إلى عمر بن الخطاب (رض) فقال: يا أمير المؤمنين إن لي عيناً, فاجعل لي خراج ما تسقي, فقال: هو لك, فقال كعب: يا أمير المؤمنين ليس له ذلك, قال: ولِمَ؟ قال: لأنه يفيض ماؤه عن أرضه فيسيح في أراضي الناس، ولو حبس ماءه في أرضه لغرقت فلم ينتفع بأرضه ولا بمائه, فمره فليحبس ماءه عن أراضي الناس إن كان صادقاً, فقال له عمر (رض): أتستطيع أن تحبس ماءك؟ قال: لا, قال: فكانت هذه لكعب".

و ـ خزيمه بن ثابت (رض) (ت٣٧ه/ ٦٥٧م):

هو خزيمه بن ثابت بن الفاكه بن ثعلبة بن ساعده بن عامر الأوسي الملقب بذي الشهادتين (ابن سعد، ١٩٦٨: ٤/ ٣٧٨)، ولهذا اللقب علاقة بفراسته (رض)، وذلك لأنه شهد على عقد بيع وقع بين النبي (ص) عندما اشترى فرسا من أحد الأعراب ولكن دون شهود، حيث ادعى الأعرابي أنه لم يقم ببيع الفرس للنبي (ص)، عندما زاده شخص آخر في السعر دون أن يعلم هو الآخر (المشتري الثاني) بأنه باع الفرس إلى النبي (ص) أوّلا، وعندها قام خزيمة (رض) وشهد لصالح النبي ولم يكن حاضراً، وذلك تصديقاً منه للنبي (ص) في كل ما يخبر به (ابن سعد، ١٩٦٨: ٤/ ٣٧٩؛ ابن القيم، الفراسة: ١٩٨٦: ٣٥)، فعد ابن القيم ذلك العمل من باب الفراسة الصادقة (الفراسة، ١٩٨٦: ٣٥)، ولذلك العمل اعتبر النبي (ص) شهادة خزيمة (رض) بشهادتين (ابن سعد، ١٩٦٨: ٤/ ٣٧٩، ٣٨٠).

ز ـ عبد الله بن سلام (رض) (ت٤٣ه/ ٦٦٣م):

هو عبد الله بن سلام بن الحارث الإسرائيلي، حليف الخزرج، وكنيته أبو يوسف (البخاري، التاريخ الكبير، د ـ ت: ٥/ ١٨؛ الرازي، أبو محمد عبد الرحمن، ١٩٥٢: ٥/ ٦٢، ٦٣)، وقيل كان اسمه الحصين، فسماه النبي (ص) عبد الله، وشهد له بالجنة (ابن حجر، تهذيب التهذيب، ١٩٨٤: ٥/ ٢١٩)، وقد مرّ سابقاً ذكر فراسته (رض)، وذلك عندما أسلم بين يدي رسول الله (ص) بعد ان علم بصدقه وصدق رسالته, وكل ذلك من خلال النظر إلى وجهه الكريم (ص ٦ من البحث).

ح ـ الحسن بن علي (ع) (ت٤٩ه/ ٦٦٩م):

هو الحسن بن علي بن أبي طالب الهاشمي القرشي سبط رسول الله (ص) وريحانته ابن بنته فاطمة الزهراء (ع) وأشبه خلق الله تعالى برسوله (ص) في الوجه، كنيته أبو محمد (ابن كثير, البداية والنهاية, د – ت: ٨/ ٣٣)، عدّه كذلك ابن القيم (الطرق الحكمية, د – ت: ٥٦) من أصحاب الفراسة الصادقة بقوله: "ومن ذلك فراسة الحسن بن علي (ع) لما جيء إليه بابن ملجم, قال له: أريد أن اسارك بكلمة فأبى الحسن (ع) وقال: تريد أن تعض أذني, فقال ابن ملجم: والله لو أمكنني منها لأخذتها"، وأضاف ابن القيم (الفراسة، ١٩٨٦: ٣٧) معلقاً على هذا التصرف بقوله: "فانظر إلى حسن رأي هذا السيد الذي قد نزل به المصيبة العاجلة ما يذهل الخلق وفطنته إلى هذا الحد، وإلى ذلك اللعين كيف لم يشغله حاله عن استزادة الجناية؟".

ط ـ المغيرة بن شعبة (رض) (ت٥٠ه/ ٦٧٠م):

هو المغيرة بن شعبة بن أبي عامر بن مسعود بن معتب الثقفي كنيته أبو عبد الله (ابن سعد, ١٩٦٨: ٤/ ٢٨٤، ٢٨٥)، كان من دهاة العرب وذوي الرأي فيهم (ابن كثير, البداية والنهاية, د – ت: ٨/ ٤٨)، حتى قيل له: مغيرة الرأي: ومن شدة ذكاءه أنه كان لا يصبح في صدره أمران إلا وجد في أحدهما مخرجاً، وكان مضرباً للمثل في ذلك (ابن سعد, ١٩٦٨: ٤/ ٢٨٥)، قال ابن كثير (البداية والنهاية, د – ت: ٨/ ٤٩): "فلو أن مدينة لها ثمانية أبواب لا يخرج من باب منها إلا بمكر لخرج المغيرة من أبوابها كلها"، عده ابن القيم (الفراسة, ١٩٨٦: ٣٦)، من أصحاب الفراسة قائلاً: "ومن ذلك فراسة المغيرة بن شعبة (رض) وقد استعمله عمر (رض) على البحرين، فكرهه أهلها فعزله عمر (رض), فخافوا أن يرده عليهم, فقال دهقانهم: إن فعلتم ما آمركم به لم يرده علينا, قالوا: مرنا بأمرك, قال: تجمعون مائة ألف درهم حتى أذهب بها إلى عمر (رض) وأقول: إن المغيرة اختان هذا فدفعه إليّ, فدعا عمر (رض) المغيرة، فقال: ما يقول هذا؟ قال: كذب, أصلحك الله إنما كانت مائتي ألف درهم, فقال: ما حملك على ذلك؟ قال: العيال والحاجة, فقال عمر (رض) للدهقان: ما تقول؟ فقال: لا والله لأصدقنك, والله ما دفع إلي قليلا ولا كثيرا، ولكن كرهناه وخشينا أن ترده علينا, فقال عمر (رض) للمغيرة: ما حملك على هذا؟ قال: إن الخبيث كذب علي فأردت أن أخزيه"، ويتبين

في رواية أخرى مدى ذكائه وفطنته التي مكنته من الفوز بامرأة جميلة كان قد نافسه على خطبتها شاب وسيم، وهو شيخ كبير، وكانت حظوظه قليلة جدا أمام هذا المنافس, ولكنه بفضل ذكائه استطاع أن يقلب الأمور لصالحه ويفوز هو، وذلك من خلال محاورة قصيرة جرت بينه وبين منافسه في بيت المرأة وعلى مرأى ومسمع منها، وذكر ابن القيم (الطرق الحكمية, د – ت: ٥٤, ٥٥) ذلك بالقول: "خطب المغيرة بن شعبة وفتى من العرب امرأة وكان الفتى جميلا, فأرسلت إليهما المرأة: لابد أن أراكما وأسمع كلامكما فاحضرا إن شئتما, فأجلستهما بحيث تراهما, فعلم المغيرة أنها تؤثر عليه الفتى, فأقبل عليه, فقال: لقد أوتيت حسنا وجمالا وبيانا فهل عندك سوى ذلك؟ قال: نعم, فعدد عليه محاسنه ثم سكت, فقال المغيرة: فكيف حسابك؟ فقال: لا يسقط علي منه شيء وإني لأستدرك منه أقل من الخردلة, فقال له المغيرة: لكني أضع البدرة في زاوية البيت فينفقها أهل بيتي على ما يريدون فما أعلم بنفادها حتى يسألوني غيرها, فقالت المرأة: والله لهذا الشيخ الذي لا يحاسبني أحب إلي من الذي يحصي علي أدنى من الخردلة".

ي - الحسين بن علي (ع) (ت٦١ه/ ٦٨٠م):

هو الحسين بن علي بن أبي طالب بن عبد المطلب بن هاشم القرشي الهاشمي السبط الشهيد بكربلاء ابن بنت رسول الله (ص) وريحانته، كنيته أبو عبد الله (ابن كثير, البداية والنهاية, د – ت: ٨/ ١٤٩)، عده ابن القيم (الفراسة, ١٩٨٦ :٣٧) من أصحاب الفراسة الصادقة، إذ قال بعد أن ذكر فراسة أخيه الحسن (ع): "ومن ذلك فراسة أخيه الحسين (ع), أن رجلا ادعى عليه مالا, فقال الحسين (ع): ليحلف على ما ادعاه ويأخذه, فتهيأ الرجل لليمين وقال: والله الذي لا إله إلا هو, فقال الحسين (ع): قل والله والله ثلاثا ان هذا الذي يدعيه عندي, وفي قلبي, ففعل الرجل ذلك وقام، فاختلفت رجلاه وسقط ميتا, فقيل للحسين (ع): لِمَ فعلت ذلك؟ أي عدلت عن قول, والله الذي لا إله إلا هو إلى قول والله والله؟ فقال: كرهت أن يثني على الله فيحلم عنه".

ق ـ عبد الله بن عمر (رض) (ت٧٣ه/ ٦٩٢م):

هو عبد الله بن عمر بن الخطاب بن نفيل بن عبد العزى بن رباح بن عبد الله كنيته، أبو عبد الرحمن (ابن سعد, ١٩٦٨: ٤/ ١٤٢)، ومن فراسته (رض) هي معرفته بمقتل الحسين بن علي (ع)، وذلك عندما بلغه أن الأخير يريد الخروج إلى العراق، ولذلك حاول منعه، فلم يقدر على ذلك، إذ قال ابن كثير (البداية والنهاية, د – ت: ٦/ ٢٣١, ٢٣٢): "كان ابن عمر (رض) قدم المدينة، فأُخبر أن الحسين بن علي (ع) قد توجه إلى العراق، فلحقه على مسيرة ليلتين أو ثلاث من المدينة, فقال: أين تريد؟ قال: العراق, ومعه طوامير وكتب, فقال: لا تأتهم, فقال: هذه كتبهم وبيعتهم, فقال: إن الله تعالى خير نبيه (ص) بين الدنيا والآخرة فاختار الآخرة ولم يُرد الدنيا، وإنكم بضعة من رسول الله (ص) والله ما يليها أحد منكم أبدا وما صرفها عنكم إلى الذي هو خير لكم فارجعوا, فأبى وقال: هذه كتبهم وبيعتهم, قال: فاعتنقه ابن عمر وقال: استودعك الله من قتيل ... وقد وقع ما تفرسه ابن عمر (رض)"، ووصف ابن القيم (الفراسة, ١٩٨٦: ٣٠) تلك الفراسة بأنها كانت أصدق من كتب أهل العراق وبيعتهم.

٣ ـ التابعون ومن اتى بعدهم:

أ ـ عبد الملك بن مروان (ت٨٦ه/ ٧٠٥م):

هو عبد الملك بن مروان بن الحكم بن أبي العاص بن أمية بن عبد شمس بن عبد مناف بن قصي القرشي، كنيته أبو الوليد (ابن سعد, ١٩٦٨: ٥/ ٢٢٣)، قال ابن القيم (الفراسة, ١٩٨٦: ٣٨): "ومن أحسن الفراسة: فراسة عبد الملك بن مروان لما بعث الشعبي (ت١٠٣ه/ ٧٢١م) إلى ملك الروم, فحسد المسلمين عليه, فبعث معه ورقة لطيفة إلى عبد الملك, فلمّا قرأها قال: أتدري ما فيها؟ قال: لا, قال: فيها, عجبٌ كيف ملكت العرب غير هذا؟ أفتدري ما أراد؟ قال: لا, قال: حسدني عليك, فأراد أني أقتلك, فقال الشعبي: لو رآك يا أمير المؤمنين ما استكثرني, فبلغ ذلك ملك الروم فقال: والله ما أخطأ ما كان في نفسي".

مەولانامەی کتێب

ب - إياس بن معاوية (ت١٢٢ه/ ٧٣٩م):

هو إياس بن معاوية بن قرة بن إياس بن هلال المزني، كنيته أبو واثلة، كان ثقة، ولي قضاء البصرة، وكان عاقلا فطناً (ابن سعد, ١٩٦٨: ٧/ ٢٣٤)، وكان أصحابه يجلسون عنده ويكتبون عنه الفراسة كما يكتب أصحاب الحديث عن المحدّثين (ابن القيم, الفراسة, ١٩٨٦: ٣٢)، وله في الفراسة العديد من الحوادث والشواهد المأثورة التي كان منها أنه تقدم إليه أربع نسوة, فقال إياس: أما إحداهن فحامل, والأخرى فمرضـــع, والأخرى فثيب, والأخرى فبكر, فنظروا فوجدوا الأمر كما قال, فقالوا له: كيف عرفت؟ فقال: أما الحامل فكانت تكلمني وترفع ثوبها عن بطنها فعرفت أنها حامل, وأما المرضع فكانت تضرب ثدييها فعرفت أنها مرضع, وأما الثيب فكانت تكلمني وعينها في عيني، فعرفت أنها ثيب, وأما البكر فكانت تكلمني وعينها في الأرض، فعرفت أنها بكر (ابن القيم، الفراسة، ١٩٨٦: ٢٥؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٣٦)، ومنها ايضاً أنه استودع رجلٌ رجلاً مالاً ثم رجع فطلبه فجحده, فأتى إياسا فأخبره, فقال له إياس: انصرف فاكتم أمرك, ولا تعلمه أنك أتيتني, ثم عد إلي بعد يومين, فدعا إياس المودَع وقال: قد حضر مال كثير وأريد أن أسلمه إليك، أفحصينٌ منزلك؟ قال: نعم, قال: فأعد له موضعا وحمالين, وعاد صاحب المال إلى إياس, فقال: انطلق إلى صاحبك فاطلب المال، فإن أعطاك فذاك وإن جحدك فقل له: إني أخبر القاضي, فأتى الرجل صاحبه فقال: مالي وإلا أتيت القاضي وشكوت إليه وأخبرته بأمرك, فدفع إليه ماله, فرجع الرجل إلى إياس فقال: قد أعطاني المال, وجاء الأمين إلى إياس لموعده, فزجره وانتهره, وقال: لا تقربني يا خائن (ابن القيم, الفراسة, ١٩٨٦: ٢٥)، فضلاً عن انه استودع رجلٌ لغيره مالا فجحده, فرفعه إلى إياس, فسأله فأنكر, فقال للمدعي: أين دفعت إليه؟ فقال: في مكان في البرية, فقال: وما كان هناك؟ قال: شجرة, قال: اذهب إليها فلعلك دفنت المال عندها ونسيت فتذكر إن رأيت الشجرة, فمضى, وقال للخصم: اجلس حتى يرجع صاحبك, وإياس يقضي وينظر إليه ساعة بعد ساعة, ثم قال: يا هذا أترى صاحبك قد بلغ مكان الشجرة؟ قال: لا, قال: يا عدو الله إنك خائن, قال: أقلني, قال: لا أقالك الله, وأمر أن يحتفظ به حتى جاء الرجل, فقال له إياس: اذهب معه فخذ حقك (ابن القيم، الفراسة، ١٩٨٦: ٢٦؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٣٧, ٣٨)، ومن فراسته ايضاً انه اختصم اليه رجلان, فقال أحدهما: انه باعني جارية رعناء, فقال إياس: وما عسى أن تكون هذه الرعونة؟ قال: شبه

الجنون, فقال إياس: يا جارية أتذكرين متى ولدت؟ قالت: نعم, قال: فأي رجليك أطول؟ قالت: هذه, فقال إياس: ردها فإنها مجنونة (ابن القيم, الفراسة, ١٩٨٦: ٣١, ٣٢؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٤٦).

وذكر ايضا ان والده معاوية بن قرة عنده مع بعض الشهود الآخرين على رجل آخر بأن لأحدهم عليه أربعة آلاف درهم, فقال المشهود عليه: يا أبا واثلة تثبت في أمري فوالله ما أشهدتهم إلا على ألفين, فسأل أباه والشهود, أكان في الصحيفة التي شهدوا عليها فضل؟ فقالوا: نعم, كان الكتاب في أولها والطية في وسطها وباقي الصحيفة أبيض, قال: أفكان المشهود له يلقاكم أحيانا فيذكركم شهادتكم بأربعة آلاف درهم؟ قالوا: نعم, كان لا يزال يلقانا فيقول: اذكروا شهادتكم على فلان بأربعة آلاف درهم, فصرفهم, ودعا المشهود له, فقال: يا عدو الله تغفلت قوما صالحين مغفلين فأشهدتهم على صحيفة جعلت طيتها في وسطها وتركت فيها بياضا في أسفلها, فلما ختموا الطية قطعت الكتاب الذي فيه حقك ألفا درهم وكتبت في البياض أربعة فصارت الطية في آخر الكتاب، ثم كنت تلقاهم فتلقنهم وتذكرهم أنها أربعة آلاف, فأقر بذلك وسأله الستر, فحكم له بألفين وستر عليه (ابن القيم, الفراسة, ١٩٨٦: ٣٢؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٤٧)، كما ذكر بأنه كان جالساً مع بعض أصحابه ذات يوم إذ جاء رجلٌ فجلس على مكان مرتفع فجعل يترصد الطريق, فبينما هو كذلك إذ نزل فاستقبل رجلا ونظر إلى وجهه ثم رجع إلى موضعه, فقال إياس لاصحابه: قولوا في هذا الرجل, قالوا: ما نقول؟ رجل طالب حاجة, فقال: هو معلم صبيان, قد هرب له غلام أعور, فقام إليه بعضهم فسأله عن حاجته؟ فقال: هو غلام لي هارب, قالوا: وما صفته؟ قال: كذا وكذا, وإحدى عينيه ذاهبة, قالوا: وما صنعتك؟ قال: أعلم الصبيان, فقالوا لإياس: كيف علمت ذلك؟ قال: رأيته جاء فجعل يطلب موضعا يجلس فيه, فنظر إلى أرفع شيء يقدر عليه, فجلس عليه, فنظرت في قدره فإذا ليس قدره قدر الملوك, فنظرت فيمن اعتاد في جلوسه جلوس الملوك, فلم أجدهم إلا المعلمين, فعلمت أنه معلم صبيان, فقالوا, كيف علمت أنه هرب له غلام؟ قال: إني رأيته يترصد الطريق, ينظر في وجوه الناس, فقالوا: كيف علمت أنه أعور؟ قال: بينما هو كذلك إذ نزل فاستقبل رجلا قد ذهبت إحدى عينيه, فعلمت انه اشتبه عليه بغلامه (ابن القيم, الفراسة, ١٩٨٦: ٣٢, ٣٣؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٤٧, ٤٨).

ومن الحوادث الأخرى على فراسته انه نظر إلى رجل فقال: هذا رجل غريب وهو من أهل واسط, فسألوه؟ فقال: رأيته يمشي ويلتفت فعلمت انه غريب، ورأيته وعلى ثوبه حمرة تربة واسط, فعلمت انه من أهلها, ورأيته يمر بالصبيان فيسلم عليهم ولا يسلم على الرجال فعلمت انه معلم, ورأيته إذا مر بذي هيئة لم يلتفت إليه وإذا مر بذي أسمال تأمله, فعلمت أنه يطلب هارباً (ابن القيم, الفراسة, ١٩٨٦: ٣٣؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٤٨)، وذكر ايضاً بأنه مرَّ ذات يوم في أحد الأزقة، وسمع قراءة للقرآن الكريم من عليِّة إحدى المنازل, فقال: هذه قراءة امرأة حامل بغلام, فسئل في ذلك فقال: سمعت في صوتها ونفسها مخالطة, فعلمت أنها حامل, وسمعت صحلاً فعلمت ان الحمل غلام, ومر بعد ذلك بعدة سنوات بأحد الكُتَّاب, فنظر إلى صبي منهم فقال: هذا ابن تلك المرأة, فكان الأمر كما قال (ابن القيم, الفراسة, ١٩٨٦: ٣٣؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٤٩).

ج - ابو جعفر المنصور (ت١٥٨ه/ ٧٧٤م):

هو عبد الله بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب ثاني الخلفاء العباسيين, كان فحل بني العباس هيبة وشجاعة وحزماً وأدباً وجبروتاً، جمّاعاً للمال، تاركاً اللهو واللعب، كامل العقل، جيد المشاركة في العلم والأدب، فقيه النفس (السيوطي, ١٩٥٢: ٢٢٩)، عدّه ابن القيم (الفراسة, ١٩٨٦: ٣٨, ٣٩؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٥٨, ٥٩) من أصحاب الفراسة وذلك بقوله: "ومن دقيق الفراسة أن المنصور جاءه رجل فأخبره أنه خرج في تجارة فكسب مالاً، فدفعه إلى امرأته، ثم طلبه منها فذكرت أنه سرق من البيت, ولم ير نقبا ولا أمارة, فقال المنصور: منذ كم تزوجتها؟ قال: منذ سنة, قال: بكراً أو ثيباً؟ قال: ثيباً, قال: فلها ولد من غيرك؟ قال: لا, قال: فدعا له المنصور بقارورة طيب كان يتخذه, حاد الرائحة غريب النوع, فدفعها إليه وقال له: تطيب من هذا الطيب, فإنه يذهب غمك, فلما خرج الرجل من عنده, قال المنصور لأربعة من ثقاته: ليقعد على كل باب من أبواب المدينة واحد منكم, فمن شم منكم رائحة هذا الطيب من أحد فليأت به, وخرج الرجل بالطيب فدفعه إلى امرأته, فلما شمته بعثت منه إلى رجل كانت تحبه, وقد كانت دفعت إليه المال, فتطيب منه ومر مجتازا ببعض أبواب المدينة, فشمّ الموكل بالباب رائحته عليه, فأتى به المنصور, فسأله من أين لك هذا الطيب؟ فتلجلج في كلامه, فبعث به إلى والي الشرطة وقال: إن أحضر لك كذا وكذا من المال فخلّ عنه وإلا فاضربه ألف سوط, فلما جرد للضرب أحضر المال على

هيئته, فدعا المنصور صاحب المال وقال له: إن رددت إليك المال تُحكمني في امرأتك؟ قال: نعم, قال: هذا مالك وقد طلقت المرأة منك".

د ـ الامام الشافعي (ت٢٠٤ه/ ٨١٩م):

هو محمد بن إدريس بن العباس بن عثمان بن شافع المطلبي الهاشمي (الرازي, ابو محمد عبد الرحمن، ١٩٥٢: ٧/ ٢٠١)، كنيته أبو عبد الله (ابن كثير, البداية والنهاية, د ـ ت: ١٠/ ٢٥١)، كان من أعظم الناس فراسة (ابن القيم, مدارج السالكين, ١٩٧٣: ٢/ ٤٨٩)، وهو صاحب التصانيف الجليلة والمؤلفات البديعة، حتى قيل بأنه "ما كان ينظر في شيء إلا فاق فيه" (الذهبي، ١٩٩٢: ١٠/ ٥٧)، وكان يرى أنّ الفراسة من العلوم الجليلة التي يجب على المرء أن يتعلمها ويبرع فيها، ولما اشتد عليه المخالفون له في هذا الرأي سافر إلى اليمن لغرض جمع الاخبار والكتب عن هذا العلم، وحصلت معه حادثة طريفة في طريق عودته من اليمن كادت تذهب بجميع ما تعلمه وجمعه من الكتب وتذهب حتى بآرائه الشخصية في الفراسة, إذ روي انه قال: "خرجت إلى اليمن في طلب كتب الفراسة حتى كتبتها وجمعتها، ثم لما حان انصرافي مررت على رجل في الطريق وهو محتب بفناء داره أزرق العين ناتئ الجبهة سناط, فقلت: هل من منزل؟ فقال: نعم, قال الشافعي: وهذا النعت أخبث ما يكون في الفراسة, فأنزلني, فرأيته أكرم ما يكون من رجل بعث إلي بعشاء وطيب وعلف لدابتي وفراش ولحاف, فجعلت أتقلب الليل أجمع, ما أصنع بهذه الكتب إذا رأيت النعت في هذا الرجل فرأيت أكرم رجل؟ فقلت: أرمي بهذه الكتب, فلما أصبحت قلت للغلام: أسرج، فأسرج فركبت ومررت عليه, وقلت: إذا قدمت مكة ومررت بذي طوى فاسأل عن محمد بن إدريس الشافعي, فقال لي الرجل: أمولى لأبيك أنا؟ قال: قلت: لا, قال: فهل كانت لك عندي نعمة؟ فقلت: لا, فقال: أين ما تكلفته لك البارحة؟ قلت: وما هو؟ قال: اشتريت لك طعاما بدرهمين وأداما بكذا وكذا، وعطرا بثلاثة دراهم، وعلفا لدابتك بدرهمين، وكراء الفرش واللحاف درهمان, قال: قلت: يا غلام أعطه, فهل بقي شيء؟ قال: كراء البيت, فإني وسعت عليك وضيقت على نفسي, قال الشافعي: فغبطت بتلك الكتب, فقلت له بعد ذلك: هل بقي لك من شيء؟ قال: امض أخزاك الله فما رأيت قط شراً منك" (الاصبهاني، ١٩٨٦: ٩/ ١٤٤)، ومن فراسته ايضاً أنه جاء إليه رجل يسأله مسألة، فقال له الشافعي: من أهل صنعاء أنت؟ قال: نعم, قال: فلعلك حداد؟ قال: نعم (الاصبهاني، ١٩٨٦: ٩/ ١٣٩)، ومنه أيضا أنه كان

يجلس مع أحد أصحابه يتفرسان في الناس, فمر رجل, فقال له صاحبه: احزر, فقال الشافعي: قد رابني أمره, إما أن يكون نجاراً أو خياطاً, وبعد ذلك سأله أحدهم عن حرفته فأجاب: كنت نجاراً وأنا اليوم خياط (الاصبهاني، ١٩٨٦: ٩/ ١٣٩).

ه ـ احمد بن طولون (ت٢٧٠ه/ ٨٨٣م):

هو احمد بن طولون، ابو العباس صاحب الديار المصرية والشامية والثغور، كان ابوه مملوكاً تركياً أهداه نوح بن أسد السامانى عامل بخارى إلى الخليفة العباسي المأمون سنة (٢٠٠هـ/ ٨١٥م) وولد له أحمد في سامراء سنة (٢٢٠هـ/ ٨٣٥م)، ويقال بأن طولون تبناه وأنه ليس بولده، وكان احمد عادلاً جواداً شجاعاً متواضعاً حسن السيرة صادق الفراسة (ابن خلكان، د – ت: ١/ ١٧٣، ١٧٤)، ومن فراسته ما ذكره ابن القيم (الفراسة, ١٩٨٦: ٤٢؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٦٣, ٦٤) بقوله: "ومن عجيب الفراسة ما ذكر عن احمد بن طولون انه بينما هو في مجلس له يتنزه فيه إذ رأى سائلا في ثوب خلق, فوضع دجاجة عل رغيف وحلوى وأمر بعض الغلمان فدفعه إليه, فلما وقع في يده لم يهش له ولم يعبأ به, فقال للغلام: جئني به, فلما وقف قدامه استنطقه فأحسن الجواب ولم يضطرب من هيبته, فقال: هات الكتب التي معك وأصدقني من بعثك فقد صح عندي أنك صاحب خبر, وأحضر السياط, فاعترف, فقال بعض جلسائه: هذا والله السحر, قال: ما هو بسحر ولكن فراسة صادقة, رأيت سوء حاله فوجهت إليه بطعام يشره إلى أكله الشبعان فما هش له, ولا مد يده إليه, فأحضرته فتلقاني بقوة جأش فلما رأيت رثاثة حاله وقوة جأشه علمت أنه صاحب خبر، فكان كذلك"، ورأى ابن طولون يوما حمالا يحمل حملا وهو يضطرب تحته, فقال: لو كان هذا الاضطراب من ثقل المحمول لغاصت عنق الحمال, وأنا أرى عنقه بارزة وما أرى هذا الأمر إلا من خوف، فأمر بوضع الحمل عنه، فإذا فيه جارية مقتولة وقد قطعت, فقال: أصدقني عن حالها, فقال الحمال: أربعة نفر في الدار الفلانية أعطوني هذه الدنانير وأمروني بحمل المقتولة, فضربه ابن طولون، وقتل الأربعة الذين تحدث عنهم الحمال (ابن القيم, الفراسة, ١٩٨٦: ٤٢؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٦٤, ٦٥)، وفضلا عن ذلك كان ابن طولون يتنكر ويطوف بالبلد ويسمع قراءة الأئمة, فدعا يوما أحد ثقاته وقال له: خذ هذه الدنانير وأعطها إلى إمام مسجد كذا، فإنه فقير مشغول القلب, ففعل ذلك وجلس مع الإمام وباسطه, فوجد أن زوجته قد ضربها الطلق وليس مع الإمام ما يحتاج إليه من نفقة, فقال ذلك الرجل

الثقة عن سيده ابن طولون: صدق, عرف شغل قلبه في كثرة غلطه في القراءة" (ابن القيم, الفراسة, ١٩٨٦: ٤٢؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٦٥).

و - المعتضد بالله (ت٢٨٩ه/ ٩٠١م):

هو أحمد بن الموفق طلحة بن المتوكل بن المعتصم بن الرشيد العباسي، كنيته أبو العباس ولد سنة (٢٤٢ه/ ٨٩٢م)، وبويع بالخلافة سنة (٢٧٩ه/ ٨٩٢م) بعد عمه المعتمد على الله، وكان ملكاً شجـــاعاً، مهيباً ظاهر الجبروت، وافر العقل، شديد الوطأة، من أفراد خلفاء بني العباس، وكان لشجاعته يقدم على الأسد لوحده، وكان ذا سياسة عظيمة تميزت أيامه بالطيب وكثرة الأمن والرخاء وذلك لإسقاطه المكوس، ونشره العدل ورفع الظلم عن الرعية (السيوطي, ١٩٥٢: ٣٢٠)، ومن فراسته ما ذكره ابن القيم (الفراسة, ١٩٨٦: ٣٩, ٤٠؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٥٩, ٦٠) بالقول: "ومن ذلك ما يذكر عن المعتضد بالله, أنه كان جالسا يشاهد الصناع, فرأى فيهم أسود منكر الخلقة شديد المرح يعمل ضعف ما يعمل الصناع ويصعد مرقاتين, مرقاتين فأنكر أمره, فأحضره وسأله عن أمره؟ فلجلج, فقال لبعض جلسائه: أي شيء يقع لكم في أمره؟ قالوا: ومن هذا حتى تصرف فكرك إليه؟ لعله لا عيال له, وهو خالي القلب, فقال: قد خمنت في أمره تخمينا ما أحسبه باطنا, إما أن يكون معه دنانير قد ظفر بها دفعة، أو يكون لصا يتستر بالعمل, فدعا به واستدعى بالضراب فضربه وحلف له إن لم يصدقه أن يضرب عنقه, فقال: لي الأمان, قال: نعم, إلا فيما يجب عليك بالشرع, فظن أنه قد آمنه, فقال: قد كنت أعمل في الآجر, فاجتاز رجل في وسطه هميان, فجاء إلى مكان فجلس وهو لا يعلم مكاني, فحل الهميان وأخرج منه دنانير، فتأملته، وإذا كله دنانير، فساورته وكتفته وشددت فاه, وأخذت الهميان, وحملته على كتفي وطرحته في الآتون وطينته، فلما كان بعد ذلك أخرجت عظامه فطرحتها في دجلة, فأنفذ المعتضد من أحضر الدنانير من منزله وإذا على الهميان مكتوب فلان بن فلان, فنادى في البلد باسمه فجاءت امرأة فقالت: هذا زوجي، ولي منه هذا الطفل, خرج وقت كذا وكذا ومعه ألف دينار فغاب إلى الآن, فسلم الدنانير إلى امرأته وأمرها أن تقعد, وأمر بضرب عنق الأسود وحمل جثته إلى ذلك الآتون"، وأضاف ابن القيم (الفراسة, ١٩٨٦: ٤٠؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٦٠) رواية أخرى، فقال: "وكان للمعتضد من ذلك عجائب منها أنه قام ذات ليلة فإذا غلام قد وثب على ظهر غلام فاندس بين الغلمان فلم يعرفه, فجاء يضع يده على فؤاد واحد بعد واحد

فيجده ساكنا, حتى وضع يده على فؤاد ذلك الغلام، فإذا به يخفق خفقا شديدا, فركضه برجله، واستقره فأقر فقتله"، فضلا عن قوله: "ومنها أنه رفع إليه أن صيادا ألقى شبكته في دجلة فوقع فيها جراب فيه كف مخضبة بحناء، فأحضر بين يديه, فهاله ذلك, وأمر الصياد أن يعاود طرح الشبكة هنالك ففعل, فأخرج جرابا آخر فيه رجل, فاغتم المعتضد وقال: معي في البلد من يفعل هذا لا أعرفه؟ ثم أحضر ثقة له وأعطاه الجراب وقال: طف به على كل من يعمل الجرب ببغداد فإن عرفه أحد منهم فاسأله عمن باعه منهم فإذا دلك عليه فاسأل المشتري عن ذلك ونفر عن خبره, وغاب الرجل ثلاثة ايام ثم عاد فقال: لا زلت اسأل عن خبره حتى انتهى إلى فلان الهاشمي اشتراه مع عشرة جرب, وشكا البائع شرهه وفساده ومن جملة ما قال: أنه كان يعشق فلانة المغنية وأنه غيبها فلا يعرف لها خبر، وادعى انها هربت، والجيران يقولون بأنه قتلها, فبعث المعتضد من كسر منزل الهاشمي وأحضره وأحضر اليد والرجل وأراه إياهما, فلما رآهما امتقع لونه وأيقن بالهلاك واعترف, فأمر المعتضد بدفع ثمن الجارية إلى مولاها، وحبس الهاشمي حتى مات" (ابن القيم, الفراسة, ١٩٨٦: ٤٠؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٦٠, ٦١).

ز - ابو خازم السكوني (ت٢٩٢ه/ ٩٠٤م):

هو القاضي عبد الحميد بن عبد العزيز، أبو خازم السكوني البصري البغدادي الحنفي الفقيه (الخطيب البغدادي، ١٩٩٧: ١١/ ٦٣؛ ابن الجوزي، ١٩٩٢: ١٣/ ٣٨)، قال عنه الذهبي (١٩٩٢: ١٣/ ٥٣٩): "الفقيه العلامة قاضي القضاة ... كان ثقة ديناً ورعاً عالماً, أحذق الناس بعمل المحاضر والسجلات, بصيراً بالجبر والمقابلة فارضاً ذكياً, كامل العقل"، ولاه الخليفة المعتضد بالله على قضاء الجانب الشرقي لمدينة بغداد سنة (٢٨٣ه/ ٨٩٦م)، ولعل السبب وراء وقوفنا عند هذه الشخصية أكثر من غيرها هو ما ذكره ابن القيم (الفراسة, ١٩٨٦: ٢٦؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٣٨) بأن اسمه "أبو حازم" بالحاء بدل الخاء, وبالرجوع إلى مصادر أخرى سابقة لفترة ابن القيم كتاريخ بغداد للخطيب (١٩٩٧: ١١/ ٦٣)، وأخرى معاصرة له مثل سير أعلام النبلاء للذهبي (١٩٩٢: ١٣/ ٥٣٩)، ومطابقة الخبر الذي ورد في فراسة هذا القاضي تبين بما لا يدع مجالا للشك بأن الشخص المقصود في رواية ابن القيم هو القاضي أبو خازم وليس أبا حازم، ففضلاً عن قدم الأول عليه ومعاصرة الثاني له هناك سبب آخر يرجحها، وهو اهتمامها بالأشخاص المترجم لهم وتحري الدقة في نسبة الأخبار

المتعلقة بكل وحد في ترجمته الخاصة, أما ابن القيم فهو في معرض الحديث عن الفراسة واهتمامه منصب عليها حصرا من حيث ذكر الخبر والحادثة التي تثبت وجودها من عدمه، ولم يولي اهتماما أكبر بالأشخاص أصحاب الحوادث التي ذكرها عن الفراسة، وهذه الشخصية دليل واضح على هذا الاستنتاج حيث أنه ذكر كنيته ومهنته فقط وذلك بقوله: "وكان القاضي أبو حازم له في ذلك العجب العجاب، وكانوا ينكرون عليه, ثم يظهر الحق فيما يفعله" (الفراسة, ١٩٨٦: ٢٦؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٣٨) فضلاً عن ذلك فقد ذكر بعض الحوادث ولم يسم حتى أصحابها، وذلك عندما انتهى من ذكر حوادث فراسة إياس بن معاوية بقوله: "جرى نظير هذه القضية لغيره من القضاة ... " (الفراسة, ١٩٨٦: ٢٦؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٣٨)، وقوله في موضع آخر عن أحد الرواة رواية فيها بطلان احدهما قاض حاذق، والآخر تاجر موسر، ولم يسم أحداً منهما، وذلك لتأكيده على الحادثة فقط دون الحديث عن ابطالها، حيث قال نقلاً عن الراوي: "كان ببلدنا رجل مستور الحال, فأحب القاضي قبول قوله، فسأل عنه فزكي سراً وجهراً ..." (ابن القيم, الفراسة, ١٩٨٦: ٢٧؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٣٩)، وغير ذلك (ابن القيم, الفراسة, ١٩٨٦: ٢٥ ؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٣٧)، كذلك يجوز أن يكون تقصير في التقصي غير مبرر من قبل محققي كتابي ابن القيم وعدم الاهتمام بالتعريف بالأشخاص الواردين عنده وتقصي أخبارهم، وبعد أن تعرفنا على القاضي أبي خازم علمنا أنه هو المقصود عند ابن القيم بأبي حازم صاحب الحادثة التي أعجب بها وأوردها في كتبه - وجاءت الحادثة منسوبة إلى أبي خازم عند من سبقه ومن عاصره أيضا من المؤرخين - سنذكر الخبر الذي رواه كل من الخطيب والذهبي وابن القيم حيث أن الأخير استدل بذلك على فراسة هذا الشخص, إذ ذكر الخطيب (تاريخ بغداد, ١٩٩٧: ١١/ ٦٦, ٦٧؛ الذهبي, ١٩٩٢: ١٣/ ٥٤٠؛ ابن القيم, الفراسة, ١٩٨٦: ٢٦, ٢٧؛ الطرق الحكمية, د – ت: ٣٨, ٣٩) بسنده عن أحد الثقات قوله: "كنت في مجلس أبي خازم القاضي, فتقدم رجل شيخ ومعه غلام حدث، فادعى الشيخ عليه ألف دينار عينا دينا, فقال له: ما تقول؟ فأقر, فقال للشيخ: ما تشاء؟ قال: حبسه, فقال للغلام: قد سمعت، فهل لك في أن تنقده البعض وتسأله إنظارك؟ فقال: لا, فقال الشيخ: إن رأى القاضي أن يحبسه, قال: فتفرس أبو خازم فيهما ساعة, ثم قال: تلازما إلى أن أنظر بينكما في مجلس آخر, قال: فقلت لأبي خازم (وكانت بيننا أنسة): لم أخر القاضي حبسه؟ فقال: ويحك, إني أعرف في أكثر الأحوال في وجه الخصوم وجه المحق من المبطل، وقد صارت لي بذلك

دربة لا تكاد تخطئ، وقد وقع لي أن سماحة هذا بالإقرار هي عن بلية وأمر يبعد من الحق، وليس في تلازمهما بطلان حق ولعل ينكشف لي من أمرهما ما اكون معه على وثيقة مما أحكم به, أما رأيت قلة تعاصيهما في المناظرة وقلة اختلافهما، وسكون طباعهما مع عظم المال, وما جرت عليه عادة الأحداث بفرط التورع حتى يقر مثل هذا طوعا عجلا بمثل هذا المال؟ قال: فنحن كذلك نتحدث إذ استؤذن على أبي خازم لبعض وجوه الكرخ من مياسير التجار, فأذن له, فدخل، فسلم وسبب لكلامه فاحسن, ثم قال: قد بليت بابن لي حدث يتقاين ويتلف كل ما يظفر به من مالي في القيان عند فلان المقين, فإذا منعته مالي احتال بحيل تضطرني إلى التزام غرم له، وإن عددت ذلك طال, وأقربه أنه قد نصب المقين اليوم ليطالبه بألف دينار عينا دينا حالا, وبلغني أنه تقدم إلى القاضي فيقر له بها، فيحبس وأقع مع أمه فيما ينغص عيشي إلى أن أزن لك عنه للمقين, فإذا قبضه المقين حاسبه به من الجذور، ولما سمعت بذلك بادرت إلى القاضي لأشرح له الأمر فيداويه بما يشكره الله تعالى له, فجئت فوجدتهما على الباب, قال: فحين سمع أبو خازم ذلك تبسم وقال لي: كيف رأيت؟ قال: فقلت: لهذا ومثله فضل الله تعالى القاضي, وجعلت أدعو له, فقال: علي بالغلام والشيخ, فدخلا, فأرهب ابو خازم الشيخ ووعظ الغلام, قال: فأقر الشيخ بالصورة كما بلغ القاضي وأنه لا شيء له عليه, وأخذ الرجل بيد ابنه وانصرفوا".

الخاتمة والاستنتاجات:

توصلت الدراسة إلى مجموعة من النتائج كان منها:

١ – وردت الفراسة من الجانب اللغوي بالعديد من المعاني دار أغلبها حول الذكاء والفطنة والخبرة، مثل التثبت والتبصر والمعرفة بأمور الخيل، فضلا عن بعض المعاني الاخرى مثل الافتراس والقتل.

٢ – دار تعريف الفراسة في الاصطلاح أيضا على سرعة البديهة واقتناص الفكرة، شريطة أن يكون الحكم مطابقا للواقع، وبخلاف ذلك سيكون مجرد ظن قابل للخطأ، ويوضح ذلك الترابط بين التعريفين اللغوي والاصطلاحي لهذه المفردة.

٣ – لم ترد هذه المفردة صراحة في القران الكريم، وإنّما وردت بالعديد من الصيغ الدالة عليها مثل: (سيماهم، سنسمه، للمتوسمين) وقد أجمع العديد من المفسرين على أنها تشير إلى الفراسة، وبخاصة الكلمة الأخيرة التي فسروها بـ "المتفرسين" الذين يعلمون بواطن الأمور، وما خفي منها من خلال معاينة ظواهرها الخارجية.

٤ – وردت الفراسة في العديد من الاحاديث النبوية الشريفة، كما أنّ النبي (ص) وصف بها نفسه الكريمة، وهذا دليل على اهميتها ودورها في اعلاء مكانة صاحبها.

٥ – عرفت الفراسة عند العديد من الأمم والشعوب السابقة للإسلام من أمثال اليونان والرومان والفرس، فضلا عن المصريين القدماء وغيرهم، كما وجد من علماء هذه الأمم من صنف فيها بعض المؤلفات العلمية.

٦ – عرف المسلمون هذا العلم كغيرهم من الامم وعدوه احد العلوم المستقلة، وصنفوا فيه العديد من الكتب، كما انهم تطرقوا اليه بشيء من التفصيل، إذ قسموا الفراسة إلى ثلاثة انواع وهي: (الايمانية، والرياضية، والخلقية)، وذكروا ايضا طرق المتفرسين، فضلا عن ذكرهم لدرجاتها.

٧ – ظهر بين المسلمين فضلا عن العلماء المصنفين العديد من الاشخاص الذين امتازوا بهذه السجية من امثال الخلفاء الراشدين وغيرهم من الصحابة (رض)، فضلاً عن العديد من التابعين ومن اتى بعدهم.

المصادر والمراجع:

اولاً- المصادر:

- الابشيهي، ابو الفتح شهاب الدين محمد بن احمد (ت٨٥٠هـ/ ١٤٤٦م)، (٢٠٠٦)، **المستطرف في كل فن مستظرف**، تقديم وتحقيق، يحيى مراد، ط١، مؤسسة المختار، القاهرة.

- ابن ابي شيبة، ابو بكر عبد الله محمد بن ابي شيبة الكوفي (ت٢٣٥هـ/ ٨٤٩م)، (١٩٩٠)، **المصنف في الاحاديث والآثار**، تحقيق، كمال يوسف الحوت، ط١، مكتبة الرشد، الرياض.

- ابن الجوزي، ابو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد (ت٥٩٧هـ/ ١٢٠٠م)، (١٩٩٢)، **المنتظم في تاريخ الامم والملوك**، دراسة وتحقيق، محمد عبد القادر عطا ومصطفى عبد القادر عطا، مراجعة وتصحيح، نعيم زرزور، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت

- ابن القيم، (١٩٧٣)، **مدارج السالكين بين منازل إياك نعبد وإياك نستعين**، تحقيق، محمد حامد الفقي، ط٢، دار الكتاب العربي، بيروت.

- ابن القيم، (١٩٨٦)، **الفراسة**، تحقيق وتعليق، صلاح أحمد السامرائي، مطبعة الزمان، بغداد.

- ابن القيم، أبو عبد الله شمس الدين محمد بن قيم الجوزية (ت٧٥١هـ/ ١٣٥٠م)، (د – ت)، **الطرق الحكمية في السياسة الشرعية**، تحقيق، محمد جميل غازي، مطبعة المدني، القاهرة.

- ابن حجر، ابو الفضل احمد بن علي العسقلاني (ت٨٥٢هـ/ ١٤٤٨م)، (١٩٨٤)، **تهذيب التهذيب**، ط١، دار الفكر العربي، بيروت.

- ابن حجر، (١٩٥٩)، **فتح الباري شرح صحيح البخاري**، اخراج وتصحيح، محب الدين الخطيب، دار المعرفة، بيروت.

- ابن حنبل، ابو عبد الله احمد بن محمد بن حنبل الشيباني البغدادي (ت٢٤١ه/ ٨٥٥م)، (د – ت) **مسند أحمد بن حنبل**، مؤسسة قرطبة، القاهرة.

- ابن خلكان، ابو العباس شمس الدين احمد بن محمد بن ابي بكر (ت٦٨١ه/ ١٢٨٢م)، (د – ت)، **وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان**، تحقيق، احسان عباس، دار صادر، بيروت.

- ابن خياط، ابو عمر خليفة بن خياط الليثي العصفري (ت٢٤٦ه/ ٨٦٠م)، (١٩٧٧)، **تاريخ خليفة بن خياط**، تحقيق، اكرم ضياء الدين العمري، ط٢، دار القلم ومؤسسة الرسالة، دمشق وبيروت.

- ابن سعد، ابو عبد الله محمد بن سعد بن منيع (ت٢٣٠ه/ ٨٤٤م)، (١٩٦٨)، **الطبقات الكبرى**، تحقيق، احسان عباس (دار صادر، بيروت.

- ابن عباد، ابو القاسم الصاحب إسماعيل (ت٣٨٥ه/٩٩٥م)، (١٩٩٤)، **المحيط في اللغة**، تحقيق، محمد حسين آل ياسين، ط١، عالم الكتب، بيروت.

- ابن كثير، (١٩٩٩)، **تفسير القرآن العظيم**، تحقيق، سامي بن محمد سلامة، ط٢، دار طيبة، الرياض.

- ابن كثير، ابو الفداء اسماعيل بن عمر القرشي الدمشقي (ت٧٧٤ه/ ١٣٧٢م)، (د – ت)، **البداية والنهاية**، مكتبة المعارف، بيروت.

- ابن ماجة، ابو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (ت٢٧٣ه/ ٨٨٦م)، (د – ت)، **سنن ابن ماجة**، تحقيق، محمد فؤاد عبد الباقي، دار الفكر، بيروت.

- ابن منظور، ابو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم (ت٧١١ ه/ ١٣١١م)، (د – ت)، **لسان العرب**، تصحيح، أمين عبد الوهاب ومحمد الصادق العبيدي، ط٣، دار إحياء التراث العربي ومؤسسة التاريخ العربي، بيروت.

- الاصبهاني، ابو نعيم احمد بن عبد الله (ت٤٣٠ه/ ١٠٣٨م)، (١٩٨٦م)، **حلية الأولياء وطبقات الأصفياء**، ط٤، دار الكتاب العربي، بيروت.

فەرهەنگی کتێب

- الآلوسي, (د – ت)، **روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني**، دار إحياء التراث العربي, بيروت.

- الآلوسي، محمود شكري الآلوسي البغدادي (ت١٣٤٣ه/ ١٩٣٢م), (د – ت)، **بلوغ الإرب في معرفة أحوال العرب**, عنى بشرحه وتصحيحه وضبطه، محمد بهجة الأثري، دار الكتب العلمية، بيروت.

- الباباني، اسماعيل باشا بن محمد امين بن مير سليم البغدادي (ت١٣٣٩ه/ ١٩٢٠م), (١٩٨٢)، **هدية العارفين في اسماء المؤلفين وآثار المصنفين من كشف الظنون**، دار الفكر, بيروت.

- البخاري, (١٩٩٠)، **صحيح البخاري**, تحقيق، مصطفى ديب البغا، ط٤, دار ابن كثير, اليمامة وبيروت.

- البخاري، ابو عبد الله محمد بن اسماعيل الجعفي البخاري (ت٢٥٦ه/ ٨٦٩م), (د – ت)، **التاريخ الكبير**, تحقيق، هاشم الندوي، دار الفكر, بيروت.

- الترمذي، ابو عيسى محمد بن عيسى السلمي (ت٢٧٩ه/ ٨٩٢م), (د – ت)، **سنن الترمذي المعروف بالجامع الصحيح**, تحقيق، أحمد محمد شاكر وآخرون، دار إحياء التراث العربي, بيروت.

- الجرجاني، علي بن محمد بن علي (ت٨١٦ه/١٤١٣م), (٢٠٠٧)، **التعريفات**, تحقيق، عادل أنور خضر، ط١, دار المعرفة, بيروت.

- الخطيب البغدادي، ابو بكر احمد بن علي (ت٤٦٣ه/ ١٠٧٠م), (١٩٩٧)، **تاريخ بغداد**, دراسة وتحقيق، مصطفى عبد القادر عطا، ط١, دار الكتب العلمية, بيروت.

- الذهبي، ابو عبد الله شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان (ت٧٤٨ه/ ١٣٤٧م), (١٩٩٢)، **سير اعلام النبلاء**, تحقيق، لجنة من الباحثين باشراف شعيب الأرنؤوط، ط٨, مؤسسة الرسالة, بيروت.

- الرازي، أبو عبد الله محمد بن عمر المعروف بالفخر الرازي (ت٦٠٦ ه/ ١٢١٠م), (١٩٨٧)، **الفراسة دليلك إلى معرفة أخلاق الناس وطبائعهم وكأنهم كتاب مفتوح**, تحقيق وتعليق، مصطفى عاشور، مكتبة القرآن الكريم, القاهرة.

- الرازي، ابو محمد عبد الرحمن بن ابي حاتم (ت٣٢٧ه/ ٩٣٨م), (١٩٥٢)، **الجرح والتعديل**، ط١, دار احياء التراث العربي, بيروت.

- الزبيدي، محمد مرتضى بن محمد الحسيني (ت١٢٠٥ه/١٧٩٠م), (٢٠٠٧)، **تاج العروس من جواهر القاموس**, اعتنى به ووضع حواشيه، عبد المنعم خليل إبراهيم وكريم سيد محمد محمود، ط١, دار الكتب العلمية, بيروت.

- السيوطي، عبد الرحمن بن ابي بكر (ت٩١١ه/ ١٥٠٥م), (١٩٥٢)، **تاريخ الخلفاء**, تحقيق، محمد محي الدين عبد الحميد، ط١, مطبعة السعادة: القاهرة.

- الطبراني, (١٩٨٣)، **المعجم الكبير**, تحقيق، حمدي عبد المجيد السلفي، ط٢, مكتبة العلوم والحكم, الموصل.

- الطبراني، ابو القاسم سليمان بن احمد بن ايوب (ت٣٦٠ه/ ٩٧٠م), (١٩٩٦)، **المعجم الأوسط**, تحقيق، طارق بن عوض الله بن محمد وعبد المحسن بن ابراهيم الحسيني، دار الحرمين, القاهرة.

- الطبري, (٢٠٠٠)، **جامع البيان في تأويل القرآن**, تحقيق، أحمد محمد شاكر، ط١, مؤسسة الرسالة, بيروت.

- الطبري، ابو جعفر محمد بن جرير (ت٣١٠ه/ ٩٢٢م), (١٩٨٦)، **تاريخ الرسل والملوك**, تحقيق، محمد ابو الفضل ابراهيم، ط١, دار الكتب العلمية, بيروت.

- القرطبي، ابو عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري (ت٦٧١ه/ ١٢٧٢م), (١٩٨٥)، **الجامع لأحكام القرآن**، دار إحياء التراث العربي, بيروت.

هەولێر کتێبخانەی

- القضاعي، ابو عبد الله محمد بن سلامة بن جعفر (ت٤٥٤ه/ ١٠٦٢م), (١٩٨٦)، **مسند الشهاب**, تحقيق: حمدي عبد المجيد السلفي، مؤسسة الرسالة, بيروت.

- المتقي الهندي، علاء الدين علي بن حسام الدين (ت٩٧٥ه/ ١٥٦٧م), (١٩٨٩)، **كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال**، مؤسسة الرسالة, بيروت.

- المناوي، محمد عبد الرؤوف (ت١٠٣١ه/ ١٦٢١م), (١٩٧٢)، **فيض القدير شرح الجامع الصغير**، ط٢, دار المعرفة, بيروت.

- النويري، شهاب الدين احمد بن عبد الوهاب (ت٧٣٣ه/ ١٣٣٢م), (٢٠٠٤)، **نهاية الإرب في فنون الأدب**, تحقيق، مفيد قميحة، ط١, دار الكتب العلمية, بيروت.

- النيسابوري، ابو عبد الله محمد بن عبد الله الحاكم (ت٤٠٥ه/ ١٠١٤م), (١٩٩٠)، **المستدرك على الصحيحين**, تحقيق، مصطفى عبد القادر عطا، ط١, دار الكتب العلمية, بيروت.

- الهروي، عبد الله الأنصاري (ت٤٨١ه/ ١٠٨٩م), (١٩٨٨)، **منازل السائرين**، دار الكتب العلمية, بيروت.

ثانياً- المراجع:

- ابو بكر، عوض عبد الله, (٢٠٠٢)، **نظام الإثبات في الفقه الإسلامي, الحكم بالفراسة والقرائن (دراسة مقارنة)**، بحث منشور ضمن مجلة الجامعة الإسلامية، المدينة المنورة, ع٦٢, ج٣٠.

- ابو زيد، منى, (٢٠٠٣)، **(الفراسة) الموسوعة الإسلامية العامة**, بإشراف، محمود حمدي زقزوق، مطابع الأهرام التجارية, القاهرة.

- البريكان، ابراهيم محمد, (١٩٧٥)، **التصوف في ميزان العقل والنقل**, بحث منشور ضمن مجلة البحوث الإسلامية، الرئاسة العامة للبحوث العلمية والإفتاء, الرياض, ع١, ج٤١.
- زيدان، جرجي, (١٩٨٧)، **علم الفراسة الحديث**، ط٢, دار الجيل, بيروت.
- غربال، محمد شفيق، (١٩٧٢)، **الموسوعة العربية الميسرة**، ط٢, دار الشعب, د- م.
- لجنة من الباحثين، (١٩٩٦)، **المنجد في اللغة والأعلام**، ط ٣٥, دار المشرق, بيروت.
- مراد، يوسف, (١٩٨٢)، **الفراسة عند العرب وكتاب الفراسة لفخر الدين الرازي**, ترجمة وتقديم، مراد وهبة, مراجعة، إبراهيم بيومي مدكور، الهيئة المصرية العامة للكتاب, القاهرة.
- مصطفى، ابراهيم واخرون، (د ت)، **المعجم الوسيط**، مجمع اللغة العربية, الإدارة العامة للمعجمات وإحياء التراث, دار الدعوة, إسطنبول.
- وجدي، محمد فريد, (١٩٦٧)، **دائرة معارف القرن العشرين (مادة علم الفراسة)**, ط٤, مطبعة دائرة معارف القرن العشرين, القاهرة, أوفيست مكتبة المثنى, بغداد), ج٧.

پوختە:

ئارمانجا ڤێ ڤەکولینێ دانەنیاسینا بیرتیژیێ (فیراسەتێ) یە وەک ئێک ژ وان بەهرەییێن کو خودایێ مەزن خەلکەک ل خەلکەکی دی پێ بلندتر کریە، زێدەباری دانەنیاسینا ڤێ بەهرەیێ وەک لقەک ژ لقێن زانستی و گرنگیا وێ ل دەف موسلمانان د سێ سەدەییێن دەستپێکا مشەختبوونێدا، و ئەڤ بەهرەیە یا گرێدای ب زیرەکی و بیرتیژیێ ڤە بەر هینگێ ل دەف یوونان و رومان و فارسان و مسرییێن کەڤن پەیدا بوویە.

ئــەڤ ڤەکولینــە ل ســەر پێشــەکیەکی و ســێ تــەوەر و ئــەنجانان دابەشکریە، یا ئێکێ تەرخانکریە ژبو نیاسینا (فیراسەتێ) وەک زمان و زاراڤ، و دیار بوویە کو ئەڤ زاراڤە گەلەک رامان ژێ پەیدا دبن، و پتریا وان گرێدایــە ب هێــزا هزرکرنــێ و گەهشــتنا ئــەنجامێن دروســت و ب شێوەیەکی بلەز. و تەوەرێ دووێ بەحسی (فیراسەتێ) د قورئانا پیروز و سوننەتا پێغەمبەریدا (س) دکەت، و دیارە کو گەلەک نموونەیێن ڤی بابەتی د قورئانــا پیــروز دا ئامــاژە پێهاتیــە دان، و هەروەســا دنــاڤ ســوننەتا پێغەمبەریدا (س) کــو ئــەوی ب خــوە شــانازی ب ڤــێ ســالوخەت دکــر، و تەوەرێ سێیێ تایبەتە ب گرنگیا (فیراسەتێ) ل دەف موسلمانان، و دیار بوویــە کــو گەلــەک کەســان ئــەڤ تایبەتمەندیــە ل دەف وان تشــتەکی دیــار بــووو دژیانــا خــوە یــا روژانــەدا بکــار دئینــان. و دئەنجامانــدا بەحســێ گرنگترین ئەنجامێن ڤێ ڤەکولینێ هاتیە کرن.

هەواڵنامەی کێبڕ

Abstract

The purpose of this research is to identify the intellect as one of the intellectual talents that God has chosen through which some of his slaves to some, As well as the recognition of this talent as one of the branches of science and importance to Muslims in the first three centuries of migration, Where this talent was known for intelligence before Muslims in Greece and the Romans and Persians as well as the ancient Egyptians and others with many centuries, The Department of research into three demands, the first of which was devoted to the definition of the language and terminology, and the second demand to address the rift in the Koran and Sunnah, and the therd was devoted to talk about the rift among Muslims.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.19

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

تحليل جغرافي سياسي للهجرة القسرية في العراق (الأبعاد والحلول)

هەواڵنامەی کتێب

أ .م .د : طلعت محمد طاهر البوتاني
قسم الجغرافية - جامعة راپەڕين
talaatbo@gmail.com

د. آزاد هدايت دلو
قسم الجغرافية / جامعة سوران
Azad.zana63@gmail.com

ملخص :

في أواخر القرن الماضي مرّ الشعب العراقي بنزاعات ، وحروب وفتن هنا وهناك، ممّا جعل الناس يبتعدون عن مواطنهم وسكناهم ويتجهون نحو المدن الأخرى الأكثر أمنا ، كما حدث في عملية الأنفال التي دمّرت آلاف القرى الكردية وأخرجت الأهالي، وأبادت أكثر من (١٨٢٠٠٠) مواطن كردي حيث دفنوا في الرمال وهم أحياء!! ، والحال نفسها في وسط العراق وجنوبها حينما انتفضت الجماهير ضد النظام وسلطة البعث ، ، فقد قامت السلطات البعثية بتجفيف الاهوار ونقل الساكنين هناك إلى مناطق بعيدة نائية أيضا ، كل ذلك أدّى إلى ظهور صراعات ونزاعات اجتماعية وقوميّة وانتشار الفقر والمرض والبطالة داخل العراق.

وبعد تغيير النظام عام (٢٠٠٣) ، زاد الطين بلة كما قيل سابقاً؛ إذ سهل الأمر للدول المجاورة التدخل في العراق ولا سيما من الناحية السياسية والعسكرية والاقتصادية ، ما أدى إلى ازدياد الصراعات والنزاعات الدينية والمذهبية .

ومع ظهور ما يسمّى بتنظيم دولة العراق والشام الإسلامية (داعش) الإرهابي التي احتلت أجزاء واسعة من العراق وسوريا أدّى ذلك الأمر إلى نزوح أكثر الأهالي إلى مناطق أخرى في العراق وبالأخص إقليم كوردستان .

ولقد كان للتهجير القسري تأثير سلبي في نفوس النازحين وانخفاض مستواهم المالي والمعيشي والصحي والتعليمي والثقافي .

وبعد القيام بمجموعة من الإحصاءات في هذا المجال تبيّن لنا جملة أمور ثبتناها على صفحات هذا البحث.

الكلمات المفتاحية: الهجرة القسرية، التأثير الجيوبوليتيكي، العمليات العسكرية، النزوح في العراق.

تحليل جغرافي سياسي للهجرة القسرية في العراق (الأبعاد والحلول)

المقدمة:-

شهد المجتمع العراقي طوال عقود متلاحقة من الزمن نزاعات وحروب وصراعات ، بدأ من حركة الثورة في شمال العراق وتهجير سكان الإقليم بعد منتصف القرن الماضي، حيث شهد العقد السابع تهجير السكان من القومية الكردية، باتجاه محافظات الوسطى والجنوبية من العراق، وبعدها في فترة الثمانينات قامت الحكومة العراقية بتدمير وتهجير سكان أكثر من أربعة آلاف قرية إلى مجمعات سكنية تم بناؤها خصيصاً للنازحين، بالإضافة إلى حملات الأنفال التي راح ضحيتها أكثر من ١٨٠ ألف كردي عام ١٩٨٨، وبعدها الهجرة المليونية بعد انتفاضة عام ١٩٩١، فضلاً عن حركات الثورة في المحافظات الوسطى والجنوبية ضد النظام السابق صدام حسين أدى إلى تهجير سكان الأهوار، هذه العمليات العسكرية من قتل وتدمير وتهجير قسري كانت لها تأثير على البنية الاجتماعية العراقية،مما أدى إلى انتشار الفقر والبطالة والتهميش، والتعصب بين القوميات ، نتيجة سياسة التهميش والترحيل لسكان القرى الكردية ، هذه الأحداث وقعت في ظل سلطة الأنظمة العراقية المتعاقبة قبل عام ٢٠٠٣.حيث تعد الهجرة القسرية من المشاكل السياسية والاجتماعية والاقتصادية الخطيرة التي واجهت المجتمع العراقي، وهي عامل ضعف بالنسبة لإدارة الدولة العراقية من وجهة نظر الجغرافية السياسية؛ لأنها لم تؤمن الأمن الوطني المناسب للمواطن العراقي، وتكمن خطورة الهجرة القسرية في العراق أن سدس سكانها مهجرين حيث بدأت الهجرة القسرية تزداد فعلياً بعد اجتياح الولايات المتحدة الأمريكية عام ٢٠٠٣ وزادت وتيرتها بعد احداث تفجير مرقدي الامامين العسكريين(ع) في ٢٠٠٦/٢/١٨ التي كانت البداية للاحتكاك الطائفي في العراق، لقد كان للعمليات العسكرية في المناطق الساخنة والصراعات الداخلية والعمليات الارهابية وما ترتب عليها من حرب طائفية واجتياح ما يسمى بتنظيم الدولة الإسلامية في العراق والشام واحتلالها ثلث مساحة الاراضي العراقية بعد احداث ٦/١٠/ ٢٠١٤ كان من بين الاسباب الرئيسة التي أدت إلى نزوح العوائل من مناطق السكن الأصلي بحثاً عن مناطق أكثر أمناً واستقراراً، وقد كانت المناطق المستقرة أكثرها في إقليم كوردستان، بالإضافة إلى بعض المحافظات في وسط وجنوب العراق ،مما يقتضي من الحكومة العراقية وضع استراتيجية طويلة

ومستدامة ناجحة لمواجهة الهجرة القسرية ،من خلال نظرة إلى بداية هذه المشكلة التي بدأت بوادرها بعد سنة ٢٠٠٣، وما تلاه من دخول القوات الامريكية إلى العراق ،وكذلك فشل السلطة الامريكية في استراتيجيتهم التي اتبعوها في تأسيس نظام جديد يبسط الأمن في العراق، ويدعم أمن الإقليم في بناء عملية سياسية ديمقراطية توافقية، ويحد من طموحات الدول الإقليمية ، والمحصلة بعد ما يقارب ستة عشرة سنة دامية من القتل والتهجير القسري وتدمير البنية التحتية هي أن العراق مستمرة في حاجتها إلى مصالحة وطنية حقيقية مستدامة بين مكونات الشعب العراقي بكل طوائفها والقضاء على الفساد الإداري والمالي ،الذي تعاني منها مؤسسات الدولة العراقية وتهدد نظام واركان الدولة .

هدف البحث :-

التعرف على الهجرة القسرية التي شملت أكثر من ٦/١ من سكان العراق نتيجة الحروب الداخلية ضد تنظيم الدولة أو نتيجة الصراع الطائفي ،وما ترتب عليها من آثار سلبية في النواحي الاقتصادية والاجتماعية والسياسية، مما يتطلب ذلك ايجاد الحلول المستدامة ، من خلال وضع خطة استراتيجية طويلة المدى مستدامة .للحيلولة دون وجود الهجرة القسرية وإعادة توطينهم المهجرين في مناطقهم، من خلال بث روح التسامح والتعايش والاندماج والمصالحة الوطنية بين مكونات الشعب العراقي ووضع الحلول المناسبة وضع الحلول اللازمة للحد من ظاهرة الهجرة القسرية وتكرارها في العراق.

مشكلة البحث:

يمكن تحديد مشكلة البحث على النحو التالي::

١-كان للجوء والنزوح والتهجير القسري تداعيات كبيرة على الأسر نفسها من تشريد واضطهاد وفقدان أفراد الاسرة واللجوء إلى داخل أو خارج البلد.

٢-كان للجوء آثار سلبية في تدهور الأوضاع السياسية والاجتماعية والاقتصادية، فضلاً عن ذلك تعد شريحة الاطفال والنساء الأكثر تدهوراً من الهجرة القسرية لأنهم عانوا من التمتع بالحياة الكريمة.

فرضية البحث : تكمن فرضية البحث في الآتي ::

١-لقد كان مجيء القوات الأمريكية وما رافقته من عمليات عسكرية في بعض المدن العراقية والصراعات ما بين الاحزاب السياسية والعمليات الارهابية وما ترتب عليها من صراع واحتكاك طائفي خفي بعد تفجير مرقد الإمامين العسكرين في مدينة سامراء من أهم دوافع الهجرة القسرية الطائفية بين المحافظات العراقية.

٢- هجوم داعش وسيطرتها على ثلث الأراضي العراقية كانت من الأسباب الرئيسة التي أدت إلى نزوح العوائل من مناطق سُكناها بحثاً عن مناطق أكثر أمناً واستقراراً في المحافظات العراقية خاصة إقليم كوردستان العراق .

٣- كانت للهجرة القسرية ، آثار سلبية في النواحي الاقتصادية والاجتماعية والسياسية والتعليمية والصحية، على النازحين والحكومة العراقية ،مما يتطلب ذلك وضع استراتيجية طويلة ومستدامة ناجحة لمواجهة الهجرة القسرية وتحتاج إلى حلول من قبل المنظمات الدولية العاملة ومنها الامم المتحدة ، واصلاحات سياسية داخلية توافقية بين المكونات الرئيسية في إدارة حكم العراق

منهجية البحث: استخدم في هذه البحث المنهج التحليلي حيث يقوم الباحث بتحليل عناصر الجغرافية السياسية بمفهومها الواسع المكان والانسان في إبراز الحاسة السياسية للمكان، كما تم استخدام المنهج الوصفي وصف الظاهرة السياسية ،كما اعتمد المنهج الوظيفي لوظيفة الدولة من الناحية السياسية من خلال الوظائف الذي يؤديها في إيجاد الحلول لأزمة اللجوء وتثبيت كيان الدولة وأيدولوجيتها في تكوين دولة دستورية قوية.

المبحث الأول

الأهمية الاستراتيجية وعلاقتها بدوافع الهجرة القسرية :

١-الموقع:-

يعد الموقع من العناصر الاساسية في رسم شخصية الدولة :في النواحي الطبيعية ، والاقتصادية ، والاجتماعية ، كما يعد الموقع من العوامل المؤثرة على الظروف المناخية ، يضاف إلى ذلك يتسم الموقع بالثبات كبقية العناصر الطبيعية الأخرى ،غير أن قيمته السياسية والاستراتيجية في تغير مستمر: بتغير الزمن أولاً، والتقنيات المستهدفة ثانياً، أما الموقع الفلكي للعراق كما هو موضح في الخارطة (١) تقع بين دائرتي عرض 29-37 الذي لها جوانب سلبية وإيجابية ، فإن التنوع في دوائر العرض قد تخلق بعض المتاعب السياسية للدولة [١]،وبالتالي الاسهام غير المباشر في خلق شخصيات جغرافية جديدة .وهذه المسألة تتوقف على نشاط عوامل الحركة والاتصال أولاً والعوامل الفكرية والمعتقدات ثانياً، فموقع الدولة الجغرافي هو الذي يضعها في قلب حركة الاحداث السياسية والتاريخية فتؤثر فيها وتتأثر بها أحياناً فينتج مركب معقد من العلاقات الجيوستراتيجية Geostaregic ذات تأثيرات إيجابية أحياناً وسلبية أحياناً أخرى، يضاف إلى ذلك موقع دولة بالنسبة للدول المجاور، هو التعرف على طبيعة العلاقات التي يمكن أن تربط بين العراق وجاراتها إيران ،تركيا ،سوريا ، المملكة العربية السعودية ،الكويت داخل حيز مكاني مشترك ،وذلك على أساس أن هذا النمط من العلاقات له أهمية خاصة في حياة الدولة ،لأنه يمس مسألة مباشراً حاجة الدولة الاساسية ، إلى تأمين وحدة ترابها ،لذلك يمكن اختصار ودراسة الموقع الجغرافي المجاور حول المحاور التالية :[٢]

١-التعرف على التأثير الجيوبوليتيكي لموقع الجوار على وضع الدولة الداخلي وبالتالي على استقلالها.

٢-التعرف على التأثير الجيوبوليتيكي لموقع الجوار على الطائفة السياسية وعلى السياسة الخارجية للدولة .

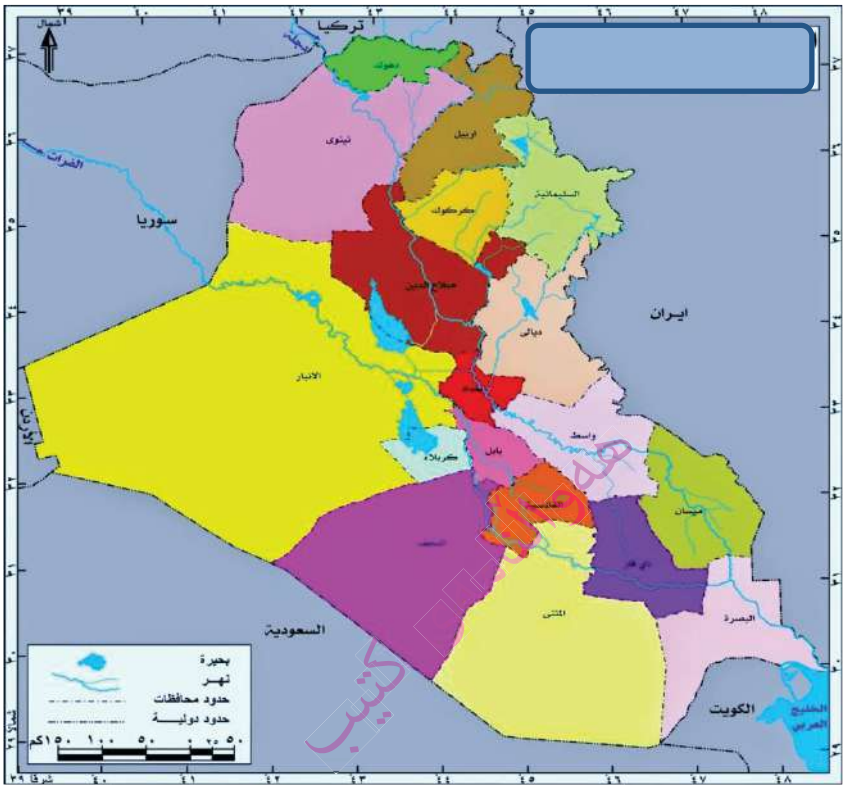
٣-الإنحدار الجيوبوليتيكي واختلال توازن القوى بين العراق مقارنة مع القوى الإقليمية تركيا ، إيران من حيث القوة الاقتصادية والعسكرية والسكان .

وتظهر هذه التأثيرات منذ أن كانت العراق بين الدولة الاسلامية والامبراطورية الفارسية وسقوطها على يد الاسلام ،وبعد ذلك غزو التتر لبغداد الذي دام قرون عديدة ثم الاحتلال العثماني ،وبعد ذلك الاحتلال البريطاني وبعدها إعلان

العراق استقلالها عام ١٩٥٨، ولكن رغبة إيران بالسيطرة على الخليج العربي ، والصراع الذي كان يدور مع الدول الغربية بعد الثورة الايرانية ،يضاف إلى ذلك عدم التزام الطرفين الايراني والعراقي بالاتفاقيات الدولية الموقعة بين البلدين ،أدى إلى اندلاع حرب بين البلدين عام ١٩٨٠ الذي دام أكثر من ثمان سنوات .

هەواڵنامەی کێبڕکێ

خارطة (١)الوحدات الإدارية للمحافظات العراقية مبيناً فيها خطوط الطول والعرض للعراق

أما الموقع الجغرافي للعراق في النظريات الحديثة، يقع ضمن منطقة صنفها ماكندر بأنها جزيرة العالم ، والتي تحيط بقلب العالم وهي أوراسيا ذات المساحة الهائلة الغنية بثرواتها، وان من يسيطر عليها يسطر على العالم ،وقد أكد ذلك زيفنيو برجنسكي، منطقة الشرق الأوسط التي يتواصل فوقها الصراع من أجل السيادة العالمية، ونتيجة صراع لاعبين فاعلين دوليين على هذه الرقعة، اكتسب المواقع المحيطة بها أبعاداً جيوستراتيجية جذبت لها لاهتمام هؤلاء اللاعبين الدوليين، يضاف الي ذلك وجود أهم سلعة استراتيجية في العراق النفط ، مما جعلها محل اهتمام القوى الغربية، فضلاً عن البعد الجيوستراتيجي للمواقع الذي تتضح ملامحها، كان موقع متوسط يشكل جسراً بين قارات العالم القديم ، وملتقى

المواصلات بين الشرق و الغرب.[٣] ولعلة من أهم النتائج السلبية التي أفرزتها هذا الموقع علي العراق اختلال توازن القوى بين العراق ودول الجوار في المنطقة، وبالتالي فإن هذا الاختلال يزيد من اطماع القوى الاقليمية المجاورة ويحفزها على التوسع و تحقيق طموحها ومصالحها و تدخلاتها بالعدوان عليها، كما حدث في حرب: الخليج الاولى والثانية والثالثة و استباحة أمنها، مما شكل تهديد للأمن القومي العراقي، مثل الموارد المائية والتدخل في الشؤون الداخلية ،وزعزعة الاستقرار، والأمن ،وأثارة الفتن، والنعرات، و الانقسامات القومية والمذهبية و الطائفية فيها.[٤]

٢-الهجرة القسرية تعريفها وتاريخها:

يعرف النازحون داخلياً عل أنهم الأفراد أو الجماعات الذين أرغموا أو أكرهوا على الهرب أو على مغادرة منازلهم أو مكان اقامتهم المعتادة ، إما نتيجةً أو تجنباً لتداعيات نزاعات مسلحة أو حالات عنف منتشرة أو انتهاكات لحقوق الإنسان، أو كوارث طبيعية أو كوارث من فعل البشر، ولم يعبروا الحدود المعترفة دولياً [٥].تاريخ النزوح في العراق قديم حيث قامت الأنظمة العراقية المتعاقبة في حكم العراق بالإفراط في استخدام القوة الصلبة المتمثلة في استخدام القوة العسكرية من قبل الدول " ووصلت ذروتها في عهد نظام البعث السابق وبالتحديد في العقد السادس والسابع والثامن من القرن العشرين، حيث شهد المجتمع العراقي طوال عقود متلاحقة من الزمن نزاعات وحروب بدءاً من حركة الثورة في اقليم كوردستان بعد منتصف القرن العشرين ، حيث تركزت جهود الحكومة العراقية في استخدام القوة الصلبة الحل العسكري لإخماد الثورة، بدلاً من حل القضية الكردية بالقوة الناعمة بالطرق السلمية ، حيث شهد العقد السادس السابع تهجير سكان القومية الكردية، باتجاه المحافظات الوسطى والجنوبية من العراق وتدمير وتهجير سكان القرى خاصة الحدودية، وبعدها في فترة الثمانينات قامت الحكومة العراقية بتوسيع العمليات العسكرية البرية والجوية ضد سكان إقليم كوردستان ، ومن أبرز نتائج العمليات العسكرية "تدمير وتهجير سكان أكثر من أربعة آلاف قرية إلى مجمعات سكنية تم بنائها خصيصاً للنازحين. بالإضافة إلى حملات الأنفال السيئة الصيت التي راحت ضحيتها أكثر من ١٨٠ ألف من القومية الكردية ، فضلاً عن حركات الثورة في المحافظات الوسطى والجنوبية ضد نظام صدام حسين أدى إلى تهجير سكان الأهوار، استمر مسلسل التهجير في

العراق سواء في إقليم كوردستان أو جنوب العراق ولم ينتهي ، ونتيجة الانتفاضة الجماهيرية ضد نظام صدام حسين في بداية عام ١٩٩١ قام الحكومة العراقية بحملات عسكرية برية وجوية كبيرة لإخماد الانتفاضة الجماهيرية " هنا بدأ النزوح المليوني في شمال العراق باتجاه الحدود الدولية الإيرانية والتركية ، وبعدها صدور قرار(٦٨٨) من مجلس الأمن وإعلان المناطق الآمنة في شمال العراق ، أثرت السياسات المتبعة من قبل الحكومة العراقية في استخدام القوة الصلبة لإخماد الثورة ومطلب الشعب الكردي من قتل وتدمير وتهجير قسري كان لها تأثير على البنية الاجتماعية العراقية، .ومن نتائج سياسة القمع والاضطهاد التي شهدتها فترة الثمانينات في عهد نظام صدام حسين إن حوالي ٢٥٤,٢١٥ لاجئ عراقي في الخارج و ١,١٠٠,٠٠٠ مليون نازح جراء الحروب السابقة والاضطهادات السياسية وفي حالات التهجير القسري للسكان (٦).

تعد الهجرة القسرية من المشاكل الاجتماعية المعقدة التي واجهت وتواجه المجتمع العراقي والتي شملت آلاف الأسر العراقية بعد الغزو الأمريكي للعراق في عام ٢٠٠٣،حيث أحتل العراق وحسب إحصائية المفوضية السامية لشؤون اللاجئين في ٢٠٠٥/٣/١ المرتبة الخامسة بين دول العالم في النزوح لكن النزوح الذي تلا أحداث تفجير مرقد الامامين العسكريين(ع) في ٢٠٠٦/٢/١٨ في مدينة سامراء الكثير من المراقبين يؤكدون إنها البداية للصراع والاحتكاك الطائفي في العراق وقد غطى وأخذ مساحة واسعة من الأهمية والبعد السياسي والاجتماعي والاقتصادي وترك آثار يصعب علاجها ومواجهة أثارها في وقت قريب .(٧) في العراق الهجرة ترتبط عادة بالعوامل السياسية أو الدينية أو البيئية في أحيان أخرى حيث تؤدي إلى دفع فئات المجتمع او أصناف من الجنسيات أو الجماعات السكانية إلى ترك مساكنها إلى أماكن أخرى، وهذه الهجرة عكس الاولى لا ترتبط بمواعيد محددة ويطلق عليها في الغالب الهجرة القسري أو الاجباري (Forced) أو النزوح السكاني (Exodes) القسرية والتي تتم بصورة إجبارية، وتحدث بصورة عامة ضد أولئك الذين يهمهم الامر ومن أجل هدف واحد تفوق سلبياته وإيجابياته وهو إنقاذ حياتهم ، وتتم بصورة مباغته ودفعة واحدة أو على شكل دفعات يشمل بعض الاحيان منطقة بكاملها وتتفاوت المدة التي

قضاها المهاجرون بين بضعة أشهر أو سنين أو بصورة نهائية وقاطعة ،أما أبرز خصائص الهجرة القسرية فهي:[٨]

١- تكون على شكل تيارات متقابلة تأخذ اتجاهات عكسية مناطق طاردة تجذب في نفس الوقت نازحين آخرين الأمثلة على ذلك كثيرة بعد أحداث ٢٠١٤/٦/١٠ المناطق التي كان يسكنها المكون الشبكي في الموصل أصبح مأوى للنازحين الموالين لتنظيم الدولة (داعش) .

٢- تكون على شكل تيارات كبيرة الحجم كما حدث في أقضية ، سنجار وتلعفر والحمدانية وتلكيف وبقية مناطق سهل نينوى .

٣- على شكل دفعات سريعة سنجار وسهل نينوى.

٤- غير منظمة ترك الممتلكات وإنقاذ الارواح .

٥- أسرية جماعية يشمل جميع أفراد الاسرة .

٦- تكون من إقليم إلى آخر كما حدث في نزوح المكون السني إلى إقليم كوردستان، أو أحياناً تجتاز حدود البلاد المهاجرين العراقيين إلى سوريا والأردن.

وهذه الخصائص تنطبق على الهجرة القسرية التي حدثت في العراق فهي إجبارية أسرية ،جماعية ،غير منتظمة وحدثت بين المحافظات وأحياناً خارج البلاد كما حدث بعد الغزو الأمريكي في عام ٢٠٠٣ وبلغ ذروتها بعد أحداث مدينة سامراء بداية عام ٢٠٠٦ ، توضح بيانات الجدول (١) عدد النازحين العراقيين إلى البلدان العربية ، واحتلت سوريا المرتبة الاولى في عدد العراقيين النازحين إليها بلغ أكثر من ١,٢٠٠,٠٠٠ نازح من مجموع عدد النازحين العراقيين إلى سوريا البالغة ٢,٣٠٠,٠٠٠ ، وتشكل نسبة ٥٢,١٨% من عدد النازحين العراقيين إلى بلدان الشرق الأوسط ، بينما احتلت الأردن المرتبة الثانية حيث بلغت نسبة النازحين ٣٢,٦١% ، بالإضافة إلى ذلك وجود أكثر من ١٧٣,٨٩٠ من اللاجئين العراقيين في الدول الاوربية وأمريكا واستراليا ، أما التوزيع الجغرافي للنازحين على المحافظات العراقية والذي بلغ عدد النازحين أكثر من ١,٩٠٨,٤٠٠ نازح في عام ٢٠٠٧ ، بلغ عدد النازحين في المحافظات

الشمالية ٧٤١,٩٠٠ نازح ويشكل نسبة ٣٨,٨ % نتيجة الاستقرار الأمني النسبي فيها ، بينما احتلت المحافظات الجنوبية المرتبة الثانية وتشكل نسبة ٣٧,٦% من مجموع عدد النازحين ، بينما بلغت نسبة المحافظات الوسطى ٢٣,٦% من مجموع عدد النازحين في المحافظات العراقية . [٩]

جدول (1)عدد النازحين العراقين في بلدان الشرق الاوسط 2007

الدول	عدد الاجئين	%
سوريا	1,200,000	52,18
الأردن	750,000	32,61
مصر	100,000	4,34
لبنان	40,000	1,74
تركيا	10,000	0,43
دول الخليج	200,000	8,70
المجموع	2,300,000	%100

الجدول من عمل الباحث بالإعتماد على: April 2007/Statistics on Displaced Iraqis around the World

لقد شهد المجتمع العراقي طوال عقود متلاحقة من الزمن نزاعات وحروب ذات آثار تراكمية على البنية الاجتماعية وعلى الشخصية العراقية من حيث قدرتها على التكيف والتصرف بدرجة من العقلانية والمرونة والإنجاز على نحو ينسجم ما هو مشهود للإنسان العراقي من عطاء حضاري .وقد صاحب ذلك تبديد للموارد المادية والبشرية وإلى انتشار الفقر والبطالة والتهميش والإحباط واتساع دائرة العنف ، وتراجع الدولة على الاحتفاظ بدرجة من التوازن المؤسسي ، فضلاً عن عمق الهوة بين النخب السياسية ذات المصالح المتعارضة والشارع المثقل بهموم الحرب والاحتلال والعنف .لقد أدت ظروف العراق المذكورة وخصوصا بعد الاحتلال عام ٢٠٠٣ وما تلاه من مشكلات في مقدمها توقف عجلة التنمية وانهيار المؤسسات البنيوية وتراجع النظام التعليمي والصحي وتدهور أوضاع الاسرة وتقادم البنية التحتية عن تلبية الحدود الدنيا من احتياجات المواطن خاصة في المناطق العشوائية الحضرية الفقيرة وأظهرت نتائج مسح الجهاز المركزي للإحصاء وتكنولوجيا المعلومات حول حالة التغذية إن ١٣,٤% من الأسر كانت تعاني من الفقر الشديد عام ٢٠٠٥.[١٠] فلم يعد دخلها كافياً لتوفير السلع والخدمات الضرورية للعيش بالرغم من الزيادات في مستويات الرواتب . هذه الحالة شهدت عند شرائح اخرى اصحاب النفوذ حالة غنى فاحش من جانب أولئك الذين استغلوا الظرف وحققوا أرباحا طائلة وسهلة .لذلك فإن ارتفاع نسبة السكان دون خط الفقر

إلى إجمالي عدد السكان مؤشر على ضعف الدولة في تأمين سبل العيش الكريم للسكان. مع استمرار هذه الحالة لعدة سنوات واستمرار التدهور الأمني وحالة الذعر التي تسيطر على الشارع العراقي" في العاصمة وبعض المحافظات بسبب أعمال العنف الطائفي بعد تفجير مرقد الإمامين(ع) في مدينة سامراء ٢٠٠٦/٢/١٨، ترتب على ذلك هجرة قسرية في مناطق التوتر إلى المناطق الأكثر أمنا من حيث تأمين الأمن الإنساني للمواطن العراقي وقد تحقق هذه المطلب تأمين الأمن الإنساني في إقليم كوردستان بنسبة كبيرة مقارنةً مع باقي المحافظات العراقية .

٣-لأبعاد والدوافع الرئيسية للهجرة الداخلية:

تظل الحرب دائمًا سببًا رئيسًا لهجرة السكان ونزوحهم بأعداد ضخمة. وقد أسهم التغير الجذري الذي طرأ على طبيعة النزاعات في توسيع نطاق الأضرار الناجمة عن الحروب في هذا الصدد ولا سيما انتشار الحروب الداخلية التي تندلع لأسباب عرقية أو دينية والتي تحول فيها ترحيل السكان من ديارهم إلى هدف من أهداف الحرب وليس

مجرد نتيجة من نتائجها[١١]. الهجرة القسرية مثل أي ظاهرة سكانية لابد من وجود عدد من العوامل والتي تشكل بمجملها الاسباب التي تقف وراء بروز ظاهرة الهجرة القسرية أهمها::

أولاً : العوامل السياسية :وقد برز هذا العامل نتيجة: [١٢]

أ- ضعف القانون وضعف السلطة التنفيذية وانعدام الأمن الذي يعتبر أحد الاسباب التي فتحت البلاد لكثير من الجماعات المسلحة وما أتاح لها فرض سلطتها وسيطرتها على الاحياء والمناطق مارست خلالها عمليات تهجير بحق سكانها .

٢- دخول القوات الأمريكية إلى العراق وما قامت به من أعمال عنف مسلح ومداهمات واعتقال عشوائي ضد المواطنين بحيث أصبحت الكثير من الاحياء غير أمنة.

ثانياً: العوامل الاجتماعية : حيث تعد من أبرز العوامل التي ساهمت في هجرة العديد من العوائل ومن أبرزها.

آثار الفتنة الطائفية التي تعد من أبرز الاسباب التي من خلالها فرضت العديد من الجماعات المسلحة التي تنتمي إلى مذهب ديني معين سيطرتها على الكثير من المناطق والاحياء وبدأت تمارس عمليات التهجير والقتل على الهوية وتدمير المنازل ضد السكان واجبارهم على المغادرة .

٢-شيوع ظاهرة الجريمة والتهديد بالقتل عبر رسائل الهاتف النقال أو عن طرق كتابة الرسائل أو الكتابة على جدران المنازل ،أو عمليات الخطف كل هذه الاسباب أجبرت العديد من الاسر مغادرة مناطق سكناها باتجاه مناطق أكثر أمن واستقرار.[١٣]

ثالثاً: التركيب الاثنوغرافي :

القصد من التركيب الاثنوغرافي للسكان في العراق هو تقسيم السكان حسب القومية والدين ويعد أحد المواضيع في دراسة الجغرافية السياسية لأنه له علاقة مباشرة بالأمن الوطني والاستقرار السياسي للدولة العراقية الذي يمكن تقسيمها إلى :

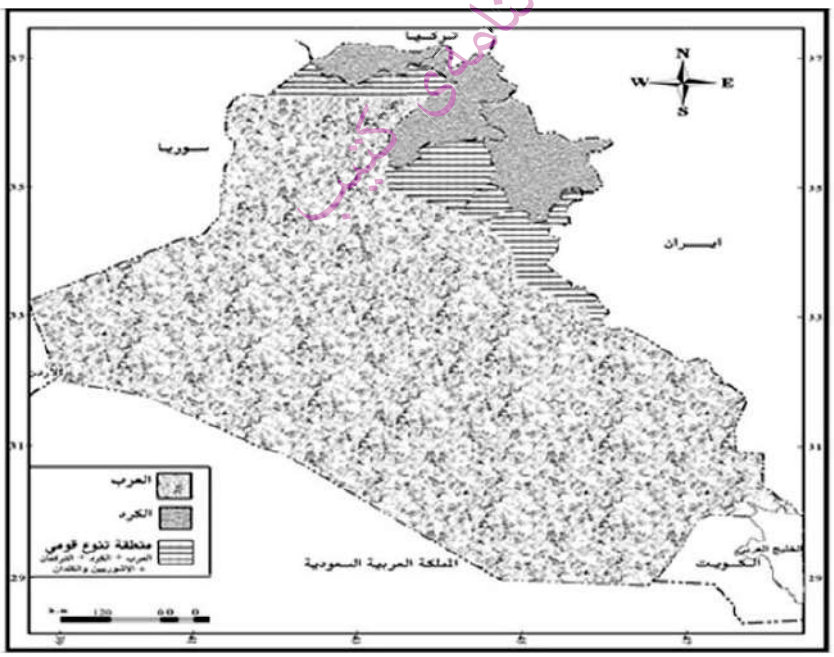
أ-التركيب القومي :

القومية :تعرف بانها شعور مشترك يسود بين مجموعة من البشر بسبب اشتراكهم بتاريخ واحد لغة واحدة ومصالحهم مشتركة و يتأثرون معاً بالأفراح والأحزان، وقد تكون الدولة التي تمتلك قوميات كثيرة تحمل في جسمها عوامل التفكك ،وهناك دول تضم عدة قوميات غير منسجمة منها الأكراد في كردستان العراق والفرنسيين في إقليم كيوبك في كندا.[١٤]

نجد ان أرض العراق تقاسمتها أعراق: عربية ،وكردية ،وتركمان ،واشوريون، و أرمن، ومسيحيون، و إيزيديون، وصابئة ،وتدين بالإسلام (سنة و شيعة) و ديانات أخرى، والخارطة (٢) توضح التوزيع الجغرافي للقوميات في

العراق ،ولقد تعايشت هذه القوميات والديانات على أراضي العراق متآخين متحابين .[١٥] من جهة أخرى كان حكم التاريخ على الجغرافيا كانت قاسياً فتنوع وقسوة القوى الغازية وفقدان السيادة العراقية لمرحلة طويلة جداً رتبت انسلاخ أراضي من العراق في كل الاتجاهات في انعكاس دائم نحو الداخل، إن هذا قد أوجد ألماً دفيناً لدى العراقيين، ظهر في شكل حروب لم تنته نتج عنها مآسي لا يزال العراق يدفع ثمنها لحد الأن.[١٦] كان العراق دوماً إما مركز أو جزء من إمبراطوريات أكبر، وفي العصر الحديث تخطيط الحدود العراقية لم يتم على أسس جغرافية، بل إنه خضع لعوامل و أسس جيبولوتيكية فرضتها اتفاقية سايكس بيكو من قبل الدول العظمى، أكثر من خضوعه لضرورات التقسيمات الاثنولوجية والطبيعية، فالعراق بمجموعتها الاثنية المتباينة وحدودها السياسية في الشمال تتوسط ما بين إيران وتركيا وسوريا حيث أن الأكراد ذات قرابة وصله بالقومية الكردية في هذه الدول، يضاف الي ذلك

خارطة (٢) التوزيع الجغرافي للقوميات في العراق

المصدر: أياد عايد والي البديري، التركيب الأثنوغرافي لسكان العراق وتحليل أثره في بناء الدولة و استقرارها ،مجلة القادسية للعلوم الإنسانية ،المجلد الثالث ، العدد ١، ٢٠١٠،ص١٤٨.

امتداد المحافظات الغربية والشمالية الغربية الإثنية مع السعودية، والاردن ،و سوريا ، فضلاً عن ذلك الامتدادات المذهبية للمحافظات الوسطى والجنوبية مع إيران لذلك تتداخل هذه المجموعات وتتواصل بامتدادات مختلفة على جانبي الحدود العراقية مع الدول المجاورة ، كل بحسب أصوله العرقية واللغوية، بل أن هذه الإثنية والطائفية قد تدين بالولاء في بعض الأحيان الي هذه الدول، مما أتاح الفرصة أمام هذه الدول التدخل في شؤون العراق الداخلية.[١٧]

ب:الدين :

يعد الدين أحد عناصر القومية وهو أحد العناصر المميزة للمجموعات البشرية و قد مضى وقت تقاتلت فيه الشعوب لغرض ديانتها غير أن دعوة بعض الأديان إلى التعايش السلمي بين أتباع الديانات المختلفة ، ونمو الوعي الثقافي بين شعوب الأرض إلى زوال عهد التقاتل للتبشير بدياناتها الا في مناطق محدودة في العالم[١٨]. ويضاف الي ذلك إن الجغرافية السياسية لا تستطيع أن تهمل العاطفة الدينية التي تربط الشعوب مع بعضها عبر الحدود السياسية المرسومة والإسلام قوة دينية سياسية كبرى في العالم و لهذا أصبح التسامح الديني أمراً مقبولاً ومتفقاً عليه في المجتمع الدولي، وعلى العراقيين تقبلها حيث يوجد عدد من العقائد والمذاهب الدينية تتعايش سليماً منذ آلاف السنين في إطار العراق، وعلى الحكومة العراقية العمل من إزالة: الانقسامات الاجتماعية، والتناقضات الفكرية، والاقتصادية، وإقامة الوحدة بين السكان، وكسب دعم الجماهير له [١٩]

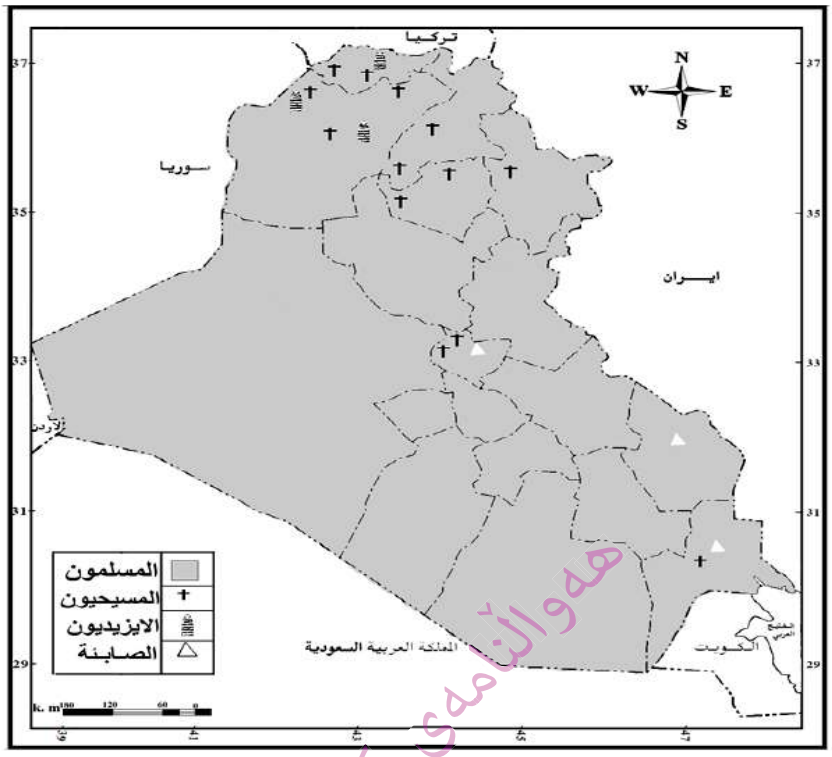
جدول(2) احصائية بأعداد العوائل النازحة حسب الديانة لسنة 2015

الديانة	عدد العوائل	عدد الأفراد	%
مسلم	576,122	2,967,979	86,812
مسيحي	15,649	63,522	1,858
صابئي	68	334	0,009
يزيدي	47,577	238,972	6,990
غير مذكور	29,609	148,049	4,331
المجموع الكلي	669,025	3,418,856	%100

الجدول من عمل الباحثة بالإعتماد على : المفوضية العليا لحقوق الانسان ، التقرير السنوي حول اوضاع حقوق الإنسان في العراق عام 2015،بغداد، ص246

توضح بيانات الجدول (٢) عدد العوائل والأفراد النازحة حيث بلغ عدد المسلمين النازحين من السنة والشيعة ٢,٩٦٧,٩٧٩ فردا ويشكل نسبة ٨٦,٨% من مجموع عدد الأفراد النازحة البالغة ٣,٤١٨,٨٥٦ ، ويحتل الطائفة الإيزيدية المرتبة الثانية حيث بلغ عدد الافراد النازحة ٢٣٨,٩٧٢ ويشكل نسبة ٦,٩ % ، أما بخصوص المسيحين فقد بلغ عدد الأفراد النازحة ٦٣,٥٢٢ ،ويشكل نسبة ١,٨ % وهي نسبة قليلة مقارنة بعدد النازحين المسيحين في منطقة سهل نينوى وبقية المحافظات العراقية ، للمزيد ينظر إلى بيانات الجدول (٢) والخارطة رقم (٣).

خارطة (٣) التوزيع الجغرافي للأديان الرئيسة في العراق

المصدر: أياد عايد والي البديري، التركيب الأثنوغرافي لسكان العراق وتحليل أثره في بناء الدولة و استقرارها ،مجلة القادسية للعلوم الإنسانية ،المجلد الثالث ، العدد ١، ٢٠١٠،ص١٥٣

المبحث الثاني

مراحل التوزيع الجغرافي للهجرة القسرية وآثارها الاقتصادية :

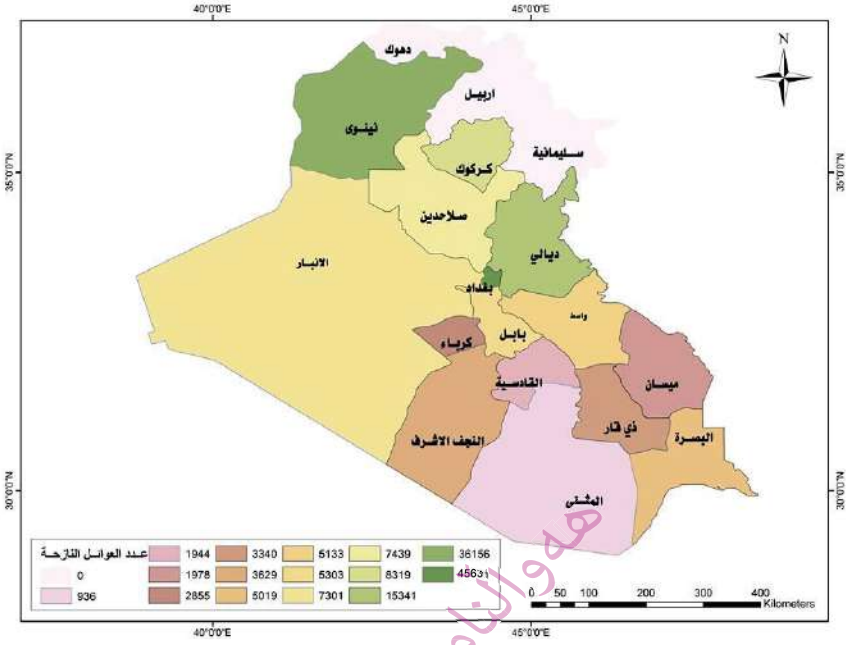
أ-المرحلة الاولى قبل عام ٢٠٠٣ :- يعد العراق من أشهر الدول التي حدثت فيها الهجرة والتهجير القسري بسبب المشاكل الداخلية والخارجية، التي تعرض لها العراق منذ تأسيس الدولة العراقية عام ١٩٢١ بسبب انتشار روح الطائفية أو الصراعات الداخلية بين العشائر أو صراعات الحكومات العراقية، ضد حركة الثورة في شمال العراق أو نتيجة السياسات الخاطئة التي انتجتها الأنظمة العراقية ضد دول الجوار ومنها إيران والكويت، حيث يعتبر العراق من أشهر

مناطق النزاعات العسكرية في العالم: بسبب مدى وحجم أزمة التهجير والنزوح الناجمة عن هذا الصراع، والتي تشكل الحدث الأكبر في تاريخ الشرق الاوسط.[٢٠] في فترة زمنية مختلفة تهجير الكورد من مناطقهم لمحاولة محو هويتهم الثقافية ودمجهم بمناطق عراقية مختلفة لتقليص ارتباطهم بلغتهم وتراثهم فالشعور بالمظلومية و التآمر ضد قوميتك يعزز انتمائك و يخلق ردود افعال عكسية من الدفاع عن تراث الأجداد و الارتباط بالأرض واللغة والحق فالنظام السابق في العراق تحديدا في السبعينات والثمانيات والتسعينات من القرن الماضي، قام بمصادرة أملاك الأسر الكوردية وتم بيعها و منحها لآخرين (٢١)، حيث شهد العقد السابع تهجير القومية الكوردية، باتجاه المحافظات الوسطى والجنوبية من العراق، وبعدها في فترة الثمانينات قامت الحكومة العراقية بتدمير وتهجير سكان أكثر من أربعة آلاف قرية إلى مجمعات سكنية تم بنائها خصيصاً للنازحين، بالإضافة إلى حملات الأنفال السيئة الصيت الذي راح ضحيتها أكثر من ١٨٠ ألف كردي عام ١٩٨٨. استمر قمع القوات العسكرية العراقية ضد الاكراد في حملات إبادة جماعية في مدينة حلبجة حيث قصف القوات العراقية المدينة عام ١٩٨٨ التي راح ضحيتها أكثر من ٥٥٠٠ من سكان المدينة .استمر نظام صدام حسين في قمع الثورة الكردية في آذار عام ١٩٩١ تقدم الجيش العراقي لإخماد الانتفاضة الجماهيرية ضد نظام صدام حسين في مدن السليمانية وأربيل ودهوك " وتسبب ذلك في هجرة جماعية من هذه المدن إلى الحدود العراقية الايرانية الذي بلغ ١١٠,٠٠٠ نازح والحدود التركية العراقية الذي بلغ عدد النازحين ٣٣٠,٠٠٠ نازح . ونتيجة تردي الحالة الإنسانية للنازحين في المناطق الجبلية ، سارعت الولايات المتحدة الامريكية وبالتنسيق مع ايران وتركيا وفرنسا ودول أخرى. لبحث مجلس الأمن للتحرك مما اسمته كارثة إنسانية تهدد السلم والأمن الدولي سببها قمع حكومة العراق لشعب مما يعجل اتخاذ اجراء دولي من مجلس الأمن التابع للأمم المتحدة ضرورة إنسانية وسياسية حتمية .واجتمع مجلس الأمن في الخامس من شهر نيسان عام ١٩٩١ واصدر القرار ٦٨٨ وتضمنت فقرات مجلس الأمن للعراق ، بوقف العنف المسلح، والسماح للمنظمات الدولية تقديم المساعدات للنازحين وتشكيل قوة لحماية النازحين. كم تضمنت فقرات قرار مجلس الأمن الدولي إقامة منطقة حظر الطيران شمال خط العرض ٣٦ الذي يشمل إقليم كوردستان ثم عاد سكان مدن وقرى الإقليم إلى مناطقهم بعد ذلك لإعمار ما دمّره نظام الدكتاتور صدام حسين . في عام ١٩٩١ قام نظام صدام

حسين بحملة عسكرية ضد سكان المدن الجنوبية لقمع الانتفاضة الجماهيرية فيها، باستخدام القوات العسكرية البرية والجوية وقد نتج عن ذلك" اعمال قتل واعتقال وتهجير ضد السكان، ثم تلتها بمنطقة حظر طيران جنوب خط العرض ٣٢ وبعدها خط ٣٣ لحماية الشيعة في الجنوب(٢٢).ان اتخاذ القرارات القاسية على مواطنيها في عهد نظام صدام حسين في سبيل الحفاظ على كيانها يعتبر عامل ضعف في إدارة الدولة العراقية للهروب من تحمل مسؤولية في خوض حرب وصراع ضد مواطنيها ،لا تعرف نتائجه ولمن سيحسم حتماً إرادة الشعب هي الاقوى ضد الانظمة الاستبدادية.

ب-المرحلة الثانية ٢٠٠٣-٢٠١٤:- تعد وزارة الهجرة والمهجرين الجهة المسؤولة بتسجيل النازحين والمهجرين داخل البلاد إضافة إلى تسجيل المهاجرين والمهجرين خارج البلد، بسبب الاضطهاد والسياسة التعسفية والعنف الطائفي والإرهاب في العراق ، وقد أشارت وزارة الهجرة والمهجرين إلى ارتفاع عدد النازحين داخلياً بين عامي ٢٠٠٦-٢٠٠٧ بسبب العنف الطائفي وقدرت المنظمة الدولية للهجرة انه بين ٢٠٠٦ وايلول ٢٠٠٨ نزح ١,٦ مليون عراقي جديد مما يرفع العدد الكلي للنازحين إلى ٢,٨ مليون عام ٢٠٠٨ (٢٣)

خارطة (٤) توضح عدد العوائل النازحة للمحافظات العراقة لسنة ٢٠١٢

المصدر:: الخارطة من عمل الباحث بالاعتماد على بيانات الجدول (3) العمود الأول .

ولكن مع بداية العام ٢٠٠٩-٢٠١٠ أشارت الوزارة إلى انخفاض أعداد النازحين داخلياً ليسجل ١٩٨,٥٧٤ عائلة نازحة، بسبب وجود القوات الأمريكية في العراق ، وقد اشارة إحصائية وزارة الهجرة والمهجرين إلى انخفاض أعداد العوائل النازحة، خلال عام ٢٠١٢ لتسجل آخر إحصائية لها ١٥٠,٣٢٤ عائلة نازحة عدد أفرادها ٨٧٥,٥٥٠ فرد، وهذا انخفاض بعد العائلات النازحة مقدار ٣٥٣٢٨ عائلة إذ أن محافظة بغداد تحتل أكبر عدد من العوائل النازحة المسجلة والتي بلغت ٤٥٦٤١ عائلة، بسبب الكثافة السكانية .

جدول (3)عدد العوائل والأفراد النازحة للمحافظات لعام 2012

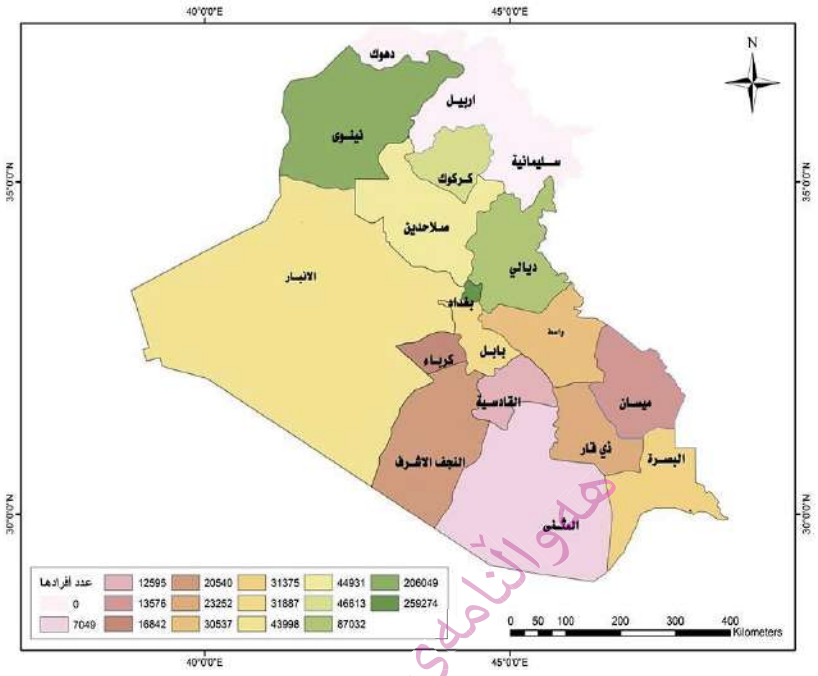
أسم المحافظة	عدد العوائل النازحة	عدد أفرادها
الانبار	7301	43998
البصرة	5019	31375
القادسية	1944	12595
المثنى	936	7049
النجف الاشرف	3629	20540
بابل	5303	31887
بغداد	45631	259274
ديالي	15341	87032
ذي قار	3340	23252
صلاحدين	7439	44931
كرباء	2855	16842
كركوك	8319	46613
ميسان	1978	13576
نينوى	36156	206049
واسط	5133	30537
مجموع	150324	875550

الجدول من عمل الباحث بالاعتماد على :: جمهورية العراق ، وزارة حقوق الانسان ، دائرة الشؤون الانسانية ، قسم ضحايا الارهاب ، أثر الارهاب على حقوق الانسان في العراق لعام 2012 ، جدول (9) ،ص[57]

والتنوع الإثني والمذهبي يشكل نسبة 30,3% من عدد العوائل النازحة البالغة 150,324 عائلة . فيما احتلت محافظة بغداد المرتبة الاولى ايضاً في اعداد الافراد النازحة البالغة 875,550 فرد، ليشكل نسبة 29,6% ، تليها

هەوارگەی کتێب

خارطة (٥) توضح عدد الأفراد النازحة للمحافظات العراقية لعام ٢٠١٢

المصدر : الخارطة من عمل الباحث بالاعتماد على بيانات الجدول (3) العمود الثاني

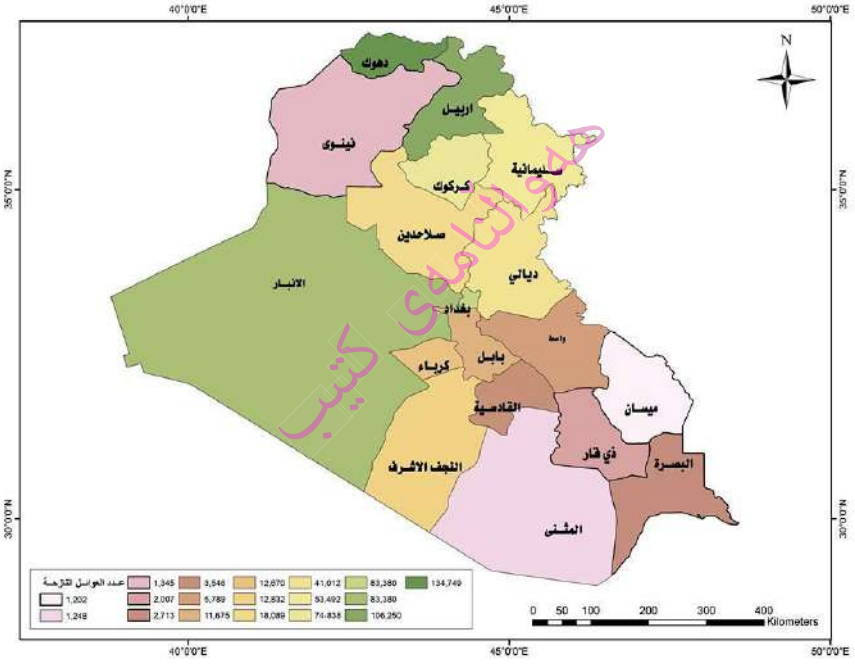
محافظة نينوى بالمرتبة الثانية من حيث عدد العوائل النازحة التي بلغت ٣٦١٥٦ عائلة، في حين نجد أن أقل العوائل النازحة توجد في محافظة المثنى والتي بلغت ٩٣٦ عائلة نازحة للمزيد ينظر إلى بيانات الجدول (٤) والخارطة رقم (٥) و(٦).

ت- المرحلة الثانية بعد ٢٠١٤:-

سجل اعداد النازحين داخلياً ارتفاعا كبيراً بعد أحداث ٢٠١٤/٦/١٠ وخاصة بين عامي ٢٠١٤ -٢٠١٥ حيث وجد العراقيون انفسهم امام حقيقة مريرة ، فعصابات الارهاب المتمثلة بتنظيم الدولة الإسلامية في العراق والشام قد سيطرت على مساحات شاسعة من العراق ، وعاثوا في الارض فسادا. فمن

الذبح والاغتصاب والسبي واستعباد النساء والسلب والنهب، إلى تفجير البيوت وصولاً إلى التهجير الجماعي، ونزوح مئات الآلاف من المواطنين من محافظات الموصل وكركوك و ديإلى وصلاح الدين والأنبار وأقضية سنجار وتلكيف والحمدانية وغيرها ، إلى باقي مناطق العراق. الإيزيديون في قضاء سنجار والشيعة من التركمان والعرب في تلعفر وسهل نينوى وقضاء طوزخورماتو وغيرها.

خارطة (٦) عدد العوائل والأفراد النازحة للمحافظات وفق بيانات وزارة الهجرة لسنة ٢٠١٥

المصدر: الخارطة من عمل الباحث بالاعتماد على بيانات الجدول (٤) العمود الأول .

قد نالوا القسط الأوفر من هذا التهجير والنزوح، والقتل على الهوية وكذا الحال مع الشبك والإيزيديين والمسيحيين في سهل نينوى . وتحولت مناطقهم إلى ساحات للمعارك وموطن للتكفيرين ، توضح بيانات الجدول (٤) التوزيع

الجغرافي للعوائل والأفراد النازحة حيث احتلت محافظة دهوك المرتبة الاولى في عدد العوائل النازحة لها تشكل نسبة ٢٠,١٤% من مجموع عدد العوائل النازحة في العراق البالغة ٦٦٩,٠٢٥ عائلة تأتي بعدها محافظة اربيل تشكل نسبة ١٥,٨٨% ، بينما احتلت محافظة الانبار المرتبة الثالثة تشكل نسبة ١٥,٢٧% من مجموع عدد العوائل النازحة في حين أن إقليم كوردستان المتمثل في محافظات ، أربيل ، السليمانية ، دهوك ، تشكل نسبة ٤٤% من مجموع العوائل النازحة، نتيجة الاستقرار النسبي للأمن فيها مقارنة مع باقي المحافظات العراقية ورغبة المكون السني للاستقرار والسكن في الإقليم والشعور بالأمان بسبب العنف الطائفي في بعض المحافظات العراقية ، الذي ينعكس على قوة المؤسسات الأمنية في إقليم كوردستان ووزنها السياسي وهي إحدى ركائز القوة بالنسبة للإقليم كوردستان ، كما توضح بينات الجدول(٤) التوزيع الجغرافي في عدد الأفراد النازحة حيث احتلت محافظة دهوك المرتبة الاولى وتشكل نسبة ١٩,٦٨ من مجموع عدد الأفراد النازحة في العراق البالغة ٣,٤١٨,٨٥٦ فرداً نازحاً بينما تحتل محافظة الأنبار المرتبة الثانية تشكل نسبة ١٦,٣٣ % من مجموع عدد الافراد النازحة ، في حين بلغ عدد الافراد النازحين المتواجدين في إقليم كوردستان ١،٤٤٢,٧٧٦ فرداً وتشكل نسبة ٤٢,٢٠ % من مجموع عدد الافراد النازحة في العراق ،على صعيد أخر يشكل عدد النازحين في إقليم كوردستان نسبة ٢٦,٠٠ % من مجموع عدد سكان الإقليم البالغة ٥,٥٤٩,١٠٠ نسمة عام ٢٠١٦ ولذا تؤثر هذه الأعداد الكبيرة من النازحين في إقليم كوردستان الضغط على البنية التحتية ، والخدمات المتاحة فيها وايجاد مشكلة السكن وارتفاع الإيجارات في المدن المستقبلة ، فضلاً عن تأثيراتها الاقتصادية والاجتماعية والثقافية .من جهة اخرى أثرت سيطرة تنظيم الدولة الإسلامية (داعش) في يوم ٢٠١٦/٦/١٠ في ارتفاع أعداد النازحين عند مقارنة بيانات الجدول (٣)-(٤) حيث ارتفع عدد العوائل النازحة عام ٢٠١٥ إلى ٦٦٩,٠٢٥ عائلة مقارنةً مع عام ٢٠١٢ الذي بلغ عدد العوائل النازحة إلى ١٥٠,٣٢٤ عائلة بزيادة قدرها ٤٤٥% ، وتتضح من بيانات الجدولين ايضاً زيادة كبيرة في عدد الأفراد النازحة حيث بلغ عدد الأفراد النازحة عام ٢٠١٥ إلى ٣,٤١٨,٨٥٦ فرداً بزيادة قدرها ٣٩٠% عن عام ٢٠١٢ الذي بلغ ٨٧٥٥٥٠ فرداً ، ويعزى ذلك إلى سيطرة عصابات الارهاب المتمثلة بتنظيم الدولة(داعش) على مساحات شاسعة من

العراق المتمثلة في محافظات نينوى وصلاح الدين والأنبار وجزء من محافظة ديالى وكركوك وجزء من مساحة إقليم كوردستان .

جدول (4) إحصائية بأعداد العوائل والأفراد النازحة للمحافظات وفق بيانات وزارة الهجرة والمهجرين لسنة 2015

المحافظة	عدد العوائل النازحة	عددالأفرد
أربيل	106,250	499,831
السليمانية	53,492	270,013
دهوك	134,749	672,932
الأنبار	102,188	558,459
البصرة	2,713	12,284
القادسية	3,546	17,179
المثنى	1,248	6,067
نينوى	1,345	6,433
النجف	12,832	62,934
بابل	11,675	58,760
بغداد	83,380	446,407
ديالى	41,012	207,594
ذي قار	2,007	9,711
صلاح الدين	18,089	99,332
كربلاء	12,670	63,332
كركوك	74،838	393,787
ميسان	1,202	5,616
واسط	5,789	28,182
المجموع الكلي	669,025	3,418,856

الجدول من عمل الباحث :المفوضية العليا لحقوق الانسان ، التقرير السنوي حول اوضاع حقوق الإنسان في العراق لعام 2015،بغداد ص238.

ثمة حقيقة أساسية تجدر الإشارة إليها ، ان المضمون السياسي للانقسامية الاجتماعية ، دينية أو طائفية أو عرقية لم تكن خفيا في الماضي لكنه في غالب اتجاهاته وصوره كان مضمونا وطنيا يدور حول أسئلة مثل من يحكم الوطن وكيف ؟ وماهي معايير تقسيم المسؤوليات والمصالح ؟ أي انه لم يكن مضموناً تجزيئيا يتجاوز حدود الوطن ، غير أن ظروف العراق عام ٢٠٠٣ وما تلاه من أحداث ٢٠١٤/٦/١٠ ،كل ذلك أوجد متغيرات جديدة ، جعلت عناصر التهيئة البنائية تنتقل من حالة السكون إلى حالة الفعل الواسع والعلني من جهة أخرى ، كما أوجد عقيدة جديدة لتفسير سلوكها إن ملامح المشهد السياسي والمشهد الاجتماعي في العراق اليوم يظهر انه إلى جانب العمليات العسكرية والأمنية للقضاء على داعش والعنف ، والتي يدفع المدنيون ثمنها الأعظم ، فإن واقع

الأحداث تنذر بتداعيات خطيرة تهدد عمليات الاندماج الاجتماعي والوحدة للدولة العراقية، كما توضح بيانات الجدولين (٤)(٥) والخارطتين (٦) (٧) أن التوزيع الجغرافي للنازحين في المحافظات العراقية ، التقسيم قائم على اساس طائفي وعرقي، نجد أن السنة اتجهت إلى المحافظات السنية وإقليم كوردستان ، بينما اتجهت الشيعة إلى المحافظات الوسطى والجنوبية ، ونتيجة لهذا تحول العراق إلى عدم الاستقرار وإلى صراع غير معلن ، ويمكن ايجاز جوهر ما يتعرض له المجتمع العراقي بالآتي [٢٤]:

أولاً: إنها حرب تفكيك للمجتمع عل أسس عنصرية وطائفية وعرقية.

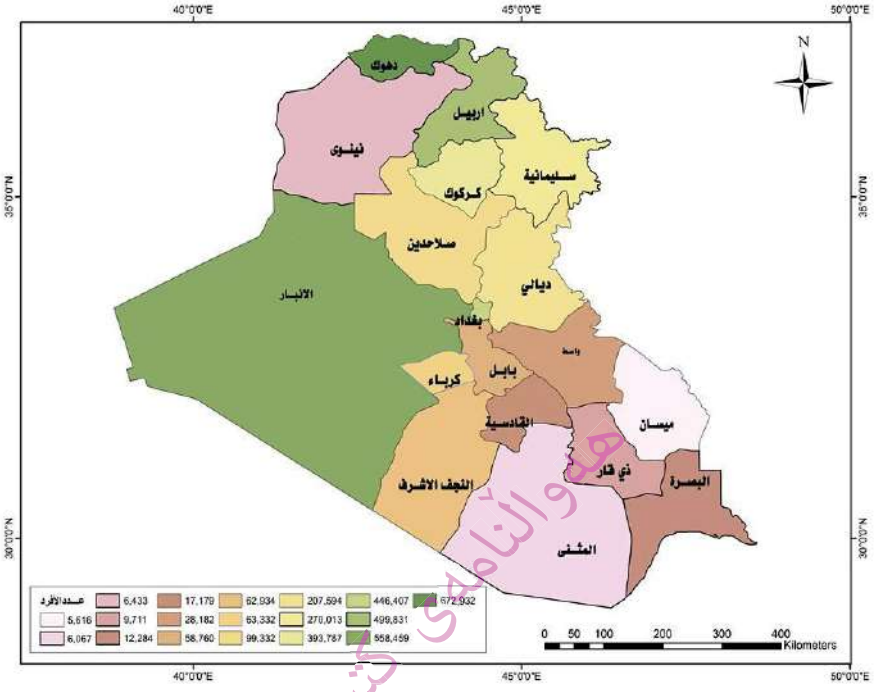
ثانياً: إنها حرب خلق مسافات من العداء بين شرائح المجتمع وبين الطوائف والأقليات ومحاولة تدمير السلطة الأعلى للدولة وإضعاف هيبتها في بسط سلطة الدولة على كافة أجزاء البلد وإفراغ قراراتها من قوة الإلزام والاحترام.

ثالثاً: إنها حرب تشويه قيم المجتمع ومعاييره بحيث تصبح الإرهاب والجريمة أفعالا مسيسة وذات أطر تبريرية

رابعاً: سيادة إيدولوجيا الطائفية على مستوى البنية الاجتماعية والسياسية العامة وما تشكله من تداعيات على السيادة السياسية والثقافية .

خامساً: فقدان الأمن الإنساني للمدنيين بسبب العنف والاضطرابات والمداهمات وقصف العديد من المناطق السكنية.

خارطة(٧) توضح عدد الأفراد النازحين للمحافظات العراقية وفق بيانات وزارة الهجرة لسنة ٢٠١٥

المصدر : الخارطة من عمل الباحث بالاعتماد على بيانات الجدول (٤) العمود الثاني .

من بيانات الجدول(٥) واعتباراً من ٣٠ حزيران عام ٢٠١٧ فإن سبعة محافظات تستضيف ٨٦% من أعداد النازحين البالغة عددهم ٢,٨٨٩,٠٩٦ فرداً وتستضيف محافظة نينوى ٣٠% من السكان النازحين البالغة ١,٠٠٨,٣٠٠ فرداً ، ودهوك يبلغ نسبة النازحين ١٢% البالغة عدد أفرادها ٣٨٦,٥٦٨ فرداً ، ويأتي بالمرتبة الثالثة محافظة كركوك بنسبة تقدر ١١% البالغة عدد السكان النازحين للمحافظة ٣٦٢,٤٣٦ فرداً ، ومحافظة أربيل بنسبة ١٠% ويبلغ عدد النازحين ٣٣٩,٣٨٤ فرداً، ومحافظة صلاح الدين بنسبة ١٠% من السكان النازحين البالغة ٣٣٧,٢٨٤ فرداً ، وبغداد بنسبة ٩% البالغة ٣٠٥,٤٣٠ فرداً من مجموع السكان النازحين ، أما محافظة الأنبار يأتي بنسبة ٤% البالغة عدد السكان النازحة

١٤٩,٨٦٢ فرداً من مجموع السكان النازحين ، أما من حيث التوزيع الجغرافي لأعداد السكان النازحين حسب الأقاليم ، حيث يحتضن أقاليم الشمال والوسط من العراق ٧٠% من السكان النازحين البالغة عدد ها ٢,٣٤٨,٨٦٢ فرداً وإقليم كوردستان ٢٦% من مجموع السكان النازحين ٨٧٥,٦٤٦ فرداً وجنوب العراق يحتضن ٤% من مجموع السكان النازحين البالغة عددها ١٢٦,٦٢٤ فرداً من مجموع أعداد السكان النازحين الكلية البالغة ٣،٣٥١,١٣٢ فرداً .

جدول (5) عدد العوائل والأفراد النازحة للمحافظات لسنة 2017

محافظة النزوح	عدد العوائل	عدد الأفراد
الأنبار	22,495	134,970
بابل	7,122	42,732
بغداد	50,905	305,430
بصرة	1,721	10,326
دهوك	64,428	386,568
ديالى	11,836	71,016
أربيل	56,564	339,384
كربلاء	10,299	61,794
ميسان	854	5,124
المثنى	610	3,660
نجف	12,719	76,314
نينوى	168,050	1,008,300
قادسية	3,894	23,364
صلاح الدين	56,214	337,284
سليمانية	24,949	149,694
ذي قار	1,106	7,836
واسط	4,150	24,900
كركوك	60,406	362,436
المجموع	558,522	3,351,132

المصدر : الجدول من عمل الباحث بالإعتماد على : الأمم المتحدة ، المنظمة الدولية للهجرة ،تقرير شهر حزيران 2017.

ث:جغرافية اتجاهات النزوح في العراق :-

النزوح وفيما يخص بيئات الأصل للنازحين تؤكد بيانات وزارة الهجرة أن سبع محافظات من دون غيرها حدث فيها النزوح أي حدث النزوح في داخلها بين أقضيتها ونواحيها ،وكان في الوقت نفسه مرسلة للنازحين إلى المحافظات الأخرى " نتيجة دخول الإرهاب أو لاضطراب أوضاعها الأمنية ، وجاءت على نحو ترتيبي أولاً محافظة نينوى بنسبة ٣٧% وحلت محافظة الأنبار المرتبة الثانية بنسبة ٣٣% في حين حلت محافظة صلاح الدين المرتبة الثالثة بنسبة ١٦% ثم محافظة كركوك بنسبة ٥% تلتها محافظة بغداد بنسبة ٣% وجاء بالمرتبة الأخيرة

محافظة بابل بنسبة ١% هذا من جهة ومن جهة أخرى تشير الإسقاطات السكانية لعام ٢٠١٧ إلى أن مجموع سكان العراق بلغ ٣٧,٨٨٣,٥٤٣ نسمة ، في بلغ مجموع النازحين المسجلين إلى نسبة السكان الكلية للعراق تمثل ١٥% في حين تمثل ٢٨% من مجموع سكان محافظات الأصل مجتمعة ، تؤكد بيانات الجدول (٦) أن نسبة ٨٦ % من أصل سكان محافظة الأنبار نزحوا من ديارهم ، ثم يأتي محافظة نينوى بالمرتبة الثالثة بنسبة ٧٢% من مجموع سكان المحافظة من النازحين، ثم يأتي بعدها محافظة صلاح الدين تمثل نسبة السكان النازحين أكثر من ٤٧% ، توكد هذه النسبة وأعداد النازحين التي بلغت ٥,٦٩٤,٧٧١ فرداً. هذه الأرقام تؤكد بمجملها أن تاريخ العراق الحديث والقديم لم يشهد هذه الأعداد الغفيرة من النازحين (الهجرة القسرية) وحدث غير مسبوق من حيث حجم الظاهرة وتأثيرها على عدد من محافظات العراق[٢٥] .

جدول (6) يوضح نسبة النازحين مقارنة مع تقديرات سكان المحافظة لعام 2017

المحافظة المرسلة للنزوح الأصل	تقديرات سكان المحافظة	أعداد النازحين	النسبة المئوية من مجموع السكان
بغداد	8,095,645	157,547	2
بابل	2,045,771	46,563	2
صلاح الدين	1,579,662	746,922	47
ديالى	1,622,106	358,583	22
كركوك	1,588,463	220,352	14
الأنبار	1,755,459	1,503,458	68
نينوى	3,702,215	2,661,346	72
المجموع	20,389,321	5,694,771	28

المصدر: من عمل الباحث بالإعتماد على :أحمد قاسم مفتن ،إتجاهات النزوح في العراق (جغرافيا الانتشار وسياسات الدعم والإغاثة)،مركز البيان للدراسات والتخطيط ،2018 ، جدول (3) ص15.

ج: الآثار الاقتصادية للهجرة القسرية :

تدهورت الأزمة الراهنة في العراق إلى نزاع داخلي مسلح مسبباً آثار مأساوية على الأداء التنموي في العراق من خلال تدمير واسع لكل من رأس المال البشري والاجتماعي والاقتصادي ،لتصل إلى خسائر غير قابلة للاحتمال للأجيال الحالية والمستقبلية.[٢٦] في العراق قامت وزارة التخطيط بتكليف لجنة بتدقيق وتوحيد الأضرار التي لحقت بمؤسسات الدولة للفترة من حزيران ٢٠٠٤ لغاية ٢٠١٦ بلغت الكلفة الكلية للأضرار التي لحقت بالوزارات والمحافظات من جراء الأعمال الإرهابية والعمليات العسكرية أكثر من ٣١ مليار دولار، جدول (٦)،

فضلاً عن ذلك ١١ مؤسسة و٦ محافظات منها :" بغداد ، واسط ، القادسية ، نينوى ، البصرة ، ذي قار ، لم ترسل إحصائيات الأضرار لوزارة التخطيط، اتضح للجنة بان وزارة الدفاع هي الاعلى في حجم الاضرار التي لحقت بها والتي كانت تشكل ما نسبته ٤٣,٨٠% من اجمالي مبالغ الاضرار على مستوى الوزارات للفترة من ٢٠٠٤ لغاية حزيران ٢٠١٤ ، فيما كان البنك المركزي العراقي هو الاعلى في حجم الاضرار بنسبة ٤٢,٣٤ % من اجمالي مبالغ الاضرار على مستوى الجهات غير المرتبطة بوزارة ، وان محافظة الانبار هي الاعلى في حجم الاضرار التي لحقت بالبنية التحتية للإدارات المحلية وبنسبة ٦٨,٩٩% من اجمالي المبلغ على مستوى تلك المحافظات[٢٧] .

جدول (7)الكلفة الكلية للاضرار التي لحقت بالجهات والوزارات من جراء الاعمال الارهابية والعمليات العسكرية لغاية 2016

الجهات	دولار	ألف	مليون /دينار	مليار/$	%
الوزارات	046	518	35	30	95,04
الجهات غير المرتبطة بالوزارات	633	476	433	1	4,54
المحافظات	215	927	132		0,42
الكلفة الإجمالية	894	921	601	31	100

الجدول من عمل الباحث بالإعتماد على ::جمهورية العراق ، وزارة التخطيط والتعاون الإنمائي العراقي، التقرير النهائي والشامل باحصائيات الاضرار التي لحقت بالبنية التحتية لكافة الوزارات والجهات غير المرتبطة بوزارة والمحافظات للفترة 2004 لغاية 2016/4/15 .

هەواڵنامەی کتێب

ان النزوح في العراق وما رافقه من سيطرة الإرهاب المتمثلة بتنظيم القاعدة ومن ثم تنظيم الدولة الإسلامية (داعش) على مساحات واسعة من العراق وعلى مناطق النازحين في محافظات ،نينوى ، صلاح الدين ، الأنبار ،وصلاح الدين وأجزاء من محافظة، كركوك وديالي واربيل ، كان لها آثار اقتصادية وخيمة على النازحين انفسهم والمؤسسات الحكومية. وعلى سكان المناطق التي نزحوا اليها والضغط على الخدمات المتاحة فيها ، الإرهابيون جردوا النازحين من ممتلكاتهم ونهبو وسلبوا ودمروا منازلهم، وفقد الكثير من العوائل مصادر رزقهم من خلال العمل في حرفة الزراعة والمصانع والخدمات سابقا ، لذا النازحون يفتقدون إلى فرص عمل ، فضلاً عن ذلك ان مشاكل البطالة والغلاء في سلة المواد الغذائية الاستهلاكية وارتفاع الإيجارات ، هي من أبرز سمات الوضع الاقتصادي والمعاشي في العراق ، خاصة في المدن المستقبلة في إقليم كوردستان العراق .

على الرغم من أن وزارة الهجرة والمهجرين قام بدفع مبالغ مالية للنازحين ، إلا أن هذه الدعم المالي يعتبر زهيداً ، مقارنةً بحجم الغلاء في سوق السكن والمواد الغذائية ،بلغت مجموع المبالغ الذي صرفت من قبل وزارة الهجرة والمهجرين حوالي ٧٦٧,٥٢١,٤٨٠,٠٠٠ دينار عراقي عام ٢٠١٥ ، في حين بلغ مجموع عدد النازحين ٣,٤١٨,٨٥٦ فرداً حيث بلغت حصة الفرد الواحدة حوالي ٢٢٥,٠٠٠ دينار عراقي، بما يعادل ١٧٨ $ أمريكي ، أما حصة الفرد من المنح فقد بلغت ١٣٣,٥١٨ دينار عراقي للفرد الواحد يعادل ١٠٥$ دولار أمريكي . توضح بيانات الجدول(٥) مجموع العوائل النازحة البالغة ٦٦٩,٠٢٥ عائلة، وبلغ حصة العائلة الواحدة من المنح المقدمة للنازحين حولي ٦٨٢,٣٠٩ دينار عراقي يعادل ٥٤١ $ أمريكي من مجموع المبلغ الكلي ٤٥٦,٤٨١,٩٨٠,٠٠٠ دينار عراقي .فضلاً عن ذلك صرفت ملايين الدولارات من قبل المنظمات الدولية التابعة للأمم المتحدة والمنظمات غير الحكومية والدول المانحة للمساعدات الدولية في تقديم المساعدات الغذائية الشهرية وبناء المخيمات وتقديم الخدمات الصحية والتعليمية للنازحين. للمزيد ينظر إلى بيانات الجدول (٨)

جدول (8)المبلغ الإجمالية التي صرفها وزارة الهجرة والمهجرين عام 2015/ دينار /دولار

اسم المادة	المبلغ بالدينار العراقي	المبلغ $/مليون
الايواء	216,000,000,000	171,428,571
المنح	456,481,980,000	362,287,285
الإغاثة	95,039,500,000	75,428,174
المجموع	767,521,480,000	609,144,031

المصدر الجدول من عمل الباحث بالإعتماد على : المفوضية العليا لحقوق الانسان ، التقرير السنوي حول اوضاع لحقوق الإنسان في العراق عام 2015،بغداد، ص246.

من جهة أخرى قام البنك الدولي وحسب تخمين وتقدير الأضرار في العراق حيث بلغت إجمالي الأضرار التي لحقت بالمحافظات (نينوى ، الأنبار ، بابل ، بغداد ، ديالى ، كركوك ، صلاح الدين) الأكثر تضرراً بسب الحروب إلى ٥٣,٥ تريليون دينار عراقي (أي ما يعادل ٤٥,٧ مليار دولار أمريكي) بينما بلغت الخسائر التراكمية الحقيقية للناتج المحلي الإجمالي غير النفطي وبحلول عام ٢٠١٧ بسبب النزاع ١٢٤ تريليون دينار عراقي (ما يعادل ١٠٧ مليار دولار أمريكي) أما القطاعات الإسكان والتراث الثقافي والسياحة تعرضت لأضرار

بلغت ١٨,٧ تريليون عراقي (ما يعادل ١٦ مليار دولار أمريكي) والتراث بلغت الأضرار ١ تريليون (يعادل ٨٥٨ مليون دولار)، وتعرضت قطاع الحكومة أضرار تقدر بحولي ٨٦٨ مليار دينار عراقي (يعادل ٧٤٥ مليون دولار أمريكي) ، وقطاع الأمن تكبد أضرار كبيرة تقدر ١٥ تريليون (ما يعادل ١٣ مليار دولار) ، أما القطاعات الاجتماعية الأكثر تضرراً فهي التعليم والصحة التي تعرض إلى أضرار كبيرة بلغت ٢،٨ تريليون دينار (يعادل ٢,٤ مليار دولار) و٢,٧ تريليون (يعادل ٢,٣ مليار دولار) وتعرض قطاع الصناعة والتجارة والزراعة إلى الأضرار وهي من بين القطاعات الإنتاجية إذا بلغ الأضرار ٦ تريلون دينار عراقي (يعادل ٥،١ مليار دولار) و٢,٤ تريليون دينار (يعادل ٢,١ مليار دولار على التوالي وكانت أضرار البنية التحتية هي الأعلى في قطاعي الطاقة والنفط والغاز إذا بلغت ٨,٢ تريليون دينار (يعادل ٧،٠ مليار دولار) و٥،٠ تريليون دينار عراقي (يعادل ٤,٣ مليار دولار أمريكي) ، هذا من جهة ومن جهة أخرى قدرت البنك الدولي احتياجات إعادة الإعمار والتعافي مبلغ قدرها ١٠٤،٣ تريليون دينار عراقي (يعادل ٨٨،٢ مليار دولار أمريكي) و ٢٧ تريليون دينار (يعادل ٢٢،٩ مليار دولار أمريكي) على المدى القصير و ٦٥.٤ تريليون دينار عراقي (٧٧.٣ مليار دولار أمريكي) مطلوب على المدى المتوسط ، م ٢٠،٦ تريليون دينار (يعادل ١٧،٤ مليار دولار)، حسب تقديرات البنك الدولي في تقييم الأضرار والاحتياجات للمحافظات المتضررة لعام ٢٠١٨.

من جانب آخر تعرض الاقتصاد العراقي لصدمتين حادتين منذ منتصف عام ٢٠١٤ ، وهما الهجمات التي قام بها ما يسمى بتنظيم الدولية الإسلامية في العراق وسوريا(داعش)والهبوط الحاد في أسعار النفط العالمية .وقد تسببت هجمات داعش في مأساة إنسانية أزهقت آلاف الأرواح وأسفرت عن نزوح حوالي٤ ملايين نسمة داخلياً ويحتاج ٢٧%من سكان العراق إلى مساعدات غذائية ورعاية إنسانية ، منهم حوالي ٢٥٠ ألف لاجئ سوري للمساعدات الإنسانية .كذلك أسفر العنف عن تدهور ملحوظ في مستويات المعيشة في مختلف أنحاء البلاد وتلف شديد في الأصول والبنية التحتية .ونتيجة للصدمتين، انكمش إجمالي الناتج المحلي الحقيقي في عام ٢٠١٥ رغم الزيادة الكبيرة في إنتاج النفط، وظهرت عجوزات كبيرة في المالية العامة وميزان المدفوعات[٢٨]. أما الانفاق على الامن والدفاع، بلغت حصة هذا القطاع ١٧,١٦٩,٣١٥.٤٨١ دينار عراقي من اجمالي نفقات

موازنة ٢٠١٢ والتي بلغت ١١٧,٠٩٤,٨٣٩.٢٧٨ دينار عراقي، أي ان الانفاق على الأمن والدفاع شكل ١٤.٧% من اجمالي نفقات الموازنة. اما في عام ٢٠١٥ فبلغت حصة الأمن والدفاع مجتمعة ٣٠,٠٠٧,٣١٤.٠٠٠ دينار عراقي من اجمالي نفقات الميزانية لهذا العام والبالغة ١٢٥,٢٠٣,١١٠.٠٠٠ دينار عراقي، أي ان الوزارتين تشكلان سوية ٢٤% من اجمالي النفقات لعام ٢٠١٥. قد يقول قائل ان هذا التنامي في حصة الأمن والدفاع في اجمالي نفقات الموازنة لهذا العام، ٢٠١٥، مرده الأوضاع التي نشأت بعد اجتياح تنظيم الدولة (داعش) وما تركه ذلك من تحديات تتطلب المزيد من الإنفاق على الأمن والدفاع. نعم هذا القول يمثل نصف الحقيقة فالأوضاع الراهنة تتطلب المزيد من الإنفاق في هذا المجال، فضلاً عن ذلك بلغ عدد المنتسبين إلى وزارة الداخلية ٦٦٩,٧٩٨ منتسب وتشكل نسبة ٢٢,١% من اعداد القوى العاملة في الوزارات في العراق، فيما بلغ عدد منتسبي وزارة الدفاع ٣٦٢,٣٣١ منتسب وتشكل نسبة ١٢% من اعداد القوى العاملة في الوزرات ويشكلان معاً ٣٤,١% البالغة عددهم ١,٠٣٢,١٢٩ منتسب إلى قوة الأمن والدفاع ،من مجموع اعداد القوى العاملة للوزارات البالغة٣,٠٢٧,٠٦٧ موظف وهي في زيادة مستمرة نتيجة احتساب الحشد الشعبي كجزء من منظومة الدفاع العراقية بعد موافقة مجلس النواب عليها.

المبحث الثالث

الحلول المقترحة للواقع السياسي والآفاق المستقبلية

أولاً-الديموقراطية :

رغم مرور نحو اربع عشرة سنة على الإطاحة بالنظام الشمولي الذي أداره النظام البعثي، ما يزال العراق ساحة لانتهاكات واسعة النطاق لحقوق الإنسان ،حيث يسودها الفوضى في ظل الإنهيار الذي لحق بقوات الأمن و الجيش في المناطق ذات الأغلبية السنية بعد احداث ٢٠١٤/٦/١٠، يضاف إلى ذلك الصراعات الطائفية أو المذهبية، وقيام النظام السياسي الجديد على قواعد المحاصصة الطائفية، أخفقت في توزيع الموارد وإعادة الاعمار والتنمية بشكل عادل بين المحافظات العراقية، مما أدى إلى تأجيج الصراع في العراق ،هو صراع الدولة والفوضى واللا دولة وأسهمت الادارة السيئة إلى تحويل الاختلاف

الطبيعي، إلى خلاف وعنف وصراع أيديولوجي وعليه فإن القضاء على العنف وضبط الوضع الأمني في العراق، يحتاج إلى وقت لضبط الأمن الداخلي للقضاء على الفكرة لأنه يجمع مظاهر هدامة وبالتحديد من مارس السياسة متقنعاً بالدين[٢٩]،بل تحتاج إلى انطلاق جديدة لمناقشة الاضطرابات الداخلية في المجتمع العراقي، لأن تحديد المشكلة هو شرط مسبق لاقتراح حلول دائمة فالصراع العرقي و الطائفي، جاء عن طريق الخوف الجماعي من المستقبل ونشوب اقتتال بينهما، وهذا يؤدي إلى ابراز معضلة الأمن الداخلي بين المجموعات العرقية، ولكن يمكن حل الصراع الإثني و الطائفي في العراق من خلال: إدارته إدارة فعالة واحتوائه إذا ما تم تبني تدابير بناء الثقة التي تعزز الاستقرار وتأمين مستقبل الأقليات ، و تبني العلاقات العرقية على أسس سليمة، وهذا يتطلب إظهار الاحترام وكذلك تقاسم السلطة والتي تتيح بروز تحالفات ممثله وتشجع التفاعل بينهم، فيما يخص اتفاقات اقتسام السلطة يتطلب هناك أربعة أشكال بتقاسم السلطة وتمثل::[٣٠]

١-المشاركة في السلطة المركزية حيث يتم توزيع السلطة السياسية لمؤسسات الحكم في الدولة بين الجماعات في المجتمعات المنقسمة على نفسها، حيث توفر الضمان لوجود أصوات من مختلف المجموعات العرقية في الحكومة الوطنية .

٢-المشاركة في تقاسم السلطة على المستوى الإقليمي للمحافظات لتعزيز الشعور بالأمن لدى الجماعة العرقية وينتج عن ترتيبات من هذا القبيل، الفدرالية لكل من المجموعات العرقية ،والاثنية، والدينية، أو سيطرة غير رسمية على مناطقها، وهكذا فأن الفيدرالية تعد أفضل ترتيب معروف لتوزيع السلطة بالتساوي على جميع المناطق .

٣-تقاسم السلطة العسكرية وتتعلق بكيفية تشكل مؤسسات الدولة العسكرية بصورة عادلة أي بطريقة تضمن التمثيل العادل لكل مكونات الشعب العراقي

٤-تقاسم السلطة الاقتصادي لتسوية سليمة مستقرة لأنها تتعلق بالسيطرة علي الموارد و توزيعها .

إن توضيح الفيدرالية والتي هو أفضل نموذج معروف لتقاسم السلطة هي اللامركزية السياسية، والتي تعطي الفرصة لتمثيل الإقليم في المؤسسات السياسية الوطنية ويتم توزيع السلطة الموارد بين مستويات الحكم المختلفة و يرى البعض أن الفدرالية تؤثر في النظام السياسي من خلال ستة طرق :-

أولاً –يؤسس بحكم القانون قيوداً على نطاق العمل الحكومي .

ثانياً –يزيد عدد اللاجئين الذين يمتلكون حق النقض في النظام السياسي .

ثالثاَ – يخلق ساحات متعددة للتنظيم والتهيئة السياسة .

رابعاً – يشكل أنماط التمثل الديمقراطي ويوسع عموماً نطاق التمثيل الاقليمي على حساب تمثيل السكان .

خامساً – توزيع السلطة بين الإقليم والجهات الفاعلة على أساس إقليمي .

سادساً – يؤثر تدفق المصادر المالية والاقتصادية بين السكان الذين يعيشون في الاتحاد الفيدرالي.[٣١]

ثانياً-الديمقراطية التوافقية :

ظهر المصطلح في الخمسينيات والستينات من القرن الماضي على يد الدكتور أرند لايبهارت الامريكي بهدف البحث عن الاستقرار للنظام الديمقراطي في المجتمعات التي تعاني من الانقسامات والنزاعات، تركز الديمقراطية التوافقية على أربعة ركائز: تمثيل نسبى غالب يستوعب مختلف المجموعات السياسية ، لامركزية الحكم ، حق النقض للأقليات في القرارات التي تتضرر منها و يمكن تطبيقها على العراق من خلال فدرالية تقوم على المحافظات ،ورئيس الجمهورية من المكون الكردي و نائب له من المكون السني ورئيس وزراء من الطائفة الشيعية والوزراء من المكونات المختلفة ورئيس البرلمان من الطائفة السنية حيث يكون البرلمان عن طريق التمثيل النسبي و كذلك يكون التشكيل في حكومات و مجالس الإقليم. وهذا يتطلب الديمقراطية التوافقية في تحقيق الاستقرار السياسي

هاوڵاتنامەی کتێب

للمجتمع مجموعة من الضمانات لمنع تحولها إلى شكل هدام من أشكال المحاصصة للمجتمع تحديد هذه الضمانات بـ :: [٣٢]

١-الدور المحوري لزعماء المكونات الاجتماعية وأن يشعر الزعماء بشيء من الالتزام بصورة وحدة البلد وبالممارسات الديمقراطية، وأن يتحول بالاستقرار للانخراط في الجهود التعاونية فيما بينهم بروح الاعتدال والوسط، وأن يضمنوا ولاء أتباعهم دعمهم من خلال إنصافهم بقدر من التسامح، يفوق أتباعهم من جهة وقدرتهم على حمل الاتباع على مجاراتهم من جهة اخرى .

٢- ترسيخ منظومة قيم الديموقراطية ترتكز على التسامح وحرية الرأي وقبول الآخر والاعتدال تجري حمايتها دستورياً ومؤسساتياً.

٣-فبدون هذه المنظمة لن يتجاوز الحدث عن التوافقية حدود الأطروحات النظرية التي لا أساس لها على أرض الواقع ، يضاف إلى ذلك وجود توازن بين القوى الاجتماعية في العملية السياسية بشكل لا يسمح باستبدال أحدهما على حساب الاخر .

٤-الديمقراطية التوافقية تكون مرحلية في تنبئها إذا تم التحول عنها الي الديمقراطية الأغلبية عند خلق الظروف الملائمة إذا يتم تركه لصالح ديمقراطية الأغلبية بمجرد تجاوز حالة الصراع وانعدام الثقة بين المكونات .

٥-إن معطيات الواقع العراقي في هذه المرحلة يتطلب الأخذ بالخيار الفيدرالي والديمقراطية التوافقية في إدارة الدولة، وفي العملية السياسية، حيث إن العراقي لا يمثل طيفاً ثقافياً واحداً، بل هو عبارة عن تشكيل موازي متعدد الألوان ،إن حداثة التجربة الديمقراطية في العراق تحتاج إلى وقت بحدود ٢٠-٣٠ سنة حتى تضمن استمرار الديمقراطية قيماً وسلوكاً واستقرارها، لمدة مناسبة يعتاد فيها مكونات الشعب العراقي، على قبول التداول السلمي للسلطة عبر انتخابات حرة ونزيهة وترسيخ السلوك الديمقراطي ونشر الثقافة الديمقراطية، بين مكونات المجتمع وقطاعاته، وبالتالي سيؤدي الاستقرار النسبي إلى درجة النمو الاقتصادي، خاصة وإن العراق بلد غني بموارده الطبيعية: مما يؤدي الي تحسن أحوال الناس المعيشية إن قراءة تاريخ العراق، السياسي يتطلب في هذه المرحلة تطبيق الديمقراطية التوافقية، التي تتبنى المشاركة الجماعية في السلطة بين

مكونات الشعب العراقي، وهي الطريق الوحيد للاستقرار السياسي القائم على التداول السلمي للسلطة، ورعاية حقوق الانسان، يضاف إلى ذلك تعديل الدستور العراقي بالتوافق بين مكونات الشعب العراقي، فضلاً عن ذلك تنشئة الانسان في العراق على: الاعتزاز بهويته وعلى الوفاء لوطنه أرضاً و تاريخاً و مصالح مشتركة بثقافة التآخي البشري، والتسامح، والانفتاح على الاخر بما يتطابق مع مبادئ حقوق الانسان[٣٣].

ثالثاً-العوامل الاستراتيجية والآفاق المستقبلية :

من خلال ما جاء في هذا البحث يمكن أن نستخلص أهم التصورات للعوامل الاستراتيجية برؤية مستقبلية لتحقيق وتعزيز الأمن الوطني والحفاظ عليه على النحو الآتي[٣٤]::

أ-تعزيز القدرة الذاتية :

١-استمرار المحافظة على نسيج الوحدة الوطنية وعدم السماح لأي جهة كانت بتفضيل شخص لقوميته أو مذهبه أو منطقته واعتبار جميع المواطنين متساوين في الحقوق والواجبات .

٢-عدم ترسيخ القومية الطائفية والمناطقية عن طريق تسمية محطات فضائية تبث باسم العراق ويكون البث تحت اسم وشعار الوطن الواحد .

٣-دعم جمعية حقوق الانسان العراقية وتسهيل مهمتها لمنع ما قد يحدث من انتهاكات بسبب مسيئ استخدام السلطة .

٤-تطوير القضاء والحرص على استقلاليته .

٥-إنشاء هيئات رقابة ذات خبرات علمية وعملية وطنية للتنسيق والعمل مع الجهات المعنية منه التعليم ومراقبته والأمن الصحي والأمن الغذائي والمائي والفكري والاجتماعي .

٦-حل الخلافات القائمة بين الإقليم والمركز بالطرق السلمية وعلى الطاولة المستديرة .

٧-تعظيم النفوذ الإقليمي والعربي :

٧-العمل على تنقية العلاقات البيئية مع دول الجوار من الشوائب وترميمها من بعض ما لحق بها من توتر حفاظاً على أمن واستقرار المنطقة وبالتحديد مع دول الجوار العربي ،فضلاً عن ذلك تعميق المصالح المشتركة مع إيران وتركيا لكونه جيراناً فرضتها الجغرافية والتاريخ .

٨-تعزيز العلاقات مع كافة الدول العربية والمساهمة في حل المشاكل البينية بين الدول العربية إثباتاً للدور القيادي للعراق في المنطقة العربية .

ب- تعظيم الدور العالمي :

أولاً: الحفاظ على توازن المصالح مع القوى الفاعلة العالمية يضاف إلى ذلك بناء علاقات متينة ومتميزة مع جميع دول العالم .

ثانياً: الحرص على أن لا تطغى مصلحة قوة على قوة أخرى عالمية مع العراق أن تكون متساوية قدر الإمكان .

ثالثاً: مراعات تحقيق التوازن فيما يتعلق بالتعاون الإقليمي والدولي بما يحقق المصالح العراقية .

رابعاً: الاستمرار بالمحافظة على العلاقات مع الولايات المتحدة الأمريكية مع بناء وتطوير علاقات وآليات الحوار الاستراتيجي مع الاتحاد الاوروبي والصين والاتحاد الروسي واليابان ،بهدف تعزيز المصالح والأهداف المشتركة والحد من الآثار السلبية التي تنجم عن التعارض مع مصالح الدول المجاورة مع العراق

خامساً: ترسيخ العلاقة مع المنظمات الدولية ومنها مكاتب الامم المتحدة والتكتلات الاقتصادية للاستفادة منها .

ج-المجال الأمني :[٣٥]

١-العمل على بناء القوة الدفاعية من خلال تطوير وتدريب القوات المسلحة العراقية وتزويدها بأحدث الأسلحة .

٢-العمل على تحقيق الأمن الإقليمي بالتنسيق مع الدول العربية باستخدام القدرات الدفاعية لدول المنطقة وتطويرها .

٣-حل المشاكل الإقليمية بالوسائل السلمية الدبلوماسية وتجنب استخدام القوة.

٤-إعطاء عناية خاصة للعلاقات الأمنية مع الولايات المتحدة الامريكية بصفتها دولة صديقة وتربطها علاقات متميزة يضاف إلى ذلك بناء علاقات مع الصين والاتحاد الاوروبي والاتحاد الروسي كمصادر بديلة لاستيراد السلاح وتنوعه .

٥-العمل مع المجتمع الدولي وخصوصاً مع القوى الفاعلة العالمية لمحاربة الإرهاب والقضاء عليه أيا كان نوعه ومصدره

د-خطوات حل مشكلة النازحين:(٣٦)

١-الخطوة الاساسية والاهم على طريق الحل هي القضاء على سبب النزوح، ألا وهو القضاء على الارهاب، وطرد عناصر «داعش» من المدن والمناطق المحتلة.

٢-تشكيل غرفة ازمة كبرى تتكون من اعضاء البرلمان والحكومة الاتحادية والحكومات المحلية، ومنظمات المجتمع المدني. وتقسم هذه الغرفة الكبرى إلى غرف فرعية في المحافظات وتقسم كل منها إلى اقسام: اقتصادية وعسكرية وامنية واجتماعية وتعليمية وثقافية ونفسية وادارية لحل مشاكل النازحين والعودة إلى ديارهم.

٣-قيام العاملين في المخيمات بتحسين شروطها وإمكانياتها من أجل تقديم خدمات أفضل للنازحين التعليمية والصحية والتغذية.

٤-إستقطاع جزء من رواتب البرلمانيين والمسؤولين وتوزيعها على الفقراء في مخيمات النازحين لتحسن ظروفهم المعيشية ، فضلاً عن ذلك تخصيص مبالغ شهرية للنازحين ، مع توفير فرص العمل للنازحين وتأمين السكن والحصول على الخدمات باستخدام أموالهم التي يملكونها واستثمارها في المشاريع التجارية الصغيرة والعمل على اندماج النازحين في المجتمعات المضيفة في جميع محافظات العراق .

٥-العمل على إعادة العوائل المهجرة عن طريق فرض الأمن والقانون في المحافظات العراقية الساخنة المتمثلة بمحافظات " نينوى وصلاح الدين والأنبار وديإلى وكركوك واجزاء من محافظة بغداد وواسط.[٣٧]

٦-شمول اليتامى والأرامل من العوائل النازحة بشبكات الحماية الاجتماعية ، وتوفير الفرص للعاطلين عن العمل من هذه العوائل .

٧-قيام مجالس المحافظات بعمليات التعويض عن المنازل المتضررة للعوائل النازحة للإسراع بإعادة العوائل النازحة إلى مناطقهم .

٨-التنسيق مع المنظمات الدولية التابعة للأمم المتحدة ، ومنظمات الإغاثة الإنسانية والدول المانحة والعمل لزيادة انشطتها لإعمار المناطق المتضررة وتقديم المساعدات الانسانية للنازحين .

النتائج:

١-تبين نتائج البحث أن تاريخ النزوح في العراق قديم يعود إلى عقود متلاحقة من الزمن اثر نزاعات وحروب وصراعات .

٢-اتضح من البحث إن اهم دوافع الهجرة القسرية في العراق تعود إلى العوامل السياسية والاجتماعية والإثنوغرافي المتمثلة بالتركيب القومي والديني .

٣-تبين نتائج البحث ان التهجير القسري ،بدأ مع حركة الثورة في إقليم كوردستان الحكومات العراقية المتعاقبة في حكم العراق بدأت في تهجير سكان إقليم كوردستان" في العقد السادس والسابع والثامن والتاسع من القرن المنصرم .

٤-اظهرت نتائج البحث ان التهجير القسري بلغت ذروتها ،في الثمانينات من القرن الماضي ،حيث قامت الحكومة العراقية بتدمير وتهجير سكان أكثر من أربعة آلاف قرية تحويلهم إلى مجمعات سكنية تم بنائها خصيصاً للنازحين مع القيام بحملات الأنفال السيئة الصيت الذي راحت ضحيتها أكثر من ١٨٠ ألف كردي ،بالإضافة إلى ذلك الهجرة المليونية لسكان إقليم كوردستان بإتجاه الحدود الايرانية والتركية بداية عام ١٩٩١.

٥تبين نتائج البحث أن أهم اسباب الهجرة القسرية هي العمليات العسكرية في المناطق الساخنة والصراعات الداخلية والعمليات الارهابية وما ترتب عليها احداث تفجير مرقد الامامين العسكريين(ع) في ٢٠٠٦/٢/١٨.في زيادة عدد المهجرين العراقيين والتوجه إلى دول منطقة الشرق الاوسط حيث بلغت ٢,٣٠٠,٠٠ مهاجر ، فضلاً عن زيادة عدد النازحين في داخل العراق.

٦-تبين نتائج البحث زيادة اعداد النازحين بعد احداث ٢٠١٤/٦/١٠، بعد سيطرة تنظيم الدولة على ثلث الاراضي العراقية حيث بلغ عدد النازحين إلى ٣,٤١٨,٨٥٦ نازح.

٧-اتضح من البحث ان التوزيع الجغرافي للنازحين وايوائهم يتركز في إقليم كوردستان نتيجة التقارب المذهبي والاستقرار الامني النسبي والاستقرار السياسي.

٨-اظهرت نتائج البحث ان بناء الاستقرار الأمني والسياسي في العراق في هذه المرحلة يتطلب الأخذ بالخيار الفيدرالي والديمقراطية التوافقية في إدارة الدولة، وفي العملية السياسية، حيث إن العراقي لا يمثل طيفاً ثقافياً واحدا، بل هو عبارة عن تشكيل موزاييكي متعدد الألوان.

٩- بناء منظومة دفاعية بعيدة عن المحاصصة والطائفية يكون الولاء للعراق، والعمل مع المجتمع الدولي وخصوصاً مع القوى الفاعلة العالمية لمحاربة الإرهاب والقضاء عليه أيا كان نوعه ومصدره.

المقترحات:

١- ترسيخ منظومة قيم الديموقراطية التي ترتكز على التسامح وحرية الرأي وقبول الآخر والاعتدال وحمايتها دستورياً ومؤسساتياً.

٢--اصدار قوانين جديدة للانتخابات والاحزاب لقيام نظام سياسي جديد ، أولى خطواتها تخفيف وإنهاء الصراعات الطائفية أو المذهبية ، والقيام بتوزيع السلطة السياسية لمؤسسات الحكم في العراق، بالمشاركة في تقاسم السلطة ، على المستوى الإقليمي للمحافظات ، لتعزيز الشعور بالأمن لدى المواطنين ، وهكذا فإن الفيدرالية تعد أفضل ترتيب معروف لتوزيع السلطة بالتساوي على جميع المناطق في العراق

٣- التوزيع العادل للموارد ، وإعادة الاعمار والتنمية بشكل عادل بين المحافظات العراقية ، وإعادة النازحين إلى مناطقهم والقضاء على الفساد المالي والإداري المستشري في مؤسسات الدولة العراقية.

٤-مراقبة التقسيمات الإدارية على مستوى المحافظات والأقضية والنواحي والقرى وتقسيمها إلى وحدات مكانية صغيرة ، واجراء احصاء سكاني من خلال بناء قاعدة معلوماتية عن السكان ليتم مراقبة تحركات السكان أمنياً داخل الوحدات الإدارية .

٥- ضبط الحدود الدولية مع دول الجوار العراقي بمنظومة الكترونية حديثة ، وتسليحها بأنظمة دفاعية برية وجوية وإعادة المهجرين العراقيين من الخارج .

٦- ترسيخ العلاقة مع المنظمات الدولية التابعة للأمم المتحدة والمنظمات غير الحكومية والدول المانحة والتكتلات الاقتصادية للاستفادة من خبراتها، في إعادة بناء المناطق المتضررة لتسهيل عودة النازحين إليها .

الهوامش:

١. محمد أزهر سعيد السماك ،الجغرافية السياسية بمنظور القرن الحادي العشرين،ط١، دار أبن الاثير للطابعة والنشر ،جامعة الموصل ،٢٠٠٨،ص٧٦ص٧٧.
٢. عيسى السيد عيسى دسوقي ،أفغانستان تقويم جغرافي للواقع السياسي وتداعياته ،منشأة المعارف ، الاسكندرية ،٢٠٠٤،ص١٩ص٣٠.
٣. علي بن هلمول الرويلي ، الامن الوطني السعودي آفاق استراتيجية برؤيا مستقبلية ، ط١ ، دار بيسان ،٢٠١٠ ،ص٢٠٥ ،ص٢٠٤
٤. نظمي أبو لبدة ، التغيرات في النظام الدولي وأثرها علي الأمن القومي العربي ،ط١ ، مطبعة الكندي ،٢٠٠١.
٥. الامم المتحدة ،الهجرة والنزوح والتنمية في منطقة عربية متغيرة ، ٢٠٠٥،ص ١١٩/www.unic-eg.org
٦. الامم المتحدة، تقرير الهجرة الدولية لعام ٢٠١٥ ، ص١٢١ https://publications.iom.int/system/files/pdf/sit_rep_arb.pdf.
٧. جبار عبد جميل ، قيس مجيد علوش ، التباين المكاني لظاهرة الهجرة القسرية الداخلية في العراق عدا إقليم كوردستان ، مجلة كلية التربية الأساسية ، جامعة بابل ،عدد ١٥ ، ٢٠١٤ ،ص٤٠٨.
٨. جبار عبد جميل ، ، المصدر سابق ،ص٤٠٩.
٩. www.unhcr.org/ Statistics on Displaced Iraqis around the -٩Worhd
١٠. عدنان ياسين مصطفى ، المجتمع العراقي الأمن الإنساني على مفترق طرق ، مجلة الحكمة ،عدد ٤٤،تموز ٢٠٠٧، ص٢٨ص٣٥
١١. عمر مكي ، هل يؤثر القانون الدولي الإنساني ، اللجنة الدولية للصليب الأحمر ، عدد ٢٠١٦،٦٠،ص١٢ /https://www.icrc.org.
١٢. جبار عبد جميل ، مصدر سابق، ص٤٣.
١٣. جبار عبد جميل ، المصدر نفسه، ص٤٣.
١٤. عبد العباس فضيخ الغريري، البيئة والجغرافية السياسية ،ط١،دار الصفاء ، عمان ، الاردن ،٢٠٠٣ ،ص٨٥
١٥. عيسي السيد عيسي دسوقي ، مصدر سابق ،ص[١١٠].
١٦. طالب حسين حافظ ،مصدر سابق ، ص[١٠٢].
١٧. عيسي السيد عيسي دسوقي ، مصدر سابق ،ص[١١٠]
١٨. عيسي السيد عيسي دسوقي ، المصدر نفسه ، ص[١١٠]

١٩. عيسي السيد عيسي دسوقي ، مصدر سابق،ص١٠٠.
٢٠. مركز دراسات اللاجئين ، جامعة أكسفورد ،مجلة نشرة الهجرة القسرية ،عدد خاص ،٢٠٠٧،ص٣.
٢١. سارة السهيل /الهجرة والتهجير باسم الدين / http://www.rudaw.net/arabic/opinion/25092016
٢٢. عبد الواحد الجصاني /التهجير القسري للعراقيين كبرى جرائم الاحتلال / articles.abolkhaseb.net/ar_articles_2007/0807/jsani_050807.htm
٢٣. المنظمة الدولية للهجرة، العراق، النزوح الداخلي في العراق معوقات الاندماج ٢٠١٣،ص١٥/ www.iomirag.net
٢٤. عدنان ياسين مصطفى ، مصدر سابق ،ص٤٣-٢٤
٢٥. أحمد قاسم مفتن ، اتجاهات النزوح في العراق (جغرافيا الانتشار وسياسات الدعم والإغاثة)،مركز البيان للدراسات والتخطيط ،٢٠١٨ ، جدول (٣) ص١٤.
٢٦. المركز السوري لبحوث السياسات ، الأزمة السورية الجذور الآثار الاقتصادية والاجتماعية ،٢٠١٣،ص٩
٢٧. www.scpr-syria.org.
٢٨. جمهورية العراق ، وزارة التخطيط والتعاون الإنمائي العراقي ، التقرير النهائي الشامل بإحصائيات الأضرار التي لحقت بمؤسسات الدولة والمحافظات للفترة ٢٠٠٤لغاية ٢٠١٦/٤/١٥.
٢٩. حازم البلاوي ، مايا شويري ،التقرير القطري رقم :١٦/٢٢٥ الصادرة عن صندوق النقد الدولي ،٢٠١٦،ص١٥ http://www.imf.org/external/ns/search.aspx?
٣٠. طالب حسين حافظ ، مصدر سابق ، ص[١٢١]
٣١. شادي عبدالوهاب / الديمقراطية أو التقسيم السيناريوهات المستقبلية لأكراد العراق/ http://www.baghdadcenter.net/details-78.html
٣٢. شادي عبدالوهاب / الديمقراطية أو التقسيم السيناريوهات المستقبلية لأكراد ، المصدر نفسه.
٣٣. سعد سلوم ،الأقليات في العراق ،ط١،موؤسسة مسارات للتنمية الثقافية والإعلامية، بيروت،٢٠١٣،ص٤٠٤٥
٣٤. خالد عليوي العرداوي ، الفدرالية والديمقراطية و التوافقية و معطيات الواقع العراقي ، مجلة الفرات، عدد٧ ، ٢٠١٠ ، بدون صفحة
٣٥. علي بن هلهوم الرويلي ، مصدر سابق،ص٤٦٥
٣٦. علي بن هلهوم الرويلي ، المصدرنفسه،ص٤٦٩

٣٧. الشيخ فارس الجبوري/أزمة النازحين مشاكل وحلول/
/ www.alhodamag.com/index.php/post/732
٣٨. كفاح داخل عبيس، تحليل جغرافي للهجرة القسرية الى مدينة النجف الاشرف الواقع والاثار والمعالجات ٢٠٠٤-٢٠٠٧،عدد١٢،مجلة البحوث الجغرافية ،ص٣٩٨.

المصادر :-

أولاً :-الكتب

- السماك ،محمد أزهر ،الجغرافية السياسية بمنظور القرن الحادي العشرين،ط١، دار ابن الاثير للطابعة والنشر ،جامعة الموصل ،٢٠٠٠.
- أبو لبدة، نظمي ، ،التغيرات في النظام الدولي وأثرها علي الأمن القومي العربي ،ط١ ، مطبعة الكندي ،٢٠٠١..
- الرويلي علي بن هلمول ، ،الامن الوطني السعودي آفاق استراتيجية برؤيا مستقبلية ، ط١ ، دار بيسان ،٢٠١٠ .
- أبو لبدة، نظمي ، ، التغيرات في النظام الدولي وأثرها علي الأمن القومي العربي ،ط١ ، مطبعة الكندي ،٢٠٠١..
- الغريري، عبد العباس فضيخ ،، البيئة والجغرافية السياسية ،ط١،دار الصفاء ، عمان ، الاردن ،٢٠٠٣ .
- دسوقي، عيسى السيد عيسى ،أفغانستان تقويم جغرافي للواقع السياسي وتداعياته ،منشأة المعارف ، الاسكندرية ،٢٠٠٤،
- سلوم، سعد ،الأقليات في العراق ،ط١،موؤسسة مسارات للتنمية الثقافية والإعلامية ،بيروت ،٢٠١٣
- ثانياً:-الوثائق والمطبوعات الرسمية المنشورة :-
- الامم المتحدة ،الهجرة والنزوح والتنمية في منطقة عربية متغيرة ، ٢٠٠٥،ص ١١٩/www.unic-eg.org
- ٢-الامم المتحدة، تقرير الهجرة الدولية لعام ٢٠١٥ ،ص١٢١ https://publications.iom.int/system/files/pdf/sit_rep_arb.pdf
- ٣-المنظمة الدولية للهجرة، العراق، النزوح الداخلي في العراق معوقات الاندماج ٢٠١٣، / www.iomirag.net

- ٤-جمهورية العراق ، وزارة التخطيط والتعاون الإنمائي العراقي ، التقرير النهائي الشامل بإحصائيات الأضرار التي لحقت بمؤسسات الدولة والمحافظات للفترة ٢٠٠٤لغاية ٢٠١٦/٤/١٥
- .- البلاوي، حازم ،شويري، مايا ،التقرير القطري رقم :١٦/٢٢٥ الصادرة عن صندوق النقد الدولي ،٢٠١٦.
http://www.imf.org/external/ns/search.aspx
- ثالثاً: الدوريات والبحوث :-
- ١-العرداوي، خالد عليوي ، الفدرالية والديمقراطية و التوافقية و معطيات الواقع العراقي ، مجلة الفرات ، عدد٧ ، ٢٠١٠
- عبيس، كفاح داخل ،تحليل جغرافي للهجرة القسرية الى مدينة النجف الاشرف الواقع والاثار والمعالجات ٢٠٠٤-٢٠٠٧،عدد١٢،مجلة البحوث الجغرافية
- ٣-عبد جميل، جبار ،علوش، قيس مجيد ، التباين المكاني لظاهرة الهجرة القسرية الداخلية في العراق عدا إقليم كوردستان ، مجلة كلية التربية الأساسية ، جامعة بابل ،عدد ١٥ ،٢٠١٤.
- مصطفى، عدنان ياسين ، ، المجتمع العراقي الأمن الإنساني على مفترق طرق ، مجلة الحكمة ،عدد ٤٤،تموز ٢٠٠٧.
- https://www.icrc.org.
- مكي، عمر ، هل يؤثر القانون الدولي الإنساني ، اللجنة الدولية للصليب الأحمر ، عدد ١٢ ،٢٠١٦ .
- ٦-العرداوي، خالد عليوي ، الفدرالية والديمقراطية و التوافقية و معطيات الواقع العراقي ، مجلة الفرات ، عدد٧ ، ٢٠١٠.
- .
- رابعا: المراكز البحثية :-
- مركز دراسات اللاجئين ، جامعة أكسفورد ،مجلة نشرة الهجرة القسرية ،عدد خاص ،٢٠٠٧.
- ٢ المركز السوري لبحوث السياسات ، الأزمة السورية الجذور الآثار الاقتصادية والاجتماعية ،٢٠١١
- www.scpr-syria.org.
- مفتن، أحمد قاسم ،اتجاهات النزوح في العراق (جغرافيا الانتشار وسياسات الدعم والإغاثة)،مركز البيان للدراسات والتخطيط ،٢٠١٨ .
- خامساً :شبكة المعلومات الدولية :-
- سارة السهيل /الهجرة والتهجير باسم الدين/
- ٦ http://www.rudaw.net/arabic/opinion/2509201/

- الجصاني، عبد الواحد /التهجير القسري للعراقيين كبرى جرائم الاحتلال/ articles.abolkhaseb.net/ar_articles_2007/0807/jsani_050807.htm
- ٣-عبدالوهاب، شادي / الديمقراطية أو التقسيم السيناريوهات المستقبلية لأكراد العراق /
- http://www.baghdadcenter.net/details-78.html-
- ٤-الجبوري ، الشيخ فارس ، أزمة النازحين مشاكل وحلول/
- www.alhodamag.com/index.php/post/732
- سادسا: المصادر الأجنبية :-
- www.unhcr.org/ Statistics on Displaced Iraqis around the Worhd

هەوالنامەی کتێب

پوختە:

(شیکردنە ویکی جوگرافیای سیاسي بۆ کۆچکردنی زۆرە ملی لە عیراق)

لەم چەند دەیەی سەدەی ڕابردوودا گەلی عێراق بە گشتی مێژوویەکی تاڵیان تۆمار کرد لە شەڕو شۆڕ و ئاوارەیی خەڵکی شارو لادییەکان بە تایبەتیش ئەو شارولادێیانەی سەر بە سنوی ڕۆژهەڵاتی وڵاتن و بوون بە گۆڕەپانی شەڕی هەشت ساڵەی نێوان عێراق و ئێران ، جگە لەمەش شۆڕشەکانی کوردو بزوتنەوەی ڕزگاری نەتەوەیی ، کە هەمیشە خەڵکی کوردستان باجەکەیان داوەو لە ئەنجامیدا بەر ڕاگواستن و دوورخستنەوە لە زێدی باو باپران و بەرەو شارەکانی ناوەڕاست و باشوری وڵات کەوتن ، هەروەها کرداری شومی بەناو (ئەنفال) کەوا زیاتر لە ٣٠٠٠ گوندی کوردستانی تیادا ڕوخێنراو زۆربەی خەڵکەکەی بەرەو کۆمەڵگا زۆرە ملێکان دروورخرانەوەو نیشتە جێکران ، ئەمە جگە لە و ١٨٢ هەزار کەسەی زیندەبە چاڵکران و لە ناوبران ، هەروەها ڕاپەڕینەکانی دانیشتوانی شارەکانی باشورو ناوەڕاستی وڵات دژی ڕژێم و دەسەڵاتی بەعثی ، خەڵکی ناچار کرد لە ڕاگواستن و کۆچکردن بۆ شوێنەپەناگەکان بە تایبەتی ناوچەی زۆنگاوەکان لە باشوری وڵات ، وە وشک کردنی زۆنگاوەکان لە لایەنی دەسەڵات و حکومەتی پێشوو ڕاگواستنی دانیشتوانەکەی بۆ شوێنی تر ، ئەمانە هەمووی هۆکاری سەرەکی دروستبوونی ململانی و ناکۆکی کۆمەڵایەتی و بڵاوبوونەوەی بێکاری و هەژاری لە وڵاتدا بە تایبەتیش دەیەی نەوەدەکانی سەدەی ڕابردوو، بە عەرەب کردنی زۆربەی ناوچە کوردیەکانی وەکو کەرکوک و خانەقین و شارۆچکەو گوندەکانیان هۆکاری سەرەی ململانێی نێوان کوردو عەرەب بووە لە ناوچەکەدا ، وە پاش روخانی ڕژێم و گۆڕینی دەسەڵات لە عێراقدا ودوای ساڵی ٢٠٠٣ ، لاوازی دەسەڵات و بەڕێوەبردنی نادروستی وڵات لە لایەن حکومەتی نۆێ و ئەمریکیەکانیش ، ڕێخۆشکەر بوو بۆ دەستێوەردانی وڵاتانی دەوروبەر لە کاروباری

سیاسی و کۆمەڵایەتی ئابووری ، بەمەش زیاتر ململانێ ی ئاینی و مەزهەبی لێکەوتەوە ، بەتایبەتیش پاش تەقینەوەکانی دەوروبەری (مەرقەدی ئیمام عەسکەری) لە ١٨ /٢٠٠٦/٢ دوابە دوای ئەویش هێرشی تیرۆرستان مململانێ ی نێوان و هۆزایەتی و ئاینەکان زیاتر گەشەی کرد ، وە دەرکەوتنی دەوڵەتی بە ناو ئیسلامی ، (داعش) و داگیرکردنی زیاتر لە ٣/١ ی شارەکانی کە سونەنشینن و ئاوارە بوونی زۆربەی دانیشتوانیان بۆ شوێنە ئارامەکانی وڵات و هەرێمی کوردستانیش پشکی شێری لە و لایەنەوە بەرکەوت .

کۆچکردن بە زۆرەملێ یان بە ناچاری کاریگەری نەرێنی زۆر لەسەر خەڵکی وڵات بەگشتی و ئاوارەکان بەتایبەتی لێکەوتەوە ، لە وانەش نزم بوونەوەی ئاستی (ئابووری و کۆمەڵایەتی و تەندروستی و فێرکاری و ڕۆشنبیری) یش .

لەم توێژینەوەدا پاش ڕونکردنەوەی ووردی هۆکارو کاردانەوەکانی کۆچکردنی بەناچاری یان بە زۆرەملێ ، وە بە پێ ی قۆناغ و پارێزگاکان و شیکردنەوەی داتاکان توانیمان ، بە کۆمەڵێک ئەنجام و ڕاسپاردە بگەین .

Abstract

(Geopolitical analysis of forced migration in Iraq)

In the past few decades, the Iraqi society has witnessed a constant dispute and wars. It started with the revolutions in the Kurdistan region of northern Iraq and population migration of the region in the last four decades of the past century to central and southern regions of Iraq, and in the 1980s the Iraqi government has destroyed over 4000 villages and transported its population to refugee camps. Furthermore, during the Anfal campaigns in 1988 more than 180000 Kurdish people buried alive. Also, during the central and southern revolutions against Saddam's regime, the people or marshlands have been forced to leave their territory. The military activities, brutalities of former regime and involuntary resettlement of people have negatively influenced the social structure of Iraq; consequently poverty, unemployment, disregarding of each other, intolerance and resettling Arabs in Kurdish lands have spread and led to further conflicts. These events happened during the era of former regime before 2003, and resulted in a weak administration and lots of political and economic issues. After American invasion in 2003 which was the result of misconduct from Iraqis and American side. The intervention of neighbor countries have worsen the situation in Iraq and led to armed conflict, particularly after the explosions in Askari Imams grave yard in February 18, 2006. Internal conflicts, and terror attacks has led to an unannounced sectarian war; then the ISIS has emerged which is thought to be the consequence of the sectarian ware in Iraq. ISIS has occupied one- third of the country after events of June 10, 2014. The majority of the population in the occupied territory has fled their home seeking for a secured shelter. Kurdistan Region has become the secured home for those fled war.

Also some provinces in central and south Iraq has welcomed displaced people.

This paper entitled (geographical analysis for forced migration in Iraq: dimensions and resolutions) has studied reasons for forced migration in Iraq. The political, social, racial, and ethnographical reasons come in the first place respectively. The second section of the paper investigates terror, armed conflict, and corruption in government organization as causes for forced migration. Furthermore, it has considered geographical distribution of displaced people in the provinces of Iraq. Also, it discusses the economic, social, health and education impacts of forced migration on refugees. After a careful review of the mentioned reasons, the paper came to some conclusions to resolve political issues in Iraq and overcome terror. The sustainable resolution included building refugee camps, providing food, consulting international organization like UN, and developing strong ties with donor countries that can help in rebuilding Iraq and facilitated the return of refugees to their original territories. In addition, the culture of tolerance need to be developed between Iraqis so all of the nations can live in peace.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.20

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

سراية الجناية دراسة بين الشريعة والقانون

هەوالنامەی کیب

د. باقر جواد شمس الدين البريفكاني

جامعة سوران- فاكلتي القانون

baqer.jawad@soran.edu.iq

ملخص:

يعنى هذا البحث بأحكام مسألة سراية الجناية في الشريعة الإسلامية، ويقابلها في القانون الوضعي موضوع جناية الضرب أو الجرح المفضي. والمقصود بالسراية: حدوث مضاعفات أو آثار نتيجة الجناية، تؤدي إلى اتساع الجرح، أو إتلاف عضوٍ آخر، أو فقدان إحدى المنافع، أو موت النفس البشرية. أما الإفضاء في الاصطلاح القانوني فقد استعمل للضرب أو الجرح الذي، ينتهي إلى: عاهة مستديمة، أو الموت. وبهذا يتفق معنى (السراية) في الشريعة، مع معنى (الإفضاء) في القانون.

وتناول البحث في ثناياه الحديث عن أحكام سراية الجناية في الأطراف وفي النفس عند المذاهب السنية الأربعة المشهورة، المذهب: الحنفي، المالكي، الشافعي، الحنبلي، ثم بيان الرأي الراجح لأقوالهم. وتناول أيضاً أحكام الضرب أو الجرح المفضي إلى عاهة مستديمة أو إلى الموت في قانون العقوبات العراقي وقانون العقوبات المصري، ومن ثم قارن بين الآراء والأحكام الفقهية والقانونية، كما وبيّن أوجه الاتفاق والاختلاف بينهما.

گۆڤاری کێبر

الكلمات المفتاحية: السراية، الإفضاء، الأطراف، المنافع، الجرح.

سراية الجناية

دراسة بين الشريعة والقانون

المقدمة

الحمد لله البر الجواد، الذي جلّت نعمُه عن الإحصاء والأعداد، وأفضل الصلاة وأتم التسليم على المبعوث رحمة للعالمين سيدنا محمد وعلى آله وأصحابه وأتباعه أجمعين، وبعد:

فقد أجمعت الشرائع السماوية والقوانين الوضعية على تحريم قتل وإيذاء النفس البشرية، ومن ثَم أوجدت عوامل عدة لحقن الدماء وتوفير الأمن والاستقرار لها، منها: فرض العقوبة على جريمة القتل والإيذاء المتناسبة مع طبيعة الجناية والجاني، وخطورة كل منهما على مصلحة الفرد والمجتمع والأمن والاستقرار، وإن كانت تختلف تلكم الشرائع في نوعية العقوبات التي قررتها لجرائم الاعتداء، لاسيما اختلاف عقوبات القوانين الوضعية مع الشريعة الإسلامية. وعليه يجب على الغير عدم المساس بجسم الإنسان على وجه الاعتداء، أياً كانت صور ذلك الاعتداء.

وعلى غرار اهتمام الشرائع بمسألة حفظ النفس البشرية من الإيذاء والاعتداء، ارتأيت أن أكتب بحثاً ضمن هذا الإطار، بعنوان: (سراية الجناية – دراسة بين الشريعة والقانون)، أتناول فيه جملة من المسائل الفقهية المتعلقة بالجرح والضرب السار إلى العاهة أو الموت، ومقارنتها بالقوانين الوضعية.

يهدف البحث إلى:

١. بيان مفهوم السراية في الشريعة، والإفضاء في القانون، والمقارنة بينهما.

٢. دراسة الأحكام المتعلقة بمسألة السراية، ومقارنتها بالقوانين الوضعية.

٣. بيان حالات السراية وأنواعها.

مشكلة البحث:

تكمن مشكلة البحث في السبب المؤدي إلى السراية، والنتيجة التي انتهى إليها فعل الجاني، وبيان عقوبة السراية حسب آراء الفقهاء المتباينة، أو أحكام القوانين الوضعية المتضاربة.

نطاق البحث:

نطاق هذا الموضوع مقتصر في الشريعة الإسلامية على الآراء الواردة في المذاهب: (الحنفية، المالكية، الشافعية، الحنابلة)، أما في القوانين الوضعية، فمقتصر على مادتي: (٤١٠ و٤١٢) الواردتين في قانون العقوبات العراقي، ومادتي: (٢٣٦ و٢٤٠) الواردتين في قانون العقوبات المصري.

منهج الدراسة:

تعتمد الدراسة على أسلوب السرد النظري للأفكار والحجج بما ينسجم مع عنوان البحث ومضمونه، كما تعتمد أيضاً على منهج التحليل العلمي لبعض النصوص الفقهية والقانونية في جوانب محددة، ثم تعرض لأسلوب المقارنة بين الشريعة والقانون في المحصلة النهائية، وغالباً ما تذكر أوجه الاتفاق والاختلاف بينهما، عند القول: ومما سبق يتضح أو يتبين أو يتجلى لنا... ونحو ذلك.

خطة البحث:

اقتضى البحث تقسيمه على: مقدمة، ومبحثين يتقدمهما مبحث تمهيدي، وخاتمة.

ذكرت في المقدمة أهمية الموضوع، وأهداف البحث ومشكلته ونطاقه.

أما المبحث التمهيدي، فقد خصصته لـ: التعريف بمفردات عنوان البحث.

وأما المبحث الأول، فقد أفردته لـ: حكم سراية الأطراف والجروح في الشريعة والقانون، وذلك ضمن مطلبين.

وأما المبحث الثاني، فقد عقدته لـ: حكم السراية إلى النفس في الشريعة والقانون، وذلك ضمن مطلبين.

وأما الخاتمة فقد عرضت فيها أهم الاستنتاجات والتوصيات التي توصل إليها البحث.

المبحث التمهيدي

التعريف بمفردات عنوان البحث

يخص المبحث التمهيدي بشرح مفردات عنوان البحث وتحليلها والتي يدور حولها الموضوع، وكذلك شرح المصطلحات التي لها علاقة وطيدة بالموضوع، وتتوقف عليها نتائج مهمة في هذا البحث، وذلك حسب التقسيمات التالية:

أولاً: السراية.

السِرَايَةُ لغة: مصدر سرَى يَسري اسْرِ، سُرىً وسَرَيَانٌ وسَرْيٌ وسِرَايَة، والفاعل سارٍ، والمفعول مَسْرِيٌّ، يقال: سرَى الدَّاءُ بَيْنَ الأَهَالِي، أي: اِنْتَشَرَ وانْتَقَلَ. وسَرَى اللَّيْلُ، أي: مَضَى وَذَهَبَ، قال تعالى: [وَاللَّيْلِ إِذَا يَسْرِ] الفجر: ٤. وسُمِّيت السَّرِيَّة من سَرايا الجيوشِ سريَّةً؛ لأنها تَسْري ليلاً في خُفْيةً. وَيقال: سَرَى قَطْعُ الكَفِّ إِلَى السَاعِدِ، أَيْ: تَعَدَّى إليه أَثَرُ الْجُرْحِ. وسَرَى الجُرْحُ إِلَى النَّفْسِ، أي: دَامَ أَلَمُهُ حَتَّى حَدَثَ مِنْهُ الْمَوْتُ، أو أثّر فيها حتّى هلكت (ابن منظور، ١٤١٤هـ: ج ١٤، ص ٣٨١ــــ٣٨٣؛ الفيـــومي: ج١، ص٢٧٥؛ الزبيـــدي: ج ٣٨، ص ٢٦١-٢٦٢).

يتبين مما سبق، أن المعنى الذي يدور حوله هذه المادة اللغوية (س ر ي) هو الانتقال والانتشار والتعدي والمضيّ والذهاب والسير والجري، وكلها تدل على الحركة وعدم السكون والثبات، وعليه فإن أقرب المعاني إلى المراد من كلمة (السراية) هو: التعدي والانتقال.

والسراية في اصطلاح فقهاء الشريعة الإسلامية، عرفت كالتالي:

عرفها ابن عثيمين بقوله: "هي أن ينتقل الشيء من مكان إلى آخر، فيسري الجرح من المكان الأول إلى مكان آخر ويتسع، وكذلك الأعضاء، كما لو قطع أصبعاً فتآكلت الكف كلها، أو قطع أنملة فتآكل الأصبع كله، أو جرح موضحة

بقدر الظفر ثم اتسعت حتى صارت بقدر الكف"(ابن عثيمين، ١٤٢٨هـ: ج١٤، ص ٨٨).

ويؤخذ على هذا التعريف أنه وصف لعملية السراية أكثر من أن يكون تعريفاً، فمن طبيعة الوصف اعتماده على التمثيل، بعكس التعريف، كما لم يشمل تعريفه على سراية النفس.

وعرفها الزحيلي بقوله: "هي حدوث مضاعفات أو آثار تترتب على تطبيق العقوبة الشرعية، تؤدي إلى إتلاف عضو آخر أو موت النفس البشرية"(الزحيلِي: ج٧، ص ٥٧٤٦).

ويؤخذ على هذا التعريف تخصيصه بالسراية التي تحدث نتيجة تطبيق عقوبة الحد أو القصاص على المذنب، دون التي تحدث بجناية أو اعتداء، كما أنه لم يفرق بين الجرح وقطع الأطراف.

وعرفها العيساوي، بقوله: "هي، حدوث مضاعفات، أو آثار نتيجة جرح الجناية أو جرح القود يؤدي إلى إتلاف عضو آخر أو إذهاب منفعته" (العيساوي، ٢٠٠٢: ص ١٧٥).

ويؤخذ على هذا التعريف تخصيصه بالسراية التي تحدث من ارتكاب جناية، وكذلك التي تحدث من تطبيق عقوبة الحد أو القصاص على المذنب، إضافة إلى أنه لم يذكر السراية التي تؤدي إلى النفس، أي: موت المجني عليه، وكذلك عدم تمييزه بين الجرح وقطع الأعضاء.

ومن الممكن تعريف السراية على النحو التالي: هي، حدوث مضاعفات أو آثار نتيجة الجناية، تؤدي إلى اتساع الجرح، أو إتلاف عضوٍ آخر، أو فقدان إحدى المنافع، أو موت النفس البشرية.

أما مصطلح السراية في القانون، فلم يرد هذا المصطلح في القاموس القانوني، إلا أن هناك مصطلحاً آخر ورد في النصوص القانونية يفيد معنى السراية، وهو مصطلح (الإفضاء)، فقد استعملت النصوص القانونية كلمة

(أفضى) بدل كلمة (سراية)، لذا سنعرف هذه الكلمة نيابة عن كلمة (السراية)؛ لنخلص في النهاية إلى معرفة المراد منها، ومن ثم المقارنة بينهما.

كلمة أفضى لغة: فعل ماضٍ، مضارعه: يُفضي، أَفْضِ، إفضاءً، الفاعل مُفْضي، والمفعول مُفْضَى، يقال: أفضى المكان إذا اتسع. وأفضى فلان إلى فلان، أي: وصل إليه. وأفضَى الأمرُ إلى كذا، أو أفضَى به إلى كذا، أي: انتهى، ووصل، وأدّى إليه، ومنه قولهم: أفضت المباحثات إلى توقيع معاهدة بينهما. وأفضَى إلى ربِّه، أي: مات، وأفضى المريض إلى ربه، أي: تُوفِّيَ. فالإفضاء في الحقيقة، هي: الانتهاء (ابن منظور، ١٤١٤هـ: ج ١٥، ص ١٥٧؛ الزبيدي: ج ٣٩، ص ٢٤٢؛ د. أحمد مختار عبد الحميد، بمساعدة فريق عمل، ٢٠٠٨: ج٣، ص ١٧٢٠).

يتبين مما سبق، أن المعنى الذي يدور حوله هذه الكلمة، هو: الاتساع والانتهاء والوصول والتأدية، وكلها تدل على الحركة والنشاط بعكس الوقوف والثبات، وعليه فإن أقرب المعاني إلى المراد من كلمة (الإفضاء) هو: الاتساع والانتهاء.

وبهذا يظهر أن كلمتي (السراية) و(الإفضاء)، يتفق معناهما لغة، حيث إن المراد من الأول، هو: (الانتقال والتعدي)، أي: انتقال الجرح من مكان إلى آخر، أو تعدي الجرح إلى الموت. والمراد بالثاني، هو: (الاتساع والانتهاء)، أي: اتساع الجرح في الجسد بمعنى أن ينتشر، أو انتهاء الجرح إلى الموت.

أما كلمة أفضى في الاصطلاح القانوني، فقد استعمل للضرب أو الجرح الذي ينشأ أو يؤدي أو ينتهي إلى: عاهة مستديمة، أو الموت (د. فوزية، ١٩٩٠: ص ٤٧٧ـ٤٧٨؛ جندي، ٢٠١٠: ج ٥، ص ٧٩٤، ٨٠٠).

وبهذا يظهر أن المراد بـ(الإفضاء) في الاصطلاح القانوني هو نفس المراد بـ(السراية) في اصطلاح فقهاء الشريعة، إذا ما استثنينا كلمة الضرب في القانون، حيث إن كلمة (السراية) لا تشمل الضرب في تعريف فقهاء الشريعة.

ثانياً: الجناية:

الجناية لغة: مصدر جنى يجني جناية، الجيم والنون والياء أصل واحد، وهو أخذ الثمرة من شجرها، تقول: جنيت الثمرة أجنيها، أي: أخذت لوقته، ومن المحمول عليه: جنيت الجناية أجنيها، أي: فعلتها وارتكبتها (ابن فارس، ١٩٧٩: ج ١، ص ٤٨٢). وتطلق الجناية على الذنب والجرم، وما يفعله الإنسان مما يوجب عليه العقاب أو القصاص، في الدنيا والآخرة، يُقَال: جنى الرجل جِنَايَة، إذا جرّ جريرةً على نَفسه أَوْ على قَوْمه (الأزهري، ٢٠٠١: ج ١١، ص ١٣٣؛ ابن منظور، ١٤١٤هـ: ج ١٤، ص ١٥٤).

والجناية في اصطلاح فقهاء الشريعة: اسم لفعل محرم، سواء كان في مال أو نفس أو عرض، ولكن الغالب في عرف الفقهاء: إطلاق اسم الجناية على فعل محرّم حل بالنفس أو الأطراف (الجناية على النفس تسمى: قتلاً، أو صلباً، أو حرقاً، أما الجناية على الأطراف فتسمى: قطعاً، أو كسراً، أو شجاً، أو جرحاً، ينظر: الموصلي، ٢٠٠٥: ج ٥، ص ٢٥)، يوجب قصاصاً أو مالاً. أما الجناية على العرض فخص باسم الزنى والقذف، والجناية على المال خص باسم الحرابة والسرقة والغصب... وهكذا (السرخسي، ٢٠٠٠: ج ٢٧، ص ٨٤؛ الزيلعي، ١٣١٣هـ: ج ٦، ص ٩٧؛ ابن رشد: ج ٢، ص ٢٩٦؛ النووي، ١٩٩١: ج ٩، ص ١٢٢؛ ابن قدامة، ١٩٩٧: ج ٨، ص ٢٠٧).

أما الجناية في القانون فقد عرفت بأنها: "الجريمة المعاقب عليها بإحدى العقوبات التالية: ١. الإعدام. ٢. السجن المؤبد. ٣. السجن أكثر من خمس سنوات إلى خمس عشرة سنة" (العراقي، ١٩٦٩: المادة ٢٥).

فالجناية في القانون الوضعي يراد بها معنى آخر، حيث تم تقسيم العقوبات إلى ثلاثة أقسام، وهي: الجنايات والجنح والمخالفات، وأشد هذه العقوبات جسامة مقررة للجنايات، وأوسطها جسامة مقررة للجنح، وأقلها جسامة مقررة للمخالفات. فالجنايات إذن اسم لعقوبات شديدة جسيمة (لمزيد من المعلومات حول مصطلح (الجنايات والجنح والمخالفات) يراجع: السعيد، ١٩٥٣: ص ٥٥٥ وما بعدها؛ حسني: ج ٢، ص ٩٥٦ وما بعدها؛ الحديثي، ١٩٩٢: ص ٣٨٣ وما بعدها).

وبالنظر إلى تعريف مصطلح الجناية في الشريعة والقانون، يظهر أنهما يتفقان في المراد بها، لاسيما لو أخذنا بعين الاعتبار الغالب في عرف فقهاء الشريعة، حيث يراد بالجناية بشكل عام: العقوبة المفروضة على شخص ارتكب جناية في حق نفس شخص آخر أو أطرافه.

ثالثاً: أركان الجريمة.

وهنا سأتكلم عن الركن المادي والمعنوي للجريمة، لعلاقتهما الوطيدة بهذا البحث، حيث أن العلاقة السببية في الركن المادي والقصد الجنائي في الركن المعنوي لهما دور كبير في موضوع سراية الجناية، كما سيتضح ذلك في ثنايا هذا البحث، لذا سأخصص حديثي بداية عن الركن المادي، ثم أردفه بالحديث عن الركن المعنوي.

الركن المادي للجريمة: لا ريب أن لكل جريمة ركناً مادياً، وهو عبارة عن النشاط الذي يصدر عن الجاني، فينجم عنه فعل خارجي له طبيعة ملموسة تدركه الحواس، ويترتب عليه الأذى بآحاد الناس، أو الإفساد في المجتمع، سواء كان ذلك بعمل مادي يرتكب كجريمة القتل، أو بقول بذيء كجريمة القذف، أو بكتابة تنشر أو رسم يعرض كجريمة التشهير، وما إلى ذلك من صور النشاط (السعيد: ص ٢٤٣؛ أبو زهرة، ٢٠٠٦: ص ٢٧٢؛ د. عبدالرؤف، ١٩٨٣: ص ١٦٦؛ أبو خطوة، ٢٠٠٧: ص ٢٢٠).

ومن المبادئ الأساسية في التشريع الإسلامي أنه لا قيام للجريمة بغير ماديات تبرز بها إلى العالم الخارجي المحسوس، بدليل أن العقوبات الجنائية التي وردت في القرآن الكريم موضوعها الفعل الجنائي المادي، كالسرقة والزنى والبغي والقذف، ولم ترد عقوبة لمجرد همّ، ويؤيده قول النبي (ρ): ((إِنَّ اللَّهَ تَجَاوَزَ عَنْ أُمَّتِي مَا حَدَّثَتْ بِهِ أَنْفُسَهَا، مَا لَمْ تَعْمَلْ أَوْ تَتَكَلَّمْ)) (البخاري، برقم (٤٩٦٨): ٥/ ٢٠٢٠)، وقوله (ρ): ((... وَمَنْ هَمَّ بِسَيِّئَةٍ فلم يَعْمَلْهَا لم تُكْتَبْ، وَإِنْ عَمِلَهَا كُتِبَتْ)) (مسلم، برقم (١٣٠): ١/ ١١٨)، يظهر من هذين النصين أن الأحكام الشرعية لا تناط إلا بالأمور الظاهرة المنضبطة، لذا لا يعاقب من همّ بسيئة ولم يفعلها، وإنما يعاقب كل من همّ بها ثم فعلها؛ بأن جسمها في صورة محسوسة ملموسة، بحيث تدرك بإحدى الحواس الخمس، وهذه مفاد القاعدة

المعروفة في الفقه وأصوله: الأحكام يعمل فيها بالظواهر، والله يتولى السرائر (الآمدي، ١٤٠٤هـ: ج ١، ص ٣٤٣؛ النووي، ١٣٩٢هـ: ج ٢، ص ١٠٧؛ السبكي، ١٩٩٩: ج ٢، ص ٢٦٤)، والذي يتجلى لنا من هذا العرض: أنه لا عقوبة على الجريمة بغير ماديات إجرامية في التشريع الإسلامي (لمزيد من التفاصيل، يراجع: البريفكاني، ٢٠١٦: ص ١٤٤-١٥٠).

وفي القوانين الوضعية الإجماع منعقد أيضاً على ضرورة وجود ركن مادي للجريمة، أما الأفكار والمعتقدات والنوايا فلا ضرر منها طالما ظلت رهينة النفس البشرية، وطالما لم تترجم إلى سلوك مادي يظهر في العالم الخارجي. فالقوانين الوضعية التي تهدف إلى استقرار المعاملات والعلاقات هي الأخرى لا تشرع العقاب على مجرد التفكير في عمل غير مشروع (د. عبدالرؤف، ١٩٨٣: ص ١٦٦؛ أبو خطوة، ٢٠٠٧: ص ٢٢٠).

ويتكون الركن المادي من ثلاثة عناصر (لمزيد من التفاصيل حول عناصر الركن المادي يراجع: حسني: ج١، ص ٣٨١؛ عبدالرؤف، ١٩٨٣: ص ١٦٦-١٦٩؛ د. أمين، ٢٠١٠: ص ٢٢٣؛ أبو خطوة، ٢٠٠٧: ص ٢٢٦):

العنصر الأول: السلوك الإجرامي، وهو عبارة عن الفعل الإجرامي الذي يقع من المجرم، المتمثل بنشاط الجاني في سبيل ارتكابه للجريمة.

العنصر الثاني: النتيجة الإجرامية، ولها مدلولان، الأول مادي: وبهذا المدلول تعني التغيير الذي يحدث في العالم الخارجي كأثر للسلوك الإجرامي. الثاني قانوني، وبهذا المدلول تعني: الاعتداء على المصلحة التي يحميها القانون.

العنصر الثالث: علاقة السببية: وهي الرابطة التي تربط بين السلوك الإجرامي للجاني، والنتيجة الإجرامية التي تحققت، بمعنى أن السلوك المحظور هو السبب الذي أدى إلى وقوع النتيجة.

وعليه يظهر لنا، أن التشريعين الإسلامي والوضعي لا يحمّلان المتهم أية جريمة أو مسؤولية ما لم تصدر عنه ماديات يعبّر بها عن نواياه الإجرامية، فلا عقوبة على مجرد التفكير والتحضير، وإنما هي قاصرة ومتعلقة بمرحلة التنفيذ فحسب.

الركن المعنوي للجريمة: لا يكفي لتقرير المسؤولية الجنائية أن يصدر عن الجاني سلوك إجرامي ذو مظهر مادي، بل لا بد مع ذلك من توافر ركن معنوي يمثل روح المسؤولية الجنائية، كما أن ركنها المادي يمثل جسدها الظاهر للعيان (د. رؤوف، ١٩٧٩: ص ٢٧٣).

والركن المعنوي في الشريعة الإسلامية عبارة عن: عصيان أمر الشارع، فهو عنصر ضروري يجب توفره في كل جريمة، سواء كانت الجريمة بسيطة أو جسيمة، من جرائم العمد أو جرائم الخطأ، فإذا لم يتوفر عنصر العصيان في الفعل فهو ليس بجريمة. ويجب التفرقة بين العصيان وبين قصد العصيان، فالعصيان: هو إتيان الفعل المحرم، أو الامتناع عن الفعل الواجب، دون أن يقصد الفاعل العصيان، كمن يضرب آخر بالسيف لعباً، أو يطلب آخر منه ماءً فيمتنع، ويترتب على كليهما موته، فهو بهذا العمل قد فعل معصية، إلا أنه لم يقصد فعل المعصية، لذلك تكون العقوبة أخف. وأما قصد العصيان - وتسمى القصد الجنائي- فهو القصد إلى الفعل المحرم مع الرضى ونتائجِه وطلبِها، كمن يتجه إلى شخص ويضربه بسيفه، ويقصد من الضرب قتله، ففي هذا الفعل يتوافر القصد إلى الفعل المحرم الذي هو مادة الجريمة، ويتوافر القصد الجنائي وهو طلب نتائج الضرب بالسيف. وعليه فإنْ قصَدَ الجاني العصيان شددت العقوبة، وإن لم يقصد العصيان خففت (عودة، ٢٠٠٩: ج١، ص ٣٠٨؛ أبو زهرة، ١٩٩٨: ص ٢٨٦ وما بعدها؛ عبدالقوي، ٢٠٠٣: ص ١٥٨ ـ ١٥٩).

أما الركن المعنوي في القوانين الوضعية فمعلوم أن المشرع الجنائي لا يفرض العقوبة فرضاً أعمى على كل فعل يشتمل على الركن المادي للجريمة، وإنما يجب أن يثبت أنّ الجاني قد ارتكب خطأ، فالخطأ هو الركن الجوهري الذي

تقوم عليه المسؤولية الجزائية، بحيث لا يمكن تحميل الشخص نتائج الفعل المنسوب إليه إلا إذا ثبت أنه كان مقترفاً خطأ، كما وأنه يعتبر الخطأ معيار التفرقة بين فعل ارتكب بالصدفة أو قضاءً وقدراً، وفعل يمكن أن يكون محلاً للعقاب وهو الجريمة (السعيد، ١٩٥٣: ص ٣٨١؛ عبدالرؤف، ١٩٨٣: ص ١٩٦؛ الحديثي، ٢٠٠٩: ص ٢٧٣).

فالركن المعنوي للجريمة إذن هو الخطأ الجنائي، وهذا مفاد القاعدة القائلة: (لا جريمة بغير خطأ)، فالخطأ هو جوهر الركن المعنوي، وهو الذي يربط الجاني بفعله المادي (عبدالرؤف، ١٩٨٣: ص ١٩٧؛ أبو خطوة، ٢٠٠٧: ص ٢٧٤؛ د. جلال ثروت، ١٩٨٩: ص ١٧٥).

وللخطأ صورتان، الأولى: الخطأ العمدي وتسمى في الاصطلاح القانوني بالقصد الجرمي وهو أعلى درجات الخطأ، والمراد بالقصد الجرمي: تعمد ارتكاب الجريمة، أي: توجيه الإرادة لإحداث أمر يعاقب عليه القانون، عن علم بالفعل وبتحريمه قانوناً. فالجريمة التي يتطلب فيها القصد الجرمي تسمى جريمة عمدية. والصورة الثانية: الخطأ غير العمدي، أي: الإهمال أو عدم الاحتياط، والجريمة التي يتكون ركنها المعنوي من الخطأ غير العمدي تسمى جريمة غير عمدية. ولكل صورة منهما عقوبة مختلفة (السعيد، ١٩٥٣: ص ٣٨٢ - ٣٨٤؛ عبيد، ١٩٧٩: ص٢٧٣ وما بعدها؛ الحديثي، ٢٠٠٩: ص ٢٧٤ - ٢٧٥).

وبناءً على ما تقدم يتضح لنا، أن المقصود بالركن المعنوي في التشريعين الإسلامي والوضعي يكاد يكون واحداً، فمعنى عصيان أمر الشارع قريب من معنى ارتكاب الخطأ؛ لأن الخطأ أيضاً في آخر المطاف عصيان لأمر الشارع، هذا من جهة، ومن جهة أخرى فإن التشريعين يتفقان على تسمية (قصد العصيان، والخطأ العمدي) بالقصد الجرمي (البريفكاني، ٢٠١٦: ص ١٤٨-١٥٠).

ومما سبق يتضح أن الجريمة تتكون - بالإضافة إلى الركن الشرعي - من الركن المادي، وهو النشاط الذي يصدر عن الجاني، ويترتب عليه الأذى بالآخرين. والركن المعنوي، وهو إما عمدي أو غير عمدي، ويسمى العمدي بالقصد الجرمي، الذي يجب أن يتوافر فيه عنصرا الإرادة والعلم. ويسمى غير العمدي، بجريمة الخطأ أو جريمة غير عمدية، ولكل صورة منهما عقوبة مختلفة.

المبحث الأول

حكم سراية الأطراف والجروح في الشريعة والقانون

أتناول في هذا المبحث حكم سراية الجناية العمدية على الأطراف التي تفضي من المكان الأول إلى مكان آخر، كالجرح الذي بقدر الظفر ثم يفضى ويتسع حتى يصير بقدر الكف، أو كقطع أنملة يفضي إلى تآكل الأصبع كله، وكقطع الأصبع يَسْري إلى سقوط الكف كلها، أو يَسْري إلى شلل الكف، أو كشجة موضحة تفضي إلى فقدان أحد المعاني: كالسمع والبصر والشم. ومنهجية البحث تتطلب تقسيم هذا المبحث إلى مطلبين، أتناول في الأول: حكم سراية الأطراف في الشريعة، وأما المطلب الثاني: فأخصصه لحكم سراية الأطراف في القانون.

المطلب الأول

حكم سراية الأطراف في الشريعة

سأقف في هذا المطلب على آراء ومذاهب الفقهاء وأدلتهم حول سراية الجناية إلى الأطراف، سواء سراية الجناية من عضوٍ إلى عضوٍ آخر، أو من عضوٍ إلى شلل عضوٍ آخر، أو من عضوٍ إلى فقدان أحد المعاني أو المنافع، مخصصاً لكل واحد من هذه الأمور فرعاً واحداً على حدة.

الفرع الأول

حكم سراية الجناية لعضوٍ آخر

صورة هذه المسألة أن ينتقل الجرح في جناية عمد من عضوٍ إلى آخر، كسراية جناية قطع الأصبع عمداً إلى قطع الكف، أو انتقال جناية قطع الكف عمداً إلى قطع المرفق... وهكذا، وفيما يلي مذاهب الفقهاء وأدلتهم حول هذه المسألة.

أولاً: مذاهب الفقهاء:

اختلف الفقهاء حول هذه المسألة على ثلاثة مذاهب:

المذهب الأول: ذهب أكثرية الأحناف، إلى عدم وجوب القصاص في مثل هذه الجنايات، وإنما تجب الدية فحسب، لذا فلو سرت الجناية من الأصبع إلى الكف، وجبت دية الكف، وإن سرت إلى المرفق وجبت دية المرفق(الكاساني، ١٩٨٦: ج ٧، ص ٣٠٧؛ الموصلي، ٢٠٠٥: ج ٥، ص ٤٠؛ الزيلعي، ١٣١٣هـ: ج ٦، ص ١٣٦).

ومن النصوص الدالة على رأي الأحناف، ما ذكره الكاساني بقوله: "ولو قطع أصبع رجل عمداً، فسقطت الكفُ من المفصل، فلا قصاص في ذلك في قول أبي حنيفة (رحمه الله)، وفيه دية اليد"(الكاساني، ١٩٨٦: ج ٧، ص ٣٠٧).

المذهب الثاني: ذهب المالكية، والشافعية، إلى وجوب القصاص في الجناية، ووجوب الدية في سرايتها، فيقتص من الأصبع وتجب دية الكف. ويقتص من الكف وتجب دية المرفق (القيرواني، ١٩٩٩: ج ١٣، ص ٤٢١-٤٢٢؛ النووي، ١٩٩١: ج ٩، ص ١٨٧).

ومن النصوص الدالة على رأي المالكية، ما ذكره ابن يونس الصقلي بقوله: "قال مالك في جراح العمد تنتشر فيعظم الجرح: فليس عليه قود إلا مثل ما أصاب، وليس عليه فيما انتشر إليه قود، وإنما فيه العقل" (الصقلي، ٢٠١٣: ج ٢٣، ص ٨١٠).

ومن النصوص الدالة على رأي الشافعية، ما ذكره الماوردي بقوله: "اعلم أن سراية الجناية تنقسم ثلاثة أقسام: ... والقسم الثاني: أن تسري الجناية إلى عضو في الجسد، كسراية قطع الإصبع إلى الكف، وسراية قطع الكف إلى المرفق، فالقصاص في الجناية دون السراية، ويؤخذ أرش السراية مع القصاص في الجناية"(الماوردي، ١٩٩٩: ج ١٢، ص ١٧٠).

المذهب الثالث: ذهب أبو يوسف ومحمد بن حسن الشيباني من الحنفية، والحنابلة، إلى وجوب القصاص في الجناية وسرايتها، فتقطع الكف بدل الأصبع إن سرت جناية قطع الأصبع إلى الكف، ويقطع المرفق بدل الكف إن سرت جناية قطع الكف إلى المرفق (الكاساني، ١٩٨٦: ج ٧، ص ٣٠٧؛ ابن مفلح، ١٩٩٧: ج ٧، ص ٢٦٥).

ومن النصوص الدالة على رأي صاحبي أبي حنيفة، ما ذكره الكاساني بقوله: "ولو قطع أصبع رجل عمداً، فسقطت الكفُ من المفصل ... قال أبو يوسف: يقتص منه، فتقطع يده من المفصل ... وعلى ما رَوَى محمد (رحمه الله) في النوادر، يجب القصاص ههنا أيضاً، كما قال أبو يوسف" (الكاساني، ١٩٨٦: ج ٧، ص ٣٠٧).

ومن النصوص الدالة على رأي الحنابلة، ما ذكره ابن قدامة بقوله: "وإذا قطع إصبعًا فتآكلت إلى جانبها أخرى، وسقطت من مفصل، أو تآكل الكف، وسقط من الكوع، وجب القصاص في الجميع" (ابن قدامة، ١٩٩٤: ج ٣، ص ٢٦٧).

ثانياً: أدلة المذاهب:

استدل هذه المذاهب على آرائهم بأدلة عقلية، سأوردها واحدة تلو الأخرى:

أدلة أصحاب المذهب الأول: استدل الأحناف لرأيهم بعدم وجوب القصاص في الجناية وسرايتها، بقولهم: لأن استيفاء القصاص على وجه المماثلة، في القطع المسقط للكف غير ممكن؛ لأن الكف مع الأصبع كعضو واحد، فكانت الجناية واحدة حقيقةً وحكماً، لذلك يمتنع وجوب القصاص، وعند عدم وجوب القصاص وسقوطه، يجب ضمان الدية والمال (الكاساني، ١٩٨٦: ج ٧، ص ٣٠٧).

أدلة أصحاب المذهب الثاني: استدل المالكية والشافعية لرأيهم بوجوب القصاص في الجناية، والدية في سرايتها، كالتالي:

١. دليل المالكية قولهم: التنامي إلى النفس لا بعض فيها للقود، وأما الجرح ففيه للقود بعض، فليجعل الجديد موضع جعله الأول (القيرواني، ١٩٩٩: ج ١٣، ص ٤٢٢؛ الصقلي، ٢٠١٣: ج ٢٣، ص ٨١٠).

٢. دليل الشافعية قولهم: إنما يجب القصاص في الإصبع دون الكف؛ لأن الأصبع أتلف بجناية عمد، وأما الكف فلم تتلف بجناية عمد، فالعمد أن يباشرها

بالإتلاف، ولم يحدث ذلك؛ وأيضاً كل ما يمكن مباشرة أخذه بغير سراية يكون انتهاء السراية إليه غير مقصود، وما يكون كذلك يجري عليه حكم الخطأ في سقوط القود، ولهذا سقط القصاص في الكف ووجبت الدية (الماوردي، ١٩٩٩: ج ١٢، ص ١٦٥؛ الشيرازي: ج ٣، ص ١٨٦،١٨١).

أدلة أصحاب المذهب الثالث: استدل صاحبا أبي حنيفة والحنابلة لرأيهم بوجوب القصاص في الجناية وسرايتها، كالتالي:

١. استدل الكاساني لرأي صاحبي أبي حنيفة، بقوله: "لأن الأصبع جزء من الكف، والسراية تتحقق من الجزء إلى الجملة كما تتحقق من اليد إلى النفس ... ولأنه جناية واحدة، وقد سرت إلى ما يمكن القصاص فيه فيجعل كأنه قطع الكف من الزند" (الكاساني، ١٩٨٦: ج ٧، ص ٣٠٧).

٢. دليل الحنابلة قولهم: أن ما وجب فيه القود بالجناية وجب بالسراية، كوجوب القصاص في سراية النفس (ابن قدامة، ١٩٩٤: ج ١١، ص ٥٦٢؛ ابن مفلح، ١٤٠٠هـ: ج ٧، ص ٢٦٥).

القول الراجح:

بما أنه لم تؤيد أحد المذاهب رأيها بأدلة قطعية الثبوت والدلالة، من الآيات القرآنية، أو الأحاديث النبوية الشريفة، بل جلّ أدلتهم كانت عقلية، فلا يوجد إذن دليل قطعي يرجح كفة أحد الآراء، لذا من الممكن توظيف وجود كل هذه المذاهب والآراء الدائرة بين الشدة واليسر لمصلحة ترجيح رأي نافع للمجتمع، وعليه أرتأي أن أسير على غرار القوانين العصرية في مسألة تفريد العقوبة، وأرجح أحد الآراء كالتالي:

أرى أنه من الضرورة بمكان أن يترك أمر ترجيح أحد الآراء للقاضي، بحيث يرجح القاضي العمل بأحد الآراء على البقية، وذلك حسب القضايا المطروحة أمامه، ليقع على عاتقه ترجيح الرأي الأكثر ملاءمة للقضية الجنائية الماثلة أمامه، آخذاً بعين الاعتبار جسامة الجريمة، وظروف الجاني الواقعية، ومدى خطورته الإجرامية، وحينئذ له أن يرتفع بالعقوبة إلى حدها الأعلى راجحاً المذهب الثالث لصاحبي أبي حنيفة والحنابلة، أو ينزل بها إلى حدها الأدنى راجحاً

المذهب الأول للأحناف، أو يحكم بأوسط الآراء مرجحاً المذهب الثاني للمالكية والشافعية، وكل ذلك حسب منظوره واجتهاده، فكل تلكم الآراء صالحة ومناسبة للعمل بها بلا ريب.

الفرع الثاني

حكم سراية الجناية لشلل عضوٍ آخر

صورة هذه المسألة أن تسري جناية عمدٍ من عضوٍ إلى شلل عضوٍ آخر، كسراية جناية قطع الأصبع عمداً إلى شلل الأخرى، أو انتقال جناية قطع اليد اليمنى عمداً إلى شلل اليد اليسرى... وهكذا، وفيما يلي مذاهب الفقهاء وأدلتهم حول هذه المسألة.

أولاً: مذاهب الفقهاء:

اختلف الفقهاء حول هذه المسألة على ثلاثة مذاهب:

المذهب الأول: ذهب أكثرية الأحناف، إلى عدم وجوب القصاص في مثل هذه الجنايات، وإنما تجب الدية فحسب، لذا فلو سرت الجناية من أصبع إلى أخرى، وجبت دية الأصبعين، وإن سرت الجناية من يدٍ إلى أخرى وجبت دية اليدين جميعاً (الجصاص، ٢٠١٠: ج ٦، ص ٣٢؛ المرغيناني: ج ٤، ص ٤٦٨).

ومن النصوص الدالة على رأي الأحناف، ما ذكره الشيباني بقوله: "وإذا قطع الرجل إصبع الرجل فشَلَّتْ أخرى إلى جنبها، أو قطع يده اليمنى فشَلَّتْ يده اليسرى، فإنه لا قصاص في هذا كله، وفيه الأرش في مال الفاعل ... وهذا قول أبي حنيفة" (الشيباني، ٢٠١٢: ج ٦، ص ٥٦٠).

المذهب الثاني: ذهب المالكية، إلى وجوب القصاص في الجناية دون الشلل، ثم ينتظر لما يؤول إليه جرح القصاص في الجاني، فإن شُل به أصبعه الأخرى أو يده اليسرى، فقد استوفى المجني عليه حقه، وإن برئ الجاني ولم تشل أصبعه ويده، وجبت دية العضو المشلول للمجني عليه من ماله (الأصبحي، ١٩٩٤: ج ٤، ص ٦٣٩؛ ابن عرفة، ٢٠١٤: ج ١٠، ص ٣٩).

ومن النصوص الدالة على رأي المالكية، ما ذكره البراذعي بقوله: "ولو قطع أصبع رجل عمداً، فشلت من ذلك يده أو أصبعٌ أخرى، اقتص من الجاني في الأصبع ويُستَأنَى به، فإن برئ ولم تشل يده، عقل ذلك في ماله" (البراذعي، ٢٠٠٢: ج ٤، ص ٥٨٣).

المذهب الثالث: ذهب أبو يوسف ومحمد بن حسن الشيباني من الحنفية، والشافعية، والحنابلة، إلى وجوب القصاص في الجناية، والدية في سرايتها، وعليه تقطع أصبع أو يد الجاني قصاصاً، وتجب الدية في الأصبع أو اليد الأخرتين اللتين شُلّتا بالجناية (الشيباني، ٢٠١٢: ج ٦، ص٥٦٠ ـ ٥٦١؛ الشربيني، ١٩٩٤: ج ٥، ص ٢٦٠؛ ابن قدامة، ١٩٩٤: ج ١١، ص ٥٦٢ـ٥٦٣).

ومن النصوص الدالة على رأي صاحبي أبي حنيفة، ما ذكره الطحاوي بقوله: "ومن قطع إصبع رجل عمداً فشلّت إصبعٌ أخرى من أصابعه منها، فإن أبا حنيفة قال: عليه أرش الأصبعين جميعاً ولا قصاص عليه في واحد منهما، وقال أبو يوسف ومحمد: يقتص منه من الإصبع التي قطعها خاصة وعليه أرش الإصبع الأخرى" (الطحاوي: ص ٢٤٦).

ومن النصوص الدالة على رأي الشافعية، ما ذكره الشربيني بقوله: "(لو قطع أصبعاً) أو أنملة أو نحو ذلك (فتآكل) أو شل (غيرها) كأصبع أو كف ... (فلا قصاص في المتآكل) والذاهب بالسراية؛ لعدم تحقق العمدية، بل فيه الدية أو الحكومة في مال الجاني"(الشربيني، ١٩٩٤: ج ٥، ص ٢٦٠).

ومن النصوص الدالة على رأي الحنابلة، ما ذكره بهاء الدين المقدسي بقوله: "وإن قطع إصبعاً فشلّت يدها أو إصبعٌ إلى جانبها، وجب القصاص في المقطوعة، ووجب الأرش فيما شل"(المقدسي، ٢٠٠٥: ج ٢، ص ١٣٤).

ثانياً: أدلة المذاهب:

استدل هذه المذاهب على أرائهم بأدلة عقلية، سأوردها واحدة تلو الأخرى:

أدلة أصحاب المذهب الأول: استدل الأحناف لرأيهم بعدم وجوب القصاص في الجناية وسرايتها، بقولهم: لأن الجناية والسراية وقعتا بفعل واحد، والمحل

متحد من حيث الاتصال، فيتعذر القصاص؛ لأن القصاص يتطلب المماثلة، ولا يمكن قطع العضو الثاني على وجه يوجب شل الأخرى، والأصل أن الجناية إذا حصلت في عضو واحد وأتلفت شيئين دخل أرش الأقل في الأكثر، ومتى وقعت في عضوين وكانت عمداً وجب المال في الجميع دون القصاص (الموصلي، ٢٠٠٥: ج ٥، ص ٤٠؛ الحدادي، ١٣٢٢هـ: ج ٢، ص ١٣٣).

أدلة أصحاب المذهب الثاني: استدل ابن ماجشون لرأي المالكية بوجوب القصاص في الجناية، والدية في سرايتها إن لم يؤل القصاص إلى الشلل، بقوله: "والفرق بين التنامي إلى النفس وبين التنامي إلى ما يزيد من الجرح إلى عضو: أن النفس لا بعض فيها للقود، والجرح فيه للقود بعض، فليجعل الجديد موضعا جعله الأول، ثم يعقل له ما تنامى إليه الجرح" (الصقلي، الجامع لمسائل المدونة، ج ٢٣، ص ٨١٠).

أدلة أصحاب المذهب الثالث: استدل ابن قدامة لرأي أصحاب هذا المذهب بوجوب القصاص في الجناية والدية في سرايتها، وهو بصدد الرد على أبي حنيفة، وإثبات مذهب الحنابلة بأدلة عقلية، حيث يقول: "قال أبو حنيفة: لا قصاص فيهما ويجب أرشهما جميعاً؛ لأن حكم السراية لا ينفرد عن الجناية، بدليل ما لو سرت إلى النفس، فإذا لم يجب القصاص في إحداهما، لم يجب في الأخرى. ولنا أنها جناية موجبة للقصاص لو لم تسر، فأوجبته إذا سرت، كالتي تسري إلى سقوط أخرى ... وفارق الأصل؛ لأن السراية مقتضية للقصاص، كاقتضاء الفعل له، فاستوى حكمهما، وها هنا بخلافه ... فإن القطع إذا سرى إلى النفس، سقط القصاص في القطع، ووجب في النفس، فخالف حكم الجناية حكم السراية ... وإنما لم يجب القصاص فيه لعدم المماثلة في القطع والشلل" (ابن قدامة، ١٩٩٧: ج ١١، ص ٥٦٣).

القول الراجح:

أكرر ما رجحته سابقاً، بقولي: الأولى أن يترك ترجيح أحد الآراء للقاضي، بحيث يرجح القاضي العمل بأحدها على البقية، وذلك حسب القضايا المطروحة أمامه، راجحاً الرأي الأكثر ملاءمة للقضية الجنائية الماثلة أمامه عملاً بالمصلحة الراجحة التي تظهر له، آخذاً بعين الاعتبار جسامة الجريمة، وظروف الجاني

الواقعية ومدى خطورته الإجرامية، وحينئذ له أن يرتفع بالعقوبة إلى حدها الأعلى راجحاً المذهب الثاني أو الثالث، أو ينزل بها إلى حدها الأدنى راجحاً المذهب الأول، وكل ذلك حسب منظوره واجتهاده، فكل تلكم الآراء صالحة ومناسبة للعمل بها بلا شك.

الفرع الثالث

حكم سراية الجناية إلى المنافع

صورة هذه المسألة أن تسري الجناية العمدية إلى فقدان أحد المعاني، كالجناية على رأس إنسان عمداً، فتؤدي إلى ذهاب: عقله، أو سمعه، أو بصره... وهكذا، وفيما يلي مذاهب الفقهاء وأدلتهم حول هذه المسألة.

أولاً: مذاهب الفقهاء:

اختلف الفقهاء حول هذه المسألة على أربعة مذاهب:

المذهب الأول: ذهب أكثر الأحناف، إلى عدم وجوب القصاص في مثل هذه الجنايات، وإنما تجب الدية فحسب، وعليه فلو جنى على رأس شخص عمداً فشجه موضحة فذهب بصره أو سمعه أو كلامه، وجبت الدية فقط دون القصاص على قول أبي حنيفة (الزيلعي، ١٣١٣هـ: ج ٦، ص ١٣٦؛ البابرتي: ج ١٠، ص ٢٩٤).

ومن النصوص الدالة على رأي الأحناف، ما ذكره الكاساني بقوله: "ولو شَجَّ إنساناً موضحة متعمداً فذهب منها بصره، فلا قصاص في قول أبي حنيفة، وفيها وفي البصر الأرش" (الكاساني، ١٩٨٦: ج ٧، ص ٣٠٧).

وذكر قائلاً: "ولو ضرب على رأس إنسان، حتى ذهب: عقله أو سمعه أو كلامه أو شمه أو ذوقه أو جماعه أو ماء صلبه، فلا قصاص في شيء من ذلك؛ لأنه لا يمكنه أن يضرب ضرباً تذهب به هذه الأشياء، فلم يكن استيفاء المثل ممكنا فلا يجب القصاص"(الكاساني، ١٩٨٦: ج ٧، ص ٣٠٧).

المذهب الثاني: ذهب أبو يوسف ومحمد بن حسن الشيباني من الحنفية، إلى وجوب القصاص في الجناية، والدية في سرايتها، وعليه يجب القصاص في الموضحة، والدية في البصر أو السمع (الزيلعي، ١٣١٣هـ: ج ٦، ص ١٣٦؛ ابن نجيم: ج ٨، ص ٣٨٦).

ومن النصوص الدالة على رأي صاحبي أبي حنيفة، ما ذكره ابن نجيم بقوله: "وقالا يجب القصاص في الموضحة والدية في العينين فيما إذا شجه موضحة فذهبت عيناه" (ابن نجيم: ج ٨، ص ٣٨٦).

المذهب الثالث: ذهب المالكية، إلى أنه يقتص من الجاني، فإن أدى ذلك إلى ذهاب بصره أو سمعه أو كلامه، فقد استوفى المجنى عليه حقه، وإلا وجبت الدية (البراذعي، ٢٠٠٢: ج ٤، ص ٥٨٢؛ الجندي، ٢٠٠٥: ص ٢٣٠).

ومن النصوص الدالة على رأي المالكية، ما ذكره القيرواني بقوله: "قال ابن القاسم، وأشهب: وإذا أوضحه عمداً؛ فأذهب سمعه وبصره فإنه يقاد له من الموضحة، فإن بلغت إلى مثل ذلك فلا شيء له، وإن لم يذهب سمعه ولا عقله ولا بصره كانت دية العقل والسمع والبصر في مال الجاني" (القيرواني، ١٩٩٩: ج ١٣، ص ٤٢٣).

المذهب الرابع: ذهب محمد بن حسن الشيباني من الحنفية في قول له، والشافعية، والحنابلة، إلى وجوب القصاص في الجناية وسرايتها، وعليه لو أوضح رأس شخص فذهب ضوء عينه وجب القصاص في الموضحة والضوء (الكاساني، ١٩٨٦: ج ٧، ص ٣٠٧؛ العمراني، ٢٠٠٠: ج ١١، ص ٣٦٦؛ ابن قدامة، ١٩٩٧: ج ١١، ص ٥٦٢-٥٦٣).

ومن النصوص الدالة على رأي محمد الشيباني، ما ذكره المرغيناني بقوله: "وروى ابن سماعة عن محمد في المسألة الأولى، وهو: ما إذا شجّ موضحة فذهب بصره، أنه يجب القصاص فيهما"(المرغيناني: ج ٤، ص ٤٦٨).

ومن النصوص الدالة على رأي الشافعية، ما ذكره النووي بقوله: "فلو أوضح رأسه، فذهب ضوء عينيه، فالنص أنه يجب القصاص في الضوء كما يجب في الموضحة"(النووي، ١٩٩١: ج ٩، ص ١٨٦).

ومن النصوص الدالة على رأي الحنابلة، ما ذكره الكلوذاني بقوله: "وإذا أوضحه فذهب ضوء عينه أو سمعه أو شجه، وجب القصاص عليه في جميع ذلك" (الكلوذاني، ٢٠٠٤: ص ٥٠٧).

ثانياً: أدلة المذاهب:

استدل هذه المذاهب على آرائهم بأدلة عقلية، سأوردها واحدا تلو الآخر:

أدلة أصحاب المذهب الأول: استدل الأحناف لرأيهم بعدم وجوب القصاص في الجناية وسرايتها، بقولهم: إن ذهاب البصر ونحوه حصل بطريق التسبيب، فإن الفعل الأول باقٍ على اسمه لم يتغير، والأصل في سراية الأفعال أن لا يبقى الفعل الأول على ما هو عليه بعد ما حدثت السراية، كقطع اليد إذا سرى إلى النفس يصير قتلاً لا قطعاً، وهنا الشجة الموضحة لم تنعدم بذهاب البصر، فكان الفعل الأول تسبيباً إلى فوات البصر، والتسبيب لا يوجب القصاص (الزيلعي، ١٣١٣هـ: ج ٦، ص ١٣٦؛ ابن نجيم: ج ٨، ص ٣٨٧).

أدلة أصحاب المذهب الثاني: استدل الكاساني لصاحبي أبي حنيفة بوجوب القصاص في الجناية والدية في سرايتها، بقوله: "وجه ظاهر قولهما: أن تلف البصر حصل من طريق التسبيب لا من طريق السراية، بدليل أن الشجة تبقى بعد ذهاب البصر، وحدوث السراية يوجب تغير الجناية، كالقطع إذا سرى إلى النفس، أنه لا يبقى قطعاً، بل يصير قتلاً، وهنا الشجة لم تتغير، بل بقيت شجة كما كانت، فدل أن ذهاب البصر ليس من طريق السراية، بل من طريق التسبيب، والجناية بطريق التسبيب لا توجب القصاص كما في حفر البئر ونحو ذلك"(الكاساني، ١٩٨٦: ج ٧، ص ٣٠٧).

أدلة أصحاب المذهب الثالث: استدل المالكية لرأيهم بوجوب القصاص في الجناية، والدية في سرايتها إن لم يؤل القصاص إلى ذهاب منفعة العين والسمع والكلام، بالمفهوم التالي: بما أن الضرب كان في غير محل المنفعة، ثم سرى الجرح إلى ذهاب البصر، لذلك لا يقتص إلا من المكان الأصلي المعتدى عليه، فإن سرى القصاص إلى ذهاب بصر المجني، فقد استوفى المجني عليه حقه، وإلا وجبت له الدية من مال المجني (عليش، ١٩٨٩: ج ٩، ص ٥٢).

أدلة أصحاب المذهب الرابع: استدل العمراني لرأي أصحاب هذا المذهب بوجوب القصاص في الموضحة وسرايتها، بقوله: "يجب فيه القصاص؛ لأنه لا يمكن إتلافه بالمباشرة، وإنما يتلف بالجناية على غيره، فوجب فيه القصاص بالسراية، كالنفس. وقال أكثر أصحابنا: لا يجب القصاص في الكف بالسراية، قولاً واحداً، ويجب القصاص بالضوء في السراية، قولاً واحداً، والفرق بينهما: أن الكف يمكن إتلافه بالمباشرة، فلم يجب فيه القصاص بالسراية، والضوء لا يمكن إتلافه بالمباشرة بالجناية، وإنما يتلف بالجناية على غيره، فوجب القصاص فيه بالسراية، كالنفس" (العمراني، ٢٠٠٠: ج ١١، ص ٣٦٦).

القول الراجح:

الأولى أن يترك ترجيح أحد تلكم الآراء على الآخر للقاضي، بحيث يرجح القاضي العمل بأحدها على البقية، وذلك حسب القضايا المطروحة أمامه، راجحاً الرأي الأكثر ملاءمة للقضية الجنائية الماثلة أمامه، آخذاً بعين الاعتبار جسامة الجريمة، وظروف الجاني الواقعية ومدى خطورته الإجرامية، وحينئذ له أن يرتفع بالعقوبة إلى حدها الأعلى راجحاً المذهب الرابع للشافعية والحنابلة، أو ينزل بها إلى حدها الأدنى راجحاً المذهب الأول للأحناف، أو يحكم بأوسط الآراء راجحاً المذهب الثاني لصاحبي أبي حنيفة، أو المذهب الثالث للمالكية، وكل ذلك حسب منظوره واجتهاده، فكل تلكم الآراء صالحة ومناسبة للعمل بها في أحوال متباينة، في حق متهمين مختلفين.

المطلب الثاني

حكم سراية الأطراف في القانون

سأتناول في هذا المطلب رأي القانون الوضعي حول حكم سراية الأطراف، والمتمثل في موضوع (جناية الضرب أو الجرح المفضي إلى عاهة مستديمة)، سواء كان ذلك بانفصال عضو من أعضاء الجسم أو بتر جزء منه أو فقد منفعة أو نقصها، وذلك في ثلاثة فروع، مخصصاً، الفرع الأول: للنصوص القانونية، وأما الثاني: فلأركان هذه الجناية، وأما الثالث: فللعقوبة المنصوصة عليها.

الفرع الأول

النصوص القانونية الدالة على جناية الضرب أو الجرح المفضي إلى عاهة مستديمة

سأكتفي بذكر النصوص الواردة بشأن (جناية الضرب أو الجرح المفضي إلى عاهة مستديمة)، في القانونين: العراقي، والمصري، ثم أتطرق بشكل مقتضب إلى شرحها والمقارنة بينها.

ينص قانون العقوبات العراقي على هذه الجناية كالتالي: (١. من اعتدى عمداً على آخر بالجرح أو بالضرب أو بالعنف أو باعطاء مادة ضارة أو بارتكاب أي فعل آخر مخالف للقانون، قاصداً إحداث عاهة مستديمة به، يعاقب بالسجن مدة لا تزيد على خمس عشرة سنة... .

٢. وتكون العقوبة السجن مدة لا تزيد على سبع سنوات أو بالحبس إذا نشأت عن الفعل عاهة مستديمة دون أن يقصد الجاني إحداثها) (العراقي، ١٩٦٩: المادة ٤١٢).

جاء في قانون العقوبات المصري فيما يتعلق بهذه الجناية النص التالي: (كل من أحدث بغيره جرحًا أو ضربًا نشأ عنه قطع أو انفصال عضو فقد منفعته، أو نشأ عنه كف البصر أو فقد إحدى العينين، أو نشأت عنه أية عاهة مستديمة يستحيل برؤها، يعاقب بالسجن من ثلاث سنين إلى خمس سنين، أما إذا كان الضرب أو الجرح صادرًا عن سبق إصرار أو ترصد أو تربص فيحكم بالأشغال الشاقة من ثلاث سنين إلى عشر سنين) (المصري، ١٩٣٧: المادة ٢٤٠).

تتناول هذه المواد القانونية فعل الضرب أو الجرح أو أي فعل آخر مخلاف للقانون، تلك الأفعال التي لا تتوقف أثرها عند مجرد الإيذاء البسيط، وإنما تخلِّفُ وراءها عاهةً دائمةً لا شفاء منها، يصاب بها المجني عليه. لذا اعتد المشرع بجسامة النتيجة المترتبة على تلكم الأفعال المتمثلة بالعاهة المستديمة، وجعل منها نموذجاً تشريعياً أشد جسامة. فالعاهة إذن هي مناط التشديد الذي يتوقف عليه رفع الجريمة إلى مصاف الجنايات، وفيما عدا ذلك يرجع إلى الأحكام العامة للضرب والجرح، وعليه: يسأل المتهم عن نتائج فعله، ولو لم يتوقعها، فيكفي أن يكون قد

تعمد الضرب في ذاته لا إحداث العاهة الدائمة، وإن قصد ذلك أو صدر فعله عن سبق إصرار أو ترصد اشتد عليه العقوبة (أمين بك، ١٩٣٤: ص ٣٦١؛ د. مأمون، ١٩٨٢: ص ١٣٥؛ نمور، ٢٠٠٨: ج١، ص ١٣٧)، وسيأتي تفصيله لاحقاً.

ومن أمثلة العاهة المستديمة، ما ذكره قانون العقوبات العراقي، بالنص التالي: (... وتتوفر العاهة المستديمة إذا نشأ عن الفعل: قطع أو انفصال عضو من أعضاء الجسم أو بتر جزء منه، أو فقد منفعته أو نقصها، أو جنون أو عاهة في العقل، أو تعطيل إحدى الحواس تعطيلاً كلياً أو جزئياً بصورة دائمة، أو تشويه جسيم لا يرجى زواله، أو خطر حال على الحياة) (العراقي، ١٩٦٩: المادة ٤١٢).

وقد تمت الإشارة إلى هذه الأمثلة في القانون المصري أيضاً، وذكر هذه الصور للعاهة المستديمة واردة على سبيل المثال لا الحصر، بدليل قول المشرع العراقي: (أو تشويه جسيم لا يرجى زواله، أو خطر حال على الحياة)، وقول المشرع المصري: (أو نشأت عنه أية عاهة مستديمة يستحيل برؤها) (مصطفى، ١٩٨٤: ص ٢٥٥؛ عبيد، ١٩٧٨: ص ١٢٨)، وعليه قد توجد صورة أخرى للعاهة المستديمة، غير هذه الصور المذكورة.

ولم يحدد القانون نسبة مئوية معينة للنقص الواجب توفره لتكوين العاهة المستديمة، مما يعني أن العاهة تتحقق بالنقص الحاصل مهما كان ضئيلاً، ولذلك حكم بأنه لا يؤثر في قيام العاهة في ذاتها عند عدم إمكان تقديرها بنسبة مئوية، فالعاهة في العين مثلاً تثبت بمجرد فقد إبصار العين المصابة مهما كان مقداره قبل أن يكف، ويترك الأمر في ذلك لتقدير قاضي الموضوع، يبت فيه بما يستبينه من حالة المصاب وما يستخلصه عنه من تقرير الطبيب (سرور، ١٩٧٩: ص ٥٨٩؛ د. فوزية، ١٩٩٠: ص ٤٨٣؛ د. كامل السعيد، ٢٠٠٨: ص ٢٩٧).

الفرع الثاني

أركان جناية الضرب أو الجرح المفضي إلى عاهة مستديمة

يتضح من النصوص القانونية الآنفة الذكر أن جناية الإفضاء إلى العاهة المستديمة تتطلب توافر أربعة أركان، هي:

أولاً: ارتكاب فعل الجرح أو الضرب أو إعطاء مواد ضارة.

بمعنى أنه يجب أن يرتكب الجاني أحد هذه الأفعال، وقد سبق الكلام عنه، أثناء الحديث عن الركن المادي للجريمة بما يغني الرجوع إليه مرة أخرى.

ثانياً: القصد الجنائي.

يجب لقيام الجريمة أن يتحقق القصد الجنائي لدى الجاني، إلا أن المشرع العراقي لم يكتف في هذه الجريمة بالقصد العام، أي: بالعلم والإرادة، وإنما يطلب إضافة إلى ذلك انصراف إرادة الجاني وقصده إلى إحداث العاهة المستديمة، وبدون هذا القصد لا تقوم هذه الجريمة، ولا ينطبق على الفعل حكم الفقرة (١) من المادة (٤١٢) في قانون العقوبات العراقي (شويش، ٢٠٠٧: ص ١٩٧).

بينما اكتفى المشرع المصري لقيام الجريمة أن يتعمد الجاني الضرب أو الجرح المفضي إلى العاهة المستديمة، وإن لم يقصد إحداثها؛ لأنها جريمة عمدية متعدية القصد في معظم فروضها، وكذلك هي من الجرائم التي يأخذ القانون فيها استثناءً بفكرة القصد الاحتمالي، ويجعله بديلاً للقصد المباشر عند انتفائه، ومساوياً له من حيث ترتيب المسؤولية عن الجريمة العمدية، وكذلك من حيث مقدار العقوبة المقررة، فالمادة (٢٤٠) تنطبق على من يضرب شخصاً فيترتب عليه فقأ عينه دون قصد، وكذلك على من يتعمد قاصداً فقأ عين المجني عليه من مبدأ الأمر. وعليه، فلا تقع هذه الجناية إذا لم يتعمد الجاني الضرب أو الجرح المحدث للعاهة، وإنما وقع منه خطأً (سلامة، ١٩٨٢م: ص ١٣٦؛ عبيد، ١٩٧٨: ص ١٢٨).

ثالثاً: حدوث العاهة المستديمة.

يلزم أن يترتب على الضرب أو الجرح أو إعطاء المواد الضارة العاهة المستديمة، ولم يعرفها القانون، وإنما اكتفى بذكر بعض أمثلة لها، وقد عرفها شراح القانون بقولهم: هي فقد منفعة عضو من أعضاء الجسم، فقداً مستديماً يستحيل شفاؤه، كلياً كان أو جزئياً، سواء بفصل العضو أو بتعطيل وظيفته أو مقاومته (لمزيد من التفاصيل حول هذا الركن، يراجع: مصطفى، ١٩٨٤: ص ٢٥٥-٢٥٨؛ سلامة، ١٩٨٢م: ص ١٣٦-١٣٩).

والجدير ذكره، أن تقدير استحالة برء العاهة يرجع إلى وقت النظر في الدعوى، لا إلى وقت ارتكاب الفعل، كما وأن تدخل العلم للتخفيف من آثار العاهة، كوضع بديل صناعي للعضو المفقود أو التالف، ليس من شأنه أن ينفي وجودها كلية (سرور، ١٩٧٩: ص ٥٩٠؛ د. فوزية، ١٩٩٠: ص ٤٨٢).

رابعاً: وجود علاقة السببية بين العاهة وفعل الجاني.

من المفترض أن تكون هناك علاقة سببية بين العاهة التي تحققت في جسم المجني عليه وبين الفعل الذي أتاه الجاني، وتتحقق تلك العلاقة متى كان فعل الضرب أو الجرح من شأنه في الظروف التي يؤشر فيها، أن يؤدي إلى حدوث العاهة وفقاً لمجريات الأمور، ومتى فقدت هذه العلاقة فلا يسأل الفاعل عن العاهة التي تحققت في المجني عليه؛ لانتفاء هذا الركن (لمزيد من التفاصيل حول هذا الركن، يراجع: سلامة، ١٩٨٢م: ص ١٣٩-١٤٠؛ شويش، ٢٠٠٧: ص ١٩٩).

الفرع الثالث

عقوبة جناية الضرب أو الجرح المفضي إلى عاهة مستديمة

العقوبة المقررة لجريمة الضرب أو الجرح المفضي إلى عاهة مستديمة في القانون العراقي هي: السجن مدة لا تزيد على خمس عشرة سنة، بشرط أن يقصد الجاني إحداث العاهة في المجني عليه. وإن نشأت العاهة عن الفعل العمدي للجاني دون أن يقصد إحداثها، فتكون العقوبة: السجن مدة لا تزيد على سبع سنوات، أو الحبس (شويش، ٢٠٠٧: ص ١٩٧، ٢٠٠).

أما العقوبة المقررة لهاته الجريمة في القانون المصري فهي: السجن من ثلاث سنين إلى خمس سنين. وإذا كان الفعل مقترناً بسبق إصرار أو ترصد، فتكون العقوبة: الأشغال الشاقة، من ثلاث سنين إلى عشر سنين (أمين بك، ١٩٣٤: ص ٣٦١؛ سرور، ١٩٧٩: ص ٥٩١؛ د. فوزية، ١٩٩٠: ص ٤٨٦).

ولا تختلف العقوبة، سواء قصد الجاني إحداث العاهة في المجني عليه، أم حدثت نتيجة الفعل العمدي للجاني بدون أن يقصد ذلك، ولكن للقاضي أن يفرق بينهما في نطاق الحدين: الأقصى والأدنى، كما هو معهود (عبيد، ١٩٧٨: ص ١٣٥).

وعليه، يظهر أن القانون العراقي يختلف عن المصري، من حيث اشتراط توفر قصد إحداث العاهة لدى الجاني، أما القانون المصري فلا يشترط توفر هذا القصد، وإنما يشترط توفر سبق الإصرار أو الترصد لتشديد العقوبة. وكذلك يختلف القانونان في تحديد الحد الأقصى لعقوبة هذه الجريمة، أما الحد الأدنى فقد حدده القانون المصري بخلاف القانون العراقي، فلم يرد أي تحديد فيه.

ويتفق القانونان على اشتراط أن تكون العاهة نتيجة فعل عمدي، لا فعل خطأ، وكذلك تصنيف هذه الجريمة ضمن الجنايات لا الجنح.

بناءً على ما تقدم، نرى وجود أوجه الاتفاق والاختلاف بين الشريعة والقانون في موضوع سراية الأطراف، وهي كالتالي:

أولاً: يتفق القانون الوضعي مع الشريعة على اشتراط توفر العمدية في فعل الجاني الذي يسري أو يفضي إلى العاهة المستديمة، أما العاهة الناتجة عن فعل خطأ فلا تدخل ضمن هذه الجريمة.

ثانياً: يتفق القانون مع الشريعة على أن جريمة الضرب والجرح التي تنتج عنها عاهة مستديمة، تكون عقوبتها أشد من الضرب والجرح البسيط الذي لا يسري إلى أي عاهة.

ثالثاً: يختلف القانون مع الشريعة في نوع العقوبة، ففي الشريعة تكون العقوبة من جنس الجريمة، فلو سرت الجناية العمدية إلى قطع يد المجني عليه

مثلاً، وجب القصاص على الجاني بقطع يده عند بعض المذاهب، أما في القانون فالعقوبة هي السجن فحسب، ولا تكون من جنس الجناية.

رابعاً: يختلف القانون مع الشريعة في أحادية جنس العقوبة، حيث لا يفرض غير عقوبة السجن على جناية الإفضاء إلى عاهة مستديمة، أما في الشريعة، فقد تكون العقوبة: القصاص، أو الدية، أو القصاص والدية معاً، حسب آراء المذاهب الفقهية.

المبحث الثاني

حكم السراية إلى النفس في الشريعة والقانون

أتناول في هذا المبحث حكم السراية التي تفضي إلى نفس المجني عليه ووفاته، سواء كانت السراية عن جناية أو قود. ومنهجية البحث تتطلب تقسيم هذا المبحث إلى مطلبين، أتناول في الأول: حكم السراية إلى النفس في الشريعة، مخصصاً الثاني: لحكم السراية إلى النفس في القانون.

المطلب الأول

حكم السراية إلى النفس في الشريعة

سأقف في هذا المطلب على مذاهب الفقهاء وأدلتهم حول حكم السراية إلى النفس، سواء كانت السراية عن جناية أو قود، مخصصاً لكل واحد من هذين الموضوعين فرعاً واحداً على حدة.

الفرع الأول

حكم سراية الجناية إلى النفس

صورة هذه المسألة: أن يجني شخص على شخص آخر فيما دون النفس عمداً، فيسري الجرح إلى نفس المجني عليه، كقطع يد إنسان فيؤدي إلى موته، أو كشجه موضحة فيموت منها... وهكذا، وفيما يلي مذاهب الفقهاء وأدلتهم حول هذه المسألة.

أولاً: مذاهب الفقهاء:

اتفق الفقهاء على أن سراية الجناية مضمونة، فإذا سرت الجناية إلى نفس المجني عليه فمات منها، وجب القصاص على الجاني، بلا خلاف بين الفقهاء (الحدادي، ١٣٢٢هـ: ج ٢، ص ١٣٣؛ الصقلي، ٢٠١٣: ج ٢٣، ص ٨١٠؛ الروياني، ٢٠٠٩: ج ١٢، ص ١١٥؛ ابن قدامة، ١٩٩٥: ج ٢٥، ص ٢٩٩).

وفيما يلي النصوص الدالة على آراء المذاهب:

من النصوص الدالة على رأي الأحناف، ما ذكره السرخسي بقوله: "يعتبر في الجنايات مآلها، حتى إذا قطع يد امرأة أو يد رجل من نصف الساعد لم يكن عليه القصاص، فإن سرى إلى النفس يجب القصاص" (السرخسي، ٢٠٠٠: ج ٢٦، ص ١٤٨).

ومن النصوص الدالة على رأي المالكية، ما ذكره ابن بزيزة بقوله: "إن السراية إن كانت في الحال وجب القصاص في النفس بغير قسامة، وإن كانت بعد أيام وجب القصاص بعد القسامة - فيحلف الأولياء أن من جرحه مات - ويقتلونه. هذا حكم السراية في جرح العدوان" (ابن بزيزة، ٢٠١٠: ج ٢، ص ١٢٢٤).

ومن النصوص الدالة على رأي الشافعية، ما ذكره الماوردي بقوله: "إن سراية الجناية تنقسم ثلاثة أقسام: أحدها: أن تسري إلى النفس، فيجب القصاص له في السراية كوجوبه في الجناية" (الماوردي، ١٩٩٤: ج ١٢، ص ٣٦٦).

ومن النصوص الدالة على رأي الحنابلة، ما ذكره ابن قدامة بقوله: "وسراية الجناية مضمونة بلا خلاف" (ابن قدامة، ١٩٩٧: ج ١١، ص ٥٦٢).

ثانياً: أدلة المذاهب:

لا يوجد دليل شرعي صريح وصحيح يدل على أن حكم القتل العمد بالسراية، كحكم القتل العمد بالمباشرة، وجل ما استدل به أصحاب هذه المذاهب هو القياس، فكما أن الجناية مضمونة بالقصاص نصاً، فكذلك أثرها مضمونة وهي السراية؛

وقد عمد الفقهاء إلى إثبات ذلك بأدلة عقلية، وسأنقل بعض أقوالهم، على النحو التالي:

استدل الجويني من الشافعية على هذه المسألة بقوله: "خص الشرع الجرح بمزيد احتياط؛ لما فيه من الإفضاء إلى السرايات الباطنة التي لا يدرك منتهاها، وأوجب القصاص في قتيل الجرح الذي يسري؛ ردعاً للجناة وتغليظاً عليهم... وإيجاب القصاص بقطع أنملة لا توقيف فيه من الشارع، وإنما تلقاه العلماء من تصرفهم في العمد، فلا بد من ضبطٍ آخر سوى هذا. والذي تحققناه من نص الشافعي في (السواد)، ومن تصرف المحققين ما نصفه في الجراحات أولاً... أما الجرح، فكل ما أفضى إلى القتل، وبانت سرايته، وظهر تقاذف أثره، وتراقي سرايته إلى الهلاك، فهذا جرح نعلم أن القتل حصل به، وقد وقع عمداً، وصار قتلاً، والسراية تكسب معه الجناية إذا تحققنا أنه القاتل، وقد انتظم أن يقال: قَتَل، وأوقع الفعلَ عمداً ... فخرج من مجموع ما ذكرناه أن المرعي في الجَرْح، والسبب المتعلق بالظاهر أن نعلم بوقوع الموت به" (الجويني، ٢٠٠٧: ج ١٦، ص ٤١-٤٢).

واستدل ابنا قدامة من الحنابلة على هذه المسألة بقولهما: "وسراية الجناية مضمونة بغير خلاف؛ لأنها أثر جناية، والجناية مضمونة، فكذلك أثرها، ثم إن سرت إلى النفس، وما لا يمكن مباشرته بالإتلاف، مثل أن يهشمه في رأسه فيذهب ضوء عينيه، وجب القصاص فيه، ولا خلاف في ذلك في النفس" (ابن قدامة، ١٩٩٧: ج ١١، ص ٥٦٢؛ ابن قدامة، ١٩٩٥: ج ٢٥، ص ٢٩٩).

واستدل القَحْطانيُّ على هذه المسألة بقاعدة فقهية، وهي: "ما ترتب على المأذون فيه يأخذ حكمه... إذا كان العمل في أصله مأذونا فيه، فما ترتب عليه يأخذ حكمه، والعكس بالعكس، كالضمان ونحوه. وهذه القاعدة عليها جمهور الفقهاء... ومن أمثلة القاعدة: إذا قطع مكلفٌ يدَ معصوم النفس، فأدى ذلك إلى إزهاق نفسه، فهل يُعفى عنه أم يؤخذ بالقَوَدِ منه؟ في المسألة تفصيل بحسب القاعدة، فإن كان قطعه ليد معصوم النفس مأذوناً فيه؛ فلا ضمان عليه ولا قَوَد منه إن أُزْهِقَت نفسه... وأما إن كان غير مأذون له في قطع يده، فعليه الضمان، ويؤخذ منه القَوَد، كالجناية على معصوم النفس بقطع يده مما أدى إلى هلاكه" (القَحْطانيُّ، ٢٠٠٠: ص ١١١).

الفرع الثاني

حكم سراية القود إلى النفس

صورة هذه المسألة: أن يستوفي المجني عليه القصاص في طرف الجاني، فيسري القصاص إلى نفسه فيموت به... وهكذا، وفيما يلي مذاهب الفقهاء وأدلتهم حول هذه المسألة.

أولاً: مذاهب الفقهاء:

اختلف الفقهاء حول هذه المسألة على مذهبين:

المذهب الأول: ذهب أكثر الأحناف، إلى أن المجني عليه إذا استوفى حقه في قصاص الأطراف من الجاني، فسرى إلى نفسه ومات به، يضمن المجني عليه دية نفس الجاني (الزيلعي، ١٣١٣هـ: ج ٦، ص ١٣٦؛ البابرتي: ج ١٠، ص ٢٩٤).

ومن النصوص الدالة على رأي الأحناف، ما ذكره الكاساني بقوله: "إذا قطع يد رجل عمداً، وجب عليه القصاص، فقطع الرجل يده، فمات من ذلك، ضمن الدية في قول أبي حنيفة (رحمه الله)، وفي قولهما لا شيء عليه، ولو قطع الإمام يد السارق فمات منه، لا ضمان على الإمام، ولا على بيت المال... بالإجماع" (الكاساني، ١٩٨٦: ج ٧، ص ٣٠٥).

المذهب الثاني: ذهب جمهور الفقهاء، إلى أن المجني عليه إذا اقتص من الجاني، فسرى إلى نفسه ومات به، فلا يضمن ديته، وبه قال: صاحبا أبي حنيفة، والمالكية، والشافعية، والحنابلة (الحدادي، ١٣٢٢هـ: ج ٢، ص ١٣٤؛ الثعلبي: ج ٣، ص ١٣١٤؛ الروياني، ٢٠٠٩: ج ١٢، ص ١١٥؛ ابن مفلح، ١٤٠٠هـ: ج ٧، ص ٢٦٥).

وهناك نصوص كثيرة تدل على رأي الجمهور فيما يتعلق بعدم ضمان المجني عليه في هذه المسألة، إلا أنني أكتفي بقول ابن قدامة الحنبلي، حيث إنه جمع آراء مناصري هذا الرأي في النص التالي: "وسراية القود غير مضمونة، ومعناه أنه إذا قطع طرفا يجب القود فيه فاستوفى منه المجني عليه، ثم مات

الجاني بسراية الاستيفاء، لم يلزم المستوفي شيء، وبهذا قال الحسن، وابن سيرين، ومالك، والشافعي، وإسحاق، وأبو يوسف، ومحمد، وابن المنذر وروي ذلك عن أبي بكر، وعمر، وعلي (رضي الله عنهم)" (ابن قدامة، ١٩٩٧: ج ١١، ص ٥٦١؛ وينظر: الثعلبي: ج ٣، ص ١٣١٤؛ الشيرازي: ج ٣، ص ١٩٧).

ثانياً: أدلة المذاهب:

استدل هذه المذاهب على أرائهم بأدلة نقلية وعقلية، على النحو التالي:

أدلة أصحاب المذهب الأول: استدل الأحناف لرأيهم بدليل عقلي أفاده الكاساني، بقوله: "إنه استوفى غير حقه؛ لأن حقه في القطع، وهو أتى بالقتل؛ لأن القتل اسم لفعل يؤثر في فوات الحياة عادة، وقد وجد، فيضمن، كما إذا قطع يد إنسان ظلماً، فسرى إلى النفس، وكان القياس أن يجب القصاص، إلا أنه سقط للشبهة، فتجب الدية" (الكاساني، ١٩٨٦: ج ٧، ص ٣٠٥).

والمرغيناني، بقوله: "إنه قتل بغير حق؛ لأن حقه في القطع، وهذا وقع قتلاً، ولهذا لو وقع ظلماً كان قتلا. ولأنه جرح أفضى إلى فوات الحياة في مجرى العادة، وهو مسمى القتل، إلا أن القصاص سقط للشبهة، فوجب المال... والواجبات لا تتقيد بوصف السلامة كالرمي إلى الحربي، وفيما نحن فيه لا التزام، ولا وجوب، إذ هو مندوب إلى العفو، فيكون من باب الإطلاق، فأشبه الاصطياد، والله أعلم بالصواب" (المرغيناني: ج ٤، ص ٤٥٦).

أدلة أصحاب المذهب الثاني: استدل الجمهور لرأيهم بأدلة نقلية وعقلية، سأذكرها على النحو التالي:

١. الدليل النقلي: استدلوا بالمأثور المروي عن عمر وعلي (رضي الله عنهما)، أنهما قالا: (الَّذِي يَمُوتُ فِي الْقِصَاصِ: لَا دِيَةَ لَهُ) (البيهقي، برقم (١٦٥٤١): ج ٨، ص ٦٨. إسناده ضعيف، ينظر: الألباني، ١٩٧٩: ج ٧، ص ٢٩٧).
وفي رواية عن علي (رضي الله عنه)، أنه قال: (مَنْ مَاتَ فِى حَدٍّ، فَإِنَّمَا قَتَلَهُ الْحَدُّ، فَلاَ عَقْلَ لَهُ، مَاتَ فِى حَدٍّ مِنْ حُدُودِ اللَّهِ) (البيهقي، برقم (١٦٥٤٢): ج ٨، ص ٦٨. إسناده ضعيف، ينظر: الألباني، ١٩٧٩: ج ٧، ص ٢٩٧).

٢. الدليل العقلي: استدل الماوردي بقوله: "لأن ما استحق قطعه بالنص لم يضمن سرايته كالسرقة، ولأن السراية معتبرة بأصلها، فإن كان مضموناً لحظره ضمنت سرايته، وإن كان هدراً لإباحته لم يضمن سرايته اعتباراً بالمستقر في أصول الشرع، بأن من أوقد ناراً في ملكه فتعدت إلى جاره، أو أجرى الماء في أرضه فجرى إلى أرض غيره لم يضمن، ولو أوقد النار في غير ملكه وأجرى الماء في غير أرضه ضمن بتعديهما، ولو حفر بئراً في ملكه لم يضمن ما سقط فيها ولو حفرها في غير ملكه ضمن ما سقط فيها، كذلك سراية القصاص عن مباح فلم يضمن وسراية الجناية عن محظور فضمنت، وهذا دليل وانفصال عن الجمع بين السرايتين " (الماوردي، ١٩٩٤: ج ١٢، ص ١٢٦).

واستدل ابن مفلح الحنبلي بقوله: "لأنه قطع مستحق مقدر، فلا تضمن سرايته كقطع السارق، ولا فرق بين سرايته إلى النفس، أو إلى ما دونها، فلو قطع اليد قصاصاً فسرى إلى النفس، فلا شيء على القاطع؛ لأنه مستحق له" (ابن مفلح، ١٤٠٠هـ: ج ٧، ص ٢٦٥).

واستدل ابن نجيم الحنفي، بقوله: "لأنه استوفى حقه، وهو القطع فيسقط حكم سرايته، إذ الامتناع عن السراية خارج عن وسعه، فلا يتقيد بشرط السلامة كي لا ينسد باب القصاص فصار كالإمام... وهذا؛ لأن السراية تبع لابتداء الجناية فلا يتصور أن يكون ابتداء الفعل غير مضمون وسرايته مضمونة"(ابن نجيم: ج ٨، ص ٣٦٤).

القول الراجح:

الراجح عندي هو رأي المذهب الثاني القائل بعدم وجوب الضمان، شريطة أن يقوم الإمام أو القاضي أو السلطة أو الحكومة باستيفاء القصاص من الجاني، وعلى هذا يفسر رأي الإمامين: عمر بن الخطاب، وعلي بن أبي طالب (رضي الله عنهم). وأما إذا قام المجني عليه باستيفاء القصاص من الجاني دون علم الإمام والسلطة، فالراجح عندي رأي المذهب الأول القائل بوجوب الضمان، حفاظاً لحق المجني عليه، وضماناً بعدم التعدي في استيفاء القصاص، ومنعاً للاستهانة به.

الفرع الثالث

حكم سراية الجناية إذا اقتص المجني عليه قبل اندمال جرحه

صورة هذه المسألة: أن يستوفي المجني عليه القصاص في طرف الجاني قبل اندمال جرحه، ثم تسري الجناية إلى نفس المجني عليه فيموت بسببها... وهكذا، وفيما يلي مذاهب الفقهاء وأدلتهم حول هذه المسألة.

اختلف الفقهاء حول هذه المسألة على مذهبين:

المذهب الأول: ذهب جمهور الفقهاء، إلى أن المجني عليه إذا اقتص من الجاني قبل اندمال جرحه، ثم سرت الجناية إلى نفس المجني عليه ومات بسببها، كانت نفسه مضمونة على الجاني، وبه قال: أكثر الأحناف، والمالكية، والشافعية (البابرتي: ج ١٠، ص ٢٥٨؛ بن نصر، ١٩٩٩: ج ٢، ص ٨٢٠؛ النووي، ١٩٩١: ج ٩، ص ٢٣٢-٢٣٣).

ومن النصوص الدالة على رأي الجمهور، ما ذكره المرغيناني الحنفي بقوله: "ومن قطعت يده، فاقتص له من اليد، ثم مات، فإنه يقتل المقتص منه؛ لأنه تبين أن الجناية كانت قتل عمد، وحق المقتص له القود، واستيفاء القطع لا يوجب سقوط القود" (المرغيناني: ج ٤، ص ٤٥٥).

وما ذكره الروياني الشافعي بقوله: "... فإذا قطع رجل يد رجل فاقتص المجني عليه من الجاني، ثم مات المجني عليه من القطع، كانت نفسه مضمونة على الجاني" (الروياني، ٢٠٠٩: ج ١٢، ص ١١٥).

المذهب الثاني: ذهب أبو يوسف من الحنفية، والحنابلة، إلى أن المجني عليه إذا استوفى حقه في قصاص الأطراف من الجاني قبل اندمال جرحه، ثم سرت الجناية إلى نفسه ومات بسببها، كانت سرايتها هدراً، ولا يضمنها الجاني (الزيلعي، ١٣١٣هـ: ج ٦، ص ١٣٦؛ البابرتي: ج ١٠، ص ٢٩٤).

ومن النصوص الدالة على رأي أبي يوسف من الحنفية، ما ذكره ابن نجيم بقوله: "ولو قطع يده فاقتص له فمات الأول قتل به... وعن أبي يوسف أنه يسقط

حقه في القصاص؛ لأن إقدامه على القطع دليل على أنه أبرأه عن غيره" (ابن نجيم: ج ٨، ص ٣٦٣).

ومن النصوص الدالة على رأي الحنابلة، ما ذكره ابن قدامة بقوله: "فإن اقتص قبل الاندمال، هدرت سراية الجناية... ولنا، الخبر المذكور، ولأنه استعجل ما لم يكن له استعجاله، فبطل حقه، كقاتل موروثه، وبهذا فارق من لم يقتص" (ابن قدامة، ١٩٩٧: ج ١١، ص ٥٦٤- ٥٦٥).

وأيضاً ما ذكره الكلوذاني الحنبلي بقوله: "ولا يقتص من الجرح والطرف حتى تندمل، فإن بادر المجني عليه فاقتص قبل الإندمال بطل حقه من سرائه إن وجدت بعد الاقتصاص، وإذا اقتص من الجاني فسرى إلى نفسه فهو هدر غير مضمون" (الكلوذاني، ٢٠٠٤م: ص ٥١٠).

القول الراجح:

الراجح عندي هو رأي جمهور الفقهاء أصحاب المذهب الأول القائل: بضمان سراية الجناية، حتى ولو كانت السراية إلى نفس المجني عليه بعد اقتصاصه من الجاني.

هەولێر کتێب

المطلب الثاني

حكم سراية النفس في القانون

سأتناول في هذا المطلب رأي القانون حول حكم سراية النفس، والمتمثل في موضوع (جناية الضرب أو الجرح المفضي إلى الموت)، وذلك ضمن ثلاثة فروع، مخصصاً، الفرع الأول: للنصوص القانونية، وأما الثاني: فلأركان هذه الجناية، وأما الثالث: فللعقوبة المنصوصة عليها.

الفرع الأول

النصوص القانونية الدالة على جناية الضرب أو الجرح المفضي إلى الموت

سأكتفي بذكر النصوص الواردة بشأن جناية الضرب أو الجرح المفضي إلى الموت، في كل من القانون: العراقي، والمصري، ثم أتطرق بشكل مقتضب إلى شرحها والمقارنة بينها.

ينص قانون العقوبات العراقي على هذه الجناية كالتالي: (من اعتدى عمداً على آخر بالضرب أو بالجرح أو بالعنف أو بإعطاء مادة ضارة أو بارتكاب أي فعل آخر مخالف للقانون ولم يقصد من ذلك قتله ولكنه أفضى إلى موته يعاقب بالسجن مدة لا تزيد على خمس عشرة سنة. وتكون العقوبة السجن مدة لا تزيد على عشرين سنة إذا ارتكبت الجريمة مع سبق الإصرار، أو كان المجني عليه من أصول الجاني أو كان موظفاً أو مكلفاً بخدمة عامة ووقع الاعتداء عليه أثناء تأدية وظيفته أو خدمته أو بسبب ذلك) (العراقي، ١٩٦٩: المادة ٤١٠).

جاء في قانون العقوبات المصري فيما يتعلق بهذه الجناية النص التالي: (كل من جرح أو ضرب أحداً أو أعطاه مواد ضاره ولم يقصد من ذلك قتلاً ولكنه أفضي إلى الموت يعاقب بالأشغال الشاقة أو السجن من ثلاث سنوات إلى سبع سنوات وأما إذا سبق ذلك إصرار أو ترصد فتكون العقوبة السجن المشدد أو السجن) (المصري، ١٩٣٧: المادة ٢٣٦).

هذان النصان يدلان على أن الجاني إنما قصد بفعله إيذاء المجني عليه فقط، ولم يرد قتله، إلا أنه مات متأثراً بما وقع عليه، ما يعني: أن النتيجة التي حصلت وهي الموت قد تجاوزت قصد الجاني (الحديثي، والزعبي، ٢٠٠٩: ص ٨٠).

كما وأن نص هاتين المادتين يجب أن يشمل أنواع التعدي والإيذاء، بحيث ينطبق على كل مساس بسلامة جسم الإنسان مع توفر العلة المذكورة فيهما، بمعنى أن يكون شاملاً لكل الأحوال التي تبسبب الموت بدون قصد القتل من الجاني؛ ولهذا اضطرت المحاكم إلى التوسع في تفسيرهما، ولهذا حكم بجناية الضرب المفضي إلى الموت على من يضغط على عنق شخص إلى أن يموت مختنقاً، من غير ضرب أو جرح أو مواد ضارة، ودون نية إحداث الموت، وفي هذا الصدد

قرر القضاء المصري، أنه يسأل عن ضرب أفضى إلى الموت من اعتدى على آخر بالضرب أثناء مشاجرة بينهما في سفينة على النيل، فسقط المجني عليه في الماء وغرق، من غير أن يقصد الجاني قتله (أمين بك، ١٩٣٤: ص ٣٦١ـ٣٦٢؛ السعيد، ٢٠٠٨: ص ٣٠٢؛ جندي، ٢٠١٠: ج ٥، ص ٧٩٤).

الفرع الثاني

أركان جناية الضرب أو الجرح المفضي إلى الموت

يتضح من النصوص القانونية الآنفة الذكر، أن جناية الضرب أو الجرح المفضي إلى الموت تتطلب توافر أربعة أركان، هي:

أولاً: ارتكاب فعل الجرح أو الضرب أو إعطاء مواد ضارة.

بمعنى أنه يجب أن يرتكب الجاني أحد هذه الأفعال، وقد سبق الكلام عنه، أثناء الحديث عن الركن المادي للجريمة بما يغني الرجوع إليه مرة أخرى.

والجدير ذكره، أنه يشترط لجريمة الضرب أو الجرح المفضي إلى الموت أن لا تكون الأداة المستعملة فيها من شأنها إحداث الموت، أي عدم استعمال الجاني أداة قاتلة؛ لأنه إن فعل ذلك، فلا يمكنه الزعم أنه إنما كان يقصد إيذاء المجني عليه فقط، دون قتله، فاستعمال الأداة القاتلة كالمسدس أو البندقية أو الفأس لا يدل على نية الإيذاء فحسب، وإنما يدل على نية القتل، مما يجعل الفاعل مسؤولاً عن قتل مقصود وليس عن مجرد ضرب أو جرح أفضى إلى الموت (نمور، ٢٠٠٨: ج١، ص ١٣١).

ثانياً: القصد الجنائي.

لقيام هذه الجريمة يجب أن يتوفر لدى الجاني القصد الجنائي العام، بأن يكون عالماً أن من شأن فعله المساس بسلامه جسم إنسان حي، ومتوقعاً هذا المساس، وأن تتجه إرادته إلى الفعل ونتيجته المتمثل في إلحاق الأذى بالمعتدى عليه، سواء كان الأذى جسيماً أم يسيراً، شريطة أن لا ينصرف إرادة الجاني إلى إحداث الوفاة، وإلا كنّا أمام جريمة قتل عمد، لا جريمة الإفضاء إلى الموت، كما وأنه

يشترط أن لا يصدر الفعل من الجاني نتيجة إهمال أو خطأ، وإلا كانت الجريمة قتل خطأ لا هذه الجناية التي نحن بصدد دراستها (د. فوزية، ١٩٩٠: ص ٤٨٠؛ السعيد، ٢٠٠٨: ص ٣٠٥؛ شويش، ٢٠٠٧: ص ١٩٦).

ثالثاً: موت المجني عليه.

يجب أن ينجم عن فعل الجاني إزهاق روح المجني عليه، وإلا فلا محل لهذه الجناية، حتى ولو كانت الإصابة مميتة بطبيعتها، ولكن المجني عليه أسعف بالعلاج وعملية جراحية. بيد أنه لا يشترط لهذه الجناية حصول الموت عقب الجناية مباشرة، بل تتحقق ولو حدثت الوفاة بعد الإصابة بزمنٍ طال أو قصر متى توافر رابطة السببية (مصطفى، ١٩٨٤: ص ٢٦٠؛ عبيد، ١٩٧٨: ص ١٢٣؛ نمور، ٢٠٠٨: ج١، ص ١٣٢).

رابعاً: قيام رابطة السببية.

يتوقف وجود هذه الجناية على أن يكون الموت مرتبطاً برابطة السببية مع الضرب أو الجرح الذي أحدثه الجاني، لذا يجب أن تكون الوفاة قد ترتبت على سلوك الجاني، أما إذا انتفت العلاقة بين الموت وفعل الجاني فليست عليه أي مسؤولية جنائية (شويش، ٢٠٠٧: ص ١٩٦؛ جندي، ٢٠١٠: ج ٥، ص ٧٩٦).

الفرع الثالث

عقوبة جناية الضرب أو الجرح المفضي إلى الموت

العقوبة المقررة لجريمة الضرب أو الجرح المفضي إلى الموت في القانون العراقي هي: السجن مدة لا تزيد على خمس عشرة سنة، بشرط أن تكون الجريمة عمدية، إلا أنه لم يقصد قتل المجني عليه، ولكن الجريمة أفضت إلى موته (العراقي، ١٩٦٩: المادة ٤١٠؛ شويش، ٢٠٠٧: ص ١٩٧، ٢٠٠).

وتكون عقوبة هذه الجريمة مشددة في ثلاثة ظروف، حيث يعاقب الجاني بالسجن مدة لا تزيد على عشرين سنة، والظروف هي:

١. إذا ارتكبت الجريمة مع سبق الإصرار، أي: أتى الجاني فعل الاعتداء بعد تفكير سابق على لحظة إتيان الفعل، وهو هادئ البال، مستقر العواطف.
٢. إذا كان المجني عليه من أصول الجاني.
٣. إذا كان موظفاً أو مكلفاً بخدمة عامة، ووقع الاعتداء عليه أثناء تأدية وظيفته أو خدمته، أو بسبب ذلك.

أما عقوبة هذه الجريمة المقررة في القانون المصري، فهي: الأشغال الشاقة أو السجن من ثلاث سنوات إلى سبع سنوات، وأما إذا توافر ظرف سبق الإصرار أو الترصد فتكون العقوبة السجن المشدد أو السجن، أي: السجن من ثلاث سنوات إلى خمس عشرة سنة (أمين بك، ١٩٣٤: ص ٣٦٣؛ عبيد، ١٩٧٨: ص ١٢٦-١٢٧؛ سرور، ١٩٧٩: ص ٥٩٣).

والجدير بالذكر، أن المتهم قد يحكم عليه في حال حياة المجني عليه - عندما يتراخى حدوث الموت زمناً طويلاً – بمقتضى مادة من مواد الضرب والجرح، غير المادتين (٤١٠) من القانون العراقي، و(٢٣٦) من القانون المصري، ثم يموت المجني عليه بعد ذلك بسبب الإصابة، ففي هذه الحالة: قوة الشيء المحكوم فيه تحول دون إعادة محاكمة الجاني عن ضرب أفضى إلى الموت، في القانون المصري (مصطفى، ١٩٨٤: ص ٢٦١؛ د. فوزية، ١٩٩٠: ص ٤٧٩)، بينما نجد عكس هذا الحكم في القانون الأردني، إذ يتعين إعادة المحاكمة من جديد، فلا تحول قوة الشيء المحكوم فيه دون تجديد المحاكمة، وذلك بنص الفقرة الثانية من المادة (٥٨) في القانون الأردني، القائلة: "إذا تفاقمت نتائج الفعل الجرمية بعد الملاحقة الأولى فأصبح قابلاً لوصف أشد لوحق بهذا الوصف، وأوقعت العقوبة الأشد دون سواها، فإذا كانت العقوبة المقضى بها سابقاً قد نفذت، أسقطت من العقوبة الجديدة" (السعيد، ٢٠٠٨: ص ٣٠٣).

أما في القانون العراقي فلم أعثر فيه ما يعالج هذه المسألة ويبين حكمها، على غرار ما ورد في قانوني المصري والأردني، إلا أن القضاء يبدو أنه قد عالج هذه المسألة نسبياً، حيث لا يحاكم الجاني إلا بعد الاستشفاء التام للمجني عليه، وذلك بالاعتماد على التقارير الطبية، فبعد ورودها مؤكدة شفاء المجني عليه، عندها يتم محاكمة الجاني، ومن ثم حدوث أي مضاعفات أخرى لا يؤبه لها حتى ولو أدت إلى وفاة المجني عليه، فلا تعاد المحاكمة ثانية.

وعليه، يظهر أن القانون العراقي يختلف عن المصري، من حيث تحديد الحد الأقصى لعقوبة هذه الجريمة، أما الحد الأدنى فقد حدده القانون المصري بخلاف القانون العراقي، فلم يرد أي تحديد فيه.

ويتفق القانونان على اشتراط أن يكون موت المجني عليه بسبب فعل عمدي، لا فعل خطأ، وكذلك تصنيف هذه الجريمة ضمن الجنايات لا الجنح.

بناءً على ما تقدم، نرى وجود أوجه الاتفاق والاختلاف بين الشريعة والقانون في موضوع سراية الأطراف، وهي كالتالي:

أولاً: يتفق القانون الوضعي مع الشريعة على اشتراط توفر العمدية في فعل الجاني الذي يسري أو يفضي إلى الموت، أما موت المجني عليه إثر فعل خطأ فلا تدخل ضمن هذه الجريمة.

ثانياً: يتفق القانون مع الشريعة على أن جريمة الضرب والجرح التي ينتج عنها الموت، تكون عقوبتها أشد من الضرب والجرح البسيط الذي لا يسري إلى موت المجني عليه.

ثالثاً: يتفق القانون الأردني مع رأي جمهور الفقهاء، في وجوب إعادة محاكمة الجاني إن أفضت الجناية إلى موت المجني عليه، حتى ولو سبق محاكمته، فالمجني عليه إذا اقتص من الجاني، ثم سرت الجناية إلى موته، ضمنه الجاني؛ لأن الجناية أدت إلى نتيجة أشد.

رابعاً: يتفق القانون المصري مع رأي أبي يوسف من الأحناف والمذهب الحنبلي، في عدم وجوب إعادة محاكمة الجاني إن أفضت الجناية إلى موت المجني عليه بعد المحاكمة، فإذا اقتص المجني عليه من الجاني، ثم سرت الجناية إلى موته، فلا يضمن الجاني موته.

خامساً: يختلف القانون مع الشريعة في نوع العقوبة، ففي الشريعة تكون العقوبة من جنس الجريمة، فلو سرت الجناية العمدية إلى قطع موت المجني عليه وجب القصاص على الجاني، أما في القانون فالعقوبة هي السجن فحسب، ولا تكون من جنس الجناية.

سادساً: يختلف القانون مع الشريعة في أحادية جنس العقوبة، حيث لا يفرض غير عقوبة السجن على جناية الإفضاء إلى الموت، أما في الشريعة، فقد تكون العقوبة: القصاص، أو الدية إن عفى أهل المجني عليه عن الجاني.

الخاتمة

لقد تمخض البحث عن جملة من الاستنتاجات والتوصيات، ندرج فيما يلي أبرزها:

أولاً: الاستنتاجات:

١. السراية في اصطلاح فقهاء الشريعة هي: حدوث مضاعفات أو آثار نتيجة الجناية، تؤدي إلى اتساع الجرح، أو إتلاف عضوٍ آخر، أو فقدان إحدى المنافع، أو موت النفس البشرية.
٢. لم يرد مصطلح السراية في القاموس القانوني، إلا أن هناك مصطلحاً آخر ورد فيه يفيد معنى السراية، وهو مصطلح (أفضى من الإفضاء)، إذ يأتي لغة بمعنى: الاتساع والانتهاء، فهو يتفق من حيث المعنى مع لفظ (السراية)، وقد استعمل كلمة أفضى في الاصطلاح القانوني، للضرب أو الجرح الذي، ينتهي إلى: عاهة مستديمة، أو الموت، وبهذا يكون المراد بـ(الإفضاء) في الاصطلاح القانوني هو نفس المراد بـ(السراية) في الاصطلاح الشرعي.
٣. اختلف فقهاء الشريعة الإسلامية على مذاهب حول مسألة: سراية الجرح من عضوٍ إلى آخر في جناية العمد. ومسألة: سراية الجرح من عضوٍ إلى شلل عضوٍ آخر في جناية العمد أيضاً. ومسألة: سراية الجناية العمدية إلى فقدان أحد المعاني. وقد رجحت في جميعها: إعطاء القاضي سلطة العمل برأي أحد المذاهب الفقهية الدائرة بين الشدة واليسر، وذلك حسب ما يراه مناسباً للقضية الجنائية الماثلة أمامه.
٤. يشترط القانون العراقي توفر قصد إحداث العاهة لدى الجاني في جناية الضرب أو الجرح المفضي، بخلاف القانون المصري حيث لا يشترط توفر هذا القصد، وإنما يشترط توفر سبق الإصرار أو الترصد لتشديد العقوبة. ويختلف القانونان في تحديد الحد الأقصى لعقوبة جريمة العاهة المستديمة.

٥. يشترط كل من القانون والشريعة على توفر العمدية في فعل الجاني الذي يسري أو يفضي إلى الموت أو العاهة المستديمة، أما الناتج عن فعل خطأ فلا تدخل ضمن هذه الجريمة.
٦. العقوبة في الشريعة تكون من جنس الجريمة، بخلاف القانون حيث تكون العقوبة هي السجن فحسب، ولا تكون من جنس الجناية.
٧. يختلف القانون مع الشريعة في أحادية جنس العقوبة، حيث لا يفرض غير عقوبة السجن على جناية الإفضاء إلى عاهة مستديمة أو الموت، أما في الشريعة فقد تكون العقوبة: القصاص، أو الدية، أو القصاص والدية معاً، حسب آراء المذاهب الفقهية.
٨. اختلف فقهاء الشريعة حول حكم سراية القصاص إلى نفس الجاني، على مذهبين. والراجح هو رأي المذهب الثاني القائل: بعدم وجوب الضمان، شريطة أن تقوم السلطة باستيفاء القصاص من الجاني.
٩. يتفق القانون مع الشريعة على أن جريمة الضرب والجرح التي ينتج عنها الموت أو العاهة المستديمة، تكون عقوبتها أشد من الضرب والجرح البسيط الذي لا يسري إلى ذلك.
١٠. يتفق القانون الأردني مع رأي جمهور الفقهاء، في وجوب إعادة محاكمة الجاني إن أفضت الجناية إلى موت المجني عليه، حتى ولو سبق محاكمته، فالمجني عليه إذا اقتص من الجاني، ثم سرت الجناية إلى موته، ضمنه الجاني؛ لأن الجناية أدت إلى نتيجة أشد.
١١. يتفق القانون المصري مع رأي أبي يوسف من الأحناف والمذهب الحنبلي، في عدم وجوب إعادة محاكمة الجاني إن أفضت الجناية إلى موت المجني عليه بعد المحاكمة، فإذا اقتص المجني عليه من الجاني، ثم سرت الجناية إلى موته فلا يضمن الجاني موته.

ثانياً: التوصيات:

١. أن يضيف مشرع القانون الوضعي عقوبة الدية أو الغرامة المالية إلى جانب عقوبة السجن لجناية الضرب أو الجرح المفضي إلى العاهة المستديمة أو الموت، فالذي يصيب بعاهة مستديمة قد يختار الحصول على بدل مالي يجبر به النقص الذي حدث له، بدل سجن الجاني. وكذلك الحال بالنسبة لعائلة الميت، فقد يفضلون الحصول على الدية مقابل عفو الجاني.

٢. أن يستدرك المشرع العراقي النقص القانوني بخصوص موت المجني عليه بعد محاكمة الجاني، فلا يوجد في القانون العراقي حكم هذه المسألة على غرار قانوني المصري والأردني.

المصادر والمراجع

بعد القرآن الكريم.

أولاً: كتب اللغة والمصطلحات.

- ابن فارس، أحمد بن فارس، مقاييس اللغة، ت: عبد السلام محمد هارون، ط: ٢، دار الجيل، بيروت، ١٩٩٩م.
- ابن منظور، محمد بن منظور، لسان العرب، ط: ١، دار صادر، بيروت.
- أحمد مختار عبد الحميد، معجم اللغة العربية المعاصرة، بمساعدة فريق عمل، ط: ١، عالم الكتب، القاهرة، ٢٠٠٨م.
- الأزهري، محمد بن أحمد الأزهري، تهذيب اللغة، ت: محمد عوض مرعب، ط١، دار إحياء التراث العربي بيروت، ٢٠٠١م.
- الزبيدي، محمد مرتضى الزبيدي، تاج العروس، ت: مجموعة من المحققين، دار الهداية.
- الفيومي، أبو العباس أحمد بن محمد بن علي الفيومي، المصباح المنير في غريب الشرح الكبير، المكتبة العلمية، بيروت.
- مجمع اللغة العربية بالقاهرة (إبراهيم مصطفى/ أحمد الزيات/ حامد عبد القادر/ محمد النجار)، المعجم الوسيط، دار الدعوة.

ثانياً: كتب الشريعة الإسلامية.

- ابن بزيزة، أبو محمد عبد العزيز بن إبراهيم بن بزيزة القرشي التونسي، روضة المستبين في شرح كتاب التلقين، ت: عبد اللطيف زكاغ، ط١، دار ابن حزم، ١٤٣١هـ - ٢٠١٠م.
- ابن رشد، محمد بن رشد القرطبي، بداية المجتهد، دار الفكر، بيروت.

- ابن عرفة، محمد بن محمد بن عرفة، المختصر الفقهي، ت: د. حافظ عبد الرحمن، ط١، مؤسسة خلف أحمد الخبتور للأعمال الخيرية، ١٤٣٥ ه - ٢٠١٤م.
- ابن قدامة، شمس الدين عبدالرحمن بن محمد بن قدامة المقدسي، الشرح الكبير، ت: د. عبد الله التركي ود. عبد الفتاح الحلو، ط:١، هجر للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، ١٩٩٥م.
- ابن قدامة، موفق الدين عبد الله بن قدامة، الكافي في فقه الإمام أحمد، ط: ١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٤م.
- ابن قدامة، موفق الدين عبد الله بن قدامة، المغني، ت: د. عبد الله التركي ود. عبد الفتاح الحلو، ط: ٣، عالم الكتب، الرياض، ١٩٩٧م.
- ابن مفلح، إبراهيم بن محمد بن عبد الله بن مفلح الحنبلي، أبو إسحاق (ت: ٨٨٤هـ)، المبدع في شرح المقنع، المكتب الإسلامي، بيروت، ١٤٠٠هـ.
- ابن نجيم، زين الدين إبراهيم بن محمد بن نجيم الحنفي (ت: ٩٧٠هـ)، البحر الرائق شرح كنز الدقائق، ط٢، دار الكتاب الإسلامي.
- أبو الحسن علي بن محمد الآمدي، الإحكام في أصول الأحكام، تحقيق: د. سيد الجميلي، ط١، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٤٠٤هـ.
- أبو زهرة، محمد أبو زهرة، الجريمة، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٩٨م.
- الأصبحي، الإمام مالك بن أنس، المدونة، ط: ١، دار الكتب العلمية، ١٩٩٤م.
- الألباني، ناصرالدين أبو عبد الرحمن محمد بن الحاج نوح بن نجاتي الألباني (ت: ١٤٢٠هـ)، إرواء الغليل في تخريج أحاديث منار السبيل، ط: ١، المكتب الإسلامي، ١٩٧٩م.
- البابرتي، محمد بن محمد بن محمود البابرتي، العناية شرح البداية، دار الفكر.
- البخاري، محمد بن إسماعيل البخاري، الجامع الصحيح المختصر، ت: د. مصطفى ديب البغا، ط:٣، دار ابن كثير, بيروت، ١٩٨٧م.
- البراذعي، أبو سعيد خلف بن أبي القاسم محمد الأزدي القيرواني (ت: ٣٧٢هـ)، التهذيب في اختصار المدونة، ت: د. محمد الأمين، ط: ١، دار البحوث للدراسات الإسلامية وإحياء التراث، دبي، ٢٠٠٢م.

- البريفكاني، د. باقر جواد شمس الدين، التأصيل الشرعي للمبادئ القانونية العقابية العامة، ط: ١، منشورات زين الحقوقية، بيروت ـ لبنان، ٢٠١٦م.
- البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (ت: ٤٥٨هـ)، السنن الكبرى، ت: محمد عبد القادر عطا، مكتبة دار الباز، مكة المكرمة، ١٩٩٤م.
- الثعلبي، عبد الوهاب بن علي بن نصر الثعلبي، المعونة على مذهب عالم المدينة، ت: حميش عبد الحقّ، المكتبة التجارية، المكة المكرمة.
- الجصاص، أحمد بن علي الجصاص، شرح مختصر الطحاوي، ت: د. عصمت الله عنايت وآخرون، ط١، دار البشائر الإسلامية، ٢٠١٠م.
- الجندي، خليل بن إسحاق بن موسى الجندي، مختصر العلامة خليل، ت: أحمد جاد، ط١، دار الحديث، القاهرة، ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥مـ.
- الجويني، إمام الحرمين أبو المعالي عبدالملك بن عبدالله بن يوسف الجويني (ت: ٤٧٨هـ)، نهاية المطلب، ت: د. عبدالعظيم محمود الديب، ط: ١، دار المنهاج، ٢٠٠٧م.
- الروياني، أبو المحاسن عبد الواحد بن إسماعيل الروياني، بحر المذهب، ت: طارق فتحي السيد، ط: ١، دار الكتب العلمية، ٢٠٠٩م.
- الزَّبِيدِيّ، أبو بكر بن علي بن محمد الحدادي الزَّبِيدِيّ، الجوهرة النيرة، ط: ١، المطبعة الخيرية، ١٣٢٢هـ.
- الزحيلي، د. وهبة بن مصطفى الزحيلي، الفِقْهُ الإسلاميُّ وأدلَّتُهُ، ط٤، دار الفكر، دمشق.
- الزيلعي، فخر الدين عثمان بن علي الزيلعي، تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق، ط: ١، المطبعة الكبرى الأميرية ـ بولاق، القاهرة، ١٣١٣هـ.
- السبكي، تاج الدين عبد الوهاب بن علي السبكي، أبو نصر (ت: ٧٧١هـ)، رفع الحاجب عن مختصر ابن الحاجب، ت: علي محمد وعادل أحمد، ط: ١، عالم الكتب، بيروت، ١٩٩٩م.
- السرخسي، شمس الدين محمد بن أحمد بن أبي سهل السرخسي (ت: ٤٨٣هـ) ، المبسوط، ت: خليل محي الدين الميس، ط: ١، دار الفكر، بيروت، ٢٠٠٠م .
- الشربيني، محمد بن أحمد الخطيب الشربيني، مغني المحتاج إلى معرفة معاني ألفاظ المنهاج، ط١، دار الكتب العلمية، ١٩٩٤م.

هەولێر کتێبخانەی

- الشيباني، محمد بن الحسن الشيباني، الأَصْل، ت: د. محمَّد بوينوكالن، ط١، دار ابن حزم، بيروت، ٢٠١٢م.
- الشيرازي، أبو إسحاق إبراهيم بن علي بن يوسف الشيرازي (ت: ٤٧٦هـ)، المهذب في فقه الإمام الشافعي، دار الفكر، بيروت.
- الصقلي، أبو بكر محمد بن عبد الله بن يونس الصقلي، الجامع لمسائل المدونة، ت: مجموعة باحثين في أطروحة الدكتوراه، ط١، دار الفكر، ٢٠١٣م.
- الطحاوي، أبو جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي، مختصر الطحاوي، ت: أبو الوفا الأفغاني، لجنة إحياء المعارف النعمانية، حيدرآباد.
- عبد الوهاب بن علي بن نصر البغدادي المالكي، الإشراف على نكت مسائل الخلاف، ت: الحبيب بن طاهر، ط١، دار ابن حزم، ١٩٩٩م.
- عبدالقوي، يونس عبدالقوي، الجريمة والعقاب، ط: ١، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٣م.
- العثيمين، محمد بن صالح العثيمين، الشرح الممتع على زاد المستقنع، ط١، دار ابن الجوزي، ١٤٢٨هـ.
- عليش، حمد بن أحمد بن عليش، منح الجليل شرح مختصر خليل، دار الفكر، بيروت، ١٤٠٩هـ/١٩٨٩م.
- العمراني، أبو الحسين يحيى بن سالم العمراني، البيان في مذهب الإمام الشافعي، ت: قاسم محمد النوري، ط: ١، دار المنهاج – جدة، ٢٠٠٠م.
- عودة، عبدالقادر عودة، التشريع الجنائي الإسلامي، المكتبة التوفيقية، القاهرة، ٢٠٠٩م.
- العيساوي، د. نجم عبدالله إبراهيم العيساوي، الجناية على الأطراف في الفقه الإسلامي، ط١، دار البحوث للدراسات الإسلامية وإحياء التراث، دبي، ١٤٢٢هـ - ٢٠٠٢م.
- القَحْطاني، صالحُ بنُ مُحمَّدٍ آلُ عُمَيِّرٍ القَحْطانيُّ، مجموعة الفوائد البهية على منظومة القواعد الفقهية، أخرجها: متعب بن مسعود الجعيد، ط١، دار الصميعي للنشر والتوزيع، ٢٠٠٠م.
- القيرواني، أبو محمد عبد الله بن أبي زيد القيرواني، النوادر والزيادات، ت: محمد الأمين بوخبزة، ط: ١، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ١٩٩٩م.

هەولێر بۆ کتێب

- الكاساني، أبو بكر بن مسعود الكاساني، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، ط: ٢، دار الكتب العلمية، ١٩٨٦م.
- الكلوذاني، أبو الخطاب أحمد بن الحسن الكلوذاني، الهداية على مذهب الإمام أحمد، ت: عبد اللطيف هميم - ماهر ياسين الفحل، ط: ١، مؤسسة غراس للنشر والتوزيع، ٢٠٠٤م.
- الماوردي، علي بن محمد بن محمد بن حبيب الماوردي، أبو الحسن (ت: ٤٥٠هـ)، الحاوي الكبير، ت: مجموعة من المحققين، ط: ١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٤م.
- المرغيناني، أبو الحسن علي بن أبي بكر المرغيناني، الهداية في شرح بداية المبتدي، ت: طلال يوسف، دار احياء التراث العربي، بيروت.
- مسلم، مسلم بن الحجاج النيسابوري، صحيح مسلم، ت: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت.
- المقدسي، أبو محمد بهاء الدين عبد الرحمن بن إبراهيم المقدسي، العدة شرح العمدة، ت: صلاح بن محمد عويضة، ط٢،دار الكتب العلمية، ١٤٢٦هـ-٢٠٠٥م.
- الموصلي، عبدالله بن محمود الموصلي، الاختيار لتعليل المختار، ت: عبد اللطيف محمد، ط: ٣، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٥م.
- النووي، يحيى بن شرف النووي، أبو زكريا (ت: ٦٧٦هـ)، روضة الطالبين، ت: زهير الشاويش، ط: ٣، المكتب الإسلامي، بيروت، دمشق، عمان، ١٩٩١م.
- النووي، يحيى بن شرف النووي، المنهاج شرح صحيح مسلم، ط: ٢، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٣٩٢هـ.

ثالثاً: كتب القوانين الوضعية.

- أبو خطوة، د. أحمد شوقي أبو خطوة، شرح الأحكام العامة لقانون العقوبات، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٧م.
- أمين بك، أحمد أمين بك، شرح قانون العقوبات الأهلي القسم الخاص، ط٢، دار الكتب المصرية القاهرة، ١٩٣٤م.

- جندي، عبدالملك، الموسوعة الجنائية، ط: ١، منشورات حلبي الحقوقية، بيروت ـ لبنان، ٢٠١٠م.
- الحديثي و الزعبي، د. فخري عبدالرزاق الحديثي ود. خالد حميدي الزعبي، شرح قانون العقوبات القسم الخاص الجرائم الواقعة على الأشخاص، ط١، دار الثقافة عمان، ٢٠٠٩م.
- الحديثي، د. فخري عبدالرزاق الحديثي، شرح قانون العقوبات العام، مطبعة أوفسيت الزمان، بغداد، ١٩٩٢م.
- حسني، د. محمود نجيب حسني، شرح قانون العقوبات القسم العام، ط: ٣، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت.
- د. أمين، مصطفى محمد، قانون العقوبات القسم العام، ط: ١، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠١٠م.
- د. جلال ثروت، نظم القسم العام في قانون العقوبات المصري، منشأة المعارف، الإسكندرية، ١٩٨٩م.
- د. عبدالرؤف مهدي، شرح القواعد العامة لقانون العقوبات، مطبعة أطلس، القاهرة، ١٩٨٣م.
- د. فوزية عبدالستار، شرح قانون العقوبات القسم الخاص، ط٣، دار النهضة، القاهرة، ١٩٩٠م.
- سرور، د. أحمد فتحي سرور، الوسيط في قانون العقوبات القسم الخاص، دار النهضة، القاهرة، ١٩٧٩م.
- السعيد، د. السعيد مصطفى السعيد، الأحكام العامة في قانون العقوبات، ط٢، مكتبة النهضة المصرية، ١٩٥٣م.
- السعيد، د. كامل السعيد، شرح قانون العقوبات الجرائم الواقعة على الأشخاص، ط٢، دار الثقافة، عَمّان، ٢٠٠٨م.
- سلامة، د. مأمون محمد سلامة، قانون العقوبات القسم الخاص، دار الفكر العربي، ١٩٨٢م.
- شويش، د. ماهر عبد شويش، شرح قانون العقوبات القسم الخاص، ط منقحة، المكتبة القانونية بغداد، ٢٠٠٧م.
- عبيد، د. رؤوف عبيد، جرائم الاعتداء على الأشخاص والأموال، دار الفكر العربي، ١٩٧٨م.

هەولێر تامەن کتێب

- عبيد، د. رؤوف عبيد، مبادئ القسم العام من التشريع العقابي، ط: ٤، دار الفكر العربي، ١٩٧٩م.
- مصطفى، د. محمود محمود مصطفى، شرح قانون العقوبات القسم الخاص، ط٨، مطبعة جامعة القاهرة القاهرة، ١٩٨٤م.
- نمور، د. محمد سعيد نمور، الجرائم الواقعة على الأشخاص، ط١، دار الثقافة عَمّان، ٢٠٠٨م.

رابعاً: الدساتير والقوانين.

- قانون العقوبات العراقي رقم ١١١ لسنة ١٩٦٩م المعدل.
- قانون العقوبات المصري رقم ٥٨ لسنة ١٩٣٧م المعدل.

هەوالنامەی کتێب

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە یاسای بابەتی پەرەسەندنی تاوان (سراية الجناية) لە خۆ دەگرێت لە شەریعەتی ئیسلامی، وە بەرامبەرەکەی لە یاسای دانراو (موضوع) تاوانی لێدان یاخود برینی پەرەسەندی. مەبەست لە پەرەسەندن: مزاعەفات و ئاسار لە ئەنجامی تاوان، کە سەردەگیشێتە بەرفرەوانبوونی برین و، لەناوچونی ئەندامێکی تر و، لەدەستدانی یەک لە سوودمەندەکان، یاخود مردنی مرۆڤ. بەڵام پەرەسەندن لە یاسادا بەکار هاتووە تەنها بۆ لێدان و بریندار کردنێک، کە کۆتایی دێت بە: شێواندن و کەم و کوڕییەکی بەردەوام یاخود مردن. وە بەم پێیە بێت، واتای پەرەسەندن (السراية) لە شەریعەدا، هەمان واتای پەرسەندنی (الإفضاء)ی هەیە لە یاسادا.

وە ئەم توێژینەوەیە باسکردن لە یاساکانی پەرەسەندنی تاوانی لە خۆ گرتووە، کە بەسەر ئەندامەکانی جەستە (الأطراف) و نەفسدا دێت لە لای هەر چوار مەزهەبە سوننییەکانی بە ناوبانگ، مەزهەبی: حەنەفی، مالکی، شافعی، حەنبەلی و، دواتر دیاری کردنی ڕا و بوچونی راست و هەڵبژێردراو. هەر وەها یاساکانی تایبەت بە لێدان و بریندار کردنێک کە سەر دەکێشتە شێواندن و کەم و کوڕییەکی بەردەوام، یاخود مردن لە یاسای سزادانی عیراقي و یاسای سزادانی میسری و، دواجار بەراورد کردنی ڕاو بۆچونەکان لە نێوان فقهی شەریعە و یاسادا، هەر وەها دیاری کردنی لایەنی کۆک و نا کۆک لەم دوو فیقهەدا.

Abstract:

This research deals with the laws of Islamic Sharia with crime increase matter, and in positive law the subject of the crime of beating or wound leading. (Saraya) means side effects and wound trace resulted of the crime, and the demolition of another organ, or the loss of its use, or the death. Exploitation in the legal term was used for beating or wound, which ends in: permanent disability, or death. In this way, the meaning of "Saraya" is agreed in the Sharia, with the meaning of (expiation) in the law.

The research connected with the talk of laws of crime increase concerning with the limbs and death in the four Sunni famous Islamic sectors: Hanafi, Maliki, Shafi&#٣٩;i, Hanbali, and then selecting of the correct and chosen point of views. It also dealt with the laws of beating or wound leading to permanent disability or death in the Iraqi and Egyptian punishment law. Lastly, a comparison between Shariha and laws taken in consideration, as well as comparing between the points of agreement and the differences between them.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.21

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

جريمة الانتفاع من أعمال الوظيفة العامة والمسؤولية الجزائية عنها

هەواڵنامەی کتێب

ئومێد سعيد خضر(ڕوستايی)

زانكۆی سۆران- فاكەڵتی ياسا

Omed.khizir@soran.edu.iq

ملخص:

يتطرق هذا البحث لجريمة الانتفاع من أعمال الوظيفة العامة التي يرتكبها الموظف أو المكلف بخدمة عامة، ومما لاشكّ فيه، أن هذا الموضوع يعتبر من القضايا الهامة والجديرة بالبحث والمعالجة القانونية، وذلك نظرا لانتشار الفساد الإداري والمالي في دوائر الدولة بشكل واسع في عصرنا الحالي، يرجع السبب الرئيسي وراء هذه الظاهرة البشعة إلى وجود ثغرات تشريعية، سياسية، إدارية و اقتصادية أيضا، حيث أصبحت هذه الظاهرة الإجرامية سلوكا معتادا بين كثير من الموظفين والمكلفين بخدمة عامة رغم تعارضها مع الدستور والتشريعات العقابية النافذة. تتم هذه الجريمة حين يستغل الشخص أعمال وظيفته للحصول على منفعة أو عمولة لنفسه أو لغيره بدون وجه حق. وجريمة الانتفاع تعد من الجرائم الخطيرة على المال العام والنزاهة أو الأمانة التي يجب أن تتسم بها الوظيفة العامة ، لأنها تؤدي إلى زعزعة الثقة والاستقرار لدى المواطنين والإضرار بالمصلحة العامة. وعلى هذا الأساس لقد جرم المشرع العراقي سلوك الانتفاع من اعمال الوظيفة العامة بموجب نصوص قانون العقوبات العراقي رقم ١١١ لسنة ١٩٦٩.

الكليمات المفتاحية : المنفعة، العمولة، الموظف، المكلف.

جريمة الانتفاع من أعمال الوظيفة العامة والمسؤولية الجزائية عنها

المقدمة

يمنح القانون صلاحيات محدودة للموظف والمكلف بخدمة عامة كي يستخدموها أثناء أداء واجباتهم، كما يحدد القانون الحقوق والواجبات لكل المنتسبين الذين يعملون في القطاع العام ، لذلك واجب عليهم ممارسة سلطاتهم و صلاحياتهم في الحدود التي رسمها القانون، وأية خروج على هذه الصلاحيات يعدا اضرارا بالمصلحة العامة والمصلحة التي أراد القانون حمايتها، آلا وهي حسن سير العمل الوظيفي. تنظم السلطة التشريعية الوظيفة العامة من خلال إصدار القوانين اللازمة لكي تتمكن دوائر الدولة أداء مهمتها طبقا للأغراض التي أوجبت أنشاء المرافق التي وكلت إليها تحقيق مصالح المجتمع، وعليه فالإخلال بواجبات الوظيفة يؤدي إلى أن تفقد الوظيفة العامة نزاهتها وهيبتها وثقتها من قبل الأفراد والمجتمع، حيث تصبح الوظيفة العامة أداة للانتفاع بها من قبل القائمين على شؤون القطاع العام، وإعلاء مصلحة الأفراد الخاصة على المصلحة العامة ويسود الفساد الإداري والمالي كل المرافق العامة.

ومن أجل عدم استغلال الوظيفة العامة للمصلحة الشخصية، قام المشرع العراقي بتنظيم وتجريم سلوك انتفاع الموظفين والمكلفين بالخدمة العامة بأعمال الوظيفة وذلك من خلال المادة (٣١٩) من قانون العقوبات العراقي النافذ، كما أوجب القانون عقوبة السجن مدة لا تزيد على عشرة سنين أو الحبس لمن يتصرف خلافا لهذه المادة. ولتحقيق هذا الغرض جرم المشرع أي نشاط يؤدي إلى الحصول على منفعة أو عمولة لنفسه أو لغيره، سواء كأن ذلك بصورة مباشرة وباسمه الشخصي أو بصورة غير مباشرة باسم مستتر، كل ما اشترطه القانون هو أن يكون الموظف أو المكلف مختصا بأعمال وظيفته بشكل من الاشكال. من هنا نبحث المحاور الرئيسية لجريمة الانتفاع كما أشرنا إليها من خلال ثلاث مباحث بشكل مفصل.

أسباب اختيار الموضوع

هناك مجموعة من العوامل وراء اختيار هذا الموضوع، تتمثل فيما يلي:

١- أن الفساد الإداري والمالي يزداد يوما بعد يوم، وهو مشكلة أغلبية الدول النامية ومن بينها العراق وإقليم كوردستان كجزء منه.

٢- العمل على المشاركة في سير أعمال المرفق العام بشكل منتظم، والحفاظ على النزاهة وأمانة الوظيفة العامة والمال العام المتمثل بالعقود الادارية.

٣- مناهضة هذه الجريمة التي تضر بالمصلحة العامة من خلال وسائل قانونية و نشر الوعي القانوني لدى الموظفين والمواطنين، لأنها تؤدي إلى إخلال واضح بواجبات الوظيفة العامة كما تهدد ثقتها وهيبتها في المجتمع.

٤- المشاركة في تعزيز الحماية القانونية للوظيفة العامة من استغلالها والانتفاع بها بغير حق من قبل الموظفين.

٥- العمل على مكافحة هذه الظاهرة الجرمية التي لها تأثير على تطور البلاد من نواحي مختلفة.

هەولێر بۆ کتێب

أهمية البحث

يحتل هذا الموضوع مكانة بالغة الأهمية التي لها دور أساسي لمكافحة الفساد الإداري والمالي، لأن ظاهرة الانتفاع من اعمال الوظيفة العامة منتشرة في العراق وإقليم كوردستان بشكل فاحش، وهذه الجريمة لها تأثير كبير في انهيار عمل القطاع العام وسوء استخدام الوظيفة العامة من أجل تحقيق المصالح الشخصية، ولهذا السبب تجريم فعل الانتفاع وسيلة مهمة لمناهضة الفساد الاداري والمالي، وأيضا استغلال الوظيفة العامة من أجل تحقيق الربح الشخصي على حساب المصلحة العامة.

أهداف البحث

يهدف هذا البحث التعرف على ما يلي:

١- التعرف على مفهوم جريمة الانتفاع وخصائصها وحكمها في قانون العقوبات العراقي وإبراز آثارها الخطيرة على المصلحة العامة.
٢- بيان عقوبة الجريمة في قانون العقوبات العراقي والقوانين المقارنة من أجل الوصول إلى العقوبة المناسبة للجريمة.
٣- التصدي لموقف المشرع العراقي واللبناني والمصري والإماراتي لتنظيم هذه الجريمة وتقييم موقفهم.
٤- اقتراح وسائل قانونية لمكافحة هذه الجريمة اعتمادا على ما استخلصناه من المعلومات ومن آراء الفقهاء.
٥- لفت أنظار الجهات المختصة للقيام بدورها من أجل وضع الحد لهذه الظاهرة الجرمية و توطيد الوسائل القانونية التي تؤدي إلى تقليل نسبة الفساد الاداري والمالي في البلاد.

نطاق البحث

يدور موضوع هذا البحث حول جريمة انتفاع الموظفين والمكلفين بالخدمة عامة في قانون العقوبات العراقي الحالي وفقا لمادة (٣١٩) وأيضا القوانين المقارنة التي تتمثل في كل من قانون اللبناني والمصري والإماراتي.

إشكالية البحث

تعتبر ظاهرة الانتفاع الشخصي بالخدمة العامة من الوظيفة من قبل الموظفين والمكلفين بالخدمات العامة نوعا خطيرا من الفساد الإداري والمالي الذي يعاني منه الكثير من دول عالم الثلاث ومن بينها العراق وإقليم كوردستان كجزء منه. وفي المقابل يلاحظ أنه ليس هناك ما يكفي من آليات القانونية المؤثرة والفعالة لمكافحة هذه الجريمة، كما أن التحقيق والرقابة من جانب الجهات الرقابية المختصة ليس كما ينبغي أن يكون من أجل المسائلة ومعاقبة المجرمين. ومما يؤكد هذا القول هو أن التطبيقات القضائية بشأن هذه الجريمة نادرة في العراق

والإقليم، وذلك رغم خطورتها وانتشارها بشكل مهدد في كثير من الدوائر الحكومية.

من هنا يلاحظ أن الإشكالية واضحة جيدا، ويوجد تقصير تشريعي من موقف المشرع العراقي في تنظيم هذه الجريمة في المادة (٣١٩) حينما قام بحصر الجريمة بالانتفاع بالإشغال والمقاولات والتعهدات، حيث توجد مجالات أخرى للموظفين أو للمكلفين بخدمة عامة ويتمكنون بسهولة الانتفاع من الوظيفة العامة. ومن جانب آخر حدد المشرع العراقي عقوبة الجريمة بالسجن والحبس، ولكن لم يحدد الحد الأدنى للحبس، وهذا يعطي للقاضي سلطة واسعة تتراوح بين أربعة وعشرين ساعة إلى خمس سنوات، وهذا يؤدي إلى نجاة بعض المجرمين من العقوبة بمدة قصيرة إذا حكم القاضي عليهم بعقوبة خفيفة، وفي نفس الوقت أن المشرع العراقي لم يقرر عقوبة الغرامة لهذه الجريمة، ويعتبر هذا الموقف تقصيرا واضحا. لأن العقوبات السالبة للحرية غير كافية لمعاقبة وإصلاح مرتكبي هذه الجريمة. كما نرى أن غالبية التشريعات تضمنت عقوبة الغرامة كعقوبة مالية إلى جانب العقوبات السالبة للحرية، لأن الاقتصار على نوع واحد من العقوبات لا يتناسب مع أهداف القانون و التي تتمثل في تحقيق العدالة وردع المجرمين.

منهج البحث

إن المنهج المعتمد لدراسة هذا الموضوع هو المنهج التحليلي المقارن. فمن خلال المنهج التحليلي حاول الباحث تحليل النصوص القانونية ومناقشتها وعرض الآراء الفقهية المتعلقة بالموضوع، وأيضا تم استنباط بعض الأحكام الرئيسية بشأن جريمة الانتفاع.

كما اعتمدنا على المنهج المقارن، وذلك من خلال بيان مواقف التشريعات المقارنة وكذلك قرارات القضاء في العديد من الدول، ومحور دراستنا سيكون المقرنة بين القوانين الرابعة التالية: قانون العقوبات العراقي، واللبناني والمصري والاماراتي وهذا بهدف الاستفادة منها لسد الفراغات القانونية في التشريع العراقي والكوردستاني وذلك بذكر أوجه الشبه والاختلاف بينهم، وسيكون ذلك مجملا في المبحث الاخير نظرا لتعذر المقارنة بين كل جزئيات البحث.

خطة البحث

من أجل عرض جميع الجوانب المتعلقة بموضوع البحث فقد تم تقسيم البحث إلى مباحث ثلاثة وذلك على النحو التالي:

المبحث الأول: يتناول ماهية جريمة الانتفاع، و تطرقنا من خلاله إلى التعاريف اللغوية والاصطلاحية، وفي نهاية هذا المبحث عرضنا خصائص جريمة الانتفاع ، وفي **المبحث الثاني** فقد تحدثنا عن أركان جريمة الانتفاع ، وذلك من خلال بيان الركن المفترض والركن المادي والركن المعنوي للجريمة. أما **المبحث الثالث** والأخير، فقد تم تخصيصه لمناقشة عقوبة جريمة الانتفاع، حيث نتكلم من خلاله عن العقوبات المفروضة عليها في قانون العقوبات العراقي و القوانين المقارنة.

وفي الختام وضعنا لهذا البحث خاتمة، عرضنا فيها ما توصلنا إليه من نتائج وما نراه فيه من توصيات في هذه الدراسة.

المبحث الأول

ماهية جريمة الانتفاع

سنقوم بتقسيم هذا المبحث إلى مطلبين ، حيث سنتناول في المطلب الأول تعريف الانتفاع لغة واصطلاحا، بينما سنتناول في المطلب الثاني خصائص جريمة الانتفاع.

المطلب الأول

تعريف الانتفاع لغة واصطلاحا

الفرع الأول: الانتفاع لغة

الانتفاع هو اسم مذكر ومصدره أنتفع ، والمفعول به منتفع ، وفوائد ومنافع متنوعة مرتبطة بحيازة مال أو ذمة مالية أو الاستفادة منه أو الانتفاع من الحديقة، والانتفاع القانوني نوع خاص من حق الانتفاع يمنحه القانون للأب والأم بالأموال

هەولێرنامەی کتێب

الخاصة بالولد دون السادسة عشر(جيرار كورنو، ٢٠٠٩،ص٢٩٤). والنفع ضد الضر، يقال نفعته بكذا فأنتفع به، حصل منه على منفعة، والاسم المنفعة (اسماعيل بن حماد الجوهري ،٢٠٠٠، ص1060). والنفاع والنفيعة، ورجل نفوع: نفاع وأنفع (مجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي، ٢٠٠٧،ص1305).

أما في اللغة الإنكليزية فتستخدم عدة كلمات لتعبير عنها: انتفاع:usufruct،utilization.(لين صلاح مطر، ٢٠٠٩،ص١٠). نفع أو فائدة:profitable، beneficial، useful to be (عبدالحفيظ م.ع.بيضون،٢٠٠٦ ،ص٦٥٣).منفعة وربح: profit،utility، interest advantage (لين صلاح مطر، ٢٠١٥،ص٧٠٦). ربح : profit.(د. مصطفى محمد المرشدى، ٢٠١٤ ،ص٤٧٠).

الفرع الثاني: تعريف الانتفاع اصطلاحا

عرف الفقهاء والباحثون القانونيون جريمة الانتفاع من اعمال الوظيفة العامة بشكل التالي:

عرف الشاذلي جريمة الانتفاع بأنه عبارة عن استغلال الموظف المختص أعمال وظيفته العامة بقصد تحقيق المنفعة أو الفائدة، سواء للموظف أو لغيره (فتوح عبدالله الشاذلي، ٢٠١٠،ص٢٩٩).

وقد عرف الشواربي جريمة الانتفاع بأنها تلك الجريمة التي يرتكبها الموظف العام، وذلك من خلال تغليب المصلحة الخاصة على المصلحة العامة، عن طريق استغلال وظيفته وجمع بين صفتين لا يجوز الجمع بينهما بقصد تحقيق منفعة لنفسه أو لغيره (عبدالحميد الشواربي، ٢٠٠٣،ص٤٣٣).

وأيضا عرفت دكتورة (لومة) الانتفاع بأنها : كل فعل يقوم به الموظف أو المكلف بخدمة العامة بنفسه أو بالواسطة الانتفاع من الاعمال المختص بإدارتها أو الاشراف عليها انتفاعا من شأنه أن يخل بالثقة الممنوحة له ويؤثر على نزاهة وشفافية اجراءات التعاقدات العامة (د.لومة امير محمود، علي حمزة جابر، مصدر سابق، ص٤١٣).

وعرفت جريمة الانتفاع في (اتفاقية الأمم المتحدة لمكافحة الفساد) بأنه تعني إساءة استغلال الوظائف عن طريق تعمد موظف عمومي اساءة استغلال وظائفه أو موقعه، بسلوك ايجابي أو سلبي ، بغرض الحصول على مزية غير مستحقة لصالحه أو لصالح شخص أو كيان آخر، مما يشكل انتهاكا للقوانين..(المادة (١٩) من اتفاقية الامم المتحدة لمكافحة الفساد،٢٠٠٤).

وبناء على ما سبق يمكن تعريف جريمة الانتفاع كما يلي: (كل سلوك يقوم به الموظف العام بقصد الحصول على منفعة خاصة لنفسه أو لغيره، وذلك بسبب استغلال أعمال وظيفته التي له الشأن فيها، وتؤدي إلى الاضرار بالمصلحة العامة، ومن ضمنها الوظيفة العامة).

ونريد أن نشير إلى أن لهذه الجريمة عدة تسميات منها جريمة الانتفاع في القانون العقوبات العراقي (المادة ٣١٩)، والتربح في قانون العقوبات المصري(المادة١١٥)، وجريمة أخذ الفوائد بصورة غير قانونية في التشريع الجزائري(المادة٣٥ من قانون الوقاية من الفساد وكافحته، ٢٠٠٦) وجريمة التدخل والمشاركة في قانون العقوبات الفرنسي(رفيق شأوش،٢٠١٦،ص١٦٠) .

يتضح لنا من خلال هذه المفاهيم بأن جريمة الانتفاع هي من جرائم الوظيفة العامة، وأن الموظف لا يتجر بأعمال الوظيفة ولكن يستغلها أو يسيئ استعمالها بقصد تحقيق المصلحة الخاصة، و تغليب المصلحة الخاصة سواء كان لنفسه أو لغيره على المصلحة العامة وهذا يعدّ خرقا لمبادئ الوظيفة العامة لأن الموظف أو المكلف بخدمة عامة هو الرقيب الذي يراعي المصلحة العامة، و الضرر ليس شرطا لقيام هذه الجريمة لأنها يعد من جرائم الخطر على نزاهة الوظيفة العامة وأمانتها، ولا أهمية لنوع المنفعة أو قيمتها فيستوي أن تكون المنفعة مادية أو معنوية، وأن الدوافع والغايات لا تؤثران على ماهية الجريمة.

المطلب الثاني

خصائص جريمة الانتفاع

نتناول في هذا المطلب خصائص جريمة الانتفاع وهي موزعة على ثلاثة فروع، وكما يلي:

الفرع الأول

جريمة انتفاع جريمة عمدية وتصنف ضمن الجنايات

أولا: جريمة الانتفاع جريمة عمدية

أن هذه الجريمة ترتكب بصورة عمدية ولا يمكن تصورها بشكل غير عمدي أو الخطأ ، لذا تستلزم لتحقيقها توافر القصد الجنائي العام بعنصريه العلم والارادة، وايضا يحتاج إلى القصد الخاص، وبالنسبة لقصد الخاص أو نية الحصول على منفعة وهي نوع من الباعث على ارتكاب الجريمة ، اما القانون لا يعتد بالباعث على ارتكاب الجريمة كقاعدة عامة (عبدالحميد الشواربي ،مصدر سابق،ص٤٤٣).

ثانيا: جريمة الانتفاع من قبيل الجنايات

في الحقيقة تقسم الجرائم في القانون العقوبات العراقي من حيث جسامتها إلى ثلاثة أنواع وهي الجنايات والجنح والمخالفات، فالجنايات أخطر من الجنح والجنح أخطر من المخالفات ومعيار جسامة الجريمة تقاس بمعيار جسامة العقوبة (علي حسين الخلف وسلطان عبدالقادر الشاوي، ٢٠٠٦،ص٢٨٦)،حيث أخذت قانون العقوبات العراقي بهذا التقسيم بموجب المادة(٢٣) من هذا القانون، وأيضا عرفت جريمة الجناية في المادة (٢٥) بأنها (هي الجريمة المعاقب عليها بإحدى العقوبات التالية: الاعدام- السجن المؤبد- السجن أكثر من خمس سنوات إلى خمس عشرة سنة) (المادة ٢٥ من قانون العقوبات العراقي رقم ١١١ لسنة ١٩٦٩) وعقوبة جريمة الانتفاع حسب المادة (٣١٩) هي السجن مدة لا تزيد على عشر سنوات أو الحبس، لذلك تعتبر هذه الجريمة من صنف الجنايات.

الفرع الثاني

جريمة الانتفاع من جرائم استغلال الوظيفة

أولا: جريمة الانتفاع هي من جرائم استغلال الوظيفة العامة

إن القوانين الخاصة بالموظفين أو المكلفين بخدمة عامة يلزمهم بأن يباشروا أعمال الوظيفة العامة بطريقة صحيحة؛ لأن الوظيفة العامة تكليف وطني وخدمة اجتماعية تستهدف حماية المصلحة العامة وأداء أعمال الوظيفة بأمانة ونزاهة، ويحظر عليهم استغلال الوظيفة لتحقيق الربح أو المنفعة الشخصية لنفسهم أو لغيرهم، وأيضا يحظر عليهم الجمع بين الوظيفة العامة وبين أي عمل آخر إلا بموجب القوانين والتعليمات ولا يجوز لهم أن يدخلوا في المزايدات أو المناقصات التي تجريها دوائر الدولة، وأيضا يحظر عليهم أخذ الفائدة من المراجعين والمقاولين أو المتعهدين بسبب الوظيفة (المواد (٣-٦) من قانون انضباط موظفي الدولة والقطاع العام رقم ١٤ لسنة ١٩٩١). وتتمثل استغلال الوظيفة العامة في حالة التعارض بين المصلحة العامة والمصلحة الخاصة ويضحي الموظف بالمصلحة العامة لاستحالة التوفيق بين المصلحتين، وهكذا يعمل الجاني على تحقيق المصلحة الخاصة على حساب المصلحة العامة (فتوح عبدالله الشاذلي، مصدر سابق،ص٣٠٥).

ثانيا: جريمة الانتفاع هي من جرائم الخطر وليس الضرر

إن الجرائم بصورة عامة تقسم إلى نوعين وهي جرائم الخطر وجرائم الضرر، وبالنسبة لجريمة الانتفاع تتحقق حتى ولو لم يحصل الضرر نتيجة لسلوكه الاجرامي بدوائر الدولة، لأن الضرر ليس عنصرا في الركن المادي لجريمة الانتفاع، لأنها من جرائم الخطر على نزاهة الوظيفة العامة وحيادها وأمانتها و ليس من جرائم الضرر(عبد الحميد الشورابي، مصدر سابق،ص٤٤٠).

الفرع الثالث

الجاني ينتفع من مال خاص (الفرد) وليس من مال عام (الدولة)

و جريمة الاختلاس فهي اعتداء على اموال العام أو الخاص (د. كامل سعيد، ٢٠٠٨،ص٥٠٠). والمال العام هوالمال الذي يخصص لمنفعة عامة اما المال الخاص فهو لم يخصص لمنفعة عامة(د.نوفل علي الصفو،٢٠٠٤،ص١٢٣) ومن احد خصائص المال العام لا يجوز التصرف فيها أو الحجز عليها أو تملكها بالتقادم المادة (٧١) من قانون المدني العراقي رقم ٤٠ لسنة ١٩٥١)، وايضا تتجه

نية الموظف إلى تملك المال الذي يحوزه ويقوم بانتقال ملكيته بتصرف فيه كأنه مملوك له (د.علي عبدالقادر القهوجي،٢٠١٠،ص١٠٧). كما قررت محكمة تمييز إقليم كوردستان- الهيئة الجزائية الثانية بفرض عقوبة السجن لمدة ست سنوات و الزام المحكوم عليه بدفع المبالغ مختلسة وفق المادة(٣١٥) من قانون العقوبات العراقي على امين صندوق في بلدية دربنديخان، الذي ارتكب اختلاس اموال الدولة في حالة استلام اجور الماء والغرامات(محكمة تمييز إقليم كوردستان، رقم الحكم ١٠٦،س٢٠٠٧).

أما بالنسبة لجريمة الاستلاء فإن القانون الجنائي يقوم بحماية أموال الدولة سواء كانت الأموال عامة أو خاصة، وذلك بتجريم كل فعل يعد اعتداء على هذه الأموال، كاستيلاء بغير حق على أموال الدولة بكل اشكالها (وليد بدر نجم الراشدي وعادل سالم فتحي الحيالي،٢٠٠٨،ص١٧). ولكن الموظف أو المكلف بخدمة عامة في جريمة الانتفاع ينتفع من مال خاص وهو مساهمته أو مشاركته أو مداخلته مع المقاول أو المتعهد في مشروع معين ولكن في نفس الوقت تضر بالمال العام المتمثل بالعقود الادارية، حيث حكمت محكمة الرصافة الاتحادية على المدان الهارب بالسجن لمدة عشر سنوات وحجز أمواله المنقولة وغير المنقولة وفق المادة (٣١٦) من قانون العقوبات العراقي، عندما كان المتهم يعمل حارسا في جامعة بغداد- كلية الزراعة، فقد قام باستيلاء على ماطور هواء وكومبريسر كانا موجودين في الكلية، وبعد ضبطهما في بيته على يد ضابط الأمن أعادهما إلى الكلية وسلمهما إلى معاون العميد الاداري.(محكمة الرصافة الاتحادية، رقم الحكم ٦١٩، ٢٠٠٩).

وفي جريمة الرشوة وهي الاتجار بالوظيفة العامة و قيام الجاني بعمل أو امتناع عنه أو الاخلال بواجب من واجبات الوظيفة ومقابل ذلك هو يطلب فائدة أو وعد أو قبول منفعة أو أخذها من صاحب المصلحة لنفسه أو لغيره (د.محمد زكي أبو عامر ود.سليمان عبدالمنعم ،٢٠٠٩،ص٤٣٦). وهذا بخلاف جريمة الانتفاع يستغل الجاني وظيفته للحصول على منفعة أو فائدة شخصية، حيث صادقت محكمة تمييز إقليم كوردستان في حكمها التمييزي على قرار محكمة جنايات دهوك التي قررت وفق المادة (٣١٠) واستدلالا بالمادة (١٣٢/٣) من قانون العقوبات العراقي على الجاني الذي قام بإعطاء مبلغ ٢٣٠٠ دولار أمريكي، ووعد بإعطاء مبلغ ١٠٠٠دولار أمريكي في المرة الثانية لموظفي بلدية دهوك

لقاء تجاوزه على مساحات من الأراضي بالاشتراك مع غيره لتشييد الأبنية السكنية عليها، وحكم على الجاني بالحبس لمدة سنتين، وبغرامة قدرها (٢٣٠٠٠٠) دينار عراقي.(محكمة تمييز إقليم كوردستان، رقم الحكم (١١٢) ،س٢٠٠٧).

أما جريمة الإضرار بمصلحة الدولة للحصول على منفعة شخصية لنفسه أو لغيره، التي وردت في المادة (٣١٨) من قانون العقوبات العراقي، فيشترط أن يحصل إضرار بمصلحة الدولة على يد الموظف أو المكلف بخدمة عامة وبسبب ذلك أن يحصل على منفعة للجاني أو لشخص آخر (ماهر عبد شويش الدرة،٢٠٠٧،ص١٠١). كما وردت في حكم محكمة جنايات المثنى في قضية الشاي الفاسد التي حققت فيها هيئة النزاهة، وقد حكمت المحكمة على معاون مدير عام الشركة العامة لتجارة المواد الغذائية بالسجن سبع سنوات وفقا لإحكام المادة (٣١٨) من قانون العقوبات العراقي ، لأن المدان مع شريكه قاما بتسهيل ادخال اكثر من ٩٠٠ طن من الشاي الفاسد إلى العراق وتوزيعه ضمن البطاقة التموينية على المواطنين.(محكمة جنايات المثنى، رقم القرار ٢٤٠،س ٢٠١١)

ولذلك يمكن القول بأن الجاني في أغلب جرائم الأموال ينتفع من المال العام أو مال الدولة، ولكن في جريمة الانتفاع ينتفع الموظف أو المكلف من المال الخاص أو الفرد وهو مال صاحب المشروع وذلك من خلال مساهمته أو مشاركته بحصة من أعمال صاحب المصلحة، ولكن بالنتيجة تضر بالمصلحة العامة بصورة غير مباشرة.

المبحث الثاني

أركان جريمة الانتفاع

لقد عالج المشرع العراقي احكام جريمة الانتفاع في المادة (٣١٩) من قانون العقوبات حيث نصت على أنه (يعاقب بالسجن مدة لا تزيد على عشر سنين أو بالحبس كل موظف أو مكلف بخدمة عامة أنتفع مباشرة أو بالواسطة من الاشغال أو المقاولات أو التعهدات التي له شأن في اعدادها أو احالتها أو تنفيذها أو الاشراف عليها. ويعاقب بالعقوبة ذاتها اذا حصل على عمولة لنفسه أو لغيره بشأن من الشؤون المتقدمة). ومن هذه المادة يتضح لنا أن جريمة الانتفاع تقوم على

أركان ثلاثة وهي الركن المفترض والركن المادي و الركن المعنوي. وسوف ندرس كلا من هذه الأركان في مطلب مستقل على التوالي:

المطلب الأول

الركن المفترض (صفة الجاني)

يشترط القانون أن يكون الجاني (المنتفع) موظفا أو مكلف بخدمة عامة و يجب أن يكون مختصا بأعمال وظيفته سواء كأن اختصاصه كليا أو جزئيا ، بمعنى آخر أن جريمة الانتفاع لا تقع من قبل الافراد العاديين الذين لا يحملون أية صفة لها علاقة بالوظيفة العامة. ولتوضيح المقصود بالموظف أو المكلف بخدمة عامة سنقسم المطلب إلى ثلاثة فروع، وهي:

الفرع الأول

تعريف الموظف العام

بداية أن الموظف هو يد الإدارة في ممارسة نشاطها (ضيف فيروز،٢٠١٤ ،ص٦)، ولا شك أن وضع تعريف جامع ومانع للموظف العام عمل ليس سهلا وذلك بسبب اختلاف أنظمة الدول سياسيا وإداريا وتطور قانون الإداري بسبب تطور فلسفة الإدارة والحكم (علي خليل ابراهيم، ١٩٨٥،ص٧٤)، ولكن التشريعات المختلفة اكتفت بتحديد أشخاص الذين تطبق عليهم أحكام تلك التشريعات (إلياس خديجة،٢٠١٧،ص١٥). أما المشرع العراقي فقد أنتهج مسلكا مغايرا في تحديد مفهوم الموظف.

يعرف الموظف بأنه كل شخص عهدت إليه وظيفة داخل ملاك الوزارة أو الجهة غير المرتبطة بالوزارة).(المادة (١) من قانون انضباط موظفي الدولة والقطاع الاشتراكي،رقم١٤،لسنة ١٩٩١).

أما الموظف في قانون الخدمة المدنية فهو كل شخص عهدت إليه وظيفة دائمة داخلة في الملاك الخاص بالموظفين.(المادة (٢) من قانون الخدمة المدنية رقم ٢٤ لسنة ١٩٦٠).

ويشير قانون التقاعد العراقي بأن يسري هذا القانون على جميع موظفي الدولة والعسكريين ومنتسبي قوى الأمن الداخلي وموظفي الشركات العامة الموجودين في الخدمة بتاريخ نفاذ القانون (المادة ٢٩ من قانون التقاعد العراقي رقم ٢٧ لسنة ٢٠٠٦).

وقد عرفت الاتفاقية العربية لمكافحة الفساد الموظف العمومي: بأنه كل شخص يشغل وظيفة عمومية في المجالات التنفيذية أو التشريعية أو القضائية أو الادارية، سواء أكان معينا أو منتخبا دائما أو مؤقتا، أو كان مكلفا بخدمة عمومية، بأجر أم بدون أجر. (المادة (١) من الاتفاقية العربية لمكافحة الفساد،٢٠١٠)

وعرفت أيضا الاتفاقية الافريقية لمكافحة الفساد الموظف العام بأنه هو الشخص الذي يعمل كموظف دولة أو في الوكالات التابعة لها وذلك عن طريق التعيين أو الاختيار أو الانتخاب لقيام بمهام باسم الدولة ولخدمتها دون النظر إلى مستوى الموظف.(المادة (١)) الاتفاقية الافريقية لمكافحة الفساد، ٢٠٠٣.

ولكي يعد الشخص موظفا عاما حسب الاصول القانوني يجب أن يتوفر فيه بعض الشروط، منها، (١- يجب أن يكون الشخص قد تم تعينه بشكل أصولي من الجهة المختصة بالتعيين، وتوفر فيه الشروط المطلوبة للتعيين ،٢- صدور قرار إداري صحيح بالتعيين،٣- ويجب أن يكون قد تم تعيينه موظفا بصفة دائمة في خدمة القطاع العام، ولا يكون موظفا إذا كان عمله مؤقتا في خدمة القطاع العامة) (د.ماهر صالح علاوي الجبوري،٢٠٠٧،ص١٠٥).

ويشمل القطاع العام كل دوائر الدولة والقطاع الاشتراكي، وتقوم الدولة بتقديم الخدمات العامة لأفرادها بواسطة الموظفين أو المكلفين بالخدمة العامة ويقومون بإدارة دوائرها وحماية مصالحها ومقابل ذلك يقوم القطاع العام بتنظيم و بتحديد حقوقهم وواجباتهم من خلال قوانين الخاصة بهم (عبدالباقي البكيري،زهيرالبشير،٢٠١١،ص١٩٥).

أما النظرة الجنائية للموظف فهي تتضمن كذلك النظرة الادارية، فكل من يعتبر موظفا بالمفهوم الاداري هو كذلك في المنظور جنائي، أما الموظف الفعلي فهو الشخص الذي كان تعينه باطلا أو لم يصدر قرار بتعيينه لكن يمارس فعلا بعضا من اختصاصات القطاع العام فيعتبر موظفا عاما في منظور القانون

الجنائي بشرط أن تكون أفعاله صحيحة بموجب القانون الاداري (د.ماهر عبد شويش الدرة،٢٠٠٧،ص٣٨).ويتضح لنا فيما سبق يجب أن يتوفر في الموظف العام بعض من الشروط لكي يعتبره موظفا عاما، كما يجب أن تكون وظيفته دائمة وغير مؤقتة، وأن يعمل في القطاع العام ، وأيضا يجب أن تكون وظيفته بشروط قانونية كإصدار أمر بتعيينه من الحكومة بصورة صحيحة .

الفرع الثاني

المكلف بخدمة عامة

المكلفون بخدمة عامة يعتبرون موظفون غير دائمين لأنهم لا يشغلون أي وظيفة دائمة، ويقومون بأداء عمل بشكل مؤقت (راشد عيد مرزوق الوعلأن،٢٠١٢،ص٢٦). فقد عرف قانون العقوبات العراقي بأنه (كل موظف أو مستخدم أو عامل أنيطت به مهمة عامة في خدمة الحكومة ودوائرها الرسمية وشبه رسمية والمصالح التابعة لها أو الموضوعة تحت رقابتها ويشمل ذلك رئيس الوزراء ونوابه والوزراء واعضاء المجالس النيابية والادارية والبلدية، كما يشمل المحكمين والخبراء ووكلاء الدائنين والمصفين والحراس القضائيين وأعضاء مجالس الإدارة ومديري ومستخدمي المؤسسات والشركات والجمعيات والمنظمات والمنشآت الحكومية أو إحدى دوائرها الرسمية أو شبه رسمية في مالها بنصيب ما بأية صفة كانت، وعلى العموم كل من يقوم بخدمة عامة بأجر أو بغير أجر) (المادة ٢/١٩) من قانون العقوبات العراقي رقم ١١١ لسنة ١٩٦٩). ولكن السلك الاداري فيه الموظف والمكلف بخدمة عامة وهما يقومان بأعمال الادارة أو الدولة معا (بشوني محمد الطاهر،٢٠١٣،ص٢٨).

ويتضح لنا بأن مفهوم الموظف العام يختلف من مفهوم المكلف بخدمة عامة لأن وظيفة الموظف العام دائمة، أما المكلف بخدمة عامة فهو غير دائمة، ولكن اعمالهم متساوية من الناحية القانونية، وهما بالنتيجة موظفان عموميان، ويعملان في دوائر الدولة في آنٍ واحد .

الفرع الثالث

اختصاص الموظف أو المكلف بخدمة عامة

لا يكفي لوقوع جريمة الانتفاع وجود صفة الموظف أو المكلف بخدمة عامة في مرتكب الجريمة، إنما يجب أن يكون العمل المطلوب من الموظف أو المكلف بأدائه أو الامتناع عن أدائه داخلا في اختصاصه حقيقة أيا ما كان قدره ونوعه، وهذا هو اساس التجريم (بوبكر اسمهأن،٢٠١٤،ص٢٦)، بمعنى آخر أن الانتفاع من الوظيفة، هو اساس الجريمة، ولذلك فهي لا تتحقق الا إذا كان الموظف مختصا بعمل وظيفته الذي أنتفع منه. وهذا امر منطقي لأن الموظف المختص على الاغلب هو الذي يتيح له الفرصة للاطلاع على معلومات واسرار الوظيفة، التي تمكنه من استغلالها، والاختصاص بالعمل الوظيفي يعني صلاحية الموظف قانونا للقيام به، والصلاحية تكون نوعية ومكانية، وتثبت هذه الصلاحية بناء على قانون أو وفقا للوائح أو قرارات الادارية (د.سلوى توفيق بكير، ٢٠٠٣، ص٥٤).ويتطلب في الموظف أو المكلف بخدمة عامة اختصاص في شأن من شؤون المقاولات أو التعهدات أو الاشغال من حيث اعدادها أو احالتها أو تنفيذها أو الاشراف عليها، مثل اعداد شروط المقاولة أو ابرام عقدها مع المقاول أو مراقبة تنفيذها اما بالنسبة للتعهدات مثل عقود التوريد يكفي اي يكون له جزء من الاختصاص في إبرام هذه العقود أو في تنفيذها مثل تعهد شخص أو شركة بتوريد اشياء معينة لإحدى دوائر الدولة مقابل ثمن يحدد في العقد (د.ماهر عبدشويش الدرة، مصدر سابق ، ص١٠٢).

وفيما يتعلق بمرحلة الاعداد وهي تكون من عدة عمليات والمتمثلة بـــإعداد دراسة الجوانـــب الفنية والاقتصادية واستحصـــال موافقة الجهات المعنية على المشروع، وتحديد زمان ومكان تقديم العطاءات ومقدار التأمينات الاولية المطلوبة من مقدمي العطاءات، اما بالنسبة للإحالة تتمثل بإفصاح عن إرادة الإدارة في ابرام العقد وأيضا تشمل مرحلة الإحالة عمل لجان فتح العطاءات وعمل لجان تحليل وتقويم العطاءات ولجنة المراجعة والمصادقة المركزية والمصادقة النهائية واصدار كتاب الاحالة وصولا إلى ابرام العقد، وبالنسبة لمرحلة التنفيذ فهي مقررة لغرض ضمان قيام تنفيذ المتعاقد للعقد المتفق عليه على الوجه المطلوب، ويمكن لممثلي الإدارة اعطاء أوامر وتوجيهات إلى المتعاقد بشأن طريقة التنفيذ أو

نوعية المواد المستخدمة وكمياتها ، أما الإشراف فأمثلتـــه كثيرة منها مراقبة كافة تصرفات المتعاقد مع الإدارة للتأكد من حسن تنفيذ العقد بصورة تتفق مع ما تتطلبه الإدارة (د.لومة امير محمود،علي حمزة جابر،٢٠٠٧،ص٤٢٠).

نستنتج مما سبق أنه لا يكفي لتحقيق ركن المفترض أن يكون مرتكب الجريمة موظفا عاما أو مكلفا بخدمة عامة؛ بل على الرغم من ذلك يجب أن يكون مرتكب الجريمة مختصا كليا أو جزئيا في أعمال وظيفته، ويجب أن يكون مختصا في إعداد أو إحالة أو تنفيذ أو إشراف على عمل من هذه الاعمال الثلاثة – المقاولات ،الاشغال، التعهدات- فإذا توافرت هذه الشروط تتحقق الركن المفترض في جريمة الانتفاع.

المطلب الثاني

الركن المادي

نقصد بالركن المادي لجريمة الانتفاع هو كل سلوك الموظف أو المكلف بخدمة عامة سواء كأن ايجابيا أو سلبيا (اكرم عبدالرزاق المشهداني،٢٠٠٥،ص٤٧) ،المتمثل في حصوله على اية منفعة مادية أو معنوية أو حصوله على عمولة لنفسه أو لغيره من عمل من أعمال وظيفته التي له شأن فيها دون وجه حق(د. محمد الامين البشرى، ٢٠٠٧،ص٤٧)، وأنه تمثل عدوان مباشر على مصالح أفراد المجتمع بأسره لكي يحصل الموظف أو المكلف على فائدة أو المنفعة من شخص المتعهد أو المقاول (د. محمد احمد غانم ،٢٠٠٨،ص١٦٤)، بصورة غير مباشرة كتفاوض الموظف مع المقاول أو أن يشترك مع متعهد في توريد ادوات الدائرة التي يعمل فيها ذلك الموظف أو أن يدخل الموظف في مناقصة لتحويل مقاولة معينة باسم شخص معين، أو أن يتفق مع المقاول أو المتعهد على نسبة معينة من ربح مقابل احالة مشروع معين له، ويمكن أن يتحقق سلوك الاجرامي عن طريق شخص آخركما لو كلف الموظف أو المكلف شخصا آخر بأن يحصل من المقاول على مبلغ من النقود أو كمية من مواد معينة (د.ماهر عبد شويش الدرة، مصدر سابق ،ص١٠٣) ،وأن الجاني في الانتفاع ينتفع من مال خاص وهو مال صاحب المصلحة وليس من مال عام الذي يخصص للمنفعة العامة (احمد محمد صبحي،٢٠١٥،ص١٠٧).

لكن في بعض الاحيان الوظيفة العامة تقرر لمنتسبيها المكافآت التي يستحقها من يشغل هذه الوظيفة، ولا يسمح له بأن يحصل على اية منفعة من عمل من اعمال وظيفته غير تلك المنافع التي اجازها القانون، والا كأن مرتكبا لجريمة الانتفاع، وأن عنصر الضرر واجب في جرائم الضرر بالمال العام أما في جرائم الخطر فإن الركن المادي فيها يتوافر سواء نتج عن السلوك الإجرامي ضرر بالجهة التي يعمل بها الموظف العام أم لم ينتج عنه أي ضرر(د. عمر الفاروق الحسيني، ٢٠٠٩،ص٦٢). و النتيجة الضارة في جريمة الانتفاع هي متوافرة وهي أضرار بالمصلحة العامة والثقة ونزاهة الوظيفة العامة وتؤدي إلى تعريض المصلحة العامة للخطر من انتفاع الموظف أوالمكلف من ورائها وكذلك الاضرار بالمصلحة الخاصة والمتمثلة في مصلحة المقاول أو المتعهد (خوجة فار،٢٠١٦،ص٢٧).. أما بالنسبة لعلاقة السببية التي تربط بين فعل الجاني والنتيجة الضارة المترتبة على هذا النشاط، فيجب أن تظهر هذه العلاقة في جرائم ذات النتيجة الاجرامية، وفي جريمة الانتفاع ، يمكن إثارة العلاقة السببية ما دام هناك نتيجة ضارة (د.لومة امير محمود، علي حمزة جابر، مصدر سابق، ص٤٢٧).

ويتبين لنا فيما سبق بأن الركن المادي في جريمة الانتفاع يتحقق بقيام الجاني بأية نشاط للحصول على المنفعة المادية أو المعنوية بصورة مباشرة أو بالواسطة من الاشغال والمقاولات والتعهدات التي له شأن فيها، أو الحصول على العمولة لنفسه أو لغيره بواسطة عمل من هذه الاعمال التي له شأن فيها، وتحقيق عنصر الضرر ضروري في هذه الجريمة لأن هذه الجريمة تضر بالمصلحة العامة والخاصة ونزاهة الوظيفة العامة، والجاني يستفيد من مال خاص ولكن على حساب المصلحة العامة واستغلال مكانته وثقله واختصاصه الوظيفية للانتفاع، ويجب أن يثبت العلاقة السببية بين سلوك الانتفاع و والاضرار بالمصلحة العامة والخاصة.

المطلب الثالث

الركن المعنوي

تعتبر جريمة الانتفاع من الجرائم العمدية (د.ماهر عبد شويش الدرة،مصدرسابق،ص١٠٣)، ويقصد بالجريمة العمدية هي تلك الجريمة التي يتوافر فيها القصد الجنائي وقد عرف المشرع العراقي القصد الجنائي بأنه (توجيه الفاعل إرادته إلى ارتكاب الفعل المكون للجريمة هادفاً إلى نتيجة الجريمة التي وقعت أو أية نتيجة جرمية أخرى)(المادة ١/٣٣، من قانون العقوبات العراقي رقم ١١١ لسنة ١٩٦٩). وهناك اختلاف بين فقهاء القانون حول القصد المتطلب في هذه الجريمة فيذهب الرأي إلى أن القصد المطلوب هو القصد العام ويتكون من عنصرين هما العلم والارادة (رفيق شاوش، مصدر سابق،ص١٥٨) فبالنسبة لعنصر العلم وهو يتمثل في علم الجاني بعناصر جريمة الانتفاع و بماهية نشاطه وصفته كموظف أو مكلف وعلمه بأن العمل الذي يمارسه هو من اعمال وظيفته ويحصله عن طريق عمله على منفعة لنفسه أو لغيره وباختصاصه وخطورة عمله على المصلحة المحمية الا وهي نزاهة الوظيفة العامة(خليل يوسف جندي الميرأني،٢٠٠٣،ص٤١)، ولا ينتهي القصد الجنائي في حالة ادعاء الموظف أو المكلف بعدم علمه بالواجب المفروض عليه وهي الحفاظ على المصلحة العامة وعدم مقارنتها بالمصلحة الخاصة، اما في حالة تفضيل غيره بالمنفعة أو العمولة فيجب وجود علمه بأن النشاط الذي يمارسه يؤدي إلى تحقيق منفعة أو عمولة لغيره دون وجه حق. (فتوح عبدالله الشاذلي،مصدرسابق،ص٣١٠).

اما بالنسبة للإرادة وهي اتجهت إلى ارتكاب الفعل يمثل ارتكابه اعتداء على الحقوق المحمية قانونا، وتتمثل اتجاه إرادة الموظف أو المكلف إلى استغلال الوظيفة العامة للحصول على منفعة أو عمولة لنفسه أو لغيره دون وجه حق وذلك من خلال اداء عمله الوظيفي، وفي حالة تفضيل غيره بالمنفعة يجب اتجاه ارادة الموظف أو المكلف إلى ذلك، ويستوي أن يكون هذه المنفعة مشروعا أو غير مشروع لأن القانون يحظر على الموظفين أو المكلفين الانتفاع من الوظيفة العامة(عبدالحميد الشورابي، مصدر سابق،ص٤٤٢). وهذا دليل على خطورة الجاني واصراره على الاعتداء

على الحقوق المحمية قانونا وهي نزاهة الوظيفة العامة وحماية المصلحة العامة من أجل تحقيق العدالة وحماية الوظيفة العامة من استغلالها والانتفاع بها (عمار غالي عبد الكاظم العيساوي،٢٠٠٤، ص١٣٢). فالجاني يقوم باستغلال مكانته وسلطته التي خولها له القانون فبدلا من استخدامها من اجل تحقيق اهداف الوظيفة العامة وهو يستعملها كوسيلة لمنفعة شخصية (وسيم حسام الدين الاحمد وكنان الشيخ سعيد،٢٠١٢،ص ٢٧). اما الرأي الثاني فيذهب إلى أن القصد العام لوحده لا يكفي لتحقيق الجريمة، لأن جريمة الانتفاع تستلزم لقيامها قصد خاصا وهو نية الموظف أو اتجاه ارادته إلى تحقيق منفعة لنفسه أو لغيره. (عبدالحميد الشورابي، مصدر سابق ،ص٤٤٣).

والرأي المفضل عندنا هو الرأي الثاني وهو عدم كفاية القصد العام لقيام جريمة الانتفاع، لأن الجاني يريد أن يحصل على فائدة أو منفعة لنفسه أو لشخص لآخر وراء ارتكاب هذه الجريمة، والقصد الخاص يدفع الجاني إلى ارتكاب هذه الافعال الجرمية.

هەولێر کتێب

المبحث الثالث

عقوبة جريمة الانتفاع

ويقسم هذا المبحث على مطلبين، يخصص المطلب الأول لعقوبة جريمة الانتفاع في القانون العراقي، بينما يخصص المطلب الثاني لعقوبة جريمة الانتفاع في التشريعات العقابية المقارنة كما يلي:

المطلب الأول

عقوبة جريمة الانتفاع في القانون العراقي

نقسم هذا المطلب إلى الفرعين في الفرع الأول نتحدث عن العقوبات الاصلية المقررة لهذه الجريمة، وفي الفرع الثاني نبحث عن العقوبات التبعية والتكميلية.

الفرع الأول

العقوبات الاصلية

وهـي العقوبـات الاساسـية التـي نصـت عليهـا فـي المـادة (٨٥) مـن قـانون العقوبـات العراقـي الحـالي و هي: ١- الإعدام ٢- السجن المؤبد ٣- السجن المؤقت ٤- الحبس الشديد ٥- .الحبس البسيط ٦- الغرامة ٧- الحجز في مدرسة الفتيان الجانحين ٨- الحجز في مدرسة إصلاحية. ويلـزم القاضـي بتطبيقهـا علـى الجـاني، وعليه أن ينص عليها صراحة في حكمه. وبهذا الشكل جرم المشرع العراقي عمل الانتفاع من أعمال الوظيفة العامة بنص المادة (٣١٩) من قانون العقوبات العراقي رقم ١١١ لسنة ١٩٦٩ حيث نصت على أنه: (يعاقب بالسجن مدة لا تزيد علـى عشـر سـنين أو بـالحبس ....ويعاقـب بالعقوبـة ذاتهـا إذا حصـل علـى عمولـة لنفسه أو لغيره بشأن من الشؤون المتقدمة). كما وردت في قرار محكمة جنايات القادسية بمعاقبة المدانين وفق المادة(٣١٩) من قانون العقوبات العراقي وذلك (لقيام المتهمين بأخذ مبلغ عشرة ملايين دينار من المتعاقد مع الادارة بحجة أنه مبلغ رسم الطابع لغرض تسهيل إرساء المناقصة على الشركة على الرغم من أن العقد هو من العقود الاستثمارية المعفية من رسم الطابع)(نقلا عن: د.لومة امير محمود و، علي حمزة جابر، مصدر سابق، قرار محكمة جنايات القادسية الاتحادية، رقم ١٩٩٤،س٢٠١٤). و أيضا حسب المادة (٣٢١) من قانون العقوبات العراقي يجب أن يحكم فضلا عن هذه العقوبات برد مال أو قيمة ما حصل عليه الجاني من منفعة أو ربح، كما وقد قررت محكمة التمييز الاتحادية في جريمة الانتفاع وذلك بنقض القرار الصادر من إحدى محاكم الجنايات، وذلك لعدم قيام المحكمة برد الاموال المتحصلة عن الجريمة فقد قررت (...إعادة الاضبارة لمحكمتها لإلزامه برد المبالغ استنادا لقانون...).(نقلا عن: د.لومة امير محمود و، علي حمزة جابر، مصدر سابق ،قرار المحكمة التمييز الاتحادية، رقم ٦٣٤٣،٢٠١٥/٦٣٤١).

إن علة التجريم في هذه الجريمة هي اعتداء الجاني على الأمانة و الثقة العامة بالوظيفة وهذه المصلحة جديرة بالحماية الجنائية لدى المشرع الجزائي و يعاقب من ينتهكها (نجيب محمد سعيد الصلوي،٢٠٠٣،ص٣٤). وفي الحقيقة يجب أن نعلم بأن الموظف أو المكلف ينتفع من مال المقاول أو المتعهد وليس من

المال العام لأن الاعتداء على المال العام اخطر من المال الخاص لأن المال العام يعود للدولة ويستخدم للمنفعة العامة(أنسام علي عبدالله،٢٠٠٥،ص٣١٠)، وتحمل هذه الجريمة صفة الجناية لأن قانون العقوبات العراقي يعاقب عليها بالسجن، اما بالنسبة للشروع وهو متصور على صورة الجريمة الموقوفة، ويعاقب عليها حسب احكام العامة لجريمة الشروع، والمشرع العراقي حدد الحد الاقصى لعقوبة السجن المؤقت في جريمة الانتفاع وهي عشر سنوات، أما بالنسبة للحبس فلم يحدد الحد الادنى له، وكما نعلم أن الحبس يقسم إلى الحبس البسيط والحبس الشديد، ، ويبدأ من أربع وعشرين ساعة إلى خمس سنوات، ومن جانب آخر فإن هذه الجريمة تشمل الموظف العام أو المكلف بخدمة عامة كفاعل اصلي للجريمة و أن هذه الجريمة تشمل الشخص المقاول أو المتعهد أو الشريك المستفيد كشريك في الجريمة .

ونحن بدورنا ننتقد موقف المشرع العراقي لأن هذه العقوبة ليست منطقية ولا تحقق اهداف العقوبة، لذا فأننا نقترح على المشرع الكوردستاني والعراقي ضرورة تعديل هذه المادة بشكل تتناسب مع خطورة الجريمة والجاني ويجب أن يتضمن العقوبة صراحة كل من ساهم فيها باي شكل من الاشكال، وايضا ازالة عقوبة السجن وهي قاسية جدا، وبدلا من هذا نقترح بالعقاب الجاني بالحبس والغرامة معا، وذلك بتحديد الحد الادنى لعقوبة الحبس بستة اشهر، وتحديد حجم الغرامة حسب حجم المنفعة أو العمولة التي حصل عليها الجاني، ويجوز للقاضي الحكم بأكثر من حد الاعلى للحبس في حالة تشديد العقوبة، لأن جريمة الانتفاع اقل خطورة من جريمة الاختلاس والرشوة لذا يجب أن يكون عقوبتها اقل من عقوبات هذه الجرائم المشابهة لها.

الفرع الثاني

العقوبات التبعية والتكميلية

أولا: العقوبات التبعية

تعرف العقوبات التبعية بأنها (هي التي تلحق المحكوم عليه بحكم القانون دون الحاجة إلى النص عليها في الحكم القضائي). (المادة(٩٥) من قانون العقوبات العراقي الحالي)، والعقوبات التبعية التي نصت عليها في قانون

العقوبـات العراقـي حسـب المـادة (٩٦) هـي أن (الحكم بالسجن المؤبد أو المؤقت يستتبعه بحكم القانون من يوم صدوره وحتى إخلاء سبيل المحكوم عليه من السجن وحرمانه من بعض الحقوق والمزايا).

امـا بالنسبة لمراقبـة الشـرطة فهـي لا تشـمل هذه الجريمـة لأن الجـرائم التـي تشـمل المراقبـة وردت علـى سـبيل الحصـر فـي المـادة (٩٩) مـن قـانون العقوبـات العراقـي وهـي تضـمنت جريمـة الرشـوة والاختلاس فقط دون الانتفـاع. يتضـح لنـا فيما سبق بأن العقوبات التبعية تلحق الجاني - الموظف أو المكلف- بحكم القانون بعد الحكم عليه بالعقوبـات الاصـلية، ولا يحتـاج إلـى حكم القاضـي، ونحـن بـدورنا ننتقد موقـف المشـرع العراقـي فـي مـادة (٩٩) لأن هـذه المـادة محصـورة ببـعض جرائم معينة دون جريمة الانتفاع وبذلك السبب لم تخضـع مرتكبـي هذه الجـرائم لمراقبة الشرطة، لذا نقترح بإضافة هذه الجريمة إلى المادة الذكورة.

ثانيا: العقوبات التكميلية

وهـي العقوبـات التـي تفـرض علـى الجـاني تبعـا للعقوبـات الاصـلية، وعلـى القاضي أن ينص عليها صراحة في حكمه، وهي تشبه العقوبـات التبعيـة لأنهـا تتبـع العقوبات الاصلية، وتختلف عنها حيث يجب على القاضي أن ينص عليها صـراحة في الحكم. (علي حسين خلف وسلطان عبدالقادر الشاوي،مصدرسابق،ص٤١٥).

والعقوبـات التبعيـة فـي قـانون العقوبـات العراقـي هـي ١- الحرمان من بعض الحقوق والمزايا(المادة ١٠٠). ٢- المصادرة(المادة ١٠٠) ٣- نشر الحكم.(المـادة ١٠١).

وبنـاء علـى مـا سـبق يمكـن القـول أن للقاضـي أن يـأمر بفـرض احـد هـذه العقوبـات علـى الموظـف أو المكلـف بخدمـة عامـة فضـلا عـن عقوبـة السـجن أو الحبس في حالة ارتكاب جريمة الانتفاع، وهذه العقوبـات ذات اهميـة خاصـة لـردع الجاني و تؤثر عليه ويحرمه من كثير الحقوق والامتيـازات الوظيفيـة خـارج نطـاق الوظيفية.

المطلب الثاني

عقوبة جريمة الانتفاع في القوانين المقارنة

نتناول في هذا المطلب موقف بعض من التشريعات العقابية ومنها :موقف قانون العقوبات اللبناني و المصري والامارات العربية المتحدة كما يأتي:

الفرع الأول

عقوبة جريمة الانتفاع في قانون العقوبات اللبناني

نصت على هذه الجريمة المادة (٣٦٤) من قانون العقوبات اللبناني رقم (٣٤٠) لسنة ١٩٤٣ التي تقرر أن (كل موظف حصل على منفعة شخصية من احدى معاملات الادارة التي ينتمي اليها سواء فعل ذللك مباشرة أو على يد شخص مستعار أو باللجوء إلى صكوك ظاهرية عوقب بالحبس من ثلاث اشهر إلى سنتين وبغرامة اقلها مائتي الف ليرة)(هذه المادة معدلة بقانون رقم (٢٣٩) لسنة ١٩٩٣). وايضا لقد سلك المشرع الفلسطيني نفس نهج المشرع اللبناني في مفهوم هذه الجريمة وعقوبتها مع اختلاف بسيط في عقوبتها، والتي نصت المادة (١٧٦) من قانون العقوبات الفلسطيني رقم (١٦) لسنة ١٩٦٠على أنه (يعاقب بالحبس من ستة اشهر إلى سنتين وبغرامة اقلها عشرة دنانير: كل موظف حصل على منفعة شخصية من احدى معاملات الادارة التي ينتمي اليها سواء افعل ذلك مباشرة أو على يد شخص مستعار أو باللجوء إلى صكوك صورية) . كما طبقت هذه المادة في إحدى الوقائع التي وقعت في وزارة الداخلية الفلسطينية في حالة قيام الموظف باستلام مبلغ من المال للقيام باحضارتصريح زيارة، وحصوله بذلك على منفعة شخصية، يندرج تحت المادة ١٧٦/١ من قانون العقوبات والحكم عليه بالحبس والغرامة (انظر :(عبير درباس وآخرون ،٢٠٠٤،ص١٠٧، قرارمحكمة الاستئناف رام الله، رقم ١٢٣ ،٢٠٠١).

لقد جرّم المشرع اللبناني سلوك الموظف الذي حصل على منفعة أو فائدة شخصية، من الدائرة التي يعمل فيها من إحدى معاملات الادارة، سواء بنفسه أو بواسطة شخص آخر وهمي أو بواسطة صكوك ظاهرية. حسب موقف المشرع اللبناني فإن هذه الجريمة تشمل جميع أنواع أعمال الإدارة ولا تنحصر بأعمال

المقاولات والتعهدات والاشغال، وعقوبة الجريمة تشمل الحبس والغرامة معا، وفي نفس الوقت المشرع حدد الحد الادنى والاعلى لعقوبة الحبس وهي تبدأ من ثلاثة أشهر إلى سنتين، وهذا بخلاف المشرع العراقي الذي يحدد فقط الحد الاعلى لعقوبة السجن، و عقوبة الانتفاع في قانون العقوبات اللبناني أقل بكثير من العقوبة التي وردت في قانون العقوبات العراقي لجريمة الانتفاع ألا وهي الحبس أو السجن. وخلاف آخر هو كون عقوبة الغرامة ضمن العقوبات الاصلية التي تفرض على الجاني وحدد المشرع الحد الادنى لعقوبة الغرامة الا وهي مائتي الف ليرة، والمشرع العراقي لم يشير إلى الغرامة كعقوبة اصلية للجريمة، وجريمة الانتفاع جنحة في القانون اللبناني بينما هو الجناية في قانون العراقي. ونحن بدورنا نؤيد آراء المشرع اللبناني، بوضع الغرامة ضمن العقوبات الاصلية لهذه الجريمة، وتنزيل عقوبة الجريمة من السجن إلى الحبس وتحديد حدها الادنى والاعلى، وهذا من أجل تحقيق أهداف العقوبة وتحديد حدا للسلطة التقديرية للقاضي وردع الموظفين من استغلال الوظيفة العامة.

الفرع الثاني

عقوبة جريمة الانتفاع في قانون العقوبات المصري

لقد وردت في المادة (١١٥) من قانون العقوبات المصري:(كل موظف عام حصل أو حاول أن يحصل لنفسه، أو حصل أو حاول أن يحصل لغيره بدون حق على ربح أو منفعة من عمل من اعمال وظيفته يعاقب بالسجن المشدد).(المادة (١١٥) من قانون العقوبات المصري رقم ٥٨ لسنة ١٩٣٧ المعدل).

تتضمن هذه الجريمة صورتين، الصورة الأولى وهي حصول الجاني على ربح أو منفعة لنفسه أو محاولته ذلك، اما الصورة الثانية حصول الجاني لغيره على ربح أو منفعة أو محاولته ذلك بدون وجه حق (د. سلوى توفيق بكير ، ٢٠٠٣،ص ٦٩). ومن جانب اخر فأن مجرد المحاولة في قانون العقوبات المصري تعتبر جريمة كما اكدت حكم المحكمة النقض المصرية على ذلك وهذا بموجب قرار الطعن (حكم المحكمة النقض المصرية ،رقم٢٣٣٠٠، س٢٠٠٥). وفي نفس الوقت المشرع الجنائي المصري لم يشير إلى العمولة وهذا بخلاف المشرع العراقي الذي عرف نظام العمولة كما وردت في قرار محكمة النقض

المصرية (قرار محكمة النقض المصرية، رقم ٢٣٠٧٥،س ١٩٩٣). وأيضا بموجب المادة (١١٥)لا يتصور الشروع في هذه الجريمة لأن سلوك المحاولة تعتبر جريمة بنص القانون والمحاولة تقع قبل الشروع في الجريمة بدرجة اقل، وايضا لا تعتبر من الاعمال التحضيرية (عبدالحميد الشورابي،مصدرسابق،ص٤٤٢)، لأن هذه الجريمة تعتبر من جرائم الخطر وليس الضرر كما اكدت عنه محكمة النقض المصرية (قرار محكمة النقض المصرية، رقم ١٤٩٣٤،س٢٠١٤)، وبالنسبة لعقوبة الجريمة وهي السجن المشدد و يحدد هذه الفترة بمدة لا تقل عن ثلاث سنوات ولا تزيد على خمس عشرة سنة كحد اعلى (د.لومة امير محمود، علي حمزة جابر ،مصدر سابق،ص٤٣١). كما أن النيابة العامة المصرية اتهمت كلا من رئيس مجلس الوزراء ، والثاني وزير المالية ، والثالث وزير الداخلية ، حصلوا لغيرهم بدون حق على منفعة من عمل من أعمال وظائفهم ومحكمة النقض قضت في ١٢ من يوليو سنة ٢٠١١ عملاً بالمواد ١١٥ ،وقررت المحكمة بمعاقبة المجرمين بالسجن المشدد والغرامة ورد الاموال وعزلهم من الوظيفة.(قرار محكمة النقض المصرية ،رقم٢٢٩١، ٢٠١١).

نجد أن المشرع المصري كان له موقف مختلف تماما عن المشرع العراقي، لأنه يعتبر نشاط المحاولة سلوكا اجراميا هذا من جانب، ومن جانب آخر أن المشرع الجنائي المصري لا يعرف نظام العمولة ، ونقطة اختلاف آخر هي عدم توقع حالة الشروع بسبب هذا الموقف، وبالنسبة لعقوبة الجريمة وهي أشدّ من عقوبة الانتفاع في قانون العقوبات اللبناني والعراقي، والمشرع العراقي كان موقفه متماثلا مع المشرع المصري حول عدم وضع الغرامة ضمن العقوبات الاصلية للجريمة، ولكن يمكن للقاضي أن يحكم بالغرامة النسبية كعقوبة تكميلية في العراق والمصر، أما العقوبات التبعية فتنفذ بصورة تلقائية .

الفرع الثالث

عقوبة جريمة الانتفاع في قانون العقوبات الاماراتي

نصت المادة(٢٢٨) من قانون العقوبات الاماراتية على أنه (يعاقب بالسجن المؤقت كل موظف عام أو مكلف بخدمة عامة له شأن في اعداد أو ادارة أو تنفيذ

المقاولات أو التوريدات أو الاشغال أو التعهدات المتعلقة بالدولة ...أنتفع مباشرة أو بالوساطة من عمل من الاعمال المذكورة أو حصل لنفسه أو لغيره على عمولة بمناسبة اي شيء من شؤونها) (المادة (٢٢٨)من قانون العقوبات الامارات العربية المتحدة رقم (٣) لسنة١٩٨٧والمعدلة بقانون رقم (٥٢) لسنة ٢٠٠٦).

في الحقيقة أن موقف المشرع الاماراتي قريب جدا من موقف المشرع العراقي لأن السلوك الاجرامي هو الحصول على منفعة أو عمولة لنفسه أو لغيره، وبنفس الطريقة حصر المشرع الاماراتي هذه الجريمة بمجموعة من الاعمال كالمقاولات والتعهدات والاشغال باستثناء كلمة التوريدات، ويجب أن يكون الموظف مختص بشأن من هذه الشؤون وهذا نفس موقف المشرع العراقي، اما بالنسبة لنقاط الاختلاف فهي مدة العقوبة التي فرضت على الجاني وهي السجن المؤقت التي تفسرها المادة(٦٨) في نفس القانون بمدة لا تقل عن ثلاث سنوات ولا تزيد عن خمس عشرة سنة، وهذا هو نفس موقف المشرع المصري، ونحن ننتقد هذا الموقف للمشرع الاماراتي لأن هذا هو نفس الحكم الذي ورد في قانون العقوبات العراقي، لذا نحن نقترح بتنزيل عقوبة السجن بشكل لا تقل عن ستة اشهر ولا تزيد على خمس سنوات، واضافة عقوبة الغرامة إلى جانب عقوبة الحبس بشكل تتناسب مع مقدار المنفعة أو العمولة التي حصل عليها الجاني وهذا اقرب إلى العدالة واكثر ردعا للجاني والموظفين أو المكلفين بخدمة عامة ، ونحن نعتقد بأن العقوبات التبعية والتكميلية التي وردت في جميع التشريعات العقابية المقارنة لها دور اساسي إلى جانب العقوبات الاصلية لتحقيق اهداف العقوبة وهي تحقيق العدالة وردع الجاني والموظفين الآخرين، لذا أن التركيز على هذه العقوبات تؤثر على تقليل نسبة الجريمة.

الخاتمة

نشير في ختام هذا البحث إلى أهم الاستنتاجات والتوصيات تم التوصل إليها، وذلك بغية الإفادة منها لدى المشرع والجهات القضائية والرقابية كما يلي:

أولا: الاستنتاجات

١- جريمة الانتفاع عبارة عن استغلال الموظف أو المكلف بخدمة عامة وظيفته بقصد الحصول على منفعة أو عمولة لنفسه أو لغيره بغير وجه حق.
٢- اعتبر المشرع العراقي جريمة الانتفاع جريمة عمدية ومن صنف الجنايات، ويعاقب مرتكبها بالسجن مدة لا تزيد على عشر سنين أو الحبس، كما قام بتحديد المدة الاعلى للسجن، ولكن لم يحدد مدة الحبس على الإطلاق.
٣- أن عقوبة جريمة الانتفاع أخف من الجرائم الملحقة بها مثل الاختلاس والاستلاء والاضرار.
٤- أن العقوبات السالبة للحرية في جريمة الانتفاع في قانون العقوبات العراقي أشد من عقوبة القانون اللبناني وأخف من القانونين الاماراتي والمصري.
٥- لم يفرض المشرع العراقي عقوبة الغرامة إلى جانب عقوبة الحبس أو السجن كعقوبة أصلية وهذا بخلاف بعض القوانين المقارنة التي ضمنت عقوبة الغرامة إلى جانب العقوبات السالبة للحرية مثل القانون اللبناني والفلسطيني.
٦- كل التشريعات المقارنة متفقة على المصلحة المحمية في جريمة الانتفاع، ألا وهي حماية المصلحة العامة والحفاظ على أمانة ونزاهة الوظيفة العامة وعدم الإخلال بها.
٧- أن خطورة هذه الجريمة هي استغلال الوظيفة العامة للحصول على منفعة أو عمولة شخصية لنفسه أو لغيره بدون وجه حق، والتي تؤدي إلى فقدان الوظيفة العامة ثقتها وأمانتها وحيادها ونزاهتها وسمعتها وهيبتها.
٨- العفو العام لا يشمل مرتكبي هذه الجريمة لأنها ملحقة بجريمة الاختلاس، ويدخل ضمن الجرائم المخلة بواجبات الوظيفة ومتعلقة بمجال الفساد الإداري والمالي كما نص عليها قانون العفو العام وقانون هيئة النزاهة في العراق وإقليم كوردستان.

ثانيا: التوصيات

١- نوصي المشرع العراقي والكردستاني بتعديل المادة(٣١٩) من قانون العقوبات العراقي الحالي وذلك بإضافة عبارة " أعمال الوظيفة" بدلا من " الأشغال والمقاولات والتعهدات " . لأن هذه العبارة تشمل كل الأعمال الوظيفية ولا تنحصر على الأشغال والمقاولات والتعهدات.

٢- نوصي المشرع العراقي والكردستاني بتعديل عقوبة الجريمة وإدراجها حسب خطورة الجريمة والمجرم ومقدار الانتفاع والعمولة بهذا الشكل" أولا: حذف عقوبة السجن لأنها قاسية جدا ومقابل ذلك إضافة عقوبة الغرامة إلى جانب عقوبة الحبس بشكل تتناسب مع مقدار انتفاع الموظف أو المكلف بخدمة عامة، وأن عقوبة الجريمة في حالة الحبس غير محددة لذلك من الافضل تحديد الحد الأدنى لعقوبة الحبس بشكل لا تقل عن ستة اشهر من أجل تحقيق الأهداف العامة للعقوبة.

٣- من الأفضل أن تشمل هذه الجريمة من نص صريح الأشخاص العاديين وأصحاب العمل الذين يتورطون في هذه الجريمة.

٤- ينبغي تشديد العقوبات في بعض الحالات، خاصة إذا كان مقدار الانتفاع أكثر من عشر ملايين دينار أو إذا كان الموظف أو المكلف في مرتبة عالية مثل الوزراء وأعضاء البرلمان والمحافظين والمدراء العامة ومديري الدوائر والمراتب متماثلة.

٥- نقترح على المشرعين العراقي والكردستاني صياغة المادة (٣١٩) بهذا الشكل (يعاقب بالحبس مدة لا تقل عن ستة أشهر وغرامة كل موظف أو مكلف بخدمة عامة أنتفع مباشرة أو بالواسطة من اعمال الوظيفة ويعاقب بالعقوبة ذاتها اذا حصل على عمولة لنفسه أو لغيره من هذه الاعمال. وتكون العقوبة السجن المؤقت والغرامة اذا كأنت مقدار المنفعة أو العمولة أكثر من عشرة ملايين دينار أو إذا كأن الموظف أو المكلف بخدمة عامة في مرتبة عالية كمديري الدوائر وما فوقها).

٦- يقبل المنطق القانوني حصر سلطة القاضي بين ست أشهر إلى خمس سنوات، ولكن غير منطقي إعطاء صلاحية تقدير العقوبة بين أربعة وعشرين ساعة إلى عشرة سنوات.

المصادر

أولا: القواميس والمعجمات

- اسماعيل بن حماد الجوهري، معجم الصحاح،دارالمعرفة،ط٢،بيروت،س٢٠٠٠.
- جيرار كورنو، معجم المصطلحات القانونية، ترجمة منصورالقاضي،ط٢،مؤسسة الجامعية، بيروت،٢٠٠٩.
- عبدالحفيظ م.ع.بيضون، معجم الطلاب الوسيط عربي_إنكليزي، دارالكتب العلمية،ط١،لبنأن،٢٠٠٦.
- الفيروز آبادي، القاموس المحيط،دارالمعرفة،ط٢،بيروت،٢٠٠٧.
- لين صلاح مطر ،قاموس قانوني، عربي_أنكليزي، ،منشورات الحلبي الحقوقية،ط١،بيروت، ٢٠٠٩.
- لين صلاح مطر، لغة المحاكم، عربي_إنكليزي_فرنسي، منشورات الحلبي الحقوقية،ط١،بيروت،٢٠١٥.
- مصطفى محمد المرشدي، معجم المرشدي القانوني إنكليزي_عربي، دار الجامعة الجديدة،ط٣،الاسكندرية،٢٠١٤ .

ثانيا: الكتب

- اكرم عبدالرزاق المشهداني، واقع الجريمة واتجاهاتها في الوطن العربي،ط١،الرياض،س٢٠٠٥.
- د.سلوى توفيق بكير، جريمة التربح من اعمال الوظيفة دراسة مقارنة، الناشر دار النهضة العربية-القاهرة،س٢٠٠٣.

- عبدالباقي البكيري، زهير البشير، المدخل لدراسة القانون،ط٣،المكتبة القانونية، بغداد، ٢٠١١.
- عبدالحميد الشواربي، التعليق الموضوعي على قانون العقوبات، منشاة المعارف، الاسكندرية،٢٠٠٣.
- عبير درباس وآخرون ، قانون العقوبات، معهد الحقوق، جامعة بيرزيت، رام الله،١٠٧،٢٠٠٤).
- د. عمر الفاروق الحسيني، شرح قانون العقوبات القسم الخاص في الجرائم المضرة بالمصلحة العامة، طبعة منقحة،س٢٠٠٩.
- علي حسين الخلف وسلطان عبدالقادر الشاوي، المبادئ العامة في قانون العقوبات ،المكتبة القانونية ،بغداد ،٢٠٠٦.
- علي خليل ابراهيم، جريمة الموظف العام الخاضعة للتأديب في القانون العراقي،دارالعربية،بغداد،١٩٨٥.
- د.علي عبدالقادر القهوجي ،جرائم الاعتداء على المصلحة العامة ،منشورات الحلبي الحقوقية ،ط١،بيروت،٢٠١٠.
- فتوح عبدالله الشاذلي، شرح قانون العقوبات القسم الخاص،ط١،منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت،٢٠١٠.
- د.ماهر عبد شويش الدرة، شرح قانون العقوبات الخاص ، المكتبة القانونية،بغداد،٢٠٠٧، ص٣٨.
- د.ماهر صالح علاوي الجبوري، مبادىء القانون الاداري، المكتبة القانونية،بغداد،٢٠٠٧.
- د. محمد الامين البشرى، الفساد والجريمة المنظمة، جامعة نايف العربية للعلوم الامنية، مكتبة الملك،الرياض،٢٠٠٧.

- د.محمد زكي ابو عامر ود.سليمان عبدالمنعم، قانون العقوبات الخاص، منشورات الحلبي الحقوقية،ط١،بيروت،س٢٠٠٩.

- د. محمد احمد غانم، ا لاطار القانوني للرشوة عبر الوطنية، دار الجامعة الجديدة،الاسكندرية،٢٠٠٨.

- راشد عيد مرزوق الوعلان، تجريم استثمار الوظيفة ،كلية الحقوق، جامعة الشرق الأوسط، الاردن،س٢٠١٢.

- د. كامل سعيد، الجرائم المضرة بالمصلحة العامة ،دار الثقافة ،ط١ ،عمان ،٢٠٠٨.

- وسيم حسام الدين الاحمد وكنان الشيخ سعيد، جريمة الرشوة في التشريعات العربية، منشورات الحلبي الحقوقية،ط١،بيروت،س٢٠١٢.

- وليد بدر نجم الراشدي وعادل سالم فتحي الحيالي، الحماية القانونية للمال العام من آثار الفساد، هيئة النزاهة، الموصل،س٢٠٠٨.

ثالثا: البحوث والرسائل الجامعية

- احمد محمد صبحي اغرير، الحماية الادارية للمال العام في مملكة العربية السعودية، بحث منشور في مجلة جامعة الناصر، المجلد الأول، العدد السادس،س٢٠١٥.

- الياس خديجة، الحماية الجنائية للمال العام في ضل قانون مكافحة الفساد، رسالة ماجستير، كلية الحقوق والعلوم السياسية، جامعة الدكتور مولاي الطاهر- سعيدة،الجزائر،س٢٠١٧.

- آمال يعيش تمام، صور التجريم الجديدة المستحدثة بموجب قانون الوقاية من الفساد، بحث منشور، مجلة الاجتهاد القضائي، العدد الخامس، الجزائير،٢٠١٢.

- أنسام علي عبدالله، النظام القانوني للأموال العامة، بحث منشور في مجلة الرافدين للحقوق،المجلد٢،السنة العاشرة،العدد٢٥،س٢٠٠٥.

- بوبكر اسمهان، جريمة استغلال النفوذ في ضل قانون مكافحة الفساد، رسالة ماجستير، كلية الحقوق والعلوم السياسية، جامعة محمد خيضر- البسكرة، الجزائير،س٢٠١٤.

- بشوني محمد الطاهر، الحماية الجنائية للمال عام، رسالة ماجستير، كلية الحقوق والعلوم السياسية، جامعة قاصدي مرباح ورقلة،س٢٠١٣.

- بن يمينة سعدية، جريمة استغلال النفوذ وآليات مكافحتها في التشريع الجنائي الجزائري، رسالة ماجستير، كلية الحقوق والعلوم السياسية، جامعة د.الطاهر مولاي- سعيدة،جزائير،٢٠١٦ .

- تومر يوسف كوهين، رسالة ماجستير، كلية الدراسات العليا، جامعة النجات الوطنية،فلسطين،٢٠١٦.

- خوجة فارس، جريمة استغلال النفوذ في القانون الجنائي، مذكرة ماجستير، كلية الحقوق والعلوم السياسية، جامعة محمد خيضر البسكرة،الجزائير،٢٠١٦.

- خليل يوسف جندي الميراني، المسؤولية الجزائية الناشئة عن الاعتداء على سرية الحسابات المصرفية، رسالة ماجستير، كلية القانون، جامعة موصل،س٢٠٠٣.

- رفيق شاوش، اطروحة دكتوراه، كلية الحقوق والعلوم السياسية، جامعة محمد خيضر بسكرة،جزائر،٢٠١٦.

- عمار غالي عبد الكاظم العيساوي، المسؤولية الجنائية عن جريمة تبيض الاموال، رسالة ماجستير، جامعة بابل،س٢٠٠٤.

فەرهەنگی کێب

- ضيف فيروز، جرائم الفساد التي يرتكبها الموظف العمومي، رسالة ماجستير، كلية الحقوق والعلوم السياسية، جامعة محمد خيضر بسكرة، جزائر، س٢٠١٤.

- فواز غازي المطيري، حماية المال العام الجزائية في قانون الكويتي مقارنة بالقانون الاردني، رسالة ماجستير، كلية الحقوق، جامعة الشرق الأوسط، عمأن،س٢٠١٤.

- لومة امير محمود، علي حمزة جابر، الاحكام الموضوعية لجريمة الانتفاع من المقاولات والاشغال والتعهدات، بحث منشور في مجلة المحقق المحلي للعلوم القانونية والسياسية، العدد الرابع، بغداد، ٢٠٠٧.

- نجيب محمد سعيد الصلوي، الحماية الجزائية للعملة، اطروحة دكتورا، مقدمة إلى كلية القانون جامعة الموصل،٢٠٠٣.

- نوفل علي الصفو، اموال الدولة العامة، بحث منشور في مجلة الرافدين،ج١،السنة التاسعة،عدد٢٠،كلية القانون ،جامعة موصل،س٢٠٠٤.

رابعا: القوانين والمواثيق الدولية

- قانون انضباط موظفي الدولة والقطاع العام رقم١٤ لسنة ١٩٩١المعدل بقانون رقم ٥ لسنة ٢٠٠٨.

- قانون الخدمة المدنية رقم ٢٤ لسنة ١٩٦٠.

- قانون التقاعد العراقي رقم ٢٧ لسنة ٢٠٠٦.

- قانون المدني العراقي رقم ٤٠ لسنة ١٩٥١.

- قانون العقوبات العراقي رقم ١١١ لسنة ١٩٦٩.

- قانون اصول المحاكمات الجزائي العراقي رقم ٢٣ لسنة ١٩٧١.

هەولێر ئەمدی کتێب

- قانون هيئة النزاهة العراقية رقم(٣٠) لسنة ٢٠١١.
- قانون هيئة النزاهة لإقليم كوردستان رقم (٣) لسنة ٢٠١١ المعدل.
- قانون الوقاية من الفساد وكافحته، لجمهورية الجزائر رقم ٠٦-٠١ لسنة٢٠٠٦.
- قانون العقوبات اللبناني رقم (٣٤٠) لسنة ١٩٤٣المعدل.
- قانون العقوبات الفلسطيني رقم (١٦) لسنة ١٩٦٠.
- قانون العقوبات الامارات العربية المتحدة رقم (٣) لسنة١٩٨٧المعدل .
- قانون العقوبات المصري رقم ٥٨ لسنة ١٩٣٧ المعدل.
- الاتفاقية الامم المتحدة لمكافحة الفساد،س٢٠٠٤.
- الاتفاقية العربية لمكافحة الفساد،س٢٠١٠.
- الاتفاقية الافريقية لمكافحة الفساد، س ٢٠٠٣.

رابعا: القرارات القضائية:

- محكمة تمييز اقليم كوردستان- الهيئة الثانية، رقم الحكم التمييزي ١٠٦، الصادر بتاريخ٢٠٠٧/٨/٢٨.منشور على الموقع الكتروني التالي: alsahroon.gov.iq/ اخر تاريخ للزيارة ٢٠١٩/٣/١.
- حكم محكمة الاستئناف المنعقدة في رام الله في الدعوى الجزائية رقم ١٢٣ لسنة ١٩٩٩ الصادر بتاريخ٢٠٠١/٤/١٥.
- قرار محكمة النقض المصرية ،رقم ٢٢٩١، دائرة السيدة زينب، القاهرة ، الصادر بتاريخ ١٢ يونيو،٢٠١١. منشور على الموقع الالكتروني التالي: آخر تاريخ للزيارة ٢٠١٩/١/٥.

هەولێری کێب

- https://www.google.iq/search?source=hp&ei=n-gZXIm-DqjSrgT_t5yoAQ&q

- محكمة تمييز إقليم كوردستان، رقم الحكم التمييزي ١١٢ ،الصادر بتاريخ١/٧/ ٢٠٠٧ .منشور على الموقع الكتروني التالي/alsahroon.gov.iq آخر تاريخ للزيارة ٢٠١٩/٣/١.

- قرار محكمة جنايات القادسية الاتحادية، رقم ١٩٩٤،الصادر بتاريخ ٣/٢٥/ ٢٠١٤،غيرمنشور.

- حكم المحكمة النقض المصرية، قرار الطعن رقم٢٣٣٠٠،جلسة ٤ ،الصادر بتاريخ ٥ اكتوبر٢٠٠٥. منشور على الموقع الالكتروني التالي: آخر تاريخ للزيارة ٢٠١٩/١/٥.

- قرار المحكمة التمييز الاتحادية، رقم ٦٣٤٣/٦٣٤١، الهيئة الجزائية، التسلسل ٢٨٨٩-٢٨٩٠ الصادر بتاريخ ٢٠١٥،غيرمنشور.

- http://www.laweg.net/Default.aspx?action=LawEg&Type=16&JID=64928&

- قرار محكمة الرصافة الاتحادية، رقم الحكم ٦١٩،الصادر بتاريخ ٨/٣/ ٢٠٠٩ ، منشور على الموقع الكتروني التالي: /alsahroon.gov.iq آخر تاريخ للزيارة٢٠١٩/٣/١ .

- قرار محكمة النقض المصرية، رقم ٢٣٠٧٥،جلسة ٦١،الصادر بتاريخ١١/١٥/ ١٩٩٣ ،ص٩٨٨.

- القرار منشور على الموقع الالكتروني التالي: http://www.cc.gov.eg/Courts/Cassation_Court/Criminal/Cassation_Court_Criminal.aspx اخر تاريخ للزيارة ٢٠١٩/٢/٢٥.

- محكمة جنايات المثنى، رقم القرار ٢٤٠،الصادر بتاريخ٢٤/٨/ ٢٠١١، منشور على الموقع الكتروني التالي: www.nazaha.iq/body.asp?field = .
- قرار محكمة النقض المصرية، رقم ١٤٩٣٤،جلسة٤، الصادر بتاريخ٢/١٠ /٢٠١٤. منشور على الموقع الكتروني التالي: www.cc.gov.eg/ آخر تاريخ للزيارة ٢٠١٩/٢/٢٥.

هەوالنامەی کتێب

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە بریتیە لە خستنە رووی تاوانی کەلک وەرگرتن لە کارەکانی وەزیفەی گشتی، کەوا فەرمانبەر یان داواکراو بە خزمەتی گشتی ئەنجامی دەدات، ئەم بابەتە یەکێکە لە بابەتە گرنگ وسەردەمیەکانی رۆژگاری ئەمرۆ، بەهۆی بلاوبونەوەی گەندەلی کارگێری و دارایی بەرێژەیەکی بەرچاو لە فەرمانگەکانێ دەولەت لە عیراق و هەرێمی کەردستان، ئەمەش بەهۆکارگەلێکێ یاسایی و رامیاری وکارگێری وئابوری ئەنجام دەدرێت. هەروەک بلاوبونەوەی ئەم دیاردە تاوانیە بۆتە کارێکی ئاسایی لە نێوان فەرمانبەران و ئەوانەی خزمەتی گشتیان پێ سپێردراوە و بە چاوێکی ئاسایی لێی دەروانن، ئەمە لە کاتێکدا ئەم دیاردەیە بە تاوان دانراوە بە پێی یاسا سزاییە بەرکارەکان، واتە هەرکاتێک یەکێک لە فەرمانبەران یان ئەوانەێ خزمەتی گشتیان پێ سپێردراوە هەلسان بە قۆستنەوەی کاری وەزیفی بۆ بەدەستهێنانی سود یان کرێی بەرامبەر کار بۆخۆیان یان بۆ کەسانێ تر بەبێ ئەوەێ ئەو مافەی هەبێت لێرەوە تاوانی سود وەرگرتن بە تاوانێکی مەترسیدار هەژمار دەکرێت بۆسەر پاکیەتی وئەمانەت وبێلایەنی وەزیفەی گشتی، هەروەها هەرەشەیە لەسەر متمانەی وەزیفەی گشتی لەلای هاولاتیان، بۆیە لەسەر ئەم بنەمایە یاسادانەری عیراقی هەلساوە بە بەتاوان دانانی رەفتاری سودوەرگرتن لەکاری وەزیفەی گشتی، ئەمەش بەگوێرەی یاسای سزادانی عیراقی ژمارە ١١١ ی سالی ١٩٦٩ .

Abstract:

Through this research, we have touched upon the crime of benefiting from the public duties committed by an official or anyone responsible of performance a public service. So, this issue is considered as one of the most important issues in current times, this is due to the widespread of financial and administrative corruption to a great range within the state departments in Iraq and the Kurdistan region. The main reasons behind predominance of such corruption are Legislative, political, administrative and economic. Also this criminal phenomenon has become an ordinary practice among employees and public service holders; this is despite the incompatibility of this behavior with the penal Code in force. Whenever the public servants have used their position to obtain benefit for themselves or to others without having the right to do so, there would be an assured crime.

This crime is considered to be an offence against the integrity, honesty and impartiality of the public service, as it threatens its confidence among citizens. On these bases, the Iraqi legislator has criminalized the conduct of the public service pursuant to article 319 of the Iraqi Penal Code No. 111 of 1969.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.22

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

تحديد منطقة الأعمال المركزية (*CBD*) لمدينة سوران وفقاً لمعياري الحركة والقيمة ، دراسة في جغرافية المدن

هەولێر پەرتووکخانەی کتێبی

د. سعد الدين محمد نوري سعيد

فاكلتي الآداب -جامعة سوران

saadaldeen.nuri@soran.edu.iq

ملخص:

يتلخص هدف البحث في تحديد منطقة الأعمال المركزية في مدينة سوران وإظهار ملامحها المكانية ، فمنطقة (CBD) تعد إحدى سمات المدينة المعاصرة، علماً أنّ المدينة في طور نموها واتساعها في الآونة الأخيرة لموقعها المميّز ضمن المثلث الحدودي بين العراق وايران وتركيا، فهي تعدُّ ضمن مدن المداخل ، وعلى أمل أن تكون هذه الدراسة بادرة للجهات المختصة ولبلدية سوران على وجه الخصوص للتركيز والاهتمام بهذه المنطقة الحيوية ، وقد حاولت هذه الدراسة الإجابة لبعض التساؤلات منها : أين تقع منطقة الأعمال المركزية ، وما هي الخصائص الاقتصادية والجغرافية التي تتمتع بها المنطقة؟ ، وما مدى الامتداد الأفقي ودرجة اختلاطها وارتباطها الوظيفي بالاستعمالات الأخرى؟

وتمثلت خطة البحث في عرض منهجية البحث، ومناقشة النتائج والاستنتاجات، وأخيراً ذكر أهم التوصيات بخصوص مدينة سوران.

هەولێر بۆ کتێب

الكلمات المفتاحية: منطقة الأعمال المركزية ، CBD ، مدينة سوران ، Point and Kernel Density .

تحديد منطقة الأعمال المركزية (CBD) لمدينة سوران وفقاً لمعياري الحركة والقيمة ، دراسة في جغرافية المدن

المقدمة:

كان لمركز المدينة عبر التاريخ دور كبير في تخطيط المدن ، وأن هذه المنطقة تطورت عبر فترات زمنية مختلفة وساعدت على تطورها تمركز الأنشطة المختلفة، بالإضافة إلى أنها تعد مقياساً لتطور المدينة، ومركزاً لقطاعات المجتمع، وهي المحرك الرئيسي لاقتصاديات المدن.

وإن دراسة منطقة الأعمال المركزية في المدينة تعد من المواضيع المهمة في مجال جغرافية المدن ، وفي نفس الوقت تعد إحدى المراكز الاقتصادية المهمة ، ومع النمو والتطور الحضري تنمو وتتغير منطقة الأعمال إلى درجة تشكل ضغطاً كبيراً على طبيعة الاستعمالات الموجودة بحيث تصبح محط أنظار الخبراء والدارسين ضمن التخصصات المختلفة من الجغرافيين و المهندسين المدنيين والاقتصاديين وعلماء الاجتماع الحضري، ومدينة سوران تتركز فيها الأسواق والشوارع التجارية والتسهيلات الاقتصادية للمال والأعمال، وبما أن طريق هملتون الذي يربط منطقة الدراسة بعاصمة الإقليم من جهة ومن جهة أخرى ارتباطه بالمدن والقصبات الحدودية زاد من أهميتها كمدينة وكموقع جغرافي .

هدف البحث:

يهدف البحث إلى تحديد ملامح منطقة الأعمال المركزية وفق معيار الحركة التي تتمثل بحركة المشاة والسيارات وفترة البقاء، ومعيار قيمة الأرض، و قيمة البيع والإيجار .

أهمية الدراسة:

تكمن أهمية هذه الدراسة في أنها الدراسة الأولى عن مدينة سوران التي تتناول هذا الموضوع والتوقيع المكاني لها ، فالمدينة في توسع مستمر وبما أن المدينة في طور نموها فالتوسع في هذا الجزء يشكل عبئاً على المناطق السكنية ويؤدي إلى حالة عدم التوازن في التركيب الوظيفي للمدينة.

مشكلة الدراسة :

تتمثل مشكلة الدراسة بعدم الوضوح أو الغموض الذي يكتنف بها هذه المنطقة كمنطقة حيوية ودورها المحوري في التوقيع المكاني لمدينة سوران .

منهج الدراسة :

تم استخدام المنهج الاستقرائي (Induction) بأسلوب الوصف التحليلي في قياس كثافة التوزيع الجغرافي وطبيعة الانتشار المكاني لحركة السكان وحركة السيارات والكشف عن شكل منطقة الأعمال المركزية وامتدادها في الحيز المكاني .

أسئلة البحث:

أين تقع منطقة الأعمال المركزية لمدينة سوران وما مدى امتدادها الأفقي وارتباطها الوظيفي ؟

ماهي الخصائص الاقتصادية والموقع الذي تتمتع به المنطقة؟

خطة البحث: تتوزع خطة البحث إلى ثلاثة محاور أساسية :

المحور الأول: تضمن مراجعة الدراسات السابقة وخصائص منطقة الأعمال المركزية (CBD) مع معايير تحديد منطقة الأعمال المركزية للمدن.

المحور الثاني: تضمن ميثودولوجيا البحث التي تتجمع من خلالها مصادر البيانات والأدوات بالإضافة إلى منهجية البحث والأساليب المتبعة للوصول إلى هدف البحث.

المحور الثالث: تضمن مناقشة النتائج في استخراج ابرز النقاط التي تضم هذا الجزء من الحيوي من مدينة سوران وتحديد ملامحها.

المحور الأول : مراجعة ادبيات البحث

١-١: مفهوم منطقة الأعمال المركزية :

تعرف منطقة التجارة المركزية بـ(Central Business District) وتختصر بالحروف الثلاثة CBD، وتسمى مركز المدينة أحياناً وقد يشمل هذا الاصطلاح مناطق أخرى بالإضافة إلى المنطقة التجارية المركزية وتحتل مركز المدينة، وتشمل في المدن الغربية العمارات الشاهقة Skyscrapers والمكاتب بشكل عام والعقارات (ابوصبحة،٢٠٠٣:٣٨٠) ، كما تتمثل قوتها وتتميز هذه المنطقة بالحيوية والديناميكية نتيجة للعلاقات المتبادلة بين الأشخاص والمهنيين في منطقة الأعمال المركزية (CBD) من أكثر مناطق المدينة حركةً من حيث المراكز التجارية والثقافية (P.Generino,E. Sony,2015.748)، وهي نتاج عملية التحضر التي نتجت عنه الظواهر الاجتماعية والاقتصادية الأكثر أهمية في عصرنا، وكانت المدن أقل تعقيداً حتى النصف الثاني من القرن العشرين، وبعدها تضاعف سكان المناطق الحضرية مرات عدة لذلك من الممكن أن نطلق على عصرنا عصر الثورة الحضرية (G.Bruntland ,1987:15)وإن النشاطات السائدة في المدن كانت عبارة عن الأنشطة الخدمية والتجارية حتى الثورة الصناعية في القرن التاسع عشر ولاسيما بعدها بدأ حالة عدم التوازن بين سكان الأرض بشكل عام مع بداية ترسيخ الإنسان بعض مظاهر الطبيعة لصالحها ، إذَن عملية التصنيع هو النشاط الأكثر تأثيراً في ظهور المدن (P.Healey,2004:45) وهذه العملية لـه تأثيران على المستوطنات الحضرية ، يتمثل الأول في ظهور المدن التقليدية كهياكل مترامية نتيجة التصنيع، بينما يتمظهر الثاني في ظهور المدن الجديدة (A.E. Erbase, 2016: 70)

وتعد منطقة الأعمال المركزية (CBD) مركزاً للإدارة والتحكم الذي يستقطب في الغالب أعمال قطاع الخدمات والذي تعتمد عليه المدينة والأحياء المحيطة بها، وباعتبارها مركزاً للإدارة والخدمات والأنشطة ، فهي تقع معظمها داخل هذه المساحة المحصورة وتعكس اهمية هذا الجزء من المدينة في الاقتصاد الحضري من خلال ارتفاع قيمة الأراضي في المناطق السكنية المحيطة بمنطقة الأعمال المركزية، ووفقاً لنموذج الونسو (Alonso 1964 –Bidrent Model) ونموذج فون ثونن (Von Thunen - 1826) الذي يركز على أن قيمة الأرض تعتمد على البعد عن مركز المدينة ، وهذا يعني القبول بمزيد من تكاليف النقل والخدمات (Narvaez, 2012;162,L.P.) ويتم بناء النماذج الاقتصادية الحضرية ذات المركز الواحد والتي يتم تطويرها في إطار قيمة الأرض على

أساس تكاليف النقل والبعد من منطقة الأعمال المركزية، ولكن في الجانب الآخر يتم تضمين معايير مختلفة في التفسيرات الاقتصادية للأنظمة الحضرية متعددة المراكز ، وقد توصلت الدراسات الحديثة عن العوامل المؤثرة عن قيمة الأرض في المدينة على مستوى الماكرو (Macro) وقيمة الشوارع التجارية على مستوى ميكرو (Micro) ، أما على المستوى العام فإن المسافة إلى (CBD) هي العامل الأكثر تأثيراً على قيم الأراضي الحضرية (Hillier,1993:27 B.)

إذن مركز المدينة هو المكان الذي تتم فيه تبادل البضائع والمعلومات بين الناس، ووفقاً لرأي جراي (Grey) فإن (CBD) يخدم غرضين : **أولاً** أن يكون أسواقاً اقتصادية لتبادل السلع والخدمات **ثانياً** ان يكون تجمعاً اجتماعياً ، إذن التعريف الاقتصادي لمنطقة الأعمال المركزية هي المنطقة التي تتجمع فيها الشركات والمكاتب الاقتصادية والمحلات التجارية والصناعية والمالية وغيرها، بالإضافة إلى أنها أسواقاً للقوى العاملة ووسائل النقل ونظم الاتصالات ، أما كرستالر (Christaller) فإن نظرتها لمنطقة الأعمال المركزية أكثر شمولية وذلك من خلال درجة ارتباطها بالإقليم المجاور وحجم الخدمات التي يقدمها، وحسب رأي كرستالر هذا الدور يحدده عاملان أولاً حجم السكان وثانياً عامل المسافة إلى المركز (A.slicacan, 2004: 19)

وأصبح الازدحام المروري في أيامنا هذا أمراً شائعاً للغاية نتيجة عدد الرحلات بواسطة المركبات الخاصة أخذ في الازدياد باستمرار في جميع انحاء العالم والتحول إلى السيارات الخاصة من أجل توفير الوقت والمال (N,L, Penn, A.S. Griffiths, 2012:1-19) ولكن في المقابل هذه الزيادة في عدد السيارات الخاصة هي زيادة في وقت الرحلة وفقدان المال الزائد والتلوث أيضاً، وخاصةً فترة الذروة من الساعة ١٠ حتى ١١:٣٠ دقيقة صباحاً ومن الساعة ٥ حتى الساعة ٩ مساءً في الشوارع الرئيسية التي ترتبط بالمنطقة المركزية (K.Dave,2017:670)

١-٢: الدراسات السابقة (Background)

دراسة (DonalL.Foley) بعنوان (The daily Movement of population in to central business district) منشورة في عام ١٩٥٢ التي أشار فيها الباحث بعد استطلاع حول سكان المنطقة المركزية في وضح النهار والبيانات التفصيلية فيما يتعلق بسكان الليل، حيث أشارت الدراسة إلى الحركة اليومية للأشخاص في المناطق التجارية المركزية للمدن الأمريكية المتوسطة والكبيرة ودراسة نسبة سكان العاصمة التي تدخل وتتراكم في (CBD) كل يوم من أيام الاسبوع وكيف تختلف النسبة من التراكم باختلاف حجم المدينة وذلك حسب المعايير التالية: العدد الاجمالي للأشخاص الذين يدخلون (CBD) كركاب خلال فترة ١٢ ساعة أي من الساعة ٧ صباحاً حتى ٧مساءً ويشمل الذين لديهم وجهات نحو المركز أو المارون بها ، الركاب الداخلين في السيارات العادية ، اقصى تراكم للأشخاص في (CBD) وتكون الفترة بين الظهر والثالثة بعد الظهر .

دراسة (D.Hywel Davies) بعنوان (The Hard Core of Captowns central Business district) منشورة في عام ١٩٦٠ تناولت الدراسة منطقة الأعمال المركزية في مدينة كيب تاون جنوب افريقيا وكيفية تحديد حدودها وملامحها، وقد استند الباحث على بعض المعايير في الدراسة منها أولاً حركة المرور أي عدد الزيارات التي تقوم بها سائقو السيارات إلى مركز المدينة في اليوم الواحد ثانياً قيمة الأراضي والعقارات في المنطقة المركزية استنادا إلى ارقام بلدية كيب تاون لعام ١٩٤٥ثالثاً الانطباع البصري لتحديد منطقة الأعمال المركزية كمعيار الجودة والانطباع العام للمناطق المحلية في CBD رابعاً تركز بعض المرافق والخدمات مثل (دور السينما- الفنادق- مقر المكاتب- منشآت الطباعة ونشر الصحف والمجلات)

دراسة (MARTYN J. BOWDEN) بعنوان (Down Town Through Time : Delimitation Expantion, And Internal Growth) منشورة في عام ١٩٧١، تناول الباحث حدود المنطقة المركزية بأنها مؤشر على نمو المنطقة الوسطى والنمو في المناطق الأخرى من المدينة، باعتبار

أن الدراسة وتحليل الحدود المتغيرة من الأساليب المهمة لتشخيص مشاكل المدينة الداخلية والمتطلبات المستقبلية فهي بذلك تتيح المجال للمقارنة بين الأقاليم والثقافات، واستشهد الباحث بالمعايير التي استخدمها مورفي وفانس (Murphy and Vance) في تحديد منطقة الأعمال المركزية وركزوا على المعايير المختلفة خاصةً إذا كانت المنطقة المركزية عبارة عن كتل عمرانية فأنها تختلف في المراكز التجارية ذات الطابق الواحد عن المراكز متعدد الطوابق .

دراسة (Kee- BomNahm) بعنوان (Downtown office location Dynamics and Transformation of central Seoul,Korea) منشورة في عام ١٩٩٩، ركزت الدراسة على دور منطقة الأعمال المركزية في عملية إعادة تنظيم الهيكل الصناعي الحضري للقاعدة الاقتصادية في العاصمة سيئول، وأكد على دور المكاتب التجارية فيها وعملها بمثابة نواة للأداء الاقتصادي في المدينة ودور المباني والمكاتب الشاهقة التي تقود تحول المشهد في وسط سيئول وما عليها في التركيز والتشتت للانتشار الإقليمي والتشبيك الصناعي على رقعة العاصمة.

دراسة (Edward L. Glaeser , Joshua D.Gottilieb Kristina Tobio) بعنوان (Housing Boom and City) منشورة في عام (٢٠١٢) تناولت الدراسة التباين المكاني في نمو الأسعار في بعض المدن الأمريكية مثل ميامي ولوس انجلس ل٣٠٠ منطقة حضرية مقارنة بين عام١٩٩٦ و ٢٠٠٦ ظهر من خلالها التدرج في نمو أسعار العقارات باتجاه مركز المدينة(CBD) ولكن ميل الانحدار في المستوى المعيشي ودخل السكان اتجه نحو الضواحي، بينما تركز الفقر والمستوى المتدني من الدخل نحو المنطقة المركزية .

دراسة (MohdFarisDziauddin and Mustika Misran) بعنوان (Does Accessibility to the central besiness district have an impact on high-rise condominium price gradient in kualalampur, Malaysia.) منشورة في عام ٢٠١٦، تناولت الدراسة تأثير سهولة الوصول إلى منطقة الأعمال المركزية في ارتفاع أسعار المنازل والعمارات الشاهقة في منطقة (CBD) بالإضافة إلى أماكن أخرى أيضاً مما أكد

على التطابق بين الدراسة مع نموذج الونسو (Alonso Model) باستخدام تحليل الانحدار المرجع جغرافياً.

١-٣: خصائص منطقة الأعمال المركزية:

إن منطقة الأعمال المركزية في العالم الثالث قد تختلف بعض الشيء عن العالم المتقدم ولكن بشكل عام هناك بعض الخصائص المشتركة للمناطق المركزية في المدن منها :

غالباً ما تقع في مركز المدينة أي القلب التجاري والهندسي أيضاً كما يقول (ديفس).

١- وتتميز بسهولة الوصول إليها حيث تتصل وتتقاطع الشوارع الرئيسية فيها .

تكثر فيها العمارات والأبراج التجارية المتعددة الطوابق ومحلات الصاغة وتكثر فيها الانشطة التجارية .

- قد توجد فيها بعض المباني التجارية والخدمية القديمة التي تدل على الإرث التاريخي لتلك المنطقة خاصةً في العالم القديم .

الاستخدام الكثيف للوظيفة التجارية بنسبة تفوق ٦٠% والباقي تتوزع على الوظائف الخدمية والسكنية والصناعية الخفيفة .

١-٤: معايير تحديد منطقة الأعمال المركزية :

عند تحديد منطقة الأعمال المركزية يمكن استخدام مجموعة من المعايير منها

ارتفاع سعر الأرض مع ارتفاع الإيجارات، وكثرة محلات البيع المفرد والجملة ، وكثافة حجم رأس المال المستثمر فيها .

ارتفاع المباني التجارية و وحسب المستوى التقدم الاقتصادي والتكنولوجي.

كثافة حركة المشاة والسيارات خلال ساعات الذروة لذلك يسمى بـ(قلب المدينة الحي) خلال النهار ويسمى بـ(قلب المدينة الميت) في ساعات الليل المتأخرة (خطاب، ١٩٩٠: ٧٨) ، هذه المعايير يمكن استخدامها لتحديد منطقة الأعمال المركزية وذلك حسب طبيعة المدينة ومورفولوجيتها ودرجة تطورها (خليل، ٢٠١٣: ٢١) وفي هذه الدراسة تم استخدام سعر الأرض وقيمة الإيجار وكثافة حركة البيع والتردد للمحلات التجارية بالإضافة إلى كثافة حركة المشاة والسيارات .

١-٥:التعرف على منطقة الدراسة :

تعد مدينة سوران إحدى مدن المنطقة الجبلية، وهي مركز لقضاء سوران الذي يضم ثلاث نواحي (ديانا – خليفان- سيدكان) وتقع مدينة سوران في الجزء الشمالي الشرقي من مدينة أربيل و وتبعد عنها بـ(١٢٠) كم، فهي تقع في موقع استراتيجي واقتصادي مهم وهي نقطة التقاء كلاً من (العراق وإيران وتركيا) (حمدامين، ٢٠٠٨: ٢١)

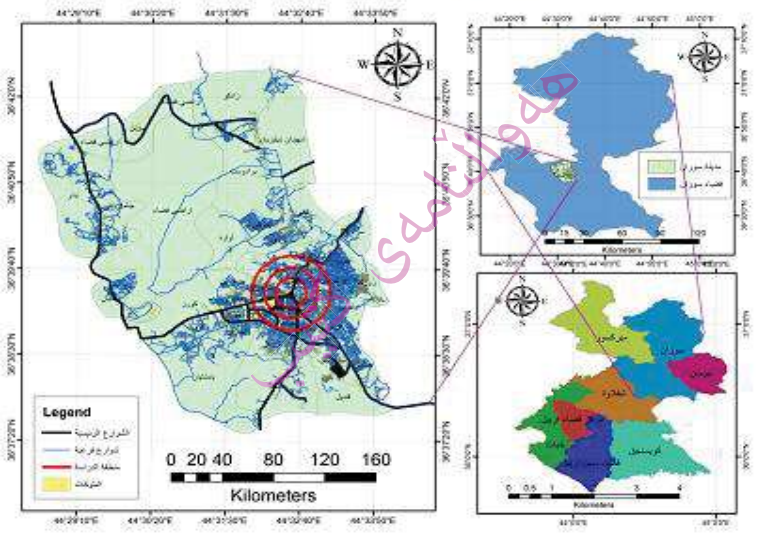
ومما زاد من أهميتها طريق (هاملتون) الدولي الذي يربط مدينة أربيل بالمنفذ الحدودي (حاجي عمران) والذي تم انشاؤه من قبل المهندس (آرشيا مايلنهاملتون)A.M.HAMILTON، الذي ألف كتابا عنوانه :" طريق في كردستان " وطريق كردستان ، طريق عظيم شق وسط الوديان والجبال الصخرية والهضاب بين سنتي ١٩٢٨-١٩٣٢ ويمتد من أربيل وينتهي بهضبة إيران عند حاجي عمران كما ذكر سابقاً على الحدود العراقية – الإيرانية . (A.M.Hamilton,2005)

ومما ساعد على توسع المدينة وانتشارها واتساع وظائفها السكنية والتجارية والخدمية وزادت من اهميتها الاقتصادية كمدينة هي عودة أكثر من (٥٥٠٠) أسرة من إيران بعد عام ١٩٩٢ حسب إحصاءات دائرة الهجرة والمهجرين (وزارة التخطيط ،٢٠١٧) ، بالإضافة إلى الزيادة الطبيعية والهجرة الداخلية ليصل عدد سكان المدينة إلى أكثر من ٦٨ ألف نسمة في عام ٢٠١٥(محمود،٤٧٥:٢٠١٧) .

أما الموقع الفلكي لمدينة سوران، فهي تقع بين دائرة عرض (٣٦.٣٧.٦) شمالاً و خط طول (٤٤,٣٤,٨) درجة شرقاً ، أما الموقع الطبيعي فالمدينة تقع على سطح مستوي ومتموج احياناً تعرف بسهل ديانا والتي تقع بين مرتفعات زوزك , من الشرق وحسن بك من الشمال والشمال الشرقي وجبل كورك من الجنوب والجنوب الغربي وجبل برادوست من الشمال والشمال الغربي وترتفع المدينة (١٠٠-٥٠٠م) عن مستوى سطح البحر الخارطة رقم (١) .

الخريطة رقم (١)

يوضح موقع مدينة سوران الجغرافي والفلكي

المصدر:من عمل الباحث اعتماداً على وزارة البلديات، بلدية سوران ، التصميم الأساسي ٢٠١٦.

المحور الثاني: ميثولوجيا البحث :

مصـــادر البيانـــات و منهجيـــة البحـــث (Data sources and methodology):

٢-١ مصادر البيانات(Data sources) :

اعتمـاداً علـى المعلومـات الميدانيـة اتضـح أن بُعـد المسـافة مـن نقطـة بدايـة الشارع التجاري حتى نهاية مركز الوحدات التجارية والخدمية, شارع برزاني تبدأ عند تقاطع حريق بطول (٧٥٠م) و شارع هذار مكرياني عند بداية شارع جنديان بطول (١٠٠٠م) و شارع درسيم عند نهاية دائرة صحة سوران بطول (٧٠٠م) وتتباين الشوارع مع بعضها لذلك تم تحديد طول الشوارع بالشكل التالي الجدول رقم (١) والخارطة رقم (٢)

جدول رقم (١)

يوضح الشوارع الرئيسة وتقسيماتها

الجهة	اسم الشارع	توزيع الشارع	اسم الشارع	توزيع الشارع	اسم الشارع	توزيع الشارع
الجهة اليمنى	درسيم	٢٣٣	هذار مكرياني	٣٣٣	برزاني	٢٥٠
الجهة اليمنى	درسيم	٢٣٤-٥٦٥	هذار مكرياني	٣٣٤-٦٦٥	برزاني	٢٥١-٥٠٠
الجهة اليمنى	درسيم	٥٦٦-٧٠٠	هذار مكرياني	٦٦٦-١٠٠٠	برزاني	٥٠١-٧٥٠
الجهة اليسرى	درسيم	٢٣٣	هذار مكرياني	٣٣٣	برزاني	٢٥٠
الجهة اليسرى	درسيم	٢٣٤-٥٦٥	هذار مكرياني	٣٣٤-٦٦٥	برزاني	٢٥١-٥٠٠
الجهة اليسرى	درسيم	٥٦٦-٧٠٠	هذار مكرياني	٦٦٦-١٠٠٠	برزاني	٥٠١-٧٥٠

الجدول من عمل الباحث بالاعتماد على العمل الميداني

خارطة رقم (٢)

يوضح موقع الشوارع التجارية وتقسيم قطاعاتها

المصدر: من عمل الباحث اعتماداً على وزارة البلديات، بلدية سوران ، التصميم الأساسي ٢٠١٦

في هذه الدراسة تمت التهيئة للتحديد والتنظيم المكاني لمنطقة الدراسة التي تمثل باختيار الشوارع الأكثر تأثيراً والأكثر حركةً ونشاطاً تجارياً ووظيفياً ، وعلى أساس هذه المعايير الاقتصادية تم اختيار وتحديد ثلاثة شوارع رئيسية تتمثل بشارع (ديرسيم و هذار مكرياني وشارع برزاني) ومن أجل الوصول إلى هدف البحث تم توزيع الشوارع إلى ثلاثة مقاطع طولية حسب طول الشارع ضمن الخطوة الأولى ، أما الخطوة الثانية فهي تتمثل بتغطية منطقة الدراسة بثلاث دوائر متمركزة ، وتم استخدام أسلوب العينة العشوائية المنتظمة و تعد هذه الطريقة من الطرق الاختيار العشوائي ، لكنها لا تعطي فرصاً متساوية للأفراد في الظهور ، وتكون المسافة بين كل وحدة من وحدات العينة التي يتم اختيارها ثابتة ، لذلك أُطلق عليها تسمية ذات الفترات المتساوية أو المسافات المتساوية (المشهداني & هرمز،١٩٨٩:٣٧) يتم تقسيم مفردات مجتمع الدراسة إلى عدد من المجاميع كل مجموعة تظم $K = \frac{N}{n}$. ، وبافتراض أن مفردات المجتمع متسلسلة في الترتيب فإن هذه المجاميع ستكون :

$$1,2,3,4\ldots K^1 \ , \ 1,2,3,\ldots K^2 \ , \ 1,2,3,4,5,K^3$$

وعلى ضوء التقسيم أعلاه وبهدف تحديد مفردات العينة المطلوبة للدراسة فإنه يتم وبشكل عشوائي اختيار العينات من التقسيمات المكانية محل الدراسة (السماك،٤٥:١٩٨٠) اعتمدت الدراسة على الأرقام والبيانات من خلال الدراسة الميدانية في الشوارع التجارية الرئيسية لحركة السيارات وحركة المشاة والمقابلات الشخصية لمعرفة فترة البقاء في المنطقة بالإضافة إلى جمع الأرقام لقيمة الأراضي والمحلات التجارية وقيم الإيجار والمبيعات وحجم الترددات إلى الوحدات التجارية ، من خلال توزيع استمارة الاستبيان بواقع ١٨٠ استمارة تضم مجموعة من الاسئلة (ملحق رقم ٣) على اتجاهي الشوارع المذكورة بدأً من (٢٠١٧/١٢/٢٣- ٢٠١٨/١/١٥) من اجل الوصول إلى الحقائق ،بالإضافة إلى الاستعانة بالتصميم الأساسي لمدينة سوران .

٢-٢ المنهجية (Methodology) :

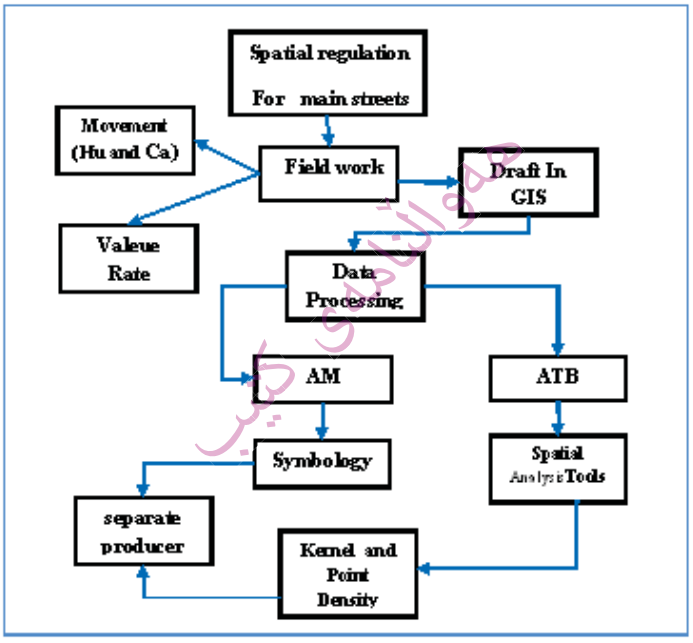
بالإضافة إلى العمل الحقلي وأخذ العينات المطلوبة ضمن الشوارع التجارية الرئيسية وتبويبها استفادت الدراسة من حزمة نظم المعلومات الجغرافية من خلال إدخال البيانات الرقمية وربطها بالبيانات الوصفية في إصدار (Arc Map. V10.2) في التحليل الكارتوغرافي ووسائل استخدام التحليل المكاني (AM) من اهمها (Symbology) ومن محتواها (Unique Values) و اداة (Gradutaed Symbols) وأدوات الاحصائيات المكانية في تحليل الكثافة (ATB) اختصار (Arc Toolbox) ضمن برمجيات نظم المعلومات من خلال ادوات التحليل المكاني (Spatial Analysis Tools) ثم تحليل الكثافة (Density Analysis) باستخدام (Kernel Density) ويستخدم Kernel لغرض كثافة النواة على أساس خصائص تجانس الانتشار الخطي أو النقطي سواءً لحجم الحركة أو كثافة النقل في موقع معين حسب المعادلة ادناه (Z.I.Boten,2010:2920) ثم استخراج النتائج للوصول إلى هدف الدراسة شكل رقم (١) , وتكون القيمة أعلى عند المركز حسب التوزيع وتقسيم الشوارع والتناقص بالابتعاد عنه.

$$\hat{f}(x) = \frac{1}{nh^d} \sum_{i=1}^{n} K\{\frac{(x - X_i)}{h}\}$$

حيث أن $\hat{f}(x)$ = دالة الكثافة ، k= كيرنل ، x = دالة الانحدار ، h = معلمة التجانس ضمن عرض النطاق الترددي (Clyton D.Scott,Jooseuk (Kim,2012:2531

تكل رقم (١)

يوضح خطوات منهجية البحث (Methodology)

المصدر:من عمل الباحث

المحور الثالث : مناقشة النتائج (Discuss the results):

أولاً: تحليل حركة السيارات وحركة المشاة وفترة بقاء المارة في منطقة الدراسة

كثافة الحركة في شارع برزاني:

من خلال الجدول رقم (١) الذي يوضح حركة السيارة والمشاة في شارع برزاني ضمن قطاع رقم(١) وضمن المسافة ٢٥٠م فإن حركة السابلة خلال خمس دقائق ٣ أشخاص في الساعة ١١:١٧ دقيقة التي تضم مجموعة من الوحدات التجارية وأكثر حركة للمشاة تم تسجيله في نهاية المقطع الثالث في الساعة ٩:١٥ دقائق صباحاً بكثافة تصل إلى ٧٢ سيارة خلال خمس دقائق و ٨أشخاص عند نقطة التقاء شارع هزار مكرياني بشارع برزاني، أما في الجهة اليمنى من الشارع نلاحظ وجود كثافة لحركة المارة والسيارات ففي الساعة ١٠:٣٢ دقائق تم تسجيل أعلى حركة للمشاة والذي وصل إلى ٤٠ شخصاً وأعلى حركة للسيارات أيضاً اذ وصل العدد الكلي للسيارات القادمة إلى نهاية المقطع الثالث في هذا الشارع ١٦٠ سيارة وهي أكثف حركة للسيارات والذي ينعكس وجود كثافة النشاط التجاري في هذا الجزء من المدينة ، واكثر مدة بقاء في السوق تم تسجيله أيضاً هو ٤ ساعات في المقطع الثاني والأخير في الساعة ٩:١٥ دقيقة ومما لا شك فيه أيضاً أن كثرة أعداد السيارات وأعداد الناس في هذا الجزء من المركز التجاري تدل على شيئين لا غير وهي ميل التمركز نحو الأجزاء الداخلية وتأثير قوة الجاذبية كما في الخرائط رقم (٢-٣-٤).

كثافة الحركة في شارع هذار مكرياني:

يتسم شارع هذار مكرياني بطولها مقارنةً بالشوارع الأخرى، ففي المسافة (٣٣٣) م الأولى وفي الجهة اليمنى والمتاخمة مع حي ديلمان السكني تم تسجيل أعلى حركة للمشاة بـ(٢١) شخص ، وفترة بقاء المارة في هذا الجزء بـ(٢) ساعتين ، أما أعلى قمة لحركة المشاة وحركة السيارات وقمة فترة البقاء للمارة فكانت بين الساعة (١٠:٧ دقائق) والساعة (١٠:٢٤ دقائق) إذ تم تسجيل أعلى قمة الحركة للسيارات في هذا الشارع في الجانب الأيسر لشارع هذار مكرياني

بـ(٧٦) سيارة خلال خمس دقائق في الساعة (١٠:٢٤ دقائق) صباحاً ، فمن خلال الجدول يتضح أيضاً أن الدائرة الثانية والثالثة ضمن الدوائر الثلاثة المتمركزة في منطقة الدراسة ويتضح ذلك أكثر في الخرائط أدناه .

كثافة الحركة في شارع ديرسيم :

تمتد شارع ديرسيم من الجزء الغربي والشمال الغربي من المدينة والتي تعد احد الشوارع التجارية لمدينة سوران وتشكل المحلات التجارية من المواد الغذائية ومحلات بيع الموبيلات والمستلزمات والأدوات المنزلية من اكثر المواد الشائعة في هذا الشارع وبالنسبة لكثافة حركة المشاة ودرجة تمركزها في النطاقات الدائرية الثلاثة المتمركزة كما في الجدول رقم (٢) أعلى قمة لحركة المشاة (٢٥) شخصا خلال خمس دقائق ، وأعلى قمة لحركة السيارات وصلت إلى (١٢٥) سيارة خلال هذه الفترة الزمنية في الدائرة الثانية ضمن المسافة (٢٣٤-٥٦٥) م، ثم (٩٠) سيارة في المقطع الثالث أي نهاية شارع درسيم ، وأطول فترة بقاء المارة وصلت إلى (٥) ساعات ثم (٣) ساعات ضمن الجانب الأيمن لشارع درسيم ، وسجلت هذه القيمة لحركة السيارات وفترة بقاء المارة في الفترة بين الساعة (١٠:٢٣ إلى ١١: ٤٠).

وبذلك فإن أكثر قمة تم تسجيلها في شارع برزاني ١٦٠سيارة و١١٠ سيارة في الجانب الأيمن و٤٠ شخص لحركة السابلة في نفس الشارع ضمن القطاع الثالث اي نهاية الشارع ، وتم اخذ هذه الارقام للفترة بين الساعة (٩ صباحاً) حتى الساعة (١١:٧ صباحاً) أيضاً، وأطول فترة بقاء في شارع هذار مكرياني تم تسجيلها بواقع ساعتين في الجزء الأيمن في الساعة ١٠:٧ دقائق صباحاً .

وأعلى رقم لحركة السيارات أيضاً تم تسجيله في الجانب الأيسر لشارع ديرسيم بـ(١٢٥ سيارة) لمدة خمس دقائق و٩٠ سيارة في الدائرة الثالثة ضمن دوائر الثلاث المتمركزة ، وأطول فترة بقاء سجل في الساعة (١١:٤٠) دقيقة ضمن الجانب الأيمن وضمن الدائرة الثالثة لشارع ديرسيم والخريطة رقم (٣-٤-٥) يوضح ذلك أكثر .

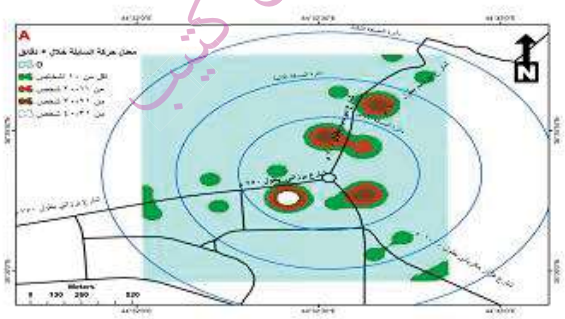
جدول رقم (٢)

يوضح حركة السابلة والسيارت ومدةبقاء المشاة مع التوقيت لاخذ العينة

الاتجاه	طول الشارع		اسم الشارع	المحلة	حركة السابلة خلال (٥) دقائق	حركة السيارت خلال (٥) دقائق	مدة بقاء المشاة في منطقة الدراسة خلال (ساعة)	التوقيت الزمني لأخذ العينة
الأيسر	٢٥٠	١	بلوزاني	جامي ريزان	٣	٥٠	١	١١:١٧ ص
	٥٠٠-٢٥١	٢	بلوزاني	جامي ريزان	٥	٥٧	٤	٩:٢٠ ص
	٧٥٠-٥٠١	٣	بلوزاني	مطل	٨	٧٢	٤	٩:١٥ ص
الايمن	٢٥٠	١	بلوزاني	مجمع كاظلة	٤	٨٧	-	١١:٤٠ ص
	٥٠٠-٢٥١	٢	بلوزاني	مجمع كاظلة	٧	١١٠	٣	١١:٧ ص
	٧٥٠-٥٠١	٣	بلوزاني	مجمع كاظلة	٤٠	١٦٠	اقل من ١	١٠:٣٢ ص
الأيسر	٣٣٣	١	هزار مكرياني	هندرين	٧	٤٣	اقل من ١	١٢:٤٥ ص
	٦٦٥-٣٣٤	٢	هزار مكرياني	هندرين	٩	٤٨	اقل من ١	١٠:٤٦ ص
	١٠٠٠-٦٦٦	٣	هزار مكرياني	هندرين	٩	٧٦	اقل من ١	١٠:٢٤ ص
الايمن	٣٣٣	١	هزار مكرياني	بيلمان	٥	٤١	٠،٢٥	١:٠٠ ص
	٦٦٥-٣٣٤	٢	هزار مكرياني	بيلمان	١٠	٧٣	١	١:٤٧ ص
	١٠٠٠-٦٦٦	٣	هزار مكرياني	بيلمان	٢١	٧٠	٢	١٠:٧ ص
الأيسر	٢٣٣	١	ديرسيم	كولان	٧	٣٥	١	١:٣٤ ص
	٥٦٥-٢٣٤	٢	ديرسيم	كولان	٢٥	١٢٥	١	١:٤٠ م
	٧٠٠-٥٦٦	٣	ديرسيم	كولان	١٢	٩٠	٢	١٠:٢٣ ص
الايمن	٢٣٣	١	ديرسيم	كولان	٢	١٩	١	١١:٤ ص
	٥٦٥-٢٣٤	٢	ديرسيم	كولان	١٠	٨٢	٥	١:٤٠ ص
	٧٠٠-٥٦٦	٣	ديرسيم	كولان	٢٢	٨٤	٣	١:٥٢ ص

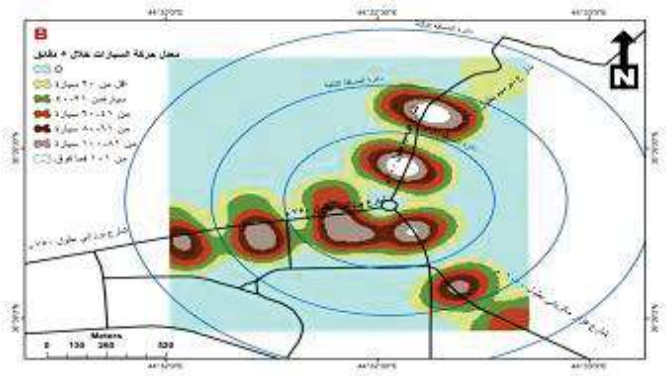
للمصدر: الدراسة الميدانية لمنطقة الدراسة بتأريخ (٢٠١٧/١٢/٢٣-٢٠١٨/١/٥)

خريطة رقم (٣) يوضح معدل حركة السابلة

المصدر: الجدول رقم (٢) والملحق رقم (١)

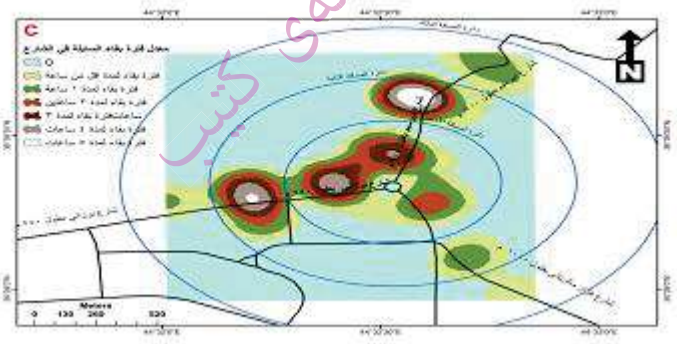
خريطة رقم (٤)يوضح معدل حركة السيارات

المصدر: الجدول رقم (٢) والملحق رقم (١)

هەوالنامەی کێش

خريطة رقم (٥) يوضح معدل فترة بقاء السائلة

ثانياً : تحليل قيمة الأرض والإيجار وحجم البيع والتردد إلى الوحدات التجارية في منطقة الدراسة

تحليل القيم في شارع بارزاني:

في الجدول رقم (٣) الذي يوضح قيمة الأرض وحجم البيع لشارع بارزاني يتضح لنا أن أعلى القيم تم تسجيلها في شارع بارزاني ضمن الجانب الأيمن بأكثر من ٢٩٥٦٦٤٠ مليون دينار عراقي لكل ١٠٠م٢، وهكذا الحال مع قيمة الايجار للوحدات التجارية فإن أعلى القيم تمركز في الجانب الأيسر لشارع بارزاني بقيمة ٨٦٠٠٠٠ دينار للوحدات التجارية ضمن القطاع الثالث وفي نهاية المقطع الدائري ، وبالنسبة لحجم البيع أيضاً تمركز في الجزء الأيمن للشارع حيث وصل أعلى القيم إلى ٣٢٠٠٠٠ دينار عراقي لليوم الواحد، وهذا يدل على الثقل التجاري في هذا الجزء، أما عدد المترددين فإن أعلى رقم وصل إلى (٥٥) شخصا في الجانب الأيسر لشارع بارزاني وضمن القطاع رقم ثلاثة الدائري ويأتي بعد ذلك (٢٨) مترددا للوحدات التجارية كما في الخرائط أدناه.

تحليل القيم في شارع ديرسيم:

أما شارع درسيم فمما لا شك فيه أيضاً في بعض أجزائها غلاء في الأسعار فإن أعلى القيم يصل إلى ١٣٦٣٨٠٠ دينار عراقي لكل ١٠٠متر المربع ضمن القطاع الأول للجانب الأيسر لشارع درسيم وأعلى قيمة للإيجار يقع في القطاع الأيمن ضمن ٢٢٣ م الأول لشارع درسيم ، أما أكثر تردد للناس إلى المحلات التجارية يقع ضمن الجانب الأيسر، وأعلى القيم يصل إلى (٢٨٠٠٠٠) دينار عراقي ضمن القطاع الثالث للجانب الأيسر كما هو موضح في الجدول رقم (٣) والخرائط (٦-٧-٨-٩) يتضح أكثر.

تحليل القيم في شارع هذار مكرياني:

ويتضح من خلال الجدول رقم (٣) أيضاً أن شارع هزار مكرياني أيضاً يتميز بتمركز قيم رقمية مرتفعة فأعلى القيم يتمركز في الجانب الأيسر ضمن القطاع الثاني أي ضمن مسافة (٢٣٤-٦٦٥) م بقيمة (٨٩٦٢٠٠٠) دينار عراقي وأعلى القيم للإيجار يتمركز في شارع بارزاني (٨٠٠٠٠٠) دينار ضمن

المقطع الأخير للدوائر المتمركزة ، وأكثر عدد للمترددين أيضاً يقع ضمن الجانب الأيسر لشارع هزار مكرياني (٥٦) شخصا لليوم الواحد، أما أعلى القيم للبيع في المحلات التجارة فتمركز في الجزء الأيمن من الشارع بقيمة (٢٤٢٠٠٠) دينار وضمن الدائرة الثالثة من الدوائر المتمركزة .

جدول رقم (٣)

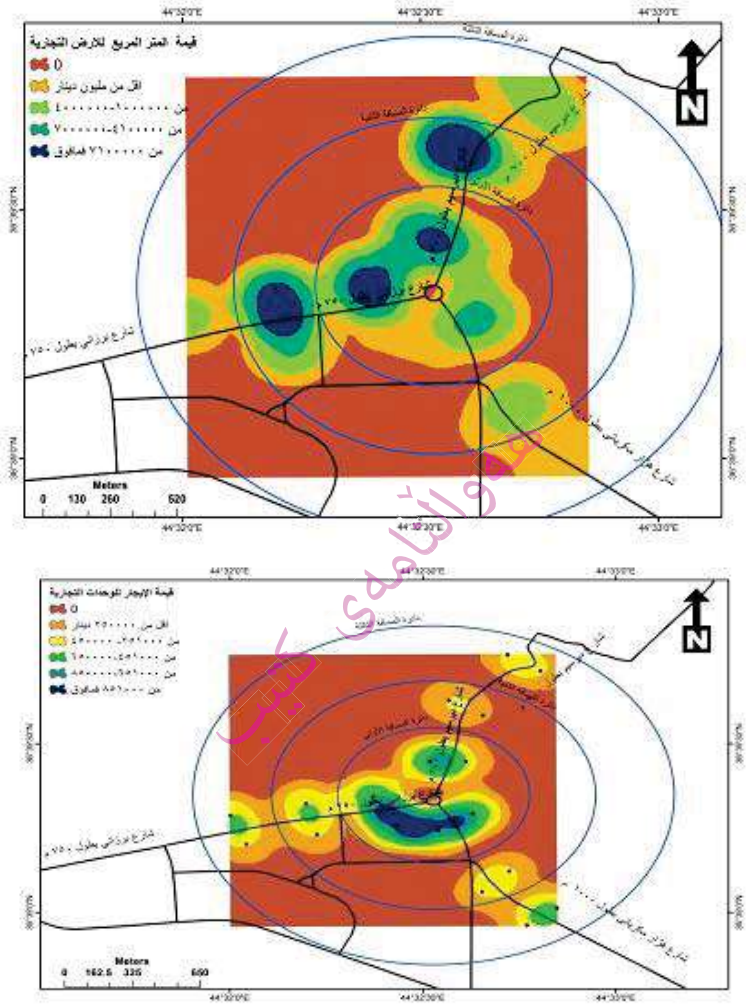
يوضح قيمة الأرض والإيجار وحجم البيع والتردد للشوارع

الجانب	تباعد شارع برزاني في تقاطع (حريق) ٧٥٠م		الشارع	المحلة	قيمة الأرض لكل ١٠٠ م٢	قيمة الإيجار للوحدة التجارية	حجم البيع	عدد المترددين
الأيسر	٢٥٠	١	بلوزاني	جةمي ريزان	٢٨٣٣٤٠٠	٣٦٠٠٠٠	١٩٠	٢٤
	٥٠٠-٢٥١	٢	بلوزاني	جةمي ريزان	٥٠٠٠٠٠٧	٤٠٠	١١٦٠٠٠	٢٨
	٧٥٠-٥٠١	٣	بلوزاني	كولان	٢٩٥٦٦٤٠٠	٨٦٠٠٠٠	١٣٢٠٠٠	٥٥
الأيمن	٢٥٠	١	بلوزاني	مجمع كالة	٣٦٧٤٨٠٠	٦٤٠٠٠٠	١٧١٠٠٠	٢٥،٨
	٥٠٠-٢٥١	٢	بلوزاني	مجمع كالة	١٣٧١٤٨٠٠	٦٠٠٠٠٠	٤٦٠٠٠	٢٣،٢
	٧٥٠-٥٠١	٣	بلوزاني	مجمع كالة	١٣٦٢٦٨٠٠	٨٤٠٠٠٠	٣٢٠٠٠٠	٢٥
الأيسر	٣٣٣	١	هزار مكرياني	هلدران	٧٢٦٠٠	٥٩٠	١٦٢	١١٧
	٦٦٥-٣٣٤	٢	هزار مكرياني	هلدران	٨٩٦٢٠٠٠	٤٤٠٠٠٠	١٩٩٠٠٠	٥٦
	١٠٠٠-٦٦٦	٣	هزار مكرياني	هلدران	٦٨٥٣٤٠٠	٨٠٠٠٠٠	٦٠٠٠٠	٢٤
الايمن	٣٣٣	١	هزار مكرياني	بيلمان	٨٨،٦	٤٥٠	٧٠	٢٤
	٦٦٥-٣٣٤	٢	هزار مكرياني	بيلمان	٥٥٠٠٠٠	٣٥٠٠٠٠	١١٨٠٠٠	٣٦
	١٠٠٠-٦٦٦	٣	هزار مكرياني	بيلمان	٢٦١٩٨٠٠	٧٤٠٠٠٠	٢٤٢٠٠٠	١١،٤
الأيسر	٢٣٣	١	ديرسيم	كولان	١٣٦٣٨٠٠	٢٥٠٠٠	٢٢٠٠٠	٥
	٥٦٥-٢٣٤	٢	ديرسيم	كولان	٢٠٤١٦٠٠	١٦٥٠٠٠	٨٠٠٠٠	١٣،٢
	٧٠٠-٥٦٦	٣	ديرسيم	كولان	٧٥٥٨٨٠٠	٦٧٠٠٠٠	٢٤٠٠٠٠	١٢،٦
الايمن	٢٣٣	١	ديرسيم	كولان	٧٠٧٢٨٠٠	٢٥٦٠٠٠	١٧٠٠٠	٧،٨
	٥٦٥-٢٣٤	٢	ديرسيم	كولان	٢٧٩٥٨٠٠	١٨٦٠٠٠	١٨٥٠٠٠	٥،٤
	٧٠٠-٥٦٦	٣	ديرسيم	كولان	١٠٣٣٨٨٠٠	٥٣٠٠٠٠	٢٨٠٠٠٠	٢٤

للمصدر: الدراسة الميدانية لمنطقة الدراسة بتأريخ (٢٠١٧/١٢/٢٣-٢٠١٨/١/١٥)

الخريطة رقم (٦ و ٧)

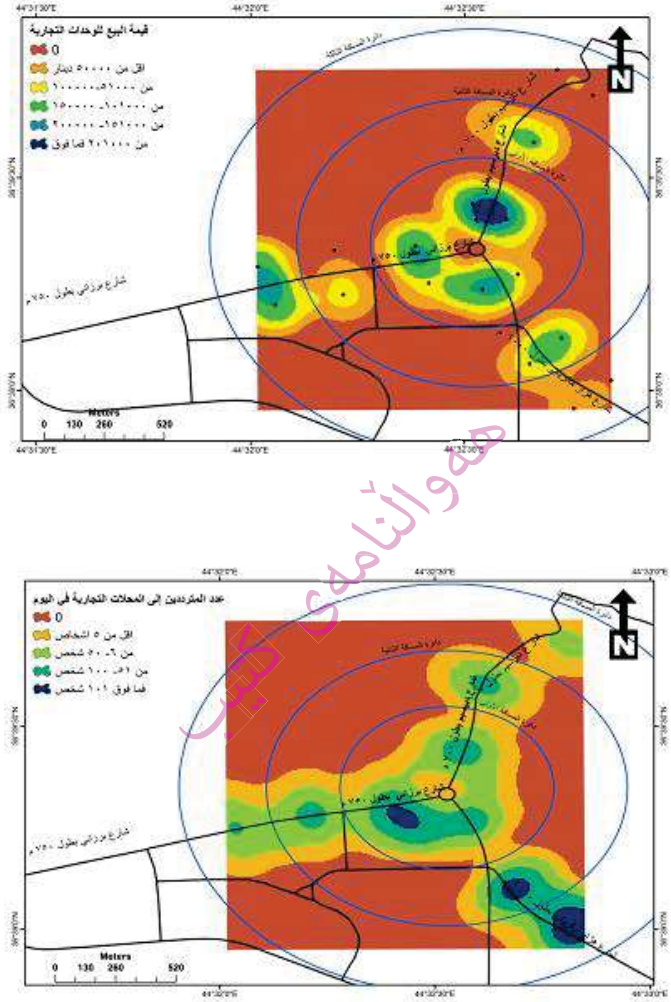
يوضح معدل قيمة الأرض وقيمة الإيجار للوحدات التجارية

المصدر: من عمل الباحث أعتماداً على الجدول رقم (٣) والملحق رقم (١)

الخريطة رقم (٨ و ٩)

يوضح قيمة البيع وعدد المترددين في منطقة الدراسة

المصدر: من عمل الباحث أعتماداً على الجدول رقم (٣) والملحق رقم (١)

من خلال الجدول أدناه نلاحظ بأن أعلى القيم الذي تم تسجيله تتمركز في قلب المنطقة التجارية أي ضمن الدائرة الثالثة حيث يتركز أعلى الأرقام من حيث (قيمة م٢) في الجانب الأيسر لشارع درسيم (٧٠٠) م والجانب الأيسر ضمن الدائرة الثانية بالإضافة إلى الجانب الأيمن ضمن الدائرة الثالثة أيضاً بالإضافة إلى الجانب الأيسر لشارع برزاني لنفس المتغير ويتركز أعلى القيم للأرض التجارية أيضاً في شارع (هذار مكرياني) ضمن الطول (٦٦٦) م ، وبالنسبة للإيجار تم تسجيل أعلى قيمة في شارع برزاني وتحديداً في الجانب الأيمن ضمن القطاع الثالث والدائرة الثالثة ، وبالنسبة لقيمة البيع فإن أعلى القيم تم تسجيله في الجزء الأيمن من شارع درسيم ضمن الدائرة الثالثة وشارع هذار مكرياني ، وأعلى قيمة للبيع تمركز في شارع برزاني على جانبي الشارع وضمن القطاع الأول والثالث ، وتمركز عدد المترددين في شارع هذار مكرياني في الجانب الأيمن ، أما أكثر حركة السابلة فتم رصده في شارع برزاني ضمن الجانب الأيمن للقطاع الثالث، تم تسجيل أعلى القيم أو أكثر حركة للسيارات في شارع برزاني ضمن الاتجاه الأيمن وضمن القطاع (٧٥٠) م ، أما أطول مدة بقاء للمشاة في منطقة الدراسة فتم رصده في شارع ديرسيم الجانب الأيمن (٥٠٠) م ، الجدول رقم (٤) والخريطة رقم (١٠ و ١٢) يوضح منطقة الأعمال المركزية (CBD) لمدينة سوران .

هەولێری کتێب

جدول (٤)

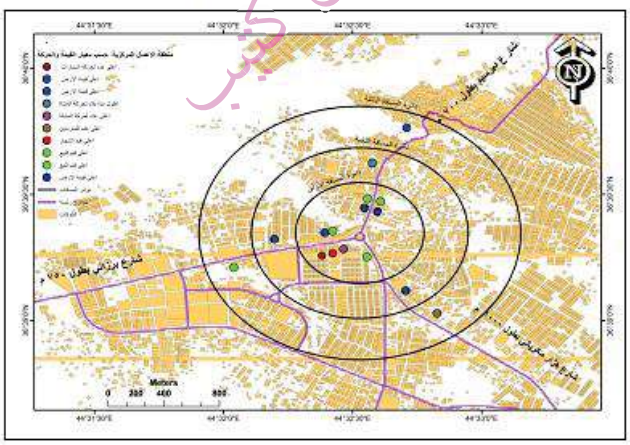
يوضح اعلى القيم واكثر حركة للمتغيرات المعتمدة لتحديد (CBD) سوران

للمتغير)	الشارع	الأتجاه	القطاع	المتغير	الشارع	الأتجاه	القطاع
اعلى قيمة م ٢ (٧١٠٠٠٠٠)	درسيم	الأيمن	٣	اعلى قيمة البيع (٢٠١٠٠٠)	ديرسيم	الأيمن	٣
	درسيم	الأيسر	١		ديرسيم	الأيسر	٣
	درسيم	الأيسر	٣		هوار مكرياني	الأيسر	٣
	هزار مكرياني	الأيمن	٢		بلوزاني	الأيمن	١
	بارزاني	الأيسر	٢		بلوزاني	الأيسر	٣
	بارزاني	الأيسر	٣	اكثرحركة السابلة (٤٠ شخص خلال ٥دقائق)	بلوزاني	الأيمن	٣
اعلى قيمة الايجار ٨٥١٠٠٠	هزار مكرياني	الأيمن	٣	اكثرحركة السيارات (١٦٠ سيارة خلال ٥ دقائق)	بلوزاني	الأيمن	٣
لعلى عدد المترددين (١٠١ شخص فدافوق)	هزار مكرياني	الأيمن	١	اطول مدة بقاء السابلة (٥ ساعات)	ديرسيم	الأيمن	٢

المصدر: الدراسة الميدانية

الخريطة رقم (١٠)

يوضح اكثر المتغيرات الحركية واعلى القيم المعتمدة في تحديد (CBD)

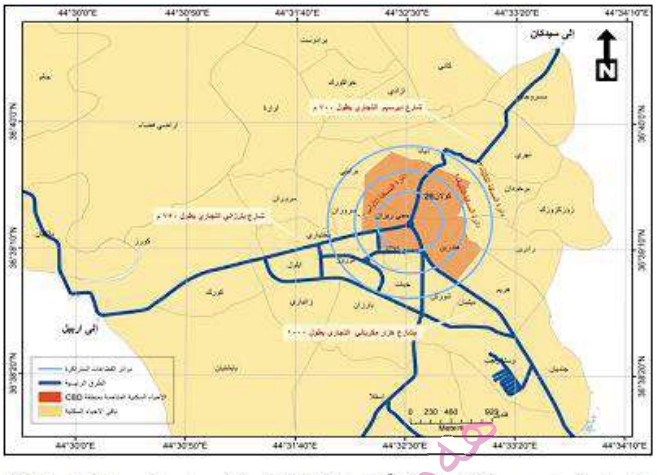
المصدر: الجدول رقم (٤) والملحق رقم (١)

ومنطقة الأعمال هذه تتمركز في القلب التجاري لمدينة سوران فبالإضافة إلى الاستعمالات التجارية تضم مجموعة من الوظائف والخدمات من بينها الوظيفة السكنية ، ففي الجزء الشمالي والشمال الشرقي يضم كلاً من حي (كولان وحي برايتي) بينما في الجهة الجنوبية ضمن شارع بارزاني المتاخمة على حدود الاحياء السكنية كل من (جمي ريزان و مجمع كلالة) أما الجزء الجنوبي والجنوب الغربي فيضم (مجمع كلالة وحي هندرين) .

وتصل المساحة الكلية لهذه الأحياء التي تشكل منطقة الدراسة (١,٣٤٥) كم٢ والتي تشكل (٢,٧٨٩%) من المساحة الكلية للمدينة البالغ (٤٨,٢١٧٨) كم٢ ، وبالإضافة إلى الاستعمال والوظيفة السكنية تشكل الخدمات المجتمعية كالخدمات التعليمية والخدمات العامة وخدمات النقل والمواصلات والخدمات الصحية مساحة تصل إلى (٣١٧٥٩) م٢، بالإضافة على تمركز مجموعة من الفنادق والمطاعم ضمن المنطقة المحصورة والمتاخمة على الشوارع التجارية الثلاثة ، والجدير بالذكر أن الدراسة ركزت على بعض العناصر والمعايير الاقتصادية التي تتسم بها المدينة دون غيرها ، فقد تكون لبعض العوامل دور في تمركز هذه الأنشطة ضمن هذه المساحة المحصورة من بينها أنها تعد نقطة الفصل وأيضاً نقطة الوصل بين ثلاثة خطوط للمواصلات (من وإلى سيدكان ومن وإلى رواندز وجومان ثم إلى حاج عمران وإلى إيران) ، هذا من جهة . ومن جهة أخرى كان لتركز بعض الأحياء السكنية التي لها بُعد تأريخي تعود إلى السبعينات والثمانينات القرن الماضي من بينها (مجمع كلالة) وطبيعة مورفولوجية الحي السكني وموقعها الجغرافي له دور في تمركز الأنشطة بكافة أنواعها إلى هذه المساحة والخارطة رقم (١١) توضح الأحياء السكنية المتاخمة والمتضمنة منطقة الأعمال المركزية لمدينة سوران .

الخريطة رقم (١١)

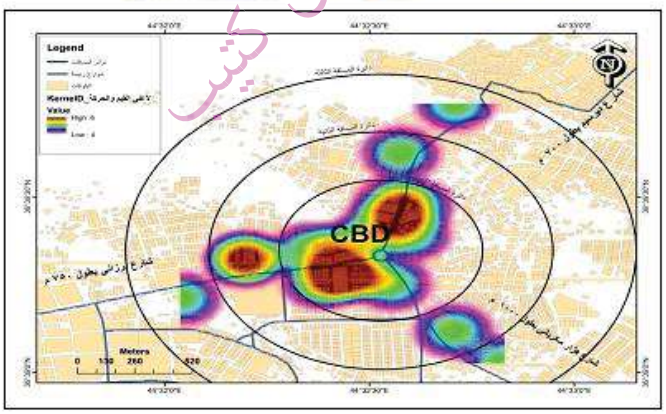
يوضح الاحياء السكنية المتضمنة منطقة الاعمال المركزية لمدينة سوران

المصدر: للمصدر:من عمل الباحث اعتماداً على وزارة البلديات، بلدية سوران ، التصميم الأساسي ٢٠١٦.

الخريطة رقم (١٢)

يوضح منطقة الاعمال المركزية (CBD) في مدينة سوران وفق طريقة (Kernel) للكثافة

المصدر: الجدول رقم (٤) والملحق رقم (١)

الاستنتاجات :

توصلت الدراسة إلى مجموعة من الاستنتاجات من اهمها:

١. تتركز هذه المنطقة في القلب التجاري لمدينة سوران فبالإضافة إلى الاستعمالات التجارية تضم مجموعة من الوظائف والخدمات من بينها الوظيفة السكنية ، ففي الجزء الشمالي والشمال الشرقي ضم كلاً من حي (كولان وحي برايتي) بينما في الجهة الجنوبية ضمن شارع بارزاني المتاخمة على حدود الأحياء السكنية كل من (جمي ريزان و مجمع كلالة) أما الجزء الجنوبي والجنوب الغربي فضم (مجمع كلالة وحي هندرين) .

٢. إن الأحياء السكنية التي تشكل منطقة الدراسة تصل مساحتها (١,٣٤٥) كم٢ والتي تشكل (٢,٧٨٩%) من المساحة الكلية للمدينة البالغ (٤٨,٢١٧٨) كم٢ ، وبالإضافة إلى الاستعمال والوظيفة السكنية تشكل الخدمات المجتمعية حيزاً كبيراً في منطقة الأعمال المركزية .

٣. تم رصد أعلى قيمة للأرض التجارية (٧١٠٠٠٠٠) دينار عراقي للمتر المربع في مدينة سوران وتحديداً ضمن شارع ديرسيم وتحديداً في الجانب الأيمن ضمن القطاع الثالث والأيسر ضمن القطاع الأول والثالث وكذلك شارع هذار مكرياني في الجهة اليمنى وشارع برزاني ضمن القطاع الثاني والثالث .

٤. أعلى قيمة الإيجار للوحدات التجارية كانت (٨٥١٠٠٠) دينار عراقي تم رصدها في الجانب الأيمن ضمن القطاع الثالث والدائرة الثالثة . وأعلى عدد للمترددين (١٠١) شخصا فما فوق في شارع هذار مكرياني وتركز في الجهة اليمنى في القطاع الأول.

٥. وتوصل البحث بأن أعلى قيمة للبيع ضمن المحلات التجارية (٢٠١٠٠٠) دينار عراقي تركزت في شارع ديرسيم وفي الجهة اليمنى واليسرى وأيضاً في شارع هذار مكرياني ضمن الجهة اليمنى وفي الشارع برزاني ضمن القطاع الأول والثالث في الجانب الأيسر والأيمن .

٦. أكثر حركة للمشاة ٤٠ شخصا لمدة خمس دقائق في الجهة اليمنى ضمن القطاع الأخير ونفس النتيجة في حركة السيارات بواقع ١٦٥ سيارة لمدة خمس دقائق في القطاع الأخير وضمن الجانب الأيسر لشارع برزاني .

التوصيات:

١. على الجهات المعنية الاهتمام بتنظيم الشوارع واتساعها وخصوصاً في المنطقة المركزية أو الشوارع التجارية الرئيسية لوجود ضغط كبير وكثافة لحركة المشاة والسيارات .

٢. وضع اللوحات الإرشادية التي تشير إلى الاقتراب أو الدخول ضمن مساحة (CBD) أو ضمن خط مركز المدينة (City Centre) .

٣. عمل دراسات أكثر عن مدينة سوران باعتبارها من المدن الجديدة وفي طور نموها الآن وذلك لموقعها المميّز وربطها بمجموعة من المراكز الحضرية الجبلية لما توفرها من الخدمات التجارية والخدمية والإدارية لهذه المراكز .

٤. على الجهات الإدارية في بلدية سوران الأخذ بنظر الاعتبار أن الوظيفة التجارية في حالة ارتباط بالوظائف الأخرى وخاصةً الوظيفة السكنية ويجب أن يكون هناك حالة من التوازن الوظيفي وفتح مراكز تجارية ثانوية في الاجزاء البعيدة عن المنطقة التجارية الرئيسة في المدينة وخاصةً في الأحياء السكنية التي تقع ضمن نطاق الضواحي (Suburban Zone) .

المصادر:

المصادر العربية :

- حمدامين ، آمانج احمد ، المرتكزات الجغرافية للتخطيط السياحي بقضاء سوران، رسالة ماجستير مقدمة إلى كلية التربية جامعة الموصل ، قسم الجغرافية، الموصل، ٢٠٠٨.

- خليل , سمر محمد ، استراتيجيات التطوير الحضري لمراكز المدن (مركز مدينة رفع كحالة دراسية) رسالة ماجستير مقدمة إلى كلية الهندسة قسم الهندسة المعمارية بالجامعة الاسلامية بغزة ، فلسطين، ٢٠١٣ .
- خطاب , عادل عبدالله ، جغرافية المدن ، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة بغداد، الطبعة الأولى ، مطبعة التعليم العالي، موصل،١٩٩٠.
- محمود ,كامران ولي ، التحليل الجغرافي لخصائص إقليم الوظيفة الجامعية للمدن(محافظة أربيل/ مدينة سوران نموذجاً)، مجلة تويزةر، العدد ا، ٢٠١٨.
- ابوصبحة ,كايد عثمان ، جغرافية المدن ، دار وائل للنشر، الطبعة الأولىَ ،٢٠٠٣ .

- السماك , محمد ازهر سعيد ، قبيس سعيد الفهادي وصفاء يونس صفاوي، الأصول في البحث العلمي، جامعة الموصل ،١٩٨٠.

- المشهداني , محمود حسن و أمير حنا هرمز، الإحصاء ، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي ، جامعة بغداد ، بيت الحكمة، ١٩٨٩.
- إقليم كوردستان العراق، وزارة التخطيط ، هيئة احصاء الإقليم ، قسم التقارير والمنشورات الخاص بالسكان لمحافظة أربيل ، ٢٠١٧.

المصادر الأجنبية:

- A. M. Hamilton. David McDowall(2005) Foreword.Road through Kurdistan: The Narrative of an Engineer in Iraq .Tourist Parke Paperbacks.

- A.E. Erbase,(2016) central Business district planning and the sustainable urban development process in Istanbul , Research gate , the sustainable city , Vol.1.
- A.slicacan,(2004) central Business District Problems in Ankara transformation in KazikiciBostanlari in partial fullment of the Requirements the degree of Naster of city planning in Urban Design.
- B.illier, (1993) ,naturel Movement:orcoufiguration and attraction in Urban pedestrian movement Environment and planning B:planning and Desiign,V.20.
- Cl. D.Scott,Jooseuk Kim,(2012) Robust Kernel Density Estimation.

  Electrical Engineering and Computer Science University of Michigan : MI 48109-2122 USA.
- G .Bruntland ,(1987)our common future : the world commission on environment and development .
- I.KanchaA.Dave,(2017) Determination of Congestion Cost in Central Business Area of Indore- Acase Study, international Journal of Advanced Engineering Research and Technology, Volume 5 ISSueq,ISSN,N.P670
- N.L.Penn, A.S. Griffiths,.(2012) Space Syntax Economics: Decoding Accessibillity using Property Value and Housing Price in Cardiff, Wales , in Greene, M.Reyes,. and Castro,A.(eds)proceedings of the Eighth international Space Symposium,santiago Dechile:puc,1-19.
- P. Generino ,E. Sony Vddez, and AHP and Proceso L. Fernandez ,(2015) Modeling flood Risk For An Urban CBD

using AHA and GIs , International Journal of internation and education Technology , Vol.5, No. 10,p748

- P.Healey ,(2004) the treatment of space and place in the new strategic spatial planning in Europe . International Journal of urban and Regional research , 28(1).

- Z.I. Boten , J .f .Grotowski And D.p.Kroese ,(2010) Kernel Density Estimation Via Diffusion , The Annals of Statistics,Vol.38.No5.

هەوالنامەی کتێب

ملحق رقم (١)

يوضح ارقام ترجيحية لقيمة الأرض والإيجار والبيع وعدد المترددين على المحلات التجارية

الأتجاه	القطاع	الشارع	قيمة م٢	قيمة الإيجار	قيمة البيع	عدد المترددين
اليمين	٢٢٣	ديرسيم	٢	٢	١	١
اليمين	٥٦٥	ديرسيم	٢	١	٢	٢
اليمين	٧٠٠	ديرسيم	٤	٤	٥	٢
اليسار	٢٢٣	ديرسيم	٤	٢	١	٢
اليسار	٥٦٥	ديرسيم	٢	١	٤	٢
اليسار	٧٠٠	ديرسيم	٤	٢	٥	٢
اليمين	٣٣٣	هزار مكرياني	١	٣	١	٤
اليمين	٦٦٥	هزار مكرياني	٤	٢	٤	٣
اليمين	١٠٠٠	هزار مكرياني	٣	٤	٢	٢
اليسار	٣٣٣	هزار مكرياني	١	٢	٢	٢
اليسار	٦٦٥	هزار مكرياني	١	٢	٣	٢
اليسار	١٠٠٠	هزار مكرياني	٢	٤	٥	٢
اليمين	٢٥٠	برزاني	٢	٢	٥	٢
اليمين	٥٠٠	برزاني	٣	٢	٣	٢
اليمين	٧٥٠	برزاني	٢	٥	٣	٣
اليسار	٢٥٠	برزاني	٢	٣	٤	٢
اليسار	٥٠٠	برزاني	٤	٣	١	٢
اليسار	٧٥٠	برزاني	٤	٤	٥	٢

قيمة الأرض م٢	قيمة الإيجار	قيمة البيع	عدد المترددين
١= اقل من مليون	١=اقل من ٢٥٠ الف	١=اقل من ٥٠ الف	١= اقل من ٥
٢= من ١-٤ ملايين	٢=٢٥٠-٤٥٠	٢ =٥٠-١٠٠الف	٢=٦-٥٠
٣=٤١٠٠-٧ملايين	٣=٤٥١-٦٥٠	٣=١٠١-١٥٠الف	٣=٥١-١٠٠
٤=٧١٠٠فمافوق	٤ =٦٥١-٨٥٠	٣=١٥١-٢٠٠الف	٤=١٠١فمافوق
	٥=٨٥١فمافوق	٤=٢٠١ فمافوق	

المصدر: جدول رقم (٢-٣)

هەولێر کتێبخانەی

ملحق رقم (٢)

ارقام ترجيحية لحركة السابلة والسيارة وفترة بقاء المشاة والإيجار والتوقيت الزمني لأخذ العينة

الأتجاه	القطاع	الشارع	حركة السابلة	حركة السيارات	بقاء المشاة في الشارع	التوقيت الزمني لأخذ العينة
اليمين	٢٢٣	ديرسيم	٢	١٩	١	١١:٤ ص
اليمين	٥٦٥	ديرسيم	١٠	٨٢	٥	١١:٤٠ص
اليمين	٧٠٠	ديرسيم	٢٢	٨٤	٣	١١:٥٢ص
اليسار	٢٢٣	ديرسيم	٧	٢٥	١	١١:٣٤ص
اليسار	٥٦٥	ديرسيم	٢٥	١٢٥	١	١:٤٠مساءً
اليسار	٧٠٠	ديرسيم	١٢	٩٠	٢	١٠:٢٣ص
اليمين	٣٣٣	هزار مكرياني	٥	٤١	اقل من ١	١١:٠ ص
اليمين	٦٦٥	هزار مكرياني	١٠	٧٣	١	١١:٤٧ص
اليمين	١٠٠٠	هزار مكرياني	٢١	٧٠	٢	١٠:٧ص
اليسار	٣٣٣	هزار مكرياني	٧	٤٣	اقل من ١	١٢:٤٥ص
اليسار	٦٦٥	هزار مكرياني	٩	٤٨	اقل من ١	١٠:٤٦ص
اليسار	١٠٠٠	هزار مكرياني	٩	٧٦	اقل من ١	١٠:٢٤ص
اليمين	٢٥٠	برزاني	٤	٨٧	-	١١:٤٠ص
اليمين	٥٠٠	برزاني	٣	١١٠	٢	١١:٧ص
اليمين	٧٥٠	برزاني	٤٠	١٦٠	اقل من ١	١٠:٣٢ص
اليسار	٢٥٠	برزاني	٢	٥٠	١	١١:١٧ص
اليسار	٥٠٠	برزاني	٥	٥٧	٤	٩:٠٠ص
اليسار	٧٥٠	برزاني	٨	٧٢	٤	٩:١٥ص
		حركة السابلة		حركة السيارات		مدة بقاء المشاة
		١= اقل من ١٠		١=اقل من ٢٠		١=ساعة واحدة
		٢=١١-٢٠		٢=٢١-٤٠		٢=ساعتين
		٣=٢١-٣٠		٣=٤١-٦٠		٣=ثلاث ساعات
		٤=٣١-٤٠		٤=٦١-٨٠		٤=اربع ساعات
		٥=٤١ فمافوق		٥=٨١-١٠٠		٥=خمس ساعات
				٦=١٠١ فمافوق		

المصدر: جدول رقم (٢-٣)

ملحق رقم ٣

استمارة استبيان

لغرض انجاز البحث ((تحديد منطقة الأعمال المركزية (CBD) في مدينة سوران وفقاً لمعياري الحركة والقيمة ، دراسة في جغرافية المدن)) يرجى الإجابة على الأسئلة ادناه كجزء من متطلبات استبيان منطقة الدراسة (الشوارع التجارية الرئيسة ، شارع هزار مكرياني ، شارع بارزاني وشارع ديرسيم) شاكرين تعاونكم .

اولاً :الأسئلة المتعلقة بحركة المشاة والسيارات

١- التأريخ ــــــــــــ الوقت ــــــــــــ

٢- الشارع ــــــــــــ الحي السكني ــــــــــــ

٣- الجنس : ذكر ــــــــــــ انثى ــــــــــــ

٤- فترة بقاء المارة في هذا الموقع :

اقل من ساعة ساعتين ثلاث ساعات اكثر من ثلاث ساعات

٥- نشاط حركة المشاة لمدة (٥) دقائق :

اقل من ١٠ اشخاص من ١١-٢٠ شخص من ٢١-٣٠ شخص

٣١ شخص فمافوق

٦- نشاط حركة السيارات لمدة (٥) دقائق:

٧- اقل من ١٠ سيارات من ١١-٢٠ سيارة من ٢١-٣٠ سيارة

٣١ سيارة فمافوق

ثانياً : الأسئلة المتعلقة بالوحدات التجارية :

١- سعر الارض لكل (م٢) بالدينار العراقي ــــــــــــ

٢- قيمة الإيجار لكل وحدة تجارية بالدينار العراقي ــــــــــــ

٣- قيمة البيع في الوحدات التجارية بالدينار العراقي ــــــــــــ

٤- عدد المترددين إلى الوحدات التجارية ــــــــــــ

هەولێری کێبڕکێ

Determination the Central Business District (CBD) in the city of Soran According to the Normative of Movement and Value, A study in Urban Geography

Abstract:

The aim of the research is to identify the central business area in the city of Soran and show its spatial features. In the hope that this study is a gesture to the competent authorities and the municipality of Soran to focus and attention to this vital part, the study tried to answer some questions including: Where is the central business area, and what are the economic and location characteristics of the region, and The extent of the horizontal extension, the degree of its mixing and its functional relevance to other uses The research plan consisted of three main axes: reviewing the literature and research methodology and discussing the results and conclusions. Finally, the study found that the boundaries of the area include (Gulan, Praiti, chami Rizan, Hendrin and Galala Complex) to reach an area of (1,345) km 2 which constitutes (2,789%) of the total area of the city of Soran (48,2178) km which is Concentrate the highest values of commercial land and highest selling values in addition to the most pedestrian and automobile movement.

دیاریکردنی نأوچەی نأوەندی کارئامیزەکان (CBD) لە شاری سۆران بەپیی پیوەری جوولەو بەها ،لیکۆلینەوەیەک لە جوگرافیای شار .

پوختە:

کورتەی ئأمانجی تویژینەوە بریتی یە لە دیاریکردنی سنوری نأوچەی نأوەندی کارئامیزەکان (CBD)لە شاری سۆران ودەرخستنی روخساروشوینی ئەم بەشەی شار ئەو بەشەی کە بەیەکیک لەسیمای شاری سەردەم دادەنریت ئەم شارەش بەبەردەوامی لەفرأوانبوون و گەشەسەندنایە لەبەر گرنگی شوینە کۆکەرەوەکەی سنوری (عیراق وئیران و تورکیا) ، وبەو هیوایەی کە ئەم لیکۆلینەوە سەرەتایەک بیت بۆ لایەنە پەیوەندیدارەکان و شارەوانی سۆران بۆ بایەخپیدان بەو نأوچە زیندەگیە, وئەم لیکۆلینەوە هەولیدأوە وەلامی هەندی لە پرسیارەکانی تویژینەوەکە بداتەوە لەوانە: شوینی نأوچەی کارئامیزەکان ، خاسیەتە ئابوری و شوینجییەکەی وپانتای شوینەکەو پلەی تیکەلبوونی پیشەیی وبەکارهینەکانی تر؟ ، پلانی تویژینەوەلەسی تەوەر پیک هاتووە : ئەدەبیات و میسۆدۆلوجیا وئینجا گفتوگۆی ئەنجامەکان و دەرئەنجامەکان ، لە کۆتاییدا ئەم لیکۆلینەوەیە گەیشتە ئەوەی کەسنوری ئەم شوینە چەند گەرەکیک لە خۆدەگریت لەوانە(گولان و برایەتی و چەمیریزان و هندرین و ئۆردوگای گەلالە) کە رووبەرەکەی دەگاتە(١،٣٤٥)کم٢ وریژەی (٢،٧٨٩%) رووبەری گشتی شاری سۆران پیک دەهینی دە دەگاتە(٤٨،٢١٧٨)کم٢ ئەم نأوچەیەی کە بەرزترین بەهای نرخی زەوی بازرگانی وزۆرترین وبەرزترین بەهای فرۆشتن وزۆرترین جوولەی مرۆف وئۆتۆمبیل لە خۆدەگریت .

هەوالنامەی کتێب

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.23

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

Hegemony and Resistance in Chinua Achebe's *Things Fall Apart*: A Post-Colonial Study

هەوالنامەی کتێب

Asst. Prof. Dr. Azad Hamad Sharif
Salahaddin University/College of Languages
drazadsharif@gmail.com

Shaida Khasro M. Mirkhan
Salahaddin University/College of Languages
shaida.khesro@gmail.com

Abstract

The present study analyses,from a post-colonial perspective, the decolonising power of culture in Chinua Achebe's most prominent novel *Things Fall Apart* (1958) (abbreviated as *TFA*). The study examines the colonised Igbo community as one of the main ethnic groups of Nigeria that possess their own identity, indigenous religion, distinct traditions, etc. and how that community comes under threat due to the strenuous efforts of the British colonialists as soon as they arrive in Nigeria. Moreover, it portrays the clash between the two cultures resulted from the arrival of colonialism. It focuses on the different attempts of the native people of Nigeria to decolonise their culture. However, their struggles are met in most cases with failure and in few cases with success. The research also presents the self-consciousness and the resistance of the colonised people against the drastic changes that colonialism has made to their culture and identity and it portrays their readiness to resist the oppressive hegemonic power. The study ends with a conclusion that sums up the main findings of the study, and it is followed by a list of references and bibliography.

Keywords: Colonialism, Decolonization, Igbo Culture, Hegemony, Resistance.

Hegemony and Resistance in Chinua Achebe's *Things Fall Apart*: A Post-Colonial Study

Introduction

Chinua Achebe (1930-2013) is the most prominent twentieth-century Nigerian novelist. He is known as the father of the modern African literature especially with the publication of his masterpiece *Things Fall Apart*. The novel is a portrayal of pre and post-colonial culture of Igbo, and it depicts the power of Igbo culture in two different periods. The first one depicts the cultural values of the Igbo community before the coming of European colonialism and how the writer realistically represented the Igbo culture with its merits and demerits. The second period is related to the effects of colonialism and the people's ongoing struggle to react against the colonial power.

Since culture is a combination of various perceptions, intellectuals and critics like Raymond Williams, Edward Said, Homi Bhabha, and many others gave particular importance to the term. According to Kirch (2008, p. 747), modern anthropologists define culture "as a system of shared beliefs, values, customs, behaviors, and artifacts" (*ibid.*). Therefore, the culture of Nigeria manifests itself in its beliefs, customs, food, music, religions, and so on. For Said (1994, p. xiii), culture "is a source of identity" because both are inextricably related to one another to the degree that the former determines the latter (ibid.).

Nigeria is the most multi-ethnic and multi-lingual African country. It comprises almost more than two hundred and fifty ethnic groups, each having distinct characteristics, customs, traditions, and languages. Among these various groups, the most prominent ones are the Yoruba, Hausa, Fulani, and Igbo. (Mayowa, 2014). Before the arrival of colonialism, the dominant ethnic

groups were independent and ruled themselves. The Igbo had a decentralised system of authority; "its government is referred to as republican" (Deji, 2013, p. 87). On a general level, the Igbo had no kings; their social system was egalitarian. Such a system was based on the family groups. Usually, every village consisted of several connected families. Each of the family heads had the *Ofo* title. Thus, the family leaders formed the council of elders called *Okpara* to govern the village properly (Adeyemi, 2018). In pre-colonial Nigeria, people were capable of shaping their own identity, and in the creation of cultural identity, religion played a central role. Eliot (1976, p.100) argues that "no culture can appear or develop except in relation to a religion". In the society culture and religion are inseparable unless there is an external force. Therefore, the heritage of Nigerian culture comes under threat as soon as colonialism arrives which regularly brings the justification that the real source of its existence is merely spreading civilisation among the uncivilised people.

According to Adeyemi (2018), during the nineteenth century, Britain established its colonies through a system so often called indirect rule which implied to rule the people indirectly because it aimed at controlling the natives by making use of their traditional political system, customs, and rulers. As Fanon (2004, p. 86) says: "there are the usual suspects: chiefs, kaids, and witch doctors" (*ibid.*). The chiefs and leaders like Okonkwo were influential and highly esteemed among the natives. However, such a system did not succeed in the Igboland because the people lacked a centralised system of government. And through the process of decolonisation, Nigerians attempt to dismantle the colonising power by deconstructing those hidden "institutional and cultural forces" that once had achieved the colonial power and try to remain influential even after independence (Ashcroft, Griffiths, and Tiffin, 2007, p. 56). More so, post-colonialism marks the process of decolonisation

that concentrates on "cultural reclaim and renewal" (Mullaney, 2010, p. 16). Post-colonial writers like Achebe are longing to reclaim an identity that had been taken from them because as Gikandi (1991, p. 5) believes, the desire for cultural revival reinstates dignity to them.

Statement of the Problem

The present research intends to identify the external and internal factors that influence the characters' attempts of decolonisation. It examines the cultural conflict between two different cultures: the coloniser's culture and that of the colonised. While the main characters struggle to resist the colonial hegemony through the power of culture, others work on the side of the colonisers, and this implies that there is a kind of clash among the colonised themselves. Therefore, the importance of the research lies in examining the Igbo people's collective and individual strife for decolonisation which is aimed to answer the research questions.

Research Questions

- How do the Igbo struggle to decolonise their culture?
- What are the methods through which they resist the oppressive hegemonic power?

The Significance of the Study

The significance of this study is manifested in its contribution to the enhancement of a communal struggle of cultural preservation in the presence of alien forces to avoid the formation of hybrid cultural identity and the distortion of the cultural aspects like customs, rituals, indigenous religion, traditional beliefs, etc. that determine the richness and success of an independent society. More

than this, it raises awareness about the cruel impacts of the oppressive colonial power.

Method and Theory

The study of hegemony and resistance will be conducted through an analytical method; examining the severe impacts of colonialism and the Igbo people's individual and collective power of resistance and analysing the different attempts of the native people that prove the research questions. A detailed cultural examination of the Igbo community has been done with the help of those books and researches written about Igbo culture. Furthermore, there are some essential books written on colonialism and post-colonialism like Ania Loomba's *Colonialism/Postcolonialism* (2015) which can definitely provide insight into the method of this research work.

Generally, post-colonialism deals with cultural, psychological, and economic impacts of colonialism. It embraces several purposes: most importantly, reconsidering the historical moments of colonial power from the viewpoint of the colonised, ascertaining the political and cultural effects of colonialism mainly on the colonised, and practising the method of decolonisation. More than anything else, it contributes to the attainment of political independence through the construction of "cultural identities" (Habib, 2011, p. 272).

According to Dobie (2015, p. 208), the field of post-colonialism has significantly attracted the attention of many literary theorists and intellectuals since the 1960s because post-colonialism mainly emphasises "what happens to a culture from the beginning of colonisation to the present" (*ibid.*). Currently, post-colonialism incorporates a variety of approaches and theories to literary analysis like Marxism, psychoanalytic criticism, feminism, post-

modernism, etc. It is an interdisciplinary approach to textual analysis. Post-colonial writers like Said, Bhabha, and Fanon to name a few, seek to view their past as crucial as their present. However, they try to interpret their concerns in a context that no longer label them as marginal or inferior beings. According to Bressler (2011, p. 199), Gramsci name these individuals "subaltern writers", a term that refers to those who are no longer under the shadow of colonial power.

Since this research emphasises merely the hegemony of the coloniser and the resistance of the colonised in Achebe's *Things Fall Apart*, it is crucial to search for several types of research being conducted on this novel, which use postcolonial literary theories. Mahbubul Alam's "Reading Chinua Achebe's Things Fall Apart from the Postcolonial Perspective" (2014) and Anuradha Basu's "Postcolonial Adaptation and Appropriation in Chinua Achebe" (2014) are instances that benefit from postcolonial theory and criticism.

The study attempts to analyse the psychological effects of colonialism by getting much benefit particularly from Frantz Fanon's books such as *Black Skin White Masks* (1952), *A Dying Colonialism* (1959), and *The Wretched of the Earth* (1961). Fanon's books are of high importance because they have been the study's source of inspiration. They deal with similar impacts of colonialism on which the study intends to shed light on while analysing the resisting struggles of the Igbo against the hegemonic power of the British colonialists.

Literature Review

The study's literature review on hegemony and resistance includes those works which have focused on the clash between two different cultures in Achebe's *TFA*. As mentioned previously, since

the present study is the first of its kind which has been solely carried out on the hegemony of the coloniser and the resistance of the colonised in *TFA*, the study has benefited from the works which have been written on Igbo culture. These works depict the richness of pre-colonial Igbo culture and the drastic changes colonialism has brought to that culture. Qurrota A'yunin's MA thesis (2008) titled "The Effects of Cultural Colonialism on the Igbo Society in Chinua Achebe's *Things Fall Apart*" is an example that explicitly discusses the cultural impacts of colonialism depicted in the novel.

Another significant example is Michelle James's MA thesis (2010) titled "A Postmodern and Postcolonial Analysis of Nigerian Literature" which portrays the self-consciousness of the colonised people about cultural changes and examines their struggle to reclaim their identity. Samantha Mallory Kies's MA thesis (2013) titled "Matriarchy, the Colonial Situation, and the Women's War of 1929 in Southeastern Nigeria" can also be a good model for this study as it analyses the way the British colonialists imposed their ideology over the native people. However, this work's primary focus is on the struggle of Igbo women against the colonial patriarchy, but, in a general sense, it has been a good model for the study's literature review. Additionally, other works have been the study's significant source of inspiration concerning the heritage of the colonised culture and the effects of colonial power. Such works are Uyilawa Usuanlele's PhD thesis (2010) titled "Poverty and Welfare in Colonial Nigeria, 1900-1954" and Iwuagwu Obichere Chilaka's PhD thesis (1998) titled "A Socio-Economic History of Food Crop Production in Igboland, 1900-1980: A Study of Yam, Cocoyam and Cassava".

The study' literature review benefited from the works that have explicitly defined some key terms like hegemony. It is evident that ,in most societies ,dominant groups are quite capable of forcing

their ideology over the less powerful ones. This expression can be more intelligible by emphasising Antonio Gramsci's concept of hegemony by which he describes the socio-political relations of people. Thus, hegemony defines the capacity of a dominant culture to examine its socio-political power over the other, and validate such power through inspiring the consciousness of the latter to accept the former's viewpoint (Clare and Hamilton, 2004). According to Gramsci, hegemony is practised by the domineering culture through "consensus" in spite of "coercion" (Ramirez, 2015, p. 117). Clare and Hamilton (2004, p. 134), clarify the concept in the following lines:

"Hegemony is…a form of social control where an ideology of consent secures the participation of people in their subjection to the existing power relations. Thus, there is no need for coercion or overt mechanisms of control because individuals eventually do not question the legitimation of that control as it has become part of their common sense view of their social world-it is simply the system".

Accordingly, hegemony is undoubtedly linked to the concept of power, culture, and ideology. While ideology as a system of beliefs and ideas attempts to legitimate social action, hegemony as a system of values, perceptions, and meanings seeks to interpret the reality of life in every culture (*ibid.*). Such a system will seriously create a profound impact on the psychological perspective of the colonised and force them to experience contradictory feelings resulted in the mixture of two cultures (Guerin *et al*., 2011, p. 364; Bressler, 2011, p. 205).

The Hegemony of the Coloniser and the Resistance of the Colonised

The flexible nature of the Igbo community manifests itself in several ways in the novel. It is reflected in Uchendu's assertion that the old and new generation do not have much in common concerning the willingness to keep relationships secure. Uchendu represents the past generation who understands the meaning of social integrity. The unity that Achebe portrays among the younger seems to be less strong than the one Uchendu had once experienced in his life. Though, it is quite obvious that in every community no two generations are the same. The writer intensely shows that the Igbo community gradually faces an ill-fated change with the arrival of colonialism. However, for Thiong'o (1993, p. 16), "Cultures that change to reflect the ever-changing dynamics of internal relations and which maintain a balanced give and take with external relations are the ones that are healthy" (*ibid.*).

Through reading *TFA*, one might undoubtedly witness that as soon as the colonisers enter Nigeria, the whole population partake in an over perplexed web of change. Even though there is a distinct contrast in the people's will against colonial rule, Achebe creates characters like Okonkwo, Uchendu, Obierika, and others that emblemize the true nature of his society. These characters are true representatives of their culture regarding preserving traditional values. They are entirely opposed to any hegemonic power that aims at the distortion of their culture, whereas, others easily give in to the influence of an alien society. Therefore, through the coming of white people, *TFA* presents the conscious and unconscious types of characters. The former are those who enthusiastically struggle to protect their country from any outsider, and they label the latter as worthless beings. Central to this view is the instance when Obierika visits Okonkwo in Mbaino; he informs him that Abame is no

longer the same because the white people have destroyed the majority of the clan.

What distresses Uchendu and Okonkwo is the fact that Abame villagers were not able to defend themselves. It is fascinating to elaborate Uchendu's perspective on such people by clarifying the story he tells to Obierika to emphasise the real reason behind their destruction by the British colonisers. As a knowledgeable elder, his purpose of bringing the story of Mother and Daughter Kite is to relate Abame's downfall to the failure of its people to equip themselves with their weapon against enemy despite the warning they received from the Oracle. Since they were not able to defend themselves, they deserved to face such a fate. Obierika states that the Abame clan "have paid for their foolishness" (*TFA*, p. 140).

Deep down in their hearts, these characters are so sad for Abame, and what distresses them more is the inability of the people to react to the coloniser's attack. However, nearly two years after such an incident, the colonisers widely penetrate the Igbo community and introduce their religion, education, and system of administration. Umuofia, once feared by all the neighbours, now faces a situation that tremendously disappoints all the leaders or title holders. As soon as the colonisers arrive, they begin to have converts among the men who are usually called *efulefu* which means insignificant or worthless beings. For the narrator, Chielo calls them "the excrements of the clan" (*ibid.*, p. 143). Even if the converts are not of prestigious types, their conversion into the coloniser's culture would definitely disturb the collective power that a successful culture might have as a means of opposition.

As Retd and Maut (2014, p. 8) notice, colonialism profoundly alters the unity of pre-colonial Igbo. While Okonkwo is the emblem of cultural conservation, Nwoye is one of the converts who

wholeheartedly accepts the culture of the colonisers. However, his excuse is justifiable because he continually thinks about the absurdity of some cultural customs and rules like killing Ikemefuna and twins. Nwoye is the only character who is profoundly influenced by the demerits of his culture. Additionally, the missionaries through religious songs attracted the interest of the young, especially, Nwoye about the excellence of their religion. The narrator states: "It was the poetry of the new religion, something felt in the marrow" (*TFA*, p. 147). Each time, the question of killing such innocent beings comes into his mind; Nwoye finds relief by listening to the white men's hymn, because as Olsson (2010, p. 14), remarks, for Nwoye, Christianity seemed to be more sympathetic towards twins.

In addition to their poetry, the missionaries, through Igbo interpreters, persistently endeavour to spread Christianity among the people. They begin to undermine their traditional religion and label their gods as worthless objects. Under such a condition, the reader will perceive a competitive struggle in which both the coloniser and the colonised disrespect each other's beliefs. When the white man's interpreter attempts to convince the people that there is one God who is the only benevolent creator of the world and the father of a son "whose name was Jesu Kristi" (*TFA*, p. 146), Okonkwo interprets the white man's thoughts as the raving of a mad man's mind that needs a reasonable solution.

The attempts of the missionaries result in success in most cases. Since the Igbo have no kings, the missionaries aim at gathering the Umuofia titleholders together. However, they fail to realise that these men cannot be assembled easily. Unlike Umuofia, Mbanta elders accept their offer to have some land so that they can build their churches. They decide to "give them a portion of the Evil Forest" (*ibid.*, p. 149) because this forest is thought to be an

ominous place due to the great number of unwanted corpses or evil spirits. The Mbanta people believe that by providing them with some land of Evil Forest, they would disable their power over their cultural tradition. But, such attempts of decolonising their culture will turn out to be against the wishes of Mbanta elders, because the missionaries are as safe as living in their houses; whereas Mbanta people "expected them all to be dead within four days. The first day passed and the second and third and fourth, and none of them died" (*ibid.*). Thus, the coloniser's power and hegemony gradually become much stronger as soon as people witness that the bad results the Igbo conceive of living in the Evil Forest are nothing but superstitious belief. Therefore, they begin to brainwash the young converts to defy all the gods and burn their shrines as well.

Despite the coloniser's reasonable attempts in defending twins and falsifying gods, initially, their work is met with constant reactions by men who truly resist their power, but day by day the decolonising struggle of the Igbo loses its strength. After the white people prove the rationality of their religious methods, they begin to stimulate the villagers to come to their churches and worship God. For instance, Mr. Kiaga, who is the interpreter and the teacher, continuously works on inspiring children, the young, and those women who intensely suffered from severe cultural traditions.

What crucially works to the advantage of the missionaries is the abandonment of cultural values and family relations to the commitment of Christianity. Nneka is one of those women who remarkably reminds the reader of her culture's unreasonable custom of killing twins. After witnessing the murder of several of her twins, she heartbrokenly gives in to the coloniser's culture. This female character, like Nwoye, is forced to forsake her family relations. Similar to Nneka, Nwoye denies any attachment to his

father because Okonkwo severely beats him for attending Christian churches. Afterwards, he decides to go to school in Umuofia where the white men have set up their headquarters and schools to teach the people. Mr. Kiaga is overjoyed by seeing Nwoye's complete allegiance to their power because one of the coloniser's aims is to cut off all the intimate relations and family ties that contribute to the homogeneity of Igbo community. "Mr. Kiaga's joy is very great. 'Blessed is he who forsakes his father and his mother for my sake', he intoned" (*ibid.*, p. 152).

What intensely hurts Okonkwo's feelings is the reality of not being able to control his own son against the hegemony of the colonising power in spite of his persistent refusal of Nwoye's personality. The novel explains that initially, Okonkwo decides to take his machete and destroy the whole group of unlawful outsiders, but soon he realises that Nwoye never deserves to fight for. Unfortunately, a man who is the epitome of bravery and cultural heritage is the father of such a child. The narrator states that Okonkwo is deeply injured in his heart and asks himself why "should he…of all people, be cursed with such a son?" (*ibid.*). The colonisers have successfully swayed the converts to commit crimes that were never heard in the lifetime of the community because for Okonkwo, leaving the gods and ancestors with the purpose of adhering to an alien culture is "the depth of abomination" (*ibid.*, p. 153).

In addition to religion, the white people endeavour to introduce their system of administration. They establish "a place of judgement in Umuofia to protect their followers" (*ibid.*, p. 155) and sentence those who disrespect their power. For Basu (2014, p. 51), colonial rule deforms "the psyche of the oppressed". Unlike the Igbo, the Christians could verify their religious practices depending on *The Holy Bible*. Mr. Kiaga persistently works on brainwashing

the converts so that they would never doubt their religious beliefs. He usually tells them that the heathens say: “nothing but falsehood” (*TFA*, p. 157). As for the Igbo, Christianity is the sort of religion that welcomes abominations like accepting twins and denouncing the idea of killing them. Therefore, Mr. Kiaga reminds the villagers that nothing happened to them by saving twins or building their church in the Evil Forest.

Beside twins, Mr. Kiaga aims at freeing the outcasts or *osu* from the fear of degrading the power of gods or ancestors which is instilled in them by their clans. The outcasts of Mbanta are people who “could neither marry nor” shave their hair (*ibid.*, p. 156). The *osu* live in a part of the village separated from the clan, and they are deprived of all their village assemblies and titles. More than this, they are made to believe that when they die, they will be buried in the Evil Forest. Accordingly, the church seems to signify the only shelter for them especially after witnessing the acceptance of twins by the missionaries. As soon as the church welcomes the *osu*, some of the converts express their disagreement. They explain to Mr. Kiaga the disapproval of associating with such outcasts, but Mr. Kiaga asserts that an *osu* “needs Christ more than you and I” (*ibid.*). Accepting the outcasts is certainly for the benefit of colonisers because the more they receive people, the more they could impose their power and hegemony over the Igbo.

The British hegemony is also apparent in distorting the traditions the Igbo revered like respecting python and conceiving it as a sacred animal. When the outcasts joined their service, they become zealous protectors of the colonising power. Thus, the missionaries instruct them to shave their hair as a means of removing the sign of disgrace. They are encouraged to challenge everything related to the Igbo culture. For instance, Okoli, one of the outcasts, is accused of “killing the sacred python, the emanation

of the god of water" which is the most favourite animal in the whole Mbanta, besides, "It was addressed as Our Father" (*ibid.*, p. 157). Whenever a python is killed unintentionally, there must be sacrifices and the arrangement of an expensive burial by the accidental killer. The python's burial must be as big as a great man's burial, but Okoli's case is different as he is not the accidental killer but one for whom the clan decides to arrange a severe punishment.

While Okonkwo suggests that a violent reaction must be done towards Okoli, the elders of Mbanta choose peace instead. Thus, for Okonkwo, these men are merely performing a practice which is usually done by women. In the presence of personal affairs, none of the Mbanta men would like to intervene. They avoid problems that are related to a man and his personal god. One of the Mbanta men says: "When a man blasphemes…. We put our fingers into our ears to stop us hearing. That is a wise action". For Okonkwo, such an action signifies a coward's personality. Therefore, he labels Mbanta as "a womanly clan", and his mind immediately goes to his fatherland where men are warlike and brave (*ibid.*, pp. 158-159).

Umuofia represents manliness and a place where a man could play his real role. The people of Umuofia rarely fear to come across problems; they are zealous protectors of every unwelcome situation. They never show signs of cowardice, "Such a thing could never happen in his fatherland". Okonkwo regularly encourages Mbanta people to resist the coloniser's hegemony because they accept every type of abomination. One of the Mbanta men acknowledges that Okonkwo's view is rational and he suggests that his people should prevent the outsiders from distorting their cultural values. Then, they start to exclude all the practitioners of their religion from the "privileges of the clan" (*ibid.*).

However, the Igbo people's struggle of decolonising their culture is met with constant failures because the Christians have formed a community of converts consisting of men, women, as well as children. "Mr. Brown, the white missionary" states: "it is only eighteen months since the Seed was first sown among you, I marvel at what the Lord hath wrought". The decolonising power of Mbanta people affects those women who begin to make some Easter arrangements. They have been ordered by Mr. Kiaga "to bring red earth and white chalk and water to scrub the church for Easter" (*ibid.*), but they return having being whipped severely by the clan, and they acknowledge that their community has outlawed them. By doing such an action towards women, the Mbanta men think that they are dismantling the coloniser's power, but in reality, they are merely showing signs of their weakness. More than this, whenever they hear news of Okoli's death, they think that their gods are still influential because Okoli has received his punishment straightly from the gods for killing the sacred python. So, the people come to believe that there is no point in fighting back the Christians because their gods will fight on their behalf.

Consequently, due mostly to the irrationality of their view about the world, the collective endeavour of Mbanta people is entirely unable to rule out the coloniser's hegemony. Thus, Okonkwo eagerly waits to see the ending moments of his exile. He believes that the real ambition of dismantling such an unlawful intrusion will find its dead in his fatherland. However, he expresses his extreme gratitude to his mother's kinsmen by preparing a large feast through which a reader can observe the unaffected nature of some certain traditional customs by the colonisers. The gathering of kinsmen, performing sacrifices, and expecting elders like Uchendu to break kola nut and pray to their ancestors to provide them with health and children as the symbol of wealth and power are vivid

examples of the traditional customs that resisted the coloniser's hegemony.

Relatives mean a lot for the Igbo, but unfortunately, the arrival of colonialism aims at cutting off all the intimate relations among the people. The elders presented in this novel, are deeply worried about the drastic changes in their cultural aspects and the negative consequences of colonialism on their culture. Therefore, by expressing his gratitude to Okonkwo, an elder member of the *umunna* expresses his anxiety about the future of the young people. He tells them: "I fear for you; I fear for the clan" (*ibid.*, p. 167) because leaving relatives and family members with the purpose of integrating into the new system of society has found a footstep especially among the young who could be brainwashed more efficiently by the coloniser's system of beliefs and administration.

The old man's speech foreshadows the partition of the Igbo community, loss of identity, and the cultural assimilation Okonkwo witnesses as soon as he returns to his fatherland because he begins to lose the fame and position that he had formed seven years ago. As Loon and Sardar (1999, p. 123) believe, "identity is regarded as the product of an assemblage of customs, practices and meanings, an enduring heritage and a set of shared traits and experiences". In fact, Ashcroft, Griffiths, and Tiffin (1995, p. 125) go more than this, and they argue that "The post-colonial desire is the desire of decolonised communities". Therefore, Okonkwo does not want an identity "thrown into mimicry and ambivalence" (*ibid.*), but the intrusion of European power has deprived him of the opportunity of attaining the highest title in the clan. Thus, he comes across a situation that weakens his will as the narrator states: he "lost his place among the nine masked spirits who administered justice in the clan" (*TFA*, p. 171). Now he understands that his fatherland also has gone under the shadow of colonial power. Such a reality

shatters most of his future hopes when he has already planned to rebuild two more huts for two new wives and prepare himself to be the lord of the clan. Unfortunately, the colonial hegemony has much more power in destroying his desires and putting obstacles on the way of his lifetime ambitions. The tragedy that most highlights Okonkwo's incapability is when he cannot cease his son from intermingling with the coloniser's culture.

It is worth noting that, in Umuofia ,the Christians are quite able of brainwashing not only the outcasts and lower classes of people but also title holders. The white people established "a court where the District Commissioner judged cases in ignorance", and received men for the trail from court messengers. The court messengers come from Umuru where the majority of colonisers first settled and built their church and government. For this reason, the court messengers, who are called *kotma*, are intensely disliked by the Umuofia people because they are "foreigners and also arrogant and high-handed" (*ibid.*, p. 174). They guard prison which is filled with men who stood against the colonial rule. The prisoners are forced to work every day, and each time they begin to work they sing a song that is worth quoting:

"Kotma of the ash buttocks,

He is fit to be a slave.

The white man has no sense,

He is fit to be a slave" (*ibid.*, p. 175).

The *kotma* are called Ashy-Buttocks "because of their ash-coloured shorts" (*ibid.* p. 174). However, they hate to be called by such a name; therefore, they beat the prisoners so severely.

Okonkwo's individual power still encourages him to react against cultural hegemony when he hears the reality of the loss of Igbo identity and culture. The only thing that intensely puzzles him is how the Umuofia people, who were the epitome of bravery and cultural preservation, have become powerless. Zizek (2003, p. 313) argues that "if the individuals were uneven in terms of power, order could be guaranteed through sheer domination" (*ibid.*). Okonkwo is the only character who never stops from preserving his culture because the colonial power like a contagious disease has affected the whole Igbo community and Okonkwo tries to become the community's healer from such a disease. He tells Obierika that they should do something to clear their land from the outsiders, but Obierika reminds him that individual efforts could not be as powerful as collective ones. Thus, their attempt will be met with failures, as Obierika says: "Our own men and our sons have joined the ranks of the stranger" (*TFA*, p. 176). Even if they could drive out the colonisers in Umuofia, they could not fight their own people because they are given power. Obierika further states:

"The white man is very clever. He came quietly and peacefully with his religion. We were amused at his foolishness and allowed him to stay. Now he has won our brothers, and our clan can no longer act like one. He has put a knife on the things that held us together and we have fallen apart" (ibid.).

No man in Umuofia is as concerned as Okonkwo about the white people's intrusion because they come to be highly respected by the clan. The colonisers employ various methods to accomplish their mission of brainwashing the Igbo about their culture through religion, education, medicine, etc. Mr. Brown persistently tries to relegate their gods as false and merely wooden statues. The narrator explains, on Mr. Brown's visits to other villages of Umuofia, "he had been presented with a carved elephant tusk,

which was a sign of dignity" (ibid., p. 179) and he gains lots of information about the traditional religion of the Igbo specifically from Akunna, one of the great men of the neighbouring village. Mr. Brown attempts to convince him that their gods or religious practices are false and there is only one Supreme God. Akunna enthusiastically explains to him that in spite of the Supreme God or what they call Chukwu, they also believe in other gods and view them as God's messengers. Akunna's endeavour to convince the white man of the validity of their religion can be seen as an attempt of decolonisation because religion has recorded essential roles both in the process of colonisation and decolonisation.

Due mostly to the fact that the worthy men in the Igbo community were firm believers in their traditional beliefs or religion, Mr. Brown concluded "that a frontal attack on it would not succeed" (ibid., p. 181). Thus, the white people influence them not only through the church but also school and hospital, and they beg families to send their children to school because religion and education are two essential elements in the coloniser's strategy. For Khatar and Zarrinjooee (2016, p. 224), Fanon often emphasises that "colonial education" causes "inferiority complex" because it "invites the black man to follow white man's values and forget his own culture" (ibid.). In addition, Gikandi (2000, p. 65) asserts: "school is a vehicle of colonial rule and conquest" (ibid.). As a means of encouragement, the colonisers provided students of different ages with various presents. In this way, the coloniser's power begins to have more effect on the Igbo. For this reason, Okonkwo is deeply grieved when he witnesses these drastic changes. He grieves for the entire Umuofia, which he sees "breaking up and falling apart", and he even grieves more for those brave men who have "unaccountably become soft like women" (TFA, p. 183).

However, there is disunity among the colonisers themselves because when the Reverend James Smith takes the position of Mr. Brown as the head of the church, he detests the way Mr. Brown managed the church. For him, the important thing is not to have numerous inappropriate converts who do not deserve Christian values. For the most part, Mr. Smith intends to attract the attention of great men of the clan to their culture. As soon as he leads the church, he begins to express his intense aversion to several Umuofian customs like mutilating dead ogbanje children. Labelling such a practice as devilish works, Mr. Smith condemns the practitioners as devil worshippers. Thus, the novel portrays Mr. Smith as the most rigid white missionary who "saw things as black and white. And black was evil" (ibid., p.184). As Fanon (2008, p. 139) states: whiteness symbolises "Justice, Truth, Virginity", whereas, blackness stands for all bad references.

The writer depicts most effectively the coloniser's aim to break up the Igbo culture into pieces and distort every custom they hold in high esteem. For instance, every year the Igbo form a ceremony to honour the earth goddess with the presence of the ancestors as *egwugwu*. And according to the Igbo tradition, to unmask an *egwugwu* publicly means to kill the ancestral spirit, whereas, Enoch, who is a zealous convert, dares to perform such a practice which is "One of the greatest crimes a man could commit" (*TFA*, p. 186). For these people, ancestral spirits talk to them through their masks, and during their communication, there is no human being under the mask but a spirit. Consequently, Enoch's action falsifies such beliefs and this is another vital sign of partition because the clan might doubt the sanctity of their beliefs in the *egwugwu*.

The impact of Enoch's crime on the clan and the band of *egwugwu* profoundly manifests itself in surrounding Enoch's compound with "machete and fire" as a means of destruction (*ibid.*,

p. 188). However, Enoch seeks refuge in the church, but the band heads for the church as well. For them, the church stands for all the distortion that has devastated their community. Without paying attention to Mr. Smith's idea of solving the matter, they begin to destroy the church collectively.

It is after the destruction of the church that Okonkwo feels happy once for all these years. He encourages the clan to take more violent action by killing the white men and driving them out of their memory. The clansmen respect his decision as they did before his exile, but they do not kill anyone. When the District Commissioner asks the village leaders to meet each other, Okonkwo reminds them to be well armed to avoid any situation similar to what Abame people had faced. However, when they meet the District Commissioner, they put down their machetes and begin to explain the crime Enoch has done towards their entire culture. Unfortunately, the colonisers imprison the leaders and encourage them to mimic their methods regarding religion, education, etc.

Due mostly to the fact that the British people view their culture as superior to all other cultures, they try to prove such an erroneous way of thinking by forcing the Igbo to follow their rules. This is because the colonisers usually impose their power and hegemony over the natives through the use of one of the two contrasting strategies: negotiation and force. Thus, what one might observe in the District Commissioner's attempt can be related to the former as he tells the leaders: "We shall not do you any harm…if only you agree to cooperate with us". To release the imprisoned leaders, the District Commissioner asks for "two hundred bags of cowries" (*ibid.*, p. 194). The guardians mistreat the leaders so severely, and for Okonkwo, this would not have happened if the clan had accepted his advice of killing the white men. However, out of love

and respect for their leaders, the people of Umuofia attempt to collect money to rescue them soon.

Even after their release, the District Commissioner insists on reassuring the superiority of his culture and the power of his queen as "the most powerful ruler in the world" (*ibid.*, p.194). Thus, the colonisers justify their cruel treatment by labelling the Igbo as irrational and uncivilised people who need to be disciplined and educated by the British. Their illegal settlement in his community deeply touches Okonkwo. In no way, his mind stops thinking about the severe treatment he received in prison. Therefore, he hopes that the clansmen reach a final decision and act like real warriors to drive out these illegal occupiers and if they do not cooperate with him, he will resist alone. For him, "worthy men are no more" (*ibid.*, p. 200). At last, the villagers gather and meet in the marketplace. Okika, one of the leaders whom the white man arrested, speaks to the crowd and encourages them to fight and do whatever contributes to the expulsion of the colonisers from their country including the clansmen who have followed them.

Unfortunately, the meeting is interrupted by the arrival of some court messengers, and their head announces that the white people have ordered to put an end to the meeting. Okonkwo, whose anger is indescribable, approaches the man and fearlessly beheads him with his machete. Okonkwo is the only one who practices his power without any hesitation because he knows that Umuofia is no longer the place for warlike men. Such an assumption confirms itself when Okonkwo sees people allowing the other court messengers to escape instead of taking action. He hears people saying: "Why did he do it?" (*ibid.*, p. 205). Okonkwo finally realises that his power cannot preserve his culture no matter how effortlessly he struggles. Thus, he commits suicide rather than surrender to the authority of the white men because his extreme

obsession with masculine strength causes him a sense of estrangement. He realises that no one is as ardent as himself about preserving cultural values and preventing the influence of external forces. Ironically, the District Commissioner plans to write his experiences of civilising the Nigerian and about the story of a "man who had killed a messenger and hanged himself" in his future book "*The Pacification of the Primitive Tribes of the Lower Niger*" (*ibid.*, pp. 208-209).

It is reasonable to mention that *TFA* portrays a kind of people who are caught between two conflicting cultures. Achebe's hero intensely struggles to stimulate the Umuofia people into the preservation of their traditional ways of life and opposition to the colonial power. However, Okonkwo realises that he is all alone in maintaining cultural integrity and his downfall brought about such self-consciousness. He witnesses the tension between his longing to remain inflexible and the society's desire for assimilation.

Alam (2014, p. 104) argues that "Okonkwo symbolises the essence of Umuofia" and his suicide which is the result of the colonial power "symbolises the suicide of Umuofia's essence". However, similar to what Njeng (2008, p. 5) writes, his "suicide is one of the greatest acts of valour" (*ibid.*). Okonkwo's suicide symbolises the triumph of the coloniser's hegemony and the collapse of the Igbo people's resistance during the occupation.

The novel puts forward two different interpretations about Okonkwo's suicide. On the one hand, one could relate his death to the drastic psychological and social pressure of colonialism on him. On the other hand, his death, which is not anybody's death but the death of someone who was once the epitome of his culture, symbolises the attempts of the Igbo to decolonise their occupied culture and not to be assimilated by the alien values and the

oppressive hegemonic power. Thus, Okonkwo's suicide implies the community's ongoing struggle of decolonisation as they want to sacrifice themselves for rejecting the colonisers' culture.

Conclusion

The study analysed the decolonising power of Igbo culture in Achebe's masterpiece *Things Fall Apart* that depicted the richness of Igbo community before and after British colonialism. It emphasised the pre-colonial Igbo identity and portrayed Okonkwo as the symbol of cultural preservation whose identity was formed through wealth, status, titles, and strength. In addition, this study examined the impacts of colonialism on the colonised people and how they responded to the occupier's culture by accepting or rejecting it. In other words, it depicted the hegemony of the coloniser and the native people's resistance to decolonise their own culture. Through Okonkwo, who was the epitome of his community, the work showed that the Igbo kept on resisting the hegemonic power because he was ready to sacrifice his life instead of surrendering to colonial rule. Finally, the study pointed out the negative effects of colonialism, and it conveys a message to resist collectively the hegemony of the colonisers that work for the devastation of the native culture and the erasure of national identity.

References

- Achebe, C. (1994) *Things Fall Apart*, New York: Anchor Books.

- Adeyemi, O. (2018) 'Nigerian Government and Politics', [Blog] *Dr. Olanrewaju Olu-Adeyemi*. Available: http://lanreoluadeyemi.blogspot.com/2018/01/nigerian-government-and-politics.html [accessed 3 May 2018].

- Alam, M. (2014) 'Reading Chinua Achebe's Things Fall Apart from the Postcolonial Perspective', *Research on Humanities and Social Sciences*, [online] 4(12), 104. Available: http://www.iiste.org/Journals/index.php/RHSS/article/download/13617/14216 [accessed 7 Aug. 2018].

- Ashcroft, B., Griffiths, G. and Tiffin, H. (2007) *Post-Colonial Studies: The Key Concepts*, 2nd ed., Abingdon: Routledge.

- Ashcroft, B., Griffiths, G. and Tiffin, H., eds. (1995) *The Post-Colonial Studies Reader*, London: Routledge.

- Basu, A. (2014) 'Postcolonial Adaptation and Appropriation in Chinua Achebe', *International Journal of English and Literature*, [online] 6(3), 51-52. Available: http://academicjournals.org/journal/IJEL/article-full-text-pdf/3EA5A0150999 [accessed 7 Aug. 2018].

- Bressler, C. (2011) *Literary Criticism: An Introduction to Theory and Practice*, 5th ed., Boston: Pearson Education, Inc.

- Clare, J. and Hamilton, H. (2004) *Writing Research: Transforming Data into Text*, London: Churchill Livingstone.

- Deji, A. (2013) 'Historical Background of Nigerian Politics, 1900-1960', *IOSR Journal Of Humanities and Social Science*, [online] 16(2), 84-94. Available: http://Historical Background of Nigerian Politics, 1900-1960 [accessed 2 May 2018].

- Dobie, A. (2015) *Theory into Practice: An Introduction to Literary Criticism*, 4th ed., Stamford: Cengage Learning.

- Eliot, T. (1976) *Christianity & Culture*, Orlando: Harcourt Brace & Company.

- Fanon, F. (2004) *The Wretched of the Earth*, New York: Grove Press.

- Fanon, F. (2008) *Black Skin White Masks*, London: Pluto Press.

- Gikandi, S. (1991) 'Chinua Achebe and the Post-colonial Esthetic: Writing, Identity, and National Formation', *Studies in 20th Century Literature*, [online] 15(1), 33. Available: http://newprairiepress.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1263&context=sttcl [accessed 30 May 2018].

- Gikandi, S. (2000) *Ngugi Wa Thiong'o*, New York: Cambridge University Press.

- Guerin, W., Earle, L., Lee, M., Jeanne, R. and John, W. (2011) *A Handbook of Critical Approaches to Literature*, 6th ed., New York: Oxford University Press.

- Habib, M. (2011) *Literary Criticism from Plato to the Present: An Introduction*, Malden: Wiley-Blackwell.

- Khatar, S. and Zarrinjooee, B. (2016) 'Hybridity in Culture and Identity: Chinua Achebe's No Longer at Ease', *Journal of Novel Applied Sciences*, [online] 5(6), 224. Available: http://jnasci.org/wp-content/uploads/2016/07/JNASCI-2016-224-232.pdf [accessed 7 Aug. 2018].

- Kirch, W., ed. (2008) *Encyclopedia of Public Health*, New York: Springer.

- Loon, B. and Sardar, Z. (1999) *Introducing Cultural Studies*, Cambridge: Icon Books Ltd.

- Mayowa, A. (2014) 'Pre-Colonial Nigeria and the European's Fallacy', *Review of History and Political Science*, [online] 2(2), 18-21. Available: http://rhpsnet.com/journals/rhps/Vol_2_No_2_June_2014/2.pdf [accessed 14 Oct. 2018].

- Mullaney, J. (2010) *Postcolonial Literatures in Context*, New York: Continuum.

- Njeng, E. (2008) 'Achebe, Conrad, and the Postcolonial Strain', *Comparative Literature and Culture*, [online] 10(1), 5. Available: https://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1328&context=clcweb [accessed 7 Aug. 2018].

- Olsson, M. (2010) 'Colonial Legacies: Ambivalence, Mimicry and Hybridity in Chinua Achebe's *Things Fall Apart* and Louise Erdrich's *Tracks*', Special Project, Mid Sweden University. Available: http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:302445/fulltext01.pdf [accessed 7 Aug. 2018].

هەولێرنامەی کتێب

- Ramirez, E. (2015) ‘Cultural Hegemony Today: from Cultural Studies to Critical Pedagogy’, *Postcolonial Directions in Education*, [online] 4(2), 117-118. Available:https://www.um.edu.mt/library/oar/bitstream/handle/123456789/19941/Cultural%20hegemony%20today.%20From%20cultural%20studies%20to%20critical%20pedagogy.pdf?sequence=1&isAllowed=y [accessed 20 May 2018].

- Retd, P. and Maut, D. (2014) ‘The Impact of Colonizer on the Colonized: A Postcolonial Study of Nigerian Igbo Culture and History in Chinua Achebe’s Things Fall Apart’, *Journal of Humanities and Social Science,* [online] 19(11), 257-260. Available: http://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol19-issue11/Version-2/A0191120108.pdf [accessed 7 Aug. 2018].

- Said, E. (1994) *Culture and Imperialism*, New York: Vintage Books.

- Thiong’o, N. (1993) *Moving the Centre: The Struggle for Cultural Freedoms*, London: James Currey Ltd.

- Zizek, S., ed. (2003) *Jacques Lacan: Critical Evaluations in Cultural Theory*, London: Routledge.

هەژموون و بەرەنگاری لە ڕۆمانی

"شتەکان لێک هەڵدەوەشێنەوە"ی چینوا ئاچیبێ

پوختە

ئەم توێژینەوەیە لە ڕوانگەی پۆست-کۆلۆنیالیەوە هێزی کەلتوری بۆ نەهێشتنی داگیرکاری (پۆست کۆلۆنیالیزم)، لە بە ناوبانگترین ڕۆمانی (چینوا ئاچیبێ) بە ناونیشانی"شتەکان لێک هەڵدەوەشێنەوە" (١٩٥٨) *شی دەکاتەوە*. توێژینەوەکە وێنەی کۆمەڵگەی (ئیگبۆ) دەخاتە ڕوو، یەکێک لە سەرەکیترین گروپە نەژادەکانی (نایجیریا)یە کە خاوەنی ناسنامەی خۆیان و ئایینی ڕەسەن و نەریتی جیاوازی خۆیانن هتد...، هەروەها وێنای ئەوەش دەکات چۆن ئەو کۆمەڵگەیە دەکەوێتە بەر هەڕەشەی هەوڵە سەرسەختەکانی ئیمپریالیزمی بەریتانی هەر کە دەگەنە (نایجیریا). سەرباری ئەوەش، ئەم بەشە وێنای پێکدادانی نێوان دوو جۆر کەلتور دەکات کە دەرئەنجامی هاتنی داگیرکاریە و هەروەها سەرنج دەخاتە سەر ئەو کۆشش و خەباتە جیاوازانەی لە لایەن خەڵکی ڕەسەنی (نایجیریا)وە دراوە بۆ ئازادکردنی خۆیان لەدەست کەلتووری داگیرکاری. هەرچۆنێک بێت, زۆربەی کۆششەکانیان ڕووبەڕووی شکستبوونەوە و کەمیان سەریانگرت. هەروەها توێژینەوەکە بەئاگاهاتنەوەی خود و بەرەنگاری گەلی داگیرکراو دژ بەو گۆڕانکاریە سەختانەی داگیرکاری بەسەر کەلتور و ناسنامەیانیاندا هێناوە دەخاتە ڕوو و ئامادەسازیان بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی دەسەڵاتی زاڵی ستەمکار وێنا دەکات. توێژینەوەکە بە ئەنجامێک کە هەموو دۆزینەوە سەرەکیەکانی لێکۆڵینەوەکە کۆ دەکاتەوە کۆتایی پێدێت ودواتر لیستی سەرچاوەکان و بیبلیۆگرافیای بە دوادا دێت.

وشه كليلييەكان: كۆلۆنياليزم, نەهێشتنى داگيركارى, كەلتوورى ئيگبۆ, هەژموون, بەرەنگارى.

الهيمنة و المقاومة في رواية (الأشياء تتداعى) للكاتب تشينوا اتشيبا

ملخص:

تقوم هذه الدراسة بتحليل القوة النازعة للثقافة في دحض الأستعمارية من وجهة نظر مابعد-الكولونيالية في رواية (الأشياء تتداعى) (١٩٥٨) وهي ابرز رواية للكاتب تشينوا اتشيبا. يقوم جزء كبير من الرواية بتصوير مجتمع قوم (ايجبو) الخاضع للاستعمار، بصفته أحد المجاميع الرئيسية في (نايجيريا) والتي تمتلك هويتها الخاصة بها و دينها الآصلي و تقاليدها المتميزة. ويصور أيضاً كيفية خضوع هذا المجتمع للجهود المضنية من طرف المستعمرين البريطانيين حال وصولهم الى (نايجيريا). فضلاً عن هذا، يتتبع تصوير الصدامات بين الثقافتين اللتين انتجتهما وصول القوى الأستعمارية. ويركز الدراسة على عدة محاولات للسكان الأصليين في (نايجيريا) للتخلص من ثقافتهم الأستعمارية. وعلى الرغم من ذلك، لاقى نضالهم الفشل في كثير من الحالات، وفي الحالات القليلة أصاب نجاحاً. ويعرض البحث الوعي بالذات و المقاومة من طرف الشعوب المستعمرة ضد التغييرات العميقة التي احدثتها الأستعمار في ثقافتهم و في هويتهم، ويصور استعدادهم لمقاومة القوى المهيمنة الأضطهادية. وتنتهي الدراسة الى الأستنتاج الذي يلخص أهم نتائج الدراسة و تليها قائمة المراجع و المصادر المستخدمة في الدراسة.

الكلمات المفتاحية: الأستعمار، التخلص من الأستعمار، ثقافة قوم (ايجبو)، الهيمنة، المقاومة.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.24

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

Language Policy and Kurdish Identity since 2003

هەوالنامەی کتێب

Rashwan Salih (BA, MA, PhD)
College of Languages
Salahaddin University
rashwan.salih@su.edu.krd

Hawzhen R. Ahmed (BA, MA, PhD)
Faculty of Arts
Soran University, Soran/Erbil
hawzhenahmed85@gmail.com

Abstract:

Contemporary debates on multiculturalism, literary studies, nationalism, and linguistic rights often find language policy scholars and politics researchers at crossroads. This paper aims at assessing the difficulties and building bridges between scholars of language and cultural policies and political theory regarding Kurdistan Region-Iraq case. The sections map out the descriptions of the debates and potential contributions that political theory can make to language-cultural policy and vice-versa. The paper provides insights on how language policy evolved in Kurdistan Region of Iraq from 2003 to date. This is a particularly remarkable period of Kurdish people's history as they have enjoyed an autonomous status within Federal Iraq. The paper also offers an appraisal of current research, areas of contest and a framework for future interdisciplinary inquiry on the complex interface between language, culture, power and ethics. This collection will be useful for scholars from diverse fields with interests in contemporary societal debates in which language and culture play an important and central role.

Key words: Language and Cultural Policies, National Identity, Dialectical Conflicts

Language Policy and Kurdish Identity since 2003

Introduction

This study analyzes the interrelation between language policy and political conjunctions that determine the development of a language (positively or negatively) and the sense of national identity among the natives. Language policy change is probably the first step to significant changes (political, social and economic) taking place in Kurdistan region in the future. According to Minasyan-Bareid (2014), the notions of language policy, national identity and political concurrences are interrelated and interdependent and the analysis of language policy as a political tool purportedly brings in social changes and influences the (national) lives of nations very significantly.

Political theorists have put multifarious arguments about "the language of politics" but rarely dealt with "the politics of language" – the former being about the symbols and rhetorical devices used in political discourse, whereas the latter is more focused on the decisions concerning languages used in political, legal and educational arenas (Kymlicka, 1996: 111). This study attempts to analyze both "the language of politics" and "the politics of language" in the framework of the Arabic-Kurdish-English relations. According to Cooper, "language planning refers to deliberate efforts to influence the behavior of others with respect to the acquisition, structure, or functional allocation of their language codes" (1989: 45), by establishing a comprehensive analysis of the issues related to linguistic pluralism and nationalism. We are trying to contribute to demonstrating the role of linguistic rights for active establishment of a viable pluralistic democracy and to find a peaceful path towards co-existence amongst social groups.

This research is unique in its interdisciplinary character and the fact that it could bridge political science and cultural and linguistic aspects. Finally, the research of lingo-cultural policy under the influence of political consensuses can be, on the one hand, applied in political studies to observe the moods and tendencies in political life of many countries; on the other hand, this could serve as a good signal to the language policy makers, linguists, cultural anthropologists and academics to work on protecting the languages and cultures that might seem to be under the danger of colonization.

Historical Background of Kurds and Kurdish Language in Iraq

Background

Kurds are an ethnic group whose origins are in the Middle East. They are one of the largest ethnic groups in the world that do not have a state of their own. This geo-cultural region is referred to as "Land of the Kurds". Iraqi Kurdistan is an autonomous region in northern Iraq, covering 40,643 square kilometers and has a population of approximately four million people (Bartu, 2010: 86). Kurdish populations occupy the territory in and around the Zagros mountains. Michael M. Gunter states that “these waterless unwelcoming mountains have been a geographic buffer to cultural and political dominance from neighboring empires” (2008: 3). Thus, Persians, Arabs, and Ottomans were kept away and left a space for the Kurds to develop Kurdish culture, language, and identity over the years.

Pre-1991

According to Gunter, the Kurds are thought by some scholars to be the descendants of various Indo-European tribes that arrived

the region about 4,000 years ago. In the sixteenth century, the majority of Kurds fell under the Ottoman Rule. Following the World War I, the Great Britain created the state of Iraq out of the Sykes–Picot Agreement during the way days, Iraqi Kurds developed as a subgroup of the Kurdish peoples. The Kurdish people were expecting to soon gain independence from what they were promised in the Treaty of Sèvres in 1920, but this was quickly overturned in 1923, when the Treaty of Lausanne established the Republic of Turkey over Kurdistan's borders (Ali, 1997: 522).

During the twentieth century, many Kurdish nationalist movements rose, struggling for the Kurdish cause and calling for Kurdish political, cultural and linguistic rights. All four Kurdistan parts witnessed the rise of these nationalist movements, and in the Iraqi Kurdistan, the movements were mainly led by Kurdistan Democratic Party (established in 1946) and Patriotic Union of Kurdistan (emerged from KDP and established in 1976).

1991–2003

After the Gulf War and unsuccessful Kurdish Uprising in 1991, Kurds fled back to the mountains to seek refuge from Saddam's regime. The United States established a safe- haven and a no-fly zone initiative in Iraqi Kurdistan for the Kurds for them to develop an asylum away from the Saddam's regime. United Nations Security Council Resolution 688 in 1991 condemned and prohibited "the repression of the Iraqi civilian population [...] in Kurdish populated areas." After many bloody encounters, an uneasy balance of power was reached between the Iraqi forces and Kurdish Peshmerga forces, ultimately allowing Iraqi Kurdistan to function independently. The region continued to be ruled by the Kurdish political parties and began to establish a stable economy and national identity. Iraqi Kurdistan "built a socioeconomic

infrastructure from scratch, completely independent from the centralized framework for the Baath regime" (Bengio, 2005: 173). Though civil war broke out in the north between Barzani's Kurdistan Democratic Party and Talabani's Patriotic Union of Kurdistan from 1994 to 1998, Kurds were still able to maintain a democratic and prosperous foundation for their region (Gunter, et al 2004).

2003 – present

When the US-led war on Saddam in 2003 broke out, the northern Kurdish border with Iraq was moved considerably southward. This gave Kurds more access to water and oil resources, therefore increasing priorities within the region to establish steady relations with the Kurds. This new access also encouraged more investment within the region, softening political tensions and polarization. Feeling safe and rescued from Saddam's repressions, Kurds then gained confidence and started developing the region in economic, social, diplomatic and political aspects. However, Kurdistan Regional Government (KRG) has done very little to develop a standardized language to be used at public and private sectors. Perhaps the polarized nature of Kurdish dialects and the distribution of two main dialects (Kurmanji and Sorani) between different geographies within the Kurdistan Region were among the reasons why a straightforward and sustainable policy was not adopted. According to Sheyholislami, different policies towards Kurdish, coupled with other geographical and socio-economic factors (Ahmed, 2006: 48), have contributed to the rise of particular challenges for the language. Among these are the lack of a common standard language, a unified writing system and mutual intelligibility across the main dialect groups – which are influenced by various aspects of the dominant state languages (sound system,

vocabulary, grammar, idioms, and other discourse features) (2015: 30).

Theoretical Framework

The significance of linguistic and cultural legacies has hardly occupied a position in the KRG's policy-making. This is a grave pitfall stemmed from the lack of awareness regarding the importance of Kurdish language and culture that have long been subjected to oppression and denial. Even though language has, historically and culturally, proved to be the nation's spirit, the historical existence of nation itself is problematic (Mondal, 2003). For Ernest Gellner, nations are not simply there, but are creations of nationalist ideology. It is not 'a natural, God-given way of classifying men, as an inherent though long-delayed political destiny', while it is 'nationalism' that 'sometimes takes pre-existing cultures and turns them into nations, sometimes invents them, and often obliterates pre-existing cultures' (Gelner, 1983: 49). No matter to which extent Gellner's argument is well swallowed since nationhood is now a reality and inescapable. Absence of putting a well-enhanced policy-making towards language –and therefore national identity– has caused fraction between the parts of Kurdistan located in Turkey, Iran, Iraq and Syria, since a bleak connection exists between the Kurdish speakers in these parts where cultural practices are at issue. Hardly in any case, the colonized nation had not faced suppression of its native language and culture by the colonizer. A glimpse of nations and peoples' histories in different geographies indicates the confluence of language and identity, a coincidental narration of past, present and future of social groups. An obvious example of this is that up until this moment, African writers and intellectuals have not reached an agreement to decide on the language of their writings and on a unified language (of each African state) in narrating the

stories of African peoples to the world readership. It was not accidental that the Kenyan writer, Ngugi Wa Thiong'o, refrained from using English language in writing his fictional works; for Thiong'o English is rather the language of the commanding master and colonization and can hardly represent the spirit of African self-expression (Stansfield, 2003: 18).

Studying language through political science is to be interested in persistence of linguistic ethnicity as a political phenomenon: alliances, elite formation, political, economic reasons for language maintenance or shift. The link between language and national identity was first explored in the works of the eighteenth century German Romantics like Herder and Fichte. These philosophers defined the linguistic and cultural identity of the German nation, and "their ideas were immensely influential in shaping nationalist movements throughout Europe" (Cemiloglu, 2009: 8). The German philosophers believed that national communities are natural and unique. They argued that even if these communities should forget their true identities, they could reclaim their authentic selves through an "awakening of consciousness." (Ibid: 9). Language plays an essential role in the process of reclaiming one's true nature. Herder believed that language was synonymous with thought and was to be learned in a community. Since every language is unique, he reasoned that each community had its own mode of thought and the community is the sum of these modes of expression. According to Herder, "every nation has its own storehouse of thought rendered into signs; this is its national language". Similarly, Fichte claimed that "language mirrored the national soul" (Ozkirimli, 2000: 18).

Iraqi Kurdistan Region had a quasi-government from 1991 to 2003, but it had not been really a fully-fledged authority with high standard qualities of administration. Then came the era of post

2003, following which the Kurdistan Region gained considerable power in Iraq after the demise of the Ba'ath regime. However, the successive Kurdistan cabinets since 2003 have been passive to produce a clear and sustainable policy towards Kurdish language. According to Crawford, language policy is "what a government does officially through legislation, court decisions, executive action or other means" to regulate how languages are used in public contexts; cultivate language skills needed for national priorities; and establish the rights of individuals or groups to learn, use, and maintain languages (2005: 09-16). Záhořík also states that "Language Policy has to do with decisions (rules, regulations, guidelines) about the status, use, domains, and territories of language(s) and the rights of speakers of the languages in question" (2011: 91). Similarly, Calvet notes that the possession of authority is necessary in the formulation of language policies. In other words, language policy is the responsibility of the government (1998: 228). Since its establishment in 2005, the Kurdish academy was expected to pave the way towards standardization of Kurdish language and formulate the government's models of language policy.

Záhořík and Teshome propose four models of public policy towards language: "disestablishment, official multilingualism, language rationalization and language maintenance" (2008: 14). The disestablishment or public disengagement model specifies that there should not be any official publicly recognized language or languages. Official multilingualism model dictates that there must be the same recognition for the various languages used in the country. Language rationalization attempts to choose a privileged public language by either denying or limiting the recognition of other languages. Language maintenance aims to make all languages equally successful. KRG is in between the four models of language policy proposed by Záhořík and Teshome (2008). They have

adopted a mixture of covert and overt policies towards official language in the region by assigning Kurdish language as the official language of Kurdistan Regional Government and explicitly stating the rights of any or all linguistic groups to the use of their language in whatever domains they specify.

Historical Background of Language Policy in Kurdistan Region

Following the 1991 Uprising against the Ba'ath Regime in Iraq and gaining semi-autonomy, Kurdish political parties, the then "Kurdistan Front", formed an autonomous regional state with a parliament of their own and established a council of ministers on 4 July 1992. Afterwards, they adopted the policy of "decentralization" of the Arabic language (Stansfield, 2003: 13). Considering that most of the population in Kurdistan Region were Kurdish speakers, the administration at that time collectively realized that the Region was losing its national identity and culture. Thus, they started with crucial changes in the language policy of the regional government. KRG claimed the Kurdish language to be the state language in the region with a de facto status providing the Arabic and English languages with the de juro status of an international language of communication (Ahmed, 2006: 71).

The KRG efforts aimed at diminishing the role of the Arabic language were proved to have succeeded for several years when the number of schoolchildren studying in Kurdish at educational institutions in the region had outnumbered those studying in Arabic by 2000. Shops and commercial institutions had to remove Arabic names from their walls and substitute them with Kurdish names. City neighbourhood names in Kurdistan Region where changed from Arabic (or pro-Ba'athist names) to Kurdish names, such as Saddam Quarter in Erbil to Kurdistan Quarter, al-Qadissiya Quarter to Kwestan, etc. However, this attempt to diminish the effects of

Arabization[i] led to the emergence of a generation with a broken Arabic and who were oblivious of the oppression Kurds suffered from the Arab rules.

After the fall of Saddam's Ba'athist Regime in 2003, the Kurdish law-makers in Baghdad were able to include Kurdish language in the first Federal Iraqi Constitution in 2005; Section One, Article Four, First Paragraph reads:

The Arabic language and the Kurdish Language are the two official languages of Iraq. The right of Iraqis to educate their children in their mother tongue, such as Turkmen, Assyrian, and Armenian shall be guaranteed in government educational institutions in accordance with educational guidelines, or in any other language in private educational institutions[ii].

(Federal Iraqi Constitution 2005: Part1, Article 4, 1st Paragraph)

Consequently, all official correspondence and state communication shall be produced in Arabic and Kurdish languages, including Kurdistan Region. However, apart from the name of council of representatives in Baghdad, all official correspondence and Iraqi parliament sessions are conducted in Arabic without the provision of Kurdish content. Reciprocally, Kurdistan Region administrative institutions issue all correspondence, unless addressing Baghdad or international bodies, in Kurdish.

Kurdistan Parliament approved a draft constitution on the 24th of June 2009, where Article 14, Section One states that:

Kurdish and Arabic shall be the two official languages of the Kurdistan Region. This constitution guarantees the right of the

citizens of the Kurdistan Region to educate their children in their mother tongue, including Turkmen, Assyrian, and Armenian, in the government's educational institutions and in accordance with pedagogical guidelines.

(Draft Constitution of Kurdistan Region-Iraq, 2009: Article 14, 1st Paragraph)

With Kurdish political move towards establishing an independent Kurdistan state following the 2017 referendum, the problematic status of the Kurds in Iraq deteriorated and the issue of Kurdish identity in Iraq became more complicated. If the pre-2003 Kurdistan Region had struggled against Arabization, now Kurdistan was facing a greater danger of losing its autonomous status in Iraq. To make people vote for '2017 independence referendum', Kurdish politicians, first, had to persuade Kurdistan population that their economic, social status and security are preserved and, second, to solve the issue of the fading national identity feeling among the Kurds in the region due to the KRG's institutionally unorganised administration[iii].

This challenge was made harder by Baghdad's military solution to the issue of Kurdistan Independence Referendum. Baghdad decided to remove Kurdish language from the Iraqi National Cards and National Food Rations – even though the decision was not executed. International Flights to/from Erbil and Sulaimaniyah airports were also banned[iv].

Iraqi Kurdistan Region adopted a mixture of overt and covert policy towards official language in the region by explicitly stating the rights of any or all linguistic groups to the use of their language in whatever domains they specify and using only Kurdish in public administration communications. Despite the claims stating that KRG is gradually taking the same steps of preceding language

colonizers (for instance, the Ba'ath Regime), all minorities in the region are free to use their language and school their children in their own language (Arabic, Turkmen, Assyrian, etc). However, on the micro level, there is a tendency towards standardizing Sorani dialect in Kurdistan Region, as stated by Sheyholislami that KRG had adhered to the Nationalist Linguistic Policy "one nation equals one language" (2012: 109).

Kurdish Language and Dialectical Conflicts in Iraqi Kurdistan Region

Kurdish is a macro-language consisting of at least five dialect groups: Northern Kurdish (Kurmanji), Central Kurdish (Sorani), Southern Kurdish (Kirmashani/ Faili/ Kalhuri), Zazaki and Gorani/Hawrami. These groups belong to the northwestern branch of Iranian languages, a branch of the Indo-Iranian family, which is a sub-group of the world's largest family of languages - the Indo-European languages (Sheyholislami, 2015: 31). This classification sets Kurdish apart from Arabic and Turkish and places it close to Dari, Balouchi, Pashtu and Persian/Farsi on linguistic and sociolinguistic grounds. While linguists overwhelmingly accept this as a fact, there is less consensus as to the varieties of Kurdish itself. Whereas a number of Western philologists and theoretical linguists do not consider Zazaki and Gorani/Hawrami as Kurdish, the vast majority of the speakers of these varieties - except for a group of Zazaki intellectuals - consider their speech variety a Kurdish "dialect". While Central, Southern and Gorani/Hawrami groups are spoken in Iran and Iraq, Zazaki is spoken in Turkey only; Kurmanji is spoken in all major Kurdish areas. Only two dialect groups, Sorani and Kurmanji, have standardized literary varieties (Sheyholislami, 2015: 32). Nonetheless, the oldest and most established Kurdish variety in the Region is Sorani variety based on Sulaymaniyah dialect. Haig and Matras point out that

“prose in this dialect dates back to the nineteenth century… and a phonemic orthography was designed for the language on the basis of Persian-Arabic script” by the British administration later in nineteenth century (Haig and Matras, 2002: 4).

One of the challenges that Kurdish language policy has faced is the diversity of dialects spoken throughout the Region. However, this linguistic diversity is not seen as a threat to the formation of the national identity in Kurdistan Region, because, all in all, Kurdish varieties and dialects spoken in the Region are collectively referred to as Kurdish language. Sheyholislami indicates that lack of a clear language policy by KRG has created arrays among intellectuals in the Region which have led to disputes between Sorani and Hawrami intellectuals and activists.

Before 1991, all Kurdish dialects were equally oppressed by Saddam’s regime. After 1991, and more specifically after 2003, in the absence of a common enemy, internal differences between the speakers of various dialects started to emerge. Sorani has always been the predominant dialect in Iraqi Kurdistan Region and has widely been used in the public and private domain, except in Duhok province where Badini (Kurmanji) has always been the dominant dialect (Sheyholislami, 2012: 111). In 1995, Duhok directorate of education requested KRG to replace Sorani dialect with the Badini dialect in the school curriculum. In 2006, a group of Hawrami speakers submitted a petition to Kurdistan Parliament demanding linguistic rights and asked that Hawrami dialect be recognized as a “minority language” (May, 2001: 153). The extent of reactions against this petition by the conservative Kurdish nationalists and naming the petitioners as separatists and non-patriotic was ironically very similar to what nationalist Arabs would call Kurdish intellectuals before 2003. According to Sheyholislami, Hawrami speakers’ petition was perceived as a

challenge to the years-long hegemony of Sorani Kurdish. In response, some well-known Sorani Kurdish writers, academics, journalists and artists signed a petition demanding Sorani Kurdish to be declared the standard and official language of Iraqi Kurdistan, the petition was addressed to Mr Masoud Barzani, the Kurdistan President, KRG cabinet and Kurdistan Parliament (Sheyholislami, 2012: 114).

This dispute between Sorani (as a dominant dialect in Iraqi Kurdistan Region) and other Kurdish dialects still exists. The Kurdish academy, which is funded by KRG, is supposed to tackle this issue and find logical and scientific solutions. The academy is populated by several well-known Kurdish linguists, academics, and writers. In 2008, they held a number of meetings and the views were published by the academy, only there was no consensus on a clear language policy. Later in 2010, the academy held a conference on language issues and studies in which academics, writers and language experts were asked to express their views on the issue of officialization of the Sorani Dialect. One of the views to stand out among the others is that of Amir Hassanpour's, who believes that Kurdish is a bi-standard language and that KRG has to declare two varieties as the standard languages in the Region instead of one (Sheyholislami, 2012: 116). However, this is not very popular among language nationalists.

The German philosophers, Herder and Fichte, believe that national communities are "natural and unique". They argue that even if these communities should forget their true identities, language will play an essential role in the process of reclaiming their true nature (Cemiloglu, 2009: 9). Since every language is unique, Herder reasons that each community has its own mode of thought and the community is the sum of these modes of expression. According to Herder, "every nation has its own

storehouse of thought rendered into signs; this is its national language". Similarly, Fichte claims that "language mirrored the national soul" (Ozkirimli, 2000: 18). According to these claims, Kurdish language might be shredded to smaller separate languages, an act played by state governments for decades. On the other hand, if Kurdish communities unified under the national label of Kurdistan and unified Kurdish language, then this thought of "one nation, one language" would favour the Kurds regardless of other non-Kurdish groups. However, according to Haugen, "to choose any one vernacular as a norm means to favour the group of people speaking that variety" (2003: 420). Thus, it is logical to say that the political polarization in Kurdistan Region before 2003 and deepening ideological dichotomy among the rival political powers have led to the widening of the space between Kurmanji and Sorani Dialects. Consequently, the successive KRG cabinets have been broad-based embracing the participation of several political powers since 2003.

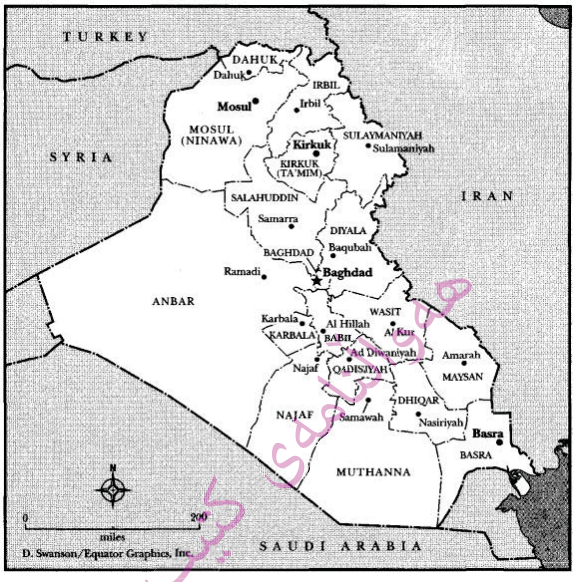
Language as Symbolic Power in Kurdistan Region- Iraq

According to the official Kurdistan Regional Government website[v], "language colonization was one of the most dangerous means of Arabization" because it was the Arabization of the brains of the educated Kurdish elites and intellectuals. Ironically, until the mid-1990s, the dominant Kurdish dialect in Iraqi Kurdistan Region was Sorani. Following the 1994 – 1997 civil war in the Iraqi Kurdistan Region, KDP expanded their authority from Duhok to Erbil governorate and the PUK took over Sulaimaniyah Governorate and Garmiyan District (Area). The civil war brought in social and cultural fractions inside the Kurdish society that has long suffered from previous humanitarian predicaments at the hands of Iraqi regimes. Thousands of people were disadvantaged from the civil war, including murder, injuries, displacements,

disappearances and imprisonments. The 1998 "Washington Agreement", fortunately, put the fighting between the KDP and PUK fighters to an end. KDP and PUK officials have repeatedly cursed these unlikely consequences. The former Kurdistan Region president, Masoud Barzani, president of the KDP, too, and the late Iraqi President Jalal Talabani (Former General Secretary of PUK) have often reassured Kurdistan Region people of not restarting the civil war in any circumstance. However, the civil war resulted in the establishment of two administrations and the leaders have not – and been unable – to form a national administration, and divided the Region into two zones, one ruled by KDP in the areas of Duhok and Erbil and the other governed by PUK in Sulaimaniyah and Garmiyan areas (See map 1). Consequently, the dominance of Sorani was challenged in 1996 when the Duhok Assembly and Board of Education called upon the KRG in Erbil to help them replace Sorani with Badini in schools, starting with grades one to three. The KRG in Erbil was led by the KDP (Kurdistan Democratic Party) whose leadership (Barzani) spoke Badini. The KDP government agreed and assisted the Duhok governorate to introduce Badini as the medium of instruction to their curriculum and after 2003 Badini became the medium of instruction for grades one to six (Sheyholislami, 2015: 41).

"Iraq Provinces and Capital" (Clawson, 2002: vii)

Realizing language as a symbolic power, the two major powers deepened the dialectical differences in the Region, because Badini and Sorani represented two opposing political powers. Language has therefore been viewed beyond being a mere means of communication in the way Prah put it that language enjoys having "different values and socio-political positions" (Prah, 1995: 7).

Bourdieu analyzes the relation between language and power and explains that language as a cultural symbol and as a communicational instrument plays a significant political power role. In his seminal work, *Language and Symbolic Power* (1991), Bourdieu maintains that language is not merely a tool of communication, but also a medium of power (Bourdieu, 1991: 12).

In the mid-2000s, when the PUK and KDP power-sharing KRG was formed again, both the Ministry of Education and the Kurdish Academy were reluctant to give their consent to Duhok's call for expanding their language rights to higher levels of education and other public domains. The KDP was no longer the sole decision maker in Erbil, as the PUK had a strong influence on

both the Ministry of Education and the Kurdish Academy. The KRG came under constant pressure by the majority of Sorani speaking writers, poets and artists to declare Sorani the official language of the Kurdistan Region. This materialized in a controversial letter signed by influential Sorani literary figures that was submitted to the Kurdish authorities. Despite this, Duhok's Board of Education gradually and unilaterally completely replaced Sorani in all levels of education by 2012. This replacement was also extended to other domains such as media, public signage, public and private institutions. Thus, Kurdish in Iraq is practically a double-standard language since the KRG has committed itself to the promotion of both dialects (Hassanpour et al, 2012: 182).

Foreign language learning and national identity

The KRG's refusal, and failure, to declare one Kurdish dialect as the only official language of the Region, has resulted in conceiving English language as the only solution. English has correspondingly grown in popularity in recent years. After 2003, English has been gradually replacing Arabic as the second language of the KRG. Barbarani writes in an article to Rudaw website "English as a second language is on the rise in Iraq's autonomous Kurdistan Region, where the population increasingly embraces the lingua franca"[vi]. Moreover, the KRG's Ministry of Education decided to open seven international schools throughout Kurdistan Region to teach in English language[vii]. There are tens of private schools that use English as language of instruction such as Ishik, Cambridge, Choueifat, Media, Bala, etc. Furthermore, a handful of private universities have decided to use English as the medium of instruction such as Cihan, Kurdistan-Hawler, Lebanese-French, Ishik and American Universities in Sulaimaniya and Duhok. After 2011, several programmes in various public universities such as Soran University, Salahaddin Univeristy and

Duhok University have started to make English the sole language of instruction in a number of degree programs (Sociology and Political Sciences). Other groups, mostly concerned with education and business, are actively promoting the status of English by using it. They have not only adopted English as the Region's second language (instead of Arabic) but have also designated it as one of the official languages. In the early months of 2015, a group of parliamentarians submitted a bill to the KRG's Constitutional Committee to recognize English as one of the official languages of Iraqi Kurdistan. English has now thus deemed significant, a worldview stemmed from the idea that "Arabic is the language of the dominant group in Baghdad, who committed atrocities against Kurds and Kurdistan" (Sheyholislami, 2015: 42).

Despite this, Arabic continues to play an important role in Iraqi Kurdistan. The major reason is that Arabic is Iraq's official language. For many Kurds, Arabic is considered important as a key to social goods and services in the country. Secondly, most senior Kurdish politicians and law makers, especially those with university degrees, were educated in Arabic. Some of those in power continue to use Arabic when writing bills and laws at the KRG parliament. Yet for others, Arabic is significant for its representational value as a symbol of Islam (as the language of Islamic texts such as Quran and Prophet's sayings), which is the religion of most of the Kurds (Sheyholislami, 2015: 43).

In addition to that, the education policy in the Region appears dualist by dragging English language into the scope of education as Wahab states: "Other than the pervasive notion of English as the international language of commerce, academia and the sciences in KR, the particular attention to English might seem counterintuitive to the nationalist project towards the Kurdish language" (2017: 134). The KRG higher education policy thus contradicts itself and

retreats from its approach to Kurdish language. Adopting English language, meanwhile, stemmed from the idea that English nowadays is closely related to the capitalist wave and marketing. The (Kurdish) nationalist institutionalization of education therefore establishes a bridge to connect western capitalism and local values, a step jeopardizing the position of conceived traditional past.

Educational and Cultural Aspects of Kurdistan Region- Iraq

The protection or loss of language, history and culture appears to determine a group's status as being at home or displaced. If physical violence is a means of human suppression, cultural and linguistic prohibition and repression are other methods of nation-state discriminations. As Thiong'o observes, "The bullet was the means of the physical subjugation. Language was the means of the spiritual subjugation" (Thiong'o, 1987: 9). Although Chinua Achebe used English as the medium of expression, because he wrote his worldwide novels in English, it was not an easy experience.

For the Kurds, whose homeland is located within neighboring Turkey, Iran, Syria and – as Kurds consider – Iraq, the language issue should have occupied a larger space when it comes to governmental and policy-making procedures. Despite the bitter historical experience of suppressing Kurdish language especially in Turkey, Iran, Syria, and, to a lesser extent, in Iraq following the creation of these modern states (Weedon, 2004: 20), (Asgharzadeh, 2007: 57), (Hassanpour, 1992: 244) and (Perry, 2003: 238-59), the Kurdistan Regional Government has not been sparkly successful in deeming the legacy of language in nation-building projection. As (Turkish, Persian and Arabic) language(s) is/are the backbone of nation's existence with the establishment of modern states of Turkey, Iran, Syria, and Iraq. Such worldview has *not* been adopted

by the KRG policy-makers on the real ground since the establishment of the Kurdish autonomous region in Iraq in 1992. This does not mean that the policy-makers have not insisted on the significance of Kurdish language during conferences, events and delivering national preaches, but refers to the fact that such awareness by the policy-makers has not been much witnessed and their supposedly national awareness has not reflected in the cultural establishment of nation-building. Even though this is not a kind of impulse or attempt to launch a racialized vision towards Kurdish language for the policy-makers in the way it has been practiced by the Kurds' neighbours. This, however, should play the role of connecting Kurdish culture(s) as a means of resistance in today's ethnic tensions. .

Despite the significance of language in the historical construction of a nation, the KRG Ministry of Higher Education and Scientific Research (MHESR) issued an ordinance (on August 3rd, 2017) of excluding the Kurdish language subject score for the high school graduates applying for university colleges of Medicines, Engineering and Scientific branches.[viii] According to this decision, it is optional for those high school graduates to consider the Kurdish studies subject score while applying for admission at university colleges mentioned. Such treatment of Kurdish language – intentionally or otherwise – stems from conceiving the weak position of Kurdishness in structuring the future of generations in terms of viewing the world not through their Kurdish background, but assumingly through the other adopted languages, namely English. The MHESR simply appears to have no clear vision of nation-building by excluding Kurdish language subject while the ministry's justification has surprisingly been that the decision is for the sake of nation-building. Many social groups and elites in the Region voiced out their criticism to this governmental decision. For them, such decision was not made

carefully and would cause harm to the future of Kurdish language as a pillar of the nation's spirit.

The governmental policy regarding "development" and "modernness" has mainly focused on economic aspects in the Region, an understanding that has put non-humanities subjects– amongst them are language, history, literature, geography– at a lower position in comparison to other scientific subjects. Even though the higher education laws in the Kurdistan Region promote supporting the Kurdistani people cultures and histories, the KRG market-focused approach has proved otherwise. One clear example of this is the MHESR 2008 law which obviously shows the Ministry's vision (Wahab, 2017: 96):

The development of human character dependent on free thinking and working to bring about a free and bright society," "strengthening the national belonging" as well as "establishing Kurdish as the language of instruction in the humanities and social sciences in higher education and encouraging translations and publishing in Kurdish.

This step initiated by the ministry is an indication of the existing awareness of Kurdish language significance. However, this article by no means support establishing an ethnocentric standpoint towards Kurdish language by making it the *only* language of education. Considering Kurdish language as the language of studies is against the democratization of education that should bring in enforcing democratic values for all Kurdistani ethnic components. However, this does not seem to be the intention of the MHESR since the ministry in its 2015 conference highly regards the position of English language in the educational process to look "modern" in today's world (Wahab, 2017: 133). The ministry in lieu would rather adopt an unbiased approach by launching more active and

scientific institutions for Kurdish language, and in collaboration with the Ministry of Culture, the MHESR could run joint strategic plans in establishing better performing media outlets. The MHESR also needed to contribute – by means of its skillful cadres and employees – in improving Kurdish cinema, which could also be a means of promoting Kurdish culture, heritage and collective historical myths as KRG calls for in different ceremonies.

Concluding Remarks

Post-2003 Kurdistan Region has witnessed the emergence of a new linguistic order. Although the Kurdish dialects and their speakers have achieved important cultural and political advances, there are significant challenges ahead. Following decades of denial, oppression, negligence and underdevelopment, Kurdish has entered a new era since 2003; it is now the main language of Iraqi Kurdistan Region and one of the official languages of Iraq as per the new Iraqi constitution. The KRG is dedicated to promoting two standard varieties of Kurdish, namely Sorani and Badini/Kurmanji.

The KRG and relevant authorities, including Kurdish Academy, have decided not to have a specific language policy in the Iraqi Kurdistan Region regarding the declaration of an official language to be used by the government, schools, universities and media. The absence of a clear language policy by the KRG could have grave consequences. It is still unclear for how long KRG can remain uninterested in dialect officialization (Sorani and/or Badini) and Hawramis' demand for mother-tongue education. There is also uncertainty about the status of Arabic and English in Iraqi Kurdistan institutional and public lives, where the two languages have been competing over the "second language" position. The competition between the two main political parties (KDP and PUK)

has resulted in dividing Kurdistan Region into two poles. Supporters of KDP enshrine Badini dialect and see privilege in using it, while people from Sulaymaniyah do not consider Badini as a suitable official language. Consequently, choosing a specific dialect to make it official language is not going to work for Kurdistan Region, because it means to favor the speaking group of that specific dialect.

The KRG cannot stay idle and evade the issue of language policy for too long. Without prioritizing political affiliations of the elites, the government should involve academics, intellectuals, and language experts from various dialectical backgrounds to set forth a solid language policy. Meanwhile, KRG has to refrain from adopting any form of racialization in addressing the language issue and should consider the cultural and linguistic rights of minorities and different social groups while employing any language policy. Moreover, KRG has to bear in mind that democratization of officialization of language and educational policies need to be the top priorities in order to witness a healthy generation comprehending universal humanitarian values.

End Notes:

i Arabization was a process conducted by the Ba'ath Regime ranging from destroying Kurdish villages to settling Arab families in areas heavily populated by Kurdish people.

[ii] Iraqi constitution (in English), article 4: http://www.uniraq.org/documents/iraqi_constitution.pdf (Accessed on 7 October 2018)

iii Kurdish Language Education Faces Obstacles in Kirkuk; Rudaw Editorial, published on 28/10/2013, http://www.rudaw.net/english/kurdistan/281020131

iv Kurdish History and Language According to Iran Draws KRG Protest; Rudaw Editorial, published on 15/5/2014, http://www.rudaw.net/english/kurdistan/150520142

v http://www.gov.krd/p/page.aspx?l=12&s=050000&r=305&p=215

vi Sofia Barbarani, "The Rise of English in Iraq's Kurdistan Region" article published on Rudaw website on 29/04/2013 http://www.rudaw.net/english/kurdistan/29042013 (Accessed on 20 December 2018).

vii KRG's Ministry of Education website: https://moe-krg.com/Default?page=page&c=ppp-kurdistan-schools

viii The decision was later rejected by Kurdistan Region President Masoud Barzani, who notified the Council of Ministers to dismiss this ministerial ordinance. (http://www.rudaw.net/mobile/sorani/kurdistan/2903201712 Accessed on 31 December 2018)

هەوالنامەی کتێب

References

- Ali, Othman (1997). "The Kurds and the Lausanne Peace Negotiations, 1922-23," *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 3, pp. 521-534.
- Alireza, Asgharzadeh (2007). *Iran and the Challenge of Diversity*. Basingstoke: Palgrave
- Amir, Hassanpour (1992). *Nationalism and Language in Kurdistan, 1918–1985*. San Francisco: Mellen Research UP.
- Aziz, Mahir (2011). *The Kurds of Iraq*. London: I.B. Tauris

- Bartu, Peter (2010). "Wrestling with the Integrity of A Nation: The Disputed Internal Boundaries in Iraq". *International Affairs*. 6. 86.

- Bengio, Ofra (2005) "Autonomy in Kurdistan in Historical Perspective," in *The Future of Kurdistan in Iraq*, (eds.), Brendan O'Leary, John McGarry and Khaled Salih (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, p. 173.

- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Oxford: Polity Press & Basil Blackwell.

- Byram, Michael (2006). *"Languages and Identities; Intergovernmental Conference: Languages of Schooling: towards a Framework for Europe Strasbourg*", 16-18 October 2006, Strasbourg, France.

- Calvet, L-J. (1998). *Language Wars and Linguistics Politics*. Trans. Michel Petheram. Oxford: Oxford University Press.

- Cemiloglu, Dicle (2009). *Language Policy and National Unity: The Dilemma of the Kurdish Language in Turkey*. CUREJ: College Undergraduate Research Electronic Journal, University of Pennsylvania. [Online] Available at: http://repository.upenn.edu/curej/97. Accessed on 11/9/2018.

- Clawson, Patrick (2002). *How to Build a New Iraq after Saddam*. Washington: The Washington Institute for Near East Policy.

- Cooper, R. L. (1989). *Language Planning and Social Change*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

- Crawford, J. W. *Language Policy* [online], [Accessed on: 20/07/2018] Available at <http://ourworld.compuserve.com/homepages/JWCrawford/langpol.htm>.
- Gellner, Ernest (1983). *Nation and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell
- Gunter, Michael (2008). *The Kurds Ascending*. New York: Palgrave MacMillan. Page 3
- Gunter, Michael; Denise Natali; Robert Olson; Nihat Ali Ozcan; Khaled Salih; M. Hakan Yavuz (March 2004). "The Kurds in Iraq". *Middle East Policy*. 11 (1).
- Haig, G. and Matras, Y. (2002). "*Kurdish linguistics: A Brief Overview*. Sprachtypologie Universalienforschung / Language Typology and Universals", 55(1), 3–14.
- Haig, G. and Y. Matras. *Kurdish Linguistics: A Brief Overview*. Sprachtypol. Univ. Firsch. (STUF), Berlin 55(2002) 1, 3-14.
- Hassanpour, A. (1992). *Nationalism and language in Kurdistan, 1918-1985*. San Francisco: Mellen Research University Press.
- Hassanpour, A., Sheyholislami, J., & Skutnabb-Kangas, T. (2012). *Introduction-Kurdish: Linguicide, resistance and hope*. International Journal of the Sociology of Language 217, 1-18.
- Hassanpour, Amir & Sheyholislami, Jaffer & Skutnabb-Kangas, Tove (2012). *Introduction: Kurdish Linguicide,*

Resistance and Hope. International Journal of the Sociology of Language. 2012. 1-18. 10.1515/ijsl-2012-0047.

- Haugen, Einar (2003). "Dialect, Language, Nation", in *Sociolinguistics: The Essential Readings*, edited by Christina Bratt Paulston and G. Richard Tucker. Malden, MA: Blackwell Publishing.

- Kramsch, C. (2006). *Language and Culture*. Oxford: Oxford University Press, 134 p.

- Kymlicka, Will. (1996). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. New York: Oxford UP, 111.

- May, Stephen (2001). *Language and Minority Language; Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. London: Pearson Education Ltd

- Minasyan-Bareid, Armenui. "Language Policy, National Identity and Politics". *European Scientific Journal* 2:1857-7881. February 2014

- Mondal, Anshuman (2003). *Nationalism and Post-Colonial Identity: Culture and Ideology in India and Egypt*. London: Routledge Curzon

- Ozkirimli, Umut (2000). *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.

- Perry, John R. (2003). "Language Reform in Turkey and Iran," in *Men of Order: Authoritarian Modernisation under Atatürk and Reza Shah*, edited by Touraj Atabaki & Erik Jan Zurcher. London & New York: I.B. Tauris.

هەوڵنامەی کتێب

- Prah, K. (1995). *African languages for the mass education of Africans*. Bonn: German Foundation for International Development, Education, Science and Documentation Centre.

- Salzmann, Z. (1998). *Language, Culture and Society*: *An Introduction to Linguistic Anthropology*. (2nd Edition). Boulder, CO: Westview Press.

- Schiffman, H. [online] *Language policy: introductory remarks*, [Accessed on 22/07/2018] Ling 504. Available at <http://ccat.sas.upenn.edu/~haroldfs/540/polintro/polintro.html>.

- Sheyholislami, Jaffer (2015). "The Language varieties of Kurds" in *The Kurds; History, Religion, Language and Politics*. Vienna: Austrian Federal Ministry of the Interior

- Sheyholislami, Jaffer (2012). "Language Policy and Planning: identity and rights in Iraqi Kurdistan", in *Minority Language in Today's Global Society*. Vol 2, edited by Kunsang Gya, Andrea Snavely and Tsering Shakya. New York: Trace Foundation.

- Smith, Anthony D. (1971). *Theories of Nationalism*. New York: Harper & Row.

- Smith, Anthony D. (1991). *National Identity*. London: Penguin.

- Stansfield, Gareth R.V. (2003). *Iraqi Kurdistan: Political Development and Emergent Democracy*. London and New York: Routledge Curzon.

- Thiong'o, Ngugi (1987). *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*. Harare: Zimbabwe Publishing House.

- Wahab, Abdurahman (2017). *Education in Kurdistan Region at the Intersection of Nationalism and Democracy* (unpublished PhD thesis, University of Toronto).

- Weedon, Chris (2004). *Identity and Culture*. Milton Keynes: Open UP

- Záhořík, Jan (2011). "Ethnicity and Nationalism in Ethiopia: Some Recent Reflections". *The Annual of Language & Politics and Politics of Identity*, Vol. V. p. 91- 108.

- Záhořík, Jan and Teshome, Wondwosen B. (2008). "Federalism in Africa: The Case of Ethnic-based Federalism in Africa". *International Journal of Human Sciences*, Vol.5, Issue 2, 2008.

هەولێری کتێب

ملخص:

غالباً ما تجد النقاشات المعاصرة حول التعددية الثقافية والدراسات الأدبية والقومية والحقوق اللغوية باحثي سياسة اللغة والباحثين في السياسة على مفترق طرق. تهدف هذه الورقة إلى تقييم الصعوبات وبناء الجسور بين علماء اللغة والسياسات الثقافية والنظرية السياسية المتعلقة بقضية إقليم كردستان العراق. توضح المقاطع وصفا للمناقشات والمساهمات المحتملة التي يمكن أن تقدمها النظرية السياسية في السياسة اللغوية والعكس. تقدم الورقة نظرة ثاقبة حول كيفية تطور سياسة اللغة في إقليم كردستان العراق من عام ٢٠٠٣ حتى الآن. هذه فترة

رائعة بشكل خاص من تاريخ الشعب الكردي حيث تمتعوا بوضع مستقل داخل العراق الفيدرالي. تقدم الورقة أيضًا تقييمًا للبحث الحالي ومجالات المسابقة وإطارًا للبحث المستقبلي متعدد التخصصات حول التفاعل المعقد بين اللغة والثقافة والسلطة والأخلاق. ستكون هذه المجموعة مفيدة للباحثين من مختلف المجالات مع اهتمامات في المناقشات المجتمعية المعاصرة التي تلعب فيها اللغة والثقافة دورًا مهمًا ومحوريًا.

پوخته:

گفتووگۆ و دیبەیتە هاوچەرخەکان دەربارەی فرەکەلتووری و دیراساتە ئەدەبییەکان و ناسیۆنالیزم و مافە زمانەوانییەکان زۆرجار دەبنەمایەی ئاریشەسازکرن بۆ لێکۆڵەرانی سیاسەتی زمان و بواری سیاسەت. ئامانجی ئەم لێکۆڵینەوەیە بریتییە لە هەڵسەنگاندنی ئاستەنگەکان و بنیاتنانی هێڵی بەیەکگەیشتن لەنێوان لێکۆڵەرانی زمان و سیاسەتە فەرهەنگییەکان و تیۆری سیاسی سەبارەت بە هەرێمی کوردستان-عێراق. بەشەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە هەڵدەستن بە خستنە بەردەستی وێناکردنەکانی تایبەت بەو دیبەیتانە و ئەو زانیارییانەی کە تیۆری سیاسی دەتوانێت لە سیاسەتی زمان و فەرهەنگ بیانکات و بەپێچەوانەشەوە. ئەم لێکۆڵینەوەیە، بەرچاوڕوونیی دەربارەی چۆنیەتی گەشەکردنی سیاسەتی زمان لە هەرێمی کوردستانی عێراق، لە ٢٠٠٣ەوە تاوەکو ئێستا بەرچاودەخات. ئەم ماوەیە بریتییە لە کاتگەلێکی گرنگ لە مێژووی کوردان کە ئەزموونی دۆخی ئۆتۆنۆمییان کردووە لەچوارچێوەی عێراقی فیدرال. هەروەها ئەم لێکۆڵینەوەیە هەڵدەستیت بە پێشکەشکردنی جۆرێک لە هەڵسەنگاندن و نیشاندانی ئەو لێکۆڵینەوانەی تایبەتمەندن بە تێکهەلکێشبونی زمان و فەرهەنگ و هێز و ئیتیک. ئەم تێکهەڵکێشییە بۆ ئەو لێکۆڵەرانەی لە جۆرەها بواری تایبەت بە دیبەیتە کۆمەڵایەتییەکان کاردەکەن، کە تیایاندا زمان و فەرهەنگ ڕۆڵێکی کارا و گرنگ دەگێڕن، سوودبەخشە.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.25

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

The Use of Refusal Strategies among Kurdish EFL Students Learning English Language: A Case Study of Soran University EFL Students

کۆی گشتی کتێب

Chiayee Khorsheed Faqe
Soran University-Faculty of Arts
Chiayee.faqe@soran.edu.iq

Ninorta Polis Betros
Soran University-Faculty of Arts
ninwetapolis@gmail.com

Abstract

Refusal strategies occur in every language. The speech act of refusals has been tackled by many researchers. The aim of this study was to explore pragma-linguistic strategies employed by a group of Kurdish English language learners when making refusals to invitations, requests, offers and suggestions. The study has made use of a modified written discourse completion test (DCT) comprising of some different situations. The participants are required to provide written data to express their refusals to these situations. . There were 36 participants (18 males, 18 females), and their age ranged between (19-25). They were asked to respond to eight different situations of refusing. The results show that participants differed pragmatically in the way they made use of refusal strategies. Some of the participants prefer direct refusal, while some others use indirect speech act refusals. The findings indicate that Kurdish learners of English language tend to use more expressions of regret followed by excuses/ reasons/ explanations. Most often, they have avoided refusal with "no" except in few cases where it is, also, followed by excuses or explanations, with the exceptions of some differences and variances.

Keywords: speech act, request, refusal strategies, direct speech act, indirect speech act.

The Use of Refusal Strategies among Kurdish EFL Students Learning English Language: A Case Study of Soran University EFL Students

Introduction

Refusals are negative responses to a request, invitation, offer or suggestions. According to Searle and Vandervken (1985, p.195) speech act of refusal is "the negative counterparts to acceptances and consenting are rejections and refusals. Just as one can accept offers, applications, and invitations, so each of these can be refused or rejected". In many cases, how one says "no" is probably more important than the answer itself. Therefore, saying "no" needs special skills, depending on the situation, mode and the persons. It means, how to refuse someone's invitation, request or offer without hurting his/her feelings. However, it is difficult to refuse because it does not only need semantic knowledge but also pragmatic knowledge as well (Ramos, 1991, as cited in Al-Kahtani, 2005:4).

Refusing is a very difficult task because people, sometimes, get emotional and they do not want to refuse but they have to do it, so they use many indirect ways to refuse such as postponing, asking for apology, asking for alternative solutions, excuses, wishes, future acceptance or regretting. On the other hand, some of them use the direct way to refuse. For instance, they only say "no" or they use an insulting language. Soran University students communicate whether in English or Kurdish, and there are factors may influence their way of communication. Taking refusal strategies as an example. It sought to investigate how Soran University EFL (English as a Foreign Language) learners refuse requests, offers, suggestions or invitations in a set of conversations of eight situations. The situations were organized in a way that involve different social status: high (a teacher, for example), same

(a friend) and low (an employee). The study tested whether the responses were convenient pragmatically and linguistically.

Literature Review

According to Austin (1962), a single speech act contains three separate but related speech acts: locutionary acts, illocutionary acts, and perlocutionary acts. Whenever a speaker produces a word, he performs a locutionary act. This is simply the act of producing a meaningful expression. Moreover, we usually do not say words without having any purposes. For example, ("Could you please pass the book to me?"). We do not utter that sentence but also intend the listener to pass us a book. This kind of act which we produce words with communicative purpose in mind is called an illocutionary act. This act is the function of the utterance that the speaker has in mind. Another example is the statement "It's hot in here". This sentence can have the illocutionary force of a statement, an offer, an explanation, or a request. It might be uttered by someone who is experiencing heat in a crowded room just to comment on the weather.

Alternatively, it can also be uttered by a person who intends to open the window so that everyone in the room can enjoy fresh air from outside. Perlocutionary acts occur when we want a speech act to have an effect when we utter a statement. For instance, "Could you please pass me the dictionary?" the speaker wishes the act of passing the dictionary to be performed: This is perlocutionary force. The perlocutionary act refers to the hearer's recognition of and response to the illocutionary act. Among the three acts, the illocutionary act is regarded as the most important because it is about what the speaker wants to achieve through the uttering sentences. Furthermore, this theory was later developed by Searle (1985) who claims that everything we say is governed by rules. He

defines speech acts according to their definition and usage in communication.

Several comparative studies have been made on refusals in different places but there are few refusal studies on Soran University students. (Beebe, 1990) and King and Silver (1993) analyzed the refusal strategies of six intermediate level learners. A lecture was organized to control a group on "how to make small talk with the Americans" and the treatment group was tutored on variables important in refusing in American English. Results indicate that instructions on refusals did not have much effect. There was large disparity between written and spoken refusal strategies.

Chen (1996) also investigated the beliefs of the native English speakers and the Chinese ESL learners about how refusal should be expressed. The native speakers consider truthfulness, clarity, directness and effectiveness as the most important whereas ESL learners were more concerned about being direct, preserving face and avoiding embarrassment. Al Shawali (1997) studied the semantic formulas used by Saudi and American male undergraduate students in the speech act of refusal. The results indicated that Americans and Saudis used similar refusal formulas except in the case of direct refusal where they gave unspecified answers.

Eryani (2007) studied the responses of 20 Yemeni learners of English who responded to six situations of refusal in English. Their performances were compared to Yemeni Arabic native speakers and American English native speakers. Results indicated that Yemani Arabic native speakers tended to be less direct in their refusals by offering reasons or explanations. American English native speakers, on the other hand used different semantic order by

preceding regret and giving more direct refusals. Yemani learners of English depicted pragmatic competence but at times also showed their native speech community norms.

Oliveria (1994) studied 40 college students and investigated rejecting of requests between English and Portuguese. The results were analyzed separately for Portuguese and English and took into consideration directness of request. The results indicated that the Portuguese - speakers and English – speakers displayed differences on the proportion of strategies used in different situations. EFL learners took an intermediate position between native Portuguese speakers and native English speakers when using direct strategies and were closer to English speakers when using conventional ones. On the other hand, Researchers on the relation of gender and language claim that women are more sensitive than men in being polite (Brown, 1998). Liao and Brenahan (1996:709) also find that "women are more status sensitive than men". Therefore, it is predictable that women will use more politeness strategies than men do.

Methodology

Method

Throughout the paper, the researchers used qualitative method for the purpose of the data collection. The researchers used unstructured interview in terms of open - ended questions.

Participants

The population of the study were from Faculty of Arts/ Soran University. They were from three different departments, namely English, Arabic, and Psychology. Their age ranged from 19 to 25. Eighteen participants were males, and the rest were females.

Instrument

The instrument used consists of a modified version of a Discourse Completion Test by Beebe et al, 1990,and asked to give responses to some different situations of requests, invitations, offers, and suggestions.

Procedure

Participants were provided with a copy of the Discourse Completion Test and were required to write down how they would refuse each of the situations in a real conversation in order to discover which strategies they would most commonly use to refuse: direct, indirect.

هەواڵنامەی کیب

Results and Discussion

The Discourse Completion Test was examined based on the classification of direct, indirect speech act. After collecting all the answers from participants, their responds analyzed according to those refusal strategies that (Beebe et al, 1990) formulated. Additionally, a gender difference is also explored.

Gender Difference Refusal Strategies

Refusal strategies	Males	Females
Direct		
“no”	4	2
Non-performative statement	4	12
Insulting language	28	30
Indirect		
Negative willingness ability	19	18
Statement of regret	26	4
Statement of wish	0	1
Excuse/reason/explanation	12	15
Statement of alternative	3	9
Future or past acceptance	1	8
Promise of future acceptance/postponement	12	18
Statement of principle	3	5
Rhetorical question	3	0
Threatening	4	9
Restatement	5	6
Unwillingness/insistence	15	6
Lies	5	9

هەوڵنامەی کۆبی

According to the analysis of direct strategy use, both males and females used direct answers. However, females were more direct

and tough in refusing than males. As they used non-performative statements “I do not …” more than males. However, both used the insulting language while made use of refusal, teacher, son/daughter and strangers. On the other hand, if we consider the indirect strategies. Generally, males were more indirect than females. They used statement of regret and unwillingness most. In addition, females used future acceptance strategy the most.

Age difference Refusal Strategies

Refusal strategies	Age (19-21)	Age (22-25)
Direct		
“no”	3	3
Non-performative statement	9	8
Insulting language	14	30
Indirect		
Negative willingness ability	18	19
Statement of regret	14	16
Statement of wish	0	0
Excuse/reason/explanation	19	17
Statement of alternative	8	4
future or past acceptance	4	4
Promise of future acceptance/postponement	13	13
Statement of principle	3	5
Rhetorical question	1	2

هەوالنامەی کیب

Threatening	7	6
Restatement	4	7
Unwillingness/insistence	12	5
Lies	7	13

According to the above table, the samples between the ages of (22-25) were more direct than the samples between the ages of (19-21) that they used the insulting language in refusing, moreover, sometimes they were not true even to themselves.

Conclusions

For second language learners with linguistic limitations, performing refusals successfully may require a higher level of pragmatic competence than other target language speech acts. Female participants used more direct refusals to refuse their friends, teachers, or strangers. However, the male used indirect refusals presumably. Furthermore, almost all of them used direct and tough strategies of refusals to a lower status person. On the other hand, they used indirect strategies to refuse requests, especially, when dealing with higher status people. The indirect strategy most commonly used was expressing regret and giving reasons so that they do not hurt the emotions of the people.

Culture influences the type of strategies used for communication. People are more polite when dealing with people from higher status and more direct when dealing with lower status. The present research concludes that participants employ different strategies in refusing people with different status, yet in several situations the strategies used are similar.

Recommendations

The preliminary insights in terms of perceptions of L2 learners in on social factors with an emphasis on refusals strategies. More factors should be considered .Various variables such as social distance and social power should be included in the design of the study. Cross- cultural studies in relation to the use of refusal strategies should be taken into considerations.

List of References

- Al-Kahtani, S. (2005). Refusal realizations in three different cultures: A speech act theoretically-based cross-cultural study. Journal of King Saud University, 18, 35–57
- Al-Shawali, H. 1997. Refusal strategies in Saudi and American culture. Unpublished M.A. Thesis. Michigan: Michigan University.
- Al-Eryani, A. (2007). Refusal strategies by Yemeni EFL learners.
- Asian EFL Journal, 9(2), 19-34.
- Austin, J. (1962). How to do things with words . Cambridge MA: Harvard University Press.
- Beebe, L.M., T. Takahshi, and R. Uliss-Weltz. 1990. Pragmatic transfer in ESL refusals. In R. Scarcella, E. Andersen, & S. D. Krashen (Eds.), Developing communicative competence in a second language (pp. 55-73). New York: Newbury House.

- Brown, P. a. (1987). Politeness: some universals in language usage . Cambridge : Cambridge University Press.
- Chen, H.J. 1996. Cross-cultural comparison of English and Chinese metapragmatics in refusal. Indiana University. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 408 860).
- Cohen, A. (1996). speech acts in sociolinguistic and language teaching (pp. 383-420). New York: Cambridge University Press.
- King, K.A. & Silver, R.E. 1993. Sticking points: Effects of instruction on NNS refusal strategies. Working Papers in Educational Linguistics 9: 47–82.
- Liao C. and Bresnahan, M.I. 1996. A contrastive pragmatic study on American English as Mandarian refusal strategies. Language Sciences, 17(3), 703-727.
- Searle J.R. (1969). speech acts- An essay in the philosophy of language. Cmbridge: Cambridge University Press.
- Searle, J.R., Willis, S. and Vanderveken, D., (1985). Foundations of illocutionary logic. CUP Archive.

پوختە:

کـردە قسـەیە ڕەتکراوەکـان لەهەمـوو زمانێکـدا بەکـاردەهنرێن و بەشێکی زۆر لەتوێژەران توێژینەوەیان لەسەر ئەنجام داوە .ئامانجی ئەم تـــــــ

ملخص:

توجد استراتيجيات الرفض في كل اللغات وقد قام العديد من الباحثيين بدراسة أفعال كلام الرفض. إن الهدف من هذه الدراسة هو بيان الاستراتيجيات اللغوية البراغماتية التي يستخدمها مجموعة من متعلمي اللغة الإنجليزية الأكراد عند رفضهم للدعوات والطلبات والعروض والاقتراحات.

إستندت هذه الدراسة على نسخة معدلة من إختبار تكملة الخطاب (DCT) والذي يتضمن بعض المواقف المختلفة.يتعين على المشاركين تقديم بيانات مكتوبة للتعبير عن رفضهم لهذه المواقف. شارك في الإختبار ٣٦ شخصاً (١٨ ذكور و١٨ إناث) وتراوحت أعمارهم ما بين (١٩ إلى ٢٥) سنوات. طُلب من المشاركين في هذا الإختبار الرد على ثماني حالات مختلفة للرفض. أظهرت النتائج أن المشاركين اختلفوا بشكل عملي في الطريقة التي استخدموا بها استراتيجيات الرفض. فقد إستخدم بعض المشاركين الرفض المباشر، في حين أن البعض الآخر إستخدم الرفض الغير المباشر لأفعال الكلام. بالإضافة إلى ذلك، فقد بينت بعض النتائج إلى أن متعلمي اللغة الإنجليزية الأكراد يميلون إلى استخدام تعبيرات الندم أو الأسف بشكل كبير ويتبعها بعض الأعذار أو الأسباب أو التفسيرات. ولكن في الأغلب، تجنب المشاركون الرفض بكلمة "لا" إلا في حالات نادرة ويتبعها ايضاً أعذار وتفسيرات، مع وجود بعض الإستثناءات والاختلافات.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.26

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

First Language Acquisition by Kurdish Children with Reference to Gender: Ruanduz District as an Example

هەولێنەدی کێبر

Govan Rizgar M. Mustafa
Soran University-Faculty of Education
Kovan.mustafa@soran.edu.iq

Shorsh Ismael Najm
Soran University-Faculty of Education
shorsh.ismail123@gmail.com

Abstract

This article focuses on Language acquisition as a process which can take place at any period of one's life. In the sense of first language acquisition, however, it refers to the acquisition, unconscious learning, of one's native language during the first 12 or 24 months of age. The research also reviews current approaches to first language acquisition, arguing in favor of the theory that attributes to the child an innate knowledge of universal grammar. Further, this knowledge can accommodate the systematic nature of children's non-adult linguistic behaviors. It also analyzes the factors and other mechanisms that influence first language acquisition.

This research provides a survey composed of two key questions for parents, such as: 1. Which one of your kids acquired language earlier, daughter or son? 2. At what month of age your kid uttered the first word? The researchers used quantitative and descriptive methods. The research also reviews individual differences, specifically debates the critical period in kids' language acquisition, motivation, memory, and factors that are effective on the language acquisition process. Finally, the study discusses the methodology, language pedagogy as well as the suggestions for further understanding and considering the details in association with the first language acquisition.

Key words: L1 acquisition, language development, children, mothers, age, gender

1.Introduction

It goes without saying that children around the world master the immediate language they hear around them in their environment. At the beginning of their age ,children have to learn many things that will last them for the rest of their life, such as walking, motor skills, socializing, and for socializing they might as well learn the language that is uttered around them (Bates, 1994, p.37). Language is what distinguishes humans from other living forms (creatures) on earth, and it is extremely considerable to think how effortless it is for such young children to acquire language in all its complexity in such short time. In just a few years, children learn the elementary and simple components of their mother tongue, in which they learn the phonology, morphology, semantics and syntax of their native language (Clark, 2003, p.43). The style and rate, at which children acquire language, have universal characteristics even though there could be individual variation, to some degree, in the process of language development. These differences in language development can often be seen between one and three-year-old children, concerning the utterance of first words. According to researchers, the second year displays the most variability in the early lexicons children acquire. Research on first language acquisition is relatively recent. In the 1960‘s, the American linguist, Noam Chomsky, introduced the idea of an innate competence that all children have, in which he argued that the language development of a child is largely derived from an innate system. “Behaviorist learning principles could not account for the rapid acquisition of an infinitely productive language faculty” (Gleason, 1978, p.36). They claimed that children could not possibly learn all they need to know about language though hearing the speech around them only because the linguistic input to young children is very poorly structured. This is because linguistic studies on first language acquisition have mainly focused on the

psychological part of the development and much less on the social factors and individuality. First language acquisition still remains a mystery and researchers are still debating on how much of it is innate, or natural, and how much is learned by nurture. But do all children learn their native language at the same rate and style? Can all parents expect their children to go through the same regularities and continuities in their child's language development as in other children or are there some variations that can occur? Our focus is on language development and how it emerges from the early stages of linguistic development. This research includes an Introduction, focuses on the review of the literature and features a brief overview of key background of L1 acquisition and the factors like gender, culture, style, and environmental issues that leave effect on the process of language acquisition. Afterwards, the researchers look into the early articulation and words combination; it also focuses on the stages of word-uttering through which children go which is an overview of the regular patterns of development in language acquisition of children from birth to two-year-old. Finally, the researchers concluded the research by developing a clear and succinct methodology, results, and conclusion.

2.1. Review of Literature

Theoretical Background

According to Chomsky (1957, p.13), "language contains a group of limited sentences and each sentence was limited by its length, so each of them includes several restricted rules**"**. Chomsky believes that children are programmed genetically to walk when they reach a certain stage of development; they are programmed to talk and own innate ability to acquire language. The mentalist approach contains several regular steps to acquire a language such as (babbling, one-word utterance, two-word utterance). The first

step of a child's life shows us (simple smile, crying, screaming etc.) but their signs and images could refer hundreds of meanings that they communicate and send messages to others. According to Chomsky (2009, p.101-102) “Language acquisition is a matter of growth and maturation of relatively fixed capacities, under appropriate external conditional. The form of acquisition and use of language that is acquired is largely determined by internal factors; it is because of the fundamental correspondence of all human languages, because of the fact that human beings are the same, wherever that a child can learn any language**.”** Eric Lenneberg and Noam Chomsky for fifty years have argued this hypothesis. The child is hard-wired, and has endowment and innate language-specific abilities that control and make language learning easy. A universal grammar, hypothesized by Chomsky which is about innate linguistic knowledge, also referred to language acquisition devices to acquire language and apply it as inborn capacities. Children acquire mother tongue habits by the use of varied babblings which are similar to the words produced by the person and the members of families around them. Boysson (2001, p. 73) stated that the family is the best school or learning center for children of early age. Mothers can understand their babies when they are expressing their needs or feelings through crying, smiling, shouting, screaming etc. The language does not include just utterances or verbal words. Expressions, gestures are also parts of the language. When the child cries, it refers to pain, hungry, sleep. Their smile refers to comfortable and good health. According to Brown (1973, p.39), children acquire language through imitation of parent's surrounds or members of their families. The process of language acquisition has some basic requirements such as required interaction with other language users, cultural transmission, Physical capability of sending and receiving signals in a language. Children acquire and learn the basic elements of their native language such as (Morphology, Semantics, syntax, Questions,

negatives). In the example of developing morphology (The first inflection to appear is – **ing** (Mommy reading book), the child fixes (**s**) for words as (' foots' ' mans' ' feets' ' mens') ,children in their first step produce the sound, then single word utterances. According to (Fromkin 1983, p.164), "children's early expressions, comprising essentially of single words, were once considered to carry the meaning of entire sentences; they were labeled holophrastic". The newborn children communicate or create single words but each of those words comprises sentences meaning for the case when the child says (water = I need water or I'm parched). The syntax is the arrangement of sentences, clauses, phrases. Parents do not focus on how their children to learn syntax. They focus on what the child is saying, rather than on how they say it. **"**The remarkable features about development syntactic rules in that seem to take place almost unnoticed with no explicit instruction**"** (Gleason 1978, p.139).

2.2. Language Acquisition and Language Learning

According to Crystal (1985, p.437), "Language acquisition refers to the learning of a linguistic rule", i.e., the rule of grammar, phonology or semantics. And language development implies further use of this rule in an increasingly wide range of linguistic and social situations. Petrarch (2015, p.58) argued that language acquisition is an unconscious process during which children are unaware of grammatical rules. Many scholars, theorists and researchers make distinction between "language acquisition" and "language learning". Language acquisition deals with acquiring language as a mother tongue or the first language. Hyde (1988, p.7) believed that **"**language acquisition is a subconscious process of a gradual development of ability through use in natural communicative situations with other speakers**."** According to Corder (1973, p.109), "Language acquisition takes place during the

period when the infant is maturing physically and mentally". In other words, language learning refers to learning a second language which generally starts at a later stage when language performance has already become established and when many other physical and mental processes of maturation are complete or near completion (Gleason, 1978, p.82). Learning a second language is different in many respects from the acquisition of the mother tongue. Firstly, the conditions under which acquisition and learning take place are different. Language acquisition takes place in childhood when a child grows physically and mentally, and language learning occurs at a later stage after the first language or mother tongue has been mastered. Secondly, the motivation and spur for the processes of acquisition and learning are also different. Language acquisition comes quite naturally, while language learning occurs "as a result of the discovery of its practical utility" (Corder, 1973, p.110).Thirdly, the language learning also differs from language acquisition on the basis of data. A child acquiring his/her native language is exposed to a different kind of data which are unorganized, ungraded and unsystematic. These are not "carefully planned or logically ordered set of data" (Corder, 1973, p.110). Moreover, these cannot be treated as "teaching syllabus" in any sense of the word. Fourthly, the second language learning in many cases occurs formally, that is, through formal instructions for which the instructional materials are "carefully planned and logically ordered".

2.3. Home Environment and Language Development

Robin, (2012, p.19) declares that home literacy environments impact on developing language and reading. (HLE) **(**The home literacy environments are composed of materials and expressions such as child opportunities for verbal interaction, parental literacy teaching activities and habits**)**. The home environment consists of

the parents, and close people who live surrounded or relatives. A child is an infant of between 3 and 5 years in pre-nursery or nursery school. Influence means changing something or speaking by the power or action. Teaching storybook or telling a story. That is, narrating a story for children by parents especially grandparents have great influence on the child's mental and language development. The infants can repeat the words which they heard during telling a story. They believe that everything is a reality in the story. Mulet (2008, p.51) believed that when children are learning crawl or babbling and produce band sounds, during this time, the parents and surroundings are supporting them by smiling, kissing, cuddling, taming and any other actions that motivate children to repeat the utterances**.** Carol (2015, p. 27) declared that parents try to provide words, combine words, or sentences, asking questions from parents to infants are an appropriate way of developing their children's ability to talk. For example (Mom: Do you want milk? Do you want to sleep?) If the child didn't reply even one word of the questions, but it helps them to remind the questions in their minds which asked by their parents so the heard words or questions are being familiar gradually.

2.4. Gender Differences

According to Crawford (2001, p.61), Lifelong is reproducing both males and females in families, societies, nations, countries all over the world. The domesticity comprises parents and children foster. The parents make abide for our damnedest to confine both male and females babies. As we know everything is not the same, every people differ, in face, eyes, color, behavior, and vocalization. Macaulay (1978, p. 353) observed that “little girls on the average learn to talk earlier and more quickly than boys; they outstrip them in talking correctly; their pronunciation is not spoilt by many bad habits and awkwardness so often found in boys.” That is, mean

girls are smarter than boys to talk. Females' concentration is better than males. The inclusive review of thousands of psychological studies show that there is sex variation. Maccoby and Jacklin (1974, p.46) concluded that there are only four psychological areas consistently been found “males appear to be more aggressive than females, to excel in visual-spatial ability and to excel in mathematics, while females excel in verbal ability.” The findings of many studies show that girls begin to talk earlier than boys. Females have greater smoothness in such things as spelling, writing, and the essay in the learning of foreign language. There is a lack of difference in early ages or birth, while this notice is bigger and different in adults. Many cases and studies verify that girls are faster to acquire language than boys.

Fromkin and Rodman (2007, p.83) examined the acquisition of vocabulary by eighteen children between the ages of one and two. The case showed that all the boys fell in the group with the slower and later acquisition but the girls have got the vocabulary faster. That is, the vocabularies were fifty words, so the boys at twenty-two months but the girls at eighteen months old. Irena (2007, p.198) stated that “the capacity to acquire knowledge relates to mind and cognitive development, even though the boys were older than girls but their ability for acquisition quitter and least.” It does not mean that every female is smarter or faster to talk and learn than males. It comprises of many factors such as (environment, culture, age, hereditary, health, etc... The priority capacity and responsibility begin with parents or families who support their children to talk more in order to learn more (Golombok & Fivush, 1994).

2.5. The Relationship between Culture and Language Acquisition

Natali (2017, p.17) argued that culture is a large field which comprises language, cuisine, social habits, music, and art etc... Language is a part of the culture, as it is known, it has many nations with different languages in dissimilar cultures or cultural differences in the world. Do children acquire language in other culture that is not their own? How can they be familiar with cultural differences? People use language in different societies or situations. For example, in a specific area or family, a child of this domain acquires the parents environmental utterances, behavior, habits, etc.., so if the same child is isolated in that family and is taken to another different family in different area and culture, for a limited time, so a different lucid happens on this child. She/ he could be familiar with two different cultures and different utterances .Another example, the employees in a specific area, the language that they use will reflect or depict their thoughts or feelings which are influenced by their workplace atmosphere. According to Boysson (2001, p.43), French mothers are more comfortable than the American mothers when it happens to their children acquire their native language. Many American learners have a better ability to speak in their native language than others since the quick advancement of the lexicon in American children is associated with the choice of monosyllabic targets.

2.7. Caregiver Importance and Its Effects on Children's Development

A caregiver is a person who provides direct attention for children, elderly or any other members that need to take service into consideration. Language improvement or development in children, especially, in early age, hinges on some of their linguistic

experience and capability of speaking. Richard (2003, p.92) comments it is difficult for every child to improve his/her language or acquire and communicate without caregivers or parental members and home environment. All of these can develop a language through communication, and the carelessness by parents or caregivers towards children affects their talking and language evolution (Kalmar, 1993, p. 37). Taking care of children provides them great effects in their survival, development, and growth. Precociousness refers to practices, behavior or duties of caregivers such as providing or preparing food, health, food, etc. with emotional and stimulation supports. It is not only the practices themselves, but also the way they are performing to help infants' growth with responsiveness and attention. The conversation between caregivers and children includes many characteristics and concepts mentioned above (Bruner, 1978).

3.1. Early Articulation and Word combinations

According to Clark (2003, p.51), child's early age includes some steps for talking as mentioned before; this process starts after birth so the infants cannot produce utterances before a very early age, especially elementary months. There are good experimental substantiation of language like behaviors which occur when a child voices during the first three months. Their first hums are naught more than, crying, shouting, screaming, cooing. Yule (2012, p.173-174) believed that infants word production in early ages need support and motivation by their parents, adults, family members or home environment since it will have a great role in developing infants talking The caregivers are the first aid helpers for providing and progressing their baby's articulation. After cooing and babbling, children often produce the first-word utterance as (Daa, Baa, and Maa). The caregivers can **input** and involve to help children produce words as soon as possible, repeat words more and

more in order to make infants imitate them and focus on word voicing. Mothers communicating with infants, in early age, mainly, includes single word utterances. As children add something to their first words, they add specific features to how they prompt what they need and what they are keen on. This all initials comprising more information and hence more difficulty in each word. Clark in (2003, p.166) argued that the newborns in one-year-old do not state very frequently, they usually say one word at a time and produce their words at prolonged intermissions, with long pauses between utterances.

Fletcher & Garman (1988, p. 97) announced that children produce two-word mixtures as they make requirements, define positions and activities as they deny some state of affairs. What do children do with first multiword utterances? They tie them to preceding utterances and they use them to add new information. They are relying on common ground with the adults in conversation. When the adults do not possess the pertinent information to considerate what the child is talking about, they may flop to find the necessary common ground. Children usually pay attention to their parents or care givers' mouth movements when they articulate words. Newborns usually depend on their mothers rather than other members of the family enclosed them. According to Kalmar (1993, p.82), when an unknown person communicates with a child and asked him some questions, the child might not reply to the questions, but if the same question is asked by the child's mother, he or she replies the question and will start to communicate because infants know their mothers' voice and there is a strong relationship between them. Bollinger (2002, p.29) and Corder (1973, p.64) argued that it is difficult to understand babies sound when they are producing words because they usually change letter sounds; in any case, mothers can understand their babies better than others.

3.2. Stages of Language Acquisition

Language acquisition is regarded as one of the most considerable aspects of human development. Children acquire knowledge of the language or languages spoken around them in a relatively short time with little apparent or purposive efforts, “This could not be possible without two crucial ingredients: a biologically based predisposition to acquire language, and experience with language in the environment” (Frenandez & Cairns, 2011, p.97). Further, “Studies of linguistic development have revealed that children pass through a series of recognizable stages as they master their native language. Although the age at which children will pass through a given stage can vary significantly from child to child, the particular sequence of stages seems to be the same for all children acquiring a given language” (Akmajian, 1995, p.456). The case reported traces the language development of the child Anwar from an Arabic-speaking home, from her first vocal sounds to the first sentences since her birth, the study was carried out in the form of “diary” and the traditional method of phonetic transcription was used to record utterances. It was found that she had acquired Arabic by the time she was age five.

3.2.1. Early Vocalizations

Crying “Birth cry” was the first vocal response the child Anwar made. Later, crying was used to convey the basic physiological needs, such as hunger and thirst. Crying sounds were also produced when she was in pain, discomfort, or when frightened. After a couple of months, the crying started diminishing and developed “cooing”.

3.2.2. Cooing

Cooing is the next stage of vocalization. It refers to the production of non- crying sounds. In case of Anwar, the period of cooing continued up to the seventh month. During this period her vocalization mainly consisted of the following: (1) Long vowels, such as a:, u:, i:. (She went on lengthening these vowels). (2) Short vowels /a/ and /u/ (combined with/m/, such as “am”. At this stage, she also used to make gurgling sounds. Cooing normally conveyed her being comfortable and contended.

3.2.3. Babbling

When she became around seven months, the quality of her vocalization changed and she started babbling. Babbling, compared with cooing, includes a wider variety of sounds richer in both consonants and vowels. The www.ccsenet.org/ells English Language and Literature Studies Vol. 4, No. 4; 2014 20, voiced bilabial plosive /b/ was the first consonant uttered by Anwar. It is worth mentioning that the voiceless counterpart is missing from Arabic. Then acquired another consonant /m/, the bilabial nasal. After these two consonants, she also acquired the alveolar nasal /n/. During the babbling period, she acquired the front consonants /t/ and /d/. These consonants were uttered forming syllables, such as, “ba”, “ma”, “ima”, “mama”, “ta”, “da”, “ida”“, “iba”, “ita”, “taa”, etc. This actually started around the eighth month of her age. It was found that though these were meaningless utterances and seemed to serve no communicative function, they resembled her first meaningful words of the holophrastic stage. Fromkin (1983) & Hazim (2010) regarded babbling as a necessary step in language development. Babbling occurs because the child is innately disposed or programmed to babbling”.

3.2.4. The One Word-Stage:

According to Fernandez & Cairns (2011, p.32), the child starts to talk individual or single words, the words that are acquired are usually names of important people, greeting, foods, objects within a daily routine, and these words are used to change their environment such as "telegraphing speech" ,for example, **give**, **open**, **go**, etc. It mainly occurs around age nine to eighteen months, so here in holophrastic pace child's mind has little developed and she has the capability to produce single words. The infant is growing ability to record the sounds and then control vocal productions that occurred in the late stage of babbling, but at this point, s/he has better regularity. Hazim (2010, p.14) and Thiede (2014, p.27) believed that when a single word stands for a phrase in a sentence, it is referred to as a holophrastic stage. This talent appears to be based on a strategy of selecting the most educational word that applies to the situation being remarked upon. A child who wanted candy, for example, candy rather than want since the former word is more instructive in this situation. Similarity, a child who signs a new toy would be more likely to say toy than see.

Briefly, in this stage, children focus on more things mentally, but produce just single words verbally.

3.2.5. The Two Word-Stage

Children typically start this stage by juxtaposing two words with equal intonation on both and a pause between them as if each were a word being pronounced in isolation ' Mommy…sit; Daddy ..Go... Typically children start to combine words when they are between eighteen and 24 months of age (Akmajian, 1995, p.87). Around thirty months, their utterances become more complex as they add additional words and also affixes and other grammatical morphemes. The transition of two-word utterances have been seen

as, perhaps, the single most uncertain issue in the study of language development (Bloom, 1998, p.92).

The final organization of dialect securing is called the transmitted organize. This stage is named because it is comparative to what is seen in a telegram, and it includes fair sufficient data for the sentence to make sense, for illustration, "Mommy eat" "Daddy goes" etc. Child's lexicon increments is from 50 words to up to 13,000 words. At the conclusion of this stage, the child starts to combine plurals, join words and endeavor to induce or hold of tenses (Yule, 2012, p.175) and Bollinger (2002, p.87).

3.1. Methodology

This research was conducted via using a quantitative survey and a descriptive method which included basic demographic questions about a child's first-word articulation in different months of age with reference to gender differences in first language acquisition. The questions were directed to twenty-five mothers in Ruanduz district by the researchers. All mothers have brought up infants with different genders males and females. All of them have a good experience of bringing up and raising infants. The main purpose of this survey is to find out and be familiar with child's gender differences in acquiring first language earlier.

Research Questions

This study aims at answering two main questions:

1. Which of your children (son or daughter) learned the first word-combination earlier?

2. At what month of age he/she uttered the first word or the first word-combination?

Participants

In order to collect the data from the participants, the researchers chose twenty-five mothers who were residents in Ruanduz district, and all of them have reared children in both genders, male and female. They had a good experience of raising up infants. The age of the parents ranged from 25 to 50, the total number of infants who their mothers talked about was (51), the range of their age was around twenty months to over thirty months. The Participants replied both questions appropriately and succinctly.

Instruments and Procedures

The instrument of the research was a survey that included two main questions. The questions were (Which of your kids learned the first word-combination earlier, daughter or son? At what month of age your kid uttered the first word?). In fact, the researchers interviewed mothers by asking them the same two questions used in the quantitative model. Some of the parents were not able to read and write. Therefore, the researchers interviewed them and completed the survey accordingly. The mothers provided the real evidence about their infants in the process of producing and acquiring words; also they indicated some factors which influenced infants in the process of articulation; however, we could not mention the whole extra verbal-information and factors the parents provided since our research was associated with quantitative method. The researchers visited parent's homes gradually in an appropriate circumstance. (See Appendices A & B)

Data analysis and Results

The data of the research collected from parents using quantitative and descriptive methods. The responses were given the number and then calculated and concluded out of percentage. The researchers used **SPSS** program for scoring data.

The result of the question (Which of your kids learned earlier, daughter or son?) showed that girls learned earlier than boys. 15 of mothers said that their daughters learnt sooner, which is 60%**.** However**,** 10 mothers said that their boys learnt sooner which is 40 **%** the percentage contradistinction was 20**%**. (See the chart below)

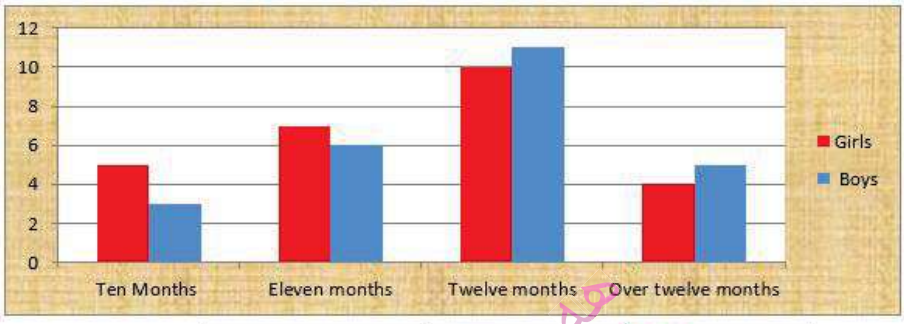
Girls	15	**%60**
Boys	10	**%40**
Variance		**% 20**
Total	25	**%100**

(Chart A)

When the participants were asked the second question (At what month of age your children uttered the first word?), they indicated that 8 children vocalized first word in 10 months of age; 3 boys which is 37. 5% and 5 girls which is 62.5%. Also, in eleven months of age were 13 children. 7 boys, which is 53.84% and 6 girls which is 46.15%. Moreover, 21 infants showed their first

utterance at twelve months of age; 10 girls, 47.6% and 11 boys, 52.38%. However, over twelve months of age were 9 kids. 5 boys, equal 55.6% and 4 girls, equal 44.4%. (See chart B, below):

At what month of age your kids learned uttered the first word-combination?

Months of age	Boys		Girls	
	Count	per	coun t	per
Ten months	3	37. 5%	5	62.5%
Eleven months	7	53.84%	6	46.15% .
Twelve months	10	47.6%	11	52.38% .
Over twelve months	5	55.6%	4	44.4%.
Total	25		26	

(Chart B)

The researcher's interview showed that the item included some factors which leave effect on kids to produce words earlier or later. Some mothers said that some of their children who had articulated earlier are those who grew in an extended family where several members had been talking with them frequently. Some other

parents said that the infants who learned earlier were owing their siblings in the same family whose age was close to them. That is, the age difference between them was just one to two years.

Discussion and Pedagogy

First language acquisition and child's language development is a complex item. So many psychologists have glimpsed and mentioned varieties of ideas, believes, thoughts etc. They have tried to proof it through their theories such as Behaviorism, innateness, Cognitive etc. which are indicated in previously in this research. They argued about infants first language acquisition, and some of them have supported others idea, and some others have criticized each other. For example, Skinner and Chomsky. Skinner believes that the children acquire and learn through imitation, habit, practice and coping from parents while Chomsky controverts Skinner. Chomsky believes that language is innate, pre-programmed. According to him, children have born with ability to learn and they are developing their language through practice and home environment role. The factors which influence first language acquisition have been explained before such as gender, environment, and age, and also indicated the stages of language acquisition.

The mothers indicated some important information about their infants' language acquisition stages, some of them said "A child can affect another child to develop language and talking, two children can learn from each other easier, especially if their average age is near to each other". Some other mothers said" talking more with children can progress the capacity of talking." Also, others believed that motivating infants have a great influence on talking, such as smiling, playing games, singing a song, and embracing

when a child vocalizes new word or repeat your words again and again.

Conclusion and Recommendation

Research on child language development continues and many questions have yet to be answered. Exploration of similarities and the regular patterns of child language development are easy to find, but study on the linguistic variations, in the early stages, are not easy to find. The problem is how hard and complex it is when children acquire their native language, but young children seem to make it so easy. Typical evolvement in newborns looks pretty straight-forward in their first year where their first word should be uttered around their first birthday, but after that things become unclear. The next stage is somewhere around eighteen months old where the child should have around fifty words in their vocabulary, but according to research that is not always the case. The age at which young children articulate their first words and acquire their fifty words of vocabulary can change just as the development of motor skills can differ, such as crawling and walking. The ones that have a vocabulary of fifty words around twenty-four months old are considered late-talkers. Normally though, by the time they are three years old, they should have caught up to their peers. This gap in environmental influences can have impact on the vocabulary development noticeably when keeping in mind that no child has the exact same education.

Home environment and caregiver's speech affects developing a child's language acquisition. Language acquisition is an implicit process. Infants acquire language mainly through their parents via imitation. Parents do not focus on a child's grammar and word or sentences arrangement, they mostly focus on how their

children talk and produce words. Gender differences and many other factors which are mentioned above can have impacts on language acquisition. The survey of the research indicated that girls acquire language and learn earlier than boys. Language acquisition process immediately starts after birth and passes through some stages such as babbling, one word-stage, two word-stage, and telegraphing speech. Each of these steps includes its own characteristics. The survey also focused on the one-word stage. The result showed that not all children vocalize the first word in the same age or in a specific time. It depends on a child's capability and a parent's role in developing infants for talking. According to the mothers' responds, in the survey, it is shown that newborns usually produce the first word around ten months of age. We suggest that other researchers cope with the same case expansively with reference to second language acquisition and its factors that influence the L2 acquisition process.

هەولێری کتێب

Appendix A

A perception of first language acquisition

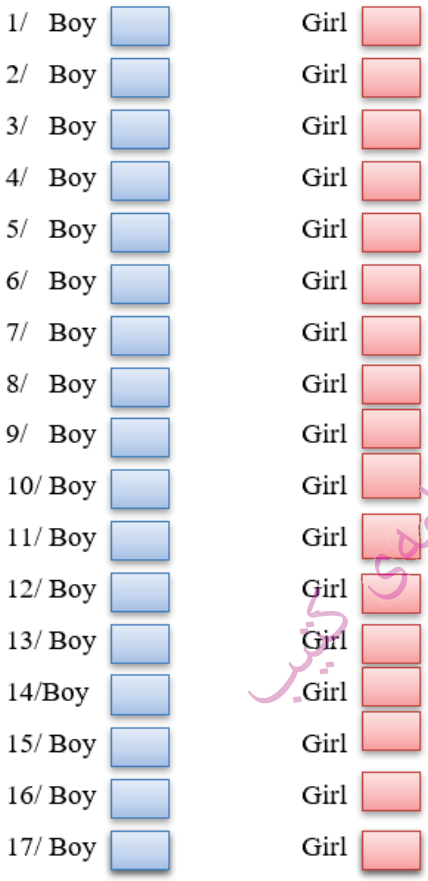
Dear participant

This questionnaire aims at identifying a perception of first language acquisition. Your answers are valuable and important as parents, please answer honestly.

Thank you

Mother *Father*

Which of your kids leant earlier, Daughter or son?

Boys: 40% **Girls: 60%**

هەوالنامەی کیب

Appendix B

A perception of first language acquisition

Dear participant

This questionnaire aims at identifying a perception of first language acquisition. Your answers are valuable and important as parents, please answer honestly.

Thank you

Mother Father

At what age your kids uttered the first word?

References

- Akmajian, A., Demers, R., Farmer, A., & Harnish, R. (1995). Linguistics: An Introduction to Language and Communication. The MIT Press.
- Bates, E. (1994). Modularity, Domain Specifity and the Development of Language. Elsevier Science: Geneva-Switzerland.
- Bloom, J. (1998). Language acquisition in its developmental context. Retrieved from https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/D8PG20B9.
- Bollinger, (2002). *Children first Language Acquisition at age 1-3 Years old. Retrieved from Science, v 20, Issue &ver. V (Aug 2015, p 52-53.*
- Brown, R. (1973). A first language: The early stages. Oxford, England: Harvard U. Press.
- Boysson-Bardies, B. D. (2001). *How language comes to children: From birth to two years*. Cambridge, MA: MIT.
- *Boysson (1999). The Universal Structure of Babbling. Nature: Retrieved from* https://www.nature.com/articles/23619 .
- Bruner, J. (1978). The role of dialogue in Language acquisition. New York
- Carol. Griffiths. (2004). Language Learning Strategies. The acquisition of gender-differentiated language CORE.

هەوڵنامەی کۆن

- Corder, S. P. (1973). Introducing Applied Linguistics. Harmond-Sworth, Middlesex: Penguin Books Chomsky, N (2009). Cartesian Linguistics. 3rd edition: Cambridge University Press- New York

- Chomsky (2004). Chomsky on MisEducation. Rowman & Littlefield- New York

- Chomsky, N. (1957). Syntactic Structure. 2nd edition: The Hague-Berlin

- Clark (2003). First Language Acquisition. 2nd edition: Cambridge University Press- New York.

- Crawford, M. (2001). Gender and language. In R. K. Unger (Ed.), Psychology of women and gender. New York: John Wiley and Sons, Inc.

- Crystal, D. (1985). A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Basil Blackwell.

- Fernandez, E. M., & Cairns, H. (2011). Fundamentals of Psycholinguistics. Wiley-Blackwell Publication.

- Fletcher, P. & Garman, M. (1988). Language acquisition: Studies in first language development.

- Fromkin, V., & Rodman, R. (2007). *An Introduction to Language*. *(*8th ed.). Thomson Higher Education: Boston-USA.

- Fromkin,(1983) *Children first language Acquisition Retrieved from Journal of Humanities and Social Science , v 20, Issue &ver. V (Aug 2015, p 51-52).*

هەولێرنامەی کێبڕکێ

- Gleason (1978). Perspectives in Neurolinguistics and Psycholinguistics. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780127463049500112

- Golombok, S., & Fivush, R. (1994). Gender development. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hazim Al Dilaimy, (2010) what's the difference between Learning and Acquisition. Retrieved from Https/ w.w.w.researchgate.com

- Hyde, J. S., & Linn, M. C. (1988). Gender differences in verbal ability: A metaanalysis. Psychological Bulletin, 104(1), 53–69.

- Irena, M, (2005,). Gender difference in children's language Retrieved from Http// w.w.w. research gate.

- Kalmar, V. (1993). Caregiver-Child Interactions and Their Impact on Children ... Retrieved from 2018. *"Linguistic and Literature." Journal of Language, vol. 1, ser. 2, 2015, p. 30*

- Maccoby, E. E., & Jacklin, C. N. (1974). The Psychology of Sex Differences. Stanford, CA: Stanford University Press.

- Mulet, R. G., (2008). Learning and language supporting group work. So group work supports learning. Retrieved from http//jutlp .uow.au/2005-vo2, Muletoo4.htm.

- Natali, R., (2017). Language acquisition and cultural Dimension: Vygotskian Theory Asian Pacific Journal. Asia Pacific Journal of Contemporary Education and

Communication Technology (APJCECT) Year: 2017, Volume: 3, Issue: 1.

- Petrarch, H. S. (2015). Children first language acquisition at age 1-3 years old. Journal of Humanities and Science (ISOR, JHSS). Retrieved from w.w.w. jousrjournals.org.

- Richard, A. (2003). The Effect of Music on Second Language Acquisition. Retrieved from paper (The effect music on language Acquisition) Juniper Stokes, Asia University.

- Robin (2012). First Language Acquisition. Retrieved from http://language.worldofcomputing.net/linguistics/introduction/first-language-acquisition.html

- Thiede, R. (2019). Children's book, Brain Development, and Language Acquisition. Routledge- New York.

- Wallentin, M. (2008). Putative sex differences in verbal abilities and language cortex: A critical review. Brain & Language, 108(3), 175–183.

- Yule G, (2011). The Study of Language. 4th edition. New York: Cambridge University Press.

پوختە:

ئەم تـوێژینەوەیە جەخـت دەکـاتە سـەر وەرگرتنـی زمـان وەک پرۆسـەییک کە دەکرێـت لە هەر قۆنـاغێکی ژیـانی کەسـێک ڕووبـدات. پرۆسەی وەرگرتنی زمانی یەکەم ئاماژە دەکات بە فێربوونی زمـانی دایک بە شێوەییکی خۆڕسکی و بەبێ ئاگایی لە ماوەی نێوان ١٢ بـۆ ٢٤ مـانگی. ئەم تـوێژینەوەیە پێداچوونەوە دەکـات بەو تێڕوانینـانەی کە دراونەتە پـاڵ وەرگرتن و فێربوونی زمان و ئەو بیردۆزانەی کە دەڵێن فێربـوونی زمـان سیسـتەمێکی خۆڕسـکی و گشـتگیریە. ئەو سیسـتەمە هاوکـاری لایەنـی زمانەوانی منداڵ دەکات. لێرەدا ئەو هۆکار و میکانیزمەی کاریگەری هەیە لەسەر وەرگرتنی زمانی یەکەم شیدەکرێنەوە.

لەم تـوێژینەوەیە دا پرسـیارنامەییک "ڕاپرسـی" بەکارهـاتووە کە دوو پرسـیاری سـەرەکی لەخـۆ گرتـووە، وەک ١. کـامە لە منـداڵەکانت زووتـر زمانی دایکی فێربوو، کچ یان کوڕ؟ ٢. لە چ مـانگێکی تەمەنیدا یەکەم وشـە یان دەستەواژەی گووت؟ توێژەرانی ئەم توێژینەوەیە شێوازی چەندێتی و ڕێبـازی وەسـفی و شـیکاریان بەکارهێنـاوە. تـوێژینەوەکە لە کۆتایـدا دەپـرژێتە سـەر لایەنـی مەیـدانی و ئەنجـام و پێشـنیارە فێرکاریەکـان بـۆ باشتر تێگەیشتن لە بواری فێربوون و وەرگرتنی زمانی یەکەم.

ووشـە کلیلەکـان: وەرگرتنـی زمـانی یەکەم، بەرەوپێشـچوونی زمـان، منداڵان، دایکـان، تەمەن، ڕەگەز.

ملخص:

تتركز هذه البحث على اكتساب اللغة كعملية يمكن أن تحدث في أي مرحلة من مراحل حياة الفرد. ومع ذلك ، بمعنى تنتج اكتساب اللغة في البداية إلى اكتساب لغة الام وهو التعلم اللاواعي و ذلك من خلال ١٢ الى ٢٤ شهرًا الأولى من العمر. يستعرض البحث أيضًا الأساليب الحالية لاكتساب اللغة الأولى ، ويدافع لصالح النظرية التي تنسب للطفل معرفة فطرية بالنحو الشامل. هذه المعرفة يمكن أن تستوعب الطبيعة المنهجية للسلوكيات اللغوية للأطفال غير البالغين.

كما يحلل العوامل والآليات الأخرى التي تؤثر على اكتساب اللغة الام . تقدم هذه المقالة دراسة استقصائية تتألف من سؤالين رئيسيين للآباء ، مثل: ١. أي من أطفالك اكتسب اللغة الام في وقت مسبق ، ابنة أو ابن؟ ٢. في أي شهر من عمره نطق ابنك بالكلمة الاولى او المصطلح الاول ؟ استخدم الباحثون الأساليب الكمية والوصفية و التحليلي للوصل الى نتائج و التوصيات البحث, و اي من الاساليب افضل للتعليم و اكتساب اللغة الام .

الكلمات الرئيسية: اكتساب لغة الام ، التقدم الغه ، الأطفال ، الأمهات ، العمر ، الجنس.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.27

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

Religion Impacts on the Kurdish National Movement and Their Relations in 1880-1914: with Undertaking Several British Traveller Outlooks

هەولادەی کتێب

Dlgash Said Saido
Soran University-Faculty of Arts
Dlgash.saido@soran.edu.iq

Abstract

This research focuses on the religious impacts on the Kurdish national movement in 1880-1914 when most of the Kurdish leaders where religiously inspired. The British travelogue accounts are considered as Britain had an important role in the area. The religious factors are addressed in both internal and external aspects in order to find out how religion affected the Kurdish unity and how this shaped the Kurdish relationship with others for both local and western powers. It is concluded that religious aspects to some extent had a negative impact on the Kurdish national movement and its relationship to the outdoor powers.

Keywords: Religion, Kurds, Nationalism, Ottomans, British Travellers

هەولنامەی کتێب

Religion impacts on the Kurdish National Movement and Their Relations in 1880-1914: with Undertaking Several British Traveller Outlooks

1- Introduction

One of the most prominent phenomena in the history of the Kurds was the religious aspect which played an important role in the Kurdish national movement. Particularly, in the late nineteenth and early twentieth century, as the number of the religious leaders and sheikhs were highly increased who could participate in the political decisions and become leaders of rebellions (Bruinessen, 1992:23-24). Thus, religious aspects beside the politic became an element of Kurdish demand in the Kurdish nationalism and Kurdish unity (McDowall, 1996:12). In this regard, a sufficient of the European scholars, particularly British travellers, whether missionaries or politicians, who were a mirror of the British policy in the region, represented a part of religious characteristics in Kurdistan in that period (Ahmed, 1994:12). Moreover, the late ninetieth and early twentieth century is known as the most prominent period of the British travellers in Kurdistan (O'Shea, 2007)

Along with the historical works written on this field of research as the main research methodology, this study also examines several of those travellers' points of view in religious influences on the Kurds' nationalism and the Kurdish relationship with both, local and international authorities in the frame of both internal and external effects.

The purpose is to figure out that the Kurds were represented whether by their national elements or by religion, and how this representation affected the relationship between the Kurds and the others, particularly the western powers most likely Britain as the

main western authority in Kurdistan. Moreover, how this relationship would be significant for the Kurdish nationalism and political decision making.

This paper consists of several parts; first of all it gives a brief historical background of the religions in Kurdistan; explaining the relationship between Muslims and Christians which they have had a long history together in Kurdistan. After that the main parts of this research address the religious impacts on the Kurdish national and political movement in both internal and external sides. Finally, a conclusion is given. To be mentioned that a sort of several travellers views are examined in the sections of this paper as primary sources.

Bearing in mind that, in principal all religions and religious groups and their followers that are mentioned in this paper are respectful in the author's perspective, however the way of using them is addressed with their impacts.

2- A Brief Historical Background of Religions in Kurdistan

In the Kurds' religion, the majority of the Kurds were Muslims, had been divided into both Sunni and Shi'i doctrines. The majority of the Kurds in Ottoman Empire were Sunni. This is likely due to the Ottoman authority run by Sunni Caliphs. The Kurds who belonged to Persia were mostly Shi'i because; Shi'ism was the main doctrine in Persia (Bruinessen, 1992:23). Thus, mainly, Kurds were inspired by these two Empires in relation to religious division. The other prominent religion groups in Kurdistan were the Jewish, Christian, Ahl Alhaq (Kakaies), Sarahli and Nestorian Christians were living in Kurdistan (Malla 2005:27). A large amount of the Kurds were also Kizilbashis (Alevi), who were "heretical Muslims with pro-Christian leanings" (Buxton et al., 1914:269). Likewise, there are Yazidi Kurds, who have a totally different religious spirit

from Muslims and Christians (Bell 1911:269). The Yezidi Religion is a synthesis of old pagan elements, Zoroastrian dualist elements overlaid with Jewish, Christian and Muslim elements (McDowall 1996:11). As a result, there was a range of religious faiths in Kurdistan. Moreover, the main purpose of this section is only to show the various numbers of religions and religious groups in Kurdistan in order to find out how this religious diversity affected the Kurdish national movement in the late nineteenth and early twentieth century which is discussed in detail in the following parts of this paper.

3 – Muslim and Christian Relationship in the View of Several British Travellers

The western travellers widely presented religious aspects in the region as there were missionaries made their observation among the religious sects, mostly the relationship between Muslim Kurds and Christians around them. For example, Rev. W. A. Wigram [(1)] some before 1914, who observed among the Christian Kurds, widely showed that relationship.(Mason, 1919) As well as Noel Boxton (1914:2) ,who portrayed the relationship between those religious groups, particularly the Kurds with Christians as a large section in the region , saw the Kurds as the riskiest quarter to the Christians. In addition, O'Shea (2007:76) made a claim on travellers' view and says that "they often viewed the Kurds unfavourably in relation to their Christian neighbours" However, there were Christians who lived securely in Kurdistan, as Mason (1919:229) a British traveller reports that "fewer of us know that a very large section of Christians in pre-war days lived quite happily in Kurdistan". This relation could depend on the different religious categories among the Kurds and the tribal system, so that several like and others dislike Christians. Therefore; this indicates the

religious issues among the Kurds themselves, which probably led the problems, get larger in front of the Kurds' fate.

4- Internal Religious Influence on the Kurds' National Movement

It could be worth to know how religiously affected the Kurds fate and Kurds movement, this would come out from, first the religious divisions between Kurdish tribes to different religious groups, for example Shi'i and Sunni and other religious schools which were common such as Hanafi and Shafi'i schools. (McDowall 1996:11) There were other common phenomena of faithfulness to religious brotherhood such as Naqishbandiya and Qadiriya who practiced their religions in different forms of devotion to each other. (McDowall 1992:13). This could influence the Kurdish integrity as an internal factor. There had always been the rivalries among those groups .As McDowall (1996:11) claims that "certain religious-minded Sunni Kurds have sided with non-Kurdish Sunnis against heterodox Kurds, and in parts of Turkey continue to do so". In the Kurdish religious framework, there could be the individuality in religious practices in Kurdistan. For instance, in Sufi brotherhood, which was seen as unconventional practice , ecstatic utterances, trances, fire-eating [(2)] and self-mutilation were popular among the different religious groups.

There were also a large number of Sheikhs in different order, or even in the same order that had always competed to structure their client associations which would represent their authority. In this respect, McDowall (1996:12) gives an example and says that "A classic example is the conflict between two Naqshbandi dynasties the sayyds of [Nehri] and the Shaykhes of neighbouring Barzan in the second half of the nineteenth century".

In this regard, British Travellers mentioned this various number of religions, and each one had its own way of religious practicing; this difference was not only between the tribes but also between small villages which affected a Kurdish national confederation. One example is that Dickson (1910:360) as a British traveller, who travelled through Kurdistan, in the early twentieth century, points out that in several districts in Kurdistan, such as Arnost Malat and Harki Oramar that "Peoples. -Like most other parts of Turkey, these districts are in-habited by races of varying nationalities and religious denominations, each separate village maintaining its own characteristics independent of its next-door neighbour". He also emphasises the higher domination religious phenomenon than the nationality among people says that "In Turkey, people are known by their religion and not by their nationality". (Dickson, 1910:361) In this point Dickson, as a traveller and a geographer, only gives a description of the religious proportion and diversity and does not point out its reason and how this affected the Kurds' nationalism. Additionally, in this regard Buxton (1914:9) gives a similar opinion. However, in the historical point of view, this is probably due to the variety of Sheikhs and their strong manipulate efforts of the people to be their followers. This was a reality of religious Sheikhs who had an influential characteristic among their followers by their personal charisma, which deeply rooted in the peoples' mind. (Bruinessen, 1992:208). This would lead a kind of partition of people and make reluctant to cooperate each other, because "Shaikhs have different categories of followers or subjects whose loyalties to them are also different"(Bruinessen, 1992:208).

Thus, some internal dilemmas had been made by different religious ideas which could prevent the improvement of the Kurdish nationalism movement and their confederation, and also probably avoided the Kurdish success to make their policy in the

Ottoman Empire. For example, most of the Kurdish Hamidiye [3] cavalry was structured by the Sunni doctrine that could become a risk to the other Kurdish religious sects who did not aside the Ottomans. (Olson 1989:11) In this way, the Ottoman's Sultan supported Hamidiye Kurds, as McDowall (1992:11) reported that "they were unlikely to be punished for depredations against villagers, whether these were Christians or Muslims, Armenian or Kurd". This indicates the weakness of the Kurdish religious unity in one hand and the Ottoman policy which was seen to be behind creating this weakness. The British traveller represented that the domination of religion influences the Kurds among the Kurdish tribes, for example Molyneux-Seel [4] (1914) explained that:

"The Dersimli have a tribal organization similar to other nomad Kurds, and have in all about forty-five tribes, some of which are quite small, being merely fragments of larger ones. The chiefs of the most important tribes are Seii'ds. These Sei'ds are religious chiefs, and hence exercise an un-bounded influence over the tribesmen". (p.52).

As a consequence, it is worth bearing in mind that the disputes between the Kurdish tribes could come from the various different religious groups among them, and each one had its special followers different from the others. In this regard, Sykes (1908:453) recorded that "some tribes are wholly' Moslem, others wholly Christian (Jacobite sect), others Devil worshippers, others contain adherents of all three religions".

Therefore, the outcome here is that the existence of various religious groups in the Kurdish community was a clear obstacle at the forefront of the Kurdish integration because it was not easy to join all these groups together, particularly, when the authority and leadership become more specific to a group .For example, the only

powerful sect was Muslim Sheikhs whose demands were in the circle of their religions in a Kurdish community that was the home for many other religions and doctrines. It could be suggested that the Kurds could desire their rights in the frame of nationalism rather than religion. This will be more clearly shown in the following paragraphs.

5- External Religious Influence on the Kurds' National Movement

Another common emergence in that period was the Ottoman Pan-Islam as an external religious factor could have influence on the Kurdish nationalism. In the second half of the nineteenth century, the term of Pan-Islam had widely been used, in the Muslim World which was assumed as a new ideology of 'religio-political' through most of the historians' views. Ottoman Empire, as a large power among Muslims, took this responsibility to dominate over Islam and perhaps decline the Christians. (Oscan, 1997:23). In the first stage, Pan-Islam Germany supported it in order to place their position in the Muslim world, especially in the Middle East. (Rauf, 2007:20).By the same token, Britain also did not oppose to the Pan-Islam so as to prevent the Russian domination. Rauf (2007:20) gives the reason that it "was the need of a counter balance against Tsarist Russia which was slowly moving towards the east endangering the interests of Britain in the region".

However, Ottoman government took a wrong method of its expansion and authority against the none Muslim sects in particular, Christians, via starting by implementing several massacres in 1860, and Makdisi (2002:601) says that, in this year ,"In July, Damascene Muslims rioted to protest deteriorating economic conditions, targeting and massacring several hundred of

the city's Christian population". This was combined into two events in Mount Lebanon and the riot in Damascus which create a certain European reaction. (Makdisi, 2002) Later on, a series of massacres came up such as Balkan, Bulgarian and then Armenian in 1890s; these all had brought the British reaction to the region. (Laycock, 2009:44)

The Ottoman policy clearly affected the relationship between the Kurds and the other minorities such as Armenian by religious meaning, and other religion groups in Kurdistan ,particularly ,Christians. For example, they used Kurds against Armenian in the religious form. This can be clearly seen in the traveller accounts; Buxton (1914:19) claims that "it was not till after the last Russo-Turkish war that Kurds were deliberately set against the Armenians. It fell to the genius of Sultan Abdul Hamid to conceive that, by means of religious animosity, a use could be found for them".

After the Young Turk Revolution, several changes had been made, in terms of the Ottoman Empire and it was considered as a starting point of reformation. For the Kurds, it was also a turning point because, a year later in 1899, Sultan Abdul Hamid's government collapsed, so the Hamidyie Kurds lose the Ottomans' support. However, it was the time for the other Kurds to establish their policy in order to propose their desires and provide them by the reformation. A Kurdish national movement was going ahead. Even though, it held a political position of Sheikh's thinking, in principle, it took a religious shape as well because it was headed by Sheikhs who strongly inspired by religion. (Jwaidah, 2006:107). For example, a petition had been forwarded to the Ottoman parliament by Sheikh Nuri Muhammad and Sheikh Abd al-Salam[5] the Kurds' representatives. It demanded several rights for the Kurds which combine both the religious nationalist aspects together. This

petition was consisted of seven demands, three out of them were about religion. For example it demanded that the management of the justice and law should be based upon the Muslim Shari'a (Muslim canon law) as Islam was a position religion. Another desire was the rule of collection of taxes to be organised by Muslim Shari'a. The third demand was, "the position of *Qadi* (religious judge) and *mufti* (canon lawyer responsible for delivering formal legal opinions) to be filled by adherence Shafi'i school of law". (Jwaidah, 2006:107)

The main argument here to be drawn up is that the petition strongly represented a limited state of religion. If it was on behalf of the Kurds' opinion, all in all, then it only focused on the Muslim Shari'a so about the other non-Muslim religious sects could be as there was a large number of them. Another interesting point is that it only mentioned the school of Shafi'i which was a school for Sunni doctrine Muslims and at the same time there were other schools such as Hanafi and other doctrines like Shi'i who covered a large section of the Kurdish community. (McDowall, 1996:11)

Another indication given here is, for that period, the Kurds were of need to establish their national policy, rather than basing things on religious structure. Because it was obvious that Ottomans used the term of Pan-Islam to build up their policy particularly Sultan Abdul Hamid II, and the majority of the scholars in late nineteenth and early twentieth founded the failure of Abdul Hamid II's policy (Olson, 1989:14) who was recognised as the worst leader through the European view as brought many problems to the Christians. And Hiller (1983:2) reports that "it had become an unshaken belief that Abdul-Hamid was the worst ruler Europe had ever known". Hence, the religious struggle became the subject of discourse, and any movement based on religion, would probably not be supported in international policy. Yet, most of the Kurdish

movement run by Sheikhs who structured a part of their policy in the religious form which did not always give a hope of success. For instance, the rebellion of Shiekh Ubaydolla Nahri 1980 apparently was a religious rebellion, and the latter on the same form Sheik Said's rebellion, that the religious slogans were appeared stronger than the nationality in his desires (Olson, 1989:14). As a result, most of the British travellers were also politicians and they reported and worked for British government so they represented that the Kurds were more inspired by religion rather than nationality. And the British policy might not support any religious movements because they attempted to weekend the Ottoman Empire as the most powerful force of Islam which represented the Islam Caliphate. In this way, Britain tried to support the Kurds to build a sort of a Kurdish authority apart from Ottoman Empire and more likely to become a British colony (Eskander, 2000). This can also be applied for the other western policy powers, particularly, whose ally with Britain such as France. The point here is that, the western authority would not allow the other Islamic country to replace another one who they are trying to decline. The most appropriate example for this is the later on British policy which obviously supported for Kamal Ataturk who was 'Anti-Islamic' ideology (Yegan, 1999)

Therefore; it was more worth for the Kurds to stable their policy suitable with outdoor policy, particularly, those who had an important role in the region such as Britain because politically the relationship between the Kurds and the British authorities was going well. This is obviously presented in the British documents in the Indian office saying that "the political importance of our occupying Khaniqin [(5)] in order to maintain our interest and influence with the Kurdish tribes who were already well-disposed to us". (Indian Office 1920:44) Another point is that Britain should control the Ottoman Empire not to get stronger that it could affect

the British interests in the region. In this way, a reformation had been approached by Britain in the Ottoman Empire (Laycock 2009:8). One of this reformation parts came from the results of the Crimean war to make equality in the rights between Muslim and Christians. Laycock (2009:8) reports that "on paper these reforms appeared to grant Christian subjects the same rights as their Muslim neighbours, bringing end to religious discrimination and oppression".

Thus, it was potential for the Kurds, to take advantage of these situations in the way of building their relationship with other religious' sects in order to fulfil equality in the rights, in one hand, and placing their policy on international campaigns on the other hand. Because, In terms of the Ottomans' attitude towards the Kurds, it was clear that the Ottoman government prevented the Kurdish movement in any form whether to be religious or national. For example, when Abdul Hamid II created the Hamidiye Cavalry it was first to weaken the Kurdish national movement and another reason was to reduce the chiefs and Sheikh's power.(Olson, 1989:14) The British sources in the Indian office presented the Turks' outlook to the religious leaders saying that the Kurds "suffered severely under the impositions of the government; while their religious leaders, to whom they hold with singular tenacity, were subjected to humiliation and extortion".(Indian Office, 1920:43)

It could be asked that why the Ottoman government unlike Kurdish religious leaders, while they represented the Islam fundamentals and at the same time the Ottomans proclaimed the Pan-Islam. The reason could be that those religious leaders held both sides politic and religious, and any political movement would not be accepted by the Turkish authority. Thus, the Turks relationship with the Kurds was remaining temporary .It certainly

depended upon their needs to the Kurds, particularly in the wars, but when the operations finished, they left the Kurds ignored, in this regard British paper in the Indian office (1920) recorded that:

"In the early days of the war, before the Jihad campaign had been discredited, the Turks tried to draw from the Kurds levies of irregular horse. A small contingent went to Shu'aibah, but after serving well they were securely treated by the Turkish authorities. The Kurds then returned to their home and did not subsequently supply a single horseman against us"(p.43)

The Kurdish religious leaders' position was significant in relation to state, the political balance between Kurds and the other powers in the region and Ottoman government. Shortly before the Great War, when the Ottomans proclaimed Jihad, those religious leaders did not accept it, and the propaganda was a failure. This is also presented in the British official writings in Indian Office (1920) recorded that:

"The lack of success which attended Turkish propaganda was largely due to the action of the religious leaders. They unanimously refused to preach the Jihad and proclaimed the war to be one of self-aggrandisement on the part of the Turks, who were, they pointed out, the hereditary enemies of the Kurds".(p.43)

6- Conclusions

In conclusion, the Kurdish religious leaders practiced their role in shaping the political decision making in the Kurdish community. This also formed the relationship between the Kurds and other authorities in the region. This was a reason of the absence of Kurdish integration in that period. It has been figured out that the British traveller accounts that there were different religious groups even among one religion and had different doctrines and schools.

Each one portrayed itself as a Kurdish representative in political positions, and hence a rivalry had been made. This was a clear drawback of the religious aspects of the Kurdish national movement in the Kurds history as an internal factor. Those factors affected the relationship between the Kurds and Britain to be weekend, in the view of the British travellers and politicians, a sort of a Kurdish unity would be very difficult due to the various religious sects and each one carried a different ideology.

Another outcome is that, in the Kurdish community, the religious phenomenon was in a higher position than the nationality. This was due to the Kurdish rulers who were strongly inspired by religion.

It has also been figure out that in the external circumstances, regarding Pan-Islam and Jihad, as a drawback of religious influence on the Kurds , Ottoman Empire intensively proclaimed these two elements, and started with several massacres. This brought the British as well as European reaction desire a justice between Muslims and Christians by a reformation in the Ottoman Empire. Therefore, any Kurdish movement in religious forms would not provide a Kurdish success in international policy.

As a result, the Kurds should stable their position in international policy in the form of nationalism rather than religion. This does not mean that to alleviate the value of religions for individuals, but also to separate it from nationality in order to gather all sects and groups under a strong Kurdish unity.

Index

(1) Rev. W. A. Wigram: is a western missionary who travelled to Kurdistan in the early twentieth century and wrote about

religions in Kurdistan. For more information see his book: *The Cradle of Mankind Life in Eastern Kurdistan*, (London, 1914).

(2) According to David McDowall These practices are not peculiar to Kurdish society alone; they can be founded among other communities which prefer folk Islam to the formalized religion. But they are suggestive of pre-Islam religious rites and exercises peculiar to the society in which they take place, and may suggest some origins in common between Kurds belonging to different religious groups.

(3) Hamidiye Cavalry: This cavalry created by Sultan Abdul Hamid in November 1890 and used against Armenians. Taking their name from Abdul Hamid, the cavalry were known as the Hamidiye. The Hamidiye drew people from various backgrounds in the Ottoman Empire, but it was distinguished by being one of the first organized Kurdish units within the Ottoman Empire.

(4) Molyneux-Seel: was a British traveller in Kurdistan before 1914 who wrote about Kurds in Dersim under the title of (A Journey in Dersim) which is located in the northern Kurdistan.

(5) Born in Barzan village in 1887, Sheikh Abdulsalam was the older brother of Mulla Mustafa Barzani, the father of Masoud Barzani. Having studied Sufism, the mystical side of Islam, he became the leader of the Naqishbandi Sufi order after the death of his father In 1907, he sent a telegraph to the Ottoman Sultan Abdulhamid II, with the backing of Kurdish tribal leaders and sheikhs, demanding cultural and political rights for the Kurds. For more information see this link http://www.rudaw.net/english/kurdistan/141220181

(6) Khaneqin: is a town which is located in the southern Kurdistan.

Bibliography

- Ahmad K. M, 1994, *Kurdistan during the First World War*, Saqi Books, London.
- Bell, G. 1911, *Amurath to Amurath*. Juniper Grove, Amazon.co.uk.
- Bruinessen M, 1992 *AGHA SHAIKH and SATE The Social and Political Structure of Kurdistan*. Zed Books, London, New Jersey.
- Buxton, N. & Buxton, H. 1914, *Travel and Politics in Armenia,* New York.
- Dickson, B. 1910, 'Journey in Kurdistan'. *The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers),* vol.35, no.4, pp. 357-378.
- Eskander, S, 2000, Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the first Kurdish Government, *British Journal of Middle Eastern studies*, vol. 27, no.2, pp. 139-163.
- Hiller J, 1983, *British Policy towards the Ottoman Empire 1908-1914*, Cass, London.
- Indian Office 3rd December 1920, '*Review of the Civil Administration of Mesopotamia*'.
- Jwaidah, W. 2006, *Kurdish National Movement Its Origins and Development.* Syracuse, New York.

- Laycock J, 2009, *Imagining Armenia Orientalism, Ambiguity and intervention,* Mnchester University Press, Manchester and New York.

- Makdisi, U. 2002 'After 1860: Debating Religion, Reform, and Nationalism in the Ottoman Empire'. *International Journal of Middle East Studies, vol.34,* no.4. pp. 601-617.

- Malla J, 2005, *Kurdistan and the Kurds A Divided Homeland and a Nation without State*, Western Kurdistan Association Publications, London.

- Mason, K. 1919, 'Central Kurdistan' *The Geographical Journal,* vol.54, no.6. pp. 329-342.

- McDowall D, 1992 The Kurds A Nation Denied I.B.Tauris, London.

- McDowall D, 1997, *A modern history of the Kurds*, I. B. Tauris. London, 1997.

- Molyneux-sell. L, 1914 'A Journey in Dersim', *The Geographical Journal*, vol.44, no.1. pp.49-68.

- O'Shea M, 2007, The image from the outside: European travellers and Kurdistan before the great war, *Geopolitics and International Boundaries*, vol.2, no.6, p. 70-89.

- Olson R, 1989 *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*. Texas press, America.

- Özcan A,1997, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924*, New York.

هەوالنامەی کێبڕکێ

- Rauf, A, ‘Pan-Islamism and the North West Frontier Province of British India (1897-1918)’. http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/Abdul-Rauf.pdf (Accessed, 28 February 2019).

- Sykes M, 1908, ‘The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire’, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, vol.38. pp. 451-486.

- Wigram, R. 1914, *The Cradle of Mankind Life in Eastern Kurdistan*, London.

- Yegan M, 1999, 'The Kurdish Question in Turkish State Discourse', *Journal of Contemporary History*, vol. 34, no.4, pp. 555-568.

کتێبخانەوالتنامەی

پوختە:

ئەم لێکۆڵینەوەیە باس لە کاریگەرییە ئاینییەکان دەکات لەسەر بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد و پەیوەندیەکانی لە ساڵانی ١٨٨٠-١٩١٤. کە لەو ماوەیەدا لەتەک بیری نەتەوایەتی لایەنی ئاینیش دەورێکی کاریگەری هەبووە لەسەر کورد. کە زۆربەی دەسەلاتدارەکان و سەرکردەی شۆرشەکان کەسانی ئاینی بوون. لێرەدا تۆماری هەندێک لە گەریدە بەریتانییەکان بەهەند وەرگیراوە، ئەوکاتە بەریتانیا ڕۆڵێکی باڵای هەبووە لە ناوچەکەدا، هەوڵدراوە کاریگەرییەکانی ئاین دیاری بکرێت، لەسەر ئاستی ناوخۆی کورد و دەرەکی کە پەیوەندی هەیە بە جموجۆڵی

بەریتانیا و دەسەڵاتی عوسمانی. ئەمەش بۆ ئەوی دیاری بکرێت کە ئاین چۆن کاری کردووەتە سەر یەکگرتنی کورد و پەیوەندیەکانی کورد لەگەڵ هەریەکە لە دەسەڵاتە هەرێمییەکان و هێزە رۆژئاواییەکان لە ناوچەکە. ئەم لێکۆلینەوەیە بە شێوەیەکی گشتی بەو ئەنجامە دەگات کە لایەنی ئاینی لە هەندێک رووەوە کاریگەریەکی نەرێنی کردووتە سەر بزووتنەوەی نەتەوەی کوردی و پەیوەندییەکانی لەگەڵ هێزە دەرەکییەکان.

ملخص:

يدرس هذا البحث تأثير الدين على الحركة الوطنية الكوردية وعلاقاتها مابين سنة ١٨٨٠-١٩١٤ كان للدين فى ذلك الحين الى جانب الفكر الوطنى دور مؤثر على الكورد. حيث كان اكثر الحكام وقادة الثورات هم شيوخ و شخصيات دينية. هنا اهتم البحث بمدونات الرحالة البريطانيين لدور بريطانيا المهم فى المنطقة آنذك . مبينا بالتحديد تأثيرات الدين على المستوى الداخلى للكورد والمستوى الخارجى ذات العلاقة بالحركات البريطانية والحكم العثمانى، وهذا من اجل توضيح كيفية تأثير الدين على توحيد الكورد وايضا العلاقات الكوردية مع السلطات الاخرى ان كانت السلطات اقليمية او غربية. يستنتج هذا البحث بشكل عام ان للدين فى بعض الأحيان تأثيره السلبى على الحركة الوطنية الكوردية وعلاقاتها مع القوى الخارجية.

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.28

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

An Exploration of Dialect Recognition by researchers through examining non-linguists reactions to Spoken language: Kurdish dialects as an illustration

هەولێرناسەی کتێب

Salah Jameel Jabrael
Soran University - Faculty of Arts
Salah.jabrael@Soran.edu.iq

Abstract:

Regional dialects and accents have been generally studied and examined in English dialects recognition and perception in folk linguistics. Nevertheless, it is widely argued that a limited number of researches have been carried out concerning this problem particularly regarding the recognition of the Kurdish main dialects : Northern Kurdish , Central Kurdish, Southern Kurdish and Goran Dialect isoglosses by non-specialists people. Thus, the current qualitative and quantitative investigation will explain the most significant approaches, studies and practical academic implications for non-linguists' reactions to spoken language recognition in general with highlighting the main reasons for perceptual dialectology as a whole and presenting the findings of 50 Kurdish male and female second and third students of English Department , Faculty of Arts , Soran University in 2019, by taking advantage of an Approach well-known as Mental Mapping Methodology ,which has already been used by Preston (1982 , 1993) and Demirci (2002**)**. It has been hypothesized that when there are different factors of mass media, mobility, experience and awareness available, then the informants from both genders - male and female in the English Department will be able to perceive regional dialects and accents better. As a result, such hypotheses have been approved in the finding of the study. In this sense, both genders could recognise Central Kurdish and Northern Kurdish dialects better than other Kurdish dialects. This is due to the fact that, firstly, they live in Iraqi Kurdistan and are acquainted with the residents of Kurdistan Region better. Secondly, mass media are broadcasting news in both Central Kurdish and Northern Kurdish dialects.

Key words: Perceptual Dialectology, Kurdish main regional dialects and Accents, Mental Mapping, Factors of Dialects recognition, Stereotype

An Exploration of Dialect Recognition by researchers through examining non-linguists reactions to Spoken language: Kurdish dialects as an illustration

Introduction

Despite the fact that there has been a constant progress in the field of conducting various studies in dialectology in general in English and other languages including Kurdish, Kurdish non-linguists still have the problem of indicating the precise geographical positions of the speakers of the main Kurdish Dialects: Northern Kurdish (Kurmanji), Central Kurdish, Southern Kurdish and Goran Dialect with their relevant accents, subdialects.

It is of great importance to consider two related terminologies in dialectology and variation once the notion of dialect recognition is deliberated. Such vocabularies contain folk linguistics and perceptual dialectology. This is due to the fact that dialect recognition is a variety of dialect perception and the second word exists as a sub-field of folk linguistics. Furthermore, several investigators such as Williams et al (1999) have elaborated on both perceptual dialectology and dialect recognition within one investigation, for example, they employed the method of recording the students via the use of audio tapes for the intention of dialect identification of six areas of Wales. They managed to consider the developing features of awareness and perspectives of teenagers regarding dialects in the UK.

There exist many reasons which lead to a search for dialects recognition by investigators via exploring non-linguists' responses to verbal language. Kerswill and Williams (2002: 200) claim that several factors, for instance own-community recognition among individuals who have strong home-grown ties, the role the mass media playing in broadcasting daily events occurring in an area could be some reasons for studying dialect recognition which acquaints persons with domestic dialects and accents within their own society and external groups in a specific country as well.

The purpose of this study is to explore dialect recognition and perceptual dialectology by non-linguists speakers in general and with the male and female students in the context of English Department, Faculty of Arts, Soran University in 2019.This is expected to assist Kurdish learners and researchers to be familiarised with different ways of methodologies in folk – linguistics regarding regional dialects and accents. The investigation might also be a guide for the students who have a limited deal of information on perceptual dialectology and very often use stereotypical ideas in their comments regarding some specific regional dialects; for instance, according to the comments of some students about the dialects and accents of every speech region of Kurdistan Region of Iraq, some argue that Badini is the worst and Qaladize as a branch of Slaimani subdialect is the best in Kurdish language (Map 3.1.). This might be a stereotype because it will not reflect perspective of the rest of Kurdish people in Iraq. Nevertheless, the main emphasis of the study will be placed on argument of the current study that different methodologies and techniques used by researchers in folk linguistics in the area of dialect recognition may lead to non-linguists' reactions to spoken language.

Research Outline

This investigation begins by providing a literature Review concerning the reactions of non-specialists of linguistics to spoken language in perceptual dialectology and outlines the connected studies to the Kurdish circumstance including its main dialects and subdialects. It then gives a debate of the research methodology, data collection approaches, and comments of the students on the subject. Then each of the section of Analysis, Results, Discussion and Conclusion will be presented. Finally, the list of references will be presented.

Literature Review

Dialect Recognition

A great number of researchers have elucidated the concept of dialect recognition. Williams et al. (1999, p357) elaborated on recognition as follows:

"The cognitive mapping of audible speech features (or stylistic configuration of features in combination) onto individuals' records of the usage norm of particular communities. By this account, recognising a dialect involves identifying values of variable features, and then succeeding or failing to make the appropriate mapping … dialect recognition is an adequate one for the sociolinguistic processes activating in asking question " where is the speaker from ?" is a cognitive process."

Interpretation of the notion of recognition clarified above requires a vast deal of analysis in certain other associated issues in dialect recognition. One of which is that there are four autonomous continua in folk linguistic awareness: availability, detail, accuracy and control' (Preston 1996 cited in Williams et. al. 1999: 354).

Preston (1996) claims that such degrees of awareness stem from certain factors such as familiarity , advertising in some prominent customs , mass media attention ; correctness (spread formally or informally), and vernacular ritual relics. (ibid p. 355), further clarifying that these features of language can be changed in their level of availability to which they emerge in discussion fluctuates broadly, from greatly normal to low. Conversely, certain additional characteristics might be by no means debated or possibly to be detected basically at different times. Furthermore, detail arises once the comments of speakers concerning language are diverse from each other. Thirdly, accuracy happens once non-specialists' clarifications about language are different. Fourthly, perhaps speakers cannot implement a variation which is well-known as control (ibid).

However, the awareness regarding cognitive mapping explained above about cognition refers to mental mapping in which non-linguists draw some imagined maps in their thoughts to choose frontiers of accents or dialects of communication in an area or a country (Preston 1982, Preston 2002, Demirci 2002).Likewise , Demirci (2002 : 41) argues that such a method was chiefly announced by Preston (1982) in his investigation at the University of Hawaii in which respondents were asked to draw borders along the sections in which they supposed inhabitants had different dialects on the blank map of the United States of America. The results revealed both the informal borders created by these perceived maps and a set of descriptive and evaluated labels for the areas separated. These findings were significant for Preston as he claims that the informants drew these borders fairly correctly on the map without being stereotype in their assignments. Thus, on the basis Preston (1996), respondents were precise in separating dialects from each other instead of being stereotype in their ideas. As a result, stereotype is one of the most stigmatized thoughts

employed by non-speakers once they assess other people's accents or dialects.

Bucholtz et al. (2007: 325) claim that one of the relevant differences as regards the question of stereotypical ideas can be explored between the spoken language of North and South of California in the USA. Moreover, these stereotypical ideas have been echoed in the study of Bucholtz et al. (2008: 62) when they investigated an approach of two open-ended surveys to reply to the issue of where the best and the worst spoken areas in California were. The methodology was vital for Bucholtz et al. study who introduced the first wide-ranging explanation of the perceptual dialectology concerning the people of California of their own state. Furthermore, this research is labelled as one of the chief interpretations about the perceptual dialectology of any distinct areas of the USA.–in which seventy learners from different ethnic minority settings took part in the surveys (ibid p.68). These examinations were considered to appraise a project for an early sociolinguistics course at the University of California. The study method also included a map-labelling task and a short survey in which every informer was demanded to collect accomplished maps and surveys from ten respondents. The findings of these surveys were imperative which confirmed that the informants of California University regarded Northern California as the best dialect, and the Southern California dialect as the worst dialect. The northerners argued that the Southerners have less access to education, use an extreme slang language such as hella and hecka.In this respect, The Economist Newspaper (2010) has the following explanation for the term hecka :

While in California, I remembered that teens and young adults there say "hella" as an intensifier: "she's hella tall"(from "hell of", grammatically suspect as it may be). What I hadn't seen is that this

has been euphemised for thepre-teen set. Sledding with some friends in Yosemite National Park, I heard a seven-year-old boy brag to his father, of his sled, that it was "hecka fast". Of course it was.

This isn't new, of course, but just the first time I'd heard it. There's even a 2004 paper, "It was hecka funny: Some Features Of Children's Conversational Development", by a few western academics, if you care to hear the sociolinguistics of hecka.

Moreover, hecka can be used as an adverb which means very, extremely, for example, he was hecka late yesterday.

Bucholtz et al. (2007 described hella as below:

Hella is a slang term originating in Northern California and one that remains—aside from a few brief moments in the national spotlight due to its circulation in popular culture—largely restricted to that region. The term, which apparently lexicalized from (a) hell of (a), functions as both a quantifier (There were hella people there) and an intensifier (He runs hella fast).

Pearce (2011, p. 8) elaborated on the meaning of hella as following:

Bucholtz et al. (2007: 342-3) in their study of the perceptual dialectology of California, claim that hella - an abbreviation of 'hell of a' - is a 'crucial shibboleth separating the two major regions of the state'. Interestingly, they make no reference to hella as a discourse marker, describing it as 'a quantifier (There were hella people there) and an intensifier (He runs hella fast)'.

The trouble of identifying Californian speech is likely to be due to the effect of minorities and migration and Spanish on its folks and having deprived English (Bucholtz et al. 2008, p. 70).

Regarding Californian dialect borders, this study looks like Preston's analysis in 1993 in which he used a map of the USA without choosing any state frontiers. This was to identify the boundaries of the US dialects. Subsequently, Preston made some variations in his method in which he applied a map with border lines. Preston (1993:335) illuminates the intention behind this variation by asserting that the choice was as a result of the misunderstanding of folk dialectology investigation with the folk geography. Consequently, this new methodology of Preston allowed Bucholtz et al. (2008) to employ a map of California without picking the border of California, since they recognised that many people from California cannot be identified by these frontiers.

Likewise, Preston, A. Krezschmar Jr. (1999) utilized the identical method in their investigation about Japanese dialect borders in which the main priority was given to the Kansai region which is well-known as an area competes with Tokyo and its dialect. Accordingly, it was presumed that Kansai informants would be slightly uncertain to regard the Tokyo County as standard and support terms such as Tokyo-ben. According to Masao (2001: 42) Tokyo-ben, can be regarded as ‘closest to standard Japanese’. As a result, linguistically, ben is equivalent to dialect. In this sense, many Kansai respondents still label the Tokyo zone as standard. Kansai informants regularly refer to terms such as ‘cold’ to demonstrate this regional accent, as they are not fond of the Tokyo standard accent and identify it as unfavourable and cool. Moreover, informers somewhat use linguistic features for cultural-political regions to distinguish their dialects.

Similarly, other researchers have carried out their study on the basis of Preston's methodologies, one of whom is Demirci (2002: 41-50) who used her methodology based on Preston's (1982) technique of hand –drawn or mental map for the intention of dialect recognition and perceptual dialectology in Turkey. Though, unlike Preston, the core significance of Demirci's research was that it placed emphasis on gender distinctions and communications to investigate causes of gender, age and social class in the identifying of Turkish regional dialects.

The approach of this research was that 142 informants were selected from Turkish city of Bursa, situated in the western side of the country. Informants were classified into twelve subdivisions based on age, gender and social class. The ages of both genders were between 17 to 50 years and they were categorized into three subcategories on the basis of intimacy of their ages. Furthermore, there were two social classes: middle class and upper class. Also, each subgroup was given twelve topics and the names of all metropolises of Turkey were given on a map. The informants were then requested to classify the spoken language of each area in Turkey.

The findings revealed that there were five perceived speech areas for female informants and fourteen for male ones. Similarly, male informants recognised more regional dialects than female ones. Moreover, women were less likely to identify the dialect spoken in Bursa, their birthplace. As Demirci (ibid p.50) claimed, one of the key causes of the gender variances in classifying the dialects is the male- dominated custom in Turkish culture generally and especially in the Bursa community. This system of male-dominance has a negative impact on females; as such factors have resulted in a lack of freedom of movement of women inside the society and a lack of ability to interconnect to outside of the public.

Also, the females in their comments regarded Bursa as the best spoken dialect in Turkey, whereas males believed that Bursa is a westernized city.

Kerswill and Williams (2002:200) claim media plays a crucial role in recognition of an accent from outside the informant's own community. It can be stressed that the widespread mobility of men in comparison to women has led to their familiarity with varieties of the language across the country. Thus, based upon Kerswill and Williams' (2002:200) arguments, regarding familiarity with the outside community, it seems that this factor has resulted in the male's better understanding of dialects and accents of other speakers than women's the mobility factor which has broadened their experience.

On the other hand, the methodology of researcher Coupland and Bishop (2007) was associated with the Voice survey. This study was done in the UK, which generated strong and different outlooks of speakers regarding the gender, age, and region of the participants (ibid: 74). The diversities in this research were labelled chiefly on the basis of prestige and labelled high in terms of social attractiveness. Additionally, the other variations were viewed as isolated and disfavoured with equal measurement. These three aforementioned diversities could recognize the evaluative reactions of the informants with regard to the evaluated speech structure. Female respondents generally formed positive assessments. Regarding age, the younger speakers attributed less prestige to the standard accents; however, they were more positive towards casual speech varieties. At the beginning, pupils aged fourteen participated from those zones in Wales where their voices were recorded at secondary schools could recognise regional and local dialects.

According to the methodology used in this study, the pupils were requested to narrate a story that had occurred to them to make the study appear normal. Overall 179 stories were gathered from the seven specific regions. Afterwards, two stories were chosen from six Welsh sections with two more stories from the English county. The whole voice samples were selected by boys. Subsequently, the audio -tapes for collection of data concerning speakers were presented. Nevertheless, because of the variance between the time periods of the stories, thirty- second clips were selected from all of these fourteen recorded stories. Consequently, the technique used in this study was match-guised approach. This method is vital when the voices are recorded as its highest emphasis is on the mental dialect map of informants. Likewise, matched-guise technique comprises the 'presentation of tape recorded voices of one speaker reading the same factually- neutral passage of prose in two or more dialects and languages. (Coupland and Bishop 2007:75)

In the second phase of the research, they visit different schools without altering the six regions in Wales. This phase contained playing the 30- second recorded voices to a school assembly who were chosen as judges to listen and assess speakers' voices. Moreover, for the evaluation, a survey was filled in by the listeners in which they were granted seven replies. The listeners were also demanded to specify the place of citizenship of all talkers. Regarding data collection, they were granted seven answers (the six Welsh English dialect communities and Received Pronunciation); two more questions: 'don’t know ' and an open ended option for other replies. Likewise, for the intention of comparison a group of instructors from South Welsh contributed to data collection.

The results proved that teenagers' perceptions of the dialects were low. Though, these findings were not predictable as the main

focus of the research was placed on these teenagers. As Williams et al (1999: 357) claim, this misrecognition of dialects by youths is because of the fact that they do not have sufficient experience and awareness of such diversities. Perhaps, they have proficient lower geographical mobility and less access to speakers of dialects, face to face or in the mass media.

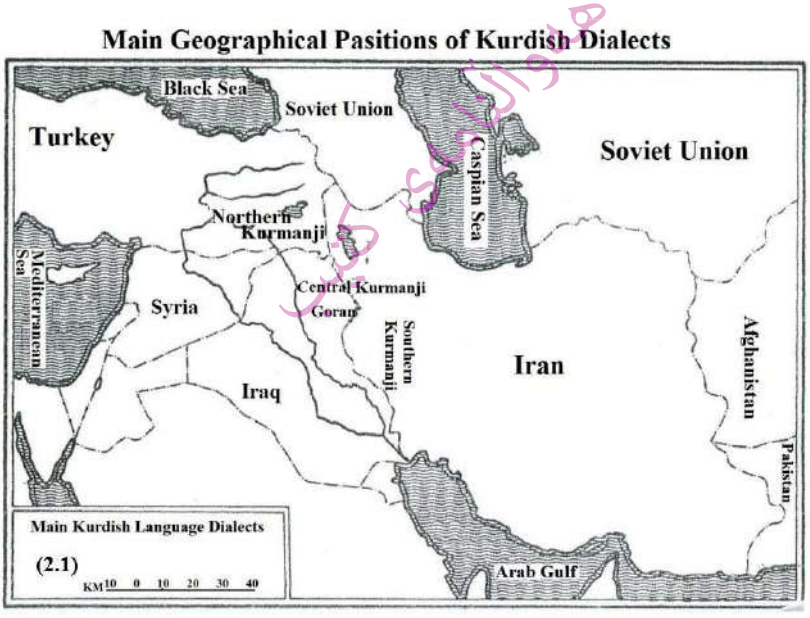
Folk Linguistics

In contrast, for the further explanation of the notion of dialect recognition, it is of particular interest to talk about folk linguistics. Preston and Niedzielski (2009, p356) claim that the core motivation behind folk linguistics is to discover and investigate perspectives of non-linguists concerning their outlooks on language through bringing together and learning clear comments on language. Likewise in some situations folk linguistics is coped within its sub-field perceptual dialectology. Besides, these two together with dialect recognition highlight the non- specialists' reactions to spoken language. Hoengswald (1966: 20) states that the stressing importance to both folk linguistics and dialect perception essentially derives from the view that professionals in linguistics have to concentrate on both benchmarks of what is expressed by speakers and their reactions and viewpoints are important to focus on their opinions as regards language. By the interpretation of Hoengswald, it can be stressed that the thoughts of Preston and Niedzielski about folk linguistics support Hoengswald's notion. As both concepts have been built on the basis of the identical characteristic, namely, the responses and views of folks on verbal language, as the statement 'what is said' can be regarded as a reference to spoken language rather than written one, as the spoken language is spoken by speakers. Moreover, as Labov (2001: 34) maintains spoken language must be experienced amongst members of a public rather than by specific members among people.

Therefore, interactions among members of society, especially non-linguists, contribute to sociolinguists to discover how those members can recognise the roots of other people when their speeches are overheard.

Kurdish Main Dialects and Accents

According to Khorshid (1983, 1985), there are four main Kurdish Dialects distributed among Kurdish speakers living in Iraq, Turkey, Iran and Syria. These dialects contain Northern Kurmanji (Kurdish) Dialect, Central Kurmanji (Kurdish) Dialect, Southern Kurmanji (Kurdish) Dialect and Goran Dialect (See map 2.1).

Map2.1. Geographical Distribution of Main Kurdish Dialects (By Fuad Hamma Khorshid 1983, 1985).

1. The Northern Kurmanji (Kurdish) Dialect

The Northern Kurmanji (Kurdish) Dialect is the largest Kurdish dialect in terms of geography and speakers (Hassanpour (1992). This dialect is mainly spoken in Northern part of Kurdistan, Turkish Kurdistan; however, it possesses its own Kurdish speakers in other three parts of Kurdistan: Iran, Iraq and Syria.

The Kermanci (Kurmanji) dialect group is spoken in Eastern Turkey, the North-Eastern part of Syria, the North-Western part of Iraq, and the Northern part of Iran (ibid : 386) .Likewise , apart from Kurdish Zazai dialect in Turkey - containing the residents of Dersim and Erzican- almost all Kurdish Speakers in Turkey speak in Northern Kurmanji (Kurdish) Dialect. Additionally , this dialect contains some other Kurdish cities in Turkey such as Bayazid , Agri , Malatya , Wan (Van) , Bidlis , Sirit , Mush , Mardin , Jizira , Midyat , Hakari , Shirnkh , Diyarbakir (Amed) , Kharpot , Adyaman , Batman , Gazi Antap , Urfa and some Eastern parts of other cities such as Marsh and Siwas , southern parts of Erzurum and Qars speak in this dialect. Likewise, according to (Funk & Wagnalls New World Encyclopedia, p. 1), the largest non-Arab subgroups include Kurds, most of whom are rural people who concerted along the Turkish boundary. In this sense , Kurdish speakers in Syrian Kurdistan , famous for Kurdistan Rojava (Western Kurdistan) communicate in this dialect who predominantly live in the cities of Qamishli , Dirik , Sarekani , Amude , Tirbespi , Kobani , and Afrin.

Ahmed (2016) claims that there are mainly three groups of Syrian Kurdish dialects: The speakers of Aşîtî (Ashti) varieties are located between the Iraqi boundary and the eastern outskirts of the urban of Qamishli. The second variety is called ‘Ẋerbî’ (Gharbi : western) Which is communicated between Qamishli and the borderline in the middle of Hasaka and Raqqa areas to the west;

The third category is called Afrini distributed amongst Raqqa, Kobani and Afrin urban areas in Western Kurdistan (Rojava).

Similarly, people in Duhok province ,in Kurdistan Region of Iraq, speak in Kurdish Northern Dialect. As a result, apart from Bardarsh town who speak in Sorani (Central Kurdish Dialect), other districts and sub-districts in Duhok speak in the Northern Kurmanji (Kurdish) Dialect.

These areas in Duhok involve Duhok city, Zakho, Amedi, Semel, Akre, Atrush, Bamerni, Sarsing, Shiladize, Derelook and so forth.

Furthermore, Kurdish Northern Dialect covers the most Kurdish areas in Mosul governorate such as Shingal; likewise, it comprises some areas in Erbil governorate such as Mergasour town including the seven Barzan kinfolks containing Beroji , Nizari , Sherwani , Dollamari , Gerdi , Mizouri and Harki Binaji areas who altogether construct Barzan folks.

As an observer who lived there for 10 years , I witnessed that this dialect is spoken in certain areas of Eastern Kurdistan (in Iran) such as city of Urumieh (Warme) , and towns of Salmas , Mako , Khoy , Chaldiran and some other districts of Mirgawar and Tirgawar , Bazirgan , Shot in the province of Warme or Urumieh (Western Azerbaijan).In such areas Tukish Azeris live alongside Kurdish in which Kurds account for the majority of the population. Similarly, in several parts of Khorasan (Khurasan) province, namely, north-east of Iran, this dialect is spoken in Qochan , Bujnord , Sherwan and its suburban areas. However, the greatest local registers on the Kurdish communities of northern Khorasan, in north-east Iran, were written by semi-educated Kurds and Persians (Dehqan 2009).

The accents and their geographical locations of Northern Kurmanji (Kurdish) Dialect can be summarized as following: Bayezidi: in north and north-eastern of Van lake ;Hakari : in south and South-western of Van lake ;Botani : Around Botan dale , Sirit , Jizira (Cizire) , Diyarbakir ;Shamdinani : Southern part of Turkey and eastern part of Big River , and adjacent areas of the river in Iran ; and Badini is a subdialect of Northern Kurdish dialects (Uncer 2014).In this regard , Badini subdialect includes the whole Duhok provincial areas such as Akre , Amedi , Shekhan , Zakho and Shingal (in Mosul Province) ,but excluding Bardarsh town. Also, it covers Western Dialect: Kharpot and Urfa and Marash in Turkish Kurdistan (Northern Kurdistan) and Afrin in Syrian Kurdistan (Western Kurdistan).

2. Central Kurmanji (Kurdish) Dialect

It is the second largest Kurdish dialect ,in terms of the number of speakers and geographical areas ,which in most of Kurdish dialect distributions labelled as bottom Kurmanji, despite the fact that this dialect is geographically located in the middle of Kurdistan, which is why it is better to be named as Central Kurmanji. (Hassanpour (1992: 386) states that Sorani is spoken largely in the North-Eastern part of Iraq and Western part of Iran.

Likewise, according to (Karimi 2007) , this dialect is spoken in the Kurdish parts across the border of Iran and Iraq limited to Kurdistan and Azarbaijan-e Gharbi (Western Ajarbaijan : wurme) provinces in Iran and Sulaymania and Arbil provinces in Iraqi Kurdistan Region , but it is also spoken in Kirkuk governorate, and in Slulaymania (apart from Hawami distict) and in Erbil (except for Barzan district and Mergasour town) , people in Bardarash in Duhok province speak in this Central Kurdish Dialect.

Similarly, in Eastern Kurdistan (Iranian Kurdistan), certain governorates, cities, towns and districts speak in this dialect. Thus, in Kurdistan governorate (Sne), apart from Qurwa and Bejar – speaking in Kalhori dialect - other areas in this province such as Mariwan , Saqiz , Bana , Diwandare , Dehgolan communicate in this dialect. In this sense, Kalhori dialect, is concerned with Southern Kurdish dialects spoken in the current province Ilam (Karimipour, A., Ghaderi, et.al 2017)

Likewise , The cities of Mahabad , Bokan , Khane (Piranshahr) , Shardsht , Shno (Ushnawiye) , Naqade , Takab in Western Ajarbaijan Province communicate in this dialect.Also , each of Jwanro , Rawansar , Salasi Babajani , Sarpel Zahb in Kirmanshan province.

The importance of the Central dialect lies in its widespread usages in different Kurdish mass Media, TVs, newspapers, magazines and journals in different private and public locations. Today, it has appeared as a Kurdish standard language in Kurdistan Regional government territories which is being studied in Kurdistan Universities, institutes and schools. Likewise, thousands of books, journals and newspapers have been printing in this dialect. Besides, it has emerged as an official language for Kurdistan Regional Government, parliament and other institutions (Hassanpour 1992).

The main accents of the Central Kurdish Dialect and their geographical positions contain:

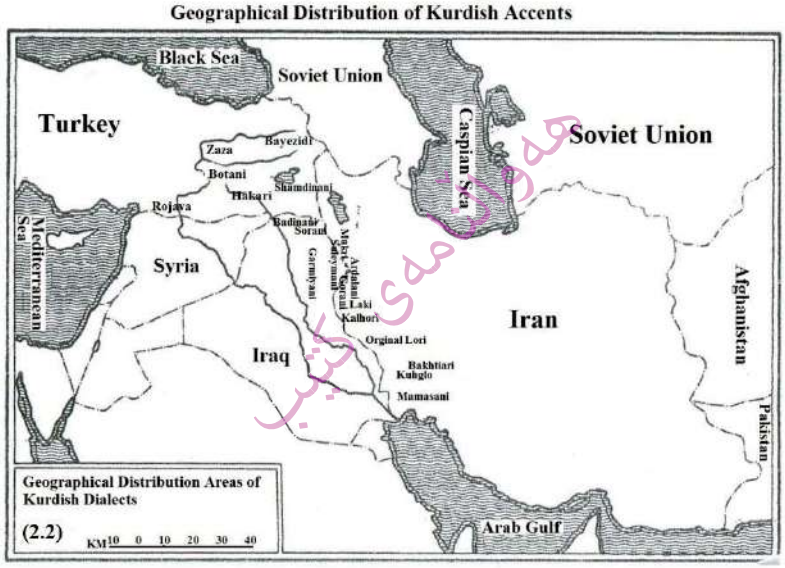
Mokri: it covers urban and rural areas of Mahabad, Shno, Naqada, Maragha, Miyandoab, Saqiz, Bokan , Bana and Sardasht.

Sorani: apart from Mergasour town and Barzan district, it covers all geographical areas of Erbil governorate.

Ardalani: It contains geographical positions of Sna, Dehgolan, Diwandare and Kamyaran.

Slaimani: All its rural and urban areas of Slaimani province except Hawraman District. Even, people in Jwanro, Rawansar, Salasi Babajan, and Serpel Zahab in Kirmanshan province speak in Slaimani accent, however, they are far from Slaimani.

Garmayani: It includes Kirkuk province, and Kalar, Kifri and Qara Tappa areas.

Map 2.2. Geographical Distribution of Main Kurdish Accents (By Fuad Hamma Khorshid 1983,1985).

3. Southern Kurmanji (Kurdish) Dialect

This dialect includes Original Lori, Bakhtyari, Mamasani, Kohglo, Lak and Kalhor (Khorshid 1985). As (Khanian-Sumari : 2009) states that Lak is possibly, a transitive dialect between

some Kurdish dialects and Lur), typically contains the idioms of two chief groups the Kalhor and the sub-divisions of Fayli ethnic coalition.In this respect ,the Kalhors were labelled by the primary European writers as one of the most influential communities in "Persian Kurdistan" (Khanian-Sumari : 2009). There is also perspective which claims that a combination nature of Lak constitutes a provisional connection between some Kurdish subdialects and Luri ones (Asatrian 2009: 12 , Shahsavari 2010).On other hand, Yusefvand (2008) argues that the Laks are consider as a West Iranian national group linguistically narrowly associated with the Lurs (Lors) and the Kurds. Such an ethnic group mostly live in the areas of Luristan, Kirmanshah, Ilam, and Hamadan in Iran, they live in as Kirkuk and Khanaqin in Iraq as well.

Southern Kurdish Dialect is also one of the largest dialects of Kurdish language. The majority of its speakers live in Eastern and Southern – East of Kurdistan (Iran).It contain some towns in disputed territories between Kurdistan Region and Baghdad such as Khanaqin , Mandali , Badra and Jasan , and Sharaban linked to Diyala province , the rest live in other side of frontier of Iran.

Likewise, this dialect covers a large area in Iran starting from the main road between Qasri Shirin, Kirmanshan and Malayar, then it extends from the south to the northern seashore of Arab (Persian) Gulf; this region is well-known as Loristan, which is why the dialect called Lori (Khorshid 1983: P 63). The isolation of this area has led to the poverty, illiteracy and lack of national awareness among its Kurdish tribes of Lor, Kalhori and Mamsani in this area; however, their dialect syntactically, phonetically and lexically is close to other Kurdish dialects especially to the Central Kurdish Dialect.

This dialect contains the following accents and their geographical positions:

Original Lori : it contains half of the population in Loristan province , and half of the residents of Khoramabad , the central city of Loristan ; also , it includes Brojerd , Durood , Azna , Aligodarz in the west part of the province.

Kalhor: The speakers of this accent are located in Kermanshah especially Bestoon, Qasr Shirin, and the whole Ilam province speak in this accent. Ilami Kurdish is a southern variety of Kurdish language, (Karimipour, A., Ghaderi, et al, 2017).

Lak: this subdialect variety is focused on south-western Iran and south-eastern Iraq, at the boundary between the Southern Kurdish and Luri ethno-linguistic zones. Certain minor parts of Lak speakers are stated to reside in other sections of Iran, chiefly in the governorate of Eastern Azerbaijan1 and Southern Caspian regions (Minorsky 1986).Likewise , it covers some areas in Kermanshah province including Harseen and Kangawar and some other areas in Loristan such as Khoramabad, Dolfan and Kohdasht.

(Mohammed,van W.2015) argue that Kakai (Yarsans) religious community communicate in Gorani dialect of Kurdish language who are distributed across northern Iraq, Iran and a considerable number of them live overseas as refugees in Europe and North America

Chahr Mahal Bakhtyari. According to (Vahman, and Asatrian 2001) the Bakhtiari tribal community is spoken in Khuzistan, Iran as well.

4. Goran Dialect

Amongst the most complex issues in Kurdish dialectology investigations is Gurani (Gorani). This is due to the fact that Gorani is their hypothesis of a mass immigration of the Kurds from the Caucasus and northern Iran to the central Zagros range and a succeeding assimilation of indigenous collections (Chaman, Amiri 2018).

This dialect contains Original Goran, Hawramani, Bajalani and Zazai.

In other words, it includes some areas of eastern part of Kermanshah province and Hawraman Takht (Flat Hawraman). In Iraqi Kurdistan, it includes Bajalani Shabak, in the Mosul Plain. Additionally , it encompasses some accents such as Origin Goran – covering Karand , Kohzaran in Kermanshah province , Hawrami – covering Lihon Hawraman in Iraqi Kurdistan , Hawaraman mountainous areas , Paweh , Palingan and Nawsood in Iran ;

Another accent of Goran dialect is Bajalani covering Shabak community, north – east of Mosul, within the Mosul Plain. They basically live in areas such Bashiqa, Tilkef, and Qaraqosh in Iraqi Kurdistan.

On the other hand , the old Dersim province, seems to be a shift point amid the region controlled by the Turks and Turkish language and the region is subjugated by the Kurds and "Kurdish languages" (Arslan 2018).

Also, the speakers of Zazai (Zazaki) accent as a branch of Goran dialect speak in some areas in Turkish Kurdish areas including Dersim, Arzinjan, Mush, Bingul, Siwas and some other areas in Amed (Diyarbakir) as well. The religious minority of Alewi (Alevi) speaks Zazaki in those areas.

3. Methodology and Techniques

There are a wider range of methodologies and techniques used by researchers in folk linguistics in the field of dialect recognition which may lead to non-linguists' reactions to spoken language. Some of them include match-guised approach, two open-ended surveys and so forth. However, the methodology used by the researcher for showing the geographical distributions of dialects and accents has mainly focused on a combination of Preston (1982, 2002) and Demrirci (2002) techniques. The study has used this method for dialects and accents recognitions of the four main Kurdish Dialects with indicating the geographical positions of equivalent accents in Kurdistan map.

In this sense , the idea of cognitive mapping means mental mapping in which non-linguists draw certain imaginary maps in their minds to select boundaries of speech accents or dialects in a region or a country (Preston 1982, Preston 2002, Demirci 2002).As Demerci (2002 : 41) claims, this technique was first introduced by Preston (1982) in his study at the University of Hawaii in which informants were required to draw boundaries along the regions in which they presumed citizens had dissimilar dialects on the blank map of the United Stated of America.

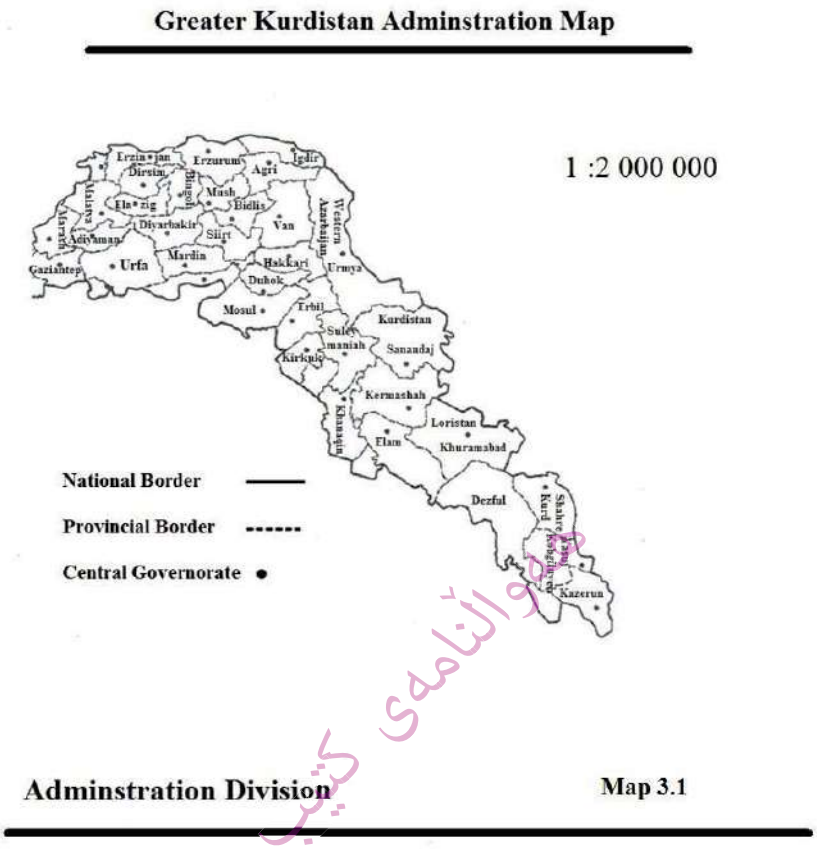
In addition, it will investigate the argument of Demirci's (2002) factors of age and social class in other research to demonstrate whether these reasons result in the potentiality of non-specialists' reactions to spoken language (Gypsy community).

In this respect, the two major kinds of qualitative and quantitative methods have been used by the researcher in this study. Also, a form containing the Greater Kurdistan map was directed to 50 students from both male and female genders chosen intentionally by the researcher from second and third stages of

English department, Faculty of Arts, Soran University in February 2019 regarding the perception of the isoglosses of the four main Kurdish dialects with their accents. . This is due to the fact that they study in English to indicate that to what extent they perceive the fourth main different dialects of Kurdish language.

As a result , it can be managed to take advantage of Khorshid (1985) , who divided Kurdish dialects into four varieties : Northern Kurmanji , Central Kurmanji , Sothern Kurmanji and Goran Dialect ; however , the researcher preferred to use Kurdish instead of Kurmanji and Mr. Sudad Rasul , a lecturer in Kurdish Department , Faculty of Education , Soran University agreed to allow the researcher to take advantage of some of his unpublished lectures for the analysis of the four main Kurdish Dialects (map 3.1 , attachment 1 , p.27).

Additionally, the age of both male and female respondents was between 19 and 25. Likewise, the map of the Greater Kurdistan contains the names and frontiers of towns and cities of four parts of Kurdistan where Kurds live in Iraq, Turkey, Iran and Syria. Thus, they were given the map within the form and were requested to identify the areas where they believe various Kurdish speakers communicate differently. Also, informants were asked to write labels for every speech region they drew and give comments concerning the dialects and accents of those areas. The map employed in this task is presented in Map 3.1.

Map 3.1. Map of Greater Kurdistan

Analysis

As both female and male students could feel free in their desires to draw lines, several maps contained just a limited number of lines, whereas other maps encompassed boundless lines and comprehensive information. Thus, the researcher converted the differences of hand drawn drawings on map 3.1 to the Map 4.1 and Map 4.2, each for separate gender. Thus, the two maps contain the cities and towns of Kurdistan in four parts of Kurdistan. As a result, the variations and similarities of their choices can be witnessed in (Map 4.1 and Map 4.2); each of these locations indicates a specific subdialect and dialect in Kurdish dialects and subdialects isoglosses, however, the priority was given to the main dialects and subdialects of Kurdistan in the Greater Kurdistan.

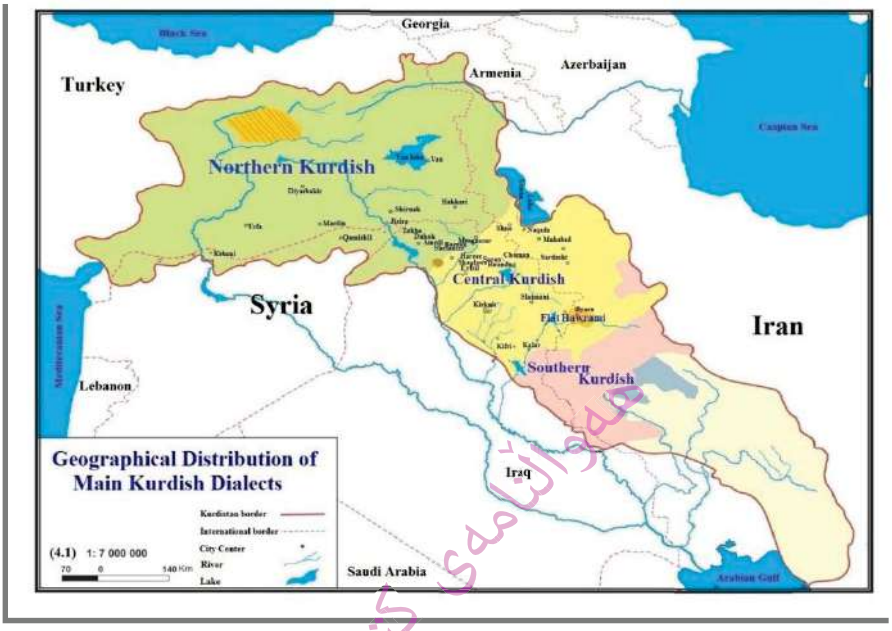
Results

In the study the concept of gender is of great importance; therefore, both male and female students managed to perceive main Kurdish regional dialects and local areas differently.

The combined of these draws illustrates that generally the Female students could identify these two main Kurdish dialects with six varieties of their subdialects along with some of their regional areas, as displayed in map 4.1.

1. Central Kurdish dialect and some varieties of its relevant geographical areas including Sorani (all Erbil governorate : Soran , Choman , Rwanduz , Shaqlawa , Hareer); Slaimani: All its rural and urban areas of Sulaymania province ; Garmayani (Kirkuk province , Kalar , Kifri). Goran (Hawami); Mokri (Mahabad, Shno, Naqada, Sardasht).

2. Northern Kurdish Dialect (Badini: Duhok province areas such as Zakho, Sheladize, Amedi); Barzan district areas and Mergasour), western Kurdistan in Syria (Kobani, Qamishli).

Map 4.1. Perceived dialect areas by female students

On the other hand, there were four main Kurdish dialects with ten varieties of their subdialects along with some of their regional areas identified by male students, as demonstrated in Map 4.2.

1. Central Kurdish dialect containing Sorani (All Erbil governorate territory: Soran , Choman , Rwanduz , Shaqlawa , Hareer , Qushtapa , Banislawa , Daratoo , Baherka) ,Bardarsh in Duhok; Sulaymania: All its rural and urban areas of Sulaymania province ; Garmayani (Kirkuk province , Kalar ,

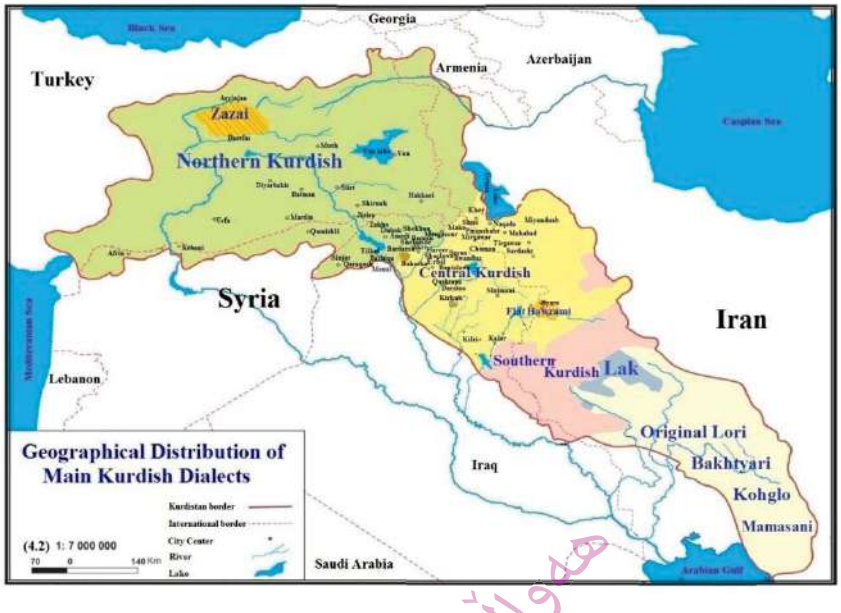
Kifri). Goran (Hawami);Mokri (Mahabad, Shno , Naqada , Sardasht , Piranshahr , Miyanduab).

2. Northern Kurdish Dialect (Badini : Duhok province areas such as Zakho , Sheladize , Amedi , Akre , Shekhan , and Shingal (in Mosul Province) ; Barzan zone areas and Mergasour , western Kurdistan in Syria (Kobani , Qamishli , Afrin) , werme (Urumieh including Salmas , Mako , Khoy , Mirgawar and Tirgawar zones) , Turkish Kurdistan areas (Diyarbakir , Van , Mardin , Sirit , Mush, Jizira , , Hakari , Shirnkh , Batman , Urfa) ,

3. Southern (Kurdish) Dialect including Original Lori, Bakhtyari, Mamasani , Kohglo , Lak and Kalhor.

4. Goran Dialect containing Original Goran, Hawramani, Bajalani (Shabak community, north – east of Mosul, within the Mosul Plain in zones such Bashiqa, Tilkef, and Qaraqosh in Iraqi Kurdistan).

هەولێری کتێب

Map 4.2. Perceived dialect areas by Male students

Discussion

Of particular interest here is that the number of male students in main Kurdish dialects and subdialects recognitions and their geographical areas regarding four parts of Kurdistan: Iraq, Iran, Turkey and Syria is more that the number of female students. Likewise, some regional dialects for the speakers of Kurdish in some areas of Turkey, Iran, Iraq and Syria were not identified by the female students at all. These regional dialects include Southern (Kurdish) Dialect comprising Lori, Bakhtyari, Mamasani, Kohglo, Lak and Kalhor, they think that they are not Kurdish dialects, but some accents within Persian language. Respectively , the majority of female students could identify the exact zones of Goran Dialect encompassing Original Goran, Hawramani, Bajalani (Shabak community, north – east of Mosul, within the Mosul Plain in zones such Bashiqa, Tilkef, and Qaraqosh in Iraqi Kurdistan). On the

contrary, apart from the two major dialects of Central and North (Northern) Kurdish, the majority of male students could perceive the two other main Kurdish dialects: Sothern Kurdish and Goran Dialects.

In this sense, both genders could perceive the main dialects of Central and Northern Kurdish with some of their regional subdialects as well. This is due to the fact that they live in Kurdistan Region of Iraq and are familiar with the populations of Kurdistan Region, the language and identity of their people. Likewise, they could recognize the North Dialect because mass media plays a great role in displaying the culture and lifestyle of Kurdish people in Turkey, in particular, there is a continuous war between Kurdistan Worker Party (PKK) and Turkey army in Turkey, Syria and Iraq. Thus, all respondents felt unhappy about the current situations in these nations which Kurdish language is not allowed to be studied at schools and universities formally. They perceived the Kurdish dialects and accents from mass media. Nowadays, the Kurdish broadcasters in Iraqi Kurdistan are trying to broadcast news in the dialect of Northern Kurdish spoken in Turkey probably this can be an identity card for this dialect to be introduced to other parts of Kurdistan like Iraq, Iran, and Syria. However, both female and male students could not recognize the regional dialect of Zazai which is mainly spoken in Dersim, Arzinjan and Mush cities in Turkish Kurdistan. Even, some students consider this dialect as a subdialect of Turkish language because the majority of their expressions resemble Turkish rather than Kurdish language and they tend to adopt Turkish culture as well.

Likewise , Numerous male students drew a dialect zone that encompassed the four cities of Sulaymania, Erbil, Kirkuk and Halabja in one geographical area and (Zakho, Duhok, Akre,

Amedi) in another geographical zone , whereas they placed each of the (Diyarbakir, Van, Batman) in one zone. On the other hand, they mostly placed Bashiqa, Tilkef, and Qaraqosh, Mosel plain in one zone. It is obvious that the selection of these areas is associated with the relevant dialects and accents spoken in such zones. In other words, the above four cities of Sulaymania, Erbil, Kirkuk and Halabja is the area where the majority of the speakers are Sorani which is a part of Central Kurdish Dialect. This is true for the speakers of Duhok province who are Badini and it is a part of regional dialect of Northern Kurdish. Likewise, the speakers of Diyarbakir, Van, and Batman speak in Northern Kurdish, but the majority of the speakers in each of areas of Bashiqa, Tilkef, and Qaraqosh in Mosel plain are Shabak – which is a subdialect of Goran dialect. The rest is true for other areas classifications into their relevant subdialects and main Dialects (see Map 4.2, Map 4.3).

Another interesting point for the discussion and analysis of the finding is the perspectives of the respondents concerning the recognition of the dialects of subdialects of Kurdish language. Some of whom from both genders argue that Qaladize is a distinct accent within Sulaymania subdialect - Central Kurdish main dialect which can be used as a standard Kurdish language. This is due to the fact that the style of their speech is fairly identical to its written style. It is a variety likely to be very attractive and comprehensible. They tend to be stereotype in their argument; therefore, they resemble Bucholtz et al. (2007: 325) ideas who argue that in various circumstances of study, respondents might use some stereotypical ideas in their attitudes towards dialects as if their answers are derived from an identical culture who shares some common values. Thus , one of the significant dissimilarities concerning the question of stereotypical ideas can be found between the spoken language of North and South of California in

the USA.This is due to the fact that , Northern Dialect speakers consider their own dialect the best whereas the Southern California Dialect the worst.

On other hand, some female students highlight that system of male- dominance in Kurdish culture is still vivid. This has an adverse effect on females because such a factor has resulted in immobility of females within the people freely and powerlessness to interconnect to external community. In other words, womenfolk spend a vast amount of their time at home instead of travelling exterior people. Consequently, men – dominated society has unfavourably impacted on women in a way that they rarely have access to educational, societal and political organizations (ibid)

As a result, the dialects recognition in Iraq Kurdistan Region could be achieved through several factors including personal experience, the Armchair Approach in which the researcher can collect data via following up a topic instead of involving directly in the fieldwork. In other words, the term Armchair is concerned with someone who knows, or says they know, a great deal regarding a topic without having direct experience of it. As Fillmore (1992:35) argues that ‘armchair linguist who refuses to give up his old ways but who finds profit in being a consumer of some of the resources that corpus linguists have created. ‘Other factors contain mass media, and study of books and travelling to these areas to have a fieldwork study in which the researcher might have direct information of the topic and socialize directly with people where for example Kurdish is spoken. On other hand, (Jodi Ludwig Marchal 2007 : 50) argues that owing to the problem that speakers from various dialects have with each other, while communicating, is an effective valuation that Kurdish dialects are not fully jointly comprehensible. Nonetheless, since there is the ability of accepting

between the dialects, it is a rational assessment that reciprocal unclearness is not a problem for this speech community. As a result, although there is somehow understanding among the speakers of Kurdish dialects, particularly, in Iraqi Kurdistan, they still lack a standard language. Also, Sorani dialect is of great interest in all arena of Kurdistan Regional Government affairs in a way that this dialect has played a key role in written Standard Kurdish language in different fields; in the first decade of the twenty-first century a great number of novels from Iraqi and Iranian Kurdistan were published and written in Sorani Kurdish (Ghobadi 2015).

On the other hand, sometimes this dialect is well-known as Sorani mistakenly; this is due to the fact that Sorani is a regional dialect of Central Kurdish (Kurmanji) dialect. Therefore, the whole main dialect might not be called Sorani. This might be substantiated with the argument of some Kurdish dialectologists including Fuad Hamma Khorshid (1983) who labelled Sorani as a subdialect of Central Kurmanji (Kurdish) Dialect, but it is used mistakenly by non-linguists who consider Sorani as an independent dialect rather than being a regional dialect within Central Kurdish Dialect. Therefore, for Khorshid (1983), the whole main dialect might not be called Sorani rather it is labelled as Central Kurmanji Dialect. Consequently, giving correct information regarding the name of the Kurdish dialects and their geographical distributions over Kurdistan map is vital to be clarified. Likewise, there are stereotypical ideas and hot debates among Kurdish various dialect speakers over the condition of Kurdish standard language resulting in lack of having a unified Kurdish standard language. This is likely to be due to the division of Kurdistan over four parts: Turkey, Iran, Iraq and Syria. Also, there is a tendency among Kurdish communicators in which each dialect speakers prefer theirs to be the standard one. However, this is because of the fact that

informants do not have sufficient information concerning dialects in other districts; their evaluations will be based on stereotypes (Preston, A. Krezschmar Jr 1999).

Equally, there is a distinction among Kurdologists regarding the isoglosses of Kurdish main dialects, for instance, Khorshid (1983, 1985) employed Kurmanji for the whole Kurdish language, whereas Hassanpour (1992), elaborated on the Kurmanji and Sorani as two major Kurdish Dialects. Correspondingly, some other Kurdish researchers prefer to use Kurdish rather than Kurmanji because they consider Kurmanji as a main dialect within Northern Kurdish Dialect. This was the perspectives of the majority of non-linguists of 50 male and female students of the second and third stages of English department, Soran University who were the core of the current study data collection. They stated that the justification is that the majority of Kurdish speakers in Iraq and Iran (Southern and Eastern Kurdistan) communicate in this dialect. Consequently, Sorani can be regarded as an independent regional dialect. This awareness rejects the argument of Khorshid (1983, 1983) who considered Sorani as a subdialect of Central Kurdish. Therefore, it is of great importance for the researchers in Kurdish dialectology to conduct further studies on the regional dialects of Central Kurdish .This is likely due to the fact that none of the sources available in Kurdish including (Fuad Hama Khorshid, Hassanpour , Khoshnaw and so forth) is based on practical evidence or fieldwork. Also, until now, there is none in English or other languages concerning Central Kurdish either. Likewise, conducting some successful researches on all Kurdish regional dialects inspire the non-linguists comprising the researcher's sample of 50 students to perceive the dialects and accents better and correctly.

Conclusion

The dissimilarities between drawing the cognitive maps of both male and female students of English Department, Faculty of Arts, and Soran University seem to be a thinking of a combination of different main factors such as linguistic, topographical, societal, administrative and commercial realities of Kurdish society and a consideration of which ones are the most significant to these students. Likewise, the Kurdish society in general and Soran town populations including its male and female students in particular contributed to the study tend to be influenced by a dominant and customary male-dominated society; consequently, it might be fairly difficult for females to travel freely. In this regard, mass media plays a great role in expanding the level of perception and knowledge of the students to recognise different geographical areas of the four main Kurdish dialects: Northern Kurdish, Central Kurdish, Southern Kurdish and Goran Dialect with their equivalent accents and subdialects within the Greater Kurdistan isoglosses. As a result, altogether, they managed to draw mental map to a great extent truly by taking advantage of the technique of hand drawing map which were already employed by some researchers such as Preston (1983) and Demerci (2002). However, there were some sorts of stereotypes in some students' perspectives who argued that the regional subdialect of Qaladize is the best within the Central Kurdish Dialect and can be labeled as standard language in Kurdistan Region. As a result, because of stereotypical ideas of the respondents the actuality of dialect recognition is likely to be missing. This circumstance was mostly observable in California, Japan studies as well. In California, populaces of the North regard their vernacular the best and the South the poorest and the opposite is true. The people from the North of California maintained that the Southerners are uninformed since they employ awfully colloquial speech and their talks are a combination of Spanish and English

called Spanglish. This was the case of those students who argued that Badini in Duhok has been greatly mixed with Arabic. . Nonetheless, being stereotype is likely not to be true all the times, For example, many Kansai informants consistently regarded the Tokyo zone as standard; this is due to the fact that, no region in the country is labelled as standard dialect variation.

Likewise, the studies of perceptual dialectology can play major roles in which non-specials are likely to have reactions to spoken language. Even from its description, it can be stressed that dialect recognition is a complex and widespread process in which non-speakers, based upon several factors, may distinguish dialects or accents of a particular community within the community or outside it. These factors can be the speakers' familiarity, having personal or family ties and many other factors which lead to speakers attitudes toward the perception of variety of language. However, the main conclusion can be this statement: the previous experience has a crucial impact on the process of dialects and accents recognition since everything in life depends on life experience. It was due to the experience that informants in Demirci (2002) study could recognise dialects in which males from different ages and classes were better than their females' counterparts. Males in Turkey have better access to education, policy because there is a system of male-dominance in the society. However, this is not the case all the time.

References:

- Ahmed, S. (2016). A grammar of Xerbi Kurmanji. Masters Dissertation, University of Manchester.

- Arslan, Z. (2018) ‘A discussion on perceptions and reflections on Zazaki and Zaza identity.

- Border Crossing: Transnational Working Papers, 8(1), pp. 267–296. Available at: http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a9h&AN=131193575&site=ehost-live (Accessed: 1 January 2019).

- Asatrian, G. S. (2009), “Prolegomena to the Study of the Kurds”, Iran and the Caucasus, vol.

- 13.1: 1-59.

- Barkey, H. j. and Graham e. F. (1998). Turkey‟s Kurdish Question. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers Inc.

- Bucholtz, M., et al. (2008) .The Normative North and the Stigmatized South: Ideology and Methodology in the Perceptual Dialectology of California", Journal of English Linguistics, 36 (1), 62-87.

- Bucholtz,M. et al. (2007). Hella Nor Cal or Totally So Cal? The Perceptual Dialectology of California. Journal of English Linguistics 35(4): 325–352.

- Chaman A., B. and Amiri, C. (2018) ‘Gurani: practical language or Kurdish literary idiom?’, British Journal of Middle Eastern Studies, 45(4), pp. 627–643. doi: 10.1080/13530194.2018.1430536.

هەوالنامەی کتێب

- Coupland, N. and Jawroski, A.(eds.) (2009).Folk linguistics .The new sociolinguistic reader. Basingstoke, palgrave Macmillan.

- Demerci , M. (1999). The perception of Turkish dialects. In Preston (ed.) : 263-81.

- Demirci, M. (2002).Gender differences in perception of Turkish regional dialects.In : Long, D. and Preston, D.R. (eds.). Handbook of perceptual dialectology. Vol.2, John Benjamins Publishing Co, Amsterdam, 41-50.

- Demirci, M. (2002).Gender differences in perception of Turkish regional dialects.[online].In : Long, D. and Preston, D.R. (eds.). Handbook of perceptual dialectology. Vol.2, John Benjamins Publishing Co, Amsterdam, 41-50.

- Ghobadi, K. (2015) Subjectivity in contemporary Kurdish novels : recasting Kurdish society, nationalism, and gender. Available at: http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=ddu&AN=715DC21153279EFB&site=ehost-live (Accessed: 1 March 2019).

- FILLMORE, Ch. J. (1992): Corpus linguistics or Computer aided armchair linguistics. In:

- Directions in Corpus Linguistics: Proceedings from a 1991 Nolsel Symposium on Corpus

- Linguistics, Stockholm, Mouton de Gruyter, 35–66.

- Hassanpour, A.H. (1992).Nationalism and Language in Kurdistan, 1918-1985. San Francisco: Mellen Research University Press.

- *Hecka back* (2010), The Economist Newspaper NA, Inc, London. Last accessed 25 April 2019 at :

- https://search.proquest.com/docview/851249303/CEE4531D5A204D7EPQ/2?accountid=13631

- Hoengswald, H. (1966). A proposal for Study of folk-linguistics. In: BRIGHT, William (ed.) Sociolinguistics. The Hague, Mouton.p16-26.

- Karimi, Y. (2007) 'Kurdish Ezafe construction: Implications for DP structure', Lingua, 117(2), pp. 2159–2177. doi: 10.1016/j.lingua.2007.02.010.

- Karimipour, A., Ghaderi, S. and Alinezhad, B. (2017), "On the lexical stress patterns of Ilami Kurdish", Acta Scientiarum.Language and Culture, vol. 39, no. 2, pp. 191-201.

- Kerswill, P.(2002).Dialect Recognition and Speech Community Focusing in New and Old Towns in England : The Effects of Dialect Levelling , Demography and Social

- Khorshid, F. (1983). Kurdish Language and the Geographical Distribution of its dialects, trans. By Kadhim Sa'adedin. Baghdad: Ishbeelia Press.

- Labov , W. (2001). Principals of Linguistic Change: Social factors. Oxford: Blackwell.

هەولێرنامەی کوردی

- Marchal, J.L., (2007). The phonological and sociolinguistic analysis of Kurdish, Southern Illinois University at Carbondale. last accessed 20 March 2019 at: https://search.proquest.com/docview/304809851/fulltextPDF/CA0D46DB84AD4AB2PQ/3?accountid=13631

- Masao, K. (2001) ,"Tickling Japan's funny bone", *Japan Quarterly*, vol. 48, no. 1, pp. 42-49.Last accessed 23 April 2019 at :

- https://search.proquest.com/docview/234914726/fulltextPDF/523B6B86E27A48ADPQ/6?accountid=13631

- Minorsky, V. (1986), "Lak", The Encyclopaedia of Islam, vol. V: 616-617.

- Mohammed A Salih, W. van W. (2015) 'Iraq's Kakais: "We want to protect our culture"', Al Jazeera (Qatar), 11 February. Available at: http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=nfh&AN=2W630343378238site=ehost-live (Accessed: 1 March 2019).

- Niedzielski, N. and Preston, D. R.(2009). Folk Linguistics. In: Coupland, N. and Jawroski, A. (eds.) The new sociolinguistic reader. Basingstoke, Palgrave Macmillan. p 356-373.Networks.[online].In : Long D. and Preston, D.R. (eds.). Handbook of perceptual dialectology. Vol.2, John Benjamins Publishing Co, Amsterdam, 173-204.

- Niedzielski, N. and Preston, D. R. (2009). Folk Linguistics. In: Coupland, N. and Jawroski, A. (eds.) The new sociolinguistic reader. Basingstoke, Palgrave Macmillan. p 356-373.

- Pearce, M. (2011), "'It isn't geet good, like, but it's canny': a new(ish) dialect feature in North East England", English Today, vol. 27, no. 3, pp. 3-9. Last accessed 23 April 2019 at :

- https://search.proquest.com/docview/899269882/24D496B9EDD748D4PQ/1?accountid=13631

- Preston, D. R. (ed.) (1999). Handbook of perceptual dialectology: Dialect recognition. vol. 1, Amsterdam, Benjamins.

- Preston, D. (1993). Folk dialectology. In American Dialect Research. Amsterdam: John Benjamins , 333-77.

- Preston, D. (1982).Perceptual dialectology: Mental maps of United States dialects from a Hawaiian perspective. Working papers in Linguistics. University of Hawaii. 5-49.

- Shahsavari, F. (2010) 'Laki and Kurdish', Iran & The Caucasus, 14(1), pp. 79–82. doi: 10.1163/157338410X12743419189423.

- 'Syria' (2018) Funk & Wagnalls New World Encyclopedia, p. 1; Available at: http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=funk&AN=sy226500&site=ehost-live (Accessed: 1 March 2019).

- Unger, C. (2014) 'Badini Kurdish modal particles dê and da: procedural semantics and language variation', Kurdish Studies, 2(2), pp. 177–200. Available at: http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a9h&AN=103430089&site=ehost-live (Accessed: 1 March 2019).

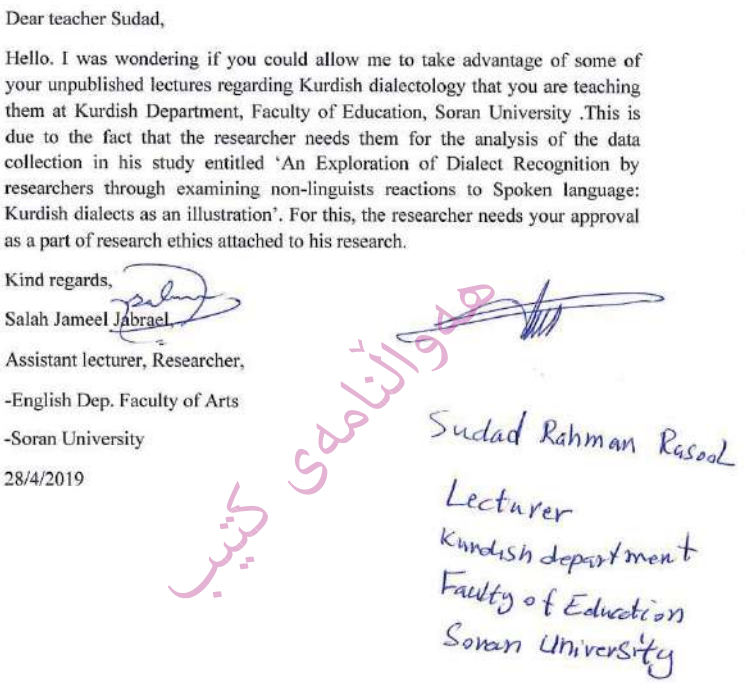
- Vahman, F. and Asatrian, G. (2001) ‘The Unpublished Report of His Britannic Majesty’s Agent’, Iran & The Caucasus, 5, p. 227. Doi: 10.1163/157338401X00297.

- Williams, A., Garret, P. and Coupland, N. (1999). Dialect Recognition. In: Preston, D. R. (ed.) Handbook of perceptual dialectology. Amsterdam, Benjamins, p345-358.

- Yusefvand, R 2008, ‘Some Laki Demons’, Iran & The Caucasus, vol. 12, no. 2, pp. 275–279,Available at: http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a9h&AN=36562923&site=ehost-live>. (Accessed: 1 February 2019).

هەوالنامەی کتێب

Attachment

Dear teacher Sudad,

Hello. I was wondering if you could allow me to take advantage of some of your unpublished lectures regarding Kurdish dialectology that you are teaching them at Kurdish Department, Faculty of Education, Soran University .This is due to the fact that the researcher needs them for the analysis of the data collection in his study entitled 'An Exploration of Dialect Recognition by researchers through examining non-linguists reactions to Spoken language: Kurdish dialects as an illustration'. For this, the researcher needs your approval as a part of research ethics attached to his research.

Kind regards,

Salah Jameel Jabrael,

Assistant lecturer, Researcher,

-English Dep. Faculty of Arts

-Soran University

28/4/2019

هەواڵنامەی کتێب

Sudad Rahman Rasool

Lecturer

Kurdish department

Faculty of Education

Soran University

Attachment 1

پوختە:

زارو بنـزارە هەڕێمییەکـان بە شـێوەیەکی گشـتی لەمەڕ ناسـینەوەو هەستپێکردنی زارەکانی ئینگلیزی لە بواری زمانەوانی میللی لێکۆلینەوەیـان لەسـەر کراوە بەڵام لەگەڵ ئەمەش دا، تێڕوانینی گشـتی لەسـەر ئەوەیە کە تـوێژینەوەیەکی کەمتر لەمەڕ ئەم بابەتە بەتایبەتی سەبارەت بە ناسینەوەی جوگرافیایی شێوە زارە سەرەکییەکانی زمانی کوردی واتە کـوردی باکور، کوردی ناوەڕاست، کوردی باشور و گۆران لەلایەن کەسانی ناشـارەزا لە زمـانەوانی کراوە هەر بـۆیە ، ئەم تـوێژینەوەیە جـۆری و بـڕیە، ڕووناکی دەخاتە سەر ڕێبازە هەرە گرنگەکانی شێوەزارناسـی و ئەو لێکۆڵینەوانەی لەو بـوارە کـراون و کـاریگەرییە کردارەکـان لەهەمـبەر کـاردانەوەی ناسـینەوەی زمـانی قسـەکردن بە شـێوەیەکی گشـتی و ئەنجامەکـانی تـوێژینەوەیەکی مەیدانی کە تێیدا پرسیار نامە ئاراستەی پەنجا قوتابی کوڕ و کـچ لە هەردوو قۆناغی دوو وسـێی بەشـی ئینگلیـزی فاکەلتی ئـاداب ، زانکۆی سـۆران لە دوو هەزار و نـۆزدە ئاڕاستەکراون ئەویش بە سـوود وەرگرتن لە ڕێبازی لێکۆلینەوەی ناسـراو بە نەخشەکێشـانی هۆشـەکی کە لەلایەن پریستن زانـای بـواری شێوەزارناسـی لە سـاڵی (١٩٨٢ و ١٩٩٣) و تـوێژەری تـورک خـاتوو ماهیـدە دەمیرچـی لەسـاڵی ٢٠٠٢ ئەنجـام دراوە. گریمـانەی تـوێژینەوەکە لەسـەر ئەم بنەمـایە دانـراوە کە بە هەبـوونی فاکتەرگەلێکی وەکو ڕاگەیاندن ، جووڵە و گواستنەوەی شـوێن ، ئەزمـوون و هۆشـیاری ئەوا هەردوو ڕەگەزی بەشـداربووی کـوڕ و کـچ لەبەشـی ئینگلیزی دەتوانن زارو بنزارە هەڕێمییەکان باشتر بناسنەوە. دەرئەنجامی گریمـانەکەی تـوێژینەوەکە هەروا دەرچـوو بە جۆرێک کە هەردوو ڕەگەزە توانیویان زارە کوردییەکانی کوردی ناوەڕاست و کـوردی باکوری باشـتر لە زارە کوردییەکـانی دیـکە بناسـنەوە، ئەمەش هۆکـارەکەی بـۆ ئەوە دەگەڕێـتەوە کە بەڕادەی یەکەم ئەوان خەڵکـی هەڕێـمی کوردسـتانن و باشـتر شـارەزاییان هەیە لە دانیشـتوانی هەڕێمـی کوردسـتان هۆکـاری

دووەم ئەوەیە ڕاگەیاندنەکان بەشێوەیەکی گشتی دەنگ و باسیان بە هەردوو زاری کوردی ناوەڕاست و کوردی باکور پەخش دەکەن.

وشە کلیلییەکان: شێوەزارناسی هەتپێکراو، زارو بنزارە سەرەکییەکانی کوردی، نەخشەکێشانی هۆشەکی ، هۆکارەکانی ناسینینەوەی زارەکان، گشتاندنی بۆچوون.

هەوالنامەی کتێب

دراسة للتعرف على اللهجة من قبل الباحثين من خلال دراسة ردود افعال غير اللغويين على اللغة المحكية : اللهجات الكردية كمثال

ملخص :

اجريت على اللغة الإنجليزية بشكل عام العديد دراسات التي تخص اللهجات واللكنات الإقليمية والتعرف عليها في اللغويات الشعبية. ومع ذلك ، هناك جدال على نطاق واسع بحيث انه اجريت عددًا محدودًا من الأبحاث التي تم إجراؤها بصدد هذه المشكلة ، و خصوصا فيما يتعلق بشأن اللهجات الكردية الاساسية: نظائر لهجة الكردية الشمالية والكردية الوسطى والكردية الجنوبية وكوران من قبل أشخاص غير متخصصين.

وبالتالي ،حيث هذه الدراسة النوعية والكمية الحالي يوضح أهم المناهج والدراسات والآثار الأكاديمية العملية لردود الفعل غير اللغويين على التعرف على اللغة المنطوقة بشكل عام مع تسليط الضوء على الأسباب الرئيسية للعلم اللهجات الحسية ككل وعرض نتائج ٥٠ طلاب وطالبات الكردي من المراحل الثانية والثالثة في قسم اللغة الإنجليزية بكلية الآداب بجامعة سوران في عام ٢٠١٩ من خلال الاستفادة من منهج معروف باسم منهجية رسم الخرائط العقلية التي استخدمها بالفعل بريستون (١٩٨٢ ، ١٩٩٣) وديميرجي (٢٠٠٢).

لقد تم افتراض أنه عندما تكون هناك عوامل مختلفة من وسائل الإعلام والتنقل والخبرة والوعي ، فإن المخبرين من كلا الجنسين - الذكور والإناث في قسم اللغة الإنجليزية - سيكونون قادرين على إدراك اللهجات الإقليمية واللهجات بشكل أفضل. ونتيجة لذلك ، تمت الموافقة على هذه الفرضيات في العثور على الدراسة. وبهذا المعنى ، يمكن لكلا الجنسين التعرف على اللهجات الكردية المركزية والكردية الشمالية بشكل أفضل من اللهجات الكردية الأخرى. هذا يرجع إلى حقيقة أنهم ، أولاً ، يعيشون في كردستان العراق ويتعرفون على سكان إقليم كوردستان بشكل أفضل. ثانياً ، تبث وسائل الإعلام الأخبار باللغات الكردية الوسطى واللهجة الكردية الشمالية.

الكلمات المفتاحية: العلم اللهجات الإدراكية ، اللهجات واللكنات الإقليمية الرئيسية الكردية ، رسم الخرائط الذهنية ، التعرف على عوامل اللهجات ، الصورة النمطية

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.29

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

The Cognitive Role of Reference in Meaning Construction

هەوالنامەی کتێب

Nabaz Ismael Hamad
Salahaddin University/
College of Languages
nabazismael@yahoo.com

Suhayla Hameed Majeed
Salahaddin University/
College of Languages
suhayla.majeed@su.edu.krd

Wirya Ezzaddin Ali
Salahaddin University/
College of Languages
wrya.ali@su.edu.krd

Abstract:

This paper seeks to cognitively determine the role of reference in the meaning construction process through the application of Mental Spaces Theory in Shaw's 'Man and Superman' and 'Candida'. It also attempts to accurately clarify the matching between the linguistic expressions and the cognitive processes operated by reference in meaning construction. Further, this paper aims at investigating the reason(s) of prioritising some language forms in reference and statistically presenting the prevalence of those language devices in the plays' usage. The study has discovered that reference had been one of the crucial triggers of the Mental Spaces Theory advent and evolution as without reference, meaning construction would have faced failure in any communication. Meaning construction is entirely interlocutors' mental process, reference is the language realisation and conception tool of those mental operations.

Keywords*:* Cognitive, reference, meaning construction, mental spaces, dramatic discourse.

The Cognitive Role of Reference in Meaning Construction

Theoretical Framework

1.1 Literature Review:

Nunberg (1978:11-17) is one of the pioneers in providing an account for reference where a linguistic item is used from one domain (the *trigger)* to refer to an entity in another domain (the *target).* The two domains, which may be set up locally, typically correspond to two categories of objects, which are mapped onto each other by a pragmatic function. For example, authors are matched with the books they write, or hospital patients are matched with the illnesses for which they are being treated. This kind of mapping plays an important role in structuring our knowledge base and provides means of identifying elements of one domain via their counterparts in the other. Coulson (2001: 25-7) adds that there is a non-arbitrary relationship between the referrer entity and referent that allows speakers to map between domains. Further, this relationship is mediated by both general and situation-specific background knowledge. In Mental Space Theory, Space builders are elements within a sentence that establish spaces distinct from, yet related to the base space constructed. Space builders can be of different sorts, such as expressions like prepositional phrases, adverbs, connectives, and subject-verb combinations that are followed by an embedded sentence. These builders require hearers to establish scenarios beyond the present point of time (Fauconnier, 1994). The possibility of using a term from one space to refer to a linked element in another domain is known as the *Access Principle.* Following Fauconnier (1997:41) *Access Principle* (also called *Identification* or the *ID principle*), asserts that "if two elements a and b are linked by a connector F (b = F (a)), then element b can be identified by naming, describing, or pointing to its counterpart a".

Thus, identity connector is identifying one entity in a mental space via another entity in another mental space, and the entities called *counterparts*. Following (Fauconnier, 1997), one of the most common connectors is trans-spatial operators, which is the copula be in English, and other "copulative" verbs, such as become, remain, may stand for connectors between spaces. The general function of *be* is to stand for domain mappings; connection between spaces is a special case of this general function.

In reference, the access principle maintains that expressions that identify or detail a given element in one mental space (so-called *triggers*) can be employed to access its match (so-called *targets*) in another mental space. Regarding *co-reference*, there is *endophora* as a textual reference which is subdivided into anaphora (reference to a preceding entity) and cataphora (reference to a following entity) (Yule, 1979). Meaning, in linguistics, endophoras are expressions which can refer to the same things within the same text. For example, in the sentences "I saw Dana yesterday. He was playing in the park", "he" is an endophoric expression because it refers to something already mentioned in the text, 'Dana'. While *Cataphoric* reference is the opposite of anaphoric reference. The reference is identified by the modification which follows the head noun rather than precedes it. However, the use of *the* in cataphoric reference is restricted to instances where the modification which follows the noun is deliberately used to define the reference uniquely.

By contrast, *exophora*: situational reference that does not name anything but points that reference must be constructed in the context of the situation (Yule, 1979). That is to say, 'he was playing in the park,' if it appeared by itself, has an exophoric expression; "he" refers to something that the reader is not told about. So, there is not enough information in the text to

independently determine to whom "he" refers to. It can refer to someone the speaker assumes his audience has prior knowledge of or it can refer to a person he is showing to his listeners. Without further information, in other words, there is no way of knowing the exact meaning of an exophoric term.

1.2 Statement of the Problem

In meaning construction phenomenon, it is a widely held view that there is an abortive communication if human mind cannot conceive and connect the entities (referents) being referred to via language. Then, the question is how can reference enable human mind to assign the referent to the linguistic expression? And then how are these referents communicated and connected at discourse level? The long-standing problem here is that the least or even no attention has accurately been paid to the mental processes that operate for meaning construction via reference.

Another prominent problem is that when meaning construction is dealt with in natural language as a conceptual and dynamic process rather than outcome of mind, it has been kept away from dramatic language. This is due to the claim that dramatic language is difficult and not easily analysable in terms of its linguistic structures.

1.3 Methodology

The data collected for the analyses of the study are represented by two of the most semantically rich works of Shaw, which are ‘Man and Superman’ and ‘Candida’. Then, the two works are accurately read and manually worked on to locate and highlight the areas, parts, structures, devices and elements that match the needs of the study. For the analyses and examinations of these two plays, one the of the most recent cognitive semantic theories is applied to

these two plays, which is Fauconnier's (1985/ 1994) model of Mental Space Theory. The study is a cognitive semantic qualitative work with paying little attention to quantitative aspect. The application is conducted by taking 25 examples from the two plays, and then sufficient discussions are provided in their analyses. The study mainly concentrates on the mental operations and cognitive process in the analyses of meaning construction through reference. Thus, the examples, discussions illustrate how the interlocutors' mind works when meaning is being constructed before being realised verbally in reference.

Result Analysis and Discussion

2.1.Connectors and Counterparts

If meaning construction is understood as the process of structuring and linking mental spaces, it suggests that meaning always emerges from understanding in a particular context. In the absence of an explicit context, speakers will create one for themselves based on their knowledge of typical situations and their default values.

Without an adequate understanding of the correspondences between elements in the different spaces, partitioning the information in the discourse has limited utility. To represent these sorts of relationships, speakers exploit abstract structure in each of the spaces to establish *links* (or *connectors)* between *counterparts*, or corresponding elements (Coulson, 2001: 22-3). Further, Evans and Green (2006: 375) point out that counterparts are established on the basis of **pragmatic function**: when two (or more) elements in different mental spaces have a related pragmatic function, they are counterparts. One salient type of pragmatic function is **identity**, as in:

Octavius. Mr Ramsden: ***Jack*** *is a man of honor… I think you are prejudiced against* ***him.***

(Man and Superman, p. 59)

Here, *Jack* is a selected name for the character and *him* is the pronoun referring back to Jack. The reference relates the two entities, which are two linguistic units, are **co-reference** or **identity** to the same person. That is to say, both linguistic units refer to the same individual together form a chain of reference. The linguistic unit '*Jack'* is an element in the base space, and the linguistic unit '*him'* is an element existing in another space, which is Octavius's belief space. Both of these elements exist in different mental spaces but **are co-referential** since they refer to the same person. Therefore, they are counterparts and connected by an identity known as **identity connector**. Referring to meaning construction, this utterance is located at the beginning of the play. Octavius had not become sure that Ramsden seriously and truly expresses his hatred towards Ann's feeling for Jack. Thus, Octavius constructs the meaning of his utterance in a way that in reality space Octavius notices Jack's suitable character, that is why he assigns the property '*man of honor'* to Jack in base space. When it comes to the second clause of the utterance, Octavius did not want to directly tell Ramsden that Ramsden is biased against Jack. That is why Octavius assigns the property '*you are prejudiced against…*' in another space, which is his belief space. In this example, the element corresponding to the anaphor *him* serves as the **trigger** to access the element corresponding to the element a (*Jack*), the **target**, in the base. The connector 'links upwards' to a previously established space. Access can also 'link downwards' from one mental space to a subsequently established space. This access principle allows the characters of the play generally, and Ramsden and Octavius especially here to access elements in different mental

spaces via using linguistic units only as prompts to make meaning and to conceptualise meaning.

In example (1) each clause sets up its own mental space, although it is not always the case that every sentence gives rise to its own mental space. We only need to set up a new mental space if the utterance contains a new space builder. As seen in example (1), it is clear that not every mental space is introduced by an explicit space builder. For example, the base space introduced by the first sentence in (1) is established by our background knowledge that Jack is character in the book or drama being described. The expression *Jack* induces the schema that is associated with this knowledge. This shows that background knowledge can function as an implicit space builder. If this space builder were made explicit, the sentence might begin *In the play. . . .* When a mental space lacks an explicit space builder, it does not receive a label like PLAY or BOOK because this information is implicit.

In example (1), the first mental space is set up by the introduction of the element corresponding to the name *Jack*. This entity is assigned the property introduced by the indefinite NP *a man of honor*, which describes *Jack* rather than introducing a separate entity because the two expressions are connected by **Trans-spatial operator** *is*. In the second clause, *I think* is a space builder which constructs a new BELIEF space. This mental space also features an element, introduced by *him*. Notice that *him* refers to the same person as *Jack*. In linguistics, the process whereby one expression relies on another for full interpretation is called **anaphora**. The dependent expression (*him)* is called an **anaphor** and the expression it relies upon for its meaning (*Jack*) is called the **antecedent**. The establishment of a link between an anaphor and an antecedent is a type of **inference**, an interpretation is ‘worked out’ on the basis of establishing **co-reference** between the two

expressions. Anaphora relies on inference because an expression like *him*, unlike the name *Jack*, lacks the semantic properties to uniquely define its **referent**: it could in principle refer to any male entity. This means that the hearer, here is Ramsden, or even the reader has to 'work out' which entity it refers to by searching the context for a likely candidate via the access principle.

One consequence of the Access Principle is that expressions referring to a particular counterpart can typically provide access to entities in mental spaces in either direction. In other words, connectors can 'link upwards' or 'link downwards' between spaces. When this occurs, the connector is said to be **open**.

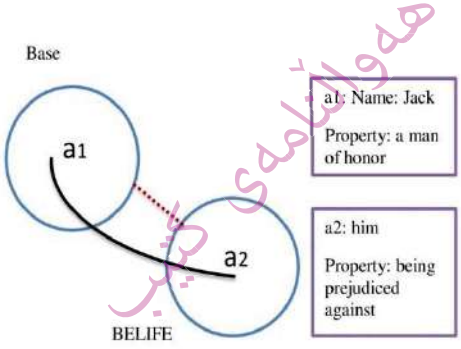

Figure (1) presents connecting the counterparts via identity connector

Definite and Indefinite Reference Versus Generic and Specific Reference

At a general level, definite reference stand for specific reference, while indefinite reference refer to non-specific, but to a more generic reference. Howver, both definite and indefintie references can be of specific or generic reference. Quirk et al (1985) draw the following distinctions:

The definite article *the* in specific reference is typically related to *shared knowledge of the world*. *The* indicates the reference to something which can be identified uniquely in *the contextual or general knowledge shared by speaker and hearer*. However, speaker can only assume that the shared knowledge between him and hearer exists and, therefore, misinterpretations may occur. The reference of *the* depends on the specific experience of the speaker and the hearer. In other words, it is derived from the *extralinguistic situation*. *The* can be used to refer to the immediate situation or to the larger situation described hereafter. In the immediate situation, the referent is either physically present and visible or is present in the minds of the speaker and the hearer (ibid:265).

The indefinite article is used (for singular countable nouns) where the referent cannot be identified on the basis of the shared knowledge of speaker and hearer. *A/an* is therefore typically used when the referent has not been mentioned before, and is regarded as unfamiliar to the speaker or hearer. Nonreferring *a/an* is associated with noun phrases in copular relationship and in such cases has rather a descriptive function. There are also instances where *a/an* refers truly to nothing at all. The numerical function of a/an is connected to the historical development of English. *A/an* is derived from the unstressed form of *one* and in many contexts retains its primary meaning being regarded as less emphatic than the *one* (267).

For generic reference, generic reference is used to refer to *a class as a whole* whereas specific reference refers to a particular subject. All three types of article can be used generically. *The* is is usually used with singular countable nouns, *a/an* is always used with singular countable nouns and *zero* with plural countable nouns and with uncountable nouns (283).

The generic use of *the* is with singular noun phrases and plural noun phrases. As for the singular noun phrase, a specific instance where the use of *the* can be less appropriate and also other possible uses of *the* that can be included into the typical use of *the* in singular noun phrases. Further, the generic use of *the* occurs with two special cases of the use of the with plural noun cases – nationality names and adjective heads reffering to a group of people (or collective phrases). Conversly, the commonest use of *a/an* in generic reference is restricted to only one particular instance, where any member of the class is selected to represent the class and where *a/an* can be replaced by *any* in the noun phrase (295).

Definiteness

Noun phrases (NPs) ,beginning with *the* or *a/an*, are prototypical *definite* and *indefinite* NPs in English. In Mental Space Theory definiteness is discussed by Fauconnier (1994, 20) in this way: 'The noun phrase *the N* in a linguistic expression points to an element *a* already in some space M, such that "N"*(a)* holds in that space'.

What this characteristic says is that definite NPs identify elements in mental spaces which are already set up. The characteristic of indefinite descriptions, on the other hand, is: 'The noun phrase *a N* in a linguistic expression sets up a new element w in some space, such that "N"*(w)* holds in that space.'

This amounts to saying that the difference between *definite* and *indefinite* descriptions resides in the way elements set up in a mental space. According to Fauconnier, these characteristics are not complete as they only explain value readings.

Noun phrases that have a definite interpretation are those that occur with the definite article *the*, *proper names*, and *possessive pronouns* as in:

(2) A.*Ramsden ... but he often talked it over with me; and I have no more doubt than I have that you're sit- ting there that* ***the will*** *appoints me Annie's trustee and guardian.*

(Man and Superman, p. 9)

B. *Proserpine.* ***Her*** *eyes are not a bit better than mine now* (Candida, p. 7)

C. *Candida…Ask* ***James's*** *mother and his three sisters what..*(Candida, p. 54)

In (2A) Ramsden intends to show his priority over Tanner to guard Ann. To strengthen his priority, Ramsden needs a kind of support and proof that is also conceptualised and admitted by Tanner. That is why he uses Mr Whitefield's *will* with the definite article *the*, which means not only for himself ,but for Tanner, it is a clear proof what is being referred to with uttering the linguistic items 'the will'. Ramsden connects the elements of the on-line mental space to some already pre-existing mental spaces in the discourse. And in the construction meaning of the sentence, by using the definite article, the speaker 'Ramsden' enables the listener 'Tanner' to access and to move from the on-line mental space to other pre-existing ones for the conceptualisation. If Ramsden did not use the definite article here, his proof would not be conceptualised by Tanner, and finally Ramsden's support and proof would be weak, further, Tanner would still argue for taking Ann's guardian priority.

In (2b), Proserpine is using the possessive pronoun *her* as she is talking to Lexy, this is because this pronoun functions to refer back to an already existing element earlier in the discourse and accessible to the listener and reader as well. Thus, Proserpine builds a mental space based on a pre-existing entity, so when she says *her*, Lexy completely understands that *her* means Candida. This is a backward shift from the present mental space to an earlier one, and it is based on the earlier one that the present mental space makes meaning and that meaning is correctly conceptualised by the listener. Equally, for (2c), Candida is talking to Marchbanks and builds a new mental space, which has the element of *mother*. For making meaning in her utterance, Candida builds that new mental space by connecting it backwards to a pre-existing mental space that is already accessible in the discourse, which has the element *Morell* in it. Hence, the new mental space makes meaning for the speaker 'Candida' and conceptualised by the listener 'Marchbanks' when they shift the point of view from the new mental space back to the earlier mental space in the discourse. It is done so, by using the *possessive 's*. Otherwise, only the word *mother* would be vague in meaning, and neither Candida makes meaning of it successfully nor does Marchbanks conceptualise it.

In this paper, it has been found that definiteness can also be expressed via other linguistic items such as *subject pronouns*, *object pronouns*, and *demonstratives*, as in:

(3) A. *Octavius. Yes: we must face it, Mr Ramsden. But I owed* ***him*** *a great deal.* ***He*** *did everything for me that my father could have done if* ***he*** *had lived.*(Man and Superman, p. 5)

B. *Ramsden. You are at present a guest beneath the roof of one of the old cats, sir. My sister is the mistress of* ***this*** *house.*(Man and Superman, p. 39)

C. *Tanner. I won't have it, Ann. I am no more* ***that*** *schoolboy now than I am the dotard of ninety I shall grow into if I live long enough. It is over: let me forget it.*

(Man and Superman, p. 42)

D. Tanner. That will be a Declaration of Independence with a vengeance. You can write a book about it afterwards. That will finish your mother and make a woman of you.

(Man and Superman, p. 82)

E. Octavius. We feel that, as you may imagine, pretty deeply.(Man and Superman, p. 88)

F. *Morell Why do you want her to know* ***this****?* (Candida, p. 21)

In example (3a), Octavius is talking to Ramsden about Mr Whitefields manliness to Octavius. So, in the construction meaning of his sentence, instead of repeatedly saying the name, Octavius serially uses subject pronoun *he* and object pronoun *him* to refer back to Mr Whitefield. This is because Octavius is sure that by using *he* and *him* anaphora Ramsden is instantly enabled for the referent conceptualisation. Further, Octavius uses *he* and *him* as elements in on-line mental spaces of the discourse, but they have counterpart in some already constructed mental spaces in the discourse. Thus, the anaphora function as triggers to access and identify the target via mapping backwards for the interlocutors. Similarly, in (3b) Ramsden is talking to Tanner about Miss Ramsden. Ramsden uses the demonstrative *this* to specify which house he refers to. Here, the demonstrative *this* links the present information, which means the element in the on-line mental space,

to an old information, which was presented in some already pre-existing mental spaces in the discourse. If Ramsden said *house* without the demonstrative, it would be unspecified to Tanner, since *house* could mean any houses or her own family house. But Ramsden did not do that, because he and Tanner had been arguing over Mr Whitefield's house, so the demonstrative *this* is a prompt to specify which house is being referred to. Therefore, the demonstrative enables the interlocutors to construct and conceptualise meaning about the entity being referred to 'Ramsden's house' via backwardly linking the on-line mental space information to some information in already constructed mental space in the discourse.

In the same way, the demonstrative *that* in (3c) does not present any pieces of new information, but links present information to prior ones in the discourse. In such a sentence, Tanner constructs the meaning of his sentence by linking it backwardly to some other information that is known to the listener 'Ann'. Here, Tanner uses the demonstrative *that* to connect the on-line mental space element, which is his novelty, difference and appropriateness in thinking and behaviour, to a pre-existing mental space element, which was cultural-based, foolish and inappropriate thought and behaviour. He successfully shows her his positive changes and enables her to conceptualise the meaning of what he is saying by going back to school time. To add more, demonstrative *that* functions as the access point for the interlocutors 'Tanner and Ann' to move backwards and forwards between past Tanner and present Tanner for the meaning making.

Not only the demonstrative *this* and *that* can be used as definite makers, but in examples (3d, e and f) it is seen that the linguistic items *that* and *this* are used as pronouns and play the same role in definiteness. In examples (3d, e and f) *that* and *this* are

used as a subject and object pronouns by Tanner, Octavius and Morell respectively. In the meaning construction of their sentences, the speakers do not present and any new additional pieces of information, but via using *that* and *this* they connect the present information, which are elements in the on-line mental spaces, to some older pieces of information in the discourse, which had been elements in the pre-existing mental space. For meaning making, the listeners, namely Ann, Ramsden and Marchbanks have to backwardly connect *that* and *this* to some earlier presented knowledge to find out what does *that* exactly refer to. This is because these linguistic items are triggers to access the target in some other mental spaces. This is to say, they are references to denote to their referents. The definite elements of the mental spaces used in the two plays are numerically shown in table 1

هەواڵنامەی کتێب

Table (1) presents the number of the definite elements makers in mental space in both plays

No	Definite elements makers In mental spaces		Frequency in Man and Superman	Frequency in Candida	Total Frequency
1.	Definite article		1197	786	1983
2.	Pronouns				
	A. Possessive pronouns	My	390	78	468
		Your	327	129	456
		His	436	256	692
		Her	148	73	221
		Its	62	3	65
		Our	93	13	106
		Their	108	7	115
	B. Subject pronouns	He	528	292	820
		She	463	178	641
		It	418	128	546
		I	1342	592	1934
		You	1021	443	1464
		We	234	45	279
		They	189	76	260
	C. Object pronouns	Him	282	170	452
		Her	185	98	283
		It	353	155	508
		Me	485	175	660
		You	266	109	375
		Us	91	32	123
		Them	145	43	188
3.	Demonstratives	This	165	45	210
		that	100	64	164
4.	Pronoun	This	34	9	43
		that	157	77	234
5.	Possessive 's	'S	4	4	8
		S'	9	1	10
	Total		8211	4017	12228

1.2 Indefiniteness

Indefinite noun phrases mainly occur in the indefinite article *a/an* and *bare plurals*, as in:

(4) A. *Morell… **An honest man** feels that he must pay Heaven for every hour of happiness with a good spell of hard, unselfish work to make others happy…* (Candida, p. 6)

B. Tanner…*She can't bully **men** as she bullies **women**; so she habitually and un- scrupulously uses her personal fascination to make **men** give her whatever she wants.*

(Man and Superman, p. 222)

In example (4a), Morell gives advices to his church friend Lexy not to miss his prayers, get married, be thankful and enjoy his life. Morell constructs the meaning of his utterance that he does not want to criticise or rebuke Lexy. Similarly, he does not want to directly exemplify himself and being an ideal man. Thus, he brings a new element into the ongoing talk between them by the indefinite article *an*. That is a new element in an on-line mental space just being built in the discourse. Elements that are unfamiliar or have not already been mentioned in the conversation, cannot be connected back to any pre-existing mental spaces. Information about this new element is not accessible in the earlier mental spaces in the discourse. The inaccessibility of the new element in the pre-existing mental spaces leads the listener 'Lexy' for a specific reading in which Morell meant himself as an ideal man in religion, social life and enjoyment. It could also mean anyone else who can fulfil religious, social and life responsibilities in the non-specific reading.

Equally in (4b), Tanner is talking to Mrs Whitefield about Ann's domination to women and men. In the meaning construction of the sentence, Tanner uses subsequent bare plurals: *men*, *women* and *men* to generalise what he says without being specific in his reference. That means the new element in his on-line mental space is non-specific, and thus open to include and refer to any men and women who can be bullied by Ann's words. Additionally, in the non-specific reading Tanner indirectly tells Mrs Whitefield that Ann may have oppressed women like you, but she cannot do that for men such as me. These NPs have indefinite interpretation because they typically introduce new elements into the discourse. Here, both NPs *men* and *women* are new elements that had not been mentioned, so such NPs cannot be prompts to access their counterparts in other pre-existing mental spaces.

Further to what have been presented above from Fauconnier (1984, 1997) and Evans and Green (2006), in Langacker's (1987) Cognitive Grammar ,and specifically in Radden and René's (2007, 115), Cognitive Grammar linguistic items like *few*, *several*, *some* and *many* are treated as scalar quantifiers, while linguistic items like *no*, *any* and *most* as set quantifiers. Haspelmath (1997, 106-110) and Abbott's (2004, 122-149) view does not sit in parallel to Langacker's and Radden and René's as Haspelmath and Abbott group these linguistic items with the *indefinites*. Here, the later view is concerned in this work, because these linguistic items despite specifying the quantity, they do not refer to the entities exactly, as in:

(5) A. *Tanner. Yes, a lifetime of happiness. If it were only the first half hour's happiness, Tavy, I would buy it for you with my last penny. But a lifetime of happiness!* ***No man*** *alive could bear it: it would be hell on earth*(Man and Superman, p. 16)

B. *Mendoza. Just allow me to read **a few lines** before you go to sleep. I should really like your opinion of them.*(Man and Superman, p. 115)

C. *The Old Woman. A murderer! Oh, how dare they send me to herd with murderers! I was not as bad as that: I was a good woman. There is **some mistake**: where can I have it set right?*(Man and Superman, p. 120)

D. *Marchbanks. I finished the poem about the angel quarter of an hour ago. I've read you **several things** since.* (Candida, p. 41)

E. *ANA. It is all nonsense: **most marriages** are perfectly comfortable.*

(Man and Superman, p. 163)

F. *Don Juan. **Many companionships**, **they** tell me, are touchingly affection- ate; and most are at least tolerably friendly. But that does not make a chain a desirable ornament nor the galleys an abode of bliss.*
(Man and Superman, p. 163)

G. Ann.. I do not think any young unmarried woman should be left quite to her own guidance.
(Man and Superman, p. 24)

Regarding (5a), Tanner is talking to Octavius and refuses any happiness in marriage. So, in the continuation of his sentence meaning construction, Tanner sustains his words by exemplifying indirectly via introducing a new element ‘man’ in a new on-line mental space without exactly specifying it by the indefinite marker ‘no’. While Tanner completely refuses such happiness, Octavius denies the existence of happiness in marriage. Thus, Tanner

extends his denial to encompass all men, including Octavius and he does that indirectly and leaves no chance for happiness. Tanner's denial extends the element in the on-line mental space to include Octavius but without being specified. He successfully did that via introducing a new element 'man' in an on-line mental space that space cannot be connected backwardly to any other pre-existing mental spaces in the discourse. Tanner did not want to have clashes with Octavius that is why Tanner expressed his refusal in an indefinite way. The indefinite expressing can lead to two interpretations for Octavius' meaning making. The specific reading in which Tanner means Octavius cannot achieve that happiness, and the non-specific reading in which he means no one can get that happiness.

In (5b) Mendoza is talking to Tanner about Shakespeare's work. Mendoza Asks for permission to read the book in his hand, and he uses the indefinite marker *a few* with NP *lines*. The reason he constructs his sentence meaning in this way is that in the specific reading he means the *lines* that both Mendoza and Tanner know what lines are being referred to, so the lines can be their desired lines. In this case, the element 'lines' in the on-line mental space connected backwardly to some other information in pre-existing mental spaces in the discourse. While in the non-specific reading, it means any group of lines that Mendoza himself wishes to read or any group of lines that come to in front of his eyes. In that case, the element 'lines' in the on-line mental space is treated as new piece of information being added to the discourse.

In (5c) the Old Woman is talking to Don Juan about her misdeeds. In doing that, she uses the indefinite marker *some* with the uncountable NP *mistake*, this is because she introduces a new element in an on-line mental space, which is *mistake*. The indefinite marker *some* quantifies the amount of the *mistake* but

does not specify what the mistake really refers to or what the mistakes really are. Thus, in meaning making there are two readings, namely: the specific reading in which she means all has been said about her by Don Juan is mistake. Here, Don Juan's words are the elements in her on-line mental space. And in the non-specific reading she means anything that Don Juan has heard about her is mistake. In this non-specific reading, the element in her on-line mental space is open to cover Don Juan's words plus what he has heard about her.

In (5a, b, and c), the specific reading is usually true for the speaker, whereas the specific or non-specific reading can be true for the listener since the linguistic item being expressed with an indefinite marker to introduce the novelty of the element into the discourse. In (5d), Marchbanks is talking to Candida about reading poem. When Candida asks him to read the poems, he says I finished the poems and I have also read *several things* more after the poems. This means Marchbanks constructs the meaning of his sentence with an indefinite marker *several* to quantify an amount but he does not specify what *the several things* exactly refer to. This is because the NP *things* is a new element in an on-line mental space and the meaning of it cannot be accessed by the listener based on other pre-existing mental spaces of the discourse even if it was expressed with a definite maker. So, for introducing that new element in the on-line mental space, the speaker uses an indefinite marker *several*. The introduction of this new element 'several things' into the discourse becomes more certain when Candida admits that she was not aware of even the end part of the poem due to her business with the poker.

Moreover, in (5e), Ann is talking to Don Juan about marriage. Ann shows the success in the majority of marriages with the quantifier *most* to strengthen her attitude as well as to weaken Don

Juan's counter-attitude. Up to that moment, they had been talking about the downsides of marriage, failure marriages and inconvenient marriages, Ann introduces *comfortable marriages* via indefinite marker *most* as a new piece of information into the discourse. This implies that comfortable marriage is completely a new addition to what had been talked about the downsides of marriage, failure marriages and inconvenient marriages, in the discourse. The information of *most marriages* is a new element in an on-line mental space in the discourse that cannot be accessed via some other pre-existing mental spaces that have pieces of information like downsides of marriage, failure marriages and inconvenient marriages as their elements. When Ann describes the nature of men, marriage, especially her desirable marriage, to Ann's answer in (5f) Don Juan opposes marriage by using the indefinite marker *many*, which refers to the considerable amount, but it does not refer to the entities to say who 'championships' are. Don Juan constructs the meaning of his sentence with the linguistic item *many* to change Ann's idea that the quantity of what you talk about is a lot. Further, Don Juan knows that the NP championships is a new information in the discourse, so he expresses that information as a new element in an on-line mental space.

Thus, in the meaning construction, for Don Juan it is usually clear who the *championships* specifically are, and knows that Ann does not, so he brings it into the discourse as a new and non-specified information. For Ann's meaning conceptualisation, *championships* can refer to the man that Ann has in mind, and it can also refer to any men that has the characteristics of heroes. In this way, neither of the referents can be suitable for Ann's marriage and that is the meaning that Don Juan conveyed. Interestingly, for repeating *championships* he uses *they*, a definite NP, which means it has become clear for Ann by that moment.

Lastly, in (5g) the linguistic item, namely free choice *any*, is used by Ann in talking to Tanner. She constructs the meaning of her sentence by using an indefinite marker because at the very beginning she did not want to directly ask Tanner to be her guardian. Therefore, *any* makes the NP indefinite and does not refer to entity that had been mentioned earlier. Simply, *any* makes the NP to be a new piece of information added in the conversation. *Any* is an element in the on-line mental space that cannot be connected to any other pieces of information presented in the pre-existing mental spaces earlier in the discourse. In the specific reading, Ann refers to herself as young woman to be guarded, but the non-specific reading is for Tanner in which *any* could refer to Ann or all women who has Ann's circumstance need to be guarded. The indefinite elements of the mental spaces used in the two plays are numerically shown in table 2.

هەوالنامەی کتێب

Table 2 The number of the indefinite elements makers in mental space in both plays

No	Indefinite elements maker in mental spaces	Frequency in Man and Superman	Frequency in Candida	Total Frequency
1.	Indefinite articles Singular a/an	896	342	1238
2.	Other linguistic items No	81	27	108
	A few/Few	10	7	17
	Several	1	2	3
	Some	39	16	55
	Many	12	8	20
	Most	12	5	17
3.	Polarity sensitive and Free choice 'any'	71	21	92
	Total	1122	447	1569

1.3 Nouns and Pronouns Across Spaces

A number of researchers have noted that full noun phrases and pronouns simply do not convey the same nuances even when they refer to the same person or thing, simply referent. Among those researchers, Fauconnier's mental space in (1985) points to Names and descriptions as grammatically noun phrases. Names *(Max, Napoleon, Nabisco)* and descriptions *(the mailman, a vicious snake, some boys who were tired)* either set up new elements or point to existing elements in the discourse construction. They also associate such elements with properties *(e.g.*, "having the name Napoleon," "being a boy," "being tired") (Fauconnier, 1997 p. 40). Regarding the pronouns, Fauconnier (1994 p. 35) states that because the connectors that link elements in different spaces are *open*, a pronoun with an antecedent in one space can freely identify its counterpart in another, connected space. This would come as no

surprise if one viewed all the counterparts as being in some sense "the same" element. However, there are some interesting facts that seem to rule out this possibility even in its weakest form in some cases. Shortly after the rise of mental space theory, Accessibility Theory of Givo´n (1989) and Ariel (1990) posits that different nominal forms signal different degrees of ‘‘accessibility’’ of a referent, where accessibility means something like ‘the ease with which the conception can be brought into conscious awareness’.

When the *name* is a full noun phrase, it indicates that the person or thing it refers to requires relatively more effort to access, either because the addressee is not currently thinking about the person or because the person is entirely unfamiliar. A *pronoun* access is relatively easily retrieved; such as the conception of a person already under discussion or physically present (Givo´n 1989, p. 90). In linking both, Accessibility Theory sustains Mental Space Theory by providing a way of grounding the co-reference facts in the mental experience of the speaker and addressee. The issue is thus not a matter of abstract geometric relationships between nodes and nominals, but of the mental models the speakers construct and the cues they give to indicate the status of a referent relative to the current context, take these examples:

(6) Don Juan. ***my friend the romantic man*** *was often too poor or too timid to approach those women who were beautiful or refined enough to seem to realize* ***his*** *ideal; and so* ***he*** *went to* ***his*** *grave believing in* ***his*** *dream.* (Man and Superman, p. 156)

In (6), Don Juan is talking to Ann about the relationship with women. He exemplifies his conversation with a friend by putting him in a noun phrase (*my friend the romantic man)*. In the meaning

construction of such a sentence, for the speaker it takes more mental effort to indicate the person being referred to via using pre-modifiers with the NP, as the element and its properties in the space. And, for the meaning conceptualisation of the listener ‘Ann’, such NP requires relatively more mental effort to access the referent person via moving backwards to other pieces of information presented as elements in the already pre-existing mental spaces in the discourse. What is more, there is a kind of room for the listener ‘Ann’ to misinterpret the NP, especially when the speaker does not use the correct prompts and hints as triggers to enable the listener to access the target ‘referent’. Therefore, ‘Ann’ may not know who exactly the intended ‘the romantic man’ is. For more specificity, in the subsequent clause the speaker ‘Don Juan’ uses the personal pronoun ‘he’ this reduces both interlocutors’ mental effort to access the referent as well as minimizes the chance of misinterpretation of the referent form the listener’s side. Hence, proper names and anaphors are more competent triggers to identify existing elements in the on-line mental space and possibly their counterparts in other pre-existing mental spaces, than NPs descriptions. For (6), the sentence would be much more influential on the listener ‘Ann’ if the speaker ‘Don Juan’ mentioned the name instead of the NP description. Don Juan uses such an NP because he does not have the exact person, as a specified element in his on-line mental space, to be the referent straightforwardly. Therefore, Don Juan just would like to make his sentence more persuasive with an example. Otherwise, he could use the name of the friend, or even if the friend was familiar to Ann, he would use an antecedent pronoun to enable Ann to conceptualise it.

In the support of example (6) analysis, the notion of accessibility to nouns and pronouns in discourse can also be best thought of in terms of the corollary notion of conceptual distance. Something, which is more accessible, is conceptually closer to the

speaker and addressee such as pronouns, than something which is less accessible for them, such as NP descriptions Langacker's (1985, p.111-118). According to the view, the NP of example (6) is even less convincing and effective for the speaker 'Don Juan' himself, then how such an NP could not be less persuasive for the listener's account than a name or a pronoun.

The use of different references such as an NP and a pronoun to identify the same referent becomes especially clear in the case of first-person reference. Under most circumstances, it is anomalous for the speaker to refer to himself or herself by name, as in:

(7) ***ANN****. Don't be foolish, Jack. Mr Ramsden has always been Grandpapa Roebuck to me: I am Granny's* ***Annie****; and he is* ***Annie****'s Granny.* (Man and Superman, p. 24)

In this example, Ann is talking to Tanner about being her guardian. Ann is the speaker and refers to herself by a name 'Ann' is usually strange. This is because she constructs the meaning of her sentence in a way that she can see herself outside, as she would see another person. Only a shift in point of view can make sense of such usage. For this reason, reference to the speaker via a name may be used as a signal of a point of view shift. In this example, Ann's use of her own name implies that she is taking an external perspective and thus highlights the fact that she is describing 'Annie' within the other's conception, especially Tanner and Ramsden's conception of reality not her own self-conception. She is doing that to mediate the situation as Tanner might be unhappy with such names, Annie and Granny, to be used for communication to call Ann and her guard. Additionally, by constructing the meaning of her sentence like that, Ann wants to strengthen the relationship between herself and Tanner, so the conceptual distance

reduction between her and Tanner can reflect in their physical distance relation.

There are similar restrictions on the use of a name to refer to the addressee. Generally, the use of *names* instead of pronoun *you* to address the addressee occur at the very beginning of the sentence, as in example (8a), or at the very end, as in (8b):

(8) A. *Ramsden. [breezily, as he pats her affectionately on the back] My dear* ***Annie****, non-sense. I insist on Granny. I won't answer to any other name than Annie's Granny.*

ANN. [gratefully] ***You*** *all spoil me, except Jack.* (Man and Superman, p. 28)

B. *Candida (quaintly). He cleans the boots,* ***Eugene****.* ***You*** *will have to clean them tomorrow for saying that about him.* (Candida, p. 30)

Using a *name* rather than pronoun *you* to address the listener is permissible only when the speaker 'Ramsden' wants to get the addressee's 'Ann' attention since the addressee is not yet paying or mentally less paying attention to the element in the on-line space that the speaker is building or focussing on. So, to attract the listener, Ramsden tells the listener 'Ann' that it is her who is the element of the space that he is focussing on within the lattice in the discourse. In response of that, this time Ann, as the speaker, uses the pronoun *you* to address the addressee 'Ramsden' to lessen her focus or even defocus on the space that has Ramsden as its element. Otherwise, she could have used Ramsden's name to show the same mental focus about him. Meanwhile, in example (8b), the speaker 'Candida' is talking to her addressee 'Eugene' and uses his

name at the end of her sentence. She constructs the meaning of her sentence in such way to reassure the addressee ‘Eugene’, as the listener, has the speaker’s full attention or sympathy. This means that Candida confirms to him that she has him ‘Eugene’ as the element in the space she is focussing on in the lattice in the discourse, not Morell. Candida’s attention and concentration for Eugene and her defocus for Morell is verified by the whole play as the discourse context. Here there is a comprehensive mapping between Candida’s thought and her verbal language of communication.

Although third-person pronouns such as *he, she, they, him, her, them* and so forth do not refer to participants in the discourse. The third person pronouns refer to people or things which are physically present or have already been discussed. Connections have been established via these pronouns between the on-line mental spaces elements ‘references’, as newly added pieces of information, and the pre-existing mental spaces elements ‘referents’, other old pieces of information, as part of the shared discourse world of the speaker and addressee. Therefore, even a third-person pronoun portrays its referent as conceptually close to the discourse participants by being shared knowledge understood by both.

In the case of third-person reference, use of a *name* is not as highly restricted as it is in the case of first- and second-person reference. Since the person or thing being talked about has some sorts of counterparts, in the earlier pre-existing mental spaces, this counterpart requires the third-person pronoun as a trigger to access those already built mental spaces and identify the exact referent.

There is more flexibility with regards to construing *him, her,* or *it* as part of the shared knowledge in the spaces. Nevertheless, the difference in implied conceptual distance between pronouns and

full noun phrases is robust enough that speakers frequently choose forms of reference to convey their attitude toward the person being spoken of. Speakers frequently use full names when they wish to express ridicule or disapproval of a person, even in contexts in which a pronoun could have been used with no loss of clarity (van Hoek, 1997a : 39–42). However, full names can also be used in the case of endearment to show a positive emotional attitude towards the referent and this is a case of proximity not distance. Furthermore, Fox (1987b:12-19) adds that full names or noun phrases are also used when the speaker disagrees with something that another speaker has just said about the referent. The conceptual distancing implied by the name signals that the speaker is holding the other person's idea ''at arm's length'' rather than accepting it and building on it, as in:

(9) *Morell (turning away from her, heart-stricken). So* ***Eugene*** *says.*

Candida (with lively interest, leaning over to him with her arms on his knee). ***Eugene*** *is always right. He's a wonderful boy…* (Candida, p. 34)

In the meaning construction of this example, Candida could use the third-person pronoun 'he' instead of the name 'Eugene' without violating any grammatical rules of sentence or the loss of clarity in referring to intended referent. But she used the name 'Eugene' as the first linguistic item in the sentence to express her disagreement about what Morell just said concerning the referent 'Eugene'. That is to say, she shows her dislikes of Morell's words about Eugene and even she is not ready to accept his words. Thus, she disagrees with the properties that have been assigned to the element 'Eugene' in Morell's new mental space. That is why she builds a separate on-line mental space for the element 'Eugene',

and she wants her space to be connected to other earlier mental spaces in the discourse, rather than Morell's. Based on the discourse context, Candida and Morell have different views and even quarrel about Eugene, throughout the play whenever she praises Eugene, Morell is undermining him, whenever Morell dispraises Eugene, she takes Eugene's side with praise.

Another interesting space connecter in reference is the pronoun *it*. Sometimes, the referent of the pronoun *it* cannot be identified with that of an antecedent nominal, neither within the discourse context, not with a uniquely salient entity in the extralinguistic context. These are the uses which are said to be *impersonal*, as the pronoun does not refer to any specific individual or sets of individuals. Within non-cognitive semantics, Bolinger's (1977: 84–5) characterization is, to some extent, suitable about this pronoun, where 'a 'definite' nominal with almost the greatest possible generality of meaning, limited only in the sense that it is 'neuter' it embraces *weather, time, circumstance*, whatever is obvious by the nature of reality or the implications of context'. Within cognitive semantics, following Radden et al (2007a: 179), while the term *impersonal* seems quite appropriate for *it*, it raises a serious question: How can a *personal* pronoun '*it*' function as an *impersonal* pronoun? Or more fundamentally, what sorts of meanings does this impersonal pronoun have? it is often claimed that impersonal pronouns have no meaning at all, being inserted for purely grammatical purposes. They do, of course, serve grammatical functions. This does not, however, entail their meaninglessness, quite the contrary, even from Langacker's Cognitive Grammar perspective, grammar itself is meaningful. So, how come such a personal pronoun is meaningless? Indeed, it is argued that the impersonal pronouns of English, especially *it*, display essentially the same meanings they have in personal uses, as in:

(10). *Proserpine. Look here: if you don't stop talking like this, I'll leave the room, Mr. Marchbanks: I really will.* ***It's*** *not proper.* (Candida, p. 24)

In this example, *Proserpine*, who is Morell's secretary, is talking to Marchbanks, who is Morell's contestant for Candida's love. Marchbanks is prevented to talk like that by the girl 'Proserpine'. She might very well complain by saying (***It's*** *not proper)* at the end of her utterance. What precisely, does the pronoun *it* refer to in this context? Does the *it* refer to Marchbanks' thought, does the *it* refer to the fact that his way of thinking is improper? Does the *it* refer to Marchbanks full utterance? Does the *it* refer to the idea that he speaks about Morell improperly? Does the *it* refer to the subject of the conversation as inappropriateness of loving a married woman? Does the *it* mean the place of the conversation 'the room'? or the action of listening to him? Thus, how is the listener 'Marchbanks' supposed to identify the referent by such a trigger 'it'? That is to say, how can he successfully connect the on-line mental space that has *it* as the element, to other pre-existing mental spaces to identify the referent in them?

Actually, the pronoun *it* could refer to one or few or some of these, or all of the above. The point, though, is that even the speaker 'Proserpine' may not know the referent exactly. *It* refers to some aspects of the situation overall, but just what it designates may simply be indeterminate. Such vagueness is very common and clearly useful. Based on the play, as the discourse context, Proserpine is not interested in talking to Marchbanks, so in such utterance she uses (*it's…*) to avoid specifying what *it* exactly stands for. In the meaning making by the listener 'Marchbanks', he can make multiple connections between the on-line mental space that has *it* and to a pre-existing mental space that has his thought in it, or to a pre-existing mental space that has his utterance in it, or to a

pre-existing mental space that has the subject of the conversation in it, or to a pre-existing mental space that has the place of the conversation in it, or to a pre-existing mental space that has her action of listening to him in it, or to some or all of them since these spaces are all available as pre-existing mental spaces in the lattice of the discourse. Any of these mental space connections ,by the listener, means that the speaker hits her target. This is because the speaker 'Proserpine' may not know what exactly she refers to due to her instant psychological react towards him. Or she may not want to exactly specify what she refers to being improper, as their discussion would continue over that. Or she may want to refer to all of the aspects of the discourse situation as all being improper to her. Therefore, it has been realised now such a pronoun has more meaning than other personal pronouns, but less determinate than them in some certain uses and this vague indeterminacy in those cases still fulfills semantic functions as seen in the above example.

In its various impersonal uses, *it* has its normal value as a third person singular neuter personal pronoun. *It* is impersonal simply by being construed with maximal vagueness. It can be reasonably thought of it as designating the relevant *scope of awareness* for whatever is at issue. With meteorological predicates (e.g. *It's raining* or *It's hot*), it tends to be interpreted as the surrounding atmospheric environment. With predicates of propositional attitude (e.g. *It's obvious the president is conscientious*), the relevant scope is construed more abstractly, subsuming everything brought to bear as the basis for judgment (observed actions, background knowledge, inference, and so on). But regardless of the nature of the predicate, the referent of *it* cannot be specified with any precision, precisely because it represents the extreme case of vagueness. Rather than being a discrete element within the scope of awareness, it encompasses the entire scope apprehended as an undifferentiated whole (Radden et al2007a: 180).

Conclusion and Findings

Mental Spaces Theory, alongside its novelty, is one of the most suitable theories of cognitive semantics to investigate reference role in meaning construction and conception in literary works such as drama, novel, poetry and even journalistic texts. The theory has the same value to examine everyday language due to series of reasons and outcomes which the study has arrived at as summarised below:

There is nothing in Fauconnier's theory that says the reference must only be of a particular form. The meaning construction via reference is a relatively autonomous cognitive process which makes use of linguistic information of various sorts. But there are few constraints on the expression type of this information, and even non-linguistic reference may be sufficient to set up a meaning.

It is statistically realised that Shaw heavily used language devices as references for meaning construction in the characters' utterances, as presented in table 2.1, there are 35 forward or backward referencing elements per page via the definite makers in 'Man and Superman'. Further, in 'Candida' the number is doubled to 70 referencing elements per page via the definite makers.

Result point (2) indicates that in 'Man and Superman' there is at least a reference in each and every line of the play. In 'Candida', there are couple of references in each line of the play. Besides, there are almost countless ways of making reference in language that seems to be impossible to pinpoint all. It is clear that mental spaces are set up not just by explicit space builders as references, but by other more indirect grammatical means, and also by non-linguistic pragmatic, cultural, and contextual factors. It follows that there is no complete algorithm yielding a reference configuration on the basis of available discourse only. This is not a weakness in the theory, it is one of its substantive claims of the theory that

meaning making is a purely dynamic mental cognitive process. And, human mind is able to make an indefinite number of novel meaningful sentence and that is the creative aspect of mind.

Since meaning-making is a purely mental cognitive process, meaning is not present in the linguistic items themselves, they are just prompts to trigger the meaning. This claim in the theory leads to argue that in any pieces of communication in general, and in the characters' communication in the plays in particular, the interlocutors' interaction are firstly mentally connected and the meaning of each linguistic expression is generated there, then these meanings are being realized verbally and physically via reference.

From a linguistic perspective, definite noun phrase is something known to the speaker and the listener, and indefinite is something not known to the listener. From a cognitive semantic perspective, using definite and indefinite expression establishes a link between an old piece of information and a new piece of information. Thus, the characters use definiteness or indefiniteness as referencing tools for constructing the meaning of the utterances being old or new, and the listener also conceptualises the meaning via definiteness as s/he links it to an old one in a pre-existing space, or indefiniteness s/he makes new on-line space for it.

An interesting fact is that the statistical results indicate that Shaw used more *definite NPs* than *indefinite NPs* to establish more links between the characters' utterances, than presenting new pieces of information. For example, the play *Man and Superman* is divided into two equal halves, and in the first half Shaw used more indefinite articles of *a/an*, which is 587, while in the second half the number reduced to 309. For the definite article *the*, it was apposite. In the first half, there were 436 uses, whereas in the second half the number raised to 761. This is exactly matching

mental space theory, as in the first half Shaw used more indefiniteness to introduce new pieces of information via reference for building new on-line mental spaces among the characters' utterances and to the readers. Meanwhile, in the half, he used more definiteness as the reference connects the new mental space to already pre-existing ones. This is how the characters are enabled to construct meaning and conceptualise meaning from their utterances.

In referencing, *NPs, names* and *pronouns* can show connections between the on-line mental spaces with some pre-existing mental spaces within the lattice of discourse. In so doing, they show different degrees of the *referent identification* from the most mental efforts to the least mental efforts for meaning construction in this way:

Full name → *Long definite description* → *Short definite description* → *Last name* → *first name* → *Distal demonstrative* → *proximate demonstrative* → *stressed pronouns* → *unstressed pronoun*

It is also realised that using a name where is third person pronoun is required without the loss of clarity in referring to the intended referent is to express disagreement about what the other interlocutor said regarding the referent, as in example (9). Moreover, the listener would like to continue with on-line spaces has just been built by the speaker and has the referent as its element, but builds and separates on the space for the referent.

It was long claimed that impersonal pronouns such as 'it' in referencing can have no meanings at all, being inserted for purely grammatical purposes. They do, of course, serve grammatical functions. This does not, however, entail their meaninglessness, quite the contrary, even from Langacker's Cognitive Grammar

perspective, grammar itself is meaningful. In example (10), it is indicated how referencing via such a pronoun has more meaning than other personal pronouns, but less determinate than them in some certain uses and this vague indeterminacy in those cases still fulfills semantic functions. Otherwise, how one and the characters successfully connect the on-line mental space that has *it* as the element, to other pre-existing mental spaces to identify the referent in them.

References

- Abbott, B. 2004. Definiteness and indefiniteness. In Horn, L. R. & Ward, G. (eds.) *The*
- *handbook of pragmatics*. Oxford: Blackwell. 122-149.
- Ariel, M. 1990 . *Accessing noun-phrase antecedents*. London: Routledge.
- Bolinger, D. 1977. *Meaning and Form*. London: Longman.
- Coulson, S. 2001. Semantic leaps: *frame-shifting and conceptual blending in meaning*
- *construction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, V., & Green, M. 2006. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Scotland: Edinburgh
- University Press Ltd.
- Fauconnier, G. 1994. *Mental Spaces* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University.

- Fauconnier, G. 1997. *Mappings in Thought and Language*. Cambridge: Cambridge University
- Press.
- Givo´ n, T. 1989. *The grammar of referential coherence as mental processing instructions*.
- Technical Report No. 89–7. Eugene: University of Oregon.
- Haspelmath, M. 1997. *Indefinite Pronouns*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1985. Observations and speculations on subjectivity. In John Haiman,
- ed., *Iconicity in syntax* 109–50. Amsterdam: John Benjamins.
- Langacker, R. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar, Volume I*. Stanford, CA: Stanford
- University Press.
- Nurnberg, G. 1978. *The Pragmatics of Reference*, Bloomington, Indiana: Indiana University
- Linguistics Club.
- Radden, G., Köpcke, K.-M., Berg, T., &Siemund, P. 2007a. The Construction of Meaning in
- Language. In G. Radden, K.-M. Köpcke, T. Berg & P. Siemund (Eds.), *Aspects of*
- *Meaning Construction*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

- Radden, G.,& René, D. 2007. *Cognitive English Grammar*. Amsterdam: John

- Benjamins Publishing Company.

- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. ***and*** Svartvik, J., 1985. *A Comprehensive Grammar of the English__Language*. London/New York: Longman.

- Yule, G., 1979 . Pragmatically controlled anaphora. *Lingua*, 49(2), pp. 127-135.

Appendices

A Short Description of the Plays

Man and Superman

It is somehow a long four-act comedy and philosophy drama written by George Bernard Shaw in 1903. The series was written in response to calls for Shaw to write a play based on the Don Juan theme. Man and Superman opened at the Royal Court Theatre in London on 23 May 1905, but it omitted the third act. A part of the act, Don Juan in Hell (Act 3, Scene 2), was performed when the drama was staged on 4 June 1907 at the Royal Court. The play was not performed in its entirety until 1915, when the Travelling Repertory Company played it at the Lyceum Theatre, Edinburgh.

Although Man and Superman can be performed as a light comedy of manners, Shaw intended the drama to be something much deeper, as suggested by the title, which comes from Friedrich Nietzsche's philosophical ideas about the "Übermensch". The plot centres on John Tanner, author of "The Revolutionist's Handbook

and Pocket Companion", which is published with the play as a 58-page appendix. Both in the play and in the "Handbook" Shaw takes Nietzsche's theme that mankind is evolving, through natural selection, towards "superman" and develops the argument to suggest that the prime mover in selection is the woman: Ann Whitefield makes persistent efforts to entice Tanner to marry her yet he remains a bachelor. This is an explicit, intended reversal of Da Ponte's Don Giovanni; here Ann, representing Doña Ana, is the predator. Ann is referred to as "the Life Force" and represents Shaw's view that in every culture, it is the women who force the men to marry them rather than the men who take the initiative.

1.2Candida

It is a short three-act comedy by George Bernard Shaw, written in 1894 and first published in 1898, as part of his Plays Pleasant. The central characters are clergyman James Morell, his wife Candida and a youthful poet, Eugene Marchbanks, who tries to win Candida's affections. The play questions Victorian notions of love and marriage, asking what a woman really desires from her husband. The cleric is a Christian Socialist, allowing Shaw—himself a Fabian Socialist—to weave political issues, current at the time, into the story.

Shaw attempted but failed to have a London production of the play put on in the 1890s, but there were two small provincial productions. However, in late 1903 actor Arnold Daly had such a great success with the play that Shaw would write by 1904 that New York was seeing "an outbreak of Candidamania". The Royal Court Theatre in London performed the play in six matinees in 1904. The same theatre staged several other of Shaw's plays from 1904 to 1907, including further revivals of Candida.

1. Plot Summary of the Plays

1.1 Man and Superman Plot Summary

The plot consists of two storylines. The first is the courtship of John Tanner and Ann Whitefield. John Tanner is a progressive thinker, and he is opposed to all things associated with tradition or convention. At the start of the story, Mr. Whitefield, Ann's father, has recently died, and his will indicates that his daughter, Ann, should be left in the care of two men, Roebuck Ramsden and John Tanner. As a result, both men are co-guardians of Ann Whitefield. Ramsden is the complete opposite of Tanner. Ramsden is established and conventional to the core, even though he calls himself a progressive person. Ramsden, an older man, does not trust Tanner, his youth, or his discretion. Even though Ramsden shares feelings of distrust with Ann, she wants Tanner to remain as her co-guardian. Finally, both Tanner and Ramsden appeal to Ann, asking her to select one of them as her guardian to fulfill her father's wishes, but she refuses to make a choice. Using the pretense of "respecting her father's last wishes," she humbly and intelligently says she would like both of the men to remain in their joint capacity as her guardians. In reality, however, she is simply setting her cunning trap for Tanner because she desires him.

Secondary to this developing plot is the story of Violet Robinson and Hector Malone. Violet is the sister of Octavius Robinson, a poet who is hopelessly in love with Ann Whitefield. Violet initially announces that she is pregnant; then she announces that she is married, but she refuses to name her husband. Later, it becomes obvious (only to the audience) that Violet's husband is actually a wealthy American named Hector Malone. The issue is that Hector Malone's father wishes him to marry a girl from a well to do and very successful family, but Violet is not from this type of

upscale family. As a result, Violet persuades Hector to keep their marriage a secret so he will not lose his wealth because he did not marry the type of woman his father wanted him to marry.

1.2 List of Man and Superman Characters

1. **Hector Malone, Sr.**, an elderly gentleman who has worked hard throughout his life to attain a high social status in which he now takes pride.
2. **Ann Whitefield**, a young woman, graceful, somewhat enigmatic. She corresponds to the character Doña Ana in the Don Juan myth (in Act III, Shaw's stage direction refers to Doña Ana de Ulloa as "so handsome that in the radiance into which her dull yellow halo has suddenly lightened one might almost mistake her for Ann Whitefield").
3. **Henry Straker**, chauffeur with a cockney accent.
4. **John Tanner**, also called "Jack Tanner," a well-educated, well-spoken man who takes everything seriously, including himself; a "political firebrand and confirmed bachelor." Allegedly the descendant of Don Juan, as well as the modern representation of the Don Juan character (In Act III, Shaw notes Don Juan's resemblance to Tanner: "Besides, in the brief lifting of his face, now hidden by his hat brim, there was a curious suggestion of Tanner. A more critical, fastidious, handsome face, paler and colder, without Tanner's impetuous credulity and enthusiasm, and without a touch of his modern plutocratic vulgarity, but still a resemblance, even an identity"). The very name "John Tanner" is an anglicisation of the Spanish name "Juan Tenorio," which is the full name of Don Juan.
5. **Violet Robinson**, sister of Octavius Robinson. She has been secretly married to Hector Malone, Jr.

6. **Mrs. Whitefield**, mother of Ann, and widow of the late Mr. Whitefield.
7. **Susan Ramsden**, the spinster sister of Roebuck Ramsden.
8. **Hector Malone, Jr.**, an American gentleman who is secretly married to Violet Robinson.
9. **Octavius Robinson**, an amiable young man who is in love with Ann Whitefield. Brother to Violet Robinson. He represents "Don Ottavio" from the Don Juan myth.
10. **Roebuck Ramsden**, an aging civil reformer who was friend to the late Mr. Whitefield. He corresponds to the statue in the Don Juan myth, who is in turn the representation of the spirit of Don Gonzalo, the father of Doña Ana (in Act III, Shaw writes of The Statue, "His voice, save for a much more distinguished intonation, is so like the voice of Roebuck Ramsden").
11. **Mendoza**, an anarchist who collaborates with Tanner. Mendoza is the "President of the League of the Sierra," a self-described brigand and a Jew. He corresponds to Shaw's conception of the Devil as he would be portrayed in the Don Juan myth (Shaw writes of "The Devil" in Act III: "A scarlet halo begins to glow; and into it the Devil rises, very Mephistophelean, and not at all unlike Mendoza, though not so interesting").

1.3 Candida Plot Summary

The play is set in the northeast suburbs of London in the month of October. It tells the story of Candida, the wife of a famous clergyman, the Reverend James Mavor Morell. Morell is a Christian Socialist, popular in the Church of England, but Candida is responsible for much of his success. Candida returns home briefly from a trip to London with Eugene Marchbanks, a young poet who wants to rescue her from what

he presumes to be her dull family life. Marchbanks is in love with Candida and believes she deserves something more than just complacency from her husband. He considers her divine, and his love eternal. In his view, it is quite improper and humiliating for Candida to have to attend to petty household chores. Morell believes Candida needs his care and protection, but the truth is quite the contrary. Ultimately, Candida must choose between the two gentlemen. She reasserts her preference for the "weaker of the two" who, after a momentary uncertainty, turns out to be her husband Morell.

1.4 List of Candida Characters

1 **Miss Proserpine Garnett:** The Reverend Morell's secretary, Miss Garnett isn't always civil in her manner; however, she is sensitive, affectionate, and devoted to Morell. Efficiency is her strong suit.

2. **The Reverend James Mavor Morell:** A Christian Socialist clergyman, Morell is a popular lecturer and an able clergyman and is able to say what he likes to whom he likes, although always with tact. He is enthusiastic, self-confident and generally pleased with himself. He feels he has the perfect relationship with his wife, Candida.

3. **The Reverend Alexander Mill:** Morell's curate, Mill is a conceited, well-intentioned, immature young novice.

4. **Mr. Burgess:** Candida's father, Burgess is a businessman whose practices tend to be determined by economic necessity. He and Morell do not get along well, and he seems unaware of his own coarseness.

5. **Candida:** Morell's wife, Candida is able to manage people quite nicely by engaging their affection. She does so frankly and instinctively, almost without scruple. She is well aware of her sexual attractiveness and is clever enough to make the most of it for her own ends. Her actions also suggest a largeness of mind and dignity of character.

6. **Eugene Marchbanks:** A painfully shy youth, Marchbanks is miserably irresolute and hardly knows where to stand or what to do. Sensitive in the extreme, his confidence seems to be found only in the poetry he writes, although he can sometimes be petulant and wilful.

هەوالنامەی کتێب

پوختە:

ئەم تـوێژینەوەیە هەوڵـدەدات, لە چوارچێـوەی توانـای هۆشـەکی مێشـکیدا, رۆڵـی ئاماژەپێـدان لە ڕۆنـانی واتـادا دەستنیشـانبکات, ئەمەش لەڕێگەی بەکارهێنانی تیۆری بۆشایی مێشکی لە دوو شانۆگەری مان ئاند سوپەرمان و کاندیدای جۆرج بێرنارد شـۆدا. تـوێژینەوەکە هەوڵـدەدات بە شـێوەیەکی وورد ودروسـت ئەوهـاوتەریبیە کە بەهـۆی ئامـاژەدانەوە دەخـرێتەگەڕ لە نێـوان دەربـڕینە زمانەوانیەکـان و پرۆسـە هۆشـەکیەکانی مێشک لەکاتی ڕۆنـانی واتادارووونبکاتەوە. هەروەهـا ئامـانجی تـوێژینەوەکە ئەوەیە کە لێکۆڵینەوە لەو هۆکارانەبکات کە بۆچی هەندێک پێکهاتەی زمـان لە کـاتی ئاماژەپێدانـدا پێشـتریەتیان دەدرێتـێ, لەگەڵ خسـتەڕووی ئاماریـانەی ڕادەی بەربـڵاوی ئەو پێکهاتـانەلە شـانۆگەریەکاندا. لە تـوێژینەوەکەدا دەردەکەوێت کە ئاماژەدان پاڵنەرێکی سـەرەکی سـەرهەڵدان و پەرەسـەندنی تیـۆری بۆشـایی مێشـکی بـووە, چـونکە بەبـێ ئامـاژەدان ڕۆنـانی واتـا ڕووبەڕووی شکسـت دەبێـتەوە لە کـاتی پەیوەنـدی ئاڵوگۆڕکردنـدا. ڕۆنـانی واتـا بەتەواوەتـی پڕۆسـەیەکی مێشـکی بەکـارهێنەرانی زمـانە, ئامـاژەدانیش ئـامرازێکی زمـانیە بـۆ ڕاسـتاندن و خستەڕوو و گەیاندن و تێگەیشتن لەو پڕۆسە و کارپێکردنە مێشکیانە.

وشـە کلیلییەکـان: هۆشـەکی, ئامـاژەدان, واتـا ڕۆنـان, بۆشـاییەکانی مێشک, گوتاری شانۆیی.

ملخص:

تحاول هذه الدراسة، ان تحدد دور الإشارة المرجعية في بناء المعنى وذلك في اطار الادراك العقلي، من خلال استعمال نظرية الافضية العقلية في مسرحيتي (مان اند سوپرمان) و (كانديدا) لجورج بيرنارد شو. تحاول الدراسة بشكل دقيق وسليم ان توضح التوافق الذي يتم تشغيله من خلاله الإشارة المرجعية بين التعابير اللغوية والعمليات الادراكية للعقل، والتي يتم توضيحها عند بناء المعنى.

كذلك تهدف الدراسة الى البحث عن الأسباب والعوامل التي تجعل بعض تراكيب اللغة تعطى الأولوية في الإشارة المرجعية، مع تحديد البيانات الإحصائية لنسبة انتشار تلك التراكيب في المسرحيتين. بينت الدراسة بأن الإشارة المرجعية كانت الدافع الرئيسي لظهور وتطور نظرية الافضية العقلية، لأنه بدون الإشارة المرجعية سيواجه بناء المعنى الإخفاق عند تبادل التواصل. بناء المعنى هو بشكل كامل عملية عقلية لمستخدمي اللغة، والاشارة هي أداة لغوية لتصحيح وبيان وايضاح وفهم تلك العمليات العقلية.

الكلمات المفتاحية: الادراك، الإشارة المرجعية, بناء المعنى، الافضية العقلية، الخطاب الدرامي

هەولێر نامەی کێبڕکێ

https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.30

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

بررسی اندیشه‌های اشاعره در اسرارنامه‌ی عطار نیشابوری

هەواڵنامەی کتێب

زهریه جندو اسماعیل

سەرۆکایەتی زانکۆی سۆران - بەڕێوەبەرایەتی تۆماری گشتی

zohria.ismail@gmail.com

بررسی افکار اشاعره در اسرار نامه عطار نیشابوری

چکیده:

علم کلام یا عقاید، دربرگیرنده ی اصول عقاید اسلامی و یکی از بزرگترین و اساسی ترین علوم اسلامی است، کلام در لغت، سخن است و در اصطلاح مرسوم، دفاع از دیانت، به ویژه اعتقادات، در برابر معارضان، به وسیله ادلّه عقلی، در این معنی کلام و فلسفه به هم نزدیک می شوند اما این دو علم اساساً با هم فرق دارند و گاهی در برابر هم قرار می‌گیرند. یکی از مهم-ترین فرقه‌های علم کلام، اشعریه می‌باشد. در آثار بزرگانی نظیر سعدی، حافظ، مولوی و عطار، قسمتی از عقاید اشاعره را می‌توان مشاهده کرد. هدف پژوهش حاضر، بررسی این عقاید و دیدگاه ها در اسرارنامه عطار نیشابوری می‌باشد. در این اثر مشهور عطار، مسائل مربوط به کلام اشاعره از جمله: کسب، بی اعتباری عقل و خرد، توفیق الهی، حسن و قبح براساس شرع، و چند مورد دیگر، مشاهده می‌شود البته به برخی از مسائل کلامی اشاره‌ای نکرده زیرا موضوع اسرارنامه کلام اشعری نبوده بلکه بیشتر اصول تصوف را بیان داشته است. در پایان می توان گفت اشعری بودن عطار امری واضح و انکار ناپذیر می‌باشد.

فرم‌الله کتب

واژگان کلیدی : کلام، اشاعره، عطار، اسرار نامه، جبر، نارسائی عقل.

بررسی اندیشه‌های اشاعره در اسرار نامه‌ی عطار نیشابوری

مقدمه:

در طول تاریخ تفکّر اسلامی، مکاتب متعددی ظهور کرده‌اند، برخی از این مکاتب در طول تاریخ اهمیّت بیشتری یافته اند به گونه ای که می توان در هر بحث کلامی نامی از تفکرات آنها را مشاهده کرد مباحث و مشاجرات کلامی آن ها از همان سال های ابتدایی قدرت یافتن حکومت اسلامی و در زمان حیات پیامبر (ص)، گاه و بی گاه خود را نشان می داد. پس از رحلت پیامبر نیزبه تدریج فرقه های کلامی مختلفی در میان جامعه اسلامی شکل گرفتند که هریک از آن ها براساس تفسیرهای خود از قرآن و سنّت، اعتقادات خاصّی را دارا بودند، بحث ها و منازعاتی که بعضاً بین پیروان آن ها در می گرفت منجر به پیدایش فرقه ها و گروه های کلامی شد. در این میان نام دو مکتب کلامی معتزله و اشاعره، برای هر شخصی که مروری سطحی بر مباحث کلامی داشته است، نام هایی آشنا هستند. لازم است در این میان اضافه شود که علم کلام شامل اصول عقاید اسلامی، و از بزرگترین واساسی ترین علم های اسلامی می‌باشد. به دلیل قدمت زمانی در آغاز، نام متکلّم بر معتزلیان اطلاق می شد و به این گونه آن‌ها را از اهل حدیث {که با هر گونه بحث و جدل در دین مخالف بودند} متمایز می‌کرد امّا به تدریج و با رواج اندیشه های عقلی در میان سایر فرقه‌ها، به ویژه با ظهور اشاعره، کلام مفهومی عام یافت و بر حوزه های مختلف اطلاق شد. از اینجا بود که برای معرفی رویکردهای مختلف کلامی از عناوینی مانند کلام معتزله، کلام شیعه، کلام اشاعره و غیره استفاده شد و هر گروه به تأسیس مدرسه ای کلامی خاصّ خود همّت گماشت. مکتب اشعری در قرن چهارم هجری به وسیله ی ابوالحسن اشعری بنیان نهاده شد و به زودی در میان مردمان آن زمان که از عقاید خشک و انعطاف ناپذیر عقلی گریزان بودند رواج یافت . از آن زمان به بعد شاهد انعکاس افکار نشأت یافته از این مکتب، در میان آثار و اشعار مختلف هستیم. یکی از این شاعرانِ عارفِ پارسی زبان، که عقاید اشاعره را در آثارشان به وضوح می توان دید، عطار نیشابوری می باشد. وی تابع مکتب اشعری بوده و مسلّماً آثارش خالی از تأثیر عقاید اشاعره نمی باشد. اسرار نامه یکی از آثار مشهور و پرآوازه ی عطار است، در این تحقیق سعی بر این می شود که به بررسی تفکّر اشعری در

اسرار نامه پرداخته شود و همچنین نگارنده در پایان، به اهداف تحقیق که شامل موارد زیر می باشد:

۱ – شناخت افکار و عقاید کلامی عطار نیشابوری در اسرار نامه.

۲ – میزان تأثیرپذیری عطار از تفکر اشعری.

۳ – تفاوت ها و شباهت های موجود بین دیدگاه عطار با اشاعره .

پاسخی داده باشد.

درباره پیشینه پژوهش مورد نظر، باید افزود که تاکنون کتاب ها و پژوهش های گوناگونی در باب عقاید کلامی اشعریان نگاشته شده و تفسیرها و شرح های فراوانی بر آثار مختلف عطار صورت گرفته است اما تحقیقی که به طور مستقل، اسرارنامه وی را از نقطه نظر پرداختن به عقاید اشاعره بررسی کرده باشد، صورت نگرفته است.

علم کلام:

علم کلام، یا علم اصول دین، یا فقه اکبر، یا علم نظر و استدلال دینی ویا علم توحید و صفات، عبارت از علمی است که به وسیله ی آن به احوال مبدأ و معاد بر طبق قانون اسلام آگاهی می توان یافت. در این تعریف منظوراز مبدأ و احوال آن، خدای تعالی و صفات اوست، و علم به آن یعنی علم به وجود او و صفات او از روی برهان دینی و بر طبق عقاید اسلامی، نه علم به ذات خدا، که آگاهی آن برای بشر ممکن نیست، و نیز قید «قانون اسلام » در تعریف برای آن است که حدود فلسفه و کلام را از هم ممتاز کنند، چه متکلّمان نیز چون فیلسوفان بیشتر اوقات به کائنات و احوال آن استدلال می کنند. فیلسوف به جسم طبیعی نظر می کند که جزئی از طبیعت است، امّا نظر او با نظر متکلّم فرق دارد و فارغ از این است که به وجود آفریدگار و صانع جهان دلالت می کند یا نه؛ همچنین فیلسوف در جسم نظر می کند و نظر و بحث او مربوط به وجود مطلق و توابع آن است، در صورتی که متکلم از این حیث نظر می کند که بر وجود موجد عالم استدلال کند. فی الجمله موضوع علم کلام نزد اهل آن عبارت است

از عقاید ایمانی که از سوی شریعت صحیح فرض شود، به نحوی که با دلایل عقلی هم به صحّت آن استدلال توان کرد؛ زیرا به نظر متکلّمان هرچه را که عقل به صحّت آن حکم کند شرع نیز بدان حکم می کند. (حلبی، ۱۳۹۲، ص ۲۹)

موضوع علم کلام : علم کلام علاوه بر موضوعات فلسفه ی طبیعی، در موضوعاتی هم که تنها جنبه ی دینی دارد بحث می کند، مانند اثبات لزوم نبوت به طور کلی (نبوت عامه) و نبوت خاصه (نبوت پیامبر اکرم (ص)، و بحث در مسئله امامت، بحث در مسائل جبر و اختیار و عدل خدا و بحث در کلام الله و قدیم یا مخلوق بودن آن و اثبات معاد، که فلسفه ی ما بعدالطبیعه معمولاً از آن بحثی نمی کند، مگر به طور استطراد و برای نشان دادن این که میان فلسفه و عقاید دینی منافاتی وجود ندارد، تا از گزند اهل تعصب دور بماند.

متکلّمان، مدافعان دین در برابر مخالفان اند و اگر آن ها نباشند، بسیاری از مردم گمراه می شوند، در طول تاریخ اسلام کسان زیادی بوده اند که با اینکه به علم کلام مشغول بوده اند، هرگز از حدود دیانت مقدّس اسلام بیرون نیامده اند وبا براهین مستند و دلایل قوی از دین مبین حمایت کرده و از حملات عقلی دشمنان دین جلوگیری کرده اند. مثلاً امثال ابوالحسن اشعری، باقلانی، امام الحرمین جوینی، غزّالی، راغب اصفهانی، فخر رازی، خواجه نصیر طوسی و علامه حلیّ، هم مسلمانان معتقدی بوده اند و هم در برابر دشمنان اسلام، چون کوهی استوار ایستادگی کرده اند و از حریم دین خردمندانه دفاع کرده اند.

متکلّمان در آغاز معتزلی بوده اند و در برابر آن ها، اهل سنت و حدیث قرار داشته اند؛ بدین معنی که متکلّم کسی بود که در مسائل مربوط به توحید و صفات و کلام خدا و خلق افعال و جز آن استدلال عقلی می کرد، و اگر هم به نقل (= حدیث یا سنّت) استناد می کرد، از راه استدلال عقلی و منطقی بود، در صورتی که اهل سنّت و حدیث جز به نقل و حدیث، استناد نمی کرد و در آن مسئله ای که برای آن حدیث و آیه ای نبود، سکوت را ترجیح می دادند. به طور کلی پیدا شدن علم کلام بحثی دراز دارد که در اینجا وارد آن بحث فنّی نمی شویم. (همان، ص ۳۶)

اشاعره:

این فرقه ی کلامی – که گاهی آن را اشعریّه نیز می گویند – فرقه ای است که نزاع جاری میان کسانی که به نصّ (= قرآن و حدیث) تمسّک داشتند، و فرقه های معتزله – که به عقل و مباحث فلسفی و تعالیم و اسالیب آن بیشتر اعتماد می کردند– پدید آمد، و موقف معتدلی میان این و آن را به خود گرفت. بدین معنی که هرچند که اصول عقلی معتزله را یکسره رها نکردند، اما یکسره هم تسلیم عقل نشدند، بلکه به نظر فلسفی در مسائل دینی جواب دادند و معتقد شدند که اعتبار عقل و قوای آن محدود است، لذا به ایمان و تسلیم به آن بیشتر اعتماد کردند، و آنجا که نص دینی با تعلیم فلسفی تعارض داشت، نص دینی را بر تعلیم فلسفی رجحان نهادند، و بر این اصل تکیه کردند که اسلوب برهانی همواره به یقین نمی انجامد. لذا می توان گفت همچنانکه معتزله تمهیدی برای فلسفه مشائی در جهان اسلامی قرار گرفت، اشعریه و تعالیم ایشان نیز مقدّمه ای برای هواداران سلفیت شد، یعنی مذهب اصل گرایانی که فیلسوفان را تکفیر کردند و اعتماد بر وحی کردند. این دو جریانِ معتزله و اشاعره در قرن سوم هجری پدید آمدند، به عبارت دیگر می توان از این دو جریان به نام های جریان فکری عقل گرای تأویلی و جریان نص گرای ظاهری هم یاد کرد که به نوعی، با هم در تعارض و تخاصم نیز بودند. (حلبی، ۱۳۹۲، ص ۸۷)

ابوالحسن اشعری:

در سال ۲۶۰ ه ق در بصره متولد شد و نزد ابواسحاق مروزی فقه شافعی آموخت و تا آخر عمر بر اساس فقه شافعی عمل کرد. در اعتقادت نزد ابو علی جبایی (۳۰۳ ق م) از متکلمان معروف معتزله تلمّذ کرد، ولی کم کم برخی از عقاید معتزله را به نقد کشید. ایشان پرسش هایی را نزد اساتید خود در جلسات درس مطرح ساخت، اما پاسخ کامل از سوی آنان دریافت نکرد و به همین علّت در تحیّر و تفکر بود. گویند در مناظراتی ابوعلی جبایی توانایی جواب ابوالحسن اشعری را نداشت و در پاسخ در می ماند و همین مسئله تحیر او را بیشتر کرد. و دیگر به درس جبایی حاضر نمی شد، و هر روز انتقادات اشعری به جبایی و روش فکری او یعنی اعتزال بیشتر می شد. ابوالحسن اشعری احساس می کرد که این روش فکری قابلیت دفاع را ندارد و باید در پی راه حل دیگری بود.

ابوالحسن تردیدهایش زیاد شد و ابتدا در مقابل تردید ها مقاومت می کرد اما کم کم به این نتیجه رسید که باید قید تفکر اعتزال را زده و به سمت اصحاب حدیث برود. بنابر نقل مورخان روزی او به مسجد بصره آمد و اعتزال خود از معتزله را اعلام کرد و گفت: تاکنون بر تفکر معتزله بودم، اما اکنون به تفکر حدیث روی می آورم.

اگرچه اشعری به تفکر اهل حدیث روی آورد اما گرایش عقلی خود را رها نکرد و آن را به خدمت گرفت تا با روش کلامی از عقاید اصحاب حدیث دفاع کند. در همین راستا بصره را ترک کرد و به بغداد عزیمت کرد و تا آخر عمر در آنجا به طرح آرا و افکار جدید خود پرداخت و آثار فراوان تألیف و شاگردان زیادی تربیت کرد و سرانجام در سال ۳۲٤ ه ق در بغداد درگذشت و در قبرستان نزدیک بازار بغداد به خاک سپرده شد.

اولین منتشران مکتب اشعری شاگردان و پیروان او در همان دوران حیات ایشان می باشند. اختلافات معتزله و اصحاب حدیث که گاه به نزاع و مخاصمه می انجامید باعث گردید که معتدلان اصحاب حدیث اعم از شافعیان و مالکیان به سرعت جذب افکار ابوالحسن اشعری گردند و افراد مختلفی از سراسر جهان اسلام به ایشان نامه نوشته و پاسخ سوالات خود را خواستار شدند. از بزرگان اشاعره می توان به ابوبکر باقلانی، ابن فورک، امام الحرمین جوینی، امام غزالی، فخر رازی، ایجی، تفتازانی، سید شریف جرجانی و غیره اشاره کرد. (فرمانیان ، ص ۱۰۸ – ۱۲۰)

عقاید و باورهای اشاعره

عقاید اشاعره را می توان حاصل جمع میان ظاهر گرایی اصحاب حدیث و تأویل گرایی معتزله دانست. عقاید مسلمانان در باب خدا میان تنزیه معتزله و تشبیه محدّثان به دو سوی افراط و تفریط کشیده شده بود و اشاعره، به زعم خویش، راه وسط را انتخاب کرده و با پذیرش عقاید اصحاب حدیث و روش معتزله در پی جمع میان آن دو برآمدند.

خداشناسی و صفات خدا: همه ی متکلمان اسلامی در این امر اتفاق نظر دارند که خداوند عالم، قادر، مرید، متکلم، شنوا و بیناست، اما اختلاف دارند که رابطه صفات با ذات رابطه ی عینیت یا غیریت یا نه این و نه آن است. در میان اهل سنت معتزله کم کم به سمت عینیت گرایش پیدا کردند. اصحاب حدیث غیریت را پذیرفتند و اشاعره نظریه ی نه این است و نه آن، را پذیرفتند. بنابراین اشاعره زاید بودن صفات را در برابر عینیت پذیرفتند، اما به غیریت صفات از ذات نیز معتقد نیستند.

کلام نفسی : اشاعره با طرح موضوع « کلام نفسی» در پی حل این معضل برآمدند و پذیرفتند که کلام از صفات ذاتی خداست و خدا از قدیم متکلم بوده و معانی قرآن از قدیم در نفس خدا بوده و اسم آن را کلام نفسی گذاشتند، ولی الفاظ قرآن را مخلوق دانسته و گفتند: معانی الفاظ قرآن از صفات ذاتی خداوند است که در نفس خدا وجود دارد، اما الفاظ قرآن حادث است و در در زمان پیامبر ایجاد شده است.

رؤیت خداوند در قیامت : آیه « وجوهٌ یومئذٍ ناضرِه. الیَ ربِّها ناظرَه»، این سوال را پیش آورده که چگونه ممکن است آدم خداوند را با چشم سربیند؟ اشاعره یک رشته دلایل عقلی و نقلی بر امکان و جواز رؤیت باری تعالی در روز قیامت اقامه کرده و معتقدند که خداوند در قیامت قابل رؤیت است. اشاعره با تمسک به آیه ی ۱۴۳سوره ی اعراف قائل اند که حضرت موسی تقاضای رؤیت خداوند را کرد و اگر محال بود نباید پیامبر خدا، از خدا این درخواست را انجام دهد و دیگر اینکه خداوند در آیه نگفته محال است بلکه گفته طاقت آن را نداری. بنابراین رؤیت خدا با امکانات برتر جهان آخرت ممکن است. (همان، ص ۱۲۶ – ۱۲۷)

نارسائی عقل:

برخلاف معتزله که عقل گرا بودند و بیشتر پایه های فکری خویش را بر استدلال های عقلانی بنا می کردند، اشاعره به عنوان مکتبی رو در

روی معتزله قرار گرفته بودند، عقل را پس از شرع و در مرتبه ی دوم قرار داده و بیشترین استنادهای آنان بر اساس کتاب و سنت پیامبر بود. در نظر اشاعره، همه ی واجبات به آنچه اوامر شرع و نواهی آن مقرر کرده برمیگردد و حَکَم ساختن عقل در بیان خیر وشر، بیان عدل الهی، صلح و اصلح، و ثواب وعقاب جایز نیست. اشاعره آموزه های معتزلی و اهل حدیث (دو مکتب کلامی دیگر از اهل سنت) را به طور توأم نفی می-کردند و با رد نقش اکتشافی عقل و پذیرش نقش دفاعی آن، حجتی نسبی برای عقل قائل شدند. اشعری اعتماد و اتکاء مطلق به عقل را جایز ندانسته و معتزله را در این مورد سرزنش میکرد. او در زمینهي اعتماد به عقل جانب میانه را گرفته و مذهب اوسط را اختیار کرد، در این باره شهرستانی از قول اشعری نقل کرده که: معرفت خدا به عقل حاصل شود و به شرع واجب گردد. بنابراین، اشاعره بر خلاف معتزله بنای اصلی افکار و استنادات دینی خود را بر شرع (سنت و قرآن) نهاده اند. (مشکور، ۱۳٦۹، ص ۲۰۰)

افعال انسان و مساله کسب:

اشعری معتقد است خداوند خالق افعال است و انسان تنها کسب کننده فعلی است که خداوند آن را به دست انسان ایجاد میکند. وی خود معتقد است : «حقیقت در نزد من این است که معنای اکتساب و کسب کردن، وقوع فعل همراه و هم زمان با قوه حادث است. پس کسب کننده فعل کسی است که فعل همراه قدرت در او ایجاد شده است. در نگاه اشاعره، انسان در خلق افعال خویش هیچ نقشی ندارد و خلق فقط از سوی خداوند صادر می شود و افعال ارادی انسان در همین چارچوب است. (فرمانیان، ۱۳۹۳، ص ۱۲۹)

ایمان:

از نظر اشعری ایمان تصدیق به دل است. اما اقرار به زبان و عمل به ارکان دین از جمله ي فروع ایمان است. اشعری می گوید ایمان توفیقی است که

خداوند به بنده هایش عنایت می‌کند و منظور از توفیق آفریدن قدرت بر طاعت است. (ولوی، ۱۳٦۷، ص ٤٧٤)

مرتکب کبیره مومن است یا کافر:

به اعتقاد اشاعره اگر کسی گناه کبیره مرتکب شود، نمی‌توان او را مؤمن ندانست اصولا تعین تکلیف برای چنین مواردی از عهده انسان خارج است و باید آن را به خدا واگذار کرد.

حسن و قبح اعمال:

اشاعره ملاک حسن و قبح اعمال را شرع دانسته اند. یعنی هر چیزی که شارع بدان امر کرده حسن است و هر چه از آن نهی کرده قبیح می باشد. وعقل ملاک تعیین حسن وقبح نیست.

عطار و اسرار نامه:

به نام آن که جان را نور دین داد　　خرد را در خدادانی، یقین داد

خداوندی که عالم نامور زوست　　زمین و آسمان زیر و زبر زوست

(عطار، مقاله اول، ص 1)

فریدالدّین ابوحامد محمّد بن ابوبکر ابراهیم بن ابو یعقوب اسحاق عطار نیشابوری، از عارفان سرزمین کهن سال ایران است که در قرن ششم و هفتم هجری قمری در شادیاخ، نزدیکی نیشابور می زیسته است. فریدالدین مانند پدر به حرفه طبابت و فروش داروهای گیاهی مشغول بوده و از مکتب مشایخ و عارفانی چون نجم الدین کبری و مجدالدین بغدادی و رکن‌الدین اکان نیز کسب علم کرده است. (مجد آبادی، ۱۳۸۹، ص ۸)

علاوه بر کتاب اسرار نامه، هفت منظومه ی دیگر یعنی الهی نامه، منطق الطیر، مصیبت نامه، مختار نامه، پند نامه، خسرونامه و دیوان عطار از اوست و از آثار منثور او می توان به تذکرة الاولیا اشاره کرد که با نثری شیوا و دل

هەوالنامەی کتێب

پذیر به معرفی ۹۶ تن از اولیا و مشایخ و عرفای صوفیه پرداخته است. درباره ی کتاب اسرار نامه چنین می توان گفت این همان کتابی است که فریدالدین هنگام ملاقاتش با بهاء الدین، پدر مولاناجلا ل الدین محمد بلخی که از خراسان در حال مهاجرت بود در نیشابور به جلا ل الدین که در آن زمان شش سال داشت، هدیه کرد و در آینده جلا ل‌الدین در مقامی خود را مرید عطار دانسته و خود را در برابر این پیر کامل که هفت شهر عشق را گشته، جوینده ای مبتدی می داند.

اسرار نامه شامل بیست و دو مقاله می باشد که هر مقاله مخصوص اصلی از اصول تصوف است که کلامِ صوفیان را با حکایات و افسانه های زیبایی بیان می کند. دارای ۳۳۰۹ بیت است که به نظمی ساده و در عین حال رسا نگاشته شده است. در آن به آیات قرآن مجید احادیث پیامبر اسلام (ص) و اصطلاحات طبی و نجومی بسیاری بر می خوریم که کلام نافذ عطار آن ها را چنان با ادبیات فارسی آمیخته که باعث زیبایی کلام وی گردیده است. (همان ، ص ۸)

همچنین اسرار نامه مثنوی ای عرفانی، حکمی و تعلیمی بوده و کوتاه ترین منظومه عرفانی عطار است که در بحر هزج مسدّس مقصور یا محذوف (مفاعلین مفاعلین مفاعیل / فعولن) سروده شده است. این که این منظومه در چه زمانی شروع شده و در چه زمانی پایان یافته است درست معلوم نیست. برخی آن را اوّلین منظومه عرفانی عطّار می دانند و برخی نیز مانند حمیدی شیرازی برآن اند که این منظومه به سال های آخر زندگی شاعر تعلّق دارد. اسرارنامه دارای ۲۲ مقاله و در مجموع شامل ۹۸ حکایت است. عطّار، در این اثر، برخلاف سایر مثنوی های خود، حکایت های کوتاه فرعی را در ضمن یك داستان جامع نیاورده، بلکه مضمون های اصلی را به صورت خطابه ها و مقاله هایی جداگانه تنظیم کرده است که هر یك شامل حکایت ها و تمثیل هایی است. این حکایت ها اغلب کوتاه و نتیجه ی آن ها مفصّل است. مضامین اصلی اسرارنامه بعد از سه مقاله اوّل، که در توحید و نعت پیامبر (ص) و ستایش خلفای چهارگانه است، آغاز می شود و از این میان مضمون مقاله های پنجم، یعنی مقاله ی عقل و عشق، مقاله های هشتم و یازدهم، که جنبه هایی از بینش عطار را بیان می دارد و مقاله ی دوازدهم یعنی مقاله ی "ذکر اسرار آسمانی و

رموز دست نیافتنی"، که به احتمال نام منظومه از آن گرفته شده است، شایان توجه است. اسرارنامه، از نظر ساختار داستان پردازی، به مخزن الاسرار نظامی و حدیقة الحقیقة سنایی بی شباهت نیست. (انوشه، ۱۳۷۵، ص ۱۲۱)

بررسی تفکر اشعری در اسرارنامه

عدم توجه به عقل وعقلگرائی:

اشاره شد که اشاعره بر خلاف معتزله اعتبار چندانی به آموزه ها و دریافت های عقلانی نداشتند، البته نه اینکه کلاً عقل انسان را رد کنند، بلکه در پاره ای مسائل نقش عقل آدمی را کم اعتبار یا بی اعتبار می دانستند. عطار در اسرار نامه عشق الهی را طوری بیان می کند که عقل توان درک آن را ندارد، و عقل و عشق را مانند آب و آتش ضد هم می‌داند، عقل مثل گنجشک دام و پای بند و اسیر است اما عشق به سان سیمرغی والا و حاوی معانی هاست :

شراب عشق در جام خرد ریز

وز آنجا جرعه بر جان خود ریز

خرد چون مست شد نیزش مده صاف

بگوشش باز نه تا کم زند لاف

چوعشق آمد خرد را میل درکش

بداغ عشق خود را نیل درکش

خرد آبست و عشق آتش بصورت

نسازد آب با آتش ضرورت

خرد جز ظاهر دو جهان نه بیند

ولیکن عشق جز جانان نه بیند

هەواڵنامەی کتێب

خرد گنجشک دام ناتمامیست

ولیکن عشق سیمرغ معانیست (عطار، مقاله پنجم، ص٣٤)

و در ادامه باز د رتوصیف عشق و توبیخ عقل ابیاتی می آورد و عشق را استاد کار و عقل را شاگرد عقل می داند:

خرد دیباچه دیوان راغ است

ولیکن عشق دری شب چراغ است

خرد نقد سرای کایناتست

ولیکن عشق اکسیر حیات است

خرد زاهد نمای هر حوالیست

ولیکن عشق شنگی لا ابالیست

خرد بر دل دلی پر انتظارست

ولیکن عشق در پیشان کار است

خرد را خرقه تکلیف پوشند

ولیکن عشق را تشریف پوشند

خرد راه سخن آموز خواهد

ولی عشق آه جان افروز خواهد

خرد جان پرور جان ساز آمد

ولی عشق آتش جان باز آمد

هەولێر نامەی کتێب

خرد طفل است و عشق استاد کار است

از این تا آن تفاوت بی شماراست (همان، ص ۳۵)

عطار مسائل فلسفی را که وارد دین شده اند، نقد می کند و به دلیل تبعیت آن ها از عقل توصیه به دوری از فلسفه می کند، زیرا فلسفه در دین اسلام بی اعتبار است و عطار البته مسلمانی معتقد :

ز قول فلسفی گو دور می‌باش

ز عقل و زیرکی مهجور می‌باش

بعقل ار نقش این اسرار بندی

میان گبر کان زنار بندی

ورای عقل چندان طور بیش است

که بعد و هم را در غور بیش است

چو جز در زیرکی نبود ترا دست

ز کوزه آن تراود کاندر و هست (عطار، مقاله ششم، ص ٤٩)

عطار در جایی دیگر از دوری کردن بعضی ها از دین و سنت محمد (ص)، شکایت می کند، و تسلیم بودن در برابر آموزه های دین را، راه درست و برحق می داند و راه و روش فلسفه را گمراهی، این تفکر با عقاید اشاعره همسان است که به دلایل نقلی از پیامبر و سنت ایشان، استناد می کردند :

چو عقل فلسفی در علت افتاد

دین مصطفا بی دولت اوفتاد

نه اشکال است در دین ونه علت

هدوالنامه‌ی کتب

بجز تسلیم نیست این دین وملت

ورای عقل ما را بارگاهیست

ولیکن فلسفی یک چشم راهیست (همان، ص ۵۰)

تو این ساعت که عقل و هوش داری

نه بنیوشی سخن نه گوش داری

در آن ساعت که عقل و هوش شد پاک

مگر خواهی شنودن مرده در خاک (عطار، مقاله دهم، ص ۸۳)

نظریه کسب اشعری:

کسب در تفکر اشاعره به معنای این است که افعال توسط خداوند خلق می شوند و فقط انسان قدرت کسب آن را دارد، مثل ظرف آب که قدرت خلق آب ندارد اما قدرت پذیرش آب در درون خود را دارد. می توان گفت اشاعره انسان را مختار نمی دانند و معتقدند تنها خداوند است که مختار است و بس، به عبارتی اشاعره به نوعی جبر لطیف عقیده دارند و این عقیده در دیدگاه عطار کاملاً نمایان است:

زسر تا بن چو زنجیریست یکسر

رهی نزدیک دان زان یک بدیگر

سر زنجیر در دست خداوند

تعجب کن ببین کین چند در چند

ز اعلا سوی اسفل می‌رود کار

زهی قدرت زهی صنع جهاندار

فرود آید چنانکش کار کارست

بگرداند چنانکش اختیارست

بلاشک اختیار اوست اعظم

که نبود علتی در ما تقدم

خداوندی که هرچیزی که او کرد

ترا گر نیست نیکو او نکو کرد (همان، مقاله ثنجم، ص ۳۸)

در جایی دیگر از اسرار نامه نیز عطار، به نوعی جبر لطیف اشاره می کند و نصیب خود را از قسمت، درد می داند و بس:

از آن حد گذشت این قصه ما

که درد آمد ز قسمت، حصه ما

جهانی را که درمانست حصه

نه حصه باشد آنجا و نه قصه

بدانستیم بی شبهت یقین ما

که خوش خواهیم بودن بعد ازین ما (همان، مقاله یازدهم، ۸۸)

در جایی دیگر بیان می داردهر چه بر سر انسان می آید از سوی بالا تدبیر شده است. واختیاری در کار نیست وهمه در دست سرنوشت الهی رقم می خورد. ما جز تسلیم و خاموشی چاره ای نداریم:

بباید داشت گردن زیر فرمان

همه دانشنامه‌ای کتیب

که جز صبر و خموشی نیست درمان

که دارد زهره در وادی تسلیم

که بادی بگذراند بر لب از بیم

همه جز خامشی راهی نداریم

که یک تن زهره آهی نداریم (همان، مقاله اول، ص ٤)

حسن وقبح شرعی نه عقلی:

از نظر علمای اشعری عقل انسانها توانائی این را ندارند که خوبی وبدی امور را بفهمد. بلکه این خداوند متعال وشریعت است که باید تکلیف خوب وبد را معین کند. ملاک نیک بودن، عقل انسانها نیست وعقل انسان خوبی را تشخیص نمی دهد. برای همین بعضی کارها را ناپسند می انگاریم ولی به نفع ماست و بعضی کارها و حوادث را خوب و مطلوب تلقی میکنیم در صورتی که در نفس الامر به ضرر ماست که این عقیده ای نقلی بوده که اشاعره قبول دارند.

فروشد عقلها در قطره ی آب

همه در قطره گشتند غرقاب

ز عجز خویش می گوئی تو ای پاک

توئی معروف وعارف ما عرفناک

برو سودای بیهوده مپیمای

منه بیرون ز حد خویشتن پای

گلیم عجز در سرکش ز حیرت

چو باران بر رخ افشان اشک حسرت

که در خور نیست حق جز حق ای دوست

چه برخیزد ازین مشتی رگ و پوست

خدا پاک و منزه تو ره خاک

چه نسبت دارد آخر خاک با پاک (همان، مقاله اول، ص ٥)

توفیق الهی:

از نظر عطار، ایمان توفیقی است که خداوند به بنده هایش عنایت می‌کند و اگر این توفیق الهی نبود هیچ اتفاقی نمی افتاد. خداوند تکالیفی را بما معرفی کرده که در سایه آن مزین وآراسته به مکرمت های الهی وانسانی شویم وبرای ما سود وبهره دنیوی واخروی به ارمغان آورد این در حالی است که خداوند متعال مستغنی وبی نیاز از این عبادات است، اینکه اشاعره مرتکب گناه کبیره را کافر نمی دانند و می گویند اگر خداوند بخواهد می بخشد و اگر بخواهد مجازات می کند، این عقیده باز به توفیق و لطف خداوند برمی گردد، عطاردر این مورد می گوید:

خدا را کبریای بی نیازیست

ترا جز نیستی هیچ این چه بازیست

تو می‌خواهی بتسبیح و نمازی

که خشنود آید از تو بی نیازی

نمازت توشه راه درازست

ولی او ازنمازت بی نیازست

جوامردا یقین می‌دان بتحقیق

که گر تکلیف کردت داد توفیق

اگر توفیق حق نبود مددگر

نگردد هیچکس هرگز مسخر (همان، ص ٦)

بنابراین اوج نیاز وفقر ما ایجاب می کند که در آستان ربوبی پناه آوریم:

پناه از حق طلب از پر چه جوئی

سخن در سر رود از پر چه گوئی (همان، مقاله دوم ص ٢٠)

تنزیه مطلق:

از نظر اشاعره هیچ گونه تشابه ومماثلتی بین خدا وموجودات وجود ندارد وباید خداوند را بطور مطلق از هستی منزه نمود،عطار هم بر این باور پای می فشرد و می گوید: خداوند متعال اول وآخر وظاهر وباطن وبدایت ونهایت وچند وچون بیرون است و از هرچه ما توهم کنیم بالاتر است. کسی قادر به رؤیت خداوند نیست وهرچه تصور کنیم، آن تصور ماست و خدا نیست.

یکی اول که پیشانی ندارد

یکی آخر که پایانی ندارد

یکی ظاهر که باطن از ظهورست

یکی باطن که ظاهر تر ز نورست

نه هرگز کبریایش را بدایت

نه ملکش را سرانجام و نهایت

خداوندی که او داند که چونست

که او از هرچ من دانم برونست

چو دید و دانش ما آفریدست

که دانستست او را و که دیدست

ز کنه ذات او کس را نشان نیست

که هر چیزی که گوئی اینست آن نیست

اگرچه جان ما می پی برد راه

ولیکن کنه او کی می‌برد راه (همان، مقاله اول، ص ۱)

عطار معتقد است انسانی که از جان خود بیخبر است چگونه کنه ذات الهی را خواهد شناخت؟ بنابراین راهی جز سکوت نمی ماند والبته پیشنهاد می کند که در صورت عدم شناخت ذات الهی شاید از طریق صنع وآفریده ها راهی و روزنی به او توان زد:

چو بی آگاهم از جانم که چونست

خدا را کنه چون دانم که چونست

چنان جان را بداشت اندر نهفت او

که هرگز سر جان با کس نگفت او

تنت زنده بجان و جان نهانی

تو از جان زنده و جان را ندانی

زهی صنع نهان و آشکارا

که کس را جز خموشی نیست یارا

هزاران موی را بشکافتم من

طریق این خموشی یافتم من

چو نتوانی بذات او رسیدن

قناعت کن جمال صنع دیدن

یکی خوان و یکی خواه و یکی جوی

یکی بین و یکی دان و یکی گوی

زهی اسم و زهی معنی همه تو

همی گویم که ای تو ای همه تو

همه باقی بتست و تو نهانی

درون جان و بیرون جهانی

همه جانها ز تو حیران بمانده

تو با ما در میان جان بماند

ز راهت حد و پایان کس ندیدست

که تو در جانی و جان کس ندیدست

جهان از تو پرو تو در جهان نه

همه در تو گم و تو در میان نه

هەولێرەی کتێب

نهان و آشکارایی همیشه

نه در جا و نه برجایی همیشه (همان، مقاله اول، ص ۲)

و همچنین در ابیات بالا می توان به یکی دیگر از عقاید اشاعره، و تبعیت عطار نیشابوری از این نگرش پی برد؛ اشاعره عقیده دارند برخی مسائل در رابطه با شناخت خدا وجود دارند که آدمی از درک آن عاجز است، مثلاً کلمه ی «عرش، استوا، کرسی و...»، و عقیده دارند بهتر است آدم در مورد این مسائل سکوت کند. عطار در این ابیات به عجز خود از شناخت ذات خداوند اقرار می کند، و می گوید حتی از شناخت جان هم که خدا آفریده، عاجز است، که هرچند تلاش کرده و موی شکافته اما در آخر خاموشی را اختیار کرده و همان بهتر که به دیدن ظواهر و صنع خداوند اکتفا کند.

هه‌والنامه‌ی کتێبی

نتیجه گیری:

در بحث کلام اشاعره که با جدایی ابوالحسن اشعری از معتزله شروع شد، آنچه واضح و مبرم است، مخالفت با دیدگاه های عقل گرای معتزله، و گرایش به ادلّه ی نقلی و شرع و سنت است. که دو دیدگاه را در مقابل هم قرار داد، و اما اگر بخواهیم از موضوع اصلی پژوهش حاضر با توجه به آنچه مورد بررسی قرار گرفت، نتیجه گیری کنیم باید گفت، در این مقاله مشخص شد تفکر عطار نیشابوری، همان تفکر علمای اشاعره بوده و تفاوت چندانی بین دیدگاه ایشان وجود ندارد، در اثنای تحقیق به چند مسئله ی مورد نظر اشاعره، که عطار در اسرارنامه بدان ها اشاره کرده است، پرداخته شد، از جمله؛ عطار به نوعی جبر اعتقاد دارد و انسان را صاحب اختیار نمی داند، عقل و خرد انسانی را در بسیاری موارد ناتوان عنوان می کند و در برابر شناخت ذات خداوندی خاموشی را برمی گزیند، در برابر قسمت و بهره ای که نصیبش شده هم چاره ای نمی بیند. همه ی

این موارد ما را با تفکر غالب بر نفس شاعر بیشتر آشنا کرده و تفکری اشعری گونه را به اثبات می رساند. باید خاطر نشان کرد در این اثر، عطار به مسائلی مثل رؤیت خدا و بقیه دیدگاههای اشاعره اشاره نکرده است و این نمی تواند دلیل بر مخالفت عطار با این تفکرات باشد، بلکه عطار شاعر بوده و در موضوعات گفته شده به شعر سرایی پرداخته و عالمی متعصب نبوده است.

منابع:

- اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل (١٣٦٢)؛ مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین، ترجمه ی دکتر محسن مؤیدی، تهران، مؤسسه انتشارات امیر کبیر.
- انوشه، حسن. (1375) دانشنامه ی زبان و ادب فارسی ج١، گرداورنده: گروه پژوهشی دانشنامه ادب فارسی، ناشر: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، محل نشر: تهران.
- برنجکار، رضا (١٣٩٤)، آشنایی با علوم اسلامی، نشر: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، شهریور.
- بروان، ادوارد (١٣٨٦) ،تاریخ ادبیات ایران از فردوسی تا سعدی، جلد دوم، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران، انتشارات مروارید.
- بهروزلک، غلامرضا؛ (١٣٨٣) مقاله ي روش‌شناسی کلام سیاسی، تهران، فصلنامه علوم سیاسی، زمستان، شماره ٢٨.
- تفتازانی، سعدالدین مسعود بن عمر (١٣٨٧). دیدگاه کلامی اهل سنت (ترجمه‌ی شرح تفتازانی و نسفی)، مترجم احمد امینی، سنندج، انتشارات امام ربانی.

- حلبی، علی اصغر، (۱۳۹۲) تاریخ علم کلام در ایران و جهان اسلام، تهران، اساطیر.

- زرین کوب، غلامحسین، (۱۳۷۳) با کاروان حله، تهران، انتشارات علمی، چاپ هشتم.

- صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۷۲) تاریخ ادبیات در ایران، چاپ سیزدهم، تهران انتشارات فردوس.

- طحاوی، امام ابوجعفر(۱۳۸۲). عقاید اسلامی در پرتو قرآن و احادیث نبوی، تألیف عبدالله عبدالعزیز هرتلی، سنندج، انتشارات کردستان.

- عطار نیشابوری، فریدالدین، اسرار نامه (با تصحیح و تعلیقات و حواشی د.سید صادق گوهرین)، تهران، انتشارات صیفی علیشاه، چاپخانه‌ی افست مروی.

- عطار،محمدبن ابراهیم عطار نیشابوری. (۱۳۸۹)، اسرار نامه (به کوشش حمید رضا مجدآبادی)، تهران، پروان.

- فرمانیان، مهدی (۱۳۹۳). فرق و مذاهب کلامی اهل سنت، قم، مؤسسه مطالعات بنیان دینی.

- فروزانفر، بدیع الزمان (۱۳۸۸)، شرح احوال و نقد و تحلیل عطار شیخ فرید الدین محمد عطار نیشابوري، تهران، انتشارات زوار.

- قرآن کریم، (۱۳۸۷) ترجمه الهی قمشه ای، مهدی، انتشارات صالحی.

- قزوینی، میرزا محمد بن عبد الوهاب، (۱۳۷۷) مقدمه انتقادی برتذکره الاولیاء عطار، تهران، نشر بهزاد.

- کربن، هانری، (۱۳٦٥) تاریخ فلسفه اسلامی، تهران، انتشارات کویر، ترجمه جواد طباطبائی.

هەواڵنامەی کتێب

- مشکور، محمد جواد، (۱۳۷۵) فرهنگ فرق اسلامی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ سوم.
- --------، (۱۳٦۹) سیر کلام در فرق اسلام ، تهران، نشر شرق.
- مطهری مرتضی بروان، ادوارد (۱۳٦۲۹). آشنایی با علوم اسلامی، انتشارات جامعه مدرسین، قم.
- ولوی، علی محمد، تاریخ علم کلام و مذاهب اسلامی، مؤسسه ی انتشارات بعثت، تهران، ۱۳٦۷.

هەوالنامەی کتێب

پوختە:

لێکۆڵینەوەی بیرۆکەکانی اشاعرە لە (اسرارنامە)ی عطار نیشابوری

زانستی کەلام یاخۆد بیروباوەڕەکان, هەڵگری بنەماکانی بیروباوەڕی ئیسلامیە و یەکێکە لە گەورەترین و سەرەکیترین زانستی ئیسلامی, کەلام لە رووی وشەییەوە وتەیە و لە زاراوەی باودا بەرگرییە لە دیانەت, بە تایبەتی بیروباوەڕەکان لە بەرامبەر ناکۆکەکان و بەرامبەر بەڵگەکانی عەقلیەوە. لەم واتایەدا کەلام و فەلسەفە لە یەکتر نزیک دەبنەوە بەڵام ئەم دوو زانستە لە رەچەڵەکدا جیاوازن و جاری وا هەیە بەرامبەر یەکتر دەبنەوە. یەکێک لە گرنگترین گروپەکانی زانستی کەلام (اشعری)یە, لە بەرهەمەکانی گەورە پیاوانی وەک: سعدی, حافظ, مۆلەوی, عطار نیشابوری, بەشێک لە بیروباوەڕەکانی (اشاعرە) بەدی دەکرێت, مەبەست لە توێژینەوەی بەردەست, لێکۆڵینەوەی ئەم بیروباوەڕ و تێڕوانینانەیە لە (اسرارنامە)ی عطار, لەم بەرهەمەباوەی عطار, بابەتەکانی پەیوەست بە کەلامی (اشاعرە) بەتایبەت: کسب, بێ بەهابوونی عەقل و زانست, تۆفیق خودا, جوانی و ناشرینی بە پێی شەرع وچەند شتیتر بەدی دەکرێت. هەڵبەت ئاماژەی بە چەند بابەتێکیتری کەلامی نەکردووە چونکە بابەتی (اسرارنامە) کەلامی اشعری نەبووە بەڵکو زیاتر باسی بنەماکانی تصوف دەکات.

لە کۆتادا دەتوانین بڵێین اشعری بوونی عطار نیشابوری شتێکی روون و ئاشکرایە و نکۆڵی لێ ناکرێ.

وشە کلیلییەکان: کەلام, اشاعرە, عطار, اسرارنامە, زۆرەملی،کورتهێنانی عەقل.

Review of Ash′arism in Attar′s Asrarnameh

Abstract

The speech science and ideology hold the Islamic principles and they are among the most significant Islamic sciences. Speech is morphologically a statement, while terminologically is the defence of religion, and especially the ideas against opponents. According to intellectual evidences, philosophy and speech are close terms, but they are highly different into an opposing degree. Ash'ary is one of most significant groups in speech science. In the works of the renowned people like Saady, Hafedh, Mawlawy, and Attar Neishabouri, some of the "Ashayer" ideas are noticed. the current study aims at identifying the beliefs and ideas in the Nishaburyi's Mysteries especially the work "Badami Attar". The subjects related to the speech "Ashayer" especially Keb, meaningless intellectuality, (divine) heaven success, Perfection and Imperfection according to sharia and some others are noticed. it is worth mentioning that he has not included some other aspects of speech, because according to the Mysteries, there were not any "Ashayer" speeches, but it rather talks about Sufism principles. It can be concluded that Nishabury is "Ashayer" and this fact is undoubtable.

Key words: Speech science, Ash′arism, Attar, Asrarnameh, Fatalism, Failure of Wisdom.